ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. АРХЕОГРАФІЯ

Микола ЖАРКИХ

ТРАКТАТ МИХАЛОНА ЛИТВИНА 1615 РОКУ ЯК СОЦІАЛЬНА УТОПІЯ ТА ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Михалон Литвин є автором твору „Про звичаї татар, литовців та москалів". Рукопис його не дійшов до нас у цілості, твір відомий з латинського першодруку, виданого в Базелі 1615 р. Видавець твору Ґрасер скоротив оригінальний текст, зауваживши, що проминена решта твору містить тільки скарги на зіпсовані звичаї (але і в тому тексті, що надрукований, цих скарг не бракує). Таким чином утворилися „Десять уривків з твору М. Литвина", які були двічі перекладені російською мовою[1].

Література, присвячена цьому творові, невелика. Вона складається з передмови до перекладу К. Мельник[2], розвідок М. Любавського[3], Ю. Юрґініса[4] та Є. Охманського[5]. Три рази звертався до трактату білоруський історик філософії С. Сокіл[6].

---

[1] Lithuani Michalonis. De moribus Tartarorum, Litvanorum et Moscorum, Fragmina X, multiplici Historia reserta et Johan. Lasacii Poloni de Diis Samogitarum, caeterum Sarmatorum et falsorum Christianorum, item de religione armeniorum.— Basileae, 1615; Десять отрывков разнообразного исторического содержания [из сочинения] Михалона Литвина „О нравах татар, литовцев и москвитян" // Архив историко-юридических сведений.— Москва, 1854.— Т. 2, половина 2, отд. 5.— С. 1—78 (переклад С. Шестакова); Мемуары, относящиеся к истории южной России.— К., 1890.— Т. 1.— С. 1—58 (переклад К. Мельник, на який скрізь посилатимемось). Окрім цих видань, 1966 р. у Вільнюсі вийшов литовський переклад, яким не можемо скористатись через незнання мови; кажуть, що нове видання твору надруковано у Москві в 1994 р., але ми поки що не зуміли його знайти.

[2] Укладач списку праць В. Антоновича О. Тодійчук зараховує вступні статті в „Мемуарах" до творів В. Антоновича (Антонович В. Б. Моя сповідь.— К., 1995.— С. 782), але це неправильно, принаймні щодо передмови до творів М. Литвина, як показано далі.

[3] Любавский М. К. Кто был Михалон Литвин, написавший в половине XVI в. трактат „О нравах татар, литовцев и москвитян"? // Ученые записки Института истории РАНИОН.— 1929.— Т. 4.— С. 49—54.

[4] Юргинис Ю. М. Посольство Михаила Литвина у крымского хана в 1538—1540 гг. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв.— Москва, 1979.— С. 87—96.

[5] Ochmański E. Michałon Litwin i jego traktat o zwyczajach tatarów, litwinów i moskwicinów z połowy XVI w. // Kwartalnik historyczny.— 1976.— N 4. Ми користувалися російським перекладом: Охманьский Е. Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье...— С. 97—117.

[6] Сокол С. Ф. Идеи гуманизма в мировоззрении Михаила Тышкевича // Проблемы общественных наук.— Минск, 1970.— С. 199—204; його ж. Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во второй половине XVI в.— Минск, 1974.— С. 35—63; його ж. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI — первой половины XVII вв.— Минск, 1984.— 188 с.

У 1880—1881 рр. професор Київського університету В. Антонович читав курс лекцій з джерелознавства історії України. Цей курс було записано і 1884 р. надруковано літографічним способом (тобто дуже малим накладом). Не минуло і ста двадцяти років з часу того видання, як курс було перевидано[7], але знову накладом 200 примірників, що навряд чи відчутно більше від накладу 1884 р. Але коли нам пощастило його здибати, то ми цим многоцінним курсом скористаємось.

Творові М. Литвина В. Антонович присвятив один уступ, але дуже змістовний: „Записки безіменного автора, відомі під іменем записок Михалона Литвина, але ім'я автора яких насправді невідоме. Відомо, що автор — житель В[еликого] К[нязівства] Литовського, родом литвин, жмудин. На Русь він дивиться, як на область чужу. До нас дійшли тільки уривки його твору, видані спершу в Базелі, потім в Ельзевірській бібліотеці, яка знаходилась в Голландії, і, нарешті, в 50-х [1850-х] роках в Архіві Калачова, де вміщено латинський текст та російський переклад [...] Твір було написано з метою ознайомлення спадкоємця престолу Сигізмунда II з топографією та побутом краю. У своєму творі автор торкається всього не систематично, пише, що йому заманеться. Характер твору повчальний, й вжито при цьому порівняльний метод. Автор намагається довести, що у Литві лиха моральність, і порівнює литовців з москвитянами й татарами, народом хоча й більш диким, але моральнішим. Попри те, що ця помилкова думка покладена в основу твору, в ньому є багато характеристик для всіх станів князівства Литовського. Автор дає, між іншим, також історичні відомості, але тут у нього промахи, і відомості ці не важать. Мають ціну описи побуту та географія“ (С. 56—57).

Цей перший у часі джерелознавчий аналіз твору ніким не був використаний чи навіть згаданий, що дуже шкода, бо досліди над твором М. Литвина, описавши коло довжиною у сто років, повернулись, як побачимо далі, до тих пунктів, з яких починав В. Антонович. Само по собі це не було б дивом, бо хіба мало корисних праць незаслужено призабуто? Але в передмові до видання перекладу К. Мельник немає ніяких слідів використання цих влучних спостережень, попри те, що збірка перекладів вийшла за редакцією В. Антоновича. Так чи інакше, я не вірю, щоб В. Антонович, пишучи передмову до перекладу через дев'ять років після курсу лекцій, не скористався нічим з цього курсу. Отже, автором передмови не є В. Антонович — тут О. Тодійчук помиляється.

К. Мельник викладає історію публікації твору, вираховує дату його написання (1548—1551), яка стала загальноприйнятою (найчастіше називають 1550 р.), вказує, що Михалон Литвин — це псевдонім, і обґрунтовує припущення, що автором був Михайло Тишкевич. Власне, джерелознавчих спостережень практично немає: „Записки Михалона Литвина являють багатий запас відомостей, що стосуються внутрішнього ладу Великого Князівства Литовського; у виданій частині записок ще більше заціліло відомостей про побут кримської орди та її стосунки до литовсько-руських областей. Але при всьому багатстві фактичного матеріалу ми не можемо проминути мовчанкою один великий недолік в плані та характері твору. Автор мав на увазі не стільки оповідання про те, що він бачив та чув, скільки мету дидактичну [...] З цією метою автор перебільшує, з одного

---

[7] Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880—1881 рр.— К., 1995.— 108 с.

боку, недоліки своїх співгромадян, а з другого — чесноти сусідів [...] Але цю зайву долю шаржу читач відрізнить досить легко при уважному читанні" (С. 5—6).

М. Любавський поставив перед собою завдання вирішити, хто був М. Литвин. На початку своєї статті він старанно переповідає зміст праці К. Мельник, не посилаючись на неї і навіть не згадуючи існування публікації у „Мемуарах". Далі автор рішуче твердить, що акти Литовської метрики містять точну відповідь: Михалон Литвин — це Михайло Тишкевич. Таким чином, М. Любавський розвиває гіпотезу К. Мельник щодо авторства твору. Джерелознавчих спостережень у статті немає.

Ю. Юрґініс у своїй праці вважає, що тотожність М. Литвина та М. Тишкевича доведена М. Любавським та Й. Йонінасом (про фундатора гіпотези — К. Мельник — знову не говориться). Основний зміст статті — з'ясувати обставини посольства М. Тишкевича до Криму за документами Литовської метрики. Далі автор перелічує теми, висвітлені у трактаті М. Литвина*, без будь-яких зауважень, з чого робимо висновок, що Ю. Юрґініс вважає інформацію стосовно цих тем достовірною. Джерелознавчий висновок такий: „Перебування автора в Криму та опис того, що він там побачив, є джерелом для вивчення двох політичних питань. По-перше, для з'ясування форми стосунків між Великим Князівством Литовським і Кримським ханством в 1 половині XVI ст. і, по-друге, для визначення внутрішнього ладу та військової організації татар того часу" (С. 95).

Є. Охманський у своїй яскравій статті вийшов один проти фаланги прихильників М. Тишкевича і розбив її, досить переконливо довівши, що Михалон Литвин — псевдонім Венцлава Миколаєвича. Джерелознавчі спостереження його такі (обмежуємось спостереженнями про татар): автор добре знає поділ татар на орди, історію Криму, історію Гіреїв (С. 102), знає шлях уздовж Дніпра до 12 рукавів, які впадають у Чорне море (С. 103): „Автор дуже добре був знайомий з Кримом. Найбільшу цінність мають його описи життя й татарських звичаїв, як такі, що зачерпнені з безпосередніх спостережень й добросовісні у своєму викладі. В ньому нема вимислу й фантазії, його судження про татар, можливо, занадто захоплені, але вірно відтворюють татарські реалії. Він знав ханський двір та гареми Саіп-Гірея, що могло б вказувати на те, що він був його офіційним гостем" (С. 103). Одне слово, маємо джерело першої руки, докладне й достовірне.

С. Сокіл у своїх працях розглядає тільки погляди М. Литвина на суспільні та політичні проблеми Великого Князівства Литовського. У питанні про особу автора він у перших своїх працях беззастережно визнавав слушність міркувань М. Любавського, і тому, пишучи про трактат, усе говорив про погляди Михайла Тишкевича; в останній праці (1984) він говорить про погляди М. Литвина (тобто непрямо визнає слушність міркувань Є. Охманського). Оскільки він розглядає твір лише як пам'ятку суспільної думки, питання про джерельну вартість трактату його не цікавить, тільки загально констатує: „Праця написана дуже жваво і свідчить про добре знання автором суспільного та політичного устрою життя народів, сусідніх

---

* Теми такі: греки мають срібний посуд; татари й турки примушують їх працювати в неділю й на Пасху; християнин не має влади над холопом і власним сином; християнин втрачає всі права за висловлювання проти мусульманства; хан може виставити 30000 війська і таке інше.

з Великим Князівством Литовським“[8]. Ця думка загалом перегукується з твердженнями попередніх авторів, які писали про М. Литвина.

З цього огляду видно, що дослідників інтриґувала головним чином сама постать автора і значно менше цікавила джерельна цінність його твору. Щодо останньої К. Мельник виявилась завеликою оптимісткою: чи то читачі траплялись не досить уважні, чи щось інше, але „доля шаржу“ в творі поступово зменшувалась, поки не зійшла нанівець, залишивши враження, що трактат — цілком надійне джерело[9]. Саме так його й використовували численні автори, які торкалися історії Криму: будь-яке висловлювання М. Литвина, навіть найнеймовірніші байки, цитувалось або переповідалось прямо, без жодних сумнівів чи застережень.

У питанні про особу автора ми некомпетентні і тому обмежимось переповіданнями арґументації Є. Охманського, яка видається дуже переконливою. Є. Охманський перш за все вказує, що дослідники перебували у полоні примарно очевидного твердження, що Михалон — це правдиве власне ім'я автора, а прибраним є тільки прізвисько Литвин (тому подальший пошук зводився до осіб на ім'я Михайло, які були послами до Криму за Сагіб-Гірея). Він слушно зауважує, що це твердження не є аксіомою і потребує доведення. Оминаючи евристичну частину розвідки Є. Охманського з викладом шляху, який привів його до особи В. Миколаєвича, розглянемо складену автором порівняльну таблицю.

Таблиця 1

Кандидатури, які претендують на псевдонім Михалон Литвин[10]

Ознака, притаманна Михалонові Литвину	Михайло Тишкевич	Венцлав Миколаєвич
Литовець	—	+
Католик	—	+
Знає литовську мову	?	+
Знає латинську мову	?	+
Знає руську мову	+	+
Боярин середньої заможності	+	+
Посол до Криму	+	+
Свідок татарського походу	+	+
Посол до Москви	—	+
Зв'язаний з двором великого князя	+	+
Працював у литовській державній канцелярії	—	+
Освіта в університеті	?	+
Знання Польщі	?	+
Знання права	?	+
Знання Німеччини	?	?
Знання історії Литви та Руси	?	+

[8] Сокол С. Ф. Социологическая и политическая мысль...— С. 39.

[9] З останніх публікацій: „Надзвичайно цікаві дані для з'ясування економічного стану міста [Києва] подає твір Михалона Литвина [...] Ясно, що автор був людиною досвідченою, обізнаною та широко інформованою [...] Його свідоцтва про численні товари [...] в Києві, різні промисли викликають довіру“ (Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.— К., 1996.— С. 15).

[10] Охманьский Е. Михалон Литвин и его трактат...— С. 111—112.

Якщо кожному мінусу в таблиці припишемо значення „-1", кожному невизначеному — значення „0" і кожному плюсу — значення „+1", то вийде 15:1 на користь В. Миколаєвича. І це за умови, що такі яскраві й глибоко інтимні ознаки, як національність, віросповідання і знання литовської мови, мають таку саму вагу в підрахунку, як університетська освіта чи знання Польщі (зрештою, ці ознаки М. Литвина не є безспірними). Правильніше цим ознакам надати вагомий множник 5 чи 10 у порівнянні з іншими, і тоді перевага В. Миколаєвича стане ще більшою. Прихильники православного русина М. Тишкевича занадто легко вив'язувались з халепи, пов'язаної з очевидним католицтвом автора, а на факт знання литовської мови узагалі не звертали уваги. Проте випадки релігійного хамелеонства (щоб письменник виступав з позицій не тієї релігії, яку він сповідує) у Литві-Русі невідомі. Знання литовської мови, яка тоді не мала писемности, можна було набути лише в сім'ї; тобто це ознака литовського походження, а на Волині, звідки родом Тишкевичі, сім'я, котра вживає литовську мову, — така сама рідкість у XVI ст., як і тепер.

Таким чином, досліди над особою автора таки привели до того, з чого починав В. Антонович: автор є литовцем з роду.

Отже, нашим завданням буде дослідити джерельну вартість трактату М. Литвина у частині про татар. Для цього треба з'ясувати його джерела та метод написання твору. Для попередніх дослідників, як видно, ці питання не стояли, оскільки вони вважали твір за джерело першої руки, не засноване на інших писемних джерелах, а щодо методу — чимось близьким до щоденника. Ці погляди можна звести до таких двох аксіом: 1) оскільки М. Литвин був у Криму, то трактат написано під враженням від мандрівки; 2) всі звістки про татар у М. Литвина — результат особистих спостережень.

Але, наслідуючи Є. Охманського, спробуємо зробити ще одну революцію у справі М. Литвина і довести, що його трактат є наскрізь кабінетним літературним витвором, який містить досить мало конкретних спостережень.

Почнемо з мети, якої намагався досягнути М. Литвин. Якнайменше він хотів дати науковий опис Татарії та Московії. Якби справа обмежувалась географією, не треба б було йому псевдоніма. Дослідники цілком слушно визначають, що мета твору — суспільні реформи: „Трактат було складено з метою звернути увагу великого князя на небезпечне становище держави і штовхнути його на шлях істотних реформ"[11].

Умови, в яких постав твір М. Литвина, дуже яскраво змальовує М. Грушевський: „ До особи молодого короля прив'язувалися тисячні пляни й надії. Шляхта хотіла від нього помочи до боротьби з можновладством; ті що інтересувалися релігійною справою — переведення реформ; всі разом жадали „направи річи посполитої", управильнення судівництва, фінансів, організації оборони і т. д."[12]

Усе це знаходимо у трактаті: надії на нового короля, сподівання на обмеження влади маґнатів, пропозиції щодо реформування релігії, судівництва, фінансів, оборони. Оскільки твір складено під враженням

---

[11] Юргинис Ю. М. Посольство Михалона Литвина...— С. 87. Звичайно, не можна погодитись з твердженням В. Антоновича, що мета твору — ознайомлення нового великого князя зі своїм володінням. Таку мету переслідував у своєму творі Б. де Віженер стосовно французького принца Генріха, але Сиґізмунд-Авґуст — довголітній співправитель свого батька — такого ознайомлення не потребував.

[12] Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. 6.— С. 416.

смерти короля Сиґізмунда I й адресовано його наступникові Сиґізмунду-Авґусту[13], його можна зблизити з пізнішими рішеннями конвокаційних сеймів, на яких обговорювалися хиби попереднього царювання й пропозиції щодо їх направи. Невідомо, чи був твір поданий на розгляд короля, але припускаємо (суто гіпотетично), що автор не викликав великого захоплення своїми реформаторськими проектами, і тоді він вирішив домогтися свого апеляцією не до начальства, а до громадськости, і задля цього надрукувати твір. А оскільки він спрямований проти двох найпотужніших суспільних сил Литви — католицького духовенства та маґнатів, — то виступати відкрито автор не вважав зручним і назвався прибраним іменем. З огляду на зауваження Проповідника: „Навіть і в думці не клени царя, а й у спальні не проклинай вельможу"[14] — надрукувати такий твір у країні, підвладній тим вельможам, проти яких він спрямований, було небезпечно чи й неможливо, тому автор відправив свій твір для публікації у Швейцарію.

Твір не було надруковано за життя автора[15]. Теоретично можна припускати, що причиною були фінансові утруднення. Кожна публікація — чи вона крамольна, чи ні — коштує грошей, і тому, очевидно, смерть автора завадила полагодити ці фінансові проблеми.

Припускаємо, що рукопис твору було відправлено невдовзі після його написання, найімовірніше, ще за життя В. Миколаєвича. Таким чином, рукопис перебував у Литві не більше 10—12 років (1548—1550—1560), і цим можна пояснити брак списків твору в рукописному побутуванні.

Зацікавленість у творі, яку виявив Йоган Якоб Ґрасер, як слушно зауважив М. Любавський[16], пов'язана з підвищенням цікавости до справ Східної Європи. Ґрасер уклав збірник творів на цю тему і присвятив його князеві Олександрові-Октавіану Пронському, який навчався у Базелі, де вперше побачив світ твір М. Литвина. На той час крамольність твору була вже у далекому минулому (частина пропозицій була реалізована, але головна мета реформ — піднести могутність Литви, щоб зберегти її незалежність — уже була перекреслена Люблінською унією 1569 р.).

Тому трактат — не щоденник подорожей і не географічний твір, а пам'ятка ідеологічної боротьби і Реформації у Великому Князівстві Литовському.

Утопія. Звернення М. Литвина до короля Сиґізмунда-Авґуста має досить близьку паралель у часі, просторі та методах арґументації. Це проекти

---

[13] Щодо адресата С. Сокіл пише: „Свій твір М. Тишкевич неначе адресує вел[икому] князеві Сиґізмунду-Авґусту і панам-раді. Але це, на наш погляд, лише літературний прийом [...] Вживаючи цей прийом, він вказує на осіб, відповідальних за той лихий стан, в якому перебувають держава та суспільство" (Сокол С. Ф. Социологическая и политическая мысль...— С. 42—43). Нас це не переконує. Звернень до панів-ради у творі не бачимо, так само як і намагання покласти на державця відповідальність за суспільні біди. Вважаємо, що звернення автора до великого князя — факт, а не літературний прийом.

[14] Проповідник, 10, 20. Відповідальність могла бути цілком серйозною: „В королівських указах (1520—1540) полякам під карою конфіскати майна та довічного вигнання з вітчизни заборонялось ввозити, продавати та вживати книги Лютера [...] Дуже скоро ці укази, видані спочатку тільки для Польщі, довелось поширити і на литовську Русь" (Архангельский А. С. Борьба с католичеством и умственное пробуждение южной Руси в конце XVI в. // Киевская Старина.— 1886.— № 5.— С. 55—56). Реформаційні забави сходили з рук королевичеві Сиґізмунду-Авґусту та маґнатам, але не дрібному шляхтичеві.

[15] В. Миколаєвич помер 1560 р. (Охманьский Е. Михалон Литвин и его трактат...— С. 115).

[16] Любавский М. К. Кто был Михалон Литвин...— С. 49.

реформ Івана Пересвітова, звернені до московського царя Івана IV. І. Пересвітов наголошує на необхідності реформ, змальовуючи ідеальну країну, яку він зве Туреччиною[17] (допіру Томас Мор здогадався, що в цьому контексті треба вживати назву вигаданої країни — Утопії) — достоту так, як ідеальна країна М. Литвина зветься Кримом*.

Валерій Шевчук дав цікаву класифікацію утопічних систем[18]: 1) описи раю; 2) описи ідеальної держави, яка розміщена на острові чи далеко на Сході; 3) спроби реформувати той уклад, який був у країні, де жив мислитель, зробивши його по змозі ідеальним, а через це утопічним; 4) реальні спроби реформувати суспільство, які не вдалися через ті чи інші умови.

За цією класифікацією твори М. Литвина та І. Пересвітова належать до третьої групи — проектів конкретних суспільних реформ з елементами другої групи (опису ідеальної країни).

Дослідниця „Сказання про Магмет-султана" Н. Розалієва відзначає, що Туреччина у творах І. Пересвітова уявлялась історикам як вигадана ідеальна країна, і воліє показати, що ця Туреччина таки має деякі реальні історичні риси. Але при цьому ніхто не розглядає твори І. Пересвітова як джерело до вивчення історії Туреччини.

Звичайно, всі мандрівники, описуючи чужоземні краї, тою чи іншою мірою ідеалізують чи підкреслюють такі риси чужого краю, яких їм бракує у себе на батьківщині. Але така поверхова подорожницька ідеалізація не має нічого спільного з ґрунтовною, основоположною ідеалізацією чужих країн у М. Литвина, для якого наявність ідеальної країни є стрижнем твору. М. Литвин не ідеалізує реальних країн. Він намагається надати рис реальности своїм утопічним країнам. Тому наше завдання протилежне: показати, що Крим у М. Литвина майже не має історичних рис і виступає лише як ідеальна країна, а твір М. Литвина практично не має джерельного значення.

На **реформаційному спрямуванні** трактату слід особливо наголосити: на наш погляд, на цей бік справи не звертається належної уваги. Самі по собі скарги на неправий суд чи на лихих радників великого князя, звичайно, можуть дратувати, але разом зі звинуваченнями на адресу першого стану — служителів державної релігії — утворюється те, що біохіміки звуть коферментами: кожного самого по собі недостатньо, а разом — відбувається бурхлива реакція.

Що ж саме М. Литвин вважає за потрібне зреформувати у сучасній йому Католицькій церкві? Його вимоги викладені на останніх сторінках твору:

1. „Дослідження божественних таїн татари вважають беззаконням та блюзнірством. Вони гребують нашою зухвалістю й звуть справою гаспидською те, що деякі з нас розмірковують на бенкетах про суди та тайни божественні.

---

[17] Розалиева Н. Ю. Османские реалии и российские проблемы в „Сказании о Магмете-салтане" и других сочинениях И. С. Пересветова // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура.— Москва, 1990.— С. 212—221.

* До речі, в романі М. Костомарова „Кудіяр" Крим теж виступає як ідеальна країна, протиставлена московському державному теророві.

[18] Шевчук В. Козацька держава.— К., 1995.— С. 349—350.

2. Татари сміються над нашими духовними й пророками, засуджують храми за їх начиння, сідала, вівтарі та ікони, за зображення Бога у віці, близькому до старості, за зображення красивих жінок, які збуджують пристрасті; сміються над тим, що ми під час богослужіння усолоджуємо свій слух трубами, органами, гармоніями, які заглушають слова молитви.

3. Їхні духовні особи не грішать ані скнарістю, ані честолюбством, вони не віддаються насолодам, не журяться набуттям маєтків й зовсім не втручаються у мирські справи; вони помірковані, покірливі, цнотливі, запопадливі у виконанні своїх обов'язків, зайняті виключно справами віри (§ 64)*.

4. Наших священиків засуджують не тільки язичники, а й сусіди наші руські за те, що вони п'ють вино, їдять м'ясо й не одружуються [...] вони випещені бенкетами, згоряють від пристрасті й тримають наложниць [...] вони бенкетують, розкішно вбираються, легковажно добиваються духовних урядів, кількох одразу (§ 65).

5. Наші священики не вдовольняються десятинами, [але...] володіючи багатими маєтками, вони намагаються завідувати управлінням кількох церков спільно [...] багато з них ніколи й не бачили своїх парафій (§ 66)"**.

У цих тезах особливо яскраво видно дидактичний прийом нашого автора — засуджувати вади свого суспільства устами нібито татар. Такий прийом пізніше використовувався безліч разів — аж до сучасних фантастів, які для цієї мети вводять у розповідь інопланетян. Звичайно, ці літературні татари не мають нічого спільного зі своїм етнічним прототипом і є лише рупором поглядів автора.

У першій тезі М. Литвин заперечує новомодні єретичні пошуки й богословські розправи. Сам він дуже суворо додержується цієї настанови. Усі його реформаційні пропозиції ніяк не стосуються справи віри, суті віровчення, а лише релігійного побуту. Зауваження щодо побуту своєю чергою можна поділити на вимогу спрощення релігійних відправ і надання їм більшої суворости (теза 2) і вимог щодо трибу життя духовенства (тези 3—5). М. Литвин вважає своїх духовних скнарами, шанолюбцями, здирцями, розпусниками. Дуже широко він обґрунтовує тезу про необхідність шлюбів для духовенства (далі у таблиці 4 наведено біблійні цитати М. Литвина на цю тему); також дуже журиться він нагромадженням нерухомого майна в руках духовних (у тому числі й шляхом концентрації урядів) та їх втручанням у мирські справи.

Таким чином, реформаційна програма М. Литвина досить скромна: він явно не Лютер, загальноцерковні справи його не цікавлять, про Рим і папський уряд як джерело негараздів він не згадує. Але не можна забувати, що вимога шлюбів духовенства, яка нині видається нам побутовою, у XVI ст. підносилась мало не до рівня постулату віри (згадаймо П. Скаргу, який зараховував шлюби духовенства до однієї з чільних єресей Православної церкви). Пропозиція духовним відмовитись від маєтків і обмежитись десятинами також є революційною та, як показує досвід, нелегкою. У Московській державі експерименти щодо обмеження церковного землеволодіння розпочалися за Івана III, наприкінці XV ст., і в той час, у

* Подібний вислів трапляється у М. Лютера (див. далі).

** Тут і далі посилаємось на зроблену нами розбивку тексту перекладу К. Мельник на дрібні параграфи (Табл. 2).

середині XVI ст., наражались на шалений опір духовного стану; лише Катерині II вдалося у 1786 р. остаточно знищити це володіння, а в Речі Посполитій духовні володіли маєтками аж до самого її кінця.

Так М. Литвин пропонує вчинити з першим станом — духовним. А що він пропонує для другого стану — рицарського?

1. Він гостро картає схильність литовців до розкошів: пані їздять на бенкети 6—8 кіньми (§ 28); литовці прагнуть до розкішного одягу, коштовного хутра (§ 29), заморських ласощів та вин (§ 30).

2. Дуже сильно він журиться поширенням пияцтва, через яке литовці не витримують далеких походів, втрачають майно та звертають на шлях розбоїв, убивають один одного у п'яних сутичках (§ 31), втрачають навичку до ремесла (§ 33). У той же час суворими заходами проти пияцтва зміцнили свою державу, вибились з-під зверхности татар і повідбирали багато фортець у литовців (§ 34). Узагалі він не минає жодної нагоди відзначити, що добрі звичаї пов'язані з тверезістю (§ 63 та інші).

3. З усією можливою докладністю змальовано неподобства судочинства Литви (§ 35): зависокі й несправедливі судові штрафи, 10 відсотків за затвердження цивільних угод, домініяльний суд над селянами (чого немає у татар і москалів; § 35 і 41), високі судові мита, фактична неможливість апеляції, нерозвиненість мережі судових установ й передоручення воєводського суду намісникам.

4. М. Литвин звертає увагу на несправедливу розкладку податків (§ 42): вони збираються тільки з бідняків, а землевласники звільнені від податків. Для направи треба встановити єдиний податок на землю.

5. М. Литвин вважає лихом розбещеність жінок (§ 45), засуджує порядок, за яким жінки володіють фортецями, і то на прикордонні (§ 46 — досить прозорий натяк на матір короля Сиґізмунда-Авґуста Бону, яка володіла Кремінцем та Баром).

6. М. Литвин вважає небезпечним доручати справи оборони іноземцям (§ 49); особливо шкідливо довірятись москалям-перебіжчикам*, які тільки й шукають, щоб зашкодити Литві (§ 53). Він засуджує надання кількох посад одній особі (§ 51), плату вельможам за виконання державних доручень (§ 51), невідповідне використання державної поштової служби (§ 52).

З цих бід і пропозицій щодо їх направи найреволюційнішою є теза 4 про необхідність податкової та фінансової реформи, обкладання податками землевласників, тобто шляхти. Як відомо, з цією проблемою ані Литва, ані Річ Посполита так і не змогли впоратись: шляхта воліла зруйнувати державу, але не поступитись шелягом. Ця вимога має загальнодержавний характер і спрямована проти шляхетського стану загалом.

Друга група бід (теза 3) пов'язана з хибами судочинства і була полагоджена (принаймні частково) під час судово-адміністративної реформи 1564—1566 рр. Але відзначена М. Литвином неможливість для шляхтича домогтися правди на суді з маґнатом залишилась. Оскільки судились у Литві тільки шляхтичі, то безладдя в судах зачіпало лише їхні інтереси. Вимоги судової реформи спрямовані на захист інтересів шляхти і мають легке антимаґнатське забарвлення.

---

* Натяк на князя Семена Можаїча, який тримав Сіверщину й перейшов з нею до Москви?

Третя група бід (тези 5, 6, 1) уже відверто спрямована проти маґнатів і родичів короля: це вони займають по кілька посад*, їхні жінки володіють замками, вони довіряють військо іноземцям (якщо правильно розуміємо — натяк на засилля італійців при дворі короля Сиґізмунда I); вони одержують платню за невиконані доручення, надуживають поштою, прагнуть до розкішного життя.

З усього цього видно, що М. Литвин пропонував досить серйозні реформи. Трактат написано заради висловлення й обґрунтування зреферованого раніше проекту реформ. Цьому завданню підпорядковано добір фактичного матеріалу та його інтерпретацію. Тому він не є „мемуаром" у стислому значенні слова, не ставить собі за мету описати сукупність якихось конкретних подій.

Звернімось тепер до детальнішого розгляду змісту трактату та його можливих джерел.

Зміст твору. Для зручности посилань розіб'ємо трактат на дрібні параграфи.

Таблиця 2

Зміст трактату Михалона Литвина**

№	Зміст	Обсяг	Географічні назви та історичні відомості
	1 уривок		
1.	Твердження татар про своє походження	6	Походять від Авраама; на них нападали Олександр, Дарій, Кір, Ксеркс
2.	Розподіл татар на орди	14	Молдавія, Танаїс або Волга; Батий спустошив Угорщину
3.	Перекопські татари	5	
4.	Перекоп	9	Меотида
5.	Греки в Тавриді	9	Перекоп, Таврика, море Понтійське, Понт Евксинський
6.	Шлях до Криму	6	Черкаси, Брацлав, Борисфен
7.	Природа Криму	16	Таврика
8.	Греки в Тавриді	13	Солхат, або Крим, або Феодосія, Корсунь [натяк на похід Ольгерда до Корсуня]; двері Гнезненського собору з Корсуня
9.	Походження кримських ханів	20	Корсунь, Темір-Кутлук, Ачи-Гірей, Вітовт, Троки, Таврида, Менглі-Гірей, Саіп-Гірей, Мухамед-Гірей, Саадет-Гірей, Хази-Гірей
10.	Міста Криму	5	Таврика, Манкуп, Кафа, Керч, Козлов
11.	Життя греків під татарською зверхністю	17	
12.	Міркування про мінливість долі	13	Таврика
13.	Звичаї татар під час походу	37	Таврика; похід татар до Угорщини
14.	Звичаї татар у битві	9	
15.	Перемоги литовського та польського війська над татарами	12	Угорський король Людовік; битва 5 лютого 1527 р. на р. Ольшаниці; битви біля Клецька, Давидгородка, Стрішина, Чечерська, Лопушна, Лебедина [думаю, — це ліс], Білої Церкви, на р. Сулі

* Лише у Статуті 1588 р. (Розд. 1, арт. 34) проголошено, що такого суміщення посад не буде, але практично ця норма, здається, не виконувалась.

** Обсяги параграфів дано в умовних одиницях — рядках у публікації перекладу К. Мельник.

16.	Поразки від татар під Сокалем та Очаковом	14	Сокаль, Таврика, Очаків, Ослам-султан
17.	Звичаї татар у повсякденному житті	19	
18.	Майнові відносини у татар	28	
19.	Правосуддя у татар	23	
20.	Звичай рівности серед татар	14	
21.	Становище жінок у татар	21	
22.	Татари [redacted] люблять розкошів	18	
23.	Розкішне життя царя	17	Сад [Бахчисарай?]
24.	Поміркование життя татар	11	
25.	Невільники у татар	38	Чорне море, Таврика
26.	Продаж невільників	46	Таврида, Сахиб-Гірей, жінка турецького імператора [Роксолана], Кафа
27.	Промова невільника до автора	50	Таврида
	[redacted] уривок		
28.	Порівняння загартованого війська татар та москалів з розбещеним литовським	25	
29.	Ощадливість татар та москалів в одязі та розкіш литовців	20	
	3 у[redacted]		
30.	Стриманість москалів та нестримність литовців у [redacted] заморської їжі	12	
31.	Тверезість москалів і татар й пияцтво литовців	47	Давні литовці звались „хоробра Литва"
32.	Серед сарацинів немає бідних; кришать їжу	6	
33.	Користь москалів від тверезости	6	
34.	Історія Московської держави; вона піднеслась завдяки тверезості	42	Московити у татарському рабстві; великий князь Іван III; Рязань, Твер, Суздаль, Волок, Новгород, Псков, Сіверщина; Фідій; король Казимир IV; великий князь Василь; 31 липня 1514 р. москалі здобули Смоленськ; Михайло Глинський; Москва, слобода Налевки; Себеж, Веліж, Заволоччя; Вітовт
	4 уривок		
35.	Правосуддя у Литві	162	Король Сигізмунд; Петроковський статут 1511 р. для Польщі; Жмудь, Ливонія, Мазовія
36.	Москалі запозичують звичаї у литовців і татар	4	Вітовт
	5 уривок		
37.	Ми даремно вчимося по-московськи	8	
38.	Подібність литовської мови та звичаїв до латинських	14	Ескулап, Рим, Епідавр, давні звичаї римлян та литовців

39.	Історія Литви від флоту Цезаря до Ягайла	43	Цезар, Люций Флор, Галія, Германія, Рейн, Британія, Плотелі; баскаки на руських землях; Жмудське або Балтійське море, Понт Евксинський, Борисфен, Валахія, Волинь, Поділля, Таврида, Таванська переправа, Дніпро; Вязьма, Дорогобуж, Біла, Торопець, Луки, Псков, Новгород, Можайськ; король Міндовг; у 1380 р. Ягайло-Владислав став королем
40.	Шкідливість іудеїв	9	Волинь, Поділля
	6 уривок		
41.	Справедливе поводження з рабами у татар і несправедливе — у литовців	15	
42.	Несправедливий розподіл податків у Литві	14	
	7 уривок		
43.	Добрий звичай багатоженства у татар	21	
44.	Лихий звичай наділяти жінок маєтками у литовців	17	
45.	У татар та москалів володарі — чоловіки, а в литовців — жінки (лихі жони)	26	р. Вака
46.	Не личить жінкам володіти замками	12	Герої на ім'я Сакон та Сунгайлон
	8 уривок		
47.	Воєнна звитяга давніх литовців	23	Гедимін, Вітовт; [натяк на походи Ольгерда під Москву]; Поділля
48.	Засоби піднести звитягу (тверезість)	9	Угорський король Людовік; король Казимир IV; Хойниця з подробицями битви
49.	Не можна доручати оборону чужоземцям	20	
50.	Вади литовського війська	12	
	9 уривок		
51.	У Москві роздають уряди розсудливо, а в Литві — неправильно	37	
52.	У Москві державною поштою користуються розважливо, а в Литві — неправильно	16	Вільно
53.	У Литві приймають московських утікачів, а вони зраджують	17	Сіверщина, Можайськ, Вязьма; обставини їх захоплення москалями [1494 р.]
54.	Шкоди від московських шпигунів	25	Пожежа у Вільно 1529 р.; перемога над москалями під Оршею 8 вересня 1514 р.
55.	Природа України	39	Київ, Полісся, р. Прип'ять, Мозир, р. Тур
56.	Річки України та Білоруси	13	Київ; річки [список їх подано далі]; Сіверщина, Волинь; таврійські лимани Качибеєві
57.	Опис Дніпра	41	Борисфен, Черкаси, Кременчук, Упськ, Гербедіїв Ріг, Мишурин, Кичкас, Тавань, Бургун, Тягиня, Очаків; Вязьма, Дорогобуж, Смоленськ, Дубровно, Орша, Могилів,

	Опис Дніпра	41	Рогачів, Бихів, Річиця, Любеч, Чорнобиль, Київ, Канів, Черкаси, Дашів або Очаків; устя Дністра зветься Відове озеро; Овідій, Понт, Іліон, або Троя; Торговиця
58.	Торгівля Києва	37	Чорне море, Кафа, Таврика, Таванський перевіз, Дніпро, Київ; Азія, Персія, Індія, Аравія, Сірія; Псков, Новгород, Швеція, Данія; Вітовтова баня на Тавані; Борисфен, Путивль
59.	Звичаї киян	19	Вільно, Борисфен, Київ
60.	Церкви Києва	21	Київ, монастир Діви Марії
61.	Невигоди київського життя	10	Борисфен
	10 уривок		
62.	Мусульманська релігія	31	Патріарх Ізмаїл, Мекка, відступник Сергій [Магомет, не названий на ім'я]
63.	Добрі звичаї мусульман	33	
64.	Ставлення татар до наших духовних	16	
65.	Необхідність шлюбів духовенства	26	
66.	Духовним [illegible] личить володіти маєтками	20	

Структура твору. Оригінальна структура твору нам невідома. Як постали наявні десять уривків, уривками чого вони є, чому їх саме десять — щодо цього ніяких припущень дослідники не висловлювали. Разом [illegible] тим видно, що уривки скомпоновані формально, [illegible] випадки, що одна тема розрізана між сусідніми уривками. Тому пропонуємо розглянути нову структуру твору, оперту на послідовності параграфів подібного змісту й незалежну від „уривків“.

Таблиця 3

Структура трактату М. Литвина

№ розділу	Зміст	Параграфи (Табл. 2)	Уривки
1.	Опис татар	1—27	перший цілком
2.	Перша група антитез лихих звичаїв литовців та добрих звичаїв сусідів	28—33	другий цілком, більша частина третього
3.	Історія Московської держави	34	кінець третього
4.	Правосуддя у Литві	35	переважна частина четвертого
	Два випадкових фрагменти	36—37	кінець четвертого, початок п'ятого
5.	Мова та історія Литви	38—39	середина п'ятого
	Випадковий фрагмент	40	кінець п'ятого
6.	Друга група антитез лихих звичаїв литовців та добрих звичаїв сусідів	41—54	шостий—восьмий, початок дев'ятого
7.	Опис України	55—61	більша частина дев'ятого

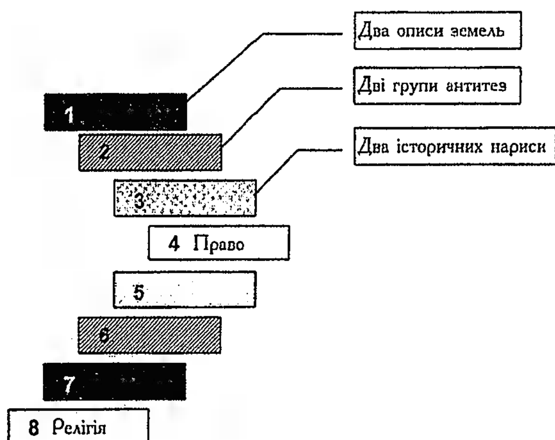

1. Структура трактату М. Литвина

Таким чином, тільки перший і останній з „уривків“ утворюють логічні розділи; всі інші логічні розділи є або меншими, або більшими від „уривків“. Але нам здається, що у виділених у такий спосіб логічних розділах [redacted] певна система, яку ми спробували змалювати (іл. *1*). Виявлена [redacted] ньому симетрія структури дає змогу припустити, що першому розділу передував якийсь вступ, який, окрім заголовка та адресації твору (ці елементи втрачені!), міг містити міркування на релігійну тему (тоді стекова структура твору набула б завершення: автор вдруге повертався до тем у порядку, зворотному до першого звернення).

Біблійні цитати для зручности винесемо в окрему таблицю.

Таблиця 4

Біблійні цитати у трактаті М. Литвина*

§	Цитата	Посилання	Зауваження
2.	Обіцянка Господа Ізмаїлу, що від нього народиться 12 вождів.	Буття, 17 [, 20.— *К. М.*]	На підставі цієї цитати М. Литвин пише про наявність у татар 12 повелителів.
17.	„Господь узяв мене від отари“.	[Амос, 7, 15.— *К. М.*]	
17.	Згідно [redacted] порадами Соломона, татари живляться самим молоком без хліба та плодів.	[джерело не встановлене.— *М. Ж.*]	
18.	„В усьому і в усіх обставинах я [redacted] і насичуватися, і голодувати, жити в достатку [redacted] терпіти злидні“.	[До филип'ян, 4, 12. — *К. М.*]	Наводиться [redacted] пояснення поміркованости татар; так само і наступна.
18.	„Хто був зібрав багато, [redacted] мав надміру, [redacted] хто мало — не мав нестачі“.	[2 до коринтян, 8, 15. — *К. М.*] [Вихід, 16, 18.— *М. Ж.*]	Павло [redacted] посланні до коринтян тільки цитує оповідання про манну небесну (кн. Вихід).

* Посилання наводяться [redacted] текстом „Мемуарів“; у квадратних дужках проставлені елементи, додані коментаторами: *К. М.* — К. Мельник; *М. Ж.* — М. Жарких.

21.	Перелюб вважається у татар карним злочином і підлягає карі смертю.	[Второзаконня, 22, 22. — *М. Ж.*]	
24.	„Не пийте вина ні самі, ні діти ваші повіки. Та й домів не будуйте і нічого не сійте, і виноградників не насаджуйте і не майте їх, [redacted] живіте у шатрах поки віку вашого, щоб могли довго прожити на землі, де [redacted] лише приходні".	[Єремія, 35, 6—7. — *К. М.*]	Ця конструкція кочового трибу життя дана родині Рехавіїв їхнім предком; вони її додержали і тим догодили Богу. М. Литвин вважає, що татари додержуються цього закону.
26.	Всі татари з жадібністю набувають полонянок, [redacted] якими потім одружуються, прецінь без насильства й спонуки, [redacted] згідно з правилом, [redacted] продиктова[redacted] згори Господом.	Второзаконня, 21 [, 10—13.— *К. М.*]	У вказаних 4 строфах викладено алгоритм, [redacted] треба оженитись з дівчиною-полонянкою. М. Литвин вважає, що татари дотримуються цієї настанови.
35.	Кара за вбивство призначається [redacted] за божественним законом, який наказує брати кров за кров, [redacted] замінюється грошовим штрафом.	[Вихід, 21, 23—25.— *М. Ж.*]	М. Литвин пропонує будувати карне законодавство за формулою „око за око, зуб за зуб".
41.	Татари справедливо чинять з рабами [redacted] тримають їх у рабстві понад сім років, згідно [redacted] наказом Біблії.	Вихід, 21 [, 2.— *К. М.*]	„Коли купиш раба-еврея, 6 років служитиме тобі, а 7-го року вийде на волю без відшкодування". Стисло кажучи, на рабів-іноплемінників ця норма не поширюється; але то байдуже — М. Литвин вважає, що татари додержуються цієї норми.
43.	Жінка може зачати більше одного дитяти одразу, як видно з прикладу Фамарі й Ревеки.	Фамар: [Буття, 38, 27—30.— *М. Ж.*] Ревека: [Буття, 25, 22—26.— *М. Ж.*]	Ці приклади народження двійнят М. Литвин наводить для пояснення плодючости татар.
45.	Звичайна купівля наречених, що існує в татар, була колись і в ізраїльтян.	Буття, 29 [, 20.— *К. М.*] 1 книга царств, 18 [, 27.— *К. М.*; [redacted] ж.— 1 Самуїла, 18, 27]	Буття, 29, 20 — прямо про купівлю не йдеться, Яків відпрацював за Рахіль сім років. 1 Сам. 18, 27 взагалі справи [redacted] стосується: за великі воєнні подвиги Давида Саул дав йому свою дочку за жінку. Однак М. Литвин вважає, що тут є спадкоємність татар від давніх євреїв.
45.	„І дізнався я, що жінка гіркіша від смерти".	Еклезіяст, 7, 27 [в нашому виданні — 7, 26.— *М. Ж.*]	

51.	„А як скінчилось два роки, Фелікс дістав [redacted] заступника Порція Феста“.	Діяння, 27, 24	Ця цитата зовсім недоречно наводиться для обґрунтування твердження, що [redacted] римлян винагороджували не грошима, а посадами; більше до діла ця цитата була б у § 50, у якому йдеться про московський звичай змінювати воєвод через один—два роки.
53.	„Ніколи не звіряйся своєму ворогу [...] Зблизу до себе його не ставляй, щоб, зваливши тебе, не став він [redacted] твоє місце“.	Сирах, 12, 10—12	Цю цитату М. Литвин наводить, щоб довести: [redacted] слід довіряти москалям-перебіжчикам.
65.	Що ж стосується священиків, то [redacted] в давнину мали жінок, як це зрозуміло [redacted] багатьох місць Святого Письма.	Наведених далі цитат у М. Литвина немає, тільки посилання	
	[„Сестра його — дівиця, що ще не мала чоловіка; задля неї можна осквернитись“].	Левіт, 21, 3	Нам здається, що це помилка. Треба Левіт, 21, 13, де священикові продиктовано: „Дівицю візьми собі за жінку“.
	[„Народ Ізраїля, священики і левіти [...] побрали чужинецьких [redacted] дочок [redacted] себе“].	Езра, 9 [, 2.— *М. Ж.*]	Тут ідеться про шлюби взагалі, не спеціально про священиків.
	[„Жерців] же Бела було 70, крім жінок та дітей“; „Уночі прийшли, [redacted] звичайно, жерці [redacted] жінками та дітьми“.	Даниїл, 14 [, 9, 15.— *М. Ж.*]	Пригода Даниїла з жерцями Бела має тільки той стосунок до теми, що при жерцях згадано [redacted] жінок.
	[„Ніхто зі священиків [...] ні вдови, ні розведеної [redacted] братимуть за себе, [redacted] лише дівицю з потомства дому Ізраїлева або вдовицю, що овдовіла по священикові“].	Єзекиїл, 44 [, 21—22.— *М. Ж.*]	Ця цитата цілком доречна.
		Барух, 6	У наших виданнях книга Баруха має тільки п'ять глав, але в ній нічого про шлюби немає.
	[„Був один священик [redacted] ім'я Захарія та його жінка на ім'я Єлизавета“].	Лука, 1, 10 та 18 [Лука, 1, 5.— *М. Ж.*]	Отже, Захарія був одружений.
	[Пресвітер має бути „бездоганний, чоловік однієї жінки“].	До Тита, 1 [, 6.— *М. Ж.*]	Ця цитата цілком доречна.
65.	„Святе осквернили“.	Софонія [3, 4.— *М. Ж.*]	Утримування наложниць засуджується цитатою: „Священики [Єрусалима] святе осквернили“.

З даних таблиці видно, що М. Литвин щонайменше 25 разів посилається на різні книги Біблії. Оце і є його основне джерело. 21 раз він цитує Старий Заповіт, 4 рази — Новий. Отже, Старому Заповітові віддана очевидна перевага. З цитат зрозуміло, що М. Литвин цілком вільно орієнтується у старозавітних книгах, для нього немає проблеми вибрати звідти приклад на будь-який випадок; він цитує досить малознані книги малих пророків, його знайомство з Біблією аж ніяк не зводиться до „курсу молодого бійця“.

На наш погляд, варто звернути увагу на цитовану М. Литвином шосту главу книги пророка Баруха. У тих біблійних кодексах, які нині вважаються канонічними, ця книга складається тільки з п'яти глав. Можливо, знавці біблійних текстів зможуть визначити якийсь біблійний кодекс особливого складу, яким користувався М. Литвин.

Якщо відкинути зазначені недоречні та помилкові цитати, то решту цитат можна поділити на дві групи. Перша група просто ілюструє прикладом з Біблії якусь житейську ситуацію (найяскравіший приклад — з Фамар'ю та Ревекою). У другій групі цитати наводяться як нормативний матеріал, як формули діючих законів (раби у татар) або проектів законів (заміна штрафу принципом Мойсея).

Розглянемо детальніше образ татар у призмі старозавітної начитаности М. Литвина.

Татари твердять, що їх народ походить від Авраама (§ 1). Це неправильно ні з погляду фактичного походження, ні з погляду власне татарських етнічних міфів. Але це твердження відповідає загальній настанові середньовічних християнських письменників: араби походять від Ізмаїла — Авраама, тому вони — ізмаїльтяни; араби є мусульманами; тому мусульмани — теж ізмаїльтяни; татари хоч і не споріднені з арабами, але теж мусульмани, і тому вони теж ізмаїльтяни чи безбожні агаряни (нащадки Агарі). Тому вважаю, що в даному місці М. Литвин подає загальноприйняту в його колі концепцію походження татар, а не джерельну звістку про татарський етнічний міф. Цей міф про походження татар від Авраама є наріжним каменем усієї теорії татарських звичаїв М. Литвина.

М. Литвин перелічує десять татарських орд і додає: „[...] кажуть, що є ще кілька“ (§ 2). Фактичні його відомості не відповідають теоретичній, виведеній з Біблії, кількості орд — їх має бути 12, тому він додає, що є додаткові орди, назв яких він не знає. Тут істотно те, що татари уявляються йому єдиними нащадками Ізмаїла (для інших народів вільних вождів не залишається).

Далі М. Литвин вказує такі норми Старого Заповіту, які виконуються татарами: вони живляться молоком; серед них немає ані надто заможних, ані дуже бідних; вони карають смертю за перелюбство; вони охоче одружуються з полонянками без насильства; вони купують наречених як давні євреї. Усі ці „звичаї“ — безумовно літературного походження і не можуть розглядатись як джерельні звістки.

Особливо важливою є конституція кочового ладу, запозичена з Єремії (Табл. 4, § 24). Виходячи зі свого базового принципу, що татари живуть за приписами Старого Заповіту, М. Литвин вважає, що процитований ним порядок є дійсним у повному обсязі, й переповідає цитату своїми словами: „Татари не володіють нерухомим майном, яке надається до розграбування, вони все своє майно увозять з собою при кожному пересуванні; провадячи життя кочове; наїзницьке, вони набувають тільки рухоме майно: стада та рабів, які слідують за ними“ (С. 18).

Це також [redacted] спостереження над життям, [redacted] літературний відбиток. Друга частина кочової конституції переповідається у зв'язку [redacted] порядком заміщення посад: „Життя татар, яким вони пишаються, [redacted] первісним, скотарським, подібним до життя патріархів у добу золотого віку, коли серед пастирів стад обирались вожді народів, царі й пророки, як сказав один з них: „Господь узяв мене від отари“. Так живуть татари донині, прямуючи за своїми стадами й переходячи [redacted] ними [redacted] одного поля [redacted] друге“ (С. 14).

І це все — також не спостереження, [redacted] пряма заява про причини добрих звичаїв татар і про джерела оповіді про ті звичаї.

Таким чином, М. Литвин дивиться на татар як на живих носіїв старозавітних традицій, які йдуть від патріарха Авраама. Можна сказати навіть так: татари для нашого автора [redacted] живим втіленням традицій старозавітних патріархів. На прикладі їхнього життя М. Литвин переконався й намагається переконати читачів, що [redacted] підставі Старого Заповіту можна збудувати життєздатне суспільство. Навіть парадоксальне для християнина схвалення багатоженства (§ 43) у нього оперте [redacted] Старому Заповіті.

Тому кожне спостереження про життя татар, яке претендує на конкретність, спочатку мусить перевірятись — чи немає чогось подібного [redacted] Біблії. Наприклад, дослідники дуже часто покликаються на звичай, який буцімто існував у татар — відпускати невільника на сьомий рік неволі, і для документування цього звичаю посилаються на М. Литвина (§ 41). Насправді це просто цитата [redacted] Біблії, [redacted] не має до татар жодного стосунку. Найцікавіше, що джерело [redacted] даному випадку вказане безпосередньо у тексті М. Литвина, але то не допомагає. Був у татар такий звичай — і край.

Так само двічі згаданий звичай кришити їжу, щоб усім присутнім при трапезі дісталась рівна доля (§ 20, 32) — можливо, має джерелом також якийсь старозавітний припис, якого я наразі не знайшов.

Особливо часто й охоче дослідники цитують оповідання М. Литвина про жорстоке поводження татар [redacted] полоненими (§ 25—26), вважаючи його цілком достовірним, мало [redacted] репортажем з місця події[19]. Але при цьому зовсім [redacted] звертають уваги, що ці параграфи є тільки урочистою трагічною увертюрою до наступного параграфа (§ 27) — довгої і патетичної промови невільника до автора (зрозуміло, вигаданої автором), у якій невільник запевняє литовців, що й їм усім таке лихо буде, коли вони не покинуть своїх поганих звичаїв. Отже, мета всіх попередніх жахів — надати більшої ваги цьому закликові. Залякувати слухачів муками дуже люблять релігійні проповідники, але у них місцем, де відбуваються ці муки, є пекло (тобто фантастична країна антиутопії), а у М. Литвина антиутопія територіально розміщена в тому-таки Криму. Ніхто [redacted] істориків ще не розглядав і [redacted] використовував описів пекла у проповідників як історичне джерело про пекло, [redacted] М. Литвина розглядають і використовують.

До теми татар і [redacted] М. Литвин повертається ще у § 41, у якому він протиставляє справедливе ставлення до рабів у татар і несправедливе — у Литві, тобто тут це ставлення виступає уже не неґативним, а позитивним прикладом. Якому ж місцю з трактату М. Литвина більше довіряти? На наш погляд, ані те, ані друге не має джерельної вартости і є результатом особистої

---

[19] Наприклад: „В своїх записках Михалон Литвин силується татар ідеалізувати [...] Можна через те, анітрохи не вагаючись, сказати, що страшні його звістки про татарських бранців [...] [redacted] слабші, ніж усе було в живій дійсності“ (Кримський А. Ю. Історія Туреччини.— К., 1996.— С. 184).

творчости М. Литвина-публіциста. Татари поводяться у нього [redacted] полоненими то дуже добре, то дуже погано — у залежності від того, яку саме тезу він хоче довести в даному місці (зрештою, він не перший і не останній серед публіцистів, які ґанджували на таку довільність арґументації).

Не може бути сумніву, що автор трактату був у Криму і скористався деякими зі своїх вражень під час написання твору; але ця поїздка не була причиною написання твору, і автор зовсім не ставив собі за мету дати опис Криму й татар, [redacted] тим більше оперти цей опис на власних спостереженнях.

Литовський статут. Отже, ми встановили, що для М. Литвина Старий Заповіт є джерелом юридичних норм. Але [redacted] сучасній йому Литві діяв славний Литовський статут (Перший, редакції 1529 р.). Звичайно, [redacted] обійшлося без використання його норм. У тексті [redacted] два явних посилання (§ 35, 44) і багато неявних. Можна сказати, що весь § 35, присвячений проблемам правосуддя, пронизаний Статутом. Автор не є знавцем судочинства за Статутом, тому звертаємо увагу лише на деякі моменти: звичай подвійного штрафу за образу жінки[20] (§ 35, с. 29); за убивство призначається грошова кара, від чого трапляються отцевбивства (тут М. Литвин покривив душею: за вбивство батьків Статут передбачає безумовну смертну кару (Розд. 7, арт. 14 — тобто все, що залежало від законодавця, було зроблено); спійманого злочинця спроваджують для покарання до його пана (Розд. 9, арт. 4); за неправильну апеляцію встановлено тяжкий штраф (посилання М. Литвина: Розд. 6, арт. 1, § 35, с. 31); на користь дочок встановлено фіксовану долю спадщини (посилання М. Литвина: Розд. 4, арт. 7, § 44, с. 40); раніше шлюби влаштовували за дозволом великого князя (§ 46, с. 42).

Сюжет, який прямо стосується Статуту, але близький до законодавчих тем: хитрий великий московський князь призначає нагороди для своїх перебіжчиків, які воліли б до нього повернутись, і тим шкодить Литві (§ 54, с. 47) — знаходить паралель у законодавстві[21].

М. Меховський і Я. Длуґош. У трактаті є три історичні екскурси: про походження династії кримських ханів, про Московське князівство та про Литву (два останні виділені у структурі; іл. *1*). У них разом згадано 20 осіб, історична ретроспектива починається зі середини XIII ст. (іл. *2*). 11 з цих імен припадають на першу половину XVI ст. і можуть розглядатись як сучасники автора. Рубежем, на якому для М. Литвина закінчувалась сучасність і розпочиналась історія, можна визнати 1505—1515 рр.: король Олександр, Менглі-Гірей та Іван III — це історія, король Сиґізмунд, Мухамед-Гірей, Василь III — сучасність.

Питання про джерела історичних відомостей М. Литвина не розкриті дослідниками, якщо не вважати цілком незрозумілого твердження Є. Охманського, що М. Литвин використав московський літопис[22]. Це твердження ґрунтується на згадці про хрещення руського князя у Корсуні (§ 8) та оповіданні про позбавлення від татарської зверхности за Івана III (§ 34).

---

[20] Валиконите И., Яксебогайте Й. Выкуп за женщину по Литовскому статуту // 1588 Metëu treÿiasis Lietuvos Statutas.— Vilnius, 1989.— S. 85—95.

[21] Хорошкевич А. Л. „Здрада“ Статута Великого княжества Литовского 1588 г., „измена“ соборного уложения 1649 г. [redacted] демографическая политика восточноевропейских государств конца XVI — начала XVII вв. // Там само.— S. 50—62.

[redacted] Охманьский Е. Михалон Литвин [redacted] его трактат...— С. 102.

Джерело останньої згадки — не московський літопис, а Я. Длуґош:

Текст Я. Длуґоша[23]	Текст М. Литвина (С. 27)	Текст С. Герберштайна (С. 68)[24]
„Князь піший зустрічає послів татарського хана (навіть шляхетних), які приїздять до його резиденції по данину або з іншої потреби; подає їм глек з кобилячим молоком, [redacted] краплини його, що падають на гриву коня, злизує губами. Татаринові, який читає ханський лист у руському перекладі, він підстеляє під ноги найкращу шубу, підбиту соболями, [redacted] сам з усіма молодшими князями, боярами та ближніми своїми мусить на колінах слухати читання".	„Раніше москалі знаходились у такому рабстві у заволзьких татар, що, окрім інших ознак покірности, їхній князь мав виходити за місто назустріч кожному посланцеві [redacted] та збирачеві податків, які щорічно приїздили до Москви, й пішо проводити його до палацу, тримаючи [redacted] руках повід його коня. Посол сідав на князівський стіл, [redacted] князь, прихиливши коліна, вислуховував посольство".	„Хоч який він [Іван III] був могутній, а все ж таки мусив повинуватись татарам. Коли прибували татарські посли, він виходив до них за місто назустріч і стоячи вислуховував їх, [redacted] вони сиділи".

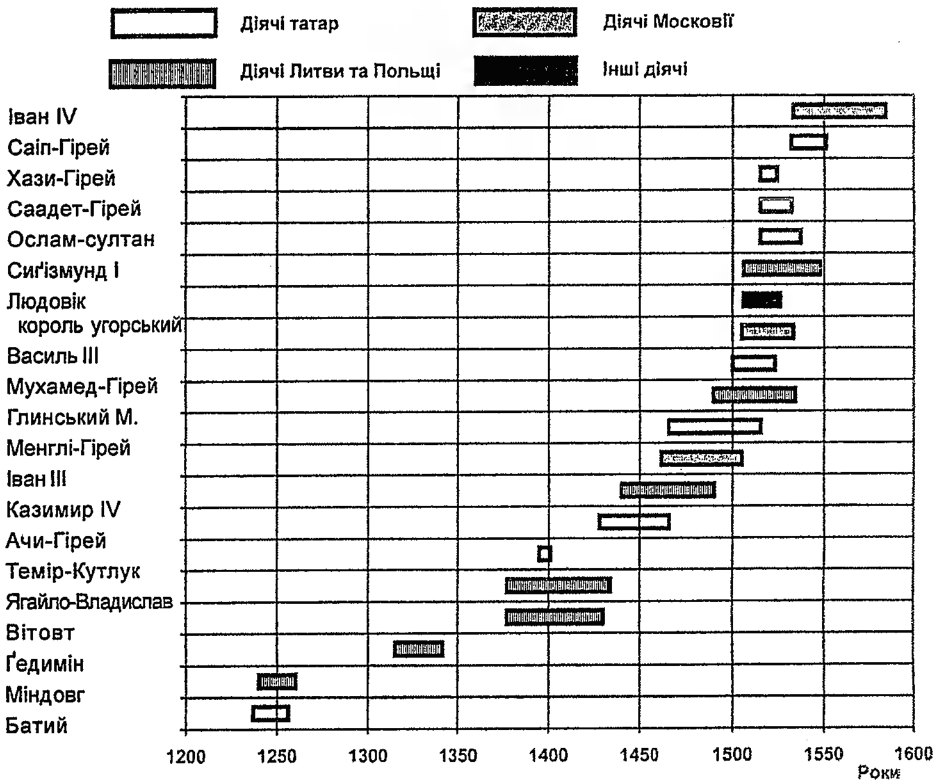

2. Діаграма співіснування історичних діячів, згаданих М. Литвином

---

[23] Иловайский Д. И. История России.— Москва, 1896.— Т. 2.— Примечания.— С. 62.

[24] Герберштейн С. Записки о Московии.— Москва, 1988 (далі покликаємось на це видання).

З цього порівняння видно, що текст М. Литвина [redacted] чимось середнім між текстом Я. Длуґоша та С. Герберштайна: у М. Литвина і Я. Длуґоша спільним є схиляння [redacted] коліна, зустріч пішо; у С. Герберштайна та М. Литвина — вихід [redacted] місто. Очевидно, джерелом тут була „Хроніка Польщі" М. Меховського (через яку твір Я. Длуґоша вперше побачив світ[25]). Звістку про хрещення руського князя в Корсуні М. Литвин міг запозичити з тієї ж „Хроніки Польщі"[26].

Виклад історії Московської держави дуже сумбурний і неточний: наприклад, до завоювань Івана III віднесені Рязань та Псков, які насправді були приєднані до Москви за Василя III. Принаймні навіть [redacted] підставі „Трактату про дві Сарматії" М. Меховського можна викласти цю історію точніше: М. Литвин категорично твердить, що Новгород, Псков та Сіверщина — литовські провінції (§ 34, 39); щодо Новгорода та Пскова — це рішучо не так, але знаходить деяку паралель у М. Меховського, який пише, що Псков та Новгород були завойовані Вітовтом[27]. Узагалі основна мета уривка про Івана III — показати його ідеальним державцем, який досяг великих успіхів, поширюючи тверезість[28]. Це не так історична оповідь, як дидактичний приклад.

Характер московських звісток у М. Литвина цілком відмінний від докладних і датованих від створення світу виписок С. Герберштайна (який, очевидно, використав московські літописи). Тому гадку про використання московського літопису у М. Литвина слід відкинути. Натомість чимало моментів М. Литвин, безсумнівно, запозичив з хроніки М. Меховського. На жаль, [redacted] не перекладена сучасними мовами, і тому автор не міг здійснити суцільної звірки текстів цих творів.

Для викладу історії Литви (§ 39) К. Мельник вказала джерела — хроніку Биховця та Я. Длуґоша (здогадуємось, що знову при посередництві хроніки М. Меховського). Я. Длуґошу належать: зближення деяких латинських та литовських слів; порівняння культу Ескулапа та шанування змій литовцями; розвиток [redacted] „італи" → „літали" → „литовці"; походження литовців від десанту римського флоту.

Античність у творі М. Литвина. Античні географічні назви у М. Литвина зведені [redacted] таблицю.

Таблиця 5

Античні та сучасні назви у трактаті [redacted] Литвина

Антична назва	Число § вживань	Назва XVI ст.	Число § вживань
Борисфен	6	Дніпро	2
Меотида	1	—	0
Таврида, Таврика	11	Перекоп	1
Понт, Понт Евксинський, Понтійське море	4	Чорне море	2
Танаїс	1	Волга	1
Феодосія	1	Крим	1

Як видно з цієї таблиці, М. Литвин залюбки вживає античні географічні назви, якщо вони йому відомі. З шести таких назв дві ототожнені ним

[redacted] Лимонов Ю. А. Культурные связи России [redacted] европейскими странами в XV—XVII вв.— Ленинград, 1978.— С. 110.

26 Там само.— С. 112.

27 Меховский М. Трактат [redacted] двух Сарматиях.— Москва; Ленинград, 1936.— С. 103.

[redacted] Заходи Івана III щодо заборони пиятства описані М. Меховським у „Хроніці" (Меховский М. Трактат...— С. 27).

помилково (Танаїс — не Волга; Феодосія — [redacted] Крим). Борисфен рішуче переважає над Дніпром, Понт Евксинський — над Чорним морем, Таврика, або Таврида, — над Перекопом. Варіанти [redacted] Таврика й Таврида вживаються поперемінно, якоїсь закономірности в їх використанні не зауважено. Що саме було для М. Литвина джерелом античних назв — важко здогадатись; можливо, та сама „Хроніка Польщі" М. Меховського. Ця справа, без сумніву, буде розв'язана, якщо знайдеться джерело парадоксального і помилкового ототожнення Танаїсу з Волгою.

Окрім того, знайомство М. Литвина з античністю виступає у таких моментах:

1. Оповідаючи про Івана III, М. Литвин зазначає: „Столицю свою він прикрасив фортецею, збудованою з цегли, а свій палац кам'яними фігурами, подібними до Фідієвих" (§ 34, с. 27).

Думаємо, що тут мались [redacted] увазі скульптури св. Георгія та св. Дмитра Солунського роботи Василя Єрмоліна 1462—1464 рр. — дуже рідкісний для Московії зразок круглої скульптури[29]. Порівняння [redacted] Фідієм сумнівне з фактичного погляду, але вказує напрям культурної орієнтації автора. Він знайомий [redacted] античним мистецтвом (звичайно, через посередництво якихось латинських праць).

2. Оповідаючи про Південь України, він пише: „Устя Дністра називається також Відовим (озером) від імені поета Овідія, який був засланий, як гадають, [redacted] цей берег Понту. Дехто вважає також, що Іліон або Троя знаходилась [redacted] київській землі [...] [у місці, яке зветься] Торговиця" (§ 57, с. 51).

Хто був цей „дехто", погляди якого поділяє М. Литвин, — важко здогадатись (принаймні це не „Трактат про дві Сарматії" і не твір С. Герберштайна). Про цю могилу Овідія [redacted] оповідання Лаврентія Мюллера (він буцімто її бачив), але його твір видано лише 1585 р.[30]

Разом [redacted] тим слід відзначити, що „Трактат про дві Сарматії" М. Меховського [redacted] був настільною книгою М. Литвина: як важливі елементи концепції, так і чимало дрібних деталей цих творів істотно різняться.

Таблиця 6

Розбіжності „Трактату про дві Сарматії" та твору М. Литвина*

№	Твердження	М. Литвин	„Трактат про дві Сарматії"
1.	Походження татар	Від патріарха Авраама ([redacted])	Від Чингісхана (64)
2.	Число володарів татар	12 (6)	4 (63)
3.	Назва Танаїс	Танаїс — це Волга (6)	Танаїс — це Дін, Волга — окрема ріка (61)
4.	Назва Феодосія	Феодосія — це Солхат (8)	Феодосія — це Кафа (90)
5.	Походження Темір-Кутлука	Невідоме: „Ніякийсь Темір-Кутлук" (9)	Темір-Кутлук — син Батия (64)
6.	Засновник кримської династії	Ачи-Гірей (9)	Улан (89)
7.	Оселення татар у Криму	Татар запросили греки для військової служби на феодальному праві, щоб відбивати напади литовців (9)	Татари під проводом Улана [redacted] Крим (89)

[redacted] Про ці скульптури [redacted] в „Истории русского искусства" (Москва, 1957.— Т. 1.— С. 122). Вони призначались для Фролівської (Спаської) вежі Кремля, [redacted] не для князівського палацу [redacted] стислому значенні слова.

[30] Мыцык Ю. А. Записки иностранцев [redacted] источник по истории Украины.— Днепропетровск, 1981.— Т. 1.— С. 13—14.

* Після цитат вказані сторінки використаних видань: „Мемуары" — для М. Литвина, видання 1936 р. — для „Трактату про дві Сарматії".

Кількість цих порівнянь можна продовжувати, але видно й так, що як у концепції, так і [redacted] деталях виклад М. Литвина не залежить від „Сарматії". Слід зауважити, що зміни, внесені М. Литвином, не збільшують, а зменшують обсяг фактичних відомостей „Сарматії", тобто у М. Меховського чимало моментів викладено точніше і ближче до істини, ніж у М. Литвина. Це ми бачили як на прикладі історії Московії, так і на прикладі татар.

Інші європейські джерела. До вже наведених свідчень знайомства М. Литвина із західноєвропейською латинськомовною літературою слід додати ще кілька спостережень, які, можливо, вдасться розвинути.

1. Славний Мартін-Лютер у передмові до латинського перекладу Корану (Базель, 1543) писав: „Священнослужителі [redacted] турків та й узагалі їхні духовні особи ведуть життя таке статечне, суворе й славне, що їх швидше можна вважати за янголів, а не за людей, і всі наші папські священики та ченці являються супроти них якоюсь сміховиною"[31].

М. Литвин пише дуже близько до цього (ми вже цитували відповідні частини § 64—65). Можна припустити, що розгляд цього видання Корану відкриє нам джерело досить розлогого оповідання М. Литвина про мусульманську релігію, яке на сьогодні невідоме.

2. Бартоломей Джюрджевич, автор книги про турецькі звичаї, яка вперше була опублікована латинською мовою (Париж, 1545), писав, що у турків усі паші, тобто визначніші чиновники, набираються із синів християн. А. Кримський зауважив подібність цього твердження до вислову М. Литвина[32]: „Усі міністри цих тиранів, їхні євнухи, секретарі та знавці, а також воїни, надто яничари, які [redacted] дитинства навчаються військовому мистецтву та військовій дисципліні, із числа яких потім призначаються вожді та начальники, походять з нашої християнської крові" (§ 26, с. 20—21).

Про характер твору А. Кримський пише так: „Він [redacted] жаліє чорних красок, щоб обмалювати турецьку лютість проти християн і їхню безсердечність супроти невільників, а разом з тим він аж надпоривається, коли оповідає про добрі, побожні норови турецького народу"[33].

Такий розподіл тенденційности досить близький до твору М. Литвина. Отже, можна припустити знайомство М. Литвина з друкованими латинськомовними творами туркофільського спрямування. Якщо [redacted] туркофілом І. Пересвітовим у М. Литвина є тільки ідейна близькість без текстуальних запозичень, то з європейськими туркофілами у нього можна сподіватись знайти і текстуальні збіжності. Відмінність М. Литвина від цього туркофільства, широко обмальованого А. Кримським, полягає в тому, що у М. Литвина, по-перше, об'єктом ідеалізації є не турки, [redacted] татари; по-друге, джерелом їх ідеальних порядків є не так мусульманська віра, як закони Старого Заповіту.

Звичайно, ці спостереження є тільки намітками подальших досліджень (як не дивно, ніхто [redacted] попередніх дослідників не пов'язував трактат М. Литвина з іншими творами туркофільського спрямування); цікаво було б також простежити зв'язок ідей М. Литвина [redacted] творами реформаційного змісту (цього також ще ніхто не робив).

---

[31] Кримський А. Ю. Історія Туреччини.— С. 221.

[redacted] Там само.— С. 243, 297.

[redacted] Там само.— С. 219—220.

Хроніка Биховця. К. Мельник, вказуючи на цю хроніку як на джерело трактату М. Литвина, мала на увазі згадку про татарських баскаків, які управляли руськими замками. Такого твердження в хроніці нема, є тільки оповідання про баскаків, які збирали данину на Поділлі — поряд із категоричним твердженням, що ніяких замків там не було. Суцільне зіставлення тексту хроніки з трактатом показало, що ніяких спільних точок у них немає. Наприклад, цілком різними є відомості про Батия, Міндовга; в іншій редакції викладено леґенду про походження литовців від римлян; не використано у трактаті докладних оповідань про Тимур-Кутлука, про спробу Вітовта завоювати Новгород і Псков, про битву з татарами у 1506 р. біля Клецька — про всі ці події у трактаті є лише побіжні згадки. Оскільки вони цікавили М. Литвина, він, безперечно, подав би ширші відомості з хроніки Биховця, якби був з нею знайомий. З усього, що знаємо про М. Литвина, він постає людиною латинсько-католицької культури, яка мало обізнана з православно-руською культурою (а саме у її середовищі створена хроніка Биховця). М. Литвин дуже погано уявляє собі хронологію: наприклад, у нього римський флот, прибувши до Литви, застає там татарських баскаків. Автор хроніки Биховця мав правильніше уявлення: він вважав, що ці події розділені значним проміжком часу. Отже, трактат свідчить, що до появи хронік Биховця і Стрийковського у хронології литовської історії була повна темрява.

Тому вважаємо, що хроніка Биховця не була джерелом твору М. Литвина.

М. Литвин і С. Герберштайн. Питання про зв'язок трактату М. Литвина та „Записок про московські справи" С. Герберштайна частково заторкнуте тільки в коментарях К. Мельник до перекладу М. Литвина, де відзначено кілька збіжностей тексту. Передмова першого видання С. Герберштайна датована 1 березня 1549 р., друкування праці коментатори пов'язують зі смертю Сиґізмунда I[34], тобто обидві праці з'явились як відгуки на одну подію. Тому апріорі можна припустити, що вони незалежні одна від одної, точніше, в рукописі М. Литвина не використано друкованої праці С. Герберштайна.

Для з'ясування співвідношення між творами ми провели суцільну звірку текстів, результати якої — дещо нудні — пропонуємо далі увазі пильного читача; усім іншим пропонуємо одразу перейти до висновків порівняння.

Зіставлення текстів ускладнюється тією обставиною, що С. Герберштайн не є компілятором. Розглядаючи запозичення С. Герберштайна з „Трактату про дві Сарматії" М. Меховського, автор дійшов висновку, що С. Герберштайн використовував своє джерело дуже творчо[35]. І в нашому випадку нема великих фраґментів тексту, які б мали між собою текстуальні збіжності, але є подібності фраз, групування матеріалу, описуваних фактів. Ми враховували усі зауважені збіжності такого роду, а також розбіжності авторів у трактуванні тих самих тем.

Вивчення цих порівняльних таблиць показує, що вирішити питання про співвідношення текстів двох творів не так просто. З одного боку, практично немає однозначних текстуальних збіжностей; з другого — не можна не зауважити певної споріднености творів, яка проглядає хоч би у зверненні до значної кількости одних і тих самих тем. Нехай ці теми трактовані по-різному, але чому увагу письменників привернули саме ці, а не інші теми?

---

[34] Герберштейн С. Записки о Московии.— С. 14, 56.

[35] Жарких М. І. Звістки М. Меховського та С. Герберштейна про кримських татар (стаття готується до друку).

Таблиця 7

Збіжності текстів С. Герберштайна [redacted] М. Литвина*

№	Тема	С. Герберштайн	М. Литвин	Голос
1.	Будівництво Івана III	„[...] він також вперше побудував стіни московської фортеці, своєї резиденції" (68)	„Столицю свою він прикрасив фортецею, збудованою з цегли" (27)	1
2.	Московський кремль з цегли	„В місті є фортеця, збудована з цегли" (132)	(27)	1
3.	Москалі правлять посольства своїм коштом	„Ті ж, кому дають щороку по 12 золотих, мають бути без жодної затримки готові виконувати будь-яку службу своїм коштом" (73)	„Кого князь посилає захищати межі своєї країни, виконувати громадські доручення чи відправляти найвіддаленіші посольства, виконують ці доручення не за одержані від князя кошти, а за свій рахунок" (45)	1
4.	Москалі надають за службу не гроші, [redacted] помістя	„Визначнішим призначаються або посада начальника, або села, або помістя" (73)	„[...] замість платні отримують у нагороду не гроші, а посади" (45)	1
5.	Маєтності надаються на півтора року	„Такі володіння князь віддає [redacted] користування лише на півтора року" (73)	„Управління однією фортецею, і то лише на один, рідко ще на два роки, доручається..." (45)	1
6.	Пошта в Московії	„Державець має їздових в усіх кінцях своєї держави, в різних місцях і з належною кількістю коней, так щоб, коли кудинебудь посилався царський гонець, у нього без затримки напоготові був кінь" (122)	„У Московії тільки гонець, який потребує дуже спішної їзди у державних справах, може користуватись підводною повинністю. Ці гінці, завдяки швидкій їзді та частій переміні стомлених коней (які утримуються [redacted] цією метою швидкі й дужі [redacted] багатьох місцях), дуже скоро передають повідомлення" (46)	3
7.	Неслівність москалів	„Якщо при укладенні угоди ти як-небудь обмовишся чи щось необережно пообіцяєш, то вони все запам'ятовують з точністю й наполягають [redacted] виконанні, самі ж зовсім не виконують того, що обіцяли [redacted] свою чергу" (127); „Народ у Москві, кажуть, значно хитріший та лукавіший від усіх інших, й особливо неслівний при виконанні зобов'язань" (133)	„Народ московський хитрий і неслівний, нещирий та несталий" (47)	2

* Після цитат вказані сторінки використаних видань: „Записки [redacted] Московии" — для С. Герберштайна, „Мемуары" — для М. Литвина.

8.	Слобода Нали	„Неподалік від міста небагато років тому державець Василь збудував своїм охоронцям [redacted] місто Nali; [redacted] їхній мові це слово означає „налий“, тому що іншим москалям заборонено пити мед та пиво, а охоронцям одним тільки надана державцем повна свобода пити, [redacted] тому вони відділені від спілкування [redacted] іншими, щоб інші не спокушались“ (132)	„Василь збільшив свою столицю Москву, збудувавши біля неї слободу Налевки трудами [redacted] найманих солдатів, і дав їй ім'я, [redacted] має слугувати докором нашому народові, схильному до пияцтва, — ім'я запозичене від слова „налий“, що означає infunde“ (27—28) — і це вся збіжність з докладного опису С. Герберштайна	1
9.	Коштовні келихи [redacted] обіді у московського князя	„Посередині зали було поставлено поставець, заставлений різними золотими та срібними келихами“ (216)	„На бенкетах у московського князя виставляють великі золоті та срібні чаші, які звуть солом'яними, тому що вони набуті за гроші, виручені від продажу соломи“ (45)	3
10.	Печери Києва	„[…] а крім того, велика кількість печер [redacted] них давні гробниці з тілами, [redacted] торкнутими тлінням“ (185)	„Особливо славний монастир, присвячений Діві Марії; в його підземних галереях та печерах знаходять[redacted] численні гробниці, в яких зберігаються мощі сухі та нетлінні“ (53)	3
11.	Мозир [redacted] рибна річка Тур	[redacted]У 30 милях від Києва вгору по Борисфену зустрінемо Мозир на річці Прип'ять. У Прип'ять вливається рибна річка Thur“ (186)	„Особливо Прип'ять в одному місці біля Мозиря, при усті ріки Тура, [redacted] накопиченням свіжої води [redacted] джерел щорічно, [redacted] початку березня, наповнюється такою кількістю риби, що кинутий в неї спис защемлюється й стоїть вертикально — так густо збивається там риба“ (48—49)	3
		Звичаї татар		
12.	Список орд	Заволзька орда; перекопська орда; ногаї; казанські татари; юргенці (167, 180—181)	Перекопські татари, білгородські, добруджанські; орди ногайська, астраханська, заволзька, казанська, казахська, бухарська, самаркандська (6)	3
13.	Не витримують лобового бою	„Коли [redacted] їм доводиться битись у вузькому місці, то вони тікають, оскільки [redacted] мають ані щитів, ані списів, ні шоломів, щоб протистояти ворогові у правильній битві“ (168)	„Але наші перемагають татар, якщо доводиться битись з ними в правильному шикуванні“ (12)	2

14.	Випас коней	„Їх коні [...] живляться віттям та корою дерев, а також корінням трав, яке вони викопують зі землі копитами“ (168)	„Товар і коні навіть взимку пасуться на полі просто неба [...] відгодовуються пухнастою травою, видобутою з-під снігу ударами копит“ (8)	1
15.	Витривалість татар	„Відносно голоду й недостатку сну вони до такої міри витривалі, що інколи витримують це цілих чотири дні“ (167)	„Вони вирізняються на війні умінням переносити голод, спрагу, труди, безсоння, спеку й холод і взагалі всі недогоди клімату“ (11)	1
16.	Переправи через ріки	„На конях вони перепливають ріки“ (168)	„Через великі й швидкі ріки вони, не вагаючись, чудово переправляються плавом навіть узимку, коли переправа утруднена льодоходом; при цьому вони не вживають човнів, а пливуть, тримаючись за гриви коней та прив'язавши до їх хвостів свій багаж, покладений на колоди чи в'язанки очерету“ (12)	3
17.	Тактика	„Битву з ворогом вони починають здалеку і дуже відважно, хоча довго її не витримують, вдаючись до удаваної втечі. Коли ворог починає їх переслідувати, то татари пускають назад в нього стріли; потім, раптово повернувши коней, знову кидаються на розладнані шереги ворогів“ (168)	„На початку атаки вони намагаються завжди обійти ліве крило ворога для того, щоб зручніше пускати стріли. Часто вже під час утечі вони зупиняються, повертають на ворога, що їх переслідує й розсипався у погоні, і таким чином, уже переможені, виривають перемогу“ (12)	1
18.	Зброя	„Їхня зброя — лук і стріли; шабля в них рідкість [...] вони не мають ані щитів, ані списів, ні шоломів“ (168)	„Ледве десятий чи двадцятий з них був озброєний шаблею чи колчаном, панцери ж трапляються ще рідше; щитів, списів та іншої зброї такого роду вони зовсім не знають“ (11)	3
19.	Мають по кілька коней	„Під час набігів на сусідні області кожен веде з собою двох чи трьох коней, щоб, коли стомиться один, пересісти на другого та третього“ (169)	„Коней вони завжди беруть в похід дуже багато, так що майже кожен з них у війську має по п'ять запасних коней“ (11)	1
20.	Шість років рабства	„Продані ж невільники перебувають рабами повні шість років, після чого вони хоч і стають вільними, але не мають права покинути країну“ (175)	„Татари не утримують їх в рабстві довше семи років, згідно з приписом Біблії“ (38—39)	1

Таблиця 8

Розбіжності текстів С. Герберштайна та М. Литвина

№	Тема	С. Герберштайн	М. Литвин
1.	Москалі та алкоголь	„Під час обідів Іван III переважно віддавався такому пияцтву, що його долав сон" (68) „Наскільки вони поміркованi в їді, настільки ж нестримано віддаються пияцтву скрізь, де тільки трапляється випадок" (121) „На обіді все стараються про те, щоб зробити послів п'яними [...] бо вони переконані, що добре прийняти гостей і пристойно з ними повестися — означає неодмінно напоїти їх" (219)	„Іван III звільнив себе і свій народ від тиранії татар, після того як навернув народ до тверезости, скрізь заборонивши шинки [...] Василь, зберігаючи тверезість і сувору дисципліну" (27) „Іван IV ні в чому не попускає татарам, тому що дбає про тверезість свого народу [...] витривалості й тверезості татар протиставляє витривалість і тверезість свого народу" (28)
2.	Священики отримують плату	„Священики утримуються звичайно на внески вірних" (91)	не використано: на с. 57 М. Литвин розмірковує, що в давнину священики користувались тільки десятинами
3.	Право смертної кари	„Карати на горло рабів та інших осіб може один тільки державець" (113)	„У татар та москалів жодному чиновникові, окрім головних суддів у столицях, не дозволено вбивати людину навіть у випадку очевидного злочину" (39)
4.	Звичаї московського війська	(113)	не використано
5.	Помірковане життя москалів	„Далебі, комусь видасться дивним, що вони утримують себе і своїх людей на таку мізерну платню [...] Тому я коротко оповім про їх ощадливість та поміркованість" (116—117)	„Сили москалів і татар значно менші від литовських, але вони переважають литовців діяльністю, поміркованістю, витривалістю, хоробрістю та іншими чеснотами, які є основою державної сили" (23)
6.	Судовий герць (поле)	докладний опис за Судебником 1498 р. (119)	стисла й малозрозуміла згадка: „Чиновник, засуджений за хабарі, зобов'язаний битись на герці з потерпілим" (45)
7.	Торгівля Московії	(126—127)	не використано, інші відомості (26)
8.	Хутро у москалів	(127—128)	не використано, інші відомості (24)
9.	Сейм впадає	у Десну (138)	у Борисфен (49)
10.	Десна впадає в Борисфен	нижче Києва (138)	вище Києва (49)
11.	Москалі здобули Смоленськ	30 липня 1514 р. (142)	31 липня 1514 р. (27)
12.	Танаїс — це	чітко не Волга (144)	Волга (6)
13.	Не довіряйся чужим	Ших-Алі більше довіряв чужим, ніж своїм, і через це постраждав (172)	не використано: на с. 43 М. Литвин розмірковує на цю тему, але наводить приклад угорського короля Людовика (це мало вплинути на його небожа Сиґізмунда-Авґуста).

14.	Звичаї киян	„Від людей, гідних довіри, [redacted] чув, що дівчата там рідко зберігають цноту після семилітнього віку. Причини тому наводились різні, але жодна з них мене не задовольняє; купцям дозволяється зловживати дівчатами, але не можна вивозити їх. Якщо кого викриють при вивозі дівчини, то позбавлять і життя, і майна“ (185—186)	„Якщо хто [redacted] сплатить мита чи буде зловлений на перелюбстві, того карали [redacted] Києві конфіскатою майна; закон цей, званий осьмництвом, був ухвалений для загнуздання сарацинської хтивости і виконувався протягом багатьох століть, але останнім часом став зневажатись“ (52)
15.	Церкви Києва	„Розкіш і справді царська велич цього міста виступають з його залишків та руїн його пам'яток. Й донині ще на сусідніх горах видно залишки занепалих церков та монастирів“ (185)	„І досі ще в Києві збереглися давні церкви, розкішно збудовані [redacted] полірованого мармуру та інших іноземних матеріалів і покриті свинцем та міддю, деякі з позолоченими верхами; [redacted] також дуже багаті монастирі“ (53)
16.	Перець [redacted] обіді у московського князя	„На столах розставлені були невеликі посудини: одні [redacted] оцтом, другі [redacted] перцем, треті з сіллю“ (216)	„На царських бенкетах ставлять [redacted] стіл окремо в солонках, серед золотих посудин та тубільних страв, трохи невареного перцю, але до нього ніхто [redacted] торкається“ (24—25)
		Звичаї татар	
17.	Сон після їди	„Обважнілі від їди й стомлені, вони сплять по 3—4 дні підряд. У той час, коли вони сплять таким глибоким сном, литовці та руські [...] пускаються за ними в погоню і скрізь б'ють їх, забулих про обережність і неначе мертвих від їди й сну“ (167)	„Наші вороги татари засуджують нашу пихату недбалість і кпинять з нас, сплячих після бенкетів, такою поширеною [redacted] них приповідкою: „Ти спиш, Іване, [redacted] маю трудитись — в'язати тебе“ (43)
18.	Темир-Кутлуг	розбив Тохтамиша, став царем Золотої Орди (166)	не використано (9): „Обрали вождем ніякогось Темир-Кутлуга“
19.	Сіль	„Сіль вживають лише деякі“ (168)	„Сіль зароджується там у великих кількостях [redacted] озерах“ ([redacted])
20.	Правосуддя	„Правосуддя [redacted] них нема ніякого, й кому колись знадобиться якась річ, то він може безкарно украсти її в іншого“ (169)	„Посаду судді ці іновірці вважають джерелом [redacted] нарікань, а визнання“ (15—16)
21.	Жорстокість з полоненими[36]	„Старих та недужих татари віддають молоді, як зайців цуценятам, для перших воєнних спроб; їх або побивають камінням, або скидають у море, або вбивають якимось іншим способом“ (175)	„Багато [redacted] цих безталанних, особливо [redacted] дужчих чоловіків, або звалашують, або ж їм відрізують вуха й ніздрі, роблять тавра на щоках та лобі“ (19)
22.	Перекоп	„Після того як через весь Істм протягом 1200 кроків був пfоритий рів, так що вийшов неначе острів“ (182)	„Поперек вузького сухого перешийка від однієї затоки до іншої тягнеться рів та високий вал, у якому прорізано браму, — єдиний вхід у країну татар з боку суші“ (7)
23.	Феодосія — це	Кафа (182)	Солхат (8)

[redacted] На ці фрагменти [redacted] А. Кримський (Кримський А. Ю. Історія Туреччини.— С. 190), який вважав їх взаємодоповняльними. Але цього спостереження він [redacted] розвинув.

Ніякої структурної подібности творів немає; як точки збіжности, так і точки розбіжности розкидані [redacted] обох творах незалежно один від одного (іл. *3*), що особливо добре видно [redacted] мізерних значень коефіцієнтів кореляції (величини R^2). Це дає нам право стверджувати, що плани двох творів складались цілком незалежно.

Розглянемо можливі варіанти співвідношення текстів (в останній колонці таблиці збіжностей проставлено номер гіпотези з числа наступних): 1) вони користувались спільним джерелом (11 випадків); 2) М. Литвин використав працю С. Герберштайна (2 випадки); 3) С. Герберштайн використав працю М. Литвина (7 випадків).

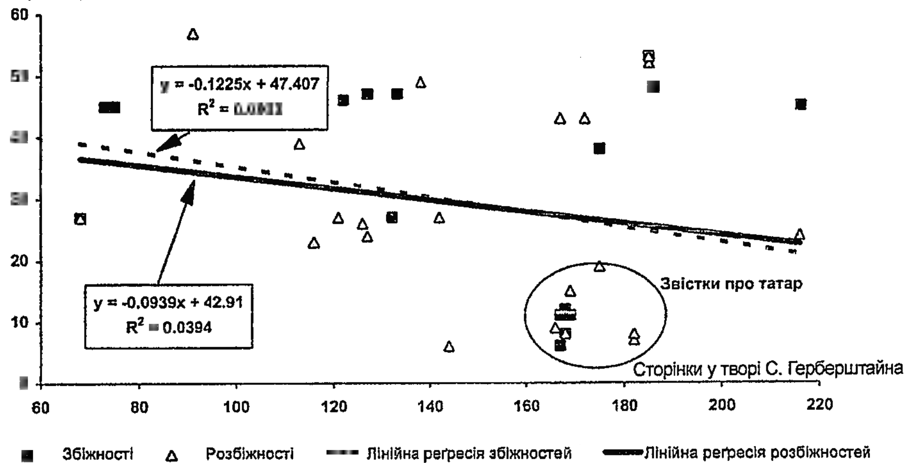

3. Послідовність збіжностей та розбіжностей у творах С. Герберштайна та М. Литвина

Прото-Герберштайн. Вважаємо, що ці результати можна пояснити, тільки припускаючи існування якогось спільного джерела, причому трактат М. Литвина стоїть до цього джерела ближче, ніж твір С. Герберштайна.

Не маємо ніяких підстав припускати, що в Литві у першій половині XVI ст. був складений якийсь географічний твір, який до нас не дійшов, але який відбився у розглядуваних творах. С. Герберштайн рішучо не мав ніяких підстав не згадати його, якби він існував.

З приводу келихів [redacted] обіді у московського князя слід зауважити, що хоч В. Миколаєвич був послом у Москві [redacted] 1538 р., але на той час великому князеві було лише вісім років і парадних обідів на честь послів він не давав. На той раз литовських послів пригощали бояри від імені великого князя, а бути [redacted] бенкеті з боярами — не те саме, що на бенкеті з князем. Тому це місце у М. Литвина, хоч і виглядає як особисте спостереження, може мати літературне походження; джерелом його міг бути С. Герберштайн, який справді бував [redacted] обідах у великого князя Василя III.

Тому припускаємо, що цим спільним джерелом, яке називаємо „прото-Герберштайном“, був той-таки С. Герберштайн, але не [redacted] тому канонічному вигляді, [redacted] якому він віддав свою працю до друку [redacted] 1549 р., [redacted] у вигляді чорнових підготовчих записів для неї. Що такі підготовчі записи С. Герберштайн вів — однозначно випливає зі самого змісту його книги, перенасиченої дрібними деталями і прямими виписками [redacted] московських писемних джерел. Зрозуміло, що все це не могло відтворюватись [redacted] пам'яті, що С. Герберштайн планував написати книгу про Московію ще під час своєї першої поїздки до Москви і записував матеріали до неї.

Інша річ — що такі чорнові рукописні матеріали С. Герберштайна поки що не виявлені (принаймні автори коментарів до видання 1988 р., які знають про С. Герберштайна рішучо все, нічого про них не згадують). Як могли ці чорнові матеріали потрапити до М. Литвина? Пригадаємо, що Венцлав Миколаєвич (імовірний автор трактату) розпочав службу при дворі Ольбрахта Гаштольда як його секретар (1526)[37]. Коли [redacted] 1534 р. О. Гаштольд став канцлером Великого Князівства Литовського, він забрав і В. Миколаєвича до державної канцелярії. С. Герберштайн був добрим знайомим та особистим приятелем О. Гаштольда, підтримував стосунки з ним під час кожного свого приїзду (вони бачились принаймні у 1529 р.[38]). Тому припускаємо, що під час однієї з цих зустрічей С. Герберштайн показав О. Гаштольдові начерки своєї книги, а той зацікавився ними і наказав їх переписати для себе. Можливо, цей наказ був адресований саме В. Миколаєвичу як секретареві О. Гаштольда та знавцеві латинської мови. У такий спосіб В. Миколаєвич міг познайомитись [redacted] „прото-Герберштайном“ і потім використати його для свого трактату.

Що саме містилось у „прото-Герберштайні“? Безперечно, там містились описи московських, татарських звичаїв та якийсь опис України (ним займемось окремо). Але в ньому не містилося ніякого опису Литви, тому що [redacted] цією частиною книги С. Герберштайна ніяких спільних точок у М. Литвина немає. Також можна здогадуватись, що [redacted] ньому не містилось дорожника, який займає дуже поважне місце у творі С. Герберштайна.

Звичайно, ми не можемо відновити план „прото-Герберштайна“ через те, що обидва наші віконця у це джерело показують повну неузгодженість щодо послідовности уривків. Але таку перекомпоновку міг здійснити і сам С. Герберштайн під час остаточної обробки своїх записів, подібно до того, як він перекомпонував звістки М. Меховського.

Що ж до джерельної вартости „прото-Герберштайна“, то вони мусять аналізуватись окремо, особливо в тих випадках, коли у двох авторів маємо протилежні твердження [redacted] одну й ту саму тему (скажімо, пияцтво у Московії). У цих випадках не маємо підстав віддавати перевагу жодному [redacted] авторів, тенденційність та суб'єктивізм яких часто просто впадають у вічі.

---

[37] Охманьский Е. Михалон Литвин [redacted] его трактат...— С. 106—107.

[38] Герберштейн С. Записки [redacted] Московии.— С. 11.

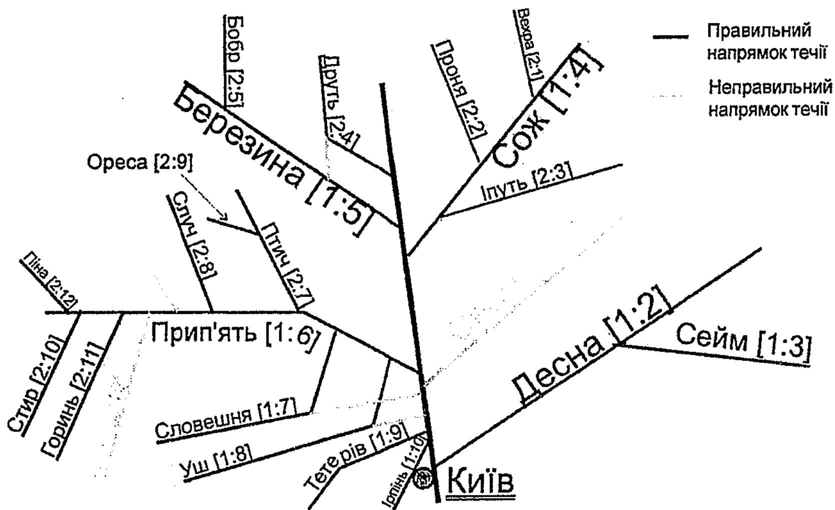

4. Схематичне зображення
Дніпровського басейну за описом М. Литвина

Опис України. Опис України та Києва загалом не пасує до решти тексту трактату М. Литвина. Перш за все треба зауважити, що М. Литвин — не географ. Він практично не подає відомостей з географії власне Литви, тобто землі, яка була йому добре відома. Отже, мусимо припустити, що цей опис, який містить переліки рік, замків, урочищ, — слід використання якогось писемного джерела.

Розглянемо списки рік із трактату М. Литвина:

„Борисфен [1:1] є найбільшою та найповноводнішою рікою в цій країні [...] Зі сходу вище Києва з нею з'єднуються Десна [1:2] та інші ріки, що витікають із Сіверщини та Московії. З північного заходу та півдня в Борисфен впадають Сож [1:4], Березина [1:5], Прип'ять [1:6], Словешня [1:7], Уж [1:8], Тетерів [1:9], Ірпінь [1:10], води яких збільшуються допливами, як Вехра [2:1], Проня [2:2], Іпуть [2:3], Друть [2:4], Бобр [2:5], Титва [2:6], Птич [2:7], Случ [2:8], Ореса [2:9], Стир [2:10], Горинь [2:11], Пина [2:12]“ (§ 56, с. 49).

Отже, маємо два списки, які для зручности пронумерували у квадратних дужках: у першому позначені Дніпро та дев'ять його головних допливів, у другому — 12 менших допливів. Щоб чіткіше уявити собі логіку цих списків, нами складено картосхему (іл. *4*).

Досить одного погляду на картосхему, щоб зрозуміти: опис річок спирається на Київ. Київ є фундаментом і центром цієї системи. Далі цілком очевидно, що перелік рік іде проти стрілки годинника, у напрямку від Києва: схід—північ—захід. У списках річок дуже багато помилок: для Сейму, Ореси та Стиру неправильно вказано їх розташування, для Друті, Словешні та Ужа — їхнє місце впадіння. Дві річки М. у трактаті Литвина не можна ототожнити: це Титва і вже згадуваний Тур біля Мозиря.

Розбіжність у творах М. Литвина і С. Герберштайна щодо визначення гирла Десни, можливо, криється у тому, що Десна недалеко перед гирлом ділиться на два рукави, [redacted] яких північний нині є значно більшим, зветься власне Десною і впадає у Дніпро вище Києва; південний нині [redacted] меншим, зветься Десенкою, або Чорторием, і впадає у Дніпро нижче Києво-Печерської лаври. Між цими гирлами розташований Труханів острів. Можливо, С. Герберштайн мав на увазі саме Десенку, а М. Литвин — сучасну Десну.

Звідки М. Литвин узяв цю гідрографію? Дослідники не замислювались над цим питанням, вважаючи відповідь самоочевидною: М. Литвин знав про них [redacted] досвіду власних мандрів. Але шість помилок у визначенні основних річок — це дуже багато. Зрозуміло, що опис складався у Києві, але людиною не місцевою, яка погано знала цей край, тобто приїжджим (очевидно, з Литви, не [redacted] Білоруси). Інша можливість — гідрографію записано [redacted] пам'яті десь далеко від Києва (наприклад, у Вільнюсі), де не було добрих знавців цього басейну. Усе це вказує на досить ранню дату складання опису, бо тяжко припустити, що [redacted] середині XVI ст., по 80 роках існування Київського воєводства, у Литві не знали, де тече Сейм.

Одна деталь [redacted] описі дозволяє уточнити час його складання: про Десну та Сейм сказано, що вони витікають зі Сіверщини та Московії. Після невдалої для Литви війни [redacted] Москвою, десь починаючи [redacted] 1500 р., весь басейн Сейму та практично вся Десна (крім маленької ділянки від Остра до Києва) перейшли під владу Москви, і про них правильніше було б сказати не „витікають", [redacted] „течуть". Це може вказувати на те, що складання гідрографії відбувалось до 1500 р.

Велика кількість помилок у списку, на наш погляд, може бути пояснена тільки тим, що він складався під час сухопутної, [redacted] не водної подорожі. Цю подорож уявляємо собі так: географ виїхав [redacted] Києва десь на початку зими, їхав на санях вгору по замерзлій Десні, потім повернув на замерзлий Сейм, десь від Путивля повернув на північ і перетнув Десну біля Новгорода-Сіверського і далі поїхав на північ, на Сож. Але під час скорочення його викладу цей другий перетин Десни не був зауважений, і послідовність річок вийшла така: Десна—Сейм—Сож, [redacted] чого М. Литвин вивів, що Сейм впадає у Дніпро між Десною та Сожем. Далі наш географ перетнув Білорусь і потрапив на Волинь, де зауважив річки Горинь і Стир (можливо, був у Луцьку). З Волині він повернув [redacted] схід до Києва, але повторного перетину Горині не записав чи він був зігнорований; [redacted] оскільки у списку далі розташовані річки на схід від Волині, М. Литвин вирішив, що і Стир [redacted] на схід від Горині. Друть, Словешню та Уж наш географ тільки перетинав (уздовж них не їхав і тим більше не плив) і тому місця їх впадіння записав помилково. Можливо, він не дуже добре розумів те, що йому розповідали місцеві жителі, [redacted] або дуже погано знав руську мову. Це припущення можна було б підтвердити уважним філологічним аналізом написання назв річок у латинському оригіналі М. Литвина. Десь у кінці зими географ повернувся до Києва.

У пошуках історичної ситуації, коли міг бути складений такий опис, нам треба звернутись до періоду скасування Київського удільного князівства та заснування Київського воєводства (1471—1500). Першим київським воєводою у 1471—1482 рр. був Мартин Гаштольд — литвин з роду і католик [redacted] сповіданням, який не мав ніяких коренів та знайомств у місцевому середовищі. От йому-то для виконання адміністративних обов'язків і треба було скласти уявлення про територію, якою він управляє. Із заснуванням

Київського воєводства пов'язаний перший податковий реєстр 1471 р., який частково зберігся до наших днів. Нам видається, що складання географічного опису відбувалось незалежно від укладання цього реєстру саме тому, що реєстр складали місцеві писарі, які не могли припуститись таких помилок, як в описі. Окрім того, просторовий розмах опису значно ширший, ніж межі Київського воєводства. Тому можна припустити, що складання опису було іншим адміністративним заходом О. Гаштольда, який доручив його здійснення комусь зі своїх помічників-литвинів. Що опис захопив не тільки Київське воєводство, але й суміжні території удільних князівств та воєводств, може свідчити про те, що литовський уряд погано уявляв собі реальне територіальне розмежування адміністративних одиниць і хотів про це довідатись від власних чиновників. Якщо всі ці припущення правильні, опис є слідом широкомасштабної інспекції південно-східних земель Великого Князівства Литовського наприкінці XV ст.

Тому можна припустити, що прототип опису складено на замовлення Мартина Гаштольда під час його київської служби. Документ залишився у родинному архіві Гаштольдів, де з ним ознайомився Ольбрахт Гаштольд, від якого відомості цього документа перейшли до його австрійського знайомого С. Герберштайна[39] та його слуги В. Миколаєвича. Так можна пояснити наявність паралельних місць в описі України у творах М. Литвина й С. Герберштайна (іл. 5).

5. Схема паралельних місць у творах С. Герберштайна та М. Литвина

У якому співвідношенні цей гіпотетичний опис України є до „прото-Герберштайна" — наразі судити неможливо.

[39] Оповідаючи про Київ, С. Герберштайн пояснює: „Все це мені розповідав Альбрехт Гаштольд, воєвода віленський" (Герберштейн С. Записки о Московии.— С. 186).

Знайомство М. Литвина зі справами України [redacted] обмежувалось цим описом. Обмірковуючи засоби до оборони України від татар, він пише: „Переправа через Борисфен нижче Черкас можлива тільки [redacted] небагатьох місцях [...] Якби [redacted] цих місцях розташувати хоча б невеликі флотилії, то вони могли б загородити переправу найчисленнішому татарському війську, [...] виїхавши назустріч на човнах з-за островів, очерету та верболозу“ (§ 57, с. 50).

Ця тактика була запропонована ще 1524 р., коли король Сиґізмунд І у листі до панів-ради відзначав: Семен Полозович та Криштоф Кмітич, зібравши трохи козаків, пішли вниз по Дніпру до Таваня і там протягом тижня щодня бились з татарами, не допускаючи їх до переправи. А якби розложити на Дніпрі по переправах одну або дві тисячі козаків, то було б дуже добре (і далі міркує, як це організувати)[40].

У 1533 р. [redacted] сеймі у Пйотркові з аналогічним проектом виступив Остап Дашкович: „Він радив, щоб ми держали на Дніпрі по всяк час дві тисячі чоловік, які б на чайках боронили перевозів від татар, [redacted] кілька сот їзди на те, аби їм довозити поживу. Окрім того, на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки“[41].

Спільне [redacted] усіх трьох фраґментах — розуміння ключової ролі дніпровських переправ; якщо [redacted] 1524 р. ще прямо не сказано, що проектоване військо має бути річковою флотилією, то в проектах О. Дашковича та М. Литвина [redacted] цьому робиться особливий наголос. Коли приймемо, що М. Литвин — це В. Миколаєвич, то немає нічого дивного в тому, що чиновник державної канцелярії Великого Князівства Литовського знайомий [redacted] документацією великого князя. Можна припустити навіть, що В. Миколаєвич був присутній на сеймі 1533 р. (як слуга О. Гаштольда) і знайомий з О. Дашковичем чи слухав обговорення його проекту.

Отже, можемо вважати М. Литвина одним [redacted] прихильників того плану оборони України, який розроблявся й обговорювався діячами його покоління (1520—1550).

Разом з тим не можна не відзначити, що опис України і Києва у М. Литвина переповнений надзвичайними перебільшеннями і радше нагадує утопічний центр багатства (такий собі земний рай), ніж конкретний географічний об'єкт. Можливо, його краще розглядати як уявлення мешканця Вільнюса про заможне й розкішне життя (щось на зразок сучасного анекдота про Грецію, „у якій все є“ — тобто легко задовольнити всі матеріальні потреби). Тоді й перелік країн, з якими Київ вів міжнародну торгівлю, треба було б сприймати просто як список країн, товари яких є атрибутами заможности й розкоші. Але оскільки не можемо висловити ніякого припущення про мету включення цього опису до складу трактату (щодо значення цього опису для досягнення основної мети трактату), то не можемо висловити припущень і про мету таких перебільшень.

Узагальнюючи сказане, доходимо висновку*:

1. Дослідники трактату Михалона Литвина займались переважно питанням про особу автора; натомість його джерельна цінність не була предметом дослідження.

---

[40] Уперше надруковано І. Каманіним (Каманин И. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения [redacted] Историческом обществе Нестора-летописца.— 1894.— Т. 8, отд. 2.— С. 81).

[41] За хронікою М. Бєльського цитовано у М. Грушевського (див.: Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 105).

* Автор висловлює вдячність Я. Дашкевичеві [redacted] увагу до цієї праці й корисні зауваження.

2. Автором трактату, дуже ймовірно, є Венцлав Миколаєвич (деякі нові спостереження добре узгоджуються з його авторством).

3. Трактат М. Литвина [redacted] [redacted] географічним твором чи щоденником подорожей, [redacted] утопічним проектом реформування Великого Князівства Литовського.

4. Твір М. Литвина доцільніше ділити не на „десять уривків“, [redacted] [redacted] вісім розділів, які утворюють симетричну стекову структуру (іл. *1*).

5. Найважливішим джерелом трактату є Біблія; зокрема, опис татар навіяно саме біблійними оповіданнями про патріархів, [redacted] не особистими спостереженнями автора.

6. Автор використав Литовський Статут, „Хроніку Польщі“ М. Меховського. Працю Я. Длуґоша він міг використати лише через посередництво М. Меховського. Глибина історичних відомостей твору не переходить середини XIII ст. (іл. 2.)

7. Автор добре знайомий [redacted] історією та географією античности, але конкретне джерело цього знайомства незрозуміле.

8. Автор не використав „Трактат про дві Сарматії“ М. Меховського, „Хроніки Биховця“ (і взагалі ніяких руських літописів).

9. Твір має багато спільних точок [redacted] туркофільськими творами, поширеними у Західній Європі [redacted] першій половині XVI ст., і його слід розглядати в контексті ісламофільської течії католицької суспільної думки.

10. Трактат має багато спільних точок із „Записками про московські справи“ С. Герберштайна. Можна припустити, що М. Литвин використав чорнові записи С. Герберштайна в редакції, що передувала друкованій книзі.

11. Опис України у трактаті М. Литвина та в записках С. Герберштайна, можливо, походить від географічного опису, складеного під час перебування Мартина Гаштольда у Київському воєводстві (1471—1482).

12. Автор трактату знайомий [redacted] проектами оборони України, висунутими у Литві та Польщі в 1524—1533 рр.

13. Цей твір є цінним джерелом для історії суспільної думки та реформації у Литві.

Mykola ZHARKYKH

THE TREATISE OF 1615 BY MYKHALON LYTVYN AS A SOCIAL UTOPIA AND HISTORICAL SOURCE

Researchers of the past have been mostly preoccupied with the author's literary activities [redacted] [redacted] whole, and, consequently, the subject matter of the treatise and its sources have largely gone unresearched. The Bible and many other biblical stories about patriarch figures form the basis of the treatise. What is also believed to have influenced this literary piece is *The Treatise About Two Sarmatians* by M. Mekhovs'kyi, [redacted] well [redacted] *Bykhovets Chronicle* and *Notes of the Moscow Affairs* by S. Herberstein.

All evidence suggests that Mykhalon Lytvyn was familiar with the defense plans devised in Poland and Lithuania in 1524—1533 for Ukraine. This piece of writing has [redacted] lot in common with the literary works of the 16th century which revealed strong Turkophile attitudes and which were fairly popular in Western Europe at the time.

The author's real name is believed to have been Wenclaw Mykolayevych.

Олена РУСИНА

ВАСИЛЬ НИКОЛЬСЬКИЙ — НЕВІДОМИЙ КНИЖНИК XVI СТОЛІТТЯ І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ

У 20-х рр. XIX ст. Михайло Грушевський, звернувшись у своїй „Історії української літератури“ до творчого доробку книжників кінця XIV — першої половини XVI ст., зі щирим розпачем зауважив, що ці віки „стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплідною пустинею, що він збентежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних знаків пусту просторінь [...] Ні одного місцевого літопису з цих часів! Ні одного ліричного викрику! Ні навіть релігійно-моралістичного роздумування над тими переворотами, які проходили в житті...“[1]

Пишучи ці рядки, М. Грушевський був налаштований набагато песимістичніше, ніж двома десятиріччями раніше, коли у фундаментальній „Історії України-Руси“ він таки наголошував на тому, що „в сфері оригінального письменства ми, безперечно, розпоряджаємося далеко не повними відомостями [...] і студії над рукописним матеріалом, без сумніву, принесуть ще багато нового“[2].

Утім, цей песимізм виявився цілком виправданим: за час, що минув після появи „Історії України-Руси“, список оригінальних пам'яток українського письменства кінця XIV — першої половини XVI ст. (котрі, як слушно відзначив М. Грушевський, становлять „нероздільну власність книжності й письменства українського і білоруського“) не лише не зріс, а й дещо скоротився: „[...] [по]одиноке аскетичне писання — поучення печерського ігумена Досифея з початку XV в. (чи кінця XIV) про порядок відмовляння молитов“, яке вчений характеризував як „зовсім сухе, офіціальне“ й позбавлене „всяких літературних прикрас“[3], нині атрибутується архимандритові нижньогородсько-печерського Вознесенського монастиря[4].

Сучасні дослідники також наголошують на „надзвичайно небагатій власній регіональній літературній традиції“ окресленого періоду, зараховуючи до неї, окрім праць, які вийшли зі середовища західноруських митрополитів, білорусько-литовських літописів та Касіянівських редакцій Києво-Печерського патерика, „Сказание о исхождении Святого Духа“,

---

[1] Грушевський М. Історія української літератури.— К., 1995.— Т. 5, кн. 1.— С. 5.

[2] Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. 6.— С. 351.

[3] Там само.— С. 352—353.

[4] Словарь книжников и книжности Древней Руси.— Ленинград, 1988.— Вып. 2.— Часть 1.— С. 198.

написане 1511 р. за велінням сербського воєводи Стефана Якшича „многогрешным и хуждьшим в християнех Василием презвитером Никольским от Дольняя Руси“[5]. Ф. Покровський, котрий у 1908 р. видрукував це послання „к некоему латинскому архиепископу сопротивляющуся“, відзначив, що „про автора послання, пресвітера Василя, окрім тих небагатьох відомостей, котрі він сам подає про себе [redacted] передмові та післямові до послання, нічого не відомо“; однак, виходячи з імени замовника, способу датування послання й наявного у ньому переліку тодішніх монархів („В лето 7019, индиктиона 14, по летех Христова Рождьства римленом пишоущим 1511, скиптродрьжавным же: в Оугрех и Чесех Владиславу, [redacted] Ленденех Жигимонтоу, [redacted] Роусии Василию, великаго Иоанна сыноу, грьком [redacted] страждющим под страхом Баазит соултана“), він припустив, що Василь був уродженцем Угорської Руси, де під назвою „Дольней земли“ відома Угорська низина, а „долинянами“ звуть „угро-руське населення відрогів Карпат, котрі спускаються до згаданої низини“[6]. Ця аж ніяк не беззаперечна думка міцно утвердилась у літературознавстві[7].

Уразливість цієї гіпотези полягає [redacted] тому, що термін „Дольняя (Нижняя) Русь“ ніколи не прикладався до Закарпаття, виступаючи натомість традиційною назвою Середнього та Нижнього Подніпров'я. Відомо, що вже давньоруські книжники ділили східнослов'янські землі [redacted] „нижні“ та „верхні“[8]; архаїчне й аморфне словосполучення „Нижня Русь“ проіснувало до XVI ст.[9], подеколи потрапляючи до офіційної документації (на-

---

[redacted] Турилов А. А. Переводы [redacted] латинского [redacted] западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками в XV — начале XVI в. // Культурные связи России [redacted] Польши XI—XX вв.— Москва, 1998.— С. 58, 65. Зауважимо, що М. Грушевський також згадував про цю пам'ятку, однак лише як про „списану 1511 р. [...] апологію православ'я проти латинян“ (Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 6.— С. 349—350), оскільки авторство „Сказання“ [redacted] той час залишалося нез'ясованим. Звідси — різнобій згадок про нього у компілятивній літературі: Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні.— К., 1994.— Кн. 2.— С. 23, 35.

[redacted] Покровский Ф. И. Послание Василия, пресвитера Никольского из Дольней Руси, об исхождении св. Духа // Известия Отделения русского [redacted] и словесности Академ [redacted] наук.— 1908.— Т. 13, кн. 3.— С. 88—89. Відзначимо, що збереглася й сербська транслітерація [redacted] (середини XVI ст.), проаналізована Радоїчичем: Руски и српски текст Васили̂а Никольского из Доње Русије // Радојичић Ђ. Сп. Књижевна збивања и стварања код срба у средњем веку [redacted] у турско доба.— Нови Сад, 1967.— С. 273—281. Характерно, що у сербському варіанті, який досить точно передає ориґінал, Василь згадується [redacted] „презвитер“, [redacted] як „прозываемый“ Никольським (див.: Там само.— С. 279). Ця кон'єктура, очевидно, первинна, оскільки „презвитер“ фіґурує у пізньому, зламу XVII—XVIII ст., списку послання, [redacted] в решті списків цього фраґмента немає.

[7] Радојичић Ђ. Сп. Стари српски писци украјинске народности (од краја XV до краја XVII века) // Радојичић Ђ. Сп. Књижевна збивања...— С. 261; його ж. Руски [redacted] српски текст...— С. 279; Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст.— К., 1990.— С. 10—11; Мишанич О. Давня українська література [redacted] загальнослов'янському контексті // Медієвістика.— Одеса, 1998.— Вип. 1.— С. 8.

[8] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— Москва, 1962.— Т. 2.— Стб. 112, 359, 369, 645.

[9] У літературі останнього десятиріччя трапляються твердження, що поділ Руси [redacted] Верхню та Нижню фіксував існування у XV—XVI ст. „двох етноісторичних реальностей“ — Росії [redacted] України (див.: Наливайко Д. Україна в рецепції західних гуманістів XV—XVI ст. // Європейське Відродження та українська література XIV—XVIII ст.— К., 1993.— С. 7—8; його ж. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст.— К.,

приклад, у 1558 р. Сиґізмунд-Авґуст адресував один із своїх „безмытных листов“ (актів на звільнення від сплати мита) „панству нашому Великому Князству Литовскому и всему Понизовью и земле Волынской“[10].

Відповідно відкоригувавши „район пошуків“ Василя Никольського, ми досить швидко натрапляємо на його сліди [illegible] синхронній документації. В акті пожалування Чернігова* князеві Семенові Можайському (1 липня 1496 р.) великий князь литовський Олександр Казимирович вилучив з-під його юрисдикції („вынял на себя“) кількох бояр, котрі перебували на великокнязівській службі („тые нам мають служити с тых именей своих, што в Черниговском повете мають“) — і серед них якогось Андрія Павловича з „братаничами“ (племінниками з боку брата) Халецьким і Микольським[11].

Знаючи ім'я діда Микольського по лінії батька — Павло — і те, що він служив безпосередньо великому князеві литовському, ми маємо вагомі підстави ототожнити його з писарем великокнязівської канцелярії „Никольским Васильевичем Павловича“, котрому в березні 1505 р. Олександр Казимирович видав „лист“, яким закріпив за ним володіння його батька Василя Павловича[12]. Останній, як ми дізнаємось із вказаного документа, також був „ґосподарским“ писарем, вірно служив „з молодых лет“ Казимирові й навіть „положил свою голову“ на цій службі. Заслуги Василя Павловича були відзначені пожалуванням йому маєтку Деречин (Слонімський повіт), чиїм хазяїном він став, одружившись із удовою його колишнього власника Богдана Васьковича Дромутевича[13].

1998.— С. 91),— хоч це підкріплюється посиланнями на А. Контаріні, котрий розміщував Київ [illegible] Нижньої Руси (Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в.— Ленинград, 1971.— С. 188—189), і Ляннуа, який, наприклад, відзначав, що він прибув до Кам'янця-Подільського „зі Львова, проїхавши Верхню Русь“ (Путешествия Гильбера де-Ланноа в восточные земли Европы в 1413—1414 и 1421 годах // Университетские известия.— К., 1873.— № 8.— С. 39). Уже цих двох прикладів досить, аби застерегти дослідників від надмірної довіри до відомостей іноземців-подорожників; з другого боку, слід враховувати, що перебування Верхньої та Нижньої Руси у складі різних державних утворень з часом привносило [illegible] цю термінологію політичні акценти. Більше того, за умов, коли у Московській державі відкинули Флорентійську унію, термінологічне розчленування Руси набрало рис церковно-адміністративного поділу: відомо, що учень Ісидора Григорій Болгарин виряджався [illegible] Русь [illegible] митрополит „київський, литовський та всієї Нижньої Руси (tota Russia inferior)“ (Gudziak B. Crisis and Reform.— Cambridge (Mass.), 1998.— P. 46).

[10] Торгівля [illegible] Україні. XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.— К., 1990.— № 59.— С. 86.

* Нагадаємо, що до 1500 р. він, як і вся Сіверщина, перебував у складі Великого Князівства Литовського; перехід основних репрезентантів цього реґіону — князів Семе[illegible] Івановича Можайського та Василя Івановича Шем'ячича — на службу до Івана III поклав початок московсько-литовській війні 1500—1503 рр., яка завершилася інкорпорацією Сіверщини Росією, юридично оформленою у 1508 р. Докладніше див. у книжці: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського.— К., 1998.

[11] Акты, относящиеся [illegible] истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЗР).— Санкт-Петербург, 1846.— Т. 1.— № 139.— С. 163.

[12] Акты Литовской Метрики (далі — Акты ЛМ).— Варшава, 1897.— Т. 1.— Вып. 2.— № 728.— С. 170—171.

[13] Власне, Василеві Павловичу дістався [illegible] весь Деречин, [illegible] тільки частина Деречинської волости — ті десять „служб“, які у 1416 р. були виділені Вітовтом жмудському бояринові Дромутю (Дремутю) і з часом склали село Кочин. Докладніше див.: Topolska M. B.

Право на спадкове володіння цим маєтком і підтвердив своєму „шляхетне врожоному писарю Никольскому Васильевича“ Олександр, „бачачи [...] перво сего к отцу нашому, славное памяти королю Казимиру, и потом к нам верную а справедливую, николи не замешканую и пильную службу“. Таким чином, писар Никольський з'явився при дворі „господаря“ ще за часів Казимира (1440—1492) і, певно, на зламі XV—XVI ст. вже перейшов поріг свого тридцятиріччя. Що ж до Василя Павловича, то, виходячи з того, що запис, двічі зроблений ним у Литовській Метриці („А писал Васко Павлович“[14]), можна датувати 1448 р.[15], доходимо висновку, що він з'явився на світ щонайпізніше на зламі 1420—1430-х рр. Відповідно й гіпотетичний вік його сина можна коригувати тільки у бік збільшення.

Крім „листа“ на Деречин, десь між 1500—1506 рр. син Василя Павловича отримав від Олександра ще одну „данину“ (двір Вакініки у Троцькому повіті), покликану компенсувати втрату Никольським його чернігівської „отчины“, захопленої московськими військами; це надання дійшло до нас у формі його підтвердження Сиґізмундом I (1506), котрий не втрачав надії „сполна очистить“ Сіверщину від ворога (хоч документом не виключалося, що цього не станеться й „имения“ Никольського та його земляків „отпишут в вечном миру за границу“[16] — що, власне, й відбулось у 1508 р.).

Однак минуло кілька років — і Никольський, котрий вірою й правдою служив Казимирові та Олександрові, знехтував інтересами їхнього наступника Сиґізмунда (і, відповідно, власними кар'єрними перспективами*), приєднавшись до повстання Михайла Глинського. Важко сказати, що саме вплинуло на це рішення — власні амбіції, придворні інтриґи, затаєні кривди або ж просто зв'язки родини Глинських із Черніговом[17], —

Dobra dereczyńskie od XV do połowy XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.— Poznań, 1971.— T. 74: Historia.— Zesz. 11: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku.— S. 45—49. Слід, щоправда, зауважити, що, розглядаючи питання про власників Кочина, авторка не подала ніякої інформації про Василя Павловича, а згадуючи про Никольського, припустилася низки помилок у тексті й примітках. Точнішими є дані К. Пєткєвича, хоч навряд чи можна погодитися з твердженням дослідника, нібито з акта 1505 р. випливає, що вдова Богдана Васьковича була матір'ю Никольського (Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku.— Poznań, 1995.— S. 23).

[14] Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографическою комиссиею (далі — РИБ).— Санкт-Петербург, 1910.— Т. 27.— Стб. 60.

[15] Він міститься серед записів, датованих січнем і березнем 11 індикта, у складі так званої книги „данин“ Казимира, що охоплює 1440—1455 рр., поряд із записами про надання, санкціоноване князем Олельком (помер у 1455 р.).

[16] Lietuvos Metrika. Knyga N 6 (далі — LM).— Vilnius, 1995.— N 206.— P. 196.

* Щодо суспільного статусу писарів великокняжої канцелярії, а також про їхні широкі кар'єрні можливості див.: Grala H. Diacy i pisarze: wczesnonowożytny aparat władzy w Państwie Moskiewskim i Wielkim Księstwie Litewskim (XVI — pocz. XVII w.) // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia.— Warszawa, 1999.— S. 77—78, 84—85.

[17] На Чернігівщині Глинським належали Хоробор, Домислин, Смолин; князь Іван Борисович Глинський упродовж 1492—1496 рр. був чернігівським намісником, з чим, очевидно, пов'язана передача його родичеві Андрію Дрожчі кількох сіл у Чернігівському повіті, які раніше були власністю князя Петра Михайловича Мосальського (відповідно

але починаючи з 1508 р. Никольський фіґурує у документах віленського двору з постійним визначенням „зрадца“ (зрадник).

На зламі літа—осени того ж року Сиґізмунд інформував кримського хана Менґлі-Ґірея, що дяк Никольський був одним з двох „зрадец“, виряджених Глинським до Василя III, „жадаючи его, абы ему своих воевод з людьми прислал и хотячи ему вси наши граничныи городы, добывши, подати“[18]. Але роль Никольського у заколоті не обмежилася функціями посланця: збереглася глуха звістка про те, що якийсь Курбака „держал“ Чечерськ (котрий належав до комплексу так званих подніпровських волостей) „от зрадци Никольского“; влітку 1508 р., виконуючи наказ Сиґізмунда („того наместника поимати“), чечеряни вчинили над ним самосуд[19].

Очевидно, не краща майбутність очікувала й самого Никольського після того, як Глинський зазнав поразки. Навряд чи він міг розраховувати на поблажливість Сиґізмунда, як деякі інші фіґуранти цієї справи (наприклад, якийсь Богуш Заранкович, котрий „ездил зрадцою з Никольским“, що його „господарь“ вибачив у липні 1508 р., повернувши вже поділену між його братами „отчину“, „статки домовые [...] и кони, и иные речи“[20]).

Майно Никольського також було конфісковано. За даними Литовської Метрики, уже в серпні 1508 р. його будинок у Вільні, що був „против Святого Яна“, виклопотав собі у Сиґізмунда князь Василь Полубенський[21]; успадкований Никольським від батька „Кочин, то есть Деречин“ у лютому 1509 р. дістався овруцькому намісникові Семенові Федоровичу Полозовичу (до речі, як і „имения“ князя Івана Глинського на Київщині)[22]; двір Вакініки

„дворянин Андрей Дрожчич“ згадується в Олександровій грамоті Семенові Можайському 1496 р.; після поразки повстання М. Глинського він разом з братом Петром знайшов притулок у Росії). Див.: Бычкова М. Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование.— Москва, 1986.— С. 62—63.

[18] Акты ЗР.— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 2.— № 41.— С. 49; LM.— N 69.— P. 112. У Литовській Метриці зберігся й текст одного з послань, переданих Глинським до Москви через „пана Никольского“: Акты ЗР.— Т. 2.— № 20.— С. 22—23; LM.— N 72.— P. 117—119.

[19] LM.— N 416.— P. 312—313. Відзначимо, що цей досі не зауважений науковцями факт певною мірою коригує уявлення про повстання Михайла Глинського: у працях останнього часу стверджується, що заколотники здобули лише одне місто — Мозир, зазнавши поразки при облозі Мінська, Слуцька, Орші, Мстиславля й Кричова (Кром М. М. Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI века (К вопросу о социальной базе восстания Глинских) // Отечественная история.— 1992.— № 4.— С. 150; його ж. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.— Москва, 1995.— С. 124—125). Однак з тексту цитованого документа випливає, що поруч із Мстиславлем і Кричовом у Чечерську й, можливо, Пропойську прибічники Глинського досягли успіху — хай і доволі короткочасного. Водночас перебування у рядах заколотників людини, яка у своєму „Сказанні“ ревно обстоювала православні догмати, підкріплює репутацію Михайла Глинського як оборонця „грецької віри“ — хоч у працях М. Крома версія про обумовленість його повстання міжконфесійними суперечностями у Великому Князівстві Литовському переконливо спростована.

[20] LM.— N 339.— P. 270.

[21] Там само.— N 356.— P. 277.

[22] Там само.— N 424.— P. 315—316. Зауважимо, що наявність у документі імени князя Глинського стала причиною описки метриканта, котрий помилково озаглавив цей акт як „привилей пану Семену Федоровичу Полозовича на именья по князю Василю

був переданий у „заставу“, а потім і повністю перейшов до князя Гліба Юрійовича Пронського (1510)[23].

Ці останні записи в Метриці, у якій фіґурує „зрадца“ Никольський (у документі 1510 р., як і в акті 1496 р.,— Микольський), цікаві тим, що в них нарешті називається його ім'я — Василь, котре, як бачимо, збігається з іменем автора „Сказания о исхождении Святого Духа“. При цьому відповідь на питання, яким чином колишній писар віленської великокнязівської канцелярії, котрий на зламі 1508—1509 рр. разом із Глинськими еміґрував до Росії[24], згодом опинився при дворі Стефана Якшича, є досить очевидною: сестра останнього Анна була дружиною Василя Глинського[25], який виїхав до Москви разом із братами Іваном і Михайлом. Залишається припустити, що й на чужині Никольський контактував із кланом Глинських і продовжував користуватися їхньою особливою довірою, виконуючи досить відповідальні місії.

Встановивши особу Никольського, спинимося на питанні про середовище, яке його висунуло. Не підлягає сумніву, що рід Никольського мав тісні зв'язки з Чернігівщиною. Щоправда, дуже мало знаємо про батька Василя Никольського. Інформація Метрики є мізерною, а наявне в сучасній літературі ототожнення писаря Васька Павловича з дяком великокнязівської канцелярії „менянином“ (мінчанином) Васьком (Васильцем) Любичем[26] помилкове: як свідчать документи, той помер „безпотомно“, а належні йому землі успадкували його племінники (один з яких, Петрашко Фоминич Любича, також став „господарским“ писарем)[27]. Життєвий

Николском, зрадцы“. Никольський, зрозуміло, не належав до титулованої знаті; у синхронній документації він фіґурує тільки як „пан“ і „дворянин“ (Сборник имп. Русского исторического общества (далі — Сборник ИРИО).— Санкт-Петербург, 1892.— Т. 35.— С. 172; Акты ЗР.— Т. 2.— № 20.— С. 22; LM.— N 72.— P. 117).

[23] LM.— N 487.— P. 353—354.

[24] В „Русском временнике“ (за Рум'янцевським списком) він згадується серед „княжат и панов“, котрі виїхали на службу до Василя III, як „дияк королевской Никольской“ (Зимин А. А. Новое о восстании Михаила Глинского в 1508 году // Советские архивы.— 1970.— № 5.— С. 72). У тому, що в цій літописній пам'ятці (проаналізованій також у польській історіографії: Krupska A. Przekaz Rumiancewski Ruskiego wriemiennika jako źródło do genezy buntu Michała Glińskiego // Historia i współczesność.— Katowice, 1982.— Т. 6.— S. 111—129) Никольський зветься „дяком“, немає нічого дивного, оскільки це слово було російським відповідником українського і білоруського терміна „писар“, який прикладається до Никольського у документах 1505—1506 рр. Цікавим є інше: те, що й у листі Сиґізмунда його у 1508 р. названо „дяком“ (тобто, за місцевою ієрархією, людиною нижчого ранґу), що можна пояснити як намаганням понизити статус „зрадці“ у листуванні з кримським ханом, так і певною неусталеністю тогочасної канцелярської термінології (див.: Grala H. Diacy...— S. 78, 80; Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku: Spisy / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku: Spisy.— T. XI).— Kórnik, 1994.— S. 118).

[25] Відзначимо, що брата Анни слід відрізняти від двох інших Якшичів на ім'я Стефан: її батька, котрий помер у 1489 р., та її племінника, сина Марка Якшича, який помер між 1530—1537 рр. (Радојичић Ђ. Сп. Доба постанка и развој старих српских родослова // Радојичић Ђ. Сп. Књижевна збивања...— С. 175—176; його ж. Стари српски писци...— С. 261; його ж. Руски и српски текст...— С. 276, 278).

[26] Urzędnycy centralni...— N 868.— S. 121.

[27] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1887.— T. 1.— N XCIV.— S. 90.

шлях Василя Любича докладно дослідив А. Ясинський[28], котрий, однак, припустився прикрої помилки, звівши докупи документальні згадки про „Васка писаря“, „Васка Павловича“ й „Васка Любича“. Відтак під його пером постав гібридний персонаж — Василь Павлович Любич із біографією уповні реального Василя Любича, котрий підписувався в Метриці лише як „Васко“ або „Васко писарь“. Крім того, скрупульозно відтворюючи кар'єру Василя Любича, А. Ясинський не міг скористатися опублікованим двома десятиріччями пізніше документом, з якого випливає, що між 1477—1483 рр. той був ще й любецьким намісником[29]; таке поєднання писарського й намісницького урядів було цілком у традиціях віленської великокняжої канцелярії[30].

На тлі браку даних про Василя Павловича зростає вага джерельних відомостей про найближчих родичів Никольського — передусім про батьків братів. Так, згаданий у грамоті 1496 р. Андрій Павлович у 80—90-х рр. XV ст. був троцьким підключичим; у 1502 р. він отримав від Олександра на три роки в „хлебокормление“ двір Красне — що, очевидно, являло собою компенсацію за втрату земель на Чернігівщині[31]. Інший дядько Никольського, Богдан Павлович, на зламі XV—XVI ст. обіймав посаду віленського підключого[32]; у серпні 1496 р., безпосередньо після передачі Чернігова Можайському (й, очевидно, у зв'язку з цією подією) він звернувся до Олександра, аби той підтвердив своїм актом „отчину и дедину его“ у Чернігівському повіті: „имения“ Свибриж (сучасний Сибереж) і Заболовісся, селище Ргощ, а також ловище й бортну землю Замглай[33]. Документ, виданий з цього приводу Олександром, заслуговує на увагу не лише через точну локалізацію володінь Богдана Павловича (де були чернігівські „имения“ його братів Василя та Андрія, залишається тільки гадати), а й через вказівку на те, що ці землі належали його батькові й дідові. Таким чином, з урахуванням зроблених нами раніше хронологічних розрахунків можна стверджувати, що предки Никольського осіли на Чернігівщині, як мінімум, наприкінці XIV ст. Відповідно, немає підстав піддавати сумніву думку, що першою задокументованою особою в ряду цих предків був незнаний ближче Павло Мишкович, котрий у 1437 р. отримав від Свидриґайла „замість Сновська сіверського, що лежить над річкою Снов“, Хальч неподалік від Гомеля[34].

---

[28] Я сінскі А. Пісар вялікага князя Казіміра Васіль Паўлавіч Любіч, як прадстаўнік буйнага зямляўладаньня XV ст.: (Нарыс да гісторыі буйнае зямляўласнасьці у Беларусі) // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН.— Мінск, 1929.— Кн. 8: Працы клясы гісторыі.— Т. 3.— С. 65—80.

[29] Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej.— Kraków, 1948.— T. 1.— Zesz. 2.— N 372.— S. 435—436. Документ датований видавцями 1477—1491 рр., однак ці хронологічні рамки зашірокі з огляду на те, що з жовтня 1483 р. Любечем володів князь Василь Михайлович Верейський (див.: Русина О. Сіверська земля...— С. 115—116).

[30] Bardach J. Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego // Prace z dziejów Polski feudalnej.— Warszawa, 1960.— S. 333.

[31] РИБ.— Т. 27.— Стб. 262, 628; Акты ЛМ.— Т. 1.— Вып. 2.— № 625.— С. 104.

[32] РИБ.— Т. 27.— Стб. 841—843; LM.— N 274.— P. 228.

[33] Российский государственный архив древних актов, ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 133—133 об. При публікації цього документа (Акты ЛМ.— Варшава, 1896.— Т. 1.— Вып. 1.— № 314.— С. 123) оригінальний текст був перекручений.

[34] Це пожалування фігурує у виписі з новогрудських гродських книг (7 серпня 1661 р.), який фіксує знищені козаками привілеї роду Халецьких.

Це твердження постало у літературі завдяки працям О. Галецького й С. Кучинського[35], котрі досліджували генеалогію роду Халецьких, один з представників якого, як уже відзначалося, згадується у грамоті 1496 р. як „братанич" Андрія Павловича. При цьому другий племінник останнього, Никольський, був (усупереч вказівкам наведених нами джерел, які не використовувалися ученими при розв'язанні окресленої проблеми) ідентифікований як Йосиф Євстафійович Халецький[36], що пояснюється „накладанням" на реалії кінця XV ст. пізніших (і нерідко сумнівних) даних про родовід Халецьких. По суті, дослідники охрестили Халецькими усіх нащадків Павла Мишковича, тимчасом як це прізвище закріпилося лише за тими з них, хто при розподілі родових маєтностей разом із якимись землями на Чернігівщині отримав і Хальч (Хальче) у Гомельському повіті[37]. Важко визначити, коли саме і яким чином був здійснений цей родинний переділ; фактом залишається лише те, що перші документальні згадки про Халецьких сягають 80-х рр. XV ст. Йдеться про сина гіпотетичного Євстафія Павловича, Михайла Халецького, який в актовому матеріалі, як і Василь Никольський, як правило, не зветься по імені[38]. Обидва фігурують разом не лише в грамоті 1496 р., а й у складі посольства, яке 1501 р. було виряджене до Заволзької Орди[39], де Халецький, як посланець великого князя литовського, був частим гостем.

До речі, ці контакти могли переломити хід московсько-литовської війни 1500—1503 рр. Недарма у Москві через півтора десятиліття згадували про те, як Олександр „Ши[х]-Ахметя, царя ордынского, на христьянство навел, а в проводниках у него был его дворянин Халетской и иные королевы люди, и Ши[х]-Ахметь царь по его наводу пришел [...] в Чернигов, да тут много християнской крови пролилося"[40]. Хан Заволзької Орди Ших-Ахмат у серпні 1501 р. на чолі стотисячного війська з'явив-

---

[35] Halecky O. Chaleccy na Ukrainie // Miesięcznik heraldyczny.— 1910.— S. 134—140, 164—170, 194—201; Kuczyński S. M. Rodowód Michała Chaleckiego // Miesięcznik heraldyczny.— 1934.— S. 6—10, 17—23; його ж. Ziemie czernihowsko-siewerskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 366—367.

[36] Kuczyński S. M. Rodowód...— S. 20, 23. Такого ж погляду дотримується й Н. Яковенко: Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 164.

[37] У грамоті 1496 р. чернігівські „имения" Халецьких не названі: однак у пізній (і до того ж дефектній) копії „памяти" литовським послам, яку було укладено близько 1527 р. і яка містить перелік усіх чернігівських сіл зі спорадичними згадками про їхніх колишніх (до 1500 р.) власників, згадується існуючий донині Слабин як село, „что было за Халенским (варіант: Харевским)", у якому неважко впізнати перекручене „Халецкий" (див.: Русина О. Із спостережень над „Реєстром Чернігівських границь" з 20-х років XVI століття // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1993.— Т. CCXXV.— С. 300—301, 304; її ж. Сіверська земля...— С. 208, 210, 214).

[38] Див.: РИБ.— Т. 27.— Стб. 198; Lietuvos Metrika. Knyga N 5.— Vilnius, 1993.— P. 118, 126, 138, 140, 147—148, 157, 159, 170, 172—175, 177—179. Відзначимо, що Михайло Халецький мав сина Михайла, котрий вніс свій рід до пом'яника Києво-Печерського монастиря; у цьому записі, що досі не привертав уваги спеціалістів, з чоловіків названі тільки Михайло й Терентій (див.: Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— 1892.— Кн. 6.— Приложение.— С. 64).

[39] Lietuvos Metrika. Knyga N 5.— P. 178.

[40] Сборник ИРИО.— Т. 35.— С. 520.

ся на Сіверщині й зумів захопити Рильськ і Новгород-Сіверський; він, безумовно, досяг би й більших успіхів, якби Олександр не дистанціювався від дій свого союзника, чиї загони у червні 1502 р. вщент розгромив Менґлі-Ґірей[41]. Таким чином, ведучи переговори з Ших-Ахматом, Халецький по-своєму сприяв поверненню Литві Чернігівщини, з якою його зв'язували родинні й майнові інтереси. Щоправда, навряд чи він учащав до цього „ведмежого закутка", віддаючи перевагу кар'єрі у столиці, що, до речі, можна сказати й про інших відомих нам нащадків Павла Мишковича, котрі осіли у Вільні й Троках, розчинившись у середовищі місцевої бюрократії.

Їхню долю розділив і Василь Никольський. Мешкаючи у Вільні й успадкувавши від батька місце у „господарской" канцелярії, він був відповідно вишколений і ні вихованням, ні способом життя не був зв'язаний зі своєю „малою батьківщиною". Щоправда, у „Сказанні" він виразно декларував своє „нижньоруське" походження — однак це видається цілком природним для людини, яка порвала зі своєю „політичною батьківщиною" й ще не вповні призвичаїлася до ролі „московита". Як ми уже відзначали, Ф. Покровський намагався визначити „громадянство" Никольського, керуючись уміщеним наприкінці „Сказання" переліком правлячих монархів („скиптродрьжавных"), але в ньому відбився передусім васальний щодо Угорщини статус замовника твору — сербського воєводи Якшича*.

На походження Никольського набагато виразніше вказує спосіб датування його „Сказання": поєднання трьох систем літочислення (індиктового, від Різдва Христового та від „створення світу") та їх паралельне використання були характерною рисою віленської великокнязівської канцелярії[42]. У самому ж тексті „Сказання" можна вгледіти, крім риторичного самоприниження („мне, невежди сущу у Святаго Писания", „оучилища николи же видех"), певні натяки на відірваність автора від традиційних умов існування („от Божественаго Писания, елико помнех, из оуст избирах догматы", „книгь к исправлению не имеющу")[43] — хоч значно

---

[41] Докладніше див.: Kuczyński S. M. Ziemie...— S. 316—337.

* Заслуговує [illegible] увагу той факт, що у згаданому переліку брата Владислава Угорського, польського короля Сиґізмунда I, названо таким, що править „в Ленденех". Використання цього архаїчного терміна щодо Польщі Никольським (котрий, без сумніву, упродовж певного часу перебував при дворі Стефана Якшича) [illegible] узгоджується [illegible] побудовами Т. Лер-Сплавінського, який заперечував наявність подібних старосербських форм, визначаючи лише існування штучних словоутворень („rex Vladislav Ledianin", „rege ledianensi") [illegible] латинськомовній хроніці Бранковича (Lehr-Spławiński T. Lędzice—Lędzanie—Lachowie // Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata.— Poznań, 1959.— S. 199.— Przyp. 17). Не знав науковець і про виявлення у 1957 р. Радоїчичем первинної сербської версії хроніки з кінця XV ст., у якій вказані форми також присутні (Радојичић Ђ. Сп. Родослов сремских Бранкови[illegible] краја XV века // Радојичић Ђ. Сп. Књижевна збивања...— С. 184—187).

[42] Див., напр.: РИБ.— Т. 27.— Стб. 744, 746, 750, 752, 767, 770, 782, 785. Аналогічно датована й така цікава пам'ятка західноруської книжности, [illegible] послання до папи Сикста IV „от духовенства и от княжат и панов руских" (1476 р.): „Писано у Вилни в лето 6984 от первосотворенаго Адама, под леты Рожества Христова 147-сят шостое, месяця марта 14 дня, индикта 9" (Monumenta Ucrainae Historica.— Romae, 1971.— Vol. 9—10.— P. 30).

[43] Покровский Ф. И. Послание Василия...— С. 91, 125.

більшою мірою воно свідчить про культурний потенціал віленського писарського середовища кінця XV — початку XVI ст., про який досі можна було судити хіба що з листа Василя Дмитровича Єрмоліна до писаря Якуба (котрий, до речі, був співавтором послання Сикстові IV)[44]. Це зайвий раз переконує у слушності зауваження М. Грушевського щодо того, що на теренах Великого Князівства Литовського „не бракувало людей з теологічним і літературним приготованням, які при нагоді могли себе з цього боку показати не зле, — але поза чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчості, бракувало того духовного руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кожному смілійшому пробувати своїх сил на полі духовної творчості“[45]. Тож видається симптоматичним, що Василь Никольський виявив свій полемічний і літературний хист поза межами батьківщини.

Olena RUSSYNA

VASYL' NYKOL'SKYI AS AN UNKNOWN WRITER OF THE 16TH C. AND HIS CREATIVE WORK

Following extensive research a new name has been introduced into the history of Ukrainian literary writing of the early 16th century. V. Nykol'skyi mentioned only in passing as the author of *Tale of the Emanation of the Holy Spirit* (1511) turns out to have been a native of Chernihiv and a scribe for the Chancellery of the Grand Duke of Lithuania and later a participant of Hlyns'k uprising.

---

[44] Уперше інформацію про це послання було вміщено у додатку до статті А. Ясинського про книгу „данин“ Казимира: Седзельнікаў А. Паведамленьне аб пісару Якубе // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН.— Мінск, 1928.— Кн. 3: Працы клясы гісторыі.— Т. 2.— С. 207—208. Із нього випливає, що „найвищий“ писар Казимира звертався до Василя Єрмоліна з проханням придбати для нього Пролог, Октоїх, книгу з описом житій дванадцяти апостолів і збірник невідомого складу під назвою „Два творця“, сподіваючись віднайти у Москві „добрые списки“ цих творів і „доброписцев“, здатних їх кваліфіковано скопіювати. Див. останню за часом публікацію тексту та коментар: Русский феодальный архив XIV — первой трети XVI века.— Москва, 1986.— Часть 1.— № 56.— С. 196—197; Москва, 1992.— Часть 5.— № 56.— С. 1007—1008.

[45] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 6.— С. 353.

Юрій ОВСІНСЬКИЙ

КНИГИ РОЗПОРЯДЖЕНЬ МІХАЛА ЖЕВУСЬКОГО АДМІНІСТРАЦІЇ МАЄТКІВ У ПОДІЛЬСЬКОМУ І ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВАХ (30—70-ті РОКИ XVIII СТОЛІТТЯ)

Дослідженню розпоряджень (інструкцій), що містяться серед адміністративно-господарських актів збережених магнатських архівів XVIII ст.[1], у нас до цього часу не приділено належної уваги. Лише фрагментарно до них зверталися Леонід Баранович[2], Валентина Маркіна[3], Тетяна Балабушевич[4]. Спроб їх всебічного опрацювання чи опублікування не здійснювалось. Значно більший доробок щодо цього має польська історіографія, у якій господарські інструкції (instruktarze) „є джерелом знаним й віддавна публікованим“[5]. Зокрема, польські дослідники звернули увагу на визначення придатности цього виду джерел[6].

---

[1] Баранович Л. И. К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения.— Москва, 1956.— Вып. V.— С. 153; Маркіна В. О. Документи польських архівів про соціально-економічні відносини на Правобережній Україні в XVIII ст. // Вісник Київського університету. Серія історії і філософії.— 1961.— № 3.— Вип. 2.— С. 105—106; Archeion.—Warszawa, 1955.— Rocz. XXIV.— S. 12, 16.

[2] Баранович Л. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.— Москва, 1955.— С. 8.

[3] Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие).— К., 1961.— С. 25—26.

[4] Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини у XVIII ст.— К., 1991.— С. 20.

[5] Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej.— Warszawa, 1963.— S. 135. Наводимо тут лише основні з публікацій: Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII wieku / Wyd. S. Pawlik.— Kraków, 1915.— T. 1.— XXVIII+337 s.; 1929.— T. 2.— XXXVIII+281 s.; Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku / Wyd. B. Baranowski, J. Bartys, A. Keckowa, J. Leskiewicz.— Wrocław, 1958.— T. 1.— LXXVIII+749 s.; 1963.— T. 2 / Wyd. B. Baranowski, J. Bartys, T. Sobczak.— XLV+119 s.; Instrukcje gospodarcze dla dóbr pszczyńskich od połowy XVII do początku XIX wieku / Wyd. S. Inglot, L. Wiatrowski.— Wrocław, 1963.— 188 s.

[6] Inglot S. Wstęp // Anselm Gostomski. Gospodarstwo.— Wrocław, 1951.— S. XII, XVII; Baranowski B., Keckowa A., Leskiewiczowa J. W sprawie publikacji instruktarzy gospodarczych // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (далі — КНКМ).— Warszawa, 1956.— Rocz. IV.— N 1.— S. 87—96; Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.— Warszawa, 1956.— S. 153; Podraza A., Rostworowski E. Charakterystyka źródeł // Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku / Red. C. Bobińskiej.— Warszawa, 1957.— S. 49—50; Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich...— T. 1.— S. IX—XVIII; Kula W. Problemy i metody...— S. 99—100, 122, 135—137; його ж. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu.— Warszawa, 1962.— S. 48; Zarys historii gospodarstwa wiejskiego / Red. B. Baranowskiego, J. Topolskiego.— Warszawa, 1964.— T. II.— S. 12; Ochmański W. Wiedza rolnicza w Polsce od XVI do połowy XVIII wieku.— Wrocław, 1965.— S. 48—49.

Зі середини 30-х рр. XVIII ст. такого типу інструкції, видавані великоземельною шляхтою для адміністрації своїх маєтків, набули в Речі Посполитій значного поширення[7]. З-поміж інших маґнатів, які практикували їх використання, були Жевуські. За вміння господарювати Францішек Буяк зараховував їх до когорти „найвидатніших колонізаторів“[8]. Маєтки Жевуських були головним чином у Руському, Подільському та Волинському воєводствах. Унаслідок значної розпорошености цих володінь існувала нагальна необхідність централізовано ними управляти, здійснювати контроль за діяльністю тамтешньої, ними призначеної адміністрації, за надходженням і витратою доходів у маєтках, за виконанням підданим населенням повинностей. У зв'язку з цим практикувалось ведення книг-меморіалів*, у які заносились настанови-інструкції Жевуських адміністрації їхніх маєтків. Ці книги відклалися в архівах Жевуських[9].

Нами вивчені чотири книги-меморіали Міхала Жевуського адміністрації його подільських і волинських маєтків, які охоплюють 1739—1777 рр. Книги зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові[10].

Міхал Жевуський (Rzewuski) (?— 11.I. 1770) був гусарським полковником (з 1725 р.), послом на сейми (з 1726 р.), подільським воєводою (з 2 жовтня 1762 р.)[11]. Його володіння у Подільському воєводстві становили Михалпільський ключ (містечко Михалпіль з фільварком і села Королівка, Микитинці, Янівка), Новокостянтинівський ключ (містечко Новий Костянтинів з передмістям Янівкою і фільварком, містечко Дяківці, села Зиновинці, Лисогірка, Лозова, Лука, Медведівка, Погоріле, Росоховате, Федоси, Янківці, Кудинка, Керданівка) (два останні поселення були королівщинами); у 1762 р. до ключа приєднано села Думенку з фільварком і Гулі, які раніше становили окрему державу, Миньковецький ключ (містечко Миньківці з фільварком, села Антонівка, Городище, Крушківці), Лучинецький ключ (містечко Лучинець, села Віནож, Гораї, Лучинчик, Млинівка, Немирче, Плоске (Płoszka); з 1763 р. туди входили і села Сугаки з фільварком), Росоше. У Волинському воєводстві М. Жевуський володів Колоденським ключем (села Колодно з фільварком, Вітківці, Онишківці, Нетреба, Ряснівка з фільварком і Болезуби з фільварком)[12].

---

[7] Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich...— T. 1.— S. XV.

[8] Bujak F. Czynnik gospodarczy w upadku dawnego państwa Polskiego // Studia historyczne i społeczne.— Lwów; Warszawa; Kraków, 1924.— S. 74.

* Щодо назви книг такого типу, то трапляється декілька варіантів: 1) „книги-момеріали“ (найчастіше); 2) „книги меморіалів“; 3) „протоколи економічних диспозицій“. У науковій літературі закріпилась загальна назва „інструкції“. У досліджуваних нами джерелах вона траплялася лише раз.

[9] Smoleńska B. Archiwa podwórskie w Polsce Ludowej // Archeion.— Warszawa, 1955.— T. 24.— S. 45.

[10] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 181, оп. 2 (Лянцкоронські), спр. 1067—1068, 1072—1073. Окрім цих книг, збереглось ще сім книг-меморіалів для маєтків Жевуських, розташованих у Руському воєводстві. Вони охоплюють: 1066 (1738—1747 рр.), 1070 (1737—1746 рр.), 1074 (1742—1754 рр.), 1080 (1741—1774 рр.), 1081 (1756—1768 рр.), 1085 (1760—1775 рр.), 1086 (1761—1768 рр.).

[11] Polski Słownik Biograficzny.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992—1993.— T. XXXIV.— S. 134—136.

[12] Зважаючи на наявність у Болезубах й Ряснівці окремих фільварків, В. Маркіна помилково виділила ці маєткі в окремі ключі (Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины...— С. 220).

Процес господарювання у вказаних маєтках відображений у книгах-меморіалах неоднаково. Про Михалпільський, Лучинецький і Колоденський ключі маємо більш-менш повні відомості. Новокостянтинівський ключ здавався [redacted] тривалі терміни в оренду, тому охоплений у книгах лише поверхово. Тільки незначна кількість розпоряджень стосується адміністрації Миньковецького ключа. Очевидно, для неї існували окремі книги-меморіали, хоч не останню роль у цьому відіграло досить пізнє закладання тут (у середині 60-х рр. XVIII ст.) фільварку.

Розпорядження, записані й продиктовані М. Жевуським адміністрації маєтків, торкаються різноманітних питань фільваркового виробництва — хліборобства, тваринництва, промислів, обліку доходів і витрат, організації контролю за виконанням підданими феодальних повинностей, за діяльністю адміністрації тощо. Ці розпорядження мають здебільшого нормативний характер[13]. Загалом вони належать до типу „звичайних“ інструкцій[14].

Досліджувані книги-меморіали дають змогу відтворити імена та час перебування на тій чи іншій посаді тих адміністраторів указаних маєтків, для котрих ці книги були призначені. Щодо решти ланок маґнатської адміністрації книги містять лише деякі уривчасті відомості. Посадово по низхідній до цієї адміністрації входили такі особи:

Комісари — Пюрський (25. VI. 1741—21. VI. 1742), Базилі Кіршта (22. VI. 1742—20. VI. 1744), Александр Лісовський (21. VI. 1744—1. VIII. 1746), Юзеф Домарадзький (2. VIII. 1746—30. VII. 1763), Гжегож Свічавський (31. VII. 1763—кінець 1772)[15].

Провіантові писарі — Францішек Отоманський (15. VIII. 1740—8. VI. 1752), Міхал Піяновський (20. VI. 1752—31. V. 1753), Юзеф Захажевський (1. VI. 1753— кінець 1777)[16].

Губернатори Михалпільського ключа — Кінський (1. VII. 1739—22. IX. 1754), Войцех Крушинський (23. IX. 1754—6. V. 1756), Себастіян Маркевич (7. V. 1756—2. IX. 1759), Францішек Отоманський (3. IX. 1759—1. III. 1763), Антоні Кробановський (2. III. 1763—17. III. 1772), Гінес (18. III. 1772—кінець 1775)[17].

Управителі Колоденського фільварку — Фарановський (2. X. 1741—13. IV. 1759), Пйотр Посендковський (14. IV. 1759—1. VIII. 1763), Міхал Свідзінський (2. VIII. 1763—кінець 1766)[18].

Не лише для перерахованих посад були заведені книги-меморіали. Маємо достовірні дані про існування ще двох окремих екземплярів таких книг (котрі не збереглися) для пропінаційного писаря Колоденського

---

[13] Див. порівняльно: Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich...— T. 1.— S. XV; Zarys historii gospodarstwa wiejskiego...— T. II.— S. 12; C h o d y ł a Z. Instrukcje gospodarcze // Encyklopedja historii gospodarczej Polski do 1945 roku.— Warszawa, 1981.— T. 1.— S. 273.

[14] На відміну від „надзвичайних“, котрі видавались після здійснення люстраторами, присланими [redacted] маєтку для опису майна, оцінки господарського стану, після чого майже завжди виникала потреба внесення істотних змін у процес господарювання. Про це див.: S e r c z y k W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.— S. 33—34.

[15] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1068, арк. 2, 9, 30, 45, 119.

1[redacted] Т а м с а м о.— Спр. 1072, арк. 5, 55, 59, 63.

[17] Т а м с а м о.— Спр. 1067, арк. 3, 48, 61, 78, 91, 126.

[redacted] Т а м с а м о.— Спр. 1073, арк. 2, 90, 114.

фільварку[19]. Загалом же, за нашими спостереженнями, для адміністрації подільсько-волинських маєтків їх існувало більше десятка.

Книги-меморіали велися польською мовою. Кожна сторінка була розбита на дві колонки, ліва — ширша (приблизно 2/3 площі аркуша), призначалась для вписування пунктів розпоряджень, права — для звіту відповідального за виконання цих пунктів.

Вписування до книг здійснювались у хронологічній послідовності, зі зазначенням дати і, як звичайно, місця здійснення запису. М. Жевуський нерідко сам безпосередньо вписував розпорядження у книгу-меморіал комісарові маєтків на Поділлі та Волині й рідко до книг, „адресованих“ адміністрації нижчих щаблів. Після смерти М. Жевуського в наступні сім років (1770—1777) це робила його дружина Францішка (з Цетнерів) Жевуська[20]. Траплялося, що, не маючи змоги власноруч (ręką własną) вписати розпорядження у книгу-меморіал, маґнат подавав комісарові чи управителеві маєтку окремий меморіал (список пунктів для певного фільварку чи декількох маєтків одночасно), який ці особи повинні були після прибуття на місце продублювати в книзі, для котрої цей меморіал був призначений. Так, будучи 4 серпня 1755 р. у Колодні, М. Жевуський видав одночасно окремі розпорядження для всіх подільсько-волинських маєтків, котрі були внесені ним у книгу-меморіал комісарові маєтків[21]. Хоч в обов'язки комісара, як і інших посадових осіб, входило дублювання таких пунктів у відповідних книгах, насправді це не завжди виконувалось. Підтвердженням тому є низка суттєвих прогалин у книзі-меморіалі комісарові маєтків: протягом двох років (30.VIII. 1753—4.VIII. 1755)[22], року і п'яти місяців (16. IX. 1767—4. II. 1769)[23]. М. Жевуський, даючи 21 січня 1762 р. розпорядження Ю. Домарадзькому, зазначав: „Йому ж дана пам'ять [меморіал.— *Ю. О.*] 9 січня 1762 р. з підписом руки моєї, для інформації, яку я там вчинив диспозицію“[24]. У книзі-меморіалі управителеві Колоденського фільварку після запису, датованого 28 травня 1754 р., відразу йде запис від 12 квітня 1755 р. (очевидно, що інформації немає майже за цілий господарський рік*). На цей брак вказують такі записи М. Жевуського до цієї книги: „Окрім цього меморіалу [від 12 квітня 1755 р.— *Ю. О.*] дав я С. П. Фарановському, з підписом руки моєї в Роздолі, меморіал 7 жовтня 1754 р.“, „і таку ж інформацію [С. П. Фарановському.— *Ю. О.*] доглядачем пропінації Колоденської, з підписом руки Моєї в Роздолі, 15 лютого 1755 р. відіслав“[25]. Напевно С. Фарановський ці меморіали отримав, але у зазначену книгу вони внесені не були. Факти подібного браку інформації у книгах-меморіалах наводять на думку, що при веденні фільваркової документації та при виконанні службових обов'язків була характерна несумлінність, причому на всіх рівнях адміністративної піраміди маґнатського господарства.

---

[19] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1068, арк. 95.

[20] М. Жевуський одружився з нею у 1726 р., одержавши посагу 200 тис. злотих (половину землями). Детальніше про це див.: Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини...— С. 30—31.

[21] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1068, арк. 94.

[22] Там само.— Арк. 85.

[23] Там само.— Арк. 154.

[24] Там само.— Арк. 113 (пункт 3).

* Господарський рік починався 1 липня і закінчувався 30 червня.

[25] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1073, арк. 69 зв.

Але існували й зовнішні чинники цього явища. У 1768—1771 рр. спостерігається різке зменшення кількости записів у всіх книгах-меморіалах (а в книзі-меморіалі комісарові маєтків записів за 1768 р. узагалі немає). Характерним був процес значного пригальмування господарського життя маєтків, що було безпосередньо пов'язано з подіями Коліївщини й Барської конфедерації (1768—1772), котрі спричинили чималі руйнування на Поділлі[26]. М. Жевуський особисто участи в цих подіях не брав. Звертаючись до губернатора Михалпільського ключа А. Кробановського 3 травня 1769 р., він зазначає: „Решту ж диспозицій через теперішні авантюри не чиню, але розсудливість і пильність мати наказую"[27]. У 1768—1771 рр. у книгу-меморіал губернаторові Михалпільського ключа було внесено лише 74 пункти розпоряджень (по 18,5 пункта за один господарський рік), тоді як за 1772 р. (після деякої стабілізації ситуації) їх було внесено 96 (див. Табл. 3).

Зважаючи на всі наведені факти, можемо стверджувати, що дані в книгах-меморіалах за роки, в яких міститься лише 1—2 датованих записи із незначною кількістю пунктів, є неповними і не відповідають реальній кількості господарських диспозицій, видаваних М. Жевуським.

Майже кожний датований запис містив нумеровані пункти, кількість котрих істотно коливалась — від одного (досить часто) до 216[28]. Подекуди новий такий запис продовжував нумерацію попереднього. Трапляється, що в одному датованому записі поспіхом зібрані різнопланові ненумеровані розпорядження, розбиті на абзаци, які за змістом не пов'язані між собою. У такому випадку при визначенні кількости пунктів (у датованому записі) нами насамперед брався до уваги інформаційний зміст кожного з абзаців. Досить часто стикаємось з номерною непослідовністю пунктів розпоряджень.

Була пряма залежність кількости внесених пунктів від характеру обов'язків, виконуваних посадовою особою, оскільки адміністративний апарат маєтків внутрішньо поділявся на виконавчий і контрольно-ревізійний[29]. Так, обов'язки провіантового писаря маєтків на Поділлі та Волині насамперед були пов'язані з веденням невідкладних фінансових справ і загалом мали виконавчий характер. У зв'язку з цим у книгу-меморіал датовані записи вносились значно частіше. Розпорядження, залишені для цього писаря маєтків, лаконічні, у середньому на один такий запис припадає 8,4 пункта. Виконання комісаром контролюючої функції є причиною того, що записи у його книгу вносились рідше (переважно 1,9 на господарський рік). Загалом кожен з них мав чимало пунктів (у середньому 28,8 пункта); цей показник є найвищим у всіх чотирьох книгах.

За обсягом пункти також відрізнялись. Трапляються пункти дуже лаконічні, типу „ксьондз"[30], „писарчик"[31], а також пункти обсягом півтора аркуша[32].

---

[26] Zarys historii gospodarstwa wiejskiego...— T. II.— S. 78.

[27] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1067, арк. 122 (пункт 6).

[28] Там само.— Спр. 1068, арк. 9—23 зв. (запис від 22 червня 1742 р.).

[29] Szkurłatowski Z. Organizacja administracji i pracy w dobrach wielkiej własności feudalnej w Polsce XVII i XVIII w. w świetle instruktarzy ekonomicznych // Zeszyty naukowe uniwersytetu Wrocławskiego. Seria A.— Wrocław, 1957.— N 8: Historia.— Zesz. 1.— S. 150.

[30] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1068, арк. 52 (пункт 23).

[31] Там само.— Спр. 1072, арк. 73 зв. (пункт 4).

[32] Там само.— Спр. 1068, арк. 98—99 (пункт стосовно зернового господарства).

Права колонка книги-меморіалу містить звітність про виконання розпоряджень. У багатьох випадках звіт посадової особи про виконання є змістовніший, ніж сам пункт меморіалу, і має значно більшу інформаційну навантаженість. Інколи запис про виконання не зовсім відповідає змістові розпорядження, оскільки радше є формальною відпискою про невиконання, без уточнення причин. Значна кількість пунктів розпоряджень (усього 28,6 відсотка в чотирьох книгах) залишилась без відповіді (див. Табл. 6). А в книзі-меморіалі управителеві Колоденського фільварку цей показник сягає 31,2 відсотка. Але не завжди незаповненість цієї колонки книги означала, що розпорядження не було виконано. Досить часто відповіді на розпорядження звучать надто лаконічно: „так є", „зроблено", „взято до уваги", „не виконано". Серед відписок на розпорядження деяку частину (6,2 відсотка) займають позначки типу „NB" (nota bene) або „X" (у значенні „виконано") (див. Табл. 6). Звичайно, М. Жевуського не міг задовольнити такий стан речей. Він вимагав змістовних відповідей на всі без винятку пункти*, тому часто після „NB" і „X" книги-меморіали містять пізніші дописки (іншим чорнилом). Стосовно пунктів без відповіді з'являється чимало розпоряджень типу: „Про пункти давніші і теперішні пам'ятати, що на них відписувати треба"[33], „всі вищезгадані пункти, котрі до того часу до результату не приведені, рекомендується, аби виконані були"[34]. Хоч таке явище спостерігається упродовж тривалого часу, хибно було б вважати, що маґнат обмежувався лише побажаннями. Тут простежується певна закономірність — найменшими є терміни перебування на посаді тих осіб, за адміністрування яких у книгах майже немає відповідей. До них належали комісари маєтків Б. Кіршта та А. Лісовський (який особливо зловживав позначками „NB"), провіантовий писар маєтків М. Піяновський.

Окрім власне розпоряджень, книги-меморіали містять цілу низку інвентарів, таблиць, даних про розміри оренди тощо. Тексти такого типу становлять з інструкціями єдине ціле, хоч лише доповнюють їх[35]. Деякі з цих матеріалів подають інформацію, якої немає в інших типах джерел. Таку ж інформацію знаходимо і в самих розпорядженнях. Наприклад, не збереглося жодного оригіналу чи копії контрактів на оренду подільських і волинських ставків М. Жевуського, але в книгах-меморіалах досить часто вказуються суттєві деталі про неї: дату укладання й терміни її дії, особу орендаря й орендні суми, умови спуску декотрих ставків. Тут також знаходимо відомості про існування суплік (скарг) від громад[36], жодної з котрих в архіві Жевуських не збереглося.

Тематична спрямованість книг-меморіалів визначалась колом питань, які були в компетенції посадових осіб, для котрих ці книги призначались. З огляду на це спинимось на кожній книзі.

---

* Слід мати на увазі, що деякі з поданих М. Жевуським пунктів розпоряджень були констативного характеру. Тому формально вони не потребували відписок.

[33] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1067, арк. 23 (пункт 13), 105 (пункт 14), 122 (пункт 6), 123 (пункт 5), 133 (пункт 82); спр. 1068, арк. 28 (пункт 7), 45 (пункт 6); спр. 1073, арк. 121 (пункт 95).

[34] Там само.— Спр. 1067, арк. 117 (пункт 23); спр. 1068, арк. 45 (пункт 1), 101 (пункт 18); спр. 1073, арк. 122 (пункт 25).

[35] Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich...— S. XIII.

[36] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1068, арк. 77 (пункт 49), 80 (пункт 12).

Таблиця 1

Тематична структура книги-меморіалу М. Жевуського комісарові подільсько-волинських маєтків за 1741—1772 рр.

Роки	Кількість записів (меморіалів)	Кількість пунктів у записах	Кількість пунктів стосовно питань												
			підданих та їхніх повинностей	челяди та ординарії	зернового господарства та заготівлі сіна	будівництва та ремесел	лісового господарства	відгодівлі й утримання живності	ставкового господарства і рибозаготівлі	гуралень, броварень, шинків і корчем	бджільництва	фінансів та їх обліку	організації перевезень і доставки	особистого характеру	релігійних
1741	2	86	18	2	10	9	2	7	4	—	1	24	2	6	1
1742	2	226	35	18	64	20	6	28	20	4	2	8	5	14	2
1743	3	57	10	4	3	18	3	—	—	2	—	9	2	5	1
1744	3	59	13	1	4	12	1	1	6	3	1	7	3	4	3
1745	5	89	8	1	11	22	3	20	1	1	3	7	6	6	—
1746	2	60	19	—	5	13	4	2	1	—	—	4	2	10	—
1747	2	70	10	5	7	14	2	4	5	3	1	4	3	10	2
1748	2	38	9	3	7	4	1	10	1	—	—	2	—	1	—
1749	2	57	6	6	15	10	4	4	2	—	2	3	1	4	—
1750	1	33	2	1	4	12	1	6	—	—	1	3	3	—	—
1751	2	67	9	4	15	13	1	7	1	—	1	7	3	6	—
1752	2	32	5	3	2	6	2	3	1	1	—	2	—	6	1
1753	2	39	6	1	5	10	—	2	3	3	2	4	2	1	—
1755	3	81	12	1	7	11	2	9	2	7	8	6	9	5	2
1756	1	64	11	1	11	10	2	5	6	3	2	7	2	4	—
1757	1	38	1	7	7	1	—	5	—	3	3	3	4	3	1
1758	1	30	3	—	6	6	1	1	—	5	1	2	2	3	—
1759	1	7	1	1	2	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—
1760	1	38	1	1	6	6	1	—	2	2	1	4	6	8	—
1761	1	17	1	—	1	7	2	2	2	—	1	—	—	1	—
1762	3	53	9	1	6	12	2	3	—	3	3	3	5	5	1
1763	1	70	3	—	8	26	—	2	3	1	4	6	5	12	—
1764	2	65	10	3	7	17	—	3	5	1	4	4	6	4	1
1765	1	26	3	1	—	8	—	3	—	1	1	3	5	1	—
1766	3	85	7	1	5	20	1	6	4	2	2	16	11	7	3
1767	2	43	5	2	7	8	—	3	2	—	1	3	2	8	2
1769	2	18	4	—	—	2	—	—	1	3	—	4	1	2	1
1770	1	9	2	—	—	—	—	—	—	2	—	2	1	2	—
1771	1	37	4	—	9	6	—	6	1	—	—	6	3	2	—
1772	1	19	1	—	4	4	1	3	1	—	—	4	1	—	—
Усього	56	1613	228	68	238	307	42	146	74	50	45	158	95	141	21
Відсотки			14,2	4,2	14,8	19	2,6	9	4,6	3,1	2,8	9,8	6	8,7	1,3

Джерело: ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1068.

Таблиця 2

Тематична структура книги-меморіалу М. Жевуського провіантовому писареві подільсько-волинських маєтків за 1741—1777 рр.

Роки	Кількість записів (меморіалів)	Кількість пунктів у записах	Кількість пунктів стосовно питань: підданих та їхніх повинностей	челяді та ординарії	зернового господарства та заготівлі сіна	будівництва та ремесел	лісового господарства	відгодівлі й утримання живности	ставкового господарства та рибо-заготівлі	гуралень, броварень, шинків і корчем	бджільництва	фінансів та їх обліку	організації перевезень і доставки	особистого характеру	релігійних
1741	3	92	10	5	4	27	2	8	—	1	8	18	2	7	—
1742	3	34	3	3	3	—	—	7	—	—	3	13	2	—	—
1743	3	42	5	1	1	17	—	2	—	—	3	11	1	—	1
1744	6	23	—	—	3	6	—	4	1	—	—	6	1	2	—
1745	7	53	3	3	2	6	—	—	1	—	8	26	3	1	—
1746	6	44	3	2	—	10	—	4	—	—	7	14	1	2	1
1747	4	54	1	1	1	6	—	13	—	—	6	10	7	2	7
1748	4	32	—	—	9	5	—	3	—	—	—	11	4	—	—
1749	8	33	6	—	4	6	—	4	—	—	3	5	4	—	1
1750	1	10	—	—	2	2	—	—	—	—	1	4	1	—	—
1751	10	55	—	1	1	14	—	2	—	1	3	29	3	1	—
1752	3	73	5	10	2	5	—	2	—	2	9	17	6	13	2
1753	3	85	5	13	1	3	—	1	1	1	14	23	4	16	3
1754	6	28	—	2	2	—	—	1	2	1	8	7	2	3	—
1755	5	33	2	3	2	6	—	3	—	2	10	2	—	3	—
1756	4	34	1	4	—	3	1	7	1	1	4	10	2	—	—
1757	7	58	1	4	4	4	2	7	2	3	6	19	3	3	—
1758	5	36	—	1	—	8	—	4	—	1	4	12	3	3	—
1759	8	50	—	4	3	8	—	14	—	4	—	10	6	1	—
1760	6	36	4	5	1	3	—	2	—	1	1	12	4	3	—
1761	2	7	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2	1	3	—
1762	8	84	—	3	9	11	2	11	—	12	6	18	8	4	—
1763	5	45	1	1	1	9	—	—	3	4	4	16	4	2	—
1764	6	35	1	1	5	—	1	3	1	1	2	17	1	1	1
1765	4	44	1	—	3	4	—	4	1	1	6	16	6	—	2
1766	5	43	1	—	1	6	—	5	—	2	2	19	4	2	1
1767	5	41	—	—	1	2	—	8	3	3	1	23	—	—	—
1768	5	33	—	—	4	—	—	6	2	3	4	12	2	—	—
1769	4	20	—	—	1	—	—	—	5	2	—	9	3	—	—
1770	3	19	—	—	—	—	—	2	1	2	—	13	—	1	—
1771	4	39	—	—	5	1	—	3	6	3	7	12	2	—	—
1772	4	17	1	—	4	—	—	2	2	2	—	6	—	—	—
1773	3	13	—	—	—	—	—	3	2	—	1	7	—	—	—
1774	3	17	—	—	—	—	—	4	3	1	—	7	2	—	—
1775	3	10	—	—	—	1	—	—	2	—	3	4	1	—	—
1776	2	36	6	2	2	—	6	4	—	4	2	6	1	3	—
1777	1	7	—	—	—	—	—	1	1	—	—	3	2	—	—
Усього	**169**	**1415**	**60**	**69**	**81**	**173**	**15**	**144**	**40**	**58**	**136**	**449**	**95**	**76**	**19**
Відсотки			**4,2**	**4,9**	**5,7**	**12,2**	**1,1**	**10,2**	**2,8**	**4,1**	**9,6**	**31,7**	**6,7**	**5,4**	**1,4**

Джерело: ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1072.

Книга-меморіал комісарові маєтків (1741—1772*) (Табл. 1). Містить відомості про умови призначення на посаду комісара, розміри його солярії (грошової оплати за працю) та ординарії (продуктової оплати), коло його обов'язків, терміни перебування на посаді й механізм передачі ним повноважень, детальний перелік документації, яку слід було вести[37]. Від комісара маєтків вимагалось суворо дотримуватись субординації всіх ланок адміністративного апарату, починаючи з себе самого[38]. До його відома доводились розміри ординарії й обов'язки писарів: провіантового[39], магазинового[40], фільваркового[41], пропінаційного[42]. Комісар був обізнаний не лише з обов'язками всіх основних ланок управління маґнатським господарством, але й з обов'язками сільської адміністрації, як, наприклад, підстарости[43]. Прибуваючи на фільварок для перевірки виконання пунктів розпоряджень, він брав книгу-меморіал зі собою. Тут він вимагав від управителя звіт за ті пункти з цієї книги, які безпосередньо стосувались цього фільварку. На випадок необхідности триваліщого перебування (більше тижня) комісара чи іншої посадової особи шляхетського походження у фільварку постановою маґната визначався пансіон (без виплати стравних), розміри котрого були відображені у таблиці відповідно до терміну перебування (тиждень, місяць, рік)[44]. Окремою таблицею були подані розміри кухонних видатків (експенси) на фільваркову челядь[45]. Власник, побоюючись марнотратства, визначав особисто навіть таксу на дрібну птицю[46]. Про те, що його побоювання були небезпідставними, свідчать факти серйозних зловживань з боку управителя Колоденського фільварку[47]. Персонально М. Жевуським встановлювались і тарифи оплати за деякі види виконаних робіт[48], розміри повинностей пилипонів (старообрядців), котрі мешкали в його маєтках[49]. У такому разі від комісара лише вимагалось довести ці розміри до відома підданих.

За тематикою розпоряджень можемо визначити декілька основних питань зі сфери господарської діяльностти, за контроль над якими відповідальність передовсім покладалась на комісара маєтків. Туди належали будівництво та ремесла — 19 відсотків від усіх пунктів розпоряджень,

---

* Повністю немає записів за 1754 та 1768 р. Про причини цього див. раніше.

37 ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1068, арк. 9, 23, 30, 34, 45—47, 119—121. Окремі книги-меморіали, документація, що була у веденні комісара маєтків, складались з: 1) книги інвентарів подільських і волинських маєтків; 2) книги чиншів; 3) книги надходження (krescencji) збіжжя; 4) книги інвентарів корчем; 5) книги ревізії обор; 6) книги рахунків адміністраторів; 7) книги декретів. До цього додавались дві копії кордонів володінь, оригінали котрих зберігались у Кам'янці-Подільському.

38 Там само.— Арк. 165 (пункт 36).

39 Там само.— Арк. 140.

40 Там само.— Арк. 165 (пункт 31).

41 Там само.— Арк. 24.

42 Там само.— Арк. 95.

43 Там само.— Арк. 30 (пункт 2), 68.

44 Там само.— Арк. 84.

45 Там само.— Арк. 64.

46 Там само.— Арк. 10.

47 Там само.— Арк. 165 (пункт 35).

48 Там само.— Арк. 135, 154.

49 Там само.— Арк. 17 (пункти 127—131).

зернове господарство та заготівля сіна — 14,8 відсотка, піддані та виконання ними повинностей — 14,2 відсотка.

Книга-меморіал провіантовому писареві маєтків (1741—1777) (Табл. 2). Містить дані про коло обов'язків, розміри солярії та ординарії, терміни перебування на посаді провіантового писаря маєтків, перелік „його" документації[50]. У його відання входило: ведення книги генеральних рахунків маєтків, вибирання орендних сум, нагляд за дотриманням умов орендних контрактів, облік розмірів позичених й віддаваних сум, контроль за своєчасним вибиранням десятин, осипів, сплатою чиншів. Провіантовий писар був зобов'язаний складати найрізноманітніші реєстри, виписувати й приймати квити, відображати в документації весь внутрішній і зовнішній товарообіг маєтків, виплачувати солярію підданим за тарифами, встановленими М. Жевуським. Специфіка виконуваних писарем обов'язків спричинила чітку фінансово-облікову спрямованість „його" книги. Питання фінансів та їх обліку становлять тут 31,7 відсотка від усіх пунктів розпоряджень. Їм значно поступаються такі питання: будівництва та ремесел — 12,2 відсотка, відгодівлі й утримання живности — 10,2 відсотка, бджільництва — 9,6 відсотка.

Окрім власне розпоряджень, книга містить сумарні відомості про розміри щорічних оренд за 1743—1747, 1751—1775 рр., які продубльовані з окремих орендарських книг, річної оплати надвірної „Липканської" хоругви[51], ординарії пасічникам Лучинецького ключа[52], а також реєстр шкір з подільських фільварків[53] та деякі інші матеріали.

Книга-меморіал губернаторові Михалпільського ключа (1739—1775*) (Табл. 3). Містить відомості про умови перебування на посаді губернатора, розміри його солярії та ординарії, коло обов'язків, перелік документації, за ведення котрої він був відповідальний[54]. Тут маємо справу з виконанням обов'язків, безпосередньо пов'язаних з функціонуванням фільваркового господарства. Михалпіль (як і більшість тогочасних містечок у Речі Посполитій, особливо приватних) мало чим відрізнявся від сільських поселень; основним заняттям значної частини його мешканців було хліборобство та тваринництво. Панський фільварок був у межах міста, а губернатор ключа фактично поєднував функції економа з обов'язками бургомістра. Ця особливість знайшла своє відображення у книзі. Тут значно переважають питання зернового господарства та заготівлі сіна (27,6 відсотка), відгодівлі й утримання живности (24,7 відсотка). Слідом за ними йдуть питання стосовно підданих і виконання ними повинностей (13,7 відсотка).

Оскільки в Михалполі проживала чимала єврейська громада, значна частина питань відображає стосунки панського двору й кагалу (хоч для

[50] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1072, арк. 5, 42, 51, 55, 59, 63—64. Окрім книги-меморіалу, у веденні провіантового писаря маєтків були: 1) книга генеральних рахунків маєтків („перцепти й експенси грошей"); 2) книга орендарських рахунків; 3) книга „бджолиної десятини і скарбових пасік"; 4) книга „овечої і свинної десятини"; 5) книга ревізії обор; 6) книга інвентарів корчем; 7) книга костельних речей.

[51] Там само.— Арк. 20.

[52] Там само.— Арк. 43.

[53] Там само.— Арк. 29.

* У книзі з невідомих причин немає записів за 1746 р.

[54] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1067, арк. 48—52, 61—64, 91, 126. Окрім книги-меморіалу, в його веденні були: 1) книга „інгросування декретів"; 2) книга складень „панської диспозиції кагалові й жидівській спільноті міста Михалполя".

Таблиця 3

Тематична структура книги-меморіалу М. Жевуського губернаторові Михалпільського ключа за 1739—1775 рр.

Роки	Кількість записів (меморіалів)	Кількість пунктів у записах	Кількість пунктів стосовно питань												
			підданих [redacted] їхніх повинностей	челяді та ординарії	зернового господарства та заготівлі сіна	будівництва та ремесел	лісового господарства	відгодівлі й утримання живності	ставкового господарства та рибо-заготівлі	гуралень, броварень, шинків і корчем	бджільництва	фінансів [redacted] їх обліку	організації перевезень і доставки	особистого характеру	релігійних
1739	2	16	1	—	4	—	—	4	1	—	4	—	2	—	—
1740	2	10	1	2	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1741	2	45	12	—	3	12	4	5	3	—	—	—	6	—	—
1742	4	34	4	—	6	5	—	6	10	—	—	1	2	—	—
1743	2	57	11	1	3	19	2	9	—	4	—	1	3	2	2
1744	1	3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2	—	—
1745	3	33	5	2	2	14	—	7	—	—	—	—	1	1	1
1747	2	30	—	—	11	12	1	1	—	—	—	—	3	2	—
1748	4	41	4	—	8	6	2	13	1	—	—	2	3	2	—
1749	3	25	3	—	7	8	—	3	1	—	—	—	2	1	—
1750	6	67	7	1	22	8	—	19	1	1	—	2	2	4	—
1751	10	68	5	2	20	14	—	16	1	2	—	1	3	4	—
1752	9	51	4	1	16	12	—	13	1	3	—	—	—	1	—
1753	12	81	7	2	25	13	3	17	4	2	—	2	3	3	—
1754	11	122	15	7	31	28	6	18	4	—	—	3	4	4	2
1755	8	67	14	1	16	15	5	6	—	—	2	4	3	1	—
1756	6	112	11	7	36	28	2	13	2	3	1	4	1	4	—
1757	3	38	6	—	11	12	—	1	1	1	2	—	2	2	—
1758	5	47	3	—	19	9	1	7	1	2	1	2	2	—	—
1759	3	41	4	1	17	10	—	4	—	1	—	1	3	—	—
1760	3	68	7	2	24	19	1	5	—	—	1	1	3	4	—
1761	3	43	2	—	21	8	—	8	—	1	1	1	1	—	—
1762	3	32	3	—	10	16	—	3	—	—	—	—	—	—	—
1763	4	118	17	6	36	23	4	13	1	4	2	3	1	8	—
1764	3	42	12	—	7	8	1	6	—	3	—	1	4	—	—
1765	2	37	9	—	6	11	1	7	—	—	—	—	2	1	—
1766	2	37	8	—	8	7	—	6	1	3	—	2	1	1	—
1767	2	58	7	1	12	19	1	9	—	5	—	—	2	1	1
1768	2	27	5	1	7	6	—	4	—	—	—	—	3	1	—
1769	2	16	2	1	4	2	—	2	—	2	—	—	1	2	—
1770	1	5	1	—	1	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—
1771	2	26	1	1	12	7	1	1	—	—	—	1	1	1	—
1772	2	96	18	5	31	10	1	8	1	3	2	2	1	12	2
1773	3	29	3	1	11	8	1	1	—	—	—	3	—	—	1
1774	4	33	10	—	11	2	1	1	—	2	—	1	5	—	—
1775	5	65	13	4	12	7	5	3	—	10	—	1	5	5	—
Усього	**141**	**1720**	**235**	**49**	**474**	**197**	**43**	**425**	**34**	**53**	**16**	**40**	**77**	**68**	**9**
Відсотки			**13,7**	**2,8**	**27,6**	**11,4**	**2,5**	**24,7**	**2,0**	**3,0**	**0,9**	**2,5**	**4,5**	**3,9**	**0,5**

Джерело: ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1067.

Таблиця 4

Тематична структура книги-меморіалу М. Жевуського управителеві Колоденського фільварку за 1741—1766 рр.

Роки	Кількість записів (меморіалів)	Кількість пунктів у записах	Кількість пунктів стосовно питань: підданих та їхніх повинностей	челяді та ординарії	зернового господарства та заготівлі сіна	будівництва та ремесел	лісового господарства	відгодівлі і утримання живности	ставкового господарства та рибо-заготівлі	гуралень, броварень, шинків і корчем	бджільництва	фінансів та їх обліку	організації перевезень і доставки	особистого характеру	релігійних
1741	2	30	4	1	6	2	2	5	7	—	3	—	—	—	—
1742	7	52	3	1	14	8	—	4	3	—	6	3	7	3	—
1743	5	39	.2	1	8	8	3	6	1	1	1	2	4	—	2
1744	8	67	6	4	9	25	5	3	5	3	1	—	3	2	1
1745	8	75	—	5	11	34	4	4	3	1	—	2	5	6	—
1746	2	20	—	—	4	4	2	3	—	—	1	—	2	3	1
1747	5	84	3	5	21	33	4	7	3	1	—	1	3	3	—
1748	5	80	5	—	12	32	1	6	10	—	1	2	7	3	1
1749	6	116	8	—	26	47	3	9	3	1	4	3	7	4	1
1750	2	25	3	—	14	—	—	6	—	—	—	—	2	—	—
1751	7	137	19	1	37	32	7	19	7	2	1	1	6	5	—
1752	5	74	5	—	24	18	3	5	4	1	—	6	3	5	—
1753	4	83	6	1	24	18	—	12	2	3	2	1	5	9	—
1754	2	31	2	—	13	7	—	4	—	2	—	—	2	1	—
1755	4	87	4	—	14	24	3	14	3	6	6	4	4	4	1
1756	1	14	1	1	7	1	—	1	3	—	—	—	—	—	—
1757	3	47	5	—	7	13	3	6	1	3	3	2	3	1	—
1758	8	94	6	—	34	20	4	2	2	8	2	3	6	5	2
1759	8	136	16	5	25	30	11	13	5	6	3	—	12	10	—
1760	2	25	3	—	7	10	1	1	1	—	—	1	—	1	—
1761	4	64	5	2	20	12	7	4	2	1	1	—	6	3	1
1762	4	38	2	—	5	19	2	3	1	—	—	[illegible]	—	4	1
1763	2	127	14	2	30	36	9	4	2	5	7	3	8	7	—
1764	4	63	4	—	8	24	3	5	4	2	—	2	4	7	—
1765	5	57	5	1	9	14	—	4	3	2	1	9	3	6	—
1766	3	60	9	1	3	27	2	3	3	—	—	3	4	2	3
Усього	**116**	**1725**	**14[illegible]**	**31**	**392**	**498**	**79**	**153**	**78**	**48**	**43**	**49**	**106**	**94**	**14**
Відсотки			**8,2**	**1,8**	**22,7**	**28,9**	**4,6**	**[illegible],8**	**4,6**	**2,8**	**2,4**	**2,8**	**6,1**	**5,5**	**0,8**

Джерело: ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1073.

реґулювання цих питань існувала окрема книга диспозицій). Так, „губернаторська“ книга містить зразок клятви, яку давав кожен єврей, вступаючи [illegible] персональні ділові контакти з маґнатом[55]. Таку ж щорічну клятву давав кагал загалом. Якщо [illegible] повинності кагалу входило виконання будівельних робіт, то після їх закінчення складався детальний опис виконаного [illegible] власноручними підписами його членів[56].

Зважаючи на значну кількість у цій, як і в попередній, книзі інформації, що доповнює розпорядження, можемо стверджувати, що існувала пряма залежність обсягів такого роду інформації від ступеня причетности посадової особи безпосередньо до процесу господарювання у фільварку. Серед відповідних матеріалів знаходимо дані про розміри „кухонної експенси на місяць для панства“[57], для челяді (на день, тиждень, місяць)[58], розміри ординарії пасічникам[59], тарифи щодо виконання деяких видів польових робіт[60], розміри та детальний опис усіх видів подорожчини (транзитного мита)[61]. Якщо маґнат отримував від знайомих чи сусідів цінну для господарства інформацію, наприклад, у вигляді „рецептів“ (порад, настанов), то вона негайно вносилась до книг-меморіалів. Декілька таких рецептів [illegible] і в „губернаторській“ книзі, у якій ідеться про „досвідчений секрет для збереження (prezerwacji) бидла рогатого від зарази“ (щодо лікування худоби)[62], про боротьбу зі щурами та мишами[63], розмноження й консервацію хмелю на фільварку[64]. Трапляється в книзі опис землі, виділеної М. Жевуським костелові св. Діви Марії й св. Архангела Михайла в Михалполі (збудованому ним у 1743 р.)[65]. У 1757 р. цей опис повторений у зв'язку [illegible] проведеною ревізією цієї землі[66]. Цікаво, що коли 1774 р., під час чергової ревізії, виникла потреба підтвердження давніх прав костелу на цю землю, [illegible] книгу-меморіал вклеїли запис з 1757 р. із власноручним підписом М. Жевуського, хоч він [illegible] той час вже чотири роки, як не жив[67].

Ще однією особливістю книг є те, що [illegible] них знаходимо єдиний (!) пункт, який стосується подій Коліївщини[68], та декілька пунктів стосовно воєнних

---

55 ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1067, арк. 139 (текст „клятви Майорка Шейбіховича, обивателя Михалполя“, складеної 4 березня 1774 р).

56 Там само.— Арк. 145. Так, 7 травня 1775 р. заново відбудовано дерев'яну ратушу в Михалполі. Книга містить детальний опис, скріплений підписами [illegible] івриті.

57 Там само.— Арк. 20.

[illegible] Там само.— Арк. 35.

[illegible] Там само.— Арк. 6.

[illegible] Там само.— Арк. 36. Міститься опис розмірів ординарії пилипонам [illegible] Нового Костянтинова, присланим на косовицю до Михалполя й Росоша (12 серпня 1751 р.).

61 Там само.— Арк. 100—101.

62 Там само.— Арк. 22.

63 Там само.— Арк. 117 (пункт 25); спр. 1072, арк. 125.

[illegible] Там само.— Арк. 87.

[illegible] Там само.— Арк. 14—17; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1885.— T. VI.— S. 312.

66 ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1067, арк. 138.

67 Там само.— Арк. 141. Найвірогідніше це зроблено за наказом Францішки Жевуської.

68 Там само.— Арк. 120 (пункт 12). М. Жевуський, звертаючись 27 березня 1768 р. до А. Кробановського, пише: „Плошани [жителі [illegible] Плоского.— *Ю. О.*], котрі тут [у Михалполі.— *Ю. О.*] залишаються, аби були будь-що поміччю, принаймні для відпору тим, котрі по кілька нападають і приїжджають; не допускати чинити насильств (wiolencyi), також

знищень під час присутности на Поділлі російських військ (у період Барської конфедерації)[69]. Судячи зі змісту цих записів, маєтки Жевуських зазнавали від цього відчутних збитків.

Книга-меморіал управителеві Колоденського фільварку (1741—1766) (Табл. 4). Для волинських маєтків існувала одна (загальна) книга вписувань розпоряджень, котра зберігалась в управителя фільварку в Колодні. Адміністратори фільварків у Болезубах і Ряснівці реґулярно приїздили сюди, щоб дізнатись про нові диспозиції та отримати чергові настанови. Перебуваючи в інших маєтках, у разі господарської необхідности або за викликом М. Жевуського чи комісара маєтків, управитель фільварку був зобов'язаний мати книгу-меморіал постійно при собі. Про це свідчать, зокрема, вписи, зроблені в Роздолі й Михалполі.

У книзі розповідається про обов'язки й коло повноважень управителя, розміри його солярії та ординарії, механізм передачі ним повноважень, детальний перелік фільваркової документації, за яку він був відповідальний[70]. Управитель часто отримував розпорядження, продубльовані з книг-меморіалів вищих стосовно нього інстанцій. Тому тут можна знайти інформацію, характерну для книг цих інстанцій, — про тижневий пансіон шляхтича, посланого маґнатом на фільварок (без виплати стравних)[71], розміри кухонної експенси для панства (на місяць)[72], те саме щодо челяді (на тиждень, місяць, рік)[73], таксу на дрібну птицю[74]. Тут же продубльовані й деякі „рецепти" щодо лікування великої рогатої худоби[75], коней[76], вирощування хмелю[77].

За кількістю пунктів розпоряджень у книзі переважають питання будівництва та ремесел (28,9 відсотка), далі йдуть питання зернового господарства й заготівлі сіна (22,7 відсотка), відгодівлі й утримання живности (8,8 відсотка). Велика „увага" до будівництва й ремесел спричинена тим, що в Колодні з 1743 по 1749 р. будувався панський палац[78], а виправлення недоробок у ньому тривало до 1753 р.[79]

Вдаючись до загального аналізу тематики розпоряджень, треба наголосити на її різноплановому змісті. Попри це чітко вимальовується коло питань, котрі найбільше хвилювали і зачіпали інтереси пана (див. Табл. 5).

За підсумком чотирьох опрацьованих книг чільне місце займають *зернове господарство та заготівля сіна* — 18,3 відсотка (з коливаннями від 5,7 до 27,6 відсотка) від усіх пунктів. Найсуттєвіше ця галузь відображена в

пікети для пильності кращої нехай висилають, котрим мають бути до промочі шляхта й козаки". На це А. Кробановський відписав: „Площани мало в чому в тім часі помічники, тому віділслав я їх додому".

[69] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1067, арк. 122 (пункти 1, 6), 122 зв. (пункти 3—4).

[70] Там само.— Спр. 1073, арк. 90, 114.

[71] Там само.— Арк. 27.

[72] Там само.— Арк. 25.

[73] Там само.— Арк. 40.

[74] Там само.— Арк. 126.

[75] Там само.— Арк. 31.

[76] Там само.— Арк. 36.

[77] Там само.— Арк. 108.

[78] Там само.— Арк. 8 (пункт 90), 41 (пункт 2), 44 (пункт 10).

[79] Там само.— Арк. 64 (пункт 2).

Таблиця 5

Тематична структура чотирьох книг-меморіалів М. Жевуського за 1739—1777 рр.

Книги [illegible] роками	Кількість записів (меморіалів)	Кількість пунктів у записах	Кількість пунктів стосовно питань												
			підданих та їхніх повинностей	челяді та ординарії	зернового господарства та заготівлі сіна	будівництва та ремесел	лісового господарства	відгодівлі й утримання живності	ставкового господарства та рибо-заготівлі	гуралень, броварень, шинків і корчем	бджільництва	фінансів та їх обліку	організації перевезень і доставки	особістого характеру	релігійних
1741—1772	56	1613	228	68	238	307	42	146	74	50	45	158	95	141	21
1741—1777	169	1415	60	69	81	173	15	144	40	58	136	449	95	76	19
1739—1775	141	1720	235	49	474	197	43	425	34	53	16	40	77	68	9
1741—1766	116	1725	140	31	392	498	79	153	78	48	43	49	106	94	14
Усього	**482**	**6473**	**663**	**217**	**1185**	**1175**	**179**	**868**	**226**	**209**	**240**	**696**	**373**	**37[illegible]**	**63**
Відсотки			**13,6**	**3,4**	**18,3**	**18,1**	**2,8**	**13,4**	**3,5**	**3,3**	**3,7**	**10,8**	**5,8**	**5,8**	**0,9**

Таблиця 6

Частка матеріалів чотирьох книг-меморіалів М. Жевуського за 1739—1777 рр., на які його адміністрація відреагувала [illegible] тих самих книгах

Книги за роки	Кількість записів (меморіалів)	Кількість пунктів у записах	Кількість пунктів, н[illegible] [illegible]кі відреаго[illegible]о			
			дано письмову відповідь	позначкою „NB"	позначкою „X"	всього
1741—1772	56	1613	982	97	23	1102
1741—1777	169	1415	871	16	47	934
1739—1775	141	1720	1295	35	7[illegible]	1401
1741—1766	116	1725	1074	20	92	1186
Усього	**482**	**6473**	**4222**	**[illegible]**	**233**	**4623**
Відсотки			**65,2**	**2,6**	**4,6**	**71,4**

книгах-меморіалах губернаторові Михалпільського ключа та управителеві Колоденського фільварку — ланках безпосередньо з нею пов'язаних. Обсяг і зміст розпоряджень такого типу переконує, що власник досконало знав процес продукування збіжжя. Подавались інструкції з техніки обробки землі. Детально описані кількість і терміни угноєння полів, оранок, засівів зернових, жнив, косовиці й заготівлі сіна. Книги містять вказівки щодо обмолоту, скиртування, вивезення з полів й умов зберігання збіжжя у шпихлірі, витрати зерна, термінів і умов його транспортування в Руське воєводство для збуту до Ґданська, щоб там його вигідніше продати. Подано інструкції щодо дбайливого ставлення до зернових запасів і запасів сіна в зимовий період, деяку інформацію про сорти зернових, про спроби вирощування на фільварку кукурудзи[80] та кавунів[81]. Відображено також тогочасні ціни на збіжжя, на деякі види хліборобського інвентаря, подано його детальний опис.

Будівництва та ремесел стосується 18,1 відсотка (11,4—28,9 відсотка). Найбільшу кількість відповідних розпоряджень містить книга-меморіал управителеві Колоденського фільварку, а також комісарові маєтків, котрий зобов'язаний був контролювати цей процес. Найчастіше трапляються розпорядження з техніки будівництва господарських приміщень і панського палацу, ремонту й виправлення (reparacji) старих будівель. Тут сказано про терміни та якість зведення об'єктів, розміри оплати за виконані послуги, розміри виконуваних повинностей, пов'язаних з будівництвом, ціни на будівельні матеріали та інструмент, про місцеві ринки постачання будматеріалів, процес виготовлення цегли, вапна та заготівлі деяких інших будматеріалів (каменю, деревини). Загалом книги-меморіали засвідчують низьку якість виконання будівельних робіт. Об'єкти зводились довго, були численні недоробки й переробки.

Розпорядження також характеризують найрізноманітніші види ремесел (ткацтво, гончарство, бондарство та інші), ціни на ремісничі вироби та послуги, умови праці, відносини між власником і ремісниками, способи впливу і покарання за неякісну роботу та зрив термінів виконання, опис наявних стандартів на деякі види ремісничої продукції.

Про *відгодівлю й утримання живности* йдеться у 13,4 відсотка (8,8—24,7 відсотка). Розпорядження з цих питань переважають у книзі-меморіалі губернаторові Михалпільського ключа, що цілком закономірно, оскільки ця галузь була найбільше розвинена саме на Поділлі. Розповідається про закупівлю й продаж худоби (молодняка), її утримання, відгодівлю брагою, вибракування бидла й віддання на кухню, утримання і зимівлю коней, овець (їх скоплення), кіз, розмір і вміст раціону для худоби, вибирання від підданих оброку на худобу, використання волів як тяглової сили, „накидання" мельникам свиней для відгодівлі, заготівлю і відправку сала, відгодівлю дрібної живности — курей, каплонів, індиків, качок, гусей. Є відомості про ціни на дрібну птицю, худобу, про місцеві ринки її збуту. У формі „рецептів" відображено рівень тогочасної ветеринарії.

Про питання *фінансів та їх обліку* читаємо у 10,8 відсотка (2,3—31,7 відсотка). Значну перевагу тут має книга-меморіал провіантовому писареві. Матеріали такого типу містять інформацію про шляхи та джерела

---

[80] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1068, арк. 89 (пункт 3).

[81] Там само.— Арк. 128 зв. (пункт 4), 129 (пункт 62).

формування й поповнення панського скарбу, сплату чиншів і податків, вибирання боргів від громад, орендарів (згідно з контрактами) — квартальних, піврічних, річних сум, загальні суми й умови цих контрактів, видачу квитів орендарям, розміри та облік отриманих доходів, занесення відомостей у книги реєстрів, ведення книг доходів і витрат, переведення коштів з одного маєтку в інший. На основі подібних даних складався річний сумарій прибутків від усіх видів ренти. Характерним було отримання позик під проценти (від „приятелів"), неодноразові поїздки на „львівські контракти" (ярмарки)[82]. Значні фінансові видатки постійно змушували маґната шукати додаткових можливостей грошових надходжень. У маєтках М. Жевуського це здійснювалось шляхом збільшення орендних сум при укладанні нових контрактів.

Питання *підданих та їх повинностей* займають 10,2 відсотка (4,2—14,2 відсотка). Тут згрупований найрізноманітніший матеріал про відбування панщини, сплату чиншу й різних видів данин (ставчини, подорожчини, сторожчини, рогожчини). Загалом М. Жевуський проводив м'яку соціальну політику. Велика кількість розпоряджень стосується заохочення підданих до поселення, надання слобод, заборони здирства з боку посесорів і „всілякої кривди", справедливого вирішення суперечок між двором і селянином, зменшення розмірів деяких видів повинностей. Трапляються свідчення про втручання маґната в особисте життя підданих. Містяться відомості про взаємовідносини з кагалом, із сільською громадою, про пилипонів, дані про збитки двору й підданих від перебування в маєтках ворожих військ[83], про процес вибирання з громади овечої, свинячої та бджолиної десятин, заборгованого збіжжя, про заборони громадам вирубувати ліс, межові суперечки. Відображені демографічні процеси, напрямки міґрації та напрямки втеч підданих, розшук і арешти селян-утікачів, арешт ватажка одного з місцевих повстанських гайдамацьких загонів на прізвисько „Котигорох"[84], повернення підданих до пана, затримання й заохочення до поселення чужих підданих.

Питання *перевезень і доставки* товарів висвітлено у 5,8 відсотка (4,5—6,7 відсотка). Книги-меморіали відображають особисту зацікавленість маґната у транспортуванні товарів (збіжжя, худоби, риби, меду) на ринок. Розповідається про процес організації відправки продукції, зокрема, призначення осіб, відповідальних за транспортування, охорону (козака) й помічників (парубків), коли це було необхідно, про виплату їм на дорогу стравних, терміни відправки товарів, накази щодо повної і якісної їх доставки, види транспортних засобів, розміри оплати транзитного мита (подорожчини, мостового), умови перегону великих партій худоби, подано імена декотрих торгових агентів, котрі представляли інтереси маґната у великих містах, сказано про квити і розписки стосовно отримання й видачі товарів, закупівлю на місцевих ринках товарів, необхідних для внутрішнього вжитку, й транспортування їх до маєтку. Паралельно прослідковуються всі види товарів — як власних, так і імпортних, — місцеві та віддалені ринки їх збуту.

---

[82] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1068, арк. 153.

[83] Там само.— Спр. 1067, арк. 122 (пункти 1, 6), 122 зв. (пункти 3—4).

[84] Там само.— Спр. 1068, арк. 95 зв. (пункт 5).

Питань *особистого характеру* стосується 5,8 відсотка (4—8,7 відсотка). Сюди віднесено ті пункти розпоряджень, які особисто стосувались М. Жевуського або тих, кому давались доручення. Питання, як звичайно, були опосередковано пов'язані з веденням господарства. Серед них трапляються вимоги щодо власноручного отримання документації і ознайомлення з нею при призначенні на посаду, доручення щодо отримання й відправки кореспонденції, поїздки для добування конфіденційної інформації, невдоволення маґната часто влаштовуваними на фільварку бенкетами, несумлінним ставленням до службових обов'язків, вимоги повідомляти про найменші порушення, постійно інформувати письмово та чимало інших.

Бджільництва торкаються 3,7 відсотка (0,9—9,6 відсотка). Ця галузь фільваркового господарства найбільше відображена у книзі-меморіалі провіантовому писареві. У розпорядженнях висвітлено процес догляду за пасіками, вибивання меду й воску, вибирання бджолиної десятини, складання реєстру загиблих роїв бджіл, закладання нових пасік і вирощування на них хмелю, приготування до відправки меду на ринок. Міститься інформація про ринкові ціни на мед і віск. Загалом галузь була прибутковою, хоч при реалізації її продукції часто вдавались до силових методів („накидання" меду на громаду, кагал і на шинки).

Ставковому господарству присвячено 3,5 відсотка (2—4,6 відсотка). Тут знаходимо досить докладну інформацію про розведення риби, догляд за ставками та їх очищення (szlamowanie), здачу ставків в оренду, організацію вилову, заготівлі, сортування й відправки риби, ринки збуту, розміри виплат рибалкам і доглядачам, ціни на рибу, репарацію гребель, розкопування ставків для їх розширення, загрозу винищення ставків орендарями, підданими й ворожими військами, прибутки від ставків. Галузь не була надто прибутковою, оскільки у подільських і волинських володіннях Жевуських переважали середні за розмірами та дрібні ставки, які потребували значних капіталовкладень.

Питання *челяді та ординарії* займають 3,4 відсотка (1,8—4,9 відсотка). Тут ідеться про соціальний склад фільварку, виконувані челяддю обов'язки, розміри ординарії та солярії адміністраторам, писарям, гуменним, лісничим, побережникам, кухаркам і парубкам; про умови перебування в маєтках козацької хоругви, розміри для неї ординарії та її обов'язки; про призначення ординарії іншим категоріям осіб, найнятих на фільварок для виконання тимчасових робіт, розміри солярії за виконані послуги.

Про *гуральні, броварні, шинки та корчми* розповідається у 3,3 відсотка (2,8—4,1 відсотка). Висвітлено лише деякі моменти організації гуральняного промислу, роботи шинків і корчем. Знаходимо дані про сорти горілки та ціни на неї, процес виготовлення пива, шляхи його збуту й обсяги виробництва, право пропінації і зиск від нього, реконструкцію корчем, заміну відпрацьованих котлів і механізмів, деякі витяги з орендних контрактів.

Лісовому господарству присвячено 2,8 відсотка (1,1—4,6 відсотка). Висвітлено основні сторони функціонування цієї галузі господарства. Сказано про лісозаготівлю, породи дерев, ціни на лісоматеріали, ринки їх придбання й збуту, обов'язки лісничих і побережників. М. Жевуського хвилювали факти зловживань лісничих, продажу ними лісоматеріалів, хаотичної заготівлі дров і нищення лісів громадою. Усе це знайшло відображення у численних заборонах і пересторогах, а також закликах щодо ощаднішого

ставлення до лісу. Розпорядження з питань лісового господарства тісно пов'язані [redacted] питаннями будівництва і ремесел.

Релігійних питань торкається 0,9 відсотка (0,5—1,4 відсотка). М. Жевуський був людиною віруючою, що видно зі змісту самих розпоряджень. Серед питань релігійного характеру знаходимо владнання майнових відносин з костелом і церквою, придбання ікон, встановлення „фіґури" в полі, закопування освячених речей на кутах кордонів маєтків, зведення костелу [redacted] Михалполі та пізніші його репарації, призначення пенсії місцевому парохові, виділення земель йому ж і костелові, виділення матеріалу та коштів на будівництво каплички.

Для відтворення механізму функціонування феодальної економіки книги-меморіали [redacted] джерелом ще не достатньо використаним і багатообіцяючим. При використанні інформації, яку вони містять, постає цілісна господарська картина окремого маґнатського комплексу, типова для подільсько-волинського реґіону. Зрозумілими стають мотиви і засади, котрими керувалась верства, що тримала у своїх руках більшість виробничих сил і засобів краю. Інструкції є цінним доповненням до статистичних джерел (інвентарів, люстрацій), оскільки кидають світло на моменти, важкі для розшифрування на підставі інших джерел. Але оперувати такими даними слід дуже обережно, бо практика не скрізь і не завжди була адекватною тому, про що вони розповідають.

Yuriy OVSINS'KYI

BOOKS OF 'INSTRUCTIONS' BY MIKHAL ZHEVUS'KYI IN THE MANAGEMENT OF ESTATES IN PODILLIA AND VOLYN' VOIVODE TERRITORIES (MID-18TH CENTURY)

In the 40s-70s of the 18th century it was common practice to keep books of records or instructions in the manorial estates of *Polska Rzeczpospolita* for administrative purposes. Such books, especially the ones from Podillya and Volyn' estates, accumulated over the years in the archives of the magnate M. Zhevus'kyi. They are at present kept in the Central State Historical Archive in L'viv. Research into this source has enabled historians to ascertain what the management of the estates involved and also to examine the range of farming and manufacturing in the estates at the time, since the books put a lot of emphasis on grain production, husbandry, construction and all kinds of trades.

The books have proved an extra source of data for socio-economic studies of what was going on in the 18th century Right-Bank Ukraine. One would be well-advised, however, to use their data with caution, since the books do not always seem to have been an accurate reflection of what was happening at the time.

АРХІВОЗНАВСТВО. ІСТОРІЯ УСТАНОВ

Леонід ТИМОШЕНКО

РАДОМИШЛЬСЬКИЙ АРХІВ УНІАТСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ

Історія Греко-Католицької церкви була у полі зору не одного покоління істориків. Доводиться, проте, констатувати, що, незважаючи на активізацію церковно-історичних досліджень в останні роки (дуже плідними були, наприклад, Берестейські читання), до того часу немає цілісної, узагальнюючої, конфесійно незаанґажованої історії цієї церкви. Недостатньо дослідженим залишається, зокрема, XVII—XVIII ст. — найскладніший загалом період минулого Української церкви, дуже насичений подіями зовнішньої та внутрішньої церковної історії.

Однією з причин такого становища є малодоступність та розкиданість документальних матеріалів по архівосховищах різних країн, недостатня вивченість архівних фондів. Передусім це стосується найціннішої колекції документів з історії Української церкви — Радомишльського архіву уніатських митрополитів, більша частина котрого ще в першій половині XIX ст. була вивезена до Петербурга. Єдиною спеціальною працею про цей архів (точніше, про його київську частину) є невелика розвідка О. Оглоблина, який написав її здебільшого з пам'яти, безпідставно обмеживши хронологічні межі фонду XVIII ст.[1] 9 квітня 1948 р. дослідник доповідав про архів на засіданні Церковно-археографічної комісії в Мюнхені (в обговоренні доповіді виступив професор В. Щербаківський)[2]. Інформація, подана О. Оглоблиним, має велику наукову цінність, хоч його переконаність у тому, що київська частина архіву загинула під час війни, підтверджується лише частково. На щастя, чимала кількість документів київської частини колекції віднайшлася. Додамо принагідно, що цінні свідчення про Радомишльський архів та обставини його вивезення до Петербурга подав ще 1897 р. упорядник його петербурзької частини С. Рункевич[3]. Отже, якщо про петербурзьку частину архіву історики ще в XIX ст. мали чітке уявлення і нею послуговується ось уже декілька поколінь дослідників, то історія київської частини дотепер залишається практично не вивченою.

---

[1] Оглоблин О. До історії архіву Київської митрополії XVIII ст. // Записки Чину св. Василія Великого.— Рим, 1950.— Т. 1.— С. 385—392.

[2] Ленцик В. Церковно-археографічна Комісія (Львів; Мюнхен) // Український історик.— Нью-Йорк; Торонто; Київ та ін., 1997.— Т. 34.— С. 134—136.

[3] Рункевич С. Г. [Предисловие] // Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. 1470—1700.— Санкт-Петербург, 1897.— Т. 1.— С. III—VIII.

Для з'ясування проблеми походження Радомишльського архіву, тобто фондоутворення та фондоутримання, коротко зупинимось на історії резиденції уніатської митрополії в Радомишлі — невеликому поліському містечку, куди в XVIII ст. перейшли з Литви митрополити. Переміщення осідку митрополитів з Литви [redacted] Україну відбулося після того, як [redacted] початку XVIII ст. уніатська церква поширилась спочатку в Галичині, а згодом опанувала Правобережну Україну і Волинь. Питання про причини перенесення резиденції та обрання для неї Радомишля залишається нез'ясованим. Очевидно, було враховано, що місто [redacted] XVI ст. було церковним маєтком, котрий належав архимандритам Печерського монастиря. Звідси було близько до Києва, стольного міста митрополії. Тут меншою мірою відчувалися неґативні наслідки боротьби ієрархії з василіянами, що було характерно, наприклад, для Львова. З поширенням уніатської церкви на Правобережжі та Волині (тільки на території Київського Полісся її земельні володіння зросли в першій половині XVIII ст. більш ніж удвічі) українські єпархії стають головними [redacted] митрополії. Якщо у XVII ст. після Хмельниччини власне українських уніатських єпархій майже не залишилось, то у XVIII ст. їх кількість різко збільшилася. Це Белзько-Холмська, Володимирська, Острозько-Луцька, Галицько-Львівська, Самбірсько-Перемишльська та Київська митрополичі єпархії. Розміри, багатства та значення Київської єпархії невпинно зростають. Поступово вона стає центром притягання уніатської церкви всієї України. У реляції Ф. Гребницького про стан митрополії (1752) повідомляється, що 1749 р. до складу митрополичої єпархії входив 21 деканат з 361 церквою (Радомишльський деканат мав 43 церкви). На Брацлавщині було [redacted] ту пору 11 деканатів з 498 церквами[4]. За іншими даними, Київська митрополича єпархія (з Овруцьким офіціяльством) нараховувала 824 церкви[5]. У 1747—1764 рр. кількість уніатських церков України зросла [redacted] 800 до 2 тис.[6] Тож не дивно, що [redacted] середині XVIII ст. уніатські митрополити засновують осідок митрополії [redacted] Радомишлі, за 100 верст від Києва, який належав Росії. Спочатку тут розміщується консисторія — орган управління справами митрополії. Має рацію, вочевидь, Е. Ліковський, твердячи, що консисторія у Радомишлі була заснована для управління південною (власне українською) частиною митрополичої єпархії[7].

Консисторія у Радомишлі була заснована 1746 р., в останній рік митрополитства А. Шептицького[8]. Якихось більш-менш точних свідчень про цю подію не маємо. Відомо, що після Замойського синоду митрополити і загалом ієрархія були заклопотані напругою внутрішнього становища в церкві у зв'язку з латинізаційними явищами та спробами обмеження юрисдикції митрополита. Тоді ж у Радомишлі було розміщено і духовний суд,

[redacted] Epistolae metropolitarum kioviensium catholicorum.— Romae, 1965.— Vol. IV.— P. 229.

[5] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.— Санкт-Петербург, 1907.— Т. 2.— С. 149.

[6] Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен.— Санкт-Петербург, 1873.— С. 6, 51.

[7] Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVII i XIX wieku.— Poznań, 1880.— S. 129.

[8] Петрушевич А. С. Дополнения ко сводной галицко-русской летописи [redacted] 1700 по 1772 год.— Львов, 1896.— Часть 1.— С. 235.

перша книга актів котрого датується 1747 р.[9] Фактично, піднесення радомишльської резиденції (як і зміцнення українських єпархій митрополії) відбувалося у час митрополитства Флоріана Гребницького (1748—1762) та Пилипа (Фелиціяна) Володковича (1762—1778).

Існує думка про перебування уніатських митрополитів у Радомишлі від часу Андрусівського перемир'я 1667 р.[10] Проте конкретних даних щодо їх відвідування міста у другій половині XVII — першій третині XVIII ст. немає. Л. Кішка резидував переважно [illegible] Волині, А. Шептицький — у Львові, Ф. Гребницький — у Білорусі. Лише три листи Ф. Гребницького (зі знайдених нами) вислано [illegible] Радомишля — 1 червня 1749 р., 24 грудня 1754 р. і 21 лютого 1755 р.[11] Це найраніші встановлені нами факти перебування у XVIII ст. уніатського митрополита [illegible] Радомишлі. Значно частіше бував тут П. Володкович, котрий вислав з міста, починаючи [illegible] 1758 р., близько 50 листів[12]. Він резидував почергово то у Володимирі, то [illegible] Радомишлі.

Помітну роль [illegible] управлінні митрополичою єпархією відігравав у другій половині XVIII ст. генеральний офіціал Михайло Примович, котрий улаштував тут „надвірну канцелярію звичайну", а [illegible] початку 80-х рр. виношував ідею відкриття єпархіальної семінарії[13]. Митрополитство Лева Шептицького було коротким — 1778—1779 рр. Ще будучи львівським єпископом та митрополичим адміністратором, він відвідував Радомишль, писав звідти листи і звіти[14]. Під час генеральної візитації 1779 р. митрополит помер і був тут похований (похорон відбувся 3—4 червня 1779 р.)[15]. 1780 р. митрополитом став Ясон Смогоржевський, який зробив радомишльську резиденцію постійною. Він домігся, зокрема, того, що єпархіальні собори духівництва скликали тепер щорічно, унаслідок чого діяльність церкви активізувалась. На деякі собори (наприклад, у 1783 р.) викликали деканів-адміністраторів інших єпархій[16]. Я. Смогоржевський вислав [illegible] Радомишля, [illegible] нашими підрахунками, близько 80 листів[17]. Його перший лист датований 17 березня 1781 р., останній — 28 вересня 1788 р. 1 жовтня 1788 р. митрополит помер у Радомишлі і був похований у кафедральній церкві Св. Трійці[18].

Останнім уніатським митрополитом, який резидував у Радомишлі, був Теодосій Ростоцький (1788—1805). У вересні 1790 р. він першим з

---

[9] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукопису, ф. 1, спр. 2459. Перший запис у книзі датований 14 січня 1747 р. (Там само.— Арк. 1).

[10] Новицкий И. Украинский вариант песни „Про ягничку" // Киевская Старина.— 1885.— Кн. VIII.— С. 745.

[11] Epistolae metropolitarum...— Vol. IV.— P. 229; Державний архів Житомирської области (далі — ДАЖО), ф. 178, оп. 53, спр. 34, арк. 1—2.

[12] Підраховано за: Epistolae metropolitarum...— Romae, 1967.— Vol. V.— Pars 1; ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 34.

[13] Likowski E. Dzieje kościoła...— S. 142.

[14] Epistolae metropolitarum...— Romae, 1970.— Vol. VII.— P. 149—150, 273—276.

[15] Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590—1960).— Рим, 1962.— С. 109.

[16] Epistolae metropolitarum...— Romae, 1975.— Vol. VIII.— P. 309—312.

[17] Підраховано за: Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею.— Вильна, 1889.— Т. XVI.— С. 351—352, 361; ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 34; Epistolae metropolitarum...— Vol. VIII.

[18] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 486, оп. 3, спр. 335, арк. 106 зв.; Назарко І. Київські і галицькі митрополити...— С. 115.

Лист єп. Іпатія Потія до Я. Крушинського. *12 липня 1602 р.*

Jason Junosza Smogorzewski z Bozey y Stolicy
Swiętey Apostolskiey Łaski ArcyBiskup Kijowski
Halicki y całey Rusi Metropolita Archimandryta
Kijowo Pieczarski y Owrucki Orderow Orła Białego
y Swiętego Stanisława Kawaler.

J.GR.S.R.

Wielebnym etc. Parochóm Kommendarzóm wikariuszóm ucza-
wym ministróm Cerkiewnym y Jnnym należytym roskazów na-
szych Exkutoróm zbawienie w Panu. Przykazujemy wam w mo-
cy posłuszeństwa Swiętego y pod karą klątwy abyscie lub który z was
na Jnstancyą wielmożnego Pana Kajetana Giżyckiego Kasztelanica Wy-
szogrodzkiego Chorążego Zytomirskiego Dóbr wsi Nosowka zwaney
do Klucza Krasnopolskiego należącey Dziedzica y Cerkwi tameyszey na
nowy fundusz pod Tytułem Narodzenia Nayswiętszey Panny Maryi
pobudowaney szczodrobliwego Fundatora y Kollatora Pryncypalnie dy-
niącego Powoda doszedłszy osobiscie wszystkich iakichkolwiek Dziełto czyli
Jnteress do niżey wyrażoney sprawy maiących lub mieć pretendują-
cych ieżeli łatwo możecie alias przez przylepienie kopii Praesentium
do drzwi Cerkwi Nosowskiey Onych władzą Naszą pozwali, których y
My pozywamy abyście przed Nami y Sądem Naszym Konsystorskim
Generalnym Metropolitalnym Kijowskim Dnia dziewiątego od położe-
nia czyli przylepienia kopii tego pozwu do drzwi Cerkiewnych rachować
się maiącego Juryczne przypadaiącego alias blisko po nim następu-
iącego inkludując etiam dzień w który ten Pozew Jntymowany będzie
w Radomyslu stawili dla widzenia
sami oblicznie y nieodwłocznie w Radomyslu stawili dla widzenia
y słyszenia: Fundusz wyrażoney Cerkwi Nosowskiey od wielm. Powoda
iako należytego Kollatora y Patrona szczodrobliwie nadany approbować
Cerkiew rzeczoną za Parochialną uznać, wyrażone w tymże Funduszu
Grunta iako to pola orne, Sianożęci, Futorek, Stawek, place, ogrody
w przytomnosci Delegowanych od nas Kommissarzów wydzielone o-
znaczone, wymierzone, y iak się w swoich granicach znayduią dostatecz-
nie opisane, iako Swiątnicy Pańskiey na wieczne czasy nadane y za-
pisane do teyże inkorporować, et Jmmunitati Ecclesiasticae poddać, et
eadem in perpetuum gaudere pozwolić, w aktualne dzierżenie y spokoy-
ne używanie tak teraznieyszemu Parochowi iako też prawnie po nim na-
stępuiącym podać, Ceteraq etc Certificantes etc In Quorum Fidem etc.
Datum w Radomyslu Dnia 3go Miesiąca Junii według starego ka-
lendarza 1783go Roku

Michał M. Mołdawski Kanon. Katedr. Lwow.
Namiestnik y Offycyał Głny Metrop. Kijow.

Jozef Wągołowicz
Akt Konsystorza Gnlnego
Metropolii Kijow. Pisarz

Лист митр. Я. Смогоржевського про фундацію церкви у с. Носівці
Краснопільського ключа. *3 червня 1783 р.*

митрополитів посів місце в сенаті Речі Посполитої, і 17 листопада 1790 р. звітував перед сеймом у Варшаві. Нам відомо про 35 листів-послань Т. Ростоцького, висланих із Радомишля. Останній радомишльський лист датований 7 серпня 1794 р.[19] Після третього поділу Польщі царський уряд ліквідував уніатську митрополію і її резиденцію у Радомишлі. Митрополити, починаючи з Т. Ростоцького, були інтерновані в Петербурзі. Цікаво, що один лист Й. Булгака, датований 12 червня 1795 р., підписаний у Радомишлі[20].

Отже, фондоутворювачами Радомишльського архіву митрополії були митрополити Ф. Гребницький, П. Володкович, Л. Шептицький, Я. Смогоржевський і Т. Ростоцький. До Радомишля вони привезли зі собою й частину архіву уніатської церкви, який комплектувався у Литві їхніми попередниками (документи петербурзької і київської частин архіву не обмежуються XVIII ст.). У другій половині XVIII ст. архів постійно поповнювався головним чином поточними матеріалами, що стосувалися управління митрополії. Зберігався архів, очевидно, в митрополичій канцелярії, про котру маємо скупі свідчення тогочасних джерел. Про митрополичі палати і приміщення консисторії існують відомості в актових матеріалах 50—60-х рр.[21] За описом 1774 р. у старій частині міста розміщувались двоповерхова мурована резиденція і дерев'яні палати[22].

Велику роль у формуванні та зберіганні архіву відігравали офіціали митрополита, чиновники консисторії, канцеляристи. Найбільше джерельних свідчень маємо про офіціалів Г. Мокрицького та М. Примовича, митрополичого комісара Каменського, комісара консисторії (судді) Ю. Скульського, писаря Дубровського (60—80-ті рр. XVIII ст.). Маємо також відомості про обвинувачення у незаконному вивезенні М. Примовичем з резиденції документів єпархіального архіву (5 травня 1783 р.)[23].

Після від'їзду митрополитів до Петербурга архів залишився у Радомишлі й зберігався там до початку 40-х рр. XIX ст. 1806 р. цар Олександр I підписав указ про розшук документів на володіння уніатської церкви і упорядкування Радомишльського архіву. В указі, між іншим, стверджувалось, що в архіві збереглися документи за тривалий історичний період — сто, а можливо й більше років. Луцькому єпископові С. Левинському (останньому уніатському ієрархові України) рекомендувалось перевезти архів до його консисторії у Жидичині чи до власної резиденції в Почаєві і там упорядкувати, головне ж — дозволялося видавати документи духівництву[24]. Очевидно, частина документів таки була видана, хоч основний фонд залишився у місті. Митрополит Євгеній (Болховітінов) знав у 1825 р., що в Радомишлі зберігається архів митрополитів під наглядом одного писаря[25]. Зберігався

---

[19] Архив Санкт-Петербургского отделения Института истории РАН, ф. 52, оп. 1, д. 358, л. 21; д. 359, л. 207—208; ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 34, арк. 69; Epistolae metropolitarum...— Romae, 1967.— Vol. IX.— P. 125.

[20] Epistolae metropolitarum...— Vol. IX.— P. 378—380.

[21] Архив Юго-Западной России.— К., 1864.— Ч. I.— Т. 2.— С. 358; Ч. I.— Т. 3.— С. 64—65, 76; Гайдамацький рух на Україні. Збірник документів і матеріалів.— К., 1970.— С. 205.

[22] Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі — РГИА в Санкт-Петербурге), ф. 823, оп. 1, д. 806, л. 122—125.

[23] Описание документов архива...— Т. 1.— С. 260.

[24] Державний архів Волинської области (далі — ДАВО), ф. 382, оп. 2, спр. 100, арк. 2.

[25] Евгений, митрополит (Болховитинов). Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии.— К., 1825.— С. 58.

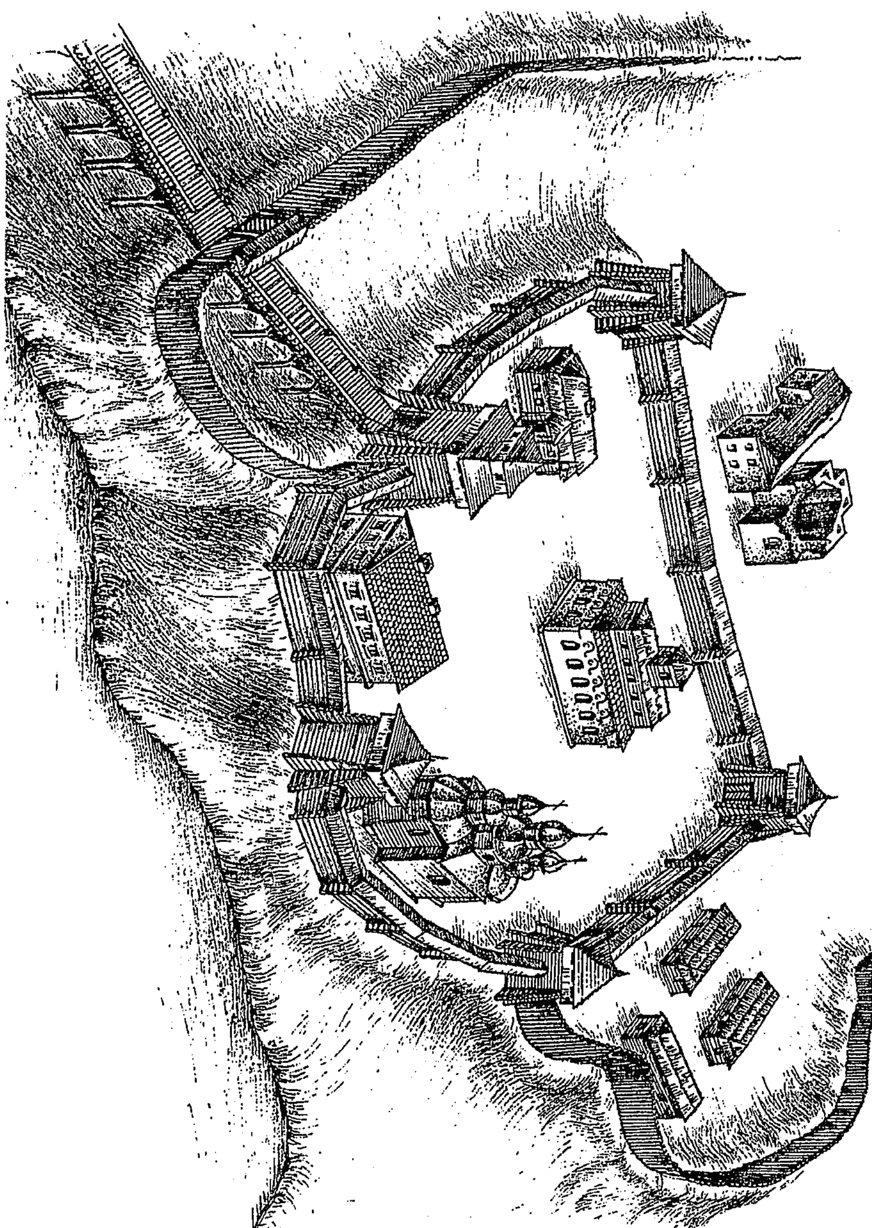

Реконструкція Радомишльського замку — резиденції уніатських митрополитів. *Остання третина* XVIII *ст.*
Проект — Л. Тимошенка, художник — І. Драгун

архів тоді у приміщенні так званих присутственних місць, які розміщувались, як нам удалося з'ясувати, [redacted] колишній митрополичій резиденції, збудованій ще Я. Смогоржевським. На жаль, уцілілі фраґменти документів Радомишльського магістрату (1799—1860) та Радомишльського повітового земського суду (1804—1831) [redacted] проливають світла на обставини та умови існування архіву в той час. Доля ж архіву вирішилась після Полоцького собору 1839 р., який ліквідував уніатську церкву Російської імперії.

Історію перевезення архіву до Петербурга подав С. Рункевич. За його інформацією, архів було виявлено 1840 р. у повітовому суді. Про знахідку було донесено київському генерал-губернаторові Бібікову, котрий розпорядився негайно опломбувати архів і доповів про це обер-прокуророві Святійшого Синоду графові Протасову. Чиновники Синоду проконсультувались із литовським архиєпископом Й. Семашком, котрий порадив вимагати перевезення архіву до Петербурга і передання його Білорусько-литовській духовній колегії, де вже зберігалась частина архіву уніатської церкви[26]. Перевезення архіву до Петербурга датується 1841 р. Як і передбачалось, у столиці Радомишльський архів з'єднано з віленським і вже [redacted] початку 40-х рр. учинено його „розбір". Оскільки „архівні документи [redacted] мали жодного опису і без усякого порядку були збиті [redacted] пакунки"[27], доходимо висновку, що тепер неможливо з'ясувати, які саме документи привезли [redacted] Радомишля. Мусимо задовольнитися вказівкою С. Рункевича про те, що віленська частина архіву втричі переверщувала радомишльську.

Після закриття 1843 р. Білоруської духовної колегії архів уніатських митрополитів було передано до архіву Синоду, проте [redacted] якихось причин передання затягнулося до 1847 р. На початку 40-х рр. упорядкуванням архіву займались засідателі духовної колегії І. Пільховський, І. Конюшевський та Л. Паньковський, три протоієреї, а також „особливо призначені чиновники", які не змогли впоратися зі завданням головно через брак учености та компетентности. Навіть 1847 р. майже весь архів продовжував зберігатися у пакунках.

Від середини XIX ст. архів став доступним для учених. Значна кількість документів була опублікована в „Актах Западной России", „Актах Юго-Западной России", „Вестнике Юго-Западной [redacted] Западной России", „Архиве Южной и Западной России" та інших виданнях. В архіві працювали видатні історики церкви К. Говорський, М. Коялович, І. Чистович, митрополит Макарій, П. Жукович, С. Голубєв та інші. Процес упорядкування архіву затягнувся. 1867 р. справу було доручено М. Кояловичу, проте робота від цього не прискорилась. Ефективною вона стала лише у 1890-х рр., коли описування доручили С. Рункевичу. Результатом його багаторічної праці стали два томи опису архіву, які вийшли 1897 і 1907 рр.

Нині архів уніатських митрополитів зберігається у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, фонд 823 „Канцелярія митрополитів греко-уніатських церков Росії". Через те, що не вдається виокремити у фонді радомишльську частину, [redacted] також із причини задовільної вивчености цього архіву не будемо зупинятися на його характеристиці, що, до речі, не [redacted] метою нашої публікації. Обмежимося лише окремими заувагами.

---

[26] Рункевич С. Г. [Предисловие].— Т. 1.— С. V.

[redacted] Там само.— Т. 2.— С. IV.

Фонд має три описи, перші два з котрих опублікував С. Рункевич. Якщо документи першого опису охоплюють 1470—1700 рр., то другого — 1701—1839 рр. Другий опис має невеликий додаток справ за 1559—1834 рр. (№ 3477—3501). Загалом у двох описах уміщено 3501 справу. Спробу їх класифікації зробив С. Рункевич, виділивши чотири основні групи джерел. Дослідник дійшов висновку, що документи уніатського архіву виходять за хронологічні межі історії уніатської церкви, тобто 1596—1839 рр., а також стосуються не тільки церковної історії, а й охоплюють усю сукупність життя „униатствовавших западноруссов"[28]. На нашу думку, більшість документів другого опису є за своїм походженням з Радомишля (№ 1066—3476). На це вказують хронологічні і географічні межі фонду, а також зміст джерел.

Не всім дослідникам відомо, що фонд має третій, неопублікований, опис. Його, як стверджує С. Рункевич, склав на початку століття П. Жукович[29]. Опис має назву „Опись № 16 особо ценных дел". Документи згаданого опису стосуються переважно XVIII ст. і походять, безсумнівно, з Радомишля. Трапляються і документи XVI—XVII ст., наприклад, листи М. Рагози, матеріали візитацій маєтків митрополії початку XVII ст., листи І. Потія, листування митрополитів XVIII ст. тощо[30]. Важливо, що чимало документів архіву (з усіх трьох описів) залишаються до цього часу маловідомими і неопублікованими, у тому числі з епохи Берестейських соборів кінця XVI ст.

Упорядник архіву С. Рункевич писав 1897 р., що до документів уніатської церкви було „чрезвычайно бережное отношение", і вони зберігаються в „безукоризненной сохранности"[31]. Проте історикам добре відомо, що наприкінці XIX ст. при упорядкуванні архіву частина документів була все-таки знищена[32]. Час від часу з'ясовується, що навіть зазначені в описах документи уже давно не існують. Так, наприклад, у другому описі додатково зазначено під № 1—113 і під № 1—1244 копії метричних книг Берестейщини і Волині за 1697—1801 рр. Серед них метричні книги Ковельського, Дубнівського, Житомирського, Крем'янецького, Махнівського, Луцького і Овруцького повітів, які не видаються з причини їх знищення*. Зрозуміло, що втрачено надзвичайно цінні джерела, адже метричні книги українських церков кінця XVII ст. є унікальними.

Вивчення рукописів Святійшого Синоду показало, що деякі справи митрополичого архіву залишились у його фондах і не були об'єднані з основною збіркою. Це передусім стосується листів митрополита Ф. Гребницького[33].

Потребує вивчення питання про взаємозв'язок між фондом уніатських митрополитів і колекцією єпископа П. Доброхотова, що зберігається у

---

[28] Рункевич С. Г. [Предисловие].— Т. 2.— С. IV.

[29] Там само.— С. VII.

[30] РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 34, 37, 53—54, 72, 86, 97, 100, 103—104, 601, 908 та ін.

[31] Рункевич С. Г. [Предисловие].— Т. 1.— С. VII.

[32] Плохий С. Н. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI—XVII вв.— Днепропетровск, 1987.— С. 46.

* Принаймні так відповіли авторові статті в архіві при спробі замовити метричні книги Житомирщини.

[33] РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 834, оп. 2, д. 1810, л. 1— 40.

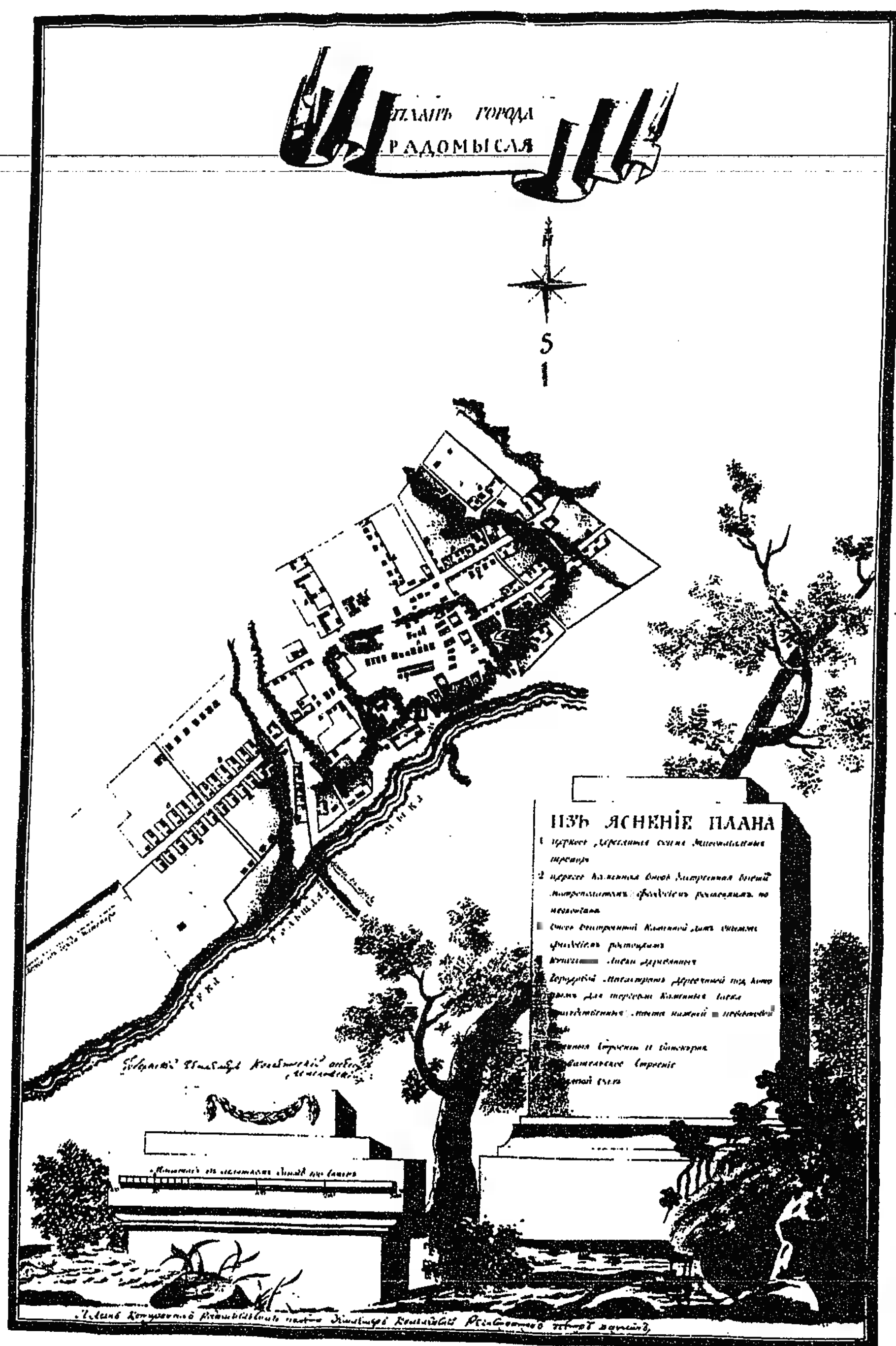

План м-ка Радомишля. *1800 р.*

Санкт-Петербурзькому відділенні Інституту історії РАН. У колекції П. Доброхотова, наприклад, ми виявили автентичні декрети Берестейського собору 1596 р., які в колекції Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі також значаться як оригінальні.

Повернімося, втім, до київської частини Радомишльського архіву. Коли саме, ким і за яких обставин рештки Радомишльського архіву були віднайдені і перевезені до Києва, з'ясувати поки що не вдалося. Зазначимо, що це сталося у період діяльности Київської археографічної комісії, яка інтенсивно збирала архівні матеріали [illegible] просторах Правобережжя. У глиб країни, зокрема в повітові й губернські міста, споряджалися археографічні експедиції, які виявляли рукописні пам'ятки старовини.

Крім фахівців-істориків, збором документів займалися урядовці генерал-губернаторства, предводителі дворянства, земські справники, городничі та різні ентузіасти. Як зазначав О. Левицький, деколи здавалося, що „нібито вся адміністрація цілого краю лише й займається збиранням матеріалів для Комісії“[34]. На початку 40-х рр. архіви присутственних місць Київщини вивчав П. Куліш. У липні 1844 р. до Радомишльського повіту Київської губернії відряджався граф Олізар, чиновник канцелярії генерал-губернатора[35]. Під час „посиленого збирання історичних матеріалів“ і було, вочевидь, знайдено рештки архіву уніатських митрополитів.

На думку В. Романовського, радомишльська збірка доволі численна. З невідомих причин вона була розділена: одну частину передано до архіву давніх актів, [illegible] друга залишилася у збірці Археографічної комісії[36]. Л. Проценко уточнює, що згадане передання колекції (інвентарів маєтків уніатських митрополитів) відбулося 1879 р.[37]

Нам удалося з'ясувати, що одними з перших дослідників колекції були Л. Похилевич та В. Антонович. Священик Л. Похилевич, відомий краєзнавець Київщини, працював у середині XIX ст. столоначальником Київської духовної консисторії, вивчав київські архіви і видав 1864 р. „Сказания [illegible] населенных местностях Киевской губернии“, у яких [illegible] багато згадок про архів уніатських митрополитів[38]. В. Антонович описав чимало справ колекції, про що свідчать його власноручні замітки, що збереглися [illegible] обкладинках справ.

Зафіксована архівна копія опису збірки Археографічної комісії складена О. Левицьким і завірена 31 жовтня 1927 р. Очевидно, опис було зробле-

---

[34] Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов (1843—1893). Историческая [illegible] ее деятельности.— К., 1893.— С. 33.

[35] Там само.— С. 34.

[illegible] Романовський В. Колекція, що [illegible] Археографічній комісії // Центральний архів стародавніх актів у Києві.— К., 1929.— С. 150—151.

[37] Проценко Л. З історії заснування [illegible] діяльності архіву давніх актів у м. Києві // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— 1962.— № 3.— С. 31.

[38] Так, наприклад, описуючи село Пузирки Бердичівського повіту, автор згадує акти Радомишльської уніатської консисторії. Див.: Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся.— К., 1864.— С. 280. До речі, Л. Похилевич одним із перших вивчав візитації уніатських церков Київщини і був їх публікатором. Зокрема, у згаданій книзі він опублікував текст візитації радомишльської кафедральної церкви Св. Трійці 1783 р. Див.: Там само.— С. 109—113.

но набагато раніше. Наведемо назви описаних справ з архіву уніатських митрополитів:

№ 365. 1763. Інвентар маєтків уніатського митрополита: Приліпи і Біличани, 34 арк.;

№ 366. 1774. Інвентар маєтків Київської уніатської митрополії, 54 арк.;

№ 374. 1778. Звіт про щорічні доходи і видатки Приліпської економії, 33 арк.;

№ 375. 1779. Інвентар маєтків уніатських митрополитів, [illegible] арк.;

№ 464. 1717—1792. Друковані квитанції про отримання подимного податку з маєтків радомишльських уніатських митрополитів, 576 од.;

№ 466. 1732—1768. Рукописні квитанції про отримання подимного податку з маєтків радомишльських уніатських митрополитів, 350 од.;

№ 467. 1775—1791. Квитанції про отримання військової (квартири), єврейського і чопового податку з маєтків радомишльських уніатських митрополитів, числом 17;

№ 468. 1748—1791. Інвентарі різних маєтків, які належать уніатським митрополитам, номерів 63;

№ 469. 1745—1863. Приватне листування радомишльських уніатських митрополитів, їх намісників і довірених, 240 листів;

№ 470. 1745—1769. Приватне листування радомишльських уніатських митрополитів, їх намісників і довірених, 72 листи;

№ 471. 1770—1779. Приватне листування радомишльських уніатських митрополитів, їх намісників і довірених, 99 листів;

№ 472. [Б. д.]. Приватне листування радомишльських уніатських митрополитів, їх намісників і довірених, 126 листів;

№ 474. 1805—1826. Акти і документи радомишльських митрополитів[39].

Цікаво, що О. Оглоблин називає також номери архівних справ фонду: 470, 554, 556, 608, 609, 610, 611, 629[40]. Збігається, отже, лише № 470. Але ж знайдений опис О. Левицького є лише частиною збірки Археографічної комісії. Навпроти більшости позицій каталогу О. Левицького позначено, що справи здано у Центральний архів давніх актів. Підтверджує передавання і О. Оглоблин, який згадує, що вони зберігались в окремій „XIII шафі“ архіву[41]. Як свідчить опис колекції Археографічної комісії, виданий 1971 р., більшість справ загинуло під час Другої світової війни.

На щастя, вціліла частина колеції, що залишилася в архіві Археографічної комісії. У фонді II рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського нам пощастило віднайти кілька об'ємних справ з колекції В. Антоновича, які є документами Радомишльського архіву. Справи цікаві й важливі не тільки своїм внутрішнім змістом, а й замітками упорядників на їх обкладинках. Наведемо згадані анотації:

Справа 21039—21070. 89 арк., 32 спр. Описана В. Антоновичем: „Збірка В. Антоновича. Папери з архіву уніатських митрополитів — маніфести, постанови з'їздів, артикули, офіційне листування, постанови проти податків на духовенство, адміністрування, братства, заміщення посад, фундація семінара, дисиденти — відношення до них католицького духо-

---

[39] НБ України. Ін-т рукопису, ф. X, спр. 10153, с. 52—53, 62—63.

[40] Оглоблин О. До історії архіву...— С. 386—390.

[41] Там само.— С. 389.

венства. Уривки книги візитац. 1602—1790 pp. Київщина, Поділля, Галиція, Вильна“[42].

Справа 21071—21098. 61 арк., 27 спр. „Збірка В. Антоновича. Архів уніатських митрополитів, папери про господарство митрополитів: розмежування земель, панщина, присяга гуменних, записи про худобу, про видачу підданими, про витрати; контракти з ремісниками, реєстри євреїв у маєтностях, платня дворових. Квит на подимне 1568 р. Здебільшого друга половина XVIII ст. Київщина, Волинь“[43].

Справа 21099—21154. 78 арк., 56 спр. „Архів уніатських митрополитів — папери судових справ: земельних, грошових, здебільшого з духовенства. 1660 — кінець XVIII ст. Київщина, Волинь, Поділля. Додаток: уривки документів“[44].

Справа 21155—21159. 9 арк., 5 спр. „Збірка В. Антоновича. Архів уніатських митрополитів: інвентарі, описи церковних речей. 1668—1782. Львів, Варшава“[45]. На іншій картці обкладинки запис синім олівцем: „Чер[illegible] бумаги Радом. Униатск. Митрополитов. Разного содержания: экономического (по управлению имениями), юридического (по ведению процес.) и редко церковно-административного. Ценного — ничего“[46].

Справа 21977—21987. 2 арк., 1 спр. Анотації В. Антоновича немає, зате зберігся інший запис синім олівцем і тим же почерком, що і в попередній справі: „Более интересные документы из бумаг Радомысльского архива Ун. Митрополитов“. На звороті — продовження: „Акты церковные до 1596 г. и после 1650 г. Иванишев“[47]. Отже, з документами архіву працював і М. Іванішев. Дуже цінним у цій справі є невідомий досі лист І. Потія до київського намісника Я. Крушинського від 12 серпня 1602 р. Цікаво, що в картотеці фонду зазначено у цій справі 58 аркушів документів. Збереглося, як бачимо, лише два.

Невелика кількість документів Радомишльського архіву реконструюється за описом збірки Археографічної комісії. Це передусім документи П. Володковича з Радомишля (27 січня 1767 р. і 31 червня 1767 р.) і митрополичого маєтку Приліпи (19 липня 1769 р.), а також два документи Лева Шептицького (20 грудня 1767 р. і 8 грудня 1773 р.), відповідно з Варшави і Львова[48]. Крім того, можуть належати до архіву документи луцьких уніатських владик — К. Стецького і С. Лубенецького-Рудницького[49].

О. Оглоблин стверджує, що частина документів Радомишльського архіву не була взагалі включена до інвентарного опису Археографічної комісії. Документи, вочевидь, потрапили до інших фондів[50]. Цінна заувага О. Оглоблина спонукала до пошуків документів митрополичого архіву в

---

42 НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, спр. 21039—21070, арк. 1.

43 Там само.— Спр. 21071—21098, арк. 1.

44 Там само.— Спр. 21099—21154, арк. 1.

45 Там само.— Спр. 21155—21159, арк. 1.

46 Там само.— Арк. 2.

47 Там само.— Спр. 21977—21987, арк. 1—1 зв.

48 Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369—1899.— К., 1971.— № 440, с. 118; № 441, с. 118—119; № 442, с. 119; № 452, с. 120; № 483, с. 126.

49 Там само.— № 373, с. 105; № 374, с. 105; № 376, с. 106; № 383, с. 107; № 424, с. 115; № 425, с. 115; № 426, с. 115; № 427, с. 115—116; № 428, с. 116; № 433, с. 117; № 436, с. 117; № 504, с. 129—130; № 548, с. 137.

50 Оглоблин О. До історії архіву...— С. 386.

інших фондах і колекціях. З'ясувалося, що в рукописах Церковно-археологічного музею при Київському державному архіві зберігається візитаційна книга Радомишльського деканату 1789 р.[51] Справа містить описи 37 церков і чотирьох каплиць деканату. Важливою є згадка у візиті Потіївської церкви Св. Покрови радомишльського декана Яна Следкевича (1743)[52]. З огляду на те, що дата утворення Радомишльського деканату досі невідома, це свідчення проливає світло на його ранню історію. Згаданий рукопис потрапив до музею від учителя Кишинівської духовної семінарії М. Ганицького, котрий брав участь у розкопках міста Коростишева Радомишльського повіту[53]. Можливо, під час перебування у краї він і придбав книгу візитацій деканату.

Привертають увагу декілька справ фонду Білоруської греко-уніатської духовної консисторії з другої половини XVIII ст., які також могли належати до митрополичого архіву. Наприклад, книга генеральної візитації Вінницького деканату за 1783 р.[54] Низка справ колекції „Серія Б" також вказує [illegible] їх походження. Це, зокрема, документи митрополита А. Шептицького (1736 і 1746 рр.), листи П. Володковича, Я. Смогоржевського, Т. Ростоцького та інше[55]. Цікавою є справа „Реєстр прибутків Генеральної каси Київського уніатського митрополита в Радомишлі за 1791—1792 рр.[56] Очевидно, [illegible] Радомишля походить справа [illegible]Опис аудієнції київського і галицького уніатського архиєпископа Фелиціяна Володковича у папи Климентія XII"[57], яка датована 17 грудня 1762 р.

У ЦДІА України у Києві є цілий фонд документів з Радомишля — „Радомишльський деканат Київської губернії", головною (і унікальною) частиною котрого [illegible] акти митрополичого духовного суду. Збереглося 15 книг судових актів за 1749—1790 рр.[58] Згаданих документів практично ще не торкалась рука дослідника. Гадаємо, що їх вивчення допоможе з'ясувати одне з актуальних питань історії уніатської церкви XVIII ст. — ступінь юрисдикції митрополита над єпархіями митрополії, яка була значно підірвана ухвалами Замойського синоду. Цікавою справою фонду [illegible] книга витрат грошових сум радомишльської кафедральної церкви Св. Трійці [illegible] 1744—1785 рр., яка засвідчує існування церковного братства [illegible] 1744 р.[59]

Чимало справ Радомишльського архіву потрапило [illegible] Державний архів Житомирської області. Так, тут зберігається одна книга актів митрополичого суду за 1792 р.[60], а також збірка листів митрополитів: п'ять листів Ф. Гребницького (1749—1750), 13 листів П. Володковича (1753—1783),

---

[51] НБ України. Ін-т рукопису, ф. ДА, спр. 671 (муз. 309).

[52] Там само.— Арк. 2.

[illegible] Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии [illegible] 1879 год.— К., 1880.— С. 30.

[illegible] ЦДІА України у Києві, ф. 972, оп. 1, спр. 268.

[55] Там само.— Ф. серія Б, оп. 1, спр. 695, 701, 735, 741 та ін.

[illegible] Там само.— Спр. 740, арк. 1—2.

[illegible] Там само.— Ф. 2227, оп. 2, спр. 490, арк. 1—10.

[58] Там само.— Ф. 1040, оп. 1, спр. 1—5, 7, 10—10-а, 11—13, 13-а—13-б.

[illegible] Там само.— Спр. 6, арк. 3—27.

[illegible] ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 68, арк. 1—174.

п'ять листів Л. Шептицького (1776—1777), 35 листів Я. Смогоржевського (1784—1788) і 19 листів Т. Ростоцького (1789—1794)[61].

Характеризуючи київський фонд, О. Оглоблин наголошував, що він є передусім маєтковим архівом митрополії. Зовсім несподівано з'ясувалось, що і в Центральному державному історичному архіві України у Львові збереглись документи до характеристики цього боку діяльности митрополитів. За своїм походженням вони, безсумнівно, з Радомишля і зберігаються у фонді василіянських монастирів — відділі „Управління маєтками Київської митрополії в Радомишлі", котрий уміщує чотири об'ємні справи. Тут зібрано матеріали про будівництво нової митрополичої резиденції, прибутки і видатки митрополичої економії, листи митрополитів, звіти, відомості, розписки та інші документи[62]. Хронологічні межі цих документів — 1776—1827 рр. Дуже цінним, на нашу думку, є реєстр димів митрополичих дібр за 1789 р., кількість котрих становила 2596[63], а також докладний опис поховальної церемонії і Служб Божих під час похорону митрополита Я. Смогоржевського у Радомишлі[64].

Згадуючи свої архівні студії у Києві, О. Оглоблин подав інформацію про наявність там опису митрополичого палацу, каталогу бібліотеки Я. Смогоржевського тощо, які характеризують культурний осередок радомишльської резиденції. На жаль, згадані джерела віднайти не вдалося. Частково втрату компенсують аналогічні описи з Петербурзького архіву, зокрема, докладний опис замку митрополитів з 1774 р.[65]

Добра обізнаність О. Оглоблина з джерельними матеріалами митрополичого архіву підтверджується покликами на нього в його численних працях з історії економіки Правобережної України, більшість з яких залишаються неопублікованими. Так, наприклад, дослідник вивчав історію рудень на Поліссі, і без інформації про них у маєтках митрополії йому, звичайно, було важко обійтися. Поклики на Радомишльський архів знаходимо у працях О. Оглоблина „Металургія Правобережної України XVI—XVIII ст.", „Експедиція берг-гауптмана Гельмана на Полісся 1824 р." та інших[66].

О. Оглоблин проаналізував зміст документів „київського фонду" і намагався відтворити на цій підставі картину життя уніатської митрополії другої половини XVIII ст. Ми не ставили собі такої мети, оскільки реконструкція архіву ще не завершена. Зазначимо лише, що більшість висновків історика доволі реалістичні. Він мав цілковиту рацію, твердячи, що фонд дає дорогоцінний матеріал до економічної історії Правобережної України, господарства і побуту митрополитів, культурного життя митрополії. Знаходимо і безліч цікавого побутового матеріалу з життя тогочасної провінції. Загалом же митрополія переживала неспокійні часи, особливо в період Коліївщини та упокорення краю російськими військами.

---

[61] ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 34.

[62] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 3275, 3276—3278.

[63] Там само.— Спр. 3275, арк. 127—129 зв.

[64] Там само.— Арк. 103—125.

[65] РГИА в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, д. 806, л. 122—125 об.

[66] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 87, 108, 113.

Погоджуючись з істориком щодо необхідности ревізії усталених поглядів на історію уніатської церкви XVIII ст., підкреслимо ще раз важливість вивчення усієї сукупности джерельних матеріалів, особливо архівних. Подальші архівні пошуки повинні завершити реконструкцію Радомишльського архіву уніатської митрополії — цінної колекції загальнонаціонального та історико-культурного значення. На цьому ґрунті стане можливим видання у майбутньому каталогу колекції радомишльських митрополитів.

Leonid TYMOSHENKO

THE RADOMYSHL' ARCHIVES OF THE UNIATE METROPOLITAN BISHOPS

The article gives a short history of the Uniate Metropolitan see in Radomyshl' (set up in 1746) and of the accumulation of its archives. The author outlines the history of the Archive's founding body, its main institutions, specifically the consistory, and also the personalities that helped set it up and work there. Until the 1940s the archives were kept in Radomyshl', but later moved to Belarus. With the closure of Belarus Theological Collegium in 1843, they were transferred to the Synod archive in St. Petersburg. The article makes an attempt to recreate part of the documents that are currently kept in Kyiv and some other cities of Ukraine.

Ніна ШЕСТАКОВА

АРХІВ ІСТОРІЇ УНІЇ 1596 РОКУ У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ

Серед забутих сторінок української культури є історія одного з львівських архівів, факт існування якого з певних причин випав з поля зору більшости дослідників не такого вже далекого минулого нашого міста. Його створення, коротке існування та активна діяльність, а також питання збереження (de facto — відновлення) і вивчення його спадку добре висвітлюють унікальне значення архівів як наукових установ, яке, однак, й досі недооцінене, попри інтенсивне використання цих установ.

Широкі можливості, які надають архівознавчі студії, не використовуються повною мірою. Вузькість і обмеженість історико-архівних досліджень спричинили те, що один з основних розділів архівознавства — історія фондоутворювача — залишився за межами наукових зацікавлень як дослідників, так і, на жаль, архівістів.

Усе це знайшло відображення у долі одного з найбагатших фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові) — фонду 201 „Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів". Переробка та удосконалення цього фонду (зокрема так званої колекції — описів 4, 4-б, 4-в, 5) триває уже багато років, але тільки останнім часом цей, здебільшого хаотичний, процес вдалося дещо вирівняти і створити нову схему систематизації документів фонду. Це стало можливим після виявлення комплексу цікавих документів, які донедавна були розпорошені по кількох описах, становлячи насправді одне ціле. Після їх упорядкування та вивчення вдалося з'ясувати походження цієї величезної і дуже різноманітної колекції. Це були документи Архіву історії унії, який створив митрополит Андрей Шептицький і був його меценатом та постійним куратором.

Архів історії унії містить документи з 1928 по 1939 р. З доповідної записки його директора професора Івана Шендрика дізнаємося, що він складався з двох великих відділів: „Архів старих актів — до переломного в житті нації моменту — революції 1917 р., і архів нових актів — від 1917 р. до часу повстання укр[аїнської] держави в майбутньому — період державно-творчих змагань визвольної боротьби". Відділ старих актів поділено на три групи фондів: першу групу „... архіва старих актів становлять акти унії. Ці акти складаються з многих фондів, як закритих (повних), так і дефектних (за певні періоди): консисторій — холмсько-берестейської,

литовської, берестейської, віленської, білоруської, володимиро-берестейської, холмської, мукачівської; семинарій берестейської, виленської, камянецької; капітул холмської, львівської; володимирського духовного правління, ріжних деканатів, ріжних парохій (далеко поза тисячу), монастирів (понад сто), братств, шкіл монастирських і церковних і ин. Акти у відписах з Риму і Відня. В тім грамоти королівські, митрополичі, єпископські, укази царські, маніфести і т[ому] под[ібні]. До того приватні збірки і архівчики ріжних духовних осіб: дек[ана] Горбацевича, о[тця] Теодоровича, о[тця] Панасинського, еп[ископа] Білянського, о[тця] Білецького, о[тця] Яницького, о[тця] і еп[ископа] Гречулевича, о[тця] Дурделла, еп[ископа] Сотера Ортинського і мн[огих] ин[ших] А до того ще збірки листувань у відписах: митр[ополита] Льва Шептицького з Римом, церковних достойників митрополії його часів, еп[ископа] Білянського і багатьох инших.

Другу групу архіва старих актів становлять неповні фонди (наразі) ріжних державних і громадських установ, як то: Володимирського магістрату, Львівського табулярного уряду, Перемиського магістрату, Луцької реальної школи і гімназії, Естонського і Олександрівського єгерського полків, штабу 5-го Сибірського корпусу, царської канцелярії, архів адв[оката] Малинівського й ин.

Третю групу становлять родинні архіви і документи: Лукомських, Гурських, Сапіг, Ходорковських, Глебовичів, Гурчинів, Пікелевичів, Сурвілів, Коризн, Павловичів, Дов'ятів, Домейків, Сиртовтів, Ковнарських, Войнів, Пакошів, Ржевуцьких, Ільницьких, Погодинів, Чаплинів, Коморовських, Вітовських, Абтів, Конецьпольських, Романовських, Макаревичів, Храповицьких, Ширмів, і многих инших, розкиданих [redacted] цілій території Литви і Руси“[1]. Таким був склад документів за станом [redacted] осінь 1938 р.

У формуванні Архіву історії унії, [redacted] також у пошуках та придбанні документів і пам'яток старовини, активну участь брали митрополит Андрей Шептицький, археолог маґістр Олександр Цинкаловський[2], маґістр права Борис Ольхівський, маґістри Андрій Дзедзик та Григорій Дворянин та інші. Машинописне копіювання та звірку документів здійснювали Іван Шендрик, Андрій Дзедзик, Григорій Дворянин та Софія Турковид. У щорічних звітах про комплектування Архіву згадуються також Богдан Барвінський, Іван Огієнко, Роман Зубик, Мирон Кордуба, Степан Смаль-Стоцький, Теофіль Коструба, Кирило Студинський, Іван Крип'якевич, Богдан Лепкий, Ніл Хасевич та інші визначні особи.

Перший звіт про архівну працю датований 30 травня 1928 р.[3] Вилучені з розсипу документи класифікували за хронологічним і локальним принципом, а одночасно складали іменний індекс. Здійснювалася також консервація ушкоджених документів.

Восени 1928 р. професор І. Шендрик подорожував по Волині, Холмщині, Берестейщині, Підляшшю і Білорусі. У листі до митрополита від

---

[1] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 201, оп. 5, спр. 83, арк. 1—2. Вказаний фонд перебуває в опрацюванні, отже, подані сиґнатури [redacted] тимчасовими.

[2] Про діяльність О. Цинкаловського як співробітника Архіву історії унії див.: Шестакова Н. Олександр Цинкаловський та Архів історії унії (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України у Львові) // Волинська ікона: [redacted] історії, вивчення, дослідження та реставрації, м. Луцьк, 27—28 серпня 1998 р.— Луцьк, 1998.— С. 33—35.

[3] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 4017.

27 жовтня 1928 р. з Вільна І. Шендрик виклав план свого подальшого маршруту, в який входили Ліда, Волковиськ, Слонім, Жировичі, Пінськ, Сарни, Рівне, Острог, Дубно, Почаїв[4].

З 13 серпня по [illegible] вересня 1929 р. відбулася друга подорож професора І. Шендрика по Волині, Холмщині і Поліссю. Звіт про неї містить короткі описи сільських церков, церковних архівів та бібліотек, предметів старовини, а також цікаві зауваження щодо психології духовенства та місцевої інтеліґенції[5].

Результати обох цих подорожей викладено у звіті за 1929 р., де професор І. Шендрик, зокрема, зазначив: „Коли в 1928 р. розпочалася праця в архиві, до нього було передано 3723 документи [...] Подорож, відбута в тім же 1928 р., майже потроїла початкову кількість матеріялів“[6]. З тих, що надійшли протягом 1929 р., частину було передано Богословському товариству, а саме — архів єпископа Боцяна. Суттєво поповнився Архів історії унії і внаслідок подорожі 1929 р.

У травні 1930 р. Архів отримав велику колекцію матеріалів з Холмщини, опис яких додано до травневого звіту. „Збірка холмських документів, охоплюючи період часу без малого півтисячі літ, солідна кількістю документів і ріжнородна своїм змістом. Найстаріші документи в копіях зберігаються у волюміні (на жаль, він не має початку) під титулом: Древние акты холмской консистории, книга I. Це є збірник іменних актів холмських і белзьких епископів, переписаних в спеціяльно призначену книгу і споряджену, треба думати, еп[иско]пом Терлецьким, на що можуть указувати його власноручні помітки і дописки, продовжувані потім Яковом Сушею, і деякі власноручно переписані документи“[7]. Далі наведено перелік документів XV—XVIII ст. та описи другого і третього томів давніх актів холмської консисторії, описи документів XIX ст. та розрізнених документів[8].

Особливо багато надходжень зафіксовано у звіті про стан і працю в Архіві на 1 жовтня 1931 р.: 1081 позиція, з них 927 — документи, крім того, рукописні і машинописні статті, рукописна книга (Ірмологіон зі села Гути Любомльського повіту), книги, періодика[9].

У лютому 1932 р. було одержано п'ять посилок від Бориса Ольхівського з Луцька і Берестя з архіваліями, а також „ріжні друки і навіть старі газети, згідно з інструкцією „даровщизну брати“[10]. Під час подорожі Б. Ольхівський відвідав Луцьк, чеську колонію Княгининки, Шепель, Сирники, Вічинь, Милуші, Білосток та інші місцевості, залишивши записи надзвичайно цікавих спогадів про свої зустрічі з місцевим духовенством, описи сільських церков і старовинних ікон, звіти про вдалі, а часом і марні спроби здобування предметів української старовини, археологічних знахідок та архівалій.

Не менш цікавою є „Пояснююча записка до моєї поїздки до с. Старої Гути на Волині“, написана Б. Ольхівським 16 лютого 1932 р. Ця поїздка

---

[4] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 4017.

[5] Там само.— Оп. 4-б, спр. 2154.

[6] Там само.

[7] Там само.— Спр. 205.

[8] Там само.— Спр. 2185.

[9] Там само.— Оп. 4, спр. 4041, арк. 1.

[10] Повідомлення з „Інформаційної замітки до збірки архивалій в с. Вічинь на Луччині“, надісланої Б. Ольхівським професорові І. Шендрикові 28 лютого 1932 р. з Берестя (Там само.— Оп. 4-б, спр. 2276, арк. 6—15).

була цілеспрямованою й мала свою передісторію. Навесні 1931 р. у Вільні Б. Ольхівський познайомився з дітьми пароха Старої Гути о. Стефана Кулика-Науменка й дізнався, що у них вдома зберігається рукописна книга, знайдена о. Куликом-Науменком у приписній до гутенської парохії церкві села Галиноволі. „о. Кулик-Науменко зустрів мене дуже привітно і відразу наказав пряжити яєшню. Під сковороду з яєшнею служниця підложила, щоб не забруднити стола, якісь старі палітурки від книжки. Ці палітурки відразу навели мене на сумні здогади.

На другий день ми шукали з о. Кулик-Науменком рукопис по цілому домі і не знайшли. Виявилося, що служниця о. Науменка не раз видирала з книжок картки для розпалювання самовара. Не диво, що стара, розтріпана книжка видалася їй найбільше відповідною для цієї цілі.

Поплакавши над долею небіжчика-рукописа, я пішов з о. Науменком оглядати Гутенську церкву“[11].

Ікони в церкві були дуже цікавими, і Б. Ольхівський домовився з парохом і церковним старостою про обмін старих на нові, на що вони „з великою охотою згодилися [...] В м. Клецку Несвіжського повіту я закупив у гандляра, що розвозив ікони та хрестики по цілім світі, образ — олеографію Ісуса Христа на папері наліпленім на дошку, з фольговою „ризою“ в рямах під шклом та вислав його о. Науменкові“. Одну з гутенських ікон — Спаса Пантократора — митрополит Андрей передав згодом до Музею Греко-католицької семінарії у Львові.

Того ж року Б. Ольхівський їздив „по Сарненських околицях“, звідки привіз разом з іншими архіваліями рукописні Євангелія, детальний опис яких подано у листі І. Шендрика до митрополита від 9 вересня 1932 р.[12]

У вересні—жовтні 1933 р. І. Шендрик у листі до митрополита звітував про проведену в Архіві роботу — складення індексу імен правлячих осіб, підготовку листів Йосифа-Вельямина Рутського, впорядкування родинного архіву Пакошів, а також надходжень за літо. Серед цих надходжень були, зокрема, метричні книги, відомості про стан деканатів та поведінку духовенства, інвентарі та візитації церков, презенти та інші документи з церковних архівів; царські укази і маніфести, надіслані до різних волинських церков, грамоти, канцелярські документи, рукописні та друковані книги. Крім того, ґравюри, акварелі, фотографії (у тому числі — кілька десятків фотознімків волинської церковної старовини), а також археологічні знахідки — усього 1138 одиниць[13].

До кінця вересня 1934 р. заходами Олександра Цинкаловського та Бориса Ольхівського до Архіву історії унії надійшло 1336 матеріалів, з них 1300 документів, серед яких були дві великі збірки від „аматорів-збирачів“ — протоієрея Івана Тумиловича з міста Клецька і городницького пароха о[тця] Теофана Глинського.

Від О. Цинкаловського надійшли описи церков Любомльського і Ковельського повітів, стародруки, фотознімки церков на Волині, архівалії з міста Грубешова та унікальні документи церкви села Модринь на Холмщині.

[11] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 2276, арк. 3—4.

[12] Там само.— Спр. 2185-г. Лист опубліковано в: Луць В. Митрополит Андрей Шептицький та дослідження і колекціонування волинських старожитностей // Волинська ікона...— С. 40—44.

[13] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 4066, арк. 11—14.

У жовтні О. Цинкаловський і Б. Ольхівський поповнили Архів історії унії ще кількома сотнями документів, у тому числі великими архівами церков у селах Новосілках і Сомині на Волині, а також родинними архівами генерал-майора Карла Мейєра і родини Вітовських.

У звіті за 1937 р. про надходження до архіву зазначено 31679 визвольних документів, близько 20 тис. церковних документів, 5 рукописних книг, 18 стародруків, 6 пергаментів, 17 карт і планів та інше (а саме — книжки, ґравюри, фотографії, малюнки, періодика, ноти, поштівки)[14].

У 1938 р. — понад 7 тис. документів, 10 рукописних книг, 86 стародруків, 5 пергаментів, 118 карт і планів та інше[15].

Останній звіт про архівну працю — копіювання та звірку документів — датований травнем 1939 р.[16]

Архівні матеріали зберігалися частково у Палаті митрополита, частково — у приміщенні консисторського архіву. Восени 1938 р. вирішувалася справа про передачу Архіву історії унії разом з бібліотекою Львівському Студіонові. Результати цього процесу невідомі, однак є підстави вважати, що Архів залишився у митрополії, і робота в ньому тривала й під час війни. По війні його було передано до ЦДІА України у Львові разом з архівом консисторії (ординаріату) і тим врятовано від загибелі.

Від початку свого існування Архів історії унії не був річчю в собі — у ньому працювали вітчизняні й іноземні дослідники. Для роботи був потрібний дозвіл від митрополита; крім того, від дослідників вимагалося, щоби „в праці було показано, звідки джерело походить і один примірник передати до архівної бібліотеки"[17].

На сьогодні документи, що відклалися унаслідок діяльности Архіву історії унії, зберігаються у двох фондах ЦДІА України у Львові — 201 і 408 „Греко-католицький митрополичий ординаріат". Сама ж збірка Архіву виявилася розпорошеною по багатьох фондах, переважно — 201, 408, 742 „Колекція карт і планів", 200 „Жировецьке духовне училище" та деяких інших; бібліотека поповнила бібліотеку ЦДІА України у Львові.

Не викликає сумніву величезна цінність збірки Архіву історії унії, чиї унікальні документи довший час були прихованими під невиразними заголовками в описах, і отже, фактично виключеними з наукового обігу[18].

У процесі впорядкування і вивчення внутрішніх документів Архіву не можна було не звернути увагу на дивну обставину: спілкуючись з різними людьми під час подорожей за межами Галичини — з духовенством чи місцевою інтеліґенцією, — ні Іван Шендрик, ні Борис Ольхівський, ні Олександр Цинкаловський ніколи не називали своєї установи. Вони леґітимувалися від музею НТШ, від „археологічного музею" або від Національного музею (опускаючи слово „національний"). Навіть деякі з осіб, заанґажованих до співпраці з Архівом, не знали достеменно, для кого

---

[14] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 4073-б.

[15] Там само.— Спр. 4073-в.

[16] Там само.— Оп. 4-б, спр. 2576.

[17] Там само.— Оп. 4, спр. 4073-а.

[18] Яскравим прикладом може бути доля овіяного леґендами рукопису митрополита Лева Кишки. Приблизно до 1930 р. рукопис зберігався в архіві Перемишльської капітули, звідки його було привезено до Львова. В Архіві історії унії було зроблено експертизу й засвідчено його автентичність. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 2866; рукопис див.: Там само.— Спр. 413.

вони працюють. Роз'яснення цього факту несподівано знайшлося у листі Б. Ольхівського до художника Ніла Хасевича[19], одного із „втаємничених", якого у 1932 р. було залучено до збирання матеріалів для Архіву історії унії. Цей лист, з огляду [illegible] його пізнавальність стосовно проблеми, наводимо повністю:

25. VIII. [19]32 [р.]

Любий мій друже Пане Ніле.

Приїхавши до Львова я зреферував Вашу справу п[анові] професорові І[ванові] Ш[ендрику]. На початок висилаємо Вам невеличку суму, [illegible] цих днях (кінецъ місяця) не можемо добути більшої, пропонуємо витратити її на перші спроби збирання наукових матеріялів, які будуть суі генеріс вступним іспитом Вашої працездатности. Сподіваюся (маю на те дані), що справа піде у Вас непогано, що Ви згодом здобудете змогу розгорнути її широко на користь нашої культури. А „спокійний" альбом будівництва і здобництва розпухне від Ваших зарисовок. Щодо терену праці, то радив би Вам лишити поки [illegible] спокою клеванське благочиніє: якось занадто безнадійним духом воно пахне для досвідченого носа.

Зате рекомендую Вам для перших спроб Велику Любашу: воно й лекше буде, бо свояки, і чув я від декого, що нібито є там дещо. З В[еликої] Л[юбаші] можна було б поїхати до сусідних сел (по дорозі до В[еликої] Л[юбаші] матимете Бичаль [illegible] Постійним), напр[иклад] до Піскова, де церква стара, а батюшка молодий (найкраща комбінація цих двох елементів), добрий українець.

Другий район мав би базою Поляни з Вашим родичем священиком, треба їхати залізницею до Малинська, звідти до Полян 6 км. Звідти старайтеся добратися до Бистрич та Маренина, де [illegible] рукописні книжки. Взагалі там буде, здається добрий район. Потім може виїдете колись до району Вашого брата о[тця] Федора.

Друга справа, що саме маєте збирати і третя, яким „кандибобером" як каже Ваш попович будете це робити.

Отжеж наукові установи, що збирають та зберігають культурно-історичні памятки можемо поділити на три категорії: музеї для памяток матеріяльних, бібліотеки для книжок і нарешті архиви для документів, листів і взагалі взяких „шпаргалів".

Музеїв маємо два: Націон[альний] М[узей] М[итрополита] Ш[ептицького] та Муз[ей] Н[аукового] Т[оварист]ва ім. Ш[евченка], крім того ще високовартісний музей український своїм змістом, але в руках зрадників-москвофілів. Бібліотеку солідну на европейський зразок в Н[ауковому] Т[оварист]ві ім. Ш[евченка], в ділянці архивістики маємо прогалину, [illegible] акції виповнювання цієї прогалини запрошуємо Вас взяти участь.

До архиву йде всякий записаний папір (звичайно чим старший тим краще, але не нехтуємо і новими), який своїм походженням, змістом звязаний хоч трохи [illegible] Волинню, або иншою такою землею та з нашими „землячками". Хотілосяб зібрати яко мога більше таких паперів, щоби в цьому паперовому морі історик політичний, історик культури, історик побуту, історик церкви, історик-економіст, історик-статистик, історик-соціольог, історик права, історик мови, повістяр чи поет, що черпає теми

[19] ЦДІА України у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 818, арк. 20—21.

[illegible] минулого життя, історик мистецтва, взагалі всякий дослідник цього минулого з будь якого погляду, міг би розшукувати потрібні йому матеріяли.

З огляду на те, що поступ науки відкриває для неї нові ділянки праці, нові точки погляду, поширює її обсяг, збогачує її зміст, ми не дуже довго думаємо над питанням, чи варто взяти даний шпаргальчик до архиву, чи не варто. Завше краще взяти. Наведу Вам кілька прикладів. Візьмім хочби той шпаргал постійненської церкви, який я Вам дорогою показував. Історик XIX ст. не звернув би на нього ніякої уваги: його цікавили князі, митрополити, а не постанови якоїсь там мужицької громади. А теперішній укр[аїнський] історик може на основі цього шпаргалу написати цілий нарис про парафіяльний устрій на Рівенщині в XVIII ст. Показати, що цей устрій, що його витворив був наш нарід, органічно запевнював нашому життю більшу живість, продуктивність. А Москва, накинувши нам свої мертві бюрократичні синодальні форми спричинилася до знищення давніх гарних традицій, довела до страшного регресу (в XVII ст. скрізь братства, школи, друкарні, шпиталі, в XIX ст. безграмотність, священики чиновничого типу, мертвота бездушна).

Або такий Вам дам приклад, дещо для Вас близший, більш зрозумілий. Фотографи-аматори разураз надсилають до наших музеїв фотографії старих церков. Уявіть собі, що десь в майбутньому при кращих умовах історик мистецтва буде їх досліджувати. Вражають його фотографії в селі Н. Знаходить в ній якісь цікаві деталі, що ведуть його до якихось ширших міркувань та висновків. Але хочеться йому знати, коли ця церква збудована. Фотографи цього не записують. Він пробує установити дату гіпотетично, але боїться помилитися на пару сот літ і замість історичної правди проголосити єресь та фальш. Їде до Н., там застає нову церкву, стара згоріла, ніяких згадок про неї не знаходить. Тоді він звертається до архиву, там нещасна, стара, така нецікава „клірова відомість“ відразу ставить його на певний ґрунт...

В культурних европейських країнах кожне містечко, кожне село має і знає свою історію. У нас цього нема, бо ми є нація придушена, омертвіла, зварваризована. Нема у нас також родових традицій, так розвинених у висококультурних націй, напр[иклад] у Англійців. Уявіть собі, що такий попович чи диякон, як я чи Ви, схочете довідатися, хто були його предки. Звертається до архива, алфавітні покажчими імен та місцевостей з відповідними числами архивних документів улекшують справу: чоловік довідується, що його предки 300 літ були священиками, скажемо, на Волині, а такий то предок був сотником такого то полку за Хмельницького. Такі інформації зміцнять його сентимент до рідної Волині, національну свідомість, почуття власної гідности.

Без традиції, без знання свого минулого не може бути й майбутнього, не може бути сильної, здорової, нормальної нації. Тому свою скромну працю вважаємо за частинне сповнення заповіту Кобзаря: „Не минайте тої титли, все розберіть та спитайте тоді себе: Хто ми?“ Отож відповідь на питання, що збирати, на що не звертати уваги: „Не минайте тої титли, ніже тої коми“. Цей принцип є в нашій праці тим більше виправданий, що архивні обєкти займають дуже мало місця, вимагають дуже малих коштів на пересилку та консервування. Один документ може мати дуже невелику вартість, історик візьме з нього може одну якусь

подробицю, один маленький фактик, але сила силенна таких документів, таких подробиць можуть дати дуже цікавий та повний образ. Це все я пишу, щоби Ви зрозуміли значіння своєї майбутньої праці і не вважали її за виконання чиєсь дивовижної примхи.

Від цієї загальної характеристики обєктів збірчої акції перейдемо до конкретних вказівок. Де, у кого і які цікаві для нас документи можуть зберігатися. Отжеж обставини так склалися, що старі архивалії позберігалися найбільше по церквах. Залежить це від того, що церковне життя охоплювало у нас з давніх часів майже всю національну культуру (так, що напр[иклад] навіть большевицькі графіки мусять студіювати богослужбові стародруки), [redacted] почасти инші причини, які вели до того, що церковні архиви менше нищилися ніж приватні. Але часом трапляються й инші. Напр[иклад], [redacted] жидівському кагалі можуть знайтися грамоти кн[язя] Остріжського, який дбав за добробут усіх мешканців своїх міст та маєтностей, цієї „держави [redacted] державі", у приватних людей можуть знайтися або старі документи, або якісь цікаві приватні листи, спомини, щоденники, що майбутньому історикові допоможуть освітлювати тихе спокійне довоєнне життя, яке безповоротно належить до історії, війни, революцію, нац[іональний] рух (матеріяли до історії цього останнього особливо цікаві, хочби це була просто афішка про укр[аїнську] виставу на селі).

Треба розпитувати, довідуватися, шукати, а знайшовши ставити собі здобуття за точку чести, просто уявити собі, що світ завалиться, якщо Ви цього не здобудете, і [redacted] відповідний спосіб ділати.

В який спосіб? Це вже залежить від обставин, випадки можуть бути найріжноманітніші, в залежности від психольогії тієї особи, яку Ви про боно публіко „грабуєте". Можу Вам дати лише кілька загальних практичних порад.

Приїхавши до незнайомої особи перше старайтеся блище з нею зійтися, а про „виємку" говоріть лише тоді, коли вже маєте виїзджати, коли час для зближення буде використаний. Висувайте на перший плян свої мистецькі заінтересування, візміть „на показ" свої катальоги, дещо зі своїх праць. Пояснюйте значіння традицій у мистецтві та що Ви самі за тими традиціями шукаєте. Стародруки будете брати, як матеріял для графіки, документи як зразки давнього „літерництва" (А пропо стародруків, я вже Вам пояснював які з них рідкі, а які не рідкі. Згодом Ви навчитеся відріжняти їх навіть без заголовних карток, з першого погляду. Але памятайте, що якщо на полях книжки чи на чистій картці є запис, то ми вже вважаємо її за документ, таку книжку варто взяти, хочби вона була й не рідка. В деяких випадках, коли книжки ніяк не можна взяти, я вирізую такі записи ножицями). Назагал стародрук, навіть не дуже рідкий, варто взяти, коли він повний, нерозбитий. Але дуже рідкі варто брати навіть понищені, те саме торкається всії чисто рукописних книжок. Про кожну річ треба подати інформацію, де Ви її знайшли (такої то церкви, на хорах, [redacted] дяківській шафі на крилосі, [redacted] помешканні священика і т. п.). Щодо инших річей, то беріть всяку старовину, яку можна взяти, але майте належний страх перед великими, тяжкими іконами та різьбами: проклянете свою доленьку, як будете їх пакувати та пересилати. Можна брати [...] не дуже тяжкі, дуже цікаві ікони, різні хрести з дерева, гравюри на шовку чи папері, маленькі мідні образки, різьби,

якісь кумедні дерев'яні шлюбні вінці, останки старовинних риз і таке инше. Пробуйте міняти старі річі на іконки, які можете малювати без підпису, з найменшим зусиллям, аби вдоволити дядьків та батю.

Все цікаве, що побачите, докладно описуйте в своїх листах-звітах до пана професора (ці звіти мусять бути дуже докладні, вони зберігатимуться в архиві, як матеріял для майбутніх дослідників).

Пишіть та посилайте на адресу нашого директора: проф[есор] Ів[ан] Шендрик, Львів, ул[иця] Личаковска 13, м[ешкання] 8.

В свойому і нашої справи інтересі не розказуйте нічого про нашу установу, кому не треба, бо є люди, які моглиб нам пошкодити, якби забагато знали. З огляду на специфічні сучасні умови ми працюємо тихо, без гамору та розголосу, працюємо для майбутнього. Вірю, що Ви звернете належну увагу на цей пункт, не схочете стати національним шкідником, з усіми цього моральними наслідками. Щасти Вам Боже.

З дружнім привітом

Б[орис] О[льхівський].

Nina SHESTAKOVA

HISTORY OF THE 'UNION OF BREST' ARCHIVES

The article outlines the history of founding and functioning of the almost unknown institution in L'viv dating back to the period between the two World Wars. It was initiated by the Metropitan Andrey Sheptyts'kyi, who used to be its Standing Curator. The aim and the tasks of the Archives are shown in the article. Traced separately is the fate of the historical documentary collection and the current paperwork in the Archives. Ivan Shendryk, Oleksandr Shenkalovs'kyi, Borys Ol'khivs'kyi a.o. contributed to putting the Archives in place and making them work.

Владислав СТАФІЙЧУК

ПРОБЛЕМА ТЯГЛОСТИ І НАСТУПНОСТИ В СТРУКТУРІ Й ДІЯЛЬНОСТІ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Генеральна військова канцелярія як державна інституція Гетьманщини являє собою важливий елемент структури українського суспільства, що проіснував понад 100 років і був ліквідований зовнішнім втручанням Росії. Поняття структури визначає тільки ті зв'язки між її складовими частинами, які набули стабільного і тривкого характеру, незалежного від перетворень системи. Отже, Генеральна військова канцелярія належить до описаних Ф. Броделем елементів тривалого існування, тобто відносно малозмінюваних у соціальній архітектоніці. За його словами, довга часова тривалість — це послідовність рухів, що поновлюється з варіаціями та зворотними рухами, з погіршеннями, пристосуваннями, стагнаціями[1]. Серед калейдоскопічних змін окремих подій та персонажів бурхливої історії Гетьманщини, цих фактів короткого історичного часу, саме існування інституцій, державних установ дає змогу науковцеві „вихопити" та дослідити певні зв'язки між реальністю і суспільною масою, зрозуміти співвідношення між діяльністю окремих історичних діячів, станів, класів та світом, що їх оточує, визначити, так би мовити, результати взаємодії, на перший погляд, хаотичних та різноспрямованих дій, інтересів і рухів. Таке дослідження дасть можливість виявити місце Генеральної військової канцелярії в ієрархії сил, що визначали хід історії України протягом XVII—XVIII ст., а отже, і краще зрозуміти тогочасне суспільство як цілісну систему. У цій статті розглянуто історіографічний аспект проблеми.

Згадки і повідомлення про козацьку канцелярію розпорошені по різних історичних працях загального характеру, невеликих розвідках, статтях тощо. Враховуючи ці обставини, автор вважає доцільним подати історіографію питання не за окремими авторами, а за тематикою проблеми. Такий принцип дасть змогу унаочнити розвиток стану досліджень історії діяльности Генеральної військової канцелярії узагалі та окремих її аспектів. Хронологічно матеріал побудовано у такому порядку: XIX — 10-ті рр. XX ст., а далі 20—30-ті, 60-ті, 70—80-ті, початок 90-х рр., 1993—1995 рр.

---

[1] Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм 16—18 вв.— Москва, 1992.— Т. 3: Время мира.— С. 641.

Одним з перших у XIX ст. писав про Генеральну військову канцелярію Микола Костомаров. У примітках до біографічного нарису про Богдана Хмельницького історик зазначав, що у державі, створеній гетьманом, верховне правління зосереджувалося у „військовій канцелярії", де засідали гетьман і генеральна старшина. Своєю чергою на місцях урядували полкові й сотенні канцелярії[2].

Микола Аркас в „Історії України-Русі", знайомлячи читача з державним устроєм за часів гетьмана Б. Хмельницького, називає цю канцелярію „найголовнішим урядом козацьким"[3].

Видатний історик Михайло Грушевський змальовував процес виникнення українських державних установ як такий, що відбувався на основі еволюції козацького самоврядування. Військовий штаб гетьмана перетворювався на Кабінет міністрів, генеральна старшина ставала радою при гетьмані. Рада старшини, до якої входила генеральна старшина і полковники, і загальна рада вирішували найважливіші справи усієї країни[4].

Брокгауз і Ефрон у відповідній статті енциклопедичного словника зазначали, що як вищий державний орган при гетьмані Генеральна військова канцелярія проіснувала до смерти гетьмана І. Скоропадського, коли Петро І указами від 17 листопада 1720 р. та від 14 листопада 1721 р. створив особливу військову канцелярію та заснував Малоросійську колегію[5]. За першим з цих указів датують створення нової Генеральної військової канцелярії Олена Єфименко[6] та Альфред Єнсен[7]. Останній підкреслював, що ця канцелярія не мала ніякого стосунку до гетьмана.

Торкаючись реформи 1722 р., М. Грушевський писав про завдання Малоросійської колегії: отримувати скарги на військову (гетьманську) канцелярію, стежити за усіма документами, що надходять та виходять з неї[8].

У праці М. Костомарова, присвяченій діяльності наказного гетьмана Петра Полуботка, наводиться історія конфлікту Генеральної канцелярії з Малоросійською колегією. Конфлікт виник, коли канцелярія розіслала на місця універсал, що суперечив вказівкам Малоросійської колегії[9]. Описуючи історію цього конфлікту з бригадиром Вельяміновим, О. Єфименко повідомляла про обмін численними документами між військовою канцелярією і Колегією та між ними і місцевою адміністрацією. О. Єфименко особливо наголошувала на тому, що фатальний універсал гетьмана П. Полуботка у справі селянських скарг суперечив волі російського монарха. Конфлікт завершився черговим розширенням прав Малоросійської колегії, яка у 1723 р. отримала право віддавати накази полковникам без участи генеральних старшин[10].

---

[2] Костомаров Н. М. Малороссийский гетьман Зиновий Богдан Хмельницкий // Исторические произведения.— К., 1990.— С. 374.

[3] Аркас М. М. Історія України-Русі.— К., 1991.— С. 189.

[4] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— К., 1990.— С. 322.

[5] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— Санкт-Петербург, 1895.— Полутом 27.— С. 341—342.

[6] Ефименко А. Я. История украинского народа.— К., 1990.— С. 302.

[7] Єнсен Альфред. Мазепа: Історичні картини.— К., 1992.— С. 181.

[8] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 392.

[9] Костомаров Н. И. Павел Полуботок // Исторические произведения.— С. 410—411.

[10] Ефименко А. Я. История украинского народа.— С. 309.

М. Аркас писав, що у 1723 р. полковник Д. Апостол зібрав підписи старшини і козаків під проханням до царя щодо поновлення гетьманства і надіслав його до Генеральної канцелярії, звідки його мали везти до Москви[11]. Згідно зі словником Брокгауза і Ефрона, за гетьмана Д. Апостола Генеральна військова канцелярія була розділена по повиттях і полках[12]. М. Грушевський помилково зазначав, що після смерти останнього канцелярія об'єдналася з Правлінням гетьманського уряду[13]. У згаданому словнику зазначалося також, що вперше скасована 1735 р. та поновлена за царювання Єлизавети канцелярія була остаточно ліквідована 1764 р.[14] (Насправді 1734 р. Генеральна канцелярія була підпорядкована Правлінню.) В указі царя і Сенату від 14 листопада 1720 р. про „створення" військової канцелярії зазначалося, що канцелярії існували і в XVII ст. як особисті органи при гетьмані, полковниках і сотниках. М. Слабченко у статті „Акцес або порядок канцелярський" зауважував, що цим указом підтверджувалась існуюча адміністративна система[15].

Далі спинимося на відбитті в історіографії проблеми складу і функцій розглядуваної установи. За словником Брокгауза і Ефрона, у її складі перебували генеральні писарі, обозний і осавули[16]. О. Єфименко також зазначає, що Генеральною канцелярією „заправляла" генеральна старшина, не уточнюючи її складу[17]. М. Аркас писав, що до Генеральної військової канцелярії входили гетьман і усі старшини[18]. А М. Слабченко зауважував, що Петро І увів у практику термін „присутність", яким позначали старшин, що засідали у канцеляріях усіх рівнів, щоб відрізняти від технічного персоналу канцеляристів (очолював їх генеральний писар)[19].

Серед функцій Генеральної канцелярії Брокгауз і Ефрон називають військові, адміністративні та судові, зокрема, підкоморські справи та ревізію політичних і карних справ, що надходили до Генерального суду. Генеральна канцелярія здійснювала також керівництво полковими канцеляріями у військових і адміністративних справах[20].

В. Антонович у праці „Про козацькі часи на Україні" зазначав, що з канцелярії виходили гетьманські універсали[21]. А з праці В. Модзалевського „Малоросійський родослівник" випливає, що канцелярія видавала універсали козацьким урядовцям, за якими наказувалося „подъ протекціею власти гетманской войсковую отбувати службу" (7 лютого 1723 р. такий

[11] Аркас М. М. Історія України-Русі.— С. 308.

[12] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— Полутом 27.— С. 341—342.

[13] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 416.

[14] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— Полутом 27.— С. 341—342.

[15] Акцес или канцелярский порядок для наблюдения в Малой России в полковых, магистратовых и сотенных так же гетманской канцеляриях с присоединением приличных указов // Стороженки. Фамильный архив.— К., 1908.— Т. 6.— С. 636; Слабченко М. Е. Акцес або порядок канцелярський.— К., 1928.— С. 6. Окр. відбиток.

[16] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— Полутом 27.— С. 341—342.

[17] Ефименко А. Я. История украинского народа.— С. 322.

[18] Аркас М. М. Історія України-Русі.— С. 189.

[19] Акцес или канцелярский порядок для наблюдения в Малой России...— Т. 6.— С. 636; Слабченко М. Е. Акцес або порядок канцелярський.— С. 6.

[20] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— Полутом 27.— С. 341—342.

[21] Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні.— К., 1991.— С. 170.

універсал отримав колишній сотник Іван Тарновський)[22]. Цікаве свідчення, що кидає світло на функції Генеральної канцелярії XVII ст., наведене у праці М. Владимирського-Буданова „О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией [illegible] 1655—1657 гг.“ Історик відтворює фрагмент реляції шведського посла Лілієкрони про зустріч з генеральним писарем І. Виговським: „Я просив показати мені [illegible] канцелярії, про які саме статті вів переговори Веллінг від імені вашої величности; канцлер відповідав мені, що Веллінг у його присутності розірвав свою інструкцію, і [illegible] акти нічого [illegible] занесено“[23].

У розвідці М. Костомарова „Павло Полуботок“ наводиться виклад протоколу допиту українських старшин, арештованих у зв'язку з конфліктом між гетьманським урядом і Малоросійською колегією, який дає уявлення про функції Генеральної військової канцелярії першої третини XVIII ст. Серед них: висування кандидатур місцевих посадових осіб (сотників, скарбників), надання ранґових маєтків старшинам і канцеляристам, зберігання місцевих податків і грошових зборів, підготовка та публікація гетьманських універсалів, відправка старшин та козаків у похід, розгляд справ про фінансові суперечки, скарг і чолобитних населення[24]. М. Грушевський в „Ілюстрованій історії України“ писав, що Генеральна канцелярія була спочатку однією [illegible] двох головних державних установ поряд [illegible] Генеральним судом. Завідувала вона загальними і військовими справами[25].

Ретельно простежив за зміною компетенції Генеральної військової канцелярії І. Джиджора. У 1708 р. від неї було забрано судові і фінансові функції. Проте реформа 1720 р., спрямована на відокремлення канцелярії від гетьмана, практично [illegible] впроваджувалась у життя. 1728 р. було створено окрему фінансову адміністрацію, яка до 1734 р. намагалася відібрати у канцелярії право давати накази полковим і сотенним урядам. Врешті-решт у неї залишилися такі функції: військове управління, затвердження або призначення старшин, крім полковників, надання маєтностей та права пільгового оподаткування[26].

Функціям Генеральної військової канцелярії багато уваги приділив М. Слабченко у праці „Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст.“ Передовсім автор відзначав, що її компетенція охоплювала усі аспекти життя Гетьманщини. У XVIII ст. великий обсяг обов'язків здійснювався канцелярією у царині керівництва фінансовою системою, до якої входили Лічильна комісія та Генеральний скарб: збирання і розподіл податків, призначення збирачів, контроль за прибутками і видатками, розгляд фінансових суперечок[27].

---

[22] Цит. за: Хроніка.— К., 1996.— № 1.— С. 186.

[23] Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого [illegible] Швецией в 1655—1657 гг. // Доба Богдана Хмельницького. Збірник наукових праць.— К., 1995.— С. 259.

[illegible] Костомаров Н. И. Павел Полуботок.— С. 411—415.

[25] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 415—416.

[26] Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1912.— Т. CVII.— С. 39—51.

[27] Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст.— Одесса, 1918.— С. 77—80.

Генеральна військова канцелярія наглядала також за землеволодінням, видавала універсали власникам, здійснювала розподіл вільних земель, контролювала правильність оформлення актів власности на землю та розміри військових земель, щоб не допустити їх розпродажу, розглядала земельні скарги[28]. У сфері судочинства, як відзначав М. Слабченко, вона конкурувала з Генеральним судом: здійснювала нагляд за виконанням законів [прокурорські функції.— *В. С.*], ревізію і касацію, стежила за порядком проходження апеляційних справ, розглядала скарги населення на дії місцевих чиновників, провадила слідство в особливо заплутаних випадках та звинувачення проти старшини й бунчукових товаришів, здійснювала розгляд справ боржників і комерційних угод[29].

У галузі оборонної політики канцелярія утримувала російську армію в Україні, здійснювала заміщення нижчих посад у козацькому війську, розвідку, прикордонну службу, постачання армії під час війни тощо.

Серед інших функцій центральної установи Гетьманщини М. Слабченко називає керівництво полковими і сотенними канцеляріями (через них публікувались акти загальнодержавного значення), заміщення посад у місцевій адміністрації, здійснення господарських ревізій і переписів населення, нагляд за виконанням селянами повинностей та розгляд їхніх суперечок з поміщиками, контроль за переміщеннями населення і паспортною системою, підтримання у належному стані лікарень, пошт, мостів і шляхів, призначення комісій з різних питань[30]. Перелічені обов'язки переважно належали до адміністративних функцій.

І. Джиджора у статті „До історії Генеральної військової канцелярії" відзначав, що вже на початку історії Гетьманщини це була найкраще організована установа. До 1734 р. вона була органом при гетьмані або його заступникові і ставала колегією лише коли він передавав правління генеральній старшині. Компетенції гетьмана і канцелярії перекривались, але, як вважав І. Джиджора, остання так ніколи й не стала особистою канцелярією гетьмана[31].

М. Слабченко писав, що de jure у XVIII ст. Генеральна військова канцелярія займала рівноправне становище з Малоросійською колегією і Міністерською канцелярією, хоч на практиці ця рівновага часто порушувалася[32]. Оцінюючи діяльність канцелярії XVII—XVIII ст. загалом, М. Слабченко зазначав, що хоч вона й була досить громіздкою установою (особливо у кінці XVIII ст.), проте структура її витікала з економічного укладу Гетьманщини і відповідала своєму часові. При постійних політичних бурях XVII ст. та за жорсткого тиску з боку російського уряду у XVIII ст., відзначав М. Слабченко, Генеральна канцелярія функціонувала досить успішно і її організація відповідала європейському рівневі (Пруссії, Австрії та інших країн). У перспективі, на думку М. Слабченка, на базі генеральних урядів могла розвинутись міністерська система, у якій Генеральна канцелярія перетворилася б на Кабінет міністрів[33].

---

[28] Слабченко М. Е. Центральные учреждения...— С. 81—82.
[29] Там само.— С. 87—88.
[30] Там само.— С. 27, 84—86, 89.
[31] Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії.— С. 39—51.
[32] Слабченко М. Е. Центральные учреждения...— С. 89.
[33] Там само.— С. 90.

Серед українських істориків 20—30-х рр. XX ст. одним з перших розглянув діяльність Генеральної військової канцелярії В. Романовський у праці „Нариси з архівознавства". Щодо історії установи вчений зазначав, що вона виникла у XVII ст. при особі гетьмана Б. Хмельницького на тлі повного браку традицій державного урядування, для задоволення практичних потреб моменту, а у XVIII ст. під тією ж назвою була реорганізована російським урядом уже як технічна канцелярія, яка пройшла кілька етапів свого розвитку[34]. „Створена" за наказами російського царя Петра I 1720 та 1721 рр., а після смерти гетьмана І. Скоропадського (1722) поставлена у залежність від Малоросійської колегії. По обранні гетьмана Д. Апостола знову стала виконавчим органом при особі гетьмана, а окремі полки були приписані до відповідних її „повитій". 1734 р. Генеральну канцелярію перетворено на тимчасовий уряд під назвою Канцелярія правління гетьманського уряду, поряд з якою вживався і термін „Генеральна військова канцелярія". Одночасно набула судових і деяких цивільних функцій, які залишились до 1763 р., у період гетьманства К. Розумовського 1750—1764 рр. Скасовано Генеральну канцелярію разом з гетьманством — ці дві інституції були замінені Другою Малоросійською колегією[35]. (Треба зауважити, що Генеральна військова канцелярія була підпорядкована Правлінню гетьманського уряду. Невизначеність погляду на структурні співвідношення установ Гетьманщини є характерною для історіографії.)

Ранньої історії Генеральної військової канцелярії, корені якої І. Крип'якевич, як і М. Грушевський, виводив з організації козацького війська, стосуються дві згадки про неї у праці І. Крип'якевича „Студії над державою Богдана Хмельницького". Перша згадка датована 1650 р., а друга — 1657-м[36].

Проблему виникнення Генеральної військової канцелярії розглядав також історик права Лев Окиншевич у розвідці, присвяченій діяльності Ради старшини, „Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст." Підкреслюючи, що канцелярія існувала протягом усього часу гетьманської держави, автор наводить як доказ останнього положення цілу низку повідомлень у документах від 18 серпня 1653 р. 1666 р., 6 вересня 1671 р., 7 січня 1689 р., 11 травня 1691 р., у яких згадано про приміщення цієї установи; 1706 р., квітня 1714 р., 1732 та 1733 рр., у яких використано назви „канцелярія військова" та „військова генеральна канцелярія". За І. Мазепи Генеральну канцелярію охороняли спеціальні доглядачі та стрілецька команда, на її утримання призначались окремі маєтності[37]. Принагідно наведемо інформацію І. Борщака та Р. Мартеля з дослідження про І. Мазепу щодо спроби його генерального писаря П. Орлика вже під час хвороби та вигнання гетьмана влаштувати козацьку канцелярію у Яссах[38]. За гетьманування Д. Апостола канцелярія розташовувалася в

---

[34] Романовський В. Нариси з архівознавства.— Харків, 1927.— С. 60, 66.

[35] Там само.— С. 67—68.

[36] Крип'якевич І. Історія України.— К., 1920.— С. 243; його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1925.— Т. CXXXVIII—CXL.— С. 80.

[37] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.— К., 1930.— Част. 2: Рада старшини.— С. 180—181.

[38] Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа.— К., 1991.— С. 99.

окремій кімнаті у будинку гетьмана. А взагалі вона весь час була у гетьманських резиденціях[39]. Однак у роки гетьманування Б. Хмельницького, як писав І. Крип'якевич, військова канцелярія могла переноситися до Суботова, коли там перебував гетьман[40].

Д. Дорошенко у „Нарисі історії України" коротко зупинився на основних етапах діяльности Генеральної військової канцелярії. Так, під час конфлікту з Малоросійською колегією у 1723 р. її було позбавлено фінансових функцій. Щоправда, П. Полуботкові вдалося домогтися від Сенату рішення про зносини канцелярії і колегії як рівноправних установ. Конфлікт завершився трагічно. Кілька старшин померли разом з гетьманом в ув'язненні. Після цих подій, як зазначав Д. Дорошенко, її очолювали поставлені російською владою три правителі, „які не мали відношення до генеральної старшини".

За гетьманування К. Розумовського Генеральна канцелярія містилася у чудовому великому будинку в Глухові[41].

М. Василенко у розвідці „Пам'ятники української правничої літератури XVIII ст." писав про створення військової канцелярії за царськими указами від листопада 1720 р. та 1721 р., характеризуючи її як „нове сформування". Той же автор у нарисі про гетьмана П. Полуботка наводить дані про документи, за допомогою яких бригадирові Малоросійської колегії Вельямінову вдалося позбавити канцелярію управління фінансами в Україні. Йдеться про „Пункти" до царя від 31 березня 1723 р. та промеморію колегії до канцелярії від 3 червня 1723 р.[42]

В. Романовський відзначав два основних елементи у складі Генеральної військової канцелярії XVIII ст.: „присутствие", до якого входили генеральні старшини — члени малої Ради старшини, і канцелярію у вузькому розумінні[43]. Л. Окиншевич у цьому зв'язку зауважував, що українські члени канцелярії належали до її „присутности" як генеральні старшини. Однак засідали там не всі генеральні старшини, а лише спеціально призначені[44]. Таким чином Л. Окиншевич чітко розрізняє генеральних старшин — членів Ради старшини, яка існувала в XVII ст., та генеральних старшин — членів „присутности" канцелярії, що була утворена у 20-х рр. XVIII ст. Д. Дорошенко також писав, що на чолі Гетьманщини стояла колегія старшин, які спочатку звалися „військові", а від часів Б. Хмельницького стали іменуватися „генеральними"[45]. В. Романовський висловив припущення, що організована у XVIII ст. Скарбова канцелярія виникла як складова частина Генеральної військової канцелярії[46].

Найраніше за часом публікації та за описуваними подіями повідомлення щодо функцій Генеральної канцелярії знаходимо у „Студіях про державу

---

[39] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини...— Част. 2.— С. 180—181.

[40] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького.— С. 81.

[41] Дорошенко Д. І. Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 406—408, 424.

[42] Василенко М. Памятник української правничої літератури XVIII ст. // Записки НТШ. Праці Історично-філософічної секції.— Львів, 1925.— Т. CXXXVIII—CXL.— С. 106; його ж. Павло Полуботок // Гетьмани України.— К., 1991.— С. 198.

[43] Романовський В. Нариси з архівознавства.— С. 65—66.

[44] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини...— Част. 2.— С. 277—281.

[45] Дорошенко Д. І. Нарис історії України.— С. 276.

[46] Романовський В. Нариси з архівознавства.— С. 71.

Богдана Хмельницького" І. Крип'якевича. У жовтні 1650 р. московський посол Унковський дістав у канцелярії дані про чисельність польського війська, а з наведеної реляції іншого царського посланця Фоміна довідуємося, що у військовій канцелярії „дѣла дѣлают", тобто оформляють документи. Автор „Студій..." зазначав, що канцелярія „скодифікувала форми козацького діловодства", при ній було започатковано архів[47].

В. Липинський, Д. Дорошенко та І. Крип'якевич підкреслювали значення освітньої функції Генеральної військової канцелярії. Так, В. Липинський у праці „Україна на переломі" писав, що військова канцелярія давала політичні та юридичні знання, необхідні для дипломатичної служби, а І. Крип'якевич у курсі „Історія України" згадував про проходження фахівцями канцелярії практики в адміністративних установах ще у XVII ст. Він же порівнював канцелярію з об'єднаним міністерством внутрішніх і зовнішніх справ[48].

З розділу праці Л. Окиншевича про Раду старшини, присвяченого генеральному писареві, випливає, що до обов'язків Генеральної канцелярії належали також оформлення дипломатичних документів, видача проїзних листів, зберігання текстів міжнародних угод та монарших грамот[49].

Більше уваги приділили історики компетенції канцелярії XVIII ст. Ґрунтуючись на указі Петра I від листопада 1720 р., М. Василенко у згадуваній статті „Пам'ятники..." писав, що канцелярія повинна була записувати різноманітні укази, універсали та інші документи, що надходили до неї та виходили звідти[50].

В. Романовський, попередньо зауваживши складність точного визначення обсягу компетенції Генеральної канцелярії, зазначав (услід за О. Шафонським), що вона вирішувала разом з гетьманом справи, які стосувались усієї Гетьманщини. Широке коло обов'язків збереглося за канцелярією і після реформи 20-х рр. XVIII ст., коли, як писав В. Романовський, було створено „технічну" канцелярію. Вчений зазначав, що як виконавчий орган при гетьмані Генеральна військова канцелярія охоплювала всі галузі урядування: адміністративну, військову, фінансову та певною мірою судову[51]. Значно обмежувалися ці функції у період діяльности Малоросійських колегій. „Высшее публичное присутственное мѣсто Гетьманщины", писав В. Романовський, видавало документи з усіх галузей державного і суспільного життя і здійснювало нагляд за діловодством[52]. Автор „Нарисів з історії архівознавства" зауважував, що у своїй урядовій компетенції канцелярія залежала від гетьмана та Ради старшини, а в канцелярській — від генерального писаря. В. Романовський вважав, що у разі відсутности гетьмана його повноваження переходили до Генеральної канцелярії[53]. Крім цих двох основних функцій, у XVIII ст.

[47] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького.— С. 145—146.

[48] Липинський В. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в 17-ім столітті.— Філадельфія, 1991.— С. 159; Дорошенко Д. І. Нарис історії України.— С. 276; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького.— С. 243.

[49] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини...— Част. 2.— С. 180.

[50] Василенко М. Пам'ятники української правничої літератури XVIII ст.— С. 106.

[51] Романовський В. Нариси з архівознавства.— С. 65—66.

[52] Там само.— С. 67—72.

[53] Там само.— С. 65—66.

канцелярія виконувала ще одну — підготовку кадрів для адміністрації. Меншою мірою, ніж перераховані, Генеральній канцелярії були притаманні судові функції, що, як відзначав В. Романовський, обмежувались апеляційною та ревізійною[54].

Користуючись працею М. Василенка, присвяченою українській правовій культурі XVIII ст., додамо, що канцелярія універсалами від 19 серпня 1722 р., 6 грудня 1722 р. та 26 серпня 1723 р., розісланими полковим канцеляріям, подбала про реформування судів. Було рекомендовано запровадити колегіальні суди у полках і сотнях та суворо додержуватись порядку апеляції від нижчих судів до вищих. 1750 р., згідно [redacted] ордером гетьмана К. Розумовського, Генеральна канцелярія отримала право посилати комісарів [redacted] числа старшин для розгляду земельних суперечок[55].

На юридичній діяльності канцелярії спинився у згадуваній нами праці історик права Л. Окиншевич. 1759 р. за наказами імператриці і гетьмана К. Розумовського Генеральна канцелярія ініціювала (у тому числі ордером від 1 лютого 1759 р. бунчуковому товаришеві П. Кочубеєві) створення комісії [redacted] перегляду „Малоросійських прав"[56]. Л. Окиншевич також відзначав таку важливу функцію Генеральної канцелярії, як призначення старшини[57]. З праці довідуємося також, що на початку та у першій половині XVIII ст. канцелярія, крім „нужнѣйшихъ государственныхъ і войсковыхъ" справ, займалася з'ясуванням законности підстав для володіння землею та розглядом чолобитних окремих осіб, зокрема козацьких старшин[58].

У розвідці, присвяченій Генеральній раді, Л. Окиншевич вказував на особливості правової бази діяльности українських установ періоду Гетьманщини. Писемна її частина складалася з договірних статей гетьманів із царем[59]. Відомий історик українського права А. Яковлів переконливо довів, що останні були важливим атрибутом національної державности та міжнародної суб'єктности України[60]. Однак, як зазначав Л. Окиншевич, у цих статтях про діяльність установ йшлося дуже мало, і таким чином ця діяльність базувалася головно на звичаєвому праві, [redacted] основі якого лежить традиція. Тому такі установи, у тому числі й Генеральна військова канцелярія, не мали стисло окресленої компетенції і організаційної форми, а їх функції перепліталися [redacted] функціями інших установ. З 20-х рр. XVIII ст., коли почалося поступове розхитування влади гетьмана, українські установи, в тому числі й канцелярія, мали колегіальний характер. У канцелярії засідали генеральні старшини. Але, на відміну від В. Романовського, Л. Окиншевич не ототожнює канцелярію і колегію генеральних старшин, вважаючи її малою Радою старшини, що під головуванням полковника П. Полуботка правила країною після смерти гетьмана І. Скоропадського. У період гетьманування К. Розумовського, коли було скасовано

[54] Романовський В. Нариси з архівознавства.— С. 67, 71.

[redacted] Василенко М. Пам'ятники української правничої літератури XVIII ст.— С. 109, 129.

[redacted] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини...— Част. 2.— С. 116, 118—119.

[57] Там само.— С. 145.

[58] Там само.— С. 181.

[redacted] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.— К., 1927.— Част. 1: Генеральна рада.— С. 140.

[redacted] Яковлів А. Українсько-московські договори [redacted] XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— С. 5.

низку установ, де переважали російські чиновники, значення канцелярії посилилося.

Серед українських установ XVIII ст., вважав Л. Окиншевич, найважливіше місце належало Генеральній військовій канцелярії[61]. В. Романовський також високо оцінював роль цієї установи як „автономної і важливої інституції", що мала як виконавчі, так і розпорядчі функції[62]. Відомий дослідник держави Б. Хмельницького І. Крип'якевич підкреслював високий рівень організації козацької канцелярії[63].

У 60-ті рр. XX ст. в Україні історії Генеральної військової канцелярії торкались деякі вчені. А. Пашук у статті „Генеральна військова канцелярія" у „Радянській енциклопедії історії України" зазначав, що упродовж свого існування канцелярія пересувалася разом з гетьманською резиденцією і в різні часи перебувала в Чигирині, Гадячі, Батурині, Глухові. У 1720 р. її позбавлено фінансових і судових прав, 1728 р. — ліквідовано, у 1734 р. — поновлено, а 1764 р. — остаточно ліквідовано[64]. Автор помилково зазначив дату ліквідації „1728" та поновлення „1734". Але, незважаючи на обмеження, козацька канцелярія продовжувала існувати. Кілька сторінок присвятила Генеральній військовій канцелярії О. Апанович у дослідженні „Збройні сили України першої половини XVIII ст." Вона, зокрема, писала, що ця установа виникла як канцелярія при гетьмані, а згодом розвинулася у самостійну інституцію, однак і надалі залишалася органом при гетьмані. Далі авторка зазначала, що зі середини 30-х рр. XVIII ст. на чолі Генеральної канцелярії перебували царські урядовці, а саме генерал Наришкін, князь Борятинський, граф Рум'янцев[65].

Щодо складу Генеральної військової канцелярії, то у статті А. Пашука коротко згадано, що тут проводили засідання генеральні старшини, без уточнення які саме[66]. Докладніше розглянула це питання О. Апанович. У неї канцелярія поділяється на дві частини: керівну і виконавчу. До керівної входили гетьман, генеральний писар, суддя та найчастіше осавул і обозний. Друга частина складалася з канцеляристів на чолі зі старшими канцеляристами і реєнтом[67].

А. Пашук дещо докладніше спинився на функціях центральної установи Гетьманщини, до яких відніс військове, адміністративне, судове та фінансове управління, розв'язання суперечок щодо належности до козацького стану, складання універсалів гетьманів, розгляд справ, що надходили від полкової та сотенної старшини, розгляд справ міст[68]. О. Апанович також зазначала, що у Генеральній канцелярії в середині XVIII ст. сходились усі важелі управління козацьким військом і країною. Коли гетьман був тимчасово відсутній, канцелярія управляла від його імені. Авторка

---

[61] Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини...— Част. 2.— С. 14, 34—35.

[62] Романовський В. Нариси з архівознавства.— С. 72.

[63] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. CLI.— С. 145—146.

[64] Пашук А. Генеральна військова канцелярія // Радянська енциклопедія історії України.— К., 1969.— Т. 1.— С. 408.

[65] Апанович О. Збройні сили України в першій половині XVIII ст.— К., 1969.— С. 60—61.

[66] Пашук А. Генеральна військова канцелярія.— С. 408.

[67] Апанович О. Збройні сили України...— С. 60—61.

[68] Пашук А. Генеральна військова канцелярія.— С. 408.

зауважувала також, що у процесі розвитку канцелярія частково взяла на себе функції Ради генеральної старшини, але, на відміну від неї, не була колегіальним органом. (Дещо відмінним є погляд Л. Окиншевича, який відстоював самостійне значення Ради старшини та вважав канцелярію колегіальним органом, принаймні у XVIII ст.) Під час російсько-турецької війни Генеральна канцелярія відала комплектуванням, озброєнням, постачанням козацького війська та мобілізацією, розподіляла наряди по полках, а також здійснювала загальне керівництво військом під час походу[69].

У праці В. Дядиченко „Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.“ згадується про військову канцелярію, що містилась у гетьманській резиденції і де зберігалися важливі документи, [illegible] тому числі універсали гетьманів, царські грамоти і укази. Детальніше спинився автор на соціально-економічних функціях канцелярії. Зокрема, наведено відповідь на запит Малоросійської колегії від 5 січня 1727 р. щодо долі майна селянина, який переходив [illegible] інше підданство. Канцелярія повідомила у документі від 16 січня 1727 р., що майно повинно залишитися у попереднього власника[70]. Отже, Генеральна військова канцелярія реґулювала міжстанові відносини.

В „Енциклопедії Українознавства“ у статті про Генеральну військову канцелярію особливо підкреслено, що саме через неї гетьман здійснював свою військову і політичну владу. Канцелярія стала колегіальною установою після реформування її російською адміністрацією у 1720 р.[71]

Н. Полонська-Василенко та О. Субтельний писали про діяльність розглядуваної установи у працях, що вийшли друком у 70—80-х рр. XX ст. У двотомній „Історії України“ авторка [illegible] розділі про центральне управління Гетьманщиною під 1720 р. пише про Генеральну канцелярію як про установу російського типу[72]. Н. Полонська-Василенко коротко згадує про конфлікт П. Полуботка [illegible] Вельяміновим. На певному етапі цього конфлікту гетьманові вдалося досягти того, щоб Малоросійська колегія узгоджувала свою діяльність [illegible] канцелярією. У 20-х рр. XVIII ст. гетьманська влада поступово занепадала, разом [illegible] нею втрачала престиж і Генеральна канцелярія. З 1724 р. з Москви почали призначати окремих „правителів“ канцелярії, [illegible] генеральний писар мав право очолювати тільки технічний апарат[73].

О. Субтельний у праці [illegible]Україна. Історія“ відзначає, що з 1648 р. значно зросла канцелярія, яка являла собою „щось на зразок зародка бюрократії“. Гетьман Д. Апостол повернув собі право призначати членів Генеральної військової канцелярії і полковників, чим різко зменшив кількість росіян та інших неукраїнців [illegible] адміністрації[74].

Важливе значення для питання, що розглядається, має праця американського історика українського походження Юрія Гаєцького „Козацька адміністрація Гетьманату“, що побачила світ англійською мовою 1978 р.

---

[69] Апанович О. Збройні сили України...— С. 60—61.

[70] Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— С. 145—146, 182.

[71] Енциклопедія Українознавства. Словникова частина.— Львів, 1993.— Т. 1.— С. 360.

[72] Полонська-Василенко Н. Історія України.— К., 1992.— Т. 2.— С. 159.

[illegible] Там само.— С. 84—87.

[74] Субтельний Орест. Україна. Історія.— К., 1992.— С. 146, 155.

На думку дослідника, гетьман стояв над генеральними старшинами і не входив до складу Ради старшини або інших органів[75]. Протилежного погляду додержувалась О. Апанович, яка вважала, що гетьман увіходив до складу Генеральної канцелярії. Ю. Гаєцький вказував на велику вагу Ради старшини в управлінні Гетьманщиною, зокрема, вона правила країною у період міжгетьмання або на час відсутности гетьмана[76]. Враховуючи тісне переплетіння державних органів Гетьманщини як у функціях, так і на персональному рівні, що відзначав Л. Окиншевич, це положення не суперечить даним джерел і істориків, які вказують на факт виконання Генеральною канцелярією подібних обов'язків.

Ю. Гаєцький спинився також на взаємодії Генеральної канцелярії і полкових канцелярій. Так, Генеральна канцелярія, здійснюючи керівництво полками, надсилала до них укази, ордери, запити, пам'ятні записки (memorials), листи. У ній, зазвичай, проходили підготовку (на посадах підписарів) майбутні полкові писарі[77].

Доволі стислі відомості про діяльність Генеральної військової канцелярії подаються у десятитомній „Истории Украинской ССР" за редакцією Ю. Кондуфора, а саме у третьому томі, що вийшов друком 1983 р. В. Борисенко згадує про запровадження 1734 р. „Правління гетьманського уряду"[78], причому про діяльність Генеральної канцелярії нічого не повідомляється, крім того, що низку її універсалів, ордерів і інструкцій, які вийшли у 1722—1733 рр., реґламентували норми судочинства та діяльність сільських, полкових і сотенних судових установ[79]. А. Путро, змальовуючи структуру органів управління Гетьманщини у 50—60-х рр. XVIII ст., зазначав, що до Ради старшини при гетьмані входили, крім інших, члени Генеральної канцелярії, не уточнюючи які саме. Автор розділу спинився дещо детальніше на судових функціях установи, які полягали у розгляді апеляцій з полкових судів, що передавались гетьманові. 1760 р. ці функції були обмежені, а 1763 р. скасовані універсалами К. Розумовського (16 листопада 1760 р. та 17 лютого 1763 р.)[80].

У післяперебудовні часи та особливо у перші роки існування незалежної Української держави знову, як у 20—30-ті та 60-ті рр., посилилось зацікавлення науковців історією діяльности українських установ XVII—XVIII ст.

Виникненню Генеральної військової канцелярії приділила увагу Н. Яковенко у примітках до праці О. Єфименко „История украинского народа", зазначивши, що започатковано згадану установу ще під час Визвольної війни під проводом гетьмана Б. Хмельницького[81].

Окрема стаття В. Чунтулової, присвячена Генеральній канцелярії, уміщена в „Історії державних установ України", що видана на правах

---

[75] Gajecky George. The Cossack Administration of the Hetmanate.— Cambridge, 1978.— P. 651.

[76] Там само.— P. 652.

[77] Там само.— P. 9—10.

[78] История Украинской ССР: В 10 т. / Под ред. Кондуфора Ю. Ю.— К., 1983.— Т. 3.— С. 268.

[79] Там само.— С. 274.

[80] Там само.— С. 441.

[81] Яковенко Н. М. Примечания // Ефименко А. Я. История украинского народа.— С. 466.

рукопису Центральним державним історичним архівом України у Києві. У цій праці зазначено, що перші точні відомості про існування цієї інституції припадають на 1650 р., коли канцелярія перебувала в Чигирині. 1657 р. у ній працювало 12 канцеляристів. До 20-х рр. XVIII ст. канцелярія була установою при гетьмані[82]. У 1722 р. її підпорядковано Малоросійській колегії та Сенатові й позбавлено права збирання податків та контролю за видатками гетьмана. Призначати на старшинські посади в полках і сотнях Генеральна канцелярія могла лише із санкції Малоросійської колегії. Після арешту в 1723 р. П. Полуботка канцелярія діяла без гетьмана. 1724 р. нею призначено правити трьох старшин: І. Левенця, І. Мануйловича і Ф. Гречаного. А в 1727 р. новообраний гетьман Д. Апостол та Генеральна канцелярія перебували під наглядом резидента з Москви[83]. 1734 р., коли було встановлено тимчасове правління, від канцелярії було відібрано частину апеляційних прав та керівництво підскарбіями. У 1750 р. інституції підпорядковано Кіш Запорізької Січі, в 1754 р. обмежено адміністративні і фінансові функції. Поступово права її обмежувались, аж поки 1764 р. було ліквідовано, а всі повноваження передано Малоросійській колегії[84].

В. Панашенко, автор розділу про органи управління Гетьманщини у XVIII ст., у праці „Ділова документація Гетьманщини XVIII ст." докладно спинилася на історії Генеральної канцелярії. Авторка відзначала, що канцелярія створювалася у роки Визвольної війни XVII ст. на основі традицій Київської Руси, досвіду Запорізької Січі, польського та литовського правління та проіснувала до ліквідації гетьманства 1764 р. Канцелярія готувала документи з різноманітних питань державної діяльности та суспільного життя. У 1720 р. грамотою Петра I від 23 листопада канцелярію позбавлено фінансових та судових прав, а указом від 14 листопада 1721 р. створено військову і судову канцелярії у Глухові. З 1734 р. керівництво Генеральною канцелярією здійснювали російські урядовці. Пізніше їй підпорядковано Кіш Нової Запорізької Січі[85]. За гетьмана Д. Апостола канцелярія містилась у його резиденції в Глухові, де займала кімнату у світлиці. У кімнаті стояли три невеликі столи, один з яких застелено килимом, чотири стільці, оббиті червоною шкірою, та піч, облицьована полив'яними квітчастими кахлями[86].

Історії Генеральної військової канцелярії у XVIII ст. торкаються у своїх дисертаційних дослідженнях В. Горобець та О. Струкевич. Перший характеризує реформу канцелярії, проведену царським урядом Російської імперії, як таку, що мала на меті підпорядкувати повністю цю важливу установу контролеві Москви[87]. Приводом до втручання було донесення російського міністра-резидента Протасьєва про незадовільне становище

---

[82] Чунтулова В. Д. Генеральна військова канцелярія (1654—1764) // Історія державних установ України. Машинопис.— К., 1992.— Т. 1.— С. 10.

[83] Там само.— С. 13—15.

[84] Там само.— С. 17.

[85] Панашенко В. В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст. // Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.— К., 1992.— С. 7.

[86] Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.).— К., 1995.— С. 144.

[87] Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722—1727 / Автореферат дис. ... канд. іст. наук.— К., 1993.— С. 9.

у Генеральній канцелярії[88]. 29 квітня 1722 р. видана царська грамота для обмеження ролі гетьмана та Генеральної канцелярії (п. 7)[89]. 1724 р. правителями канцелярії було призначено маловідомих старшин: полковника І. Левенця та сотників Ф. Потребича-Гречаного й І. Мануйловича[90]. Автор дослідження продемонстрував процес зміни компетенції канцелярії, яка у 20-х рр. XVIII ст. то розширювалася (завдяки іншим українським установам), то обмежувалася зі загальною тенденцією до згортання[91].

О. Струкевич, своєю чергою, показав, що цей процес тривав і у другій половині XVIII ст.[92] Водночас автор довів, що ліквідація Генеральної канцелярії та передання її функцій Другій Малоросійській колегії також не були одномоментним актом. Так, аж у 1768 р., тобто вже після офіційного скасування інституції, було відмінено її поділ на повиття, уведений за гетьмана Д. Апостола[93]. Ліквідація канцелярії здійснювалася шляхом обмеження її фінансування Рум'янцевим[94].

О. Апанович у статті, присвяченій Генеральній військовій канцелярії, зазначала, що вона виникла як канцелярія при гетьмані. У XVIII ст. місцем розташування її було місто Глухів — гетьманська резиденція. У періоди безгетьманства (1722—1727 та 1734—1750 рр.) Генеральна канцелярія підпорядковувалася Першій Малоросійській колегії та Правлінню гетьманського уряду[95].

Склад та структуру Генеральної військової канцелярії відбито у згадуваній нами статті В. Чунтулової „Історія державних установ України". Згідно з цим дослідженням, за Д. Апостола канцелярія поділялася на відділи (повиття). Штат складався із двох старших канцеляристів, вісімнадцяти молодших та чотирьох сторожів[96]. За К. Розумовського до складу канцелярії входили генеральні обозний, судді, підскарбій, писар, осавули, хорунжий і бунчужний. Генеральний писар очолював штат канцелярії, який складався із двох старших канцеляристів та військових канцеляристів. 1760 р. при Генеральній канцелярії створено контору для прийому листів, на чолі якої стояли бунчуковий товариш В. Туманський та три канцеляристи. Для розв'язання коннкретних проблем у канцелярії було створено мережу комісій (слідчих з приводу пожеж у Глухові і Чернігові, привласнення грошей старшиною, розмежування земель тощо)[97].

В. Панашенко у статті „Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст." зазначала, що у засіданнях канцелярії брали участь

[88] Горобець В. М. Малоросійська колегія...— С. 37.

[89] Там само.— С. 45.

[90] Там само.— С. 82.

[91] Там само.— С. 104—105, 142—143, 145.

[92] Струкевич О. К. Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності / Дис. ... канд. іст. наук.— К., 1994.— С. 68.

[93] Там само.— С. 99.

[94] Там само.— С. 140.

[95] Апанович О. Генеральна військова канцелярія // Неопалима купина.— 1995.— № 1—2.— С. 140.

[96] Чунтулова В. Д. Генеральна військова канцелярія...— С. 13.

[97] Там само.— С. 16—17.

спеціально призначені генеральні старшини. Штат складався зі старших канцеляристів, канцеляристів і служителів[98].

О. Струкевич підкреслював, що на останньому етапі діяльности під егідою Генеральної канцелярії діяла система постійних і тимчасових комісій[99]. Власне канцелярія управлялася „присутністю", у вигляді якої фактично функціонувала верхівка Ради старшини. За К. Розумовського до неї входили генеральні обозний, писар і хорунжий[100]. Стосовно генерального повиття О. Струкевич зазначав, що воно концентрувало у своїх руках ведення військових, внутрішніх та судових справ[101].

О. Апанович зауважувала, що Генеральна канцелярія складалася з двох частин: розпорядчої, до якої входили гетьман, генеральні писар, судді і, як правило, обозний і осавул, та виконавчої або апарату канцелярії, який здійснював безпосереднє справоведення[102]. Ю. Гаєцький, як уже згадувалося, вважав, що гетьман стояв над генеральною старшиною, отже, і над канцелярією.

Багато уваги приділили історики висвітленню функцій Генеральної канцелярії. Н. Яковенко вважає її „центральним виконавчим органом влади"[103]. За В. Чунтуловою, у XVII ст. колом діяльности козацької канцелярії було адміністративне керівництво, формування війська, нагляд за кордонами, обіг документів на старшинські маєтки, надання звання бунчукових та військових товаришів, деякі судові справи, збір податків, перепис населення. Крім того, канцелярія здійснювала керівництво полками і сотнями через їхні канцелярії, разом з гетьманом розглядала апеляції на рішення Генерального суду, кримінальні і цивільні справи, конфлікти на кордонах[104]. З 1727 р., за гетьмана Д. Апостола, функції Генеральної канцелярії полягали у військовому і адміністративному управлінні, призначенні нижчої старшини, наданні маєтностей та розгляді апеляційних справ. 1734 р. канцелярії передано також нагляд за підскарбіями[105]. У 50-х рр. XVIII ст. у її компетенції залишено військову, адміністративну та судову владу. 1754 р. Сенат став вищою апеляційною інстанцією, а права канцелярії обмежено. Проте у 50—60-х рр. XVIII ст. інституція активно займалася промисловими і сільськогосподарськими справами, а саме парусно-полотняними мануфактурами, суконними фабриками, селітровими заводами, виробництвом скла, кінними заводами, розведенням овець і вирощуванням тютюну. Вона керувала будівництвом та ремонтом фортець, житла, в'язниць, поштових станцій, форпостів і митниць, мостів, шляхів і перевозів. Крім того, здійснювала нагляд за кордонами, у тому числі між полками і сотнями, контролювала видачу паспортів, проводила ревізії в містах і селах, виконувала і поліційні обов'язки — придушувала селянські повстання, боролась з гайдамаками. Канцелярія призначала канцеляристів

[98] Панашенко В. В. Органи управління...— С. 17.
[99] Струкевич О. К. Друга Малоросійська колегія...— С. 16.
[100] Там само.—С. 68—69, 99, 203.
[101] Там само.— С. 99.
[102] Апанович О. Генеральна військова канцелярія.— С. 140.
[103] Яковенко Н. М. Примечания.— С. 466.
[104] Чунтулова В. Д. Генеральна військова канцелярія.— С. 11.
[105] Там само.— С. 12—13.

в усі установи Гетьманщини[106]. В. Пришляк наводить факт щодо видачі охоронного листа гетьмана І. Мазепи мешканцям Львова під час шведської війни[107].

В. Панашенко зауважувала, що упродовж свого існування Генеральна канцелярія готувала документи з різноманітних питань державної діяльности та суспільного життя. З 1720 р. вона стала особливим адміністративним колегіальним органом, який мав право розгляду важливих справ поточного правління, видання розпоряджень, надання старшинських чинів тощо[108]. В. Горобець, повідомляючи про здійснене у 1722—1723 рр. розширення повноваження канцелярії завдяки судовим функціям, зазначав, що вони не були традиційними для цієї установи Гетьманщини[109]. У статті В. Шевчука „Гетьман-вигнанець", що супроводжує публікацію листів та уривків з „Діаріуша" П. Орлика, коротко згадується про таку важливу функцію канцелярії, як виховання молодих кадрів[110]. Я. Дашкевич у статті, присвяченій діяльності гетьмана П. Тетері, зазначав, що при гетьмані перебував архів[111].

О. Апанович вважала, що у XVIII ст. Генеральна канцелярія, через яку здійснювалася влада гетьмана, перебрала функції Ради генеральної старшини. У ній зосереджувалось адміністративне, судове і фінансове управління державою, складалися важливі державні документи (у тому числі гетьманські універсали), велося дипломатичне листування, розглядалися карні й цивільні справи козаків, селян і міщан Гетьманщини. За відсутности гетьмана вона керувала державою від його імені. Під час військових дій канцелярія займалася мобілізацією, комплектуванням, озброєнням та забезпеченням козацького війська. У поході керівництво військом здійснювала Похідна генеральна канцелярія[112]. Генеральна військова канцелярія була також своєрідною школою підготовки фахівців державного управління[113]. Д. Веденєєв та Ю. Джеджула дослідили її роль як головного координаційного органу військово-політичної розвідки[114]. Крім того, до неї надходили на затвердження малюнки сотенних прапорів[115].

В. Панашенко у праці „Соціальна еліта Гетьманщини" зазначала, що канцелярія була органом, за посередництвом якого гетьман здійснював військову, цивільну і судову владу, тут були важелі безпосереднього управління державою і військом, вирішення внутрішньо- і зовнішньо-

---

[106] Чунтулова В. Д. Генеральна військова канцелярія.— С. 15—16.

[107] Пришляк В. „До історії взаємин..." // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1992.— Вип. 1.— С. 80.

[108] Панашенко В. В. Органи управління [illegible] їх канцелярії...— С. 6—7.

[109] Горобець В. М. Малоросійська колегія...— С. 104.

[110] Шевчук В. Гетьман-вигнанець // Хроніка 2000.— 1993.— № 3—4.— С. 63.

[111] Дашкевич Я. Павло Тетеря, незрозумілий гетьман (1662—1665) // Неопалима купина.— 1995.— № 1—2.— С. 93.

[112] Апанович О. Генеральна військова канцелярія.— С. 140.

[113] Там само.— С. 141.

[114] Степанков В. Розвідувальна служба української держави [illegible] роки Хмельниччини (1648—1657) // Доба Богдана Хмельницького...— С. 41; Джеджула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького.— К., 1995.— С. 20, 32, 34, 37, 66, 96.

[115] Дяченко Т. Герб міста Лубен // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства.— 1996.— № 11.— С. 6.

політичних питань[116]. Канцелярія також надавала звання бунчукових, військових і значкових товаришів і керувала ними, обирала „достойних" на заміщення полковників і полкових старшин, виконувала функцію третейського суду, надавала дозвіл на увільнення від військової служби для зайняття церковних посад[117].

Підсумовуючи розглянутий історіографічний матеріал про діяльність Генеральної військової канцелярії загалом, можемо констатувати, що всі історики починають її історію [redacted] часів Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Канцелярія виникла у процесі еволюції козацького самоврядування (теза сформульована М. Грушевським, Д. Дорошенком та І. Крип'якевичем) та розвивалася при особі гетьмана. З інших етапів історики виділяють реформу Генеральної канцелярії 20-х рр. XVIII ст., конфлікт з Малоросійською колегією, поділ на повиття за гетьмана Д. Апостола, скасування її 1764 р. [redacted] різними уточненнями.

Складна і заплутана історія канцелярії змусила деяких науковців зробити висновки про припинення її діяльности, поновлення, [redacted] також злиття [redacted] іншими установами тощо. Проте Л. Окиншевич переконливо довів, що ця установа функціонувала протягом усього часу існування Гетьманщини.

Відтак розгляд історіографії Генеральної військової канцелярії дає можливість зробити висновок про наявність тяглости в її історичному розвитку. Традиції у структурі й формах її діяльности залишалися сталими, незважаючи на різні реформи й зміни. Наступність у діяльності інституції забезпечувалася творчим пошуком канцеляристів, які вміли пристосовувати своєрідні форму і стиль козацького урядування й діловодства до складних умов XVII—XVIII ст.

Крім того, принаймні [redacted] погляду історіографії можемо констатувати належність Генеральної військової канцелярії до явища тривалого історичного часу не тільки за віком її існування, але й за структурними сутнісними ознаками, яким саме притаманні тяглість і наступність.

Vladyslav STAFIYCHUK

THE PROBLEM OF CONTINUITY IN THE MAKE-UP AND ACTIVITIES OF THE GENERAL MILITARY OFFICE: HISTORIOGRAPHIC PERSPECTIVES

The Office came into being at [redacted] time when the Kozak self-government was evolving and came into its own only under the Hetmanate. It was reformed in the 1720s and later experienced long-lasting conflicts with the *Maloru'ska Collegium*. Under Hetman D. Apostol the Office was subdivided into [redacted] number of 'departments'. It was abolished in 1764. A constant search for clerks and officers capable of adopting the unique form and style of the Kozak self-government was what ensured continuity in this institution.

---

[116] Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.).— К., 1995.— С. 76.

[117] Там само.— С. 60, 70—71, 73, 88, 90, 106, 108.

Ірина МАТЯШ

„УКРАЇНСЬКА СТАРОВИНА“: СПРОБА СТВОРЕННЯ АРХІВНО-МУЗЕЙНОГО ЧАСОПИСУ (З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ ПЕРІОДИКИ В УКРАЇНІ)

Однією з визначальних особливостей архівного будівництва доби визвольних змагань українського народу за свою незалежність у 1917—1921 рр. було рятування від знищення у неймовірно складних умовах безцінної скарбниці духовности — архівів. „Нарід може бути нацією тоді, коли знає свою старовину й кохається в свойому мистецтві. Тільки нація може творити власне державне життя і тільки власне державне життя забезпечить культурний розвиток народу“,— зазначалося у законопроекті про охорону пам'яток старовини і мистецтв 1920 р., створеному національно свідомими інтеліґентами [redacted] умовах воєнної руїни, коли, здавалося б, було далебі [redacted] до культури. Ці важливі проблеми розв'язували спеціальні інституції часів Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії — Бібліотечно-архівний відділ Генерального секретарства справ освітніх (згодом Міністерства народної освіти) [redacted] чолі з М. Грушевським, Архівно-бібліотечний відділ ГУМНК (Головного управління у справах мистецтв та національної культури), підпорядкований МНО Української держави [redacted] чолі з В. Модзалевським; Відділ охорони пам'яток культури та мистецтва ГУМНК МНО УНР, який у вересні 1919 р. очолив П. Клименко. Видання українського архівного часопису „Пам'ятки“ (археографічного характеру) було заплановане Бібліотечно-архівним відділом [redacted] перше півріччя 1918 р. Передбачалося навіть виділити дві тисячі карбованців для втілення ідеї в життя, проте [redacted] так і не була реалізована через несприятливі обставини.

Архівно-музейний часопис (з іншою концепцією) „Українська Старовина“ вийшов лише 1 листопада 1919 р. як друкований орган Відділу (за деякими джерелами — Комісії) охорони пам'яток старовини і мистецтва при ГУМНК, що з вересня 1919 р. діяв у м. Кам'янці-Подільському. Цю пам'яткоохоронну інституцію, котра перебрала обов'язки й Архівно-бібліотечного відділу (робота якого після від'їзду уряду [redacted] Києва була малоефективною без авторитетного лідера*), було створено згідно з наказом заступника міністра народної освіти П. Холодного від 30 серпня 1919 р. Відтак перед Відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва [redacted] доби

---

* Короткий [redacted] у вересні 1919 р. Архівно-бібліотечний відділ очолював Ю. Іванов-Меженко, але налагодити роботу, хоч би подібно до своїх попередників (О. Грушевського та В. Модзалевського), він [redacted] зміг.

Директорії (кам'янецький період, друга половина 1919 р.) стояло завдання — рятувати архівні і мистецькі скарби. Очолити Відділ в останні дні літа 1919 р. Міністерство народної освіти запропонувало П. Клименку. Випускник історико-філологічного університету св. Володимира в Києві, вихованець професора М. Довнар-Запольського, 32-річний професор української історії був не лише фахово підготовленим, але й мав досвід викладацької роботи в Київському археологічному інституті та Кам'янець-Подільському державному українському університеті, де він був деканом історико-філологічного факультету. Пропозиція не була випадковою ще й тому, що саме під його головуванням діяла Архівна комісія університету (в складі професорів В. Боберського, Й. Пеленського, докторів І. Кревецького, О. Назарука, приват-доцента Л. Бялковського, Ю. Сіцінського, М. Обідного та інших), котра, власне, й була тоді основним осередком пам'ятко-охоронної роботи. Усвідомлюючи необхідність створення державної, а не лише громадської, інституції для такої діяльности, у листі до МНО від 8 серпня 1919 р. ректор КПДУУ, відомий учений і державний діяч, І. Огієнко писав: „Прошу Міністерство вжити можливих заходів щодо упорядкування охорони старовини"[1]. Додатком до листа були протоколи Архівної комісії КПДУУ, у яких викладалася програма дій у цій ділянці. Отже, цілком зрозумілою стала й резолюція на документі, датована 9 серпня, тодішнього міністра освіти Н. Григоріїва: „Запросити проф. Клименка взяти на себе тимчасово обов'язки Начальника відділу охорони пам'яток старовини і організувати комісію для перегляду архівних матеріалів"[2]. Відповідно 11 серпня ним надіслано й запрошення: „Високоповажний Пане Професоре. Відсутність у сучасний мент фаховця по справах охорони пам'яток старовини й мистецтва в Головному Управлінні Мистецтв та Національної Культури гальмує заходи Міністерства Народної Освіти що до захисту пам'яток старовини й мистецтва, особливо архівів від руйнації. Мною накреслено низку заходів, аби запобігти майбутній шкоді від необережного поводження з цими наукової вартости цінностями, але за відсутністю необхідних фахових людей, змушує мене звернутись до Вас, Високоповажний Пане Професоре, прийти на допомогу в цій справі, — прийнявши на себе тимчасове керування Відділом Охорони Пам'яток Старовини й Мистецтв при Головному Управлінні Мистецтв та Національної Культури, а також організацію Архівної Комісії для вироблення засобів охорони архівів"[3]. Оскільки професор П. Клименко зі згодою не зволікав, уже 29 серпня 1919 р. з його ініціативи Міністерство внутрішніх справ УНР письмово доручило місцевим органам самоврядування опікуватися пам'ятками старовини, здійснювати охоронні заходи щодо попередження їх „знищення, псування й продавання"[4]. Виконувати цю роботу мали губернські та повітові комісари освіти (згідно з наказом № 10 від 30 серпня 1919 р., їм доручалося „взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини й мистецтва"[5], а найпершими їхніми помічниками вбачалися учителі, через яких МНО пропонувало „оповістити населення, що всі старовинні речі:

---

[1] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (далі — ЦДАВО України у Києві), ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 32.

[2] Там само.

[3] Там само.— Арк. 34.

[4] Там само.— Арк. 79.

[5] Там само.— Арк. 22.

картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава“[6]. Залучення місцевої інтеліґенції до виявлення й рятування мистецьких та архівних скарбів не лише було на той час ефективним засобом, але й стало прообразом руху архівних та бібліотечних кореспондентів, що набув широкого розмаху [redacted] Україні у другій половині 1920-х рр. Представники місцевої інтеліґенції, котрі осягнули можливі наслідки втрати неоціненних документальних скарбів, стали поряд із фахівцями першими читачами архівної періодики.

30 серпня 1919 р. у складі МНО (наказ № 9 „для ГУМНК“) було створено й Архівну комісію — „міжвідомчий науково-дорадчий пам'яткоохоронний орган“[7] для підготовки інструкцій [redacted] охорони пам'яток старовини і мистецтв, здійснення централізованого керівництва для охорони архівів, музеїв, збірок старовинних і мистецьких колекцій, контролю за паперовою фабрикою Лідії Коцебу — справжнім „архівним Молохом“, де під виглядом утилізації гинули безцінні архівні документи. Очолив Архівну комісію також професор П. Клименко, [redacted] до складу увійшли юрисконсульт МНО М. Альтер, приват-доценти Л. Бялковський і Ю. Сіцінський, „різьбяр“ М. Гаврилко, професори О. Назарук, Й. Пеленський та В. Боберський, доктор І. Кревецький, [redacted] також представники Подільської губернської (Ю. Олександрович) і Кам'янець-Подільської повітової (О. Пащенко) народних управ, міністерств: юстиції (Є. Шманкевич), внутрішніх та земельних справ (Б. Янів), преси і інформації (П. Мороз), народного господарства, військового (М. Обідний).

Порядок денний майже кожного засідання Комісії був доволі насиченим, [redacted] результати розгляду питань — дуже важливими для подальшого розвитку архівної та музейної справи. Так, Комісія розглядала питання про „необхідність закону, що охороняв би пам'ятки старовини та мистецтв під загрозою грошових кар і тюрми [redacted] знищення й вивіз“, „заснування губерніяльних архівних комісій“, „відібрання [redacted] крамниць м. Камінця проданих туди документів [redacted] Архіву б. Губерніяльного Правління. Розслідування цеї справи та відібрання документів доручено проф. Клименкови та секр. Дложевському“, „вироблення статуту Міністерства Мистецтв і Національної культури“, „утворення комісії для уложення статуту Українського Національного Архіву [redacted] Київі“[8] та інші. Важливим заходом Архівної комісії стала підготовка на початку вересня 1919 р. проекту закону „Про охорону пам'яток старовини і мистецтва“ (М. Альтер), згідно [redacted] яким архітектурні, археологічні, архівні, бібліотечні, музейні та інші історико-культурні скарби українського народу підпорядковувалися юрисдикції держави, а Головне управління у справах мистецтв та національної культури мало контролювати приватні, громадські і державні збірки культурно-історичних пам'яток [redacted] Україні. Серед інших надто вагомих арґументів на користь затвердження законопроекту в пояснювальній записці до нього, підписаній міністром народної освіти Н. Григоріївим та П. Клименком і поданій 15 вересня 1919 р.

[redacted] Нестуля Олексій. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні.— Київ; Полтава, 1994.— С. 210.

[7] Там само.— С. 209.

[redacted] протоколів Комісії для охорони пам'яток старовини [redacted] мистецтв при Головнім Управлінні Мистецтв і Національної Культури // Українська Старовина.— 1919.— № 1.— С. 9.

на розгляд Ради Народних Міністрів заступником міністра народної освіти УНР П. Холодним, наголошувалося: „Зважаючи на некультурність народу і велике нищення пам'яток, цілком безглузде, потрібно встановити порядок, аби окремий орган державного урядування піклувався про зберігання й догляд за культурно-історичними пам'ятками, які функції і надаються законопроектом Головному управлінню мистецтв і національної культури. Цей догляд і піклування дуже складні і форми їх заздалегідь важко встановити. Через те Головному управлінню мистецтв і національної культури законопроект надає право широкої ініціативи у його праці по зберіганню й догляду за культурно-історичними пам'ятками“[9].

На одному з перших засідань Комісії було ухвалено видавати часопис для публікацій з питань „українського мистецтва і старовини, усякі урядові закони і роспорядження та звіти з місць про становище пам'яток старовини“. У ньому планувалося друкувати офіційні документи, статті й замітки з профільної для часопису тематики, бібліографію. Редагування друкованого органу доручалося професорові П. Клименку та докторові О. Назаруку. Крім них, до редакційного комітету увійшов І. Кревецький. Хоч „відповідних сум“ у Головному управлінні у справах мистецтв та національної культури для реалізації задуму не було, вихід вдалося знайти. Пов'язавши свою долю з Українським Січовим Стрілецтвом (від 1915 р.), О. Назарук упродовж трьох років керував пресовою службою УСС на Поділлі, був співредактором „Вісника Союзу Визволення України“, від 1918 р. — членом Української Національної Ради ЗУНР, очолював комісаріат УСС, в уряді С. Остапенка керував управлінням преси і пропаґанди, а з літа 1919 р., співпрацюючи з Є. Петрушевичем, редагував орган Української Галицької Армії „Стрілець“[10]. Тут-таки, у пресовому відділі УГА при редакції „Стрільця“, працював й І. Кревецький — знаний галицький історик, багатолітній директор бібліотеки НТШ (1905—1914, 1921—1937)[11]. Варто зазначити, що саме його вважає сучасний учений — ретельний дослідник життєписів української наукової та творчої еліти — В. Качкан організатором „виходу журналу „Українська Старовина“[12]. Однак роль двох інших названих членів редакційної колегії також не варто применшувати. Отже, для реалізації задуму видання часопису завдяки зусиллям О. Назарука, І. Кревецького та П. Клименка деякі кошти дав Галицький уряд.

Перше число „Української Старовини“ обсягом 10 сторінок вийшло коштом Диктатури Західних областей УНР у видавництві „Стрілець“. Дизайн обкладинки (зазначена лише назва), якість паперу (газетний), форма (великий формат, верстка у дві колонки, з використанням постійного верхнього колонтитула, де вказувалися назва часопису, номер, сторінка) були доволі простими й засвідчували фінансову обмеженість видавців. Однак, хоч „малі сили й нечисленні кошти, одержані від

---

[9] Нестуля Олексій. Біля витоків державної системи...— С. 214.

[10] Качкан В. Проти блудного блиску чужої ідеї (культурологічні рефлексії Осипа Назарука) // Хай святиться ім'я твоє: Українознавство та пресологія (XIX — перша половина XX ст.) / Наук. ред. М. Романюк.— Львів, 1998.— Кн. 3.— С. 175.

[11] Качкан В. „Реальні образи сумної правди“ (Основні консеквенції у діяльності Івана Кревецького) // Там само.— С. 189.

[12] Там само.

Галицького уряду“, не давали змоги налагодити „зразу видавання часопису як належить“, редакційна колегія орієнтувалася на тривалий систематичний вихід нового часопису.

Це було спеціально-галузеве періодичне одномовне (мова українська) видання науково-популярного характеру, розраховане насамперед не стільки на співробітників архівних, бібліотечних та музейних установ того часу, скільки на громадян, здатних усвідомити велич духовного надбання нашого народу і осягнути можливі наслідки повної його втрати. На думку засновників, часопис мав бути засобом спілкування з „освіченим громадянством“, на яке Комісія покладала велику надію у справі рятування безцінних скарбів старовини. У викладеній у першому числі програмі діяльности редакції наголошувалося, що „велике нищення пам'яток старовини та важке становище уряду в справі охорони їх вимагає напруження всіх сил в першій мірі громадянства для збереження тих великих богацтв, які ще осталися“[13]. За сприяння свідомих громадян планувалося невідкладно розпочати укладання реєстру знищених пам'яток, і на сторінках часопису друкувати „синодик померших культурних цінностей“. Поряд з висвітленням громадської ініціативи у справі рятування культурного народного надбання планувалося інформувати про урядові заходи щодо охорони і збирання пам'яток старовини, „випрацьованих і виплеканих народом“.

Перше число часопису вмістило 20 публікацій, серед яких суто архівній тематиці було присвячено дві статті, а решта тою чи іншою мірою торкалися проблем архівної справи. Авторами журнальних публікацій були члени Комісії: директор Українського військово-історичного музею О. Благодир; професор П. Клименко; віце-директор Українського військово-історичного музею М. Обідний; помічник бібліотекаря Українського державного університету в Кам'янці-Подільському Л. Биківський; голова книжно-архівної секції доктор О. Назарук; бібліотекар НТШ у Львові І. Кревецький; професор мистецтва Київського університету, доктор Й. Пеленський та О. Прусевич. Дев'ять публікацій були авторськими, решта — офіційні повідомлення, замітки з термінології, повідомлення з місць та бібліографія — друкувалися без зазначення авторства.

Часопис починався публікацією О. Благодира „З мартирольогії української старовини“, у якій автор „сумно, але правдиво“ констатував брак належної уваги з боку держави до архівної та музейної справи („В Київі не дозволяли одкрити навіть приватний Археологічний Інститут“[14], тоді як украй необхідні були висококваліфіковані музеєзнавці й архівісти) та наводив факт знищення українських цінностей „німцями, росіянами й більшовиками“ й поспішного вивезення їх „англійцями й американцями“. На противагу реалістичному песимізмові О. Благодира, у статті „Архівна справа на Україні“ (С. 2) П. Клименко висловлював надії про те, „що гарячкова праця ріжнородних урядових закладів для використання українських архівів не знищить їх до кінця“, й пропонував утворення спеціальних державних установ для зберігання та використання архівів „наукового, а не хвабричного“ (йшлося про горезвісну паперову фабрику Л. Коцебу поблизу Ка-

---

[13] Українська Старовина.— 1919.— № 1.— С. 1.

[14] Там само.

м'янця-Подільського). А коротенька стаття „Український уряд та справа національної культури й мистецтв“ підбивала підсумки діяльности Директорії на ниві культурного будівництва. Поряд з повідомленням про те, „що уряд не має сил дати належну охорону пам'яткам та їх збіркам [з повного складу урядовців — 9—11 осіб — бібліотечно-архівного та інших відділів ГУМНК працювало по 2—3 особи.— *І. М.*], а державна скарбниця не має коштів на перевозку культурно-історичних річей в безпечні місця, та налагодження ушкоджених архітектурно-цінних будівель“, зроблено доволі оптимістичний висновок: „Український Уряд, який ще так недовго істнує, шарпаний ворогами зі всіх сторін світа, зумів майже на всіх полях національної культури і мистецтва, як в центрі так і на місцях, зробити за оден рік без порівняння більше, чим чужі уряди зробили для України за сотні літ їх панування“[15]. Крім названих, перше число журналу репрезентувало інформаційно насичені публікації М. Обідного „Військово-історична справа на Україні“, Л. Биківського „Українська Національна Бібліотека в Київі“, П. Клименка „Українська мистецька старовина та її національний зміст“, О. Назарука „Українська старовина й українська новочасна творчість“, О. Прусевича „Пам'ятки фортифікаційної штуки на Поділлі“. Зокрема, констатуючи складне становище, в якому перебували військові архіви унаслідок „більшовицької інвазії“, М. Обідний наголошував на необхідності „зараз утворити комісію для написання історії війни українського народу за визволення свого краю. Коли цього зробити не можна, то приступити бодай до надрукування матеріялів до історії війни“[16]. Крім того, реально оцінюючи ситуацію, він запропонував вибрати „в якійсь невтральній державі місце для переховування найцінніших військових, а також політичних українських документів“[17]. Л. Биківський в обширній публікації описав історію фундації та склад фондів Української національної бібліотеки, висвітлив основні напрями діяльности Тимчасового комітету для заснування УНБ (у складі А. Кримського, О. Грушевського, В. Кордта, Г. Житецького, С. Єфремова, В. Вернадського та Є. Перфецького). У рубриці „Про знищення пам'яток старовини й мистецтва“ наводилися факти „архівних погромів“ у лютому—вересні 1919 р. Так, віденський посол УНР В. Липинський 20 лютого 1919 р. інформував про цінні колекції й бібліотеку в Антонінах Старокостянтинівського повіту; 26 серпня віце-директор департаменту міністерства преси Д. Катамай повідомляв про „знищення при більшовиках архівів, бібліотек та музеїв польських магнатів у Вінниці й окрузі“, а 24 вересня професор Й. Пеленський — про те, що там „продаються архівні матеріяли повітових та губерніяльних установ“[18]. Отже, кореспондентами цієї рубрики журналу були представники інтелігенції: віденський посол УНР В. Липинський, голова Ольгопільської повітової земельної управи І. Христич, агроном Литинського повіту М. Михалевич, член Гайсинської повітової управи Ксендзюк, архітектор з м. Чорного Острова Є. Сердюк, уже згадуваний віце-директор департа-

---

[15] Український Уряд та справа національної культури і мистецтв // Українська Старовина.— 1919.— № 1.— С. 2.

[16] Обідний М. Військово-архівна справа на Україні // Там само.— С. 3.

[17] Там само.

[18] Українська Старовина.— 1919.— № 1.— С. 8.

менту міністерства преси Д. Катамай, голова Волочанської волосної управи М. Сіров, професор Пеленський, т. в. о. начальника штабу Наддніпровської дієвої армії отаман Сінклер, державний інспектор Волинської групи Малеча, державний інспектор 3-ї дивізії Потішко та інші. Принагідно зазначимо, що серед архівних документів в фонду Головного управління у справах мистецтв та національної культури Міністерства народної освіти УНР (ф. 3689) у ЦДАВО України у Києві збереглися ці численні листи з тривожними повідомленнями про нищення „безцінних скарбів" (частина з них опублікована на сторінках „Української Старовини"), що надходили на адресу Відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва і нині є цінним історичним джерелом. Так, у листі, що надійшов від агронома М. Михалевича, названо села, де „даремно марнуються книжки в бібліотеках": Чернятин, Сєвероіванівка, Маньківці, Рів, Качанівка, Стара Синява[19]. Інші вцілілі у буревії революції документи засвідчують, що інформація В. Липинського була викликана проханням графа Й. Потоцького до „Його Екселенції Ясновельможного пана посла Українського" (ще в лютому 1919 р.), „аби маєток Антоніни з його висококультурними парками, садами і теплярнями не був зруйнований і пограбований"[20]. У маєтку справді залишилися під загрозою знищення „правдиві скарби старовини і штуки, галерея малюнків найліпших малярів, цінності старих замків Сангушко, Корецьких, Острожських, велика бібліотека найліпших видань теперішніх і давнійших в кількости 12 тисяч томів, коштовний архів родинний, непорівнянні колекції, образів, порцеляни і ріжних меблів, котрі попередніми поколіннями були зібрані"[21]. Отже, журнал сприяв розгортанню одного з основних напрямів діяльности Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва — виявленню й рятуванню державних і приватних колекцій.

У рубриці „Закони й обіжники в справі охорони пам'яток старовини і мистецтва" подавався обіжник до губерніальних і повітових комісарів освіти за підписом заступника міністра народної освіти П. Холодного та виконуючого обов'язки голови Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва П. Клименка від 30 серпня 1919 р. про повноваження комісарів у справі „догляду і захисту пам'яток старовини й мистецтв від знищення, псування й продавання". У цьому документі наголошувалося: „Непограбовані збірки старовинних річей, бібліотеки, архіви мають бути за допомогою місцевих самоврядувань та органів адміністраційного розпорядження перевезені з власницьких помешкань, залишених без догляду до громадських установ, переважно шкіл, початкових або середніх, або до громадських бібліотек та передані під росписку по описі завідуючим цими установами"[22].

Чітку рубрикацію у розглядуваному числі часопису побачити важко, оскільки основні статті надруковані без рубрик, проте окремі рубрики все-таки є: „Від редакції", „З історії української старовини", „Про знищення пам'яток старовини й мистецтва", „Закони й обіжники в справі охорони пам'яток старовини і мистецтва", „З протоколів Комісії для охорони

---

19 ЦДАВО України у Києві, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 11.

20 Там само.— Арк. 13.

21 Там само.

22 Закони й обіжники в справі охорони пам'яток старовини й мистецтва // Українська Старовина.— 1919.— № 1.— С. 9.

пам'яток старовини та мистецтва при Головнім Управлінні Мистецтв та Національної Культури“, „Ріжні замітки“, „Бібліографія“. Вони об'єднують статті, коротенькі замітки, інформативні повідомлення, бібліографічні записи тощо. На останній сторінці подано зміст і вказано вихідні дані видання. Таким чином, редколегія намагалася привернути увагу читачів до найболючіших „архівно-музейних“ проблем того часу, сподіваючись на підтримку хоч би невеликого кола українських громадян у рятуванні незамулених архівних джерел народної пам'яті.

Проте умови воєнного часу перешкодили планам видавців — наступне число часопису так і не побачило світ. Нині з цим раритетним виданням, що вийшло друком 80 років тому, можна ознайомитися, зокрема, у Науково-довідковій бібліотеці центральних державних архівів України у Києві. Спроба видання спеціального науково-популярного часопису з питань архівної, бібліотечної та музейної справи засвідчувала увагу уряду УНР до проблем збереження документальної спадщини українського народу, уможливлювала зворотний зв'язок з читачами, що стали першими помічниками державних інституцій у цій справі, інформувала про діяльність Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва та Архівної комісії МНО. Подібний часопис з'явився в Україні лише у середині 1920-х рр.

Iryna MATIASH

UKRAINIAN ANTIQUITY:
HISTORY OF FOUNDING AN ARCHIVES-AND-MUSEUM PERIODICAL
(FROM THE HISTORY OF ARCHIVAL PERIODICALS IN UKRAINE)

The article outlines the history of founding the periodical *'Ukrains'ka Starovyna'* (Ukrainian Antiquity), its objectives, structure and content. Only one issue of 1919 is available for analysis. It saw the light of day owing to the efforts of O. Nazaruk, I. Krevets'kyi and P. Klymenko, was financed by the Dictatorship (Administration) of the UNR and put out by the *Strilets'* Publishers.

НУМІЗМАТИКА. МЕТРОЛОГІЯ. МАРКЕРУВАННЯ

Олександр ОГУЙ

РОЗВИТОК МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНОЇ СИСТЕМИ В МОЛДОВІ ТА БУКОВИНІ У XIV—XIX СТОЛІТТЯХ: ПОЛІНОМІНАЦІЇ В АДАПТИВНИХ ТЕРМІНОСИСТЕМАХ

Останнім часом розвиток термінологічних систем практично не вивчається, хоч висновки, почерпнуті шляхом такого вивчення, можуть бути корисними як для розуміння процесу термінотворення, так і для становлення номінації загалом. Зупинимося на монетно-лічильних найменуваннях, уживаних в актових матеріалах Молдови та Буковини кінця XIV — першої третини XIX ст. Враховуючи результати авторської періодизації на основі матеріалу основних молдовсько-буковинських літературних та актових пам'яток (обсяг вибірки — 4382 слововживання 120 термінів у 2813 різноманітних пам'ятках)[1], можна говорити про п'ять основних періодів розвитку монетно-лічильних найменувань. Розглянемо вживання монетно-лічильних найменувань у кожному з періодів зокрема.

Терміносистема монетно-лічильних найменувань періоду *гроша, рубля* та *гривні* (кінець XIV ст. — 1470-ті рр.)

Як засвідчує аналіз, система монетно-лічильних найменувань, вивчена на основі матеріалу понад 500 грамот молдовських господарів Петра, Романа, Александра Доброго, Іліаша та інших і 250 ранніх грамот Штефана III Великого (1457—1504), написаних книжнослов'янською, старорумунською і латинською мовами, відзначається майже повною автентичністю з термінологічною системою сусідньої Галицької Руси, що склалась під впливом Польщі та Литви на основі давньоруської. Це проявляється у повній відповідності збірного терміна пєнъзи *(готовы)*, лічильних термінів *грош* (182 слововживання) — златын *(оугрьскын)* (31 слововживання) — *(пол)рубль* (42 слововживання); монетних позначень: *дукат* (3 слововживання), *florenos hungaricales* (2 слововживання) та лічильно-вагових термінів *гривня* (29 слововживань) — *marca* (2 слововживання). Досліджувана монетно-лічильна система значно відрізнялась від тогочасної валаської (мунтенської)

[1] Огуй О. Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема полиномінацій в адаптивних термінологічних системах.— Чернівці, 1997.— 225 с.; його ж. Періодизація історії грошового обігу на Буковині та в Молдові (на основі письмових згадок в актово-літописному матеріалі XIV—XIX ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей.— Чернівці, 1998.— Т. 2.— С. 179—187.

та трансильванської, до якої входили збірні *дукати (пенези)*, лічильні *фертун* та *перпера* (візантійський *гіперперон*), монети *дукат, бан,* **аспр,** *флорин* **оугрьски**, *ducati, florenos, galbeni*[2].

Аналіз монетно-лічильної системи видається неможливим без урахування історичного минулого нашого краю — у Чернівцях XV ст., а може ще й раніше, був митний пункт Молдови. У складі князівства Буковина була пов'язана торговельно-економічними зв'язками з Галицькою Руссю, Польщею та Литвою, Угорщиною й Трансильванією (звідти *грош, злотыи,* **доукат**, *флури*). Від перебування у складі Галицько-Волинського князівства [redacted] монетно-лічильній системі залишалася попередня лічильно-вагова величина — *гривня* (29 слововживань 1408—1460 рр.), [redacted] лічильні поняття *рубль* (48 слововживань 1388—1474 рр.) та *копа* закріпилися завдяки подальшим зв'язкам з Галицькою Руссю (центр Львів), що належала на той час до Речі Посполитої.

Функціональне використання основних термінів у грамотах Молдови та Галицької Руси практично збігалося — *грош* та *гривня* вживалися, як правило, у торгових привілеях при визначенні розмірів мита, *златыи* — при описі значних торгових операцій (купівля млина, землі, села), [redacted] *рубль* — при визначенні розмірів „завъзки" — штрафу тому, **кто будет оуспоминати**. Вивчення сфери вживання деяких конкретних монет, їх характерних означень засвідчує прояв певної специфіки. Так, якщо уживаний термін *грош* застосовувався часто (82 слововживання) при визначенні розмірів мита: „**А оу Черновци отъ нѣмецкого воза мыто четыре гроши**" (3 липня 1460 р.), то **аспрами** (2 слововживання 1470-х рр.) почала виплачуватися данина туркам, [redacted] **златыми оугрьскими** (**червлинними**) (8 слововживань 1476—1491 рр.), окрім великих пожертвувань монастирям (див. **доукат оугорьскии**), проводилися розрахунки [redacted] угорцями. У посланнях до Брашова з'явилися терміни латинський *florenos hungericales* чи слов'янський *флури*. Італійський *ducati* функціонує у листі до Венеції (1503).

Ознайомлення [redacted] документально-архівним матеріалом та його мовний аналіз при всій неповноті (документально підтвердити випуск грошей Петром Мушатом не вдалося) дають змогу простежити ще [redacted] ранній період за адаптивним поетапно-сумісним співіснуванням на території Молдови декількох паралельних термінологічних підсистем — підсистеми *рубля* (лічильного), підсистеми *гроша* та *гривні* (лічильно-вагової), підсистеми *копи* та підсистеми *золотого*, що відповідають певним історичним реаліям.

Найдавнішою, за матеріалами дослідження, виявилась система лічби на *рублі* **фразкого серебра** (з 1388 р.), а потім на *рублі* **литого серебра, чистого серебра** і просто **серебра**, що документально підтверджує функціонування монетної *гривні* (ймовірно, генуезького, а також татарського та північноруського типу), як у сусідній Україні XIV ст.[3], проте на довший період часу — практично майже до середини XV ст. Останні випадки пізнішого вживання терміна *рубль серебра* (1474) могли стосуватися як вагового, так і монетного срібла.

[redacted] Див. список джерел за: Огуй О. Д. Монетно-лічильні найменування...— С. 174—179; [redacted] також: Kiriţescu C. C. Sistemul bănésc al leului si precursorii lui.— Bucureşti, 1964.— Vol. 1.— P. 85.

[redacted] Котляр М. Ф. Грошовий обіг [redacted] території України доби феодалізму.— К., 1971.— С. 46, 59—63.

Вагоме місце — документально з 1407 по 1468 р., а фактично з 1370-х рр. — займає лічба на вагові *гривні* та їх 1/48 частинки — *гроші* (з їх імовірними фракціями — *денарами* // *денаріями*). За документальними свідченнями, на території Молдови у 1408—1466 рр. функціонувало декілька типів грошів: „гроші монети землі нашої, що рахуються за марки", „гроші звичні краківські або руські", які за монетною стопою близькі до червоноруських монет, що карбували з львівської гривні. Уживання самого вагово-лічильного терміна *гривня*, за дослідженими молдовськими документами, знижувалося, як і в Україні, де це відбувалося дещо повільнішим темпом. Якщо останні випадки використання цього терміна в грошово-лічильному відношенні в Україні належать до середини XVII ст. (1630—1640 рр.), і з'являвся він, як правило, у консервативних юридичних формулах звичаєвого права (податки, митні збори, „вина чи головщизна")[4], то в Молдові це траплялося лише до 1468-х рр. як вагова характеристика. Цікаво відзначити, що в Молдові реліктових ужитків цього терміна не спостерігається, а це доводить про повний розрив з попередньою терміносистемою та можливою зміною звичаєвого права за рахунок інновацій, а звідти утвердження нової терміносистеми, яка могла бути лише привнесеною ззовні.

Уживання терміна *копа*, яким, крім празьких *грошей*, звично вважалися галицько-руські та львівські *напівгроші* („копа подольських"), зумовлене характером прикордонно-торговельних зносин із сусідньою Галичиною.

Як в Україні, Південно-Західній Галицькій Русі, так і в Молдові в один і той же час (1404) фіксується поява золотої монети — угорського *флорина*, позначуваного пізніше українським терміном **златыи**. Побіжний лінґвістичний аналіз засвідчує, що на початку XV ст. у мові відбувалась боротьба між синонімічними дублетами *флорин, доукат* та *золотий*, в якій останнє слово завдяки прозорості свого етимону та вживаності у молдовській канцелярії мало незаперечні переваги. Для уникнення багатозначности (в актах назва монети могла мати принциповий характер) термін *золотий* з 1430-х рр. доповнювався означеннями **оугорскыи, татарскыи, турецкыи**, які вказували на орієнтовне місце карбування чи походження та на високу якість проби (*червонии*). Термін *дукат* (без означення), ймовірно, використовувався для характеристики італійських монет як на внутрішньому ринку (1420), так і в листуванні з Венецією, а *флури* — у листуванні з Трансильванією (місто Брашов), де цей термін був звичним елементом терміносистеми. У внутрішньому обігу з 1470 р. ці монети приховувались за терміном **злат** (татарський). Привертає увагу поява терміна **златыи** від 1430-х до 1468-х рр. (42 слововживання) без означення і з 1470-х рр. майже постійне вживання **златыи** з означенням **татарскыи**, що при відсутності інших грошових лічильних термінів дозволяє припустити використання татарського *золотого* як лічильного поняття. Саме на той період припадає зникнення термінів *гривня* та *рубль*, що означає утвердження нової терміносистеми — терміносистеми *злотого*[5].

[4] Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV—XVIII ст.— К., 1981.— С. 83—84, 109—110.

[5] Огуй О. Д. Функціонування монетно-лічильних найменувань на території Молдавії та Буковини у 2-й половині XV ст. // Соціологічні проблеми Чернівецької області: Тези доп. реґіон. наук.-практ. конф.— Чернівці, 1990.— С. 45.

Ці обставини дають змогу припустити, що молдовська терміносистема, яка поширилася і [redacted] Буковину, була, подібно до української, адаптивним результатом проникнення певних грошових одиниць [redacted] відповідними лічильними термінами — *рубля* як срібного злитка, краківсько-руської *гривні* з 48 *грошами* та 96 польськими чи руськими *напівгрошами*, руської *копи* з 60 празькими *грошами* та 240 руськими *півгрошами*, а пізніше *золотого* (угорського чи генуезького з походження). Завдяки адаптивності пристосування до зовнішніх та внутрішніх умов система отримала здатність до самореґуляції[6].

Територіально-державна специфіка терміносистеми Молдови проявилась лише в появі певних означень (татарський *золотий*) та частотності вживання тих чи інших термінів-дублетів (*дукат*, *флорин* тощо), чим вона дещо відрізняється від майже аналогічної терміносистеми Галицької Руси. Крім того, для молдовської терміносистеми характерне певне відставання у динаміці розвитку — деякі релікти монетно-лічильних найменувань зберігалися у ній довше, ніж в Україні (*гривня*, *рубль*). Ознайомлення [redacted] документальним і нумізматичним матеріалом допомагає встановити орієнтовні грошові співвідношення між елементами терміносистеми монетно-лічильних найменувань: один *рубль* „фразкого“ чи литовського литого срібла дорівнював одній монетній *гривні* (вагою близько 200 г), 60 празьким *грошам* (копа), 200—240 руським *напівгрошам* у середині — наприкінці XIV ст.[7] У XV ст. один *рубль* дорівнював 100 *грошам*; одна лічильна *гривня* дорівнювала 48 *грошам*, 96 *напівгрошам*, 480 *денарам*.

Терміносистема монетно-лічильних найменувань періоду *татарського золотого* (1470—1570-ті рр.)

Як засвідчує аналіз системи монетно-лічильних найменувань (на основі понад 500 грамот та 600 доповнювальних документів — торгових записів, міждержавних договорів часів Штефана III пізнього періоду, Богдана III, Штефана IV, Петра Рареша, Александра Лапушняну та інших), терміносистема монетно-лічильних найменувань на початку другого періоду зазнала істотних змін, викликаних майже раптовим зникненням провідних термінів *гривня* — *рубль* — *грош*. Певним поясненням цьому [redacted] ймовірний розрив традиційних економічних зв'язків [redacted] Галицькою Руссю унаслідок турецької економічно-військової експансії [redacted] території Молдови.

Терміносистема монетно-лічильних найменувань зуміла, проте, пристосуватися до зовнішніх змін умов функціонування завдяки збереженню назв золотих грошових одиниць. Провідним терміном цього періоду став **татарскын золотын** (з 1446 по 1590 р. понад 305 випадків слововжитку), який, [redacted] молдовськими актами купівлі-продажу нерухомости, виконував функцію внутрішньообігових грошей. Угорський **золотын** (20 слововживань) мав тенденцію позначати репрезентативні високоякісні чи міжнародні гроші до початку 40-х рр. XVI ст. у відповідній документації (митних укладах, міждержавних угодах, дарчих грамотах, заповітах). Інші позна-

---

[6] Арнольд И. В., Буга Н. Н. Адаптивные системы и некоторые вопросы лексикологии // Системные описания лексики германских языков.— Ленинград, 1981.— Вып. 4.— С. 5—7.

[7] Полевой Л. Л. Зарождение денежного хозяйства Молдавского феодального государства (XIV в.) // Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма.— Кишинев, 1972.— С. 35.

чення золотих номіналів, як-от слов'янізоване *флури* та *Florenos ungaricales*, з'являлися переважно у німецько- та латинськомовній документації, що стосувалася трансакцій із трансильванськими містами Брашовом та Бистрицею, і були запозиченнями з угорсько-трансильванської терміносистеми.

Позначення середніх і дрібних монет практично зникли з внутрішньомолдовської актової документації — вони стали, унаслідок знецінення, занадто дрібними номіналами, щоб самостійно виступати при великих внутрішніх угодах. Термін *татарський золотий* як лічильна одиниця (з кінця XV ст.) почав, з одного боку, вбирати в себе сукупність різнопланових срібних монет, а з другого — функціонально перенісся на позначення всіх золотих номіналів того періоду. Це призвело до своєрідного термінологічного застою у внутрішньомолдовській документації того періоду, коли устійнився лише один лічильний термін — *татарський золотий*.

Аналіз різномасштабних зовнішньоторговельних і міждержавних документів допомагає виділити у межах монетно-лічильних найменувань дві основні підсистеми — підсистему *флорина* (з 1540 р. — *дуката*) з *денаром*, якою послуговувалися при зовнішніх зносинах зі Заходом, та внутрішню підсистему *татарського* (*язичного*, чи *валаського*) *золотого* з валаською лічбою на *аспри*, яка, очевидно, була функціональним перенесенням турецької монетної системи на молдовський національний ґрунт унаслідок турецької експансії.

Досліджувана терміносистема монетно-лічильних найменувань проявилася протягом усього періоду як адаптивна система з характерними для неї системними процесами притягання синонімічних дублетних форм та їх розмежування унаслідок системного відштовхування (**златыи татарскыи — златыи ѵгорскыи — флорин**). Адаптивне пристосування до змін зовнішніх умов функціонування та відповідних параметрів об'єкта породило функціональні полінімінації як перенесення у межах однієї термінологічної системи на основі подібности параметрично-вагових та функціональних характеристик[8]. Прикладом того є перенесення назви кримсько-генуезького *аспра* на назву турецького *акче*, відомого у молдовських документах як *аспр*; перенесення назви *denares banales* на позначення *денара* терміном *бан*; перенесення ознаки „татарський" на позначення італійських золотих монет, що потрапляли в Молдову „татарським" шляхом, тощо.

Функціонування терміносистеми в „талярний період" (1570—1670-ті рр.)

На основі добірки 300 буковинських документів І. Балана, доповнених про зовнішні торговельні відносини з Е. Гурмузакі, Ч. Гібанеску[9] та інших (орієнтовно 350 записів), вдається простежити особливості становлення терміносистеми в досліджуваний період.

В основі цієї терміносистеми монетно-лічильних найменувань лежить *таляр*, який у внутрішньо- та зовнішньомолдовській документації трап-

[8] Огуй О. Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. ...— С. 6—7.

[9] Balan T. Documente bucovinene.— Cernauţi, 1931.— Vol. 1: 1507—1653.— 298 p.; Cernauţi, 1934.— Vol. II: 1519—1662.— 216 p.; Cernauţi, 1937.— Vol. III: 1573—1620.— 250 p.; Cernauţi, 1938.— Vol. IV: 1720—1745.— 299 p.; Cernauţi, 1939.— Vol. V: 1745—1760.— 264 p.; Bucureşti, 1942.— Vol. VI: 1760—1833.— 504 p.; Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria romanilor: In 44 vol.— Bucureşti, 1876—1944; Ghibanescu Ch. Surete si izvoade: Documente slavo-romane: In 15 vol.— Iaşi, 1906—1932; Iaşi, 1917.— Vol. II: 1433—1633.

ляється разом з термінами *аспр* (1605), **ѹгорскыи жолтыи** (1628), **златыи** (1590), **леѹ, потроники** та **бані** (1650), окреслюючи таким чином основні номінативні одиниці цієї монетно-лічильної системи. Окрім того, в зовнішньо-молдовській документації з'являються елементи іноземних терміносистем: *zechini* (листування з Венецією), *tuggaten* (з 1512 р.), *florinos* (листування з трансильванськими містами).

При цьому різноманітна монетна „географія" зі скарбів (монет Речі Посполитої, прибалтійських володінь Швеції, Бранденбурзько-Прусської держави, Священної Римської імперії тощо) майже не диференціюється у писемних пам'ятках як Південно-Західної України, так і Молдови, бо потреби міжнародної торгівлі змушували європейських можновладців XVII ст. карбувати монети в однаковому наборі наміналів і дотримуватися тотожної вартости[10]. Це давало змогу купцям легко розраховуватися між собою на торгах, а монетам, не залишаючи „слідів" у документації, вільно долати державні кордони та митниці.

Термін *талярp* уживався, як правило, з різними типами означень, диференціюючи таким чином конкретну карбовану монету (**талєри битин**), позначаючи сукупність якісних срібних *монет-ортів, потроникiв* тощо (**сребрьних и пинъзи добрих**) та, ймовірно, сукупності різноякісних монет, у тому числі польських *солідів* готівкою (*таляри* — без означень — чи *таляри* **готовин**), і слугував основним лічильним поняттям того періоду. Паралельно з терміном *таляр* з 1589 р. з'явився термін *леу, леи*, що позначав голландську талярну монету погiршеної якости зі зображенням лева. У наступному періоді ця номінація стала ключовою.

Іншим провідним терміном талярного періоду було позначення золотої монети **ѹгорскии жолтыи**, що виникло на основі переосмислення попереднього позначення **ѹгорскыи черлєныи золотыи** внаслідок зміни якости монет. Це позначення існувало у двох основних формах: архаїчному скороченні „уг" і з 1630-х рр. у молдовському перекладі *галбін* „жовтий, золотий". Унаслідок утвердження в державній канцелярії молдовського варіанта румунської мови ця форма мала всі шанси вийти переможцем у конкурентній боротьбі синонімів, які виштовхнули з терміносистеми застарілий термін **злат татарскыи** (у 1590-х рр.) і потіснили нейтральний термін **златыи** (без означень) на позначення сукупности монет.

Унаслідок збільшення обсягу торгівлі та псування монет дрібні монетні номінали у письмових пам'ятках як Молдови, так і України, як правило, не з'являлися — вони об'єднувалися складачами купчих чи закладних у безіменні *таляри* чи *галбіни*[11]. Однак за зовнішньоторговими записами можна виявити, що основним розмінним номіналом спочатку був **аспр**. Цей термін досяг апогею свого вжитку в зовнішньоекономічній документації Петра IV Кривого та в літописах, у яких є згадки про „**аспри бес числа**". Проте він практично зник з ужитку з 30-х рр. XVII ст., коли з'являвся лише при позначенні звичаєвих податків у Штефана Томші (**50 аспри де сѹлжіѹ**). Певним поясненням цьому є катастрофічне знецінення *аспра* на початку XVII ст. Утративши свій авторитет на ринку, ця монета, як і сам термін, була витіснена з обігу якіснішими польськими монетами і, відповідно, їх позначеннями.

[10] Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет...— С. 89.
[11] Там само.— С. 91—95.

Як розмінна монета у 1600—1620-х рр. на місці *аспра* утвердився польський *потрійний грош* (**потройный** в Україні 1600—1630-х рр. або *потроник* у Молдові). Як і *аспр*, позначення цього типу монет спочатку приховувалось за узагальнюючо-лічильним *таляр*, але згодом — у 1650-х рр. — завдяки своєму стабільному курсові *потроник* наблизився до лічильного ужитку (**талєри дє потроничи**). Позначення інших польських якісних монет (*шостак, орт, грош* тощо), ймовірно, приховувалося за лічильним використанням термінів *таляр* (таляри добрими грошима). Термін *бан* фіксував два типи польських монет — *півтораки* (*бан добрий*) та *соліди* (*бан* — без означення). Молдовські *шеляги-соліди* отримали молдовський варіант назви *шалеу*.

Як бачимо, зміна обставин призвела до адаптивної зміни терміносистеми монетно-лічильних найменувань, що мала своїм опосередкованим наслідком утворення функціональних полінімінацій, де різні види талярів, їх фракції утвердилися під лічильним позначенням *таляр*. Це стосується й інших функціональних полінімінацій, які позначали певні типи монет з різних країн під спільним лічильним позначенням **златыи, угорскыи жолтыи, потроник, бан.**

Терміносистема монетно-лічильних найменувань у ранній „лейовий“ період — період лея та *бані* (1670—1770-ті рр.)

Як показує дослідження, надлишковість терміносистеми у попередньому періоді призвела до боротьби синонімічних дублетів, унаслідок якої у цьому періоді кількісно скоротився склад групи. Так, із п'яти позначень золотої монети у мові офіційних документів купівлі-продажу залишився лише один термін — *галбін* (17 слововживань / 89 слововживань), хоч у літописах фіксується романізоване скорочення із церковнослов'янської „уг“, що з'явилося при згадці про звичаєві усталені податки, які сягали своїми коренями ще у третій період, що додатково підтверджує висновок про архаїчність юридично-податкового канцеляриту.

Велику срібну монету позначав лише один термін — *леу, лей*. Його синонімічний дублет — родовий термін *таляр* з'являвся протягом усього періоду лише 10 разів, переважно при описі покупок 1590—1660 рр.

Серед позначень срібної монети виділяється як в офіційних документах, так і в літописах, термін *бан*, запозичений у попередньому періоді з ділової мови сусідньої Мунтенії (24 слововживання / 60 слововживань), та романізоване *потроник* до українсько-польського *потрійний грош* (8 слововживань / 26 слововживань). З 1730-х рр. у мові офіційних документів дедалі частіше з'являється турецьке *пара* (12 слововживань / 30 слововживань). Окрім того, у документах вказаного періоду (особливо у літописах) при описі прикордонних військово-економічних контактів згадуються елементи терміносистем сусідніх країн: російські *копійки*, австрійсько-германські *маръяші, пітачі*, польські *шуштачі, шостаки* і т. ін., які отримали як у молдовських, так українських буковинських документах свої специфічні позначення. Окрім позначень, іноземні монети одержують за вмістом срібла і певний курс, перепристосований, за браком власної, молдовської, до турецької монетної системи.

У четвертому періоді склалась на основі попередньої практично нова терміносистема. Три ключові елементи: *галбін, лей, бан*, що стали лічильними термінами, були раніше периферійними елементами попередньої терміносистеми. Отже, нова терміносистема — це результат функціональної

полінομінації, що зачепила не тільки елементи периферії, [redacted] й ядра терміносистеми. Так, романізована назва левкового *таляра леу, леї* (за зображенням лева), запозичена [redacted] конкретної монети, спочатку була перенесена, як показує дослідження, на позначення будь-якої монети талярного типу, а потім — [redacted] кінця XVII ст. — на позначення турецької срібної монети *куруша*. Поява різних означень: німецькі, турецькі, старі, нові *леї* — повинна була у мові офіційних документів розрізнювати *таляри* інших держав і турецький *куруш*, який з 1688 р. карбувався для зміни талярної монети на ринках Туреччини та країн-сателітів.

Функціональне перенесення назви, що призвело до подальшої полінομінації, відбулося і з іншою монетою — *злотом* (польська та українська — *злотий*). Ця монета початково з 1420-х рр. позначала золоті угорські *дукати*, а згодом була використана на позначення польської лічильної одиниці у 30 *грошів*. Випуск з 1688 р. турецької *золоти* (вартістю 30 пара) та її половинки — *тулта* (15 пара) був, імовірно, своєрідним пристосуванням до потреб молдовсько-валаськο-трансильванського грошового ринку, що мав інтенсивні зв'язки з Польщею і, відповідно, операції у *злотах*. За вагою та вмістом срібла ця турецька монета, яка відповідала 3/4 куруша, корелювала зі *злотовим таляром* Сигізмунда III 1620—1622 рр. (проба X, маса 19,77 г)[12] та імперським *флорином* у 28 штюверів.

У попередньому періоді з'явився термін *бан*, що тепер через функціональну полінομінацію позначав не тільки угорсько-трансильванський *денарій* та польський *півторак* („ляський" *бан*), а й турецьку срібну монету *акче*. Подібний функціональний перехід має своє пояснення. Наприкінці XVI ст. унаслідок зменшення ваги *акче*, відомого у молдовських документах як *аспр*, його вартість зрівнювалася з вартістю угорського *денара*, уживаного в Молдові під впливом Мунтенії як *бан*[13]. Імовірно, ця обставина створила передумови для функціонального перенесення найменування *бан* на початку XVII ст. для позначення турецького *акче* та утвердження цієї функціональної полінομінації наприкінці того ж століття. Таким чином турецький *акче* став *баном* у молдовських документах кінця XVII — перших двох третин XVIII ст.

Ключове позначення золотої монети — *галбін* — виникло також у результаті перекладної функціональної полінομінації, коли книжнослов'янське **ѵгорьскыи жолтыи**, що у скороченій формі **ѵг. жолтыи** позначав угорські золоті *флорини*, було перенесено на позначення золотої монети взагалі. Першу половину терміна [redacted] одних випадках залишали без означень (уг), де вона використовувалась для позначення звичаєвих податків. Друга половина терміна, відокремившись від першої, у перекладі на румунську *галбін* (від румунського „жовтий") позначала конкретну монету — європейський *золотий дукат* з курсом чотири *леї* за один *галбін* (1739).

Практично вся терміносистема монетно-лічильних найменувань (за винятком турецького терміна *пара*) є проявом функціональної полінομінації різних розмірів узагальнення — „орт" позначав спочатку польські *орти*, а пізніше й турецькі *онлуки* — 1/4 *куруша*; *потроник* стосувався

---

[12] Рабцэвіч В. М. Талер злотавы //Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя.— Мінск, 1993.— С. 607.

[13] Нудельман А. А. Топография кладов [redacted] находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР.— Кишинев, 1976.— Вып. 8.— С. 37.

й інших, не обов'язково польських [illegible] походження, потрійних *грошів*, „шуштачи“ позначали і польські *шостаки*, і австрійські *зібенери*; *полтураки* охоплювали і польські, і бранденбурзько-прусські, і шведські й інші.

У досліджуваній терміносистемі проявлялася схемна надлишковість (запасні канали зв'язку у вигляді інших монет з подібною вагою та пробою) і сигнальна надлишковість, коли у сполученнях зі словом *лей новий* могли з'являтися лише *пара* та новий *бан*, а в сполученні *лей старий* можна виявити *потроник* та *орт*. Досліджувана терміносистема виявилась результатом прояву зовнішнього середовища (різних монетних систем, керованих провідною — турецькою), у мовному розумінні автоматично пристосованого до змін зовнішніх умов та змін властивостей об'єктів — проби та ваги монети. Це ще один доказ на користь адаптивного характеру терміносистеми монетно-лічильних найменувань.

Функціонування монетно-лічильних найменувань у час австрійської анексії (1770—1830-ті рр.)

Наслідком анексії Буковини Австрією було утвердження австрійської терміносистеми, що, враховуючи місцеву та галицьку специфіку, мала дублетні національні форми. Так, у циркулярах Галицького губернаторства, окрім офіційної німецької мови, з'явилися паралельні польські та молдовські переклади з відповідними термінами, які [illegible] [illegible] форму-[illegible] української термінології.

Офіційними засобами платежу та розрахунку, за циркуляром Галицького губернаторства № 19 344 від 25 квітня 1817 р.[14], були золоті та срібні монети, вказані у тарифі обігових монет. До австрійських золотих монет належали: німецькі *Dukaten*; польські *dukat*, перекладені у буковинських документах терміном *галбини імпърътещи* або *цезарещи*; австро-нідерландські *Souverrains d'or*, [illegible] також голландські *дукати* (молдовські *галбини холендичещи*). Термін *галбін* поступово зник з ужитку в 40-х рр. XIX ст., поступаючись офіційному *дукат*.

Срібні монети офіційного вжитку мали офіційні та розмовні форми [illegible] обігових мовах циркулярів. Так, якщо термін *таляр* залишався незмінним для усіх мов документа (за винятком нечастого вживання молдовського *карагроши*), то *Florin (Gulden) Rheinisch* перекладався дослівно українською і польською мовами як *злотий ренський, złoty reńskie* чи замінювався у молдовському варіанті позначенням турецького *піастра леу, лей*. Спроба використати інший термін — *флорин, флоринци* — у циркулярах 1792—1793 рр. [illegible] прижилася. 1/4 *таляра* мала назву *чвертак*, *Vierteltaler*, польське *pół ryńskie*; *czwertak*. Монети вартістю 15 та 30 *крейцерів* 1775—1777 рр., емітовані для Галичини [illegible] її ліченням на польські *злоті*, відповідно називалися одно- та двозлотівками (польське *jedno-dwozłotówka*). Австрійські 20 *крейцерів* мали дві назви: *Zwanziger* (тобто „двадцятка“) та *Kopf* („голова“ — за зображенням голови правителя на ній), і польську назву *czterydziestówka* (до польського „сорок“ щодо кількости польських грошів у австрійському *цванцігері*). Ця назва послужила основою для популярного у галицько-буковинських документах терміна *сороківецъ*, *Sorokiwetz*. Німецькі десять *крейцерів* мали позначеня *Zehner* (до німецького „десятка“) та „половина голови“, [illegible] п'ять *крейцерів* — *Fünfer* (до

---

[14] Державний архів Чернівецької області. Окружне управління Буковини, ф. 1, оп. 1, спр. 3362, с. 27—28.

німецького „п'ятак"). Три крейцери позначалися ще німецьким терміном *Groschen* і польським терміном *czeskie* (за звичним місцем карбування цих монет)[15]. Старі монети вартістю 17 та 7 *крейцерів*, які за указом Франца I від 17 вересня 1807 р. вилучалися з обігу, мали польські позначення *czternastówka* (до польського „чотирнадцять" грошів у семи крейцерах) і *mariasz* (до німецького *Mariengroschen* — за зображенням Мадонни н[illegible] монеті). Молдовські відповідники *мъріащи* та *пътъчи* (ймовірно, до „п'ятак") з'являлися у молдовських перекладах. Найдрібнішими монетами були переважно мідні українсько-молдовські *гръйцар, кръицар*, німецькі *Kreuzer* (до німецького „хрест" — за зображенням хреста на перших етчкрейцерах 1271 р.) та його половинка *Denar* (українською чи молдовською *денар*). Ця система грошових найменувань постійно поповнювалася за рахунок нових територіальних завоювань, унаслідок чого офіційними стали *ломбардські чентезими* (Циркуляр К. К. Галицького губернаторства № 6465 від 7 лютого 1817 р.), *венеціансько-ломбардське соверен, скудо, солідо* тощо.

Окрім офіційно визнаних, існувала система хоч і не визнаних, проте функціональних платіжних засобів унаслідок територіальної суміжности і відкритости ринку та торговельних зносин. Завдяки цьому [illegible] терміносистемі монетно-лічильних найменувань з'являлися терміни *карагрош* чи *альбертталяр, пиастри турчеще, рубль* тощо. Проте, незважаючи на свою значну розповсюдженість на буковинському ринку у 1780—1820 рр., ці терміни звично приховувались під лічильним позначенням *леу*. Крім того, й офіційні назви створювали надзвичайно сильну конкуренцію звичному *леу*, який [illegible] 1720-х рр., окрім *талярів*, позначав турецькі *„лей векй"*, *„карагроши" піастр* або *куруш* чи як лічильна одиниця характеризував сукупність дрібніших номіналів за його курсом. Популярна назва *лей* збереглася і після анексії Буковини, спочатку позначаючи звичні турецькі монети, які продовжували циркулювати на бессарабсько-буковинському ринку, а згодом, як засвідчено, [illegible] 1782 р., — і *рейнські флорини* (*леї* німецькі, *леї* грішми німецькими імператорськими, *леї* конвенційні тощо). Для досягнення термінологічної чіткости термін *леу* з 1790-х рр. отримав означення *лей турецький* чи *лей грішми турецькими* (з 1793 по 1805 р. — 11 слововживань), який [illegible] 1805-х рр. у південному реґіоні поступився термінові *піастр* (до італійського *piastra* — „пластина"), характерному для європейської канцелярії тих часів.

Зміна означень та поява нового терміна мали своє пояснення. Курс турецького *лева* унаслідок погіршення срібла та інфляції у Туреччині мав постійну тенденцію до падіння щодо австрійської монети. Якщо, за хризовом Григоре Гіки[16], один турецький *піастр* Абдул-Хаміда своїми ваговими характеристиками відповідав у 1776 р. одному австрійському *флоринові*, то, за листом Дана про торговельні справи [illegible] Буковині, один турецький *лев* (*піастр*) Селіма III дорівнював у 1794 р. лише сорока австрійським *крейцерам*[17]. Пізніше, [illegible] новим падінням ваги *піастра* при правлінні Мах-

[15] Чернов Є. І. З історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII—XVIII ст.) // Український історичний журнал.— 1959.— № 1.— С. 103.

[16] Bukowina [illegible] Anfang des Jahres 1801 in alphabetischer Darstellung / Hrsg. von J. Polek.— Czernowitz, 1908.— S. 6.

[17] Wagner R. Die Revolutionsjahre 1848/49 im Künigreich Galizien-Lodomerien (einschließlich Bukowina).— München, 1983.— S. 151.

муда II (1808—1839) від дев'яти до трьох грамів, звичні терміни турецький *лев* чи *піастр* зникли з буковинських документів (за винятком деяких зовнішньоторговельних повідомлень з Молдови) — австрійським законодавством був припинений ввіз монет на Буковину.

Як бачимо, близькість курсу турецької монети дозволила функціональне перенесення полінномінації *лей* на австрійський *флорин* (що відповідав півталяру) і цим спонукала появу диференціального означення „турецький". Зміна курсу турецької монети сприяла закріпленню нового терміна *піастр*, уживаного в європейській канцелярії тих часів. З припиненням функціонування турецьких монет термін *леу* зумів зберегтися у монетно-лічильній системі завдяки своїй популярності, залишаючись народним позначенням австрійської півталярної монети — *гульдена* (*золотого рейнського*) вагою 14,07 г 833-ї метричної проби. З 1857 р. назва *леу*, лев була перенесена на Буковині на монету один *флорин* (вагою 12,345 г 900-ї проби), що за реформою 1857 р. замінила *гульден* попередньої ваги. Із впровадженням золотої коронової валюти 1892 р. термін *лев* почав позначати монету вартістю дві *корони* 1912—1914 рр. (10 г 835-ї проби), що замінила цей тип монети[18], витримавши конкуренцію з офіційними австрійськими термінами упродовж 150 років.

Інші терміни попередньої терміносистеми — *бани* та *галбіни*, — поступившись у конкурентній боротьбі термінам *крейцери* та *дукати*, зуміли, проте, зберегтися у розмовній мові молдовської частини населення, позначаючи золоті монети (*галбіни*) та сукупність грошей (*бани*).

Ці перетворення є ще одним свідченням адаптивного характеру терміносистеми монетно-лічильних найменувань, що завдяки полінномінаціям пристосувались до зміни внутрішніх властивостей об'єктів (зменшення ваги та проби) та зовнішніх умов функціонування (в умовах німецькомовного середовища).

* * *

Як засвідчують мовно-статистичні та нумізматичні дані, досліджувана терміносистема пройшла п'ять етапів свого розвитку, кожен з яких був зумовлений кардинальними соціально-економічними змінами — такими, як, наприклад, формування молдовської державности унаслідок ослаблення монголо-татарських військових потуг (середина XIV ст.), потрапляння у зону економічно-військового впливу Оттоманської Порти (кінець XV ст.), ослаблення економічної спроможности Порти (кінець XVI ст.) і т. ін. Характер чергування основних періодів, їх економіко-географічна орієнтація мали яскраво виражений циклічний характер. Так, перший період — період *рубля, гроша* та *гривні* (1378—1475) — мав, за мовно-нумізматичними даними, червоноруську-польську орієнтацію, другий — період татарського *золотого* — характеризувався турецькою орієнтованістю, третій — талярний період — був явно орієнтований на Європу, а четвертий — період *лея* та *бані* — на Туреччину. У п'ятому періоді — періоді *лея* та *крейцера* — відновилася європейська орієнтація, що виразилося у появі нових типів монетних номіналів та їх назв.

[18] Austria. Münz-Netto-Katalog 1790—1992.— 19. Aufl.— Wien, 1993.— S. 10.

Отже, досліджувана терміносистема може характеризуватися як зразок адаптивної системи, що внаслідок порушення рівноваги у процесі історичного розвитку могла самореґулюватися, тобто водночас пристосуватися як до зовнішніх умов свого функціонування[19], так і до функціональної зміни внутрішніх властивостей своїх об'єктів — монет. Це адаптивне пристосування здійснювалося у межах терміносистеми на основі полімінацій — перенесення назв одного типу монет на інший, близький за своїми характеристиками (вагою, розміром, пробою), чим забезпечувалась єдність групи протягом 450 років її функціонування.

Проведене дослідження дало змогу сформулювати кілька специфічних закономірностей (полі-)номінаційних процесів, властивих саме монетно-лічильним найменуванням. Ці закономірності, позначені відносним терміном „закон"[20], можна сформулювати так:

Закон № 1 — закон номінації. В основі найменування лежав не стільки „принцип подібности функцій", як індивідуально-характерна „примітна" ознака відображуваного предмета, яка щодо монет у вихідній мові підкреслювала їх підвищені якісно-вагові показники („важкий" для solidus, „товстий" для grossus тощо), а в окремих випадках — місце їх карбування (*уг, бан*) чи тип зображення (*лев, флорин*) тощо.

Закон № 2 — закон запозичення номінації. Термін „монетно-лічильна система" супроводжував відповідну грошову одиницю (здебільшого якісно нового типу), що утверджувалася завдяки підвищеному вмістові срібла на певній території. Завдяки якісним показникам монети її назва мала значні шанси бути запозиченою мовою нової території.

Закон № 3 — закон закріплення номінації. Монетно-лічильне найменування якісної монети нових стандартів, ставши популярним на певній території, закріплювалося серед населення у побутовому вжитку. Офіційний статус монетно-лічильне найменування отримувало лише при письмовому вжитку в державній канцелярії. Так, турецька *пара*, запроваджена у 1623 р., з'явилась у буковинських документах при установленні податків лише на початку XVIII ст. — у час кардинального падіння *акче*.

Закон № 4 — закон функціональної полiномінації. Узвичаєні назви термінів могли функціонально переноситися на позначення нових грошових одиниць, які мали завдяки відповідній кількості срібла (вазі, пробі) подібний до попередніх грошовий курс. Так, назва голландського *таляра леу, лев* (27 г 750-ї проби) перенесена у 1670-х рр. на позначення будь-якого *таляра* взагалі (28,5 г 833-ї проби), потім турецького *піастра* від 1688 р. (19 г 900-ї проби) та 1705 р. (25 г 650-ї проби) до 1774 р. (17 г 465-ї проби). У 1780-х рр. термін уже позначав австрійський *рейнський гульден* (14,2 г 833-ї проби), у 1857 р. — австрійський *флорин* (12 г 900-ї проби), а з 1912 р. — монету номіналом дві *корони* (10 г 833-ї проби), що замінила *флорин*. Результатом такої функціональної полiномінації був термін *бані* — позначення словенської монети *denares banales*, котре переносилося у скороченій формі спочатку на позначення угорського *денарія*, потім польського *соліда* і турецького *аспра*, а згодом і австрійського *крейцера*. Такі

---

[19] Рядченко Н. Г. Действие внутренних и внешних факторов языкового развития в истории русских денежных названий / Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Одесса, 1966.— С. 21.

[20] Дегтерева Т. А. Формы проявления семасиологических законов // Законы семантического развития в языках.— Москва, 1961.— С. 10.

переходи спостерігалися і в інших полінопомінаціях (*грош, аспр, золотий, уг, галбин*).

Закон № 5 — закон зникнення чи збереження реліктових поліномінацій. Непровідні (полі-)номінації зникли не тоді, коли зникли відповідні грошові одиниці (такі, як празький *грош*, турецький *аспр*), а тоді, коли зникла цілком уся терміносистема внаслідок аґресивного її витіснення новою та економічно потужнішою грошовою системою з розвиненою термінологією. Зі зникненням терміносистеми старі монетно-лічильні найменування, виходячи з ужитку в офіційній канцелярії, продовжували ще певний час застосовуватися у розмовній мові та подеколи зберігалися у фразеологічних сполуках типу „і ламаного гроша за нього не дам“, „і крейцара не вартий“, зміст яких відомий і в наш час.

Ці закони дають змогу простежити за формуванням номінацій.

Oleksandr OHUY

THE DEVELOPMENT OF COIN-ACCOUNTING SYSTEM IN MOLDOVA AND BUKOVYNA IN THE 14TH—19TH C.C.: POLYNOMINATIONS IN ADAPTIVE TERMINOLOGIES

The article focuses on how coin denominations developed in Moldova and Bukovyna during the 14th—19th c.c. An analysis of 4382 word-usages of 120 terms in 2813 multiglossic documents has revealed an adaptive terminology, whereby, due to certain social and linguistic factors, it would grow into a new one. The common terms of the first period: *rubl, hryvna, grosh, zloty* came to be replaced by *zloty tatarsky, aspr, denar* in the second. In the successive third and fourth periods *taler, potronic, ughors'ki zoloty* and *leu, ban, ugh,* respectively, prevailed. The existence of such a consistently adaptive system is due to polynomination (nominative transfers of coin denominations to new coins in accordance with their weight, diameter etc.). As opposed to polysemy, this process is limited to a narrow sphere of usage.

Микола КРИКУН

ДОЛЯ ГЕТЬМАНСЬКИХ ІНСИҐНІЙ (КЛЕЙНОДІВ), ВИВЕЗЕНИХ ПАВЛОМ ТЕТЕРЕЮ ДО ПОЛЬЩІ В 1665 РОЦІ

У червні 1665 р. Павло Тетеря самовільно покинув гетьманський уряд, який займав від січня 1663 р.,— після того, як переконався у неможливості далі перебувати на ньому. Рятуючись від розправи своїх політичних противників, він виїхав [redacted] міста Брацлава до Польщі, прихопивши зі собою королівські привілеї, видані Запорізькому Війську, значні суми [redacted] військового скарбу та гетьманські інсиґнії (клейноди)[1].

Петро Дорошенко, ставши у серпні того ж року гетьманом[2], висунув, щоправда, не одразу, адресовану правлячим колам Речі Посполитої вимогу повернути очолюваному ним Запорізькому Війську все вивезене П. Тетерею, оскільки той [redacted] виявляв жодного бажання це зробити, і згодом цю вимогу повторював упродовж кількох років. Особливо П. Дорошенко наполягав на необхідності повернути гетьманські інсиґнії. У його документально засвідчених домаганнях та [redacted] інших тогочасних матеріалах годі знайти обґрунтування цієї вимоги. І все ж на їх основі її можна пояснити тим, що польський уряд усіляко прагнув використати наявні в його розпорядженні (бо, зрештою, взяті ним у П. Тетері) інсиґнії для чинення тиску [redacted] П. Дорошенка, аби примусити його йти на поступки; у разі ж непідлягання тискові П. Дорошенкові давалося знати, що інсиґнії можуть бути надані слухняній Речі Посполитій особі на противагу йому на гетьманському уряді. Отже, король Ян Казимир та його оточення тримали ці інсиґнії як предмет політичної гри, торгу. П. Дорошенко, як далі

---

[1] Костомаров Н. И. Руина: гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойло[redacted] // Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии [redacted] исследования.— Санкт-Петербург, 1905.— Т. XV, кн. VI.— С. 45; Крип'якевич І. До історії українського державного архіва в XVII в. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1924.— Т. CXXXIV—CXXXV.— С. 73—74; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльности.— Нью-Йорк, 1985.— С. 48. Див. також: Величко С. Летопись событий [redacted] Юго-Западной России [redacted] XVII-м [redacted] / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов.— К., 1851.— Т. II.— С. 88 (літописець помилково твердить, що П. Тетеря втік [redacted] Корсуня).

[2] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 51—54; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3912, s. 15—16; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького [redacted] варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира [redacted] неї // Україна модерна.— Львів, 1999.— Ч. 2—3.— С. 337—338.

побачимо, мав виготовлені для нього свої „домашні“ клейноди. Проте він усвідомлював потребу повернення вивезених клейнодів як символу визнання його Річчю Посполитою гетьманом, символу тим, зокрема, важливого, що вони були атрибутом влади кількох його попередників по гетьманству. Бралося П. Дорошенком до уваги, можливо, й те, що втрата Запорізьким Військом інсиґній була на той час подією надзвичайною, раніше незнаною. Слід було зробити все, щоб їх одержати назад.

Мета нашої статті — показати долю вивезених клейнодів, навколо яких точилася боротьба, кому вони, зрештою, дісталися і що з ними сталося. В історичній літературі цього питання торкнулися Іван Крип'якевич[3] і Дмитро Дорошенко[4].

Про які ж інсиґнії йшлося? Ось про які: хоругву, булаву, бунчук, бубни (або литаври). У такому вигляді цей перелік у джерелах трапляється зрідка — звичайно, там він неповний. Інколи в нього вносили комишину, шаблю і печатку.

* * *

Уперше на козацьку вимогу повернути клейноди (без зазначення, які саме) натрапляємо в інструкції посланцям Дорошенкового Запорізького Війська на варшавський звичайний сейм, схваленій на раді цього Війська, що відбулася 20 лютого (за ст. ст.) 1666 р. під містечком Лисянкою, розташованим у Київському воєводстві[5]. Там само, до речі, містилась вимога, щоб король привілеєм затвердив обрання П. Дорошенка на гетьманський уряд. Видача такого привілею автоматично означала б, що вивезеними П. Тетерею клейнодами мав володіти П. Дорошенко як гетьман.

Ці клейноди дісталися П. Тетері після того, як Юрій Хмельницький зрікся гетьманства — „добровільно поклав булаву“, як сказано у виданому у Львові 18 березня 1663 р. королівському привілеї, що ним було затверджено обрання Запорізьким Військом П. Тетері гетьманом й одержання ним у зв'язку з цим цієї булави[6], про яку в низці документів читаємо, що її Ю. Хмельницький „здав“ П. Тетері[7]. Від імени

---

[3] Крип'якевич І. До історії...— С. 73—74.

[4] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 252.

[5] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 402, s. 629; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького...— С. 325.

[6] Российский государственный архив древних актов в Москве (далі — РГАДА в Москве), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 220, л. 155 об.—156; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie). Metryka Koronna. Protokoły, ks. 364, k. 146v.—148. Див. присягу П. Тетері як гетьмана на вірність королеві й Речі Посполитій, принесену в містечку Острі 22 грудня 1663 р. (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, ks. 203, k. 270v.—271; Wójcik Z. Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1961.— T. LII.— Zesz. 3.— S. 524—525); тут, до речі, про гетьманську булаву не сказано. Принагідно зазначимо, що 24 листопада 1663 р. в королівському таборі під містечком Бариштолем був схвалений формуляр присяги гетьмана Запорізького Війська на вірність королеві й Речі Посполитій (РГАДА в Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 220, л. 183 об.). П. Тетеря присягнув за цим формуляром.

[7] Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть: (Досліди над літописом Самовидця).— Харків, 1930.— С. 399 (відписка князя Григорія Ромодановського цареві Олексію Михайловичу, складена у січні 1663 р.); Акты, относящиеся

короля цю булаву П. Тетері вручив сяноцький підчаший Томаш Карчевський[8].

Ідеться, напевно, про булаву, яку за дорученням короля брацлавський воєвода Адам Кисіль передав Богданові Хмельницькому під час прийому останнім 20 лютого 1649 р. в Переяславі делеґованих для переговорів з ним польських комісарів, до котрих А. Кисіль належав[9]. Булава була „туркусова“[10], тобто, за Михайлом Грушевським, „обсаджена туркусами (бірюзою)“[11], за Дмитром Бантишем-Каменським, який, до речі, не подає при цьому джерела, „обсипана сапфірами“[12].

Слід вказати й на те, що того [redacted] 20 лютого у Переяславі Б. Хмельницькому [redacted] рук молодшого брата А. Киселя була дана королівська хоругва — червона, зі зображенням білого орла і написом „Ioannes Casimirus Rex“,— „щоб цією королівською ласкою [як, зрештою, й у випадку [redacted] булавою.— ***М. К.***] його прихилити“ [до короля й Речі Посполитої.— ***М. К.***][13], причому перед булавою. Як видається, підкреслимо, за ранґовістю серед цих інсиґній хоругва була першою, [redacted] булава другою.

Потрібно також наголосити, що інших королівських інсиґній у лютому 1649 р. Б. Хмельницькому даровано [redacted] було. Видно це хоч би [redacted] того, що в ухваленій 24 лютого в Переяславі письмовій козацько-польській угоді з козацького боку висловлено вдячність за надіслання королем і Річчю Посполитою хоругви і булави[14]. Та й відомо, що король перед

[redacted] истории Южной [redacted] Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1872.— Т. VII: 1657—1663, 1668—1669.— С. 243, 344, 348—349, 352 (статейний список стольника Федора Лодиженського, який стосується подій у козацькій Україні [redacted] грудні 1662 — січні 1663 р. [за ст. ст.]).

[8] Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочай[redacted] учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе.— К., 1859.— Отд. III: Материалы для истории Малороссии (1660—1664).— С. 295—296 (лист П. Тетері до короля від 22 квітня (ст. ст.) 1663 р.), 300—301 (лист П. Тетері до великого коронного канцлера Миколая Яна Пражмовського від 22 квітня (ст. ст.) 1663 р.), 307—308 (лист П. Тетері до короля від 12 (22) травня 1663 р.).

[9] Памятники...— 1848.— Т. I / Изд. 2-е.— Отд. III: Материалы для истории Малороссии.— С. 319—320 (діарій подорожі королівських комісарів до Запорізького Війська). Див. також: Літопис Самовидця / Видання підгот. Я. І. Дзира.— К., 1971.— С. 56; Грабянка Г. Дѣйствія презѣлной и от начала крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, с Поляки [...], з разних лѣтописцов и из діаріуша, [redacted] той войнѣ писаного, в градѣ Гадячѣ... / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов.— К., 1854.— С. 62; Kochowski W. Historya panowania Jana Kazimierza [redacted] klimakterów [...] Przez współczesnego tłumacza w skróceniu na język polski przełożona / Wydana [redacted] rękopisu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego, teraz podług oryginału poprawiona i powtórnie wydrukowana.— Poznań, 1859.— T. I.— S. 40; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: От водворения [redacted] в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч. / Изд. 4-е.— Санкт-Петербург; Киев; Харьков, 1903.— С. 148.

[10] Памятники...— Т. I.— Отд. III.— С. 320.

[11] Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Відень, 1922.— Т. VIII.— Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650) / Вид. 2-ге, повторне.— С. 142.

[12] Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России...— С. 148.

[13] Памятники...— Т. I.— Отд. III.— С. 319—320; див. також: Літопис Самовидця.— С. 56; Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 62; Kochowski W. Historya panowania Jana Kazimierza...— T. I.— S. 40; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России...— С. 148.

[14] Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 377—378.

відправкою згаданих комісарів до Б. Хмельницького мав намір передати йому тільки хоругву і булаву[15].

Відповідно до наведених джерельних свідчень повідомлення Самовидця, що в Переяславі польські комісари вручили Б. Хмельницькому ще й бунчук і бубни[16], та повідомлення Григорія Грабянки, що вручили також бунчук[17], не відповідають, як справедливо вважають Микола Петровський[18] і Ярослав Дзира[19], дійсності. Принагідно слід зазначити, що в Переяславі Б. Хмельницький зустрів цих комісарів під своїм гетьманським бунчуком (і своєю червоною хоругвою)[20].

Дарування Б. Хмельницькому королівської хоругви й булави було виявом визнання його козацьким гетьманом — то були традиційні в Речі Посполитій гетьманські інсиґнії[21]. Властиве ж визнання містилося у відповідному королівському привілеї, яким Б. Хмельницький затверджувався на гетьманстві і який комісари 20 лютого йому передали[22]. Недаремно і уже згадуваному тексті козацько-польської угоди від 24 лютого 1649 р. Б. Хмельницький фіґурує як гетьман. Від моменту прийняття ним королівських клейнодів, зазначає М. Грушевський, Б. Хмельницький став офіційно носити гетьманський титул, „доти не признаваний [правлячими колами Речі Посполитої.— *М. К.*] ні йому, ні його попередникам“[23] [з козацьких провідників.— *М. К.*].

8 (18) січня 1654 р. на Переяславській раді Б. Хмельницькому, після того як він присягнув з козацькою старшиною на вірність московському

---

[15] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VIII.— Ч. III.— С. 119. Що Б. Хмельницький одержав лише хоругву і булаву, відомо й з таких документів: лист Б. Хмельницького до короля з-під Зборова від 15 (25) серпня 1649 р. (Там само.— С. 202), відписки путивльських воєвод, у яких міститься оповідь архидиякона єрусалимського патріарха про Збаразьку й Зборівську битви, мир козаків з поляками й інше — від 12 (22) вересня 1649 р. (Акты ЮЗР.— 1864.— Т. III: 1638—1657.— С. 351).

[16] Літопис Самовидця.— С. 56.

[17] Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 62.

[18] Петровський М. Нариси історії...— С. 201—202.

[19] Літопис Самовидця.— С. 169.

[20] Памятники...— Т. I.— Отд. III.— С. 318.

[21] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1913.— С. 246.

[22] Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 62; Kochowski W. Historya panowania Jana Kazimierza...— T. I.— S. 40; див. також: Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VIII.— Ч. III.— С. 119; Акты ЮЗР.— Т. III.— С. 35.

[23] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VIII, част. III.— С. 154. В іншій книзі М. Грушевського читаємо: „Хмельницький перший одержав офіційний титул гетьмана“ (Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 246). Самійло Величко повідомляє, що після обрання 19 січня 1648 р. на Січі Б. Хмельницького гетьманом йому одразу були вручені взяті з козацької скарбниці військові клейноди, а саме: „корогов королевская златописанная, барзо красная; бунчук [...] з позлоцѣстою галкою і древцем; булава срѣбная украшенная; печать срѣбная войсковая и котли мѣдниии великии“ (Величко С. Сказаніє о войне казацкой з Поляками.— К., 1926.— С. 29). Очевидно, тут ідеться про те, що й бунчук, і булава, і, можливо, інші клейноди — також королівські. Це повідомлення не відповідає дійсності. У ставленні до нього слід керуватися переконаністю М. Грушевського в тому, що С. Величко „дуже любить імпонувати читачеві докладними датами, цифрами, подробицями і без церемонії їх видумує“ (Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Відень, 1922.— Т. VIII.— Ч. II: Початки Хмельниччини (1638—1648) / Вид. 2-ге.— С. 166). М. Костомаров довірливо поставився до згаданої розповіді С. Величка про клейноди (Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Собрание сочинений.— 1904.— Т. IX—XI, кн. IV.— С. 152).

цареві, російський посланець боярин Василій Бутурлін вручив царські інсиґнії — знамено („знамя") і булаву[24]. З виголошеної В. Бутурліним з цього приводу промови, текст якої він привіз зі собою, видно, що знамено символізувало перемоги над ворогами під заступництвом Спаса і Богородиці та печерських святих зі святою Варварою, [redacted] булава — силу гетьманської влади[25].

Після цього королівські хоругва і булава були, про що можна здогадуватися з подальшого перебігу подій, здані на зберігання до козацької скарбниці як політично непридатні. Слід наголосити, що піти на знищення цих інсиґній або відіслання їх до Москви Б. Хмельницький не міг би зважитись: одне і друге було б виявом явної зневаги до короля, [redacted] цього гетьман аж ніяк не допустив би.

Коли у квітні 1657 р. рада старшини Запорізького Війська постановила, що після смерти Б. Хмельницького гетьманом стане його син Юрій, то йому, за її згодою, батько передав гетьманську булаву, про що повідомив листом царя від 23 квітня (ст. ст.)[26]. Малася, очевидно, на увазі „царська" булава. Крім неї, Б. Хмельницький у присутності тієї самої старшини напевно тоді ж вручив синові знамено, а також гетьманські бунчук і печатку[27].

Невдовзі по смерті Б. Хмельницького, [redacted] саме 26 серпня (ст. ст.) 1657 р., Юрій змушений був „уступити" булаву „царского величества" генеральному писареві Іванові Виговському, проголошеному гетьманом Запорізького Війська[28]. Водночас І. Виговському перепали царське знамено[29], бунчук і печатка[30].

[redacted] Акты ЮЗР.— 1878.— Т. X (Дополнение [redacted] III тому).— С. 228—229.

25 Там само.— С. 229—231. Водночас з цими клейнодами В. Бутурлін передав Б. Хмельницькому даровані царем ферязь („ферезея") та шапку, [redacted] яких, за тією ж промовою московського посла, перша символізує царську опіку (покровительство) над Україною, [redacted] шапка — охорону гетьманської голови (Там само.— С. 229, 231—232); див. також: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России...— С. 205, 526—527; Величко С. Сказаніє...— С. 95; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1931.— Т. IX. Друга половина: Хмельниччини роки 1654—1657.— С. 767.

26 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Вид. 2-ге, випр. і доповн.— Львів, 1990.— С. 335; див. також: Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 151—155; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России...— С. 129.

27 Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 151—155.

28 Акты ЮЗР.— 1863.— Т. IV: 1657—1659 (розповідь піддячого путивльської приказної ізби Ілейка Роколова від 31 серпня [ст. ст.]). Див. також: Там само.— С. 14 (відписка київського воєводи Андрія Бутурліна цареві від 5 (15) вересня 1657 р.; Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 155—157; Літопис Самовидця.— С. 75—77.

29 Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 14 (відписка київського воєводи А. Бутурліна цареві від 5 (15) вересня).

30 Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 156—157; Літопис Самовидця.— С. 75. Повідомлення С. Величка, що на прохання І. Виговського йому [redacted] Москви була переслана і вручена, після складення [redacted] відповідної присяги на вірність, булава (із супровідною підтверджувальною щодо його гетьманства царською грамотою) (Величко С. Сказаніє...— С. 174), не відповідає дійсності. В іншому місці свого літопису С. Величко подає, що, повідомляючи в своєму листі до Низового Запорізького Війська від 16 (26) вересня 1657 р. про обрання його гетьманом, І. Виговський зазначив: йому вручено „клейноти войсковіе, урядовѣ гетманскому належащіе" (Там само.— С. 168). З контексту цього листа випливає, що І. Виговський клейноди одержав [redacted] з Москви, а ті саме, які „перебували" при городовому Запорізькому Війську.

Навряд чи, пішовши на зближення з Річчю Посполитою, І. Виговський залишився „відданим" царським гетьманським інсиґніям. Від часу укладення Гадяцької угоди (16 вересня 1658 р.) він повинен був користуватися королівською хоругвою і булавою. Відомостей про те, що вони даровані йому королем, не маємо. Залишається твердити, що І. Виговський як гетьман від вересня 1658 р. виступав під хоругвою і з булавою, одержаними Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. У такому разі можна говорити про те, що їх було повернено з козацької скарбниці.

На початку жовтня 1659 р. І. Виговський через політичні обставини зрікся гетьманства на користь Ю. Хмельницького і віддав йому хоругву і булаву, а також бунчук і печатку[31] за умови, що Запорізьке Військо буде й надалі вірним королеві та Речі Посполитій[32]. Козацька рада, на якій Ю. Хмельницький як обраний гетьман одержав ці клейноди, висловився за цю вірність[33].

Оскільки на Переяславській раді, що відбулася 27 жовтня того ж року, Ю. Хмельницький, переобраний нею гетьманом, був змушений зі Запорізьким Військом присягнути на вірність цареві, то, зрозуміло, офіційно демонструвати королівські клейноди він не міг. За повідомленням С. Величка, на цій раді московські посланці вручили Ю. Хмельницькому царську булаву з „иними войсковими клейнотами"[34]. То могли бути клейноди, одержані Б. Хмельницьким у січні 1654 р. і переховувані від часу переходу І. Виговського на бік Речі Посполитої у згаданій скарбниці. Можливий і такий варіант: незалежно від того, зберігалися чи ні ці клейноди у скарбниці, Ю. Хмельницькому були надані нові царські інсиґнії. Річ ось у чому: на Переяславській раді 1659 р. московським посланцям вдалося той пункт березневих статей 1654 р. (які являли собою козацько-московську угоду і були на цій раді підтверджені), у якому сказано, що в разі смерти гетьмана Запорізьке Військо само обирає нового гетьмана і повинно про результати обрання повідомити цареві[35], представити з таким доповненням: новообраний гетьман має „ездить к великому государю [...] к Москве", де „великий государь [...] пожалует его по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит"[36]. Доповнення, вироблене, очевидно, у Москві, було спрямоване на ще більше узалежнення Запорізького Війська від московського уряду[37]. Не

---

[31] Памятники...— 1852.— Т. III.— Отд. III: Материалы для истории Малороссии.— С. 376—381 (донесення коронного обозного Анджея Потоцького королеві з-під містечка Котельні, що в Київському воєводстві, від 7 жовтня 1659 р.), 389 (лист І. Виговського до короля від 10 жовтня 1659 р. з-під Котельні); див. також: Там само.— С. 408 (лист І. Виговського до короля, писаний у грудні 1659 р. з Полонної); Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 170; Літопис Самовидця.— С. 82.

[32] Памятники...— Т. III.— Отд. III.— С. 379 (донесения А. Потоцького королеві від 7 жовтня 1659 р.).

[33] Там само.— С. 381 (див. попереднє посилання).

[34] Величко С. Сказаніє...— С. 235.

[35] Акты ЮЗР.— Т. Х.— С. 448 (стаття 6 березневих статей).

[36] Там само.— Т. IV.— С. 263 (стаття 4 підтверджених 1659 р. березневих статей).

[37] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. XI. Друга половина.— С. 813; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історично-правнича студія з нагоди 300-річчя договору (1654—1954).— Нью-Йорк, 1954.— С. 67—68, 84, 95, 112.

виключено, що, спираючись на це доповнення, царський уряд за посередництвом своїх посланців вручив Ю. Хмельницькому на Переяславській раді нові інсиґнії, щоб таким чином міцніше „прив'язати" до себе гетьмана. Чи вимагалася від нього поїздка до Москви, яка мала б, згідно із зазначеним доповненням, випереджати одержання ним клейнодів,— невідомо. Видається, що, з огляду на брак джерельних свідчень про таку поїздку, не вимагалася.

Після укладення 17 жовтня 1660 р. Слободищенського (Чуднівського) трактату, за яким Запорізьке Військо порвало з Москвою і перейшло на службу Речі Посполитої, знову настав час для використання у ньому королівських інсиґній. 21 листопада на козацькій раді під Корсунем чернігівський воєвода Станіслав Казімєж Беневський оголосив про скасування царської влади стосовно війська і передав за дорученням короля польську булаву Ю. Хмельницькому[38]. Йшлося, напевно, про булаву, яка походила від 1649 р. Очевидно, Ю. Хмельницький одержав з рук С. К. Беневського й королівську хоругву. Відтоді він виступав з цими інсиґніями до того часу, аж поки не покинув гетьманський уряд.

* * *

Своєю, датованою 24 травня 1666 р., відповіддю на згадану інструкцію лисянківської козацької ради від 20 лютого (ст. ст.) того ж року король запевнив П. Дорошенка, що затверджує обрання його гетьманом, а клейноди (ozdoby, urzędowi temu [гетьманському.— ***М. К.***] służące), вивезені П. Тетерею, вишле йому, П. Дорошенкові, через свого комісара[39].

З виконанням своєї обіцянки король зволікав — від П. Дорошенка очікувались істотні, вагомі докази відданости Речі Посполитій.

В інструкції польського уряду, виданій у Варшаві 13 вересня 1667 р. ігуменові Загаєцького монастиря Васіанові Савчаку з нагоди відрядження його в козацький край, було наказано передати П. Дорошенкові, що він, уряд, готовий, аби тільки гетьман дотримувався вірности королеві, з низки питань піти йому на поступки, зокрема — „учинить привилей поправленый на булаву"[40]. Тут мався на увазі привілей, яким П. Дорошенко був би визнаний правлячими колами Речі Посполитої гетьманом і за яким йому були б надані інсиґнії. Слово „поправлений", ужите в інструкції, засвідчує, у контексті наведеної з неї цитати, що такий привілей у першому варіанті був виготовлений і міг бути відомий П. Дорошенкові*.

Здавалося б, справа повернення Дорошенковому Запорізькому Війську козацьких інсиґній повинна була зрушитись з місця по тому, як гетьман разом зі своєю старшиною 19 жовтня 1667 р. під містечком Руського воєводства Підгайцями присягнув на вірність королеві й Речі Посполи-

[38] Памятники...— Т. III.— Отд. III.— С. 37—38, 40—41 (реляція С. К. Беневського про події від 7 до 23 листопада, недатована).

[39] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 160, s. 378, 383; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького...— С. 330, 332. До слова, у тій же відповіді виїзд П. Тетері до Польщі пояснено, зокрема, поганим станом його здоров'я. Навряд чи це пояснення мало під собою підстави.

[40] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 100.

* Про результати місії В. Савчака до П. Дорошенка відомостей виявити не вдалося.

тій[41]: великий маршалок і польний коронний гетьман Ян Собеський, підпис якого, а чомусь не П. Дорошенка, стоїть під текстом присяги, у даній ним 16 грудня під містечком Волинського воєводства Вишгородком інструкції своїм посланцям до П. Дорошенка доручив переказати козацькому гетьманові, що король від нього, Я. Собеського, знає про цю присягу і що він, Ян Собеський, обіцяє прислати П. Дорошенкові хоругву, булаву та інші військові клейноди[42].

Відповідно повідомлений посланцями Я. Собеського, П. Дорошенко висловив сподівання, що нарешті він отримає інсиґнії[43].

Проте польські урядові кола продовжували у своєму ставленні до П. Дорошенка кривити душею. Виявом цього було, зокрема, те, що 10 січня 1668 р. з королівської канцелярії був висланий на Запоріжжя привілей, у якому тамтешні козаки названі правдивими, справжніми, а Дорошенкове Запорізьке Військо — бунтівним[44]. Таке ставлення спричинювало подальше зволікання з поверненням П. Дорошенкові інсиґній.

13 березня 1668 р. на засіданні сенату Я. Собеський (тоді уже, від 5 лютого, — великий коронний гетьман) доповів про укладену під Підгайцями 16 жовтня 1667 р. польсько-татарську угоду і представив на розгляд пов'язані з нею документи, серед яких — і текст козацької присяги від 19 жовтня[45]. Будучи прихильником польсько-козацького порозуміння на виважених компромісних засадах, він, напевно, вказав сенатові на необхідність домовлятися з П. Дорошенком.

Позиція Я. Собеського у козацькому питанні і тих у правлячих колах Речі Посполитої, хто її поділяв, спричинилася до появи датованого 30 березня 1668 р. королівського привілею, яким П. Дорошенка визнано як обраного гетьмана й даровано йому від Польської корони булаву[46] (очевидно, й інші інсиґнії).

З листа П. Дорошенка до Я. Собеського, писаного 10 (20) червня 1668 р. над Говтвою (притокою Псла), довідуємося, що адресат своїми двома листами до гетьмана запевняв його, що він, Я. Собеський, тримає для нього королівський привілей на булаву і одержані від П. Тетері інсиґнії — хоругву, булаву та бунчук[47]. У тих же листах Я. Собеський,

---

[41] Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał i wydał Franciszek Kluczycki.— Kraków, 1880.— T. I.— Cz. I: Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671.— S. 292—293. Те саме: AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, MK, ks. 206, k. 716v.—717; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 162, s. 557—558.

[42] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I.— S. 301—302. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1376, s. 48—49; Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29 (Recesy stanów Prus Królewskich), N 256, s. 585—586, 619—620.

[43] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I.— S. 310 (відповідь цих посланців на дану їм Я. Собеським 16 грудня інструкцію [відповідь не датована; видавець її помилково датує так: близько 8 грудня]). Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1376, s. 108.

[44] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I.— S. 362 (лист П. Дорошенка до Я. Собеського від 28 квітня (ст. ст.) з Чигирина). Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 163, s. 251.

[45] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I.— S. 292—293.

[46] AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, MK, ks. 206, k. 451—452v. Цей документ широко цитує мовою ориґіналу (польською) Д. Дорошенко (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 181—185).

[47] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I.— S. 381. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 163, s. 345.

можливо, запевняв П. Дорошенка і [redacted] тому, що перешле йому і привілей, і інсиґнії.

Напевно, привілей згадано і [redacted] листі Я. Собеського, написаному у відповідь на лист П. Дорошенка до нього від 12 (22) січня 1669 р.: тут сказано, що новий привілей на булаву складений у присутності Я. Собеського (przy mnie) із врахуванням побажання (ad mentem) адресата. Там же повідомлено, що він, Я. Собеський, одержав (odebrałem) гетьманські клейноди, і висловлено сподівання, що як тільки він, Я. Собеський, повернеться в українські землі (w ruskie kraje), то пришле їх разом [redacted] привілеєм на булаву адресатові[48].

З листа невідомого поляка, написаного у січні 1669 р. до П. Дорошенка у зв'язку з листами його до коронних канцлера і підканцлера*, дізнаємося, що Дорошенкові посланці під час їхнього перебування у Варшаві не застали П. Тетері, якого прагнули [очевидно, за дорученням свого гетьмана.— *М. К.*] допитати стосовно вивезеного ним 1665 р., зокрема, про гетьманські клейноди. Автор листа вважає, що найкращий вихід зі ситуації, котра склалася навколо П. Тетері, полягає у тому, щоб під час елекційного сейму** він відповів на претензії [чи не на самому сеймі?— *М. К.*], адресовані йому Дорошенковим Запорізьким Військом, причому, продовжує адресат, у разі потреби П. Тетері слід стати перед каптуровим судом[49]. Сказане про клейноди у листі невідомого автора дисонує з наведеними запевненнями Я. Собеського, що він одержав їх від П. Тетері.

На козацькій раді, яка відбулася під Корсунем 11—12 (21—22) березня 1669 р., було ухвалено укласти воєнно-політичний союз Запорізького Війська [redacted] Османською імперією. Союз набрав форми протекторату турецького султана над контрольованою Дорошенковим Військом українською територією[50]. Слід звернути увагу на те, що на самому початку ради П. Дорошенко поклав на килим булаву й бунчук і заявив, що повертає ці клейноди [тобто відмовляється від гетьманської влади.— *М. К.*]. Але за наполяганням учасників зібрання він знову взяв булаву і бунчук[51].

[redacted] Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 256, s. 505, 509.

* Ці Дорошенкові листи досі не виявлені. Канцлером був Ян Лещинський, підканцлером — хелмський і помезанський біскуп Анджей Ольшовський.

** Цей сейм відбувався у травні—червні 1669 р.

[redacted] Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 160, k. 380v.; N 257, s. 106. Ішлося про генеральний каптуровий суд (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna. Libri Legationum, ks. 25, k. 66 (інструкція варшавського сейму від 30 березня 1670 р. польським комісарам, призначеним вести переговори з козацькими представниками в Острозі); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 404, s. 32 [королівська відповідь, дана 23 грудня 1670 р. [redacted] інструкцію П. Дорошенка від [redacted] (12) жовтня 1670 р. посланцям Запорізького Війська на варшавський сейм]), який діяв у Речі Посполитій в періоди безкоролів'я. Від 16 вересня 1668 р., [redacted] Ян Казимир зрікся престолу, до 19 червня 1669 р., коли королем був обраний Михайло Корибут Вишневецький, держава переживала чергове безкоролів'я.

[redacted] Про цю Корсунську раду див.: Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. CCXXXVIII.— С. 117—148.

[redacted] Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 258, s. 377 (меморіал про Корсунську раду); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 408, s. 557 (діарій елекційного сейму 1669 р.).

Обидва названі клейноди безперечно були козацькими, „домашніми" виробами[52].

Під час роботи Корсунської ради П. Дорошенко вислав посольство від Запорізького Війська до Порти[53]. За документами, які безпосередньо торкаються цієї ради, завданням посольства було присягнути [redacted] вірність турецькому султанові[54]. За Самовидцем і Г. Грабянкою, посольство мало домогтися для П. Дорошенка від султана санджаків[55], тобто атрибутів гетьманської влади (прапора, булави тощо), одержання яких символізувало б реальність альянсу Запорізького Війська [redacted] Османською імперією. Подальший, після Корсунської ради, перебіг подій переконує у правдивості цих літописних свідчень.

Згідно з „меморіалом про Корсунську раду", присутній [redacted] ній анонімний посланець від Я. Собеського, військовик (towarzysz) заявив П. Дорошенкові, що невдовзі до нього, гетьмана, прибуде делеґований Я. Собеським посол „з військовими клейнодами" і передасть їх йому. На це начебто П. Дорошенко відповів: неважко Запорізькому Війську отримати булаву і бунчук (nie trudno Woysku o buławę y buńczuk)[56]. Зрозуміти ці слова слід таким чином: [redacted] огляду на ухвалу стосовно козацько-турецького союзу питання про одержання королівських клейнодів принципового значення для П. Дорошенка й очолюваного ним Війська не має.

За повідомленням сучасника Йоахима Єрлича, Детеніцький, посланець від сенаторів і обох коронних гетьманів* до Запорізького Війська, [redacted] травня 1669 р. віз зі собою через волинське місто Дубно П. Дорошенкові булаву, хоругву і бубни[57]. А колишній київський козацький полковник Василь Дворецький після свого повернення 13 (23) травня 1669 р. з чигиринського полону 23 травня (ст. ст.) у Переяславі письмово зізнався, що був свідком того, як той же польський посланець (його він іменує Детенецьким) [redacted] (19) травня у Чигирині передав П. Дорошенкові ці інсиґнії, а також бунчук — „явно при всех чигиринцах"; В. Дворецький зазначав, що то були інсиґнії, які „из Чигирина (!) Тетеря поимал"[58].

---

[52] Перша відома [redacted] згадка про ці інсиґнії належить С. Величкові. Вона міститься у тій частині його хроніки, у якій розповідається про січневу 1666 р. чигиринську козацьку раду. Згідно з цим літописцем, на раді П. Дорошенкові, у зв'язку з [redacted] затвердженням його гетьманом, були вручені „клейноди войсковіє" (Величко С. Летопись...— Т. II.— С. 94—95). Про цю раду див.: Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького...— С. 337—338.

[53] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 844, s. [redacted] (лист П. Дорошенка до [redacted] візира Порти Кьопрюлюзаде Фазіля Агмеда-паші з Чигирина від 12 (22) березня 1669 р.); Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 201; Акты ЮЗР.— 1875.— Т. VIII: 1668—1669.— С. 137, 186, 229, 266.

[redacted] Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 258, s. 377 (меморіал про Корсунську раду); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 408, s. 557 (діарій елекційного сейму 1669 р.).

[55] Літопис Самовидця.— С. 107; Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 201.

[56] Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 258, s. 378.

* Польним гетьманом був белзький воєвода Дмитрій Єжи Вишневецький.

[57] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza / Z rękopismu wydał K. W. Wojcicki.— Warszawa, 1853.— T. II.— S. 139—140.

[redacted] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 230; 1877: 1668—1672.— Т. IX.— С. 164.

Свідчення В. Дворецького повністю на віру приймає Д. Дорошенко[59] і тим самим питання про повернення вивезених 1665 р. гетьманських клейнодів уважає вичерпаним. Проте подальший перебіг подій доводить, що це питання продовжувало стояти на порядку денному. Так, у супліці Запорізького Війська, складеній у Чигирині 1 (11) червня 1669 р. й адресованій елекційному сеймові та доставленій козацькими посланцями у Варшаву після нього, вказано, що П. Тетеря має повернути Війську гетьманські інсиґнії[60]. Інші докази наведено далі. Тож цитоване зізнання В. Дворецького щодо клейнодів слід визнати неправдивим. Недаремно воно не знаходить підтвердження в інших джерелах. Що ж до поданого Й. Єрличем, то воно виглядає вірогідним (стосується, безперечно, „Тетериних" клейнодів). У світлі цих спостережень доходимо висновку, що клейноди з півдороги між Дубном і Чигирином „повернулися", з невідомих для нас причин, туди, звідки були відправлені,— до Варшави. До речі, присутність Детеніцького у травні в Чигирині була цілком можлива. У такому разі можна говорити про те, що прибув він туди без клейнодів. А розмови про них, які він тут вів, могли послужити основою для свідчення В. Дворецького. Слід зазначити, що місія Детеніцького до моменту повернення клейнодів до Варшави, ймовірно, відбувалася згідно з даною Я. Собеським П. Дорошенкові обіцянкою їх йому вислати, яка, пригадаймо, містилася в листі першого до другого, написаному згідно на лист П. Дорошенка Я. Собеському від 12 (22) січня 1669 р.

25 серпня 1669 р. П. Дорошенко на козацькій раді під Уманню, зваживши на складну ситуацію в керованому ним Війську, віддав у руки старшини булаву (очевидно, мусимо повторити, „домашнього" виробу) і попросив звільнити його від гетьманства. Проте учасники ради умовили його зостатися гетьманом і булаву йому повернули[61].

А наступного дня там само турецький посланець, капиджи-паша Алі-ага, вручив П. Дорошенкові султанські інсиґнії (санджаки) — знамено, булаву, бунчук, шаблю, і також кафтан — як знаки протекції Османської імперії над Дорошенковим Запорізьким Військом та підвладною йому територією[62].

---

[59] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 252.

[60] Monumenta Ucrainae Historica / Зібрав митрополит Андрей Шептицький.— Рим, 1966.— Т. III. (1650—1670).— С. 310; Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.53 (Korespondencja miasta Gdańska), N 105, s. 260 (стислий виклад змісту супліки); AGAD w Warszawie. Archiwum Branickich z Suchej, N 33/46, s. 4 (так само стислий виклад змісту супліки). Див. також: Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV—XVII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича / За редакцією Л. Зашкільняка та М. Крикуна.— Львів, 1998.— С. 205.

[61] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 259; Андрусяк М. До боротьби між Дорошенком і Суховієм в 1668—1669 рр. // Записки НТШ.— Львів, 1929.— Т. CL.— С. 224.

[62] Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 45 (лист Михайла Ханенка до лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного від 26 серпня), 131 (відписка цареві ієродиякона Мелетія про зустріч і проводи александрійського патріарха Паїсія); Documenta privitore la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Publicate sub auspiciile Academiei Pomâne şi ale Ministeriului Culterol şi Instructiunei Publice.— Bucuresci, 1885.— Vol. V.— P. I (1650—1699).— P. 77—78 (лист П. Дорошенка до каймакана від 26 серпня), 78—79 (лист

Для подальшої розповіді важливо зазначити, що 23 липня під Уманню на козацькій раді противників П. Дорошенка Петро Суховій — запорізький писар, своїми прихильниками на Правобережжі і Запоріжжі проголошуваний гетьманом, — склав булаву (теж, очевидно, козацького виробу), привезену, як і інші клейноди, з Коша; усупереч його сподіванням, вона дісталася, волею учасників ради, не йому, а уманському полковнику Михайлові Ханенкові[63].

Відтоді до 1674 р. на Правобережжі протистояли один одному гетьмани П. Дорошенко та М. Ханенко, який одразу як гетьман пішов на зближення з правлячими колами Речі Посполитої і тримався цього курсу послідовно. Польський уряд у своєму ставленні до ситуації на Правобережжі робив ставку на нього, використовував його гетьманство й тих, на кого він спирався, для чинення тиску на П. Дорошенка — вирішальну силу в цьому реґіоні, аби примусити його бути поступливим щодо Речі Посполитої. Тиск виявлявся і з питання повернення на Правобережжя вивезених П. Тетерею клейнодів.

Інструкція П. Дорошенка відрядженим на краківський коронаційний сейм посланцям Запорізького Війська, датована 3 (13) жовтня 1669 р., містила, зокрема, прохання, щоб „знаки [...] войсковые [...] поворочаны были“[64]. Посланці вручили її королеві 11 листопада. А 13—15 листопада (після того, як 12 листопада сейм був зірваний) на засіданні сенату обговорювалось серед інших питань і питання, як поступити з Дорошенковими посланцями, а також з посланцями М. Ханенка, теж делеґованими на той самий сейм. Було вирішено Дорошенкових посланців не відштовхувати та дати через них їхньому гетьманові знати, що Річ Посполита зацікавлена у нормалізації відносин з його Військом, зважаючи хоч би на запевнення П. Дорошенка, що він пішов під протекцію Порти і взяв від неї гетьманські інсиґнії для того, аби, спираючись на неї, унеможливити здійснення її васалами — кримськими татарами — грабіжницьких вторгнень в Україну. До Ханенкових послів сенатори ухвалили поставитись приязно і запевнити їх у підтримці Річчю Посполитою їхнього гетьмана[65]. Разом з тим вони постановили послати М. Ханенкові „привілей і булаву“[66], тобто привілей на булаву та інсиґнії. Чи не було це зроблено у відповідь на прохання М. Ханенка, адресоване правлячим колам Речі Посполитої за посередництвом згаданих його посланців? Якщо так, то не виключено,

---

П. Дорошенка до великого візира від 16 (26) серпня); Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches.— Pest, 1833.— Bd. IX: Schlussrede und Übersichten.— S. 461. Див. також: Літопис Самовидця.— С. 108; Грабянка Г. Дѣйствия...— С. 201—202; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 259; Андрусяк М. До боротьби...— С. 224; Костомаров Н. И. Руина...— С. 155.

[63] Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 45 (лист Михайла Ханенка Д. Многогрішному від 26 серпня); Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 258; Костомаров Н. И. Руина...— С. 155.

[64] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 402, s. 683; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми...— С. 209.

[65] Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми...— С. 195; Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów, ręk. 1175, s. 389; AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 35, s. 116.

[66] Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów, ręk. 1175, s. 389; AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 35, s. 116.

що воно містилось у Ханенковій інструкції цим посланцям на коронаційний сейм, текст якої нам невідомий.

Упродовж кількох місяців 1670 р. питання про повернення вивезеного П. Тетерею пов'язувалося зі скликанням польсько-козацької комісії, яка мала розглянути претензії Дорошенкового Запорізького Війська та прийняти відповідні рішення. Про необхідність такої комісії неодноразово у 1667—1669 рр. заявляли польська і козацька сторони[67].

Надзвичайний варшавський сейм 30 березня 1670 р. схвалив інструкцію, якою повинні були керуватися комісари, делеґовані до міста Острога, де було намічено вести переговори [illegible] козаками. Враховуючи важливість згаданого питання, комісарам у ній було вказано: у разі якщо козацька сторона порушить його, то їй слід відповісти: Запорізьке Військо не скористалося [illegible] наданої йому можливости викликати П. Тетерю на генеральний каптуровий суд для заслуховування його стосовно вивезеного ним; воно може подати на П. Тетерю позов до шляхетського коронного трибуналу; що [illegible] до позиції короля [illegible] цього питання, то він не має права П. Тетерю як шляхтича карати без суворого вироку за вказане неповернення. Разом [illegible] тим в інструкції підкреслено, що комісари повинні вимагати від козаків під час переговорів відходу Війська від турецької протекції і передачі їм, комісарам, у руки султанських інсиґній, дарованих П. Дорошенкові[68].

Польські комісари перебували [illegible] Острозі від початку травня до початку вересня 1670 р. І весь цей час їм доводилося вичікувати прибуття на переговори Дорошенкових представників[69]. Тут вони одержали датовану 3 (13) червня козацьку декларацію, у якій, зокрема, подано, що посланці Війська не сядуть за стіл переговорів, поки не буде задоволена його вимога стосовно вивезеного П. Тетерею[70].

20 червня датований королівський лист, писаний на основі постанови сенату, [illegible] якому міститься обіцянка звернутись письмово до П. Тетері з вимогою „негайно (sine ulla mora) повернути привілеї і клейноди"[71].

Тим часом десь у липні П. Тетеря виїхав [illegible] Варшави і згодом опинився у Молдові під турецькою протекцією[72]. П. Дорошенко, невгамовний у досягненні поставленої перед собою мети, докоряв польським властям, що не перешкодили П. Тетері втекти, і заявив, що переговори в Острозі можуть розпочатись тільки після повернення Війську всього вивезеного П. Тетерею[73].

Не дочекавшись Дорошенкових представників, польські комісари зі згоди уряду пішли на ухвалення політичної угоди [illegible] особами, делеґованими Низовим Запорізьким Військом, яке [illegible] той час ішло за М. Ханенком,

---

67 Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми...— С. 189—195.

68 AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 64, 65v.—66.

69 Про перебування цих комісарів в Острозі та їхні даремні, як виявилось, намаган[illegible] розпочати переговори з „дорошенківцями" див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 299—308.

70 AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 53.

71 Там само.— K. 54.

72 Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 305.

73 AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 56v. (лист П. Дорошенка від 10 (20) серпня 1670 р. до польських комісарів в Острозі).

котрий, до речі, переховувався на Запоріжжі, щоб уникнути розправи з боку П. Дорошенка. Угода, зокрема, запевнила „ханенківців“, що булава, бунчук і печатка „з найближчого сейму“ будуть передані М. Ханенкові — їхньому гетьманові і що вони при одержанні інсиґній повинні присягнути на вірність королеві й Речі Посполитій[74].

У відповідь [redacted] цю угоду у вересні 1670 р. П. Дорошенко зібрав у Чигирині раду генеральної старшини і полковників, на якій у присутності представника від Порти було підтверджено перехід Запорізького Війська під турецьку протекцію. Присутній [redacted] раді тарасівський сотник Лесько Руданин свідчив після втечі [redacted] Війська [redacted] контрольовану Річчю Посполитою територію, що учасники її під тиском П. Дорошенка підписали звернення до султана, у якому викладено згадане підтвердження, і відправили [redacted] [redacted] до Порти колишнього паволоцького полковника Яроша і подністрянського полковника Павла Лисицю. Той же Л. Руданин твердив, що втік від П. Дорошенка за дорученням тієї частини старшини, яка не була згідна [redacted] протурецькою лінією гетьмана[75].

У С. Величка читаємо, що, довідавшись про згадану Острозьку угоду, П. Дорошенко через своїх посланців, відправлених до Константинополя, довірив себе „зо всею тогобочною [правобережною.— *М. К.*] Украиною [redacted] протекцию Портѣ Оттоманской“. Порта погодилась на протекцію, [redacted] делеґований нею посланець у Чигирині [redacted] присутності козацької старшини передав П. Дорошенкові султанське підтвердження [напевно, викладене у відповідному документі.— *М. К.*] стосовно перебування „на том Чигринском гетманствѣ“ і вручив йому „клейноти войсковіе“[76]. Судячи з інших джерел, ні відправлення козацьких посланців до Порти перед чигиринською радою, ні підтвердження султаном Дорошенкового гетьманства, ні вручення гетьманові військових клейнодів 1670 р. не було. Натомість це було 1669 р.— на Корсунській раді й раді під Уманню.

Чи [redacted] після вказаної чигиринської ради посланцям Дорошенкового Запорізького Війська, відправленим на варшавський сейм, була дана 2 (12) жовтня інструкція, у якій містилась вимога повернути все вивезене П. Тетерею[77].

---

[74] Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 354; AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 50v.; AGAD w Warszawie. Archiwum Zamojskich, N 3056, s. 213—214.

[75] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I.— S. 603 (лист білоцерківського коменданта Яна Зиґмунта Льобеля до Яна Собеського від 7 жовтня 1670 р. з Білої Церкви. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 167, s. 225); Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 330v. (відомості [redacted] Варшави від [redacted] січня 1671 р.); AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 193—193v. (королівський універсал „на всю Україну“ від 24 січня 1671 р.), 195v. (лист коронного підканцлера А. Ольшовського до М. Ханенка [redacted] гетьмана Низового Запорізького Війська від 24 січня 1671 р.), 198v. (розповідь торнацького каноніка Франциска де Варта, посланого з Адріанополя до Польщі „за паспортом візира“, адресована сохачевському чесникові й датована 3 лютого 1671 р. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1663, s. 428—429), 111—113v. (королівський лист до сеймиків від 12 лютого 1671 р. Те саме: Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 339v.); Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, oddz. rękopisów, ręk. 360, s. 162 (лист короля до гнезненського архиєпископа від 12 квітня 1671 р. зі Здунів), 157—158 (лист А. Ольшовського до люблінського воєводи від 14 жовтня 1671 р. з Варшави).

[76] Величко С. Летопись...— Т. II.— С. 254, 258.

[77] Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 310; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 402, s. 738.

На виконання Острозької угоди сенат на своєму засіданні постановив переслати через присутніх на той час у Варшаві Ханенкових посланців його ж Війську булаву, комишину [тростину, жезл.— *М. К.*] і печатку[78].

А 18 листопада 1670 р. був виданий королівський універсал, адресований „урожоним і шляхетним гетьманові М. Ханенкові, а також полковникам, осавулам, суддям, сотникам, отаманам і всій старшині Війська нашого Запорізького, розміщеного не тільки в Січі, але й по городах“[79], у якому сказано, що, згідно з Острозькою угодою і затвердженням її на „найближчому минулому сеймі“ (цей сейм відбувся у вересні—жовтні 1670 р.)[80], поморський стольник Анджей Жальський відряджається для вручення булави, бунчука, печатки й комишини М. Ханенкові й „усьому Війську“ і що при цьому він повинен прийняти у них присягу на вірність королеві й Речі Посполитій. Там же зазначено, що М. Ханенкові і його Війську уже раніше через їхніх посланців даровано королівську хоругву, під якою вони повинні „завжди відважно, щиро і мужньо ставати“[81].

Не знаючи про цей універсал, П. Дорошенко й далі наполягав на передачі йому інсиґній. Так, своїм листом, написаним у кінці листопада — першій половині грудня 1670 р., він просив вищі урядові кола Речі Посполитої „не відбирати“ у нього інсиґній, бо він може бути „здатнішим“ до послуг королеві й державі, ніж кушнір, як він іменував М. Ханенка[82].

Використовуючи те, що П. Дорошенко не знав про згаданий універсал, король у своїй відповіді від 23 грудня на інструкцію Запорізького Війська, складену 2 (12) жовтня[83], стосовно козацької вимоги повернути вивезене П. Тетерею, обмежився повторенням того, що сказано у сеймовій інструкції від 30 березня, даній польським комісарам, призначеним в Острозі вести переговори з козацькими представниками, додавши до того, що П. Тетеря у межах Речі Посполитої не перебуває. Король умисне не поінформував П. Дорошенка у цій відповіді, що, зокрема, було постановлено гетьманські інсиґнії вручити М. Ханенкові.

Про місію А. Жальського П. Дорошенкові стало відомо у січні 1671 р. від своїх посланців Яреми Петрановського і Михайла Харлана — після

---

78 Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, s. 226 (тут засідання сенату датоване лише 1670 р.). Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 170, s. 895 (засідання помилково датоване 1672 р.).

79 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 402, s. 745 (оригінал з печаткою); AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 57—58 (копія); Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, ręk. 373, s. 17—18 (копія).

80 Volumina legum.— Petersburg, 1860.— T. V.— S. 30.

81 Згадку про це дарування хоругви див. у королівському універсалі до [illegible] козаків від [illegible] серпня 1670 р. (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 190v.).

82 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 167, s. 258—259 (відомості з Варшави). Дорошенків лист, відомий тільки зі згадки про нього, у другій половині грудня 1670 р. посланцями гетьмана був у Варшаві переданий вищим польським урядовцям. Такий висновок робимо на основі того, що ці посланці були [illegible] відправлені з Варшави 30 грудня (Т а м с а м о); отже, посланці до Варшави прибули, як можна вважати, незадовго до цієї дати. А написаний лист міг бути днів за 15—20 до цього прибуття.

83 Т а м с а м о.— Ręk. 404, s. 321; AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 74.

повернення їх з Варшави до Чигирина. Ця новина його не втішила[84]. Згодом він висловив своє обурення тим, що поляки, виславши клейноди М. Ханенкові, довірилися цьому „лисому дурисвітові (zwodzicielowi), що бавився гуслями“, який приніс чимало лиха Україні[85].

Польський уряд зробив спробу цю місію використати для підриву позицій П. Дорошенка серед козацтва: королівським універсалом від 24 січня 1671 р., зверненим „до всієї України“ (na całą Ukraine), правобережне Запорізьке Військо закликалося зібратися на чорну (czerniecka) раду, щоб заслухати правду про козацько-польські відносини, про те, що польський уряд робить для їх поліпшення. Крім того, в універсалі викладено, що саме з вини П. Дорошенка кероване ним Військо не одержало гетьманських інсиґній, а вислано їх М. Ханенкові як такому, що виступає за налагодження співробітництва з Річчю Посполитою[86]. П. Дорошенко розцінив крок польського уряду як наслідок хибної йому поради з боку М. Ханенка — „лисої облудної голови (хоч і з великою бородою), до якої у нас [на Правобережжі.— *М. К.*] немає жодної поваги“. Чорна рада, зазначив він при цьому, для Запорізького Війська є шкідлива, а тому воно від неї давно відмовилось (dawno jest z woyska wywołana)[87].

Місія А. Жальського виявилася невдалою. Як сказано у листі Д. Многогрішного до короля, писаному 27 лютого (ст. ст.) у Батурині, А. Жальський з особами, які його супроводжували, на Лівобережжі, на шляху до Запорізької Січі, був затриманий і доставлений до Батурина. Звідти, за царським указом, його відправлено назад до Польщі; лише запорізькі козаки, які прямували спільно з А. Жальським, читаємо в тому ж листі, отримали дозвіл іти далі на Січ[88].

А. Жальський повернувся до Варшави у квітні[89]. І в тому ж місяці М. Ханенко у листі до короля, висланому з Коша, звинуватив А. Жальського, що той не довіз до нього, М. Ханенка, інсиґній, тому що був підкуплений Д. Многогрішним. Ханенків лист дійшов до короля у липні. Він, до речі, відомий тільки зі згадки про нього та його зміст у писаній у серпні королівській відповіді на цей лист. У відповіді заявлено, що під час розслідування [inquizycyą; очевидно, насамперед зі слів учасників місії.— *М. К.*] удалося встановити: в тому, що сталося з А. Жальським і людьми, які виконували з ним покладене на них доручення, винен не він,

---

84 Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I.— S. 614 (лист П. Дорошенка до Я. Собеського від 18 (28) січня). Те саме: AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 317, s. 36.

85 Ojczyste spomniki w pismach do dziejów dawnej Polski. Dyaryusze, relacye, pamiętniki i t. p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowich, tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego, marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego.— Kraków, 1845.— T. II.— S. 306 (лист П. Дорошенка до Я. Собеського з Чигирина від 27 лютого (ст. ст.) 1671 р.).

86 AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 192—193.

87 Ojczyste spomniki...— T. II.— S. 306 (лист П. Дорошенка до Я. Собеського від 27 лютого (ст. ст.) 1671 р.).

88 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 844, s. 33. Лист Д. Многогрішного зберігся в оригіналі, писаному українською мовою.

89 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, oddz. rękopisów, ręk. 360, s. 158 (лист А. Ольшовського до люблінського воєводи з Варшави від 14 квітня; тут подано, що прибуде А. Жальський до Варшави „на днях“ [in dies speratur]).

а Д. Многогрішний і П. Дорошенко[90]. Йшлося про те, що обидва гетьмани противились доставці інсиґній М. Ханенкові; щодо П. Дорошенка, то, з викладеного зрозуміло чому; що ж до Д. Многогрішного (суперника П. Дорошенка на політичній ниві), то слід мати на увазі: за ним стояв царський уряд, який аж ніяк не був зацікавлений у посиленні позицій М. Ханенка як союзника Польщі й разом [redacted] тим не втрачав сподівань схилити П. Дорошенка на свій бік. На тлі цих міркувань промовисто звучить те місце у щойно згаданому королівському листі, у якому сказано, що Д. Многогрішний і П. Дорошенко довірчо листуються між собою[91]. Відчуваємо певність, що [redacted] цьому листуванні місія А. Жальського посіла „своє" місце: обидва гетьмани обмінювались щодо неї інформацією і думками.

У правлячих колах Речі Посполитої стали вбачати певну користь у невдачі місії А. Жальського. Так, коронний підканцлер А. Ольшовський вважав, що після неї можна обнадіювати П. Дорошенка — не виключено, мовляв, що йому дістануться інсиґнії; водночас, твердив А. Ольшовський, слід запевняти М. Ханенка, що передання йому інсиґній обов'язково відбудеться[92].

Дії прихильників такої думки невдовзі призвели до того, що інсиґнії знову почали розглядатись як предмет у політичній грі. Невипадково на військовій раді у Варшаві 13 травня стояли такі взаємопов'язані питання: якщо переговори вести [redacted] П. Дорошенком, то як саме, щоб не відштовхнути М. Ханенка? Якщо інсиґнії будуть послані [redacted] Україну, то кому?[93] Було ухвалено: [redacted] певних причин відкласти і переговори [redacted] обома, і вирішення питання про передання інсиґній, а тим часом приглядатись, хто [redacted] них найліпше прислужиться Речі Посполитій і обнадіювати обох[94].

З повідомлення про ту саму раду видно, що на ній навіть стояло питання: якщо дати П. Дорошенкові інсиґнії? До цього додано вислів: хіба ні? (nec ne?). За тим самим джерелом, на раді були зачитані листи П. Дорошенка, спеціально писані [redacted] нагоди її скликання, у яких містилися запевнення у його прихильності до Речі Посполитої і прохання передати йому інсиґнії[95].

З огляду на запевнення П. Дорошенка, правлячі кола Речі Посполитої зважились піти на ведення з ним переговорів, на яких він, зрештою, наполягав. У травні 1671 р. король універсалами, виданими коронною канцелярією, повідомив про цей намір[96]. У червні він розпорядився роз-

[redacted] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 168, s. 677—678; Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, ręk. 371, k. 99—99v.; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 1411, с. 137—138.

[redacted] Див.: Там само.

92 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, oddz. rękopisów, ręk. 360, s. 168 (лист А. Ольшовського до люблінського воєводи від 14 квітня 1671 р.).

93 Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I (копія стислого тогочасного протоколу ради). Те саме: Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów, ręk. 1175, s. 593; AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 317, s. 72.

[redacted] Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów, ręk. 1175, s. 593 (див. поперед[redacted] посилання).

95 Ojczyste spomniki...— T. II.— S. 136—137.

96 AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 206—206v. (лист короля своєму посланцеві, відрядженому до П. Дорошенка, датований [redacted] травнем).

почати переговори [illegible] липні, повідомивши і про це відповідними універсалами[97].

Невдовзі, 19 червня, на раді (сенату?) під Варшавою були, зокрема, заслухані представлені від імені П. Дорошенка прохання („пункти"), третє з яких звучало: щоб інсиґнії були надіслані йому, гетьманові[98]. А згодом, напевно, у першій декаді липня, Я. Собеському стало відомо, що П. Дорошенко як одну [illegible] головних умов для ведення згаданих переговорів висунув вимогу відіслати йому інсиґнії, причому — до відкриття переговорів[99]. До речі, арґументував гетьман цю вимогу так: він може підписувати документи козацько-польської угоди тільки як титулований гетьман, [illegible] щоб таким бути, повинен отримати інсиґнії[100]; зрозуміло, П. Дорошенко мав на увазі, що титул гетьмана мусить бути забезпечений і відповідним королівським привілеєм.

Польські урядові кола, усвідомлюючи, з ким в особі непоступливого П. Дорошенка мають справу, [illegible] поривали контактів [illegible] М. Ханенком, що й далі сидів на Січі. Більше того, вони й на цей раз схилялись до думки, що інсиґнії слід нарешті віддати М. Ханенкові. Так, підканцлер А. Ольшовський 2 липня писав йому [illegible] Варшави, що він, М. Ханенко, одержить їх згідно з Острозькою угодою та затвердженням її сеймом, навіть якщо дійде до угоди між Дорошенковим Запорізьким Військом і Річчю Посполитою[101]. А на військовій раді, яка відбувалася 8 липня або напередодні під керівництвом Я. Собеського (біля села Товстолуга Теребовельського повіту Руського воєводства?), не випадково [illegible] порядку денному стояло таке питання: „Якщо секретно послати хоч тільки булаву Ханенкові, про що просять його посланці, посилаючись на Острозьку угоду?"[102]

До передбачених козацько-польських переговорів ні в липні, ні в наступні місяці [illegible] дійшло: піти [illegible] задоволення вимог П. Дорошенка до переговорів стосовно, зокрема, інсиґній правлячі кола Речі Посполитої не хотіли (та [illegible] чи могли?), не будучи певними того, що в разі такого задоволення цих вимог П. Дорошенко сяде за стіл переговорів, [illegible] як сяде, то чи стануть вони успішними.

Зрештою, у Варшаві визріло остаточне рішення — передати інсиґнії М. Ханенкові. Доставити їх на Січ, де він продовжував сидіти, було, зваживши на невдалу місію А. Жальського, ризиковано, [illegible] то й практично неможливо — шляхи на Січ перекрили П. Дорошенко та Д. Многогрішний.

Але настав час, коли вручення інсиґній М. Ханенкові виявилось можливим: під час керованої Я. Собеським воєнної кампанії, розпочатої вліт-

---

[97] AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 218—218v. (королівський лист до кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка від 12 червня), 218v.—219 (аналогічний лист до королівського комісара при П. Дорошенкові [illegible] Чигирині Миколая Рачковського).

[illegible] Ojczyste spomniki...— T. II.— S. 309.

[illegible] Там само.— S. 140, 142 (лист М. Рачковського до Я. Собеського [illegible] Чигирина від 24 червня).

[illegible] Там само.— S. 142 (див. попереднє посилання).

[101] AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 221. Принагід[illegible] зазначимо, що цей лист адресатові [illegible] Січ [illegible] вислати з Перекопа Ян Карвовський — делеґований королем посланець до нового кримського [illegible] Селім-Ґірея.

[102] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 359 (лист Я. Собеського до А. Ольшовського від 8 [illegible] 1671 р.).

ку 1671 р. з метою повернути позиції Речі Посполитої у Правобережній Україні, польське військо у вересні дійшло до східної частини Подільського воєводства і тут зупинилось під містом Баром. У міру його просування став активно діяти М. Ханенко: разом з І. Сірком він здійснив напад на турецькі фортеці — міста Білгород (Акерман) і Тегині[103], а потому зі своїм військом підійшов до Брацлава. Звідси він надіслав через своїх посланців до короля Я. Собеського вістку про свої успіхи і заклик діяти спільно проти П. Дорошенка. На початку жовтня Я. Собеський рушив до Брацлава[104].

Польський уряд досить швидко відреаґував [redacted] появу М. Ханенка в Правобережній Україні та підтримку ним Я. Собеського, якому з Варшави були вислані інсиґнії — для вручення їх М. Ханенкові. З листа Я. Собеського до А. Ольшовського, відправленого 22 жовтня з-під містечка Іллінців у Брацлавському воєводстві, видно, що інсиґнії уже доставлено [redacted] його ставку. Король застеріг, читаємо [redacted] листі, що інсиґнії можуть бути передані М. Ханенкові тільки після обрання його козаками своїм гетьманом. М. Ханенко, продовжує там само Я. Собеський, це розуміє, [redacted] тому не сміє взяти їх до виборів. Автор листа радив не поспішати [redacted] виборами, оскільки на боці М. Ханенка на той час був тільки один з правобережних полків — Брацлавський. З огляду на цю обставину Я. Собеський вважав доцільним не розголошувати про одержання ним інсиґній[105].

Однак зберегти [redacted] таємниці „прибуття" інсиґній не вдалося. Довідавшись про їх наявність у Я. Собеського, пише він до того самого адресата 30 жовтня, Ханенкове військо стало вимагати передачі їх йому. Я. Собеський змушений був задовольнити цю вимогу, але зазначив при тому: хай клейноди будуть у цього війська, але М. Ханенкові їх можна вручити тільки після обрання його гетьманом, а вибори слід провести щойно по тому, як інші Дорошенкові полки, поза Брацлавським, приєднаються до М. Ханенка; цьому приєднанню може сприяти звернення [чиє? — ***М. К.***] до полків з відозвою, щоб їхні козаки певного дня з'явилися на певне місце для обрання гетьмана. М. Ханенко та його старшина погодились з думкою Я. Собеського. У той самий час, коли Я. Собеський домовлявся [redacted] ними, до козацького кола зібралося до тисячі осіб, щоб бути очевидцями передачі Ханенковому війську клейнодів. Проте після того, як підляський каштелян і штелтінський староста та полковник Станіслав Кароль Лужецький приніс клейноди, військо, піднісши М. Ханенка догори, проголосило його гетьманом. У цей момент, пише там само Я. Собеський, прибув у ставку посланець від П. Дорошенка [redacted] листом і усно від імені свого гетьмана багато що обіцяв, запевняючи, що гетьман [redacted] обмін на обіцяне вимагає лише ґарантії безпеки для себе; оскільки [redacted] про це мовилося усно, то йняти віри П. Дорошенкові вкотре [redacted] слід[106]. . .

---

[103] Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 365—365v. (вістки [redacted] польського табору під Баром від 21 вересня).

[104] Там само.— K. 377 (лист Єжи Пшеоровського до А. Ольшовського з містечка Лабуні, що у Волинському воєводстві, від [redacted] жовтня).

[105] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I.— S. 709. Те саме: Ojczyste spomniki...— T. II.— S. 339—340; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 384—384v.

[106] Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. I.— S. 712. Те саме: Ojczyste spomniki...— T. II.— S. 342; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 385.

Усе це відбулося під Іллінцями [illegible] листопада. Тоді ж і там само після обрання М. Ханенка гетьманом [illegible] „генеральній раді" відбулась офіційна церемонія вручення йому інсиґній (згідно з Острозькою угодою та затвердженням її сеймом) і приведення його і старшини, а за їхнім посередництвом й усього Ханенкового війська до присяги на вірність королеві й Речі Посполитій. З текстом присяги присутніх ознайомив королівський комісар А. Жальський (він, до речі, привіз із Варшави гетьманські клейноди [illegible] вручив їх М. Ханенкові, принагідно розповівши присутнім [illegible] раді про свою невдалу місію щодо доставки їх на Січ)[107], [illegible] старшина присягла перед ним, а також перед згаданим С. К. Лужецьким і добжинським старостою та ротмістром Станіславом Рокітницьким[108]. Наводимо список цієї старшини у тій послідовності, яка подана універсалом: Федір Бурляй — генеральний обозний, Григорій Кудлай і Моноїл Федорович — генеральні судді, Іван Шило — генеральний осавул, Іван Маркович — генеральний писар, Савка — гетьманський бунчужний, Іван Сірко, Григорій Перебийніс, Януш Донець, Ігнат Сушковський, Петро Безпалий — запорізькі полковники, Павло Лисиця — брацлавський полковник, Тиміш Мошинський — суддя Брацлавського полку. На основі цього списку можна, напевно, твердити, що М. Ханенко був обраний гетьманом і одержав клейноди завдяки головним чином запорізьким козакам. З правобережних полків [illegible] час обрання і вручення клейнодів він міг опертися тільки [illegible] Брацлавський.

У своєму листі до короля від 4 (14) листопада, відправленому з міста Ладижина у Брацлавському воєводстві, М. Ханенко інформував про те, що сталося під Іллінцями, і висловив адресатові вдячність за дарування клейнодів, запевнивши його, що вірно служитиме йому та Речі Посполитій[109]. Вдячність М. Ханенка міститься і в його датованій 6 (16) листопада і писаній у Ладижині інструкції, даній делеґованим ним козацьким посланцям до Варшави, згідно [illegible] якою вони повинні були вести там розмови [illegible] вищими урядовими особами[110]. Висловлено її також Ханенковими посланцями [illegible] аудієнції, яку їм дав король 19 грудня[111].

23 грудня королівська канцелярія видала універсал, адресований М. Ханенкові (та його козакам),— у відповідь на привезений згаданими його послами до Варшави Ханенків універсал від 27 жовтня (ст. ст.), у якому

---

[107] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3912, s. 81 (лист М. Ха[illegible] до короля з міста Ладижина від 4 (14) листопада 1671 р.).

[108] Там само.— S. 73—74 (універсал М. Ханенка від 27 жовтня (ст. ст.), у якому повідомлено про одержання клейнодів і заприсягнення, [illegible] наведено текст присяги й імена [illegible] прізвища [illegible] посади (уряди) козацької старшини, що присягла. Універсал є ориґіналом, [illegible] якому преамбула, завершальна частина та перелік старшини [illegible] чолі [illegible] М. Ханенком писані українською мовою, а текст присяги — польською; документ скріплений військовою печаткою), 81 (див. попереднє посилання); AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 300v.—301 (копія з того [illegible] універсалу подана польською мовою, імена та прізвища урядів старшини — польським письмом).

[illegible] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3912, s. 81—82 (ориґінал, скріплений підписом М. Ханенка та печаткою його війська); AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 306v.—307v. (копія).

[110] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 168, s. 459. Те саме: ЛНБ НАН України, від. рукописів, спр. 1411, с. 175, 177.

[111] Ojczyste spomniki...— T. II.— S. 153 (вістки з Варшави від 23 грудня).

йшлося про те, що відбулося на генеральній тогочасній раді під Іллінцями[112]. А наступним днем датований королівський лист до М. Ханенка[113]. В обох документах висловлене сподівання, що одержання М. Ханенком клейнодів послужить поштовхом для подальшої його та керованого ним війська служби королеві й Речі Посполитій.

Одержаними інсиґніями М. Ханенко володів до 27 березня 1674 р., коли на Переяславській раді, яка обрала Івана Самойловича гетьманом обох берегів Дніпра, він зрікся гетьманства і здав їх перед московським посланцем, бояриним і князем Г. Ромодановським та І. Самойловичем[114].

На основі досі не опублікованого архівного документа М. Костомаров так описує цю здачу, можливо, дещо довільно його переказуючи. Перед М. Ханенком на раді козаки несли булаву і бунчук. Поклонившися навсібіч, він промовив, звертаючись до присутніх: відомо вам, що [redacted] не своєю волею, а за королівським повелінням став гетьманом і робив усе за королівським указом; якщо я комусь зі старшини або простому козакові вчинив яку-будь досаду, то це ви мені простіть. З цими словами він поклав булаву на стіл. Козаки загукали, що все йому прощають. Тоді М. Ханенко відійшов, [redacted] козак, котрий ніс бунчук, тримав його далі для передачі тому, кого рада обере гетьманом[115]. Зауважимо, що використаний М. Костомаровим документ не згадує інших, крім булави і бунчука, отриманих 6 листопада 1671 р. М. Ханенком інсиґній. Їх він, безперечно, здав, бо повинен був це вчинити.

Покликаючись [redacted] той же документ, М. Костомаров зазначає, що у відповідь на відмову І. Самойловича на тій же раді дати згоду на обрання його правобережним гетьманом, [redacted] значить, гетьманом обох берегів Дніпра, промовляючи: „Ти нам любий! Ти нам любий!“, силоміць поставивши на лаві, прикрили „Ханенковим“ бунчуком, [redacted] в руки йому вклали „Ханенкову“ булаву[116] і таким чином зробили його гетьманом.

Слід зауважити, що використання на цій раді зданих М. Ханенком клейнодів [redacted] було передбачено — їх використали вимушено. Річ у тому, що за сценарієм, розробленим князем Г. Ромодановським та І. Самойловичем, більша частина правобережної козацької старшини, котра відійшла від П. Дорошенка, мала на цій раді обрати замість нього гетьмана, відданого Москві, оскільки П. Дорошенко всіляко ухилявся від такої відданости, до того ж — не відступався від гетьманства, [redacted] значить — й від гетьманських клейнодів, які були [redacted] його розпорядженні[117]. За тим самим сценарієм, з огляду на цю позицію П. Дорошенка, на раді новообраному гетьманові повинні були вручити доставлені [redacted] Москви (зрозуміло — там

[112] AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 157—158.

[113] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 168, s. 562—563. Те саме: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 1411, с. 179.

[114] Акты ЮЗР.— 1879.— Т. XI: 1672—1674. Додаток: 1657.— С. 409—410 (лист правобережного генерального обозного Івана Гулака цареві від 19 (29) березня 1674 р.). Див. також: Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 213 (літописець твердить, що М. Ханенко здав інсиґнії перед Переяславською радою); Літопис Самовидця.— С. 118 (тут читаємо лише, що на Переяславській раді „Ханенко здал гетманство“).

[115] Костомаров Н. И. Руина...— С. 244.

[116] Там само.— С. 245.

[117] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 556—559 (зізнання Івана Мазепи [redacted] Малоросійському приказі від [redacted] (15) серпня 1674 р.).

виготовлені) клейноди (йшлося про знамено, булаву, бунчук, литаври). Але на час проведення ради вони не встигли надійти. Того дня, коли відбувалася рада, їх щойно з Москви відправили[118].

Таким чином, через брак цих і Дорошенкових клейнодів організаторам ради, щоб закріпити обрання на ній І. Самойловича гетьманом відповідними традиційними ознаками влади, не залишалось нічого іншого, як наділити його „Ханенковими“ клейнодами. Він, очевидно, міг володіти ними як „владними“ до офіційного вручення московських клейнодів. 31 березня (ст. ст.) вони уже були доставлені князеві Г. Ромодановському та І. Самойловичеві. Повідомляючи про це царя листом, відісланим з-під Переяслава 1 (11) квітня, І. Самойлович разом з тим звернувся до нього [redacted] питанням, чи клейноди йому як новообраному гетьманові можуть належати[119]. Цар відповів ствердно, і 21 (31) травня князь Г. Ромодановський вручив їх І. Самойловичеві[120].

Так І. Самойлович став володіти двома московськими комплектами клейнодів — „лівобережним“ і „правобережним“. Одержання ним „правобережних“ клейнодів автоматично означало, що практичному використанню „Ханенкових“ клейнодів настав кінець. Вони перестали бути актуальними, а значить — і потрібними. Відтоді їх слід губиться і годі [redacted] нього натрапити. Дуже ймовірно, що вони були вивезені до Москви і там згодом загубилися.

Так відтоді склалася доля королівських гетьманських клейнодів, як П. Тетеря вивіз їх до Польщі,— тих, зрештою, котрі, [redacted] нашу думку, [redacted] лютому 1649 р. одержав Б. Хмельницький на знак визнання його Річчю Посполитою гетьманом.

Усі спроби П. Дорошенка здобути ці клейноди, щоб стати визнаним королівською владою гетьманом, виявилися марними. Польські правлячі кола, добре усвідомлюючи політичне значення клейнодів, умовами дарування їх П. Дорошенкові ставили компромісні кроки [redacted] його боку, [redacted] з 1669 р.— й відмову від турецького протекторату. Видається усе ж, що [redacted] те, що сталося, більшою мірою лежить [redacted] польській стороні. У Варшаві загалом не виявляли належного розуміння того, що дії П. Дорошенка не були спрямовані [redacted] розрив [redacted] Річчю Посполитою. Там прагнули мати справу [redacted] цілком залежною козацькою організацією. Звідси й ставка польського уряду на М. Ханенка — як такого, що повністю орієнтувався [redacted] Річ Посполиту, ставка, підкреслена наданням йому „Тетериних“ клейнодів. Від цього Польща мало що виграла. Виникає запитання: якби згаданий уряд був терплячіший до П. Дорошенка, то чи не виграла б вона більше?

* * *

У невеличкій замітці анонімного автора під заголовком „Булава Павла Тетери“, опублікованій у квітневому номері „Киевской Старины“ [redacted]

[118] Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 386 (царська грамота І. Самойловичеві від 17 (27) березня).

[119] Там само.— С. 411—412.

[120] Там само.— С. 475 (відписка [redacted] Г. Ромодановського цареві від 21 (31) травня), 477 (лист І. Самойловича цареві від 23 травня (ст. ст.) [redacted] висловленням вдячности за надання йому клейнодів).

1901 р., подано (С. 9) з покликанням на одне краківське видання 1845 р.[121], з яким нам не довелося ознайомитись, що ця булава зберігається в Ясноґурському монастирі у Ченстохові. Згідно з тим же краківським виданням, ця булава строкато позолочена, обтягнута шагренню, не оправлена каменями (buława, pstro złocona w jaszczur bez kamieni Tetery, hetmana Zaporozkiego). Ні про що інше там, судячи з анонімної замітки, не сказано. Від себе автор пише: „Відомо, що Тетеря скінчив життя єзуїтом, чим і пояснюється, що булава його потрапила в католицький монастир“.

У цитованому виданні (зрозуміло, й у замітці) мається на увазі, очевидно, гетьманська булава. Приписування її П. Тетері у світлі змісту нашого дослідження означає, що йдеться про булаву, вивезену ним 1665 р. до Польщі. Однак ця думка є помилковою: в жодному з джерел, що виникли від 1665 р., коли вона могла б опинитись у Ясноґурському монастирі, не знаходимо згадок, що її туди доставлено. Якби вивезена П. Тетерею булава туди потрапила до вручення 1671 р. булави М. Ханенкові, то про це так чи інакше тоді не стало б відомо, втім — і П. Дорошенкові, і М. Ханенкові. Обидва вони обов'язково вимагали б повернення саме її, а не якоїсь іншої булави, і М. Ханенко, отже, не дозволив би вручити йому іншу інсиґнію; він, безперечно, здобув очікувану булаву. З огляду на те, що він володів нею до Переяславської ради 1674 р., а невдовзі після неї вона була, напевно, відправлена до Москви, де постійно зберігалась, то не могло бути й мови про здачу її до Ясноґурського монастиря.

Натомість відомо, що в цьому монастирі дотепер зберігається булава, про яку в сучасному виданні, у котрому подано її кольорове фотографічне зображення, читаємо: „Булава Тимофія Цецюри (Cieciury), козацького отамана, угорський тип, перелом XVI і XVII ст. Дар короля Яна Казимира Вази після заприсягнення (po hołdzie) козаків 5 лютого 1661 р.“[122] Цей напис під фотографією не супроводжується зазначенням, на основі чого він складений. Його зміст видається правдивим — він конкретний і, напевно, ґрунтується на монастирських нотатках. Є докази того, що Т. Цецюра на початку 1661 р. перебував у Кракові[123]. На той час він виступав на боці Речі Посполитої і не виключено, що прибув до Польщі зі своєю булавою — не гетьманською, бо гетьманом він ні у той час, ні до, ні після нього не був,— і віддав її королеві на знак йому й Речі Посполитій вірности, а король подарував її монастиреві. Цецюра і Тетеря — прізвища співзвучні. Про П. Тетерю як про гетьмана історична пам'ять була значно глибша, ніж про Т. Цецюру — одного з багатьох козацьких ватажків. Це й зумовило те, що булаву, яка зберігалась у Ясноґурському монастирі, упорядники цитованого краківського видання приписали П. Тетері, а не Т. Цецюрі. У полоні цієї помилки опинився й згаданий анонімний автор.

---

[121] Marya Bogurodzica w Nazarecie na Jasnej Górze Częstochowskiej.— Kraków, 1845.— T. II: Skarbiec, pamiątki uchowane.

[122] Jasnogórska Bogurodzica. 1382—1982.— Warszawa, 1982.— Ilustracja 170.

[123] L a t a c E. Tymoteusz Cieciura // Polski Słownik Biograficzny.— Kraków, 1937.— T. IV.— S. 41.

* * *

Залишається розповісти про долю клейнодів, якими володів П. Дорошенко. Нагадуємо, що з 1665 р. він [redacted] клейноди козацького виготовлення, а 26 серпня 1669 р. одержав під Уманню султанські інсиґнії. На початку серпня 1672 р. на аудієнції у турецького падишаха під Кам'янцем-Подільським йому дісталася ще одна султанська булава[124]. У середині вересня 1674 р. під Ладижином під час відходу турецької армії [redacted] Правобережної України, куди вона перед цим здійснила похід, у ставці султана П. Дорошенкові була дарована інша булава[125].

На січень 1676 р. припадає доставка у Москву посланцями П. Дорошенка, за його дорученням, султанських інсиґній (санджаків), які він мав,— бунчука і двох власне санджаків — знамен[126] (бунчук і знамено П. Дорошенко одержав 26 серпня 1669 р., а друге знамено або у серпні 1672 р., або у вересні 1674 р.). Ці санджаки поклали біля посольського приказу для оглядання мешканцями столиці, [redacted] після того їх [redacted] змогу бачити через вікна столової палати царського палацу Олексій Михайлович[127].

У вересні 1676 р. П. Дорошенко на лівому березі Дніпра навпроти Чигирина перед князем Г. Ромодановським й І. Самойловичем зрікся гетьманства, здав свої клейноди козацького виготовлення і присягнув на вірність цареві; дещо пізніше він здав перед тими самими особами дві султанські булави і два привілеї, якими його султан затверджував на гетьманському уряді[128].

Булави і привілеї були доставлені в Москву[129]. Тут їх разом з названими бунчуком та двома знаменами поклали біля посольського приказу для оглядин, [redacted] потім принесли у столову палату і показали цареві. За

---

[124] Collectanea [redacted] dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących [redacted] dodatkem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag przez I. I. S. Sękowskiego.— Warszawa, 1825.— T. II.— S. 119; Акты ЮЗР.— 1882.— Т. XII: 1675—1676.— С. 431 (показання посланців П. Дорошенка у Москву 12 (22) січня 1675 р. про доставку [redacted] його клейнодів).

[redacted] Collectanea...— Т. II.— S. 119; РГАДА в Москве, ф. 79 (Сношения России с Польшей), оп. 1, кн. 166, л. 542—543 (зізнання [redacted] Малоросійському приказі 29 травня (ст. ст.) 1675 р. колишнього російського військовика Петра Татаринова після повернення його з турецького полону).

[126] Акты ЮЗР.— Т. XII.— С. 426 (лист П. Дорошенка цареві з Чигирина від 5 (15) січня 1676 р.), 430 (показання посланців П. Дорошенка у Москві 12 (22) січня про доставку цих інсиґній; тут, зокрема, зазначено, що подібні інсиґнії (санджаки) султан дає крим[redacted] ханам), 450—451 (опис „перебування" тих самих інсиґній у Москві). Див. також: Літопис Самовидця.— С. 121.

[127] Там само.— С. 450—451 (див. попереднє посилання).

[128] Там само.— С. 730 (зізнання [redacted] Малоросійському приказі у вересні стольника Івана Ржевського та гетьманського канцеляриста Пантелея Радича [redacted] приїзді їх до Мос[redacted] як посланців [redacted] Г. Ромодановського й І. Самойловича. Те саме: Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским [redacted] изданные Осипом Бодянским.— Москва, 1858.— Ч. 1: 1649—1687.— С. 263), 733 (лист І. Самойловича цареві від 19 (29) вересня з табору [redacted] лівому березі Дніпра навпроти Чигирина), 750—751 (лист І. Самойловича цареві від 27 вересня (ст. ст.) з табору [redacted] лівому березі Дніпра навпроти містечка Воронівки).

[129] Там само.— С. 743—744 (розповідь піддячого Петра Бурцева в Малоросійському приказі від 12 (22) жовтня), 750—751 (див. попереднє посилання). Див. також: Літо[redacted] Самовидця.— С. 122.

наказом царя інсиґнії були передані на зберігання у приказ оружейної палати, а привілеї — у Малоросійський приказ[130].

До нас дійшов опис цих султанських інсиґній[131]. Подальша їх доля нам невідома. Невідомо також, чи були доставлені в Москву Дорошенкові клейноди козацького виготовлення. Чи не осіли вони в скарбниці Самойловичевого Запорізького Війська? Виникає також запитання: куди поділася одна з трьох одержаних П. Дорошенком султанських булав?[132]

Mykola KRYKUN

THE FATE OF HETMAN INSIGNIA SMUGGLED OUT OF UKRAINE BY PAVLO TETERIA IN 1665

On leaving the Hetman government in June 1665, Pavlo Teteria headed for Poland taking the Hetman insignia with him. Apart from the latter, he also took the privileges granted by the king to Zaporiz'ka Army as well as a considerable sum of money from the army treasury. Later, Hetman Petro Doroshenko repeatedly demanded that the Polish government return what had been taken by P. Teteria, including the insignia. Eventually, the ruling top of *Polska Rzeczpospolita* handed them but not to P. Doroshenko, but to M. Khanenko. In 1674 M. Khanenko, having renounced his Hetman powers, left the insignia to Hetman Ivan Samoilovych, who was loyal to the Moscow tsar. In all evidence, they were sent to Moscow the same year and nothing has been known about them ever since.

---

130 Акты ЮЗР.— Т. XII.— С. 763, 765—766 (опис доставки цареві султанських інсиґній і привілеїв), 768 (повідомлення про те саме).

131 Акты ЮЗР.— Т. XII.— С. 768.

132 У 1900 р. на сторінках „Киевской Старины" В. Краснов розповів, що 1888 р. хлопчиком бачив підкопану „зловмисниками" могилу П. Дорошенка в селі Яропольці, віддаленому від Москви на більш ніж 130 км. У народі ходили чутки, пише він, що гетьман був похований зі всіма знаками свого сану і гідности — коштовною булавою, шапкою з діамантами й алмазами та дорогою зброєю, і підкоп був зроблений начебто для того, щоб викрасти ці предмети. З приводу цього злочину велося слідство, під час якого могила П. Дорошенка була розрита; В. Краснов бачив вибрані з неї останки (кості) гетьмана. Він також зауважує, що йому невідомо, що встановило слідство і чи винуватців було знайдено (Краснов В. Могила гетмана Дорошенка (Из детских воспоминаний) // Киевская Старина.— 1900.— Июль: Документы, известия, заметки.— С. 9). Малоймовірно, щоб П. Дорошенко був похований з булавою. А якби й був похований з нею, то напевно з „козацькою".

Андрій КРИЖАНІВСЬКИЙ

ЗАГАДКА РУСЬКОГО ГРОШИКА ВЛАДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО ЗІ ЗОБРАЖЕННЯМ ОРЛА

Друга половина XIV ст. в нумізматичному плані знаменувала завершення безмонетного періоду в історії князівств колишньої Київської Руси, котрий тривав з часу карбування златників та срібляників в XI ст. аж до XIV ст.

Саме Львів став першим містом, у якому в 1351—1354 рр.[1] розпочався реґулярний випуск монет, і в цьому він на декілька десятиріч випередив Київ, Москву та Новгород[*].

На відміну від згаданих монетних дворів, емісія Львівської монетарні взорувалася на західні стандарти, що знаходить своє пояснення як в усталених економічних стосунках у Галичині, так і в політичних подіях, котрі передували випуску монет у Львові.

Початок діяльности Львівського монетного двору припадає на роки, коли внаслідок фатальної династичної кризи Галицька Русь потрапляє під владу польського короля Казимира III.

Водночас карбування монет у Львові було економічно назрілим процесом, сформованим попередніми потребами ринку Галицько-Волинського князівства.

За метрологічними параметрами, перші *руські грошики* мали вагу, що дорівнювала половині ваги *празького гроша.*

Празький гріш був добре відомим у Галичині і через брак власної монети забезпечував грошовий обіг місцевого ринку ще в першій половині XIV ст.[2]

Випуск срібних *грошиків* Галицької Руси відображав її відносну економічну автономію, а ареал знахідок цих монет (Галичина, Поділля, Молдова) свідчив, що у другій половині XIV ст. традиційні торгові ринки галицьких купців не зазнавали змін від політичного підпорядкування князівства польському королеві[3].

На Львівському монетному дворі карбувалися грошики (у польській літературі — *квартники*) для Галицької Руси від імени польського короля Казимира Великого (50—60-ті рр. XIV ст.), князя Владислава Опольського, який керував Галичиною за дорученням Людовика Угорського, згідно з офі-

---

[1] Котляр М. Галицька Русь в другій половині XIV — першій чверті XV ст.— К., 1968.— С. 70.

[*] Монети в Києві розпочав карбувати Володимир Ольґердович у 60-х рр. XIV ст., в Москві перші „деньги" з'явилися наприкінці XIV ст., у Новгороді — після 1420 р.

[2] Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на України XIV—XVII ст.— К., 1981.— С. 19.

[3] Котляр Н. Левантийская торговля Львова XIV—XV вв. по нумизматическим данным // Нумизматика и эпиграфика.— Москва, 1966.— Т. VI.— С. 136.

ційними джерелами, [redacted] 1372—1378 рр., угорсько-польського короля Людовика (1379—1382) і польського короля Владислава Ягайла (1389—1399).

За твердженням польських та українських нумізматів, [redacted] 1382 по 1389 р. Львівський монетний двір не працював і монет Галицької Руси [redacted] той час не карбував.

Чи відповідає це дійсності, є завданням нашого дослідження, яке ґрунтується передовсім на метрологічному аналізі монет у співвідношенні з історичними фактами і архівними матеріалами.

Серед *руських грошиків* Владислава Опольського окреме місце займають грошики зі зображенням орла на аверсі монети (іл. *1*).

1. Грошик Владислава Опольського з орлом: *а* — [redacted] К. Стрончинським[4]; *б* — з колекції Львівського історичного музею (№ Н-75), ∅ 18 мм, [redacted] 1,15 г

Лицевий бік монети: зображення орла і напис „+WLADISLAVS: DUX".

Зворотний бік монети: зображення лева і напис „+ MONETA: RUSSIE".

Ці *грошики* являють собою цілком новий тип монети, на якому замість звичного для *руських грошиків* Казимира Великого, Владислава Опольського і Людовика Угорського ініціала володаря в чотиридуговій обвідці (іл. *2-а—в*) бачимо орла у круглій обвідці. Незважаючи на суттєву відмінність цієї монети від інших *грошиків* Галицької Руси, обставини її карбування належним чином не вивчались.

Не проводилися й спеціальні метрологічні дослідження для цього типу *грошика*, [redacted] якраз аналіз його ваги і проби дає цікаві результати щодо послідовности і часових меж випуску згаданої монети.

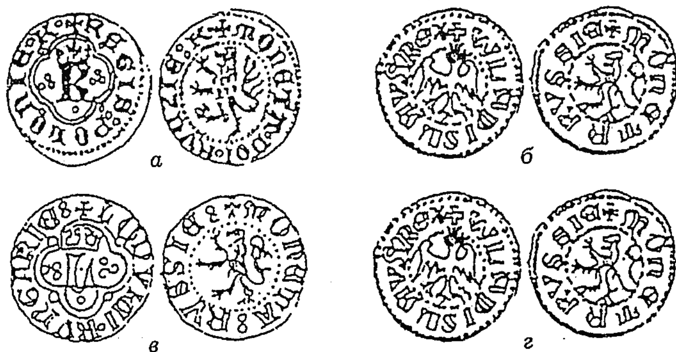

2. Руські грошики: [redacted] — Казимира Великого; *б* — Владислава Опольського; [redacted] — Людовика Угорського; [redacted] — Владислава Ягайла

[4] Stronczyński K. Dawne monety polskie dynastyi Piastów-Jagełłonów.— Piotrków, 1885.— T. III.— S. 41.

Зовнішньо ця монета подібна до *руського грошика* Владислава Ягайла (іл. *2-г*), але він карбувався значно пізніше, і звісно, що Владислав Опольський не міг наперед знати тип монети, яку згодом буде випускати у Львові польський король Владислав Ягайло.

Різні дослідники по-своєму трактували *руські грошики* Владислава Опольського [illegible] орлом.

Так, польські нумізмати К. Стрончинський[5], М. Гумовський[6] і Й. Шваґжик[7] датують їх 1372—1378 рр., тобто періодом випуску інших *грошиків* Владислава Опольського під час його правління Галичиною, не обґрунтовуючи, проте, необхідности і причин зміни основного типу монети.

Український історик М. Котляр, [illegible] жаль, не описує цієї монети не тільки у своїй книжці, присвяченій монетній справі Галицької Руси[8], але й у спеціальній статті про *грошики* Владислава Опольського[9].

Дослідники XIX ст. Я. Ступницький[10] і К. Болсуновський[11], не бачачи реального часового поля для згаданого *грошика*, зараховують його до помилкових різновидів або ж до підробок часів правління Владислава Ягайла, [illegible] чому спинимося далі.

Таблиця 1

Метрологічні дані *грошиків* Галицької Руси

№	Руські грошики	Зображення на аверсі	Вага, г		Проба срібла, о	Середній вміст срібла	Роки карбування	Кількість проаналізованих монет
			середньо-арифметична	середньо-спискова				
1.	Казимира Великого		1,37	1,29	943	1,28	50—60-ті рр. XIV ст.	43
2.	Владислава Опольського		1,23	1,26	936	1,15	1372—1378	40
3.	Людовика Угорського		1,08	1,07	925	1,00	1379—1382	70
4.	Владислава Опольського	Орел верхньосілезький	1,04	1,04	923	0,96	1385—1386	12
5.	Владислава Ягайла	Орел п'ястовський або ягеллонський	0,95	0,95	731	0,69	1389—1399	862

[5] Stronczyński K. Dawne monety polskie...— S. 39.

[6] Gumowski M. Podręcznik numizmatyki Polskiej.— Kraków, 1914.— S. 170.

[7] Szwagrzyk J. Pieniądz na ziemiach Polskich X—XX w.— Wrocław, 1973.— S. 59.

[8] Котляр М. Галицька Русь...

[9] Котляр Н. Классификация Червонорусских монет Владислава Опольского // Сообщения Гос. Эрмитажа XXVI.— Ленинград, 1965.— С. 38—41.

[10] Stupnicki J. O monetach Halicko-Ruskich.— Lwów, 1865.— S. 97.

[11] Болсуновский К. Автономныя [illegible] Галицкой Руси.— К., 1905.— С. 13, № 11.

Примітки:

1. Оскільки в даній статті не піддаються сумніву наявні розрахунки щодо кількости монет у лічильній гривні чи ваги самої гривні, вагу аналізованих монет [redacted] збільшувано на стертість під час обігу.
2. У загальній кількості монет і, звичайно, у визначенні ваги [redacted] враховувались [redacted] надламані, обрізані чи надщерблені.
3. Розрахунки середньої ваги проведені на базі каталогів вивчених колекцій Львівського історичного музею, Львівського національного університету ім. І. Франка, Національного музею історії України у Києві, Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі, Національного музею [redacted] Кракові та Національного музею у Варшаві, Народного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві, Археологічного музею [redacted] Одесі, Музею історії природи Молдови, а також зважування монет декількох приватних колекцій.
4. Проба монет [redacted] на підставі каталожних даних колекцій Львівського історичного музею та Національного музею історії України у Києві. На жаль, у каталогах нумізматичних збірок Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі, Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві та Львівського національного університету ім. І. Франка проби [redacted] зазначено, тому в останній графі подано кількість проаналізованих монет, що стосується повною мірою лише визначення середньої ваги, [redacted] для визначення проби кількість врахованих монет [redacted] меншою. Це ж стосується і вивчених приватних колекцій, у яких визначалася лише вага монет.
5. Треба зазначити, що проби монет у [redacted] зібраннях здійснено не методом хімічного аналізу, а [redacted] пробному камені (у середньовіччі проби металу [redacted] досить приблизно і теж на пробному камені).

Проте, зважаючи на те, що головним показником для встановлення хронології і послідовности карбування монет [redacted] їх середня вага, порівняння проб срібла, визначених навіть таким методом, [redacted] достатнім для підтвердження метрологічних висновків, зроблених на підставі порівняння ваги монет.

Аналіз метрологічних даних (Табл. 1) наштовхує на несподіваний висновок: ця монета не вписується у вагові межі типових грошиків Владислава Опольського (1,04 г проти 1,23 г у стандартних типах) і, згідно із законом Коперника—Грешема про поступове псування ваги і проби монети, час її карбування належить окреслити між правлінням Людовика Угорського і Владислава Ягайла або ж між 1382 і 1387 р.

Але ж, згідно [redacted] усталеними поглядами польських і українських нумізматів, у цей період Львівський монетний двір не працював, бо Галичина перебувала тоді під владою угорської королеви Марії, доньки Людовика Угорського, [redacted] руські монети з її іменем невідомі.

Для розв'язання цієї загадки потрібно відповісти на кілька запитань:

1. Чи вказані монети були помилковими або фальшивими?
2. Чи могли вони випускатися у загальноприйняті роки правління Владислава Опольського Галицькою Руссю — в 1372—1378 рр.?
3. Чи були сприятливі історичні обставини для повторного випуску руських монет Владиславом Опольським у 1382—1387 рр.?
4. Чому [redacted] згаданих монетах Владислав Опольський змінює звичний ініціал „W“ на зображення орла?

Думки, що ця монета є фальшивою і карбованою [redacted] Владислава Ягайла, базувалися на історичних фактах страти [redacted] Кракові 1407 р. за розповсюдження фальшивих монет краківського купця Фетера і дворазового звинувачення у суді за подібні злочини Земовита, князя Мазовецького[12]. Проте [redacted] допомогою метрологічних даних відкинуто ці припущення, бо

---

[12] Piekosiński F. O monecie i stopie mienniczej w Polsce w XIV i XV w.— Kraków, 1878.— S. 195, 198—199.

важко повірити, що продукція „підпільних майстрів“ мала вищу пробу і більшу вагу від офіційного випуску монет Владислава Ягайла, а самі фальшивомонетники були філантропами і підробляли монети [redacted] тільки без прибутку, [redacted] й навіть зі збитками (середній вміст срібла [redacted] цих монетах — 0,96 г проти 0,69 г у грошиках Владислава Ягайла).

Ці арґументи, [redacted] відкидаючи фактів звинувачення Фетера, Земовита чи подібних до них у фальшуванні монети, [redacted] дозволяють віднести згадану монету до їхньої продукції; зрештою, ніде [redacted] сказано, що вони були причетні до фальшування саме *руських грошиків*.

Щодо помилки „DUX“ замість „REX“ — тобто титулу князя, вжитого ніби [redacted] монетах короля Владислава Ягайла,— то це вже була б [redacted] помилка, [redacted] злочин, образа маєстату, за що грозила кара смерти, і така монета не змогла б вийти [redacted] ворота монетного двору. Окрім того, порівнюючи зображення орла, лева і букв на монетах Владислава Опольського і Владислава Ягайла (Табл. 2), які [redacted] цілком різними, виходить, що, допускаючи помилку в слові „REX“, різчик штемпеля одночасно мусив би змінювати стиль букв і зображень, добирати для [redacted] вище за пробою срібло, що [redacted] неправдоподібним.

Залишається визнати ці монети за леґальний офіційний випуск Львівського монетного двору від імени князя Владислава Опольського, проте метрологічні дані дають підставу сумніватися в тому, що вони були карбовані у 1372—1378 рр. Так, [redacted] середнім вмістом срібла — 0,96 г — [redacted] є набагато [redacted] вартісними від звичайних грошиків Владислава Опольського [redacted] ініціалом „W“ — 1,15 г.

Крім того, треба звернути увагу [redacted] новий тип цієї монети, відмінної від *грошиків* Казимира Великого, що потребує пояснення причин зміни зображення [redacted] ній.

Таблиця 2

Характерні особливості „руки“ монетних ґраверів

№	Зображення, букви	Владислава Опольського	Владислава Ягайла		
1.	Орел				
2.	Хвіст лева				
3.	Буква „A“				
4.	Буква „S“				

Зміну типу монети можна було б віднести до самого початку правління Владислава Опольського, але відомий з нумізматичної літератури факт, що при карбуванні перших *грошиків* Владислава Опольського використано збережений штемпель реверсу Казимира Великого [redacted] оригінальною легендою „MONETA: DOI: RUGSIE: K“ (на монетах інших правителів — стандартний напис „+ MONETA: RUSSIE“), до якого вирізали новий аверс [redacted] ініціалом „W“, [redacted] не орла (іл. *3*), відкидає це припущення.

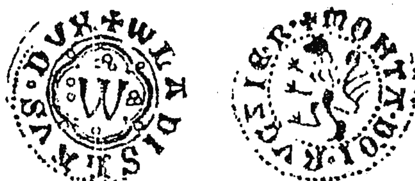

3. Грошик Владислава Опольського [redacted] реверсом Казимира Великого (перший тип)

Важко знайти і [redacted] подальшому періоді 1372—1378 рр. підстави для Владислава Опольського засвідчувати якусь особливість свого правління карбуванням монет нового типу, тим більше, що 1377 р. його влада в Галицькій Русі була обмежена. Річ у тому, що внаслідок частих нападів литовських загонів на галицькі землі сюзерен Владислава Опольського — угорський король Людовик — після кількох переможних битв з литовцями залишає [redacted] містах Галичини своїх воєвод.

Є монета перехідного типу і [redacted] останніх місяців правління Владислава Опольського або початку безпосереднього підпорядкування Руси Угорському королівству (іл. *4*), на якій [redacted] лицевого боку зображено ініціал „L“ — Людовика Угорського, [redacted] зі зворотного — навколо лева напис „+WLADISLAVS : DUX“.

Це доказує, що і наприкінці цього періоду Владислав Опольський не карбував монет зі зображенням орла.

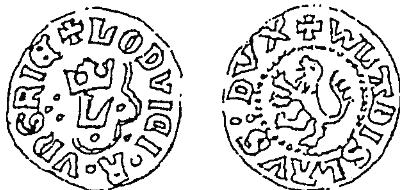

4. Монета [redacted] аверсом Людовика Угорського і реверсом Владислава Опольського

Усе це схиляє до думки, що в 1372—1378 рр. Владислав Опольський випускав лише стандартні *грошики* [redacted] ініціалом „W“ на аверсі. Тоді, можливо, він князював у Галичині повторно, значно пізніше, і саме в цей період карбував монети нового типу? Метрологічні дані середнього вмісту срібла розташовують його монети зі зображенням орла між *грошиками* Людовика Угорського — 1,00 г і Владислава Ягайла — 0,69 г. Звісно, незначна різниця у вазі й вмісті срібла між руськими монетами угорського короля і грошиками [redacted] орлом Владислава Опольського ще не дає змогу однозначно зробити припущення про повторне правління цього князя у Галичині і карбування нового типу монет лише на підставі метрологічного аналізу.

Для підтвердження такої гіпотези треба вивчити історичні обставини можливості карбування згаданої монети після смерти Людовика Угорського, а для цього уважно приглянутися до постати Владислава Опольського.

Збіднілий опольський князь Владислав з молодого віку перебував при дворі свого родича — угорського короля Людовика. Заслуживши вірною службою довіру цього монарха, він найбільше відповідав його прагненням приєднати Галицьку Русь до Угорського королівства.

За угодою між Польщею і Угорщиною після смерти Казимира Великого, в якого не було синів, Людовик посів польський трон, оволодівши одночасно і Галичиною.

Разом з тим Людовик Угорський мав аналогічну проблему і з власною спадщиною — теж не маючи синів, бачив у недалекому майбутньому неминучість розпаду Польсько-Угорської унії.

У цьому випадку, завдяки угоді 1350 р., Угорщина мала право викупу в Польщі Галичини за 100 тис. золотих флоринів[13].

Не бажаючи, щоб після його смерти Угорщина платила таку велику суму, Людовик у перших роках свого правління в Польщі відділив Галицьку Русь від Польщі, призначивши у 1372 р. Владислава Опольського „паном і дідичем Русі на вічні часи“[14].

Про те, що Владислав Опольський знав про визначену йому роль — забезпечити поступове приєднання Червоної Руси до Угорщини, свідчить цілковитий спокій, з яким він погодився на початку 1379 р. на заміну Галицької Руси на інші, надані йому Людовиком, землі в Польщі, безсумнівно, менш цінні.

Після смерти Людовика у 1382 р. Владислав Опольський залишався у добрих стосунках з Марією, королевою Угорщини. Довіра до нього Марії і її матері Єлизавети була настільки великою, що йому доручили відповідальну місію доведення до „фактичного звершення“ шлюбних зобов’язань, укладених ще в дитячі роки між Ядвіґою, сестрою Марії, коронованою на королеву Польщі, і Вільгельмом Габсбурґом Австрійським[15].

За дорученням Єлизавети Владислав Опольський таємно привіз Вільгельма до Кракова на початку серпня 1385 р., всупереч бажанню польської шляхти, яка перед загрозою війни з орденом хрестоносців планувала одружити Ядвіґу з литовським князем Ягайлом.

Наміри шляхти було закріплено 14 серпня 1385 р. укладенням Кревської унії між Польщею і Литвою — місія Владислава Опольського зазнала фіаско, а сам він був змушений рятуватися втечею.

Фактично в Польщі відбулася зміна політичних орієнтирів — з традиційно угорського спрямування, якого Польща додержувалася з початку XIV ст., на литовське. У вирі цих подій опинилися Владислав Опольський і Галичина. У Польщі росло невдоволення, викликане переходом Галицької Руси під владу Угорщини.

Проте і в Угорщині у цей час розпочалося повстання проти правлячої династії, трон під Марією захитався. Можливо, з її доручення, перед загрозою втрати Червоної Руси внаслідок створення Польсько-Литовської

---

[13] Wyrozumski J. Kazimierz Wielki.— Wrocław, 1982.— S. 89.

[14] Sroka S. W sprawie daty obięcia Rusi przez Władysława Opolczyka // Rocznik Przemyski.— 1994.— T. XXIX—XXX.— S. 307.

[15] Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1907.— T. IV.— C. 131.

унії, а можливо, з власної ініціативи, відчувши політичну кон'юнктуру, восени 1385 р. Владислав Опольський прибуває до Львова. Відомі його грамоти від 3 вересня 1385 р., 15 липня 1386 р., 22 липня 1386 р. і 15 серпня 1386 р., дані або у Львові, або хоч і в інших його володіннях, але у справах Руського князівства, у яких Владислав Опольський знову вживає титул „князь і володар Руси"[16].

У 1386 р. справи Марії Угорської настільки погіршилися, що вона на довгий час — до березня 1387 р. — опинилася у в'язниці. Усі ці обставини, безумовно, сприяють поступовому зміцненню влади князя.

Цілком імовірно, що [redacted] цей час Владислав Опольський міг карбувати монету, тим більше що йшлося не про організацію монетного двору, [redacted] про продовження його діяльности, справи звичної для цього князя, яка, крім засвідчення факту правління, давала і непоганий прибуток.

Розгадку зображення орла на нових грошиках Владислава Опольського знаходимо, порівнюючи їх [redacted] монетами, карбованими ним [redacted] Велюнському монетному дворі (іл. 5), на яких бачимо верхньосілезького орла — родовий герб Владислава Опольського, подібного до зображення орла [redacted] львівських монетах[17].

Велюнська земля (тепер частина Лодзького і Ченстоховського воєводств), котра межувала [redacted] його сілезькими володіннями, була подарована Владиславові у 1370 р. за вірну службу відразу ж після сходження Людовика Угорського на польський престіл. На думку польських дослідників, срібні денари у Велюні карбувалися приблизно від 1371 до кінця 70-х рр. XIV ст.[18]

Й. Шваґжик теж підкреслював, що [redacted] львівських *грошиках* Владислава Опольського — орел верхньосілезький. Крім того, на велюнських денарах теж кругла обвідка, [redacted] [redacted] чотирикутна, як на *грошиках* Казимира Великого, стандартних Владислава Опольського та Людовика Угорського, що разом [redacted] орлом дають цілком новий тип монет.

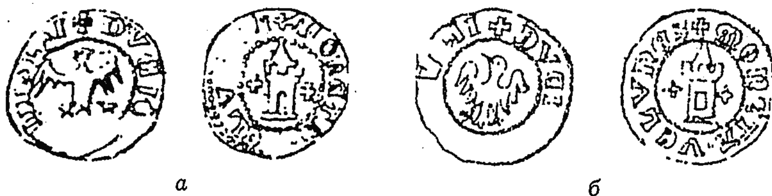

а *б*

5. Велюнський денар Владислава Опольського: *а* — [redacted] Е. Гуттен-Чапським[19]; *б* — за К. Стрончинським[20]

[redacted] Akta grodzkie i zemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej (далі — AGZ).— Lwów, 1873.— T. IV.— N 1; 1870.— T. II.— N 15; Грушевський М. Кілька грамот Володимира Опольського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1903.— Т. LI.— С. 6—8.

[17] Mikołajczyk A. Zapomniana średniowieczna mennica w Wieluniu // Wieluńska Biblioteka Regionalna.— 1987.— N 10.— S. 6, 10.

[redacted] Mikołajczyk A. Denary wieluńskie Władysława Opolczyka // Lódzkie towarzystwo naukowe.— 1986.— N 32.

[19] Hutten-Czapski E. Catalogue de la collection des médailles et monnaies Polonaises.— St.-Petersbourg, 1880.— V. III.— N 5634.

[redacted] [redacted]tronczyński K. Dawne monety...— S. 42.

Можливо, цим типом *грошика*, відмінним від попередніх, Владислав Опольський хотів продемонструвати інший, незалежний, статус правління у Львові, а зображенням орла — владарювання Галичиною на таких самих правах, як і іншими своїми землями.

Відкидаючи ймовірні закиди, що цей тип *грошика* карбувався під час правління Людовика Угорського, але не у Львові, а у Велюні, куди міг виїхати монетний майстер разом з князем, зазначимо брак як економічних, так і політичних мотивів такого кроку — навіщо у Велюні Владислав Опольський випускав би монету за незвичною для Польщі руською монетною стопою, без надії на повернення до Львова, наражаючись при цьому на гнів Людовика?

Аналіз форми букв „А" і „S", а також хвоста лева показує, що на *руських грошиках* Владислава вони такі ж, як на монетах Людовика Угорського, що свідчить про „руку" одного майстра. Зрозуміло, що монетний майстер не міг одночасно працювати у Львові і у Велюні; карбування монет Людовика у 1379—1382 рр. саме у Львові підтверджено документально, тому, підсумувавши наведені арґументи, можна говорити, що *руські грошики* з орлом Владислав Опольський не міг карбувати у Велюні в 1379—1382 рр., а випускав у Львові після смерти Людовика Угорського, і найбільш імовірний час для цього — осінь 1385—1386 рр.

Конкретизуючи час карбування *грошиків* з орлом, можемо, виходячи з довіри угорської королеви Марії до Владислава, стверджувати, що до літа 1385 р. про випуск такої монети не могло бути й мови, тому що тоді це була б монета від імени Марії. Найбільша ймовірність появи таких монет припадає на період після лютого 1386 р. (у цьому місяці збіглися дві події — ув'язнення Марії в Угорщині і шлюб Ядвіґи з Ягайлом, і обидві ці події мали прямий стосунок до політичних наслідків для Владислава Опольського) і до кінця 1386 р. — часу від'їзду князя зі Львова. До такого висновку схиляє ще одна цікава деталь: у грамоті від 13 серпня 1386 р. Андрій, руський староста, за дорученням Владислава Опольського надає привілеї перемишльським ремісникам, хоч він же в іншій грамоті, даній 9 лютого 1386 р., ані словом не згадує про руського князя Владислава[21].

Окрім того, М. Грушевський доволі сумнівно поставився до правдивости дати грамоти Владислава Опольського від 9 вересня 1385 р., яка відома лише з пізнішої пергаментної копії[22].

Але, враховуючи повний брак якихось літописних свідчень чи хронік, які кидали б світло на обставини другого правління Владислава у Львові, а кажучи відвертіше, і самого факту правління, крім згаданих грамот, розширимо усе ж часові межі карбування його руських грошиків із зображенням орла від вересня 1385 до кінця 1386 р.

Пояснення незначного відхилення метрологічних даних цих *грошиків* від *грошиків* Людовика Угорського можна знайти у прагненні Владислава Опольського заявити про стабільність влади, яка додержується усталених нормативів карбованої монети.

При метрологічних дослідженнях цього типу *грошиків* автором вивчено 12 примірників, що зберігаються у Львівському історичному музеї

---

[21] AGZ.— Т. II.— N 13.

[22] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IV.— С. 119.

(9 шт.), Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі (1 шт.), Національному музеї історії природи та етнографії Молдови у Кишиневі і Національного музею у Варшаві (1 шт.) у складі відомого Кугурештського скарбу (1 шт.).

Розподіл цих монет за вагою:

0,90 г — 1 шт.
1,01 г — 3 шт.
1,02 г — 1 шт.
1,03 г — 1 шт.
1,04 г — 1 шт.
1,05 г — 1 шт.
1,07 г — 2 шт.
1,15 г — 1 шт.
1,17 г — 1 шт.

Цікавим для нашого дослідження є Кугурештський скарб (596 монет, з них 415 — червоноруських), знайдений 1957 р. у Флорештському районі Молдови, у межиріччі Прута й Дніпра[23]. Це найбільший з відомих скарбів руських монет, і знайдений він у колишніх землях Галичини, які після розпаду князівства зайняла Молдова. Знахідка скарбу підтверджує тезу про економічні впливи Галичини на цю територію. Перші монети Молдавського князівства за вагою наслідували червоноруські: *молдавський грош* 1373—1399 рр. орієнтовно дорівнював *руському грошику*, молдавський подвійний *грош* 1400—1435 рр. відповідав львівському *напівгрошу* Владислава Ягайла[24].

У зв'язку з тим, що скарб, за датою наймолодшої монети, був захований у другій чверті XV ст., серед галицьких руських монет переважають *грошики* Владислава Ягайла. Середня їх вага — 0,95 г. Аналіз решти *руських грошиків* за їх вагою дає закономірний результат: ринок вилучив уже на той час важчі монети Владислава Опольського і Людовика Угорського і залишив в обігу тільки легші їх примірники. 14 штук добре збережених *грошиків* Людовика Угорського з цього скарбу дають середню вагу 1,06 г, тоді як досліджені автором 56 монет з інших колекцій дають середню вагу 1,09 г.

Старші від них за віком *грошики* Владислава Опольського з 1372—1378 рр. (3 шт., з них 2 шт. обрізані по гурту для підгонки ваги до монет Владислава Ягайла) дають ще нижчий середній результат — 0,89 г. *Грошик* Владислава Опольського з орлом з Кугурештського скарбу не обрізаний і має вагу 1,04 г, що відповідає середній вазі вивчених монет цього типу. Ця вага є нижчою порівняно навіть з відібраними ринком легшими монетами Людовика Угорського до цього скарбу, що додатково підтверджує тезу про карбування *грошиків* з орлом Владислава Опольського після емісії монет Людовика Угорського.

Доля Владислава Опольського незабаром набрала іншого повороту. Перед польською загрозою він був змушений наприкінці 1386 р. покинути Львів, але й з Ченстохови закликав вірних підданих Галицької Руси до опору

[23] Маркевич В. Н., Полевой Л. Л., Фин Ш. Р. Кугурештский монетно-вещевой клад.— Кишинев, 1976.

[24] Нудельман А. А. Топография кладов и находок единичных монет. Археологическая карта Молдавской ССР.— Кишинев, 1976.— Вып. 8.

військам Ядвіґи[25]. Його впливи були настільки значними, що коли в березні 1387 р. Ядвіґа вже стояла з армією за 20 км від Львова в містечку Городку, міщани Львова довгий час не відкривали їй міської брами.

Таким чином, на підставі наведених арґументів можна стверджувати, що в 1385—1386 рр. Львівський монетний двір діяв, і Владислав Опольський карбував на ньому свої *грошики* зі зображенням орла.

У дослідженнях згаданої монети маємо приклад підтвердження висновків нумізматично-метрологічного аналізу історичними фактами і взаємно — існування *грошика* такого типу дає можливість доповнити скупі дані про цей період у Львові і по-новому оцінити перебування Владислава Опольського на Русі в 1385—1386 рр., обставини якого історики окреслюють як нез'ясовані.

У зв'язку з цим з'являються, можливо, підстави для нового погляду на час вивезення Владиславом Опольським з Белза чудотворної ікони Матері Божої до Ченстохови, у монастир, збудований ним для отців-паулінів. На базі письмових джерел, правда, набагато пізніших від XVI ст., була встановлена дата перенесення „Matki Boskiej Częstochowskiej" на 1382 р., і хоч зрідка трапляється віднесення цієї події до 1386 р., загальноприйнятою датою став 1382 р.

Історичні обставини, проте, не дають змоги однозначно твердити, що Владислав Опольський мав у 1382 р. нагоду для такої важливої, як на той час події, як вивезення чудотворного образу, тим більше що з 1379 р. він не правив Галичиною. Натомість новий статус повноправного князя, як це випливає з наведених історико-нумізматичних досліджень, дозволяв йому зробити це наприкінці 1386 р., останнього року правління останнього суверенного князя Галицької Руси[26], який засвідчив своє владарювання карбуванням власної руської монети.

Звичайно, як контрарґумент можна припустити, що ікона була вивезена Людовиком в Угорщину з Белза в 1377 р., після каральної виправи угорських військ на волинсько-литовські землі, а звідти вже у 1382 р. Владислав Опольський переніс її в Ченстохову. Але в тому випадку мали б залишитися в архівах сліди перебування святині в Угорщині протягом п'яти років.

І одна, і друга думки — лише гіпотези, розв'язання яких не лежить у площині нумізматичних досліджень, однак саме факт карбування *грошика* у Львові в 1385—1386 рр. додає додаткових арґументів для вирішення цього питання.

Автор висловлює щиру подяку працівникам музеїв за ласкаво надану можливість опрацювання нумізматичних колекцій, а також Я. Книшеві, В. Шлапінському, Р. Шустові, О. Валькові та С. Білопольському за консультації; С. Гері за виготовлення фотографій.

[25] AGZ.— T. III.— N 39.

[26] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. IV.— С. 108; його ж. Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1913.— С. 146.

Andriy KRYZHANIVS'KYI

THE RIDDLE OF VLADYSLAV OPOL'S'KYI'S 'GROSHYK' (PENNY) WITH AN EAGLE IMPRINT ON IT

With this article the author attempts to put the issuance of certain types of silver coins in Kievan Rus' during the 14th—15th centuries in chronological order. This was necessitated by [illegible] lack of data concerning the mintage of medieval European coins.

The author puts the moment of issuance of the *groshyk* at 1382—1386 [illegible] opposed to what earlier researchers claimed. They argued that the L'viv Mint was not even operating at the time. With respect to the coin in question, it was [illegible] very controversial issue, with some researchers going [illegible] far [illegible] to deny its authenticity altogether. The most recent research, however, has made it possible to identify the coat-of-arms imprinted on the *groshyk* [illegible] belonging to Prince Vladyslav Opol's'kyi's family. It has also answered many questions concerning the circumstances surrounding its issuance, as has it specified the year of issuance putting it at 1386.

These findings fill [illegible] gap in what little we know about that period in the history of Kievan Rus' and will make us reconsider a number of facts related to the Prince's 1386 stay in L'viv, a time which until now has been 'uncharted territory' for historians.

Сергій БІЛОПОЛЬСЬКИЙ, Андрій КРИЖАНІВСЬКИЙ,
Володимир ШЛАПІНСЬКИЙ

НЕВІДОМИЙ ШЕСТИГРОШИК ЯНА КАЗИМИРА І ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ШОСТАКІВ 1660—1663 РОКІВ ЛЬВІВСЬКОГО МОНЕТНОГО ДВОРУ

Історія Львівського монетного двору налічує три періоди своєї діяльности.

На перших монетах — *руських грошиках* і *львівських півгрошах* XIV—XV ст. — з зображення лева і напис, відповідно, „+MONETA:RUSSIE" або „+MONETA:LEMBURG". Ці ознаки відносної економічної автономії галицьких земель у складі Польського та Угорського королівств дають водночас підстави для однозначної їх атрибуції як монет Львівського монетного двору.

Другий і третій часові періоди його функціонування припадають на початок другої половини XVII ст.

Другий період тривав коротко — від травня 1656 до січня 1657 р. Відновлення випуску монет у Львові після майже 250-річної перерви було викликане бурхливими подіями 50-х рр. XVII ст. Невдалий для Польщі початок війни зі Швецією призвів до захоплення шведами всіх її традиційних монетних дворів. У цих умовах у наспіх відкритому Львівському монетному дворі перекарбовували на монети, для потреб війська, костельне срібло. Продукція другого періоду — *орти* та *шестигрошики* (*шестигрошовик*), до слова, з низькою технікою виконання порівняно з іншими коронними монетними центрами, теж мала під портретом короля зображення герба міста — лева, що дозволило віднести їх до емісії Львівського монетного двору ще першим польським дослідникам-нумізматам[1].

Інакше виглядала справа з атрибуцією монет останнього періоду. Третій період, який, з огляду на тему нашої статті, цікавитиме нас найбільше, був дещо довшим. Він тривав з кінця 1660 по вересень 1663 р. з незначними перервами, що були викликані змінами правителів та номіналів карбованих монет.

---

[1] Bandtke K. Numizmatyka krajowa.— Warszawa, 1839.— Poz. N 425; Zagorski I. Monety dawnej Polski.— Warszawa, 1845.— Poz. N 459 i 480. Разом з тим I. Загорський припустився помилки, віднісши до продукції Львівського монетного двору люблінські трояки Сиґізмунда III 1598 р. зі знаком „L" (Там само.— S. 32, poz. N 270—271). Цю хибну думку спростував дещо пізніше Т. Ліпінський у книжці „Wiadomości o miennice w Lublinie", виданій у Варшаві 1853 р.

Від 1660 до 1662 р., коли Львівським монетним двором керував Джованні Батіста Аморетті, випускалися *дводукатівки, дукати, таляри, орти, шостаки і півторагрошики*, які позначалися його ініціалами G. B. A. Упродовж тривалого часу скорочення G. B. A., [redacted] відповідно й місце карбування монет, були невідомими[2]. Остаточне вирішення цього питання відбулося лише у 1912 р.[3]

Щоправда, з наведеного переліку номіналів усі монети, крім *шестигрошиків*, є дуже рідкісними і випускалися радше для маніфестації повного набору грошових одиниць польської монетної системи. Це й не дивно, адже „грубші“ монети — *дводукати, дукати, таляри* — повинні були тримати певну монетну стопу і не могли вирішити поставленого завдання. А завдання було очевидним: для знищеної війнами [redacted] українськими військами Богдана Хмельницького, Швецією, Трансільванією і Московською державою економіки Польщі необхідно було мати вагомий прибуток з монетної емісії, незважаючи навіть на майбутні наслідки.

Для такої справи наприкінці 50-х рр. XVII ст. як один із заходів було обрано масовий випуск *шестигрошиків*, вміст чистого срібла яких за десятиліття значно знизився (у 1652 р. — 1,682 г, у 1656 р. — 1,429 г, у 1658 р. — 1,305 г)[4]. Мабуть, потреба збільшення обсягу карбування цих монет і стала однією [redacted] причин відновлення діяльности Львівського монетного двору. З іншого боку, наполегливість Д. Аморетті [redacted] отриманні контракту на оренду Львівського монетного двору, можливо, пояснюється і його планами контрабанди у Польщу фальшивих мідних шелягів, карбованих величезними партіями на Сучавському монетному дворі у Валахії[5].

Саме зі Львова було зручно здійснювати ці наміри, прикриваючись потребою скуповування дорогоцінного металу, взамін на низькопробні підробки, для функціонування монетарні.

У всякому разі, Д. Аморетті орендував Львівський монетний двір і випускав на ньому в основному *шестигрошики*, займаючись одночасно розповсюдженням у Польщі „сучавських підробок“.

Із серпня 1662 р. на посаді орендаря Львівського монетного двору його замінив Андрій Тимф, який карбував у Львові *шестигрошики* зі своїм ініціалом до весни 1663 р. Від квітня 1663 р. випуск *шестигрошиків* у Львові було остаточно припинено; Львівський монетний двір перейшов на емісію нового номіналу, ще вигіднішого, як здавалось, — *злотівок* з примусовим курсом у 30 грошів за реальної вартости срібла не більш як 12 грошів. Цей проект А. Тимфа разом [redacted] випуском [redacted] обіг маси польських і

---

[2] Колекціонер-нумізмат Е. Гуттен-Чапський, автор „Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises“, виданого у п'яти томах від 1871 до 1916 р., вказує на ініціали G. B. A. як невідомі і, звісно, [redacted] відносить цих монет до продукції Львівського монетного двору.

[3] Wolański A. Jeden z palących braków numizmatyki naszej // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne (далі — WNA).— Kraków, 1912.— N 9.— S. 1; Hniłko A. Kilka szczegółów [redacted] Janie Amurettim i o mennicy lwowskiej w latach 1660—1662 // Там само.— N 10.— S. 1.

[4] Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник.— Тернопіль, 1998.— С. 418. Згадки про шестигрошики як про неповновартісну монету, що заполонила ринки Західної України, подає М. Котляр у книжці „Нариси історії обігу і лічби монет [redacted] Україні в XIV—XVIII ст.“— К., 1981.— С. 116.

[5] Szłapińskij W. Falszywe szelągi wołoskie [redacted] rynku pieniężnym województwa Ruskiego w sześćdziesiątych latach XVII w. // Wiadomości numizmatyczne.— Warszawa, 1997.— Zesz. 3—4.— S. 118.

литовських мідних *солідів* 1659—1666 рр., так званих *боратинок*, остаточно підірвав економіку держави.

Монети, карбовані у Львові під керівництвом А. Тимфа, позначені його ініціалами А. Т. або буквами А. с. р. Т. Належність деяких типів *шестигрошиків* А. Т. — [redacted] широким портретом короля — до продукції Львівського монетного двору переконливо довів ще [redacted] 1926 р. С. Свєжавський[6].

Суперечливим питанням до недавнього часу залишалась атрибуція львівських *шестигрошиків* з буквами А. с. р. Т., випуск яких відносили до Краківського монетного двору[7].

Систематичні дослідження львівських учених упродовж останніх десятиріч дали вичерпні відповіді на це питання. Було розшифровано латинські літери С. Р. (скорочено Християн Пфалер, пробірер Львівського монетного двору), встановлено ім'я різчика штемпелів — Єжи і місце розташування самої монетарні — площа Ринок, 19[8].

Техніка виконання монет третього періоду значно вища від другого, і в цьому плані продукція Львівського монетного двору ні в чому не поступалась іншим монетним дворам.

Найчисленнішими за кількістю збережених до наших днів серед львівських монет 1660—1663 рр. є *шестигрошики**. Поряд зі Львовом монети цього номіналу карбувалися в той час у Кракові, Познані та Бидгощі. При цьому [redacted] Кракові, Львові та Бидгощі шестигрошики 1662—1663 рр. позначали ініціалами А. Т., оскільки А. Тимф був орендарем усіх трьох вказаних монетних дворів[9].

Існує характерна риса, яка допомагає у визначенні саме львівських *шестигрошиків* з усієї їх маси — скорочення на реверсі монети „GRO“, тоді як [redacted] інших монетних дворах у леґенді завжди карбували повне слово „GROS“. До такого висновку одного з авторів цієї статті наштовхнули обстеження і опис невідомого львівського *шестигрошика* 1661 р.[10]

Шестигрошові монети Яна Казимира [redacted] Львівської монетарні 1660—1663 рр. нараховують багато відмін за написом леґенди через помилки у словах чи різні скорочення.

[redacted] Świeżawski S. Czy mennica lwowska była czynna w czasie od 1.VII. 1662 r. do 3.IV. 1663 r.? // Zapiski numizmatyczne.— Lwów, 1926.— N 1.— S. 8.

[7] Kopicki E. Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie [redacted] Polską związanych.— Warszawa, 1977.— T. III.— S. 93—94.

[8] Szłapińskij W. Szóstaki Jana Kazimierza, bite w mennicy lwowskiej w latach 1662—1663 // Biuletyn Numizmatyczny (далі — BN).— Warszawa, 1990.— S. 5; Zwarycz W., Szłapińskij W. Nowe materiały dotyczące mennicy lwowskej // BN.— Warszawa, 1995.— S. 10; Шуст Р., Шлапінський В. Львівський монетний двір у середині XVII ст. Функціонування та типологія продукції // Вісник Львівського державного університету ім. І. Франка. Серія історична.— Львів, 1998.— Вип. III.— С. 66.

* На жаль, факт карбування шестигрошиків у Львові [redacted] 1660—1663 рр. [redacted] був відомим львівському нумізматові Фердинанду Високому, який помер у 1910 р. Його більш як 30-річній колекціонерській праці можемо завдячувати чудову добірку львівських [redacted] XIV—XV ст., 1656—1657 рр. та *злотівок* 1663 р. в нумізматичній колекції Львівського історичного музею. Можна тільки здогадуватись, якими експонатами поповнилась би його збірка, якби раніше було встановлено належність до Львівського монетного двору монет з літерами G. B. A., A. c. p. T. та деяких типів шестигрошиків А. Т.

[9] Szłapińskij W., Biełopolskij S. Monety koronne Jana Kaziemerza w mennicach A. I. T. Tymfów w latach 1662—1663. Rozdzielenie według miejsca ich powstania // Przegląd numizmatyczny.— Gdańsk, 1998.— N 4.— S. 5.

[10] Kryżaniwskij A. Szostak lwowski [redacted] XVII w. bez słowa „SEX“ // Lubelskie wiadomości numizmatyczne.— Lublin, 1999.— N VIII.— S. 23.

Шестигрошик Яна Казимира з Львівського монетного двору:
1 — аверс. *1661 р.*, без слова SEX (замість REX), з ініціалами G. B. A.;
2 — реверс; *3* — аверс. *1662 р.*, з ініціалами G. B. A.; *4* — реверс

Шестигрошик Яна Казимира з Львівського монетного двору (*продовження*):
5 — аверс. *1662 р.*, з ініціалами А. Т.; *6* — реверс; *7* — аверс. *1662 р.*, з ініціалами А.с.р.Т. і широким портретом; *8* — реверс;
9 — аверс. *1662 р.*, з ініціалами А.с.р.Т. стандартного типу; *10* — реверс

Запропонований увазі читача *шостак* 1661 р. (іл. *1*) не згадується в жодному з відомих каталогів і відрізняється від інших варіантів браком цілого слова: на реверсі монети не вказано номіналу, а тільки слово „SEX" (замість REX). Про її грошову вартість свідчить лише цифра VI під короною.

Аверс „JOAN · CASI · D · G · ❦ · REX · POL&SVE." Ø=26 мм
Реверс „GRO · ARGEN · REG · POL · 1661" Вага=3,43 г

Судячи з леґенди аверса, на якому замість сполучника „ET" використано значок „&", що є на монетах 1660 р. і відсутній на *шостаках* 1662 р., можна вважати, що це одна з перших відмінностей *шостака* G. B. A., карбованого на початку 1661 р.

Брак слова на реверсі справляє враження розлогого напису з великим запасом вільного місця. Якраз багато місця дозволяло різчикові штемпеля вибити повне слово „GROS", але те, що навіть така сприятлива нагода не була використана, свідчить про усталене правило, яке, очевидно, існувало у Львівській монетарні, і додатково підтверджує зазначене припущення.

Перевіряючи цю думку на ширшій базі *шостаків* Яна Казимира, карбованих у 1660—1663 рр. в інших монетних дворах Польського королівства, можна дійти до остаточного висновку, що тільки у Львівській монетарні різчик штемпелів уживав скорочення „GRO", а в інших вибивали повне слово — „GROS".

Ця риса є спільною для всіх типів львівських *шостаків* 1660—1663 рр., незалежно від зміни управителів монетарні. Порядок карбування цих монет у хронологічній послідовності виглядає так:

1. *Шестигрошики* G. B. A. (1660—1662) з ініціалами Джованні Батіста Аморетті. Монети з ініціалами G. B. A. (іл. *2*) серед інших львівських *шостаків* найпоширеніші.

Першими з монет G. B. A. слід вважати емісію *шестигрошиків* зі згаданим сполучником „&", яка припадає на кінець 1660 — половину 1661 р. Монети зі сполучником „ET" карбувалися з другої половини 1661 по червень 1662 р.

Серед *шестигрошиків* G. B. A. є багато різновидів, пов'язаних з різним стилем скорочення слів, наприклад: PO і POL, RE і REG, ARGE і ARGEN, імені короля IOAN:CASI і IO:CASIM або очевидними помилками різчика штемпелів ARGN замість ARGEN, RES і PEX замість REX, B. G. A. замість G. B. A.

Помилковою є й монета з написом на аверсі EVS замість SVE. Неправильно відчитавши це скорочення, мабуть, через поганий стан збереження наявного примірника цієї монети, Ч. Камінський та Я. Курпєвський — автори повного каталогу монет Яна Казимира, подали фантастичний варіант *шестигрошика* з титулатурою „REX:POL:ET:RUS"[11].

Є й цікаві, рідкісні різновиди: з датою 1661 з обох боків монети (на аверсі дата 1661 викарбувана замість слова „ SVE"), згаданий варіант без слова SEX", а також монети, на яких немає знака ❦ („слєповрон") — герба коронного підскарбія Я. Красінського, або букви G. B. A.

2. *Шестигрошики* A. T. (1662 р. і без дати) з ініціалами Андрія Тимфа. Монета (іл. *3*), крім скорочення „GRO" на реверсі, має ще й характерний

[11] Kamiński C., Kurpiewski J. Katalog monet Polskich 1649—1696.— Warszawa, 1982.— S. 46, poz. N 197.

аверс, тобто типово львівське зображення короля з широким обличчям, притаманне *шостакам* G. B. A.

С. Свєжавський, який уперше висловив припущення про карбування цих шостаків у Львові, наводив дані про існування *шостака* А. Т. з аналогічними рисами ще з 1663 р. Хоч ніхто, крім нього, не підтвердив наявности такої монети, датованої 1663 р., теоретично припускаємо, що львівські *шостаки* з ініціалами А. Т. карбувалися у 1662—1663 рр. і без дати. Хронологічно, доки не відшукається *шостак* 1663 р., можна твердити, що *шостаки* А. Т. з широким обличчям були карбовані відразу ж за *шостаками* G. B. A., перед A. c. p. T., а першим серед монет A. c. p. T. був шостак з широким портретом (як на іл. *4*). Слід зазначити, що *шостаки* А. Т. серед львівських трапляються найрідше.

Серед цього типу *шостаків* є цікавий різновид без дати. На місці дати різчик штемпеля поставив слова „ET:SVE", утворивши таким чином нову леґенду реверса „GRO:ARGEN:SEX:REG:POL:ET:SVE."

3. *Шестигрошики* A. c. p. T. (1662—1663) з ініціалами Андрія Тимфа (A. T.) і Християна Пфалера (c. p.) — пробірера металу на Львівському монетному дворі (іл. *4* і *5*).

Згадуваний у польській літературі *шостак* A. c. p. T. з 1664 р. (відомий з колекції Е. Гуттен-Чапського, який зберігається у Краківському національному музеї) є фальшивим з явно доробленими буквами „с. р." до звичайного *шостака* „А. Т." 1664 р. Краківського монетного двору. На підробку вказує і леґенда аверса, яка закінчується на „M. D. L." („Великий князь литовський"), тоді як на львівських *шостаках* титул короля завжди обмежується „POL · ET · SVE".

Шостаки A. c. p. T. мають характерне зображення портрета короля, яке відрізняється від портрета на монетах G. B. A. Разом з тим рідше трапляються *шостаки* A. c. p. T. з таким портретом, як на монетах G. B. A. (іл. *4*).

Окрім варіантів напису, через такі ж скорочення чи помилки, як на монетах G. B. A., у *шостаків* A. c. p. T. є й типово „свої" — „SVECI" і сполучник „TE" замість ET".

Таким чином, можна зробити висновок, що скорочення слова „GRO" на реверсі, яке застосовував різчик штемпелів Єжи, дає змогу легко відрізнити львівські *шостаки* з-поміж аналогічних монет 1660—1663 рр. інших монетних дворів, особливо *шостаків* А. Т., які карбувалися під керівництвом Андрія Тимфа, крім Львова, ще й у Кракові та Бидгощі.

Підсумовуючи, ще раз спинимось на ознаках, характерних для *шестигрошиків* Львівського монетного двору 1660—1663 рр. Основна риса: наявність скорочення „GRO" на реверсі монети (на *шостаках* інших монетних дворів завжди „GROS"); додаткова риса: брак у титулатурі короля абревіатури „M. D. L." (на *шостаках* інших монетних дворів є варіанти з „M. D. L.", є і без цієї абревіатури, але на львівських ніколи не карбували букв „M. D. L.").

Подаємо хронологію львівських *шостаків* 1660—1663 рр.:

1660—1661 рр.	—	G. B. A.	зі сполучником &
1661—1662 рр.	—	G. B. A.	зі сполучником ET
1662 р.	—	A. T.	(у тому ж році карбувався *шостак* без вказання дати)
1662 р.	—	A. c. p. T.	з портретом, як на G. B. A. і A. T.
1662—1663 рр.	—	A. c. p. T.	з „характерним портретом".

Serhiy BILOPOL'S'KYI, Andriy KRYZHANIVS'KYI,
Volodymyr SHLAPINS'KYI

THE UNKNOWN 'SHOSTAK' (SIX-PENCE COIN) OF JOHN CASIMIR AND THE BASIC CHARACTERISTICS OF '*SHOSTAKS*' ISSUED BY THE L'VIV MINT IN 1660 THROUGH 1663

The authors have described basic types of coins issued by the L'viv Mint and come close to the question of attribution of coin issuance. In fact, a painstaking study of these coins has left the researchers in no doubt as to their origin: they unequivocally attribute them to the L'viv Mint.

Numismatists V. Zvarych, R. Shust, V. Shlapins'kyi and S. Bilopol's'kyi have pointed to the basic features typical of L'viv '*zlotivkas*' and '*shostaks*' (one-zloty and six-pence coins, respectively) issued by the L'viv Mint. A.

Kryzhanivs'ky has singled out L'viv sixpence coins from a number of similar ones minted in Poland over the period of 1660—1663. While all other mints had their coins with 'GROS' imprinted on the reverse, the L'viv sixpence coins' hallmark is that they bear a clipped version of it, which is 'GRO'.

Неля ГЕРАСИМЕНКО

З ІСТОРІЇ МІР МІСТКОСТИ І ВАГИ НА ВОЛИНІ І НАДДНІПРЯНЩИНІ В XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ

Однією [illegible] малодосліджених проблем історичної метрології України є одиниці місткости і ваги на українських землях у складі Великого Князівства Литовського, [illegible] [illegible] 1569 р. — Речі Посполитої, у тому числі на Волині і Наддніпрянщині.

Деякі з мір місткости і ваги, які застосовувалися [illegible] цьому реґіоні у XV — першій половині XVII ст., розглянуті в розвідці І. Єрофієва про давні українські міри[1]. Проте автор визначив величину мір головним чином за нормативними документами держав, до складу яких увійшли українські землі. У зв'язку [illegible] цим його висновки можуть бути лише орієнтиром при визначенні величини мір.

Значний інтерес для досліджуваної теми представляє стаття Я. Ісаєвича, опублікована на початку 60-х рр. XX ст.[2] Поряд із визначенням завдань історичної метрології як науки автор підкреслив значення дослідження реґіональних українських мір. Він застеріг також від некритичного ставлення до метрологічних запозичень при формуванні номенклатури українських мір, що варте уваги при дослідженні мір Волині й Наддніпрянщини XVI — першої половини XVII ст. На основі друкованих і рукописних джерел автор склав метролого-нумізматичні таблиці, [illegible] яких на підставі критичного використання попередніх досліджень уточнив відомості про номенклатуру і особливо про реальні величини низки давніх метрологічних одиниць[3].

Відомості про походження назв мір місткости і ваги, поширених [illegible] українських землях, у тому числі й на Волині і Наддніпрянщині, у XIV — першій половині XVII ст., наведені [illegible] праці В. Винника[4].

Дослідженню міри ваги *камінь* для зважування цінних товарів [illegible] матеріалах львівських міських прибутково-видаткових книг за 1404—

---

[1] Єрофієв І. Н. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології / За ред. акад. Д. І. Багалія.— Харків, 1927.— Част. 2.— С. 5—52.

[2] Ісаєвич Я. Д. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— 1961.— № 2.— С. 3—13.

[3] Там само.— С. 10—13.

[4] Винник В. О. Назви одиниць виміру і [illegible] в українській мові.— К., 1966.— 149 с.

1426 рр. і встановленню його розміру для Львова і Луцька присвячена стаття М. Котляра[5].

Деякі відомості про досліджувані міри трапляються у працях польських учених К. Соханевича, Ф. Штамма, О. Ґілевича[6]. Особливе зацікавлення щодо зіставлення польських мір та мір Волині і Наддніпрянщини викликають складені К. Соханевичем історико-метрологічні таблиці, опубліковані в „Вадемекумі“ Т. Вежбовського[7].

Таким чином, одиниці виміру і ваги, поширені на Волині і Наддніпрянщині у XIV ст., майже не досліджувалися. Цій малодослідженій проблемі і присвячена наша стаття.

Серед значної кількости мір місткости і ваги, які траплялися на Волині і Наддніпрянщині у XIV — першій половині XVII ст., можна виділити насамперед так звані *медові* міри. Однією з найбільших мір була міра *встав*. Так, у королівській грамоті за 1500 р., наданій Богушеві Боговитиновичу на збирання данини з подніпровських та інших руських волостей, зазначалося, що від „вставу мєду прєсного“ жителі мали платити „по чотири рубли грошєй“, а від колоди — по дві копи. Співвідношення ж між рублем і копою, як зазначено у грамоті, було таким: „За рубль грошєй по дві копи грошєй“[8]. Отже, за встав меду треба було платити вісім кіп грошей, а за колоду — дві. Тоді встав дорівнював чотирьом колодам.

Меншою від вставу була міра *носатка*. В уставній грамоті великого литовського князя Олександра, виданій 26 травня 1494 р. київським міщанином, зазначено розмір податку: „Отъ колоды мєду грошъ, а за носатку мєду два грошы“[9]. Отже, носатка дорівнювала двом колодам.

У документальних джерелах не виявлено співвідношення між вставом і носаткою. Але за названими даними можна вважати, що встав дорівнював двом носаткам, або чотирьом колодам.

Значного поширення на українських землях XIV — першої половини XVII ст. набула міра *колода*. Походження назви міри В. Винник пов'язує з дієсловом колоти і припускає, що назву дерев'яного посуду колода стала означати з виникненням колодного бджільництва. Згодом ця видовбана із суцільного стовбура дерева посудина стала використовуватися і як міра. Оскільки в метрологічному значенні вона у минулому засвідчена лише на території сучасної України, дослідники вважають, що колода — це специфічно українська міра[10]. У колодах вимірювали переважно збіжжя і мед. Так, наприкінці XV ст. ловцеві Гиревцю за королівським указом

---

[5] Котляр М. Ф. Скільки важив „камінь“ у Львові і Луцьку на початку XV ст. // Архіви України.— 1967.— № 3.— С. 39—41.

[6] Sochaniewicz K. Terminologia czerwonoruskich miar nasypnych (zbożowych) w XV i XVI w. // Zapiski Numizmatyczne.— 1925.— N 2; Stamm F. Miary długości w dawney Polsce.— Warszawa, 1935; Gilewicz A. Studia z dziejów miar i wag w Polsce. Cz. 1 // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie.— 1936.— T. 16.

[7] Wierzbowski T. Vademecum.— Lwów; Warszawa, 1926.— S. 214—226.

[8] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства.— Москва, 1892.— Приложения.— С. 13.

[9] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР).— Санкт-Петербург, 1846.— Т. 1.— С. 145.

[10] Sochaniewicz K. Terminologia czerwonoruskich miar...— S. 40; Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 94.

було видано п'ять колод жита з комор Луцького ключника, київському митрополитові за королівським указом від 24 квітня 1498 р. — „2 колодє мєду“, [illegible] київським ключникам — „10 колод мєду прєсного“ з ключа київського[11].

Колода слугувала і мірою оподаткування. Жителі села Соломина Володимирського повіту, які у 1499 р. перейшли у власність І. Русиновича, стали йому платити чотири колоди вівса. А жителі села Романова платили у 1471 р. [illegible] місто Житомир „осмъ колод овса“, [illegible] на пустовських землях збирали дві колоди меду і „полтрєтья вєдра“[12].

Від колоди брали мито, про що йшлося у вироку короля Сиґізмунда І київським міщанам, наданому 22 березня 1511 р. Воно мало назву *поколодне.* Так, київські міщани мали платити це мито на монастир св. Миколи „отъ колоды по грошу“ у разі, коли жито везли до міста річкою або сухим шляхом. Оскільки в колоді, як зазначено в королівському вироку, було „осмъ осьмаков“, то іноді брали мито „отъ осьмака по пєнязю“[13]. Таким чином, колода, як міра сипких, поділялася [illegible] вісім осьмаків.

Але найбільш поширена колода як медова міра. Так, в описі поселень, які належали до Мозирського замку, здійсненому 1552 р., зазначено „мєру мєдовую зовут колодою, [illegible] въ колодє двє кади“[14].

Міра *кадъ* була успадкована від давньоруської системи мір. Відомості про неї знаходимо у давньоруському кодексі законів „Руська правда“[15]. Назва міри мала ранньослов'янське запозичення [illegible] грецької мови[16]. У XIV — середині XVII ст. кадь була досить поширеною одиницею міри місткости на Волині і Наддніпрянщині. У кадях жителі платили податки. Так, у 1468 р. жителі села Медковичів давали на Онуфріївський монастир „двѣ кади мєду по шєсти пудовъ“, а у „Комаровичахъ старєць зъ братьєю [...] двѣ кади мєду по шєсти пудовъ“. 1483 р. на той же монастир „Селюзины дают двъ кади мєду по пяти пудовъ“. У кадях уряд Великого Князівства Литовського платив данину кримській орді. Так, у кінці XV ст. [illegible] орду щорічно відправляли по 30 кадей меду[17].

Від міри кадь платили мито, яке мало назву *повітщина.* Назва мита походила від назви кришки каді — *віко.* Зокрема, у Києві повітщина становила „отъ мєду, отъ кади каждоє, отъ віка повістниці по грошу“, [illegible] медове помірне в 1499 р. [illegible] Києві брали „съ віка по полугрошку, а від колоди мєду грош“[18], тобто колода дорівнювала двом вікам, або двом кадям.

---

[11] Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.), изданные М. Довнар-Запольским.— Москва, 1899.— С. 31, 34, 50.

[12] Там само.— С. 91—92; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною [illegible] для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 5.

[illegible] Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 148.

[14] Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.— К., 1990.— С. 82.

[15] Русская правда: По спискам академическому, Карамзинскому [illegible] Троицкому / Под ред. проф. Б. Д. Грекова.— Москва, 1934.— С. 16.

[16] Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 98.

[17] Акты Литовской метрики / Собр. Ф. Н. Леонтовичем.— Варшава, 1896.— Т. 1.— Вып. 1.— С. 14; Акты ЗР.— Т. 1.— С. 103.

[illegible] Довнар-Запольский М. В. Украинские староства [illegible] первой [illegible] XVI в.— К., 1908.— С. 53; його ж. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.— К., 1901.— Т. I.— С. 396—397; Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...

В описі навколишніх поселень, які [redacted] 1552 р. належали Мозирському замку, серед медових мір зазначено і *відро*, причому вказано, що „въ кади 4 вєдра“[19].

Назва міри відро пов'язана зі словом вода. Первісне значення назви означало посуд для носіння води[20]. Проте [redacted] документальних джерелах XIV—XVII ст. відро зафіксоване також як міра місткости меду, яким платили податки. Так, за грамотою короля і великого князя Олександра від 22 квітня 1496 р. київському зем'янинові А. Пряжовському дозволено брати „вєдро мєду прєсного“ [redacted] його підданих Шершневичів, які раніше платили цей податок на ключ київський. Міра відро мала реґіональні відмінності. Так, у 1499 р. селяни Київщини мали давати на рік п'ять, [redacted] [redacted] 1507 р. — вісім „відєръ мєду кієвскоє міры“[21].

Відрами меду платили податок і в Луцькому та Житомирському повітах[22].

Міра відро слугувала також одиницею оподаткування. Так, медовий податок мав назву відро: „Помърноє мєдовоє, што зовється вєдро, чимъ мєдъ мѣрять подлѣ обычая тамошнєго“[23].

Оскільки [redacted] каді було 5—6 пудів меду, то у відрі відповідно 1,25—1,5 пудів. У ревізії державних замків Великого Князівства Литовського, яка відбулася у 1552 р., при описі Мозирського замку зазначено, що у відрі меду було „камєни два“[24].

Камінь, на відміну від попередніх мір, був одиницею ваги. Назва міри пов'язана з використанням предмета — шматка каменю — як ваговий еквівалент. Систематичне використання „природної гирі“ призвело до локальної стандартизації її ваги в різних країнах. Метрологічне значення слова відоме як у західнослов'янських, так і [redacted] англійській та німецькій мовах, що є виявом шляхів розвитку ранньої метрологічної практики[25].

На Волині і Наддніпрянщині в XIV — першій половині XVII ст. міра камінь набула значного поширення.

Цьому сприяла, як видно з грамоти великого литовського князя Вітовта від 20 червня 1396 р., його державна політика. У грамоті зазначалося, щоб жителі міста Борисова при сплаті податку зважували його не кантарем, як раніше, а тільки у князівський „камєнь вѣсячий“[26]. Крім того, що камінь був точнішою одиницею ваги, ніж кантар, заходи князя Вітовта сприяли стандартизації конкретної міри ваги в межах держави. Така політика привела до того, що вага низки товарів, як видно з королівського універсалу про нове мито і акциз, виданого у 1561 р.: воску, лою, конопель, льону і хмелю, які вивозилися за кордон, визначалася мірою камінь. У каменях вказували вагу селітри. Так, київський пушкар,

---

[redacted] Торгівля [redacted] Україні...— С. 82.

20 Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 105—106.

21 Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 69; Мірза-Авак'янц Н. Виїмки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні.— Харків, 1930.— Т. 41.— С. 74; Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 5.

[redacted] Акты Литовской метрики.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 158, 163.

[redacted] Акты ЗР.— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 2.— С. 11.

24 Торгівля на Україні...— С. 82.

[redacted] Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 137—138.

[redacted] Акты, относящиеся [redacted] истории Южной и Западной России, собранные [redacted] изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 1.— С. 2—3.

що служив у замку, мав розбивати на порох „по пятнадцати каменей салетри..."[27]

У каменях визначалася і вага меду. Оскільки відомо, що відро меду вміщувало 1,25—1,5 пуда, а у відрі було два камені, то камінь меду мав дорівнювати 0,625—0,75 пуда.

З інкорпорацією 1569 р. українських земель до складу Речі Посполитої відбувається уніфікація міри камінь під час встановлення (таксації) воєводами цін на усі товари, крім збіжжя.

У Польському королівстві таксація проводилася з XV ст. Законодавчі приписи з цього питання були узагальнені Конституцією Пйотрківського сейму 1565 р. „Устава [illegible] ваги і міри". Відповідно до неї воєводи повинні були „не тільки написати уставу для товарів, але й виміряти, встановити і оповісти міри"[28]. Таксація цін на Волині і Наддніпрянщині відома вже на початку XVII ст. Так, 11 березня 1612 р. волинським підвоєводою Я. Заблоцьким разом із членами волинського маґістрату була проголошена устава цін на Володимирському ринку. За цією уставою встановлювалася на ринку однакова вага: фунт дорівнював 32 лотам, або 48 скойцам; камінь дорівнював 32 фунтам; центнер — 5 каменям; ґарнець меду — 4 квартам[29].

У червні 1618 р. волинським підвоєводою В. Милачевським була проголошена устава цін на ринках Волинського воєводства. За цією уставою, підвоєвода мав ставити печатки на міри рідин: ґарнці, півґарнці, кварти, на мірки для вимірювання різноманітного збіжжя, а також на ваги, фунти і лікті, щоб вони відповідали прийнятому стандарту[30]. 28 лютого 1624 р. волинським підвоєводою В. Милачевським оголошена нова устава цін на Володимирському ринку, за якою бочка угорського вина встановлювалася місткістю 65 ґарнців, а мед мав продаватися на маркірований ґарнець місткістю 4 повних львівських кварти[31].

Незважаючи на поширення польського стандарта — каменя у 32 фунти, — на українських землях продовжували використовувати і місцеві його стандарти. Так, у скарзі кам'янець-подільського купця Михайловича на лендвійта і лаву міста Володимира, поданій 14 березня 1643 р., про зволікання в суді у його справі з Г. Вонгом щодо порядку оплати закупленої останнім осетрини, зазначено, що продаючи її „каменей пятъдесятъ, и пять [...] не на тутешнии володимерскии, але на лвовъскии або на любелъскии каменъ, которыи естъ одъ тутешного володимерского чътерма фунътами менъшии"[32].

Відомо, що львівський камінь дорівнював так званому легкому каменеві, тобто 32 фунтам[33]. Володимирський камінь був на 4 фунти більший від львівського та люблінського, отже, дорівнював 36 фунтам.

Міра камінь як медова міра, як це видно з опису Мозирського замку, проведеного в 1552 р., поділялася на „сем бельцов"[34]. Виходячи

---

[27] Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— Т. 1.— Приложения.— С. 54; його ж. Украинские староства в первой половине XVI в.— С. 54.

[28] Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Vol. 2.— P. 50—51.

[29] Торгівля на Україні...— С. 248—250.

[30] Там само.— С. 263—264.

[31] Там само.— С. 269—270.

[32] Там само.— С. 323.

[33] Wierzbowski T. Vademecum.— S. 223.

[34] Торгівля на Україні...

з ваги каменя меду: 0,625—0,75 пуда, *белецъ* мав дорівнювати приблизно 0,1 пуда.

Місткість меду вимірювалася також мірою *караманом* (*караймоном, караіманом*). Так, 27 березня 1498 р. видано царю Мендликгирею „30 карамановъ мєду прєсного [...] с ключа києвского“. Про „чотири карамони мєду прєсного“ і два відра, які селянин Дитятькович, що проживав у Київському повіті, мав платити своєму поміщикові — овруцькому намісникові Горностаю Романовичу, за виданою йому 7 травня 1493 р. грамотою великого литовського князя Олександра[35].

Відомостей про величину цієї міри дуже мало. Так, І. Єрофієв вважав, що караймон за місткістю дорівнював відру. Проте з цією величиною міри не погодився В. Винник, який цілком справедливо вказав на те, що в наведеній у І. Єрофієва цитаті зазначено, що данина обчислювалася, крім карамонів, ще й відрами, що при ідентичності мір було б недоцільно. Крім того, вчений зазначав, що в ранніх перекладних пам'ятках давньоруської мови назва давньоруської міри *корчага* передана грецькою „карайман“, це наштовхнуло деяких дослідників історичної метрології на думку про метрологічну відповідність цих мір, які були прирівняні до 1,5—1,75 розміру пізнішого відра[36].

Оскільки згадана назва міри не мала опори в живій мові, не набула особливого поширення у побуті і не ввійшла у співвідношення з іншими мірами, в XVI ст. вона зникає з ужитку.

Місткість меду вимірювали також *бочками* і *вшатками*. Так, у митній уставі Великого Князівства Литовського, прийнятій у 1569 р., зазначалося, що „отъ бочки лъвовскоє мєду прєсного“ платили мито 24 гроші, де львівська — уставна бочка. А в королівському наказі від [illegible] червня 1529 р. державцям королівських дворів про надання литовському посольству до Московської держави зазначено „вшатокъ мєду“ і бочку пива в 3 вшатки[37]. Скільки вшатків меду в бочці, встановити не вдалося, але маючи дані про співвідношення бочки і вшатки пива як 1:3, таке ж можна прийняти і для меду.

Бочка була однією з основних мір сипких і рідин у народній метрології слов'янських народів. Походження назви міри і назви посуду пов'язують зі словом *бок*, українське *бік*, за випуклою формою цього бондарського посуду. Назва міри походить від назви бочки — тари, поширеної на українських землях. Така тара існувала і на Волині та Наддніпрянщині. Так, пан Стрибиль 2 липня 1624 р. витратив на кожну бочку, себто тару, по 104 фунти. В бочках надіслано жито будівельникам, які в 1529 р. ремонтували місцеві укріплення у зв'язку з очікуванням ворожого нападу[38].

У бочках платили податок. Так, жителі села Сомина Володимирського повіту платили в 1499 р. власникові села І. Русиновичу чотири бочки пива. Замість пива селяни могли розраховуватися і грошима: „Отъ каждоє

---

[35] Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 34, 55—56.

[36] Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 112; Черепнин Л. В. Русская метрология.— Москва, 1944.— С. 29.

[37] Любавский М. В. Областное деление и местное управление...— Приложения.— С. 51—52; Торгівля на Україні...— С. 140.

[38] Торгівля на Україні...— С. 276; Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 100; Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 91—92.

бочки, в которой чєтыры корцы краковских будєт, зварывши пиво, маєт даты два гроша лядзских". Бочка місткістю чотири корці краківські мала назву *уставна* (*мала, солянка*) і була місткістю 102 л[39].

Міра *бочка* на українських землях у XIV — першій половині XVII ст. мала регіональні відмінності. Так, у королівському привілеї, наданому 30 травня 1529 р. речицькому державцеві С. Полозовичу, зазначалося, що жителі міста Речиці мали продавати і купувати збіжжя „в бочку міри Мозырскоє и Бобруйскоє и инших замков", а податок платили „по солянцє" жита і овса „Виленъскоє мєры". У документі за 1530 р. зазначено „двє бочки овса лукочинъскоє мєри"[40].

Одним з видів бочки — міри, яка одночасно була і одиницею оподаткування, була *бочка-солянка*. Так, привілей короля Сигізмунда, виданий 3 жовтня 1508 р., звільняв василиських жителів Паца з братами від поземельного податку — дякла, який складав „бочку жита солянку, а другую бочку солянку овса". Півтори бочки солянки становили мозирську міру, від якої платили помірне „отъ мєры 2 пєнязи"[41].

Бочка ділилася на дві *пiвбочки*. Так, у відомості, представленій королеві Сигізмундові 29 лютого 1511 р., зазначалося, що до двору надійшло „дєвятсот полубочков жита и пятнадцать полубочков" від городенського старости С. Петровича[42].

Бочка була одиницею оподаткування. За „соляницькою службою", соляник С. Юревич з синами платив податок на замок Городенський „в каждый год по бочцє соли". Від неї брали мито. За митним універсалом 1561 р., від зерна, що провозилося за кордон, брали мито від бочки-солянки: жита — 2 гроші, пшениці — 3, ячменю — 15 пенязів. За новим митним тарифом, встановленим королем Стефаном Баторієм 27 липня 1576 р., брали „от бочки соли по три гроши"[43].

У бочках визначали розмір селітри. Так, у позові брацлавського воєводи князя Я. Збаразького від 4 квітня 1605 р. до володимирського гродського суду на скаргу білоцерківського міщанина Левона про незаконну конфіскацію князем у нього селітри в рахунок мита зазначено, що „пограбили у оного возов дєсять, на которых было салєтры бочок дєсять, в каждои бочцє по пятдєсят камєнєй". Таке ж співвідношення бочка „сєлітры, в которой было камєнии пятдєсятъ, а камєнъ по копи литовскои коштовалъ", зазначено і в скарзі від [illegible] вересня 1608 р. любомльського купця Д. Хаімовича на урядника Н. Порицька М. Ковальського про напад на нього[44]. Таким чином, розмір селітри визначали як у мірах місткости — бочках, так і в мірах ваги — каменях. Бочка селітри дорівнювала 55 каменям.

---

39 Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 39; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— С. 445; Ісаєвич Я. Д. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст.— С. 11.

40 Любавский М. В. Областное деление и местное управление...— С. 503.— Приложение.— С. 50; Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства.— К., 1905.— Приложения.— С. 7.

41 Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 133—134.

42 Там само.— С. 146.

43 Там само.— С. 149; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— Приложения.— С. 55, 68.

44 Торгівля на Україні...— С. 238, 244—245.

Своєю чергою бочка як міра рідин становила половину міри *фаси*. Так, у 1561 р. від бочки пива „Кгданьского" брали мита 8 грошей, [redacted] від фаси — 16 грошей[45], тобто фаса дорівнювала двом бочкам.

Бочками вимірювали також кількість солі. Так, князеві І. Озерницькому було видано три бочки солі з мита ковенського, [redacted] віленському міщанинові Матфею — 10 бочок солі з того ж мита. У бочках солі визначали також розмір податку. Так, в актах короля Сиґізмунда І [redacted] реєстрі Волковийському дворові зазначено, що „солєники Волковыскіи солько служат, по бочці соли дають съ службы, [redacted] по тысячу головажєнъ білоє соли [...]". У *головажнях* як мірах солі платили мито. Так, власник маєтку Калусово Володимирського повіту П. Калусовський незаконно брав мито у купців, які проїжджали через його маєток, „по грошу, [redacted] по сту головажєн соли", що король Сиґізмунд заборонив йому указом від 2 березня 1511 р. як незаконне[46].

Князь Заславський збирав мито в Луцьку по 60 головажень від воза солі, яку привозили прасоли, [redacted] луцький ключник у них же (крім луцьких міщан) збирав по півгроша від воза, від вола — по пенязю та 60 толп солі. *Толпа*, за даними М. Довнара-Запольського, — це інша назва міри солі головажні[47].

У головажнях визначали розмір білої солі, яку привозили [redacted] Польщі через Поділля. У Києві на воєводу від воза білої солі збирали мито по триста головажень, а з кожного човна солі, яку везли з півдня по Дніпру, брали по каменю[48].

Міра головажня успадкована від давньоруської системи мір. У „Руській правді" зазначено, що вірнику за судовими штрафами мали давати окрім іншого ще й „соли 7 голважєнь"[49]. Головажня, або топка, солі (ступка, топка, гуска) — це брусок солі розміром приблизно 2,5×5 см, середня вага якого становила 60—80 г[50].

Ще однією мірою, успадкованою від давньоруської системи мір, була одиниця виміру сипких — *лукно*. В. Винник вважає, що первісно ця метрологічна назва означала бондарський посуд. Уперше міра лукно фіксується в давньоруських пам'ятках XII ст. на означення одиниці виміру меду і сипких[51].

На українських землях Великого Князівства Литовського ця міра була поширена у XV—XVI ст. Так, у грамоті, наданій великим князем Олександром 25 квітня 1499 р. пані Юхновій та її синові Криштофу на підданих, зазначено розмір їхнього податку — „лукно пятипудноє", а у „Булгаковичокъ 2 лукні чотырьпядных, а третєє пятипядноє" (1415 р.). У документах є відомості про розмір лукна у фунтах. Так, в описі Радошківського замку (1549 р.) зазначено: лукно [redacted] 50 фунтів[52]. Тому висновок І. Єрофієва про

---

[45] Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— Приложения.— С. 55.

[46] Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 33, 35, 146—147; Любавский М. В. Областное деление [redacted] местное управление...— Приложения.— С. 8.

[47] Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— С. 379.

[48] Там само.

[49] Русская правда: По спискам академическому, Карамзинскому [redacted] Троицкому.— С. 9, 39.

[redacted] Торгівля на Україні...— С. 370.

[51] Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 92.

[52] Акты Литовской метрики.— Варшава, 1897.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 18; Документы Московского архива Министерства юстиции.— Москва, 1897.— Т. 1.— С. 92.

незастосування міри вже на початку XVI ст.[53] потребує перегляду. Таким чином, давньоруська міра лукно застосовувалася на українських землях як у XV, так і в XVI ст., і дорівнювала 4—5 пудів, або 50 фунтів.

Міра лукно відома і [redacted] інших східнослов'янських країнах. Так, у Чехії це була міра сипких тіл і меду, у Словаччині — найбільша у XVI ст. міра зернових місткістю 156,325 л, у Сербо-Хорватії — міра зернових[54].

Особливу групу мір місткости і ваги [redacted] українських землях у XIV — першій половині XVII ст. становили міри товарного експорту. Одним із товарів, який експортували за кордон, був поташ. Це калієва сіль вугільної кислоти, біла порошкоподібна речовина з властивостями лугу. Його застосовували при відбілюванні і фарбуванні тканин, у миловарінні, виробництві скла[55].

Поташ вимірювали в лаштах і бочках. *Лашт* — міра ваги, назва якої походить від німецького Last, що означає тягар, вантаж. Термін уживався спочатку [redacted] означення кількости вантажу, вміщеного на возі, запряженому четвериком коней, чи [redacted] двох парокінних фурах. У XVI—XVII ст. став основною оптовою одиницею ваги [redacted] морській торгівлі країн басейну Балтійського моря. За відсутности на суднах спеціальних одиниць місткости (тоннажу) вантаж судна визначався кількістю возів-лаштів. Так, у заяві Я. Красовського, поданій 30 березня 1618 р. у місті Володимирі, про поставку поташу ґданським купцям зазначено, що [redacted] 1613 р. заявник поставив „лаштов три и бочокъ три", а в 1614 р. — „лаштовъ два и бочокъ дєвєт", а всього „лаштовъ шєст"[56]. Звідси можна вирахувати, що лашт дорівнював 12 бочкам.

Ці [redacted] дані про співвідношення лашта і бочки зазначені у заяві Я. Болмана, поданій 4 вересня 1573 р. у місті Луцьку, про порушення луцьким і острозьким владикою Йоною контракту на поставку попелу на берег річки Вепр для сплаву. У ній зазначено, що його кількість становила „сто лаштов попєлу по дванадцати бочок в лашт"[57].

Бочка як міра попелу поділялася на *шифунти* (шафунти). У судовій справі між Л. Сапєгою і Д. Стрибилем, поданій у липні 1623 р. до київського гродського суду про захоплення у Д. Стрибиля у Києві „полтора лашту попєлу поташу, то єсть бочокъ осмнадцат, а [redacted] каждой ботцє было по пулъпєта шафунту, а каждыи шифунтъ коштовал єго по дєвєтнадцати золотых полских"[58]. Таким чином, лашт дорівнював 12 бочкам; бочка дорівнювала 2,5 шифунта. Відповідно лашт дорівнював 12 бочкам, або 30 шифунтам.

А [redacted] контракті Д. Стрибиля з белзьким воєводою Р. Лєщинським, підписаному 2 липня 1624 р. на виготовлення і доставку поташу, зазначено, що Д. Стрибиль продав воєводі 72 шифунти поташу по „піводинадцяти" люблінських камені у кожному шифунті [redacted] розрахунку по 32 фунти за камінь[59]. Тоді шифунт дорівнював 5,5 люблінського каменя, або 176 фунтам. Отже, лашт дорівнював 12 бочкам, або 30 шифунтам, або 165 каменям.

---

[53] Єрофієв І. Н. До питання про старі українські міри...— С. 21.

[redacted] Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 93; Єрофієв І. Н. До питання про старі українські міри...— С. 21.

[55] Торгівля [redacted] Україні...— С. 346.

[56] Там само.— С. 261—262; Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 139—140.

[57] Торгівля на Україні...— С. 156.

[redacted] Там само.— С. 268—269.

[59] Там само.— С. 275.

Крім поташу, [redacted] українських земель експортували за кордон зерновий хліб. Спочатку його вимірювали в мацах, [redacted] потім обраховували в лаштах. Так, у примітці до контракту володимирських купців від 23 грудня 1584 р. про кількість проданого ними жита зазначено: „отмєривши жито [redacted] Коритницы мацєю торчинскою, знову во Кгданьську мєрою Кгданскою мєєт быти тую сто лаштов жита мирєно [...]"[60].

Термін *маца* проник в українську мову з польської. Польське „maca", своєю чергою, запозичено від німецького терміна „Metzen", в основі якого messen — міряти[61]. Крім торчинської маци, існували інші реґіональні значення міри. Так, 30 січня 1573 р. луцький і острозький владика Йона Борзобогатий-Красенський подав скаргу на Г. і М. Крупських про їхній напад на церковну валку і захоплення транспортованих на ріку Буг 500 мац жита „мєры луцкоє". У листі княгині М. Гольшанської від 8 березня 1561 р. про умови контракту з князем О. Сангушком на поставку жита [redacted] Устилуг для сплаву до Ґданська зазначена його кількість „о тисєчу мацъ жита по осми грошєи литовскихъ мацу Володимєрское мєры"[62].

Оскільки [redacted] Ґданську оптові продавці змушені були переводити реґіональні українські міри в лашти, то зберігалися деякі відомості про їх співвідношення. Так, у розписці Я. Монтовта-Коблинського, виданій 27 червня 1566 о. Г. Прусиновському із зобов'язанням поставити продане за контрактом жито [redacted] річку Буг до Устилуга, зазначено: „Личачи в кождыи лаштъ по двадцати мац Володимєрских". У листі ж В. Жоравницького від 21 квітня 1584 р. на поставку ґданському купцеві А. Клейнфельду 100 лаштів жита визначено співвідношення лашта і торчинської маци: „На кажьдыи лашъть кгданскии по пятнадъцати мацъ торчинскихъ". А у контракті луцького війта І. Борзобогатого-Красенського [redacted] князем Р. Сангушком, як видно [redacted] листа війта від 5 березня 1555 р., зазначено, що в кожному зі ста лаштів, які продав князь війтові, було „по двадьцати і по пєти мацъ мєри ковєлъской, водлє обычаю"[63].

Таким чином, лашт (ґданський) дорівнював 15 мацам торчинським, або 20 мацам володимирським, або 25 мацам ковельським. Оскільки відомо, що ґданський лашт дорівнював 120 пудам[64], то торчинська маца дорівнювала [redacted] пудам, володимирська — 6 пудам, а ковельська — 4,8 пуда.

Реґіональні відмінності маци на українських землях ускладнювали проведення торговельних операцій і призводили до судових позовів. Так, А. Павловський купив у А. Буркацького 737 мац жита [redacted] берестецьку міру. Оскільки такої міри у покупця і продавця не було, вони переміряли жито на локацьку мацу, виходячи зі співвідношення — 9 мац локацьких дорівнює 8 берестецьким, що, на думку продавця А. Буркацького, відповідало дійсності. Проте покупець сумнівався у достовірності цього співвідношення і взяв у продавця лист із запевненням у поверненні недостачі при перемірі, яка виявилася у розмірі маци берестецької, що спричинило покупцеві втрату [redacted] сумі „пятсот золотыхъ полскихъ". Оскільки прода-

[60] Торгівля на Україні...— С. 207.

[redacted] Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. (На матеріалах Львівського ставропігійного братства).— К., 1961.— С. 143.

[62] Торгівля [redacted] Україні...— С. 95, 152.

[63] Там само.— С. 116, 205.

[64] Там само.— С. 369.

вець віддавати їх не хотів, то покупець 3 лютого 1598 р. звернувся з позовом до Володимирського земського суду[65].

Таким чином, на Волині і Наддніпрянщині серед найбільш уживаних мір були:

встав меду = 4 колоди = 40—48 пудів
носатка меду = 2 колоди = 20—24 пуди
колода меду (міра, мірка) = 2 каді (віка) = 10—12 пудів
кадь меду = 4 відра = 5—6 пудів
відро меду = 2 камені = 1,25—1,5 пудів
камінь меду = 7 белців = 0,625—0,75 пуда
белець меду = 0,1 пуда
караман (карайман, караїман) меду = 1,5—1,75 відра
колода (для сипких) = 8 осьмачок
мозирська міра (мірка) (для сипких) = 1,5 бочки-солянки жита
фаса (для рідин) = 2 бочки = 3 вшатки = 8 корців (краківських) = 204 л
бочка уставна = 4 корці краківські = 102 л
лукно = 4—5 пудів = 50 фунтів
лашт (ґданський) = 12 бочок = 120 пудів
бочка = 12 пудів = 2,5 шифунта (шафунта)
шифунт = 5,5 (люблінських) каменя = 176 фунтів
лашт (ґданський) = 15 мац торчинських = 120 пудів
лашт (ґданський) = 20 мац володимирських = 120 пудів
маца володимирська = 6 пудів
маца торчинська = 8 пудів
лашт (ґданський) = 25 мац ковельських = 120 пудів
маца ковельська = 4,8 пуда
бочка селітри = 55 каменів
головажня солі (топка, ступка, гуска) = 60—80 г.

Офіційні польські міри, що поширювалися на Волині і Наддніпрянщині після їх інкорпорації у 1569 р. до складу Речі Посполитої:

фунт = 32 лоти = 48 скойців
камінь = 32 фунти
центнер = 5 каменів
ґарнець (меду) = 4 кварти львівські
бочка вина = 65 ґарнців.

Nelia HERASSYMENKO

ON THE HISTORY OF WEIGHT AND CAPACITY MEASURES IN VOLYN' AND DNIPRO REGION

The article examines one of the poorly researched questions in the history of Metrology which is measures of weight and capacity that were used in Volyn' and Dnipro Region both in the times of the Ancient Rus' State and while these territories were part of other foreign states. The author focuses on how the measure system evolved in the region and also ways in which Lithuanian and Polish metrology affected it.

---

65 Торгівля на Україні...— С. 229—230.

Фаїна ПЕТРЯКОВА

МАРКИ ФАРФОРОВИХ ВИРОБІВ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ (ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ КАТАЛОГУ МАРОК)

Важливий і майже детективно-цікавий розділ фарфорознавства — знакування виробів [illegible] фарфору. Клейма, знаки, марки, сиґнатури, мітки — так по-різному називаються позначки на предметах, виготовлених на фарфорових, фаянсових, керамічних виробництвах, що ставляться у процесі продукування. Ними позначались майстерні, виробництва, майстри-формувальники, живописці, позолотники. Це своєрідний авторський знак у широкому розумінні цього поняття. Сиґнатури могли ставитися на виробі у будь-якому місці: на цоколі, [illegible] дні, у живописному сюжеті. Звичайно вибирали найбільш помітні місця: по центру дна, по його центральній вертикалі, близько до кільцевої ніжки. Нерідко знаки ставили так, щоб вони відразу не були помітні, [illegible] певною видумкою, ориґінально, [illegible] таємничістю, наче у сховку (на кільцевій ніжці, з внутрішнього боку).

Знаки еволюціонували, як і самі виробництва, змінювались, варіювались. Їх використовували інші, більш пізні майстерні, нерідко [illegible] інших країнах або навіть у кількох, притому й несусідніх.

Ставили знаки по-різному: окремі виробництва мітили кожний виріб, інші позначали лише деякі предмети, не маючи певної системи. Марки можуть мати монограми, символічні зображення, дату заснування виробництва або виготовлення форми, випуску серії, але нерідко перше, друге й третє разом.

За своїм виглядом марки класифікуються так: буквені (у кириличному та латинському алфавітах), цифрові, символічні. Упродовж історії фарфорових виробництв в Україні практично побутували марки усіх типів.

Мітки [illegible] фарфорі та фаянсі ставили у різних техніках, на різних стадіях виготовлення предмета. У низці випадків виріб знакували після того, як він був повністю відформований, трохи підсушений, але до покриття поливою. Марку, сиґнатуру вписували фарбою по сирому черепку, витискували печаткою, писали від руки (продряпували). В інших випадках марку писали від руки або ставили спеціальним штампиком фарбами чи золотом після покриття виробу поливою. Можливе, і це трапляється дуже часто, поєднання різних прийомів.

Сьогодні багато що у старих системах маркірування фарфору незрозуміле, не піддається поясненню, є, так би мовити, у сфері припущень,

здогадок. Саме тому часто виникають розбіжності у датуваннях марок, хронології головних та додаткових знаків.

Знання марок фарфору — це не тільки інформація про схему їх побудови, каліграфії, кольорів. Це ще й відомості з історії виробництв, конкретні матеріали про формальне та декоративне вирішення предметів, які несуть (або могли нести) на собі знаки, сиґнатури. Ці провідні аспекти значення знань про марки на фарфорі характеризує влучний афористичний вислів: „Марка становить вихідний пункт вивчення продукції окремих заводів та загального ходу розвитку фарфоро-фаянсового виробництва“[1].

Вивчення фабричних знаків на фарфорових виробах являє собою справу як надзвичайно цікаву, так і складну. Природно, воно має свою історію. Складались та складаються „марочники“, тобто довідники різного характеру, з різним діапазоном охоплення: щодо фарфорових виробництв у всесвітньому або європейському масштабі, у тих чи інших хронологічних межах тощо.

Матеріал про сиґнатури в аспекті теми дослідження „Фарфор України кінця XVIII — початку XX століть в музеях України“ вперше зібрав Л. Долинський у книзі „Український художній фарфор“. Автор у рамках одного переліку об'єднав фарфорові марки не тільки великих та відомих заводів (Корецького, Баранівського), але й тих, про які на час 1950-х рр. лише в деяких довідниках траплялись побіжні згадки. Це заводи у Барашах, Довбиші, Ємільчині, Романівці. Всього у список Л. Долинського було включено 109 знаків[2].

Аналогічна схематизована манера подання знаків обрана авторами інших довідників марок європейських виробництв. Там знайшли місце знаки фарфорових центрів України. У праці Л. Хросціцького, порівняно з публікацією Л. Долинського, більш розроблена[3] (52 мітки) група знаків Корця. У межах 15—20 схем показані корецькі марки у виданнях другої половини 1970-х — початку 1980-х рр.[4]

80 знаків Корецької мануфактури, 33 знаки Баранівського заводу, поряд з клеймами виробництв у Городниці, Ємільчині, Білотині, Романівці, опубліковані у дослідженні „Польський фарфор“[5]. Ці дуже цінні для наукових розробок факсимільні відтворення марок виконані фотозасобом, що зберігає „рукотворність“ накреслення знака на кожному предметі.

Марки, що використовувалися у Корці, відзначались різноманітністю. Вони відомі у кількох видах і виконувались від руки у різних техніках, з додатковими мітками (літерними, цифровими), унаслідок чого виникали численні версії однієї марки. Незалежно від кількости виконавських варіантів, цілком можливо визначити головні типи:

---

1 Егорова-Котлубай М. Русский фарфор и фаянс с неизвестными марками.— Москва, 1935.— С. 3.

2 Долинський Л. Український художній фарфор.— К., 1963.— С. 75—81.

3 Chrościcki J. Porcelana — znaki wytwórni europejskich.— Warszawa, 1974.— S. 293.

4 Braunová A. Kouzlo keramiky a porcelánu.— Praha, 1985.— S. 258—259; Poche E. Porzellanmarken aus aller Welt.— Praha, 1975.— N 349—350, 1009—1010, 1038—1044, 1325—1326, 1362, 1774—1775.

5 Kowecka E., Łosiowie M. i J., Winogradów L. Polska porcelana.— Wrocław etc., 1975.— S. 394—400.

— слово „Korzec“. Напис від руки латинськими літерами, виконаний упевнено, з витіювато написаним „К“ (надполивано або продряпано підполивано). Додаткові знаки — писані від руки підполивано великі літери „А“, „В“, „D“, цифровий знак у вигляді №, наприклад, № 1;

— символічне зображення „Всевидячого Ока“ у вигляді трикутника з рисками та крапкою усередині. Знак робився різного розміру (від 3 до 12 мм), виконувався у синьому кольорі підполивано. Синій колір давав патьоки, трикутник виходив з нечітким контуром та деталями;

— таке саме символічне зображення „Всевидячого Ока“ у вигляді трикутника з крапкою — зіницею та рисками всередині, розмір знака 5—7 мм. Виконувався він надполивано у чорному, брунатному, червоно-теракотовому, рідко — сірому, фіолетовому кольорах. Супроводжуючі мітки — цифри, інколи дати (переважно надполивано у тому самому кольорі, що й головний знак), дуже рідко у техніці витиску;

— слово „Korzec“. Напис від руки золотом (надполивано), дещо з поспіхом, з витіюватою літерою „К“;

— слово „Korzec“. Виконувалось у техніці витиску в масі під поливою у супроводі інших надполиваних знаків або також витиснених у масі;

— символічне зображення „Всевидячого Ока“ у вигляді трикутника, що має з двох горішніх боків так звані вії, які інколи збирають по три у „китиці“ або „косички“. Звичайно цю марку супроводжує інша;

— слово „Korzec“ (скоропис). Обидві марки виконувались від руки в одному кольорі (надполивано) — чорному, брунатному, бузковому або теракотовому. Вони відомі й у техніці золочення. У складну марку нерідко вводилась й цифрова мітка. Елементи цього знака ставились по центру дна стовпчиком: спочатку трикутник, під ним — напис, нижче якого — цифрова мітка;

— літера „К“. Мітка, що витиснена у масі під поливою, могла бути поставлена у будь-якому місці дна як поодинокий знак або у супроводі інших знаків;

— символічне зображення „Всевидячого Ока“ у вигляді трикутника у супроводі слова „Коржець“ або „Корець“, або двох слів — „Корець“ та „Korzec“, розміщених одне під одним. Таку складну марку могли супроводжувати дата — позначка року (з чотирьох цифр), цифрова мітка з однієї—двох цифр, напис „Ф: Компанична“, виконаний від руки (скоропис). Кольорове виконання частин марки, міток могло бути монохромним або у двох кольорах. У складну марку типу, що розглядається, також могло входити (надзвичайно рідко) написане слово „Petion“ — прізвище директора мануфактури або (значно частіше) перша літера прізвища у латинській транскрипції — „Р“.

Питання хронологізації головних типів корецьких марок — найскладніше. Відомо кілька версій щодо ймовірної послідовности появи знаків на Корецькій мануфактурі.

На наш погляд, найбільш переконливим є судження, що початковою маркою було написане від руки слово „Korzec“ з витіюватою літерою „К“. Корецька мануфактура звернулась до сиґнатури у вигляді символічного трикутника — „Всевидячого Ока“ — після пожежі (як свого роду оберега). Тому цього типу марку у варіанті синього кольору, написану підполивано, ми схильні вважати другою у низці корецьких сиґнатур, відносячи її до кінця 1970-х — 1800-х рр. Однак предмети (з так званої білизни) саме з

такою маркою могли бути розписані значно пізніше, наприклад, у 1815—1820-х рр. Це треба добре пам'ятати, оскільки на фальсифікатах корецьких виробів особливо часто відтворювалась саме синя версія „Всевидячого Ока".

Приблизно з початку 1810 р. почали використовувати більш розвинуті варіанти знаків (серед них — символічний трикутник) у різних комбінаціях з додатковими знаками, переважна більшість яких не піддається розшифруванню.

До ряду найбільш поширених знаків 1810—1820 рр. належить марка, що складається з трикутника у найрізноманітніших розмірах, кольорових рішеннях та напис „Корець" (у численних варіантах). Такий знак міг бути виконаний у ті роки в чорному, сірому, брунатному, бузковому, малиновому, теракотово-червоних кольорах, у техніці золочення. Як свідчать предмети, що збереглися, найбільш поширеними кольорами марок були червоний, оранжевий, теракотовий.

Серед додаткових міток, що згадувались, особливо примітний напис „Ф: Компанична". Протягом довгого часу цей напис сприймався як сиґнатура майстра-живописця (або навіть майстрині)[6]. Нам видається достовірнішою версія такого розшифрування: „Ф (фабрика) Компанична", тобто фабрика компанії Корецької мануфактури.

Цифрові знаки, що ставились фарбами або написані по сирому черепку, різняться, але й часто повторюються. Поки що можна тільки припускати, що саме позначали цифрові мітки: номер майстра-формувальника, номер серії предметів, номер сервізу, фабричний номер форми, декору тощо.

Низку міток, що супроводжували марку, доповнює „синя крапка", що трапляється дуже часто. Вона звичайно ставилась поблизу кільцевої ніжки, підполивано, ймовірно, з метою контролю.

Нами зроблена спроба за матеріалами колекції Музею етнографії та художнього промислу НАН України (далі — МЕХП НАН України) визначити співвідношення між параметрами марок (типу, кольору, каліграфії тощо) з мітками, що її супроводжують, знаками, цифрами та одночасно з якістю та кольором черепка корецьких виробів, який при просвічуванні променем настільної лампи набуває характерного кольору, точніше — відтінку зеленувато-салатного або вохристого. У цей експеримент була включена група однаково декорованих предметів із сервізу зі 100 одиниць, у тому числі близько 80 тарілок. Вони різняться між собою сиґнатурами, хоч серед них є речі з символічним трикутником та написом „Korzec" або „Корець" чи й без напису. Колір переважно червоно-теракотовий. Крім цифр, згадані марки супроводжуються витиском — літерою „К" та синьою крапкою під ніжкою. Вдалось уточнити, що предмети з сиґнатурами у різних відтінках теракоти та чорного кольору мають знак „К" і що їх черепок при просвічуванні має зеленуватий відтінок. Однак іншої чіткої закономірности у цьому випадку встановити не вдалось. Так, наприклад, чашка та блюдце з одного комплекту при ідентичності сиґнатур мають цілком різний колір черепка при просвічуванні. І навпаки, однаковий відтінок маси виявляється у речей з неідентичними сиґнатурами.

[6] Долинський Л. Український художній фарфор.— С. 10.

Провідні типи фабричних сиґнатур Баранівського заводу такі: три блакитні зірочки (***), розміщені начебто по кутах уявно накресленого трикутника. Зірочка виконувалась завжди найпростішим засобом: схрещенням трьох рисочок (завжди надполивано).

— слово „Baranówka“, написане виразно, від руки, блакитним, брунатним, чорним кольорами, рідко червоно-оранжевим, у поєднанні з цифровими мітками, також написаними від руки, завжди надполивано;

— три блакитні зірочки, розміщені у вигляді трикутничка над словом „Baranówka“. Обидві частини марки виконані від руки, надполивано, з деякою поспішністю, самі по собі, дещо менші, аніж у попередніх типах сиґнатур. Напис виконувався найчастіше в одному з таких кольорів: чорному, блакитному, оранжевому, інколи золотистому;

— марка у вигляді чорного якоря (надполивано) трапляється у поодиноких випадках;

— знак у вигляді заголовної літери „В“, від руки (у чорному або бузковому кольорах) трапляється украй рідко, як і слово „Barano“, абревіатура від слова „Baranówka“.

Найскладніший та поширений тип сиґнатури складається з мініатюрного зображення двоголового царського орла (завжди чорного кольору, надполивано) й напису під ним „Барановка“, звичайно, російською мовою, у червоно-оранжевому кольорі (іноді у чорному кольорі, польською мовою). Цю сиґнатуру часто супроводжує хронограма, що складається з трьох або чотирьох цифр (надполивана, від руки). У цей тип сиґнатури включались, фактично формуючи його і розвиваючи у складний конструктивний тип, такі додаткові знаки, як хронограми, написи. Це такі написи: „Ф: Мезеровѣ“; „Ф. Мезеровѣ“; „Ф. Мезерѣ“; „Ф. Мезера“; „Мезерѣ“; „Ф. М.“; „С. М.“; „Ф:с:и: к:к:д:м“; „Ф:с:и:к:д:м:“. Хронограми переважно такі: „826“, „827“, „828“, „1828“, „1830“, „1831“. Крім того, зазначки, писані від руки, звичайно, у тому самому кольорі, що й інші елементи сиґнатури: у вигляді цифр „3“, „5“, „6“, „8“, „12“, „13“, „16“, „17“. Елементи сиґнатур розміщувались по-різному, але звичайно по центру дна був „орел“. Під ним напис „Барановка“ (з часом інтервал між цими елементами збільшувався); під написом — хронограма, інші написи, пов'язані з прізвищем господаря, власника фабрики, цифрові знаки (у довільній послідовності; так, наприклад, хронограма розміщена відразу під орлом замість назви місцевости).

Здається можливим уточнення деяких елементів, пов'язаних зі змістом окремих написів та їх розшифруванням. Двокрапка виконувала функцію крапки, „Ф“ — абревіатура від слова „фабрика“, але не ініціал Франтишка Мезера (який ще довго не був власником фабрики у Баранівці). Отже, згадані написи означають: „Ф. Мезера“ — „Фабрика Мезера“, „Ф: Мезеровѣ“ — „Фабрика Мезеровѣ“, тобто родини Мезерів. У написі „Ф: Мезер“ нам здається втраченою остання літера „ѣ“ (стерта або вигоріла). Напис розшифровується аналогічно до згаданого раніше: „Фабрика Мезера“.

Зазначимо, що перші чотири варіанти написів виконувались у супроводі хронограм. Напис „Ф: Мезера“ мав, звичайно, дату „828“ або „1829“, напис „Ф: Мезеровѣ“ супроводжували „1829“, „1930“.

„Таємничими“ називають дослідники написи у марці Баранівки, що складається з окремих літер, розділених між собою крапками. Відомо начебто два варіанти такого напису. Нам видається, що це абревіатура

одного змісту, тільки в одному випадку при написанні (а робилось це скорописом) могла загубитись одна літера. Абревіатури розміщувались між зображенням орла та словом „Барановка“. Вони не супроводжувались криптограмами, однак за стилем безпосередньо самих предметів, характером елементів складної марки абревіатури співвідносяться зі знаками 1830-х рр.

Щодо дешифрування „таємничих“ міток пропонуємо такий варіант: ф[абрика]: с[еверина]: и [?]: к[онстантина]: к[азимира]: д[е]: м[езеров]. Інакше кажучи, в абревіатурі було зашифровано ініціали нащадків Михайла Мезера.

Слово „Барановка“ у варіанті російською мовою написане широко, скорописом, часто нерозбірливо (надполивано), переважно в оранжевому кольорі. Марка писалась на дні довільно, інколи близько кільцевої ніжки. Майже ніколи не мав цей знак поряд цифр, інших міток. Він почав з'являтися з кінця 1840-х рр.

Знаки Баранівського заводу кінця XIX — початку XX ст. відомі у кількох варіантах. Найбільш популярним був знак зі зображенням лева, що стояв на задніх лапах, у профільному повороті з короною над головою, з літерами „N“ та „G“ з боків та написами „Baranówka“; „Fondeê 1802“. Знаки виконувались за допомогою штампика-печатки надполивано, переважно у блакитному кольорі.

Хронологізація марок Баранівського заводу — складне питання. Існує версія, що початковою маркою Баранівки був якір[7]. Ця сиґнатура справді належить до низки перших знаків — тобто тих, що рідко трапляються, але це не дає підстави вважати її початковою, так само, як і марку у вигляді літери „В“. Зіставлення знаків на чашках та блюдцях, ідентичних за формою, декором, кольором черепка, дає певне уявлення про специфіку проведення атрибуцій у сфері фарфору. Так, дві чашки та два блюдця зі збірки МЕХП НАН України[8] маркіровані літерою „В“, словами „Baranówka“, „Barano“ та чорним якорем. Усі предмети з однаковими цифровими мітками. Словом „Baranówka“ та якорем позначені такі самі предмети з Національного музею у Варшаві[9]. Подібні предмети зі збірки Музею кераміки у Москві та Національного музею у Варшаві мають інший знак — три блакитні зірочки та напис „Baranówka“ з однаковою цифрою „15“. Таким чином, знак „якір“ тяжіє до першої половини 1820-х рр. і не може бути визнаний як перший знак Баранівки.

Фабричні знаки виробництва у Городниці нечисленні за типами, стримані у вирішенні.

Слово „Horodnica“ латинськими літерами писали від руки у червоно-теракотовому або чорному кольорах, з характерною витіюватістю першої літери. Знак супроводжували нерідко такі хронограми: „1844“, „1845“, „1843“, „1852“, „1855“, „1856“, „1858“, „1860“, „1870“, „1879“;

— абревіатура „Horo“, писана від руки в оранжевому або чорному кольорах, іноді з такими хронограмами: „1856“, „1858“, „1862“. Цифрові мітки у сиґнатуру вводились рідко;

— слово „Horodnica“, писане від руки (у теракотовому або чорному кольорах), могло писатися одночасно зі словом „Horodnica“;

---

7 Chrościcki J. Porcelana...— S. 40.

8 МЕХП НАН України, № k(4933)1, b, ak(4933)2 a, b.

9 Muzeum Narodowe w Warszawie, N 11918—11919.

— витиск у масі;

— слово „Городница“, написане від руки, у російському варіанті, широко, неохайно, в оранжевому, карміновому, брунатному кольорах;

— імітоване зображення двоголового орла (сіро-чорного) з написом під ним „Городница“. Слово виконане широко, неохайно, нерозбірливо;

— перший склад від „Городница“ — „Го“, — виконаний від руки у чорному кольорі. Рідкий варіант марки;

— надполиваний знак у вигляді овальної печатки (голубий, зелений колір) з монограмою „АФ“, під якою слова „Зусьман // городница“;

— спрощений гербовий щиток під короною, з написом по периметру „AF SUSSMAN // GORODNIZA“, виконаний надполиваним друком у блакитному кольорі;

— надполиваний знак у вигляді напівкруглої печатки з написом „Ф. Зусьман“ (по центру) та „Городница“ (по колу), виконаний у блакитному кольорі.

Фабричні знаки заводу А. Міклашевського у Волокитині добре відомі та порівняно повно включені у марочники. Однак детально хронологізувати їх поки що не вдається. Хоч сиґнатури ставились звичайно дуже ретельно, речі маркірувались систематично, але в публікаціях усі типи марок співвідносяться зі всім періодом існування заводу (1838—1861 рр.).

Головні типи волокитинських фабричних знаків такі:

— ініціали А. Міклашевського — „АМ“ у вигляді дволітерної монограми, у численних варіантах, розмірах (5—15 мм), від руки, в оранжевому, червоному, блакитному кольорах. Відомі лише поодинокі випадки виконання марки в інших кольорах, наприклад, синьому, підполивано;

— марка у вигляді горизонтального еліпса (овалу), в якому по центру — „А. М.“ (а ля готік), а по периметру: „Manufacture de Wolokitin“. Завжди виконувалась у техніці витиску, робилась на дні, у довільному місці;

— марка у вигляді кола з написом по периметру „Волокитинская фабрика“, зі зображенням деталі родового герба Міклашевських (по центру). Сиґнатура виконувалась з допомогою штампика у техніці витиску в масі або надполивано (у зелено-сіруватому кольорі);

— марка у вигляді напису (французькою мовою), розміщеного стовпчиком у чотири рядки, виконувалась з допомогою печатки надполивано (у зеленому, оранжевому або брунатному кольорах):

Manufacture
A. WOLOKITIN
G. deTchernigow
ADMiklachefsky

— марка — вертикальний еліпс, у центрі якого ініціали А. Міклашевського — „АМ“, які зверху та знизу фланкуються зиґзаґоподібними лініями. Виконувався витиском у масі. Трапляється дуже рідко;

— марка — напис французькою мовою, виконаний у масі від руки „Volokitine miklachefsky“.

Відомий ряд нерозшифрованих міток, що виконувались витиском у масі (прямокутної форми), нерідко одночасно з поширеною сиґнатурою „АМ“: D; G; C; S.S; S.C.; P.C.; T.M.
W W W

Подібні марки ставилися й від руки, точніше, писались, продряпувались.

Характерно, що маркою „АМ“ мітили речі масові, ординарні, для широкого продажу на ярмарках, базарах, але разом з тим і предмети унікального характеру, що були орієнтовані для подарунків, продажу у власному магазині в Санкт-Петербурзі.

Характеризуючи систему маркірування волокитинських виробів, можна відзначити, що нерідко одна річ мітилась двома різними знаками. Предмети одного сервізу чи комплекту позначались декількома сиґнатурами, наприклад, витиском та надполивано у кольорі. Одночасно чимала кількість речей не позначалась головними знаками, хоч інколи на предметах зі складу сервізів трапляються додаткові знаки.

Класифікація, каталогізування „фарфорових марок“, тобто різноманітних знаків на фарфорових та фаянсових виробах, що виготовлялися в Україні кінця XVIII — початку XX ст. — одне з важливих завдань і напрямів історико-художнього дослідження, що охоплює широке коло складних питань, передовсім у контексті західноєвропейського фарфорознавства.

Вивчення клейм, знаків, сиґнатур сприяє об'єднанню багатьох і різнопланових матеріалів, допомагає по-новому представити реальні етапи і локальні особливості історії виробництва фарфору та фаянсу в Україні.

Fayina PETRIAKOVA

SIGNS ON CHINAWARE IN UKRAINE LATE 18TH — EARLY 20TH C.C. (ON CATALOGUING THE SIGNS)

Cataloguing and classifying signs on china, which are in fact, unique marks or symbols on porcelain and faience articles manufactured in Ukraine in the late 18th — early 20th c.c., is an important field of research primarily in the context of West European porcelain studies. Research into all kinds of signs, symbols and signatures on china may help find the common denominator in [illegible] very different study materials. It might also make for a better understanding of the various stages in the history of china manufacturing in Ukraine.

ГЕНЕАЛОГІЯ

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ

МАТРИМОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ЛЕВА ДАНИЛОВИЧА

Останнім часом помітно зросло зацікавлення матримоніальною політикою, яку провадили окремі середньовічні володарі. Уже класичною працею в цій галузі можна вважати обширну монографію, присвячену матримоніальним починанням імператора Карла IV Люксембуржця, написану Дітером Фельдтрупом, котрий звернув увагу на користь, яка осягається унаслідок вивчення політичного виміру подружжів, що їх укладали деякі представники середньовічних правлячих родин[1]. Згадана розвідка стала точкою відліку та зразком для цілої низки істориків. У польській літературі цікавість до вивчення політики посвоячення П'ястів розбудив, покликаючись від певного моменту на твердження німецького генеалога, Казимир Ясінський[2]. Його приклад наслідували також інші історики, при тому нормою залишилося використання дослідницьких набутків Д. Фельдтрупа[3].

Спробуймо відповісти [illegible] запитання, що ж саме треба розуміти під поняттям „матримоніальна політика"? Найкоротша дефініція згаданого терміна могла б звучати так: „Це різноманітні свідомі починання у матримоніальній площині, котрі чинилися як щодо найближчих родичів, так і щодо третіх осіб для досягнення політичної користі, яка випливала з пов'язань ініціаторів та партнерів укладу родинними узами чи посвоячення". Природно, що з погляду дослідників цікавими є [illegible] лише укладені подружжя, але й усі інші ініціативи посвоячення, як-от незавершені спроби укладення подружніх зв'язків, заручини, матримоніальні обітниці чи навіть випадки посвячення певної особи конкретному чернечому чинові.

---

[1] Veldtrup D. Zwischen Eherecht und Familienpolitik. Studien [illegible] den dynastischen Heiratsprojekten Karls IV. Studien [illegible] [illegible] Luxemburgern und ihrer Zeit / Ed. Friedrich Bernward Fahlbusch, Peter Johanek und Heinz Stoob.— Warendorf, 1988.— V. 2.

[2] Особливо [illegible] для обговорюваної проблематики стаття Казимира Ясінського, присвя[illegible] політиці [illegible] Владислава Локетка (Jasiński K. Polityka małżeńska Władysława Łokietka // Genealogia. Rola związków rodzinnych i rodowych na tle porównawczym / Pod red. Andrzeja Radzimińskiego i Jana Wroniszewskiego.— Toruń, 1996.— S. 9—28).

[3] Візьмемо для прикладу Йоахима Здренке (Zdrenke J. Pomorze Zachodnie w świetle polityki dynastycznej Kazimierza Wielkiego // Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów / Pod red. K. Zielińskiej-Melkowskiej.— Toruń, 1997.— S. 159—171), Ґжеґожа Блащика (Błaszczyk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności T. I: Trudne początki.— Poznań, 1998.— S. 106—128; без посилання [illegible] Д. Фельдтрупа) чи Славомира Ґавляса (Gawlas S. Monarchia Kazimierza Wielkiego a społeczeństwo // Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej.— Toruń, 1999.— S. 206—207).

Донедавна матримоніальна політика галицько-волинських Романовичів — однієї [redacted] найважливіших галузок навдивовижу численних Рюриковичів — не викликала спеціального зацікавлення як предмет окремих розвідок*. Тільки нещодавно певну увагу присвятив цій проблемі Леонтій (Левко) Войтович. З огляду [redacted] характер своєї роботи український історик, однак, обмежився лише окремими вступними доволі загальними зауваженнями[4].

Дослідження генеалогії та матримоніальної політики Романовичів лягли в основу нашої докторської праці. Виявилося (цього, зрештою, можна було сподіватися), що деякі з-поміж представників цієї династії провадили активну діяльність на полі матримоніальної політики. Найдіяльнішими були Данило і Василько Романовичі, котрим можна приписати облаштування чи принаймні спроби облаштування 14—15 подружніх союзів. Окрім того, зареєстровану у джерелах активність у галузі матримоніальної політики виявили Роман Мстиславович, його вдова візантійка Марія (?) [Каматерена (??)], Лев Данилович та Юрій Львович.

Предметом нашого зацікавлення буде матримоніальна політика Лева Даниловича, володаря, політичні досягнення якого були недооцінені деким з дослідників — особливо у порівнянні з діяльністю його батька Данила Романовича[5].

Перш ніж перейти до обговорення діяльности Лева у сфері матримоніальної політики, варто відзначити, що особа цього представника династії використовувалася для посвоячення Данилом Романовичем. Йдеться про два епізоди — невдалу спробу старшого Романовича наприкінці 1240 р. висватати Левові невідому [redacted] на ім'я дочку короля Угорщини Бели IV[6] і досягнення у період між серединою 1246 та серединою 1247 рр. (ближче, однак, до терміну post quem) згоди [redacted] одруження цікавого нам Даниловича з дочкою Бели IV Констанцією[7]. Другий зв'язок виявився незмірно важ-

---

[redacted] Природно, що багато авторів (М. Грушевський, М. де Баумґартен, Б. Влодарський, К. Ясінський та інші) намагалися усталити посвоячення Романовичів (часто ці матеріали дуже цінні), однак [redacted] принагідно, при обговоренні інших питань. Варто [redacted] звернути увагу [redacted] те, що ідентична, [redacted] то й гірша ситуація спостерігається, коли йдеться про інші відгалуження Рюриковичів.

[4] Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Ґедиміновичів у XII—XVI ст.— Львів, 1996.— С. 32—47.

[5] Украй недоброзичливе ставлення до Лева та його політичної діяльности демонструє останнім часом Микола Котляр. У нещодавно опублікованій монографії про Галицько-Волинську Русь цей дослідник [redacted] присвячений добі володарювання Лева Даниловича параграф „Шалений Лев Данилович" і [redacted] неґативно оцінив період його панування (Котляр М. Галицько-Волинська Русь // Україна крізь віки.— К., 1998.— Т. 5.— С. 221—226).

[6] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Санкт-Петербург, 1908.— Т. II.— С. 787.

[7] Про перебіг матримоніальних переговорів між королем Угорщини Белою IV та Романовичами доволі докладно інформує Галицько-Волинський літопис (Там само.— С. 809). Проблемі мотивів укладення та тривалости шлюбу Лева з Констанцією присвячено чималу кількість літератури. Наш погляд найближчий до висновків Миколи Чубатого (Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1917.— Т. CXXIII—CXXIV.— С. 54—55 [redacted] З. Коштольника (Kosztolnyik Z. Hungary in the thirteenth century.— New York, 1996.— P. 203—204).

ливішим як з погляду долі Галицько-Волинської держави*, так і [redacted] погляду династії Романовичів[8].

Відтак результатом політики посвоячення, здійснюваної самим Левом, можна визнати укладення чотирьох шлюбів. У хронологічному порядку ними стали такі подружжя: зведеного князевого брата Мстислава (II) Даниловича з NN; дочки Єлени з Казимиром II Владиславовичем Битомським; сина Юрія з N, дочкою Ярослава Ярославовича Тверського; згаданого Юрія з Євфемією, дочкою Казимира I Конрадовича Куявського, тобто сестрою Владислава Локетка. Поза тим, варто згадати факт віддання Святослави, найімовірніше, дочки Лева й Констанції, до розташованого [redacted] території Малопольщі католицького чину кларисок.

Для ясности викладу наважимось представити генеалогічні дані, які стосуються перелічених шлюбів, а також обставини їх укладення у формі окремих модулів у хронологічній послідовності. У деяких підпунктах описані результати усталення часу укладення шлюбу, біографічні інформації про сторони подружжя (тією мірою, наскільки вони відрізняються від поширених в історіографії), [redacted] також усі можливі для простеження відомості щодо політичної мотивації, які послужили підставою для кожного [redacted] цих подружніх союзів.

Подружжя Мстислава (II) Даниловича з NN. Існування нащадка Данила Романовича на ім'я Мстислав (для його означення вживаємо римську цифру II [redacted] дужках), нетотожного зі згаданим на четвертому місці між синами Данила й Анни Мстиславівни князем із тим самим іменем, ми вказали, гадаємо, доволі слушно у статті, присвяченій існуванню двох Даниловичів, які носили ім'я Мстислав[9]. Мстислав (II), зведений брат Лева, був, без сумніву, одружений, про що свідчить той факт, що він мав сина. Йдеться про Данила Мстиславовича, згаданого у джерелах [redacted] приводу опису в Галицько-Волинському літописі русько-монгольського походу [redacted] Малопольщу на початку 1280 р.[10] По суті, окрім констатації самого факту його існування, наші знання про подружжя Мстислава (II) засновані виключно на спекуляціях. У рамках цієї інтерпретації можна спокуситися на спробу реконструювати політичні обставини, а також визначити

---

* Заміжжя дочки Бели IV з Левом Даниловичем було [redacted] володарями Угорщини факту панування Романовичів над Галичем. Тоді розпочав функціонування чинний понад двадцять років (принаймні до 1271 р.) політичний союз між володарями Галицько-Волинської Руси та Арпадами.

[8] Одруження Лева [redacted] Констанцією виявилося дуже важливим з біологічного погляду. Власне у цьому шлюбі народився нащадок (Юрій), котрий продовжив існування династії на чергове покоління. Його дітьми були два останні представники Романовичів — Андрій і Лев († 1323 р.) та дочка Марія (мати останнього галицько-волинського князя Болеслава Юрія Тройденовича) і видана заміж за тверського [redacted] Олександра Михайловича Анастасія (цілком вірогідну аргументацію щодо належности цієї князівни до Романовичів наведено у: Decker-Hauff Hansmartin. Alexandra von Litauen, die Grossmutter Kaiser Friedrichs des Dritten // Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik.— 1947—1949.— S. 67—84). Анастасія, котра померла 20 листопада 1365 р. (Рогожский летописец // ПСРЛ.— Москва, 1965 [репринт петроградського видання 1922 р.].—Т. XV/a), була останньою представницею династії по чоловічій лінії.

[redacted] Dąbrowski D. Czy istniało dwóch synów Daniela Romanowicza o imieniu Mścisław? Przyczynek do genealogii Romanowiczów // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego.— Warszawa, 1999.— Rocz. IV (t. XV).— S. 177—178.

[redacted] ПСРЛ.— Т. II.— С. 881.

гіпотетичний час укладення цього шлюбу. Застерігаємо при цьому, що плоди наших досліджень є виключно науковим припущенням.

У згаданому раніше тексті [illegible] спробували довести, що молодший [illegible] Даниловичів [illegible] ім'я Мстислав народився від другого, литовського, подружжя батька, напевне у період між 1247 та 1250 рр. Зробити такий висновок дають змогу наступні засновки:

— брак у Галицько-Волинському літописі інформації стосовно Мстислава (II) аж до 1271 р., що схиляє до думки, начебто цей князь тільки невдовзі після моменту першої джерельної згадки про нього досягнув віку, який дозволив йому розпочати самостійну політичну діяльність. Якби було інакше, руський літописець обов'язково згадав би про нього [illegible] про учасника вартих увічнення подій, що їх не бракувало у період до 1271 р.;

— поява у Галицько-Волинському літописі при описі подій, які трапилися відповідно наприкінці 1259 та [illegible] 1262 р., звороту: „Данило княз со обеима синома своима со Львом и со Шварном“[11]. Очевидно, ужитий зворот треба розуміти так: „Разом [illegible] обома синами, здатними до активної діяльности [illegible] політичній арені“;

— поява у Галицько-Волинському літописі під 6788 р. (1280) юного напевне у той час Данила, сина Мстислава (II)[12], що дає підставу уточнити, щоправда, гіпотетично, термін ad quem укладення шлюбу представником династії, який нас цікавить.

Представлені засновки дозволили нам розв'язати проблему дати одруження Мстислава (II). Позаяк у 1280 р. князь, схоже, [illegible] сина-отрока, він мусив вступити у подружній зв'язок не пізніше як у 1260—1268 рр. Цей умовний період часу можна звузити, оскільки відомі нам перекази Галицько-Волинського літопису свідчать про те, що в 1262 р. лише два сини Данила Романовича (Лев і Шварно) досягнули політично активного віку. Таким чином, [illegible] виглядає, аби Мстислав (II) міг вступити у шлюб перед 1263 р. Припускаємо, щоправда, не маючи підтвердження цього в джерелах, що цей князь одружився лише після смерти батька, тобто найраніше у 1264 р. До такого висновку нас схиляє позиція Мстислава (II) у суперництві між представниками династії Романовичів у період після майже одночасної смерти Василька Романовича і Шварна Даниловича. Представник династії, котрий перебуває у центрі нашої уваги, зголосився тоді на боці Лева Даниловича проти Володимира Васильковича. Таке ставлення Мстислава (II) до родичів зовсім не обов'язково зумовлене

---

[11] ПСРЛ.— Т. II.— С. 848, 857—858.

[illegible] Брак будь-якої інформації про Данила Мстиславовича до 1280 р. наводить [illegible] думку про його юний вік у той період. Можливо, що похід руських князів за участи монгольських загонів на Малопольщу був першою серйозною акцією, у якій він узяв участь. Це припущення підтверджує інформація літописця (щоправда, [illegible] дійшла до нас у дещо спотвореному вигляді) про місце Данила під час походу. Відповідний пасаж Галицько-Волинського літопису дає підстави гадати, що з п'яти Романовичів, які брали участь у поході, чотири (Лев і Мстислав (II) Даниловичі, Володимир Василькович, Юрій Львович) відігравали самостійну роль, командуючи власними підрозділами; Данило Мстиславович натомість залишався поряд з батьком (Там само.— С. 881—882). Тим часом відомо, що русичі часто практикували участь князів-отроків у збройних діях — особливо коли ними хтось опікувався, скажімо, родич (див.: Лев Данилович у битвах над Січною (Там само.— Т. II.— С. 797) і під Ярославом (Там само.— С. 802—807); Володимир Василькович у битві під Невелем (Там само.— С. 856—857). Отож, дуже схоже, що Данило Мстисла[illegible] у 1280 р. [illegible] кільканадцять років, до того [illegible] не [illegible] виключати недосягнення ним так [illegible] справного віку.

близькою спорідненістю з Левом. Адже наприкінці 80-х рр. XIII ст. Мстислав (II) помітно зблизився [redacted] Володимиром, виказуючи вороже ставлення до свого зведеного брата[13]. Гадаємо, що причина доволі помітної залежности Мстислава (II) від Лева у попередній період полягала у тому, що найстарший з-поміж Даниловичів опікувався братом. Ця опіка знайшла вияв у тому, що Лев, котрий після смерти Василька і Шварна здобув гегемонію у Галицько-Волинській державі, наділив Мстислава (II) Луцьким князівством[14], що відверто суперечило інтересам Володимира Васильковича*. За цих обставин найлогічнішим виглядає розв'язок, що саме Лев потурбувався також і про одруження брата. Водночас ми схильні міркувати, що дружину нашого персонажа варто шукати поміж дрібними представниками роду Рюриковичів з волинсько-литовського порубіжжя. Не виключено, що саме на це вказує зацікавлення, яке почав виявляти Галицько-Волинський літопис до долі володарів Пінська і Штепаня у частині, яка хронологічно збігається з періодом князювання Мстислава (II) на володимирському троні[15]. Окрім того, зв'язок брата [redacted] вельможами цього

---

[13] Про це найкраще свідчить заповіт Володимира Васильковича і зафіксована [redacted] Галицько-Волинському літописі його мотивація (ПСРЛ.— Т. II.— С. 897—900). Також показово те, що Мстислав (II), відстоюючи заповіт двоюрідного брата, хотів навіть покликати монголів [redacted] допомогу проти Лева і Юрія (Там само.— С. 929—930).

[14] Мстислав (II) уперше згадується [redacted] Галицько-Волинському літописі (це загалом пер[redacted] письмова згадка про нього) з нагоди опису подій, які трапилися у першій половині 1271 р. (Там само.— С. 870). Уперше [redacted] володар Луцька він згаданий тільки в 1288 р. (Там само.— С. 905). Однак він уже певний час панував [redacted] Східній Волині (Там само.— С. 892). Відомо, що наприкінці 50-х рр. XIII ст. Луцьк найпевніше належав Василькові Романовичу (Там само.— С. 849). Проблема внутрішніх поділів Галицько-Волинської Русі досі не насвітлена в окремому дослідженні, [redacted] щодо неї [redacted] історіографії існують серйозні розбіжності. Див.: Шараневич І. Історія Галицко-Володимірской Руси.— Львів, 1863.— С. 108—109; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1993 [репринт львівського видання 1905 р.].— Т. III.— С. 92—93; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— Москва, 1950.— С. 289; Грицак П. Галицько-Волинська держава // Наукове Товариство імені Шевченка. Бібліотека українознавства.— Нью-Йорк, 1958.— Част. 5.— С. 117, 119; Полонська-Василенко Н. Історія України.— К., 1995 [репринт мюнхенського видання 1972 р.].— Т. I.— С. 207; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— Москва, 1977.— С. 190; Stökl G. Das Furstentum Galizien-Wolhynien // Handbuch der Geschichte Russlands.— V. 1 (bis 1613) / Ed. M. Hellmann.— Stuttgart, 1981.— S. 526—527; Крипьякевич И. П. Галицко-Волынское княжество.— К., 1984.— С. 105; Świeżawski A. Ziemia bielska. Zarys dziejów politycznych do 1462.— Częstochowa, 1990.— S. 47; Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст.— К., 1993.— С. 127; його ж. Галицько-Волинська Русь.— С. 214; Войтович Л. Удільні князівства...— С. 89.

* Малоймовірно, аби [redacted] Василько (котрий успадковував після смерти Данила великокняжий титул) або приязний до стрийка Шварно Данилович дали в уділ Мстиславові (II) Луцьке князівство, що завдавало б шкоди інтересам Володимира — єдиного спадкоємця Василька. Цей арґумент також підтверджує гіпотезу, що Мстиславом (II) опікувався [redacted] Лев, [redacted] не інші члени роду.

[15] ПСРЛ.— Т. II.— С. 938. Галицько-Волинський літопис у цьому місці інформує про смерть [redacted] службу [redacted] упокій душі пінського князя Юрія Володимировича. Принагідно згаданий його брат Демид. Відтак це джерело повідомляє про загибель та поховальні урочистості Івана Глібовича Степанського. Про генеалогію цих представників династії див.: Baumgarten N. de. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siécle // Orientalia Christiana.— Roma, 1928.— V. IX.—[Pars]1.— N 35 (V. 1927).— P. 14. Також правильно, що зацікавлення Галицько-Волинського літопису [redacted] подіями намагалися пояснити [redacted] інакше — начебто відповідний фраґмент цього джерела був переписаний на території Пінського князівства.

реґіону Руси сприяв би зміцненню позицій Лева стосовно Володимира Васильковича.

Подружжя Єлени Львівни з Казимиром II Владиславовичем. Саме Казимир Ясінський перший зауважив, що є ймовірність походження Єлени, єдиної дружини битомського князя Казимира II Владиславовича, з роду Романовичів. Ця концепція була зовсім новою як у тому, що стосується генеалогії П'ястів, так і, що найцікавіше для нас, Романовичів[16]. Отож варто нагадати про погляди згаданого дослідника насамперед тому, що, всупереч чітко висловленому ним застереженню щодо неможливости перевірити представлену гіпотезу з огляду на стан джерел, вона звучить навдивовижу переконливо.

К. Ясінський, встановлюючи існування гіпотетичних родинних зв'язків Єлени, шлюб якої з Казимиром II вважав одним з найзагадковіших п'ястівських подружжів, представив такі арґументи на користь походження Єлени з Романовичів:

— імена дружини і декого з-поміж дітей Казимира Владиславовича (Єлена (Helena), Семовит, Юрій (Jerzy) і Марія) пов'язані з антропоономастичним діапазоном, притаманним Романовичам і тісно пов'язаним із [illegible] мазовецьким П'ястам, у свою чергу посвояченим з володарями Литви;

— Єлена, якщо вона дочка Лева Даниловича, відповідала віком Казимирові (1253—1257 рр.)[16];

— якби Єлена була дочкою Лева Галицького, заміжжя її доньки Марії з Карлом Робертом Анжуйським зміцнювало б права цього представника Анжуйської династії на спадщину Арпадів, бо в такому разі Марія була б праонукою угорського короля Бели IV[17].

Проблемою походження Єлени зацікавився нещодавно також Station Срока. Цей автор, розглядаючи проблему подружжя дочки битомської княжої пари з Карлом Робертом, визнав слушним здогад К. Ясінського щодо кревних зв'язків Маріїної матері. Краківський дослідник насамперед звернув увагу на два джерела. Перше — документ, виданий Карлом Робертом маґістрові Стефанові Апроду (Stefan Aproda) 7 лютого 1326 р. У ньому міститься інформація, що під час боротьби за угорську корону на початку XIV ст. між Карлом Робертом і чеськими загонами Анжуйський певний час перебував поза межами Угорщини, позаяк подався на Русь, аби привезти звідтіля свою першу дружину[18]. Друге джерело, яке, на думку С. Сроки, підтверджує міркування К. Ясінського щодо походження Єлени, — написаний, імовірно, у першій половині 1308 р. анонімний опис

[16] Видана заміж за Казимира Битомського, Єлена Львівна невідома ні російській, ні радянській, ні українській історіографії. Про неї, скажімо, не згадує ані М. де Бауміартен (Баумгартен Н. де. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // Летопись Историко-Родословнаго Общества в Москве.— Москва, 1909.— Т. V.— Вып. 1 (17); Genealogies), ані Левко Войтович (Войтович Л. Удільні князівства...).

[17] Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich.— Wrocław, 1977.— T. III.— S. 36.

[18] Sroka S. Wokół mariażu Karola Roberta z Piastówną śląską Marią // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego.— 1994.— N 11.— S. 1, 3; його ж. Piastówna śląska Maria, królowa Węgier // Sroka S. Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu.— Kraków, 1995.— S. 30, przyp. 7—9. Відповідний фраґмент документа Карла Роберта цитуємо за другою зі згаданих праць С. Сроки („In Rutheniam, quo cum quibusdam baronibus regni nostri fidelibus pro adducenda prima consorte nostra acesseramus“).

Східної Європи. Ми знаходимо там такий фраґмент: „Loco imperatoris habet vnum ducem permaximum virorum, qui vocatur dux Leo, filiam huius Leonis duxit [nunc] in uxorem Rex Vngarie Karulus“[19]. Краківський історик наголосив при цьому більш-менш слушно і переконливо на таких арґументах:

— уже Ольґерд Ґурка зауважив, що процитований фраґмент опису Європи фальшивий і його належить читати не: „filiam huius Leonis duxit nunc in uxorem rex Ungariae Karolus“, а радше: „neptem huius Leonis duxit nunc in uxorem rex Ungarie Karolus“;

— ужитий в аналізованому джерелі зворот „permaximus vir“ може стосуватися тільки Лева Даниловича, а не його онука Лева Юрійовича, котрий відігравав мізерну роль на міжнародній політичній сцені;

— привезена з Руси дружина Карла Роберта аж ніяк не була представницею династії Романовичів по батьківській лінії;

— письменник, який укладав у 1326 р., а отже, з віддаленої від описуваних подій часової перспективи, документ для Стефана Апрода, міг помилково вписати як мету матримоніальної подорожі Карла Роберта замість Польщі Русь;

— бідна родичка могла виховуватися або перебувати при дворі багатших кревних;

— джерела виразно констатують, що першою дружиною Карла Роберта була Марія, дочка Казимира Битомського (див. поклик 20), у зв'язку з чим обидві наведені згадки не можуть стосуватися іншої особи, а завдяки наявним у них руським контекстам зміцнюють гіпотезу про походження дружини Казимира II з династії Романовичів[20].

Гадаємо, що для усталення родиних пов'язань Єлени найвагомішими є два з наведених арґументів. Перший стосується походження князівни від

[19] Anonymi Descriptio Europae Orientalis // Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia.— Anno MCCCVIII exarata / Wyd. Olgerd Górka.— Cracoviae, 1916.— P. 40.

[20] Sroka S. Wokół mariażu Karola Roberta...— S. 2—4; його ж. Piastówna śląska Maria...— S. 32—36, 37—38. Тут варто зауважити, що, на відміну від інших, угорський дослідник Дюла Кріштo вважав процитовані згадки за свідчення існування руського подружжя короля Угорщини Карла Роберта. Цей історик припускає, що першою дружиною Анжуйського була Марія, дочка Лева II Юрійовича (див.: Kristó G. Károly Róbert elsö felesége // Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica.— Szeged, 1988.— T. LXXXVI.— P. 27—30; його ж. Orosz hercegnö volt-e Károly Róbert elrö felesége? // Aetas.— 1994.— N 1.— P. 194—199).

Гіпотезу Д. Кріштo категорично заперечує наявність незалежних джерельних згадок, які повідомляють, що першою дружиною Карла Роберта була П'ястівна Марія Казимирівна. Див.: Chronica Pictum Vindobonense / Ed. Alexander Domanovszky // Scriptores rerum Hungaricarum.— Budapestini, 1937.— V. I.— P. 489: „Domina Maria prima consors domini regis, natione Polona, filia ducis, nationa Polona, filia ducis Kasmerii [...] vite cursum feliciter terminavit“ (мало не дослівно, як і в інших угорських джерелах, скажімо: Chronica Budensis, Chronicon Posoniense, Chronicon Heinrici de Mugeln]; Johannis abbatis Victoriensis. Liber certarum historiarum. Vol. I / Ed. Fedorus Schneider // Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum.— Hannoverae et Lipsiae, 1909.— T. 43.— P. 367: „Accepta [Карлом Робертом] prima uxore filia ducis Poloniae, secunda filia imperatoris Heinrici, sorore Johannis regis Bohemie, tercia filia Lottonis regis Krakovie, ex qua heredes genuit“; Długosz Jan. Annales seu Chronicae incliti Regni Poloniae.— Varsaviae, 1978.— Lib. IX.— P. 113: „Nam etsi duas illustres matronas, videlicet Mariam Kazimiri ducis Bithomiensis et Theschnensis filiam [...] sibi [Карл Роберт] matrimonialiter iunxisset“ (далі Я. Длуґош розповідає про одруження короля Угорщини з дочкою Владислава Локетка Ельжбетою).

Арпадів, що послужило головним доказом на користь одруження її доньки [redacted] Карлом Робертом. Прецінь важко собі уявити, аби, шукаючи будь-яких способів леґітимізувати й зміцнити свою владу в Угорщині, Анжуйський одружився з дочкою дрібного князька, васала його чеських конкурентів[21], [redacted] інших, аніж згадані раніше, мотивів. Другий арґумент — близький родинний зв'язок Марії, дочки Єлени й Казимира II, [redacted] дійсно впливовим і таким, що володіє потенційними правами [redacted] угорський трон, галицько-волинським князем Юрієм Львовичем*. Інші засновки, які вказують [redacted] походження Єлени від Лева Даниловича, мають, на нашу думку, меншу вагу.

Представлені висновки переконали нас у слушності сформульованої К. Ясінським та підтвердженої С. Срокою гіпотези щодо походження Єлени. Вона, найімовірніше, була дочкою Лева Даниловича та Констанції Угорської.

Перша джерельна згадка, яка підтверджує існування шлюбу, що нас цікавить, датована 25 квітня 1283 р.[22] К. Ясінський встановив гіпотетичну дату укладення шлюбу в дещо раніший період, [redacted] саме між 1275 і 1278 рр.[23] Варто обміркувати, чи одруження Казимира II [redacted] Єленою Львівною [redacted] було пов'язане [redacted] доволі принциповим перегрупуванням союзів у Центральній Європі невдовзі після смерти короля Угорщини Стефана V (6 серпня 1272 р.). Ми вбачаємо [redacted] укладенні цього подружжя успіх спроби короля Чехії Пшемислава II Отокара зміцнити створюваний ним політичний блок[24]. Відомо, що в угорсько-чеській війні 1271 р. [redacted] боці Стефана V виступили в числі інших Генріх Баварський (шваґро короля Угорщини та Лева), краківський князь Болеслав Сором'язливий (шваґро короля Угорщини та Лева), Болеслав Побожний Великопольський (шваґро короля Угорщини та Лева), Конрад II Семовитович Мазовецький (племінник Лева),

---

[redacted] Казимир II Битомський [redacted] васальну присягу королеві Чехії Вацлавові II у Празі 10 січня 1289 р. (Schlesisches Urkundenbuch (далі — Schl. Ub.) / Ed. Heinrich Appelt und Josef Joachim Menzel. B. V: 1282—1290 / Pub. Winfried Irgang.— Köln; Weimar; Wien, 1993.— N 410.

* Міру споріднености між Юрієм Львовичем, Марією Казимирівною та Карлом Робертом й Арпадами найкраще [redacted] продемонструвати [redacted] допомогою діаграми:

	Бела IV
Констанція × Лев Данилович	Стефан V
Юрій **Єлена V** × Казимир II	Марія × Карл II Анжуйський, король Неаполя
Марія	Карл Мартель × Клеменція Габсбурґ
	Карл Роберт

[22] Schl. Ub.— Vol. V.— N 55: „Nos Kasimirus dei gratia dux de Opol et dominus de Chosle illustris ducis Wladislai filius una cum venerabili coniuge nostra Hellena".

[23] Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich.— T. III.— S. 36, 48: „Казимир одружився з Єленою найпізніше близько 1278 р., позаяк його старший [redacted] Болеслав народився ще до 1280 р. Незважаючи [redacted] брак чітких свідчень, які б дали змогу встановити точний термін a quo одруження Казимира, ми [redacted] визначали цю дату [redacted] час перед 1275 р., бо усамостійнення синів Владислава Опольського, котрий помер у 1281 р., відбулося лише в останні роки його життя".

[24] Гіпотезу про можливість посередництва Пшемисла II Отокара при укладенні шлюбу Казимира II [redacted] Єленою висунув, [redacted] вдаючись у деталі, К. Ясінський (Там само.— S. 37, przyp. 10).

[redacted] також Романовичі — Лев і Мстислав (II) Даниловичі та Володимир Василькович. Тим часом Пшемислава II Отокара підтримали [redacted] числі інших сілезькі князі (Болеслав (Опольський), Генріх (Вроцлавський), Конрад (I Ґлоґовський) і Генріх (IV Пробус), син Генріха Вроцлавського)[25]. Участь галицько-волинських князів у згаданому конфлікті полягала у приєднанні, пліч-о-пліч з малопольськими та мазовецькими загонами, до походу в Сілезію, який відбувся навесні 1271 р.[26] Відтак у 1273—1274 рр. було укладено занотовану в джерелах угоду між Болеславом Сором'язливим, який раніше належав до угорського табору, й чеським союзником Владиславом Опольським. Ба більше, в Опаві був укладений вічний мир між краківським князем і Пшемиславом II Отокаром[27]. Нас, однак, найбільше цікавить те, що більш-менш власне відтоді помітно пожвавились чесько-руські і навіть були започатковані чесько-монгольські (безумовно, за посередництвом Руси) стосунки. Існує кілька виразних джерельних посилань, які підтверджують існування у 70-х рр. XIII ст. союзу між Левом і Пшемиславом II Отокаром. Щоправда, не датований і збережений лише у формулярі лист володаря Чехії містить адресоване Болеславові Сором'язливому прохання пропустити монгольських послів, які повертаються [redacted] Чехії, та супутніх їм посланців Пшемисла — усі вони прямували до Лева[28]. Факт

[redacted] Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae (далі — CDB). Vol. V/2: 1267—1278 / Ed. Jindřich Šebanek i Sáša Dušková.— Pragae, 1981.— N 636—637. Йдеться про документи чесько-угорського миру від 3 і 14 липня 1271 р. У них також перелічені союзники обох володарів-суперників.

[26] Цей похід згаданий у Галицько-Волинському літописі (ПСРЛ.— Т. II.— С. 870). Датування військової операції стало можливим завдяки листам вроцлавського єпископа Томаша II, [redacted] 28 червня 1271 р., у [redacted] цей ієрарх скаржиться [redacted] втрати, що їх [redacted] вроцлавська та люблінська дієцезії внаслідок нападу малополян, мазовшан, великополян, русинів, куманів та литовців (Schl. Ub.— Vol. IV / Pub. Winfried Irgang.— Köln; Wien, 1988.— N 124—127).

[27] Про з'їзд [redacted] Опаві інформує під 1273 р. „Rocznik Traski" (Monumenta Poloniae Historica (далі — MPH).— Lwów, 1872 [репринт: Warszawa, 1961].— Vol. II.— P. 841—842: „[...]dux Boleslaus Cracoviensis convenit cum Primizlio rege Bohemie in Opavia, et firmant amiciciam perpetuam") та „Rocznik Małopolski" (MPH.— Lwów, 1878.— [репринт: Warszawa, 1961].— Vol. III.— P. 175 (Kodeks Szamotulski). Без указання року звістку про опавський з'їзд подає „Rocznik franciszkanów krakowskich" (Там само.— Vol. III.— P. 49). Існуючі в історіографії розбіжності щодо датування події, яка [redacted] цікавить, — 1273, 1274 чи 1277 р. Ми схиляємося до дати, [redacted] згадується у джерелах.

[redacted] Novák J. B. Formulář biskupa Tobiáše [redacted] Bechyně (1279—1296).— Praha, 1903.— N 47: „Excellentissimo principi domino (Boleslao) illustri duci (Cracowie) affini suo carissimo, O(ttocarus) dei gracia rex Boemie, dux Austrie, Stirie, Karinthie, marchio Moravie, dominus Karniole, Marchie, Egre ac Portus Naonis [...] Sinceritatem vestram, de qua plenissimam obtinemus confidentiam, duximus presentibus amicabiliter requirendam, quatenus nunciis Tartarorum et nostris contemplacione persone regie velitis in securo conductu usque ad dominum Leonem ducem Ruscie providere..." Видавець на підставі титулування Пшемисла II Отокара датував документ 1269—1276 рр. Тим часом нещодавно доведено, що король Чехії уживав такий титул від 22 листопада 1270 до 12 листопада 1276 р. (Riedmann J. Hrabata [redacted] Tyrol-Gorice [redacted] Přemysl Otakar II — vliv českého krale v severovýchodni Itálii // Česko-rakouské vztahy ve 13. stoleti. Rakousko (včetně Štýrska, Korutan [redacted] Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II // Sbornik příspěvků [redacted] symposia konaného 26—27 září 1996 ve Znojmě / Ed. M. Bláhovej et I. Hlaváčka.— Praha, 1998.— S. 137). Зауважмо, що звертання короля Чехії до Болеслава Сором'язливого [redacted] проханням пропустити посольство стало [redacted] тільки після укладення союзу володарів у Опаві, згаданого у джерелах під 1273 р. (див. поклик 27).

перебування монгольського посольства при празькому дворі занотувала також (на жаль, без дати) одна [redacted] чеських хронік[29]. Своєю чергою, факт існування дипломатичних стосунків між Чехією та Руссю знаходимо [redacted] одному чеському документі від 21 січня 1278 р.[30]

Видається логічним пов'язати згадані інформації з існуванням шлюбу дочки галицького князя та сином Владислава Опольського, прихильника чеського і противника проугорського табору. Зауважмо, що одруження дочки Лева [redacted] Казимиром II могло принести мир між Краковом та Ополем, у чому цілком певно був зацікавлений Пшемислав II Отокар, ініціатор залучення на свій бік краківського князя. Адже в такому разі Лев, багатолітній швагро Болеслава Сором'язливого, тепер ставав водночас сватом Владислава Опольського. Окрім того, чеський король міг трактувати стосунки з Руссю як осягнення плацдарму для налагодження відносин із монголами. Гадаємо, що для Пшемисла II Отокара найважливішим усе ж було втягування Романовичів до створюваного ним політичного табору, покликаного забезпечити чеському володареві першість у Центральній Європі. Це було особливо важливо [redacted] ситуації, коли зростала загроза конфлікту [redacted] Рудольфом Габсбурґом. Наше припущення підтверджує факт, що ще влітку 1277 р. дипломати Рудольфа ставилися до руських та польських князів як до союзників Пшемисла II[31]. Однак коли сталася відверта сутичка королів Чехії та Німеччини (битва під Дурнкрутом 26 серпня 1278 р.), і П'ясти, і Романовичі зайняли вичікувальну позицію, не анґажуючись ні [redacted] чиєму боці, що можна оцінити як вияв політичної розсудливості[32]. З перспективи Романовичів заміжжя Єлени [redacted] Казимиром II треба, на нашу думку, розуміти як вияв принципової переоцінки пріоритетів зовнішньої політики, що полягало в переході [redacted] угорського до чеського табору. Цей крок був скоординований [redacted] ідентичною зміною становища П'ястів, які досі перебували в союзі з Арпадами. Отож маємо [redacted] даному разі приклад існування доволі сильних політичних пов'язань між державами та володарями Центральної Європи. Мотиви описаних дій [redacted] знайти в усвідомленні виразного послаблення Угорщини, [redacted] зазнала поразки у війні з Чехією за панування над австрійськими краями, [redacted] тим потерпала від важкої внутрішньої кризи.

Подружжя Юрія Львовича з N. дочкою Ярослава Ярославовича Тверського. Галицько-Волинський літопис, описуючи під 6789 р. (1281) міжусобицю поміж Конрадом II та Болеславом II Семовитовичами, у яку втрутилися й Романовичі, повідомляє, що коли Конрад II попросив Володимира Васильковича про підтримку і той звернувся до Юрія Львовича

---

[29] Chronicon Francisci Pragensis / Pub. J. Emler // Fontes rerum Bohemicarum (далі — FRB).— Praha, 1884.— Vol. IV.— S. 351.

[30] CDB.— Vol. V/2.— N 858: „Et tunc Pardus, filius Neplach, qui venit de Russia".

[redacted] Таку інформацію містить лист францисканця Генріха [redacted] Бренна, написаний Рудольфові, у якому королівський посланець згадує, що робив певні кроки на користь Рудольфа в таборі руських [redacted] польських князів, з якими той посвоячений. Інформацію повідомляємо за Б. Влодарським (Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250—1309) // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie.— Lwów, 1931.— Dz. 2.— T. 7.— Zesz. 3.— S. 78), позаяк [redacted] мали доступу до самого документа, опублікованого у другому томі сілезьких реєстрів Кольмара Ґрюнгаґена (Colmar Grünhagen).

[redacted] Ми до певної міри розглянули це [redacted] у статті, опублікованій у матеріалах конференції „Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Львів, 9—10 грудня 1999 р."

за підмогою, останній відповів, що може дати стрийкові під оруду своїх людей, але сам не вирушить разом з ним, позаяк їде до Суздаля одружуватися[33]. Це хронологічно перша згадка на тему подружжя, яке нас цікавить. Її підтверджують перекази Воскресенського та Владимирського літописів. Перше джерело повідомляє під 6790 р. (1282), що на Волинь поїхала, аби вийти заміж за Юрія Волинського, дочка Ярослава Ярославовича Тверського[34]. Натомість у другому знаходимо під 6790 р. (1282) інформацію про одруження полоцького (в іншому варіанті: волинського) князя Юрія [redacted] дочкою Ярослава Ярославовича Тверського[35]. Усупереч певним розбіжностям між згаданими повідомленнями, особливо хронологічними, у літературі усталилася думка, наче в 1282 р. Юрій Львович одружився [redacted] невідомою на ім'я дочкою покійного на той час тверського князя Ярослава Ярославовича[36]. Тим часом лише Михайло Грушевський звернув увагу на ще одну джерельну згадку, яка стосується укладення цікавого для нас подружнього зв'язку. Йдеться про запис [redacted] марґінесі холмського списку Євангелія [redacted] XIII ст.: „В лѣт·ѕ҃· ѱ҃ ч҃а· Сконечашася книги (з початку було: книжицѣ) сия ·:· м҃ца окт҃ѧ/еї· д҃нь· ст҃а· лукияна [...] сиже писало/евсивии· попович/ ст҃а· иωана [...] ко/ли ся женило горги/и князе а ω҃ць е/моу в оугры ходи/ло тогды сконча/шася книги сия ·:·"[37]. Український історик, вважаючи процитований фраґмент вірогідним і таким, що найточніше окреслює час тверського шлюбу Юрія, запропонував реконструкцію подій, які відбувалися навколо нього. На думку М. Грушевського, син Лева подався до Суздаля восени 1282 р. Напевне, на межі 1282/1283 р. Ярославівну вислали [redacted] Волинь, де трохи пізніше відбулося вінчання молодої пари. Слушним видається також твердження М. Грушевського, що шлюбна церемонія [redacted] обов'язково мала б відбуватися 15 жовтня 1283 р., хоч би тому, що важко припустити, аби Лев Данилович був відсутній на вінчанні та весіллі свого єдиного сина. Найімовірніше, ці урочисті події відбулися дещо раніше, перед походом Лева Даниловича в Угорщину,

---

[redacted] ПСРЛ.— Т. II.— С. 884.

[redacted] Летопись по Воскресенскому списку // Там само.— Санкт-Петербург, 1856.— Т. VII.— С. 176: „Того же лѣта [6790] ведена въ Велынь дщи Ярослава Ярославича Тверскаго за князя Юрья Волынскаго".

[35] Владимирский летописец // Там само.— Москва, 1965.— Т. XXX.— С. 96—97: „Того же лѣта [6790] бысть дщы князя Ярослава Ярославича Тферскаго за князя Юрья Полотцкаго" [у варіанті „С" — Волынскаго]".

[36] Экземплярский В. А. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период с 1238 по 1505 г.— Санкт-Петербург, 1891.— Т. II [Russian Reprint Series / Ed. A.V. Soloviev.— XIII, 1—2.— The Hague, 1966.]— С. 454.— Tabl. [redacted] (тверські князі); Balzer O. Genealogia Piastów.— Kraków, 1895.— S. 351; Баумгартен Н. де. Вторая ветвь...— С. 31; його ж. Genealogies et mariages...— Tabl. XI; його ж. Genealogies des branches regnantes de Rurikides du XIIIe au XVIe siécle // Orientalia Christiana.— Roma, 1934.— Vol. XXXV.— [Pars]1.— N 94.— Tabl. VIII; Пашуто В. Т. Очерки...— С. 299; Dworzaczek W. Genealogia.— Warszawa, 1959.— Tabl. 25, 27; Włodarski B. Polska i Ruś. 1194—1340.— Warszawa, 1966.— S. 200; Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. I.— С. 278; Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte Europäischen Staaten (далі — ES (Schwennicke)) / Pub. Detlev Schwennicke.— Marburg, 1984.— T. II.— Tabl. 136; Войтович Л. Удільні князівства...— Табл. 17, 24.

[37] Грушевський М. [Рец. на:] Отчет Московскаго Публичнаго и Румянцевскаго музеев [redacted] 1892—1894 г.— Москва, 1895.— С. 120 // Записки НТШ.— Львів, 1896.— T. XIV, кн. VI.— Бібліографія.— С. 40.

коли список Євангелія не був іще закінчений[38]. Відтак припускаємо, що укладення подружнього зв'язку між Юрієм Львовичем та невідомою на ім'я дочкою тверського князя Ярослава Ярославовича відбулося найраніше у 1282, [redacted] найпізніше — невдовзі перед 15 жовтня 1283 р., ближче, однак, до дати ad quem.

Як можна припустити, згадане подружжя стало результатом порозуміння Лева Даниловича [redacted] тодішнім володарем Твері Святославом Ярославовичем[39]. Вказання у Галицько-Волинському літописі як мети матримоніальної мандрівки Юрія (див. поклик 33) міста Суздаля дає змогу припустити, що в укладенні цього подружжя посередником міг бути племінник Лева Галицького, [redacted] отже, брат у перших Юрія, суздальський князь Михайло Андрійович. У той час він перебував у тому [redacted] політичному таборі, що й Святослав Тверський. І володар Твері, і князь Суздаля були змушені брати участь у міжусобному конфлікті братів Димитрія та Андрія Олександровичів, які боролися за великокняжий владимирський трон. Природно, що обидва претенденти кликали при нагоді на допомогу монгольських суверенів, водночас змушуючи воювати окремих північноруських князів. Скажімо, у 1281 р. союзні Андрієві Олександровичу ординські загони відчутно спустошили Муром, Владимир-на-Клязьмі, Юр'єв, Переяслав-Заліський, Ростов і, що найцікавіше, Твер і Суздаль[40]. Можна здогадуватися, що знищенню були піддані тоді волості союзників Димитрія Олександровича, котрий унаслідок згаданого походу був змушений тимчасово відмовитися від великокняжого трону і втекти спершу [redacted] терени Новгорода Великого, [redacted] відтак до Швеції[41]. Як засвідчили подальші події, Андрій-переможець підпорядкував собі усіх заліських князів, хоч симпатії частини [redacted] них твердо залишилися на боці старшого з Олександровичів. Коли 1282 р. Димитрій повернувся у свою вотчину — Переяславль-Заліський, його молодший брат улаштував похід, [redacted] якому поряд із повторно покликаними монгольськими силами брали участь також і князі — попереднього року вони стояли на боці Димитрія, — у тому числі тверський і суздальський. Участь їхня була, безумовно, примусовою, що засвідчили результати цього походу, [redacted] також чергова зміна політичного укладу, [redacted] відбулася невдовзі і полягала у поверненні Твері й Суздаля під прапори Димитрія. Як зазначалося у літературі, боротьба Димитрія [redacted] Андрієм була вкрай шкідливою для північноруських князів, завдаючи їм самої тільки шкоди[42]. Отож цілком імовірно, що Святослав Тверський та Михайло Суздальський, на-

[38] Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. XLI.— С. 52.

[39] Ярослав Ярославович, батько Святослава і дружини Юрія Львовича, помер у 1271 р. (Экземплярский В. А. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период...— С. 454).

[40] ПСРЛ.— Т. VII.— С. 175; Патриаршая или Никоновская летопись // Там само.— Санкт-Петербург, 1885 [репринт: Москва, 1965].— Т. X.— С. 159; Ермолинская летопись // Там само.— Санкт-Петербург, 1910.— Т. XXIII.— С. 91.

[41] Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200—1304 / Введение [redacted] перевод с англ. А. Л. Хорошевич [redacted] А. И. Плигузова.— Москва, 1989.— С. 190—191.

[42] Конфлікт між Димитрієм та Андрієм Олександровичами аналізуємо [redacted] підставі таких праць: Карамзин Н. М. История государства Российского.— Москва, 1992.— Т. IV.— С. 78—81; Пресняков А. Е. Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII—XIV столетий.— Петроград, 1918 [Russian Reprint Series / Ed. A.V. Soloviev.— VIII.— The Hague, 1966].— С. 81—85; Paszkiewicz H. Jagiellonowie [redacted] Moskwa. T. I: Litwa a

магаючись запобігти черговому загостренню конфлікту між Олександровичами, зробили у 1282 р. спробу зміцнити свої позиції шляхом укладення союзу з Левом Галицьким, який залишався у добрих стосунках із Ногаєм, котрий мав реальну владу над західною частиною Золотої Орди[43]. Їхні дії також були корисними для Димитрія Олександровича. Тут перед нами постає істотне запитання: чи згадані сутички на Заліській Русі відбувалися, отже, у період занепаду єдности Золотої Орди? Супроти верховної влади великого хана Туда-Менґу виступив у 1280 р. уже згадуваний Ногай[44]. Відомо, що Андрій Олександрович від 1281 р. користувався підтримкою Туда-Менґу. Таким чином, було б логічно, якби старший брат намагався здобути прихильність ворога великого хана. Так і трапилося. Невдовзі після кампанії 1282 р. Димитрій вирушив із проханням про допомогу до Ногая і з отриманими від нього загонами повернувся на Русь[45]. Хронологічна залежність між початком (за посередництвом Суздаля) матримоніальних переговорів та встановлення контактів між старшим Олександровичем і зичливим до Лева Даниловича Ногаєм виглядає очевидною. Отож, можна здогадуватися, що Димитрій, довідавшись про матримоніальні розмови, звернувся до прихильних йому володарів Твері й Суздаля з проханням допомогти порозумітися з галицьким князем, а через нього — з його монгольським покровителем Ногаєм.

Можливо, черговість описаних подій була дещо інакшою, але найімовірнішим поясненням факту політичного втручання Лева Даниловича (почерез тверське одруження його єдиного сина) у справи Північно-Східної Руси є розбудова союзу проти Андрія Олександровича, пов'язаного з ворожим Ногаєві великим ханом. Хтозна, чи описана комбінація не була епізодом у боротьбі за панування над Золотою Ордою, перенесеним на руську площину? Хоч би як, матримоніально зміцнений союз між Левом Даниловичем та групою заліських князів був укладений на тлі монгольської проблеми, а не задля зміцнення безпосередньої співпраці між Галичем та Рюриковичами з північного сходу, оскільки про таку співпрацю не могло бути й мови з кількох причин*. Відтак, схоже, що в даному разі подіяли зумовлення й обставини, цілковито відмінні від тих, які схилили Данила Романовича на початку 50-х рр. XIII ст. видати свою дочку (Анастасію?) за Андрія Ярославовича — великого володимиро-суздальського

Moskwa w XIII i XIV wieku.— Warszawa, 1933.— S. 223—225; Насонов А. Н. Монголы и Русь (История татарской политики на Руси).— Москва; Ленинград, 1940 [Slavistic Printings and Reprintings.— 223.— Hague; Paris, 1969].— С. 71—73; Феннел Дж. Кризис средневековой Руси...— С. 189, 190—193.

[43] Зичливе ставлення Ногая до Лева Даниловича підтверджують згадки Галицько-Волинського літопису. Див.: ПСРЛ.— Т. II.— С. 876 (1277 р.), 881 (1280 р.), 888, 890—891 (1285 р.).

[44] Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Перевод з англ. Э. П. Беренштейн, Б. Л. Губман, О. В. Строгановой.— Тверь; Москва, 1997.— С. 181; Феннел Дж. Кризис средневековой Руси...— С. 189.

[45] Феннел Дж. Кризис средневековой Руси...— С. 192.

* Важко уявити собі союз Галича й Твері, укладений без згоди монголів, котрі були невдоволені формуванням коаліції руських князів (vide: випадок союзу Данила Романовича з великим володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославовичем, укладеного перед березнем 1251 р.). Поза тим, згадані князівства не мали по суті жодних спільних інтересів, що випливало зі значної територіальної віддалености.

князя*. Одруження Юрія Львовича з дочкою Ярослава Тверського може, на нашу думку, служити свідченням великої значущости Лева для усієї Руси, як наслідок постійних тісних стосунків галицького князя з одним з осередків монгольської влади. Однак воно аж ніяк не свідчить про тісні зв'язки між державою Романовичів та Північно-Східною Руссю. Варто додати, якщо йдеться про шлюб Юрія з Ярославівною, що це подружжя не мало шансів відіграти значну політичну й генеалогічну роль, позаяк дуже швидко припинило існування, до того ж, не зоставивши по собі нащадків[46].

Подружжя Юрія Львовича з Євфемією Казимирівною. Відома єдина джерельна згадка про Євфемію Казимирівну, дружину Юрія Львовича. Її занотував у автографі своєї хроніки Ян Длуґош[47]. Заслуга доведення вірогідности цього переказу польського історіографа та встановлення родинних зв'язків Євфемії належить Освальдові Бальцерові. Львівський учений показав, що ця князівна народилася від подружжя Казимира I Конрадовича Куявського та Євфросини, дочки Казимира I Мешковича Опольського[48]. Отож вона була рідною сестрою Владислава Локетка, що виявиться істотним для нашого дослідження.

О. Бальцер загалом не намагався встановити дату й обставини укладення подружжя Євфемії та Юрія Львовича. Він лише констатував, що, безумовно, воно було вже укладене близько 1300 р., про що свідчить факт підтримки Романовичами Владислава Локетка у його боротьбі супроти Чехії за краківський трон. Львівський дослідник також висловив припущення, що це подружжя могло виникнути значно раніше, позаяк Євфемія могла народитися найпізніше у 1267 р., а заміж вийшла „напевне [...] замолоду"[49]. Украй обережна позиція О. Бальцера, котрий припускав можливість вінчання Юрія та Євфемії перед 1300 р., знайшла своїх прихильників у історіографії[50]. Однак існують й інші спроби уточнити дату цього цікавого для нас генеалогічного факту. Миколай де Баумґартен звернув увагу, що,

---

* Союз Данила Романовича з Андрієм мав виразно антимонгольське спрямування. Про це свідчить реакція Сараю на його виникнення. У 1252 р. Північно-Східна Русь зазнала нападу Невруя. Переможений Андрій Ярославович мусив шукати притулку в Швеції. Фатальну роль в усій справі зіграв Олександр Невський, прагнення котрого до осягнення великокняжого трону монголи використали як привід для нападу на Андрія. Мало не в той самий час монгольські загони під проводом Куремси потурбували державу Романовичів. Однак тоді Данило і Василько зуміли справитися з нападниками.

46 В історіографії одностайно визнано, що тверська дружина Юрія Львовича померла близько 1286 р. Див., скажімо: Dworzaczek W. Genealogia.— Tabl. 25, 27; ES (Schwennicke).— T. II.— Tabl. 136 (1288 р.), 148 (1286 р.); Войтович Л. Удільні князівства...— Табл. 17, 24. Це припущення не засноване на джерельних свідченнях, однак ймовірне. Дату ad quem смерти Ярославівни визначає термін одруження Юрія з Євфемією Казимирівною (між вереснем 1289 р. і 23 червня 1290 р.), про що йтиметься далі. Єдина народжена від цього шлюбу дитина — син Михайло — помер у віці щонайбільше 3—4 роки у 1286/1287 р. (ПСРЛ.— Т. II.— С. 895 (під 6792 р.). Вірогідну дату смерти Михайла усталив М. Грушевський (Хронологія подій...— С. 53).

47 Długosz Jan. Annales...— Lib. IX.— P. 51 [1308 р.]: „Quintodecimo Kalendas Aprilis ducissa Eufemia, filia Kazimiri ducis et consors Georgii Russye ducis absumpta est".

48 Balzer O. Genealogia Piastów.— S. 347—351.

49 Там само.— S. 351.

50 Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. III.— С. 111; Dworzaczek W. Genealogia.— Tabl. 3, 27; ES (Schwennicke).— T. II.— Tabl. 136.

позаяк дочка, народжена від шлюбу між Юрієм та Євфемією, вийшла заміж перед 1310 р., [redacted] матір'ю стала перед 1311 р. (російський генеалог мав на увазі Марію, видану за Тройдена І Болеславовича, черського князя), то вона мала б народитися не пізніше як у 1294 р., отож, одруження її батьків мусило б відбутися найпізніше 1293 р. Цей історик відтак припустив, зовсім не аргументуючи свого висновку, що Євфемія одружилася з Юрієм Львовичем іще за життя свого старшого брата Лешка Чорного, при дворі якого — а отже, безпосередньо по сусідству [redacted] Галицько-Волинською Руссю — могла перебувати. Отож, М. де Баумґартен запропонував умістити дату одруження Юрія та Євфемії у період перед смертю Лешка Чорного, тобто перед 30 вересня 1288 р.[51] Цей погляд також має чимало прихильників, особливо [redacted] числа українських істориків[52]. Інакше до обговорюваної проблеми ставився Броніслав Влодарський. Він пов'язував справу укладення цього шлюбу [redacted] угодою між Владиславом Локетком та Левом Даниловичем, укладеною, на думку дослідника, влітку 1291 р. Куявський претендент на краківський трон, аби здобути нейтралітет руського володаря у своїй боротьбі проти чеського короля Вацлава II, схоже, погодився залишити [redacted] руках Романовичів Люблінську землю, тільки-но ними опановану. Задля зміцнення цієї угоди й було вирішено одружити Євфемію [redacted] Юрієм[53]. Як і згадані раніше, дослідницька концепція Б. Влодарського була підтримана частиною істориків[54]. Ще один погляд щодо терміну й обставин укладення шлюбу, який перебуває у центрі нашої уваги, висловив порівняно недавно Ян Тенґовський. Торунський історик дійшов висновку, що В. Локетко, котрий спершу підтримував претензії на краківський трон мазовецького князя Болеслава II Семовитовича та допомагав йому [redacted] боротьбі проти іншого кандидата, Генріха IV Пробуса, у належний час сам став одним із найважливіших претендентів на владу [redacted] Малопольщі. Зміна позиції

---

[51] Баумгартен Н. де. Вторая ветвь...— С. 31—32. У біограмі Андрія, сина Юрія та Євфемії, учений припустив можливість існування їхнього шлюбу уже [redacted] 1285 р. (Там само.— С. 43), натомість у своїй пізнішій праці визнав, що подружжя було укладене близько 1287 р. (Genealogies...— Tabl. XI.— P. 50). Тут варто додати, що подібну дату укладення цікавого для нас подружжя прийняв Генрик Пашкевич. Цей дослідник припустив, що це трапилося у 1283 р. (Paszkiewicz H. Ze studiów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego, ostatniego księcia Rusi halicko-włodzimierskiej // Ateneum Wileńskie.— 1924.— Rocz. II.— Zesz. 5—6.— 3 (33), przyp. 5.

[52] Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. І.— С. 210, 278; Войтович Л. Удільні князівства...— Табл. 17. Принагідно хочемо додати, що вкрай непослідовною щодо цього питання була позиція радянського дослідника В. Пашуто. Згадавши про укладення шлюбу Юрія з сестрою Владислава Локетка Євфемією, історик, [redacted] повідомляючи дати укладення шлюбу, покликався [redacted] відмінні результати досліджень М. Грушевського (той стояв [redacted] позиціях, близьких до Бальцерових) і М. де Баумґартена (Пашуто В. Очерки...— С. 302).

[redacted] Włodarski B. Stanowisko Rusi halicko-wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Łokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego // Zapiski Historyczne.— 1962.— T. XXVII.— Zesz. 3.— S. 335; його ж. Polska i Ruś...— S. 223. В біограмі Євфемії Б. Влодарський констатував, не заглиблюючись у мотивацію свого погляду, що укладення цікавого для [redacted] шлюбу відбулося, ймовірно, на межі 1288 та 1289 р. (Polski Słownik Biograficzny.— Kraków, 1948.— T. VI.— S. 317.)

[54] Siedlicki F. Kontakty polsko-ruskie w świetle źródeł XIII wieku // Studia Polono-Slavico-Orientalia. Acta litteraria. Cz. I / Pod. red. B. Białokozowicza.— Wrocław etc., 1974.— S. 72; Исаевич Я. Д. Галицко-Волынское княжество [redacted] конце XIII — начале XIV в. // Древнейшие государства [redacted] территории СССР.— Москва, 1989.— С. 72.

Владислава Казимировича відбулася, на думку Я. Тенґовського, під впливом невдоволення малопольського лицарства тим, що влітку 1289 р. Болеслав II дав згоду на виділення своєму братові Конрадові II сандомирського уділу. Малополяни, котрі досі підтримували мазовецького князя, перейшли на бік його куявського родича. А той тим часом, прагнучи до решти позбутися суперників Семовитовичів, уклав скеровану проти них угоду з Левом Даниловичем, обіцяючи натомість віддати Романовичам Люблінську землю, а руку своєї сестри — Юрієві Львовичу[55]. Союз цей був також спрямований проти Генріха IV Пробуса та його прагнення оволодіти Краковом. На терени Вроцлавського князівства наприкінці липня 1289 р. напало руське військо. Відтак і далі в рамках дій проти Генріка в Опаві з'їхалися Вацлав II Чеський, Лев Данилович і Владислав Локетко (у той період обранець малополян) і підписали 15 серпня 1289 р. договір про взаємну допомогу[56]. Із запропонованою концепцією повністю погодився Казимир Ясінський, який прийняв запропоновану Я. Тенґовським дату вінчання Юрія та Євфемії (літо 1289 р.) після отримання усної інформації Тенґовського, що цей шлюб мусив передувати заміжжю Фененни, племінниці Локетка, з Андрієм III, королем Угорщини, яке датується періодом між 19 серпня і 24 листопада 1290 р.[57]

Спробуємо довести, що слушна загалом концепція Я. Тенґовського потребує незначних поправок. Записана наочним свідком подій (що можна стверджувати доволі певно) реляція Галицько-Волинського літопису про участь Лева Даниловича у боротьбі за спадщину Лешка Чорного виразно свідчить, що руський князь особисто з'явився під Краковом найпізніше у липні 1289 р., аби підтримати Болеслава II Мазовецького[58]. Тут він зустрівся з об'єднаним військом обох Семовитовичів та Владислава Локетка. П'ясти втішилися, побачивши підмогу. Невдовзі після прибуття Лев об'їхав боронений прихильниками Генріха Пробуса Вавель, безрезультатно намагаючись відшукати зручне місце для атаки. Наступного дня на світанку Данилович вирушив на чолі своїх загонів на Тунець, однак його захисники відбили несподівану атаку. Одразу ж після повернення до Кракова Лев наказав ударити на фортецю. Під мури Вавеля вирушили загони Лева та Болеслава й Конрада Семовитовичів. Під час бою прийшла звістка про підхід якогось значного війська. Отож, Лев Данилович наказав припинити

---

[55] Tęgowski J. Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski w latach 1288—1293 // Zapiski kujawsko-dobrzyńskie.— Historia, 1987.— T. 6.— S. 51—53.

[56] Там само.— S. 53—54.

[57] Jasiński J. Polityka małżeńska...— S. 18—19: „Це спірне питання вирішує на користь дати 1289 р. усна інформація Я. Тенґовського, що подружжя Євфемії мусило передувати заміжжю Фененни, племінниці Локетка, з угорським королем Андрієм III, яке точно датується 1290 р. Якщо припустити, що обидва шлюби були укладені з ініціативи Локетка, то повинні визнати, що спершу він видав заміж свою сестру, а лише після того — племінницю. Коли б у 1290 р. Євфемія була незаміжньою, то саме вона, а не Фененна, стала б дружиною угорського короля Андрія III". Я. Тенґовський представив згадану мотивацію у статті: Małżeństwa Lubarta Giedyminowica. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku // Genealogia.— Wrocław, 1995.— T. 6.— S. 21, przyp. 20.

[58] ПСРЛ.— Т. II.— С. 935: „Въ лѣт҃• ҂ѕ• ѱ ч҃о• Левъ кнѧзь бра҃т Мьстиславль• с҃нъ королевъ• вноукъ Романомъ• самъ и//де в помоць• Болеславоу• пришедшоу бо емоу ко Краковоу". З цієї та наступних літописних нотаток виразно видно, що події під Краковом (від приїзду Лева) відбувалися упродовж кількох днів. Тим часом знаємо, що руські загони одразу ж після невдалої атаки на Вавель спустошили Сілезію. Усе це трапилося наприкінці липня (див. поклик 61). Отож, можна виснувати, що Лев прийшов під Краків з допомогою для Болеслава II уже в липні 1289 р.

штурм і приготувати полки для відсічі противника. Так само вчинили Болеслав і Конрад. Виявилося, що тривога була фальшивою. Літописець пояснив цю ситуацію таким чином: буцім лядські воєводи (схоже, йдеться про малопольських вельмож, прихильників Болеслава II) ошукали союзників, аби запобігти захопленню Вавеля[59]. У наведеному повідомленні симптоматичні насамперед два факти: відсутність Локетка під час атаки на Вавель та двозначне ставлення малополян до дій Семовитовичів і Лева.

Факт утворення нового укладу сил яскраво засвідчують уже частково описані події липня—серпня 1289 р. Отож, повернемося до тільки-но наведеного повідомлення Галицько-Волинського літопису. Це джерело, не фіксуючи уже настільки докладно (як це було в описі першої фази боїв під Краковом) відліку часу, згадує, що Лев Данилович, помітивши ошуканство малополян, порадився з боярами і вирішив кинути частину своїх сил на Вроцлавське князівство. Галицькі загони спустошили володіння Генріха Пробуса і з великою здобиччю повернулися до Лева[60]. Завдяки повідомленню однієї з сілезьких хронік знаємо, що цей напад відбувся наприкінці липня 1289 р.[61] Що саме робив і де перебував під час навали на Сілезію руський володар — невідомо. Натомість відомо, що [illegible] першій половині серпня 1289 р. він вирушив на зустріч із королем Чехії Вацлавом II, з яким дуже близько приятелював[62]. Тут ідеться про з'їзд в Опаві, куди, окрім Вацлава II та Лева, прибули ще кілька сілезьких князів [illegible] ворожого Генріхові IV табору, — Казимир II Битомський (зять Лева, [illegible] водночас брат у перших Локетка, васал чеського короля), його брат Мешко Тешинський, можливо, також Болеслав Свідницький[63]. До Опави тоді ж

---

[59] ПСРЛ.— Т. II.— С. 936. Фрагмент, який стосується ошуканства польських воєвод стосовно учасників коаліції, звучить так: „[...] [illegible] то время приде весть• Львови князю• оже рать идеть на нь велика• и повелѣ перестати [illegible] бога• [illegible] наряжати полкы своя• а Болеславъ [illegible] Кондратомъ своѣ полкы• а сторожѣ пославъ на сглядание• ратныхъ• и [illegible] бѣ ничегоже• но воеводы Лядьскыи сами полошахоу и• абы не взяти города• Левъ [illegible] оусмотрѣвъ лесть ихъ• и доума много с бояры своими".

[60] Там само.

[61] Там само; Rocznik cystersów henrykowskich // MPH.— T. III.— S. 702: „Anno Domini 1289 tercio Kal. Augusti [30.VII] Ruteni terram Slezie intraverunt et circa Nizam et Grotkowe predam hominum tulerunt et in terram suam deduxerunt". Звертає увагу незвичайний збіг інформацій процитованого джерела та Галицько-Волинського літопису. Про похід, який перебуває у центрі нашої уваги, писав уже Б. Влодарський (Włodarski B. Polska i Czechy...— S. 111—112).

[62] ПСРЛ.— Т. II.— С. 936.

[63] Про з'їзд [illegible] Опаві знаходимо свідчення у Галицько-Волинському літописі (ПСРЛ.— Т. II.— С. 936: „[...] тогда [після нападу на Сілезію] [illegible] Левъ• ѣха в Чехы• на снемь къ королеви• зане любовь держаше с нимъ великоу• и доконцавъ [illegible] нимъ миръ• до своего живота• король же ωдаривъ• Лва• дарми всякыми дорогыми• и тако ωпоусти [illegible] великою чтью"), а також у двох документах, які збереглися у чеських формулярах (Novák J. B. Formulář biskupa Tobiáše...— N 192: „Tam duces Polonie quam alios principes, cum quibus colloquium habuistis in Oppavia in festo assumpcionis virginis gloriose" [15.VIII]; Hlaváček I. Nový zlomek formuláře Tobiáše z Bechyně // Československy Časopis Historický.— 1958.— Rocz. VI.— Sešit 3.— S. 560: „Tunc electum et nobis datum fideliter omni tempore pro cunctis nostris viribus inducemus, ut eisdem regi Boemie et duci Ruzie suis debeant auxilius contra omnem hominem perpetuo non de tempore. In quorum omnium testimonium et robur firmiter duraturum presentes literas conscribi fecimus et eas episcoporum ac Kazimiri et Mesconis ducum predictorum sigillis petivimus robari"). Присутність Болеслава Свидницького у товаристві Вацлава II була зафіксована у недалекому від Опави Оломунці 23 серпня 1289 р. (Schl. Ub.— Vol. V.— N 426). З фактом присутности [illegible] Свидницького в Опаві погодився Б. Влодарський (Polska i Czechy...— S. 112).

приїхав Владислав Локетко, що вірогідно довів, усупереч пануючим досі в історіографії поглядам, Я. Тенґовський[64]. Перелічені представники княжих родин підписали 15 серпня 1289 р. угоду про взаємодопомогу, безумовно скеровану проти Генріха IV та його союзників.

Тим часом Генріх, цілком певно повідомлений про з'їзд в Опаві, приготував похід на Малопольщу. Несподівана атака, підтримана зичливими до вроцлавського князя краківськими міщанами, закінчилася успішно. Війська Пробуса 24 серпня 1289 р. перемогли руські та малопольські війська[65], що змусило Владислава Локетка, котрий тільки-но повернувся з опавського колоквіуму, панічно втікати з Кракова, а Лева Даниловича — повернутися на Русь[66]. Не зовсім зрозуміло, чи у згаданий період Генріхові IV вдалося оволодіти також Сандомирською землею, чи вона зосталася під владою союзного русичам Владислава Куявського (що більш імовірно), а то й Конрада II Семовитовича[67].

А тепер перейдемо до висновків, які випливають з аналізу описаних подій. На нашу думку, докладне літописне повідомлення, доповнене переказами з інших джерел, доволі виразно свідчить, що шлюб Юрія та Локеткової сестри не міг відбутися перед з'їздом в Опаві та захопленням Генріхом IV Кракова, тобто перед другою половиною серпня 1289 р. На це не було часу. Гадаємо, Лев зважився відмовитися від підтримки Болеслава II

[64] Tęgowski J. Zabiegi księcia kujawskiego...— S. 48—49, 53—54.

[65] Інформація про перемогу, здобуту Генріхом IV над руськими військами та малополянами, була зафіксована на дерев'яній таблиці, вміщеній на північній стіні пресбітерію храму Св. Хреста у Вроцлаві, збудованого на кошти Пробуса і призначеного на його мавзолей. Якщо не помиляємося, то вперше текст згаданого джерела опублікував Фрідріх Вільгельм де Зоммерсберґ (Sommersberg F. W. de. Silesiacarum rerum scriptores.— Lipsiae, 1729.— Vol. I.— P. 326: „Anno D[o]mini MCCLXXXVIII in die S. Bartholomei [24.VIII] magnificus princep Henricus IV Probus dux: vulgariter dictus: der Milde Fürst. debellavit potentiam Ruthenorum et Kracoviensium; etenim eodem die manus D[o]mini cum illo". Як слушно показав Я. Тенґовський, вказаний у документі рік перемоги Пробуса (1288) неправильний. Вроцлавський князь не міг у серпні того року перемогти під Краковом русинів та краків'ян, позаяк жив іще краківський князь Лешек Чорний. Боротьба за краківський трон розпочалася лише після його смерти (30 вересня 1288 р.). Торунський історик вважає, що вказаний у джерелі рік належить читати як 1289 (Tęgowski J. Zabiegi księcia kujawskiego...— S. 54—55).

[66] Про відступ Лева на Русь див.: ПСРЛ.— Т. II.— С. 936—937. Натомість про втечу Локетка з Кракова див.: Rocznik Traski // МРН.— Т. II.— S. 52; Rocznik Sędziwoja // Там само.— Т. II.— S. 879; Długosz Jan. Annales...— Lib. VII.— P. 258.

[67] Відомо, що в документі від 20 листопада 1289 р. Конрад II згадується уже тільки з титулом „Мазовецький", без „Сандомирський" (Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego / Wyd. J. N. Lubomirski.— Warszawa, 1863.— N 39); Włodarski B. Polska i Ruś...— S. 219. В історіографії часто визнається, що Сандомир на той час опинився під владою Владислава Локетка (Pacuski K. Mazowsze wobec walk o władzę w Polsce na przełomie XIII/XIV w. Sprawa przynależności kasztelanii sieciechowskiej na początku XIV w. // Kwartalnik Historyczny.— 1978.— T. 85.— Zesz. 3.— S. 592; Žemlička J. Stoleti poslednich Přemyslovců (Český stát a společnost ve 13. Stoleti).— Praha, 1986.— S. 174; Suchodolska E. Dzieje polityczne (połowa XIII — połowa XIV w.) // Dzieje Mazowsza do 1526 roku / Praca zbiorowa pod red. Aleksandra Gieysztora i Henryka Samsonowicza.— Warszawa, 1994.— S. 191). Пор.: Tęgowski J. Zabiegi księcia kujawskiego...— S. 56; Szambelan Z. Najazdy ruskie na ziemię sandomierską w XIII wieku // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica.— 1989.— T. 36.— P. 30. Згаданий документ нещодавно був опублікований у: Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza. Cz. II: documenty z lat 1248—1355.— Wrocław etc., 1989.— N 81. Видавці вважають його фальсифікатом.

лише після невдалої атаки на Вавель, коли він переконався, що мазовецькі князі не здатні опанувати Малопольщу, а становище його місцевих прихильників не надто виразне. Саме тоді він міг подумати про получення з Локетком, на бік якого перейшли колишні прихильники мазовецького кандидата. Зауважмо, що Вроцлавське князівство зазнало наприкінці липня 1289 р. нападу лише руських загонів, не підтриманих мазовшанами. Як уже було зазначено, вбачаємо у цих фактах свідчення розпаду коаліції Болеслава II та Конрада II Семовитовичів і Казимировичів Куявських (Владислава Локетка та його брата Казимира) й, що нас цікавить найбільше, — Лева Даниловича. Мотиви відступництва малополян від підтримки мазовецького претендента напевне найвірогідніше витлумачив Б. Влодарський[68]. Майже так само виразно прочитуються причини розвалу представленого союзу. Болеслав II втратив довіру можновладців тієї території, яку хотів опанувати, [redacted] відтак вибув із гри[69]. Схоже, що Лев це чудово усвідомлював, адже десять років тому він на власному досвіді пересвідчився, наскільки вагомою є позиція місцевої знаті, коли намагався посісти краківський трон[70]. Коротко кажучи, галицький [redacted] опинився у ситуації вибору, позаяк політичне становище у Малопольщі несподівано різко змінилося. Лев зважився увійти [redacted] союз із Владиславом Локетком, який після усунення Болеслава II був висунутий антипробусівським табором у нові кандидати [redacted] краківський трон[71]. Щоправда, Локетко був зведеним братом ворожого Левові Лешка Чорного, однак галицький князь вважав корисним підтримати прагнення куявського П'яста оволодіти Краковом. Владислав Казимирович, новий обранець малопольського лицарства, з

---

[68] Włodarski B. Polska i Ruś...— S. 217—219. Цей дослідник зауважив, що втрата Болеславом підтримки малополян пов'язана зі згодою [redacted] те, аби Сандомирська земля, опанована молодшим Семовитовичем при підтримці Мстислава (II) Даниловича влітку 1289 р., залишилася під рукою його брата Конрада II.

[69] „Rocznik małopolski" виразно свідчить, що відмова Болеслава II від участи [redacted] боротьбі [redacted] Краків зумовлена позицією малопольських можновладців. Відповідний фрагмент згаданого джерела звучить так: „Mortuo Lescone sine prole, Boleslaus succedit dux Masovie electus a militibus, qui eodem anno eiicitur per eosdem" (МРН.— Т. II.— S. 184). На цю проблему звернули увагу Б. Влодарський (Włodarski B. Polska i Ruś...— S. 218—219) та Ева Суходольська (Suchodolska E. Dzieje polityczne...— S. 190—191). Пор., скажімо, бачення Казимира Пацуського (Mazowsze wobec walk...— S. 592. Цей автор вважав, що відмова Болеслава II [redacted] його брата від боротьби за краківський трон зумовлена тим, що [redacted] боці Локетка виступив Лев Галицький), Генрика Ловм'янського (Łowmiański H. Początki Polski.— Warszawa, 1985.— T. VI/2.— S. 847—848) чи Томаша Новаковського (Nowakowski T. Małopolska elita władzy wobec rywalizacji o tron krakowski w latach 1288—1306.— Bydgoszcz, 1992.— S. 15—17, 24—25).

[redacted] Оповідаючи про дії Лева, спрямовані [redacted] здобуття краківського столу, Галицько-Волинський літопис нотує: „По смрти же великаго князя• Болеслава [...] восхотѣ собѣ Левъ землѣ• [Малопольщі] [redacted] бояре бяхоуть сильнии• [redacted] даша емоу землѣ..." (ПСРЛ.— Т. ІІ.— С. 881).

[71] Якщо йдеться про момент переходу малополян [redacted] бік Владислава і Локетка, то колишні союзники Болеслава II перекинулися до П'яста Куявського невдовзі після битви під Сівежем, [redacted] відбулася 26 лютого 1289 р. (Długopolski E. Władysław Łokietek [redacted] tle swoich czasów.— Wrocław, 1951.— S. 3—4.) Нещодавно цей погляд підтримав Т. Новаковський (Małopolska elita władzy...— S. 17). Гадаємо, найпереконливішим є датування згаданих подій, запропоноване Б. Влодарським. Він вважав, що свідченням зміни [redacted] фронту були таємничі дії ляцьких воєвод, описані в Галицько-Волинському літописі (Włodarski B. Polska i Ruś...— S. 218). По суті, аналогічну думку висловив також Я. Тенґовський (Zabiegi księcia kujawskiego...— S. 53).

погляду Лева був, безумовно, значно кращим претендентом на краківський трон, аніж потужний і цілком чужий йому вроцлавський князь, котрий до того ж перебував у античеському союзі з королем Угорщини Владиславом IV та його свояком, чеським вельможею Завішею з Фалькенштайна[72]. Опанування Генріхом IV Малопольщі створювало небезпеку оточення (з півдня і заходу) володінь галицького князя ворожими волостями[73]. Це було б поверненням до вкрай загрозливої для Романовичів геополітичної ситуації з-перед 1245 р. Яку потенційну загрозу міг становити антируський союз між малополянами та угорцями, Лев добре знав із власного досвіду. Впевненість у загрозі з боку вроцлавського князя міг зміцнювати у руському володарі рішуче вороже налаштований до Пробуса Казимир II Битомський[74], а також Вацлав II, який був украй незадоволений зростанням могутности вроцлавського П'яста. Тим часом для Локетка союз із Левом означав здобуття підтримки власного панування у Кракові з боку короля Чехії та пов'язаного з ним антипробусівського табору сілезьких князів*.

Отож, вважаємо, що укладення двосторонньої угоди між Левом і Владиславом Локетком, яку планували зміцнити одруженням Юрія Львовича з сестрою куявського претендента на краківський трон Євфемією, відбулося власне під час з'їзду в Опаві. Ця угода з перспективи Лева виявилася цілком хибним починанням, однак у момент її укладення про це ніяк не можна було здогадуватися. Володарів, які перебували в Опаві, поєднувало прагнення загальмувати посилення могутности вроцлавського князя, тому особа Владислава Локетка як краківського обранця не викликала жодних застережень. Матримоніальне порозуміння між Левом та куявським П'ястом було нічим іншим, як елементом, котрий доповнював мережу родинно-політичних пов'язань учасників зустрічі.

Саме вінчання Юрія з Євфемією відбулося, напевне, дещо пізніше. Отож ми не думаємо, аби Лев позбавив себе задоволення взяти участь у шлюбних урочистостях сина, тим часом від липня до кінця серпня 1289 р.

---

[72] Існування ще у 1289—1290 рр. загрозливого для Вацлава II союзу між Генріхом IV, Владиславом IV та Завішею з Фалькенштайна підтверджують чеські джерела: Chron. Aulae Regiae // FRB.— Vol. IV.— P. 33; Chron. Francisci Pragensis // Там само.— Vol. IV.— P. 356; Chron. Benessii de Weitmil // Там само.— Vol. IV.— P. 460.

[73] Варто нагадати, що незадовго перед тим галицько-угорські стосунки були аж ніяк не приязними. Лев, користуючись послабленням королівства Арпадів, захопив на початку 80-х рр. XIII ст. прикордонні угорські провінції (Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. III.— С. 98—99).

[74] Поміж дослідниками панує згода щодо того, наче підпорядкування Казимира II королеві Чехії (10 січня 1289 р.) варто пов'язувати з ворожістю й упередженням князя Битомського до Генріха IV. Про цю проблему нещодавно висловилися: Barciak A. Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski.— Katowice, 1992.— S. 114—115; Sperka J. Kazimierz (1253/1257—1312) // Książęta i księżne Górnego Śląska / Praca zbiorowa pod red. A. Barciaka.— Katowice, 1995.— S. 71.

* Отож не було причин, аби, як переконує Я. Тенґовський, В. Локетко мусив для усунення Семовитовичів з боротьби за краківський трон укладати дуже некорисну (у зв'язку з втратою Любліна) угоду з Левом. Це не було потрібне. Союз із Даниловичем був для князя Куявського необхідний з іншої причини. У серпні 1289 р. сутички за панування у Кракові точилися між двома серйозними кандидатами — самим Владиславом і Генріхом IV Пробусом.

він перебував поза межами Руси. Водночас немає джерельних свідчень про перебування Юрія на польських теренах[75].

Як уже зазначалося, це матримоніальне порозуміння виявилося некорисним для Лева. Причина полягає у ґрунтовній зміні укладу політичних сил, яка виникла внаслідок несподіваної смерти вроцлавського і краківського князя Генріха IV Пробуса (23 червня 1290 р.), а також мало не одночасною трагічною загибеллю його союзників — угорського короля Владислава IV (10 червня 1290 р.) і Завіші [illegible] Фалькенштайна (10 червня 1290 р.). Для нас особливо істотним є те, що смерть Пробуса дала Вацлавові II нагоду претендувати на краківський трон[76], а це автоматично призвело до його суперництва [illegible] Локетком, котрий одразу ж почав зміцнювати стосунки з новим королем Угорщини Андрієм III[77]. Ситуація, що виникла, поставила Лева Даниловича у винятково незручне становище, позаяк він багато років близько приятелював з королем Чехії і віднедавна був пов'язаний із куявським П'ястом угодою, скріпленою одруженням єдиного сина Юрія з Євфемією, сестрою Владислава. Тут, на нашу думку, варто зазначити, що термін ad quem укладення згаданого подружнього союзу визначає власне дата загибелі Генріха IV, після якої створення зміцненого шлюбом Юрія та Євфемії русько-куявського союзу втрачало будь-який сенс. Ми маємо у даному разі справу [illegible] чудовим прикладом того, яку величезну роль у здійсненні матримоніальної політики відігравав такий зрадливий чинник, як талан. Галицький князь обрав союз із уже перевіреним і, що мало неабияке значення, — сильнішим партнером. Це, [illegible] одного боку, свідчить про велике значення для Галицько-Волинської Руси у 90-х рр. XIII ст. добрих стосунків [illegible] Чехією, [illegible] в ті часи була однією [illegible] наймогутніших держав Центральної Європи, а [illegible] другого — про прагматизм і політичну розсудливість Лева. Про те, що галицький князь став на бік Вацлава II, свідчить брак будь-яких згадок про руську підтримку Локетка у 1290—1300-х рр., [illegible] водночас існування записів щодо функціонування у той період галицькоруського-чеського союзу[78].

Хоч з погляду політики шлюб Юрія [illegible] Євфемією зовсім не виправдав покладених на нього сподівань, він, однак, виявився дуже важливим [illegible] генеалогічного погляду. Прецінь, від нього народилися [illegible] світ нащадки,

[75] Відомо, що Юрій вирушив у похід [illegible] польські землі (а саме [illegible] Люблін) восени 1288 р., вже після загибелі Лешка Чорного (30 вересня 1288 р.), але за життя Володимира Васильковича (10 грудня 1288 р.). Див.: ПСРЛ.— Т. II.— С. 910—911.

[illegible] Важливі зауваги щодо польської політики Вацлава II у цікавий для нас період містяться у працях Броніслава Новацького (Nowacki B. Czeskie roszczenia wobec korony w Polsce w latach 1290—1335.— Poznań, 1987) та А. Барцяка (Barciak A. Czechy a ziemie...— S. 77—125).

[77] Між 19 серпня та 24 вересня 1290 р. В. Локетко видав заміж за Андрія III [illegible] племінницю Фененну (Balzer O. Genealogia.— S. 354—355). У такий спосіб П'яст Куявський продовжив політичну лінію свого брата Лешека Чорного, яка полягала в утриманні союзу з Угорщиною. Зауважмо, що малопольсько-угорський союз часів правління Лешека Чорного був скерований у тому числі [illegible] проти Лева Даниловича та його союзників!

[illegible] Annales Heinrici Heimburgensi // FRB.— Praha, 1882.— T. III.— S. 321: „1299. Rex Ruscie venit ad regem Wenceslaum in Brunnam". Дослідники згідно ідентифікують згаданого „короля Руси" з Левом Даниловичем. Див.: Włodarski B. Polska i Czechy...— S. 155 [419]; його ж. Polska i Ruś...— S. 225; Пашуто В. Т. Очерки...— С. 302; Исаевич Я. Д. Галицко-Волынское княжество...— С. 72; Войтович Л. Удільні князівства...— С. 90.

які продовжили існування династії на чергове покоління*. Якщо ж ідеться про політичну проблематику, то варто пам'ятати, що Юрій — можливо під впливом дружини — здійснив ґрунтовну переорієнтацію зовнішньої політики своєї держави. Він рішуче став на бік свого швагра Локетка у його боротьбі з Пшемисловичами за панування над польськими землями. У такий спосіб припинив існування кількадесятилітній русько-чеський союз, який у добу володарювання Лева був однією з опор зовнішньої політики Галицької Руси.

Святослава Львівна — клариска. Три польські джерела згідно повідомляють, що 1302 р. померла черницею чину кларисок Святослава, дочка великого руського князя[79]. Вже О. Бальцер вказав, що в цьому випадку йдеться виключно про представницю династії Романовичів. Водночас львівський дослідник вагався, чи визнати Святославу дочкою Данила Романовича, чи радше Лева Даниловича, позаяк не відомий вік, коли вона упокоїлася[80]. У свою чергу, М. де Баумґартен намагався довести, що вона не могла бути дочкою Юрія Львовича[81]. Відтак у літературі утвердилося загальне переконання, що Святослава була дочкою подружжя Лева Даниловича та Констанції Угорської[82]. О. Бальцер також впровадив у науковий обіг погляд, начебто Святослава прийняла католицьке віровизнання і 1280 р. оселилася у монастирі в Сончі, де вже перебувала її родичка Кінґа, вдова Болеслава Сором'язливого[83]. Не виключено, однак, що чернича кар'єра цієї представниці династії Романовичів перебігала дещо інакше, оскільки відомий документ, представлений у квітні 1271 р. Святославою абатисі монастиря кларисок у Скалі[84]. Немає будь-яких додаткових арґументів, які б дали підставу стверджувати щось конкретніше на тему ідентифікації черниць із тим самим духовним іменем**. Зате можна додати ще один, якщо не помиляємося, досі не висловлений арґумент на користь визнання Святослави дочкою Лева і Констанції. Отож, польські джерела,

---

* Від шлюбу Юрія з Євфемією, ймовірно, народилося четверо відомих із джерел дітей: Андрій, Лев, Марія та Анастасія.

[79] Rocznik Traski // MPH.— T. II.— S. 853: „Swetoslava filia magni principis Russie, ordinis sancte Clare obiit"; Rocznik Sędziwoja // Там само.— T. II.— S. 879: „Domicella Swanthoszka filia magni principis de Rusia, ordinis sancte Clare obiit in Sendecz"; Rocznik Małopolski // Там само — T. III.— S. 189: „Swantoslawa magni ducis Russie filia, ordinis sancte Clare obiit".

[80] Balzer O. Genealogia.— S. 350.

[81] Баумгартен Н. де. Вторая ветвь...— С. 33.

[82] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. III.— С. 568; Баумгартен Н. де. Вторая ветвь...— С. 33; його ж. Genealogies...— Tabl. XI; Dworzaczek W. Genealogia.— Tabl. 27; Włodarski B. Udział Rusi halicko-włodzimierskiej w walce książąt na Mazowszu w drugiej połowie XIII wieku // Wieki Średnie — Medium Aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin.— Warszawa, 1962.— Przyp. 28; його ж. Polska i Ruś.— S. 197, przyp. 13; Siedlicki F. Kontakty polsko-ruskie...— S. 70; Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. І.— С. 278; ES (Schwennicke).— T. II.— Tabl. 136; Войтович Л. Удільні князівства...— Табл. 17.

[83] Balcer O. Genealogia.— S. 350.

[84] Kodeks dyplomatyczny Małopolski.— T. I (1178—1386) / Wyd. i opr. Franciszek Piekosiński.— Kraków, 1876.— N LXXXI.

** Докладніші міркування щодо варіантів ідентифікації згаданих Святослав представлені у відповідній біограмі в докторській дисертації. За браком місця не наводимо їх тут.

інформуючи про смерть клариски Святослави, згідно констатували, що вона була дочкою великого князя Руси (див. поклик 79). Тим часом принаймні два хроністи, які занотували цю інформацію, знали, що Данило Романович посідав королівський титул і так його іменували[85]. Відтак Лева вони титулували князем[86]. Отож, коли б Святослава була дочкою Данила, згадані джерела напевне окреслили б її іменем дочки короля (Данила), а не великого князя Руси (Лева).

Віддання представниці династії Романовичів, про яку йдеться у нашій розвідці, до монастиря кларисок свідчить про духовну атмосферу, яка могла панувати при дворі Лева і Констанції. Безумовно, вона була тісно пов'язана з моделлю побожности, репрезентованою особою дочки Бели IV. Зауважмо, що Констанція, незважаючи на своє напіввізантійське походження, перебувала у батьківському домі під впливом францисканської моделі побожности. Бела IV намагався утвердити святою покровителькою Угорщини власну сестру — клариску Єлизавету[87]. З-поміж сестер Констанції аж три були особливо близькі до цього чину[*]. Також і дружина Лева була особисто пов'язана з кларисками[88]. Отож, напрошується висновок, що ставлення Лева Даниловича до принаймні одного конкретного католицького чину мало б бути щонайменше толерантним. У цьому випадку маємо гарне свідчення існування культурних зв'язків між галицько-руським, угорським та краківським дворами.

* * *

Безумовно, немає підстав, аби визнати вдалою здійснювану Левом Даниловичем матримоніальну політику. Хтозна, чи не була ця ділянка однією з найслабкіших у діяльності князя, котрий досягнув, прецінь, серйозних успіхів у зовнішній політиці (скажімо, опанував території русько-угорського порубіжжя чи Люблінську землю). Схоже, що Лев, котрий був блискучим лідером і спритним дипломатом, який не надто перебирав засобами для досягнення поставленої мети, не мав талану, коли йшлося про матримоніальні починання. Зауважмо, що потенційно дуже корисне посвоячення — завдяки одруженню дочки з Казимиром II Битомським — з чеським табором у 70-х рр. XIII ст. не дало результатів, позаяк уже в

[85] Королівський титул Данила Романовича згадується в: Rocznik Traski // MPH.— T. II.— S. 840; Rocznik Małopolski // Там само.— T. III.— S. 171. У „Roczniku Sędziwoja" про Данила немає згадок. Окрім того, про короля Данила згадують також: Kronika wielkopolska // Там само / Wyd. B. Kurbis.— Warszawa, 1970.— T. VIII.— S. 113, 117, 120; Rocznik Krasińskich // Там само.— T. III.— S. 132.

[86] Про Лева з княжим титулом див.: Rocznik Traski // MPH.— T. II.— S. 847. Ні „Rocznik Sędziwoja", ні „Rocznik Małopolski" не подають інформації на тему династичного титулу.

[87] Про цю справу пише, подаючи обширну бібліографію, К. Ясінський: Jasiński K. Kult świętej Elżbiety w dynastii piastowskiej // Europa środkowa i wschodnia.— Toruń, 1997.— S. 197—212.

[*] Маргарита посвятила своє життя духовній кар'єрі, з часом вона була визнана святою. Кінґа і Йоланта уже за життя уславилися святістю (природно, вони були пов'язані з кларисками).

[88] Ми, скажімо, знаємо про перебування Констанції та Кінґи у сондецькому монастирі (Vita et miracula Sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis / Wyd. W. Kętrzyński.— Lwów, 1884 [репринт: Warszawa, 1961].— S. 716; Długosz Jan. Annales...— Ks. VII.— S. 247).

1276 р. могутність Пшемисла II Отокара заламалася, а остаточної поразки він зазнав у 1278 р. в битві з німецько-угорським військом Рудольфа Габсбурґа під Дурнкрутом. Ще яскравіший приклад — витоки його полягають у абсолютно непередбачуваних чинниках — фіаско матримоніальних починань, унаслідок яких Юрій Львович одружився з сестрою Владислава Локетка. Це подружжя — через принципову зміну укладу сил у Центральній Європі у середині 1290 р. — після кількох місяців існування втратило політичний сенс, а в подальшій перспективі завдало дошкульного удару політичній програмі Лева Даниловича стосовно Чехії та польських земель. Зрештою, може скластися враження, що Лев Данилович не надавав серйозної ваги політиці посвоячення, адже в укладенні трьох описаних подружніх союзів легко помітити сліди діяльного впливу на князя посередників (Михайла Андрійовича Суздальського у випадку одруження Юрія з тверською князівною; Пшемисла II Отокара у випадку шлюбу Єлени Львівни з Казимиром II Битомським; Вацлава II у випадку шлюбу Юрія з сестрою Владислава Локетка), котрі намагалися здобути користь із кожного конкретного одруження або перехоплення ініціативи другою стороною союзу.

З польської переклав Андрій ПАВЛИШИН

Dariush DOMBROVS'KYI

MATRIMONIAL POLICY OF PRINCE LEV DANYLOVYCH

There is probably little reason to believe that the matrimonial policy led by Prince Lev Danylovych was effective. Indeed, it may well have been the weakest point in his overall policy as the head of state, at least, it yielded no significant results in the country's foreign affairs. It seems like the prince, who was a good politician and a brilliant diplomat, was out of luck whenever it came to matrimonial undertakings. With the Prince's three successive marriages one can easily detect some influence of middle men, who took care of their own interests and hoped to benefit from each marriage in their own way.

Андрій ПЛАХОНІН

ВСЕВОЛОДКО ГОРОДЕНСЬКИЙ: ВАСИЛЬ ТАТИЩЕВ І ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ГЕНЕАЛОГІЇ РЮРИКОВИЧІВ*

У 1891 р. Михайло Грушевський, завершуючи підготовку публікації свого дослідження „Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия“[1], вирішив видати окремо і низку матеріалів, які не увійшли до монографії. Однією з таких публікацій стала стаття „Волынский вопрос 1087—1102 гг.“[2], яка з'явилася у часописі „Киевская Старина“ майже одночасно з виходом самої монографії. Об'єктом дослідження став міжкнязівський конфлікт зламу XI—XII ст., у центрі якого опинилися київський князь Святополк Ізяславович, волинський князь Давид Ігоревич, теребовельський князь Василько Ростиславович і переяславський князь Володимир Всеволодович, відомий нам під прізвищем Мономах. Обґрунтовуючи необхідність цього дослідження, М. Грушевський зазначив, що питання про володіння Волинню було тим центральним пунктом, „до якого призвели і навколо якого сконцентрувалися сучасні князівські відносини“[3]. Історичні події, як вважав дослідник, „у джерелах часто не мотивовані, або мотивовані недостатньо, фальшиво, більша ж частина вчених, викладаючи ці події, за звичай ковзає, так би мовити, по поверхні повідомлень, не піддаючи їх глибокому аналізу“[4]. Отже, проблема була сформульована, джерела та доробок істориків поставлені під сумнів, і на наступних сторінках праці розгорнулася барвиста картина осліплення, війн, убивств та інших форм міжкнязівських стосунків. Власне, у тексті статті М. Грушевський зосередився на інтерпретуванні джерел, а дискусії з опонентами виніс у численні посилання.

Кілька рядків цієї праці присвячено і нащадкам князя Давида Ігоревича, який помер 1112 р. у Дорогобужі. „В сини Давиду,— зазначає історик,— за звичай дають т. з. Всеволодка, князя Городна (містечко у

* Автор статті висловлює вдячність О. Русиній і О. Толочкові за цінні поради, без яких ця робота багато втратила б.

[1] Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.

[2] Грушевский М.С. Волынский вопрос 1087—1102 гг. // Киевская Старина.— 1891.— Т. XXXIII.— № 4.— С. 2—55; № 5.— С. 259—272.

[3] Там само.— № 4.— С. 32.

[4] Там само.— С. 33.

пінському уїзді, між гирлами Горині та Стиру); походження цього князя у літописах ніде не вказано, припущення, що він був сином Давида, досить ймовірно"[5]. У посиланні ж М. Грушевський дослідив джерела, на які покликаються ті історики, котрі називають Всеволодка Давидовичем. Дослідник зазначив, що „Давидовичем Всеволодко названий в Татищева і у старому виданні Радзивиллівського (Кенігсбергського) списку, але у оригіналі останнього Всеволодка Давидовичем не названо, цей додаток взято, ймовірно, з Татищева, який, таким чином, є єдиним джерелом"[6].

Своє ставлення до Василя Татищева як історика М. Грушевський сформулював в іншому місці: „Елемент вигадки, іноді тенденційної, широко входить у його повідомлення, і останні потребують ще суворої та ретельної перевірки та оцінки [...] Може бути, з часом мені вдасться докладніше викласти та обґрунтувати свій погляд на цей предмет в окремій роботі"[7]. Але М. Грушевському так і не судилося присвятити окрему працю висвітленню творчого методу В. Татищева. Уже через два десятиріччя у своїй „Історії України-Руси" він не так ретельно верифікував повідомлення історика XVIII ст., зазвичай опускаючи його „незручні" повідомлення і користуючись „зручними". Утім, це шлях, якого не оминула більшість дослідників Давньої Руси.

Спробуємо здійснити цей задум М. Грушевського хоч би у мінімальному обсязі — питанні про згадки Всеволодка Городенського в історичних публікаціях XVIII ст. На початку цього дослідження звернемося до порівняння свідчень про Всеволодка у літописних списках в „Історії Російській" В. Татищева:

Стаття 6624 (1116) р.

Іпатіївський літопис	Радзивилівський і Лаврентіівський літописи	„Історія Російська"
1116 р. [...] томъ же лѣтѣ Володимерь отда дщерь свою Огафью за Всеволодка[8].	—	1116 р.: Владимир отдал дочь Мстиславлю Агафию за Всеволода Ольговича...[9]

Повідомлення про шлюб Всеволодка з донькою Володимира Мономаха міститься лише у списках Іпатіївської групи. Отже, В. Татищев запозичив це свідчення з якогось літописного списку, близького до Іпатіївського. Такими серед джерел „Історії Російської" вважаються згадані В. Татищевим так звані Розкольничий і Голицинський літописи, нині невідомі, які закінчувалися, за свідченням історика, відповідно на 1199 і 1198 р., тобто дуже близько до кінцевої дати Київського літопису XII ст. Але, з другого боку, специфіка повідомлення В. Татищева полягає у тому, що він називав Агафію не дочкою Мономаха, а онукою, дочкою Мстислава Володи-

[5] Грушевский М. С. Волынский вопрос...— № 5.— С. 267.

[6] Там само.

[7] Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли...— С. VII.

[8] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Москва, 1998.— Т. 2.— Стб. 284.

[9] Татищев В. Н. История Российская.— Москва; Ленинград, 1962.— Т. 2.— С. 132.

мировича, а чоловіка її ідентифікував як Всеволода Ольговича. На це суперечливе місце в „Історії Російській" звернув увагу М. Карамзін у коментарях до „Истории государства Российского": „Татищев написав, що Мономах у 1116 році видав за цього князя [Всеволода Ольговича.— *А. П.*] Мстиславову дочку Агафію; але Агафія була донькою Мономаха і вийшла за Всеволода Городенського чи Городненського, а не Чернігівського"[10]. Походження цього повідомлення „Історії Російської" важко пояснити без звернення до рукописних версій цієї монументальної праці В. Татищева. Один із рукописних списків „Історії Російської" — Воронцовський — зберіг сліди власноручної правки автора. За цим списком, первісний вигляд повідомлення може бути відновлений таким чином: „Владимир отдал дочь свою [закреслено і виправлено на *Мстиславлю.*— *А. П.*] *Марию* [закреслено і виправлено на *Агафью.*— *А. П.*] за Всеволода Ольговича"[11].

Воронцовський список зберіг характер творчої майстерні В. Татищева. У цьому місці він спробував узагальнити декілька повідомлень джерел: 1) згаданий у літописах Іпатіївської групи шлюб якогось Всеволодка з дочкою Мономаха Агафією; 2) повідомлення літописів про родинні зв'язки між синами Мстислава Володимировича та дружиною Всеволода Ольговича, синами Мстислава і самим Всеволодом Ольговичем: „**Всеволодъ же** [...] **даи ны** [новгородцям.— *А. П.*] **шюрина своего Мьстиславича**"[12] — під 1140 р. Отже, літописець називає синів Мстислава братами дружини Всеволода Ольговича. Під наступним роком читаємо в Іпатіївському літописі: „**В то же лѣто посла Изаславъ** [Мстиславович.— *А. П.*] **къ сестрѣ своеи, рече: испроси ны оу зяте Новгородъ Великыи братоу своемоу Святополку** [Мстиславовичу.— *А. П.*]. **Она же тако створи**"[13]. Про це ж у Лаврентіївському: „**В то же лѣто опять оуладися Всеволод с шюринома своми и да има Новъгородъ. И посадиша Святополка Новѣгородѣ**"[14]; 3) повідомлення у джерелах імени дружини Всеволода Ольговича.

Встановити її ім'я вдалося лише у XIX ст. Це питання вирішив Михайло Максимович, аналізуючи літописні повідомлення, у тому числі й літописні статті 6686 (1179) р. в Іпатіївському літописі („**Преставися княгини Всеволожая, приемьши на ся чернечкоу скимоу. И положена бысть в Киевѣ оу святого Кюрила юже бѣ сами создала**"[15]), статтю під цим же роком у Густинському літописі („**Преставися благовѣрная княгиня Мария Всеволодовая, мати Святославля, дщи Казимера короля Полского Мниха, иже постригеся въ схиму и положена бысть въ церквѣ святого Кирила, юже сама создала бѣ**"[16]). „Викиньте цей зайвий додаток: „дщи Казимера-Мниха", й у словах Густинської хроніки залишається чиста історична істина",— виголосив М. Максимович[17]. Підстави для цього у нього були, адже Казимир I

[10] Карамзин Н. М. История государства Российского.— Москва, 1988.— Кн. I.— Прим. 254 к Т. II, гл. VII.— С. 104.

[11] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 2.— С. 287.

[12] Ипатьевская летопись.— Стб. 308; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.— Москва, 1997.— Т. 1.— Стб. 308.

[13] Ипатьевская летопись.— Стб. 309.

[14] Лаврентьевская летопись.— Стб. 309.

[15] Ипатьевская летопись.— Стб. 612.

[16] Густинская летопись // ПСРЛ.— Санкт-Петербург, 1843.— Т. 2.— С. 317.

[17] Максимович М. А. О создании киевской церкви св. Кирилла // Максимович М. А. Собрание сочинений.— К., 1877.— Т. 2.— С. 165.

Мніх помер у листопаді 1058 р.[18] Як вважає В. Кучкін, до плутанини у Густинському літописі призвела спроба його автора розібратися у повідомленнях кількох джерел, до яких належать уже наведені нами статті Іпатіївського літопису та свідчення князівського пом'яника, близького за змістом до того, що міститься у Києво-Печерському патерику Йосифа Тризни, та київського Синопсису[19]. У цьому пом'янику, як і в Патерику[20] і Синопсисі[21], імена дружини Всеволода Ольговича, доньки Мстислава, та дружини онука Всеволода, Всеволода Святославовича, доньки Казимира II, переплутані, причому дружина Всеволода Ольговича була прийнята за дочку польського короля Казимира. В. Кучкін вважає, що дружину Всеволода Ольговича, попри плутанину у джерелах, усе ж таки звали Марією. Адже ім'я доньки Мстислава Володимировича, київської княгині, засновниці Кирилівського монастиря у Києві, мало збергтися, на відміну від імени польської княжни, і дійшло до укладачів пізніх джерел в одному з літописних списків, близькому до Іпатіївського[22], якими, як ми вже зазначали, вважаються втрачені Голицинський і Розкольничий списки.

Таким чином, В. Татищев міг знайти ім'я дружини Всеволода Ольговича або у цих літописних списках, або, що здається більш імовірним, у Синопсисі, який він, за власним свідченням, мав у чотирьох примірниках[23]. Редаґуючи статтю 1116 р., В. Татищев керувався кількома суперечливими повідомленнями. Знаючи про шлюб доньки Мстислава із Всеволодом Ольговичем і встановивши за Синопсисом ім'я його дружини, з іншого боку, він мав урахувати й те, що за якогось Всеволода вийшла сестра Мстислава Агафія. Свідченням Синопсису він не довіряв: „Сокрасченая история, имянуемая Синопсис [...] хотя и весьма кратка и многое нуждное пропусчено, но вместо того польских басен и недоказательных включений с избытком внесено"[24]. Саме тому він вирішив зупинитися на імені з літописного списку. В інших спірних місцях В. Татищев виходив уже тільки з власних міркувань. Так, для пояснення незрозумілих місць у джерелі він виправив його на власний розсуд — визначив Агафію донькою Мстислава, а Всеволода ідентифікував як Всеволода Ольговича[25].

Цікаво, що до В. Татищева спробу ідентифікації Всеволода зробив і автор Густинського літопису: „**Въ се же лѣто Володимеръ отдаде дщерь**

---

[18] Balzer O. Genealogia Piastów.— Kraków, 1895.— S. 86—87.

[19] Кучкин В. А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1995.— Москва, 1997.— С. 203.

[20] Там само.— С. 231.

[21] Синопсис.— К., 1674.— С. 101 (цит. за В. Кучкіним, оскільки перше видання Синопсису є для нас недоступним).

[22] Кучкин В. А. Княжеский помянник...— С. 204.

[23] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 1.— С. 307.

[24] Там само.— С. 84.

[25] Цієї помилки В. Татищева не зауважив О. Рапов, який цілком упевнено посилався на повідомлення „Історії Російської", зокрема, на подане у ній ім'я доньки Мстислава (Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— Москва, 1997.— С. 111). М. де Баумґартен (Baumgarten N. de. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIII siécle.— Roma, 1927.— Table IV.— S. 18) та Д. Донськой (Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей.— Часть 1 (Середина IX — начало XIV вв.) // Société et noblesse russu bibliothčque.— Ренн, 1991.— С. 74) уже називають її Марією.

свою Агафію за Всеволода Давыдича Чернѣговского“[26], що зауважив ще Р. Зотов[27].

Свого часу М. Тихомиров, досліджуючи джерела „Історії Російської“, наголосив на тому, що уявити собі справу таким чином, що В. Татищев правильно передавав текст Іпатіївського літопису, а потім несподівано, з якоїсь причини, вигадував окремі повідомлення, які мають повну правдоподібність, зовсім неможливо[28]. Нам здається, що наші спостереження над авторськими редакціями тексту під 1116 р. [redacted] „Історії Російській“ спростовують цей погляд. В. Татищев ішов непевним шляхом авторів Густинського літопису й Синопсису, [redacted] саме шляхом пояснення, „покращення“, виправлення джерел.

Стаття 6636 (1127) р.

Іпатіївський літопис	Радзивилівський і Лаврентіївський літописи	„Історія Російська“
1128 р.: [...] **посла князь Мьстиславъ съ братиею своею многы Кривичи четырьми путьми: Вячьслава ис Турова, Андрѣя из Володимеря, Всеволодка из Городка, Вячеслава Ярославича ис Клечьска...**[29]	1127 р.: **Посла князь Мстиславъ братью свою [redacted] Кривичѣ четырми пути: Вячеслава ис Турова, Андрѣя из Володимеря, а Всеволодка из Городна и Вячеслава Ярославича исъ Кльчьска...**[30]	1127 р.: В то ж время Мстислав, великий князь, видя полоцких князей великое безпокойство, что области, данные братиям и сынам его, непрестанно нападая, разоряли, послал [redacted] них братьев сво[redacted] четырьмя пути: Вячеслава — [redacted] Турова, Андрея — из Володимиря, Всеволода — из Городца, Изяслава Ярославича — из Луцка...[31]

З огляду на дату походу Мстислава на полоцких князів [redacted] „Історії Російській“, В. Татищевим було використане літописне джерело північноруського походження, бо у джерелах „Історії Російської“, які походять від Іпатіївського літопису, цей похід датований 6637 (1128) р. В „Історії Російській“ Всеволодко Городенський згаданий без зазначення по батькові. У цьому місці В. Татищев не зацікавився питанням про його походження і не спробував його ідентифікувати. На користь того, що ця згадка про Всеволодка [redacted] привернула уваги В. Татищева, свідчить і той факт, що [redacted] коментарях до 16 глави, під 1141 р., В. Татищев на повідомлення про

---

[26] Густинская летопись.— С. 291.

[27] Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и черниговском княжестве в татарское время.— Санкт-Петербург, 1892.— С. 261.

[28] Тихомиров М. Н. О русских источниках „Истории Российской“ // Татищев В. Н. История Российская.— Т. 1.— С. 49.

[29] Ипатьевская летопись.— Стб. 292.

[30] Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.— Москва, 1997.— Т. 1.— Стб. 297; Радзивилловская летопись // ПСРЛ.— Ленинград, 1989.— Т. 38.— С. 106.

[redacted] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 2.— С. 139—140.

смерть Всеволодка зауважив, що це єдина літописна згадка про цього князя[32]. У цій частині тексту його увага була прикута до постати іншого князя — загадкового Ізяслава Ярославовича з Луцька. У коментарі В. Татищев пояснював, що згаданий ним Ізяслав Ярославович „мнится, сын Ярослава Ярополчича, которого брат Юрий Ярославич после упоминается, или сын Ярослава Святополчича, внук Мстиславу по матери"[33]. Неважко зауважити, що у всіх літописних списках на місці татищевського Ізяслава Ярославовича Луцького фіґурує В'ячеслав Ярославович Клецький. Вигадкою В. Татищева ім'я Ізяслава вважати не можна, оскільки у наведеному нами авторському коментарі він цілком правильно ідентифікує цього князя як брата Юрія-Георгія Ярославовича, онука Святополка Ізяславовича. Таким чином, нам слід виявити джерело, у якому помилково В'ячеслава було названо Ізяславом, а на місці Клецька згадувався б Луцьк.

Як цілком імовірний варіант розв'язання цієї проблеми можемо припустити можливість використання В. Татищевим при написанні цього фраґмента поряд з Радзивилівським літописом, літописом Іпатіївської групи і Никонівського літопису. У всіх виданнях останнього це повідомлення має такий вигляд: „**Вячеслава ис Турова, Андрѣа изъ Володимеря, а Всеволодка изъ Городна и Вячеслава Ярославича изъ Клеческа**". Та при виданні літопису цей фраґмент доповнювався за Лаврентіївським літописом, а у всіх списках Никонівського насправді має дещо інший вигляд: „**Вячеслава ис Турова, Андрѣа изъ Володимеря, а Всеволодка изъвлеческа**"[34]. Порівнюючи цей текст з іншими літописами, В. Татищев, цілком імовірно, міг з фраґмента „изъвлеческа" сконструювати „Изяслава леческа",— Ізяслава Ярославовича луцького. Можливо, що й укладач одного з втрачених літописних джерел В. Татищева міг припуститися помилки подібно до укладача Никонівського зводу.

Статті 6637—6638 (1130—1131) рр.

Іпатіївський літопис	Радзивилівський і Лаврентіївський літописи	„Історія Російська"
1132 р.: [...] **ходи Мьстиславъ на Литву съ сынъми своими и съ Лговичи и съ Всеволодом Городеньскимъ и пожгоша я а сами ся расхорониша... В се же лѣто заложена бысть церкви камяна святая Богородица рекомая Пирогоща...**[35]	1131 р.: **Княз великии Мстиславъ ходи на Литву и веземъ полонъ многъ и воротися опять. В то же лѣто заложил церковь Мстиславъ святыя Богородица Пирогощюю...**[36]	1130 р.: Великий князь со Мстислав ходил с войском в Литву и разоря многие их жилисча, со многим полоном возвратился в Новград и заложил в Пирогосчи церковь святыя Богородицы. А оттуда пришел в Киев... 1131 р.: Ходил Мстислав со сынми и с черниговскими князи второе на Литву...[37]

[32] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 1.— С. 49.
[33] Там само.— Т. 2.— С. 267.
[34] Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ.— Москва, 2000.— Т. 9—10.— С. 154.
[35] Ипатьевская летопись.— Стб. 294.
[36] Лаврентьевская летопись.— Стб. 301; Радзивилловская летопись.— С. 107.
[37] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 2.— С. 142—143.

Як видно зі складеної нами порівняльної таблиці, інформація „Історії Російської“ про литовські походи Мстислава Володимировича значно відрізняється від повідомлення літописів. По-перше, В. Татищев виділив два походи замість одного, згаданого у літописах. На нашу думку, причиною цього стало звернення історика до Никонівського літопису („**Летописец Воскресенского монастыря, подписанной рукою Никона патриарха**“[38]), Степенної книги або Хронографа („**из Белаозера Кириллова монастыря**“[39]). У Никонівському літописі це повідомлення вміщено у дещо відмінній формі: „**В лѣто 6639 Мстиславъ, сынъ Володимеровъ Манамашь, со всею Новгородцкою силою и съ Низовци ходи на Литву, [redacted] многа воевавъ [redacted] плѣнивъ, возвратися въ своясъ радостію великою [...] Того же лѣта заложи Мстиславъ Володимеричь церковь святыя Богородици въ Пирогощитѣ**“[40].

Зіставивши повідомлення Никонівського літопису про похід Мстисла[redacted] на Литву з новгородцями та низовцями та свідчення про похід Мстислава на Литву з чернігівськими князями та киянами, В. Татищев дійшов висновку, що походів було два. Оскільки один [redacted] них фіксується літописами під 1131—1132 рр., [redacted] стаття 6640 р., до того ж, містить повідомлення про смерть Мстислава, В. Татищев вирішив відсунути похід з новгородцями на 1130 р. На користь такої думки свідчить і згадка В. Татищевим про будівництво церкви святої Богородиці. Адже услід за Никонівським літописом В. Татищев зауважив, що церкву було побудовано „в Пирогосчи“ (порівняймо: „**въ Пирогощитѣ**“ — Никонівський літопис). Цю назву історик прийняв за назву історичної місцевости у Новгороді, тому й вирішив (урахувавши до того ж, що головними учасниками походу були новгородці), що після першого литовського походу Мстислав повернувся до Новгорода.

Перший етап авторського редаґування цієї частини „Історії Російської“ відбитий у так званому Академічному списку цієї праці. Текст „Історії“ під 1130 р. виглядає тут так: „**6638** (1130) **Князь великий Мстислав ходи в Литву, и взем полон много вельми, и возвратися. В то же лето заложил Мстислав церковь святыя Богородицы в Пирогощу**“[41]. Цей фраґмент належить до варіанта рукопису, датованого ще до 1741 р.[42] Тут ще немає авторської ідентифікації церкви Богородиці у Новгороді, хоч, як видно з подальшого тексту, фіґурують два походи [redacted] Литву, перший з яких ближче до опису походу в північноруському літописанні, [redacted] другий — до літописів Іпатіївської групи.

На користь того, що серед джерел цього повідомлення В. Татищева був і літопис Іпатіївської групи, свідчить той факт, що історик згадує серед учасників походу Мстислава чернігівських князів. Їхню участь обходять мовчанням і Никонівський, і Радзивилівський літописи, у той час як в Іпатіївському фіґурують Ольговичі й Всеволодко Городенський. Судячи [redacted] того, що В. Татищев не згадав про його участь у поході, імени цього князя не було у списку літопису, який був у його розпорядженні, або він

---

[38] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 2.— С. 264.

[39] Там само.— Т. 1.— С. 124.

[40] Патриаршая или Никоновская летопись.— С. 157.

[41] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 4.— С. 188.

[42] Валк С. Н. О рукописях первой редакции второй части „Истории Российской“ В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская.— Т. 4.— С. 23.

знову механічно (услід за повідомленням 1116 р.) ідентифікував його як Всеволода Ольговича (знову наведемо примітку до статті 1141 р., у якій В. Татищев писав, що цей князь був згаданий літописцем єдиний раз у зв'язку з його смертю саме під цим роком).

Стаття 6649 (1141) р.

Іпатіївський літопис	Радзивилівський і Лаврентіївський літописи	„Історія Російська“
1141 р.: Е се же лѣто преставися Всеволодъ Городеньскии...[43]	1141 р.: Тое же зимы преставися Всеволодъко Городецькыи князь...[44]	1141 р.: Преставися князь городецкий Всеволод Давидович, внук Игорев...[45]

Для встановлення джерел цього повідомлення „Історії Російської“ нам видається корисним знову ретельніше розглянути Академічний список другої частини цієї праці[46]. Ця редакція „Історії Російської“, написана „древним наречием“, являє собою майже механічний звід літописних повідомлень, свідчень інших джерел, які пізніше слугували за джерело при написанні другої редакції другої частини твору. Лише при „перекладі“ цієї частини сучасною історикові мовою В. Татищев, як вважав О. Шахматов, припустився значних переробок джерел[47]. Як показало дослідження С. Валка, частина аркушів Академічного списку належить до редакції 1741 р., частина ж була замінена вже після передачі першої частини до Академії[48]. До аркушів ранньої редакції належать і аркуші зі статтею 6649 (1141) р. Таким чином, вони передували авторській редакції другої частини „Історії Російської“.

Повідомлення про смерть Всеволодка тут уміщено в такому вигляді: „[...] того же году преставися Всеволод Давыдович городецкий...“[49] Ця фраза ідентична статті літописів Іпатіївської групи, оригінальною є лише згадка Всеволодка по батькові. У першій редакції другої частини текст „Історії Російської“ сконструйовано за взірцем Радзивилівського літопису. Крім

[43] Ипатьевская летопись.— Стб. 309.

[44] Лаврентьевская летопись.— Стб. 309; Радзивилловская летопись.— С. 111.

[45] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 2.— С. 154.

[46] Ідея порівняння двох редакцій „Історії Російської“ та вивчення кодикологій її рукописів належить Є. Добрушкіну (Добрушкин Е. М. О двух известиях „Истории Российской“ В. Н. Татищева под 1113 г. // Вспомогательные исторические дисциплины.— Ленинград, 1970.— Вып. III; його ж. К изучению творчества В. Н. Татищева как писателя русской истории (Древнерусский „обычай“ в „Истории Российской“) // Проблемы развития в России первой трети XVIII века.— Ленинград, 1974.— Т. 9; його ж. Изучение „Истории Российской“ В. Н. Татищева и „Сокращение истории русской“ // Историографический сборник.— Саратов, 1974.— Вып. 2 (5); його ж. К вопросу о происхождении сообщений „Истории Российской“ В. Н. Татищева // Исторические Записки.— Москва, 1976.— С. 97). Пізніше цей метод вдало використав О. Толочко (Толочко А. П. Конституционный проект Романа Мстиславича 1203 г.: Опыт источниковедческого исследования // Древнейшие государства Восточной Европы...).

[47] Шахматов А. А. К вопросу о критическом издании „Истории Российской“ В. Н. Татищева // Дела и дни.— Петроград, 1920.— С. 80—95.

[48] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 4.— С. 21—24.

[49] Там само.— С. 197.

уточнення по батькові, додано і фразу „внук Игорев“. Як свідчить каталог різночитань, ця фраза з'явилася лише у Воронцовському списку рукопису другої частини[50]. Зауважимо, що в авторському коментарі В. Татищев подав таке уточнення: „Ѡ сем Всеволоде зде токмо ѹпомѧнѹто“[51]. На нашу думку, про те, що фраза „внук Игорев“ з'явилася не раніше редакції Воронцовського списку, свідчить той факт, що цього коментаря у ньому ще немає, але з'являється у всіх похідних від нього — Міллеровському I, Ермітажному[52].

Отже, можемо встановити, яким чином В. Татищев моделював текст статті 1141 р. Джерелом першої редакції другої частини „Історії Російської“ став, як ми уже вказували, літопис Іпатіївської групи. Джерело згадки по батькові Всеволода, на жаль, встановити не можемо і звернемося до цього питання далі. У наступних редакціях другої частини цей текст моделювався уже за взірцем Радзивилівського літопису, [redacted] на етапі підготовки Воронцовського списку В. Татищев зробив припущення про можливе походження цього князя від Давида Ігоревича. Остаточна редакція цього повідомлення та коментаря до нього з'явилися вже на етапі білової копії з правками В. Татищева. Як вдалося з'ясувати С. Пештичу, цю копію було знято [redacted] Воронцовського списку до внесення В. Татищевим у нього правок, унаслідок чого довелося відразу за Воронцовським списком правити і білову копію[53].

Генеалогічна розвідка В. Татищева, як з'ясувалося, ґрунтувалася не на свідченнях якихось втрачених джерел, а лише на здогадках самого історика. Цікаво, що й ця розвідка не була систематичною. Адже історик не звернув уваги на той факт, що Всеволод Городенський фіґурує у джерелах та власне і на сторінках „Історії Російської“ не тільки під 1141 р.

Стаття 6652 (1144) р.

Іпатіївський літопис	Радзивилівський і Лаврентіївський літописи	„Історія Російська“
1144 р.: Всеволод отда двѣ Всеволодковнѣ Володимери вноуцѣ, единоу за Володимира за Давидича, а другоу за Ярославича за Дюрдѧ, обѣ одиной недѣлѣ[54].	—	1144 р.: Того ж году Всеволод, великий князь, отдал дву дочерей Всеволода Мстиславича, одну [redacted] Владимира Давидовича черниговского, другую за Владимира Ярославича елецкого...[55]

[redacted] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 2.— С. 288.
[51] Там само.— С. 267.
[52] Там само.— С. 316.
[53] Пештич С. Л. Русская историография XVIII в.— Ленинград, 1960.— С. 24.
[54] Ипатьевская летопись.— Стб. 317.
[redacted] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 2.— С. 160.

У першій редакції другої частини „Історії Російської" В. Татищев намагається подати текст максимально наближеним до тексту Іпатіївського літопису: „**Тоя же зимы отдаде Всеволод две Всеволодовны, Володимери внуки, едину за Володимера Давыдовича, другую за Володимера Ярославича, в едину неделю**"[56]. І знову, як і в попередніх випадках, цей аркуш першої редакції другої частини, за спостереженням С. Валка, належить до ранньої редакціїі 1741 р.[57], а отже, передував відповідному текстові другої редакції другої частини. Єдиною відміною від тексту Іпатіївського літопису є згадка замість Юрія Ярославовича Володимира Ярославовича (випадок, подібний зі статтею 1127 р.). При підготовці ж другої редакції другої частини це повідомлення обросло новими подробицями. В. Татищев припустив, що йдеться про доньок Всеволода Мстиславовича (що, до речі, є цілком неправильним, бо тоді вони не були б онуками Володимира Мономаха, діда Всеволода), і уточнив, що таємничий Володимир Ярославович був єлецьким князем. У коментарі до цього повідомлення В. Татищев зазначив: „Елецких князей родословие в поданных росписях иначе показано, здесь же и ниже оные упоминаются"[58]. Далі дійсно згадується ще один єлецький князь — Андрій Ростиславович. У статті 1147 р.: „**Когда же Святослав** [Всеволодович.— *А. П.*] **прибыл в Чернигов, тогда же приехал с Ельца князь Андрей Ростиславич**"[59], а в другій частині: „**И поиде Святослав к Чернигову. Ту же прииде с Ельца князь Андрей Ростиславич**"[60]. Це повідомлення, за нашим спостереженням, запозичено з Никонівського літопису: „**Того же лѣта пріиде изъ Резани съ Елца князь Андрей Ростиславичь къ Давыдовичемъ въ Черниговъ**"[61], або з Хронографа, близького до нього. Появу ж Володимира Ярославовича єлецького в тексті „Історії Російської" пояснити важко. Судячи з авторського коментаря, В. Татищев сам вагався, як пов'язати цих князів з відомим йому родоводом єлецьких князів, який розпочинався від князя Федора Івановича, учасника Куликовської битви. Історик згадує Федора та Юрія єлецьких у зв'язку з подіями 1380—1392 рр., згадує погроми Єльця татарами 1395 та 1415 р.[62]

Питання про зв'язок „Історії Російської" з Никонівським літописом заслуговує на окрему увагу. По-перше, В. Татищев перший увів його у науковий обіг, коли у 1736 р. він потрапив до бібліотеки Академії після смерти її власника Феофана Прокоповича[63]. Саме за цим списком у 1767—1792 рр. А. Шльоцером і С. Башиловим було здійснено першу публікацію зводу[64]. Особливу обізнаність автора цього літопису з історією Рязанського-

---

[56] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 4.— С. 200.

[57] Валк С. Н. О рукописях первой редакции второй части „Истории Российской".— С. 23.

[58] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 2.— С. 269.

[59] Там само.— С. 273.

[60] Там само.— Т. 4.— С. 208.

[61] Патриаршая или Никоновская летопись.— С. 173.

[62] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 5.— С. 143, 166, 182, 222.

[63] Клосс Б. М., Корецкий В. И. В. Н. Татищев и начало изучения русских летописей // Летописи и хроники. 1980 г. В. Н. Татищев и изучение русского летописания.— Москва, 1981.— С. 9.

[64] Русская летопись по Никонову списку.— Санкт-Петербург, 1767—1792.— Часть I—VIII.

го князівства зауважив ще А. Насонов[65]. Як відзначав А. Кузьмін, „одним із найбільших виявів прорязанської тенденції Никонівського літопису — поширення її автором поняття „Рязань“ на райони, які насправді їй не належали“[66]. Серед таких реґіонів було і чернігівське місто Єлець, яке укладач Никонівського літопису пов'язував саме з Рязанським князівством. Але Б. Клосс, на відміну від А. Кузьміна, вважає, що це можна пояснити не стільки „патріотизмом“ автора-рязанця, скільки необхідністю „обґрунтувати права Росії на землі, які були предметом спору з Литовською державою“[67]. Так, він відносить деякі географічні реалії XV—XVI ст. на першу половину XII ст., коли ще не було усталеного кордону між Чернігівською та Рязанською землями, та й саме Рязанське князівство ще перебувало у сфері впливу Чернігова.

Але, попри всі текстуальні паралелі між „рязанськими“ повідомленнями „Історії Російської“ і Никонівським літописом, ми вже відзначали і деякі розбіжності, нові факти і дійових осіб. Ми не маємо підстав наполягати на тому, що вони були вигадані В. Татищевим, адже у коментарі до згадки про Володимира Ярославовича єлецького, як ми вже згадували, він сам нарікає на той факт, що цей князь ніяк не вписується у родовід єлецьких князів. До того ж, ця згадка так вдало доповнює „єлецькі мотиви“ Никонівського літопису, що наводить на думку про існування спільного джерела, звідки їх запозичували укладач зводу і автор „Історії Російської“. Серед джерел „Історії Російської“ В. Татищев згадує і таємничу „Муромську друкарню“, яка „кем сочинена неизвестно, но многими баснями, и не весьма пристойными наполнена“[68]. Найімовірніше, саме ця компіляція XVII ст. (якщо не XVIII) могла зберегти у своєму складі повніший варіант рязанського джерела Никонівського літопису.

Цікавою ілюстрацією „муромських мотивів“ „Історії Російської“ є згадка В. Татищевим муромського князя Ігоря Давидовича, нібито сина Давида Ігоревича:

Перша редакція другої частини „Історії Російської“	Друга редакція другої частини „Історії Російської“
1150 р.: [...] того же году прииде из Муроми в Киев ко князю великому Юрию князь Игорь Давидович[69].	1150 р.: [...] и том же лете приходил в Киев к великому князю Юрию князь Игорь Давыдович, внук Игорев Ярославича[70].

[65] Насонов А. Н. „Русская земля“ и образование территории Древнерусского государства.— Москва, 1951.— С. 208—213.

[66] Кузьмин А. Г. Рязанское летописание. Сведения летописей о Рязани и Муроме до середины XVI века.— Москва, 1965.— С. 273.

[67] Клосс Б. М. Никоновский свод и русские летописи XV—XVII веков.— Москва, 1980.— С. 101—102.

[68] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 1.— С. 84.

[69] Там само.— Т. 4.— С. 223.

[70] Там само.— Т. 2.— С. 15.

На цьому прикладі добре видно, як у другій редакції муромський князь Ігор Давидович під пером В. Татищева перетворюється на онука Ігоря Ярославовича. Навряд чи правомірним у цьому місці було б пояснення, що В. Татищев при підготовці другої редакції „Історії Російської" використав якесь нове, невідоме нам, джерело. Адже повідомлення про Ігоря Давидовича є лише у джерелах Никонівської групи і лише під попереднім 1149 р.: „**Того же лѣта пріиде изъ Рязани в Кіевъ къ великому князю Юрью Владимеричю князь Игорь Давыдовичь**"[71]. Як видно, В. Татищевим при підготовці першої редакції було використано джерело, близьке до Никонівського літопису, але відмінне від нього. До відмінностей належать не тільки згадка Мурома замість Рязані, але й інша дата приходу Ігоря Давидовича до Києва[72]. Висновок про використання істориком „Муромської друкарні" здається нам цілком логічним. З іншого боку, на прикладі цього повідомлення добре видно, що її свідчення не завжди були ідентичними джерелу рязанських повідомлень Никонівського літопису, який, як і гіпотетичний рязанський літописець, реконструйований у монографії А. Кузьміна, слугували джерелом пізньої муромської компіляції XVII — початку XVIII ст.

* * *

Проведене нами дослідження кількох місць „Історії Російської" показало, що ця праця не завжди написана виняткова на історичних джерелах, містить не тільки незначні „помилки й описки"[73], але й авторські пошуки й домисли, які на початку XVIII ст. в історичних працях ще не було заведено чітко відмежовувати від свідчень джерел. Сам В. Татищев так писав про метод своєї роботи над „Історією Російською": „Где что было недостаточно или неясно дополнил, но теми же словами, какие имеются в манускриптах"[74]. На жаль, ці зізнання самого В. Татищева не враховуються істориками, які дедалі оптимістичніше висловлюються з приводу „цінности „Історії Російської" не тільки як історіографічної праці, але й як історичного джерела"[75]. Як писав О. Толочко, „уявлення про достовірність, історичність, вигадку і обов'язок історика початку XVIII ст. сильно відрізняються від наших"[76].

Але проблема оригінальности свідчень утрачених джерел „Історії Російської", на наш погляд, є дещо ширшою. З виходом на початку 1960-х рр. фундаментальної праці С. Пештича „Русская историография

[71] Патриаршая или Никоновская летопись.— С. 182.

[72] До речі, ці відмінності у повідомленні Никонівського літопису і „Історії Російської" привели до появи одного історіографічного курйозу: на їх основі О. Рапов віднайшов двох Ігорів Давидовичів. Одного — сина Давида Ігоревича, а другого — сина муромського князя Давида Святославовича (Рапов О. М. Княжеские владения...— С. 120—121, 202). Повідомлення першої редакції другої частини „Історії Російської" О. Раповим зауважене не було.

[73] Рапов О. М. Княжеские владения...— С. 17.

[74] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 7.— С. 59.

[75] Кучкин В. А. К спорам о В. Н. Татищеве // Проблемы истории общественного движения и историографии. 1971.— Москва, 1971.— С. 262.

[76] Толочко А. П. Конституционный проект Романа Мстиславича 1203 г. ...— С. 262.

XVIII в."[77] та академічного видання „Історії Російської" з новою силою спалахнула дискусія навколо цього питання. Численні опоненти іноді справедливо дорікали С. Пештичу [illegible] побіжному знайомстві з літописними джерелами, надмірному зловживанні думкою про вплив політичних поглядів В. Татищева на викладення ним літописного матеріалу[78]. На новому етапі вивчення праці В. Татищева проблема достовірности її повідомлень повинна бути розглянута у дещо іншій площині — має бути поставлено питання і про достовірність свідчень нині втрачених джерел „Історії Російської". Бо зараз уже важко ставити під сумнів сам факт їх існування. „Голицинський манускрипт", судячи зі справи про конфіскацію майна Д. Голицина, справді зберігався у його Архангельській бібліотеці[79]. Як Голицинський список, так і Розкольничий літопис, за їх описом у В. Татищева, мають ознаки пізньої редакції XVII ст., про що писав стосовно Голицинського списку ще О. Шахматов[80]. Численні полонізми, паралелі з Хронографом Пантелеймона Кохановського, зауважені В. Кучкіним[81], відносять цей літопис до кола так званої західноруської історіографії XVI—XVII ст. Такі [illegible] риси має і Розкольничий літопис, у якому, за згадками В. Татищева, „многих обстоятельств [illegible] находилось, которые в других написаны, и противу тому он содержал обстоятельства такие, которые в протчих ни в одном не написаны, наипаче разговоры [illegible] причины дел"[82]. О. Толочко відносить ці літописи до пізньої, кінця XVII ст., традиції Хлєбниковського списку Іпатіївського літопису[83]. Примітивний раціоналізм цих літературно-публіцистичних історичних творів дуже близький до розуміння історії у XVII ст. та й до історичних поглядів самого В. Татищева, який, [illegible] нашу думку, належав до останнього покоління істориків епохи бароко та покоління раннього німецького просвітництва — того покоління, [illegible] яким тільки й почала складатися сучасна історична наука [illegible] Росії.

[77] Пештич С. Л. Русская историография XVIII в.— Ленинград, 1960. Частина цієї монографії, присвячена творчості В. Татищева, була написана ще 1940 р. та готувалася до друку [illegible] „Ученых записках исторического факультета ЛГУ" під назвою „История Российская В. Н. Татищева [illegible] исторический источник". Її рукописом користувався учитель С. Пештича М. Присьолков при написанні статті „Летописание Западной Украины и Белоруссии" (Приселков М. Д. Летописание Западной Украины [illegible] Белоруссии // Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв.— Санкт-Петербург, 1996.— С. 290).

[illegible] Див., напр.: Кузьмин А. Г. Об источниковедческой основе „Истории Российской" В. Н. Татищева // Вопросы истории.— 1963.— № 9.— С. 214—218; Рыбаков Б. А. В. Н. Татищев и летописи XII в. // История СССР.— 1971.— № 1.— С. 91—109 та інші.

[79] Градова Б. А., Клосс Б. М., Корецкий В. И. К истории Архангельской библиотеки Д. М. Голицына // Археографический ежегодник. 1978 г.— Москва, 1979.— С. 238—253.

[illegible] Шахматов А. А. Повесть временных лет // Летопись занятий Археографической комиссии.— Петроград, 1917.— Т. I.— Вып. 29.— С. XVIII.

[illegible] Кучкин В. А. К спорам о В. Н. Татищеве...— С. 246—262. Цікаво, що твір П. Кохановського зберігався [illegible] Архангельській бібліотеці Д. Голицина поряд з так [illegible] голицинським літописом (Градова Б. А., Клосс Б. М., Корецкий В. И. К истории Архангельской библиотеки...— С. 243). Основу цього зібрання було закладено в роки перебування Д. Голицина [illegible] посаді київського воєводи та губернатора (1707—1718). Нам здається цілком імовірним, що „голицинський манускрипт" міг з'явитися у результаті компіляції твору П. Кохановського з іншими літописними джерелами.

[illegible] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 1.— С. 123.

[83] Толочко О. „Нестор-літописець": біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина.— 1996.— № 4/5.— С. 27.

Але метод В. Татищева-історика органічно поєднав у собі і риси старої історичної думки, і паростки нової. Це відчув свого часу С. Соловйов: „Здобуток Татищева полягає у тому, що він розпочав справу таким чином, яким і необхідно було розпочати: зібрав матеріали, піддав їх критиці, зіставив літописні свідчення, спорядив їх примітками географічними, етнографічними і хронологічними, вказав на багато важливих питань, які у подальшому стали темами пізніших історичних досліджень, зібрав відомості давніх і нових письменників про найдавніше становище Росії, і взагалі, вказав шлях і забезпечив засоби своїм співвітчизникам займатися російською історією“[84].

До цього покоління істориків належали й видавці першого академічного видання Кеніґсберзького списку Радзивилівського літопису[85], на яке, як ми вже бачили, посилаються у питанні про походження Всеволодка Городенського дослідники генеалогії Рюриковичів. На хиби цього видання звернули увагу ще його сучасники. А. Шльоцер характеризував одного з його видавців як не ту „людину, від якої можна було б вимагати видання середньовічного літопису“[86]. Бібліотекар Академії І. Тауберт, людина надзвичайно завантажена справами, взяв на себе видання літопису, очевидно, з комерційних міркувань. Друкарня І. Тауберта бралася за видання виняткова тих книжок, збут яких був ґарантований. Серед виданих ним книжок переважали німецькі та французькі популярні романи, а не наукові видання[87]. До таких популярних комерційних видань він і відніс серію публікацій літописів, ідею якої йому вдалося перехопити у Г. Мюллера та М. Ломоносова. Свого часу Г. Мюллер уже здійснив публікацію перекладів окремих фраґментів Радзивилівського літопису німецькою мовою[88]. Але І. Тауберт звернувся за допомогою до перекладача Академії І. Баркова, більше відомого як автор непристойних віршів, п'яничка і бешкетник. До того ж І. Тауберт уже користувався його послугами при перекладі фривольних античних віршів і французьких романів. За усе це його було виключено з університету, а згодом звільнено з Академії[89].

За свідченнями А. Шльоцера, І. Тауберт розробив для І. Баркова своєрідну інструкцію для роботи з літописом, у якій пропонувалося: „1) змінювати та оновлювати старовинну орфографію; 2) пропускати цілі місця, в яких не було нічого історичного, також і проповіді з великою кількістю біблійних цитат...; 3) незрозумілі місця робити за здогадками зрозуміли-

---

[84] Соловьев С. М. Писатели русской истории XVIII века // Собрание сочинений С. М. Соловьева.— Санкт-Петербург, [1901].— С. 1346—1347.

[85] Библиотека российская историческая содержащая древние летописи и всякие записки, способствующие объяснению истории и географии российской, древних и средних времен.— Часть 1: Летопись Несторова с продолжателями по Кенигсбергскому списку до 1206 г.— В Санкт-Петербурге, при имп. Академии наук, 1767.

[86] Тут і далі користуємося цитатами П. Пекарського (Пекарский П. История императорской Академии наук в Петербурге.— Санкт-Петербург, 1870.— Т. 1.— С. 56), який, своєю чергою, послуговувався виданням: „A. L. Schlözer's offentliches und privat-Leben von ihm selbst beschrieben.— S. 63—66“, нам, на жаль, недоступним.

[87] Пекарский П. История императорской Академии наук...— С. 655.

[88] Müller G. F. Sammlung rußischer Geschichte.— Bd. I.— Stücken 1—6.— Sankt-Peterburg, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1732—1735. Перевидання див.: Th. I (Buch 1—3).— Offenbach-am-Main, V. Weiß, 1778.

[89] Барков Иван // Новый энциклопедический словарь.— Санкт-Петербург, 1912.— Т. 5.— С. 238—239.

ми; застарілі слова, які вийшли [redacted] ужитку, замінювати новими ex ingenio; 4) пропуски поновлювати з інших збірок“[90].

Ця інструкція дуже близька до принципу роботи [redacted] літописними джерелами В. Татищева, тому не дивно, що його „звід“ став джерелом запозичень для видавців Радзивилівського літопису. Що цікаво, ці видавці так і не скористалися [redacted] оригіналу Кенігсберзького списку, який стараннями того ж І. Тауберта у 1761 р. було вивезено з окупованої Пруссії до Петербурга. Попри це в основу видання 1767 р. було покладено копію, зроблену у 1713—1716 рр. за наказом Петра I. Про це свідчить, за спостереженнями О. Шахматова, і наявність у цій копії правок олівцем, які збігаються [redacted] особливостями видання 1767 р. На цій копії викреслені відсутні у виданні місця, замінені відповідні слова, додані цілі фрагменти, частина з яких відповідає вставкам, запозиченим з Новгородських, Никонівського літописів та „Історії Російської“ В. Татищева[91].

Оскільки перший том „Історії Російської“ з'явився друком у 1768 р.[92], закономірним є питання про те, яким чином її текст міг бути використаний для правки Кенігсберзького списку. За свідченням Г. Мюллера, який здійснив першу публікацію цієї праці В. Татищева, спочатку він був змушений користуватися неякісною копією рукопису „Історії Російської“, переданою сином історика Євграфом. Лише згодом він дізнався про ще один рукопис, відданий В. Татищевим радникові Академії І. Шумахеру для бібліотеки Академії. За свідченням Г. Мюллера, цей список після смерти І. Шумахера був привласнений його зятем І. Таубертом[93]. С. Валк вважав, що це був так званий Воронцовський чи максимально близький до нього список рукопису[94]. Якщо вірити А. Шльоцеру, І. Таубертові вдалося привласнити і написану ним передмову до цього видання[95].

Ось як з'явилося на світ головне джерело, [redacted] яке посилаються дослідники генеалогії нащадків Давида Ігоревича. Не будемо стверджувати, що це єдиний і надзвичайний випадок у практиці видання літописних списків. Майже через сторіччя, наприклад, було надруковано „Літописець Переяславля Суздальського“, віднайдений і підготовлений до друку М. Оболенським[96]. Як писав Д. Лихачов, видання М. Оболенського має багато неточностей і помилок у передачі тексту рукопису. Мова рукопису в багатьох випадках модернізована (рідше архаїзована). Нерідкі смислові виправлення[97]. Шлях народження наукового літописознавства був довгим

---

[90] Пекарский П. История императорской Академии наук...— С. 657.

[91] Шахматов А. А. Описание рукописи // Радзивилловская [redacted] Кенигсбергская летопись.— Т. 2: Статьи о тексте [redacted] миниатюре рукописи / Общество любителей древней письменности.— Санкт-Петербург, 1902.— Т. CXVIII.— С. 13—14.

[92] Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен.— Москва, 1768.— Т. 1.

[93] Пекарский П. Новые сведения о В. Н. Татищеве.— Санкт-Петербург, 1864.

[94] Валк С. Н. О рукописях первой части „Истории Российской“ В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская.— Т. 1.— С. 67—68.

[redacted] Шлецер А. Л. Нестор: Русские летописи на древнеславянском языке, сличенные, переведенные [redacted] объясненные А. Л. Шлецером.— Санкт-Петербург, 1809.— Т. 1.— С. 95—96.

[redacted] Летописец Переяславля Суздальского / Изд. М. А. Оболенским // Временник Общества истории [redacted] древностей Российских.— Москва, 1851.

[redacted] Лихачев Д. С. Русские летописи [redacted] их культурно-историческое значение.— Москва; Ленинград, 1947.— С. 435—436. Див. також: Клосс Б. М. Предисловие // ПСРЛ.— Москва, 1995.— Т. 41.— С. V—X.

і складним. Необхідно вміти користуватися джерелами, особливо обережно поводитися з виданнями, підготовленими істориками та джерелознавцями XVIII—XIX ст. Та й останні десятиріччя не позбавлені невдалих спроб публікації джерел.

Повернемося до особи Всеволодка Городенського. Відмовившись від беззастережного використання „Історії Російської" та Радзивилівського літопису видання 1767 р., ми позбавляємо себе змоги певної ідентифікації. Спробуємо розглянути кілька можливих версій стосовно його походження.

Версія 1. Всеволодко є нащадком Давида Ігоревича. Як це не дивно, але здогадка В. Татищева є найімовірнішою версією походження цього князя. Ми також додержуємося цієї думки, хоч і не так безапеляційно, як у попередній своїй праці[98]. На користь цього припущення свідчить ім'я князя, яке трапляється серед нащадків Ігоря Ярославовича,— Всеволодом звали брата Давида Ігоревича. Загальноприйнятим є погляд, що Всеволодко був князем Городна на південному кордоні Турово-Пінського князівства, отже, територіально близького до батьківської Погорини. Нарешті, останнім арґументом є певні вади інших можливих версій.

Версія 2. Всеволодко є нащадком чернігівських Святославовичів. Передусім імовірною здавалася б можливість ототожнити його з сином чернігівського князя Давида Святославовича, який згадується під 1116 та 1124 р. в Іпатіївському літописі. У статті 6632 (1124) р. зазначається: „**Томъ же лѣтѣ ведоша Лаховицю Мюрому за Давыдовича Всеволода**"[99]. Всеволод Давидович став муромським князем, імовірно, після смерти батька, коли Ярослав Святославович сів на його місці у Чернігові. Після захопленя Всеволодом Ольговичем Чернігова Ярослав змушений був повернутися до Рязані. Таким чином, Всеволод Давидович утратив Муром і як компенсацію від Мстислава Володимировича, який зрадив свого вчорашнього союзника, міг отримати Городець. Шлюб з донькою Болеслава III[100] відбувся у 1124 рр.— Агафія до того часу могла вже й померти. Та й ім'я Всеволод починає траплятися серед нащадків Святослава Ярославовича якраз у поколінні його онуків.

Та ця приваблива теорія спростовується тим, що, за повідомленням Іпатіївського літопису, під 1144 р., на яке ми вже звертали увагу, доньки Всеволода Городенського були видані заміж — одна за Юрія Ярославовича з турівських князів, друга за муромського Володимира — брата Всеволода Давидовича[101]. Припущення В. Татищева, що батьком наречених був Всеволод Мстиславович, як ми вже вказували, не витримує критики. По-перше, тоді вони не були б онуками Володимира Мономаха, а по-друге, таке втручання Всеволода Ольговича у внутрішні справи клану Мономаховичів видається нам неможливим.

Тому цілком слушно, що „**двѣ Всеволодковнѣ**" визнаються дочками Всеволодка Городенського та Агафії Володимирівни. Таким чином, якби

---

[98] Плахонін А. Г. Мстислав, Ігорів онук (Кілька зауважень на полях „Хождения игумена Даниила") // Київська старовина.— 1999.— № 5.— С. 9—16.

[99] Ипатьевская летопись.— Стб. 288.

[100] Baumgarten N. de. Généalogies et mariages...— Table IV.— S. 18.

[101] Ипатьевская летопись.— Стб. 317. Донька Всеволодка, дружина Володимира Давидовича, згодом, уже овдовівши, вийшла заміж за половецького князя Башкорда — нечуваний випадок у Давній Русі (Ипатьевская летопись.— Стб. 501).

ми визнали Всеволодка сином Давида Святославовича, довелося б припустити можливість шлюбу його доньки з братом батька, що, зрозуміло, повністю виключено.

Версія 3. Всеволодко є нащадком турівських Ізяславовичів. Ця гіпотеза має багато плюсів. По-перше, Городець лежить на самому кордоні Турово-Пінського князівства. Хоч, з огляду на шлюб доньки Всеволодка з Юрієм Ярославовичем, не можемо віднести його до нащадків Святополка Ізяславовича, цілком імовірне його походження від Ярополка чи Мстислава Ізяславовичів.

Таким чином, можемо висунути два основні припущення щодо походження Всеволодка Городенського: 1) від Давида Ігоревича; 2) від Ярополка чи Мстислава Ізяславовичів.

Остаточна ідентифікація цього князя ускладнена ще й тим, що спірним є визначення, князем якого саме Городна (чи Городця) був Всеволодко. Літописні списки не дають усталеної форми назви володіння Всеволодка, чергуючи в одних і тих самих списках назви Городен і Городець. За спостереженнями В. Нерознака, зауважимо, неповними, давньоруські літописи подають такі форми цієї назви: „Городенъ", „Городно", „Городокъ", причому назва „Городець", наприклад, уживається стосовно восьми населених пунктів[102]. Крім ототожнення уділу Всеволодка з Городцем у пониззі Горині й Стиру, нам здається ймовірною також ідентифікація його з давньоруським Городном у Чорній Русі. Літописні повідомлення про походи 1127—1128 і 1131—1132 рр. з однаковим успіхом можуть бути віднесені до обох варіантів локалізації цього міста*.

Andriy PLAKHONIN

VSEVOLODKO HORODENS'KYI: V.M.TATISHCHEV AND A SOURCE OF STUDY OF THE RIURYKS' GENEALOGY

The article looks into the sources of authentic data found in *Istoriya Rossiyskaya* (History of Russia) by V. Tatishchev with reference to Horodens'kyi Prince Vsevolodko. Not only 12th—17th c.c. sources have become the focus of the author's attention, but also the principles of handling them by 18th century historians. In addition to helping him answer the questions posed in the paper, a study of this source has also made it possible to set the record straight in a number of 12th century family tree charts for the Riuryk clan.

[102] Нерознак В. П. Названия древнерусских городов.— Москва, 1983.— С. 62—63.

* Нещодавно нам довелося ознайомитись з роботою О. Назаренка „Городенское княжество и городенские князья в XII в." (Древнейшие государства Восточной Европы, 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А. П. Новосельцева.— Москва, 2000.— С. 169—188), в якій він однозначно пов'язує Всеволодка Городенського з Городном-на-Німані. Нашу відповідь на цю статтю див.: Плахонин А. Г. „История Российская" В. Н. Татищева и исследование генеалогии Рюриковичей // Средневековая Русь.— Москва, 2002.— Вып. 4 (у друці).

Володимир МАСЛІЙЧУК

„ШЛЯХЕТСЬКІСТЬ" СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — XVIII СТОЛІТЬ (ОНОМАСТИКА, ГЕРАЛЬДИКА, ГЕНЕАЛОГІЯ)

Одним з наслідків української революції середини XVII ст. була зміна еліти. Місце шляхти в новому державному утворенні — Гетьманщині — посіла нова верства — козацька старшина. Процес зміни еліти у ранньомодерну добу не може не зацікавити дослідника. Приклад генези нової, демократичної з походження еліти, її перетворення на „кланову", спадкову, структуровану соціальну групу немов ілюструє перехід від „демократії" революційних часів до „олігархії" стабільнішої епохи. Небезпідставно у зв'язку з цим виникає питання про закріплення новою елітою своїх прав на панування, доведення і пошук підстав на спадковість маєтностей і знатність статусу.

Козацький старшина у тодішньому суспільстві потребував доказів про відмінне від простолюду походження, намагався говорити іншою мовою, відокремлювався від „простих" у побуті. Цей процес „леґітимізації становища еліти" мав свої особливості. Скасувавши шаблею „шляхетські" і утвердивши „козацькі" вольності у середині XVII ст., козацькі старшини були продуктами саме тієї станової системи, верхівку якої займала шляхта[1]. Саме тому процес наголошення на соціальній винятковості козацької старшини був опертим, з одного боку, на козацькі „неотъемлемые" вольності, а з другого — мав під собою ґрунт „шляхетськости", намагання старшини бути подібними до шляхти Речі Посполитої. Питання леґітимізації свого становища старшиною, усвідомлення „шляхетськости" потребує висвітлення з огляду на своєрідне усвідомлення історичного процесу, пов'язаність „шляхетської" і „козацької" епох української історії, потребу з'ясувати проблему соціальної трансформації, особливостей змін в українській спільноті XVII—XVIII ст., нарешті, брак студій з історії розвитку козацької старшинської ідеології спричиняє зацікавленість у нашому дослідженні.

Доволі істотним у цьому плані є наголошення на своїй „шляхетськості" старшини слобідських полків, українських військово-адміністра-

---

[1] Див.: Я к о в е н к о Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.— К., 1997.— С. 228—229.

тивних формувань, що найбільше залежали від царського уряду. Надзвичайно подібна до старшини Гетьманщини, слобідсько-українська старшина так само, а подекуди і потужніше, соціально відокремлюючись та стикаючись [redacted] російською системою, доводила свою „шляхетськість“ і обраність як у середовищі козацтва, так і перед царським урядом.

У цьому разі цікавим є те, що українська козацька старшина слобідських полків значно сильніше, ніж старшина Гетьманщини, входячи в діалог [redacted] тодішньою російською системою (доволі змінною у суперечливому і модернізаційному XVIII ст.), усвідомлювала „своє“. Бо усвідомлення свого насамперед потребує попереднього знання про чуже і усвідомлення його як „чужого“[2].

Візьмемо [redacted] себе сміливість сказати, що [redacted] Слобожанщині процеси соціальної ідентифікації відбувались багато [redacted] чому інтенсивніше, ніж на сусідній Гетьманщині. З цього цікавий момент: вивід своїх „шляхетських“ прав [redacted] польського чи руського шляхетства передреволюційної доби, бодай якесь ототожнення зі шляхтою Речі Посполитої теж сприймалось як „своє“, підкреслення власного, відмінного від російського знатного, становища.

Історики Слобідської України кінця XVIII — 60-х рр. XIX ст. (невідомий автор „Топографического описания Харьковского наместничества“, І. Квітка, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Срезневський, В. Каразін, П. Головинський) вважали старшин слобідських полків знатними православними шляхтичами, що втекли від „ляхів та унії“ під захист російського царя, сформували [redacted] слободах полки, а їхні діти відповідно посідали керівні посади услід за батьками[3]. З одного боку, не підтверджена жодними документальними свідоцтвами „шляхетськість“ викликала справедливе заперечення [redacted] істориків наступних поколінь. З другого — не слід забувати, що історики XVIII — першої половини XIX ст. мали безпосередній стосунок до об'єкта дослідження, були причетними до творення соціального міфу про вищість місцевої еліти, бо більшість з них були нащадками слобідських старшин, у зв'язку з чим вони, відображаючи погляд на історію певної соціальної групи, представляючи докази на панування слобідських старшин, на спадковість їхнього панівного становища, безперечно доводили і власне право іменуватися дворянами.

Історики другої половини XIX ст. з критичним науковим мисленням інакше поставились до питання про походження слобідсько-української козацької еліти. Численні згадки у джерелах про вибори старшини [redacted] слобідських полках, документи, [redacted] яких майбутні родоначальники визначних шляхетських родів згадувались як прості козаки, нарешті, докази на дворянство слобідсько-українських козацьких старшин без нобілітаційних

---

[2] Лотман Ю. М. Очерки по истории русской культуры XVIII — [redacted] XIX века // Из истории русской культуры.— Москва, 2000.— Т. V: XVIII — начало XIX века.— 2-е изд.— С. 14.

[3] Описи Харківського намісництва XVIII ст.— К., 1991.— С. 24; [Квитка И. И.] Записки о слободских полках [redacted] начала их поселения до 1766 г.— Харьков, 1883.— С. 5; Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Татарские набеги // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: У 7 т.— К., 1981.— Т. 6.— С. 521—522; Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию.— Харьков, 1883.— С. 5; Каразин В. Н. Взгляд на украинскую старину // Молодык.— 1844.— С. 36; Головинский П. Слободские казачьи полки.— Санкт-Петербург, 1864.— С. 65, 156.

посвідчень — усе це часто доводило безпідставність претендувань козацьких урядників на шляхетський статус. Крім того, історик Слобожанщини Д. Багалій, який критикував знатне походження старшини, перебував під значним впливом свого колеґи історика Гетьманщини О. Лазаревського[4], його неґативних і часто однобоких суджень про козацьку еліту[5]. Д. Багалій заперечує шляхетськість слобідських козацьких старшин: „Дворянство сих фамілій се вигадки"[6].

Важко не визнати певну слушність тверджень знаменитого історика, але чи слід зосереджуватись на походженні (на цьому „боввані витоків", за висловом М. Блока[7]) слобідських старшин, чи не краще з'ясувати вияви усвідомлення „шляхетськости" слобідсько-козацькою старшиною. Виходячи з цього, історик має не судити, а розуміти[8], не засуджувати шляхетські прагнення козацької еліти, а зрозуміти, що було їх підставою, як вони виявлялись, виражались у повсякденні і які наслідки цих прагнень.

Відзначимо, що в нашій статті плануємо заторкнути лише частину проблематики, „верхівку айсберга" доказів шляхетськости козацької еліти. Власне, ця „шляхетськість", подібність до польської шляхти відображувалась практично у всіх сферах життя старшини: від структури старшинського прошарку (з хоругвою підпрапорних довкола полковника, мов шляхетського маґната), соціальних відносин з іншими групами населення (визнання знатности кліру, як і в Речі Посполитій, дозвіл старшинам осаджувати слободи) до побутових дрібниць („польского платья"). Тобто свідомо обмежуємо своє завдання лише визначенням певних змін в ономастиці, розгляді старшинської геральдики, процесу створення родовідних леґенд. Проблеми „імени і герба" є одними з визначальних у доведенні неподібности до осіб, які цього не мали. Крім того, проблема генеалогії не лише в розумінні відтворення розгалужених родинних зв'язків, а й у тому, як виводили козацькі старшини своє знатне походження, є свого роду визначальною рисою доведення неподібности „нової шляхти" до „посполітства".

Питання змін в ономастиці

Дані ономастики, дослідження прізвищ слобідсько-українських мешканців уже неодноразово використовувались дослідниками[9]. С. Черкасова, зокрема, з допомогою них навіть робить певні висновки стосовно історії

[4] Див., зокрема: Кравченко В. В. Д. И. Багалей. Научная и общественно-политическая деятельность.— Харьков, 1990.— С. 49.

[5] Оглоблин О. Люди старої України.— Мюнхен, 1959.— С. 5—6; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії.— К., 1996.— С. 145 тощо.

[6] Багалій Д. І. Історія Слобідської України.— Харків, 1993.— С. 109. Крім того, про погляди Д. Багалія на „шляхетськість" і „дворянськість" козацької старшини див.: Багалей Д. И. Украинская старина (Очерки, заметки, материалы из стародавнего харьковского быта и культуры).— Харьков, 1896.— С. 31; Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования.— Харьков, 1905.— Т. 1.— С. 70—71.

[7] Блок М. Апология истории или ремесло историка.— Москва, 1986.— С. 19.

[8] Там само.— С. 79—81.

[9] Багалій Д. І. Перші переселенці м. Харкова (Матеріали для ономастики) // Збірник науково-дослідчої кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія.— Харків, 1930.— Т. 10.— С. 49—54; Бевзенко С. П. З історії української ономастики // Ужгородський державний університет. Доповіді та повідомлення. Серія філологічна.— Ужгород, 1961.— № 7.— С. 65—69.

дворянського стану Слобідської України[10]. Ставлення до цих джерел, безперечно, має бути вкрай обережним, особливо щодо визначення етнічної чи соціальної належности за ономастичними даними. Разом [illegible] тим зміни, що відбуваються в „імені“, найпершому свідченні про людину, слугують певним доказом змін у її поведінці.

Цікавим є ушляхетнення прізвищ, зміна „простих“ на шляхетніші із закінченнями *-ський, -цький*. Цим козацька старшина намагалась підкреслити свою окремішність, неподібність до простолюду, а отже, і до „простих“ прізвищ, вищість свого походження, взаємозв'язок зі шляхтою Речі Посполитої.

У перші роки існування слобід процес заміни прізвищ майже не відбувається[11]. Серед перших ушляхетнює своє прізвище острозький полковник Іван Дзика — Дзинковський[12]. Подібна трансформація прізвища

---

[10] Черкасова С. З історії дворянського стану Слобідської України (на матеріалах ономастики 17—18 ст.) // Історичні віхи Слобідської України: XVII — поч. XX ст.— Харків, 1997.— С. 26—33.

[11] За підрахунками С. Бевзенко, в переписі м. Харкова 1660 р. понад 67,1 відсотка становлять прізвища із суфіксами *-енко* і лише [illegible] відсотків — із суфіксами *-ський, -цький,* утворені від особових імен, назв населених пунктів (Бевзенко С. П. З історії української ономастики.— С. 69).

[illegible] Мусимо заперечити [illegible] [illegible] зовсім доцільне твердження К. Стецюк, що прізвище першого острозького полковника має писатися українською як Дзиковський, що буцімто ближче до кореня „Дзика“, бо Іваном Дзикою полковник зветься у своїй першій чолобитній (див.: Стецюк К. І. З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту (Іван Дзиковський) // Наукові записки Інституту історії АН УРСР.— 1952.— № 4.— С. 193. Текст цієї чолобитної див.: Юркевич В. Еміграція [illegible] схід і залюднення Слобожанщини [illegible] Б. Хмельницького.— К., 1932.— С. 124). Однак Дзикою, Дзиковським цей полковник зветься ще двічі у 1652—1653 рр. (див.: Воссоединение Украины [illegible] Россией. Документы и материалы.— Москва, 1953.— Т. 3.— С. 206; Архів Інституту історії Національної академії наук України, оп. 3, спр. 10, арк. 122). У документах, у яких згадується ця особа, існує різночитання прізвищ Зинков, Зитьковський, Дзимковський (Новомбергский Н. Очерки внутреннего управления [illegible] Московской Руси XVII ст. Продовольственное строение. Материалы // Записки императорского Московского археологического института.— Москва, 1915.— Т. XX.— С. 83; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукопису, ф. XXIX, оп. 1, спр. 151, арк. 171; Дополнения [illegible] актам историческим.— Санкт-Петербург, 1857.— Т. 6.— № 12.— С. 61). Попри все, найчастіше цей полковник підписувався як Дзинковський (НБ України. Ін-т рукопису, ф. XXIX, оп. 1, спр. 151, арк. 174; спр. 148, арк. 90; Новомбергский Н. Очерки внутреннего управления...— С. 147; Стецюк К. І. Вплив повстання С. Разіна на Україну.— К., 1947.— С. 93, 96; Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов.— Москва, 1959.— Т. 2, часть 2.— С. 14—16, 19, 21—22, 24—26, 29, 31, 33 тощо). У творах російською мовою [illegible] історії Слобідської України устійнилося написання цього прізвища як Дзинковський, що цілком доцільно з огляду [illegible] частоту згадувань його у джерелах (Болховитинов Е. А. Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии.— Воронеж, 1800.— С. 186; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации окраины Московского государства.— Москва, 1887.— С. 523; Тихомиров Б. Разинское движение [illegible] Слободской Украине // Исторический сборник.— 1934.— № 2.— С. 100, 103; Загоровский В. Белгородская черта.— Воронеж, 1969.— С. 269). Археограф і знавець документів [illegible] історії Слобожанщини В. Данилевич теж [illegible] його [illegible] Дзинковский (рос. мовою) (див.: Данилевич В. Роспись борошню детей И. Н. Дзинковского).— К., 1893. Спроба К. Стецюк, [illegible] невідомих нам міркувань, змінити [illegible] прізвища Дзинковського [illegible] витримує критики, як і подібна спроба Д. Багалія дати українське написання цього прізвища [illegible] Зінківський (Багалій Д. І. Історія Слобідської України.— С. 28—29, 63—64, 66 тощо).

трапляється в іншого острозького полковника — Ф. Куколя, що у своєму заповіті 1704 р. називає себе Куколевським[13].

Інтенсивно змінювали свої прізвища у першій половині XVIII ст. і старшини інших слобідських полків. Найчастіше це відбувалось з допомогою додавання до патронімного прізвища закінчення *-ський*. Наприклад, суддя Ізюмського полку [illegible] початку XVIII ст. Д. Данилов став Данилевським[14], писар Харківського полку 1719 р. С. Климов[15] більш відомий [illegible] письменник С. Климовський[16]. Люботинський сотник Гаврило Міщенко (Петров) змінив своє прізвище [illegible] Петровський[17]. Поряд [illegible] цим у процесі зміни прізвищ виявлялася ще одна риса — значна або цілковита зміна попередніх прізвищ. Нащадки єврея-вихреста П. Яценка (П. Яковлева), який возив донос Іскри та Кочубея на гетьмана І. Мазепу, за що отримав село Радомлю [illegible] Охтирському полку, підписувались Якубинськими[18]. У чолобитній 1711 р. старшин Охтирського полку є цікаве різночитання: батько, полковий суддя, підписується як Леонтій Степанов, а його син, писар, — як Олексій Лесевицький[19]. Курйозний випадок стався, зокрема, у зв'язку зі зміною зміївським сотником А. Горпинченком свого прізвища [illegible] шляхетніше — Двигубський; ізюмський полковник Т. Горяїстов, виправдовуючись після звинувачень цього сотника, писав: „[...] а оный сотник Горпинченко в доношении своем написал фалшиво [...] утаив свое прозвание, что он Горпинченко, [illegible] подписался в своем доношении Двигубским“[20]. Відзначимо і той цікавий факт, що полковий суддя С. Афанасьєв і його син писар Григорій лише на початку XVIII ст. почали зватись Квітками, хоч до цього часу так [illegible] писались[21].

Процес ушляхетнення прізвищ мав ще одну рису — додаток до своїх прізвищ шляхетних додатків (писар Ізюмського полку Ю. Розаліон додав ще до свого прізвища Сошальський[22], сотник Сумського полку, у молодості канцелярист І. Мазепи, Ф. Куколь додав до прізвища Ясно-

---

[13] НБ України. Ін-т рукопису, ф. XXIX, оп. 1, спр. 2, арк. 61.

[14] Данилевский Г. П. Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы [illegible] народного образования.— Харьков, 1866.— С. 263; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 14, оп. 11, спр. 6, арк. 26.

[15] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1725, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

[16] Див. про нього: Українська літературна енциклопедія.— К., 1990.— Т. 2.— С. 489—490.

[17] ЦДІА України у Києві, ф. 1725, оп. 1, спр. 22, арк. 697; спр. 29, арк. 83. Див. про нього також: Стрілець В. В. Люботинська сотня Харківського полку та [illegible] // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.— Харків, 1998.— Вип. 3.— С. 161.

[18] ЦДІА України у Києві, ф. 1721, оп. 1, спр. 2, арк. 7; Письма [illegible] бумаги Петра Великого.— Петроград, 1918.— С. 204.

[19] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Москва, 1857.— Отд. 3.— С. 113.

[20] Протоколы, журналы [illegible] указы Верховного Тайного совета 1726—1730 гг.— Часть VIII (июнь 1729 — 4 марта 1730 г.) // Сборник Русского исторического общества.— Санкт-Петербург, 1898.— Т. 101.— С. 62, 64.

[21] На початку XVIII ст. нерідко трапляється подвійний підпис Квітка-Афанасьєв (ЦДІА України у Києві, ф. 1638, оп. 2, спр. 38, арк. 7 зв. тощо).

[22] Филарет. Историко-статистическое описание...— Отд. 5.— С. 240—241.

польський[23]). У цьому разі цікавою [redacted] поява прізвища Захаржевських у представників харківської полковницької родини Донців. Додаток цей відбувся на початку XVIII ст. і пов'язаний з написанням панегірика І. Орновським харківському полковникові Ф. Донцю, у якому Донці виводилися зі шляхетського роду Захаржевських. Д. Багалій скептично поставився до додатка Захаржевський, зазначаючи, що батько Ф. Донця-Захаржевського Г. Донець ніколи не був Захаржевським[24]. Мусимо заперечити твердження ученого: у 1672—1673 рр. Г. Донця, що був посильним російського князя Г. Ромодановського, гетьманська старшина звала не інакше як Г. Захар'яшевич[25]. Це наштовхує на думку, що Захаржевський — справжнє прізвище харківського полковника, що було замінене [redacted] козацьких реєстрах на Донець[26].

Зміна прізвищ [redacted] осіб козацького середовища, що були пов'язані „генетично“ зі звичаями Речі Посполитої, не викликає сумнівів і подиву, але особи іншого етнічного і соціокультурного походження також змінювали прізвища [redacted] „польський манір“. Найперша відома нам згадка про це — зміна прізвища росіянина Ф. Шилова, зятя Г. Донця, на шляхетніше Шидловський, що відбулася близько 1700 р.[27] Його племінники, викликані дядьком з Москви, пишуться як Шидловські[28]. Молдованин П. Карайман, що замолоду вчився у польських школах, переїхавши разом [redacted] іншими молдовськими еміґрантами на Слобожанщину у 1711 р., змінив своє прізвище [redacted] Куликовський[29].

Процес зміни прізвищ відбувався у старшин слобідських полків порізному. У Сумському і Острозькому він проходив доволі слабко, помітніше

---

[23] Полное собрание законов Российской империи.— Санкт-Петербург, 1830.— Т. 9.— № 6578.— С. 332; Материалы для отечественной истории / Издал М. Судіенко.— К., 1855.— Т. 2.— С. 490—491; подвійний підпис Твердохлебов А. Наследственное полковничество // Киевская Старина.— 1888.— № 2.— С. 166.

[24] Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова...— Т. 1.— С. 458; Багалій Д. І. Історія Слобідської України.— С. 66.

[redacted] Акты, относящиеся [redacted] истории Южной и Западной России, собранные [redacted] изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1887.— Т. 9.— С. 922—923, 962.

[26] Відзначимо, що донські [redacted] (за панегіриком І. Орновського, Г. Захаржевський змінив своє прізвище [redacted] Донець, перебуваючи на Дону. (Див.: Ornowski J. Bogaty w parantele, sławe y honory wirydyarz herbownemi wielmoznych ich Mosciow Panow P. Zacharzewskich...— К., 1705.— S. 31—33) зверталися до Г. Донця-Захаржевського попанібратськи, називаючи його Грицьком (див. „прелестный“ лист, надісланий разінцями до Харкова [redacted] 1670 р.: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова...— С. 82; Багалей Д. И. Материалы по истории Харькова [redacted] XVII в.— Харьков, 1905.— С. 65; Крестьянство [redacted] националы в революционном движении 1666—1671 гг. Разинщина.— Москва, 1931.— С. 310).

[redacted] Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских [redacted] Слободской Украйне 1696—1727, собранные и изданные С. И. Шидловским.— Санкт-Петербург, 1896.— С. 2—3. Перша згадка про особу з прізвищем Шидловський стосується 1701 р., [redacted] він очолював слобідські полки під час походу в Прибалтику (Материалы военно-ученого архива Главного штаба.— Санкт-Петербург, 1871.— С. 61, 73, 79—80, 83, 88), але за документами вдається простежити зміну прізвища, що відбувається близько 1704 р. Це видно зі справ про Ф. Шидловського, [redacted] до 1704 р. він зветься Шиловим (ЦДІА України у Львові, ф. 1722, оп. 1, спр. 1, арк. 4—6).

[28] ЦДІА України у Львові, ф. 1722, оп. 1, спр. 19, арк. 2.

[29] Байер Г.-З. История о жизни [redacted] делах молдавского господаря Константина Кантемира.— Москва, 1783.— С. 390.

у Харківському. В Охтирському полку, за чолобитною 1711 р., з 11 старшин шість мали прізвища на *-ський*, *-цький*[30], в Ізюмському, за переписом 1720 р., — з 23 осіб вищої полкової старшини прізвища на *-ський*, *-цький* мали 13 чоловік[31], себто більше половини.

Отже, процес зміни прізвищ на благородніші набув у слобідських полках неабиякого розмаху. Така тенденція явно домінувала над процесом русифікації прізвищ слобідських старшин, вона є прикладом прагнення козацької старшини довести свій винятковий, „шляхетський" статус, змінивши насамперед прізвище — найперше свідчення про людину в численних документах тієї доби.

Питання геральдики*

Однією з найхарактерніших ознак „шляхетськости" була наявність герба чи належність до певного гербового роду. Підкреслюючи свою „спадкоємність" від шляхти Речі Посполитої, слобідсько-українська козацька старшина почасти переймала, як і гетьманська, шляхетські герби цієї держави[32].

Старшинська геральдика слобідських полків належить до однієї з найзанедбаніших ділянок вітчизняної історіографії. Ставлення науковців кінця XIX — початку XX ст. до цієї проблематики визначив Є. Альбовський: „Интересно бы знать, что за себя изображал „герб", например, полковника Ахтырского полка Ивана Перекрестова — „Перехреста". Что нибудь из иерусалимской геральдики? Хорош полковой „клейнод" (драгоценность, святыня — знамя, пернач, печать)! Сомневаемся, что бы и у харьковского полковника „Грицка" Донца был свой герб. После, когда он наконец сделался стольником, когда потомки его обратились к Захаржевскому, может быть и герб и был сфабрикован"[33]. Лише останнім часом проблемами слобідсько-української геральдики займається О. Однороженко[34].

Герби — ознака зовнішньої ідентифікації старшинської верхівки Слобідської України і Гетьманщини — за підходами, особливостями, використанням елементів геральдики становлять цілісність гербової традиції козацької доби, яка химерно поєднувала старі оздоби шляхетських гербів Речі Посполитої, козацькі символи й вигадки місцевих „геральдистів".

Як не дивно, попри глум Є. Альбовського, найпершим відомим нам є герб І. Перехреста, зображений на ґравюрі, зробленій відомим українським майстром О. Тарасевичем (близько 1689 р.)[35]. Цей герб — приклад козацької

---

[30] Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских...— С. 126—128.

[31] ЦДІА України у Львові, ф. 1638, оп. 2, спр. 20, арк. 4—8 зв.

* Висловлюємо щиру подяку О. Однороженкові за консультації і наданий матеріал.

[32] Яковенко Н. Нарис історії України...— С. 229.

[33] Альбовский Е. Харьковские казаки: вторая половина XVII ст.— Санкт-Петербург, 1914.— С. 126.

[34] Див., зокрема: Однороженко О. А. Печатки Слобідської України козацьких часів // Актуальні проблеми...— Вип. 3.— С. 138—140.

[35] Степовик Д. Українська графіка XVI—XVIII ст.— К., 1982.— С. 220. Це ж зображення див.: Величко С. Літопис.— К., 1991.— Т. 2.— С. 287.

геральдики*. Відомий герб сумського полковника Г. Кондратьєва на його парсуні[36], на якому перетин булав символізує претендування Г. Кондратьєва на гетьманство у 1669 р.[37] Інші відомі герби слобідсько-українських старшин, за винятком герба Тев'яшових, належать до гербової традиції Речі Посполитої, щоправда, дещо видозмінені, з певними додатками.

У вже згадуваній книжці І. Орновського основним символом, що супроводжує харківських полковників Донців, є троянди, герб „Доліва“, до якого належав рід Захаржевських[38]. Представники одного [redacted] найвідоміших родів Харківського полку, Ковалевські, у 50-х рр. XVIII ст. виявили свою належність до герба „Доленґа“[39]. Іноземні полковники [redacted] Слобожанщині також використовували шляхетські герби: Шидловські — „Любич“, Куликовські — „Драґомир“. Особливим був герб Квіток, зображення якого збереглося лише на надгробку Г. Квітки-Основ'яненка. Він містив елементи кількох польських гербів („Поґоня“, „Стршене“, „Боньча“, „Шеліґа“ тощо).

Через доволі слабку розробленість цієї тематики, зокрема, невелику кількість виявлених гербів (близько десяти), не можна робити вичерпних висновків. Однак очевидно те, що наявність гербів у слобідсько-українських козацьких старшин незаперечно свідчить про виокремлення цього прошарку, що частково базувалось на доказах своєрідної тяглости від шляхти Речі Посполитої.

Проблемність генеалогії

Питання доказів „шляхетськости“, виведення своїх генеалогічних коренів [redacted] часів Речі Посполитої, з чужоземного шляхетства — найслабкіша і найнеобґрунтованіша ланка в доказах знатности старшин слобідських полків.

Брак письмових доказів нобілітації, завірених родоводів виявився ще на початку правління Петра III. 1762 р., напевно, у зв'язку з Грамотою про вільність дворянства, до полкових канцелярій слобідських полків були надіслані ордери „О находящемся [redacted] том полку шляхетстве“. Полкові канцелярії мали звітувати про те, скільки „имеется“ [redacted] території полку „панов шляхтичей“. Збереглися лише відписки до Харківської полкової канцелярії: зі всіх сотень звітували, що „шляхетства [redacted] имеется“, „не

* На гербі зображено кілька шестикутних зірок, хрест, серце, пробите стрілами, що перетинаються. Річ у тім, що прізвище Перехрест свідчило про походження носія [redacted] вихрещених євреїв. Відповідно перетин, перехрещення у серці, хрест напевно запевняли про сприйняття християнства цією особою всім серцем.

[36] Фото парсуни „гетьмана“ Кондратьєва: Лукомский Г. Старинные усадьбы Харьковской губернии.— Петроград, 1917.— С. 35 (фото не нумеровані, село Карасівка Харківського повіту).

[37] Про ці претензії див.: Акты ЮЗР.— Т. 9.— № 13.— С. 64—65.

[38] Ornowski J. Bogaty w parantele...— S. 6 zwr., 15 zwr., 16—16 zwr., [redacted] тощо.

[39] ЦДІА України у Львові, ф. 1814, оп. 2, спр. 1, арк. 1; див. також: Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник.— К., 1993.— С. 73, XXII; Сергійчук В. Національна символіка України.— К., 1992.— С. 79.

сыскалось", „не явилось", „не найдены"[40]. На це ж опитування в Охтирському полку відповіли, що внаслідок „неоднократных татарских набегов" усі козаки і старшина цього полку „разорены", усіх, в кого були грамоти на шляхетство від російських царів і польських королів, їх втратили. Поряд з цим, не маючи письмових доказів своєї зверхности, охтирська старшина зазначає, що і вона, і підпрапорні походять „не из тамошнего народа", відмінні від загалу[41].

Генеалогічне дерево у XVIII ст. мало й утилітарне значення[42]. Спадковість від „польських" і „нетутешніх" шляхтичів доводила винятковість, виокремленість козацької еліти, її право на панування, на спадковість володінь. Брак письмових свідчень замінювався численними родинними леґендами і переказами. Першим відомим прикладом такої „генеалогії" були твердження у книзі-панегірику І. Орновського, у якій без жодних генеалогічних доказів харківський полковник Г. Донець виводився з роду Захаржевських, при цьому згадувались представники цього роду на Закарпатті[43].

Наступні леґенди про „шляхтичів"-родоначальників трапляються значно пізніше. Доволі фантастичний родовід „пригадує" І. Острожсько-Лохвицький, колишній козацький старшина з попівської родини Острозького полку[44]. 1791 р., відвідуючи Києво-Печерську лавру, в печерах новий дворянин „приложился к мощам прародителя нашего Федора Острозкого"[45], себто І. Острожсько-Лохвицький вважав себе нащадком славнозвісних волинських князів Острозьких. Ще фантастичнішою виглядає леґенда Г. Квітки-Основ'яненка про шляхтича Андрія Квітку, засновника Харкова[46], що, власне, суперечила родоводу Квіток — дядька письменника І. Квітки, родоначальником яких уважався уманський мешканець і гадяцький полковник Панас Квітка[47].

Справжній бум на пошук „шляхетських коренів" відбувався на Слобідській Україні у 60—70-х рр. XVIII ст., коли після ліквідації слобідських полків, інкорпорації Слобожанщини до Російської імперії старшин почали зрівнювати у правах з російським дворянством. „Шляхетськість" ставала також доказом винятковости і серед тодішнього російського дворянства, і приводом для особливих пільг. Окремі старшини відшукали докази вже 1767 р., зокрема, у графі про походження офіцера Харківського гусарського полку Г. Ковалевського зазначалось, що „прадед его в давних годах вышел из польской области в Россию шляхтичем, почему оный поручик состоял ис польского шляхетства"[48]. Є свідчення 1777 р. про те, що грамоту від польських королів мали Красовські — старшини Сумського

---

40 ЦДІА України у Львові, ф. 1725, оп. 1, спр. 594, арк. 1—3, 5—11—11 зв., 12—15 зв. та ін.

41 Там само.— Арк. 83.

42 Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник.— С. XIII.

43 Ornowski J. Bogaty w parantele...— S. 21, 26.

44 Записки новооскольского дворянина И. О. Острожско-Лохвицкого // Киевская Старина.— 1886.— Февраль.— С. 355.

45 Там само.— С. 332.

46 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Основание Харькова. Старинное предание.— Т. 6.— С. 338—339, 402 тощо.

47 [Квитка И. И.] Записки о слободских полках...— С. 23.

48 ЦДІА України у Львові, ф. 1767, оп. 1, спр. 382, арк. 12 зв.

полку, тісно пов'язані з Гетьманщиною[49]. На жаль, нічого не можна сказати про автентичність цих грамот. Однак свідчення про привілеї від польських королів поодинокі, доказом шляхетськости більшости старшин були документи на помістя від російського монарха або й прості полковницькі універсали[50].

Поряд з цим у 60-х рр. XVIII ст. яскраво проглядається і корпоративність старшини в доказах „шляхетськости“. У 1767 р. в Наказах до Комісії „Нового Уложенія“ старшини Острозького полку зазначали, що „между выходимыми иностранными народами“ під час переселення на Слобожанщину „находились разных наций шляхтичи“, з яких поступово склався особливий „сорт фамилий“ полковників, полкової і сотенної старшини[51]. У цих же „Наказах“ старшини Ізюмського полку виводили себе з Білоруси, вважали, що вони „из природного благородного шляхетства“[52]. Продовжує твердження про цілісність знатности і розповсюдження її на старшинський загал і невідомий автор історичної передмови до „Топографического описания Харьковского наместничества“ 1788 р.: „[...] слободские все чины по большей части произходили из дворянства или старшинские были дети, а из простолюдимов редко; но и к сему потребно было отлично достойных качеств и заслуг“[53].

Нова соціальна еліта, часто не маючи доказів своєї знатности, зверталася до попередньої еліти — шляхти. Пояснення „нетутешности“, „іноземства“, геральдика козацької еліти Слобожанщини істотно відрізняли її від російської знаті XVII—XVIII ст. Створена географічно поза межами колишньої Речі Посполитої Слобідська Україна, таким чином, була не лише подібна до Гетьманщини, але й зберігала низку ознак колишнього устрою на українських землях. Разом з тим тенденція слобідсько-української старшини до ототожнення себе із шляхтою не була визначальною, вона радше цікавить нас як факт. Поширеними були й інші тенденції: надання старшині боярських звань царським урядом і усвідомлення себе представниками і захисниками особливих звичаїв, „черкаских обыкностей“. За останньою старшина мала більше прав вважатись російськими дворянами, бо перебувала на службі у російського царя, керуючи неоднорідним українським населенням. Власне, проблема „шляхетськости“ козацької старшини є частиною ширшого питання про усвідомлення цією старшиною себе „політичним народом“; у цьому разі соціальне виокремлення супроводжується наголошенням на певній етнокультурній окремішності. Аналогом цьому є, до речі, сама польська шляхта зі своїм „sarmatskiem strojem“, що, виводячи своє походження від давніх сарматів, намагалась одягатись по-східному і розмовляти відмінною від простолюду мовою. Перефразовуючи думку Т. Кіжваль-

---

49 ЦДІА України у Львові, ф. 1710, оп. 2, спр. 1352, арк. 5.

50 Див.: ДАХО, ф. 14, оп. 11, спр. 6, арк. 26, 71; ЦДІА України у Львові, ф. 1710, оп. 2, спр. 390, арк. 5; спр. 1603, арк. 1; спр. 1877, арк. 2 тощо.

51 Сборник Русского исторического общества.— Санкт-Петербург, 1889.— Т. 68.— С. 298.

52 Там само.— С. 305.

53 Описи Харківського намісництва XVIII ст.— С. 24.

тера[54], зазначимо: міркування про те, що старшини мають відмінне походження від простолюду, було інтеґральним складником старшинської ментальности. Знову підкреслюємо, що наголошення знатности такого кшталту — лише частина складних плетив тодішньої соціальної психології, формування станової корпоративної свідомости місцевих поміщиків. Проте саме пошук шляхетських коренів, викликаний часто модернізаційними, інкорпоративними заходами російського уряду, змушував уже доволі прагматичних „нових шляхтичів" шукати обґрунтування своїх прав у „старовині". Таким чином, скасування козацьких автономій так чи інакше живило зацікавлення минулим, „річпосполитські" цінності якого становили ідеал місцевої еліти, його незаперечну частину.

Volodymyr MASLIYCHUK

THE ARISTOCRATIC STATUS OF THE SLOBODA-UKRAINIAN KOZAK SENIOR LEADERS OF THE 17TH—18TH C.C. (ONOMASTICS, HERALDRY AND GENEALOGY)

The Kozak senior leaders of the late 17th—18th c.c. for a number of objective reasons attempted to legitimize their status with respect to 'commoners'. Besides 'liberties', this was made possible through changed names, introduction of hereditary coats-of-arms and also through finding out and legitimizing their families' genealogies. These steps, however, reflected the attitudes inherent in the mindsets of the Kozak seniors at the time and can now explain the socio-psychological framework that later ensured the emergence of a new corporate elite.

[54] Kiżwalter Tomasz. O nowoczesności narodu. Przypadek Polski.— Warszawa, 1999.— S. 64.

Ніна ШЕСТАКОВА

РОДИНИ СТРІЛЕЦЬКИХ І КРАСОВСЬКИХ У ЛЬВОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

З давніх-давен у Львові процвітали різні ремесла і торгівля. Інтенсивні зв'язки зі Західною Європою, Московщиною, Молдовою (а через неї — з Кримом і Османською імперією) сприяли розвиткові міста і збагаченню його мешканців, зокрема українського населення, а точніше — православних мешканців Львова, незважаючи на обмеження прав та утиски з боку властей міста.

Купці, або як їх називано у документах латинською мовою mercatores, negotiatores, приїжджали до Львова, вели торгівлю, мешкали у міщан і часто одружувалися з львів'янками, залишаючись тут назавжди. Серед таких неґоціантів був ґданський купець, очевидно, українець з походження, — Стефан Несторович-Красовський. У списку братчиків, опублікованому А. Криловським, є запис, що у 1647 р. Стефан Красовський, перебуваючи у Львові, під впливом вражень від церкви і прихильности та кількости братчиків, вирішив вступити до братства[1]. У 1664 або 1645 р. він одружився з Софією Стрілецькою, а між 1645 і 1650 рр. у них народилися діти: син Микола і близнюки Андрій, Ганна та Стефан (Табл. 1).

Завдяки цьому шлюбові Стефан Красовський поріднився з відомою у Львові родиною Стрілецьких, найзнаменитіші представники якої — Андрій та Роман — були вихованцями славного братчика Івана Красовського[*].

Генеалогічне дерево роду Стрілецьких (Табл. 2) складене за матеріалами актових книг, частково — за документами, опублікованими у статті М. Капраля „Актові матеріали до біографії Івана Красовського за 1574—1619 рр.“[2]

Андрій Кузьмович Підвоєвожий у 1590 р. вступив до Успенського братства, чого не встиг зробити його брат Іван Стрілецький-Підвоєвожий, який помер у 1586 р. Іван Стрілецький був одружений тричі. Від першої дружини Анастасії мав дочку Марухну (Марію або Маргариту), яка вийшла заміж за Івана Красовського. Ім'я другої дружини встановити не вдалося,

---

[1] Криловський А. Львовское ставропигіальное братство.— Кіевъ, 1904.— Приложенія.— С. 9.

[*] Стефан Несторович-Красовський та Іван Красовський не були родичами, а лише однофамільцями.

[2] Капраль М. Актові матеріали до біографії Івана Красовського за 1574—1619 рр. // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1993.— Вип. IV.— С. 90—131.

Таблиця 1

Генеалогія роду Несторовичів-Красовських

третьою [redacted] була Євфімія, ймовірно, дочка Янія Афендика, львівського купця, [redacted] національністю грека. Від третього шлюбу [redacted] Івана Стрілецького були сини Іван, Андрій та Роман і дочка Анна, дружина львівського купця — грека Михаїла Альвізія*.

Андрій та Роман Стрілецькі були заможними — займалися торгівлею [redacted] Туреччиною і Молдовою. Їх імена часто фігурують в актах першої половини XVII ст. у зв'язку з різними фінансовими справами та судовими суперечками. Так, у 1640—1641 рр. слухалася у Львівському війтівському суді справа, підкріплена трьома королівськими декретами, пов'язаними з Андрієм та Романом Стрілецькими та їхніми партнерами: ґданським — Іваном Геричкою та львівським — Яном Ательмаєром. Партнери судилися [redacted] порушення контракту і несплату 3216 злотих і 19 грошей, що їх був винен Іван Геричка за доставлений йому з Молдови поташ[3].

Значну увагу приділив братам Стрілецьким у своїй книзі Владислав Лозинський, називаючи їх „найбільш заповзятливими і найнеспокійнішими міщанами XVII ст."[4] На жаль, В. Лозинський переплутав Андрія та Рома[redacted] їх синами, також Андрієм та Романом. У Романа Стрілецького з дружиною Богданою був син Роман — Roman Strzelecki junior[5]. У 1641 р. Роман Стрілецький-молодший, за „кращими" традиціями цієї родини, судився [redacted] рідним батьком і стриєм, вимагаючи від них повернення свого майна, відшкодування [redacted] зіпсовані речі і зброю, [redacted] також платню [redacted] службу[6].

Дочка Андрія Стрілецького та його дружини Анни — Софія — вийшла заміж [redacted] Стефана Несторовича-Красовського. У Андрія Стрілецького був

* Анна була його другою дружиною. Першою була Марухна, [redacted] згадується в актах упродовж 20-х рр. XVII ст.

3 Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 52, оп. 2, спр. 400, с. 377—981.

4 Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku.— Lwów, 1892.— S. 331.

[redacted] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 230, с. 527.

[redacted] Там само.— Спр. 400, с. 1048—1234.

Таблиця 2

Генеалогія роду Стрілецьких

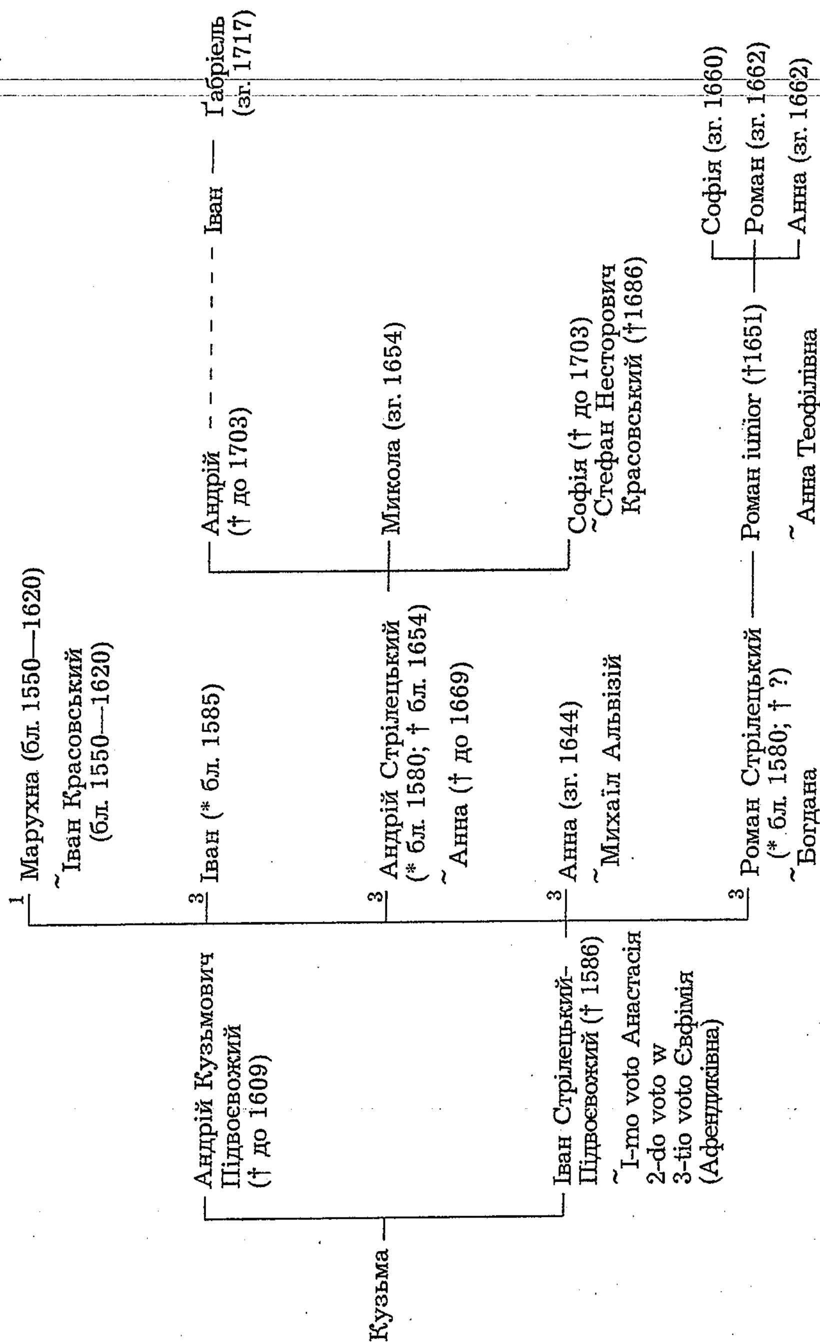

ще позашлюбний син Андрій; матір'ю якого була батькова служниця Оришка, яка загинула від рук власного сина. Деталі трагедії невідомі, натомість в актах зафіксовано угоду, укладену 10 вересня 1644 р. у Львівському гайному суді між Андрієм Стрілецьким — батьком — та братами й сестрами покійної Оришки. По-перше, Андрій Стрілецький мав повернути все, що належало згаданій Оришці, а саме: гроші, які вона заробила у нього на службі, її особисті речі, а також сплатити інші борги. І нарешті, „за голову" нещасної Оришки пан Андрій Стрілецький сплачує 200 злотих, а її брати і сестри, своєю чергою, квитують його сина[7]. Ось майже дослівний зміст цієї угоди.

Родині Стрілецьких належали три кам'яниці. Перша, звана кам'яницею Стрілецьких, містилася на місці будинку на теперішній вулиці Руській, 5, який приєднується до Успенської церкви[8]. Роман Стрілецький, одружившись з Анною Теофілівною, жив у кам'яниці покійного тестя Теофіля Ґінія; співвласником цієї кам'яниці був Стефан Ласковський. Цей наріжний дім у перебудованому вигляді зберігся до наших днів. Сусідня кам'яниця належала Костянтинові Медзапеті. У 1640 р. між сусідами тривала запекла суперечка за... діру в стіні, яку зробив пан Медзапета ще 1633 р., „скориставшись з відсутности у Львові пана Ласковського, а також з того, що сирота Анна, нинішня дружина Романа Стрілецького, не мала опікунів"[9]. Не зупинившись на цьому, Медзапета поступово переробив діру на невеличке віконце, твердячи, що воно було там споконвічно. Цього вже сусіди стерпіти не могли й, взявши за свідків старенських бабусь із навколишніх пивниць і навіть самого Ґабріеля Ланґіша, довели, що ніякого вікна там не було. Дотримуючись норм маґдебурзького права, суд постановив замурувати злощасне віконце.

Андрій Стрілецький володів частиною Афендиківської кам'яниці, яка містилася приблизно на місці нинішнього будинку на вулиці Руській, 16. Цю частину, а також кам'яницю Стрілецьких, згодом успадкував Стефан Красовський.

Стефан Несторович-Красовський належав до найзаможніших міщан Львова другої половини XVII ст.: у 1656 р. його майно оцінили в 100 тис. злотих[10]. Так само, як і його найближчі родичі брати Стрілецькі, він торгував поташем і селітрою. З буковинських лісів, з-під Ясс та Сучави валка з кількох десятків возів прибувала до Львова, звідки поташ переправляли до Ґданська. Як і багато інших львівських купців, Стефан Красовський вів свої справи у тісному контакті з молдовськими господарями, зокрема — з Йоною Дукою, який 1669 р. відступив йому свої права на господарські будівлі для виробництва поташу[11].

У 1668 р. Стефан Красовський переправляв 200 возів поташу з Молдови до Польщі. Але у містечку Язловці поблизу Заліщиків обоз перестрів володар цих земель Станіслав Конєцпольський, краківський каштелян,

---

[7] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 230, с. 316.

[8] Ілюстрації взято з книжок: Вуйцик В. С. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові.— Львів, 1991; Кос Г., Федина Р. Вулиця Руська у Львові.— Львів, 1996.

[9] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 400, с. 754.

[10] Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo...— S. 170.

[11] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 283-а, арк. 1—3.

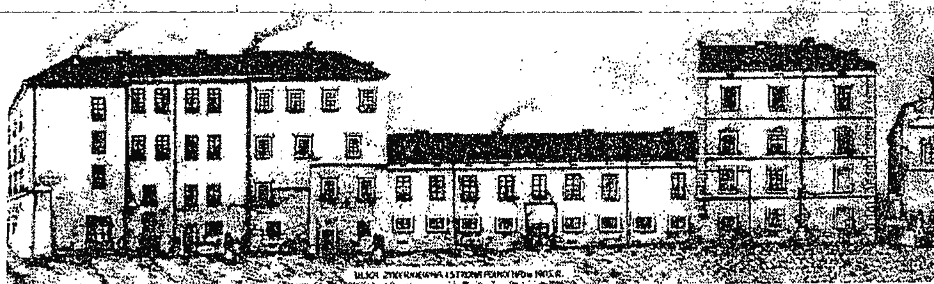

1. Кам'яниця Несторовича
(вул. Зацерковна, або Руська вузька, — нині [redacted] існує)

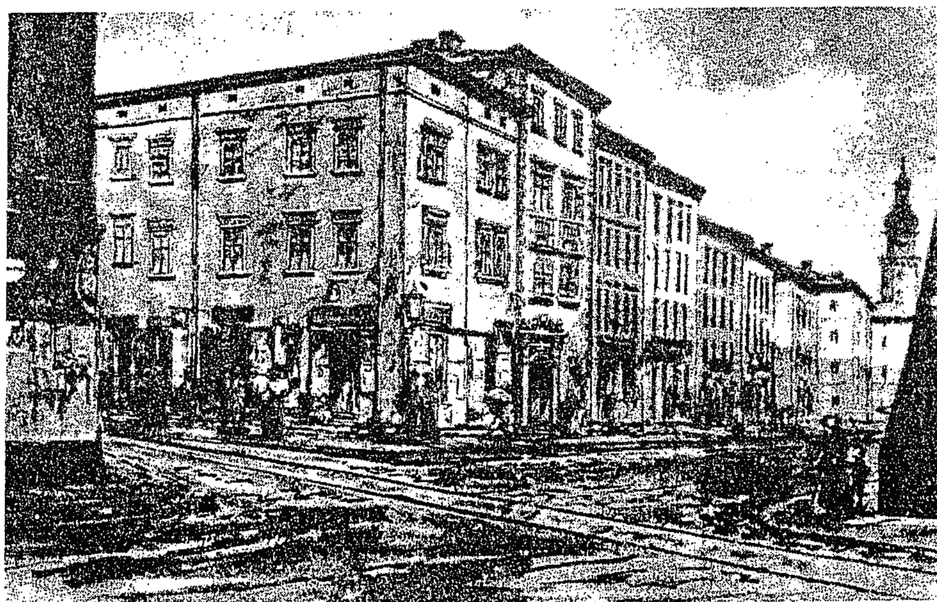

2. Кам'яниця Несторовича
(приблизно ріг вул. Руської і Івана Федорова)

долинський староста і син сандомирського воєводи Александра Конєцпольського. Станіслав Конєцпольський заради інтересів, які він нібито вів з Йоною Дукою, наказав секвеструвати весь поташ, давши Стефанові Красовському розписку лише за 33 діжки, які він „obrócił na swój pożytek“, а саме продав за 30 тис. польських злотих. Решту поташу „пан староста Долинський“ затримав у Бродах під надійною охороною — на велику шкоду львівського купця.

У марних пошуках правди минали роки[12]. 1684 р. Йона Дука, перебуваючи у Львові, на прохання Стефана Красовського засвідчив у суді свою непричетність до цієї справи і заперечив існування спільних інтересів зі Станіславом Конєцпольським[13]. Після смерти Стефана Красовського справу продовжили його вдова і діти, але так само безуспішно.

Друга половина XVII ст. стала початком занепаду Львова, його економіки і культури, його особливого духу, який відчували всі чужинці і який ми, molles nominis Leopolitani*, можемо хіба що уявити. Доля родини Стрілецьких та їхніх спадкоємців Красовських ніби віддзеркалювала долю рідного міста, а їх процвітання і добробут у той період різко контрастували з тим, що ми побачимо на початку наступного століття.

Стефан Красовський володів кількома кам'яницями або їх частинами. Перша з них — Юсковська — придбана 1655 р. у вірменської родини Слоньовських. Вона була суміжною з кам'яницею Лишкевичівською. Обидві вони, очевидно, за свою химерну у плані форму іменувалися „Кривим колом“**. На їх місці тепер стоїть будинок № 8 на вулиці Івана Федорова.

Друга кам'яниця стояла на неіснуючій нині вулиці Зацерковній, яка в актах XVII ст. називається Platea Stricta (seu Angusta) Ruthenorum*** (іл. *1*), а у XVIII ст. — „w Sutkach ulicy Ruskiej“. Приблизна теперішня адреса третьої кам'яниці Несторовичівської — ріг вулиць Руської та Івана Федорова (іл. *2*). Стефанові Красовському, а точніше, його дружині, належали також частини кам'яниць Стрілецької та Афендиківської. Усю цю нерухомість успадкували їхні діти. Після смерти Миколи Красовського (якого з певною імовірністю можна ототожнювати з відомим братчиком) його вдова мешкала в Юсковській кам'яниці разом із шваґром Андрієм та його сестрою Анною.

У 1703 р. брат Андрій і сестра Анна Красовські, „доходячи до певних літ, а їх є понад 50“, склали спільний заповіт[14]. У той час вони залишилися самі, без дітей і родичів: „steriles i niemaiącу żadnych blizkich krewnych (bo ci wszyscy cokolwiek ich było obdorminerunt in Domino)“.

Зважаючи на таку „убогу фортуну“, брат і сестра Красовські вирішили розпорядитися майном так: кам'яниці Юсковська і Стрілецька при-

---

[12] У 1676 р. Стефан Красовський чи Красовський-Несторович отримав шляхетство від короля Яна III і герб Ястшембєц — своєрідну компенсацію за моральні збитки. Див.: Łodzia-Czarniecki K. Herbarz Polski podług Niesieckiego.— Gniezno, 1875—1881.— S. 816.

[13] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 283-а, арк. 3—4.

* Тут — мляві нащадки минулих львів'ян.

** За іншою версією, „Кривим колом“ називали вулицю, що була довкола кварталу між Домініканським костелом, що нині не існує, та вулицею Зацерковною, на початку якої і стояли ці дві кам'яниці.

*** Вулиця Руська вузька.

[14] Там само.— Спр. 3091, арк. 1—2. Це ориґінал, писаний рукою Андрія Красовського, і копія, зроблена у XVIII ст.

значалися для продажу відповідно за 24 тис. і 5 тис. злотих. За частину Афендиківської кам'яниці, придбану ще у бабусі покійної Стефанової тещі 1652 р., Красовські призначили 1 тис. злотих, „але оскільки кам'яниця поступово руйнується, то хай дадуть за неї хто скільки зможе".

У наступному пункті заповіту вирішувалася доля майна, що було під заставою і оцінювалось у 10 тис. злотих. У цю суму входили нерухомість і золото. Далі був розподіл грошових сум, призначених для церков і монастирів. У тому числі Успенській церкві — 3 тис. злотих на видеркаф; з цієї суми студентам бурси щосуботи повинно було видаватися по півтора злотого. Залишок призначався на свічки і лампади. Ченцям Крехівського монастиря, у якому Андрій та Анна наказали поховати свої грішні тіла, на фундуш або на побудову Спаської церкви, alias церкви Преображення Господнього призначалося 6 тис. злотих. Ченцям Почаївського монастиря на видеркаф — 2 тис. злотих[15].

Судячи з наступної частини заповіту, у Андрія та Анни все ж залишились родичі по батьковій лінії за кордоном, про яких вони в ті бурхливі часи не мали жодної звістки. По лінії матері вони мали двоюрідного брата Івана, ймовірно, сина Андрія Стрілецького. Перебуваючи з ним у недоброзичливих стосунках, вони в заповіті записали: „По матінці нашій маємо пана Івана Стрілецького, якого ми не можемо оминути, хоча він на то не заслуговує, бо ні до чого доброго не надається, а тільки ганьбить нас і для того й живе, на наш сором, про що цілому місту відомо". Тільки з любові до його покійного батька вони відписали йому 70 злотих — якщо він їх переживе, у протилежному разі ця сума мала додатися до того, що раніше було записано Крехівському монастиреві.

Більше рідні вони не знали, хіба що дуже далеку, яка не бажала й не очікувала спадку. Одночасно Андрій і Анна засвідчили, що і цим можливим родичам не належить нічого з їхнього майна, набутого „кривавою працею" їхнього батька.

Як не дивно (та й не типово для тодішнього львівського міщанства), брат і сестра Красовські не мали боргів, натомість їм заборгував коронний конюший Ян-Олександр Конєцпольський — родич Станіслава Конєцпольського (двоюрідний брат його батька), який вів розслідування справи про загарбання покійним старостою Долинським (Станіслав Конєцпольський помер у 1694 р.) двохсот возів поташу. Але цієї суперечки він так і не вирішив, даючи тільки марні обіцянки.

Андрій та Анна дістали у спадок ще одну спірну справу — „sprawu Gdańska". У квітні 1701 р. в Гданську помер їх брат Стефан. Виконавцями його останньої волі щодо майна були міщани-вірмени Кшиштоф-Ян Мількевич і Миколай-Домінік Бонятович, які без відома і волі Красовських як спадкоємців розпорядилися майном на свій розсуд — розтринькали і пороздавали кому хотіли. Отож Андрій та Анна, маючи інвентар, грамоти й інші документи на майно покійного брата, заповіли повернути їх і теж записали на хвалу Божу.

Щодо предметів домашнього вжитку — золота, срібла, грошей, одягу, хутра, взуття та іншого, — то все це після опечатування мало бути оцінене і продане за готівку, а гроші — додані до сум, призначених церквам і монастирям.

---

[15] У Почаївському пом'янику є запис про те, що Андрій Красовський зі Львова просить пом'янути Андрія, Стефана, Ірину, Василія, Лаврентія, Параскевію, Димитрія. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 270, арк. 300.

Далі Андрій та Анна Красовські застерігають, щоби їхню останню волю було виконано протягом 12 тижнів після смерти останнього з них. І ніщо не повинно стати на заваді: „Війна чи мир, унія чи дезунія, втручання сильних світу цього чи будь-яких родичів, яких ми цим своїм заповітом повністю усуваємо", — таким чином, жоден із названих у заповіті не залишиться скривдженим і отримає свою частку якнайскоріше.

Щоб не виникло ніяких несподіваних перешкод, Андрій та Анна кожен своєю рукою переписали заповіт, один залишили у себе, а другий передали на зберігання до архіву Львівського капітулу.

Усе це відбувалося у Львові 12 листопада 1703 р.

Анна Красовська пережила і свого брата, і всіх родичів. Разом з усіма мешканцями Львова вона була свідком шведської навали і пограбування міста у вересні 1704 р., а згодом — страшної дворічної морової пошести, від якої загинуло 10 тис. мешканців і яка повернулася знову у 1709—1710 рр.[16]

У 1714 р. Анна Красовська доповнила заповіт ще кількома пунктами. Будучи через хворобу in articulo mortis, Анна розділила гроші, які залишилися у неї після продажу кам'яниць. Півтори тисячі злотих призначалися на похорон і відправу за її душу, решта грошей додавалася до сум згідно з тестаментом 1703 р. У разі, якби, з ласки Божої, повернулося до неї здоров'я, Анна звеліла [illegible] всі гроші купити продовольство.

Анна Красовська доповнювала й уточнювала свій заповіт ще двічі: у червні 1716 р. і травні 1717 р. На той час [illegible] мешкала в кам'яниці Петра Сем'яновича, який милостиво дав притулок їй разом з двома служницями після усіх поневірянь і клопотів з продажем кам'яниць.

Усі заповіти Анни Красовської засвідчені її власноручним підписом і персневою печаткою з гербом Ястшембєц, і тільки остання приписка — її сповідником: „З волѣ П. Красовскои слабой ꙗко сповѣдникъ подписꙋюсѧ рꙋкою власною иєромонах Ѳеѡфилъ"[17].

Nina SHESTAKOVA

THE STRILETS'KIS AND KRASOVS'KIS IN LATE 18TH — EARLY 19TH C.C. L'VIV

The focus of the article is on the history of two related families that used to live in L'viv — the Strilets'kis and Krasovs'ki-Nesorovychis. As documentary sources prove, they were genealogically related and constitute a unique page in the history of Ukrainian families in L'viv.

[16] Chodyniecki I. Historja stołecznego Królestw Galicyi i Lodomeryi Miasta Lwowa.— Lwów, 1865.— S. 268.

[17] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 3091, арк. 12.

ГЕРАЛЬДИКА. СФРАГІСТИКА

Андрій ГРЕЧИЛО

ТЕРИТОРІАЛЬНІ СИМВОЛИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII — ПОЧАТКУ XIV СТОЛІТЬ

Питання появи та становлення територіальних символів у Галицько-Волинській державі залишається ще не до кінця з'ясованим. Основною причиною цього є досить слабка джерельна база як наслідок свідомого й несвідомого нищення тогочасних пам'яток. Виявлені у XIX ст. два типи печаток на княжих грамотах, що можна вважати радше щасливою випадковістю, дали підставу стверджувати існування постійної геральдичної традиції в Галицько-Волинській державі вже на початку XIV ст.

Безсумнівним є і раніше використання різних символів як на західно-українських, так і на сусідніх землях. Але, з одного боку, ми не маємо достатньо точних даних про зміст цих знаків, з другого — дуже часто вони вживалися тільки протягом короткого періоду, а потім їх замінював новий символ. Тобто вони ще не мали притаманної гербам постійности. Як приклад можна навести печатки XIII ст. польських князів, на яких уживалося зображення то орла, то лева[1].

Хроніки та літописи досить часто подають відомості про використання різних прапорів. Скажімо, Ян Длуґош описує під 1209 р. епізод, коли русини під час бою біля Галича захопили польську хоругву, підняли її вгору, а поляків, що збіглися до неї, знищили[2]. Галицько-Волинський літопис повідомляє про облогу 1229 р. Данилом і Васильком Романовичами разом із Конрадом Мазовецьким міста Каліша, коли міщани дорікали Конрадові: „Якщо руська хоругва стане на заборолах, то кому честь учиниш? Чи не обом Романовичам?"[3] Після придушення смути в Галичі 1238 р. Данило на знак перемоги поставив на Німецьких воротах свою хоругву[4]. Проте жодних відомостей про вигляд цих прапорів та зображення на них не маємо.

---

[1] Див.: Żebrawski T. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy.— Kraków, 1865.— Zesz. 1.— N 16—18.

[2] „Locant deinde Rutheni et in altum erigunt Polonicum signum, ad quod dum residuitas Polonorum, qui vel ex caede diffugerant, vel ex persecutione Wlodimiri redierant, credentes illic sous consistere, confluxissent, omnes passim trucidantur" („Тоді русини встановлюють і підносять високо польський стяг. Коли збіглася до нього решта поляків, які або уникли різанини, або поверталися з погоні за Володимиром, і думали, що тут свої, то всіх їх винищили"). Див.: Dlugosz J. Opera omnia.— Cracoviae, 1873.— T. XI.— P. 186.

[3] Летопись по Ипатскому списку.— Санкт-Петербург, 1871.— С. 505.

[4] Там само.— С. 518.

У творі XVII ст. Бартоломея Зиморовича подано досить непевну вістку про нібито перенесення тіла Данила Романовича у 1282 р. князем Левом із Галича до Львова. Хоч саме повідомлення досить сумнівне (за літописними згадками, король Данило був похований 1264 р. у Холмі [redacted] церкві Святої Богородиці[5], [redacted] не у Галичі, й ніяких відомостей про його пізніше перепоховання у Львові немає), однак на увагу заслуговує доволі детальний опис траурної процесії, під час якої перед катафалком мали нести прапори, різні військові трофеї та дві корони — королівську і князівську[6]. Праця Б. Зиморовича написана [redacted] основі давніших хронік і, незважаючи [redacted] можливі неточності, перекручення, помилки [redacted] датуванні чи й домисли автора, цікава фактом використання прапорів у ритуальних заходах Львівської Руси. Аналогічні повідомлення маємо з пізніших часів у Польщі. Так, Янко з Чарнкова, описуючи пам'ятні ритуали після смерти 1370 р. Казимира III, повідомляє, що під час процесії несено 12 прапорів з гербами окремих князівств [у тому числі, мабуть, і [redacted] гербом Руси.— ***А. Г.***], котрі потім склали біля вівтаря та „за звичаєм" переламали їм древка[7].

Значно багатшим джерельним матеріалом (передовсім сфрагістичним) диспонує польська, чеська й угорська геральдика, [redacted] підставі чого устійнення перших земельних знаків у цих країнах можна датувати серединою — другою половиною XIII ст. На цей же період мали б припадати аналогічні процеси й на українських землях, які були тісно пов'язані політично, економічно та культурно зі сусідніми західними державними утвореннями. Це дає підстави припускати, що вживані на той час у Галицько-Волинській державі знаки збереглися й у пізніший період і відігравали роль територіальних символів окремих адміністративних земель. На користь такого твердження свідчить і глибший аналіз уже відомих та нововиявлених матеріалів.

Тому предметом розгляду [redacted] нашій статті є чотири символи, окремі згадки чи припущення про можливе функціонування яких як геральдичних територіальних знаків у період Галицько-Волинської держави ми маємо: лев, галка, двоголовий орел і хрест. Поза розглядом залишається спопуляризований свого часу археологічними знахідками символ грифона[8], котрий хоч і відомий від XV ст. як герб Белзької землі, однак у давньому Галичі застосовувався [redacted] керамічних плитках разом [redacted] низкою різноманітних символів у цілком іншому значенні.

Основними питаннями [redacted] час появи, можливе походження та первісна функція геральдичних територіальних знаків, а також їх колористичне вирішення.

Лев

Двом печаткам, що були прикладені до грамоти князів Андрія і Лева II за 1316 р., а інша ще й до документів Юрія II за 1325—1335 рр., присвячено

[redacted] Летопись [redacted] Ипатскому списку.— С. 570.

[6] Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się.— Lwów, 1899.— S. 54.

[7] Kronika Janka z Czarnkowa.— Lwów, 1907.— S. 17, 19.

[8] Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр.— Івано-Франківськ, 1998.— С. 206; Ткачук Т. М., Тимус К. Л. Галицькі керамічні [redacted] із рельєфними зображеннями [redacted] гончарні клейма: Каталог.— Галич, 1997.— С. 15, № 17.

досить багато різних публікацій та досліджень[9]. Як відомо, на першій печатці на одному боці зображений лев, на зворотному — воїн у лицарському обладунку; на другій — на лицевому боці фіґурує володар на троні та латинськомовна леґенда „+S • DOMINI • GEORGI • REGIS • RUSIE" („Печатка пана Юрія короля Руси"), на зворотному — вершник на коні з прапорцем та щитом у руках, на щиті зображений лев, що спинається на задні лапи, по колу йде напис: „+ S • DOMINI • GEORGI • DUCIS • LADIMIRIE" („Печатка пана Юрія князя Володимирії"). На переконання Богдана Барвінського, перша печатка належала ще князеві Леву Даниловичу (1269—1301), а друга — його синові Юрію Львовичу (1301—1308), котрий уживав титул „король Руси"[10]. Погоджуючись з цим твердженням, уже можемо датувати появу знака з левом не пізніше 1301 р. Видається більш правдоподібним, що стабілізація постійного територіального знака мала б пов'язуватися ще з фактом коронації Данила Романовича у Дорогичині 1253 р. та прийняттям ним королівських атрибутів[11]. Хоч виявити королівську печатку чи інші свідчення про тогочасні знаки досі не вдалося, однак як політичний бік цього факту, так і пізніша апеляція Данилових нащадків до королівської традиції мали б сприяти утвердженню єдиного знака Галицько-Волинської держави.

У деяких публікаціях зображення вершника з печатки трактується як знак Володимирського князівства[12]. Однак така інтерпретація зовсім безпідставна, оскільки печатка короля Юрія виконана відповідно до тогочасної практики європейських володарських маєстатових печаток, на одному боці яких був зображений король або князь на троні (маєстаті), на зворотному — володар або воїн на коні (іноді у турнірному обладунку), а династичний чи територіальний герб фіґурував на щиті лицаря (іноді ще й на попоні коня)[13].

Цілком імовірно, що символ лева уживався ще раніше, наприклад, Романом Мстиславовичем, котрий 1199 р. об'єднав Галицьке і Волинське князівства. Розвиток цієї знакової традиції Данилом Романовичем міг втілитися і в імені одного з його синів, і в назві міста Львова. Очевидно, що все це тільки припущення, для підтвердження яких ще бракує доказів, однак, скажімо, походження топоніма Львів від імені Лева Даниловича

---

[9] Див.: Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce.— Kraków, 1900 [1897—1899].— T. 6.— S. 293—294, 306; Lewicki A. Rutchenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien.— Wien, 1898.— S. 173; Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II Тройденович, князь Малой Руси: Сборник материалов и исследований.— Санкт-Петербург, 1907.— С. 211—310 та інші.

[10] Barwiński B. Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.— 1909.— N 6.— S. 99—104; N 7.— S. 127—130.

[11] Гречило А. Земельна геральдика // Пам'ятки України.— 1991.— № 3.— С. 42; Grechylo A. Eagle and Lion in the heraldry of the Galician-Volhynian State (13th—14th centuries) // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne: Actes du IXe colloque international d'héraldique, Cracovie, 4—8 septembre 1995.— Warszawa, 1997.— P. 125.

[12] Див., наприклад: Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.— Львів, 1999.— С. 154.

[13] Pastoreau M. Heraldry: Its origin and meaning.— London, 1997.— P. 20; Oswald G. Lexikon der Heraldik.— Leipzig, 1984.— S. 330; Ströhl H.-G. Heraldischer Atlas.— Stuttgart, 1899.— Taf. LXII etc.

[redacted] підставі значно пізніших переказів також [redacted] виглядає достатньо арґументованим.

Звично появу лева в геральдиці Галицько-Волинської держави пов'язують із західноєвропейськими впливами. Зрештою, лев був дійсно одним з найпопулярніших геральдичних символів, у тому числі й на сусідніх [redacted] Галичиною землях[14]. Проте [redacted] слід відкидати й можливих давньоруських традицій. Так, І. Крип'якевич звертав увагу, що літописці часто порівнювали [redacted] левом Романа Мстиславовича[15]. Символ лева [redacted] хрестом пізніше також використовувався у Володимирі-Суздальському і його вважали емблемою князя Андрія Боголюбського[16].

Щодо функції цього герба, то [redacted] літературі досить поширеною є думка, що це династичний знак — так званий лев Романовичів. У цьому випадку проводяться аналогії [redacted] династичними знаками центральноєвропейських володарів, котрі поступово набували функції територіального символу підвладних земель. Але, по-перше, немає належних доказів застосування такої практики [redacted] українських землях у XIII ст., [redacted] по-друге, Романовичі мали використовувати традиційні знаки Рюриковичів — Галицько-Волинський літопис постійно наголошує на генеалогічних коренях галицьких князів і зв'язку [redacted] Володимиром Великим. На підтвердження цього говорить і знайдений на Золотому Току в Галичі бронзовий тризуб, що, правдоподібно, мав кріпитися до ременя[17]. Зрештою, Ярослав Дашкевич проаналізував канцелярські описи XV—XVII ст. вислих печаток, прикріплених до автентичних або фальсифікованих грамот князя Лева Даниловича, і дійшов висновку, що на них мав фіґурувати родовий знак Рюриковичів — тризуб або його видозміна („Зуб", як подано у вказаних описах), а появу лева як герба галицьких князів датував [redacted] раніше початку XIV ст.[18] Хоч імовірним [redacted] й паралельне функціонування двох знаків: „Зуба" — як княжого родового, та „Лева" — як територіального герба. Принаймні використання зображення лева князем Юрієм II Тройденовичем, а пізніше литовським князем Любартом і опольським князем Владиславом, поява його на „Монетах Руси", карбованих у Львові [redacted] 1350—1410 рр., однозначно засвідчує, що [redacted] той час „руський лев" уже відігравав функцію земельного, [redacted] не родового знака. Тому можна стверджувати, що лев був територіальним символом Галицько-Волинської держави (не пізніше першої чверти XIV ст.) і зберігся [redacted] пізніших гербах Львівської землі, Руського воєводства, [redacted] також [redacted] елемент львівського міського герба.

Щоправда, [redacted] галицько-волинському варіанті лев отримав цілком самостійне оформлення — він спинався на скелю, що, правдоподібно, мало відображати географічні особливості держави, розташованої біля Карпатських гір. Я. Дашкевич звернув увагу [redacted] неправильну інтерпретацію

---

[14] Див.: Louda J. The double-queued lion of Bohemia [redacted] symbol of soveregnty // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne.— P. 99—110; Vajaj S. de. L'aigle et le lion en héraldique hongroise // Там само.— P. 111—122 etc.

[redacted] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.— С. 112.

[16] Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская геральдика и сфрагистика.— Москва, 1974.— С. 148.

[17] Пастернак Я. Старий Галич...— С. 254.

[redacted] Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей.— Львів, 1993.— С. 32—33.

а

1

б

Територіальні символи Галицько-Волинської держави:
1 —печатка з грамот князя Юрія II. *1325—1335 рр.*: *а* — аверс; *б* — реверс

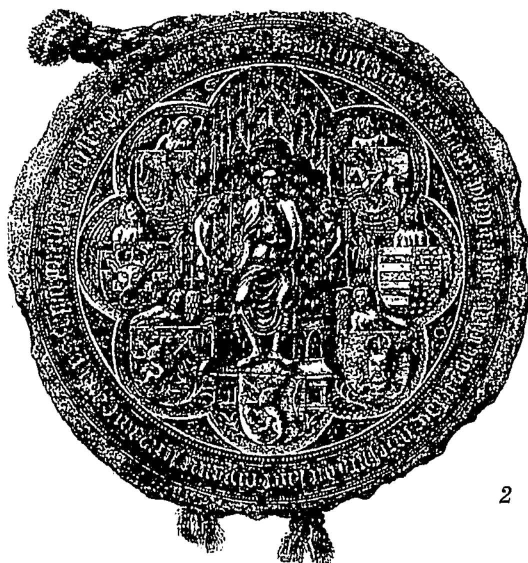

2

3

Територіальні символи Галицько-Волинської держави (*продовження*):
2 — печатка князя Владислава Опольського. *1379 р.*;
3 — печатка короля Владислава Ягайла. *1388 р.*

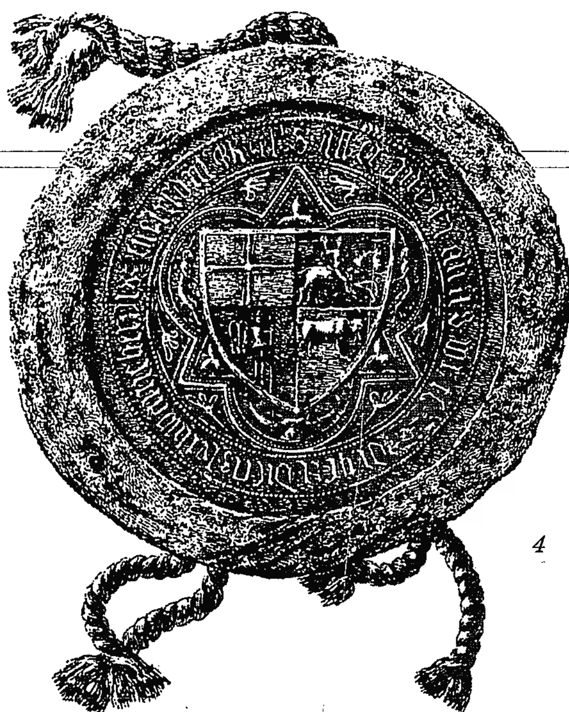

4

5

Територіальні символи Галицько-Волинської держави (*продовження*):
4 — печатка великого князя Вітовта. *1404 р.*;
5 — печатка великого князя Вітовта. *1407 р.*

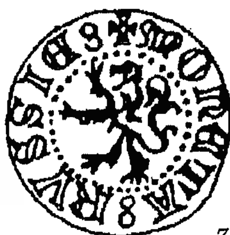

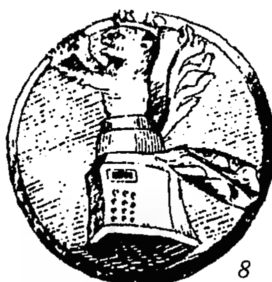

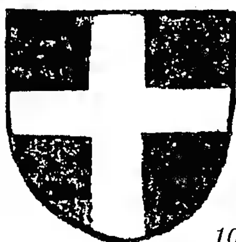

WOiewodztwo Ruſkie nośi Lwá w koronie złotey w polu błekitnym.

Ziemiá Háliċka tákiego klejnotu vżywa.

Przemyſka ziemiá nośi Orłá złotego w koronie o dwu głowách w polu błekitnym.

Територіальні символи Галицько-Волинської держави (*продовження*):
6 — перстенева печатка з зображенням птаха. *XIV ст.*; *7* — монета Руси. *Друга половина XIV ст.*; *8* — герб Руси на архітектурній деталі однієї із споруд м. Кракова. *Друга половина XIV ст.*; *9* — герб з левом із „Гербовника Золотого Руна“. *XV ст.*; *10* — герб з хрестом із книги „Armorial Gymnich“. *Перша половина XV ст.*; *11* — герб з галкою із книги „Armorial Gymnich“. *Перша половина XV ст.*; *12* — герб з левом із книги „Armorial Gymnich“. *Перша половина XV ст.*; *13* — герб Руського воєводства з книги Б. Папроцького „Gniazdo cnoty“. *1578 р.*; *14* — герб Галицької землі з книги „Gniazdo cnoty“. *1578 р.*; *15* — герб Перемишльської землі з книги „Gniazdo cnoty“. *1578 р.*

у літературі лева з першої печатки як „крокуючого“, хоч насправді він якраз спинався вертикально на скелю[19]. На другому типі печатки некоронований лев, наскільки це можливо простежити за репродукціями, також спинається на задні лапи, але скелі немає. Цей символ вписаний у щит і вже однозначно має трактуватись як герб[20]. Корона на голові лева з'являється після розпаду держави і захоплення основної частини її земель польським королем Казимиром III, котрий уживав титул „король Польщі і Руси“,— коронований лев фігурує у декорі кількох тогочасних архітектурних пам'яток[21]. Проте його наступники й надалі використовували некоронованого лева: таке зображення маємо на „Монетах Руси“ з другої половини XIV ст. короля Людовика Угорського, Владислава Опольчика та Владислава Ягайла, [redacted] маєстатових володарських печатках, на надгробку короля Владислава Ягайла, на прапорі Львівської землі під час Ґрюнвальдської битви та інших пам'ятках. Опис прапора [redacted] 1410 р. подає нам колористику символу: жовтий (золотий) лев спинається на скелю на синьому тлі[22]. Таке кольорове вирішення підтверджується усіма пізнішими джерелами.

Слід зазначити, що [redacted] цей час паралельно функціонують два різновиди герба. У фламандському гербовнику „Armorial Gymnich (Lyncenich)“ з першої половини XV ст. поданий герб [redacted] підписом „lemborch“: золотий некоронований лев, що спинається на скелю у синьому полі[23]. В іншому тогочасному гербовнику, відомому тепер як „Кодекс Берґсгаммар“, фіґурують уже два герби: золотий некоронований лев у синьому полі з підписом „lanborch“ та варіант зі срібною скелею [redacted] підписом „d'lant van lanborch“[24]. Очевидно, що ці перекручені написи означали Львів (Лемберґ) і Львівську землю. Обидва варіанти гербів також зафіксовані (без підписів) у ще одному творі XV ст. — „Гербовнику Золотого Руна“[25]. Точна функція кожного з гербів повністю не з'ясована. Із впевненістю можна лише сказати, що це не [redacted] герби Львова, оскільки на міському знаку лев крокував у міській брамі. Правдоподібно, лев зі скелею мав би символізувати Львівську землю, [redacted] герб без скелі уособлював усю Галицько-Волинську Русь.

---

[19] Дашкевич Я. Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша [redacted] XIV ст.) // Знак.— 1998.— Ч. 16.— С. 6—8.

[20] Польський дослідник С. Кучинський робить спроби приписати королеві Казимирові III „сильнішу геральдичну стилізацію, згідно з найкращими гербовими зразками епохи“ цього знака (див.: Kuczyński S. K. Herby terytorialne na polskich monetach średniowiecznych // Nummus et historia: Pieniądz Europy średniowiecznej.— Warszawa, 1985.— S. 230; його ж. Polskie herby ziemskie: Geneza, treści, funkcje.— Warszawa, 1993.— S. 14). Але подібні твердження зовсім безпідставні, оскільки вже [redacted] печатках короля Юрія за 1325—1335 рр. герб мав повністю завершений геральдичний вигляд і ніякого „поліпшення“ [redacted] потребував, та й, зрештою, [redacted] отримав.

[redacted] Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie...— S. 14.

[22] Dlugosz J. Opera omnia.— Cracoviae, 1877.— T. XIII.— P. 39.

[23] Heymowski A. Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, recte Lyncenich // Studja Źródłoznawcze.— 1985.— T. XXIX.— S. 114.

[24] Heymowski A. Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar // Studja Źródłoznawcze.— 1967.— T. XII.— S. 84.

[25] Piekosiński F. Heraldyka polska wieków średnich.— Kraków, 1899.— S. 367—371.

Галка

До двох грамот князя Юрія II з 1334 та 1335 рр. були підвішені також і печатки галицько-волинських бояр із зображенням птаха[26]. Персневі печатки з подібним сюжетом виявлено під час археологічних розкопок чи випадково знайдено в різних місцевостях сучасних Львівської, Тернопільської та Волинської областей[27]. Зображені на них птахи подані з повернутим корпусом та головою у профіль і з піднятими або зі складеними крильми. Така постава не відповідає практиці відтворення геральдичного орла, тому птаха можна ідентифікувати як ворону, галку чи крука. Такі птахи мають певну традицію в емблематиці скандинавських і угро-фінських народів, тому їх використання в символах могло виникнути або під варязьким, або під угорським впливом. Хоч правдоподібнішим видається місцеве походження цього знака як асоціативного символу, що мав легко ототожнюватися з іменем міста Галича.

Зображення птаха на печатках багатьох бояр, які становили суспільну еліту Галицько-Волинської держави, наводить на думку, що цей знак не міг виконувати функції родового, оскільки навряд чи всі власники таких персневих печаток були представниками однієї родини. Більш імовірно, що галка була спершу місцевим родоплемінним знаком, під яким збройне лицарство виступало в походи, а пізніше використовувалась як володарем-феодалом, так і його васалами, набувши таким чином значення і лицарського, і територіального символу.

Перший кольоровий опис знака як герба Галицької землі подає польський хронікар Я. Длуґош, перераховуючи прапори всіх полків, що брали участь у Ґрюнвальдській битві 1410 р.: „Чорна галка з короною на голові, у білому полі"[28]. В іншій своїй праці „Клейноди Королівства Польського" автор не тільки подав опис герба — „чорна коронована галка з піднятими крилами у білому полі", — але й вказав на подібність назв міста і землі та пояснив слов'янське значення слова „галка" (праця писана латинською мовою)[29].

У двох фламандських гербовниках XIV ст. подано без підпису герби зі зображенням чорної некоронованої галки з розгорнутими крильми у золотому полі[30]. Але всі пізніші джерела подають герб Галицької землі у срібному полі.

Двоголовий орел

Описуючи розбудову Данилом Романовичем холмських укріплень, літопис згадує про кам'яну вежу „за поприще від города", на якій був

[26] Див.: Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей...— С. 211—310.

[27] Грушевський М. Молотовське срібло: Археологічна замітка // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1898.— Т. XXV, кн. V.— С. 1—6; Гаврилюк В. Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей.— Львів, 1994.— С. 24—25; Терський С. Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. // Шоста наукова геральдична конференція: Матеріали.— Львів, 1997.— С. 89—91 та інші.

[28] Dlugosz J. Opera omnia.— T. XIII.— P. 39.

[29] Dlugosz J. Insignia seu clenodia Regis et Regni Polonia.— Poznań, 1885.— P. 17.

[30] Heymowski A. Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich....— S. 115; його ж. Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar.— S. 81.

вирізьблений орел[31]. На думку А. Петрушевича, якої дотримувався й І. Крип'якевич, це зображення представляло двоголового орла, якого [redacted] би використовувати Данило[32]. На той час орел — спершу одноголовий, а пізніше двоголовий,— застосовувався у символіці Візантійської імперії, а між 1410—1433 рр. був оголошений імператором Сиґізмундом І гербом Священної Римської імперії[33]. Після захоплення турками Константинополя 1453 р. цей символ переймає великий московський князь Іван III, [redacted] також двоголовий орел поширюється на інші землі, що були під впливом Візантії й уважали себе якоюсь мірою її спадкоємцями*.

Сильні політичні та культурні впливи Візантії [redacted] Київську Русь мали б позначитися й [redacted] символіці. Не випадково на ктиторській фресці Софії Київської зображення орлів у декоративних картушах прикрашають плащ Ярослава Мудрого[34]. Правдоподібно, через Київ символ орла був принесений і на галицькі землі. Зрештою, місцеві князі постійно апелювали до київської традиції. Тоді цим можна досить легко пояснити і причини появи такого знака на західних рубежах Руси, і зміст, що вкладався у нього.

На прапорі Перемишльської землі під час Ґрюнвальдської битви 1410 р. був зображений жовтий двоголовий орел під однією короною на синьому полотнищі[35]. Проте в „Клейнодах" Я. Длуґоша поле герба вказане червоним[36]. Серед учасників Констанцького собору 1413 р. у „Хроніці" Ульриха Ріхенталя згадується безіменний князь з Червоної Руси, гербом якого мав би бути перетятий щит, у верхньому срібному полі — три червоні хрести, [redacted] нижньому чорному — половина золотого двоголового орла[37]. Однак усі пізніші джерела також подають зображення золотого орла на синьому тлі.

Хрест

У „Книзі знань", відомій за трьома манускриптами і датованій близько 1350 р., описуються подорожі монаха-францисканця [redacted] Кастилії та подані кольорові малюнки гербів і прапорів відвіданих ним країн. Хоч саме джерело викликає певні сумніви,— чим далі від іспанських земель, тим складніше ідентифікувати вказані країни та знайти підтвердження їх символів у пізніших матеріалах,— але досить легко всі дослідники визна-

---

31 Летопись по Ипатскому списку.— С. 559.

32 Петрушевич А. О городѣ Галичѣ [redacted] Лyквой // Вѣстник Народного Дома.— 1887.— Ч. 52.— С. 467; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.— С. 154.

[redacted] Див. про це: Maclagan M. The Byzantine Empire and Heraldry // Genealogia & Heraldica. Actas do 17-o Congresso Internacional das Ciencias Genealógica [redacted] Heráldica: Heráldica.— Lisboa, 1986.— P. 345—347; Leonhard W. Das Grosse Buch der Wappenkunst.— München, 1978.— S. 193—195; Oswald G. Lexikon der Heraldik.— S. 101; Андрич Дж. Історія герба Королівства Сербії (1882—1918) // Знак.— 1996.— Ч. 11.— С. 15.

* Ще й досі двоголовий орел [redacted] державних символах Росії, Албанії, Югославії, [redacted] використовується [redacted] емблематиці Греції.

34 Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора [redacted] Киеве.— К., 1989.— С. 63, 84.

35 Dlugosz J. Opera omnia.— T. XIII.— P. 39.

36 Dlugosz J. Insignia seu clenodia Regis et Regni Polonia.— P. 16.

[redacted] Piekosiński F. Heraldyka polska...— S. 392.

чили відвідане автором після Польщі „королівство Леон, яке німці називають Люмбрек“, як Галицько-Волинську державу[38]. Проте складніше виглядає справа зі символом — як королівський прапор вказано зелене полотнище з червоним рівним хрестом (за іншим манускриптом — хрест встановлений над півмісяцем, повернутим ріжками вгору)[39]. Це повідомлення видається дещо контроверсійним. Крім того, поряд з відомими знаками Чехії, Німеччини, Угорщини у книзі подано не зовсім звичні польський і лівонський прапори[40].

Але традиція хреста на західноукраїнських землях зберігається й пізніше. Він також був одним із найпоширеніших геральдичних символів у Європі, а різні варіанти хрестів та інших релігійних символів дуже часто застосовувалися на прапорах ще за часів Київської Руси, про що свідчать мініатюри з так званого Радзивілівського літопису.

Після розпаду Галицько-Волинської держави Волинь відійшла до складу Великого Князівства Литовського, в якому до 1452 р. зберігала статус окремого князівства. На печатці великого князя Вітовта з документів 1401—1404 рр. фіґурує чотиридільний щит з основними територіальними гербами, серед яких і хрест[41]. На маєстатовій печатці цього ж князя з 1407—1430 рр. герби подані на чотирьох окремих щитах, які оточують постать володаря на троні[42]. На пізніших печатках литовських князів підпис під щитом із хрестом однозначно вказує на те, що це земельний герб Волині.

Срібний хрест у червоному полі та золотий хрест на синьому щиті подані серед польсько-литовських гербів у двох фламандських гербовниках першої половини XV ст., причому в одному з них герб з червоним полем підписаний як „nowengrote“, що мало, мабуть, означати Новогрудок[43]. Проте всі джерела XVI ст. і пізнішого періоду однозначно визначають срібний хрест у червоному полі як герб Волині, з тою тільки відмінністю, що в гербовниках з другої половини XVI ст. замість прямого хреста подається так званий лапчастий — з розширеними раменами.

Геральдична традиція територіального знака в Галицько-Волинській державі існувала принаймні з початку XIV ст. Роль земельного герба відігравав символ лева, який відомий у двох варіантах — зіпнутого на скелю та без неї. Правдоподібно, що традиція цього знака зародилася ще після отримання Данилом Романовичем королівського титулу в 1253 р.

---

38 P a s c h G. Drapeaux du „Libro de Conscimiento“ // Vexillologia.— Paris, 1969.— T. II.— N 1/2.— P. 18; К л и м к е в и ч Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка-2000.— К., 2000.— Вип. 35—36.— С. 106.

39 P a s c h G. Drapeaux du „Libro de Conscimiento“.— P. 18.

40 Т а м с а м о.— P. 17—18.

41 V o s s b e r g F. A. Siegel des Mittelalterrs von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen.— Berlin, 1854.— Taf. 23; S e m k o w i c z W. Sfragistyka Witolda.— Kraków, 1931.— S. 12; G u m o w s k i M. Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1930.— Rocz. VII.— Zesz. 3—4.— S. 720.

42 V o s s b e r g F. A. Siegel des Mittelalterrs...— Taf. 22; S e m k o w i c z W. Sfragistyka Witolda.— S. 19—20; G u m o w s k i M. Pieczęcie Książąt Litewskich.— S. 720—721.

43 H e y m o w s k i A. Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich...— S. 115—116; й о г о ж. Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar.— S. 81—83.

або й ще раніше. Низка інших джерел свідчить про можливість використання на той час ще кількох символів для окремих уділів або земель — галки, двоголового орла та хреста. Усі ці знаки могли виникнути на місцевому ґрунті або під впливом культурних контактів зі сусідніми народами. Після розпаду Галицько-Волинської держави ці символи вже однозначно на початку XV ст. стали відігравати роль територіальних гербів. Правдоподібно, ці давні знаки були перейняті новими володарями, включені до групи власних земельних символів і профункціонували аж до кінця XVIII ст., зазнаючи впродовж цього часу незначних змін, доповнень чи нашарувань.

Andriy HRECHYLO

TERRITORIAL SYMBOLS OF THE HALYCH-VOLYNIAN STATE OF THE LATE 13TH — EARLY 14TH C.C.

The article reviews the emergence of the first territorial coats-of-arms in Ukraine. As various sources suggest, the first signs of such heraldic traditions go [illegible] far back as the Halych-Volynian State. The stories behind these signs were local in origin, even though they might have emerged under the influence of external sources. After the break-up of the Halych-Volynian State in the mid—14th century, the symbols lingered on and were taken over by new owners, made part of their own coats-of-arms and used until the late 18th c., while some of them were used until as recently as early 20th century.

Ірина ПЕТРИЧЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ МІСЬКИХ ГЕРБІВ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ НАМІСНИЦТВІ У 80-х РОКАХ XVIII СТОЛІТТЯ

Проблема міського герботворення не є новою в історіографії. Ще в середині XIX ст. побачила світ праця О. Лакієра, в якій уперше в загальних рисах досліджено історію створення та розвитку міських гербів у Російській імперії, простежено тісний зв'язок між гербами та печатками[1]. У праці іншого історика П. Вінклера також уперше були зібрані, систематизовані та описані герби міст, губерній, областей і посадів Російської імперії, у різний час затверджені царським урядом[2]. Серед уміщених у цьому своєрідному атласі гербів (а їх тут близько 700) і й герби міст Чернігівського намісництва. У вступній частині книги автор торкнувся питань виникнення вітчизняних гербів, правил їх створення. П. Вінклер зробив спробу розшифрувати символіку міських гербів, встановити зв'язок між зображеннями на гербах і особливостями розвитку того чи іншого міста. Увага українських дослідників була зосереджена головним чином на вивченні історії печаток і гербів гетьманів та козацької старшини. Але в працях окремих українських істориків — О. Лазаревського, Г. Милорадовича, В. Модзалевського — знаходимо описи гербів деяких міст Лівобережної України (Глухова, Конотопа, Батурина, Гадяча, Кролевця та інших).

Проблемам міської і обласної геральдики XVIII—XIX ст. присвячено низку статей та спеціальну монографію Н. Соболєвої[3]. Вона докладно розглянула історію становлення і розвитку територіальної геральдики з моменту виникнення у Росії Герольдмейстерської контори (1722) і до кінця XIX ст. Історія міського герботворення в Україні висвітлюється Н. Соболєвою лише побіжно.

---

[1] Лакиер А. Б. Русская геральдика.— Санкт-Петербург, 1855 [перевид.: Москва, 1990].

[2] Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 г.— Санкт-Петербург, 1900.

[3] Соболева Н. А. Российская городская геральдика // Вопросы истории.— 1976.— № 3.— С. 49—63; її ж. Символы русской государственности // Там само.— 1979.— № 6.— С. 47—59; її ж. Становление института городского герба в России XVIII века // История СССР.— 1981.— № 2.— С. 170—181; її ж. Российская городская и областная геральдика XVIII—XIX вв.— Москва, 1981.

Цю прогалину [redacted] науковій літературі заповнила монографія В. Рум'янцевої[4]. Дослідниця простежує історію виникнення і подальшу еволюцію міських гербів Лівобережної України від давніх часів до 1917 р. Значну увагу В. Рум'янцева приділила історії гербів міст Чернігівського намісництва.

Серед новітніх досліджень з історії міської геральдики слід згадати серію публікацій, уміщених на сторінках вісника Українського геральдичного товариства „Знак", присвячених, зокрема, гербам Чернігова, Ніжина та інших міст[5]. Значне зацікавлення викликає упорядкований І. Ситим каталог міських печаток Лівобережної України XVII—XVIII ст. із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, який знайомить нас з гербами багатьох населених пунктів, зображених на печатках, дає уявлення про зовнішній вигляд цих знаків, їх трансформацію[6]. Цікавою у цьому ж контексті [redacted] публікація Н. Грабової, [redacted] якій описано 127 печаток полкових та сотенних канцелярій, оскільки зміна зображення на печатках часто-густо була наслідком такої зміни на гербі[7]. Певним підсумком дослідження загальних тенденцій розвитку міської геральдики [redacted] Україні стала кандидатська дисертація А. Гречила[8].

Отже, проблеми міської геральдики так чи інакше неодноразово порушувалися істориками XIX—XX ст. Ми ставили собі за мету зібрати увесь наявний матеріал щодо запровадження гербів міст Чернігівського намісництва у 80-х рр. XVIII ст., [redacted] також ввести у науковий обіг деякі нововиявлені документи [redacted] фондів Центрального державного історичного архіву України у Києві.

В останній чверті XVIII ст. царат приступив до остаточної ліквідації політичної автономії Гетьманщини і поширення [redacted] Лівобережну Україну загальнодержавного адміністративно-політичного поділу Росії. Водночас спостерігалося стрімке зростання міст, підвищення їх ролі у житті суспільства й держави.

Як відомо, на підставі царського указу від 16 вересня 1781 р. було створено три намісництва — Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, кожне [redacted] яких, у свою чергу, складалося з 11 повітів. Усі повітові містечка отримували статус міст[9]. Відповідно до „Учреждения для управления губерний Всероссийской империи", поряд [redacted] губернськими та повітовими органами управління створювалися й міські.

Характерним явищем суспільно-політичного життя у цей період стала масова поява гербів міст. Цілком слушно вважати це прямим наслідком

---

[4] Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма.— К., 1986.

[5] Ситий І. Герб Чернігова // Знак.— 1993.— Ч. 3.— С. 1—2; його ж. Ніжинські печатки із збірки В. В. Тарновського // Там само.— 1995.— Ч. 10.— С. 4; Морозов О. Історичний герб Ніжина // Там само.— 1994.— Ч. 5.— С. 12 [redacted] ін.

[6] Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упоряд. Ситий І. — Львів; Чернігів, 1995.

[7] Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історико-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 270—291.

[8] Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку / Дис. ... канд. іст. наук (на правах рукопису).— К., 1996.

[9] Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ).— Санкт-Петербург, 1830.— Т. 21.— № 15227—15229.

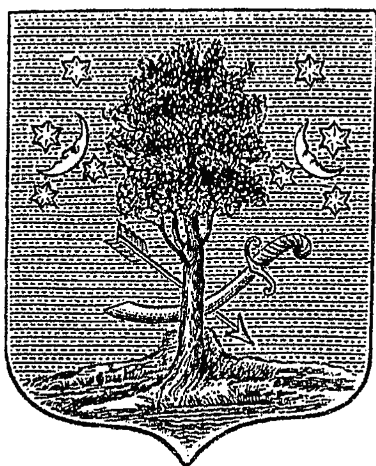

1

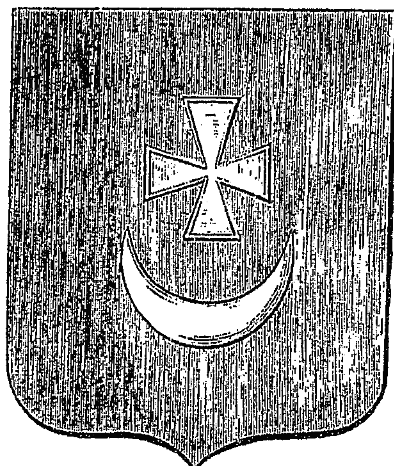

2

3

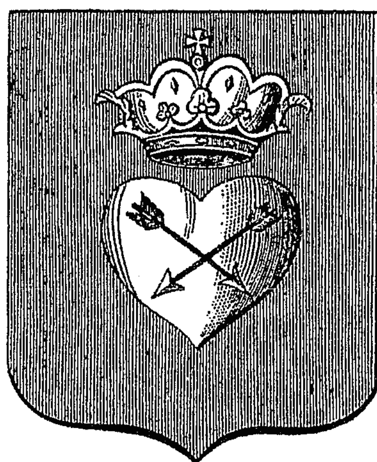

4

Герби міст Чернігівського намісництва:
1 — Березна; *2* — Борзна; *3* — Гадяч; *4* — Глинськ.
80-і роки XVIII ст. За П. Вінклером

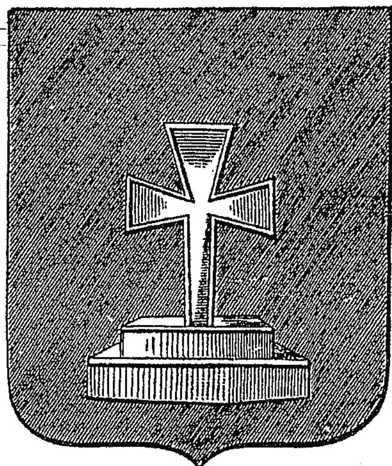

5

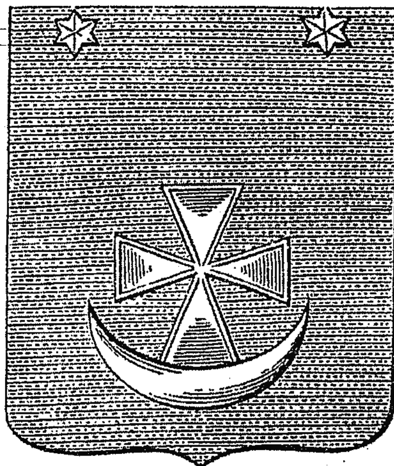

6

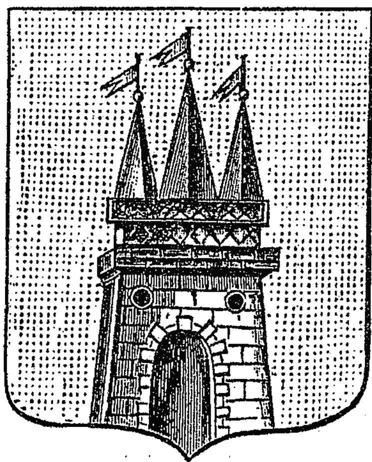

7

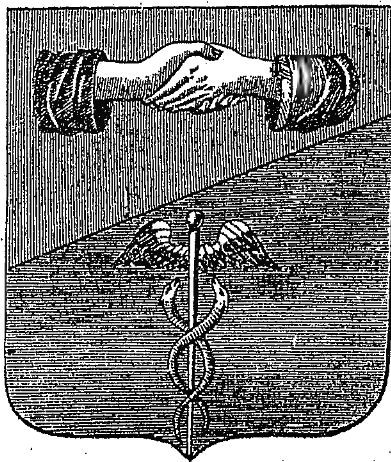

8

Герби міст Чернігівського намісництва (*продовження*):
5 — Ромни; *6* — Зіньків; *7* — Лохвиця; *8* — Ніжин.
80-і роки XVIII ст. За П. Вінклером

адміністративно-територіальної реформи, розпочатої царським урядом[10]. Створення намісництв і затвердження гербів міст відбувалося майже синхронно. Як правило, інтервал становив рік-півтора. Так, зокрема, царські укази про герби міст намісництв Лівобережної України з'явилися наступного року після проголошення намісництв[11].

Процес герботворення мав цілеспрямований характер. Герольдмейстерська контора, де головним чином проводилася ця робота, ретельно перевіряла, чи мало місто герб раніше, коли і ким він був наданий. Якщо ж герба не було, обов'язково збиралися відомості про місто, на підставі яких і створювався його герб[12]. Збір такої інформації щодо Чернігівського намісництва здійснив статський радник Олександр Волков.

4 червня 1782 р. було видано імператорський указ, який затвердив герби міст Чернігівського намісництва. У ньому, зокрема, говорилося: „Наместничество Черниговское составляющим городам, по приказанию Сената, правящим должность Герольдмейстера, Действительным Статским Советником Волковым гербы, поелику они прежде уже были собраны, и представлены с описанием их Сенату". Представлені герби отримали резолюцію Катерини II: „Быть по сему"[13].

Незабаром, 28 липня 1782 р., зроблені за наказом імператриці копії малюнків гербів та їх описи за підписом Олександра Волкова були відіслані до Чернігівського намісницького правління, яке 28 вересня 1782 р. прозвітувало в Сенат про їх отримання[14]. Чернігівське намісницьке правління, своєю чергою, наказало „с присланных [...] городам Черниговского наместничества гербов [...] скопированные копии отослать при указах, что до котораго города принадлежит, к городничим, предписав им чтобы они от себя учиня тако с них рисунки с описанием отослали от себя и в протчие уездные присудственные места, именно уездные и нижние земские суды, дворянские опеки, городовые магистраты и нижние расправы"[15].

Вдруге за доби Катерини II міські герби опинилися у центрі її уваги в 1785 р., коли була опублікована „Грамота на права и выгоды городам Российской империи". Пункт 28 проголошував: „Городу иметь герб, утвержденный рукою Императорскаго Величества и оный герб употреблять во всех городовых делах". Для надання більшої ваги „высочайшей милости" до кожного міста мала надсилатися спеціальна грамота з переліком різних привілеїв та кольоровим малюнком герба[16].

Що ж являли собою герби повітових міст Чернігівського намісництва, які їх історичні корені? Цікава інформація щодо цього трапляється, зо-

---

[10] Каменцева Е., Устюгов Н. Русская сфрагистика и геральдика.— Москва, 1974.— С. 187; Соболева Н. А. Российская городская геральдика.— С. 61; її ж. Становление института городского герба в России...— С. 179; її ж. Российская городская и областная геральдика...— С. 89, 97—98, 110—111; Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины...— С. 95, 114.

[11] ПСЗ.— Т. 21.— № 15422—15424.

[12] Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика...— С. 106.

[13] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423.

[14] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 204, оп. 2, спр. 12, арк. 2—6.

[15] Там само.— Арк. 13.

[16] ПСЗ.— Санкт-Петербург, 1830.— Т. 22.— № 16188.

крема, [redacted] „Черниговскаго наместничества топографическом описании...“ О. Шафонського[17]. У 1784 р. щойно утворені намісницькі правління одержали вказівку Катерини II „сочинить для собственного ея употребления топографическое описание каждого наместничества порознь“[18]. На Чернігівщині за цю справу, за дорученням генерал-губернатора А. Милорадовича, взявся високоосвічений урядовець О. Шафонський[19]. 1786 р. він закінчив свою працю і наступного року власноручно підніс рукопис [redacted]Черниговскаго наместничества топографического описания...“ Катерині II під час її перебування у Чернігові.

О. Шафонський не задовольнився традиційною програмою і зібрав цікаві відомості [redacted] історії та етнографії краю. Він трохи видозмінив і розширив анкету опису намісництва, розроблену головою комісії щодо впорядкування загального опису Російської імперії П. Соймоновим[20]. О. Шафонський склав також власний план опису міст Чернігівського намісництва, у восьмому пункті якого, зокрема, запитувалося: „Какой города герб и кем пожалован“[21].

Першим у праці О. Шафонського згадується герб губернського міста Чернігова. Імператорським указом 1782 р. як герб Чернігова був затверджений „одноглавый черный, увенчанный золотою короною орел, держащий в левой кохти позлащенный крест в серебряном поле“[22]. Старий же герб Чернігова (святий Владислав у військовому обладунку [redacted] червоною хоругвою), наданий місту 1623 р. польським королем Сигізмундом III, було скасовано[23]. О. Шафонський подає детальніший опис нового чернігівського герба: „Герб состоит из четвероугольнаго продолговатого щита; в [redacted] нижние углы круглые, [redacted] нижнем краю, по средине, острое возвышение [цією фразою починається [redacted] О. Шафонського опис усіх гербів міст. — *І. П.*]. На щиту стоит в сребном поле одноглавый черный, увенчанный золотою короною, с распростертыми крыльями, [redacted] левую сторону смотрящий орел, у котораго нос и обе ноги по самыя перья золотые; [redacted] левой когте держит вкось длинный позлащенный крест, так что оный крест, лежа на груди и шее орла, верхнею своею частью между правым крылом и головою находится“[24]. Звідки і від кого бере свій початок цей герб, авторові „Черниговскаго наместничества топографического описания...“ було невідомо. Але виходячи з того, що „он еще за польскаго владения почитался гербом княжения Черниговскаго, [redacted] после владетельных Черниговских Российских князей никакие другие [redacted] нем не княжили“, О. Шафонський зробив висновок, „что он от самых Российских князей до разорения

---

[17] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое [redacted] кратким географическим и историческим описанием Малой России, [redacted] частей коей [redacted] наместничество составлено.— К., 1851.

[redacted] ЦДІА України у Києві, ф. 1959, оп. 1, спр. 52, арк. 2.

[redacted] Там само.— Ф. 736, оп. 1, спр. 972, арк. 2.

[20] Там само.— Ф. 1959, оп. 1, спр. 52, арк. [redacted] зв.—10.

[redacted] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. XXI.

[22] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей...— С. 166.

[redacted] Ситий І. Герб Чернігова.— С. 2.

[24] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 245—246.

Татарскаго введен“[25]. Висічене з каменю зображення герба Чернігова „как он действительно ныне есть“, за свідченням О. Шафонського, можна було побачити „в Черниговском Борисоглебовском архиерейском монастыре, на стене старых каменных палат, по крепостном валу к Любецким воротам стоящих, и бывшими в нем доминиканами сооруженных“. Він також „на древних царских чертогах в Московском Кремлевском дворце [...] между протчими Российскими царскими и княжескими гербами, из камня высеченными, виден“[26]. Цей же герб, з тією лише різницею, що орел не в лівому, а в правому кігті тримав хрест, здавна використовували на своїх печатках колишня Чернігівська полкова канцелярія, полковий суд та полкова сотня[27].

На гербі повітового міста Городні зображений „в красном поле черный якорь и три серебряныя звезды, положенныя одна в верху, а прочия две по сторонам онаго“[28]. О. Шафонський вдався до детальнішого опису цього герба: „На щите в красном поле железный якорь, прямо кольцем вверх стоящий, якобы на оном висит. Над оным три осьмиугольныя сребряныя звезды: одна над самым кольцем якоря, а две по сторонам, пониже первой стоят“[29]. Герб використовувався на печатці колишньої сотенної канцелярії ще до перейменування Городні з містечка в місто, але звідки його корені — О. Шафонському було невідомо[30]. Не виключено, що цей герб належав якомусь городнянському сотникові, а потім у „Сотенной Городницкой Канцелярии остался“[31].

Наступним в імператорському указі описано герб повітового міста Березни: „Дерево береза в голубом поле, пронзенное крестообразно золотою саблею и стрелою, а в углах верхних щита по сребряной рогатой луне, и по четыре шестиугольной звезде“[32]. Узагалі в практиці міського герботворення досить поширеним явищем було відтворення у вигляді символів назви міста, хоч це не завжди відображало найхарактерніші риси міста[33]. Опис О. Шафонського допомагає створити повніше уявлення про цей герб: „На щите, в голубом поле стоит дерево береза, цвета зеленаго; внизу, около корня, чрез всю ширину щита немалое возвышение — зеленью обросшая земля. Дерево между корнем и ветвями пронзено с правой в левую сторону стрелою золотою, которой перья вверх к ветвям, а копье вниз к земле торчит; а с левой в правую — золотою обнаженною кривою

[25] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 246.

[26] Там само.

[27] Там само; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ...— С. 279, 288.

[28] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи...— С. 42.

[29] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 339.

[30] Там само; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ...— С. 285—286.

[31] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 339.

[32] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи...— С. 12.

[33] Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины...— С. 99—100.

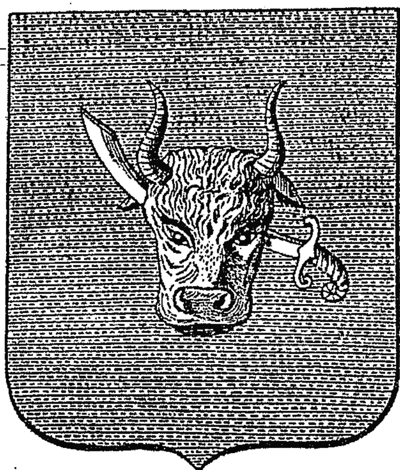

9

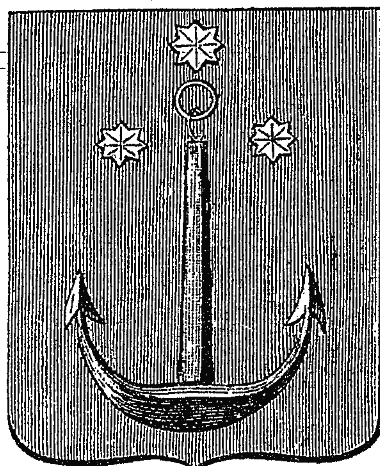

10

11

Герби міст Чернігівського намісництва (*продовження*):
9 — Прилуки; *10* — Городня; *11* — Чернігів.
80-і роки XVIII ст. За П. Вінклером

саблею, так что ручка оной вверх к ветвям, [redacted] конец [redacted] к земле, тоже обух вверх, а острый край вниз смотрят. В верхней части щита, по обеим сторонам березы, против ветвей — по одной сребряной новорожденной луне, к краям щита рогами смотрящей; около лун, против средины их две шестиугольныя сребряныя, да около рогов две же такия же звезды“[34]. О. Шафонський подав також коротку історичну довідку про герб Березни, зазначаючи, що в 1767 р. березинський сотник Яким Сахновський „к своей собственной печати, [redacted] сабли, стрелы [redacted] звезд состоящей, дерево березу прибавил [redacted] так сделать велел, как он теперь есть, и в ту [Березинську.— *І. П.*] Канцелярию для печатания писем отдал, [redacted] которой до его правления не было, [redacted] употреблялась или сотничья или [redacted] другая печать“[35]. З 1782 р. цей герб офіційно визнаний за містом Березною, його почали використовувати у печатках всіх офіційних установ[36].

Геральдичний малюнок герба Березни складається [redacted] двох компонентів: [redacted]В красном поле четвероугольный золотой крест над серебряною рогатою луною“[37]. О. Шафонський принципово [redacted] доповнив цього опису: „На щите, повыше средины онаго, в красном поле стоит четвероугольный золотой крест, Мальтийскаго креста образ имеющий; под крестом стоит сребряная луна, рогами своими вверх щита смотрящая“[38]. Нічого конкретного [redacted] повідомив він і щодо часу та причин появи герба в такому його вигляді. О. Шафонському лише відомо, що ще до відкриття намісництва він „в Сотенной Борзенской Канцелярии [redacted] печати употребляем был“[39].

Місто Ніжин 1782 р. отримало герб, який ще у 1729 р. Герольдмейстерська контора під керівництвом Ф. Санті запропонувала ніжинському гарнізонові: „Щит перерезанный [redacted] двое с право [redacted] лево вкось, на коем в верхней красной части две руки соединенныя, а [redacted] нижней Меркуриев жезл золотой [redacted] синем поле“[40]. О. Шафонський у своїй праці практично повністю повторив цей опис[41]. Принагідно зауважимо, що досить оригінально трактує ніжинський герб О. Лакієр: „Поле пополам сверху красное, [redacted] снизу лазоровое, на нем две змеи под шляпою с крыльями, [redacted] наверху две руки“[42]. Чому саме такі геральдичні фігури увійшли в ніжинський герб, судити важко. Можливо, потиск руки [redacted] гербі слід вважати символом укладення торговельної угоди, оскільки у XVIII ст. Ніжин був

[redacted] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 375—376.

[redacted] Там само.— С. 376; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ...— С. 285.

[36] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 376.

[redacted] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской губернии...— С. 16.

[redacted] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 418.

[39] Там само.

[redacted] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской губернии...— С. 108; Морозов О. Історичний герб Ніжина.

[41] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 456.

[42] Лакиер А. Б. Русская геральдика.— С. 187.

великим торговим містом[43]. На думку О. Шафонського, цей герб „вошел [...] во употребление [...] по случаю бывших [illegible] Нежине из Великороссиян Нежинских Полковников", котрі, „желая себя от Нежинскаго Магистрата отличить, ввели оный из Нежинской Комендантской канцелярии и [illegible] Нежинскую Полковую Козацкую Канцелярию"[44].

Найдавнішим же символом Ніжина було зображення святого Юрія (Георгія) на коні, який списом вбиває змія. Цей герб 1625 р. був наданий місту Сиґізмундом III. Пізніші привілеї королів Владислава IV (1633) та Яна Казимира (1639) лише підтвердили його[45]. Після відкриття Чернігівського намісництва зображення Юрія-змієборця продовжувало фіґурувати на печатці Ніжинського маґістрату[46].

Згадує О. Шафонський про ще одну цікаву печатку, яка використовувалася у 1729 р. [illegible] Ніжинській полковій канцелярії за полковника Івана Хрущова. На ній зображено „руку, по плечо отсеченную, держащую булаву, сквозь которую [illegible] локте пронзен юпитеров жезл, а под оною стоят литавры, и около печати подписано: печать места Нежина Канцелярии судовая". Що означає ця символіка, автор не пояснив, [illegible] лише зазначив: „Не можно сию печать за собственный онаго Полковника герб почитать"[47].

Чимало міст Чернігівського намісництва, про які йтиметься далі, у минулому, за часів польського панування, були власністю князів Вишневецьких. Тому в гербах деяких з них трапляються елементи герба цих князів[48].

Гербом міста Прилуків була „в золотом поле бычья золотая, пронзенная саблею голова"[49]. О. Шафонський, як і [illegible] багатьох інших випадках, колоритніше описав цей герб: „В щиту, [illegible] голубом поле бычачая золотая, с золотыми рогами глава, с левой [illegible] правую сторону золотою кривою саблею пронзенная, так что конец сабли вкось у праваго уха сторчит"[50]. Герб [illegible] частиною герба князів Вишневецьких, яким у 1582 р. Сиґізмунд III передав Прилуки[51]. Печатку з таким зображенням ще [illegible] 1600 р. використовува-

---

[43] Морозов О. Історичний герб Ніжина; Ніжина герб // Чернігівщина: енциклопедичний довідник.— К., 1990.— С. 498—499.

[44] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 456; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ...— С. 278.

[45] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 456; Румянцева Н. Н. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины...— С. 54—55; Морозов О. Історичний герб Ніжина.

[46] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 456; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ...— С. 289; Ситий І. Ніжинські печатки із збірки В. В. Тарновського.— С. 4; Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. ...— С. 13.

[47] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 456.

[48] Румянцева В. В. Эмблемы [illegible] и гербы городов Левобережной Украины...— С. 59.

[49] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей [illegible] посадов Российской империи...— С. 123.

[50] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 511.

[51] Там само; Румянцева В. В. Эмблемы земель [illegible] гербы городов Левобережной Украины...— С. 60; Прилуків герб // Чернігівщина...— С. 657.

ла Прилуцька ратуша. Після звільнення реґіону від польського панування ця символіка збереглася у печатках як ратуші, так і полкової канцелярії[52].

Князям Вишневецьким свого часу належало і місто Глинськ. Саме тому, як і в попередньому випадку, гербом Глинська стала частина герба цього князівського роду: „Коронованное золотым венцем в красном поле золотое сердце, на коем положены крестообразно две черныя стрелы“[53]. О. Шафонський лише уточнив, що стріли розташовано „острыми концами вниз, из которых у правой стрелы верхний и нижний конец переломаны“[54]. Різниця між гербом Глинська і гербом Вишневецьких полягає в тому, що в гербі Вишневецьких стріли не лежать на поверхні серця, а пронизують його[55]. Глинська ратуша ще деякий час після відступу князя І. Вишневецького продовжувала користуватися печаткою з таким зображенням.

Але, як слушно зазначив О. Шафонський, глинські сотники досить часто засвідчували документи своїми власними печатками. З купчих видно, що в ратуші міста Глинська поряд з описаною раніше печаткою використовувалася печатка, „изображающая башню, на которой написано слово вежа, а около башни буквы: П. П. С. Г.“, або ж „в щиту крест, а внизу под щитом крестик маленький и около креста буквы: П. М. Г. Г.“ Символіка останньої запозичена з герба колишнього глинського сотника Михайла Жуковського[56].

Гербом міста Ромнів (у минулому воно теж було власністю Вишневецьких) у 1782 р. затверджено „в зеленом поле на двустепенном возвышении золотой крест“[57]. О. Шафонський уточнив, що хрест мальтійський[58]. Печатка зі зображенням хреста, іноді доповненого півмісяцем, зіркою та літерою „Р“, здавна використовувалася у Ромнах[59]. Але звідки вона? О. Шафонський висунув цікаве припущення з цього приводу. Він прив'язує герб до конкретного місця — передмістя Ромнів, яке називалося „Могилками“. Тут „или от бывшаго в древности сражения, или от другаго какого случая, многия могилы насыпаны, на которых по обычаю, поднесь существующему, кресты врываны были“. Отож, можливо, князь Вишневецький „дозволил своей Ратуше иметь печать, где крест на могиле означен, в знак погребенных под Ромном многих людей и в знак храбрости, которую жители против неприятеля оказали, ибо в прежние времена все жители должны

[52] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 511—512; Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. ...— С. 15.

[53] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи...— С. 40.

[54] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 539.

[55] Там само.— С. 539—540; Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины...— С. 60.

[56] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 540.

[57] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи...— С. 128.

[58] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 569.

[59] Там само; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ...— С. 290; Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. ...— С 15—16.

были от Татарских набегов себя защищать“[60]. Припущення О. Шафонського так і залишилося гіпотетичним.

На гербі міста Лохвиці, що також належало Вишневецьким, зображено „в золотом поле градския врата, и на них три остроконечныя башни с голубыми флюгерами“[61]. Подібний до цього герб здавна використовувався у Лохвицькій ратуші[62]. Але „когда и от кого он свое начало получил“, О. Шафонському було невідомо.

Князі Вишневецькі неодноразово висували свої претензії на місто Гадяч, гербом якого був „Архангел Михаил, поражающий золотым копием чернаго диавола в красном поле“[63]. О. Шафонський доповнив опис герба: „В щиту, в красном поле стоит в голубом военном одеянии Архангел Михаил, поражающий золотым копьем лежащаго чернаго диавола, стоя левою ногою на его животе“[64]. Але дослідник не знав, хто й коли утвердив цей герб у Гадячі. Єдине, що йому відомо: „Сей герб давно уже в бывших Гадяцких Правительствах в печати был употребляем“[65].

І, нарешті, останнє повітове місто Чернігівського намісництва, Зіньків, 1782 р. одержало такий герб: „В голубом поле серебряная луна рогатая и водруженный во оной золотой крест, а в верхних углах щита две шестиугольныя серебряныя звезды“[66]. О. Шафонський лише уточнив, що „луна, рогами вверх стоящая“, а хрест — мальтійський[67]. Він упевнений, що „сей герб изстари в бывшем Сотенном Зеньковском Правлении и Зеньковской Ратуше в печати употребляем был“, але звідки походить — йому невідомо[68].

Герби з моменту їх затвердження знайшли широке застосування у житті міської спільноти: вони повинні були фігурувати на печатках міських та повітових установ, на військових прапорах, про герби обов'язково згадувалося у географічних і топографічних описах. Та найголовнішою сферою їх використання, що цілком зрозуміло, стало діловодство. Відповідно до Генерального регламенту, на підставі гербів необхідно було виготовити печатки для намісницького правління, міських магістратів, повітових та нижніх земських судів і т. ін.[69] „Міське положення“

[60] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 569.

[61] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской губернии...— С. 85; Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 596.

[62] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 596; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ...— С. 290.

[63] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи...— С. 38.

[64] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 627.

[65] Там само; Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины...— С. 62; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ...— С. 277; Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. ...— С. 7.

[66] ПСЗ.— Т. 21.— № 15423; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи...— С. 57.

[67] Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание...— С. 662.

[68] Там само.

[69] ЦДІА України у Києві, ф. 204, оп. 2, спр. 12, арк. 71.

1785 р. (пункт 40) узаконювало право міста „иметь печать с городовым гербом“[70].

У Центральному державному історичному архіві України у Києві збереглося кілька цікавих документів, які розповідають про виготовлення печаток для офіційних установ Чернігівського намісництва. 6 жовтня 1782 р. Чернігівське намісницьке правління уклало контракт з мешканцями польського міста Варшави, „печатными мастерами“ Семеном Михайловичем і Ізраїлем Хершковичем, або ж Дершковичем (у документах трапляються два варіанти цього прізвища), згідно з яким вони повинні були „для присудственных Черниговскаго наместничества губернских и уездных мест вырезать печатей. А именно в наместническое правление две, в приказ общественнаго призрения одну, в верхний земский суд две, в верхнюю расправу две, в губернский магистрат две, в уездные суды одинадцать, в нижние расправы шесть и в нижние земские суды одинадцать, да особо того губернских болших граничных две, а уездных болших граничных же десять: всего семьдесят одну“[71]. Майстри зобов'язувалися виготовити печатки „на самой лутшей стали“, „собственным [...] инструментом и коштом, самою искуснейшею работою, величиною в меру такую, какова [...] от наместническаго правления дана будет, по тем точно абресам, и в поле, каковы явлены будут [...] от наместническаго правления; и словами около герба теми, по каким куда и в какому присудственному месту печать принадлежать будет [...]“[72]. Вартість кожної печатки становила три рублі п'ятдесят копійок, „коих всех денег на все оные печатки сложною ценою выходит двести сорок восемь рублей пятдесят копеек“[73]. Усю роботу треба було закінчити до 1 лютого 1783 р. У випадку, якщо замовлення не буде виконано у зазначений термін або ж у роботі „усмотрено будет малейшее неискуство и несходство против данных [...] гербов“, майстри втрачали весь свій гонорар[74]. Та, мабуть, цього не сталося. Бо уже 3 січня 1783 р. А. Милорадович звітував генерал-губернаторові П. Рум'янцеву-Задунайському, що з отриманих гербів уже скопійовані малюнки і „с оных же гербов печати в губернские и уездные некоторые присутственные места, так же и межевые граничные по зделании разосланы, а по окончании работ и в протчие уездные присудственные места в непродолжительном времени отправлены будут“[75].

Одним зі свідчень використання міської символіки є урядові накази про одяг для „дворянства и гражданства“, яке перебувало на державній службі. 23 жовтня 1782 р. Катерина II наказала „присвоить в каждом наместничестве особые цвета для платья в пользу находящихся там у дел дворянства и гражданства“[76]. Відповідно ж до наказу від 9 квітня 1784 р. передбачалося „назначить оные цвета по трем полосам Империи [...], с отменами и различиями для каждой губернии, взаимствованными большею частию из гербов, ими употребляемых“[77]. Для службовців Чернігів-

---

[70] ПСЗ.— Т. 22.— № 16188.

[71] ЦДІА України у Києві, ф. 204, оп. 2, спр. 12, арк. 7, 11 зв.—12.

[72] Там само.— Арк. 7 зв.

[73] Там само.

[74] Там само.— Арк. 7 зв.—8.

[75] Там само.— Ф. 736, оп. 1, спр. 51, арк. 1—1 зв.

[76] ПСЗ.— Т. 21.— № 15557.

[77] Там само.— Т. 22.— № 15975.

ського намісництва, яке було віднесено до середньої смуги Російської імперії, затверджено як мундир „кафтан красной с черным бархатным воротником и косыми обшлагами, с четырьмя по разрезу пуговицами; подбой и камзол белые, пуговицы также белыя; [redacted] кафтане посажены оне [redacted] обеих сторонах гнездами, [redacted] карманы косые“[78].

Таким чином, міське право 70—80-х рр. XVIII ст. стало головною причиною масового запровадження у Росії міських гербів. Герб остаточно перетворився на символ міста в західноєвропейському його розумінні. 1782 р. у централізованому порядку було затверджено герби повітових міст Чернігівського намісництва. Процедура ця для української геральдики мала загалом формальний характер, оскільки усім містам, [redacted] винятком Чернігова та Ніжина, було залишено старі, отримані ще за часів польського самоврядування, герби. Що ж до історичних довідок про герби міст, наведених у „Черниговскаго наместничества топографическом описании...“ О. Шафонським, то вони не позбавлені деяких неточностей та помилок і відображають тогочасний рівень історичних знань, але, незважаючи на це, зберігають для дослідника значення джерела цікавої історичної інформації.

Iryna PETRYCHENKO

ON THE INTRODUCTION OF TOWNS' COATS-OF-ARMS IN CHERNIHIV VICEGERENCY IN THE 1880s

The municipal law of the 1870s—1880s provided [redacted] legal basis for a [redacted] introduction of coats-of-arms for towns. Following this move, the coat-of-arms irrevocably became the symbol of a town. In 1782, all the district towns of Chernihiv vicegerency were forced into adopting [redacted] coat-of-arms. This imposition was, for the most part, formal in character, since most towns, with the exception of Chernihiv and Nizhyn, were allowed to keep their old coats-of-arms, ones they had been given under the Polish self-government.

[78] ПСЗ.— Т. 22.— № 15975; Изъявление по полосам губерний, наместничеств [redacted] областей всей Российской империи, с означением времени [redacted] открытия, [redacted] их городов, положенных по штатам, имеющих округи [redacted] уезды, так [redacted] и [redacted] тамошних мундиров, [redacted] присоединением [redacted] жилищ донских [redacted] уральских козаков, [redacted] с приобщением алфавитной росписи российским городам, изъявляющей коих они губерний [redacted] областей, и под которыми [redacted] градусом [redacted] минутой северной широты [redacted] долготы на новосочиненной генеральной российской карте положены.— Санкт-Петербург, 1785.— С. 11—12.

Ігор СИТИЙ

ПЕЧАТКИ ВИЩИХ ЦЕРКОВНИХ ІНСТИТУЦІЙ І МОНАСТИРІВ СХІДНОЇ УКРАЇНИ XVI—XVIII СТОЛІТЬ. СПРОБА ОПИСУ

До маловивчених питань української сфрагістики належать виявлення, опис і систематизація церковних печаток архиєреїв, кафедр, монастирів тощо, бо, як відомо, церква [redacted] давньоукраїнському суспільстві відігравала провідну роль[1]. У фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського нами виявлено чимало печаток XVI—XX ст., які дають змогу простежити основні напрями еволюції цієї категорії сфрагістичних пам'яток. Подаємо їх опис [redacted] хронологією:

1. Печатка Мелетія Хребтовича, володимирського єпископа. Овальна, 37×34 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: у центрі фігурний чотирипільний щит з гербами „Одровонж", „Гоздава", „Дружина" (?), „Корчак", поле щита розсічене посохом, увінчаним єпископською митрою, по колу йде напис: „**МЕЛЕТЕІ ХРЕБТОВИЧЬ·Б·М·ЕПИСКОП ВОЛО[...] [...]ЕВСКИ**". Виявлена на договорі від 3. 10. 1584 р. (№ АЛ 864). Прикрита прямокутною кустодією.

2. Печатка Києво-Пустинського монастиря. Кругла, діаметр 22 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: у центрі у щиті стилізоване зображення церкви — куля, увінчана хрестом, по колу йде напис: „+ **ПЕЧАТЬ СТГО НИКОЛЫ ПУСТЫНСКОГО**". Виявлена [redacted] договорі від 3. 10. 1584 р. (№ АЛ 864).

3. Печатка Лазаря Барановича, чернігівського та новгород-сіверського архиєпископа. Овальна, 55×44 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий

---

[1] Бобовський К. Образний зміст печаток (на прикладі печаток любуських єпископів) // П'ята наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей.— Львів, 1995.— С. 8—9; Заруба В. Гербові [redacted] печатках документів архіву Іллі Новицького // Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. Тези наукової конференції.— Львів, 1991.— С. 21; Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник.— К., 1993; Перкун В. До історії церковної римо-католицької сфрагісти[redacted] Східного Поділля (70-і рр. XIX ст.) // Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали.— Львів, 1997.— С. 71—73; Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід.— 1996.— № 14.— С. 91—98; його ж. Печатки генеральної та полкової старшини // Родовід.— 1997.— № 15.— С. 97—110; його ж. Печатка Чернігівського колегіуму // Знак.— 1998.— Черв.—Ч. 16; Картины церковной [redacted] Черниговской епархии [redacted] IX вековой [redacted] истории.— К., 1911.— С. 59, 84, 87, 103—104; Титов А. Печатки древней Беларуси: очерки сфрагистики.— Минск, 1993.

віск). Зображення: благословляючий Ісус Христос на троні, обабіч Його голови — літери „ІС“ „ХС“, у німбі — „Ѻ“ „Н“ (?), біля підніжжя трону — двоє пристоячих в архиєрейському вбранні, з посохами, списами та хрестами у руках, по колу йде напис: „ЛАЗАРЪ БАРАНОВИЧЪ МЛТІЮ БЖІЄЮ ПРА^в^ОСЛА^в^НЫ АРХІЄППЪ ЧЕРНІѢГОВСКІ НОВГОРО^д^ И ГРо.Ч.“ Виявлена на грамоті І. Галятовському про відновлення Чернігівського Єлецького монастиря від 6. 08. 1669 р., прикрита прорізною кустодією у вигляді стилізованого рослинного орнаменту (прошита ниткою по краю печатки) (№ АД 2259).

4. Печатка Київського Видубицького монастиря. Овальна, 46×37 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: архистратиг Михайло вражає списом камінь, праворуч — зображення храму, по колу йде напис: „+ ПЕЧАТЬ МОНАСТЫРА. С. М. ВИДУБИЦКОГо КИ...ВСКОГо“. Виявлена на листі Феодосія Углицького від 10. 02. 1687 р. на фундацію у м. Летковичах цеху ковалів, бондарів і римарів з таким написом: „Феодосий Ўглицкий игумен монас: С: Киевского рукою власною“ (№ ВП 1474/40). Як кустодія використаний перший аркуш.

5. Те саме. Виявлена на листі ігумена Видубицького монастиря Пахомія Подлузького від 9. 06. 1690 р. на фундацію у м. Летковичах цеху шевців (№ ВП 1474/83), прикрита ромбоподібною кустодією.

6. Печатка Чернігівського Єлецького монастиря. Овальна, 48×38 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: Успіння Богоматері, по колу йде напис: „+ ПЕЧАТЪ МОНАСТЫРА ЕЛЕ^ц^КОГО ЧЕРНѢГОВСКОГО“. Виявлена на листі архимандрита Єлецького монастиря Феодосія Углицького до Івана Забіли від 18. 03. 1691 р., у якому він просить залишити на посаді обтівського священика (№ АЛ 160). Розташована на зовнішньому боці листа.

7. Печатка Феодосія Углицького чернігівського і новгород-сіверського архиєпископа. Овальна, 55×44 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: благословляючий Ісус Христос виходить із хмари, під ним двоє пристоячих в архиєрейському вбранні, нижче — в овалі серце, простромлене стрілами, над ним — хрест на ланцюжку, овал увінчаний митрою, хрестом і посохом, обабіч нього стилізований рослинний орнамент, по колу йде напис: „ФЕѠДОСІ ЎГЛИЦКІ М. Б. ГР: АРХИЕППЪ ЧЕРНѢГо^в^: НОВГОРо^д^: И ПРо•“ Виявлена на підтверджувальному листі від 29. 08. 1694 р. новгород-сіверському протопопу Опанасові Зарудзькому на пляц у Новгороді-Сіверському (№ АЛ 870). Друкований бланк. Прикрита ромбоподібною кустодією.

8. Печатка кафедри Києво-Софійської митрополії. Овальна, 37×27 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: базиліка, над нею Бог-Отець (?), по колу йде напис: „+ ПЕЧАТ МЕНШАѦ КАТЕДРА^л^НАѦ МИ͞Р СОФ+НОВАѦ“. Виявлена на листі намісника кафедри Захарії Корниловича до Івана Забіли від 27. 11. 1696 р. (№ АЛ 501/9/25).

9. Печатка Гадяцького Красногорського монастиря св. Миколи. Кругла, діаметр 33 мм, паперово-воскова (коричневий віск). Зображення: поясна фігура св. Миколи, обабіч слова — „[М]ІКОЛ“ „ѠТЦА“, по колу йде напис: „+ ПЕЧАТ МАНАЗТИРА [Г]А... Е[К]ОГО ЕТОГО“. Виявлена на тестаменті гадяцької обивательки Феодори Стефанової Кремпи від 17. 02. 1699 р. (№ АЛ 501/9/32). Нею засвідчений підпис ієромонаха, ігумена монастиря Григорія Величковського. Прикрита трапецієподібною кустодією.

10. Печатка Київського Печерського жіночого монастиря (?). Овальна, приблизно 54×41 мм, паперово-воскова (темно-коричневий віск). Зображення: Богоматір у колі святих, над ними угорі в медальйоні, який підтримують янголи, Бог-Отець (?), по колу йде напис: „**П... ...АСТЫ... ...КІЕВСК[ОГА]...**“ Виявлена на „продажному запису“ ігумені Київського Печерського та Глухівського жіночих монастирів Марії Магдалини Мазепи стародубському полковникові Михайлові Миклашевському від 7. 10. 1701 р. (№ АЛ 501/9/42). Кустодія втрачена.

11. Печатка Пустинно-Рахлівського Миколаївського монастиря. Овальна, 46×35 мм, паперово-воскова (темно-коричневий віск). Зображення: св. Микола у повний зріст з посохом і хрестом, обабіч напис — „**СѢЪ ХВЪ НІКО ЛАЕ**“, по колу йде напис: „**ПЕЧАТЪ МОНАСТИРА СТОГО НИКОЛАА РИ^Х^ЛОВСКОГо ЧУДОТВОРЦА**“. Виявлена на „квытации“ Іванові Забілі від монастиря 17. 10. 1720 р. про те, що він повернув борг (№ АЛ 395, дол. № 17). Засвідчує підписи ігумена Сильвестра, намісника Киприяна та інших.

12. Печатка Переяславської кафедри та Терехтемирівського монастиря. Овальна, 52×46 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: у верхній частині благословляючий Ісус Христос у хмарі, обабіч написи: „**ІС**“ „**ХС**“, „**Во^з^несеніе**“ „**Гд^с^нее**“, під хмарою два янголи, що стоять на горі, нижче — дві групи святих (Ілія, Петро, Богоматір та інші), яких поділяє картуш із зображенням хреста (?) на постаменті, над хрестом літери „**ІХЕ**“, картуш увінчаний митрою, посохом і хрестом, по колу йде напис: „**+ ПЕЧАТЪ КАТЕДРИ ПЕРЕАЅЛАВСКИА И МОНАЅТЫРА ТЕРЕХТЕМИРОВЅКОГѠ**“. Виявлена на „писании“ переяславського єпископа та коад'ютора Київської митрополії Захарія Корниловича від 26. 11. 1714 р. про передачу ґрунтів кафедри своєму братові, пресвітерові Воскресенської церкви Йоанові Коіленському (№ АЛ 501/10/39). Прикрита кустодією у вигляді листка з гострим носиком.

13. Те саме. Як підкладка використаний коричневий віск. Виявлена на грамоті переяславського єпископа Йоакима Феодоровича від 22. 10. 1728 р., у якій він дозволяє вдові генерального хорунжого Марії Сулимі записати в кафедральні книги свій тестамент (№ АЛ 501/12/3). Прикрита ромбоподібною кустодією.

14. Печатка Сильвестра, ігумена Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. Овальна, приблизно 24×22 мм, на червоному сургучі. Зображення: палаюче серце з написом „**МАРІА**“ під короною, обабіч літери „**ІСІМСНПР**“. Виявлена на листі Сильвестра до знатного товариша Івана Забіли від 4. 02. 1731 р., у якому він просить погасити монастирський борг хлібом до чернігівського „магазейну“ (№ АЛ 14, арк. 66).

15. Печатка Києво-Софійської кафедри. Овальна, 54×43 мм, паперово-воскова (червоно-коричневий віск). Зображення: на тлі базиліки Богоматір „Знамення“, обабіч св. Іо[кым] та св. Анна (?), над базилікою у хмарах — Дух Святий та Бог-Отець, по колу йде напис: „**ПРЕМУДРОСТЬ СОЗДА СЕБѢ ХРАМЬ И УТВЕРДИ СТОЛПЪ СЕДМЪ**“. Виявлена на грамоті архієпископа Київського, Галицького і Малої Росії Рафаїла Заборовського від 29. 05. 1742 р. ієреєві с. Процовки Леонтієві Левицькому про призначення його „крестовим священником“ (№ АЛ 868). Прикрита ромбоподібною кустодією.

1

2

3

4

Печатки вищих церковних і монастирських інституцій України:
1 — печатка володимирського єп. Мелетія Хребтовича. *1584 р.*;
2 — печатка чернігівського архиєп. Лазаря Барановича. *1669 р.*;
3 — печатка Видубицького монастиря. *1687 р.*; *4* — печатка чернігівського Єлецького монастиря. *1691 р.*

5

6

7

8

Печатки вищих церковних і монастирських інституцій України (*продовження*): *5* — печатка Видубицького монастиря. *1690 р.*; *6* — печатка углицького архиеп. Феодосія. *1694 р.*; *7* — мала печатка Києво-Софійської митрополії. *1696 р.*; *8* — печатка Гадяцького Красногірського Миколаївського монастиря. *1699 р.*

9

10

11

12

Печатки вищих церковних і монастирських інституцій України (*продовження*): *9* — печатка Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. *1720 р.*; *10* — печатка єпископської Переяславської кафедри та Терехтемирівського монастиря. *1728 р.*; *11* — печатка ігумена Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря Сильвестра. *1731 р.*; *12* — печатка кафедри Києво-Софійської митрополії. *1742 р.*

13

14

15

16

Печатки вищих церковних і монастирських інституцій України (*продовження*):
13 — печатка білгородського і обоянського єп. Йосифа Горленка. *1750 р.*;
14 — печатка архимандрита Києво-Печерської лаври. *1759 р.*;
15 — печатка кафедри Київської митрополії. *1775 р.*;
16 — печатка полтавського і переяславського єп. Гедеона. *1845 р.*

16. Те саме. Як підкладка використаний синьо-зелений віск. Виявлена на грамоті Київського митрополита Тимофія Щербацького від 26. 04. 1749 р. Стефанові Романову про призначення його „половинним настоятелем" Покровської церкви м. Груні (№ АЛ 501/14/28). Прикрита прямокутною кустодією.

17. Печатка бєлгородського і обоянського єпископа Йосифа Горленка. Овальна, 26×23 мм, на червоному сургучі. Зображення: у щиті складної форми розщеплена стріла вістрям униз, обабіч чотири зірки, над щитом короноване забороло з трьома пір'їнами, увінчане митрою, обабіч якої хрест і посох, навколо щита стилізований орнамент і літери „**БАЄБИО ІГ**". Виявлена на конверті листа до полтавського полковника Андрія Горленка від 2. 09. 1750 р. (№ АЛ 501/15/6).

18. Печатка архимандрита Києво-Печерської лаври. Овальна, 31×26 мм, на червоному сургучі. Зображення: митра на тлі перехрещених посохів, яку обіймає ланцюжок із зіркою, обабіч зображення печер, над митрою сяйво, по колу йде напис: „* **ПЄЧАТЬ * АРХІМАНДРИТА * КИЄВОПЄЧЄРСКІЯ * ЛАВРЫ**". Виявлена на конверті листа графа Мойсея Владиславича до стародубського полкового обозного Павла Скоруппи від 22. 10. 1759 р. про те, щоб звільнити від консистентів підданих с. Топалі (№ АЛ 501/15/60).

19. Печатка кафедри Чернігівської архиєпископії. Овальна, 55×47 мм, паперово-воскова (синьо-зелений віск). Зображення: благословляючий Ісус Христос з квітами в руках на троні, обабіч якого двоє пристоячих в архиєрейському вбранні, по колу йде напис: „**ПЄЧАТЬ КАТЄДРЫ АРХЫЄПИСКОПІИ ЧЄРНѢГОВСКОИ**". Виявлена на указі Іраклія Комаровського від 8. 11. 1759 р. про перебудову Миколаївської церкви Каташинського монастиря та будівництво церкви Різдва Христового в с. Каташині (№ АЛ 625/2). Прикрита зіркоподібною кустодією.

20. Печатка кафедри Київської митрополії. Овальна, 51×43 мм, паперово-воскова (коричневий віск). Зображення: базиліка, навколо йде напис: „* **ПЄЧАТЬ * КАТЄДРЫ * МИТРОПОЛИИ * КИЄВСКІЯ**". Виявлена на грамоті архиєпископа та митрополита Київського, Галицького і „Малия" Росії Арсенія Могилянського від 10. 07. 1761 р. про призначення „половинним настоятелем" Покровської церкви с. Колища Якова Лапенського (№ АЛ 501/15/71). Прикрита зіркоподібною кустодією.

21. Те саме, що № 19. Як підкладка використаний коричневий віск. Виявлена на грамоті чернігівського і новгород-сіверського єпископа Кирила Ляшевецького від 20. 08. 1764 р., у якій дозволяється священику церкви Різдва Христового с. Каташина Федорові Ромацкевичу збирати пожертви для добудови церкви (№ АЛ 625/9). Прикрита зіркоподібною кустодією.

22. Печатка кафедри Київської митрополії. Овальна, 42×37 мм, паперово-воскова (коричневий віск). Зображення: базиліка, яку увінчують митра, хрест і посох, над митрою символічне зображення Бога-Отця, обабіч — два янголи, поряд з базилікою два трисвічники, по колу йде напис: „**+ ПЄЧАТЪ : КАТЄДРАЛНАЯ : МИТРОПОЛИИ : КІЄВСКІЯ:**" Виявлена на грамоті київського і галицького митрополита Гавриїла від 24. 08. 1775 р. про призначення Матвія Дмитровецького дияконом у Покровську церкву м. Груні (№ АЛ 909). Прикрита зіркоподібною кустодією. На друкованому бланку.

23. Те саме. Як підкладка використаний зелений віск. Виявлена на грамоті київського і галицького митрополита Гавриїла від 1783 р., у якій він благословляє збір пожертв на будівництво нової Преображенської церкви [redacted] м. Коропі (№ АЛ 468). Прикрита зіркоподібною кустодією.

24. Печатка архимандрита Київського Миколаївського монастиря, ректора Академії Феофілакта Слонецького. Овальна, 27×23 мм, на червоному сургучі. Зображення: у щиті — хрест, над ним короноване заборало, увінчане птахом, обабіч рослинний орнамент. Виявлена [redacted] свідоцтві від 20. 01. 1803 р. (№ АЛ 626/12).

25. Печатка полтавського і переяславського єпископа Гедеона. Кругла, діаметр 34 мм, на червоному сургучі. Зображення: хрест у сяйві, під ним благословляюча рука, по колу йде напис: „* **ПЕЧ ЕПИСКОПА ПОЛТАВСКАГО И ПЕРЕЯСЛАВСКАГО**“. Виявлена на свідоцтві від 13. 06. 1845 р., [redacted] якому оголошується подяка за пожертви [redacted] храм с. Антонівки титулярному радникові В. Тарновському (№ АЛ 504/13/7).

26. Печатка чернігівського і ніжинського єпископа Василя. Кругла, діаметр 40 мм, на червоному сургучі. Зображення, [redacted] у № 25, по колу йде напис: „* **ПЕЧАТЬ ...РХ...ПИСКОПИ ЧЕРНИГОВСК... И Н...ЖИНСКОИ**“. Виявлена на грамоті від 22. 01. 1916 р. про призначення Миколая Богдановського дияконом Миколаївської церкви с. Полуботків (№ АЛ 77).

Які ж [redacted] зробити висновки з наведених описів? За характером зображень усі печатки поділяються на дві групи — агіографічні (з постатями святих і релігійними сценами) та гербові (із зображенням герба власника печатки). Як відомо, печатки першої групи з'явилися [redacted] українській сфрагістиці ще за часів Київської Руси під впливом візантійської традиції. У Польщі [redacted] набули поширення [redacted] XIV ст. Найбільш популяр-[redacted] сюжетом було зображення святого-покровителя, на честь якого будувався головний храм. XIX ст. характеризується занепадом багатовікових традицій, що було наслідком колонізаторської, нівелюючої політики російського царату. Самобутній сюжет замінюється на печатках зобра-[redacted] загальноцерковної, формальної емблематики, яка є панівною й у сучасній церковній сфрагістиці. Слід підкреслити, що доки Україна зберігала свою державність, у ній сформувалась певна спадковість щодо зображень в окремих єпархіях, наприклад, для Чернігівської, це благословляючий Ісус Христос [redacted] пристоячими (існує версія, що це св. Борис і Гліб), для Київської — базиліка. Досить поширеною була практика додавати до єпархіальної печатки зображення власного герба архієрея, що прийшло до нас [redacted] Польщі, де ця практика відома з XIV ст. Тут певне зацікавлення викликає герб Ф. Углицького, який [redacted] комбінацією герба Л. Барановича — хрест [redacted] ланцюжку (див.: Триодь цвітна.— Чернігів, 1685), та власне герба Углицького — серце, простромлене стрілами (на його пізніших портретах — Святий Дух). На нашу думку, це додатковий арґумент на користь українського походження покровителя Чернігова, адже ця гербова емблема спеціалістами трактується як самобутня українська. Характерною особливістю цього типу гербів є супроводження їх зображенням єпископських клейнодів (митра, хрест, посох). Що стосується печаток, [redacted] яких бачимо герб власника, то [redacted] були запозичені українськими архієреями [redacted] Польщі, де відомі з XIV ст.

За технікою нанесення відбитка печатки поділяються [redacted] дві групи — паперово-воскові (набули поширення [redacted] Україні [redacted] XVI ст.) та сургучеві (набули поширення зі середини XVIII ст., відомі [redacted] кінця XVII ст., були наслідком збільшення обсягів діловодства, що потребувало зручної, простої техніки). Форма кустодії (ромб, квадрат, трапеція, 1-й аркуш, візерунчаста) тотожна з практикою тогочасної української сфрагістики. Те ж стосується і матеріалу підкладки. Використовується віск червоно-коричневого, коричневого, синьо-зеленого забарвлення, сургуч — червоного. До особливостей церковних печаток можна віднести більше поширення, ніж у світських, воску синьо-зеленої барви.

Найпопулярнішою формою таких печаток був овал, який найбільш доречний для розміщення складного, багатосюжетного малюнка та великого напису.

Написи [redacted] печатках теж мають характерні ознаки тогочасної сфрагістичної традиції — виносні літери, словоскорочення, ліґатуру, абревіатуру (це було наслідком обмеженої площі печатки). Остання була скопійована архиєреями з печаток козацької старшини. Особливістю написів церковних печаток є більш тривале використання, ніж у світських, архаїчних літер — філя, сигма, трираменне „**Т**“, „**у**“, яке має вигляд петлі, омега, „**N**“, що можна пояснити загальновідомим консерватизмом церковних традицій. Відзначимо також велику подібність українських і білоруських церковних печаток, що пояснюється спільною вірою (християнство візантійської традиції) та перебуванням обох народів під дахом однієї держави. Слід зазначити, що всі наведені особливості стосуються печаток XVI—XVIII ст. Як було сказано раніше, у XIX ст. ці староукраїнські сфрагістичні традиції зникли внаслідок вказаних причин. Тому тепер постає питання про їх відновлення, адже відбувається процес розбудови Української держави, який охоплює і процес розбудови української церкви, бо відомо, що чим глибша традиція, тим міцніші суспільство, держава, церква.

Ihor SYTYI

SEALS IN HIGHER ECCLESIASTICAL INSTITUTIONS AND MONASTERIES OF EASTERN UKRAINE IN THE 16TH—18TH C.C.

The author attempts to descibe and systemize the seals of higher ecclesiastical institutions and monasteries in the East of 16th—18th c.c. Ukraine.

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ

Ярослав ДАШКЕВИЧ

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ ТА ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Усі ділянки історико-філологічних наук охопив процес розвитку, характерний органічним поєднанням двох, здавалось б, цілком суперечливих тенденцій. З одного боку, настає поділ єдиних у недалекому минулому наук на окремі чітко розмежовані дисципліни. З другого — між цими, здавалось б, остаточно диференційованими науками виникають проміжні дисципліни, які своєрідними мостами зцементовують різні напрями історико-філологічних досліджень у єдиний міцно спаяний конгломерат.

З гущі таких диференціаційно-інтеграційних процесів, які опанували також спеціальні (допоміжні) історико-філологічні дисципліни, виринає на наших очах нова окрема дисципліна — філігранологія. Окрема, бо з окремим предметом дослідження, з окремим завданням — вивчати водяні знаки паперу як засіб для уточнення хронології та топології (часу і місця виникнення) письмових джерел, як матеріал для пізнання історії паперу. Об'єднана, бо міцно переплетена з іншими спеціальними дисциплінами, які уточнюють хронологію та топологію джерел (передовсім з дипломатикою, палеографією, палеотипією) чи входять як складова частина до таких обширних дослідницьких ділянок, як історія економіки (філіграні — джерело для вивчення історії паперової промисловости, торгівлі папером) або історія культури (виробництво та поширення паперу як показник росту культурного рівня суспільства).

Відокремлення та формування нових наукових дисциплін завжди відбувалося незалежно від будь-якого привнесеного ззовні намагання класифікувати наукові дисципліни на підставі того чи іншого логічного критерію. Виділення в окрему дисципліну філігранології, що донедавна була одним з розділів палеографії, ще давніше — одним з параграфів дипломатики, відбувалося згідно з цілком практичними вимогами розвитку історико-філологічних наук і всупереч будь-яким класифікаційним спробам. В українських умовах формування нової спеціальної дисципліни відповідає сучасним підвищеним вимогам, що ставляться до розвитку суспільних наук. Українська філігранологія має сьогодні у своєму розпорядженні значні дослідницькі здобутки, які дають підставу говорити не лише про теоретичну необхідність виділення окремої дисципліни, але й засвідчують сторидцятирічну традицію дослідження водяних знаків паперу в Україні. Враховуючи складні умови, в яких перебувала українська наука ще півстоліття тому, можна вважати, що ці традиції не такі вже й мізерні.

Як визначаються предмет і завдання філігранології протягом останніх десятиріч? Можна дошукуватися різних коренів вивчення водяних знаків. Поряд з ученими, які до питання вивчення філіграней підходили з цілком практичними, майже кримінологічними завданнями (визначення автентичности документа), біля колиски філігранології як науки стояли любителі й колекціонери XVIII—XIX ст., нерідко готові бачити у зображеннях філіграней таємничі символи чи кабалістичні алегорії. Лише в кінці XIX — на початку XX ст. (також на українському ґрунті) перемогла думка про те, що філігрань — фабричний знак папірника, характерний для певного більш або менш визначеного часу і більш або менш визначеної території. Тоді й з'ясувалось значення філіграней як неможливого для підробки контрольного детермінанта приблизного визначення хронології і топології письмових пам'яток, а також як свідчення існування фабрик паперу в минулому.

За традицією, матеріал письмових пам'яток (пергамент, папірус, папір) був тоді, на зламі XIX—XX ст., предметом дослідження палеографії. Філіграноrрафія — опис водяних знаків з погляду простої фактографії — увійшла на правах розділу до палеографії. З часом матеріал, зібраний дослідниками водяних знаків, почав не лише кількісно (появилися альбоми філіграней, що налічували по кілька тисяч знаків), але й якісно виходити поза межі того скромного місця, яке філіграноrрафії визначили палеографи[1]. Чисто фактографічний напрям досліджень почав обростати новою проблематикою. До вивчення філіграней як контрольного детермінанта приєдналися набагато ширші завдання історико-економічного та історико-культурного плану, які поволі почали відтісняти звичайні фактографічні питання (каталогування, опис, хронологізацію і топологізацію знаків) на задній план.

У другій чверті XX ст. філіграноrрафія остаточно відмежувалася від палеографії не лише емпірично, передовсім своїми альбомами, але й теоретично, утворюючи окрему за своїми завданнями та об'єктом дослідження дисципліну — філігранологію. Це нове становище філігранології висвітлюється у спеціальних підручниках та працях, що визначають роль філігранології як спеціальної історичної дисципліни[2].

Протягом останніх двох-трьох десятиріч новий термін „філігранологія" остаточно утвердився на місці давнього терміна „філіграноrрафія". З часом філігранологія не лише емансипувалася й перетворилася в окрему спеціальну історико-філологічну дисципліну (на сьогодні цей процес відокрем-

---

[1] Трохи більше як п'ятдесят років тому російський палеограф В'ячеслав Щепкін писав, що „головною метою дослідження і збирання філіграней є датування рукописів" (див.: Щепкин В. Н., Щепкина М. В. Палеографическое значение водяних знаков // Проблемы источниковедения.— Москва, 1958.— Т. 6.— С. 333. Передрук цієї праці під заголовком „Руководство по датировке рукописей на основании водяних знаков бумаги" див. у: Щепкин В. Н. Русская палеография.— Москва, 1967.— С. 201.

[2] Див., наприклад: Heawood E. Watermark // Labarre E. J. Dictionary and Encyclopaedia of Paper and Papermaking.— Amsterdam, 1952.— 2 ed.— P. 328—360; Mošin V. Filigranologija kao pomočna historijska nauka // Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.— Zagreb, 1954.— T. 1.— S. 25—93; Weiss W. Die Bedeutung der Wasserzeichenkunde für Geschichtsforschung // Archivmitteilungen.— Berlin, 1955.— N 1.— S. 18—25; Piccard G. Die Wasserzeichenforschung als historische Hilfswissenschaft // Archivalistische Zeitschrift.— München, 1956.— Bd. 52.— S. 62—115; Weiss K. Th. Handbuch der Wasserzeichenkunde.— Leipzig, 1962; Bogdan D. P. Filigranologia ca disciplina stiinţifica // Revista arhivelor.— Bucureşti, 1962.— N 2.— T. 10.— P. 3—40.

лення можна вважати закінченим), але й вийшла поза первісно визначені „філігранологічні" межі своєї дисципліни. Філігранологія охоплює такі об'єкти дослідження: з ділянки історії народного господарства — історію папірництва, з ділянки історії техніки — історію виробництва паперу. Лише тому, що термін „папірологія" виявився уже „зайнятий" (ним визначають історико-філологічну дисципліну, що вивчає грецькі та латинські тексти на папірусах геленістичної та римської доби), філіграно-логія при значно поширеному предметі дослідження (вивчення філіграней, історія папірництва та історія виробництва паперу) залишилася зі своєю попередньою назвою. Як і в багатьох відомих в історії науки випадках, зміст поняття „філігранологія" вийшов далеко за межі терміна у вузько-етимологічному його значенні (подібно, зрештою, до папірології, що тепер займається дослідженням текстів не лише на папірусах, а й на дерев'яних та воскових табличках, глиняних черепках тощо), філігранологія з науки про водяні знаки перетворилася в науку про папір.

У такому саме значенні термін „філігранологія" подається сучасними українськими історико-філологічними науками, і в такому розумінні він уживається на сторінках нашого дослідження.

Філігранологія в Україні має більш як столітню традицію: має три альбоми водяних знаків (четвертий саме тепер потрапляє в руки до читача), має близько 2500 опублікованих філіграней (не враховуючи водяних знаків цього альбому) та низку вагомих досліджень з історії папірництва. Ось короткий нарис розвитку філігранологічних досліджень в Україні.

Як окремі напрями наукових досліджень історія папірництва та філігранографія почали розвиватися давно. Але культурний застій, спричинений багатовіковим соціальним і національним поневоленням українського народу, не міг не відбитися й на цих ділянках досліджень, сповільнюючи їх розвиток.

Перші філігранологічні публікації в Україні появилися не набагато пізніше, ніж в інших країнах Європи. У 1842 р. (як удалося встановити, це рік найдавнішої на українських землях публікації водяних знаків) львівський історик Олександр Батовський (1799—1862), описуючи середньовічну хроніку Бежановського, що зберігалася у Львові, репродукував літографічним способом один водяний знак XVII ст.[3] До опису інших рукописів О. Батовський додав у 1843 р. репродукції семи наступних водяних знаків[4].

Найдавніше дослідження історії папірництва в Україні пов'язане з іменем видатного українського історика, члена-кореспондента Академії наук у Петербурзі Діонізія Зубрицького (1777—1862), який у 1844 р. подав відомості про заснування Брюховицької папірні поблизу Львова у XVI ст.[5]

Зацікавлення історією папірництва та питанням імпорту чужоземного паперу в Україну посилилося у 60-х рр. XIX ст. у зв'язку з розгортанням досліджень над історією українського друкарства. Київський історик Пав-

---

[3] Batowski A. Rękopisma Księgozbioru Ossolińskich. Roczniki Bieżanowskiego // Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich.— Lwów, 1842.— T. 4 (табл. після стор. 40).

[4] Відбитка зі згаданого журналу опублікована під заголовком: Batowski A. Niektóre rękopisma Księgozbioru Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich, tudzież wiadomości o nich i o ich autorach.— Lwów, 1844 (табл. після стор. 40, 80, 116).

[5] Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa.— Lwów, 1844.— S. 228.

ло Троцький у 1865 р. звернув увагу на папір лаврських друків та історію Пакульської папірні у другій половині XVII ст[6].

Як приклад дилетантського зацікавлення філігранями [redacted] нотатки Петра Григоровича [redacted] Модриня [redacted] Грубешівщині, який [redacted] лише копіював водяні знаки XVIII ст., а й намагався пояснювати їх [redacted] як фабричне тавро, [redacted] символічно-алегоричному плані, тобто в дусі досить поширених тоді поглядів на філіграні. Нотатки П. Григоровича [redacted] 1876 р. не були свого часу опубліковані — лише недавно вдалося розшукати їх серед архівних матеріалів[7].

Загалом можна сказати, що [redacted] період [redacted] другої половини XIX ст. до 1917 р. зацікавлення історією паперу та водяних знаків в Україні формувалося, як і в багатьох країнах тогочасної Європи, значною мірою у зв'язку [redacted] описом та критичним виданням рукописних текстів літературних творів, грамот та інших документів. У 1885 р., наприклад, професор Чернівецького університету, академік Румунської Академії наук Йона Сбєра (1836—1916), друкуючи повний текст так званого Воронецького кодексу, додав до нього невелику студію про папір кодексу, його водяні знаки (з таблицею літографованих зображень) та пробував датувати рукопис на підставі цих знаків[8]. У 1887 р. волинський історик Сигізмунд Люба-Радзимінський (1843—1928) як додаток до першого тому видання історичних джерел, що зберігалися у родинному архіві князів Сангушків, умістив літографовану таблицю водяних знаків XVI ст., які копіював [redacted] дипломатарію, відомого під назвою „Книги королеви Бони"[9]. Лише окремі дослідники виходили поза вивчення філіграней в такому ж вузько археографічному плані та переходили до загальних проблем філігранографії чи історії папірництва.

Перший, зрештою, далеко неповний і [redacted] завжди достовірний, огляд історії папірень [redacted] Україні у XVI—XIX ст. зробив львівський історик мистецтва та промисловости Юліан Колачковський (1837—1889)[10]. Як відомий колекціонер Ю. Колачковський зібрав також малюнки філіграней. На жаль, долю його збірки встановити не вдалося.

У кінці XIX ст. наукове дослідження водяних знаків [redacted] Україні почало розвиватися ще одним цілком оригінальним і специфічним шляхом. Новий напрям досліджень (тобто [redacted] пов'язаний [redacted] публікацією і описом пам'яток давньої літератури чи стародавніх історичних джерел) започаткував видатний київський історик-архівіст, довголітній співробітник і директор Київського центрального архіву давніх актів Іван Каманін (1850—1921). Виходячи [redacted] цілком практичних джерелознавчих і судово-експертних завдань, що стояли перед архівом, І. Каманін присвятив багато часу вивченню

---

[6] Троцкий П. Типография Киево-печерской лавры // Труды Киевской духовной академии.— К., 1865.— Июнь.— С. 167—168, 176—178.

[7] Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 1512, арк. 23—24. Нотатки П. Григоровича, що мають заголовок „Объяснение статьям „Субѣтника", розшукав О. Мацюк.

[8] Sbiera I. al lui G. Codicele Voronețian cu un vocabulariu şi studia asupra lui.— Cernauți, 1885.— P. 321—324.— Tabl. 2.

[redacted] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. pod kierownictwem Z. L. Radzimińskiego.— Lwów, 1887.— T. 1.

[10] Kołaczkowski J. Wiadomości, tyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce.— Kraków, 1888.— S. 432—438.

питання про автентичність документів. На XI Археологічному з'їзді в Києві у 1899 р. він висунув таку вимогу до експертів давніх документів: „Крім знайомства з характером почерку, треба добре знати мову [даного] періоду, юридичні терміни, судову систему і судочинство, а також і особливості правопису того часу, паперу і чорнила“[11]. Виступаючи [redacted] з'їзді, І. Каманін мав уже [redacted] руках певний філігранографічний матеріал. Приблизно у 1896 р. співробітниця архіву Олександра Вітвіцька почала систематично переглядати судово-адміністраційні книги XVI—XVIII ст. і копіювати філіграні. Через кілька років після цього І. Каманін повідомив наукову громадськість про підготовку до видання першого українського альбому водяних знаків: „Практика видачі витягів і визначення їх автентичності чи фальсифікації довели нас до необхідності зайнятися дослідженням палеографії і збором водяних знаків [...] Маємо надію, що незабаром можна буде видати перший випуск [альбому] водяних знаків, бо збірки водяних знаків, які є [redacted] сьогодні, [redacted] задовольняють вимог“[12]. Правда, минуло ще не менше десяти років, поки І. Каманін, маючи у своєму розпорядженні малюнки більш ніж 4000 водяних знаків, приступив до видання альбому. У 1914 р. альбом уже друкувався — тоді передбачалося, що він вийде у світ під заголовком „Збірка водяних знаків книг Центрального архіву за XVI—XVIII ст.“

До збору філіграней І. Каманін залучив у 1906 р. ще одного київського ентузіаста Іполита Павлика. Працюючи над рукописами і стародруками бібліотеки Києво-Печерської лаври, І. Павлик скопіював 763 філіграні [redacted] рукописних та друкованих книг 1519—1801 рр. (серед цих водяних знаків було 116 [redacted] видань Києво-Печерської друкарні), які стали складовою частиною його праці „Взірці шрифту і філіграней“.

Проте ні альбомові І. Каманіна—О. Вітвіцької, ні альбомові І. Павлика [redacted] судилося стати першими в Україні найбільшими публікаціями філіграней. Групу філіграней (16) — переважно водяних знаків лаврської папірні XVII ст. у Радомишлі — опублікував у 1916—1918 рр. київський професор (згодом професор Београдського університету) Федір Титов (1864—1935)[13]. Добрий знавець палеографії та палеотипії, Ф. Титов зумів оцінити оригінальність та самостійність орнаменту радомиських філіграней — у своєму великому дослідженні він дав також нарис історії Радомиської папірні XVII ст.[14]

На початку XX ст. описування філіграней увійшло як обов'язковий елемент у зовнішню критику рукописних історико-філологічних джерел. Описували філіграні — при публікації староукраїнських письмових па-

---

[11] Каманин И. М. Об экспертизе древних подложных документов // Труды XI археологического съезда [redacted] Киеве 1899.— Москва, 1902.— Т. 2— С. 39.

[redacted] Каманин И. М. Киевский центральный архив для древних [redacted] губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852—1902 гг.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі — ЧИОНЛ).— К., 1903.— Вып. 4.— Отд. III.— Кн. 17.— С. 73—86.

[13] Титов Ф. Типография Киево-печерской лавры. Исторический очерк (1606—1616—1916 гг.).— К., 1916.— Т. 1.— С. 23, 25, 116, 182, 369, 378, 381; його ж. Приложения [redacted] первому тому исследования Типографии Киево-печерской лавры.— К., 1918.— С. 17, 28, 290, 310, 315, 320. Частина тиражу додатку вийшла друком також під іншим заголовком, див.: Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.

[14] Титов Ф. Типография...— С. 470—472.

м'яток — професор Київського університету та голова філологічної секції Українського наукового товариства [redacted] Києві (згодом академік Академії наук СРСР та Академії наук УРСР) Володимир Перетц (1870—1935)[15], його учень доцент Київського університету Сергій Маслов (1880—1957)[16], професор Ніжинського історико-філологічного інституту Володимир Розов (1876—1940)[17].

Перший український альбом філіграней вийшов друком лише [redacted] радянський час, після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Друкування літографованих таблиць до згадуваного нами альбому Івана Каманіна—Олександри Вітвіцької припинилося 1915 р. у зв'язку [redacted] евакуацією Київського центрального архіву давніх актів до Саратова. Лише після повернення до Києва у 1919 р. І. Каманін — тоді далі директор архіву та керівник Комісії з вивчення історії західноруського і українського права Української Академії наук — звернувся до Академії [redacted] проханням видати альбом. І. Каманін мав намір до вже надрукованих дев'яти аркушів альбому додати окрему розвідку десь на 80 сторінок, у якій хотів дослідити походження паперу судово-адміністраційних книг, зв'язок філіграней з гербами тощо. Зі спогадів сучасників відомо, що питання української філіграногоафії хвилювали І. Каманіна майже до останніх днів його життя. І лише смерть перешкодила ученому виконати задум — написати обширне вступне дослідження. Цей задум не вийшов поза чорнові нотатки, доля яких невідома, а сам альбом з'явився друком у незавершеному вигляді 1923 р.[18] — через два роки після смерти фактичного засновника української філіграноології.

Праця І. Каманіна—О. Вітвіцької, що була опублікована доволі великим тиражем (1000 примірників) як один [redacted] томів „Збірника Історично-філологічного відділу Української Академії наук", вийшла [redacted] передмовами академіка Агатангела Кримського та професора Сергія Маслова. В альбомі представлено 1336 знаків, скопійованих зі судово-адміністраційних книг Східної та Західної Волині (задля цього якнайповніше переглянено книги Житомирського, Володимирського, Луцького, частково Крем'янецького гродських судів, а також книги Ратнівської ратуші, Дубнівського і Ковельського магістратів). Усупереч заголовкові, на якому крайні дати позначено 1566—1651 рр., [redacted] альбомі насправді подаються філіграні 1566—1700 рр. Водяні знаки упорядковано [redacted] межах століть за типами, [redacted] межах типів — за так званими чорними датами (датами виготовлення документів, на яких трапляються ці філіграні). Переважають знаки XVII ст. — їх близько 70 відсотків.

Позитивним [redacted] те, що в альбомі відбито знаки за довгий проміжок часу (майже півтора століття) для окресленої території — Волині. Це дає змо-

---

[redacted] Див., наприклад: Перетц В. Вірші єром. Климентія, Зиновієва сина.— Львів, 1912.— С. V.

[redacted] Див., наприклад: Маслов С. Наука Леонтія Карповича в неділю перед різдвом // Записки Українського наукового товариства в Києві.— К., 1908.— Кн. 2.— С. 121; його ж. Еще четыре проповеди Георгия Конисского // ЧИОНЛ.— К., 1911.— Вып. 1—2.— Кн. 22.— С. I—II, V—VI.

17 Розов В. Українські грамоти.— К., 1928.— Т. 1.— С. 155, 173 (Тексти грамот були надруковані [redacted] 1917 р., [redacted] побачили світ [redacted] в 1928).

18 Каманін І., Вітвіцька О. Водяні [redacted] папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651).— К., 1923.

гу досить докладно вивчити репертуар паперу частини України, локалізований у часі й просторі. І. Каманін та О. Вітвіцька не обмежилися публікацією типів філіграней — вони вмістили в альбомі також їх варіанти і різновидності. До альбому додана докладна метрика знаків з позначенням чорних дат. З неї видно, що частина книг, з яких узято знаки, загинула під час Великої Вітчизняної війни — що особливо підсилює значення альбому для сучасної науки.

З другого боку, виданий після смерти ініціатора видання І. Каманіна, альбом справляє враження незавершености. З-понад 4000 знаків було відібрано для публікації лише 1336; у неопублікованому частину потрапили, очевидно, філіграні XVIII ст., а також інші знаки (принцип селекції філіграней неясний). Є підстави припускати, що в низці випадків знаки скопійовано не дуже докладно, можливо, пропущено написи, літерні позначення. В окремих випадках викликає сумнів датування знаків (можливо, окремі знаки якраз і походять з фальсифікованих пізніше документів, бо чорні дати не завжди збігаються з відомостями інших джерел). Користуватися альбомом незручно через брак покажчика зображень. І. Каманін мав, здається, намір ідентифікувати деякі знаки з певними папірнями, зокрема з папірнями, розташованими на українських землях. Можливо, натяки на це були в його чорнових нотатках. Сьогодні можна твердити, що близько 150 знаків альбому відображають виробництво українських папірень XVII ст.[19]

Так чи інакше, вихід у світ альбому І. Каманіна—О. Вітвіцької був значним досягненням філігранології, особливо враховуючи те, що це була по суті перша серйозна праця з цієї ділянки української науки. Значення альбому підсилював і той факт, що до виходу його у світ папір, який використовувся в Україні, рідко потрапляв у поле зору філіграногрaфів, тому використання російських та західноєвропейських альбомів для хронологізації пам'яток не могло дати бажаних результатів.

Сучасники — українські вчені та дослідники з-поза України — дуже тепло відгукнулися на видання альбому, цілком усвідомлюючи його наукове значення. В українській та закордонній пресі на альбом було опубліковано шість рецензій, тобто більше, ніж на будь-який тогочасний західноєвропейський альбом філіграней.

Науковий співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури Микола Горбань вважав, що „зроблено крок вперед у філіграногрaфії українських документів"[20]. Видатний історик та археолог, професор Київського університету Василь Данилевич (1872—1935) шкодував, що „книжку видано в нескінченому стані", й одночасно полемізував зі справді необґрунтованим твердженням автора передмови С. Маслова, що в альбомі переважають знаки польських папірень[21]. Львівський історик Іван Крип'якевич цілком слушно відзначав, що „тепер відкривається

---

[19] У цьому випадку ми можемо погодитися з Е. Ляуцявічусом, який вважає, що лише [illegible] відсотків знаків альбому належить українським та литовським папірням. Див.: Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a.— Vilnius, 1967.— P. 37.

[20] Див.: Г[орбань] М. [рец. на]: І. Каманін, О. Вітвіцька. Водяні знаки... // Червоний шлях.— 1923.— № 8.— С. 320—321.

[21] Див.: Данилевич В. [рец. на]: І. Каманін, О. Вітвіцька. Водяні знаки... //Україна.— К., 1924.— Кн. 1—2.— С. 188—189.

друга частина праці — означити, до котрих фабрик паперу належали зібрані знаки“[22].

18 листопада 1923 р. [redacted] засіданні Історичного відділу Товариства історії, археології і етнографії у Саратові з доповіддю, присвяченою альбомові, виступив один [redacted] найкращих філігранологів того часу, доцент Саратовського університету Олександр Гераклітов[23]. О. Гераклітов глибоко проаналізував альбом і зробив висновки, що І. Каманін, маючи у своєму розпорядженні безперервні серії документів одної установи протягом більш як двох століть, міг дослідити два важливі питання: по-перше, хронологію знака, поступову зміну одного знака іншим та найдрібніші деталі змін філіграней у часі; по-друге, встановити, якими сортами паперу і коли користувалися у даній місцевості, прослідкувати боротьбу місцевих фабрикантів із закордонними. Польський дослідник історії папірництва Володимир Будка вважав, що альбом своїми філігранями XVII ст. „особливо цінний для польської філігранології“ і „має велике значення для дослідження польського папірництва“[24]. На підставі альбому В. Будка дійшов висновку, що в другій половині XVI ст. на Волині вживання крайового паперу переважало над імпортним, [redacted] XVII ст. — імпортного над крайовим.

Дуже шкода, що висунені О. Гераклітовим та В. Будкою вимоги опублікувати решту (близько 3000) зібраних І. Каманіним знаків та видати навіть чорнові нотатки ученого не знайшли позитивного вирішення, бо під час останньої війни вони були втрачені.

Подібним чином склалася доля й іншої колекції — по суті другого українського філігранологічного альбому, складеного Іполитом Павликом. У 1926 р. він запропонував Українській Академії наук купити свою працю. Незважаючи на схвальний відгук професора С. Маслова, який повідомив, що [redacted] альбомі часто трапляються досі невідомі філіграні і що праця І. Павлика „уявляє [redacted] себе цінне доповнення й продовження альбому І. М. Каманіна та О. І. Вітвіцької“[25], ця колекція не була, здається, закуплена. Натрапити на її сліди сьогодні не вдається.

Для філігранології 1920-х рр. характерне поступове зближення двох ліній дослідження: вивчення філіграней чимраз частіше починає переплітатися з вивченням історії папірництва, межа між цими двома напрямами досліджень починає поволі зникати[26].

Найкращим знавцем водяних знаків і методики філігранологічного аналізу був у 1920—1930-х рр. професор Київського археологічного інституту та Київського університету, керівник секції історії книги Українського

[redacted] Див.: Крип'якевич І. [рец. на]: І. Каманін, О. Вітвіцька. Водяні знаки... // Стара Україна.— Львів, 1925.— № 6.— С. 115.

[redacted] Ця доповідь О. Гераклітова [redacted] рецензія друкувалася двічі [redacted] ідентичному звучанні: Гераклитов А. [рец. на]: І. Каманін, О. Вітвіцька. Водяні знаки... //Книга и культура.— Саратов, 1926.— С. 8—13; там само // Slavia.— Praha, 1926—1927.— Т. 5.— S. 814—817.

[24] Див.: Bubka W. [рец. на]: I. Kamanin, O. Witwicka. Wodiani znaky... // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1930.— Т. 44.— S. 64—66.

[25] М[аслов] С. І. Павлик запропонував Українській Академії наук [....] // Бібліологічні вісті.— К., 1926.— № 4.— С. 114.

[redacted] Ще [redacted] 1907 р. Михайло Грушевський, розглядаючи питання про імпорт паперу [redacted] його виробництво в Україні, використовував філіграні [redacted] джерельний матеріал (Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1907.— Т. 6.— С. 65—66, 70, 220).

наукового інституту книгознавства та завідувач відділу стародруків Всенародної бібліотеки України (згодом член-кореспондент Академії наук УРСР) Сергій Маслов (1880—1957), про якого ми уже неодноразово тут згадували. У нарисах [redacted] історії українських стародруків, що давно стали класичними, С. Маслов звернув пильну увагу [redacted] філіграні — [redacted] їх підставі визначив існування двох видань (одного з них безцензурного) твору Дмитра Тупталенка-Ростовського „Руно орошенное" (з 1702 і 1750-х рр.), опублікував водяний знак з гербом чернігівського арихиєпископа Івана Максимовича[27] та визначив різні видання і перевидання київського „Синопсису" (перше видання 1680 р.)[28]. С. Маслов запропонував як обов'язкову вимогу при науковому описуванні стародруків дослідження їх філіграней[29]. Стосовно різних філігранологічних питань він листувався з відомим авторитетом у ділянці російської філігранології академіком Миколою Лихачовим.

Світова філігранологія завдячує С. Маслову збереження [redacted] пам'ятки першорядної вартости, яку 1927 р. йому вдалося випадково купити. Маємо [redacted] увазі рукопис неопублікованої текстової частини філігранографічного альбому російського дослідника Корнила Тромоніна, що вийшов у світ 1844 р. У цей спосіб С. Маслов зберіг для дослідників ключ до альбому К. Тромоніна, який до цього часу був „сліпим"[30]. Врятований С. Масловим рукопис цілком був опублікований в англійському перекладі лише 1965 р.[31]

Вихід друком першого українського альбому водяних знаків та дослідницька діяльність С. Маслова, без сумніву, стимулювали розвиток філігранологічних методів дослідження.

Відомий український історик (згодом академік Академії наук УРСР) Іван Крип'якевич (1886—1967) досліджував папір львівського „Апостола" Івана Федорова 1574 р. і опублікував чотири філіграні з одного львівського примірника цього видання[32]. У працях І. Крип'якевича філігранографічний напрям досліджень міцно переплівся [redacted] історією папірництва — у 1926 р. він опублікував огляд відомостей про папірні XVI ст. в Україні, яких нарахував сім або вісім[33].

Таке ж міцне переплітання філігранографії [redacted] історією папірництва спостерігається у працях київської дослідниці Олени Шуляк-Маслової

---

[27] Маслов С. Етюди з історії стародруків // Труди Українського наукового інституту книгознавства.— К., 1926.— Т. 1.— С. 107, 113, 121—124, 138.

[28] Маслов С. Етюди [redacted] історії стародруків, XI—XII // Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук.— К., 1929.— Кн. 21—22.— С. 48, 51, 55—56.

[29] Маслов С. Спроба інструкції та [redacted] роботи над складенням українського бібліографічного репертуару XVI—XVIII ст. // Українська бібліографія.— К., 1928.— Вип. 1.— С. 5—6, 12, 19, 26.

[redacted] Маслов С. Из истории русской филигранографии. (Неизданная часть рукописи К. Тромонина „Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге".— Москва, 1844) / Известия Академии наук СССР.— VII серия, отд. общественных наук.— Ленинград, 1934.— № 3.— С. 225—234.

[redacted] Tromonin's Watermark Album. A fascimile of the Moscow 1844 edition.— Hilversum, 1965.— P. 17—37.

[32] Крип'якевич І. Папір українських друків Ів. Федоровича // Стара Україна.— Львів, 1924.— № 2—5.— С. 45—46.

[redacted] Крип'якевич І. Найдавніші папірні [redacted] Україні (XVI в.) // Бібліологічні вісті.— К., 1926.— № 1.— С. 64—65.

(1887—1934). Працюючи над історією рукописної книги, вона з'ясувала шлях паперу в Україну та роль філіграней у середньовічній паперовій продукції[34], застосувала філіграфічний метод для хронологізації недатованих рукописів[35]. Подібно описували водяні знаки й інші дослідники. Наукова співробітниця Археографічної комісії при Українській Академії наук Катерина Лазаревська (1879—1938) опублікувала чотири філіграні в рукопису літопису С. Величка[36]. Відомий мистецтвознавець, на той час директор Харківського державного музею українського мистецтва Стефан Таранушенко, мабуть, перший в українській філіграноології опублікував фото водяного знака, виготовлене методом просвічування безпосередньо на папір[37]. Завідувач відділу письма і друку Лаврського музею культів і побуту (згодом член-кореспондент Академії наук УРСР) Павло Попов звернув увагу на філіграні одного рідкісного українського стародруку[38]. Працюючи над матеріалами Лаврського архіву, П. Попов готував у 1920—1930-х рр. дослідження про лаврські папірні. Ця праця залишилася ненадрукованою; матеріали до неї зберігаються тепер у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР у Києві[39].

Паралельно зростали ряди дослідників українського папірництва. Великі заслуги в цій ділянці має професор Львівського університету, академік Польської Академії наук у Кракові Іван Птасник (1876—1930). З його іменем пов'язане відкриття відомостей про найдавнішу на українських землях папірню у Янові на Підляшші. Навіть якщо вважати, що в архівному джерелі, віднайденому І. Птасником, не подаються відомості про папірню, а лише про папірника, який народився у Янові, а працював у іншій невідомій папірні, то й тоді заслуга у справі відкриття першого українського майстра-папірника належатиме І. Птасникові. Він розшукав також відомості про папірню у Коросні та можливу папірню у Перемишлі. З-під пера І. Птасника вийшов перший список найдавніших — з XVI ст.— папірень на західноукраїнських землях[40]. З другого боку, спробу професора Одеського університету (потім академіка Академії наук УРСР) Михайла Слабченка висвітлити історію папірництва Гетьманщини XVII—XVIII ст., зроблену на підставі надто скупого джерельного матеріалу, не можна вважати вдалою. Проте вона була першим намаганням визначити основну тенденцію

---

[34] Маслова О. М. Рукописна книга.— К., 1925.— С. 40—41, 79—82.

[35] Маслова О. М. Зрѣлище житія человѣческаго.— Москва, 1712 // Бібліологічні вісті.— К., 1928.— № 1.— С. 5—6.

[36] Величко В. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками.— К., 1926.— С. VII, XI, XIV, XV.

[37] Таранушенко С. Рідкий стародрук // Бібліологічні вісті.— К., 1926.— № 4.— С. 21.

[38] Попов П. М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія.— К., 1927.— Т. [1].— С. 670.

[39] Лист П. Попова з Києва до Ф. Максименка у Львові від 17 грудня 1969 р. При цій нагоді автор передмови висловлює глибоку подяку Федорові Максименку за допомогу в збиранні матеріалів.

[40] Ptaśnik J. Papiernie w Polsce XVI wieku // Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności, wydz. Historyczno-filozoficzny.— Kraków, 1921.— Ser. 2, t. 32 (og. zb. t. 62).— S. 1—40; його ж. Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum.— Leopoli, 1922.— S. 110—126.

розвитку папірництва Лівобережжя у XVIII ст.[41] Бібліотекар Львівського університету Анна Єнджейовська опублікувала архівні матеріали про папірника з Лівчичів і Брюховичів Валентина Кмеллера (з 1588 р.)[42], [redacted] також подала стислі відомості про найдавніший період існування (кінець XVI — початок XVII ст.) трьох підльвівських папірень — Лівчицької, Брюховицької та Зашківської[43]. Доцент (згодом професор) Львівського університету та директор Національного музею у Львові Іларіон Свенцицький (1876—1956) досліджував питання забезпечення папером львівської братської друкарні у XVII ст.[44] З погляду зв'язків між папірництвом і друкарством розглядав проблему професор Варшавського університету Іван Огієнко[45]. Завідувач Київського архіву давніх актів та голова Археографічної комісії при Українській Академії наук Віктор Романовський опублікував документ [redacted] 1574 р. про папірню біля Луцька[46]. Львівський історик народного господарства (згодом професор Вищої економічної школи у Кракові) Станіслав Гошовський зібрав у вигляді таблиць відомості про ціни паперу у Львові протягом XVI—XVIII ст.[47]

Усі ці дослідження стали [redacted] тій чи іншій мірі підґрунтям для впорядкування третього українського альбому філіграней, який опрацював директор Архіву давніх актів, бібліотеки та Історичного музею міста Львова (у післявоєнні роки завідувач відділу стародруків Ягеллонської бібліотеки у Кракові) Карло-Йосип Бадецький (1886—1953). Опрацьовуючи науковий опис фондів Архіву давніх актів, К.-Й. Бадецький зібрав філіграні [redacted] львівських міських судово-адміністраційних книг XIV—XVI ст. і видав їх 1928 р. у зв'язку [redacted] III З'їздом бібліофілів у Львові[48]. Альбом побачив світ [redacted] бібліофільське видання тиражем 350 примірників.

За обсягом альбом був значно менший від праць І. Каманіна—О. Вітвіцької та І. Павлика. У ньому вміщено лише 166 знаків, серед яких питома вага знаків українських папірень становить близько 30 відсотків (враховуючи при цьому й ту обставину, що значна частина продукції українських папірень XVI ст. досі філігранологічно [redacted] ідентифікована). У передмові К. Бадецький висловив припущення, що філіграні з гербом Єліта належать Лівчицькій папірні, [redacted] також подав свої загальні міркування з приводу таврування паперу шляхетськими гербами. Опублікував він і факсиміле

---

[41] Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны.— Одесса, 1922.— Ч. 1.— Т. 2.— С. 150—151.

[42] Jędrzejowska A. Przyczynek do dziejów papiernictwa lwowskiego // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1923.— T. 37.— S. 129—133.

[redacted] Jędrzejowska A. Książka polska we Lwowie w XVI w.— Lwów, 1928.— S. 35—48; у бібліофільському виданні цієї ж праці, що вийшло у Львові також у 1928 р.— S. 37—52.

[redacted] Свєнціцький І. Початки книгопечатання і друкарства України. В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки в Україні у Львові 1573—74 рр.— Львів; Жовква, 1924.— С. 66—68.

[redacted] Огієнко І. Історія українського друкарства.— Львів, 1925.— Т. 1.— С. 46, 50, 168, 241, 274, 294, 317—318. Цей [redacted] автор планував присвятити папірництву окремий параграф у 2 томі своєї праці, який, однак, [redacted] був виданий.

[46] Романовський В. До історії папірництва на Україні // Бібліологічні вісті.— К., 1926.— № 1.— С. 73—75.

[47] Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII w.— Lwów, 1928.— S. 194—195 (див. також французький переклад цієї праці: Les prix à Lwów. XVIe—XVIIe siècles.— Paris, 1954); його ж. Ceny we Lwowie w latach 1701—1914.— Lwów, 1934.— S. 29—33.

[redacted] Badecki K. Znaki wodne w księgach Archiwum m. Lwowa 1382—1600 r.— Lwów, 1928.

документа про будівництво Брюховицької папірні у 1599 р. (текст був надрукований раніше А. Єнджейовською), [redacted] також дуже цінний, єдиний досі знайдений для українських папірень, рахунок [redacted] 1602 р. за виготовлення металевої філіграні для Брюховицької папірні.

Альбом К.-Й. Бадецького має чимало вад, до яких передовсім треба зарахувати неправильну селекцію матеріалу (автор обмежився в основному типами знаків, відкидаючи варіанти та різновидності). Часто знаки датуються („чорні дати") неправильно — датуючи філігрань, К.-Й. Бадецький подавав горішню і долішню дати книги, з якої вона скопійована, і [redacted] цей спосіб штучно продовжував термін уживання паперу з цією філігранню (таким чином штучно збільшено час залежаности паперу). Те, що знаки упорядковано не [redacted] типами, а за хронологією їх уживання, утруднює використання альбому з хронологізаційною метою[49].

І хронологічні межі альбому К.-Й. Бадецького (матеріали лише до 1600 р.), і його обсяг спричинили те, що він відіграв набагато меншу роль у розвитку української філігранології, ніж альбом І. Каманіна—О. Вітвіцької. На працю К.-Й. Бадецького вийшла лише одна рецензія львівського історика Луції Харевич (1897—1943), у якій вона досить скептично поставилася до ідентифікації філіграней [redacted] певними папірнями та водночас висунула недоведену досі думку про необхідність дослідити можливість підробки західних водяних знаків українськими папірнями. Конструктивною дотепер є також думка рецензентки про те, що розшифрування геральдики філіграней треба шукати не лише серед шляхетських гербів, [redacted] й серед міщанських гербиків (гмерків)[50].

У 1930-х рр. філіграногорафія та історія папірництва здобули нових дослідників. З праць, присвячених історії паперової промисловости, [redacted] перший план висувається сумлінна обширна розвідка Миколи Кошарнівського про папірництво Чернігівщини XVII—XVIII ст.[51] М. Кошарнівський, використовуючи дані літератури, опублікованих та, що дуже важливо, неопублікованих джерел, докладно прослідкував долю цілої низки чернігівських папірень періоду мануфактурного виробництва. Історик торкнувся також таких питань, як технологія паперу, умови праці та побут робітників папірні, правовий статус папірень, конкурентна боротьба [redacted] чернігівський ринок між місцевим, західним та північним папірництвом. М. Кошарнівський зробив цілком правильний висновок про причини занепаду чернігівського папірництва, яке не могло встояти [redacted] умовах привілейованого імпорту паперу [redacted] півночі. Велику самостійну цінність має додана до дослідження добірка документальних матеріалів (серед них — опис Пакульської папірні 1755 р., кошторис ремонту цієї папірні 1776 р., витяги [redacted] фінансових книг Глухівського петропавлівського монастиря, зі звітів митниць комерц-колегії [redacted] 1758—1763 рр. тощо). Праця М. Кошарнівського є єдиною досі в українській літературі аналітично-синтетичною працею відповідного наукового рівня, присвяченою важливому (чернігівському) регіонові українського папірництва.

[redacted] Матеріали філігранологічної колекції К.-Й. Бадецького зберігаються у рукописному відділі Ягеллонської бібліотеки в Кракові під № 7786.

50 Див.: Charewiczowa Ł. [рец. на]: Karol Badecki. Znaki wodne... // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1928.— T. 42.— S. 637—638.

[redacted] Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині // Бібліологічні вісті.— Харків; Київ, 1930.— № 3.— С. 5—43; № 4.— С. 49—71.

Юстин Сокульський опублікував відомості про папірню у Новій Греблі з XVIII ст. та описав при цьому філіграні папірні, а також видрукував орендний контракт на папірню 1847 р.[52]

Перша спроба дати цілісний нарис історії розвитку папірництва в Україні належить відомому мистецтвознавцеві та історикові, празькому професорові Володимирові Січинському (1894—1962). Цей нарис увійшов як один з розділів до його етюдів з історії української промисловости[53], а також у дещо зміненій редакції друкувався окремо[54]. В. Січинський послідовно розглянув перші відомості про папірні в Україні у XVI ст., питання організації праці в папірнях, розвиток папірництва на Правобережній та Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст., занепад українського папірництва в другій половині XVIII ст. та виникнення так званих нових папірень у першій половині XIX ст. Автор звернув також увагу на водяні знаки, публікуючи кілька з них — правда, виключно в ілюстративному плані. Досить яскраво виражена компілятивність праці, буржуазні підстави її методології, недооцінка самобутности українських філіграней (В. Січинський, наприклад, твердив — усупереч давнішим спостереженням Ф. Титова, — що „водяні знаки на папері українських знаків XVIII ст. йшли за зразками західноєвропейськими і звичайно відображали герби власників фундаторів або початкові літери підприємства, або одно і друге разом“[55]), безперечно, знижують вартість нарису. В. Січинський пробував, зрештою, не дуже вдало, застосувати філігранологічний метод для хронологізації рукописів, публікуючи при цьому також малюнки філіграней[56].

З філігранологічних публікацій 30-х — початку 40-х рр. XX ст. на перший план висувається невелика (19 знаків) збірка філіграней з львівських і кам'янецьких документів 1595—1794 рр., яку видав доцент Львівського університету Теофіль Длуґош[57]. Знаки репродуковані методом фотографування під світло. Відкривач невідомого гутенбергівського видання „Provinciale Romanum“, завідувач відділу стародруків Бібліотеки Академії наук УРСР у Києві Борис Зданевич (1886—1966) дав опис паперу і фотографію водяного знака цієї унікальної пам'ятки початкового періоду друкарства[58].

Очевидно, протягом усього цього часу не припинялося публікування описів паперу та філіграней у зв'язку з публікацією текстів рукописних книг, архівних документів. Львівський літературознавець Ярослав Гординський (1882—1939) описував водяні знаки так званого Дернівського

---

[52] Sokulski J. Resztki archiwum hr. Potockich w Raju i wiadomość o papierni w Nowej Grobli // Silva Rerum.— Kraków, 1931.— N 1—6.— S. 29—37.

[53] Січинський В. Нариси з історії української промисловості.— Львів, 1936—1938.— С. 5—20.

[54] Sičynśkyj V. Papierfabriken in der Ukraine im XVI—XVIII Jahrhundert // Gutenberg-Jahrbuch 1941.— Mainz, 1941.— S. 23—29.

[55] Січинський В. Нариси з історії української промисловості.— С. 15.

[56] Січинський В. Передмова до рукописного євангелія кінця XVI ст. з Маковиці на Закарпатті // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 189—191.

[57] Długosz T. Relacje arcybiskupów lwowskich, 1595—1794.— Lwów, 1937.— Tabl. 1—8.

[58] Зданевич Б. І. Provinciale Romanum. Невідоме видання Йоганна Гутенберга.— К., 1941.— С. 15—16.— Табл. XXI.

рукопису кінця XVII — початку XVIII ст.[59] Професор Київського університету та керівник Археографічної комісії при Українській Академії наук Осип Гермайзе (1892—1957) дав поверховий опис тринадцяти філіграней Коденської книги 1769—1772 рр.[60] Київський професор Пилип Клименко (1887—1955) опублікував три філіграні [illegible] кам'янець-подільської цехової книги XVII—XIX ст.[61] Анна Дорфлер описала папір та опублікувала філіграні книги привілеїв Самбора XVII—XVIII ст.[62] Доцент Львівського університету Олена Полячек (1884—1942), публікуючи раєцьку книгу Дрогобича за 1542—1563 рр., описала її папір та водяні знаки[63].

Таким рівнем досліджень характеризувалася українська філігранологія напередодні Великої Вітчизняної війни та [illegible] період активізації досліджень у різних ділянках спеціальних наукових дисциплін, що настав у другій половині 50-х рр. нашого століття.

Перерва [illegible] дослідженнях не могла не вплинути негативно на рівень перших повоєнних праць, особливо тих, що присвячувалися історії папірництва. Уже сьогодні зі здивуванням читаємо, наприклад, висновок історика народного господарства України, члена-кореспондента Академії наук УРСР Олексія Нестеренка про те, що „в XVI і XVII ст. в Україні існувало вісім папірень, з них п'ять або шість у Галичині". Та картина розвитку виробництва паперу, яку дав О. Нестеренко, виглядає штучно збідненою[64]. З іншого боку, опубліковані автором статистичні дані про папірні у 1823, 1832, 1845—1846 та пізніших роках[65] мають певну вартість, хоч документальна підстава часто досить своєрідно сконструйованих списків заводів залишається неясною.

На Науковій конференції істориків-архівістів у Києві (14—17 червня 1961 р.) [illegible] програмою розгортання досліджень у різних ділянках спеціальних історичних дисциплін виступив академік Академії наук УРСР Іван Крип'якевич. Він висунув вимогу продовжувати вивчення українського паперу. За його словами, „дослідження паперу — це один [illegible] вірних шляхів визначення хронології недатованих документів"[66].

Незабаром почали з'являтися філігранологічні праці автора розглядуваного альбому — наукового співробітника Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові Ореста Мацюка. Протягом останніх років з-під його пера вийшло вісім статей дослідницького характеру, написаних [illegible] підставі вивчення джерельного матеріалу. О. Мацюк опублікував понад 600 водяних знаків паперу, що використовувався [illegible] Україні у XIV—

---

[59] Гординський Я. З української драматичної літератури XVII—XVIII ст. Тексти [illegible] замітки.— Львів, 1930.— С. 1.

[60] Коденська книга судових справ.— К., 1931.— С. V.

[61] Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 р. / Відп. ред. П. Клименко.— К., 1932.— С. IV.

[62] Dorflerówna A. Archiwalia miasta Sambora // Archeion.— Warszawa, 1935.— T. 13.— S. 56—57; її ж. Materiały do historii miasta Sambora 1390—1795.— Lwów, 1936.— S. X.

[63] Polaczkówna H. Księga radziecka miasta Drohobycza 1542—1563.— Lwów, 1936.— S. LXXXII—LXXXIII.

[64] Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— К., 1959.— Част. 1.— С. 176—178; К., 1962.— Част. 2.— С. 196—199 та інші.

[65] Там само.— Част. 1.— С. 396—397 та інші.

[66] Крип'якевич І. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1961.— № 5.— С. 7—8.

XX ст. Вдало поєднавши філіграногорафію [redacted] історією папірництва, О. Мацюк дійшов важливих висновків джерелознавчого характеру.

Уже перша його стаття, присвячена історії українських папірень XVI ст.[67], [redacted] якій автор висунув гіпотезу, що у XVI ст. на українських землях існувало не менше дев'яти папірень, дала поштовх до плідної дискусії. На неї відгукнувся відомий польський знавець історії папірництва Володимир Будка[68]. Дискусія, без сумніву, допомогла уточнити роки існування найдавніших папірень в Україні (Буськ, Одрикінь, Коросно, Новий Став, Лівчичі, Брюховичі), їх місцезнаходження (Янів), відокремити папірні, існування яких у XVI ст. ще вимагає доведення (Острог, Перемишль, Крехів). З п'ятнадцяти репродукованих у статті О. Мацюка знаків одинадцять опубліковано вперше. Поступово О. Мацюк поширив свої дослідження [redacted] пізніші століття — XVII, XVIII, XIX та навіть XX[69]. Прихильні відгуки здобула стаття дослідника, присвячена водяним знакам українських видань Івана Федорова[70], у якій подано дуже багатий репертуар філіграней (їх опубліковано 103). На цих перших працях відбилася, однак, деяка хиткість методичних підстав досліджень (сплутування тотожних, подібних і відмінних філіграней, невстановлення зв'язку між філігранями і можливими різними тиражами федоровських видань, надто велика довірливість до напівлегендарних відомостей), яку О. Мацюкові вдалося подолати у наступних роботах.

Значним кроком уперед є статті про джерелознавче значення філіграней для вивчення історії папірництва[71] та про хронологізаційне використання водяних знаків[72]. О. Мацюк перший [redacted] українській філіграногології застосував статистичний метод для визначення часу залежаности українського паперу [redacted] кінці XVIII — на початку XIX ст. Піднесення рівня філіграногології [redacted] вищий ступінь цілком певно залежатиме від подальшого збору та опрацювання статистичного матеріалу — зрештою, [redacted] лише для вирішення питання про час залежаности.

Як [redacted] справжнє novum в українській філіграногології треба вказати [redacted] „вторгнення" О. Мацюка у цілком невивчену ділянку [redacted] дослідженні водяних знаків періоду Жовтневої революції і громадянської війни[73]. У цей спосіб філіграногог поламав традиційне уявлення про дослідження водяних зна-

---

[67] Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1962.— № 5.— С. 10—21.

[redacted] Budka W. O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej. W związku z pracą: Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Studia Źródłoznawcze.— Warszawa; Poznań, 1966.— T. 11.— S. 131—138.

[redacted] Мацюк О. Водяні знаки деяких українських папірень XVI — початку XX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1964.— № 1.— С. 13—26.

[70] Мацюк О. Водяні знаки [redacted] папері друків Івана Федорова // Там само.— № 3.— С. 37—46.

[71] Мацюк О. Водяні знаки документів — джерело для [redacted] історії паперової промисловості України кінця XVIII — першої [redacted] XIX ст. // Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали, секц. 2.— К., 1965.— С. 239—260.

[72] Мацюк О. Роль філіграногології у встановленні часу [redacted] недатованих документів // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Т. 2.— С. 258—268.

[redacted] Мацюк О. До історії папірень і водяних знаків [redacted] Україні періоду Жовтневої революції і громадянської війни // Там само.— К., 1968.— Т. 3.— С. 290—298.

ків як про спеціальну історичну дисципліну, немов фортечним способом назавжди пов'язану виключно зі середньовіччям.

О. Мацюк зробив також внесок у дослідження філіграней східних рукописів, зокрема у вивчення водяних знаків вірменських рукописів і документів, що створювалися вірменами в Україні у XIV—XIX ст.[74] Можна думати, що статті О. Мацюка з цієї ділянки стануть поштовхом для активізації філігранологічних досліджень також у з'єднаній багатовіковими дружніми зв'язками з Україною Вірменії. Особливо вартісні зроблені при цій нагоді спостереження над папером, що вживався у XIV—XVII ст. з Криму, — рукописи цієї південної окраїни України досі ще майже не були об'єктом філігранологічного аналізу.

Підсумком для цього етапу української філігранології є стаття-доповідь О. Мацюка, підготовлена для III Республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін у Києві (24—25 червня 1968 р.)[75].

На фоні усіх цих численних досліджень альбом філіграней О. Мацюка — четвертий український альбом водяних знаків — сприймається як цілком логічне завершення десятирічних складних і трудомістких досліджень, побудованих на гармонійному поєднанні паралельного вивчення історії папірень та історії водяних знаків.

Цінним внеском в українську філігранологію стала студія видатного львівського мистецтвознавця Мечислава Гембаровича, присвячена папірням у Буську, Новому Ставі, Острозі, Кобиловолоках Млинських та середньовічній торгівлі папером на західноукраїнських землях[76]. М. Гембарович не лише значно доповнив (передовсім на підставі невідомого досі архівного матеріалу) відомості з історії окремих папірень, ідентифікував їх водяні знаки, але й запропонував низку важливих методичних положень, пов'язаних з дослідженням філіграней (задовільне їх репродукування, поділ на типи, варіанти і різновидності). Як додаток до своєї студії автор опублікував фотокопії 134 філіграней. Правда, ідентифікація деяких філіграней, що приписуються папірні у Новому Ставі, залишається сумнівною. М. Гембарович перебільшив також роль знищень, які Визвольна війна 1648 р. принесла українському папірництву.

На основі щойно віднайденого архівного матеріалу написане дослідження наукового співробітника Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові Феодосія Стеблія, присвячене східногалицькому папірництву кінця XVIII — першої половини XIX ст.[77]

З більшим чи меншим успіхом застосовується дослідження філіграней при вивченні стародруків, давніх рукописних книг та документів. Дні фе-

---

[74] Мацюк О. Водяные знаки на бумаге армянских рукописных книг на Украине XIV—XIX вв. // Traber hasarakakan gitutcynneri. Вестник общественных наук.— Ереван, 1968.— № 11.— С. 92—107; його ж. Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірменів // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Т. 4.— С. 267—288.

[75] Мацюк О. Філігранологія як спеціальна історична дисципліна // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, секц. 2.— К., 1968.— С. 187—202.

[76] Gębarowicz M. Z dziejów papiernictwa XVI—XVIII w. // Roczniki Biblioteczne.— Wrocław; Warszawa, 1966.— T. 10.— Zesz. 1—2.— S. 1—83, tabl. 1—30.

[77] Стеблій Ф. З історії мануфактурного виробництва паперу в Східній Галичині // Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1971.— Вип. 15.— С. 77—83.

доровських святкувань (1964 р.) актуалізували питання дослідження паперу видань І. Федорова. Одночасно зі згаданою статтею О. Мацюка вийшла друком праця доцента Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва Якима Запаска, в якій він описав зв'язки І. Федорова з папірнями, а також опублікував сім філіграней[78]. Науковий співробітник Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові Ярослав Ісаєвич досліджував папір львівського „Апостола" 1574 р. та опублікував, зі свого боку, ще шість філіграней[79].

Поряд з дослідженням стародруків проводиться також філіграенологічний аналіз рукописних книг. Науковий співробітник університету в Манітобі Іраїда Герус-Тарнавецька, вивчаючи городищівський „Пом'яник", датований 1484 р. (найстарший датований український і взагалі кириличний рукопис, що зберігається у Канаді), на підставі дослідження філіграней дійшла висновку, що найдавніша частина цієї книги була насправді написана у кінці XVI ст.[80] Автор розвідки опублікувала 13 водяних знаків рукопису.

На жаль, метод хронологізації документів за допомогою водяних знаків ще не здобув належного і цілком наукового застосування. Нерозуміння основних принципів цього методу деколи призводило до прикрих помилок, зокрема у мовознавчих публікаціях. Науковий співробітник Інституту мовознавства Академії наук УРСР Микола Бойчук, видаючи Житомирську гродську книгу 1582—1588 рр., виявив повне нерозуміння суті філігранології, публікуючи водяні знаки не з книги, яку він досліджував, а, як не дивно, з альбому І. Каманіна—О. Вітвіцької[81]. У ще складнішому становищі опинився інший співробітник цього інституту Віталій Русанівський, який не зумів ні правильно скопіювати водяні знаки, ні правильно на їх підставі датувати документи[82]. Ці філігранологічні помилки викликали невдоволення критиків — Ярослава Дашкевича[83] та наукового співробітника Інституту історії Академії наук Литовської РСР Витовта Рауделюнаса[84].

Треба думати, що популяризація методів філігранологічних досліджень — популяризація, якій допоможе також видання сьогоднішнього альбому, — згодом зменшить такі помилки до мінімуму.

Найкращим свідченням цілком протилежного явища, а саме, що українська філігранологія вже здобула собі окреме місце в родині спеціальних історико-філологічних дисциплін, можна вважати те, що вона стала об'єктом історіографічного дослідження, яке вийшло з-під пера завідувачки

[78] Запаско Я. Першодрукар Іван Федоров. Нарис.— Львів, 1964.— С. 56—58.

[79] Исаевич Я. Д. Львовский апостол Ивана Федорова 1574 года (по материалам львовских книгохранилищ) // Книга.— Москва, 1964.— Сб. 9.— С. 56—58.

[80] Gerus-Tarnawecky I. The Watermarks in the Pom'janyk of Horodyšče. (A comparative historical retrospective) // Die Welt der Slaven.— Wiesbaden, 1967.— Jahrg. 12.— Heft 2.— S. 193—198.

[81] Бойчук М. К. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.).— К., 1965.— С. 12.

[82] Русанівський В. М. Українські грамоти XV ст.— К., 1965.— С. 48, 52, 55.

[83] Дашкевич Я. З приводу нової публікації українських грамот XV ст. // Архіви України.— К., 1966.— № 6.— С. 89—90. У статті опубліковано дві правильно скопійовані філіграні поруч з недоброякісними копіями В. Русанівського.

[84] Див.: Raudelunas V. [рец. на]: В. М. Русанівський. Українські грамоти... // Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai.— Kalbotyra.— Vilnius, 1969.— T. 20.— P. 130.

відділу стародавніх актів Центрального державного історичного архіву у Києві Людмили Проценко[85].

Поширення паперу, зокрема як об'єкта торгівлі, не знало національних меж. Не знало цих меж і поширення українського паперу; водночас й українські землі не були заповідною територією, [redacted] якій не поширювався б папір, вироблений у сусідніх країнах. Подібно філігранологія українського паперу, [redacted] тим більше філігранологія чужоземного паперу, який поширювався в Україні, розвивалися також поза її межами.

Значний внесок у розвиток української філігранології зробили дослідники сусідніх країн — Росії, Польщі, Литви, Словаччини, Угорщини, Румунії і навіть філіграноологи таких віддалених країн, як Австрія, Швейцарія чи США. У зв'язку з цим варто хоч би коротко зупинитися на тих працях, що виникли поза межами України і без яких повноцінне вивчення української філігранології неможливе.

Українські водяні знаки (правда, топологічно ще не розшифровані) трапляються у російській філіграноографічній літературі уже в першій половині XIX ст. Деякі [redacted] них [redacted] альбомі художника Корнила Тромоніна (помер 1847 р.), виданому 1847 р.[86] Цей альбом, як уже згадувалося, „заговорив" своєю джерелознавчою частиною (покликаннями на джерела, [redacted] яких узято знаки) лише завдяки українському вченому С. Маслову, що врятував від знищення ненадруковану частину альбому[87]. У фундаментальних дослідженнях академіка Академії наук СРСР Миколи Лихачова (1862—1936) також трапляються репродукції знаків українських папірень та філіграней чужоземного паперу, що вживався в Україні. Однак і в першій праці М. Лихачова, присвяченій папірням Московської держави[88], і в другій, більш універсальній за своїм обсягом[89], українських водяних знаків мало — М. Лихачов не працював над українським рукописним чи архівним матеріалом.

Один [redacted] найкращих [redacted] сьогодні представників російської філігранології Сократ Клепіков починав свої дослідження від вивчення українського матеріалу і результати цих досліджень публікував українською мовою в київських виданнях. В одній з перших своїх статей він описав і опублікував три філіграні [redacted] львівського „Євангеліона" 1690 р.[90] Матеріал з України — водяні знаки та штемпелі українських папірень — є і в альбомі С. Клепі-

---

[85] Проценко Л. А. Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях // Історичні джерела та їх використання.— К., 1968.— Т. 3.— С. 190—200.

[86] Тромонин К. Изъяснение знаков, видимых [redacted] писчей бумаге, посредством которых можно узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки [redacted] другие старинные [redacted] нестаринные дела, на которых не означено годов.— Москва, 1844. Перевидання: Tromonin's Watermark Album. A fascimile of the Moskow 1844 edition with additional materials by S. A. Klepikow.— Hilversum, 1965.

[87] Див.: Маслов С. Из истории русской филигранографии...

[88] Лихачев Н. П. Бумага [redacted] древнейшие бумажные мельницы [redacted] Московском государстве.— Санкт-Петербург, 1891.

[89] Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. 1—3 и приложение.— Санкт-Петербург, 1899.

[redacted] Клепіков С. До методології описування слов'янських стародруків XV—XVI ст. // Бібліологічні вісті.— К., 1928.— № 1.— С. 21—32.

кова, який методологічно належить до найкращих видань такого типу[91], а також у доповненнях до нього[92].

Не залишила поза увагою українське папірництво та його філіграні професор Ленінградського технологічного інституту целюлозної промисловості Зоя Участкіна[93]. Однак дані, які вони подала про українські папірні, вимагають критичного підходу — в них багато помилок, не кажучи вже про те, що картина українського папірництва вийшла досить збідненою.

Відомий мордовський історик та філігранолог, професор Саратовського університету Олександр Гераклітов (1867—1933), автор уже згадуваної ґрунтовної рецензії на альбом І. Каманіна—О. Вітвіцької[94], також залюбки друкував свої філіграногологічні дослідження українською[95]. В основному на матеріалі XVIII ст. з України О. Гераклітов побудував одне з найкращих своїх досліджень про водяний знак „à la mode papier“[96]. Готуючи альбом філіграней XVII ст., який вийшов друком лише через 30 років після смерти автора[97], О. Гераклітов опрацював для нього дев'ять видань київського та львівського друку. Таким чином, в альбомі опинилися філіграні паперу, що застосовувався в українських друкарнях.

Помітний внесок у дослідження українського папірництва зробили учені Польщі. Професор Петербурзької духовної академії, згодом головний директор архівів Польщі Станіслав Пташицький (1853—1933) опублікував відомості та архівні документи про постачання папером друкарні І. Федорова у Львові[98]. На сьогодні найкращим знавцем середньовічного папірництва в Польщі є краківський бібліотекар Володимир Будка, який присвятив кілька невеликих, але насичених багатими фактичними відомостями, розвідок українським папірням у Новому Ставі, Радомишлі[99], Одриконі[100]. Певний стосунок до української проблематики має також його нарис про філігрань з гербом Лодя (Лодзя), яка у XVI ст. траплялася не лише на

---

[91] Клепиков С. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII—XX века.— Москва, 1959.

[92] Клепиков С. Штемпели на бумаге русского и иностранного производства XIX—XX вв. (Дополнения к таблице, опубликованной в 1959 г.) // Археографический ежегодник за 1966 год.— Москва, 1968.— С. 116—141.

[93] Uchastkina Z. V. A History of Russian Hand Paper-Mills and their Watermarks.— Hilversum, 1962.

[94] Див. посилання 23.

[95] Гераклітов О. До питання про початок московського друкарства // Бібліологічні вісті.— К., 1925.— № 1—2.— С. 93—96; його ж. Четвероєвангелія без виходу поч. XVII ст. // Там само.— 1928.— № 1.— С. 17—20.

[96] Гераклитов О. Один из бумажных знаков XVII века // Сборник статей по русской истории, посвященный С. Ф. Платонову.— Петроград, 1922.— С. 305—313.

[97] Гераклитов О. Филиграни XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— Москва, 1963.

[98] Пташицкий С. Л. Иван Федоров, московский первопечатник. Пребывание его во Львове 1573—1583 гг. Очерк по архивным материалам // Русская старина.— Санкт-Петербург.— 1884.— Март.— С. 461—478; польський варіант статті з публікацією документів: Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie, z końca XVI wieku. Ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności.— Kraków, 1886.— T. 11.— S. 1—43.

[99] Budka W. Papiernictwo w Nowym Stawie i Radomyślu // Przegląd Biblioteczny.— Kraków, 1929.— Rocz. 3.— S. 520—524.

[100] Budka W. Papiernia w Odrykoniu i Mniszku // Там само.— 1931.— Rocz. 5.— S. 61—66.

папері Міалської папірні на Познаньщині (як вважав В. Будка), але й на папері Буської папірні на Львівщині[101]. Рецензуючи працю історика народного господарства, професора Варшавського університету Романа Рибарського (1887—1942), присвячену польській торгівлі у XVI ст.[102] (в ній автор подав, між іншим, ціни на папір упродовж 1501—1590 рр., враховуючи дані львівської митниці), В. Будка помістив дуже цінні відомості про експорт українського паперу із Закарпаття (з Левочі, Бардієва, Пряшева) до Західної Польщі[103]. Шкода, що протягом тривалого часу з-під пера В. Будки вийшла лише одна рецензія на українську тематику — відгук на одну зі статей О. Мацюка 1962 р.[104]

Співробітник Державного архіву у Ряшеві Тадей Пенцак опублікував детальний нарис історії папірні в Гамерні, складений [redacted] підставі архівних джерел[105]. До нарису додано план папірні та публікацію її водяних знаків.

З нового покоління польських філігранологів української тематики торкнулася, правда, надто поверхово, співробітник Целюлозно-папірницького інституту в Лодзі Ядвига Сінярська-Чаплицька. У виданому нею альбомі водяних знаків українські папірні та їх водяні знаки зайняли дуже скромне місце[106]. Для періоду XVI — першої половини XVIII ст. авторка опублікувала лише кільканадцять філіграней [redacted] таких папірень, як Одрикінь, Лівчичі, Брюховичі, Буськ і Рожана. Причина такого слабого віддзеркалення західноукраїнського папірництва, очевидно, [redacted] тому, що дослідниця публікувала знаки лише [redacted] власної колекції, в якій український папір майже не використовувався.

У литовському джерелознавстві філігранологія не має давніх традицій, але, незважаючи [redacted] це, литовські дослідники можуть похвалитися значними досягненнями в цій ділянці. Як відомо, роль державної мови у Великому Князівстві Литовському протягом значного часу виконувала українська мова, якою й писалися найдавніші документи, складені [redacted] середньовічній Литві, тобто [redacted] тих її межах, що охоплювали значну частину українських земель. Тому й праця А. Васіляускаса, у якій мовиться про папір, що вживався у канцелярії великого князя Витовта[107], стосується також філігранології українських документів XIV—XV ст.

Фундаментальні праці Едмунда Ляуцявічуса, присвячені литовському папірництву XVI—XVII ст.[108] та об'єднані [redacted] його філігранологічним альбомом[109], — значний внесок також [redacted] українське джерелознавство. Е. Ляу-

[101] Budka W. Filigrany z herbami Łodzia i Lis // Silva Rerum.— Kraków, 1928.— T. 4.— S. 180—182.

[102] Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI st.— Poznań, 1928—1929.— T. 1—2.

[103] Див.: Budka W. [рец. на]: R. Rybarsky. Handel i polityka... // Przegląd Biblioteczny.— Kraków, 1931,— Rocz. 5.— S. 161—164.

[104] Див.: Budka W. O najstarszych papierniach...

[105] Pencak T. Papiernia Ordynacji Zamojskiej w Hamerni // Archeion.— Warszawa, 1958.— T. 2.— S. 159—177.

[106] [redacted]iniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni położonych [redacted] obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.

[107] Vasilauskas A. Vytauto Didžiojo diplomatika // Senovė.— Kaunas, 1938.— N 4.

[108] Laucevičius E. Lietuvos popieriaus dirbtuves XVI—XVII amžiais // Iš Lietuvių kultūros istorijos.— Vilnius, 1964.— T. 4.— P. 239—272.

[109] Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a.— Vilnius, 1967.— T. 1—2.

цявічус опублікував обширні відомості про папірні XVII—XVIII ст. у Незбодичах, Лискові, Рожаній та Битені, видав їх водяні знаки. В альбомі філігранолог опублікував також близько 70 водяних знаків інших українських папірень.

Дослідження історії папірництва у Словаччині ведеться менше як півстоліття. Першим Євген Саболь подав зведення відомостей про українські закарпатські папірні, розміщені на території колишніх Списької, Шариської і Земнівської (Земплинської) жуп, публікував водяні знаки папірень Зборова і Сабинова[110].

На сьогодні найкращим знавцем історії цих папірень [illegible] Вільгельм Декер — автор джерельного дослідження про спиські збори папірників[111], [illegible] також першої спроби загального нарису історії мануфактурного папірництва Словаччини[112]. У цій останній монографії В. Декер подав, наприклад, відомості про папірні в Кам'яниці, Баркові, Зборові, Бардієві, Грабівці, Лукові, Бартошівцях, Олійникові, Торисі, Березовиці, Сабинові, Липівцях, Левочі, Верхньому і Нижньому Руському Потоці (Русбасі). В. Декер готує до видання альбом філіграней, у якому, без сумніву, буде чимало українських водяних знаків, а одне з останніх його досліджень (як і попереднє, воно поєднане [illegible] публікацією філіграней) присвячене також найдавнішим західноукраїнським папірням в Левочі, Бардієві, Сабинові й Руському Потоці[113].

Підсумкова праця видатного угорського дослідника історії паперу Сте[illegible] Богдана, присвячена історії папірництва у межах давньої Угорщини (до складу якої входило й українське Закарпаття), має, без сумніву, фундаментальний характер[114]. У ній подається цінний, значною мірою вперше зібраний докупи довідковий матеріал про папірні XVII—XIX ст. у Хусті, Лисичеві, Нижній Грабівниці, Мукачеві, Гервартові, Старій Любовні, Подолинцях, Бушівцях. С. Богдан доповнив дані про спиські, шариські й земнівські папірні, відомі з праць В. Декера. Цінними для українського джерелознавства [illegible] також нариси С. Богдана про угорську торгівлю папером у XIV—XIX ст.[115]

Румунська наука [illegible] дала ще ні загальної історії папірництва, ні свого альбому філіграней. Українського джерелознавства (у філіграналогічному плані) стосуються, по суті, лише ті праці, що пов'язані [illegible] дослідженням українських грамот Молдавії XVI—XVII ст. Водяні знаки цих грамот публікував Степан Ніколеску[116]. Професор Ясського університету Г. Бретіану

---

[110] Soból E. Z minulosti spišských a šarišských papiernických mlynov // Knižnica.— Martin, 1951—1952.— Roč. 3—4.— S. 195—206; його ж. Z dávnej minulosti papiera [illegible] Východnom Slovensku // Там само.— 1953.— Roč. 5.— S. 131—137.

[111] Decker V. Z dejín papiernického remesla [illegible] Slovensku. (Spišske kongregácie. Zoznam tovarišov) // Historické Štúdie.— Bratislava, 1955.— Vol. 1.— S. 250—269.

[112] Decker V. Náčrt dejín ručného papiernictva [illegible] Slovensku.— Martin, 1956.

[113] Decker V. Vznik a vývoj papiernictva [illegible] Slovensku v 16. storočí a v prvej polovici 17. storočia // Sborník Narodniho muzea v Praze.— 1966.— Řada C.— Sv. 11.— Čis. 4.— S. 147—160.

[114] Bogdán I. A Magyarországi papíripar története (1530—1900).— Budapest, 1963.

[115] Bogdán I. Papírkereskedelmünk a 14—17.— században // Századok.— Budapest, 1965.— Köt. 99.— S. 871—881; його ж. Papírellátásunk és papírkereskedelmünk a 18—19. században // Levéltári közlemények.— Budapest, 1968.— Köt. 99.— S. 9—27.

[116] Nicolescu Ş. Dokumente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ardealul în sec. XV şi XVI.— Bucureşti, 1905.

коротко зупинився на папері нотарської книги, що в кінці XIII ст. велася у Кафі (в період існування там генуезької колонії)[117]. До речі, можна вважати, що ця нотарська книга — найдавніша збережена досі пам'ятка паперу, що використовувався в Україні. Георгій Йонеску досліджував застосування паперу в канцелярії Молдавського князівства[118], де він уживався для складання документів українською мовою. Значний внесок в українську філігранологію — це публікація майже сотні водяних знаків рукописів, написаних у середньовічній Молдавії, що зберігаються у монастирі в Путні. Цю публікацію здійснив Павлин Попеску[119].

З австрійських праць певне значення має альбом філіграней папірень XIV—XIX ст., що були розташовані на території колишньої Австро-Угорської держави, опрацьований Георгом Айнедером[120]. Папірні українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, відбиті, однак, у праці Г. Айнедера дуже фрагментарно.

Варто підкреслити, що ім'я класика світової філігранології швейцарського вченого Карла-Мойсея Бріке (1839—1918), який цілком справедливо вважається найвидатнішим представником цієї ділянки досліджень, також пов'язане з вивченням українського паперу. Одна з перших праць К.-М. Бріке присвячена паперові й водяним знакам генуезьких архівів (у яких, до речі, зберігаються найдавніші пам'ятки європейського паперу XII ст.)[121]. При цій нагоді К.-М. Бріке ознайомився з документами, які складалися у генуезьких колоніях Південної України (Криму). У капітальному альбомі К.-М. Бріке, що вже неодноразово перевидавався[122], є також водяні знаки українських папірень — тих, що діяли у XVI ст. і експортували свій папір на Захід або на Балканський півострів (наприклад, філіграні папірень в Одриконі, Лівчичах).

Питання про водяні знаки українських стародруків XVI—XVII ст. торкнулися бібліотекар Бодлейської бібліотеки Дж. Д. Е. Бернікот та видатний славіст, бібліотекар Оксфордського університету Іван С. Г. Сіммонс (один з найкращих сьогодні знавців європейської філігранології) у статті, присвяченій невідомим слов'янським стародрукам англійських бібліотек[123].

---

[117] Brătianu G. I. Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290).— Bucarest, 1927.— P. 17.

[118] Ionescu Ch. Contribuţiuni la studiul începuturilor întrebuinţării hârtiei în cancelariile Valahiei (Ţării Româneşti) şi Moldovei // Studii şi cercetări de istorie medie.— Bucureşti, 1951.— An. 2.— N 1.— P. 77—90.

[119] Popescu P. Mărcile de hîrtie filigranate pe manuscrisele slavone din mănăstirea Putna // Biserica ortodoxă română.— Bucureşti, 1962.— Vol. 80.— N 9—10.— P. 938—957.

[120] Eineder G. The Ancient Papermills of the Former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks.— Hilversum, 1960. Український матеріал, наприклад, на с. 151—156, 162.

[121] Briquet Ch.-M. Papiers et filigranes des Archives de Gênes 1154 à 1700 // Atti della Società Ligure di Storia Patria.— Genova, 1888.— T. 19.— Fasc. 2; передрук в: його ж. Opuscula. The Complete Works of Ch.-M. Briquet without „Les filigranes".— Hilversum, 1955.— P. 171—220, tabl. I—LXXV.

[122] Briquet Ch.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600.— Paris; Genève, 1907; Vol. 1—4, друге вид.— Ляйпціг, 1923; останнє доповнення видання: Les filigranes... / Ed. by A. Stevenson (The New Briquet. Jubilee Edition. General editor J. S. G. Simmons).— Amsterdam, 1968.— Vol. 1—4.

[123] Barnicot J. D. A., Simmons. J. S. G. Some Unrecorded Early-Printed Slavonic Books in English Libraries // Oxford Slavonic Papers.— Oxford, 1951.— Vol. 2.— P. 98—127.

Відомості про водяні знаки паперу, який вживали в Україні, трапляються також у наукових дослідженнях північноамериканських учених. Вільгельм Е. Джексон, наприклад, описав папір федоровського букваря львівського видання 1574 р.[124]

Цими відомостями й вичерпується в основному історіографічний огляд, присвячений українському папірництву та українським водяним знакам[125].

Огляд філігранологічних досліджень дає можливість рельєфніше визначити місце філігранології в українському джерелознавстві.

Згідно з сучасними поглядами на класифікацію джерел, останні поділяються на безпосередні (ті, що самі є частиною історичної дійсности, тобто самі є історичними фактами) та посередні (ті, в яких відомості про історичні факти передаються за допомогою певного коду — наприклад, письма або іншого знака, тобто за посередництвом третьої особи, що стоїть між історичним фактом і істориком).

Для філігранолога вістка про історичний факт (існування папірні) подається за допомогою певного коду (водяного знака) за посередництвом третьої особи (папірника, що застосовує філігрань), що стоїть між історичним фактом та сучасним дослідником-філігранологом.

Як для багатьох посередніх джерел, так і для водяних знаків виникає проблема правильного їх декодування. У відносно небагатьох випадках таке декодування — у топологічному і хронологічному планах — можливе на підставі звичайного прочитання знака, що складається з назви місцевости, в якій була папірня, та року виготовлення паперу (це так звана біла місцевість і біла дата — ті, які визначаються на підставі тексту філіграні, для розрізнювання від чорної місцевости й чорної дати — написаних чорнилом на папері). У переважній більшості випадків водяний знак, ця метрика паперу — за крилатим висловом К.-М. Бріке, піддається декодуванню лише після застосування складних додаткових досліджень, у які входить, наприклад, геральдичне декодування (якщо водяний знак виражений гербом), криптонімічне декодування (якщо в складі філіграні є ініціали), врахування чорних місцевостей і дат, порівняння їх з відомостями з історії паперової промисловості тощо. Іншими словами, при декодуванні водяних знаків виняткову, а деколи й вирішальну роль відіграють позаджерельні відомості — відомості, які складаються з життєвого досвіду дослідника, що займається декодуванням, та результатів досліджень історичних наук й інших наук, здобутих цим дослідником або іншими дослідниками.

Папір і філігрань на ньому — історичне джерело у двох планах. По-перше, це джерело для дослідження історії папірництва. У такому випадку папір і його водяний знак повинні дати відповідь на запитання про те, де і коли був вироблений цей аркуш паперу. По-друге, це похідне джерело, яке, як свідчення вироблення паперу саме в той, а не інший, час і в саме такій, а не іншій, місцевості, допомагає привильно хронологізувати і топологізувати письмову пам'ятку, записану на досліджуваному аркуші паперу.

---

[124] Jackson W. A. Appendix // Ivan Fedorov's Primer of 1574 / Fascimile edition with commentary by R. Jakobson.— Cambridge, Mass., 1955.— P. 40.

[125] Загальний бібліографічний огляд нової філігранологічної літератури див.: Simmons J. S. G. Selected Bibliography of the Literature of the Paper History and Watermaks Published since 1907 // Briquet Ch. M. Les filigranes...— Amsterdam, 1968.— Vol. 1.— P. 37—53.

У першому випадку водяний знак вимагає повного декодування з погляду визначення місцевости й дати виготовлення паперу. У другому — джерелознавство часто обмежується неповним декодуванням, використовуючи філігрань передовсім для визначення приблизної дати виготовлення і використання паперу.

При сучасному стані філіграноло́гії залишається ще значний процент водяних знаків, про які ми не можемо сказати, що вони безсумнівно свідчать про виготовлення паперу в певний рік і в певному місці (тобто не можна провести повної атрибуції водяних знаків до певних папірень у певний час). Це не значить, однак, що використання неповно декодованих знаків відпадає.

З погляду ступеня декодованости водяних знаків можна розрізняти кілька груп філіграней:

I. Повністю декодована філігрань (філігрань I) — водяний знак, що свідчить про виробництво даного аркуша паперу в певній місцевості й у певний рік — це або філігрань з білими місцевістю та датою, або філігрань з білим топологічно декодованим знаком (тобто відомо, що даний знак належить лише до даної місцевости) та білою датою.

II. Неповністю декодована філігрань (філігрань II) — водяний знак, що свідчить про виробництво даного аркуша паперу в певній місцевості у приблизно встановлені роки — це філіграні з білою місцевістю або з білим топологічно декодованим знаком і чорною датою. При філіграні II час виробництва паперу визначається приблизно з допомогою формули залежаности для паперу, що використовувався в Україні (отже, папір виготовлено у хронологічних межах — чорна дата „мінус“ 10 років).

III. Частково декодована філігрань (філігрань III) — водяний знак, що не дає змоги визначити місцевість, у якій виготовлено папір (знак топологічно не декодовано), але з чорною датою, яка дає змогу визначити приблизно рік виготовлення паперу. При філіграні III час виробництва паперу визначається приблизно з допомогою формули залежаности паперу як для філіграні II.

IV. Недекодована філігрань (філігрань IV) — водяний знак, який не можна атрибувати певній папірні та певній даті.

Як повністю декодоване посереднє джерело філігрань I поширює наші відомості з історії папірництва в Україні у топологічному і хронологічному планах. Філігрань II дає відомості топологічного плану. Філігрань III та IV не можуть нічого певного сказати про будь-яку папірню.

Як похідне посереднє джерело філігрань використовується для датування письмових пам'яток. При цьому підставою для датування стають звичайно філіграні, зібрані в альбомах. В альбомах одночасно з малюнком філіграні подається чорна дата. При хронологізації письмової пам'ятки можуть беззастережно використовуватися філіграні трьох груп (I, II, III) при дотриманні двох важливих умов:

1) при повній ідентичності водяних знаків — філіграні альбому (філігрань А) і філіграні письмової пам'ятки, яку треба хронологізувати (філігрань Б), отже, філігрань А дорівнює філіграні Б.

2) зі застосуванням при ідентичних водяних знаках (філігрань А дорівнює філіграні Б) хронологічної поправки до чорної дати. Для паперу України пропонується поки що (через брак опрацьованого статистичного матеріалу) поправка „плюс“ та „мінус“ 10 років як для рукописних, так і

для друкованих пам'яток (тобто недатована пам'ятка з філігранню Б могла бути виготовлена протягом 10 років до чорної дати і 10 років після чорної дати — разом протягом 20 років).

Хронологічну поправку, при якій до чорної дати, що є в альбомі, додається та віднімається 10 років, не треба плутати з формулою залежаности паперу, при якій визначається лише час, що минув від відомої чорної дати до невідомої дати виготовлення паперу. При цьому від чорної дати лише віднімається певна кількість років. У літературі й на практиці ці два різні питання часто плутають.

Лише при дотриманні двох уже згаданих умов хронологізація письмової пам'ятки на підставі використання альбому філіграней може вважатися науково обґрунтованою*.

З практики хронологізації письмових пам'яток з допомогою альбомів філіграней відомо, що повна ідентифікація філіграней А та філіграней Б спостерігається відносно рідко (очевидно тому, що в альбомах усе же таки репродукується відносно мало варіантів і різновидностей водяних знаків). Недосвідчені користувачі альбомів намагаються, однак, „підігнати" зображення філіграні Б до найближчої, на їх думку, філіграні А — і в цей спосіб хронологізувати письмову пам'ятку навіть без хронологізаційної поправки.

У зв'язку з цим треба враховувати такий, встановлений ще К.-М. Бріке, поділ філіграней Б у порівнянні з філігранями А:

1) тотожні (ідентичні) філіграні (identiques), дублети — філігрань А дорівнює філіграні Б, тобто філіграні, що повністю збігаються контурами;

2) подібні філіграні (similaires) — філігрань А неповністю дорівнює філіграні Б, тобто філіграні, що лише незначно відрізняються формою, розмірами та контурами;

3) відмінні філіграні (divergentes) — філігрань А не дорівнює філіграні Б, тобто філіграні лише за змістом належать до одного типу філіграней, характерних для певної папірні чи певних груп папірень.

Хронологічно поправка щодо тотожних філіграней становить, про що вже йшлося, „плюс" та „мінус" 10 років.

При подібних філігранях, якщо відмінності несуттєві, можна думати, що філігрань Б виникла або одночасно з філігранню А, або упродовж кількох років до чи після виготовлення паперу з філігранню А. У цьому випадку хронологічна поправка повинна становити, при сучасних наших мізерних відомостях про український середньовічний папір та чужоземний середньовічний папір, що використовувався в Україні, „плюс" та „мінус" 20 років (тобто недатована письмова пам'ятка могла бути написана протягом 40 років — 20 років до і 20 років після чорної дати філіграні А).

При відмінних філігранях слід враховувати лише загальні міркування про те, що загалом еволюція водяних знаків відбувалася у напрямі їх ускладнення (додаткове декорування), можна враховувати також дати існування папірні (якщо це філігрань II з атрибованою папірнею). Усі ці міркування не дають достатніх філігранологічних підстав для певного датування пам'ятки. Скептичне ставлення до питань хронологізації у таких випадках цілком оправдане.

---

* Не можна, однак, забувати також про можливі помилки при визначенні чорних дат в альбомах філіграней.

Очевидно, у випадках подібних та відмінних філіграней особливо треба наголосити на принципі, що правильна хронологізація недатованої пам'ятки — документа, рукописної чи друкованої книги, карти, нот чи різних творів мистецтва — повинна проводитися з урахуванням сукупности всіх можливих елементів хронологізації — отже, не лише філіграней А (причому ледве чи виправдано виводити середнє арифметичне зі сукупности філіграней, що трапляються у межах одної рукописної чи друкованої книги), а й почерку, друкарського шрифту, манери орнаментування, способу виготовлення малюнка, змісту пам'ятки і т. д.

У західноєвропейській філіграноногічній літературі в останній час особливо жваво обговорюється питання про створення математичної моделі, яка спростила б хронологізацію на підставі водяних знаків. У пристрасній дискусії на ці теми беруть участь такі відомі знавці теорії та практики філіграноногії, як Тео Ґерарді[126], Ґергард Піккар[127], Іван Іріґуен[128], Ґебгард Блюхер (1934—1968)[129]. Погляди більшости дослідників зводяться до того, що сучасний рівень розвитку філіграноногії на Заході дає можливість застосовувати датування у межах проміжку часу п'ять років і навіть меншого; усе це, однак, лише при ідентичних філігранях.

Шкода, що сучасний рівень філіграноногічних досліджень в Україні поки що не дає змоги вести дискусію у такому плані.

Незважаючи на всі критичні міркування, необхідно сказати, що хронологізація з допомогою водяних знаків займає важливе місце в арсеналі дослідницьких засобів сучасних історичних та філологічних наук. В українських умовах цей важливий засіб, без сумніву, вдосконалюватиметься відповідно до публікацій подальших репродукцій водяних знаків паперу, що вживався в Україні, масових статистичних відомостей про хронологію і топологію використання паперу, повних даних з історії українського папірництва.

Застосування філіграноногічного методу хронологізації — важливе знаряддя зовнішньої критики джерела. Протиріччя між хронологічними елементами письмових пам'яток та даними, які можна здобути з допомогою водяних знаків, завжди свідчать про неавтентичність пам'ятки, її фальсифікацію.

Перед дослідниками українського паперу ще стоїть чимало питань, які неможливо було вирішити у розглядуваному виданні. На сьогодні невідомі ще філіграні низки папірень — поглиблене дослідження матеріалу, зокрема його топології, може допомогти провести атрибуцію уже відомих філіграней, пов'язати їх з окремими українськими папірнями. Також вимагає дослідження питання про те, які українські папірні й коли продукували друкарський і письмовий папір без філіграней (щодо обгорткового паперу це питання, очевидно, не виникає). Необхідно далі збирати

---

[126] Gerardy Th. Datieren mit Hilfe von Wasserzeichen beispielhaft dargestellt an der Gesamtproduktion der Schaumburgischen Papiermühle Arensburg von 1604—1650 // Braunschweig, 1964; його ж. Der Identitätsbeweis bei der Wasserzeichendatierung // Archiv für Geschichte des Buchwesens // Frankfurt, 1967.— Bd. 57.— S. 734—778.

[127] Piccard G. Problematische Wasserzeichenforschung // Archivalistische Zeitschrift.— München, 1966.— Bd. 62.— S. 231—234.

[128] Irigoin J. La datation par les filigranes // IPH—Information, N. F.— Mainz, 1967.— Jahrg. 1.— N 3.— S. 33—35; N 4.— S. 48—49.

[129] Blücher G. Datierungsmöglichkeiten mit Hilfe von Wasserzeichen. Ein mathematisches Modell // Papiergeschichte.— Darmstadt, 1968.— S. 58—63.

і публікувати різні варіанти і різновидності вже опублікованих типів знаків українських папірень — лише [redacted] цей спосіб питання більшої прецизности при хронологізації пам'яток та дослідження еволюції водяних знаків стане остаточно на міцний науковий ґрунт. Треба збирати — й при цьому масово — статистичний матеріал про поширення українського паперу та окремих філіграней, особливо тотожних, у певних географічних і хронологічних межах — у такий спосіб вдасться [redacted] лише поглибити важливий засіб зовнішньої критики джерел, [redacted] й визначити ареал поширення, ринок збуту та шляхи експорту українського паперу. Лише статистичний матеріал, що стосується українського паперу, у зіставленні [redacted] таким матеріалом про закордонний папір, який поширювався [redacted] українських землях, допоможе реально і конкретніше визначити співвідношення між місцевим та імпортним папером у різних ділянках культурного життя України, його залежність від імпорту паперу, конкурентну здатність українського паперу.

У джерелознавчому плані сучасне завдання щодо українського паперу полягає [redacted] у вишукуванні казуїстичних випадків, які могли [redacted] заперечувати можливість використання водяних знаків як знаряддя зовнішньої критики джерела. Важливість завдання полягає у тому, щоб шляхом поглибленого дослідження водяних знаків українських папірень зміцнювати наукові підстави української філігранології.

Альбом українських філіграней XVI—XX ст., що нині пропонується читачам, відкриває нову сторінку [redacted] історико-філологічному джерелознавстві. Поняття український папір XVI—XX ст. нарешті набуває нового повноцінного змісту.

1972 р.

ДОДАТОК

Стаття „Філігранологія та завдання українського джерелознавства", що публікується тут, [redacted] жаль, уже як пам'ятка історіографії, була написана [redacted] основному упродовж 1969 р. Пізніше до неї було внесено небагато доповнень, і стаття мала вийти друком 1972 р. як вступ до дослідження та альбому водяних знаків Ореста Мацюка „Українські філіграні XVI—XX ст." 1972 рік був дуже нещасливим для української радянської історичної науки. Політичні репресії сусловсько-маланчуківського походження впали на голови багатьох істориків Києва та Львова, чималий гурт їх опинився без праці, їхні прізвища було внесено до „чорних" списків (в них опинилися прізвища близько 100 осіб), розісланих по органах цензури, видавництвах і редакціях журналів, газет. Репресії не минули й мене — звільнили з праці, [redacted] прізвище опинилося [redacted] „чорному" списку.

Видання книжки „Українські філіграні XVI—XX ст." у видавництві „Наукова думка" було зупинено. До її змісту прискіпливим оком придивлялися редактори вищого та нижчого ранґів. Структуру самого видання було змінено. Якщо, за первісним планом, нариси папірні мали охоплювати цілу українську етнічну територію в історичному аспекті (тобто й ті частини українських земель, що опинилися поза межами УРСР), то тепер зміст книжки обмежили до адміністративної території Української РСР.

Відповідні зміни було внесено в альбом філіграней. Первісний обсяг видання зменшено від 58 до 44 друкарських аркушів. Усунено ім'я Івана Мазепи в усіх тих випадках, коли гетьман справді сприяв заснуванню папірень. Відповідно до цього усунено було не лише водяні знаки українських папірень поза межами тогочасної УРСР, але й „націоналістичну" філігрань 1705 р. з гербом гетьмана Івана Мазепи. Вступну статтю „Філігранологія та її завдання" (хоч набір та коректуру її було вже завершено) проскрибованого автора просто викреслили; крім того, викреслили це саме прізвище як відповідального редактора книжки. Аби замаскувати політичний характер усіх цих змін, заступник начальника Архівного управління УРСР Михайло Савченко написав 1972 р. „Зауваження до передмови „Філігранологія та її завдання", які, зважаючи на їхню „оригінальність", варто подати повністю. Ось ці „зауваження".

„До альбому філіграней потрібна передмова, у якій би говорилося про наукове і практичне значення цього видання для розвитку радянської історичної науки, про кількість філіграней, [про] документи, виготовлені на папері з водяними знаками, про певні хронологічні межі вживання паперу з тими чи іншими філігранями, про поширення і шляхи їх розповсюдження на певних територіях тощо.

Така передмова вводила б читача у коло філіграней, що публікуються в альбомі, роз'яснювала б наукове і практичне значення цього альбому, роль архівів і їх працівників у висвітленні та дослідженні питань філігранології.

Загального ж характеру передмова під назвою „Філігранологія та її завдання" в альбомі недоцільна, оскільки вона походить [так! — *Я. Д.*] на відокремлену від видання самостійну статтю, в якій висвітлюються численні питання філігранології, її розвитку від зародження до наших днів, розглядаються деякі її завдання тощо.

Щодо самої передмови: в ній чимало покликів на іноземні видання, чимало наводиться прізвищ вчених з-за кордону (США, ФРН, Австрія та ін.), є багато посилань на періодичні видання з Мюнхена, Женеви, Амстердама, Парижа, Франкфурта та інших міст капіталістичного світу. На ці видання і на цих авторів, мабуть, не можна посилатися беззастережно. Раз ці вчені досліджували питання української філігранології, вони робили певні узагальнення і висновки із своїх досліджень. Не виключено, що спеціально або ненавмисне вони мали по-різному тлумачити одні і ті ж історичні факти, робити висновки, що не відповідають поглядам радянської історичної науки, тенденційно висвітлювати ті чи інші питання історії України і т. п.

У зв'язку з цим передмову до альбому філіграней слід переробити, опустивши всі загальні та сумнівні місця і наблизивши її якомога більше до конкретного матеріалу альбому філіграней, що публікуються в ньому"*.

На категоричну вимогу начальника Архівного управління УРСР Олександра Мітюкова передмову було знято з видання. Усний коментар його звучав: передмову викреслили, бо в ній згадується французький дослідник Бріке [зрештою, вчений світового ранґу.— *Я. Д.*]. А невідомо ж, як він ставився до Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією...

* Текст „Зауважень..." зберігався в особистому архіві О. Мацюка.

Коментарі, здається, зайві. Подаю цей сумний неанекдот для характеристики тогочасних відносин. У 1974 р. дослідження — альбом О. Мацюка побачив світ у погіршеному (на вимогу Архівного управління та видавництва) варіанті під новою назвою „Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.)“, на якій рішуче настоював згаданий уже О. Мітюков.

Відбиток статті „Філігранологія та її завдання“ зберігся в архіві О. Мацюка. У мене також залишився її текст. Після 1972 р. я продовжував цікавитися історією паперу України, збирав доповнення до якого написаного 1969—1972 рр. історіографічного нарису проблеми. Переглянувши недавно текст статті, дійшов висновку, що вона зберегла наукову вартість, а також значення як пам'ятка історіографії. Бо може й цікаво знати, який саме крамольний текст 1972 р. було конфісковано...

1972 рік став справді чорною гранню у розвитку історичної науки в Україні. Особливо сильного удару завдали фундаментові історичних досліджень — археографії, допоміжним історичним дисциплінам. Навіть у наш час вони відроджуються повільно. Історія паперу, філігранологія, на жаль, не належать до тих ділянок досліджень, якими захоплюються історики нової генерації.

Залишаючи завдання продовжити історіографічний нарис історії паперу України після 1972 р. на майбутнє, я вважав своїм обов'язком доповнити статтю „Філігранологія та її завдання“ матеріалом за 1969—1972 рр., якого в ній мало, а також звернути увагу на деякі невідомі мені тоді давніші праці українських та інших авторів, без яких історіографія питання не буде повною. Видання, що вийшли друком після 1972 р., згадуються лише в тому разі, якщо вони пов'язані з працями, виданими до 1972 р. включно.

Щоб читачеві легше було зорієнтуватися, Додаток поділено на окремі параграфи. Автори, яких не було в первісній статті, переважно подаються з повним іменем та прізвищем і по змозі з роками життя; ті, яких згадано у статті 1969—1972 рр., — лише з ініціалом. До основної статті „Філігранологія та її завдання“ внесено тільки технічні виправлення.

На сьогодні не підлягає сумніву, що дослідження-альбом О. Мацюка 1974 р. повинен бути перевиданий доповненим, згідно з концепцією, закладеною у початковий варіант „Українських філіграней XVI—XX ст.“ Викреслені 1972 р. 14 друкарських аркушів тексту та ілюстрацій збереглися в автора. Історіографічні нотатки Додатку стануть також у пригоді.

За 25 років мої власні погляди на завдання історії паперу та філігранології як частини ширшої дисципліни, названої на першому місці, дещо змінилися. У загальних рисах я виклав їх у закінченні Додатку. Історія паперу України мусить рівнятися на сучасні нам світові наукові стандарти — у цьому полягатиме, мабуть, наступний етап розвитку цієї важливої ділянки досліджень.

XVII ст.

Перша більша згадка про виробництво паперу в Україні та про папірників пов'язана з іменем відомого віршописця, мандрівного монаха Климентія Зиновіїва (тобто сина Зиновія; помер після 1712 р.). Описуючи у своїх віршах близько ста ремесел і промислів, окремий твір присвятив

він також папірникам („О папѣрникахъ: що паперы у папѣрнях робятъ")[1]. Вірш цей написано, мабуть, у кінці XVII ст.; можливо, що Климентій, мандруючи по Україні (зрештою, він побував також у Росії, Білорусі, Литві, Польщі, Угорщині), придивлявся до праці папірників на Чернігівщині[2]. Уривок з поезії Климентія опублікував уперше Пантелеймон Куліш[3]; пізніше повний текст вірша — цінного історичного джерела (Климентій писав про використання паперу для написання торговельних умов, для описування юридичних прав, виготовлення писаних і друкованих книжок, друкованих ікон) — публікувався неодноразово[4]. Варто підкреслити, що присвячені папірникам вірші Климентія цілком вкладаються у русло європейської традиції; у західноєвропейській літературі того часу публікувалося чимало віршованих творів, присвячених саме цій професії.

XVIII ст.

Найдавніший опис водяного знака української папірні (йдеться, мабуть, про папір з Билиці Ямпільської сотні Ніжинського полку) подається у збірці творів чернігівського і новгород-сіверського архиєпископа Івана Максимовича (1651—1715) „Зерцало о[т] писанія б[о]ж[ес]твеннаго" (Чернігів, 1705). Ця книжка відкривається передмовою-панегіриком на честь гетьмана Івана Мазепи, написаним префектом колегії Чернігівської архиєпископії Антонієм Стаховським (помер 1740 р.). Варто зацитувати відповідне місце: „Подаєтъ катєдра б^{о}госпасаємаго града Чєрнѣгова, всѣмъ обрѣтающимся въ всєлєнной, и послѣднєму роду, о^{т} Папѣрнѣ, по вашому п^{а}н^{с}кому бл^{а}говолєнію построєнной и рєимєнтарскимъ прєповажнымъ потвєрждєнієм въ вѣкопомніє лѣта оукрѣплєнной, папѣръ по^{д} прєсвѣтлымъ, и^{з} дрєвлє сєнаторским^{ъ} родовитимъ гєрбом, яснє вєлможности Вашои, двома россійскими кн^{я}зи страстотєрпци Романом и Д^{а}в^{и}до^{м} прє^{д}стаτєл^{с}вующими, єгожє пова^{ж}ному вєлмо^{ж}ности Вашои прє^{д}ставляє^{м} зрѣнію, подає^{т} всєму міру въ нєописанніє прєславъніє дѣла прєвысокихъ добродѣтєлєй яснє вєлможности Вашой"[5]. З цього опису стає зрозуміло, як треба інтерпретувати водяний знак з гербом гетьмана — щит з гербом І. Мазепи тримають святі Борис і Гліб (тобто Роман і Давид — за текстом панегірика)[6].

Де Пейссонель, французький дипломат з певними науковими нахилами (кореспондент Королівської академії написів і літератури в Парижі),

---

[1] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукопису, № VIII-73, арк. 279—279 зв.

[2] Колосова В. П. Климентій Зіновієв. Життя і творчість.— К., 1964.— С. 76—77.

[3] Кулиш П. Обзор украïнськоï словесности. 1. Климентий // Основа.— Санкт-Петербург, 1861.— Январь.— С. 214—215; доповнений текст: Доманицький В. Невідомі вірші єромонаха Климентія (з початку XVIII віку) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1908.— Т. 81.— С. 113.

[4] Вірші єром. Климентія Зиновієва сина / Видав з передмовою В. Перетц.— Львів, 1912.— С. 183 (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Т. 7); Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті / Вид. І. П. Чепиги.— К., 1971.— С. 276 (Пам'ятки української мови XVII—XVIII ст. Серія художньої літератури); Virši jeromonacha Klymentija Zinovijeva syna. Die Gedichte des Pristermönchs Klymentij / Hrsg. von V. Peretz.— München, 1972.— S. 183.

[5] Максимович І. Зерцало о[т] писанія б[о]ж[ес]твеннаго...— Черн[ігів], 1705.— С. [10]. Місце зберігання: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. стародруків, № IV, Ст.—717.

[6] Про папір „Зерцала" та його водяний знак, а також інші видання з цією філіґранню див.: Маслов С. Етюди з історії стародруків.— К., 1925.— С. 49—52.

що був кілька років (від 1753 р.) французьким консулом при татарському ханові в Бахчисараї, написав дуже вдалий для свого часу купецький підручник для Чорноморського басейну. У ньому один параграф присвятив торгівлі папером у Криму та в Очакові (папір для вікон, різні сорти паперу для християн та для турків)[7].

Афанасій Шафонський (1740—1811), доктор права, філософії та медицини, радник Чернігівського намісницького правління, збираючи 1783—1784 рр. матеріали для топографічного опису Чернігівського намісництва, звернув увагу на папірню колишнього чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, що виробляла папір для друкарні, канцелярських та господарських потреб[8]. Австрійський літератор, урядовець в Дирекції збору кошерних оплат від євреїв у Львові Франц Краттер (1758—1830), пишучи різко критичні нотатки про Галичину, недавно приєднану до Австрійської монархії Габсбурґів, відзначив, що п'ять папірень, розташованих у Східній Галичині (конкретно згадує Шкло, Буськ, Наварію і Лелехівку), лише наполовину задовольняють великий попит різних установ, тому для канцелярій папір спроваджують з Моравії, а для тютюнової фабрики у Винниках — з Угорщини[9].

Перша половина XIX ст.

Самуїл Бредецький (1772—1812), словак за національністю, суперінтендант протестантської провінції з центром у Львові, в одному з краєзнавчих нарисів про Галичину дав перелік одинадцяти діючих папірень у Східній Галичині[10]. Польський історик-краєзнавець Вавжинець Марчинський (1783—1845), що обіймав духовні посади в Кам'янці-Подільському, описуючи Подільську губернію, згадав про папірні в Минківцях, Снітівці, Межирові й Мартинівці, подав відомості про сорти паперу, які вони виготовляли[11]. Важливі відомості про папірні України були зібрані анкетним шляхом Департаментом мануфактур і внутрішньої торгівлі 1828 р. Ним було опубліковано докладні дані про папірню в Горностайпільському ключі на Київщині, про дві папірні в Ушицькому повіті на Поділлі та про чотири (Славута — дві, Людвипіль, Берізці) на Волині[12].

Історією виробництва паперу в Україні зацікавився 1836 р. український історик, етнограф та мовознавець Іван Вагилевич (1811—1866), один із

---

[7] Peyssonel de. Traite sur le commerce de la mer Noire.— Paris, 1787.— P. 111—112.

[8] Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено сочиненное... в Чернигове 1786 г. / Изд. М. Судиенко.— К., 1851.— С. 328—329.

[9] [Kratter F.] Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntnis.— Leipzig, 1786.— Teil 2.— S. 76.

[10] Bredetzky S. O płodach natury i kunsztów w Galicji // Dodatek 1-szy do Gazety Lwowskiej (do nru 14).— Lwów, 1811.— S. 346; Schnür-Pepłowski S. Galicjana 1778—1812.— Lwów, 1896.— S. 126—127.

[11] Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii podolskiej.— Wilno, 1820.— T. 1.— S. 159, 239, 263, 325; 1822.— T. 3.— S. 195, 217.

[12] Состояние фабрик и заводов в Киевской губернии в 1828 г. // Журнал мануфактур и торговли.— Санкт-Петербург, 1831.— № 2.— С. 4, 20—21; № 10.— С. 36, 53; № 11.— С. 74, 97—99.

зачинателів культурного відродження в Західній Україні. Тоді саме — в листі до відомого російського історика М. Погодіна — він висловив думку, що папірні на Русі виникли в XII або на початку XIII ст.[13] При цьому він виходив з рукопису (паперового) „Кормчої книги“, знайденої ним 1835 р. в бібліотеці графа Й.-Ф. Тарновського в Дикові. Цей рукопис І. Вагилевич датував саме XII — початком XIII ст. Він вважав, що первісною назвою для паперу було слово „термітка“, а як доказ наводив ще й переказ (невідомого походження), що в Галичі двоє міщан виготовляли папір з шмат у XIII ст. Цю думку І. Вагилевича скоро відкинули (бо „Кормча книга“ насправді XIV ст., переказ виявився безпідставним, а нібито стародавнє слово „термітка“ — не грецького походження, як думав І. Вагилевич, та переважно означає „відпадки, що виникають під час виготовлення волокон з конопель та льону“). Хоч обставини виникнення леґенди про галицький папір XII—XIII ст. з'ясував через майже п'ятдесят років Я. Головацький[14], у 60—70-х рр. XX ст. дійшли до її відродження як майже достовірного факту[15]. Очевидно, для достовірности леґенди немає достатніх наукових підстав[16].

Друга половина XIX ст.

З дрібніших нотаток та згадок, які, однак, зберігають значення для дослідження історії паперу в Україні, варто згадати праці кількох авторів 50-х — початку 70-х рр.

Вірменський історик Садок Баронч (1814—1892), який працював у Східній Галичині, описуючи рукописи львівського вірменського капітулу у Львові, звернув увагу на те, що деякі з них було написано на грубому турецькому папері — бомбіцині[17] (який, треба думати, львівські вірмени у XVI—XVIII ст. привозили зі Сходу). Польський історик Станіслав-Филип Кжижановський (1841—1881), що проживав на Правобережжі, публікуючи записи могилівського (на Поділлі) вірменсько-католицького парафіяльного священика С. Кжиштофовича з початку XIX ст., репроду-

[13] Лист І. Вагилевича опубліковано у: Погодин М. П. Славянские новости // Московский наблюдатель.— Москва, 1836.— Ч. 7, кн. 5.— С. 295; Свенцицкий И. С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси.— Львов, 1906.— Т. 1.— С. 150.

[14] Г[оловацкий] Я. К истории галицко-русской письменности. (Несколько замечаний на письмо И. Вагилевича к М. П. Погодину) // Киевская Старина.— К., 1883.— Август.— Т. 6.— С. 655—656; його ж. Воспоминания о Маркияне Шашкевиче и Иване Вагилевиче. (Из записок) // Литературный сборник.— Львов, 1886.— Вып. 1.— С. 238.

[15] Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях. XVI — початок XX ст.— К., 1974.— С. 9—10; його ж. До історії виготовлення паперу на Україні // Середні віки на Україні.— К., 1973.— Вип. 2.— С. 134; Васьків В. П., Мацюк О. Я. Побут робітників паперових фабрик на Україні // Народна творчість та етнографія.— К., 1977.— № 3.— С. 71. Найдокладніший виклад: Мацюк О. На чому писали наші предки // Наша культура.— Варшава, 1978.— № 6.— С. 12—13.

[16] Dashkevych J. Zur Papiergeschichte in der Sowjetunion // IPH—Information, N. F.— Mainz, Hannover, 1973.— N 3.— S. 59—60; Stepaniv J. [Dashkevych J.] A Legend about Paper-Manufacturing in Thirteenth-Century Ukraine // Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge, Mass., 1978.— Vol. 2.— N 4.— P. 423—429; Dashkevych J. R. The Beginning of Paper Manufacturing in the Ukraine. Legends and Facts // IPH—Yearbook. IPH—Jahrbuch. Annuaire IPH.— Basle, 1982.— Vol. (1981).— P. 323—327.

[17] Barącz S. O rękopismach kapituły ormiańskiej lwowskiej // Dziennik Literacki.— Lwów, 1853.— N 34.— S. 266; N 37.— S. 290.

кував водяні знаки паперу, [redacted] якому писав свої нотатки священик[18]. Стосовно Петра Григоровича, згаданого в основній статті, автора фантастичних інтерпретацій філіграней 1876 р., вдалося встановити роки його життя (1831—1897). Сам виходець [redacted] Галичини, він був парафіяльним священиком у Модрині на Холмщині (з 1875 р.)[19] і саме тоді почав цікавитися водяними знаками. У цих роках помітне особливе зацікавлення історією паперу в середовищі галицьких культурних діячів. Відомо, наприклад, що Омелян Петрушевич (1830—1901), парафіяльний священик у Буську (де була стародавня папірня), мав велику колекцію філіграней та буського паперу[20], яку почав збирати, мабуть, також у 70-х рр. XIX ст.

Набагато більше відомостей саме про тогочасне виробництво паперу [redacted] економічних оглядах, топографічних описах, історико-краєзнавчих нарисах. Чернігівський автор А. Гутман опублікував докладні дані про шість папірень (Ретика, Карачівський хутір, Папірницький хутір Чернігівського повіту, Почеп, хутір Папірня Сосницького повіту, Орликівка), в яких основною робочою силою були кріпаки[21]. Павло Маєвський, секретар Чернігівського губернського статистичного комітету, дав історію та опис так званої Пречистенської фабрики паперу в Ретиці[22]. Відомий історик-краєзнавець Леонтій Похилевич (1816—1893) схарактеризував фабрики паперу [redacted] Ковшилівці [redacted] Київщині, [redacted] також [redacted] Радомислі та Дитятках[23]. Підполковник Генерального штабу, дійсний член Імператорського російського географічного товариства Михайло Домонтович, беручи участь у запланованому Генеральним штабом Військово-статистичному описі Росії, зібрав у 1857—1860 рр. матеріали про Чернігівську губернію. У своєму описі він дав статистичні відомості про торгівлю папером водним шляхом, [redacted] також характеристику кількох поміщицьких папірень (Ретика, Карачівський хутір, Почеп, Орликівка, Гасичівка)[24]. Яків Гоняховський, секретар Харківського губернського статистичного комітету, подав відо-

---

[redacted] Silva rerum księdza Szymona Krzysztofowicza, kanonika katedry kamienieckiej, officjała podolskiego, proboszcza mohylowskiego / Wyd. S. Krzyżanowski.— Odessa, 1864.— Tabl. podobizn 1, 2.

19 Петр Григорович [Некролог]. // Холмско-варшавский епархиальный вестник.— Варшава, 1898.— № 1.— С. 13; № 2.— С. 30—31.

20 Чучман В. Буськ. Історико-краєзнавчий нарис. Матеріали.— Львів, 1993.— С. 23, 51.

21 Гутманн А. Мануфактурная промышленность Черниговской губернии // Журнал мануфактур [redacted] торговли.— Санкт-Петербург, 1858.— Май.— № [5].— Т. 2.— С. 48—51.

[redacted] Маевский П. И. Писчебумажная фабрика в хуторе Ретике // Памятная книжка Черниговской губернии.— Чернигов, 1862.— С. 91—96, табл. 1.

23 Похилевич Л. Сказания [redacted] населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические [redacted] церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках [redacted] городах, [redacted] пределах губернии находящихся.— К., 1864.— С. 160; його ж. Уезды Киевский [redacted] Радомысльский. Статистические и исторические заметки [redacted] местностях [redacted] уездах и с подробными картами их.— К., 1887.— С. 157, 280.

24 Домонтович М. Черниговская губерния.— Санкт-Петербург, 1865.— С. 92—93, табл. 2; С. 348—351 (Материалы для географии [redacted] статистики России, собранные офицера[redacted] Генерального штаба.— Т. [22]). В описі Харківської губернії, виготовленому набагато раніше за цим [redacted] планом, подаються дуже поверхові відомості про три папірні (називається лише Рогань). Див.: Мочульский. Военно-статистическое обозрение Харьковской губернии.— Санкт-Петербург, 1850.— С. 153 (Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему [redacted] при 1-м отделении департамента Генерального штаба.— Т. 12, ч. 1).

мості про дві папірні (Рогань, Чернетчина) на Харківщині[25]. Технік П. Дідковський видрукував список заводів, що виготовляли деревну масу[26].

У Східній Галичині не публікувалися статті оглядового характеру. Про папірні згадували [redacted] історико-краєзнавчих нарисах, присвячених окремим місцевостям. Польський журналіст зі Львова Кароль Відман (1821—1891) згадав папірню у Новій Греблі, пишучи про Бережани[27]. Про папірню в Буську писали Антоні Шнайдер (1825—1880)[28] та Венедикт Площанський (1834—1902)[29].

Нову сторінку [redacted] історії паперової промисловости України XIX ст. відкрив своїми численними працями Микола Мельников (нар. 1848 р.), відомий наприкінці XIX і на початку XX ст. інженер-технолог та підприємець. Випускник Першої київської гімназії й Ніжинського ліцею князя Безбородька, він завершив свою освіту інженера-технолога (хіміка) у Петербурзі та в Парижі. Довгий час жив [redacted] Одесі, де видавав також технічні журнали.

Однією з основних ділянок діяльности М. Мельникова була паперова промисловість (у 1873—1875 рр. був директором Одеської паперової фабрики), у яку він вніс багато винаходів і вдосконалень. До своїх праць з папірництва він додавав історичні екскурси та статистичні додатки, на які досі історики в Україні (може, через „технічні" заголовки праць)[30] звертали мало уваги.

Дослідники паперу в Україні повинні поцікавитися працями цього дослідника. Серед найважливіших „Нариси виробництва паперу з дерева в Росії", написані під час перебування автора на заводі з виготовлення паперової маси [redacted] Славуті[31]. М. Мельников згадує про волинські фабрики [redacted] Михлях, Поляні, Славуті та додає взірці їхньої продукції. В іншій праці про виробництво паперу [redacted] нетрадиційної сировини він подав відомості про фабрики, що виробляли папір з осоки (Малин, Славута), [redacted] тростини і подібних до неї рослин (Херсон) та з додатком соломи (біля

[redacted] Голяховский Я. Я. Ведомость о фабриках и заводах [redacted] Харьковской губернии [redacted] 1863 г. // Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год.— Харьков, 1865.— С. 172, 180. Подібні пам'ятні книжки видавалися також [redacted] інші роки.

[redacted] Дидковский П. А. Приготовление древесной массы и состояние этого производства в России // Труды Имп. вольного экономического общества.— Санкт-Петербург, 1873.— Т. 3.— С. 503—505.

27 W[idmann] K. Brzeżany i Raj // Tygodnik Ilustrowany.— Warszawa, 1860.— T. 2.— N 43.— S. 396.

28 Szneider A. Miasto Busk, Wenecja polska // Dziennik Literacki.— Lwów, 1866.— N 46.— S. 7730.

[redacted] Площанский В. Буск, город [redacted] б. княжество т[ого] и[мени] на Галицкой Руси // Литературный сборник (1871).— Львов, [1872].— С. 73. Також окремий відбиток.

[redacted] Покажчики праць: Систематический каталог книг [redacted] статей инженер-технолога Н. П. Мельникова [redacted] краткими пояснениями года выхода книг [redacted] статей, существенных взглядов, проводимых автором в своих сочинениях, рецензий [redacted] пр.— Одесса, 1903.— 2-е изд.— 22 с.; доповнений список у: Мельников Н. П. Практический курс писчебумажного производства. Производство бумаги печатной, писчей, оберточной [redacted] др. Производство механической и химической древесной массы. Производство соломенной и др. бумажных масс [redacted] разных суррогатов тряпья. Производство картона. Материалы [redacted] проектированию бумажных заводов. С чертежами в тексте [redacted] в таблицах. Образцы разных бумаг, белых [redacted] цветных, бумажных масс [redacted] картонов.— Санкт-Петербург, 1905.— С. 1—12 (окремої пагінації).

31 Мельников Н. П. Очерки производства бумаги [redacted] дерева в России.— Санкт-Петербург, 1872.— 14 с., 4 табл. (1 арк. зі взірцями); 2-е изд. значительно дополненное.— Санкт-Петербург, 1872 (1873).— 42 с., 4 табл. (3 арк. зі взірцями).

Глухова)[32]. У наступній книжці про паперове виробництво він торкнувся також Одеської фабрики[33]. Огляд паперової промисловости Півдня України М. Мельников підготував до Сільськогосподарської і заводської виставки в Одесі 1884 р. У ньому він подав докладніші відомості про фабрики в Одесі та Дитятках, а також загальні дані про фабрики Харківської губернії і Південно-Західного краю[34].

У 1905—1906 рр. М. Мельников підвів своєрідні підсумки свого велетенського практичного і теоретичного досвіду в ділянці папірництва, випускаючи низку фундаментальних для того часу підручників, у яких подано також історико-статистичні відомості про папірництво України другої половини XIX — початку XX ст. До свого „Практичного курсу“ він додав список паперових, целюлозних, деревно-масових і картонних заводів з характеристикою паперу, який вони виробляли, роком заснування (і закриття). Список цей — найповніший для свого часу (хоч і не без прогалин, як позначив сам автор), складений на підставі офіційних та власних даних, охоплює відомості з Бесарабії (між іншим, фабрика біля Акермана — Білгорода Дністровського), Волині, Катеринославщини (між іншим, у Мар'ївці), Київщини, Поділля (включаючи Гнівань, Сутиски), Харківщину, Херсонщину (також у Єлизаветградському повіті), Чернігівщину (між іншим, у Суразькому повіті), Холмщину (Жулино)[35]. Другий, дуже цінний, перелік М. Мельников додав до підручника „Дослідження паперу і картону“[36]. У ньому є адреси папірень, дати заснування, кількість робітників, асортимент, вартість продукції для фабрик Волині (Стара Гута, Миньківці, Чижівка, Моквин, Острожок, Сивки, Михля, Славута, Рудня Почаївська, Верба, Сапанова, Миропіль), Київщини (Дитятки,

---

[32] Мельников Н. П., Шендзиковский М. А. Производство бумаги из соломы, сена, мочала и других растительных материалов и значение их для писчебумажного дела России. С 17-ю образцами бумаг из соломы, мочала и других материалов; соломенная масса с Парижской всемирной выставки.— Санкт-Петербург, 1873.— С. 13—17.

[33] Мельников Н. П., Фаерман Л. А. Писчебумажное производство. С образцами бумажных масс из соломы, камыша, дерева, с образцами полотняного, джутового, хлопчатобумажного тряпья, с образцами бумаг из тряпья, ржаной и льняной соломы, маиса, камыша, осоки, мочала, дерева. Образцы соломенной массы с Парижской всемирной выставки. Образцы масс и бумаг с Венской всемирной выставки из дерева (целлюлоза), картофельной ботвы, коры, шелковицы. Образцы новой сахарной бумаги с Венской выставки. Образцы картонов. Всех образцов около 75.— Одесса, 1875.— 65 с. (12 арк. зі взірцями). Продовження книжки: Мельников Н. П. Писчебумажное производство. Окраска бумаг.— Санкт-Петербург, 1875.— 74 с. Друге видання першої частини: Мельников Н. П., Фаерман Л. А. Писчебумажное производство. Композиция бумаг. С образцами тряпья, суррогатов и бумаг.— Москва, 1899.— Изд. 2-е, испр. и доп.— 80 с. (32 арк. зі взірцями).

[34] Мельников Н. П. Современное состояние промышленности на юге России в связи с Сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой Имп. обществом сельского хозяйства Южной России.— Одесса, 1884.— С. 185—188, 450, 455, 458.

[35] Мельников Н. П. Практический курс...— 1905.— С. 373—387. Надруковано тиражем 450 прим. У скороченому виданні (Краткий курс писчебумажного производства.— Санкт-Петербург, 1906) переліку заводів немає.

[36] Мельников Н. П. Исследование бумаги и картона. Руководство для писчебумажных фабрикантов, торговцев бумагой, типографий и потребителей. Анализ бумаги: микроскопический, механический, проба крепости бумаги, растяжимости, толщины, прочности, степени проклейки и пр., и пр. Форматы бумаг. Узаконения о бумаге.— Санкт-Петербург, 1906.— 140 с.

Малин, Коростигаєво), Поділля (Проскурівка), Полтавщини (Драбово), Харківщини (Рождественський хутір, Піски, Рогань), Херсонщини (Комишевата, Одеса), Чернігівщини (Сураж, біля Глухова, Білиці). Врешті, разом із сином він підготував історію паперового виробництва, посібник із філіґранології (це, по суті, перший такий посібник українського автора) та цінну і багату бібліографію. У цьому виданні М. Мельников демонстративно підкреслив свої національні почуття, тричі в одній книжці (на обкладинці, на титульній сторінці й на сторінці 85), репродукуючи водяний знак [redacted] гербом гетьмана Івана Мазепи[37].

Життя і творчість Миколи Мельникова, видатного знавця минулого і сучасного паперової промисловости, пропаґандиста ориґінальних методів технології (особливо цінних і в наш час у бідній [redacted] ліси Україні), заслуговують окремого вивчення та дослідження його численних статей з погляду їх джерельної вартости для історії паперу України новішого часу.

Певні історико-статистичні відомості про папероробні фабрики [redacted] Україні [redacted] 1878—1879 рр. (роки заснування, кількість робітників, вартість продукції) було подано у „Працях Київського допоміжного комітету", організованого з нагоди Всеросійської промислово-художньої виставки у Москві 1882 р. Порівняно [redacted] даними М. Мельникова, ці відомості набагато скупіші — названо лише вісім фабрик на Волині, Поділлі і [redacted] Київщині; тільки про фабрику в Дитятках написано було докладніший нарис[38].

Невелику згадку про папірню [redacted] Острозі XVII ст. подав історик, згодом академік та голова — президент Всеукраїнської академії наук Орест Левицький (1848—1922)[39]. Костянтин Харлампович (1870—1932), також згодом академік, на підставі дослідження паперу здійснив датування вільнюського видання одного з творів князя Андрія Курбського[40].

XX ст. (до 1917 р.)

Важливий внесок [redacted] розвиток паперу — його імпорту, використання, зокрема, у друкарстві (у друкарні Львівського ставропігійського братства), розподілу його за сортами у XVII ст. — зробив директор бібліотеки Київської духовної академії (згодом співробітник Археографічної комісії Української академії наук) Амвросій Криловський (1853—1930), видаючи документи [redacted] історії згаданого братства. Значну цінність мають опубліковані ним рахунки про купівлю паперу (в папірнях у Зашкові, Раві, [redacted] купців у Ґданську, Ярославі, Любліні, в друкарів у Львові, Уневі), серед якого був також французький папір, відомості про передачу різних сортів паперу для дру-

[37] Мельников Н. П., Мельников П. Н. История, статистика, литература писчебумажного производства. Водяные знаки (филигрань). Будущее писчебумажного производства.— Санкт-Петербург, 1906.— 208, II с. Про виготовлення філіграней: С. 70—80 (публікує багато водяних знаків за К. Тромоніним, К.-М. Бріке, М. Ліхачовим), бібліографія: С. 173—201 (з оглядом власних праць: С. 178—180).

[38] Труды Киевского вспомогательного комитета по устройству Всероссийской промышленно-художественной выставки 1882 г. в Москве / Под ред. Н. А. Бунге.— К., 1882.— С. 238—239, 326—327.

[redacted] Левицкий О. Анна-Алоиза, [redacted] Острожская // Киевская Старина.— К., 1883.— Ноябрь.— Т. 7.— С. 343, 354.

[40] Харлампович К. Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А. М. Курбского „От другие диалектики Иона Спанинъбергера о силогизме вытолковано" // Киевская Старина.— К., 1900.— Т. 70, кн. 1—2.— С. 212.

кування книжок тощо[41]. Ці давно опубліковані цінні матеріали ще досі не використано [redacted] слід у працях [redacted] історії паперу [redacted] Україні.

При описуванні рукописів, датуванні їх, а також друкованих видань починають чимраз частіше звертати увагу [redacted] філіграні, сорт паперу. Так робить Іван Франко (1856—1916), даючи перелік рукописів Івана Вагилевича. Михайло Павлик (1853—1915), визначаючи час написання праці М. Драгоманова „Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876)", відштовхується від аналізу сорту паперу женевських видань М. Драгоманова[42].

Учениця В. Перетца, учасниця його славних київських семінарів С. Щеглова, публікуючи тексти „Пчоли" на підставі рукописів Київської духовної академії № 468 (Муз. 52) та Києво-Печерської лаври № 276 (77), [redacted] також вірші кінця XVI — початку XVII ст. [redacted] рукопису Бібліотеки Києво-Михайлівського монастиря № 484 (1738), при їх описі та датуванні пода[redacted] опис водяних знаків, використовуючи (у випадку віршів) збірку філіграней І. Каманіна[43] (ще до того, як матеріали [redacted] цієї колекції було включено до першого українського альбому водяних знаків 1923 р.). До речі, саме завдяки професорові В. Перетцові вивчення філіграней рукописів увійшло в практику українського літературознавства першої половини XX ст. (найвидатнішим представником цього напряму став С. Маслов, який [redacted] чимало зусиль у вивчення паперу стародруків і рукописів).

Про папірню [redacted] Острозі XVII ст. згадав польський історик-краєзнавець [redacted] Волині Станіслав Кардашевич[44].

XX ст. (1918—1941)

Відомому мистецтвознавцеві Костянтинові Широцькому (1886—1919) належить єдине, наскільки відомо, дослідження про кольорові папери[45]. Цінний спогад письменника та громадського діяча Андрія Чайковського (1857—1935) про його спробу заснувати [redacted] час великого, викликаного війною, дефіциту паперу папірню у Самборі, для якої [redacted] було зібрано матеріал та знайдено фахівця-інженера. Спроби наладнати виробництво паперу 1918—1919 рр. у Західно-Українській Народній Республіці не вдалися[46].

[redacted] Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства / Изд. А. Криловский.— К., 1904.— Т. 1.— С. 277, 394, 396—399, 479—488, 592, 594, 629, 664 та ін.; Т. 2.— С. 246—247, 273 та ін. (Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов.— К., 1904.— Ч. I.— Т. 11, 12).

42 Франко І. До біографії Івана Вагилевича // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. LXXIX.— С. 101; Павлик М. Передмова // Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876).— Львів, 1909.— С. 6.

[redacted] Щеглова С. А. „Пчела" по рукописям [redacted] библиотек. Опыт изучения и тексты.— Санкт-Петербург, 1910.— С. 54, 74 (Памятники древней письменности и искусства.— Т. 175); її ж. Вирши праздничные [redacted] обличительные [redacted] арион конца XVI — [redacted] XVII в.— Санкт-Петербург, 1913.— С. 1 (Памятники древней письменности и искусства.— Т. 182).

44 Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.— Warszawa; Kraków, 1913.— S. 100.

45 Широцький К. Кольорові папери // Книгарь.— [К.,] 1918.— № 12—13.— С. 691—694.

[redacted] Чайковський А. Чорні рядки. Мої [redacted] від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919.— Львів, 1930.— С. 81.

До видавничої історії альбому водяних знаків І. Каманіна—О. Вітвіцької, виданого [redacted] Києві 1923 р., можна додати, що первісною його назвою (1919 р.) була „Водяні знаки українських фабрик“ (що [redacted] дуже точно відображала його зміст), а цілість планувалася на близько 50 друкарських аркушів[47], з яких було надруковано лише дев'ять.

У зв'язку з працею академіка М. Слабченка „Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны“ (Ч. 1, т. 2.— Одеса, 1922), у якій йшлося про знищення української паперової промисловости внаслідок дискримінаційної політики Петра І, варто відзначити, що ці висновки вченого використовувалися у кінці 1920-х рр., [redacted] час боротьби за (нездійснене, зрештою) виведення української промисловости з-під диктату Росії. „Москва зруйнувала в Україні паперові заводи, обмеживши їх продукцію до задоволення свого хатнього господарства“, — писав М. Волобуєв[48]. М. Слабченко опублікував також відомості з топографічного опису Харківщини 1837 р. про дві паперові фабрики [redacted] Охтирському повіті[49].

Професор С. Маслов вимагав, щоб при описуванні стародруків звертали увагу на різні роди паперу [redacted] зовнішньо ідентичних стародруках[50]. Публікацію С. Маслова „Из истории русской филигранологии. (Неизданная часть рукописи К. Тромонина „Изъяснения знаков, видимых в писчей бумаге.— Москва, 1844)“, видану 1934 р., перевидав з власними доповненнями С. Клепіков[51].

Праці академіка Польської академії наук у Кракові І. Птасника перевидавалися пізніше зі суттєвими доповненнями і примітками. Його дослідження „Папірні в Польщі XVI ст.“, видане 1921 р., доповнив своїми примітками В. Будка, який торкнувся питань, пов'язаних [redacted] папірнями в Одриконі, Янові, Буську, Брюховичах, Лівчичах, Новому Ставі, Острозі, Крехові, Перемишлі та додав власну карту папірень XVI ст.[52] Іншу працю І. Птасника, вміщену в його ж книжці про краківські друки XV—XVI ст., видану 1922 р., перевидав у перекладі німецькою мовою Тоні Шульте, додаючи також відомості про українську філігранологічну літературу та літературу [redacted] історії паперу загалом[53].

Згаданий також в основній статті Я. Гординський описував філіграні у великому науковому каталозі рукописів Бібліотеки василіянського монас-

---

[47] Див.: Журба О., Капраль М., Кіржаєв С. та ін. Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст. Плани, проекти, програми видань.— К., 1993.— Вип. 1.— С. 68. Про історію видання див. також: Дем'янчук В. Видавнича діяльність Всеукраїнської Академії наук // Бібліологічні вісті.— К., 1923.— Кн. 2.— № 16.— С. 19 (машинописне видання); Грушевський М. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918—1923 // Україна.— К., 1924.— Кн. 3.— С. 183—184.

[48] Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України.— Харків, 1928.— № 2.— С. 53.

[redacted] Слабченко М. Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки.— Одеса, 1927.— С. 77.

[50] Маслов С. І. Вивчення дублетів [redacted] ділянці стародруків.— К., 1936.— С. 3 (Матеріа[redacted] до історії [redacted] і письма). Друковано [redacted] склографі лише 25 прим.

[51] Клепиков С. А. Указатель [redacted] работе К. Тромонина „Изъяснения знаков, видимых [redacted] писчей бумаге...“— Москва, 1963. Друковано на ротаторі.

[52] Ptaśnik J. Papiernie w Polsce XVI wieku // Papiernie w Polsce XVI wieku / Wyd. W. Budka.— Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1971.— S. 13—31, 49—63.

[53] Ptaśnik J. Frühe Papiermacherei in Polen // Papiergeschichte.— Darmstadt, 1953.— Jahrg. 3.— [redacted] 5.— S. 62—69.

тиря св. Онуфрія у Львові[54] (тепер вони зберігаються у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України).

Водяний знак з унікального інкунабула Йоганна Гутенберґа „Provinciale Romanum“ (виданого в Майнці близько 1455—1456 рр.), що був знищений 1937 р. органами НКВС під час арешту директора Бібліотеки АН УРСР Василя Іванушкіна, але на підставі щасливо збережених фотографій був опублікований Б. Зданевичем (1941 р.), було репродуковано ще раз[55].

XX ст. (1941—1972 рр.)

Історик Борис Крупницький (1894—1956), розглядаючи фатальні наслідки політики Петра I щодо економіки України, ще раз звернув увагу на скорочення продукції паперу, в зв'язку з чим великі українські землевласники змушені були спроваджувати папір з Москви та Петербурга[56]. Степан Білецький (1904—1990) торкнувся підльвівського папірництва (у Брюховичах) та досліджував асортимент паперу Ставропігійської друкарні[57]. Григорій Ковальчак (1928—1984) розглянув виробництво паперу в Східній Галичині (чотири фабрики, серед них дві великі у Черлянах і Сасові) в другій половині XIX ст.[58] Надія Кривонос подала відомості про використання відходів козячої шкіри при виробництві паперу у XVII ст.[59] Микола Крикун датував окремі письмові джерела XVIII ст. за якістю паперу[60].

Відомий вже з основного тексту статті М. Гембарович (1893—1984) у великому нарисі про львівського архівіста Станіслава Ансеріна вмістив чималий екскурс про папір як евристичний показник, про постачання папером львівських міських установ XVI ст., про неоднозначне трактування герба Єліта як водяного знака (філігрань не лише Лівчицької папірні, але, можливо, й інших), а також про використання паперу для обклеювання вікон, виготовлення штучних вогнів[61]. Основна маса цих відомостей почерпнута з архівних джерел. До вже згадуваної статті І. Герус-Тарнавецької про водяні знаки „Пом'яника“ з Городища (1967 р.) суттєві

---

54 Гординський Я. Рукописи Бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧССВ у Львові // Записки Чина св. Василія Великого.— Жовква, 1925—1927.— Т. 1, вип. 2—3.— С. 233—272; вип. 4.— С. 417—478; 1928—1930.— Т. 2, вип. 1—2.— С. 40—64; вип. 3.— С. 345—376.

55 Зданевич Б. Каталог інкунабул (Центральної наукової бібліотеки АН УРСР).— К., 1974.— С. 200, іл. XX. Аркуші друку Й. Гутенберґа зберігалися у кабінеті директора і були „вилучені“ під час арешту (вістку цю отримав я від відомого бібліографа Федора Максименка під час розмови з ним 9 [illegible] 1978 р.).

56 Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727—1734).— Авґсбурґ, 1948.— С. 148—149.

57 Білецький С. Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. 2.— С. 26, 29.

58 Ковальчак Г. І. Розвиток капіталістичної промисловості в Східній Галичині у 70—80-х роках XIX ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1958.— Вип. 3.— С. 19—20.

59 Кривонос Н. К. Некоторые данные о библиотеках армян во Львове в XVII веке // Patma-banasirakan handes. Историко-филологический журнал.— Ереван, 1963.— № 1.— С. 272.

60 Крикун М. Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1965.— Вип. 3.— С. 63.

61 Gębarowicz M. Stanisław Anserinus — zapomniany archiwista XVI stulecia // Studia Źródłoznawcze.— Warszawa, 1968.— T. 13.— S. 94—98.

доповнення дав її рецензент Дж. С. Г. Сіммонс[62]. З'явилася рецензія також на статтю Ф. Стеблія про мануфактурне виробництво паперу [redacted] Східній Галичині (1971 р.)[63].

Вийшов друком нарис історії папірні в Малині, складений Петром Ідовим[64], в якому лише приблизно восьма частина тексту відображає історію фабрики 1871—1917 рр.

Чимало місця історії паперової промисловости присвятив Олексій Пономарьов у монографії про початки капіталістичної промисловости [redacted] Україні XVIII ст. На підставі літератури і архівних джерел він подав відомості про вісім папірень того часу в Східній Україні (Билиця, Пакуль, Рудня, хутір Бумажний завод, Яриловичі, на річці Сухий Вир Городнянського повіту, хутір Папірня — фабрика Милорадовича та інша Папірня — Ріґельмана). Полемізуючи [redacted] В. Січинським, О. Пономарьов доводив, що [redacted] Чернігівщині у XVIII ст. було не 12, а лише 9 папірень. На підставі архівних джерел (інвентарі 1749 та 1759 рр.) він дав опис Пакульського папірного заводу (двох папірень Горішньої та Долішньої) Києво-Печерської лаври. Висновок автора звучав, що „паперові заводи, як і рудні, являли собою одну [redacted] початкових форм великої капіталістичної мануфактури"[65].

На відміну від О. Пономарьова, Леонід Мельник у дослідженні про промисловість наступного — XIX — століття приділив папірництву лише одну сторінку. Це явно суперечило його власній заяві, що „помітне місце [redacted] Україні займала паперова промисловість". Тему автор вивчив поверхово, тому для 60-х рр. XIX ст. встановив існування у Східній Україні лише 4 паперових фабрик та 12 черпальних папірень. Як не дивно, але він вважав, що Херсонщина була одним „з найголовніших районів зосередження паперових фабрик"[66].

Хоч теоретично дослідження філіграней паперу [redacted] цей час уже повинно було мати важливе місце в методиці наукового вивчення рукописів, на практиці траплялося, що науковці-текстологи не завжди давали собі з цим раду. Як приклад, можна згадати описи паперу рукописів І. Величковського, [redacted] яких автори не дуже ясно уявляли собі, що датування рукописів можна здійснювати передовсім на підставі водяних знаків, ідентичних (а [redacted] просто подібних) [redacted] тими, які опубліковані в альбомах філіграней[67].

Володимир Гуляницький, інформуючи про віднайдення професором Е. Л. Кінаном паперу [redacted] філіграннню з папірні московського царя Івана IV, висловив, зрештою, бездоказове припущення, що цей папір виготовляв білорус Петро Мстиславець[68].

[redacted] Simmons J. S. G. [рец. на]: Gerus-Tarnawecky J. The Watermarks... // IPH—Information, N. F.— Hannover, 1969.— N 1.— S. 20.

[63] Dashkevych J. [рец. на]: Steblij Feodosij. Z istorii... // IPH—Information, N. F.— Schinznach Bad, 1975.— N 2.— S. 36—37.

[redacted] Идов П. Малинская бумажная. Очерки истории Малинской бумажной фабрики [redacted] 50-летия Великой октябрьской социалистической революции.— К., 1971.— 195 с. (История фабрик [redacted] заводов).

[65] Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст.— Львів, 1971.— С. 45—54.

[66] Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст.— К., 1972.— С. 112.

[67] Величковський І. Твори / Підгот. тексту та коментарі В. П. Колосової та В. І. Крекотня.— К., 1972.— С. 174, 178—179.

[68] Гуляницкий В. Новые факты [redacted] истории бумажного производства в России // Бумажная промышленность.— Москва, 1972.— № 1.— С. 28—29. Пор. критичні зауваження:

З праць О. Мацюка, опублікованих 1970—1972 рр., заслуговують на увагу його міркування про методику картографування папірництва України — тих 180 папірень і фабрик паперу, що відомі для часу до початку XX ст.[69], та статті з нагоди 450-річчя від початку українського виробництва паперу (при цьому автор встановив, що до 1972 р. діяло ще 14 фабрик, які почали давати продукцію в кінці XVIII — на початку XIX ст.)[70]. Окремі дослідження він присвятив паперові львівських вірменських рукописів та документів XVI—XVII ст., публікуючи при цій нагоді таблиці філіграней[71]. Підсумки своїх експедиційних робіт по руїнах і по збережених папірнях О. Мацюк подав в окремій статті. Виявилося, що на місцях вдалося віднайти деталі пресу до паперу XVIII ст., унікальний дерев'яний голендер, казани для виварювання шмат, не кажучи вже про цілу низку старих будинків папірень XVIII — першої половини XIX ст.[72]

З таким науковим багажем О. Мацюк підійшов до завершення праці над дослідженням історії українського папірництва та альбому „Українські філіграні XVI—XX ст.", що мав вийти друком у Києві 1972 р., але був виданий у значно деформованому вигляді лише через два роки. Про цю драматичну і страдницьку історію альбому сказано на початку цього Додатку: необхідно, однак, підкреслити, що міжнародна фахова громадськість чекала на працю О. Мацюка, редактором якої мав бути Я. Дашкевич уже 1972 р.[73]

Росія

У Росії працювало чимало дослідників історії паперової промисловости, а також науковців, що вивчали філіграні, праці яких важливі також для української проблематики.

Усупереч майже загальноприйнятому поглядові, згідно з яким засновником російської філігранології необхідно вважати К. Тромоніна, пальму першости треба, мабуть, віддати Павлові Муханову. Він ще 1836 р. (тобто

Dashkevych J. Zur Papiergeschichte in der Sowjetunion // IPH—Information, N. F.— Hannover, 1974.— N 3.— S. 59. Підсумкову статтю про папір царя Івана IV див.: Дашкевич Я. Бумага для царя или государева бумага? О начале производства бумаги в Московском государстве XVI в. // Russia Mediaevalis.— München, 1987.— Т. 6.— Teil 1.— S. 221—247.

[69] Мацюк О. Картографирование бумажной промышленности Украины (XVI — начало XX ст.) // Комплексное картографирование Украинской ССР. Материалы III научной конференции по комплексному картографированию УССР.— К., 1970.— Вип. 2.— С. 159—161.

[70] Мацюк О. 450 лет бумажной промышленности Украины // Бумажная промышленность.— Москва, 1972.— № 6.— С. 28; його ж. Найдавніші українські папірні. (До 450-річчя паперової промисловості) // Україна. Наука і культура.— К., 1972.— Вип. 1972.— С. 378—382. Див. рецензію: Dashkevych J. Orest Mazjuk. Najdavniši... // IPH—Information, N. F.— Schinznach Bad, 1975.— N 2.— S. 38.

[71] Мацюк О. Я. Характеристика бумаги львовских армянских рукописей XVI—XVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.— Ереван, 1971.— Вып. 3.— С. 369—375; його ж. Производство бумаги в армянских колониях XVI—XVII веков // Patma-banasirakan handes. Историко-филологический журнал.— Ереван, 1971.— № 3.— С. 295—297.

[72] Мацюк О. Пам'ятки історії паперової промисловості України // Пам'ятки України.— К., 1972.— № 2.— С. 39—41. Див. рецензію: Dashkevych J. Orest Mazjuk. Pamiatky... // IPH—Information, N. F.— Schinznach Bad, 1975.— N 2.— S. 37—38.

[73] Waugh D. C. Report on Russian Watermark Studies // IPH—Information, N. F.— Hannover, 1972.— N 4.— S. 73.

за десять років до появи альбому К. Тромоніна) репродукував 11 „клейм, выделанных на бумаге“, — так учений назвав водяні знаки[74].

Павло Крюков, автор промислової карти Росії середини XIX ст., додав до неї список підприємств за станом на 1853 р., серед яких [illegible] також папірні, розміщені на українській етнічній території, [illegible] ширшою або коротшою характеристикою їх діяльности. На Волині — це Троща, Козлине, Славута, Михля (трьох інших немає), на Київщині — Ковшилівка, на Курщині — [illegible] Обоянському повіті, на Поділлі — Проскурівка, на Харківщині — одна (без подання місцевости), на Чернігівщині — Почеп, хутір Карачівський, Рудне, у Кролевецькому повіті, Орликівка (ще дві не названо)[75]. Олексій Рейхель (1834—1871) підготував огляд літератури про папірництво[76]. Володимир Потьохін у нарисі про папірництво охарактеризував кілька фабрик на Волині, Чернігівщині, Поділлі, Київщині та Харківщині, звертаючи одночасно велику увагу на торгівлю папером[77]. Статистик Дмитро Тимирязєв (1837—1903) подав короткі відомості про 14 фабрик України, включаючи кількість робітників, вартість виробленого паперу. Подекуди відомості подані загально за губерніями, без позначення конкретного заводу. Зі згаданих „поіменно“: Михля, Славута, Старий Гут (на Волині), Ковшилівка (Київщина), хутір Курочкино (Курщина), Одеса та хутір Карачівський і Пречистенська фабрика (Чернігівщина)[78].

Літературознавець Дмитро Абрамович (1873—1955), українець із походження), досліджуючи філіграні рукопису Києво-Печерського патерика так званої Арсенівської редакції (збірка графа Уварова № 965), заперечив його прийняте раніше датування першою половиною XV ст., визначаючи датою списку першу чверть XVI ст.[79] Аналізом філіграней [illegible] метою датування займався також мистецтвознавець, співробітник Ермітажу Яків Смирнов (1869—1918), щоб таким чином визначити час виготовлення копій малюнків Києва 1651 р. А. ван Вестервельда[80].

Микола Рєзцов (1855—1916), завідувач паперової фабрики Експедиції виготовлення державних паперів Росії у Петербурзі, займався дослідженням історії паперової промисловости, склавши (досить недоладно) бібліографію

---

[74] Муханов [П.] Сборник.— Москва, 1836.— Табл. між с. XXII та XXIII.

[75] Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных [illegible] Европейской России, служащий текстом промышленной карты: В 2-х частях.— Санкт-Петербург, 1853.— Часть 2.— С. 37, 40, 72, 76, 82, 158, 161, 222, 227, 230—231. Назва карти: Карта промышленности Европейской России.

[76] Рейхель А. К. Обзор литературы писчебумажного производства.— Санкт-Петербург, 1859; 2-е изд.— Санкт-Петербург, 1860.— [2].— 69 с.

[77] Потехин В. Писчебумажное производство // Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России.— Санкт-Петербург, 1865.— Т. 3.— С. 99—175; про папірні України: С. 141—143.

[78] Тимирязев Д. А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с [illegible] списком фабрик [illegible] заводов / Составлен по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур.— Санкт-Петербург, 1873.— С. 45—48.

[79] Абрамович Д. Исследование о Киево-печерском патерике как историко-литературном памятнике.— Санкт-Петербург, 1902.— С. 12.

[80] Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года [illegible] копиям их конца XVIII [illegible] // Труды XIII Археологического съезда [illegible] Екатеринославе 1905 г.— Москва, 1908.— Т. 2.— С. 197—512. Репродукції філіграней: с. 380, 381, 386; аналіз філіграней та паперу: С. 380, 381, 385, 386, 399—401.

цієї ділянки та довідник про формати паперу[81]. М. Рєзцов написав велику працю „Бумага в России сто лет назад“, яку почав публікувати окремими розділами (у межах двох частин — про паперове та деревномасове виробництво)[82]. В опублікованих розділах багато докладних відомостей (розміщення фабрик, їх технічне оснащення, сировина, сорти паперу, ціни, якість, опис водяних знаків, формати паперу; власники і робітники — їх робочий день, плата, страйки; митні тарифи, статистичні дані). Дослідження залишилося незавершеним.

Відомий російський мовознавець, палеограф В'ячеслав Щепкін (1863—1920; до речі, внук великого українського актора М. Щепкіна) до кінця життя збирав матеріали до альбому водяних знаків XVII ст. (включаючи український папір). Альбом цей [redacted] був опублікований, хоч у 50-х рр. XX ст. певні заходи для його завершення проводили співробітники Державного історичного музею у Москві[83]. В. Щепкін вивчав філігранологію теоретично і практично[84].

У книжці І. Малкіна про історію паперу, яка побачила світ у 1940 р., опубліковано філігрань [redacted] гербом гетьмана І. Мазепи[85], що в цей час було можливо зробити в Москві, але в жодному разі [redacted] [redacted] Україні.

Поряд [redacted] ентузіастами філіграанологічних методів датування рукописів і стародруків були також скептики. Книгознавець Антоніна Зьорнова (1883—1964) висловила своє недовір'я до можливостей датування стародруків, у тому числі з України, таким способом[86]. Петро Богатирьов (1893—1971), професор Московського університету, спираючись [redacted] дані книжки А. Флоровського про чесько-російські торговельні контакти, подав відомості про використовування чеського паперу в Україні XVII ст., дав перелік папірень, що експортували туди свою продукцію[87].

Щодо згаданого в основному тексті (у похвальному тоні) альбому С. Клепікова (помер 1978 р.) „Филиграни [redacted] штемпели на бумаге русского [redacted] иностранного производства XVII—XX века“ (1959) було зроблено низку різких критичних зауважень як [redacted] боку російських, так і американських дослідників. Зокрема, викликав спротив спосіб передачі філіграней цим автором — без малюнка основного знака, а лише [redacted] публікацією букви, яка супроводить знак (що при фраґментах знаків у папері нічого не дає).

---

81 Резцов Н. А. Библиографический список сочинений [redacted] писчебумажному делу.— Санкт-Петербург, 1906.— 42 с.; його ж. О нормальных форматах бумаг [redacted] границею [redacted] [redacted] установлении их в России.— Санкт-Петербург, 1909.— 33 с., 1 табл. форматів, 4 табл. водяних знаків (26 філіграней XIV—XVII ст.).

[redacted] Розділи друкувалися у журн.: Писчебумажное дело.— Санкт-Петербург, 1910—1913. Див. окреме видання: Резцов Н. А. Бумага [redacted] России сто лет назад.— Санкт-Петербург, 1912.— Т. [redacted] Б: Писчебумажная промышленность.

83 Богатырев П. Г. Чешская бумага [redacted] России // Труды отдела древнерусской литературы.— Москва; Ленинград, 1958.— С. 377.

84 Щепкин В. Н. Русская палеография.— [Изд. 3-е]— Москва, 1967. Перші видання 1918, 1920 рр. У підручнику є розділ про водяні [redacted] (С. 96—105) та додаток: Руковод[redacted] [redacted] датировке рукописей на основании водяных [redacted] бумаги.— С. 196—210.

85 Малкин И. Т. История бумаги.— Москва, 1940.— С. 136 (Научно-популярная серия „Академия наук — стахановцам“).

[redacted] Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве [redacted] [redacted] Украине.— Москва, 1947.— С. 21—25 (Собрание работ по книговедению.— Вып. 1).

[redacted] Богатырев П. Г. Чешская бумага...— С. 375—377.

Було висловлено ще інші конкретні зауваження[88]. Очевидно, цю критику треба мати на увазі й українським дослідникам. У 50—60-х рр. XX ст. С. Клепіков надрукував низку філігранологічних досліджень про окремі водяні знаки паперу, що використовувався також в Україні[89].

У вогні кваліфікованої критики опинилися також праці З. Участкіної (1906—1975). Е. Кінан цілком обґрунтовано — щодо її праці „Історія російських папірень та їх водяних знаків" (1962 р., англійською мовою) — відзначив, що термін „російські папірні" дезорієнтує, бо насправді авторка охопила територію тогочасного СРСР (включаючи Українську РСР також у її тогочасних межах)[90]. Здійснений мною досить докладний аналіз російського варіанта монографії, виданого через десять років після англійського, довів, що, крім імперської тенденції (західноукраїнські землі, які ніколи не були в складі Росії, З. Участкіна включила до своєї книжки), дослідження рясніє багатьма фактологічними помилками. Авторка знала 77 папероробних виробництв на території тогочасної УРСР, а насправді їх було не менше 180. Для першої половини XVI — початку XVII ст. їй відомо лише п'ять папірень, а їх тоді було принаймні вісім. Назви багатьох населених пунктів перекручено, часто роки заснування і припинення робіт папірень неправильні. Чимало помилок у покликах на літературу[91]. З іншого боку, необхідно згадати й про те, що в монографії З. Участкіної є відомості, які у дослідженнях (також в альбомі 1974 р.) не врахував О. Мацюк.

Альбом мордовського дослідника О. Гераклітова „Филиграни XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения" (1963), виданий посмертно, здобув відгомін в англійській фаховій пресі[92]. Як недавно з'ясувалося, О. Гераклітов працював у дуже важких умовах (змальовувати водяні знаки йому часто доводилося без електричного освітлення), що й призвело до зниження якости репродукцій.

---

[88] Жуковская Л. П. Развитие славяно-русской палеографии (в дореволюционной России и в СССР).— Москва, 1963.— С. 132; Waugh D. C. Soviet Watermarks Studies, Achievements and Prospects // Kritika.— Cambridge (Mass.), 1970.— Vol. 6.— N 2.— P. 85—87, 93—96.

[89] Клепиков С. А. Бумага с филигранью „Герб города Амстердама". Материалы для датировки рукописных и печатных текстов // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина.— Москва, 1958.— Вып. 20.— С. 315—352; його ж. Бумага с филигранью „голова шута (Foolscap)". Материалы для датировки рукописных и печатных текстов // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина.— Москва, 1963.— Вып. 26.— С. 405—478; його ж. Бумага с филигранью „Герб города Амстердама" (дополнение) // Там само.— С. 479—485; Клепиков С. А., Кукушкина М. В. Филигрань „Pro patria" на бумаге русского и иностранного происхождения (Материалы для датировки рукописных и печатных документов) // Сборник статей и материалов Библиотеки Академии наук по книговедению (К 400-летию русского книгопечатания).— Ленинград, 1965.— С. 83—93.

[90] Keenan E. L. Paper for the Tsar: a Letter of Ivan IV of 1570 // Oxford Slavonic Papers, N. S.— Oxford, 1971.— Vol. 4.— P. 25.

[91] Dashkevych J. [рец. на]: Učastkina Z. Razvitie bumažnogo proizvodstva... // IPH—Information, N. F.— Basel, 1978.— Jahrg. 12.— N 1—2.— S. 36—39.

[92] Simmons J. S. G. [рец. на]: Geraklitov A. Filigrani... // The Book Collector.— London, 1964.— N 2.— P. 229—230.

Білорусь. Литва

Історію розміщеної недалеко від кордонів України паперової фабрики в Добруші опрацював білоруський автор Микола Ковшаров[93].

Е. Ляуцявічус (помер 1973 р.) дослідив історію папірні в Супраслі (1710 р. — середина XIX ст.), опублікував її філіграні[94]. На його двотомник „Папір Литви XV—XVIII ст.“ (1967) з'явилося чимало рецензій, з яких дві заслуговують на увагу[95].

Польща

В. Будка (1894—1977) був автором нарису про папірню в Підхолм'ї (1588—1643 рр.)[96]. Він підготував великий збірник статей і матеріалів про папірні XVI ст., в якому дав нариси папірень в Одриконі, Буську, Брюховичах та Лівчичах (разом з їхніми філігранями), а також параграф про галицькі (в автора „малопольські“, хоч, якщо виходити з історичного принципу, повинно було б бути „руські“, тобто розміщені в тогочасному Руському воєводстві) папірні, місцерозташування яких установити не вдалося. В. Будка опублікував у ньому понад 40 водяних знаків[97]. У полеміку з ним з приводу атрибуції знаків певним папірням вступив О. Мацюк. У групі філіграней неозначених папірень він приписав частину лівчицькій папірні, частину литовським. О. Мацюк не погодився з датуванням філіграні нібито з Брюхович 1594 р., бо папірня там почала працювати лише 1600 р.[98]

Маврикій Горн на підставі архівних даних подав відомості про папірні в Буську, Раві, Чесанові й Новому Селі[99].

На згаданий в основному тексті альбом Я. Сінярської-Чаплїцької „Філіграні папірень, розташованих на території Польської Речі Посполитої від початку XVI до середини XVIII ст.“ (1969) було опубліковано кілька рецензій з окремими фактичними зауваженнями[100]. Історик-краєзнавець

---

[93] Ковшаров Н. Д. Добрушский целлюлозно-бумажный.— Минск, 1970.— 86 с. (История фабрик и заводов). Період до 1917 р.: С. 3—15.

[94] Laucevičius E. Papiernia w Supraślu // Acheion.— Warszawa, 1962.— T. 36.— S. 49—59.

[95] Gerardy Th. [рец. на]: Laucevičius E. Dopierius... // IPH—Information, N. F.— Mainz, 1968.— Jahrg. 2.— S. 42—44; Кукушкина М. В. О новом альбоме филиграней // Археографический ежегодник за 1968 г.— Москва, 1970.— С. 405.

[96] Budka W. Papiernia w Podchełmiu // Archeion.— Warszawa, 1948.— T. 18.— S. 185—192.

[97] Budka W. Znaki wodne papierni w Rzeczypospolitej Polskiej XVI w. // Papiernie w Polsce XVI wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków; etc., 1971.— S. 69—79, 44 tabl. il.

[98] Мацюк О. Нове видання з філігранології // Архіви України.— К., 1972.— № 3.— С. 85—86.

[99] Horn M. Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej XVII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.— S. 77—78 (Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Seria B. Studia i rozprawy.— N 14).

[100] Sarnecki K. [рец. на]: Siniarska-Czaplicka J. Filigrany... // Przegląd Papierniczy.— Warszawa, 1970.— Rocz. 26.— S. 31—33; Marchlewska J. [рец. на]: Siniarska-Czaplicka J. Filigrany... // IPH—Information, N. F.— Schinznach Bad, 1971.— Jahrg. 5.— N 4.— S. 97—98; Maleczyńska K. [рец. на]: Siniarska-Czaplicka J. Filigrany... // Roczniki Biblioteczne.— Warszawa, 1970.— Rocz. 14.— N 1—2.— S. 436—437.

С.-Ф. Гаєрський опублікував дані про панщизняних робітників папірні у Шклі 1765 р.[101]

Чехія. Словаччина

Словацький мовознавець П. Шіма, досліджуючи 25 церковнослов'янських рукописів [illegible] українських земель Словаччини (збірка колишньої Пряшівської єпархіальної бібліотеки — тепер у Державній науковій бібліотеці в Пряшеві; музеї [illegible] Сабинові та Бардієві; державний архів у Пряшеві; приватні колекції), датував їх також на підставі водяних знаків XVI ст. Праця надто заполітизована, автор за всяку ціну намагався відірвати ці рукописи від західноукраїнської рукописної традиції, конструюючи окреме відгалуження середньоболгарської традиції, чому суперечить, до речі, також папір пам'яток (що автор не помітив)[102].

Перелік папірень Чехії, складений Мирославом Викидалем, має, у зв'язку [illegible] відомим імпортом чеського паперу [illegible] Україну, значення також для українських досліджень[103].

Угорщина

Давня праця Йосифа Кемені про найдавніші папірні Угорщини і Трансильванії має вагоме значення досі[104].

Румунія

Полеміка [illegible] книжці директора школи єврейської громади у Яссах К. Ліппе (нар. 1830 р. у Станиславові), який писав, що фабрика паперу в Черлянах поблизу Львова з її польською дирекцією [illegible] „християнсько-католицько-антисемітською", передає атмосферу гострої конкурентної боротьби, [illegible] умовах якої розвивалося папірництво у другій половині XIX ст.[105]

У підручнику кириличної палеографії Еміля Віртосу є параграф про папір, у якому мовиться про імпорт паперу до Молдови та її перші паперові фабрики XIX ст.[106]

Окремі екскурси з історії паперу, зокрема філігранології, що певною мірою пов'язані з українським матеріалом, дали інші автори. Лівія Бакару писала про філіграні книг, надрукованих у Кімполунгу 1635—1643 рр.[107]

---

[101] Gajerski S.-F. Papiernia szkielska oraz jej poddani w roku 1765 (Zestaw materiałów źródłowych) // Przegląd Papierniczy.— Łódź, 1972.— N 1.— S. 32—34. Див.: Dashkevych J. [рец. на]: Gajerski S.-F. Papiernia... // IPH—Information, N. F.— Hannover, 1974.— N 3.—S. 59.

[102] Шима П. Из наблюдений над церковнославянским наследием Словакии.— Братислава, 1968.— С. 31, 34, 37, 40, 42, 45, 48, 54, 58, 60—62, 64, 67, 71, 72, 74, 78; репродукції філіграней: С. 98—118.

[103] Vykydal M. Soupis papírenských mlýnů v Čechách // Sborník Národního Muzea v Praze. Řada — historie.— Praha, 1968.— Sv. 22, č. 4.— S. 207—227.

[104] Kemény J. Die ältesten Papiermühlen des Auslandes, Ungarns und Siebenbürgens // Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens.— Hermannstadt, 1844.— Bd. 1.— N 2.— S. 134—162.

[105] Lippe K. Symptome der antisemitischen Geisteskrankheit.— Jassy, 1887.— S. 37—38.

[106] Virtosu E. Paleografia româno-chirilică.— Bucureşti, 1968.— P. 82—88.

[107] Bacâru L. Filigranele cărţilor tipărite la Cîmpolung în secolul al XVII-lea // Studia bibliologica.— Bucureşti, 1969.— P. 67—114.

Яків Жігмонд, вивчаючи початки папірництва на території пізнішої Румунії, зайнявся питанням про папірню [illegible] Сібіу (Германштадті) та про початки виготовлення паперу [illegible] Молдові XVI ст.[108] Проблема досить важлива для історії паперу, вживаного в Україні у XVI—XVII ст.: чи водяний [illegible] „голова вола“ (формально це герб Молдови) [illegible] папері XVI ст. справді свідчить про виробництво такого паперу якраз у Молдові і [illegible] якій [illegible] місцевості.

Огляд публікацій з ділянки філігранології, здійснених у Румунії після 1944 р., дав Д. П. Богдан[109].

Болгарія

Практичне значення для дослідників турецького паперу, що був поширений у Криму і в Степовій Україні, [illegible] також у колоніях східних народів у містах України, має альбом водяних знаків на документах [illegible] Османської імперії Всеволода Ніколаєва, що дає 1200 філіграней, починаючи від 1402 р.[110]

Західна Європа, США

Гельмут Грассгоф, славіст із Берліна, та знаний уже [illegible] основної статті Джон С. Г. Сіммонс з Оксфордського університету опублікували філіграні острозького букваря 1578 р.[111]

З-під пера вдумливого і дуже скрупульозного дослідника водяних знаків, професора університету [illegible] Сієтлі Даніеля К. Уо вийшли огляди української фахової літератури [illegible] критичними зауваженнями про можливе „зловживання“ водяними знаками при датуванні рукописів і стародруків. Теза Д. К. Уо — надзвичайно докладною мусить бути не лише реєстрація водяних знаків, але також їх інтерпретація[112].

* * *

Не підлягає сумніву, що [illegible] час, який минув від написання основної статті 1969—1972 рр. до складення доповнень 1994 р., погляди щодо філігранології розвивалися далі — на жаль, [illegible] в нас, [illegible] Україні, де ця ділянка науки майже не має представників.

[illegible] Zsigmond J. Inceputurile fabricări hîrtiei în ţara noastra.— 2. Moara de hîrtie din Sibiu şi problema fabricării hîrtiei în Moldova în secolul al XVI-lea // Revista biblitecilor.— Bucureşti, 1970.— Vol. 23.— P. 269—273.

109 Bogdan D. P. Ştiinţele speziale istorice // Revista de istorie.— Bucureşti, 1980.— N 7—8.— P. 1626—1628.

110 Николаев В. Водните знаци [illegible] Отоманската империя.— Т. 1: Водните знаци [illegible] хартиите [illegible] средневековите документи от българските книгохранилища.— София, 1954.

[illegible] Grasshoff H., Simmons J. S. G. Ein unbekannter Druck Ivan Fedorovs aus dem Jahre 1578 // Zeitschrift für Slawistik.— Berlin, 1968.— Bd. 13.— N 4.— S. 513—514; Grasshoff H., Simmons J. S. G. Ivan Fedorovs griechisch-russisch/kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar' von 1578/1580.— Berlin, 1969.— S. 8, 15 (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst.— Jahrg. 1969.— N 2).

112 Waugh D. C. Soviet Watermarks Studies...— P. 78—79; Waugh D. News of Publications in the Armenian, Georgian and Ukrainian SSR // IPH—Information, N. F.— Hannover, 1974.— N 3.— S. 59.

Протягом минулого 25-річчя відбулося остаточне перетворення давнішої філігранології у нову дисципліну комплексного типу, для якої найбільше підходить назва (зрештою, уже давніше прийнята в міжнародному слововживанні) „історія паперу“. Історія паперу функціонує і як окрема наукова дисципліна, і як допоміжна для історико-філологічних наук. Філігранологія — та частина історії паперу, що займається водяними знаками — їх змістом та значенням для датування рукописів, документів, друкованих видань. Філігранологія має власну наукову методику дослідження — опрацювала струнку термінологію, потрібну для опису водяних знаків та інших елементів паперу; типологію водяних знаків. Є всі підстави говорити про певну естетику водяних знаків. Збір, упорядкування водяних знаків перетворилися у струнку систему.

Поза межами філігранології (і філіграногрaфії, якщо під нею розуміти лише копіювання та формальний опис водяних знаків) опинилися інші ділянки історії паперу, багатьма ниточками методів, однак, пов'язані з філігранологією. Тут і історія виробництва паперу, його вдосконалення. До цього розділу науки належить вивчення ґатунків паперу, форматів, специфічних паперових мір. До історії паперу належить історія папірень — паперових мануфактур — паперових фабрик, історія знарядь праці — від перших примітивних раннього папірника до складних машин промислового виробництва включно. Далі — якість та обсяг продукції, торгівля і торговельні шляхи. Окремий комплекс становлять суспільні й економічні відносини в папірництві, власники і відносини власности, юридичне становище робітників. Історія паперу при серйозному підході до цієї науки неможлива без історіографії та бібліографії.

Завершуючи Додаток, необхідно ще раз зупинитися на деяких дослідницьких проблемах і висновках, зокрема на питаннях, пов'язаних з використанням водяних знаків як датувальної ознаки. Водяні знаки в папірництві, згідно з новішими дослідженнями, почали застосовуватися при виробництві паперу з 1271 р. Критерій правдивости й докладности датування за водяними знаками залежить від порівняння двох обов'язково ідентичних знаків. А кількість водяних знаків (з їх відмінами та варіантами включно) відповідає кількості черпальних форм, виготовлених протягом тих століть, коли здійснювалося ручне виготовлення паперу. Кількість черпальних форм в усіх країнах у процесі поширення папірництва також в територіальному відношенні зростала швидко — їх було виготовлено сотні тисяч. Виходячи з цього, можна говорити про велике значення філігранологічного методу датування приблизно до середини XVII ст.; починаючи з цього часу до кінця XVIII ст. користуватися цим методом складно; результати стають більш як сумнівні для часу від близько 1800 р. і далі (винятки — датований роками папір; папір, на літерному боці сигнований ініціалами папірників, якщо роки їхньої діяльности докладно відомі).

Нові можливості збору якнайбільшої кількости водяних знаків, їх типологічної та хронологічної каталогізації виникли у зв'язку з можливістю формувати комп'ютерні банки даних. Це відкриває широкі перспективи для централізації та обміну відомостями — і дуже трудомісткі індивідуальні зусилля може об'єднати у велике русло інформації, зібраної багатьма дослідниками чи навіть дослідницькими колективами.

Для України і української науки це поки що музика майбутнього.

Yaroslav DASHKEVYCH

FILIGREE AND THE OBJECTIVES OF UKRAINIAN BIBLIOGRAPHIC RESEARCH

The article is meant as a historiographic note, a kind of introduction to O. Matsiuk's 'Ukrainian Filigree of the 16th—20th centuries', a book that was intended for publication in 1972. Its foreword did not get to see the world due to political reprisals in Ukraine, and a collection of filigree samples came out in 1974, albeit greatly curtailed. The foreword was later improved and supplemented with materials found more recently. These, along with the foreword, provide exhaustive data on the history of paper manufacturing in Ukraine up to 1972 and also recommendations as to how to use filigree to date documents and manuscripts in bibliographic research.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ. ПРОЗОПОГРАФІЯ

Володимир СОБЧУК

З ІСТОРІЇ ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДІВ ІЗ КНЯЖИМИ ТИТУЛАМИ У ПІВДЕННІЙ ВОЛИНІ XV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

Із кінця XV — до середини XVII ст. серед землевласників Волині, яка [redacted] той час була однією з найбільш залюднених і розвинених областей України, провідне місце належало родовитій аристократії з княжими титулами. Становлячи лише 10—13 відсотків особового складу місцевої знаті, вона володіла тут приблизно двома третинами маєтків[1]. Економічна могутність, підсилена ключовими позиціями [redacted] механізмах здійснення державної влади, забезпечувала цій частині еліти вплив на всі сфери суспільного життя.

Зусиллями вчених ще [redacted] останній третині XIX і [redacted] початку XX ст. було встановлено походження переважної більшости волинських княжих родів, простежено їх генеалогію. Останніми роками, після довготривалої вимушеної перерви [redacted] дослідженні вітчизняною історичною наукою вищих верств минулих епох, першочергова увага звертається [redacted] вивчення різних аспектів соціального статусу князів як окремого прошарку українського суспільства схилу середньовіччя й початку нової доби, структури цієї групи знаті, уявлень про неї сучасників. Зате історія володінь княжих родів, походження, територіальний розвиток і доля їх маєтків ще чекають на своїх дослідників. Виняток становлять лише Санґушки, і то без ковельської гілки, і частково Радзивили.

У Південній Волині, під якою розуміємо територію Кременецького повіту [redacted] остаточних його межах, сформованих на кінець XVI ст., у різний час за період від переходу цього краю під владу Великого Князівства Литовського до початку Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького володіли маєтками 20 княжих родів. Найдавнішими були й відзначалися найтривалішою присутністю Острозькі й Жаславські, які простежуються тут з кінця XIV ст., [redacted] також Несвіцькі [redacted] похідними від них Збаразькими, Вишневецькими, Порицькими й Воронецькими, котрі з'явилися не пізніше початку XV ст. Обидві ці групи, тісно пов'язані між собою походженням родів, зважаючи на обширність їхніх маєтків на півдні Волині і тривалість володіння ними, заслуговують на окремі дослідження. Предметом нинішнього розгляду буде присутність у реґіоні князів Курце-

---

[1] Яковенко Н. М. Українська шляхта [redacted] кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 99—100.

вичів, Буремських, Санґушковичів, Гольшанських, Четвертенських, Корецьких, Чарториських, Ружинських, Масальських, Пузин, Пронських, Подгорських і Радзивилів.

Курцевичі й Буремські. Князі Курцевичі й Буремські понад півтора століття володіли [illegible] півдні Волині невеличкою групою поселень на річці Слонівці й прилеглих берегах Стиру. Спочатку територія їх маєтку належала до Перемишльського повіту, після його ліквідації потрапила до Луцького, [illegible] під час адміністративно-територіальної реформи середини 60-х рр. XVI ст. відійшла до Кременця.

Спільним предком обох родів був нащадок Нарімунта Гедиміновича князь Михайло Костянтинович Пінський[2]. Прямих свідчень джерел про те, коли і як він опинився на Волині, не виявлено. Ю. Вольф та О. Галецький припускали можливість переміщення сюди ще його батька, ймовірно, витісненого Сиґізмундом Кейстутовичем за підтримку Свидригайла з родового гнізда [illegible] Пінську[3].

У 1433 р. Михайло Пінський одружився [illegible] удовою зем'янина Львівського повіту Микити Ольшанського і з дозволу Ягайла осів [illegible] спадщині свого попередника за кілька кілометрів від сучасного Золочева[4]. У наступні роки він виступає у Короні переважно [illegible] князь Ольшанський, Ольшаницький чи [illegible] Ольшаниці, інколи пишеться також князем із Биніска, а від уживання старого титулу „князь Пінський" утримується[5].

Після досягнення дітьми Микити Ольшанського повноліття, згідно [illegible] Ягайловим листом, князь Михайло повинен був віддати їм спадщину їх батька і міг тепер розраховувати в Короні тільки [illegible] власні надбання і невеликий родовий маєток дружини Марії[6].

---

[2] Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.— Warszawa, 1895.— S. 13—14; Puzyna J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesięcznik Heraldyczny.— Warszawa, 1932.— Rocz. 11.— S. 198—199.

[3] Wolff J. Kniaziowie...— S. 14; Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiełłończyka.— Kraków, 1915.— S. 47.

[4] Реґестовий [illegible] про лист Ягайла [illegible] інвентарі архіву Острозьких [illegible] Баніт, Ташки, Новосельці, Вишнівець і дворище Конотове (див.: Archiwum Państwowe w Krakowie, ASang., ręk. 88, s. 25). У групу цю мала входити ще, судячи з топоантропоніма власника, Ольшаниця. На сучасній карті Ольшаниці Новосельцям, Вишнівцю [illegible] Чемеринцям відповідають, очевидно, села Велика Вільшаниця [illegible] Новосілки Золочівського та Вишнівчик і Чемеринці Перемишлянського районів Львівської області. Із перебуванням тут князя Пінського пов'язане, ймовірно, й розташоване по сусідству село Княже, відоме з 1476 р. (див.: Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku.— Lwów, 1939.— S. 2.) Тут [illegible] поряд Бинішин [illegible] Бенів (сучасна Золочівка), відомі [illegible] 1473 і 1478 рр. (Там само.— S. 56, 92.) Котресь із цих поселень [illegible] відповідати маєткові Баніт реґестового запису або загадковому поселенню Биніско, назву [illegible] Михайло Костянтинович інколи включав у свій титул.

[5] Wolff J. Kniaziowie...— S. 14.— Przyp. 1. Ю. Вольф [illegible] виводив титули [illegible] від поселень у Перемишльській землі (Там само.— S. 17, 341). Див. [illegible] посилання 4.

[6] Заставою [illegible] Михайло мав від Ягайла у Дрогобицькому повіті село Сольчу (див.: Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 118.— Przyp. 1). Ягайло дав йому також [illegible] опіку Унівський монастир зі [illegible] Єкторовом [illegible] Млинівцями, а в 1443 р. підтвердив це Владислав Ягайлович (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej [illegible] Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1889.— T. 14.— S. 287). З. Люба-Радзимінський був схильний датувати останню з Ягайлових данин 1431 р. (Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków [illegible] innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratneńskiego.— Lwów, 1906.— T. 1.— S. 17.— Przyp. 2.) Монастиреві відповідає сучасне [illegible] Міжгір'я, село Млинівці з [illegible] злилося, а колишній Єкторів тепер (Якторів) — усі в

Тим часом волинська знать, невдоволена політикою віленського двору, у 1442 р. проголосила своїм князем Свидригайла. Від самого початку перебування Ольгердовича [redacted] ролі володаря новоутвореного уділу, ще до переїзду [redacted] Корони, де він у той час тримав „iure ducali“ Городоцький і Щирецький повіти[7], у Луцьк, Михайло Костянтинович перебував у найближчому його оточенні. 22 листопада 1442 р. в Городиську[8] й 1 січня наступного року в Городку[9] бачимо князя серед свідків Свидригайлових записів, а [redacted] травня 1446 р. він простежується за джерелами на уряді володимирського старости, займаному, мабуть, і раніше[10].

У першому з указаних листів Михайла названо князем Пінським з Ольшаниці, у другому — тільки князем Ольшанським, але князем Пінським називає його у вересні 1443 р. король Володислав Ягайлович[11], від імени Михайла Костянтиновича, князя Пінського, уже під час його старостування у Володимирі зроблено недатований вкладний запис у Євангеліє[12].

Відновлення призабутого титулу зумовлювалося, очевидно, появою у новій політичній ситуації якоїсь надії на відродження колишнього родового уділу, та невдовзі вона згасла. У другій половині 40-х рр. XV ст. на Волині князя Михайла називають, обходячись без топоантропонімів узагалі[13], [redacted] [redacted] Короні, де часто буває, він і далі залишається Ольшанським[14].

За можливість завершити життя господарем, хоч і не всієї держави Гедиміновичів, [redacted] лише її частини, Свидригайло щедро платив своїм прихильникам маєтками. Колишній князь Пінський [redacted] вірну службу теж, гадаємо, отримав відповідну винагороду.

Приблизно у другій половині 1451 р., коли [redacted] очікуванні смерти Свидригайла між поляками й литовцями загострилася боротьба за його уділ, під натиском, як вважав О. Галецький, урядових кіл Великого Князівства Литовського, котрі могли вбачати у князеві Михайлові провідника інтересів Корони, старостування у Володимирі, надзвичайно вагоме [redacted] разі спроби вирішити долю Волині силою, у нього забрали[15]. Зате [redacted] січня наступного року князеві у числі перших серед місцевої знаті ґарантовано всі його маєтки. Перераховуючи їх у привілеї, Казимир Ягайлович називає [redacted] Луцькому повіті розташовані [redacted] Стирі Боремель і Новосельці, Озбир [redacted] Сто-

---

Перемишлянському районі Львівської області. Маєток дружини князя Михайла складався, очевидно, [redacted] частин сіл Підкаміння, Дичок і Залунова (див.: Wolff J. Kniaziowie...— S. 14), [redacted] відповідають сучасні Підкамінь, Заланів і Дички Рогатинського району Івано-Франківської області.

[7] Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 22—24. Городок тепер — райцентр Львівської області, [redacted] Щирець — село Пустомитівського району.

[8] Там само.— S. 46. Пор.: Там само.— S. 291, N 19. Городиську, ймовірно, відповідає сучасне село з такою назвою в Старосамбірському районі Львівської області [redacted] сусідству з гніздом однієї з ліній князів Несвіцьких Передільницею.

[redacted] Акты, относящиеся к истории Южной [redacted] Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1865.— Т. 2.— С. 105. Уточнення дати див.: Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 291, N 20.

[10] Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 298; Wolff J. Kniaziowie...— S. 14.

[11] Wolff J. Kniaziowie...— S. 14.— Przyp. 6.

[12] Акты, относящиеся [redacted] истории Западной России, собранные [redacted] изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЗР).— Санкт-Петербург, 1846.— Т. 1.— С. 112.

[13] Archiwum książąt Lubartowiczów i Sanguszków w Sławucie (далі — AS).— Lwów, 1887.— T. 1.— S. 47; Там само.— 1890.— T. 3.— S. 4, 8; Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 294, N 30.

[14] Wolff J. Kniaziowie...— S. 14.— Przyp. 6.

[redacted] Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 172.

ході і двір Змиінець під самим Луцьком, у Перемишльському повіті Корсів і Сестрятин на Слонівці, а у Володимирському повіті — двір Новосельці. Були це, як сказано в документі, „тые именья, што онъ первей держалъ“[16]. Усі вони вислужені у Свидригайла, чи тільки частина, а решта набуті іншим способом, невідомо.

У 1454 р. Михайло Костянтинович одержав у короля дозвіл обміняти своє село у Дрогобицькому повіті, яке мав ще від Ягайла як заставу, з коронним шляхтичем Зиґмунтом із Грабкова на два поселення останнього у Володимирському повіті[17]. На цьому звістки про нього обриваються.

У 1456 р. виступають уже сини — князі з Буремля Василь, Івашко й Федько[18]. Середній з них незадовго, мабуть, помер, бо в 1464 р. успадковане після матері у Галицькій землі село Залунів продають тільки його брати[19].

Поселення, якому випало стати гніздом роду на Волині, у XV ст. мало дві назви, оскільки сини Михайла значаться в акті 1464 р. як князі з Буремля, або Липовця, але пізніше друга з них вийшла з ужитку.

Василь востаннє фіґурує у записах данин Казимира Ягайловича за 1488 р., де значиться за прізвищем Курцевич[20], а про Федора джерела мовчать. Наступники Василя відомі теж як Курцевичі, а за нащадками Федора, які спочатку також користувалися цим патронімом, пізніше закріпилася назва Буремські.

Отчиною брати поділилися таким чином, що селами на Слонівці, як побачимо далі, володіли обидва засновані ними роди.

Рід Курцевичів продовжив Василів син Іван, котрий згадується в актах від 1504 до 1513 р.[21] За пописом 1528 р., у його маєтку, з якого слід було виставляти восьмеро коней, господарювала вже вдова[22].

Таблиця 1

Князі Курцевичі

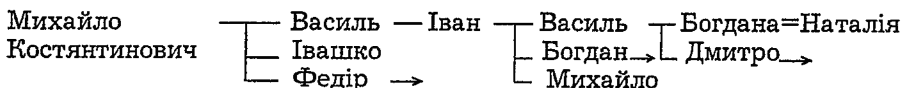

Іван залишив синів Василя, Богдана й Михайла[23], але нас тут цікавитиме тільки перший з них, оскільки належна Курцевичам половина в маєтках на Слонівці повністю перейшла до його рук.

---

[16] Акты ЮЗР.— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 1.— С. 20. У реґестовому записі до Литовської Метрики цей документ датується 10 січня (див.: Литовская Метрика.— Санкт-Петербург, 1910.— Отд. 1.— Часть 1: Книги записей.— Т. 1.— Стб. 96). Указаним у привілеї [illegible] відповідають сучасні села Боремель і Набережне (колишні Новосілки) Млинівського, Сестрятин Радивилівського районів Рівненської області, Корсів Бродівського району Львівської області, Новосілки Володимир-Волинського, Змиінець Луцького і Великий Обзир Камінь-Каширського районів Волинської області.

[17] Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 234.

[18] Dąbkowski P. Podział administracyjny...— S. 43.

[19] Wolff J. Kniaziowie...— S. 15.

[20] Литовская Метрика.— Стб. 309. Детальніше про Василя див.: Wolff J. Kniaziowie...— S. 197.

[21] Wolff J. Kniaziowie...— S. 197—198.

[22] Литовская Метрика.— Юрьев, 1914.— Отд. 1—2.— Часть 3: Книги публичных дел.— Т. 1: Переписи войска Литовского.— Стб. 187.

[23] Wolff J. Kniaziowie...— S. 198.

Василь Іванович Курцевич мав прізвисько Булига, котре передалося потім його нащадкам. Відомий з 1530 р., у 1536—1540 рр. виступає в ролі господарського дворянина, у 1545—1546 рр. — намісник узятих у секвестр маєтків роду Острозьких, у 1552—1554 рр. — королівський ротмістр[24], на початку 1555 р. як один із господарських комісарів бере участь у розгляді спору між князем К. Жаславським і Г. Сенютою[25], а в 1559 р. маєтками розпоряджається уже його вдова[26].

За ревізією 1545 р. князь Василь спільно зі своїми родичами по лінії Буремських повинен був робити [illegible] Корсова й Сестрятина одну з дерев'яних городень на стіні Окольного замку в Луцьку[27], [illegible] під час обстеження у 1546 р. кордону між Польською Короною і Великим Князівством Литовським у нього [illegible] [illegible] Слонівці ще й село Слунва, Слонів, або Слонівське, яке на той час, здається, було центром цього невеличкого комплексу, оскільки місцевий урядник фіґурує [illegible] акті як слонівський[28].

Дітей у Василя було двоє — син Дмитро і старша від нього дочка Богдана, котра мала також календарне ім'я Наталія[29].

Богдана, народжена у першому шлюбі батька з Ганною Кирдиївною[30], після його смерти залишилася круглою сиротою і жила при мачусі Марині Шимківній, котра видала її згодом заміж за приїжджого шляхтича Івана Семеновича й виділила „на выхованє" на час до повноліття брата маєтки [illegible] Слонівці. Дійшовши літ, князь Дмитро відступив ці володіння сестрі на вічність як компенсацію належних їй, згідно зі статутом, четвертої частини отчини та власного й материного віна.

У написаному Наталією (Богданою) та її чоловіком 4 жовтня 1570 р. листі про відмову від майнових претензій до брата[31], з якого ми почерпнули раніше викладене, відзначено, що передано було Корсів, Сестрятин і Козю Волицю. Поборовий реєстр того самого року фіксує за [illegible] це володіння у складі Слонви та частин у Корсові й Сестрятині[32].

Резиденцією подружжя був, мабуть, Корсів, бо [illegible] одному зі записів до луцької замкової книги Богдану названо господарською зем'янкою Корсівською[33].

Іван Семенович інколи виступає з прізвищем Шут[34]. Як зять Курцевичів фіксується у джерелах з 1562 р.[35] Наприкінці 60-х рр. XVI ст. займав

---

[24] Wolff J. Kniaziowie...— S. 198.

[25] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6314, арк. 23—24.

[26] Wolff J. Kniaziowie...— S. 198.

[27] Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— T. 6.— S. 43.

[28] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа.— Вильна, 1867.— С. 105, 107—108.

[29] Як Наталія виступає єдиний раз у 1570 р. (див.: Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко.— К., 1995.— С. 113—114).

[30] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 461 зв.

[31] Волинські грамоти XVI ст.— С. 113—114.

[32] Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 8: Ziemie ruskie // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1889.— T. 19.— S. 29.

[33] ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 151 зв.

[34] Там само.— Арк. 127—127 зв., 143—144; спр. 5, арк. 82 зв.; Polska XVI wieku...— S. 29.

[35] ЦДІА України у Києві, ф. 25, [illegible] 1, спр. 4, арк. 127—127 зв.

уряд кременецького войського й городничого[36], ще десь у 1571 р. випустив, як довідуємося з привілею його наступникові від 20 березня 1572 р. на уряд, маєток у Кременецькому повіті з рук і від'їхав у Велике Князівство[37] Литовське.

Новими господарями половини Курцевичів у маєтках на Слонівці стали, ймовірно, їхні родичі Буремські.

Таблиця 2

Князі Буремські

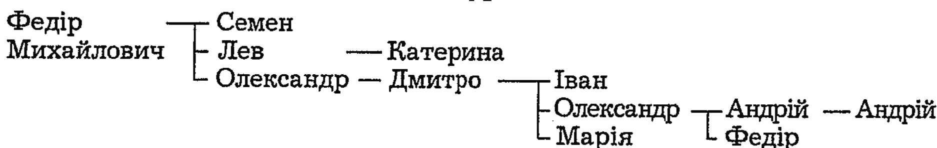

Згадуваний уже нами князь Федір із Буремля залишив синів Семена Курцевича, Лева Курцевича-Буремського та Олександра Буремського. Перший з них у 1510 р. відступив свою частину отчини і далі з поля зору дослідників зникає. Таким чином, належна Буремським половина в селах, які нас цікавлять, дісталася лише Леву й Олександру Федоровичам[38].

Князь Лев простежується з 1494 по 1528 р.[39] За пописом Литовського війська, в якому значиться як безіменний князь Буремський, він має виставляти двох коней[40]. Наступне покоління роду по його лінії представляє єдина дочка Катерина, котра в 1521 р. була замужем за господарським писарем Михайлом Васильовичем Свинуським[41].

Князь Олександр згадується у джерелах від 1510 до 1526 р.[42] У 1528 р. обов'язок виставляти з маєтку двох коней лежить уже на його вдові[43], а в 1530 р. виступає син Дмитро[44].

За неявку на військову службу та деякі інші вчинки 21 жовтня 1535 р. весь маєток Дмитра Буремського, у тому числі й частину в Корсові й Сестрятині, забрано на господаря і на прохання Михайла Свинуського, який був кредитором опального князя, передано йому у володіння[45]. Саме тому, мабуть, під час ревізії 1545 р. обов'язок робити з Корсова й Сестрятина в Луцькому замку городню поряд із князем В. Курцевичем з боку Буремських лежав тільки на вдові М. Свинуського[46].

---

[36] ЦДІА України у Києві, ф. 21, спр. 14, арк. 111 зв. (29 листопада 1569 р.); Polska XVI wieku...— S. 29 (1570 r.).

[37] Российский государственный архив древних актов в Москве (далі — РГАДА в Москве), ф. 389, оп. 1, кн. 192, л. 127.

[38] Wolff J. Kniaziowie...— S. 15.

[39] Там само.

[40] Литовская Метрика.— Юрьев, 1914.— Отд. 1—2.— Часть 3: Книги публичных дел.— Т. 1.— Стб. 183.

[41] Wolff J. Kniaziowie...— S. 15.

[42] Там само.

[43] Литовская Метрика.— Юрьев, 1914.— Отд. 1—2.— Ч. 3.— Т. 1.— Стб. 183.

[44] Wolff J. Kniaziowie...— S. 15.

[45] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), Zbiór dokumentów pergaminowych, N 6832.

[46] Rewizya zamków ziemi wołyńskiej...— S. 43.

Володіння Михайла Васильовича і княжни Катерини Буремської успадкував їх син Михайло, але наприкінці 50-х рр. XVI ст. він помер, нащадків же [redacted] залишилося. Вдова покійного Федора Федорівна Чарториська опиралася домаганням його родини на маєтки, але після розгляду справи М. Радзивилом вимушена була поступитися. Згідно з вироком, в усе, чим Михайло Михайлович володів після матері, на початку листопада 1561 р. в'їхав Дмитро Олександрович Буремський. Дісталися князеві відомі вже нам Новосілки, частина Корсова, Сестрятина, Зміїнця, Обзира [redacted] Волині та частина розташованого у Пінському повіті Одрижина[47].

Між 1565 і 1570 рр. Дмитро Буремський помер. Марія Денисківна, [redacted] була його дружиною, пережила чоловіка на кільканадцять років[48].

Із дітей князя знаємо синів Івана й Олександра та дочку Марію. Іван згадується єдиний раз у 1568 р., [redacted] далі сліди його губляться[49]. Марія у 1573 р. була замужем за Григорієм Єньковичем-Колмовським[50], [redacted] в 1592—1593 рр. — за Філоном Котельницьким[51].

Ні Іван, ні Марія маєтками на Слонівці [redacted] володіли. У 1570 р. побор тут платить їх брат Олександр[52]. У джерелах він виступає з 1564 р.[53], [redacted] в 1573 р. колишня його дружина княжна Марія Андріївна Соколинська [redacted] вже іншого чоловіка[54]. Дожив [redacted] до продажу родичами половини Корсова [redacted] Сестрятина з присілками і придбав її сам, чи зробили це вже його наступники, невідомо.

Спадкоємцями Олександра Буремського були сини Андрій і Федір. З'являються вони [redacted] 1573 р.[55] Після згадки 1588 р.[56] другий із братів безслідно зник, а про першого знаємо, що був одружений з Марією Лащівною і мав [redacted] нею сина Андрія[57].

Андрій Андрійович Буремський народився у 1591 р.*, у наступному році був уже без батька[58], у 1605/1606 навчальному році здобув освіту в Замойській академії[59], а 30 листопада 1610 р. у віці 19 років помер[60] — і рід припинився.

---

47 ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 249—250 зв.; пор.: Там само.— Арк. 237 зв.—238.

[redacted] Wolff J. Kniaziowie...— S. 16.

49 Там само; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6507, арк. 13.

[redacted] Wolff J. Kniaziowie...— S. 16.

[redacted] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— Lwów, 1912—1913.— T. 2, cz. 2: Gałąź Niesuchojeżska (Dokończenie).— S. 114, 117.

52 Polska XVI wieku...— S. 31. Назви сіл Корсів і Сестрятин тут перекручено.

53 ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 279 зв.—280.

[redacted] Архив ЮЗР.— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1: Акты [redacted] заселении Юго-Западной России.— С. 237—241.

[redacted] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, оп. 1, спр. 229/V. 3, арк. 11—11 зв.

56 Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 2, cz. 2.— S. 166.

[redacted] Wolff J. Kniaziowie...— S. 16.

* Рік народження визначено, виходячи з віку [redacted] дати смерти.

58 Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 2, cz. 2.— S. 115.

[redacted] Album studentów Akademii Zamojskiej, 1595—1781 / Opr. H. Gmiterek.— Warszawa, 1994.— S. 57.

60 Wolff J. Kniaziowie...— S. 16.

Мати пережила сина на два роки[61]. Маєтки Буремських у Кременецькому повіті прибрав до своїх рук її другий чоловік Матеуш Лешньовський. [illegible] липня 1611 р. він вніс у трибунальські книги привілей Казимира 1452 р.[62], а невдовзі заснував на Слонівці місто Лешнів, котре розмістилося, мабуть, на місці села Слонова, яке зникає з джерел.

За реєстром О. Барановича, у 1629 р. М. Лешньовський мав тут невеличку волость, яка складалася з міста Лешнева, сіл Корсова, Сестрятина, Козі та новопочатої Волі Грималової і сумарно нараховувала 152 дими[63].

Із Марією Лащівною Матеуш мав синів Яна й Миколая, котрих йому судилося пережити, і дочок Анну й Катерину. Помер у 1638 р.[64]

Маєток на Слонівці дістався Катерині, у першому шлюбі Андрієвій Цетнеровій, у другому — Гієронімовій Харленській, у третьому — Стефановій Четвертенській. У 1641 р. пані Харленська продала своє володіння у Кременецькому повіті великому коронному гетьманові Станіславу Конецпольському[65], котрий у той час був уже господарем розташованих тут же по сусідству Радзивилівської волости у Кременецькому повіті та маєткового комплексу з центром у Бродах із протилежного боку Слонівки в Руському воєводстві, а після смерти останнього в 1646 р. усе перейшло до його сина Олександра.

Санґушковичі*. Князі Санґушковичі були нащадками Ольгердового внука Санґушка Федоровича. Переважна більшість їхніх володінь на землях України [illegible] досліджуваний період лежала на північному заході Волині, на півдні [illegible] реґіону [illegible] їх родом пов'язані лише кілька поселень, до того ж розкиданих у Кременецькому повіті в різних місцях. Починав їх набувати, маючи, мабуть, намір створити на малоосвоєних приватною власністю просторах обширне володіння, син Санґушка Олександр. 12 січня 1482 р. він купив у місцевих повітників Васька, Німця й Ігната Цеценівських розташовані на Случі села Цеценівці й Баймаківці[66], а 9 лютого 1484 р., будучи вже кременецьким старостою, придбав у тих самих зем'ян ще й село Новосельці, яке лежало неподалік Кременця на річці Вілії[67].

Через кілька літ сини колишніх продавців Андрій Німцьович і Васько Ігнатович Цеценівські звинуватили князя Олександра перед господарем у насильному присвоєнні Новосельців. Князь довів перед спеціально призначеною комісією, що угода була укладена з дотриманням усіх фор-

[61] Wolff J. Kniaziowie...— S. 16.

[62] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, оп. 1, спр. 144/1. 2, арк. 11—11 зв.

[63] Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.— К., 1930.— С. 109.

[64] Majewski W. Leśniewski (Leśniowski) Maciej (Mateucz) h. Grzymała... // Polski Słownik Biograficzny.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1972.— T. 17.— S. 175—176.

[65] Dziedzicki L. Leszniów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1884.— T. 5.— S. 176.

* Спочатку рід користувався цим похідним від імені предка прізвищем лише у формі патроніма, який завжди [illegible] у родовому відмінку, і тільки в останній третині XVI ст. суфікс -ович перестали додавати.

[66] AS.— T. 1.— S. 63. Перше зі сіл тепер називається Дружне й належить до Красилівського району Хмельницької области, а друге зникло безслідно.

[67] Там само.— S. 64. Тепер село Цеценівка Шумського району Тернопільської области. Остання згадка про Олександра Санґушковича з титулом кременецького намісника датується 20 травня 1489 р. (див.: AS.— T. 3.— S. 21). [illegible] вересня 1491 р. уряд займає вже князь А. Чарториський (див.: Там само.— T. 1.— S. 94—95).

мальностей, і його „**знашли правого и вказали есмо так: естли господарь корол его милость допустит Цеценевских отчизны их, тогды они мают князю Олександру Сонгушковичу отложити пенязи шестьдесят [redacted] широких гроши, а поки они князю Олександру пенязи отложат, потул ему тое имене на имя Новоселци держати со всим тым, как они князю Олександру продали**“[68].

Крім названих поселень, Олександр Санґушкович мав володіти у Кременецькому повіті ще й розташованим на притоці Горині селом Окнини, котре належало потім одному з його внуків як „**отчизное и дедизное**“[69].

Придбання володінь роду на півдні Волині продовжив Михайло Олександрович, котрий 21 серпня 1497 р. купив у Некраша, Мацини й Мамая Колчейовичів два однойменні селища Дубища[70], [redacted] його брат Андрій, будучи навіть деякий час наприкінці XV ст. у Кременці намісником[71], активности в цьому не проявив і нічого нового тут не набув.

11 серпня 1502 р. Андрій Олександрович і вдова його брата зі сином Андрієм Михайловичем учинили поділ своїх володінь. Текст укладеного з цього приводу листа дійшов до нас із втратами. Щодо поселень, про які тут ідеться, у ньому можна прочитати лише неясно сформульовану фразу „**а в Кремянецком повете село Цеценевци, [redacted] Дубища [redacted] приселки в Кузминском повете поделили есмо имъ на полы**“[72]. Як бачимо, частина сіл не згадується узагалі, а ті, що згадані, незрозуміло, кому дісталися. У процитованому фраґменті привертає увагу протиставлення повітової належности Цеценівців і Дубищ, оскільки Цеценівці [redacted] Случі теж належали до Кузьминського „повіту“. Очевидно, під цією назвою виступає тут інше село, [redacted] саме Новосельці на Вілії, [redacted] відповідає нинішня Цеценівка.

30 вересня 1497 р. привілей на дві групи маєтків, одна [redacted] яких лежала [redacted] півдні Волині, отримав К. Острозький. Серед указаних у ньому поселень бачимо Цеценівці, Баймаківці й двоє Дубищ[73]. Можливо, між Санґушковичами й Костянтином Івановичем [redacted] приводу цих сіл було якесь невідоме нам порозуміння і через те потім два перші з [redacted] випали [redacted] дільчого листа. Відсутність же Окнин, гадаємо, зумовлена втратою части[redacted] тексту.

9 вересня 1517 р. великий гетьман отримав лист [redacted] всю Кузьминську волость, у якому знову згадуються Баймаківці й двоє Дубищ[74].

Реально після поділу князь Андрій Михайлович володів Цеценівцями—Новосельцями, а його дядько Андрій Олександрович — Окнинами. У 1524 р. перший з них мав справу за підданих із Цеценівців [redacted] кременецьким намісником Якубом Монтовтовичем[75], а 20 березня 1534 р. продав це село

---

[68] AS.— T. 1.— S. 94—95.

[69] Там само.— Lwów, 1890.— T. 4.— S. 9, 43. Тепер села Великі [redacted] Малі Вікнини Збаразького району Тернопільської області.

[redacted] Там само.— T. 1.— S. 112. У тексті [redacted] рік не збігається з індиктом. Упорядник надав перевагу останньому (див. прим. до цього акта: Там само.— S. 164). Ю. Вольф [redacted] до дати, позначеної роком, але [redacted] обґрунтував свого вибору (див.: Wolff J. Kniaziowie...— S. 436.— Przyp. 25).

[71] Wolff J. Kniaziowie...— S. 425; Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 132—136.

[72] AS.— T. 1.— S. 147—149.

[redacted] Там само.— S. 113—114.

[74] Там само.— T. 3.— S. 156.

[redacted] Там само.— S. 261.

віленському біскупові Яну[76], котрий у той час інтенсивно збирав навколо Кременця волость.

Після смерти К. Острозького Андрій Михайлович спробував домогтися від його сина Іллі віддачі Дубиць, але призначені королевою Боною для розгляду спору комісари 11 березня 1535 р. залишили обидва селища за відповідачем і зобов'язали позивача віддати купчий лист[77].

Після смерти Андрія Олександровича, яка настала десь наприкінці 1534 р., спадщина його разом із урядом маршалка Волинської землі перейшла до сина — володимирського старости Федора Санґушковича[78]. 2 травня 1535 р. князь Федір обміняв Окнини з додачею 100 кіп грошів дочкам покійного луцького війта Яна Сигнатора Галжбеті Андрійовій Железковій та Ганні Михайловій Хвалибовській за війтівське село Ставрів[79]. 8 липня наступного року угода була підтверджена королем[80]. Саме [illegible] Луцьке війтівство у вдови та дочок і зятів Яна Сигнатора купила Бона. Нова власниця зажадала від маршалка Волинської землі, щоб повернув Ставрів. У результаті чолобиття королеві 12 жовтня між нею і князем була укладена угода, за якою Федір Андрійович замість Ставрова зобов'язався придбати для Бони у Кременецькому повіті село Лепесівку[81]. Цим поселенням разом із присілком Радошівкою володів боярин князя Федір Яцкович Вориський. 17 листопада того ж року Санґушкович обміняв своє село Биличі, яке лежало у Володимирському повіті, з додачею 300 кіп грошів за Лепесівку й Радошівку[82]. Набуті поселення відразу ж були віддані кременецькому старості королеви, і 25 грудня 1536 р. князь отримав у Кракові підтвердження Сиґізмунда I на Ставрів[83].

За п'ять десятиліть через руки Санґушковичів у межах Кременецького повіту пройшли вісім поселень, розташованих тут у різних місцях чотирма групами. Два з них потрапили до роду, щоб тут же бути вимінянимина інші (Лепесівка і Радошівка), чотири через татарське лихоліття кінця XV ст. становили, мабуть, лише номінальне володіння, і то короткочасне (Цеценівці, Баймаківці, двоє Дубиць), а двома реально користувалися близько сорока років (Окнини, Новосельці—Цеценівці).

Гольшанські. Князі Гольшанські походили з литовських племінних правителів[84]. На Волинь цей аристократичний рід проник десь у 50-х рр. XV ст., коли його представник Юрій Семенович, котрий у перші півтора десятиліття перебування на великокняжому престолі Литви Казимира Ягайловича був однією з найпомітніших постатей оточення молодого господаря, отримав від нього після смерти Свидригайла в Луцькому повіті кілька маєтків на Горині й Случі[85].

[76] AS.— T. 3.— S. 458—459.

[77] Там само.— Lwów, 1890.— T. 4.— S. 2—5.

[78] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 179.

[79] AS.— T. 4.— S. 9—10.

[80] Там само.— S. 43—45.

[81] Там само.— S. 52—54.

[82] Там само.— S. 58—59.

[83] Там само.— S. 66—67.

[84] Wolff J. Kniaziowie...— S. 94.

[85] Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 179, 255—256.

Син князя Юрія Семен десь із 1490 або 1491 р. займав уряд луцького старости й маршалка Волинської землі[86]. Дружиною його була єдина дочка й спадкоємиця кременецького намісника князя Семена Васильовича Збаразького (Колоденського) на ім'я Настасія, поряд із котрою бачимо його вже 1 квітня 1481 р.[87] Шлюб забезпечив князеві С. Гольшанському доступ до володінь роду Збаразьких, переважна більшість яких лежала на півдні Волині.

Частину своєї отчини, а саме Забороль і Городок на притоках середньої Горині та Коськів на річці Хоморі, 18 січня 1489 р. Настасія записала чоловікові на вічність[88]. Перші два маєтки були за межами території, яка нас цікавить. Третій, розгорнутий згодом наступниками Семена Юрійовича в окрему Шульжинську волость, первісно належав до Полонського повіту[89], на котрий поширювалася, мабуть, влада луцького старости, але до кінця XV ст. переважна більшість його території опинилася в руках княжих родів і вийшла з-під юрисдикції повітової адміністрації, а під час адміністративно-територіальної реформи середини 60-х рр. XVI ст. весь басейн Хомори відійшов до Кременецького повіту.

Колоденську волость, яка становила частину родового Збаразького повіту, дружина князя Гольшанського формально затримала, мабуть, за собою, а сформована батьками з надбань у Луцькому повіті Рівенська волость перебувала в доживотті її матері княгині Марії Рівенської, котрій судилося пережити і зятя, і дочку.

Крім маєтків дружини, Семен Юрійович мав на півдні Волині ще й власне надбання. У місцевого зем'янина Федора Болбасовича він придбав у Кременецькому повіті за 150 кіп широких грошів розташовані у верхів'ї Ікви й на витоках Горині маєтки Розтоки й Поріччя[90], котрі почав прибирати до своїх рук ще його тесть[91].

Остання прижиттєва згадка про Семена Гольшанського датується березнем 1505 р.[92], а в середині того ж року уряди луцького старости й маршалка Волинської землі, звільнені унаслідок його смерти, зайняв уже наступник[93].

Настасія зі Збаразьких пережила чоловіка на десяток літ і померла десь аж наприкінці 1515 або на початку 1516 р.[94]

Уся спадщина, і в тому числі розташовані на півдні Волині Колоденська волость матері та батькові маєтки Розтоки з Поріччям і Коськів, зали-

---

[86] Wolff J. Kniaziowie...— S. 100.

[87] AS.— T. 1.— S. 79—80.

[88] Там само.— S. 89.

[89] Первісна належність Шульжина до Полонського повіту відзначена в підтвердженні на цей і інші маєтки, датованому 1518 р., але складеному на підставі давніших актів („[...] in districtu Polonensi, bona dicta Schulzincze"). Див.: AS.— T. 3.— S. 167. Тепер села Коськів і Сульжин належать до Шепетівського району Хмельницької області.

[90] AS.— T. 3.— S. 137—138. Село Розтоки тепер належить до Кременецького району Тернопільської області, по сусідству з ним на березі Ікви є урочище Поріччя.

[91] Реґестовий запис листа Ф. Болбасовича про заставу князеві С. Збаразькому в 150 копах грошів сіл Розтоків й Кушлина стоку і Підгаєцького ставу див.: Archiwum Państwowe w Krakowie, ASang., ręk. 88, s. 43.

[92] Wolff J. Kniaziowie...— S. 100.

[93] Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka // Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku.— Poznań, 1995.— S. 21.

[94] Wolff J. Kniaziowie...— S. 100.

шилася єдиній дочці Гольшанських, відомій і як Тетяна[95], і як Ганна[96]. Чоловіком її і розпорядником володінь став князь Костянтин Іванович Острозький, котрий виступає поряд із Тетяною Семенівною [illegible] часу першої згадки про неї в джерелах, датованої [illegible] квітня 1509 р.[97]

4 травня 1518 р. у зв'язку зі смертю княгині Марії Рівенської зять Гольшанських отримав [illegible] своє ім'я підтвердження Сигізмунда I [illegible] всі маєтки, які залишилися дружині після батьків її матері[98]. На основі пред'явлених [illegible] Костянтином документів у господарській канцелярії включили в лист 32 поселення Південної Волині, але щонайменше дев'ять із них були тут зайвими. Зокрема, села Манів і Лопушно, які Семен Збаразький отри[illegible] у 1475 р. [illegible] результаті поділу частки брата Солтана[99], відійшли потім дітям його брата Василя[100], а угода з племінниками, за якою в обмін на маєтки Коськів і Шульжинці мали йому дістатися відзначені в підтвердженні села Івачів-Нижній, Янківці, Обаринці, Васьківці, Оприлівці й дворище якогось Оначка[101], залишилася нереалізованою[102]. Перші три з цих поселень перебували пізніше [illegible] комплексі володінь, успадкованих Острозькими після Тетяни Гольшанської[103], але ціною [illegible] них були, мабуть, Волочища, Медин і Порохна, котрі [illegible] поділом Збаразьких 1463 р. дісталися її дідові[104], однак у XVI ст. належали [illegible] його нащадкам, а братаничам[105]. Здійснили цей обмін батьки Тетяни Семенівни, чи сама вона разом із чоловіком, невідомо, але [illegible] обох випадках у підтвердження 1518 р. мала потрапити лише одна з цих двох груп. І, нарешті, вписані в господарський лист Розтоки й Кушлин князь Семен Збаразький брав у Федора Болбасовича лише [illegible] заставу, [illegible] купував у цього зем'янина маєток, [illegible] уже відзначалося, його зять Семен Гольшанський, до того [illegible] у дещо іншому складі, а саме Розтоки й Поріччя[106]. Внесений у підтвердження маєток Шульжинці відповідав, очевидно, вже відомому [illegible] Коськову й об'єднував обидва ці поселення, розташовані за кілька кілометрів одне від одного, [illegible] зміна назви цього володіння була зумовлена, очевидно, переміщенням одного [illegible] них до іншого адміністративно-господарського осередку.

Скоригований нами список поселень, успадкованих Т. Гольшанською після батьків на півдні Волині і внесений у дім Острозьких, виглядатиме так: материзна — замок Колоден та села Новиківці, Олишківці, Добра

---

95 Wolff J. Kniaziowie...— S. 100.

96 AS.— T. 3.— S. 236—237.

97 Źródła do dziejów polskich / Wyd. M. Malinowski i A. Przezdziecki.— Wilno, 1844.— T. 2.— S. 424. Уточнення дати див.: Wolff J. Kniaziowie...— S. 100.— Przyp. 17.

98 AS.— T. 3.— S. 166—169.

99 Там само.— T. 1.— S. 69—71. Тепер села Маневе [illegible] Лопушне Лановецького району Тернопільської області.

100 Там само.— S. 75—76, 79—80.

101 Archiwum Państwowe w Krakowie, ASang., ręk. 88, s. 50.

102 Маєток Коськів, запропонований С. Збаразьким братаничам, [illegible] потім, [illegible] уже відзначалося, дочці князя, а [illegible] Івачів, Янківці й Обаринці, запропоновані для обміну братаничами, у 1482 р., уже після смерти дядька, [illegible] ділили між собою. Див.: AS.— T. 1.— S. 80—81.

103 Polska XVI wieku...— S. 130—131.

104 AS.— T. 1.— S. 54—55.

105 Polska XVI wieku...— S. 126—128.

106 Там само.

Вода, Іванчани на річці Гніздичній і притоках, Гніздичне на прилеглій території у басейні Горині, Шимківці на витоках Гнізної, Черняхів, Ренів, Мшанець, Івачів-Верхній, Глубочок-Нижній на Сереті й притоках*, Орошівці, Лип'яги, Чепелева Лука, Олов'янчино, Довгошиїнці й Гінштівці нез'ясованої локалізації та Медин на Самчику, Волочища на Збручі й Порохна на Жабокричці або Івачів-Нижній, Янківці й Обаринці на Сереті**; отчина — Розтоки й Порічя у верхів'ї Ікви та Шульжинці й Коськів на Хоморі. Разом 26 поселень.

12 липня 1522 р. княгиня Тетяна з Гольшанських Острозька померла[107]. 28 серпня того ж року князь Костянтин видав у Острозі лист, яким ґарантував спадщину дружини народженому нею синові Іллі[108]. Згодом ці маєтки становили у володіннях роду Острозьких Колоденську, Черняхівську та Шульжинську волості.

Четвертенські. Князі Четвертенські походили з Рюриковичів. На Волині простежуються за джерелами з 80-х рр. XIV ст. Первісні володіння роду лежали тут на річці Стир на північ від Луцька[109]. На півдні Волині присутність його започаткував Василь Федорович Четвертенський. 3 листопада 1504 р., будучи господарським дворянином, він отримав привілей Олександра на розташоване в Кременецькому повіті пусте селище Зубівці, і 2 грудня того ж року кременецький намісник Юрій Монтовтович дав князеві ув'язання в означений маєток[110].

Зубовецький маєток мав великі територіальні резерви. Край, де він лежав, був малолюдним. Заселення його потребувало чималих зусиль та опори на вже освоєні володіння, які б лежали поблизу. У Василя Федоровича їх тут не було, тому через деякий час князь Четвертенський обміняв свою вислугу князеві Іванові Юрійовичу Жаславському на два дворища на луцькому передмісті Красному й дім у самому Луцьку з додачею 100 золотих готовими грішми. 27 серпня 1514 р. угоду підтвердив господар[111].

У Сиґізмунда І князь Василь вислужив невелику групу сіл на північний схід від Кременця. Перераховуючи їх, акт ревізії 1545 р. називає Стіжок, Антонівці й Тилявку[112].

Після 1541 р., у якому Василь Федорович спільно зі синами Данилом і Матвієм востаннє фіґурує у джерелах[113], згадки про нього і старшого зі

---

* Сучасні села Колодне, Новики, Олишківці, Доброводи, Іванчани, Гніздичне, Шимківці Збаразького, Черняхів, Ренів, Мшанець Зборівського, Івачів-Горішній, Великий Глибочок Тернопільського районів Тернопільської області.

** Сучасні село Медин Підволочиського району Тернопільської області, місто Волочиськ та село Порохня Волочиського району Хмельницької області, село Івачів-Долішній Тернопільського та північна частина села Кобзарівка (колишнє Обаринці) Зборівського районів Тернопільської області.

[107] Wolff J. Kniaziowie...— S. 101.

[108] AS.— T. 3.— S. 236—238.

[109] Wolff J. Kniaziowie...— S. 35.

[110] AS.— T. 1.— S. 130—131. У заголовках документів дати помилкові. Виправлення їх див.: Там само.— S. 165. Поселення Зубівці було розташоване на річці Хоморі вище сучасного села Влашанівки.

[111] AS.— T. 3.— S. 119.

[112] Rewizya zamków ziemi wołyńskiej...— S. 104. Тепер усі села в Шумському районі Тернопільської області.

[113] Boniecki A. Herbarz Polski.— Warszawa, 1903.— T. 4.— S. 3.

синів зникають. Під час Берестейського сейму 1544 р. межовий спір зі сусідами Боговітиновичами веде вже тільки Матвій Васильович. В укладеному з приводу спору акті відзначено, що у кременецького старости С. Фальчевського князь придбав село Єловицю[114].

Під час ревізії 1545 р. Матвій Четвертенський робить у Кременецькому замку городню зі сіл Антонівців, Стіжка, Тилявки, Угорського й Залісців[115]. У 1550 р. у нього є тут ще й сільце Корхова[116].

Смерть Матвія Васильовича датується у літературі і 1562, і 1563 р.[117] На основі відомих нам джерел можна стверджувати, що князь помер навесні 1563 р., бо похорон його відбувався десь перед 19 травня того ж року[118].

У шлюбі з Марухною Ваньківною Лагодовською у Матвія Васильовича був син Януш, а з Євдокією Федорівною Вагановською — дочка Ганна[119]. Оскільки Януш Матвійович у першій половині 1570 р. помер[120], спадкоємицею залишилася його сестра, але маєток на Кременеччині відійшов до вдови князя Матвія. Саме за нею значиться у реєстрі несплата побору за 1570 р., і в 1583 р. княгиня Четвертенська платить із відомих уже нам поселень[121].

Осередком маєтку і резиденцією його власників було село Антонівці. 8 лютого 1571 р. тут у домі княгині Четвертенської син кременецького старости князь Януш Збаразький чинить віновий запис її дочці Ганні[122], а в 1574 р. саме в Антонівцях народжується старший син подружжя князь Юрій[123].

У 1581 р., не дочекавшись отчини, Ганна Матвіївна померла[124], мати ж її у 1586 р. була ще серед живих[125], а в 1591 р. згадується уже як покійна[126]. Усі села Четвертенських у Кременецькому повіті успадкували після баби Юрій і Криштоф Збаразькі[127]. Коли ж у 1631 р. головна гілка роду Збаразьких зі смертю Юрія припинилася, Четвертенські заявили претензії на отчину Ганни Матвіївни, та князь Януш Вишневецький, який перебрав усе в свої руки, зумів їх задовольнити і втихомирити[128].

---

[114] Архів ЮЗР.— К., 1907.— Ч. VIII.— Т. 4.— С. 428. Маєтку Єловиця тепер відповідають села Велика й Мала Іловиця Шумського району Тернопільської области.

[115] Rewizya zamków ziemi wołyńskiej...— S. 97. Тепер усі села в Шумському районі Тернопільської области.

[116] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 2, арк. 27—28. На місці поселення Корхова залишилося однойменне урочище по сусідству зі селом Лішнею Кременецького району Тернопільської области.

[117] Wolff J. Kniaziowie...— S. 37; Boniecki A. Herbarz Polski.— T. 4.— S. 4; Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 314.

[118] ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 96 зв.

[119] Boniecki A. Herbarz Polski.— T. 4.— S. 4.

[120] Там само.

[121] Polska XVI wieku...— S. 36, 137.

[122] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 69—70.

[123] Dobrowolska W. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego wojewody bracławskiego) // Rocznik Przemyski.— Przemyśl, 1927.— T. 7: Za rok 1926—1927.— S. 85.

[124] Wolff J. Kniaziowie...— S. 38.

[125] Там само.— S. 37.

[126] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 252 зв.

[127] Баранович О. Залюднення Волинського воєводства...— С. 100.

[128] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 40, арк. 84—89-а зв. Публікацію випису пізнішого часу в перекладі польською мовою див.: Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym.— Lwów, 1871.— Ser. 2.— S. 465—467.

Корецькі. Князі Корецькі становили одну [redacted] гілок нащадків Нарімунта Ґедиміновича. На Волині предки їх осіли й започаткували тут рід ще [redacted] першій третині XV ст.[129]

У межах Кременецького повіту до володінь Корецьких деякий час входила половина села Жабокрики, розташованого на притоці Стиру річці Пляшівці[130]. Первісно це поселення повністю належало місцевій зем'янській родині Жабокрицьких, потім один із її представників — Василь Яцкович — відступив свою частку, котра становила половину всього маєтку, М. Свинуському. Після смерти останнього її успадкували як найближчі його родичі Олександр, Михайло, Ян і Василь Марковичі Жоравницькі, у них же [redacted] жовтня 1571 р. за 4000 кіп грошів купив цю частку князь Богуш Федорович Корецький, на той час луцький і брацлавський староста[131], [redacted] з наступного року волинський воєвода.

Переважна більшість володінь покупця була зосереджена на сході Середньої Волині навколо Корця — на великій відстані від нового надбання. Ближче лежав розташований на злитті Стиру й Ікви невеликий маєток [redacted] осередком у містечку Торговиці, але й до нього було не менше 25 км[132].

Половину Жабокрик князь придбав, мабуть, із надією розширити згодом свою присутність на Пляшівці, але здійснитися цьому наміру не судилося. Набутий маєток спочатку був заставлений Богушем Федоровичем у 2000 кіп грошів Бальцерові Лешньовському[133], а потім проданий навічно власниці сусіднього Козина Барбарі Михайлівні з Козинських[134]. Сталося це не пізніше 19 серпня 1576 р. — дати смерти князя Корецького[135].

Чарториські. Князі Чарториські становили одне [redacted] відгалужень нащадків Ольгерда. На Волині предки їх укорінилися ще наприкінці XIV ст. У 60-х рр. XV ст. в роду з'явилася окрема гілка [redacted] гніздом у білоруському Логойську, але через кілька десятиліть вона згасла. У 40-х рр. XVI ст. виділилася ще одна лінія — клеванська. Засновником її став Іван Федорович Чарториський[136].

Син князя Івана Юрій у 80-х рр. XVI ст. одружився з дочкою волинського воєводи Андрія Вишневецького княжною Олександрою[137], й оскільки після тестя не залишилося синів, [redacted] лише дочки, отримав доступ до його спадщини. За вчиненим Олександрою Андріївною та її сестрами [redacted] січня

[redacted] Wolff J. Kniaziowie...— S. 172—173; Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 51—55, 58.

130 З межового акта 1588 р. відомо, що ця половина Жабокрицького маєтку була між річками Жабокрики (тепер Пляшівка) та Ситна (тепер Ситенька) і прилягала до Козина (див.: ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 38—40 зв.). Згодом тут сформувалося село Малі Жабокрики, [redacted] тепер під назвою Бригадирівка належить до Радивилівського району Рівненської області.

131 Архив ЮЗР.— К., 1911.— Ч. VIII.— Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 373—379.

[redacted] Polska XVI wieku...— S. 13.

133 РГАДА в Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 198, л. 132—133 об.

134 Там само.— Л. 135 об.—136.

135 Wolff J. Kniaziowie...— S. 174.

[redacted] Там само.— S. 18—21, 29.

137 У 1589 р. побір [redacted] належне Вишневецьким у Луцькому повіті містечко Моравицю платить Ю. Чарториський (див.: Polska XVI wieku...— S. 152), що могло означати перебування його [redacted] у шлюбі з княжною Олександрою.

1593 р. поділом подружжю Чарториських дісталися всі батькові володіння у Кременецькому повіті[138]. Свою частину Вишнівецького замку з належними до неї селами Загороддя, Лози й Бодаки 2 січня 1598 р. Олександра спільно [illegible] чоловіком продала [illegible] 30 тис. золотих Михайлові Вишневецькому[139], а села Підгайці, Янківці, Кушлин і Кудлаївку за таку саму суму 28 жовтня того ж року відступила Костянтинові Вишневецькому[140]. Після цих розпродажів у родини було на півдні Волині ще кільканадцять поселень.

На початку XVII ст. Юрій Чарториський розлучився [illegible] дружиною. Родові маєтки княжни Вишневецької [illegible] цих обставин залишилися, звичайно, при ній, [illegible] далі мали бути успадковані синами Олександром, Миколаєм та Андріаном Юрійовичами, але перший з них помер у дитячому віці[141], третій вступив у чернечий орден бернардинів і [illegible] 1618 р. зрікся своїх прав[142], тому спадкоємцем став лише князь Миколай.

За реєстром О. Барановича, у 1629 р. Миколаєві Чарториському належали у Кременецькому повіті Андріївська й Таразька волості[143]. Першу з них становили місто Андріїв і села Олексинець, Бащуки, Дмитрівка, Івання, Горинка-Нижча, Коршилівка, Свинюхи [illegible] Острівець на витоках Горині та розташовані окремою групою села Крутнів, Лопушно й Бобрівці [illegible] Ікві, а друга складалася зі сіл Таража, Комарина, Борщівки, Дзвинячої, Попівців і Сторожинців на Ікві[144]. Сумарно в обох волостях нараховувалося 677 димів.

24 червня 1637 р. княгиня Раїна [illegible] Гостських Соломерецька подарувала Миколаєві Чарториському, який займав тоді уряд волинського каштеляна, та його дружині Ізабеллі з Корецьких успадковані після батька й брата села Ридомиль, Устечко, Хотовичі і частину села Лосятина, що примикали до вказаних волостей[145].

У лютому 1647 р. за правом від батька дідичем і посесором Таража виступає син [illegible] Миколая кременецький староста Міхал-Єри Чарториський[146]. Передано йому було, мабуть, [illegible] лише одне село, а всю волость. За присяжними свідченнями про втрати димів під час повстання під проводом Б. Хмельницького, складеними у лютому 1651 р. — задовго до смерти Миколая Юрійовича, — йому належали [illegible] Кременецькому повіті лише

[illegible] Акты ЮЗР.— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 1.— С. 246—248.

[illegible] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 12, арк. 83 зв.—85 зв.

140 Там само.— Спр. 11, арк. 9—11.

141 Wolff J. Kniaziowie...— S. 32.

142 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 28, арк. 86—86 зв. В актовій книзі зберігся лише початок запису листа Андріана.

143 Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства...— С. 103.

[illegible] Місту Андріїву і селу Олексинцю відповідає сучасне [illegible] Старий Олексинець, Горинці-Нижній — Мала Горянка, Свинюхам — Очеретне, Бобровцям — однойменний хутір біля села Крутнів, Таражу — Старий Тараж, Сторожинцям — однойменне урочище на березі Ікви, [illegible] Старий Тараж. Коршилівка [illegible] Устечком, село Острівець знаходилося [illegible] злитті річок Горині і Добрині, [illegible] тепер територія його входить у межі [illegible] Устечка; Дмитрівка [illegible] безслідно. Майже всі [illegible] тепер у Кременецькому, і тільки Дзвиняча — у Збаразькому районах Тернопільської области.

[illegible] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 43, арк. 35—38. Тепер [illegible] Ридомиль, Устечко, Хотовиця й Лосятин Кременецького району Тернопільської области.

146 Там само.— Спр. 48, арк. 245 зв.

села, отримані від Р. Соломерецької, а решта все перебувало у руках сина. Сталася ця передача, ймовірно, ще до початку повстання. До відомих уже нам [redacted] реєстру 1629 р. сіл тут до Андріївської волости додаються ще В'язова, Грузька, Вітківці, Батьківці й Роївка[147]. Виникли вони, звичайно, до початку військових дій.

Ружинські. Походження князів Ружинських поки що не з'ясовано[148]. Давні геральдисти виводили їх і від леґендарного великого литовського князя кінця XIII ст. Нарімунта Ромунтовича[149], і від Коріата Ґедиміновича[150], а самі вони, як видно з уживаного деякими [redacted] представників на початку XVII ст. патроніма[151], називали себе Нарімунтовичами. За джерелами рід простежується лише [redacted] 80-х рр. XV ст. Гніздом його було поселен[redacted] Ружин під Ковелем. У першій половині XVI ст. від розташованого на Волині по сусідству [redacted] Локачами маєтку Роговичі Ружинські частіше писалися князями Роговицькими, але остаточно закріпилося їхнє первісне прізвище[152].

Появі у роду маєтків [redacted] півдні Волині передувало одруження Кирика Остафійовича Ружинського з дочкою кременецького земського судді Андрія Кунівського, удовою Петра Семеновича Мацковича Євдокією, котра після смерти матері успадкувала разом з дітьми покійного брата й сестрами села Єськівці, Загірці, Татаринівці, Якимівці й Красну Луку, розташовані компактною групою на Горині й Гориньці[153].

Восени 1571 р. Євдокія була замужем ще за першим чоловіком[154], влітку 1576 і восени 1577 р. — за другим[155], у травні 1578 р. Кирик уже вдівець[156].

Наступною дружиною князя стала пізніше Ядвіга Фальчевська[157]. У літературі побутує помилкова думка, що саме вона принесла чоловікові Загірці і Єськівці[158].

---

[147] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукопису, ф. 83, оп. 1, спр. 53, арк. 17 зв., 20—21 зв., 23 зв. Усі нові села пізніше [redacted] На місці Грузької залишилося однойменне урочище, на якому розташована східна частина села Старого Олексинця.

[redacted] Пор.: Wolff J. Kniaziowie...— S. 413; Puzyna J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza...— S. 38.

[149] Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego [redacted] uprzejmie pilnego doświadczenia / Oprac. J. Radziszewska.— Warszawa, 1978.— S. 216.

[150] Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / Wyd. K. J. Turowskiego.— Kraków, 1858.— S. 835.

[151] Wolff J. Kniaziowie...— S. 416, 420.

[redacted] Там само.— S. 413—414.

[153] РГАДА [redacted] Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 202, л. 81—84. Тепер села Юськівці, Загірці, Татаринці, Якимівці й Краснолука Лановецького району Тернопільської області. Дружина К. Ружинського мала брата Лева й сестер Нерадку, Ганну, Любку, Марину й Марію (див.: ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 5, арк. 6—8 зв.; спр. 6, арк. 6—7 зв.; спр. 8, арк. 206—211 зв.). Усі [redacted] або їх нащадки були претендентами на рівні частини спадщини матері.

[redacted] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 72—73 зв.

[155] Там само.— Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 90 зв.—91; ф. 22, оп. 1, спр. 5, арк. 6—8 зв.

[156] Там само.— Ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 6—7 зв.

[157] Wolff J. Kniaziowie...— S. 418.

[158] Там само. (Із покликанням [redacted] Słownik geograficzny...)

Услід [redacted] вельми сумнівними Tabule Jablonovianae Ю. Вольф приписав шлюбові К. Ружинського [redacted] Є. Кунівською четверо дітей[159], насправді ж у ньому народилися тільки син Роман і донька Ганна[160].

Спадщина Євдокії у перерахованих селах мала бути невеликою, оскільки вони підлягали поділу аж на сім частин[161]. У середньому можна рахувати тут [redacted] нею не більше одного села. У 1592 р. материзну дітей тримав, очевидно, як опікун їх ще сам Кирик Остафійович[162].

Досягнувши повноліття, Роман Кирикович відступив свою частину сестрі Ганні та її чоловікові Станіславу Вадаржинському, [redacted] останні 20 грудня 1599 р. продали її разом зі своєю родичеві по матері двоюрідному братові Лавріну Пісочинському[163].

Короткий час Кирик Ружинський був причетним до належних родові Ярмолинських сіл Семенова, Турівки, Волиці й Данилівки, які тимчасово опинилися у тестя[164], а після його смерти були поділені між Євдокією і однією з її сестер. Ці поселення бачимо [redacted] руках князя у 1576—1577 рр., а в 1578 р. їх відсудили Чолганські[165].

Масальські. Масальські вийшли [redacted] чернігівських Рюриковичів. До кінця XV ст. рід їх володів маєтками [redacted] східній окраїні Великого Князівства Литовського — спочатку у своєму уділі, потім на Смоленщині, [redacted] першій половині XVI ст. розселився по інших землях держави[166].

На Волинь Масальські проникли двома шляхами. Перший з них про[redacted] князь Іван Васильович, який після одруження з княжною Ганною Корецькою перебрався [redacted] її отчину й започаткував тут окрему гілку роду[167].

Другим пробився троюрідний брат першого Іван Федорович Масальський на прізвисько Мунча, котрий став зятем кременецьких повітників Боговітиновичів. Одружившись 1539 р. з їх представницею Богданою — дочкою Богдана Львовича, князь отримав доступ до спадщини її батька, яку [redacted] півдні Волині становила частина обширного Шумського маєтку, розташованого у басейні притоки Горині річки Вілії[168].

Під час ревізій 1545 і 1552 рр. на Мунчі лежав обов'язок робити [redacted] цього володіння одну [redacted] городень Кременецького замку[169].

---

159 Wolff J. Kniaziowie...— S. 418.

[redacted] РГАДА [redacted] Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 202, л. 81—84; ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 6—7 зв.

161 Див. посилання 153.

162 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 162-в зв.—162-г.

[redacted] РГАДА в Москве, ф. 389, оп. 1, [redacted] 202, л. 81—84.

164 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 6—9.

[redacted] Там само.— Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 90 зв.—91; ф. 22, [redacted] 1, спр. 5, арк. 6—8 зв.

166 Wolff J. Kniaziowie...— S. 231—232; Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские [redacted] в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.— Москва, 1995.— С. 50—53.

167 Wolff J. Kniaziowie...— S. 234—236.

168 Centrinis valstybinis istorinis archyvas Litua, f. 1029/1. Не [redacted] патроніма Івана Мунчі, Ю. Вольф помилково [redacted] його [redacted] засновника волинської гілки роду (Wolff J. Kniaziowie...— S. 235—236).

[redacted] Rewizya zamków ziemi wołyńskiej...— S. 94; Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 2: Акты [redacted] Юго-Западной России.— С. 24.

По сусідству з отчиною дружини в 1543 р. князь придбав у кременецького старости С. Фальчевського маєток Ісерну, третину якого купив на вічність, а решту [redacted] у певній сумі грошей[170].

У Кременецький повіт Іван Федорович [redacted] перебрався, [redacted] залишився жити [redacted] власній отчині, вислуженій батьком у Городенському повіті, де, мабуть, займав серед місцевої еліти поважне місце, бо після земської реформи став навіть земським суддею[171].

На частині Шумського маєтку, осередком якої після виділення її з цього володіння Боговітиновичів стало село Онишківці, поселився зі сім'єю зять князя Масальського господарський дяк Андрій Іванович, відомий ще з патронімом Харитонович і топоантропонімом Обринський, з другої половини 60-х рр. XVI ст. королівський секретар і новгородський підкоморій[172]. Простежується він тут із 1562—1563 рр.[173] — часу, коли проводив у Кременецькому старостві волочну поміру[174].

Із Богданою Боговітинівною, котра померла ще до середини 50-х рр. XVI ст., князь Мунча мав п'ятеро дітей. 6 червня 1571 р., з'їхавшись у Городні [redacted] домі батька, вони вчинили поділ материнської спадщини, волинська частина якої складалася [redacted] невеличкого замку, одного містечка й десяти сіл.

Марина [redacted] Андрієм Івановичем узяли села Турівку, Сураж, Онишківці і половину замочку в Ходаках.

Ганна, заміжня за Каспером Клодинським, отримала з чоловіком села Валево, Бриків, Баймаки й сільце Попівці.

Федорові дісталися половина Ходацького замку, містечко Зеньки і села Зеньки, Ходаки й Тетерівка.

Леву перепала підляська частина, [redacted] Богдан через хворобу відмовився від належного йому [redacted] користь братів і сестер[175].

---

[170] Реґестовий запис відповідного пергаментного листа див. в інвентарі архіву Острозьких (Archiwum Państwowe w Krakowie, ASang., ręk. 88, s. 41). Село Ісерна тепер називається Кутянка і належить до Шумського району Тернопільської області. С. Фальчевський мав придбати цей [redacted] у кременецьких повітників Ісерницьких, родовим гніздом яких він був.

[171] Wolff J. Kniaziowie...— S. 240.

[172] У 1562—1563 рр. Андрій Іванович фігурує у джерелах [redacted] королівський дяк (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 19 зв.—20, 82 зв.), у жовтні 1567 р. — [redacted] господарський секретар і новгородський підкоморій (AS.— Lwów, 1910.— T. 7.— S. 210). Патронім Харитонович див.: Акты, издаваемые Археографической комиссией, высочайше учрежденной в Вильне.— Вильна, 1867.— Т. 2: Акты Брестского земского суда.— С. 229, 231, а також: Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. przez J. N. Bobrowicza.— Lipsk, 1839.— T. 3.— S. 20. Топоантропонім Обринський див.: Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1386—1795.— Kraków, 1885.— S. 270, [redacted] також: Niesiecki K. Herbarz Polski.— T. 3.— S. 20.

[173] 15 серпня 1562 р. у зізнанні до кременецьких замкових книг відзначає, що з дозволу тестя [redacted] тепер [redacted] Оношківському маєтку (див.: ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 33—35). Часто фіксується [redacted] Кременеччині і в наступні роки.

[174] 15 січня 1563 р. виступає з титулом „помірчий волок кременецьких" (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 82 зв.). Акт волочної поміри в Кременецькому старостві підписав писар скарбу Ян Ізонковський (див.: Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 2: Акты [redacted] Юго-Западной России.— С. 126), але в джерелах часто трапляються посилання [redacted] те, що поміру проводив саме Андрій Іванович.

[175] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 84 зв.—87 зв. Сучасні села Сураж, Онишківці, Ходаки, Бриків Шумського району Тернопільської [redacted] Баймаки [redacted] Зіньки Білогірського району Хмельницької областей; колишня Турівка становить частину села Суража, а [redacted] Валево, Попівці [redacted] Тетерівка [redacted] безслідно.

8 жовтня того ж року Марина Масальська записала усю свою материзну чоловікові[176], [redacted] 6 квітня 1580 р. [redacted] Суражі, куди [redacted] Онишківців перемістився центр цього володіння, подружжя уклало угоду про продаж усіх поселень князеві В. Острозькому[177].

Федір Масальський на час побору 1583 р. ще тримав свою частину[178], але, мабуть, через віддаленість її від Городенського повіту, у якому він мав отчину і займав уряд господарського маршалка[179], пізніше вчинив [redacted] прикладом сестри й зятя.

Найдовше протрималася [redacted] родиною частка Ганни, але 8 липня 1594 р. [redacted] була продана Каспером Клодинським і його жінкою кременецькому ґродському писареві Григорію Дедеркалу[180].

Село Ісерну, [redacted] видно з продажного листа Андрія Івановича і його дружини, князь Іван Мунча продав по половині синові Федору й зятеві, а далі воно теж потрапило до В. Острозького[181].

Пузини. Пузини були нащадками смоленських Рюриковичів і сиділи спочатку [redacted] східній окраїні Великого Князівства Литовського, [redacted] після відходу на початку XVI ст. території маєтків до Москви перемістилися у глиб держави[182].

Волинську лінію роду, відому наприкінці XVI ст. і [redacted] першій половині XVII ст. своєю активністю [redacted] обороні Православної церкви, започаткував князь Юрій Богданович Пузина. Сім'я, [redacted] якої він вийшов, володіла під Клецьком п'ятьма селами, але права [redacted] них після батьків належали трьом синам і двом дочкам, тому його частка [redacted] отчині й материзні мала бути невеликою[183].

Поява Юрія у Кременецькому повіті й на Волині взагалі була зумовлена одруженням із вдовою Юхна Тороканівського Марією Гаврилівною Лешницькою. Сталося це наприкінці 60-х рр. XVI ст., бо [redacted] 1566 р. жив ще перший чоловік Марії[184], [redacted] 1569 р. свою справу в Кременецькому земському суді вона вела вже спільно з другим[185].

Пані Лешницькій належала невелика отчина, [redacted] складалася [redacted] половини Новоставців, на якій був її двір, та Ільківців у Кременецькому й половини Стряклова у Луцькому повітах[186].

1578 р. Марія і Юрій відсудили у Гаврила Сошенського села Рідку й Мінцову Волицю, незаконно осаджені відповідачем та його попередника-

[redacted] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 87 зв.—88 зв.

177 Державний архів Волинської області, ф. 312, оп. 1, спр. 5, арк. 3—6 зв.

178 Polska XVI wieku...— S. 141.

[redacted] Wolff J. Kniaziowie...— S. 241.

[redacted] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 12, арк. [redacted] зв.—93.

[redacted] Див. посилання 177.

182 Wolff J. Kniaziowie...— S. 93—94.

[redacted] Там само.— S. 407.

184 ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 10, арк. 3 зв.

185 Там само.— Ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 37 зв.—40 зв.

[redacted] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6321, арк. 22. Тепер села Новоставці й Ільківці Теофіпольського району Хмельницької області, село Стряклів включені у межі міста Дубна Рівненської області. Поборовий реєстр 1570 р. відзначає сплату Ю. Пузиною побору [redacted] з перших двох сіл, котрі помилково відносить до Луцького повіту (див.: Polska XVI wieku...— S. 14).

ми на ґрунті позивачів[187], [redacted] 18 червня наступного року обидва повернуті поселення дружина подарувала чоловікові на вічність[188].

На решті маєтків Марія записала Юрію доживоття й 2000 кіп грошів, та коли 13 лютого 1580 р. померла, половину Новоставців та Ільківці силоміць забрав одружений на дочці її сестри Андрій Чолганський[189].

Спір між князем і родиною його жінки за згодою сторін був переданий [redacted] приятельський розсуд В. Острозького. 6 травня 1580 р. він завершився угодою, за якою половина Новоставців та Ільківці відійшли до Чолганських, а весь Стряклів, Рідка й Мінцова Волиця залишилися Ю. Пузині[190].

За реєстром 1583 р. князь Юрій платив побір зі Стряклова в Луцькому та [redacted] Рідкої у Кременецькому повітах[191].

Перебування Юрія Пузини серед землевласників Кременецького повіту скінчилося тим, що 20 січня 1587 р. він спільно [redacted] другою своєю дружиною Ганною Василівною Гулевичівною продав Рідку й Мінцову Волицю Марії Чолганській[192]. Подальша доля його самого і найближчих нащадків була пов'язана [redacted] Луцьким і Володимирським повітами[193].

Пронські. Пронські походили [redacted] рязанського відгалуження Рюриковичів. Наприкінці 20-х рр. XV ст. над їх уділом встановилося верховенство Литви, але в другій половині століття його поглинула Рязань, після чого одна [redacted] гілок роду перемістилася на службу до Москви, [redacted] інша осіла у Великому Князівстві Литовському[194].

Дорога [redacted] Волинь була прокладена одруженням у середині 40-х рр. XVI ст. київського воєводи Семена Глібовича Пронського [redacted] дочкою земського підскарбія Федорою Боговітинівною, котра мала тут після батька маєтки. Одним із наступників Федори, яка потім ще двічі виходила заміж, був народжений у першому шлюбі син Олександр. Саме він і посів отчину матері [redacted] Волині після її смерти[195].

Переважна більшість волинських маєтків роду Боговитиновичів була у Кременецькому повіті, але батько Федори володів тут лише одним селом Кут, яке заповів синові одного [redacted] братів[196], тому Олександрові Пронському від спадщини діда [redacted] дісталося на півдні Волині нічого. Та у 80-х рр. XVI ст. у князя з'явився власний набуток. Десь наприкінці 1586 або [redacted] початку 1587 р. він придбав маєток Михайла Івановича Боговітина-Козерадського. Засвідчується це листом від 2 лютого 1587 р., у якому продавець указує на те, що пустив своє володіння і надає покупцеві право викупу двох належних до нього сіл із застави[197].

---

[187] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 37 зв.— 40 зв. Першому з поселень тепер відповідає однойменне село, [redacted] другому — частина села Волиці (колишня Волиця-Ляховецька) [redacted] Теофіпольському районі Хмельницької области.

[redacted] Там само.— Спр. 7, арк. 68—68 [redacted]

[189] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6321, арк. 20—22 зв.

[redacted] Там само.— Арк. 28—29.

[191] Polska XVI wieku...— S. 97, 145. Поряд зі Стрякловом відзначено ще [redacted] частину [redacted] Княгинина, [redacted] була, мабуть, заставною.

[redacted] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6334, арк. 1—3.

[redacted] Wolff J. Kniaziowie...— S. 408—409.

[194] Там само.— S. 398—399; Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России [redacted] второй половине XV — первой трети XVI в.— Москва, 1988.— С. 116.

[redacted] Wolff J. Kniaziowie...— S. 401—402.

[196] РГАДА в Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 29, л. 91.

[197] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 7136, арк. 32—32 [redacted]

Володіння, про яке тут ідеться, складалося з Шумська, Васьківців, Кругольця, Степанівки, Боложівки, Літовиць, Теремного й Токарів, але Михайлові у ньому належало тільки дві третини, а решта — дітям його брата Степана, причому Васьківці й Літовища були повністю у Михайловій частині, а Боложівка й Степанівка — у Степановій[198]. Сумарно можна рахувати купівлю за шість поселень.

1 квітня 1590 р. Олександр Пронський відступив маєток разом з іншими своїми володіннями на Волині Янові Цимінському[199], а невдовзі він знову повернувся до Боговітинів.

Подгорські. У першій половині 60-х рр. XVI ст. у волості Кременецького замку з'явилося кілька утікачів з Московського царства. Одним із них був князь Григорій Федорович Подгорський.

17 листопада 1563 р. з господарської канцелярії вийшов лист, у якому Сиґізмунд-Авґуст велів кременецькому старості дати московитам князеві Подгорському та Опанасові Ігнатьєву на хлібохарчування село Цеценівці, що мало нараховувати до 20 осілих волок, або виділити цю кількість землі в іншому місці[200]. Данина залишилася без наслідків, тому 7 липня 1564 р. Григорій Федорович отримав повторний лист. На цей раз староста повинен був забезпечити йому одному 15 димів у Воронівцях або Осниках[201]. Осів князь у Воронівцях, а поряд із ним тут отримали невеликі частини ще два його співвітчизники[202].

На прохання князя Подгорського 15 березня 1572 р. на Варшавському сеймі король підтвердив свою давню данину **„єму самому, жонє, детям и потомкомъ єго мужского стану на вечность"**[203]. Таким чином, з тимчасового хлібохарчування володіння стало ленним із правом передавати у спадщину й відчужувати.

Маєток мав мініатюрні розміри. За реєстром 1570 р. князь платив тут побір лише з шести дворищ, двох городників та одного млинового кола[204].

На новій батьківщині Григорій Федорович одружився з однією з дочок небагатого кременецького повітника Григорія Толмача-Борківського Оксимією, котра спільно зі сестрами успадкувала після батька село Борок. У лютому 1576 р. дружина склала заповіт, у якому записала свою частину отчини чоловікові й народженому в шлюбі з ним синові Михайлу[205]. Розміри її спадщини були невеликими, оскільки село було поділене аж на

---

198 Див. поділ Шумського маєтку між братами Боговітинами (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, оп. 1, спр. 198/V.3, ч. 1, арк. 6—12 зв).

199 РГАДА в Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 199, л. 129—131.

200 Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej.— Poznań, 1892.— Rocz. 14.— S. 15. У публікації листа замість 20 вказано 200 волок.

201 РГАДА в Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 192, л. 120—121. Село Воронівці тепер належить до Теофіпольського району Хмельницької області, а село Осники — до Лановецького району Тернопільської області.

202 Собчук В. Д. Украинская шляхта русского происхождения на юге Волыни во второй половине XVI — первой половине XVII в. // Историческая генеалогия: Ежеквартальный научный журнал.— Екатеринбург; Париж, 1994.— Вып. 4.— С. 67—73.

203 РГАДА в Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 192, л. 120—121.

204 Polska XVI wieku...— S. 35.

205 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 34—34 зв. Поселенню Борок тепер відповідає село Борки у Шумському районі Тернопільської області.

п'ять сестер[206]. Князь Григорій та чоловіки інших Толмачівен у 1578 р. спробували добитися віддачі їм В. Острозьким трьох сіл у верхів'ї Случі, які були колись родинним володінням Толмачів, але зусилля їхні [redacted] дали результатів[207].

Навесні 1579 р. Григорій Федорович одружився вдруге. З датованого 3 березня вінового листа довідуємося, що новою дружиною стала якась Марина Пашкевичівна, котра принесла [redacted] собою посагу й виправи [redacted] 300 золотих[208]. Походила вона, очевидно, [redacted] неосілої службової шляхти.

За реєстром 1583 р. князь Григорій мав три дими й вісім городників у Воронівцях та два дими й три городники у Борку[209], але 1590 р. ленна частина у Воронівцях була продана Гієронімові Жерославському[210]. На цьому звістки про [redacted] припиняються.

Таблиця 3

Родовід Подгорських

Григорій Федорович	—	Михайло=Миколай	—	Миколай
				Олександр — Вацлав
				Ян

Михайло Подгорський у 1595 р. одружився з дочкою покійного кременецького підстарости Жданою Григорівною Лосятинською[211]. За вчиненим у 1618 р. поділом подружжя отримало [redacted] отчині Ждани селі Лосятині чотирьох підданих[212].

У 1628 р. Михайло Подгорський має вісім димів у Борках та десять димів у Лосятині[213]. Востаннє згадується він у грудні 1631 р. у Почаївському монастирі як свідок одного [redacted] актів[214].

Інколи Михайло фігурує [redacted] джерелах під іменем Миколай[redacted].

Наступне покоління Подгорських становили Миколай, Олександр і Ян Михайловичі.

Ян у 1631 р. поряд з батьком був свідком у Почаєві[216]. У 1645 р. одним із власників частини Подгорських у Лосятині виступає його син Миколай[217].

Миколай Михайлович 27 січня 1638 р. спільно [redacted] жінкою Катериною Бесядовською придбав у Гаврила Лосятинського належну йому частину отчини у Лосятині[218], 20 листопада 1645 р. був ще живим[219], а 16 квітня

[redacted] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 3—3 зв., 22 зв.

207 Там само.

208 Там само.— Спр. 7, арк. 38—39 зв.

209 Polska XVI wieku...— S. 139.

210 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 451 [redacted]

211 Там само.— Спр. 9, арк. 225 зв.—228.

[redacted] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, оп. 1, спр. 230/V. 3, № 9.

213 Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства...— С. 23.

[redacted] Материалы [redacted] истории Почаевской лавры / Изд. В. Левицким.— Почаев, 1912.— Т. 1.— С. 23.

215 ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, оп. 1, спр. 229/V. 3, арк. 87 (1600 р.); ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 193 зв. (1616 р.).

216 Див. [redacted] 214.

217 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 47, арк. 39 зв.—40.

218 Там само.— Спр. 44-а, арк. 28—31 зв.

219 Див. посилання 217.

наступного року його жінка вже сама відступила Олександрові Михайловичу борківську частину, в тому числі й те, що спільно з покійним чоловіком купила колись у того ж Олександра та Яна[220]. Судячи з контексту листа, після Миколая не залишилося нащадків. Тут же фігурує Миколаїв синовець, уже покійний Вацлав Подгорський, імовірно, син Олександра.

За присяжними свідченнями про кількість димів, у лютому 1651 р. Олександр Подгорський був власником частин у Борку й Лосятині[221].

Княжий титул Подгорські втратили. У господарських листах 1563 і 1564 рр. Григорій Федорович значиться як князь, у підтвердженні другого з них 1572 р. — як шляхетний, у віновому листі 1579 р. називає себе сам господарським зем'янином Кременецького повіту, в тестаменті першої дружини він князь, а син — тільки пан, у багатьох інших записах до актових книг переважно з княжим титулом. Подальшими поколіннями княжий титул уже не вживається[222].

На Волині засновника місцевої гілки роду знали як Подгорського[223], але були також випадки іменування його Подгорецьким та Вороновецьким[224].

Радзивили. Тривалий час у геральдично-генеалогічній літературі панувала думка про походження Радзивилів з давніх литовських князів[225], та наприкінці XIX ст. в результаті появи знаменитої праці Ю. Вольфа про титуловану литовсько-руську аристократію, у якій рід їх опинився серед псевдокнязів[226], авторитет цієї історіографічної традиції був підірваний. В. Семкович спробував пізніше на основі комплексного вивчення наративних, актових, сфрагістичних і топонімічних джерел довести, що предки Радзивилів у XIII ст. таки були в Литві племінними князями з осередком влади у розташованому на північний захід від Вільна й Трок поселенні Кернов[227], але арґументи його виявились недостатньо переконливими. Серед сучасних авторів є і прихильники[228], і противники[229] версії княжого походження відомих литовських маґнатів.

У першій половині XVI ст. всі три гілки, на які рід Радзивилів у той час поділився, роздобули собі титули князів Священної Римської імперії, причому одна з них писалася князями на Гоньондзі й Меделях, друга —

---

220 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 48, арк. 46—50.

221 НБ України. Ін-т рукопису, ф. 83, оп. 1, спр. 53, арк. 21 зв.

222 Див. раніше відповідні посилання на джерела. У XIX ст. Подгорські домагалися у герольдії визнання за їхнім родом княжого титулу (див.: Żychliński T. Złota księga...— Rocz. 7.— S. 197.— Przyp. 1).

223 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 451 зв.

224 Там само.— Спр. 6, арк. 34—34 зв. Обидва сусіди князя Подгорського на маєтку тежъ [illegible] Вороневецькими.

225 Stryjkowski M. O początkach...— S. 92—93, 169—180; Kojałowicz W. W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincijach Wielkiego księstwa Litewskiego zażywają / Wyd. F. Piekosiński.— Kraków, 1897.

226 Wolff J. Kniaziowie...— S. 655, 666, 675.

227 Semkowicz W. Tradycja o kniaziowskim pochodzeniu Radziwiłłów w świetle krytyki historycznej // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1920.

228 Aścik K. O pochodzeniu rodu Ościków // Acta Baltico-Slavica.— 1971.— T. 11.— S. 317—333; Mackiewicz-Cat S. Dom Radziwiłłów.— Warszawa, 1991.

229 Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie...— S. 84.

на Несвіжі й Олиці, третя — [redacted] Біржах і Дубинках. Нас цікавитиме середня, оскільки саме вона володіла маєтками на досліджуваній нами території. Започаткували її сини господарського маршалка Яна Миколайовича Радзивила і його дружини Ганни Станіславівни Кіщанки Миколай та Ян, котрі 10 грудня 1547 р. отримали для себе й нащадків відповідний привілей імператора Карла V[230].

На півдні Волині вказана гілка була причетна до двох невеликих маєткових груп, одну з яких становили компактно розташовані на річці Ікві за кільканадцять кілометрів [redacted] захід від Кременця села Дунаїв, Куликів і Рудка, а друга складалася зі замку й містечка Радзивилова і прилеглих до нього сіл Немирова, Глев'ятина та Опарипсів на межі Волині з Руським воєводством*.

Перша [redacted] груп була спадщиною матері братів Радзивилів. Набув її ще дід Ганни Кіщанки по матері Петро Янович Монтигірдович під час свого перебування на Волині [redacted] другій половині 80-х рр. XV ст. на уряді луцького старости й маршалка Волинської землі. Про село Дунаїв, зокрема, відомо, що було придбане ним у місцевого зем'янина наприкінці 1487 або 1488 р.[231] Куликів і Рудка, як засвідчує видане 1493 р. господарське підтвердження на всі надбання у Волинській землі [redacted] вічність, теж були купівлею[232].

Коли 1497 р. Петро Янович помер, усі маєтки залишилися єдиному синові Янові, але 1500 р. у битві під Ведрошею він загинув, і таким чином спадкоємицею обширних володінь стала невідома на ім'я його сестра, заміжня за Станіславом Петровичем Кішкою[233]. Далі маєтки перейшли до рук її сина Петра, котрий у 1523 р. змушений був поділитися ними як материзною зі сестрою Ганною, на той час уже вдовою померлого раніше Яна Радзивила[234].

Волинську частину спадщини Петра Яновича, головним осередком якої було вислужене ним у Казимира Ягайловича в Луцькому повіті поселення Олика, тривалий час тримала його вдова, і ще [redacted] початку 1523 р. Петро Кішка домагався її віддачі, але невдовзі після поділу, під час якого це володіння відійшло на частку Ганни Кіщанки, воно потрапило до її рук, бо [redacted] 2 липня 1523 р. остання отримала для себе господарський привілей на право проводити [redacted] Олиці ярмарки[235].

Після смерти першого чоловіка вдова Радзивила вийшла за Станіслава Кежгайла. У першому шлюбі вона мала відомих уже синів

[redacted] Wolff J. Kniaziowie...— S. 675.

* Тепер села Дунаїв, Куликів і Рудка Кременецького району Тернопільської області та місто Радзивилів і села Немирівка, Лев'ятин і Опарипси Радзивилівського району Рівненської області.

[redacted] AGAD w Warszawie. Zbiór dokumentów pergaminowych, N 8405. Оригінал був [redacted] недоступний, [redacted] описі лист датується індиктом 6, який припадає [redacted] вересень 1487 — серпень 1488 р.

232 Karczewski J. Replika ze strony jeneralnego prokuratora massy funduszów i interessów J. O. xężniczki jeymości Stefanii Radziwiłłówny w sprawie z J. O. Xiążęciem jmcią Antonim Radziwiłłem...— Wilno, 1824.— S. 199.

233 Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie...— S. 88.

[redacted] Malczewska M. Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku.— Warszawa; Poznań, 1985.— S. 75—76.

235 Там само.— S. 132.

Миколая і Яна та дочку Ганну, а в другому — сина Войцеха й ще одну дочку Ганну[236].

У 1533 р. спадщина Г. Кіщанки перейшла до синів її з Радзивилом, котрі повинні були після досягнення дітьми з Кежгайлом повноліття поділитися з ними материзною[237].

У тому ж або на початку наступного року села Дунаїв, Куликів і Рудку, ймовірно, у зв'язку з від'їздом Миколая до Кракова на навчання[238], брати Радзивили продали за 1500 кіп грошів віленському біскупові Янові, котрий збирав собі навколо Кременця волость, і 10 листопада 1534 р. Сиґізмунд I підтвердив цю угоду[239].

Володіння Радзивилів на річці Слонівці спочатку належали до Луцького повіту, а в середині 60-х рр. XVI ст. унаслідок адміністративно-територіальної реформи опинилися у Кременецькому. Головним осередком тут було містечко Радзивилів. Коли і як воно з'явилося, джерела мовчать, але з продажного листа наступника перших власників, датованого 1631 р., довідуємося, що Радзивилів сидить на ґрунті села Опарипсів[240]. Звідси випливає, що попередниками князів Радзивилів були зем'яни Луцького повіту Опарипеські.

Під час ревізії 1545 р. та об'їзду кордонів між Великим Князівством Литовським і Польською Короною 1546 р. Опарипеські володіли селами Опарипсами й Немировом[241]. Переважна більшість земель цих двох сіл лежала зліва від Слонівки, а частина їх заходила, очевидно, й на правий берег. Саме цей клаптик і мав бути придбаний спочатку Радзивилами. Приваблював він тим, що знаходився на соляному шляху[242].

У 40-х рр. XVI ст. про нових господарів тут ще не чути: ревізія замків відзначає обов'язок їх робити в Луцьку городні лише з Олики[243], а акт обстеження кордону зовсім не згадує. Перші свідчення присутности Радзивилів у цьому закутку Волині датуються початком 60-х рр. XVI ст.: 4 лютого 1562 р. згадується радзивилівський намісник, у ролі якого виступає майбутній кременецький підкоморій Іван Патрикій-Курозвонський[244], а в 1564 р. відстоює в Луцькому замку інтереси своїх міщан радзивилівський війт Бенаш Волський[245]. Власником же містечка в обох випадках є віленський воєвода,

---

[236] Malczewska M. Latyfundium...— S. 79—80.

[237] Там само.— S. 80.

[238] Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515—1565): Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego księstwa Litewskiego, wojewoda wileński.— Warszawa, 1939.— S. 2.

[239] Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской Метрики.— Санкт-Петербург, 1887.— С. 239—240; Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI ст.: територія і населення // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. CCXXXI.— С. 384.

[240] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 38, арк. 129—132.

[241] Rewizya zamków ziemi wołyńskiej...— S. 37, 40, 50; Археографический сборник документов...— Вильна, 1867.— Т. 1.— С. 105—107.

[242] У 1591 р. слуга С. Радзивила М. Кузьминський отримує в селі Немирові Радзивилівської волости для будівництва двора ділянку землі біля „дороги великоє солноє“ (ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 120—122).

[243] Rewizya zamków ziemi wołyńskiej...— S. 38, 42, 48.

[244] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 7.

[245] Архив ЮЗР.— К., 1907.— Ч. VIII.— Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 66—67.

земський маршалок, канцлер Великого Князівства Литовського, берестейський староста й борисівський і шовленський державець Миколай Янович Радзивил, котрий і був, зрозуміло, ініціатором появи цього поселення.

28 травня 1565 р. віленський воєвода помер[246]. Маєтками, які після нього залишилися, сини Миколай-Криштоф, Юрій, Альберт і Станіслав кільканадцять років володіли разом, а коли 4 грудня 1577 р. вчинили нарешті поділ, усі волинські володіння, і в тому числі Радзивилів, дісталися Станіславові[247].

Уже поборовий реєстр 1570 р. відзначає у складі маєтку віленських воєводичів на Слонівці, крім містечка Радзивилова, ще й села і нараховує тут сумарно 65 міських і сільських димів, 25 ринкових і 123 вуличні будинки та [redacted] сільських городників[248]. На момент поділу 1577 р. тут є замок, місто, фільварок у Немирові й волость[249]. В одному із записів до актової книги, датованому жовтнем 1577 р., поряд [redacted] радзивилівськими фігурують ще й опарипеські піддані братів Радзивилів[250]. Із цих фрагментарних свідчень джерел випливає, що села Опарипси й Немирів якщо не повністю, то хоч би частково перейшли вже до нових власників. Дочка Данила Опарипеського Настасія, котрій належала після батька четверта частина родового маєтку, спільно зі своїм чоловіком Павлом Коритенським намагалася чинити наступові могутніх сусідів опір і навіть позивала їх до суду, але змушена була, як показує виданий подружжям із цього приводу 4 жовтня 1578 р. у Кременці лист, змиритися й за 1000 кіп грошів винагороди відмовитися від прав [redacted] отчину[251]. Подібне сталося і [redacted] її родичами. Нікому [redacted] них утриматися у старому гнізді не вдалося.

На момент об'їзду [redacted] 1546 р. кордонів ґрунти Опарипеських тягнулися, як вони доводили комісарам, лівобережжям Слонівки суцільною смугою. Пізніше дідичі розташованих із протилежного боку кордону Бродів розірвали її і посадили між Опарипсами й Немировом своє село Глев'ятин. [redacted] листопада 1593 р. князь [redacted] Олиці й Несвіжу Станіслав Радзивил, на той час уже найвищий маршалок Великого Князівства Литовського, [redacted] межі між обома маєтками уклав із львівським підкоморієм Миколаєм Жолкевським, котрий набув Броди [redacted] Глев'ятином у Миколая Ходоровського, угоду, за якою за 3780 золотих сусід відступив йому Глев'ятин до Радзивилова[252].

Після Станіслава, який 19 березня 1599 р. помер[253], Радзивилівська волость залишилася його синові Альбрехту-Станіславу, з 1619 р. підканцлерові, а [redacted] 1623 р. канцлерові Великого Князівства Литовського. У 1620 р. вона ще перебувала в його руках[254], [redacted] 1628 р. Альбрехт-Станіслав уже судився зі шляхтичем Кременецького повіту Миколаєм Лосятинським [redacted] те, що той усупереч домовленості [redacted] перейменував продане йому містечко Радзивилів на Новий Лосятин[255]. У 1629 р. реєстр О. Барановича відзначає поселення уже під новою назвою[256].

---

246 Wolff J. Senatorowie [redacted] dygnitarze...— S. 73.
247 РГАДА [redacted] Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 216, л. 133 об.
248 Polska XVI wieku...— S. 27.
249 Див. посилання 247.
250 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 5, арк. 33.
[redacted] Там само.— Спр. 6, арк. 96 зв.—97 зв.
252 Там само.— Спр. 8, арк. 414 зв.—416 зв.
[redacted] Wolff J. Senatorowie i dygnitarze...— S. 93.
254 ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 30, арк. 108.
255 Boniecki A., Rejski A. Herbarz Polski.— Warszawa, 1913.— T. 16.— S. 15.
256 Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства...— С. 108.

У 1631 р. М. Лосятинський відступив набутий ним маєток у складі міста Новий Лосятин та сіл Опарипси, Немирів і Глев'ятин новому власникові Бродів сандомирському воєводі й польному коронному гетьманові Station Станіславу Конецпольському[257].

Серед розглянутих тринадцяти родів землевласників Південної Волині з княжими титулами Курцевичі, Буремські, Санґушковичі, Корецькі, Чарториські й, можливо, Ружинські належали до Ґедиміновичів; Гольшанські були нащадками литовських племінних правителів; Радзивили походили, найімовірніше, з литовських боярів, а титул свій набули пізніше за межами держави, до якої належали; Четвертенські становили одну з галузок тих Рюриковичів, які після приєднання білоруських та українських земель до Литви зуміли пристосуватися до нових умов і зберегти якусь частину своїх суспільних позицій і володінь; Масальські, Пузини й Пронські були з Рюриковичів, котрі у процесі централізації Північно-Східної Руси втратили свої уділи й знайшли притулок у Литовсько-Руській державі; Подгорські еміґрували сюди з Московського царства за Івана Грозного.

Маєтки набувалися завдяки господарським данинам, шлюбним зв'язкам із місцевою елітою та купівлям і, як правило, доповнювали родові володіння, розташовані в інших частинах держави. Розміри їх переважно були невеликі й самі по собі не могли забезпечити власникам міцних позицій серед місцевої знаті.

Присутність одинадцяти родів у реґіоні протягом досліджуваного періоду припинилася: Санґушковичі, Курцевичі, Корецькі, Пузини, Масальські, Пронські, Ружинські й Радзивили продали свої маєтки у Кременецькому повіті, Гольшанські й Четвертенські втратили їх на користь нащадків по жіночій лінії, а Буремські вимерли. Протримались як землевласники повіту до середини XVII ст. лише Чарториські й Подгорські, правда, останні вже без княжого титулу.

Volodymyr SOBCHUK

ON THE HISTORY OF LANDOWNING BY *SZLACHTA* WITH NOBLE TITLES IN SOUTHERN VOLYN' (15TH– EARLY 17TH C.C.)

The 13 landowning families in Southern Volyn' tended to acquire property through tribute, marriages into local aristocracy and through commerce. By and large, the property gained would go to enlarge the family estates located elsewhere around the state. Sizewise, these estates were rather on the small side and could not, per se, ensure a strong position of power among the local *szlachta*. These families' descendants all went different ways: some of them sold their property, others eventually lost it in favor of the descendants on the mother's side, yet others died out altogether. The only ones to retain their landowning status in the 17th century were the Chortoryis'kis and Pidhors'kis. The latter, however, failed to retain their noble titles.

[257] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 38, арк. 129—132.

Анджей ҐІЛЬ

ЦЕРКОВНА (ПАРАФІЯЛЬНА) МЕРЕЖА ХОЛМСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ НА ТЕРЕНІ БЕЛЗЬКОГО ВОЄВОДСТВА В XVI СТОЛІТТІ

Територію Белзького воєводства в XVI ст. було поділено між двома православними єпархіями — Перемишльською і Холмською. До Перемишльської єпархії належав давній Любачівський повіт, котрий у той час уже був частиною Белзького повіту. Решта його разом з Буським, Грабовецьким та Городельським повітами входила до складу Холмської єпархії. З 18 тис. кв. км площі єпархії белзька частина охоплювала 7450 кв. км, що становило близько 41,4 відсотка усієї території (за підрахунком автора).

XVI ст. було переломним у пізнанні церковно-парафіяльної мережі не лише белзької частини Холмської єпархії, але й усієї Православної церкви [illegible] Польсько-Литовській державі. Це було наслідком активізації фіскальної політики держави, що виражалась у реєстрах податків, які, зокрема, містили повинності православного духовенства. Універсал від 3 грудня 1520 р. подає дуже чіткі дані щодо цих податкових зобов'язань [illegible] аспекті певних категорій усього духовенства цього віровизнання. Отже, виділяються: omnes wladicae Rutheni archipopones alias archimandritae, monachi alias czerncy, popones, kryloszanie, popadiae i servitores[1]. Рекомендації універсалів були реалізованими у практиці збору податків, ось чому такою важливою [illegible] роль цього виду джерел у дослідженні даної тематики, [illegible] що й наголошується останнім часом у літературі, незважаючи на висловлювання певних застережень, що виникають, зокрема, [illegible] неповноти та специфічного характеру джерел[2].

Аналізуючи податкові реєстри XVI ст., зокрема для Белзького воєводства, може скластись враження про якісне зростання кількости православних парафій на цій території, тобто реальне величезне зосередження церковної мережі в Холмській єпархії. Без сумніву, зростання

---

[1] Corpus Iuris Polonici Sectiones primae. 1506—1522 / Wyd. O. Balzer.— Cracoviae, 1906.— Vol. 3.— P. 594.

[2] Див.: Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełzkie od schyłku XIV do początku XVII w.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991.— S. 58: „[...] спроби досліджень парафіяльної мережі [illegible] в цій ситуації розпочати лише від другої половини XVI ст., спираючись [illegible] обширний матеріал податкових реєстрів, перевірок [illegible] інвентаризації земельних угідь. На жаль, він не є повним: про церкви у приватних маєтках інформують лише податкові реєстри і випадкові джерела, котрим далеко до бажаної повноти".

колонізаторської акції, а також духовні потреби віруючих і можливість їх реалізації церквою через будівництво нових святинь (навіть беручи до уваги всі обмеження у цих справах, з чим церква добре давала раду) вплинули на інтенсифікацію цього явища. Найбільш вагоме значення у висуненні цього припущення має розширення основи оподаткування і зростання її прецизійности, що виникають з мети, якою було загальне оподаткування усіх суб'єктів.

Для підтвердження уже сказаного наведемо такий приклад: у Белзькому воєводстві між 1472 (власне цим роком датована збережена книга ланових податків, у якій занотована певна кількість духовенства і православних церков[3]) та 1630 рр. відбулось зростання кількости поселень від приблизно 430 до 528, що становить збільшення приблизно на 23 відсотки. З іншого боку, подібне порівняння кількости відомих церков у 1472 р. і на початку XVII ст. (відповідно 60 і близько 300) дає теоретичне зростання на 500 відсотків[4]. Інтенсифікація заселення території повинна була спричинювати розростання парафіяльної мережі, але з необхідним збереження відповідних пропорцій. Отже, не може бути мови про особливий стрибок кількости парафій у XVI ст. як на території усієї Холмської єпархії, так і її белзької частини.

Дотепер це вигадане явище пов'язувалось, власне, з процесом заселення „на не колонізованих дотепер територіях, а також з відкриттям церкви, а часом навіть двох чи більше, в селах та містечках, котрі вже існували". Зростання кількости міських церков повинно було досягнути рівня 50 відсотків; з іншого боку, зростання кількости сільських церков було „без сумніву меншим". Ініціативу відкриття нових церков приписували переважно поміщикам, при значній підтримці єпископів, котрі були зацікавлені у цьому не лише з пасторальних причин, а, очевидно, і з фінансових[5].

Слабкістю цього типу арґументації є брак оцінки вихідної ситуації, тобто кількости церков на даній території у попередньому столітті. Щобільше, брак зіставлення із ситуацією, в якій перебувала Українська (Руська) церква, особливо в другій половині XVI ст., коли вона ввійшла у найважчу фазу внутрішньої кризи, що поглиблювалась багажем юридичних, суспільних обмежень та традиції з боку державного апарату. Необхідно теж пам'ятати про прийняття католицизму чи протестантизму руськими шляхетськими родами, колишніх фундаторів, а згодом коляторів церкви у своїх маєтках. Крім того, ця територія перебувала у зоні частих дуже руйнівних наїздів татар, що призводили до повного знищення сіл, а отже, й церков і пізніше необхідности їх відбудови, що поглинало людську силу та економічні можливості зацікавлених осіб, переважно громади та її священика. Доречно наголосити, що величезна кількість храмів була дерев'яною і через це дуже вразливою до атмосферних чинників, які спричинювали при невмілій експлуатації чи недосконалій конструкції

---

[3] Rejestr poboru łanowego województwa bełzkiego z 1472 r. / Wyd. A. Janeczek i A. Swieżawski // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.— 1991.— T. 39.— N 1.— S. 27—54.

[4] Janeczek A. Osadnictwo...— S. 59—60, а також tabl. 11 на s. 183.

[5] Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce / Pod red. J. Kłoczowskiego.— Kraków, 1969.— T. 2: Wieki XVI—XVIII.— S. 813—822.

природний процес старіння матеріалу і в результаті — руйнацію церков. Ці чинники, очевидно, могли якоюсь мірою вплинути на структуру церковної мережі цього періоду.

Відтворюючи церковну мережу Белзького воєводства у XVI ст., з огляду на неточність відновлення меж конкретних деканатів (протопопій), ми спиралися на досить стабільний у той час повітовий устрій.

Белзький повіт

Розглядаючи проблеми мережі православних парафій у Белзькому повіті, необхідно пам'ятати, що Холмська єпархія не охоплювала всієї території повіту, оскільки межа з Перемишльською єпархією відрізала південно-західну частину повіту, що становила раніше окрему волость, — Любачівську. У зв'язку з цим існує певна складність у встановленні чітких меж між єпархіями на даній території. Тим більше, що повітова належність одного з головних осередків — Потелича — є непевною, оскільки до кінця 30-х рр. XVI ст. його зараховували до любачівської частини (лише у 1540 р. Потелич разом з податковою округою постійно перебуває у белзькій частині, що можна пов'язувати з ліквідацією Любачева як самостійної волості чи навіть повіту). Певною передумовою, за допомогою якої можемо з'ясувати цю проблему, є факт, що від моменту створення Холмської латинської дієцезії Потелич входив у її межі, утворюючи католицьку парафію з костелом Пресвятої Богородиці та святих Станіслава й Домініка, фундатором котрого був у 1423 р. Семовіт IV[6].

У частині Белзького повіту (разом із скороченим Сокальським повітом), що входила до складу Холмської єпархії, існувала досить багата урбанізаційна структура з низкою нових заселених місць, у зв'язку з чим постійно доповнювалась мережа парафій. До кінця невідома остаточна кількість парафій у столичному Белзі в XVI ст. Тут існувало щонайменше вісім церков: св. Миколая (Микулинська), св. Параскевії-П'ятниці (П'ятницька), Святого Духа, св. Климентія, Святої Трійці, Преображення Господнього (Спаська), св. Івана і св. Дмитрія[7]. Церква св. Миколая (без сумніву, з дуже давніми традиціями) називалась „кафедральною", що може бути наслідком її можливої ролі як резиденції намісника під час владарювання Мазовецьких або трактування її як дочірньої стосовно матірної холмсь-

---

[6] Bieńkowski L. Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452) // Roczniki Humanistyczne.— 1958.— T. 7.— Zesz. 2.— S. 244; пор. також: Müller W. Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym (1375—1772) // Nasza Przeszłość.— 1976.— T. 46.— S. 30—31.

[7] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), I, księga poborowa (далі — ks. p.) 36, k. 1—9v., 81v.—84; ks. p. 34, k. 638—640v.; ks. p. 37, k. 254—267; ks. p. 36, k. 234—238; ks. p. 37, k. 438—454; ks. p. 36, k. 269—271v.; ks. p. 37, k. 510—511; ks. p. 51, k. 211—226; ks. p. 36, k. 288—323, 447v.—480v. У 60-х рр. XVI ст. було оподатковано лише чотирьох священиків: Lustracja województw: ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564—1565. Cz. 1 // Lustracje dóbr królewskich XVI—XVIII w. / Wyd. K. Chłapowski i H. Żytkiewicz.— Warszawa; Łódź, 1992.— S. 116: „[...] у місті і при місті з руських попів 4". Церква Святого Духа отримала в 1554 р. поле, що прилягало до перемишльської дороги. Пор.: Чернецький В. Звесткі о старінном месте Белзе.— Львів, 1893.— С. 25.

кої[8]. При церкві св. Дмитрія, що розташовувалась у північно-східній частині міста, знаходилась резиденція белзького протопопа, згадка про якого з'явилась у 1528 р.[9] Також можна припустити, що при Спаській церкві (про яку згадували у 1626 р. як про „соборну" церкву св. Спаса) існував монастир[10]. Дуже таємниче виглядає справа церкви св. Івана, яка згадувалась лише фрагментарно у реєстрі від 1472 р. і, [redacted] думку видавців реєстру, була „між іншим, у Белзі невідомою"[11]. Згадка про неї з'являється також у джерелах 80-х і 90-х рр. XVI ст., у яких, зокрема, виступають якийсь Ясько, священик церкви св. Івана, [redacted] також сама церква св. Івана[12].

На початку XVII ст. [redacted] Белзі згадувалась „площа, на якій церква св. Клементія згоріла", а також інша церква Святої Трійці, згодом унійна[13]. Церкву св. Клементія необхідно пов'язувати [redacted] монастирем, що існував, правдоподібно, уже від XII—XIII ст. на так званій Клеменщині, колишньому урочищі неподалік головного осередку давнього Белза, тобто городища на Замочку (де, крім цього, у давньоруський період мала бути церква Богородиці)[14]. На жаль, доля церкви св. Клементія у XVI ст. та обставини пожежі у ній невідомі. Подібне припущення стосується і церкви Святої Трійці і розміщення її [redacted] урочищі Трійця, де ідентифіковано залишки городища теж із XII—XIII ст. зі слідами

[redacted]Так [redacted] цю церкву, зокрема, у 1694 р. Пор.: Чернецький В. Звєсткі...— С. 24.

[redacted] Archiwum Państwowe w Lublinie (далі — APL), Księgi Grodzkie Chełmskie (далі — KGCh). Zapisy, N 2, k. 222v. Тут згадується: „honorabili Moschey prothopopone eccl. s. Demetry in Belz". Це є цікавий привід для пізнання ролі православного духовенства у суспільстві, оскільки цей священик був втягнений у спір про порушення його гідности белзькою міщанкою Анною Заборовською.

[redacted] Акты Виленской Археографической Комиссии для разбора древних актов (далі — АВАК). Т. XXIII: Акты Холмского гродского суда.— Вильна, 1896.— № 75.— С. 62.

11 Rejestr...— S. 41.

12 Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 1, оп. 185, с. 172 (з 1589 р.); оп. 192, с. 935 (з 1598—1599 рр.).

[redacted] Monumenta Ucrainae Historica. (1624—1648) // Collekcia Metropolita Andreas Szeptyckyj.— Romae, 1965.— T. 2.— N 135 (27 лютого 1636 р.)— S. 211—213. Цей декрет, виданий королівськими комісарами, заслуговує на детальніше цитування [redacted] огляду [redacted] вказування специфіки відносин між православними і греко-католиками у 40-х рр. XVII ст.: „My kommisarze [...] do uspokojenia dissidentium in religione rithus graeci destinati, ziechawszy [...] do uwagi ludzi w Uniey i nie w Uniey będących przystąpiliśmy [...] W którym [Bełzie.— *А. Ґ.*] iż piętnaścioro numero na regestrze unitów nam ukazano, których oczywiście prezentowanych nie widzieliśmy, ani ich nam stawiono, nieunitów zaś in pleno sufficientiquo numero, jako rynek ogarnąć mógł, widzieliśmy: tedy my stosuiąc się do tenoru Komissyi, sufficientiorem numerum nieunitów uważywszy, onym cerkwie trzy, iedne Swiętej Piatnicy, drugą Swiętego Mikoły, trzecią Swiętego Ducha przysądzamy, **pod jurisdykcyą władyki Łuckiego nieunity** [виділено [redacted] *А. Ґ.*], teraz i [redacted] potem będącego oddaiemy [...] A drugie zaś dwie cerkwie, pierwsza [redacted]więtey Troycy, drugiey plac, na którym cerkiew Swiętego Klimenta pogorzała, ze wszystkiemi do niey przynależnościami, unitom [...] w possesyą realną one podaiemy".

14 Рештки церкви XII ст. на території Клеменщини віднайшов у 1936 р. Я. Пастернак. Пор.: Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія.— Львів, 1998.— С. 12; також: Чачковський Л. Княжий Белз // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1937.— Т. CLIV.— С. 31 (реконструйований [redacted] Белза).

кладовища. Слід зауважити, що в межах міста виступає відповідний топонім „Монастирище“ з міським поселенням та кладовищем[15].

Не дивує можливість існування такої кількости церков у XVI—XVII ст. в Белзі у контексті його ролі, особливо історичної, яку місто відігравало як у релігійному, так і в адміністративному плані, а навіть у зв'язку з недавнім неоднозначним минулим у рамках Белзького Мазовецького князівства. Треба пам'ятати, що мазовецькі князі, особливо Семовіт IV, не ставились прихильно до православ'я, у тому числі і в питаннях його територіальної організації. Слід враховувати пом'якшення цього режиму під час правління братів Семовіта IV і Владислава II, коли претензії на Белзщину зголошували як Корона, так і Литва: їм була необхідна підтримка з боку місцевих підданих русинів[16].

Містом з трьома парафіями були Тишівці, де теж урядував протопіп[17]. У самому місті була церква Параскевії-П'ятниці, у передмісті Замлинні — церква св. Ніцети[18], а в передмісті Дубина — церква Різдва Богородиці (Пречистенська)[19]. У Сокалі, що в давньоруських часах був столицею волости, а пізніше, до другої половини XV ст., повіту, поглинутого Белзьким, протягом першої половини XVI ст. занотовано дві парафії: св. Миколая і, правдоподібно, Пресвятої Богородиці[*]. Такий стан справ тривав незважаючи на перенесення міста після татарського набігу на початку століття з лівого берега на правий берег Бугу. Нове розташування міста, можливо, заплановане ще до 1506 р., відбулось лише після його знищення під час відомого набігу татар 1519 р., коли вони вщент спалили Сокаль. Під час їх повернення з ясиром у Крим дійшло до повторної битви (уже на руїнах), з польським військом на чолі з Костянтином Острозьким і Яном Творовським, котра закінчилася повним розгромом польських сил[20]. Наслідком цього набігу було перенесення обох церков на правий берег Бугу, ближче до замку. Оточені спільним муром, вони створювали єдиний чернечий комплекс[21]. У 70-х рр. XVI ст. з'являється

---

[15] Petehyrycz W. Bełz i Busk: próba rekonstrukcji struktury socjotopograficznej w X—XIV wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.— 1995.— T. 42.— S. 67—70. М. Ваврик відносить час заснування монастиря Святої Трійці до 1600 р. Пор.: Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіянського чина XVII— XX ст.— Рим, 1979.— С. 189.

[16] Swieżawski A. Ziemia bełska: zarys dziejów politycznych do roku 1462.— Częstochowa, 1990.— S. 198—206.

[17] AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 81v.—84; ks. p. 34, k. 638—640v.; ks. p. 37, k. 254—267; ks. p. 36, k. 234—238; ks. p. 37, k. 438—454; ks. p. 36, k. 269—271v.; ks. p. 37, k. 510—511; ks. p. 51, k. 226v.—227; ks. p. 36, k. 288—323, 786—820; Lustracja województw...— S. 101: „священиків руських при місті є 3“.

[18] У 1565 р. король Сиґізмунд-Авґуст надає церкві св. Ніцети на Замлинні в Тишівцях так званий iskóp. Див.: APL, Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki (далі — ChKGK), N 5, k. 139—140.

[19] АВАК.— Т. XXIII.— № 190.— С. 176—177; № 204.— С. 191.

[*] Не знаємо, що трапилось з відомою у 1472 р. церквою св. Параскевії-П'ятниці. Можливо, вона була зруйнована на зламі XV—XVI ст. під час набігів татар.

[20] Janeczek A. Osadnictwo...— S. 224—227; Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej.— Warszawa, 1986.— T. 1.— S. 81.

[21] Слободян В. Церкви...— С. 575. Церква св. Миколая проіснувала після перебудов до сьогодні. Пор.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Под ред. Г. Логвина и др.— К., 1985.— Т. 3.— С. 203—204.

третя православна парафія [illegible] Сокалі, правдоподібно, св. Архангела Михайла[22]. Усі три парафії — св. Миколая, Пресвятої Богородиці і св. Архангела Михайла — є у списку парохів Сокальського деканату від 1619 р.[23]

Тенденції зростання кількости православних парафій можна зауважити також у Потеличі. Найстаршою, без сумніву, була церква св. Миколая, розташована у південній частині ринку міста, — як можна вважати, ще зі староруським корінням, пов'язаним [illegible] торговельною функцією цієї оселі, відомої вже у XIII ст. Незрозумілим є існування та занепад чергової потелицької церкви св. мучеників Бориса і Гліба. Відомим є „Апостол“, переписаний 1559 р. **„у славном граде Потелѣч при настоятелѣ церкви святих великомученикѣв Бориса и Глѣба [...] при отцѣ Симеонѣ рукою [...] раба Божого Якима“**[24]. Можна припустити, що невдовзі ця святиня була зруйнована, а на її місці збудовано нову церкву Святого Духа[25]. До сьогодні існує переказ, що нібито фундатором церкви був гончарний цех у 1502 р.[26] У світлі сказаного необхідно перевірити обставини її виникнення на початку другої половини XVI ст. Обидва храми, св. Миколая і Святого Духа, зафіксовані [illegible] реєстрах від 1564 р.[27] У 1580 р. [illegible] Потеличі існувала третя православна парафія, можливо, Святої Трійці. До наших днів збереглася дзвіниця Троїцької церкви, час будівництва якої належить, згідно із записом на одвірках дверей [illegible] збереженого на сьогодні храму, до 1593 р. Саму церкву було розібрано у 1937 р.[28] Певним підтвердженням цього може бути леґенда початку XVII ст. (1601—1605) про конфлікт Луки, священика церкви Святої Трійці, зі своїми парафіянами, котрі усунули його зі святині і запросили нового священика — отця Стефана [illegible] церкви на передмісті. Лука арґументував свою позицію тим, що це, власне, він побудував у Потеличі

---

[22] AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 288—323, 447v.—480v., 444—503, k. 786—820.

[23] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, Бібліотека Богословської академії, Акти Холмської Консисторії, № 24, к. 6; Regestrum decanatus Sokaliensi sub tempus convocationis totique dioecesis Chelmensis, 1619 Conscriptis.

[24] Цей „Апостол“ зберігається: Biblioteka Narodowa w Warszawie. Zbiór rękopisów byłej kapituły greckokatolickiej w Przemyślu, N akc. 2496. Пор.: Щапов Я. Православная рукописная [illegible] в Польше как [illegible] истории культуры // Католицизм в России и Православие в Польше (XI—XX вв.) / Под. ред. И. Бардаха.— Варшава, 1997.— С. 72.

[25] Обставини занепаду церкви св. мучеників Бориса і Гліба [illegible] будівництва церкви Святого Духа [illegible] контексті хронології незрозумілими. Тому що, [illegible] одного боку, [illegible] від 1559 р. інформують про церкву Бориса і Гліба як про існуючу, а [illegible] другого — інше джерело, відносить будівництво церкви Святого Духа до 1555 р. на місці старшої, попередньої. Пор.: Миляева Л. Росписи Потелыча. Памятник украинской монументальной живописи XVII века.— Москва, 1971.— С. 30 (посилаємось при цьому [illegible] копії, що зберігаються у: Бібліотеці Національного музею у Львові (далі — НМ у Львові), від. рукописної і стародрукованої книги, Л. р., № 39730/1; Xięga Spisana wszystkich Legacyi Cerkwi Podgornej Potylickiej założenia Ducha Świętego a przed tym Xiążąt Ruskich SS. Chliba y Borysa — Roku Pańskiego 1726).

[26] Пор., напр.: Brykowski R. Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Pzeczypospolitej.— Warszawa, 1995.— S. 52, 57—58; Логвин Г. Н. Украина [illegible] Молдавия. Справочник-путеводитель.— Москва; Лейпциг, 1982.— С. 447.

[27] AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 51, k. 211—226; ks. p. 36, k. 288—323, 786—820.

[28] Слободян В. Церкви...— С. 450—452; Brykowski R. Drewniana architektura...— S. 60; Логвин Г. Н. Украина [illegible] Молдавия...— С. 446.

згадану церкву Святої Трійці[29]. Правдоподібно, наприкінці XVI ст. виникає четверта парафія — Різдва Пресвятої Богородиці (Рождественська). Усі ці парафії існували у 1619—1620 рр.[30]

Важко пояснити феномен Потелича у контексті кількости церков. Не схиляли його до цього ані величина, ані адміністративний рівень — як державний, так і церковний, чи тим більше його скромне економічне становище [redacted] той час. Отже, [redacted] нинішньому етапі це є проблема, яку важко розв'язати без ґрунтовних досліджень монографічного характеру.

Упродовж XVI ст. дві православні парафії функціонували [redacted] Стоянові, місті [redacted] недослідженим належним чином минулим, аналогічно Сокалю, зруйнованому під час татарських набігів [redacted] зламі XV—XVI ст. і відбудованому або перенесеному [redacted] інше місце у 1547 р.[31] З аналізу становища, яке було у 1619 р., можна зробити висновок, що стоянівські церкви ще раніше мали назви св. Еліама і св. Параскевії-П'ятниці; ці назви були актуальними ще наприкінці XVIII ст.[32]

По одній православній парафії протягом XVI ст. було у Добротворі, Раханях і Угнові — міських поселеннях, що існували ще у XV ст.[33] Окрім того, [redacted] Добротвором, поселенням зі староруським походженням, був пов'язаний монастир із церквою, який називали Язьвин (язьвинський) і котрий згадується щонайменше [redacted] 1549 р., коли Сиґізмунд-Авґуст підтвердив адміністрування цього монастиря добротвірським священиком Теодором (Chodor vel Fedor)[34].

Подібно до інших районів воєводства, у Белзькому повіті [redacted] XVI ст. закладались міста [redacted] землях колишніх сільських поселень. Так, у 1515 р. на місці села з аналогічною назвою засновано місто Угринів, де від 1531 р. відома церква[35]. Так само у Варяжі, місті від 1538 р., де церква існувала

[redacted] ЦДІА України у Львові, ф. 1, оп. 195 (1601—1605 рр.), с. 939. Як здається, ситуація [redacted] змінилась, оскільки через кілька років Лука пов'язаний з церквою Святого Духа, а Стефан надалі залишився священиком церкви Святої Трійці. (Там само.— Оп. 198, с. 1103, 1115.)

[redacted] Холмская Церковная Жизнь.— 1907.— Т. 2.— № 3.

31 Janeczek A. Osadnictwo...— S. 248; AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 81v.—84; ks. p. 34, k. 638—640v.; ks. p. 37, k. 254—267; ks. p. 36, k. 234—238; ks. p. 37, k. 438—454; ks. p. 36, k. 269—271v.; ks. p. 37, k. 510—511; ks. p. 51, k. 226v.—227; ks. p. 36, k. 288—323.

32 Regestrum [...] Sokaliensis, k. 6; Kołbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w latach 1772—1914.— Lublin, 1992.— S. 522; його ж. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne // Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku / Pod red. S. Litaka.— Lublin, 1998.— T. 2.— S. 308.

[redacted] AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 1—9v., 81v.—84; ks. p. 34, k. 638—640v.; ks. p. 37, k. 254—267; ks. p. 36, k. 234—238; ks. p. 37, k. 438—454; ks. p. 36, k. 269—271v.; ks. p. 37, k. 510—511; ks. p. 51, k. 226v.—227; ks. p. 36, k. 288—323, 786—820.

34 Теодор, руський священик [redacted] Добротвора, отримує всі добра „monasterium ruthenicum, Jazwin nuncupatur, circa oppidum ipsius Dobrothwor in sylva jacentum. Пор.: АВАК.— Т. XXIII.— № 74.— С. 60—61; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej... (далі — AGZ).— Lwów, 1884.— T. X.— N 846.— S. 56.

[redacted] Szczygieł R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku.— Lublin, 1989.— Aneks I.— S. 305; AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 81v.—84; ks. p. 34, k. 638—640v.; ks. p. 37, k. 254—267, 438—454; ks. p. 36, k. 269—271v.; ks. p. 37, k. 510—511; ks. p. 51, k. 226 v.—227; ks. p. 36, k. 288—323, 786—820.

від 1533 р.[36] У 1549 р. белзький староста Станіслав Тенчинський засновує на місці села Мости місто, назване на честь короля Сиґізмунда-Авґуста Авґустівом. З 1564 р. там відкривається церква — можливо, Благовіщення Пресвятої Богородиці[37]. Правдоподібним є існування православних парафій наприкінці XVI ст. в інших містах, котрі виникали в той час: у Флоріанові (одна) і Магерові (дві — св. Юра і св. Миколая). Церкви у цих містах згадуються у списках від 1619—1620 рр.[38]

Отже, наприкінці XVI ст. у Белзькому повіті було щонайменше 25 міських парафій, підтверджених в історичних джерелах, та чотири, можливо, існуючих. У міжчасі зникла одна парафія. Разом було б 29 парафій.

Мережа сільських парафій цього повіту (який тут розглядався без любачівської частини) була доволі стабільною, окрім того, досить густою. Протягом XVI ст. існували парафії в Теляжі, Ходиванцях, Домашеві, Двірцях, Городку, Гребенному (де було дві церкви — св. Миколая і, правдоподібно, св. Дмитра, обидві — на міському кладовищі)[39], Гійчому, Яструбичах, Кам'янці, Любичі-Волоській, Острові біля Сокаля, Пшеорську, Поздимирі, Раті, Радванцях, Руді (Волоській), Сельці біля Белза, Василеві і Журавцях. Напевно, протягом століття існував згаданий уже монастир в Городищі Васильянському[40].

Подібним чином можна розмірковувати про ті парафії, котрі, щоправда, не відображені у реєстрах аж до 30-х рр. XVI ст., а інколи навіть пізніше, але їх існування підтверджене вже у другій половині XV ст. Отже, це були парафії у Боратині, Цеблові, Хороброві, Долгобичеві, Карові, Махнові, Нестаничах, Ощові, Потуриці, Переводові, Сипицях (тепер Старе Село), Свитазеві, Тартакові, Типині, Ульгові (інакше знаний як Ульгівок) і Войславичах поблизу Сокаля, а крім того, в Губині (знаному як Губинок, 1573—1580), Піддубцях (1531—1542, але функціонувала також у 1619—1620 рр. і пізніше), Стенятині біля Тишівців (лише в 1564 р., але існувала і до 1674 р.), а також Вишневі біля Белза (1531—1533, як „sinagoga deserta")[41].

---

[36] Szczygieł R. Lokacje...— Aneks I.— S. 306; AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 34, k. 643v.—659; ks. p. 36, k. 239v.—262; ks. p. 37, k. 511v.—521; ks. p. 51, k. 226v.—227; ks. p. 36, k. 288—323, 786—820.

[37] Janeczek A. Osadnictwo...— S. 259; AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 51, k. 226v.—227; ks. p. 36, k. 288—323, 786—820; Lustracja województw...— S. 118. У 1564 р. король Сиґізмунд-Авґуст засновує церкву Благовіщення у Мостах (тобто Авґустові), APL, ChKGK, N 811, k. 443.

[38] Холмская Церковная Жизнь.— 1907.— Т. 2.— № 3. Відкритою справою є [illegible] існування православних парафій у цей період у новорозміщеному Томашеві (Любельському), особливо у зв'язку з тим, що дата самого розміщення є сумнівною. Здається, що процес його формування був розтягнений у часі на зламі XVI—XVII ст. і завершений [illegible] у 1621 р. Пор.: Szczygieł R. Lokacja prawna miasta Tomaszowa // Rocznik Tomaszowski.— 1983.— T. 1.— S. 23—26; його ж. Powstanie miasta Tomaszowa // Kalendarz Lubelski.— 1981.— S. 41—43. Перші повні згадки про церкви у Томашеві: св. Миколая у Львівському передмісті та Пресвятої Богородиці у Щебрешинському передмісті походять з 1623 р. Пор.: Peter J. Szkice z przeszłości miasta kresowego.— Zamość, 1947.— S. 36—37.

[39] APL, ChKGK, N 811, k. 414—414v. У 1564 р. в Гребенному було „2 священики". Див.: Lustracja województw...— S. 127. Це явище, можливо, відображає змішаний етнічний характер села, заселеного русинами та волохами.

[40] Ваврик М. Нарис...— С. 192.

[41] AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 1—9v.; ks. p. 34, k. 643v.—659; ks. p. 37, k. 259v.—275; ks. p. 36, k. 239v.—262; ks. p. 37, k. 438—454; ks. p. 36, k. 272—282v.; ks. p. 51, k. 211—226; ks. p. 36, k. 786—820.

У 30—40-х рр. XVI ст. з'являються нові церкви у Будинині, Хлівчанах, Хлоп'ятині (у 1531—1535 і 1564—1575 рр. як „sinagoga deserta"), Городиловичах, Корчмині, Лісках, Підледові, Речиці (Річищі), Ратичеві, Ріплині, Рогізному, Шмиткові, Щеп'ятині (у 1531—1535 рр. [illegible] „sinagoga deserta", згодом лише від 1564 р.), Тудорковичах, Вербиці, Виткові біля Угринова, Зимному, Жужелі (усі від 1531 р.); Чортовці, Копитові (у 1533—1535 рр. як „sinagoga deserta"), Підгірцях біля нинішнього Томашева Любельського, Спасова, Телятина, Вербіжа (усі від 1533 р.); Добросина, Конвиці (тепер Ярчів), Скоморохів, Жнятина, Жабчого (усі від 1535 р.); Гори біля Белза, Клятви, Корчина, Микулина, Наброжа, Руди біля Потелича, Сельця-Бенькового (Sielcze Bienkowo) (усі від 1540 р.), а також Верхрати (теж від 1540 р., хоч у цьому випадку існування її як монастирської можливе уже від початку XVI ст.) і Тарнаватки (від 1541 р.)[42].

Парафії в Дубі і Снятичах були фіскально залежними від Холма, і тому їх розміщували [illegible] межах Холмського повіту, [illegible] тепер [illegible] огляду [illegible] статистичний ракурс будуть розглянуті як належні до Белзького повіту.

Розвиток парафіяльної мережі цього реґіону інтенсифікувався у другій половині XVI ст., коли відзначалися подальші згадки про церкви. Так, у 1564 р. з'являються парафії у Бутині, Боб'ятині, Бешеві, Доманіжі (на початку XV ст. тут згадувався монастир), Городиславичах, Горбкові, Корнях, Михалеві біля Крилова, Недіжеві, Посадові, Пархачі, Реклинці, Річках, Сімниці, Сагрині, Стенятині біля Сокаля, Сушні, Ульвівку, Верхраханях (тепер Верехані), Волі-Комарівській, тобто Монастирі, біля Тартакова, Верхрічиці (тепер Верщиця), Завишні, Зубовичах. Цей процес поглиблювався у 70—80-х рр. XVI ст., коли почали функціонувати парафії в Голубому, Лучицях, Новосілках біля Рогозна, Перемислові, Переспі, Прусьому, Рожджалові, Тенетиськах (усі від 1573 р.), Шарпанцях (1573—1578 рр., однак існував у 1619—1620 рр.), Потаричі (від 1575 р.), Улицькому (від 1578 р.), Вепровому Озері (від 1582 р.)[43] і Голому (від 1587 р.)[44].

Крім перелічених парафій, що мали характер постійних фундацій, згадані такі, котрі існували лише [illegible] певний період у тому столітті, але переважно з'являлися знов у XVII ст. Це стосується, зокрема, таких місцевостей: Довжнів (1564—1573 рр., з'явився, однак, у 1674 р.)[45], Гільче (у 1531 р. як „sinagoga deserta", повторно у 1674 р.)[46], Корчин (у 1531—1533 рр. як „sinagoga deserta", повторно у 1674 р.)[47], Ликошин (у 1564—1575 рр. як „sinagoga deserta"), Миців (1531—1564 рр., повторно у 1674 р.)[48], М'яновиця (1573 р. як „sinagoga deserta"), Перв'ятичі (1564 р. як „sinagoga deserta"), Стенятин біля Тишівців (1564 р., згадується теж

---

42 AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 84v.—165; ks. p. 34, k. 643v.—659; ks. p. 37, k. 259v.—275; ks. p. 36, k. 239v.—262; ks. p. 37, k. 438—454; ks. p. 36, k. 272—282v.; ks. p. 51, k. 211—226; ks. p. 36, k. 786—820.

43 Stworzyński M. Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej.— 1834.— T. 2 (взято: AGAD w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, N 1815, Biblioteka Archiwum Państwowego w Lublinie).— S. 207.

44 Слободян В. Церкви...— С. 443.

45 AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 72 (Pogłówne województwa bełskiego z 1674 r.), k. 348v.

46 Там само.— К. 325.

47 Там само.— К. 368v.

48 Там само.— К. 342.

у 1674 р.)[49], Щиховиці (1538—1564, 1553 рр. у межах Холмського повіту, з'являється у 1674 р.[50]), Тарношин (1573—1575 рр. як „sinagoga deserta“), Вишнів (1531—1533 рр. як „sinagoga deserta“), Витків біля Нестаничів (1533—1542), а також Жерники (1564)[51].

У світлі згаданих списків парохів з 1619—1620 рр. можливим є існування в кінці XVI ст. православних парафій у Диниськах, Хохолові, Половому і Савчин у Сокальському та в Білій, Дев'ятирі, Липському і Лосинці у Потелицькому деканатах. Подібні припущення можна зробити з факту заснування у 1579 р. священиком Кунатом села Сіра Воля (потім Сірий Кут, тепер Сіроволя), хоч згадки про церкву походять лише з кінця XVII ст.[52]

Отже, наприкінці XVI ст. на розглянутій території функціонувало близько 120 сільських парафій та дев'ять не підтверджених у джерелах, але, мабуть, наявних. Крім того, були згадки про 13 церков, котрі зникли за невідомих обставин. Можна, отже, вважати, що разом упродовж цього часу було близько 142 сільських парафій. Разом з міськими, підтвердженими чи припущеними, це становить близько 170 усіх парафій. На одну сільську парафію припадало у середньому 1,8 поселення, якщо ж врахувати ще міста, то середня цифра знижується до 1,6 місцевости на парафію.

Городельський повіт

У Городельському повіті, що становив анклав Белзького воєводства на Холмській землі, протягом майже всього XVI ст. було три міських парафії лише в його столиці Городлі: Воскресіння Господнього, св. Миколая (Микулинська) і св. Параскевії-П'ятниці (П'ятницька). Усі вони існували і в XVII ст.[53]

Наприкінці XVI ст. городельський староста Ян Сенявський заснував у 1588 р. у пасмі надбужанських доріг (як ліво-, так і правобережної) два міста: Коритницю (Время) та Дубну (звану пізніше Дубенкою)[54]. Коритниця виникла на землях Паридубів зі старою традицією парафіяльної церкви, що сягала щонайменше другої половини XV ст. і перейняла вже існуючу святиню. Інакше було з Дубній, що виникла на місці села з тією ж назвою, але заселеного мішаним русько-волоським елементом[55], де раніше не було церкви. Можна припустити, що парафію (ще як православну) створено невдовзі після надання Дубній статусу міста. Церква Святої Трійці існувала ще у 1599 р.[56] Отже, доходимо висновку, що в

49 AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 72, k. 364v.

50 Там само.— K. 353.

51 Там само.— Ks. p. 51, k. 211—226; ks. p. 36, k. 786—820.

52 Janeczek A. Osadnictwo...— S. 163; Котлинский Н. Список церквей и монастырей Холмской Руси (б[ывшей] Люблинской и Седлецкой губернии) существовавших до унии и во время ея по сохранившимся известиям и памятникам старины.— Холм, 1913.— С. 55.

53 AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 14v.—16, 81v.—84; ks. p. 34, k. 638—640v.; ks. p. 37, k. 254—267; ks. p. 36, k. 234—238; ks. p. 37, k. 466v.—468v.; ks. p. 51, k. 231v.—233; ks. p. 36, k. 334—339; 830—834v.; Lustracja województw...— S. 86; Холмская Церковная Жизнь.— 1906.— Т. 1.— № 5.

54 Szczygieł R. Lokacje...— Aneks I.— S. 301, 306.

55 Lustracja województw...— S. 91; Janeczek A. Osadnictwo...— S. 178.

56 APL, ChKGK, N 772, k. 1 (привілеї для церков з 1599 р.); Котлинский Н. Список...— С. 13.

Городельському повіті наприкінці XVI ст. було п'ять міських парафій у трьох осередках.

Мережа сільських парафій характеризувалася у цей період порівняно значною стабільністю. Протягом цілого століття існували парафії в уже згадуваних Паридубах, Стрільцях і Стрижеві[57]. У 30-х рр. XVI ст. з'явилися такі парафії: Хижовичі, Гусинне, Лушків, Монятичі, Неледів, Стожариці і Шпиколоси[58]. У 1531—1573 рр. існувала парафія у Підгірцях біля Грубешова (де практично упродовж усього часу церква називалася „deserta"[59]), але лише [redacted] 1535 р. вона фраґментарно згадується як також зруйнована церква у Лущеві[60]. У другій половині XVI ст. [redacted] межах того ж повіту виступає парафія у Сліпчі[61], що попередньо належала до Холмського повіту.

Упродовж століття з'явилося ще 13 сільських парафій, [redacted] яких до кінця століття залишилося лише 11. Разом [redacted] міськими їх, отже, було 16, що дає у середньому одну парафію на 2,56 поселення (для мережі сільських парафій цей показник зростає відповідно до цифри 3,81).

Грабовецький повіт

Грабовецький повіт характеризувався низьким рівнем урбанізації, тому міська парафія існувала протягом XVI ст. лише в Грабівці[62]. Ця територія була насичена, очевидно, міцними польськими поселеннями, через що й мережа сільських парафій була тут порівняно ненасиченою і особливо підлягала впливам великих флуктуацій.

Упродовж XVI ст. постійно згадуються церкви у Криницях і Комарові[63], але [redacted] 30-х рр. додатково в Черміній (згаданому [redacted] 1535 р. у межах Белзького повіту), Дерожні, Горишеві-Руському, Менчині, Пересоловичах і Свиднику[64]. У другій половині того ж століття з'являються парафії у Горишеві-

---

[redacted] AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 14v.—16; ks. p. 34, k. 676—678; ks. p. 37, k. 294v.—297, 466v.—468v.; ks. p. 51, k. 231v.—233; ks. p. 36, k. 334—339, 490, 830—834v.; Lustracja województw...— S. 86—91. У Паридубах церква св. Михайла згадується у листі від 4 березня 1579 р. Петра Воронецького, дворянина, [redacted] Курбського, власника цього села. Пор.: Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей [redacted] приходов Волынской епархии.— Почаев, 1903.— Т. 5: Ковельский уезд.— С. 115.

58 AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 84v.—165; ks. p. 34, k. 676—678; ks. p. 37, k. 294v.—297, 466v.—468v.; ks. p. 51, k. 231v.—233; ks. p. 36, k. 334—339, 490, 830—834v.

59 Там само.— Ks. p. 36, k. 84v.—165; ks. p. 34, k. 676—678; ks. p. 37, k. 294v.—297, 466v.—468v.; ks. p. 51, k. 231v.—233; ks. p. 36, k. 334—339.

60 Там само.— Ks. p. 37, k. 294v.—297.

[redacted] Там само.— Ks. p. 51, k. 231v.—233; ks. p. 36, k. 334—339, 490, 830—834v.

[redacted] Там само.— Ks. p. 36, k. 16v.—18v., 81v.—84; ks. p. 37, k. 254—267; ks. p. 36, k. 234—238; ks. p. 37, k. 463—466; ks. p. 36, k. 269—271; ks. p. 37, k. 510—511; ks. p. 51, k. 228—231; ks. p. 36, k. 325—332v., 821—828.

63 Там само.— Ks. p. 36, k. 16v.—18v.; ks. p. 34, k. 671v.—673, k. 711; ks. p. 37, k. 290—292v., 463—466, 525v.—528v.; ks. p. 51, k. 228—231; ks. p. 36, k. 325—332v., 481v.—483v., 821—828.

[redacted] Там само.— Ks. p. 34, k. 671v.—673, 711; ks. p. 37, k. 290—292v., 463—466, 525v.—528v.; ks. p. 51, k. 228—231; ks. p. 36, k. 325—332v., 481v.—483v., 821—828.

Ляському (Польському), Лазиськах, Стаброві[65] і Заваловi[66]. Крім уже перерахованих, що мали тривалий характер, згадуються інші, тимчасово зниклі або зовсім зниклі, парафії.

У 30-х рр. XVI ст. згадуються церкви у Князестанах, Маличях (як „sinagoga deserta", у 1535 р. в межах Белзького повіту), а також Заборцях[67]. Поодиноку згадку про Волю-Комарівську можна лише поєднати з парафією у Крамарові[68]. Крім того, у 1564—1573 рр. існувала церква в Лабунях, пізніше як „deserta"[69] (з'явилося у літературі аж 1749 р.), а від 1542 до 1573 р. діє церква у Вербові[70] (згадана у 1619—1620 рр. в межах протосвященства Щебрешинського).

Остаточно всіх сільських парафій Грабовецького повіту було на той час 17, але наприкінці XVI ст. залишилося лише 13. Разом з одною міською було 14 сільських, що становить у середньому 4,21 поселення на парафію (у сільській мережі — 4,49).

Буський повіт

У Буському повіті головним міським осередком був Буськ, столиця староруської волости і, можливо, центр племени бужан у протодержавний період[71]. Протягом XVI ст. в Буську існували три парафії: св. Миколая, св. Параскевії-П'ятниці і св. Онуфрія[72]. Їх генезис необхідно виводити з періоду, коли Буськ формувався як один осередок поселення на основі аж трьох городищ. Процес їх об'єднання закінчився ще у XIV ст.

Правдоподібно, найстаршою була церква св. Миколая, розташована на північний схід від так званого великого городища — біля ринкової площі у Старому місті. Ця церква обслуговувала переважно купців у торгові дні, згодом її називали „міською". Тут, очевидно, була резиденція протосвященика та існувало братство[73]. Друга церква, св. Параскевії-П'ятниці, містилася на так званій Довгій Стороні, одному з передмість Буська з боку річки Солотвини і називалась Передміською. Третя церква, св. Онуфрія, була у передмісті Воляни, в центрі наймолодшого городища над річкою Рокитною[74]. Ці три парафії були релігійною основою для

---

65 У 1584 і 1591 рр. згадується стабрівська церква. Пор.: Stworzyński M. Opisanie...— T. 2.— S. 164.

66 AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 51, k. 228—231.

67 Там само.— Ks. p. 34, k. 671v.—673, 711; ks. p. 37, k. 290—292v., 463—466.

68 Там само.— Ks. p. 36, k. 84v.—165.

69 Там само.— Ks. p. 51, k. 228—231; ks. p. 36, k. 325—332v.

70 Там само.— Ks. p. 37, k. 525v.—528v.; ks. p. 51, k. 228—231; ks. p. 36, k. 325—332v.

71 Тихомиров Н. Древнерусские города.— Москва, 1956.— С. 322—328.

72 AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 18v.—21, 81v.—84; ks. p. 37, k. 254—267; ks. p. 36, k. 234—238; ks. p. 37, k. 455—458; ks. p. 36, k. 269—271v.; ks. p. 51, k. 234—237; ks. p. 36, k. 836—842.

73 ЦДІА України у Львові, ф. 3, оп. 12, с. 914 (1620 р.).

74 Petehyrycz W. Bełz i Busk...— S. 71—72; Biblioteka Narodowa w Warszawie. Zbiór rękopisów byłej kapituły greckokatolickiej w Przemyślu, N akc. 2890; Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiey y Bełzskiey [...] roku 1696 [...] spisany. Protopopia buska, k. 24v.

мешканців Буська, бо їх кількість не змінилась до кінця XVIII ст.[75] Можливо, що наприкінці XVI ст. у Буську виник монастир з церквою Воздвиження Чесного Хреста, бо згадується він уже в 1603 р.[76]

Одна парафія була у Стремільчому, що розташувалось завдяки старанням Матея Лаща у 1503 р. на місці села з тією ж назвою, де церква існувала протягом XVI ст.[77] У 1538 р. безперервно функціонувала церква в селі Щуроповичах, теж заснованому 1529 р. буським старостою Якубом Сецигньовським на місці села з волоським минулим[78]. П'ять міських парафій у трьох осередках Буського повіту становлять їх остаточну кількість у масштабах усього століття.

Із сільських парафій у той час існували: Вільшаниця (Ольшаниця), Ляшків, Лопатин, Оглядів, Острів, Побужани, Станин (згаданий у 1507 р. в межах Белзького повіту) і Утішків, Хмільно. Подібним чином можна міркувати про Княже і Ріпнів, де церкви аж до 30-х рр. XVI ст. не згадуються, але відомо, що вони існували у другій половині XV ст.[79]

У 30-х рр. XVI ст. з'являються нові парафії: Дмитрів, Миколаїв, Незнанів, Опліцько, Павлів, Холоїв (усі у 1531 р.), Козлів (1533)[80], а також Гувин (1536)[81].

У другій половині XVI ст. є нові згадки, внаслідок чого кількість занотованих сільських парафій цього повіту подвоїлась. Це стосується таких місцевостей: Балучин, Бортків, Чаниж, Купче, Полонична, яку звали ще Степанова Воля, Ператин, Радехів, Скварява, Воля-Деревлянська (усі з 1564 р.), Грабів (1573—1578), Гумнище, Куликів, Соколова Воля, Смарів (усі з 1573 р.). Троє з перелічених сіл, а саме Полонична, Соколова Воля і Воля-Деревлянська, були засновані на „сирому корені" близько середини XVI ст.[82]

Час від часу згадувались церкви у Безбрудах (1531—1535 рр., з'явилась у 1662 р.[83]), Борилові (1531—1535 рр., а також 1573 р., усі як „sinagoga deserta"), Деревлянах (1531—1535), Красному (1535—1580), Кривому (1564), Немилові (1573 р. як „sinagoga deserta") і Романові (1531—1535 рр. як „sinagoga deserta")[84].

---

[75] Kołbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach...— S. 287; його ж. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej...— Lublin, 1998.— S. 306.

[76] ЦДІАУраїни у Львові, ф. 3, оп. 11 (йдеться про маєтки, закріплені за руським монастирем); оп. 43 (згадується монастир 1609 р.).

[77] Szczygieł R. Lokacje...— Aneks I.— S. 304; AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 18v.—21; ks. p. 37, k. 278v.—282v.; ks. p. 36, k. 234—238; ks. p. 37, k. 455—458; ks. p. 36, k. 341—347v., 836—842.

[78] Janeczek A. Osadnictwo...— S. 257; AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 234—238; ks. p. 37, k. 455—458, 510—511; ks. p. 51, k. 234—237; ks. p. 36, k. 341—347v.

[79] AGAD w Warszawie, ASK, I, ks. p. 36, k. 18v.—21; ks. p. 34, k. 661—663v.; ks. p. 37, k. 278v.—282v.; ks. p. 36, k. 263—267v.; ks. p. 37, k. 455—458, 521—523; ks. p. 51, k. 234—237; ks. p. 36, k. 341—347v., 836—842.

[80] Там само.— Ks. p. 36, k. 84v.—165; ks. p. 34, k. 661—663v.; ks. p. 37, k. 278v.—282v.; ks. p. 36, k. 263—267v.; ks. p. 37, k. 455—458, 521—523; ks. p. 51, k. 234—237; ks. p. 36, k. 341—347v., 836—842.

[81] Там само.— Ks. p. 37, k. 363.

[82] Там само.— Ks. p. 51, k. 234—237; ks. p. 36, k. 341—347v., 836—842.

[83] Там само.— Ks. p. 72 (Pogłówne województwa bełskiego z 1662 r.), k. 189v.

[84] Там само.— Ks. p. 36, k. 84v.—165; ks. p. 34, k. 661—663v.; ks. p. 37, k. 278v.—282v.; ks. p. 36, k. 263—267v.; ks. p. 37, k. 455—458, 521—523; ks. p. 51, k. 234—237; ks. p. 36, k. 341—347v.; ЦДІА України у Львові, ф. 3, оп. 9, спр. 10, с. 927.

Отже, наприкінці XVI ст. у Буському повіті було 33 сільські православні парафії, [redacted] протягом століття їх було 40 (разом з сімома занепалими). У середньому на одну парафію припадало двоє сіл. Беручи до уваги міста, середня величина становила близько 1,7 поселення на парафію.

У масштабах воєводства (в частині, що належала до Холмської єпархії) в XVI ст. у містах церков було щонайменше 41, у тому числі 37 повністю підтверджених даними з джерел (одна в міжчасі занепала), [redacted] також чотири, що існують [redacted] припущень. Сільських церков було разом 212, у тому числі 203 письмово підтверджених (26 занепало) і дев'ять, очевидно, наявних. Отримані результати, що ґрунтуються на аналізі конкретного архівного матеріалу, видаються найправдоподібнішими і ближчими до фактичного стану справ. Безперечно, необхідно ще додати певну кількість церков, які з різних, часто індивідуальних, причин були упущені [redacted] реєстрах і податкових витягах. Прийнятною [redacted] величина похибки на 10—15 відсотків від відомої кількости церков. Тому остаточно можна підсумувати, що наприкінці XVI ст. у частині Холмської православної єпархії, що перебувала у Белзькому воєводстві, було близько 275—290 церков.

Тут у світлі наведених даних варто здійснити аналіз позиції А. Янечка, знавця проблем, пов'язаних із заселенням Белзького воєводства і ширше — всього польсько-руського порубіжжя. У своїй праці, яку тут уже багато разів цитовано нами, він припускає, що на зламі XVI—XVII ст. в Белзькому воєводстві було близько 300—350 церков[85]. Ці припущення можна прийняти за вірогідні, але з одним застереженням: Белзьке воєводство було охоплене межами двох єпархій — Холмської і Перемишльської (до якої належав колишній Любачівський повіт). Отже, від наведеної цифри слід відняти ті церкви, котрі належали до Перемишльської єпархії. Можна припустити, що було їх тоді близько 40. У зв'язку з цим наведені тут дані не є суперечливими.

Такий стан речей має певне підтвердження у зв'язку з собором священиків із белзької курії (oficjalatu) (під яким слід, мабуть, розуміти в якомусь ширшому аспекті обговорену тут територію Холмської єпархії, яка містилась у Белзькому воєводстві), що мав відбутися у 1626 р. і не відбувся, куди повинно було приїхати „з триста священиків"[86]. Щоправда, ця цифра не [redacted] цілком вірогідною, оскільки в парафії могло бути більше,

---

[85] Janeczek A. Osadnictwo...— S. 59—60.

[redacted] Цей собор, хоч і не відбувся, [redacted] прикладом складної ситуації в Холмській дієцезії у період протистояння Православної та Греко-Католицької церков. Це ілюструє наведений далі фраґмент, у котрому необхідно особливо звернути увагу на особу, [redacted] очолювала Белзьку курію, та [redacted] кількість йому підлеглих священиків: „Gdy iegomość ociec metropolita chciał wisitować popow bełskich y tych, ktorzy do protopopiey Bełskiey należą, także y insze protopopie, w woiewodztwie Bełskim będące, wysłał zwyczayne swoie uniwersały, zzywaiąc, ich na synod do Bełza, oni przerzeczeni mieszczanie sami przez się y przez różne osoby, [redacted] mianowicie przez iakiegoś popa Prokopa [...], ktorego samiż propria authoritate obrali, instituowali y do cerkwie swiętego Spasa w Bełzie, mimo wiadomość [redacted] po gotowiu approbacią władyki Chełmskiego, albo officiała iego, introducowali, przez tego Prokopa naywięcey wszytkich popow, ktorzy się mieli stawić na sobor, pobuntowali [...], tak iż [redacted] trzech set popow, ktorzy na ten sobor przybyć mieli, y ieden nie przybył" (АВАК.— Т. XXIII.— № 75.— С. 62).

ніж один священик[87], але у кінцевих підрахунках становить величину настільки ретельно підтверджену іншими джерелами, що може бути прийнятою.

XVII ст. разом з кризою, пов'язаною з фактом існування двох Холмських єпархій — православної і греко-католицької, здається, принесло спад розвитку територіального поширення організації, у тому числі й парафіяльної. Цей реґрес був призупинений у XVIII ст., коли Холмська греко-католицька єпархія досягла відповідної кількости церков, і навіть дещо більшої, ніж наприкінці XVI ст. У 1772 р. в частині, що належить обговорюваній території (тобто деканати Белзький, Буський, Городельський, Потелицький, Сокальський, Стоянівський, Струмілецький, Щуровецький, Тартаківський, Томашівський, Тишовецький, Угнівський і Варязький), вона налічувала 317 парафіяльних і дочірніх церков[88].

З польської переклала
Марта ФЕДИК-КОЗАК

Andrzej GIL'

PARISH NETWORK OF THE KHOLM ORTHODOX DIOCESES IN THE BELZ VOIVODE TERRITORY OF THE 16TH. C.

The Belz voivode territory was divided in the 16th century between the two Orthodox dioceses, — Peremyshl' and Kholm. The Lyubachiv province and part of Belz constituted the Peremyshl' diocese. The Kholm diocese was comprised of Kholm, Bus'k, Hrabovets', Horodlo districts and part of Belz. The number of parishes was fluid, especially with the emergence of two new dioceses in the 17th century, — one Orthodox and the other Greek Catholic. At the turn of the 17th century, the Belz voivode territory boasted as many as 300—350 churches. If we were, however, to take away the 40-odd churches that belonged to the Peremyshl' diocese, the overall number of churches then was just a little over 300.

[87] Такі приклади можна знайти на території Холмської дієцезії у середині XVIII ст. Наприклад, у парафії Домашів було чотири священики, як і у парафії Бутини, а в парафії Хлівчани їх було аж 13. Пор.: APL, ChKGK, N 10, k. 431—439.

[88] Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej...— S. 298—311.

Володимир ПРИШЛЯК

ДО ПИТАННЯ ПРО ТОРГОВЕЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ І МИТНІ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Торговельні комунікації та їх правове реґулювання

При розгляді історичних умов розвитку торговельних взаємин між українськими землями одне з чільних місць займає питання про стан та еволюцію мережі торговельних шляхів. Разом з тим, історія торговельних комунікацій великою мірою пояснює політичні та культурні чинники історичного розвитку.

Процес складання певної системи основних шляхів на українських землях тривав від часів Київської держави до початку XVII ст. Торговельні маршрути, як правило, вибирали не довільно, а враховуючи географічні умови місцевости. Водні комунікації завжди впливали на конфіґурацію сухопутних. Тому середньовічні та пізніші сухопутні дороги помітно тяжіли до річкових вододілів. Певна консервативність у цьому пояснювалась і довготривалою дією шляхового примусу, складського права та митної системи, які в комплексі творили головні реґламентаційні умови для ведення торгівлі. Тому головні напрямки торговельних шляхів тривалий час не зазнавали кардинальних змін. На цей факт впливало й те, що второваність доріг та їх незмінність визначали розташування окремих господарств, які були пов'язані саме з цими, а не з іншими дорогами[1].

Умовна класифікація торговельних артерій на міжнародні, міжреґіональні та місцеві, а також на гостинці та дороги або шляхи, дає змогу визначити пріоритет одних над іншими[2]. При всій умовності цього поділу слід врахувати також специфіку так званих соляних, волових і татарських шляхів, які у процесі експлуатації виконували комплексні функції.

Спроба реконструкції мережі торговельних шляхів (див. карту) свідчить, що від таких міст, як Київ, Львів, та інших важливих центрів торгівлі радіально розходились торговельні артерії.

1700 р. Іван Мазепа затвердив маршрути торговельних шляхів міжнародного значення, які суходолом та водою вели зі Стародуба та Чернігова

---

[1] L e w i c k i S. Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich // Sprawozdania z czynności i posiędzeń wydz. histor.-filoz. Akademji Umiejętności. Rok 1906.— Kraków, 1907.— S. 12.

[2] R u l i k o w s k i E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // Ateneum.— Warszawa, 1878.— T. 3.— S. 509, 524; T. 4.— S. 70.

до Кеніґсберґа та Риги[3] — торговельних центрів, через які й українські землі входили до світової торговельної мережі. У першій половині XVIII ст. не втрачав свого значення такого ж рівня гостинець Краків—Чигирин, який ішов через Ярослав—Перемишль—Львів—Зборів—Верещаки-Вишні, неподалік Збаража[4]. Не менш важливим був гостинець Львів—Батурин, який з кінця XVII ст. вважався одним [redacted] найпожвавленіших в українських землях і вів зі Львова, південніше Буська, на Броди—Дубно—Остріг—Межиріч—Житомир—Білогородку—Київ—Бровари—Ніжин—Борзну аж до гетьманської резиденції. Серед таких великих міжреґіональних торговельних артерій слід виділити тракт Глухів—Белз, що вів із другої гетьманської столиці через Сосницю—Чернігів; існував ще й інший варіант: через Козелець на Київ—Фастів—Полонне—Заслав—Берестечко—Сокаль[5].

Мережа доріг на Волині через історичні обставини віддавна була добре розвиненою. Через західну частину Волині проходили важливі шляхи, що зв'язували Наддніпрянську Україну з Польщею та іншими країнами Центральної та Західної Європи, [redacted] Руське і Белзьке воєводства та Поділля — [redacted] Білоруссю та Литвою. Зі сходу [redacted] захід через Волинь проходили дві великі магістралі „горизонтального" напрямку. Перша вела через Житомир, Корець, Гощу, Рівне, Клевань, Олику, Луцьк, Торчин, Войницю, Хоболтову, Володимир і далі розгалужувалась у напрямках: від Грубешова — до Замостя і від Городла — до Холма. З Луцька цей шлях мав також відногу через Ковель і, ймовірно, Вижву або Ратне — до Берестя, творячи таким чином цілісну магістраль Київ—Берестя. Другий шлях [redacted] Гетьманщини на Волинь вів через містечко Романів Київського воєводства на Полонне, Ямпіль, Крем'янець, Радивилів, звідки одна дорога йшла [redacted] Лопатин, Стоянів, Сокаль, Белз, а друга через Олесько, Золочів, Глиняни вела до Львова[6]. Цей один з ключових міжреґіональних трактів, на думку О. Русова, [redacted] районі Полонного роз'єднувався, і до Києва можна було потрапити або через Романів, Чернігів, Коростишів, Білогородку, або ж через Чуднів, Котельню, Фастів, Васильків, Чорногородку і Новосілки[7].

Західні й східні землі України об'єднувала низка менших доріг, які через історичні обставини у різні періоди то набували вагомого значення, то занепадали. Помітну роль у товарообміні між західноукраїнським реґіоном і Наддніпрянщиною відігравав гостинець Львів—Почеп через Київ[8]. У Буську від цього шляху йшла дорога на Кам'янець-Подільський, [redacted] звідти через Бар з'єднувалась з Вінницею та Брацлавом. На цій трасі відомими були менші

[redacted] Величко С. Літопис / Переклав [redacted] книжної української мови В. Шевчук.— К., 1991.— Т. 2.— С. 600—602.

4 К[онискиий] О. „Писанный крест" // Киевская Старина.— 1887.— Т. 11.— С. 586.

[redacted] Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны.— Ч. 1.— Т. 3: Очерки торговли [redacted] торгового капитализма Гетманщины в XVII—XVIII ст.— Одесса, 1923.— С. 193, карта.

6 Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i arheologicznym.— Lwów, 1864.— T. 1.— S. 22, 199.

7 Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII [redacted] и некоторые данные [redacted] Днепре из [redacted] конца прошлого столетия.— К., 1876.— С. 89.

8 Topolnicki J. Mapa do dziejów Polski.— Wiedeń, 1888 // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 742, оп. 1, спр. 538, арк. 1.

дороги, як-от Сатанівський гостинець, який проходив зі заходу на схід — [redacted] Теребовлі до Сатанова — одного [redacted] центрів ярмаркової торгівлі західної частини Поділля. Принагідно 1733 р. згадуються Іванівський та Хоростківський старий і новий гостинці, „де місцями [redacted] облогах були глибоко вигризені колії“[9]. Велике значення [redacted] міжнародний тракт „великий гостинець“, або „королівська дорога“, відомий також і під назвою Молдавського шляху, або Волоського гостинця, який з'єднував Варшаву і Ясси, [redacted] звідти чорноморським фрахтом вів до Константинополя. Інший — північний — варіант відтинку Молдавського шляху проходив зі Львова на Тернопіль і далі згаданим уже раніше Кам'янецьким трактом до Ясс і Галацу[10]. З Ясс — одного з центрів балканської торгівлі — дорога до Києва проходила через Могилів, Немирів, Паволоч або Полонне і Васильків. Цей шлях визначався також митницями, які купцям [redacted] товарами обминати було не вільно[11].

Від Білої Церкви [redacted] село Янівку, [redacted] звідти до Дніпра вів Іскрин шлях, який ще називали Самусьовим шляхом. Через села Митницю і Триліси та місто Фастів проходив Караванський шлях. Етимологія [redacted] села Митниці вказує на виникнення цього поселення на пожвавленому торговельному тракті, що перетинав російсько-польський кордон і вів у напрямку Волощини. Саме тут російський уряд влаштував спочатку форпост і заставу, а потім митницю[12]. У районі Василькова концентрувалися також три шляхи, які вели з Кам'янця-Подільського, Бродів і Бердичева, останній тракт мав назву Королівського[13].

З Гетьманщини на Слобідську Україну з Києва вів гостинець через Бровари, Баришпіль, Переяслав, Золотоношу, Кременчук, Полтаву до Харкова. У Переяславі від нього розгалужувалася дорога на Прилуки, Конотоп і Глухів. Звідти йшов шлях [redacted] Ромни, Гадяч, Полтаву, Нові Санжари та Кобеляки, творячи таким чином разом [redacted] Дніпром своєрідне торговельне кільце[14]. З 1775 р. зберігся опис шляху, що вів зі Стародубського полку „до Польщі“[15], а також опис дороги від Харкова до Ізюма[16].

Київ творив головну мережу доріг і тому займав центральне місце [redacted] всіх горизонтальних і вертикальних шляхових перехрестях. Київський тракт називався головним[17]. З Києва на Москву дорога вела через Остер та Чернігів[18]. Після перенесення гетьманської столиці [redacted] поруйнованого Батурина до Глухова туди вели головні тракти [redacted] Києва, Стародуба, Почепа, [redacted]

---

[9] ЦДІА України у Львові, ф. 17, оп. 1, спр. 182, арк. 713—714.

[10] Atlas Historyczny Rzeczypospolitej Polskiej.— Warszawa; Wiedeń, 1899—1904.— S. 2.

[11] Шевченко Ф. П. Шляхи сполучення України з балканськими країнами в XVII—XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1985.— Вип. 11.— С. 54.

[redacted] Левченко М. Старинные тракты, [redacted] дороги в Южной России // Киевская старина.— 1882.— Т. 2.— С. 545.

[13] Rulikowski E. Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym [redacted] statystycznym.— Warszawa, 1853.— S. 19.

[redacted] Слабченко М. Е. Организация...— С. 193.

[redacted] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 59, оп. 1, спр. 2692, арк. 2.

[16] Там само.— Ф. 1725, оп. 1, спр. 616, арк. 167.

[17] Там само.— Ф. 51, оп. 3, спр. 10677, арк. 9; Ділова [redacted] Волині і Наддніпрянщини XVII ст.— К., 1981.— С. 44.

[18] Ткаченко М. М. Остер [redacted] XVII—XVIII вв. // Записки історико-філологічного відділу УАН.— К., 1925.— Кн. VI.— С. 154.

через Тулу проходив офіційний магістральний гостинець з Москви[19]. З Глухова шляхи вели до Чернігова, Переяслава та інших міст[20]. Ці головні шляхи підтримувались у належному стані, про що свідчить розпорядження Генеральної військової канцелярії з 1743 і 1748 рр. про ремонт мостів, гребель і гатей на головних трактах[21]. У збірці О. Лазаревського зберігся опис трьох доріг, які проходили через Ніжинський полк, а саме: 1) від границі Київського полку до Товстодубого; 2) від Глухова до Стародуба; 3) від Кролевця до Чернігова. Для ремонту гребель та мостів на цих дорогах з Глухівської сотні було залучено 300 чоловік з кіньми, сокирами, долотами, свердлами, заступами і лопатами. На гаті, мости, помости і поруччя використовували дубове кілля, сваї і бруси[22]. Під 1724—1725 рр. відома згадка про лагодження гатей місцевими мешканцями на дорогах у Стародубському полку[23]. У 1754 р. ремонтували дороги Київського тракту[24], а в березні—серпні 1756 р. — дороги, мости і гаті в Києві, Ніжині, Переяславі, Полтаві та Переволочній[25]. За відомостями Харківської полкової канцелярії, підтримували належний стан мостів та будували нові також на дорогах Ізюмського полку[26].

У 1732 р. в Київській губернії на основних дорогах були встановлені верстові стовпи[27]. З Києва на Либідь, минаючи Жуляни, на Борщагівку, Романовий Міст, Брусилів до Івниці вів Івницький гостинець. Крім того, на Либідь уздовж побережжя Дніпра йшов Трипільський гостинець — на Канів та Черкаси[28]. Білгородський гостинець, відомий у джерелах як Стара Житомирська дорога, або Старе путище, провадив на захід. Брацлавський гостинець через Звенигородку з'єднував центр Брацлавського воєводства з Черкасами. Литовський шлях, або Старий гостинець, ішов з Києва на Біличі, де була переправа на річці Ірпінь, а потім звертав на Овруцьку дорогу[29]. Окрім гостинців, від Києва, як і від інших великих центрів, радіально розходились дороги.

Вишгородська дорога через Вишгород, де був перевіз на Дніпрі, Лютеж провадила до Чорнобиля. Важливою торговельною артерією вважалась Білоцерківська дорога, яка йшла з Києва через Васильків до Білої Церкви. Тут, за містом, вона розгалужувалась, у степу лучилася з татарським шляхом, а одне її рамено повертало і в районі Паволочі з'єднувалось з Івницьким гостинцем[30]. Транспортні послуги цього шляху зросли, бо саме ним везли сіль із прикарпатських солеварень.

Деякі шляхи в Гетьманщині вважали чумацькими. З Києва до Криму найбільш популярною була Переяславська дорога, що вела через Пере-

---

[19] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 6311, арк. 1—2; спр. 6870, арк. 6 та ін.

[20] Рубан В. Краткия географические, политические и исторические известия о Малой России с приобщением украинских трактов...— Санкт-Петербург, 1773.— С. 40—46.

[21] ЦДІА України у Києві, ф. 64, оп. 1, спр. 996, арк. 8; ф. 51, оп. 3, спр. 9249, арк. 1039.

[22] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукопису, ф. 1, спр. 64967, арк. 2, 17, 20.

[23] ЦДІА України у Києві, ф. 53, оп. 2, спр. 164, арк. 77.

[24] Там само.— Ф. 127, оп. 1024, спр. 898, арк. 2.

[25] Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 2751, арк. 1—13.

[26] Там само.— Ф. 1725, оп. 1, спр. 616, арк. 221—222.

[27] Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 295, арк. 1—4.

[28] Rulikowski E. Dawne drogi...— T. 3.— Zesz. 3.— S. 521—522.

[29] Там само.

[30] Там само.— S. 523.

волочну на Кизикермен[31]. Про цю дорогу з лівого боку Дніпра від Переволочної, що вела „сухим шляхом" до Криму, є відомості під 1754 р.[32] Чумацьким вважали і Ромоданівський шлях, або просто Ромодан, який з'єднував Конотоп і Ромни. Ромодан часто виконував функцію прогінної дороги для худоби на ярмарки[33].

Окремого дослідження потребують татарські шляхи, ступінь второваности яких не викликає сумніву з погляду їх придатности для торговельних потреб, незважаючи на постійну нестабільність та явну небезпеку. Три татарські шляхи: Чорний, Кучманський і Волоський, або Покутський (від Снятина — Золотий), які з'єднувались та розгалужувались на багато рукавів, перетинали майже все Правобережжя і вели в глиб західноукраїнського реґіону. Четвертий татарський шлях — Муравський — проходив Лівобережжям і вів аж до Курська і Брянська[34]. Від Сіверського Дінця у напрямку до Путивля або Рильська його перетинала Лосицька дорога[35]. Існувало й чимало менших татарських шляхів[36], які не відзначалися стабільністю у комунікаційній мережі першої половини XVIII ст. Зі середини 30-х рр. XVIII ст. у зв'язку з початком епохи російсько-турецьких війн [illegible] остаточно занепали і перетворилися на контрабандні дороги.

Для торговельних контактів неабияке значення мали локальні, менші шляхи та дороги. Серед них сучасники розрізняли також такі дороги: „купецькі", „добровільні", „дозволені" і „недозволені", „господарські" і навіть „королівські". Так, зі Львова через Рогатин і Бережани вела Велика дорога (via magna), а на Львівській землі з Дунаєва через села Рекшин, Стриганці, Двірці, містечко Біще, Дрищів, Жуків, Бережани, Посухів до Потуторів проходила Вільна королівська дорога (via libera regalis)[37]. Відтинки гостинців теж мали значення для консолідації окремих господарських одиниць та зв'язків між повітами і землями в межах воєводства[38]. Зі Станіслава до Лисця вела Лисецька дорога, яку в XVIII ст. називали ще Вірменською[39].

З Галицької землі, Поділля та Волощини головний шлях на Волинь — до воєводського Луцька — проходив через Тернопіль, Вишнівець, Крем'янець і Дубно. Ще один шлях з Поділля до Луцька вів через Чорний Острів і Остріг. З Подільського воєводства на Волинь був шлях через Новокостянтинів, Ямпіль, Хрінники, Боремель, Затурці, яким на експорт

---

[31] Оглоблін О. П. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. Й. Багалія.— К., 1927.— С. 743.

[32] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 2469, арк. 16—18 зв.

[33] Литвинова П. Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России // Киевская Старина.— 1883.— Т. 5.— С. 682—683.

[34] Czołowski A. Złoty szlak.— Stanisławów, 1938.— S. 3—4; Кісь Я. Татарські шляхи на Україні в XVI—XVIII ст. // Жовтень.— 1986.— № 4 (198).— С. 135—136.

[35] Звагельський В. Б. Лосицька дорога // Сумська старовина.— 1999.— № 5—6.— С. 41, 52.

[36] Грушкевич З. Глухе Поділє // Правда.— Львів, 1879.— Річн. XII.— С. 477; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Збірник документів.— К., 1993.— № 13.— С. 273.

[37] Widajewicz J. Z przeszłości Buszcza.— Poznań, 1925.— S. 124.

[38] Wąsacz M. Ruskie przełecze Karpacke w czasach nowożytnych // Prace historyczne, wydane ku uczczenia 50-lecia Akademickiego koła historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie.— Lwów, 1929.— Mapa.— S. 336—337.

[39] Chowaniec C. Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku.— Stanisławów, 1928.— S. 19.

до Ґданська через Устилуг — річковий порт на Бузі, йшов головний товаропотік подільського збіжжя[40].

На межі Руського, Белзького і Волинського воєводств схрещувалася міжреґіональна траса Подніпров'я—Волинь—Холмщина з низкою дрібніших доріг, які переважно були продовженням інших. З Луцька через Жидичин, Четверню, Колки, Чорторийськ і вздовж Стиру можна було дістатися до Пинська і далі — в Білорусь. Майже паралельно з цією дорогою у Білорусь та Литву вела інша — уздовж річки Горині. Олицький гостинець замикав прохідні волинсько-поліські сухопутні тракти, оскільки далі на північ та схід — фактично аж до Овруча — тягнулися малопрохідні болота і мочарі. У зимовий період функціонувала дорога з Пинська до Дубровиці. У поліському селі Червищах на річці Стохід сходилися гостинці, які вели з Поділля і Волині на Любешів, Любязь, Пинськ і далі — на Вільно. Існувало також два гостинці з Володимира до Берестя: через Вижву і Ратне — стара „Вітовтова дорога", а другий — через Володаву[41].

Солеторговельні траси фіґурують у документах під назвами „прасольних" або „соляних" доріг. Цими шляхами сіль розвозили на склади та продаж. Багато солеварень мали свої традиційні шляхи та кінцеві пункти призначення. Від основних соледобувних районів розходились у різні кінці українських земель зварницькі дороги. Доцентрове розміщення соляних шляхів у районі Коломиї свідчило про пріоритет головного складу покутської солі. Головна артерія звідси проходила „старою дорогою з міста Коломиї [...] на П'ядики" (в документах вона фіксується також як дорога „прасольна з Коломиї на Підгайчики"[42]), далі — на Гвіздець, звідки роздвоювалась на дві: одна вела на Городенку, Кам'янець і далі через Зіньків, Летичів, Хмільник на Київ, а друга через Теребовлянський повіт — на Волинь і також Наддніпрянщину[43]. Зі свідчення 1718 р. відомо, що шлях на Підгір'я з Вінниці на Луку і Ворошилівку, яким віддавна возили покутську сіль „в головажнях" на Поділля і Наддніпрянщину, однозначно іменувався „Коломийським шляхом"[44]. Улітку 1741 р. мешканці Коломиї шляхтич Степан Березовський з євреями Г. Лейбовичем, Г. Лехмановичем, челядником А. Летковичем з 59 фурманщиками везли на 61 мажі ступкову сіль на продаж до Києва соляним трактом з Коломиї на Гвіздець, Городенку, Устечко, Товсте, Колиндяни, Пробіжну, Гусятин, Сатанів, Проскурів, Летичів, Новокостянтинів, Хмільник, Пиків, Паволоч, Фастів — через Васильківський форпост[45].

---

[40] ЦДІА України у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 6, арк. 2—3; Serczyk W.-A. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.— S. 128.

[41] Wysłouch S. Dawne drogi. Polesia ze studijów nad historią gospodarczą Polesia w XVI—XVIII w. // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1937.— S. 147, 149, 152—153, 161; Ширяев Е. Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах.— Минск, 1991.— С. 29—36, карты 10—16.

[42] ЦДІА України у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 242, арк. 1—3.

[43] Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII—XIX століть. Історичний нарис.— Львів, 1982.— С. 105.

[44] Отамановський В. Д. Вінниця в XIV—XVIII століттях: Історичне дослідження.— Вінниця, 1993.— С. 187, 252—253.

[45] Рибинський В. До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст. // Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії ВУАН.— К., 1928.— Додатки.— № VI.— С. 24—25.

На північний схід орієнтувались соляні шляхи, які вели з Ланчина, Делятина і Печеніжина. Сіль з коломийських солеварень доставляли у Підгайці, Монастириська, Устя-Зелене, Янів, Теребовлю, звідки розвозили по інших містечках і селах Галицької землі. Соляний шлях вів і до Львова[46].

Інша соляна артерія брала початок зі Солотвина і через Богородчани, Галич, Завалів, Потутори, Козову, Козлів, Підкамінь виходила на ріку Буг. 1733 р. бочкову сіль зі Солотвинського староства транспортували Бугом аж „на тракт, що тягнеться від Кодня і Кобрина", де на перевіз за сіллю приїжджали покупці з Литви[47].

Транзитним пунктом по соляному шляху з Долини на Волинь, Білорусь, Литву та Наддніпрянщину було повітове місто Жидачів. Прасольська дорога з Дрогобича вела через Городок і Белз[48]. Сіль з дрогобицьких жуп транспортували в Гетьманщину дорогою, яка зі Стрия і Дрогобича вела до Львова, а далі через Броди, Дубно, Бердичів, Білу Церкву, Васильків — до Києва та Чернігова. Через Львів, Сокаль ішов інший прасольський гостинець з Дрогобича на Волинь, Білорусь і Литву[49]. Великі партії дрогобицької, котівської та старосільської солі потрапляли через річку Сян до Перемишля. З Дрогобича і Долини через карпатський Верецький або Висоцький перевал — стародавнім „Руським шляхом" на Закарпаття тягнувся соляний гостинець до Угорщини[50].

Специфічною рисою торговельних комунікацій були традиції транспортування товарів самими торгівцями. Так, усталений маршрут мали купці-греки, що, як правило, направлялися до Ніжина, де осіла відома грецька колонія, та у зворотному напрямку[51].

Цікаві відомості про напрямки основних та менш важливих торговельних комунікацій можна почерпнути зі щоденників, подорожніх записів, діаріїв, вітчизняних і зарубіжних мандрівників, державних, військових, дипломатичних та духовних осіб, маґнатів, прочан.

Збереження дії середньовічного права дорожнього примусу вимагало від торгівців прямувати усталеними дорогами, які проводили їх до митниць і складських міст.

В українських землях Речі Посполитої гостинне право складу залишалося не лише одним з торговельних привілеїв, а й суттєвим реґламентаційним заходом. Дослідник історії торгівлі С. Левицький спростував думку про те, що цей середньовічний інститут завдавав шкоди торгівлі, оскільки правдиві засади первісного, до речі, англійського, права складу, яке панувало у всіх країнах Європи, — у Польщі набуло поширення лише у другій половині XVIII ст. Яскравою ілюстрацією цього може бути факт домагання східних купців скорочення складового терміну до двох місяців у Львові, тоді як навіть найбільше складове місто Брюґґе у Фландрії

---

[46] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 141, спр. 2147, арк. 112; ф. 145, спр. 93, арк. 61; спр. 126/1, арк. 1, 7, 10.

[47] Там само.— Ф. 145, спр. 71/1, арк. 56.

[48] Osuchowski W. Gospodarka solna na Rusi Halickej (od XVI do XVIII wieku).— Lwów, 1903.— S. 32.

[49] Prochaska A. Historja miasta Stryja.— Lwów, 1926.— S. 45.

[50] Гошко Ю. Г. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV—XIX ст.— К., 1991.— С. 149.

[51] Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902.— Москва, 1905.— Т. 2.— С. 279, 281.

користувалось чи не найтривалішим 40-денним правом складу товарів[52]. До речі, питання про утримання Коронним Скарбом головного права складу вирішувалось 1740 р. [redacted] вишенському сеймику[53].

Більшість українських міст у складі Речі Посполитої користувалися відносною формою цього права. Згідно [redacted] реґламентаціями, пробувши у місті встановлений термін, купці могли провадити свої непродані товари далі. Відомо, що до складських міст везли шляхами, строго реґламентованими урядовими постановами, іґнорування яких теоретично загрожувало торгівцям конфіскацією товарів[54].

У правовому реґулюванні торговельних комунікацій велике значення мали соляні склади (або комори), що являли собою переважно шпихліри солі, якими розпоряджалися здебільшого королівські жупники. Для покутської солі, яка мала неабиякий попит в українських землях та за їх межами, соляні склади подекуди вже [redacted] XIV ст. існували [redacted] Коломиї, Белзі, Яворові, Тернополі, Крем'янці, Луцьку (куди, крім коломийської, надходила ще й сіль кримська і звідти її розвозили насамперед по Литві), Холмі, Красноставі, де, крім соляного, існував склад меду та інших товарів, які провадили [redacted] Волині та Поділля до Любліна і Казимирова[55]. У Славуті розміщувався склад солі, яку везли з Покуття на Полісся. Коломийці не мали права обходити боком місто, а якщо приїжджали під час ярмарку, то зобов'язані були протягом п'яти днів затримуватись, виставляючи сіль на продаж[56]. Склад покутської та волоської солі по дорозі [redacted] Литву був також у Колках[57]. Склад товарів, що йшли з Холмської землі, Белзького і Волинського воєводств, розміщувався у Замості. Під загрозою втрати товарів його не мали права оминати купці [redacted] Ґданська або взагалі з Польщі[58]. До складських міст вели реґламентовані торговельні шляхи. Так, усі товари, які перевозили „руським" гостинцем через Ярослав, теж мали право на склад[59]. У Снятині [redacted] XVII ст. існував склад російських товарів[60].

У цій системі правового реґулювання виняток становили так звані волові шляхи, якими спроваджували волів [redacted] Гетьманщини, Галичини, Волині до Ґданська, де завжди відчувався попит на цей високоякісний живий товар, вирощений [redacted] українських землях. Перегін численних партій „купецьких" і „маґнатських" волів через територію особливо Руського і Белзького воєводств зумовив створення ще з другої половини XVI ст. цілої мережі „волових" доріг, які здебільшого вели в обхід великих міст. Він вимагав також і наведення переправ через ріки, спорудження та підтримування у належному стані загонів, загород та гостинних дворів для погоничів-гайдаїв. Узагалі, вся територія України, і особливо її західна

---

[52] L[redacted]wicki S. Historia handlu w Polsce na tle przywilejów handlowych (prawo składu).— Warszawa, 1920.— S. 56, 125—126.

[53] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej (далі — AGZ).— Lwów, 1928.— T. XXIII.— N 76.— S. 194.

[54] Lewicki S. Targi lwowske od XIV—XIX wieku.— Lwów, 1921.— S. 42.

[55] Baliński W., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym.— Warszawa, 1845.— T. II, cz. 2.— S. 734, 895, 1202, 1219, 1232.

[56] Stecki T. J. Wołyń...— T. 1.— S. 352.

[57] Baliński W., Lipiński T. Starożytna Polska...— S. 860.

[58] Там само.— S. 795.

[59] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1895.— T. XIV.— S. 376.

[redacted] Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. III.— S. 303.

частина, була буквально перехрещена „воловими шляхами". Головним торговельним руслом вважали так звану Шльонську дорогу. Під цим умовним загальним значенням розуміли торговельну подорож і трасу, якою з Гетьманщини спроваджували худобу до міст та містечок Сілезії, а також Саксонії, Тюрінгії та Пруссії[61].

Волів з Наддніпрянщини та Волині до Сілезії та Ґданська в основному переправляли у двох напрямках: через Звягель—Рівне—Луцьк—Берестя та через Житомир—Остріг—Луцьк—Володимир—Люблін. Воли з Руського воєводства, Поділля і Волощини традиційно йшли обов'язковими дорогами на Сандомир через Львів, Городок, Перемишль. Існувала ціла низка інших „волових" шляхів[62]. Найчастіше волів гнали уздовж торговельних трактів, тому інколи в обхід митниць.

На українських землях Речі Посполитої стан суходільних торговельних комунікацій визначався також і правом заставної оренди землі, в тому числі й шляхів[63]. Дороги завжди були джерелом прибутку для власників маєтків[64]. Тому вони повністю розпоряджалися торговельними шляхами, які проходили через територію їхніх володінь. Так, власник села Київця Жидачівського повіту Ф. Рущішевський під своїм замком загородив, заорав і засіяв старий гостинець, що вів зі Стрия до Жидачева. Литовський стольник Ю.-А. Яблонський був оскаржений перед радомським трибуналом за те, що заклав дорогу, яка вела з Дідушичів через Бережницю і Стрілки до Стрия, тому торгівці змушені були об'їжджати дві милі дороги околицями. „Соляну" дорогу, якою транспортували сіль з Дрогобича і Стрия на Литву через Львів, у 1761 р. взяв у заставну оренду Ю. Дверницький зі Стрия[65]. Торговельні шляхи дуже часто брали в оренду євреї[66]. Заставна оренда загалом відбилася неґативно на стані торговельної комунікативної мережі. Багато доріг вчасно не підремонтовували, і тому вони занепадали.

Оскільки дороги становили важливе джерело скарбових прибутків, то їх упорядкованість була постійно у полі зору влади. На вишенських сеймиках у 1707, 1716, 1730 рр. викликав занепокоєння незадовільний стан шляхів у Перемишлі та Вишні. 1712 р. ставилося питання про ремонт доріг підданими у Львові та його Галицькому і Краківському передмістях[67]. 1731 р. декларація львівського суду свідчила, що ремонт шляхів занедбано. Тому передбачено, що всі податки мали йти на реставрацію шляхів, щоб купці не подалися на інші дороги[68].

Від якости доріг частково залежав і обсяг торговельних операцій[69]. На думку С. Мельчарського, лише на добрих сухопутних дорогах і при великій

---

[61] Тищенко М. Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст. // Український історичний журнал.— 1963.— № 6.— С. 105.

[62] Baszanowski J. Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII w. Handel wołami.— Gdańsk, 1977.— S. 92—93 (mapa), 97.

[63] Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVIII веке / Предисловие // Архив Юго-Западной России.— К., 1876.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 141—143.

[64] Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych.— Poznań, 1923.— S. 75.

[65] Prochaska A. Historia...— S. 45.

[66] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77, спр. 63, арк. 10.

[67] AGZ.— T. XXII.— S. 435, 497, 638, 727—728.

[68] Там само.— T. XXIII.— S. 2, 4.

[69] Гербст С. Работа над историческим атласом Польши // Вопросы географии. Историческая география.— Москва, 1960.— Сб. 50.— С. 29.

різниці в цінах транспортування збіжжя вважалось рентабельною справою на віддаль понад 50 км[70]. Дальші подорожі приводили до каліченння гужової худоби, псування підвід, упряжі та відповідного піднесення цін на товари.

Систему внутрішніх суходільних доріг здебільшого пристосовували до річкової мережі, цілої системи переправ, бродів та гирл. Роль найважливішої водної траси в Україні належала Дніпру[71]. Прип'ять сполучала Волинь з Білоруссю та Наддніпрянщиною. Виняткове значення у міжнародній торгівлі мала Бузька водна система. Західний Буг як притока Вісли набував судноплавно-транспортних функцій, фактично починаючи від Сокаля[72]. На Бузі, по дорозі до Ґданська, функціонували „палі" (пристані) в Устилузі Володимирського повіту Волинського воєводства, Городлі, Коритниці, Кладнові і Дубенці Городельського повіту Белзького воєводства, Бережцях Холмської землі, Бересті та інших місцях[73]. У глиб польських земель водним шляхом можна було дістатися й іншою притокою Вісли — річкою Сян. Такі великі галицькі торговельні центри, як Перемишль і Ярослав, одночасно були річковими портами. З подільських латифундій маґнатів Сенявських і Чорторийських через Львів тягнувся шлях до Сяну, зокрема до відомих „палів" у Сеняві, Торках, Сосниці та Висоцьку[74].

У міжреґіональній торгівлі українських земель певне місце належало Дністру та його стоку. Однак цей водний шлях не завжди задовольняв торгівців через наявність значної кількости мілин, крутизни поворотів та порогів. Окрім того, вантажі можна було сплавляти переважно лише вниз за течією. Хоч купці з Волощини, наприклад, часто провадили свій крам Дністром, потім виходили на язлівецький „ґрунт" (дорогу) і досягали таким чином Язлівця[75].

Водні шляхи часто перетиналися зі сухопутними, інколи взаємодоповнювали їх, творячи сприятливу для торгівлі мережу комунікацій. На річках діяли переправи та перевози, які, як і мости, греблі та гаті, підпадали під юрисдикцію торговельного права та чинних реґламентацій, тому часто ставали об'єктами оренд і т. ін.

Для відносин з Польщею на Дніпрі існувало 12 державних і приватних перевозів[76]. 1701 р. через Дніпро в районі Києва, який тут островив, функціонувало чотири мости з острова на острів і три перевізні пароми. У 1713 р., за губернаторства Д. Голіцина, навели перевіз проти Наводницького перевозу через те, що до новозбудованої Печерської фортеці переїхали всі урядові установи. Це викликало незадоволення серед духовенства

---

[70] Mielczarski S. Koszta transportu i ich wpływ na udział kupców w handlu zbożowym w Polsce XVI w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (далі — КНКМ).— Warszawa, 1965.— Rocz. XIII, N 2.— S. 277.

[71] Чулков М. Историческое описание российской коммерции.— Москва, 1786.— С. 444—445.

[72] Kutrzeba S. Żeglarstwo wiślane w czasów Rzeczypospolitej Polskiej // Monografia Wisły.— Warszawa, 1920.— Zesz. XI.— S. 7.

[73] Homecki A. Produkcja i handel zbożowy w latyfundium Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku.—Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970.— S. 42, 48.

[74] Burszta J. Handel magnacki i kupecki pomiędzy Sieniawą nad Sanem i Gdańskiem od końca XVII do połowy XVIII wieku // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. Rocz. 1954.— Poznań, 1955.— T. XVI.— S. 755—756, 763.

[75] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 1485/III, арк. 2.

[76] Шульга І. Г. Документи митниць як джерело до вивчення торгівлі на Україні у XVIII ст. // Архіви України.— 1975.— № 6.— С. 61.

Києво-Печерської лаври, яке, крім головного Наводницького перевозу, володіло ще Спаським та Либідським перевозами. Наводницьким перевозом розпоряджалися казна та київський маґістрат. Спаський перевіз не завжди функціонував, а прибутки [illegible] Либідського лавра змушена була ділити [illegible] Видубицьким монастирем[77]. У Видубичах конкурували два перевози — міський та монастирський[78]. Зі всіх київських перевозів Наводницький був найзручнішим місцем, яким торгівці і взагалі подорожні найбільше користувалися, щоб дістатися на лівий берег Дніпра чи навпаки.

1724 р. згадується Батуринський перевіз на річці Сейм[79]. У районі сотенного містечка Миргородського полку Кременчука, яке займало особливе місце у взаєминах зі Запоріжжям, існував перевіз із Лівобережжя на Правобережжя[80]. По дорозі в Крим Запорізький Кіш контролював Кизикерменський перевіз[81]. Татарські шляхи були тісно пов'язані [illegible] переправами, зокрема [illegible] Дністрі. Так, Шпаків шлях проходив через Маяцький перевіз, а „татарська дорога", яка тягнулася зі Львова до Кафи, вела [illegible] переправи в Тягині та Білгороді[82]. Спроба реконструкції за наявними джерелами мережі міжнародних, міжреґіональних та внутрішньореґіональних шляхів свідчить про значне місце українських земель у системі європейських сухопутних і водних комунікацій.

Торговельні шляхи Гетьманщини [illegible] основному було зорієнтовано: 1) [illegible] захід та північний захід (Польща, Сілезія, німецькі землі, Пруссія); 2) на південь (Крим, Волощина, Туреччина); 3) [illegible] північний схід (Росія)[83]. У документах ці основні торговельні напрямки фіґурували під загальними умовними назвами доріг „шленської", „кримської" та інших[84]. Торговельні шляхи українських земель Речі Посполитої, які функціонували під впливом інституцій складського права, дорожнього примусу та митної системи, тяжіли до водних магістралей по Бугу і Сяну. Західноукраїнський реґіон виконував місію своєрідних воріт, через які здійснювались транзитна і міжнародна торгівля.

Таким чином, визначився більш-менш цілісний ланцюг гостинців, соляних, чумацьких, „волових" та менших доріг, які сполучали різні українські реґіони. Київ залишався головним пунктом „горизонтального" (схід—захід), очевидно, провідничого у міжреґіональних стосунках, та „вертикального" (північ—південь) напрямків, навколо яких снувалась комунікаційна

---

[77] Щербина В. Перевози і мости через Дніпро коло Києва // Науковий збірник за рік 1928: Записки УНТ.— К., 1928.— Т. 27.— С. 181—182.

[78] Л[евицкий] О. Киево-Выдубецкий перевоз на Днепре и его нежданная политическая роль // Киевская Старина.— 1882.— Т. 4.— С. 371.

[79] ЦДІА України у Києві, ф. 53, оп. 2, спр. 226, арк. 14.

[80] Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р. // Україна.— 1926.— Кн. 2—3.— С. 149.

[81] Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев, с. 1715—1774 г. // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1886.— Т. 14.— С. 149.

[82] Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ (Київ).— 1928.— № 6.— С. 160; його ж. Старовинні шляхи Одещини // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.— Одеса, 1929.— С. 32.

[83] Петров П. Справи Малоросійської колегії, що переховуються в Київському архіві давніх актів // Архівна справа.— Харків, 1930.— Кн. 3 (14).— С. 37; Дубровський В. До [illegible] про міжнародну торговлю України в першій чверті XVIII ст. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1931.— Додатки.— С. 381—388.

[84] НБ України. Ін-т рукопису, ф. 1, спр. 57480, арк. 8—9 зв.; Приватні листи XVIII ст.— № 10.

мережа. Певна річ, що шляхи [illegible] межах Гетьманщини, Слобожанщини і Запоріжжя, так само, як і в межах Правобережжя та західноукраїнських земель, були якоюсь мірою реґіонально заінтеґровані.

Стан торговельних шляхів перебував у полі зору урядових структур, про що свідчать донесення полкових канцелярій Гетьманщини та ухвали сеймиків Речі Посполитої. Характерними рисами торговельних комунікацій залишалися сталість і традиційність маршрутів та архаїчність транспортних засобів.

Митні системи в українських землях

Історичні умови розвитку торговельних взаємин у порівняльному ракурсі доцільно аналізувати через призму митних систем тих держав, до складу яких входили українські реґіони.

Гетьманщина до середини XVIII ст. становила самостійну митну територію[85]. Тут склалася самобутня митна система. Чотири види митних зборів, а саме імпортні, експортні, транзитні та внутрішні мита, мали на меті відновлювати гетьманський скарб і певною мірою реґулювати фінансовий баланс.

Імпортний митний податок — ввізне мито, або індукта — як тариф [illegible] привізних товарів було запроваджено Богданом Хмельницьким ще [illegible] 1654 р.[86] За часів Івана Мазепи з індуктового збору щорічно йшло понад 50 тис. золотих до скарбу[87]. У період гетьманування Івана Скоропадського, згідно [illegible] універсалами 1709, 1714, 1721 рр., індукту збирали „від карбованця по шагу“[88]. У Київському полку до індукти зараховували ще митний податок від волів та маж солі, „які приїжджали із заграниці“ (по 4 і [illegible] коп. від воза). Спочатку, як правило, індукту сплачували у київській індуктовій карвасарії. Головна ж карвасарія розміщувалася у Ніжині[89].

За І. Скоропадського річний збір мита від привізних товарів сягав 8—9 тис. крб.[90] Тоді [illegible] індукта продовжувала бути об'єктом оренди, її було віддано сербському купцеві, відомому фінансовому аґентові й дійсному статському радникові графові Саві Рагузинському[91]. 1722 р. Малоросійська колегія віддала індуктовий збір на відкуп севському мешканцеві Шереметцеву [illegible] торгу на три роки [illegible] 15180 крб. 25 коп. [illegible] рік. 1729 р. індуктовий збір віддавався [illegible] двадцять років племінникові С. Рагузинського Гаврилові зі щорічною платнею [illegible] казну по 18697 крб. 62 коп.[92] Однак уже 1731 р. Сенат ухвалив віддати збирання індукти на відкуп „охочим людям“ на шестирічний термін, причому обумовлювалось „дати торг“

---

[85] Нольде Б. Автономія України з історичного погляду.— К., 1995.— С. 42.

[86] Василенко М. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України.— К., 1927.— С. 61.

[illegible] Слабченко М. Е. Организация...— С. 163.

[88] Барвінський В. О. До питання про індукту та евекту в Гетьманщині // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури.— Харків, 1927.— С. 441.

[89] Руднів В. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I // Науковий збірник за рік 1925: Записки УНТ в Київі / Історичної секції ВУАН.— К., 1926.— Т. XX.— С. 152.

[90] Барвинский В. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине // Сборник Харьковского историко-филологического общества.— Харьков, 1914.— Т. 21.— С. 824.

[illegible] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960.— Т. CLXX.— С. 69.

[illegible] Барвінський В. О. До питання...— С. 442.

лише українським мешканцям. З 1744 р. відомий цілий „меморіал“ купця Петра Тернавіота у справі залишення за ним індуктового збору, який він тримав на відкупі ще з 1736 р. Згідно з сенатським указом 1748 р., Генеральна військова канцелярія повинна була призначати для індуктової екзації „знатних природних і осілих, вправних до того малоросіян“. Зібране ввізне мито, як і раніше, поповнювало Військовий Скарб, однак обумовлювалось, що без сенатських розпоряджень Скарб не міг розпоряджатись індуктою[93]. 1751 р. Кирило Розумовський видав ордер про заборону стягнення індукти з „внутрішніх“ українських товарів[94].

Для експортної торгівлі в Гетьманщині існувало вивізне мито, або евекта. Експортне мито в Чернігівському полку, наприклад, брали по 2 коп. з воза купців, які їхали за кордон з тютюном, сіллю, рибою та анісом[95].

За гетьманування І. Скоропадського евекту збирали від воза тютюну — по 50, анісу — 60, конопель — по 12 шагів, від куфи горілки — 20, від волів, „що до Шльовська (Сілезії) ходять“ — по 10 шагів, а від волів, „що до Москви ходять“ — по 4 шаги[96]. Узагалі евекту, як і індукту, платили у відношенні 2 відсотки від вартости товарів.

Індуктовий збір часто поєднувався з евектою. З відновленням у 1750 р. гетьманства індукту та евекту збирали вже знову на користь гетьманського уряду. Згідно з укладеним контрактом, „індуктові й евектові гроші“ узяв на відкуп за 50 тис. крб. на рік і тримав у своїх руках глинський сотник Антон Крижанівський[97]. Факторові Хомі Крамаровському Генеральною скарбовою канцелярією була видана книга, в яку він записував індуктовий збір при Канівському перевозі[98].

1754 р. указами Сенату індукту та евекту відмінено, а на кордонах з Польщею та Туреччиною запроваджено митниці для збирання мита по 13 коп. з карбованця. Втрата індуктового збору для гетьманського скарбу значно компенсувалася К. Розумовському завдяки щорічній виплаті йому 50 тис. крб. з прибутків цих прикордонних митниць[99].

Індукта та евекта були незмінними атрибутами автономії Гетьманщини. Недарма у 1764 р. українська старшина просила Катерину II про дозвіл вільного торгу в Україні та введення „як за колишніх часів“ індукти та евекти[100].

Евекту часто зараховували до транзитних торговельних податків. До 1730 р. в Гетьманщині до транзитних мит зараховували також плату з проїжджих за перевіз через річку („перевозове“), за переїзд через мости

[93] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 56667, арк. 2; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. // Праці для вивчування історії західноруського та українського права.— К., 1930.— Вип. 8.— С. 324—325.

[94] ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 10653, арк. 158.

[95] Руднів В. Фінансовий стан...— С. 152.

[96] Барвінський В. О. До питання...— С. 441—442.

[97] ЦДІА України у Києві, ф. 512, оп. 3, спр. 10240, арк. 8.

[98] Там само.— Ф. 52, оп. 3, спр. 576, арк. 1—8.

[99] Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. (далі — ПСЗ).— Санкт-Петербург, 1835.— Т. XIV.— № 10169.— С. 1—2; № 10258.— С. 181—183.

[100] Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году / Сообщ. А. Ф. Кистяковский // Киевская Старина.— 1883.— Т. 6.— С. 338.

та греблі („мостове“ та „погребельне“). За одиницю оподаткування, як правило, брали віз. Проте брали до уваги [illegible] види возів: легкий, важкий, „іноземний“ чи свій. У Лубенському полку з „іноземних“ возів брали по 6, 10, 20, 30, 40 і навіть 50 коп. [illegible] воза. У Ніжинському полку з легких та важких возів брали по 2 коп., [illegible] з важких волових возів коломийців — по 8 коп.[101]

Внутрішні мита збирали насамперед на ярмарках і торгах. Для збіжжя існувало „вагове“, „кругове“, „поковшеве“. Так, „кругове“ брали [illegible] бочки солі або риби. У різних місцевостях існували різні вагові та мірні збори. У Ніжинському полку від бочки солі або від 1 тис. стовпчиків (гусаків) солі збирали по 1 коп. внутрішнього мита. Окрім того, серед внутрішніх мит були „помірне“, „скатне“ й „відеркове“. Від довізного краму [illegible] європейських торгівців збирали по 60 коп. від воза; за місце на ярмарках — по 2 коп. від воза, за квит же брали по 2 коп., а „вагове“ [illegible] продавців та покупців дорівнювало 1,2 коп. від пуда[102]. Існували й інші митні збори[103].

Збір подорожних мит із закордонних торгівців перебував у віданні Київського губернського управління. У 1716—1739 рр. велась спеціальна книга реєстрації збору подорожних мит[104]. На підставі сенатського указу 1716 р. [illegible] прикордонних заставах від чужоземних купців-греків, поляків, євреїв, які привозили „знатні та дорогі товари“, брали „печатне мито“ [illegible] розмірі 75 коп. від купця, челядника і хурщика. Від „інших закордонних жителів“, які приїжджали до Києва та інших міст Гетьманщини [illegible] сіллю, збіжжям, овочами та іншими харчовими товарами, а також сіном та дровами, брали по 10 коп. від одного транспорту, не враховуючи загальної кількости торгівців [illegible] челядниками та інших. Окремою грошовою таксою по 10 коп. [illegible] однієї особи і по 30 коп. [illegible] групи та від 25 до 75 коп. і навіть по 1 крб. 25 коп. виділялось збирання „печатного мита“ для вирішення спірних питань й непорозумінь у торговельних відносинах купців, а з їх фурманів і челядників — по 10 коп. [illegible] кожного. З українських та російських купців, які направлялися [illegible] товарами за кордон, брали по 25 коп., [illegible] челядників — по 10 коп., а із закордонних, що поверталися назад, як з купців, так і з фурманів та челядників — по 75,5 коп. з кожного[105].

1727 р. прибутковий збір перевізних грошей на прикордонних заставах тимчасово перевела до своєї опіки Малоросійська колегія[106].

Митна служба на форпостах також перебувала під контролем. У червні 1738 р. майор Васильківського форпосту Філатов звинувачувався у порушенні правил перевезення товарів через форпости[107].

Протягом першої половини XVIII ст. за збором мит на київських форпостах стежили також дев'ять київських генерал-губернаторів[108]. Об'єктами

---

[101] Руднів В. Фінансовий стан...— С. 152.

[102] НБ України. Ін-т рукопису, ф. 1, спр. 54658, арк. 605.

[103] Там само.— Спр. 54597, арк. 474.

[104] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 21, арк. 19; спр. 180, арк. 5; спр. 186, арк. 11; спр. 219, арк. 35; спр. 674, арк. 27; спр. 673, арк. 8.

[105] Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. CIII.— С. 69.

[106] ЦДІА України у Києві, ф. 53, оп. 2, спр. 765, арк. 6.

[107] Там само.— Ф. 59, оп. 1, спр. 657, арк. 3.

[108] Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої пол. XVIII ст. (князі Д. М. Голіцин та М. І. Леонтьєв) // Науковий збірник [illegible] рік 1924: Записки УНТ [illegible] Києві.— К., 1925.— Т. XIX.— С. 78, 445.

та місцями митних зборів на кордоні з Польщею служили й десять державних і приватних перевозів та мостів через Дніпро[109].

1754 р. за сенатським указом у Василькові замість форпосту була заснована прикордонна митниця з Межигірською, Стайківською, Переяславською і Сокиринською заставами[110]. Через десятиріччя лише Васильківська митниця, без застав, давала щорічно 13 тис. крб. прибутку в казну. Нові митниці постали в Черкасах, Переволочні, Кременчуці, Бахмуті, де починали стягати мито за підвищеним тарифом[111]. На відкритті митниці за указом Комерц-колегії директорами було призначено лише росіян, які перед тим обіймали посади на скасованих митницях на кордонах Гетьманщини з Росією. Про це свідчить інструкція Київської губернської канцелярії від 22 січня 1755 р. щодо управління митницею в Переволочній, надіслана комендантові Синельникову[112]. Восени того ж року було запроваджено прикордонну митницю поблизу Білянського форпосту[113]. 1758 р. всі митниці передавали на шестирічний відкуп Темерніковській компанії у складі 14 осіб на чолі з російським купцем Шемякіним[114]. Пізніше цей відкупник намагався під час слідства переконати, що зловживання, хабарництво товариства, які процвітали на митницях у цей час, — наслідок поширення контрабандної торгівлі — так званого пачкарства, яке неможливо було припинити[115].

У Слобідській Україні з кінця XVII ст. мито збирали тільки з приїжджих українських і всіх російських торгівців[116]. 1743 р. слобідським полкам було видано іменну грамоту імператриці Єлизавети з підтвердженням права безмитної торгівлі та указ військової колегії того ж року про дозвіл козакам і старшині Слобожанщини замість платні займатися безмитною торгівлею і промислами[118].

Запорізька Січ, подібно до Гетьманщини, оплачувала індукту і евекту, а зібране мито від купців та оплата перевозів були вагомими у прибутках Коша[118]. Після урядових указів 1754—1755 рр. тут спостерігалася значна дорожнеча хліба, який традиційно довозили з Гетьманщини. Саме тому 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров прохав Київську губернську канцелярію про звільнення запорізьких козаків, які займалися купецьким промислом, від сплати високого мита, а також виїхати до Санкт-Петербурга депутації від Війська для вирішення цього питання[119]. У квітні 1755 р. Сенат підписав указ Запорізькому Війську Низовому про відміну портового та внутрішнього мита для запорожців. У 1756 р. кошовий

---

[109] Чулков М. Историческое описание...— С. 445.

[110] НБ України. Ін-т рукопису, спр. 55470, арк. 221.

[111] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1114, арк. 1.

[112] Там само.— Спр. 2693, арк. 1—18.

[113] Там само.— Спр. 2691, арк. 18, 51—52.

[114] Там само.— Ф. 118, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

[115] Тищенко М. Форпости, митниці та карантин на західньому пограниччю у зв'язку з зовнішньою торговлею України в XVIII в. // Історично-географічний збірник.— К., 1931.— Т. 4.— С. 58—59, 65.

[116] Багалій Д. І. Історія Слобідської України.— Харків, 1993.— С. 135.

[117] ЦДІА України у Києві, ф. 1760, оп. 1, спр. 41, арк. 15; ф. 1725, оп. 1, спр. 153, арк. 1.

[118] Загоровський Є. О. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січи // Ювілейний збірник...— С. 806.

[119] ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 2558, арк. 4; Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України: Праці Комісії соціально-економічної історії України.— К., 1932.— Т. 1.— С. 125.

Г. Федоров звертався до гетьмана Кирила Розумовського з проханням про відміну сплати мита запорізькими козаками за провіз хліба, горілки і риби[120].

У 1758 р. від Коша відряджено депутацію до Петербурга — клопоталися про скасування мита на хліб і крам, що їх ввозили з Гетьманщини на Січ. На підставі царського указу від 1760 р. Переволочнянська, Кременчуцька, Єлизаветська митниці і Царичанська застава мали повідомляти Кіш про перевезення краму, його кількість або вагу, уточняти, хто перевіз — український, російський чи запорізький купець або козак. З купців брали також зобов'язання продавати на Січі крам для внутрішніх потреб[121].

В українських регіонах Польщі індуктивно-евектовий збір існував з XVII ст.[122] Територія Речі Посполитої була вкрита цілою мережею державних та приватних комор та прикоморків. Прикоморки розташовувались, зазвичай, на проміжних пунктах торговельних шляхів і підпорядковувалися головним митницям. Державні митниці та прикоморки перебували у безпосередньому віданні Скарбу та великого коронного підскарбія. Торгівці, які проїжджали через них, зобов'язані були зробити зупинку на першій митниці на шляху. Митні чиновники, або цельники (від „цло" — прикордонне мито), здійснювали огляд та реєстрацію всіх товарів у спеціальних книгах реєстрації. Після цього збирали мито згідно з митними тарифами та інструкціями для збирання мита, які затверджувалися сеймом і мали конституційний статус[123]. З цього приводу заслуговує на увагу детальна і для цього періоду повніша інструкція для збору мит із зазначенням тарифу митних зборів на різні товари, що їх ввозили у Польщу з-за кордону, яку було спеціально видано 1738 р. у Варшаві в друкарні колегіуму піярів[124]. Цікаво, що в ній зазначені митні збори від великої бочки прісного українського меду — по 50 золотих, від „вола козацького" — до Скарбу по два воли від кожного десятка[125]. За кожну бочку солі, яку належало рахувати на 5 центнерів, платили 6 золотих, а віз воску або лою на пару коней дорівнював 3 золотим.

За конституцією 1710 р., з купця, що заплатив мито на одній митній коморі і отримав квитанцію (квит), на інших коморах та прикоморках не повинні брати жодного квитового[126].

Конституція 1717 р. Великого Князівства Литовського також передбачала, що писарі, на одній з комор згідно з законом, взявши „квитове", на другій коморі не повинні за це знову брати[127]. Для сплаву товарів існував також щорічний водний податок, — після його оплати отриманий квит мав однорічний термін дійсности[128].

На державних митницях мито збирали, за традицією, на основі „Універсалу торгового", який затверджував сейм. Коронний митник, або „цельник", звітував про підсумок збирання мита на сеймі. У 1701 р. польський король Авґуст II призначив у Варшаві генеральним ревізором митних комор Ісака Менцля[129].

---

[120] ЦДІА України у Києві, ф. 269, оп. 1, спр. 1773, арк. 1; спр. 1883, арк. 9—10.

[121] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713—1776.— К., 1994.— № 63, 126.— С. 49, 71.

[122] Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. IV.— S. 35.

[123] Там само.— Petersburg, 1860.— T. VI.— S. 67.

[124] ЦДІА України у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 211, арк. 5—43.

[125] Там само.— Арк. 29, 38.

[126] Volumina legum.— T. VI.— S. 104; AGZ.— T. XXIII.— S. 13.

[127] Volumina legum.— T. VI.— S. 154—155.

[128] ЦДІА України у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 211, арк. 41.

[129] AGZ.— Lwów, 1884.— T. X.— S. 382.

Коронний Скарб інколи допускав і безмитне перевезення товарів. Про це свідчать лібертації, паспорти та інші документи 1710—1728 рр., які були видані уповноваженим особам польських сановників на безмитне перевезення угорського вина до Польщі та Росії[130].

Види мит від перевозу товарів були найрізноманітнішими. У Речі Посполитій першої половини XVIII ст. розрізняли такі мита: звичайне, торгове, сухопутне і водне, транзитне, привізне і вивізне, мостове, гребельне, рогаткове, або копиткове (за переїзд через рогатки), складове, зовнішнє і внутрішнє, помірне, ярмаркове, вагове, поколодне, чопове, буркове, спашне (від випасу волів та коней, які переганялися на ярмарки) та інші. Ставилася вимога, щоб митні збори призначалися на утримання в доброму стані доріг, мостів та насипів[131].

Купці з інших країн, у тому числі й українські з лівого берега Дніпра, які перетинали російсько-польський кордон, тут же платили звичайне мито у розмірі чотири золотих від 100 золотих товару, а також 4-й грош (тобто за кожні три гроші оплаченого мита треба було вносити ще додатковий один грош)[132]. На початку XVIII ст. існував також шеляжний податок на торгівлю продуктами, відомий під назвою акциза. 1697 р. у Київському воєводстві акциз брали від кожної чотириволової мажі солі — по одному золотому і 15 грошів, від однопарної мажі з сіллю або іншим товаром — по одному золотому, а від кожного воза з салом, воском, юхтою, тютюном, анісом — по одному таляру. Заплативши раз шеляжне, кожен з торгівців таким чином отримував право на вільну торгівлю[133].

Крім державних митних комор та прикоморків, ще густішою мережею покривали землі Речі Посполитої приватні митниці. На одному лише торговельному шляху від Києва до Вроцлава на приватні мита треба було витратити по 32 таляри від воза[134]. Приватна митна система, як відомо, ґрунтувалася на феодальному праві володіння землею. Тому в межах своїх володінь маґнатерія і шляхта намагались будувати на дорогах якомога більше мостів, гребель, насипів.

Густота цих митниць на території Руського воєводства призвела до того, що у березні 1733 р. вишенський сеймик змушений був прийняти ухвалу з цього приводу[135]. Спроба якось виправдати часто незаконну дію власників приватних митниць прослідковувалася у конституції 1726 р. Замість численних мит, що „видумувалися“ по воєводствах, землях і повітах, встановлювали погребельне, мостове і спашне мита — по три гроші від кожного вола, від коня у возах і торгівців. Разом з тим ця конституція ліквідовувала всі „партикулярні“ мита, крім тих, які давали кошти на ремонт доріг та мостів[136]. Шляхтичі часто скаржились на великі

---

130 ЦДІА України у Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 8, арк. 2—5 зв.

131 AGZ.— T. X.— S. 405; Lwów, 1914.— T. XXII.— S. 499, 674, 677; T. XXIII.— S. 2, 4; Stawiski E. O stosunkach handlowych w dawnej Polsce i związku ich z rolnictwem // Biblioteka warszawska.— 1860.— T. III.— S. 527.

132 Inwentarz Voluminow legum.— Petersburg, 1860.— Cz. 1.— S. 340.

133 Стороженко Н. В. Западно-русские провинциальные сеймики во второй пол. XVII в. (Исследование по архивному материалу).— К., 1888.— С. 89.

134 Rzeczpospolita w dobie upadku 1700—1740. Wybór źródeł / Oprac. i wstęp. poprzedził J. Gierowski.— Wrocław, 1955.— S. XVI.

135 AGZ.— T. XXIII.— S. 28.

136 Volumina legum.— T. VI.— S. 230, 320.

Торговельні шляхи українських земель. *XVII — 60-ті роки XVIII століття*

шкоди на своїх полях та луках від проїжджих торгівців, вимагаючи, відповідно, права на збирання мита[137].

Окремим пунктом у митному законодавстві виділялась торгівля з Ґданськом — найбільшим портом Речі Посполитої, її своєрідними воротами у Західну Європу і світ. Головне водне мито сплачували у Влоцлавку на Віслі. Від збіжжя та інших товарів брали по одному золотому від кожного лашту ґданської міри. Сухопутне мито брали „особливо від збіжжя та інших товарів шляхетних [...] до Ґданська ідучих", так само як і від шляхетських речей, які провадилися купцями. Шляхта, як відомо, звільнялася від сплати мита[138].

Соляне мито, або прасолка, від купівлі-продажу покутської солі теж було реґламентоване сеймовими постановами. Головна митна комора, де брали прасолку, розміщувалася у Коломиї, куди з'їжджалися всі для оплати мита[139]. Розміри прасолки для „українців" не змінювались з часу прийнятої сеймиком Галицької землі постанови 1685 р., згідно з якою мито становило 12 гривень від воза солі. Крім того, обумовлено було інколи брати чопове з фурманів[140]. Торгівці сіллю з підгірських містечок по дорозі до Красностава і Любліна платили мито в розмірі 600 грудок солі від воза[141].

Невід'ємною ланкою у митній системі Речі Посполитої був нагляд за експортом і транзитом волів. У Руському та Подільському воєводствах мито від прогону волів становило один грош від вола. Його сплачували у Кам'янці, Скалі, Теребовлі, Глинянах, Львові[142]. За волів з Волощини сплачували мито у Чернівцях[143].

Власники земель часто терпіли збитки від прогону волів. 1720 р. вишенський сеймик домагався права дідичів із сіл Хліплів, Замосці, Дудні, Порудні Руського воєводства на збір мита „як від возів, так і від волів"[144].

Перегін вола „воловим шляхом" від Снятина через Львів — Сандомир до Бжеґу, що становив близько 800 км, коштував 80 грошів, не враховуючи ще 30 грошів цла[145]. Великі партії волів, яких провадили „Шльонською дорогою" з Гетьманщини та інших українських реґіонів, проходили через митні комори Речі Посполитої. Слід зазначити, що збирання мита від волів було вкрай невпорядковане, особливо у воєнну пору. 1707 р. С. Лещинський звертався до міської ради Вроцлава, щоб вона вжила відповідних заходів щодо купців для оплати мита від 5400 волів, які вони прогнали „на Шльонськ" з допомогою козаків та росіян[146].

---

137 AGZ.— T. XXII.— S. 362.

138 Там само.— S. 499.

139 ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1350/II, арк. 121.

140 ЦДІА України у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 186, арк. 1624, 1626.

141 Prochaska A. Historia miasta...— S. 45.

142 Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w.— Lwów, 1902.— S. 57.

143 Baszanowski J. Z dziejów...— S. 29.

144 AGZ.— T. XXII.— S. 677.

145 Baszanowski J. Z dziejów...— S. 218.

146 Mosbach A. Przyczynki do dziejów polskich z archiwum miasta Wrocławja.— Poznań, 1860.— S. 190.

При всій зовнішній налагодженості митної системи Річ Посполита була однією з європейських держав, де у торговельному розумінні проблема так званої публічної безпеки усе ж залишалася відкритою. Затяжний період Північної війни, яка спровокувала міжусобиці та конфедерації на теренах Польщі, призвів до розладу і хаосу в суспільстві, який впливав і на державні установи й служби. Недарма українські уряди періоду гетьманування І. Скоропадського та правління Малоросійської колегії були завалені скаргами купців з приводу втрат і перешкод торгівлі в Польщі[147]. Причому до леґальних грабежів торгівців інколи вдавалися й самі польські скарбові власті. Так, 1711 р. коронний підскарбій Я.-Є. Пребендовський забрав у миргородського полковника та торгівців з Опішні й Лубен понад 800 волів, яких провадили до Ґданська, з огляду на те, що нібито багато українських купців вдавалися до протекції підкоморного Любомирського і не вносили до Коронного Скарбу відповідного мита[148].

У таких умовах торгівці досить часто вдавалися до контрабанди, щоб якоюсь мірою компенсувати численні витрати і мати зі своєї неспокійної подорожі хоч мізерний прибуток. Однак проти цього існувала система „промита". „Промита" була фактично конфіскацією товарів, що провозилися з порушенням норм сплати мита, бо торгівець по дорозі міг прикупити після митної комори ще певну кількість товарів або ж обійти митницю. Половина або три чверті „промити" йшли до королівського скарбу, решта — митникам і землевласникам, у чиїх володіннях були заарештовані товари[149]. До речі, 1756 р. у Львівському маґістраті заводився спеціальний список купців, які ухилялися від сплати мита[150].

Загалом аналіз митної політики на українських землях у першій половині XVIII ст. засвідчує, що в Гетьманщині було здійснено спробу підпорядкувати митну систему інтересам української державности. Проте експансивна політика російського уряду поставила собі за мету розширити за рахунок України межі свого відносно замкнутого економічного реґіону й утвердити тут свою економічну систему[151].

Річ Посполита у цей складний політичний період не зуміла перетворити свою митну систему у вагомий елемент цілеспрямованої торговельної політики, яка хоч би певною мірою сприяла піднесенню загального господарського рівня. Здирства на митницях і прикоморках, грабежі на шляхах у володіннях маґнатерії і шляхти — особливо українських купців, на жаль, були закономірним явищем для Польщі цього відтинку часу. Відносна впорядкованість митної служби королівським та сеймовим законодавством не могли оздоровити загальну атмосферу в державі в період постійних війн, міжкоролівств, конфедерацій на тлі відчутної економічної кризи.

---

147 Джиджора І. Економічна політика...— С. 69.

148 Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко.— К., 1855.— Т. 2.— С. 202—203.

149 Для порівняння див.: Торгівля на Україні...— № 15.— С. 30, 349.

150 ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 508, арк. 541—542.

151 Бродель Ф. Время мира // Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV—XVIII вв.— Москва, 1992.— Т. 3.— С. 467.

У Гетьманщині, починаючи з 1723 р., Малоросійська колегія, а пізніше й гетьманський уряд намагались уніфікувати торговельні міри[152]. Внутрішні мита тут було скасовано у 1754—1755 рр.[153], тоді як у Речі Посполитій — лише через десятиліття. У 1764 р., щоб ліквідувати економічний хаос, скарбова комісія своїм указом відмінила внутрішні мита та унормувала систему торговельних мір[154].

Отже, різнорідні митні системи, що діяли в українських землях, як і складні політичні обставини в цей період, не творили особливо сприятливого підґрунтя для пожвавлення міжреґіональних торговельних контактів.

Volodymyr PRYSHLIAK

ON TRADE COMMUNICATIONS AND CUSTOMS IN UKRAINE IN THE EARLY 18TH C.

The article discusses at length trade communications in Ukraine, their legal regulation and the system of Customs as they operated in the 18th c. When discussing these questions, the author looks at the network of transport ways, their variety, purposes, utilization, towns enjoying the right to storage and also a network of waterways. In addition to it, the author closely examines the Customs organization in Ukraine at the time. The analysis is done from the viewpoint of the states that some parts of Ukraine belonged to. The Customs arrangement in Ukraine is perceived as an integral part of the country's purposeful trade policy. On top of that, the article provides instances of not infrequent abuse of power by Customs officers and merchants.

152 Лобко А. Попытка к уравнению мер и весов в Малороссии XVIII в. // Киевская старина.— 1889.— Т. 26.— С. 233.

153 ПСЗ.— Т. XIV.— № 10258, 10386.— С. 181—183, 341—342.

154 Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego.— Warszawa, 1976.— S. 302.

Юрій ЗАЗУЛЯК

ЛЬВІВСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1464 РОКУ: СПРОБА ПРОЗОПОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЇЇ УЧАСНИКІВ

Львівська конфедерація, утворена 13 грудня 1464 р. унаслідок порозуміння львівської і жидачівської шляхти та міщан Львова, стала кульмінацією гострої соціально-політичної кризи, [redacted] охопила землі Руського воєводства наприкінці 50-х та [redacted] початку 60-х рр. XV ст. Подібно до інших „феодальних ліг“ середньовіччя, вона була спрямована [redacted] захист прав і привілеїв станів і соціальних груп, що утворили її. З документів, виставлених учасниками конфедерації, дізнаємося, що шляхта і львівські міщани, зазнаючи тривалий час різноманітних утисків і несправедливостей, вирішили об'єднатися у fratrem unionem, аби спільно представляти свої скарги перед королем і надавати один одному необхідну допомогу в разі загрози чи насильства [redacted] боку aliquam sive aliquas personas vel personam cuiuscumque status, dignitatis vel preeminenciae[1]. Попри те, що [redacted] самих документах не називають прізвищ тих осіб, які могли б становити потенційну небезпеку для учасників виступу, відомо, що конфедерація була утворена для протидії і обмеження влади можновладчої родини Спровських-Одровонжів[2].

Конфлікт [redacted] Одровонжами став виявом глибокої кризи наявної практики взаємовідносин між можновладством і рядовою шляхтою Руського

---

[1] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Arhiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ) / Wyd. K. Liske.— Lwów, 1878.— T. VII.— S. 105—114.— N LV—LVI (13 грудня 1464 р., Львів).

[2] Найдокладніше причини, обставини [redacted] перебіг Львівської конфедерації проаналізував польський дослідник Антоній Прохазка (Prochazka A. Konfederacja 1464 roku // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1892.— T. VI.— S. 728—780). Українські історики [redacted] побіжно зупинялися на цьому епізоді з життя [redacted] Руського воєводства пізнього середньовіччя. Ізидор Шараневич [redacted] Іван Лінниченко коротко згадують про Львівську конфедерацію під час свого аналізу ролі [redacted] у шляхетському землеволодінні та їх значенні у діяльності Одровонжів у Галицькій Русі (Szaraniewicz I. Rys wewnętrznych stosunków Galicji Wschodniej w drugiej połowie pietnastego wieku na podstawie źródeł.— Lwów, 1860.— S. 4, 7; Линниченко И. А. Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв.— Москва, 1894.— С. 48). Михайло Грушевський також розглядав організацію конфедерації у контексті аналізу системи застав староств та їх ролі [redacted] кар'єрах можновладчих родин у Руському воєводстві (Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. 5.— С. 318—319). Крім того, М. Грушевський уперше звернув увагу на важливість дослідження самих свідків, які підписали конфедерацію, і виділив тих [redacted] них, хто етнічно [redacted] до руської [redacted] (Там само.— К., 1995.— Т. 6.— С. 237, 611—612).

воєводства, відобразивши при цьому суперечності і складності формування шляхетського стану Галицької Руси пізнього середньовіччя. Незважаючи [illegible] формальне зрівнювання руської шляхти у правах зі шляхтою інших земель Польської Корони, проголошене привілеями 1430—1434 рр., тут продовжували існувати численні форми соціальної неповноправности шляхти. Одним з головних чинників, який визначав залежне становище руської шляхти, були особливо сильні позиції можновладства у Галицькій Русі.

Підставою сили і впливів руського можновладства було володіння заставленими староствами, які переходили в його руки як компенсація за фінансові позики, надані королям. Практика застав набула особливого поширення у часи правління двох перших представників династії Яґеллонів — Владислава II Ягайла і його сина Владислава III[3]. Саме [illegible] той період довготривале володіння заставленими староствами стало головною підставою швидкої політичної і маєткової кар'єри для багатьох представників можновладства і шляхти[4]. Деякі гродові староства десятиліттями перебували в руках окремих можновладчих родин через неспроможність королівського двору викупити їх. Показовим у цьому може бути приклад малопольської родини Ритвянських, яка володіла Сандомирським староством упродовж сорока років[5]. Наскільки великими були суми, записані [illegible] королівських маєтках, демонструє люстрація заставлених королівщин, проведена у Руському воєводстві [illegible] 1469 р. Так, королівські записи Станіславові Ходецькому, на той час руському воєводі [illegible] Галицькому старостві, становили 4400 злотих і 3600 гривень. Сума, на яку були заставлені Снятинське і Коломийське староства Михайлові Мужилу Бучацькому, сягала 1500 гривень[6].

Власне застави відіграли вирішальну роль у швидкій кар'єрі родини Спровських-Одровонжів. Зростання політичного і маєткового значення Спровських припадає на 30—60-ті рр. XV ст. — час, коли застави набрали найбільшого розмаху й інтенсивности. Піднесення Спровських було заслугою передовсім двох представників цієї родини — Петра зі Спрови та його сина Андрія. Найстарший син львівського підкоморія Добєслава зі Спрови,

---

[3] За підрахунками Ірени Сулковської-Курасьової, 60 відсотків усіх відомих документів короля Владислава III становлять власне записи сум на королівських маєтностях (Sułkowska-Kurasiowa I. Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie Andegawenów i pierwszych Jagiełłonów.— Warszawa, 1977.— S. 72). Загальний аналіз роздавничої політи[illegible] Яґеллонів див.: Gawęda S. Możnowładztwo małopolskie w XIV i w pierwszej połowie XV wieku.— Kraków, 1966.— S. 85; Sochacka A. Jan [illegible] Czyżowa, namiestnik Władysława Warneńczyka. Kariera rodziny Półkozów w średniowieczu.— Lublin, 1993.— S. 124; Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504—1548.— Wrocław, 1967.— S. 20—31.

[4] Сучасні польські історики, аналізуючи вирішальну роль заставлених староств у кар'єрах окремих осіб і родин у XV ст., схильні говорити про феномен „нового можновладства", чиї позиції залежали від довготривалого контролю над староствами. (Gąsiorowski A. Czynniki rozwarswienia stanu szlacheckiego w średniowiecznej Polsce // Struktura feudálni společnosti [illegible] území Československa [illegible] Polska do přelomu 15. [illegible] 16. stoleti.— Praha, 1984.— S. 82).

[5] Fałkowski W. Elita władzy w Polsce za panowania Kazimierza Jagiellończyka (1447—1492).— Warszawa, 1992.— S. 32.

[6] Erlich E. Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa Lwowskiego w wiekach średnich (1350—1501).— Lwów, 1914.— S. 74.

Петро, в 1434 р. був подільським, а в 1437 р. і аж до своєї смерти в 1450 р. руським воєводою. У 1429 р. Владислав II Ягайло надав Петрові зі Спрови у заставу Самбірський повіт[7]. Це надання після тривалої і запеклої боротьби з родиною Мельштинських, попередніми власниками повіту[8], було підтверджене Владиславом III у 1438 р.[9] Власне Самбірський повіт став основою землеволодіння Одровонжів у Руському воєводстві. За роки панування Владислава III Самбірське староство було заставлене Петрові зі Спрови на загальну суму 8090 гривень[10]. Крім Самбірщини, протягом 1439—1440 рр. Петро зі Спрови отримав сім записів на Галицькому старостві загальною вартістю 1500 гривень і 2000 флоренів[11]. Однак Петро Одровонж не зумів закріпитися у Галицькому повіті. У 1440 р. король дав згоду на викуп Галицького староства з рук Петра зі Спрови Миколаєм Паравою з Любліна[12]. Втрата Галицького староства стала лише тимчасовою невдачею на тлі успішної експансії Одровонжів у Галицькій Русі. У 1442 р. Петро зі Спрови отримав королівський дозвіл на викуп Львівського повіту від тодішнього руського старости Спитка Тарновського з Ярослава за 2200 флоренів[13]. Того ж року Петро зі Спрови ще більше зміцнив своє становище на Самбірщині, домігшись від короля звільнення Самбірського повіту від сплати стаційного[14]. Несподівана загибель Петра зі Спрови під Красним Полем [illegible] вересня 1450 р., під час походу проти молдовського господаря Богдана II[15], не завадила Одровонжам зберегти панівні позиції у Галицькій Русі. Наступником Петра зі Спрови на посаді руського воєводи і старости став його син Андрій. Цей міжгенераційний переказ двох найважливіших посад в ієрархії урядів Галицької Руси свідчив про те, що на той час Одровонжі не мали в Руському воєводстві гідних конкурентів серед інших можновладчих родин.

Андрій зі Спрови став активним продовжувачем політики свого батька. У 1458 р. він отримав від Казимира IV Ягеллончика запис на 1000 гривень у Жидачівському і Долинському повітах[16]. Ці землі перейшли до Андрія зі

---

[7] Materiały archiwalne wyjęte głównie y metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r. / Wyd. A. Prochazka.— Lwów, 1890.— S. 54.— N 68 (8 листопада 1429 р., Перемишль).

[8] Владислав II Ягайло у заповіті своєму синові і наступникові Владиславу III наказував повернути Самбірщину Спиткові з Мельштина (див. лист короля Владислава III до Петра зі Спрови: AGZ.— Lwów, 1876.— T. VI.— S. 25.— N XVII) (17 травня 1436 р., Краків). Лише поразка очолюваної Спитком з Мельштина Корчинської конфедерації у 1439 р. завадила цьому рішенню вступити в дію.

[9] Materiały archiwalne...— S. 78—80.— N 101 (4 червня 1438 р., Краків).

[10] Zbiór dokumentów małopolskich (далі — ZDM). Cz. VIII: Dokumenty z lat 1435—1450 / Wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa i S. Kuraś.— Wrocław etc., 1975.— N 2224, 2268, 2285, 2371, 2379, 2401—2402, 2408, 2410.

[11] ZDM.— Cz. VIII.— N 2209, 2219, 2235, 2256, 2264, 2269—2270.

[12] Там само.— N 2272, 2320.

[13] Там само.— N 2405—2406.

[14] Materiały archiwalne...— S. 93.— N 128. (21 серпня 1442 р., Гатван.)

[15] Iohannes Dlugosii Historiae Polonicae libri XII / Wyd. A. Przeździecki.— Cracoviae, 1879.— T. V.— P. 77; Codex epistolaris saeculi quindecimi quinti / Wyd. A. Sokołowski, J. Szujski.— Kraków, 1876.— T. I.— S. 120.— N CXII (11 червня 1451 р., Тенчин).

[16] Matricularum Regni Poloniae Summaria excussibus codicibus qui in Chartophzlacio Maximo Varsoviensi asservatur (далі — MRPS) / Wyd. T. Wierzbowski.— Warszawa, 1905.— P. I.— S. 33.— N 638. Через помилку в датуванні цей документ було вміщено серед реєстрів 1463 р. (Fałkowski W. Elita władzy...— S. 114).

Спрови після смерти краківського каштеляна Йоана з Чижова, який був одружений зі сестрою Андрія Барбарою[17]. У 1462 р. за активну участь у Глогувському з'їзді, який відбувся у травні 1462 р. між Казимиром IV Яґеллончиком і чеським королем Іржі з Подєбрад, польський король записав руському воєводі ще 200 гривень на Жидачівщині[18]. У тому ж році Андрій Одровонж був свідком на документах у справі приєднання до Корони Равської і Гостинської земель, причому на акті судового вироку в цій справі він є єдиним воєводою, який представляв Малопольщу і Галицьку Русь[19]. Тоді ж бачимо Андрія зі Спрови як королівського посланця при приєднанні до Корони Белзької землі після смерти мазовецьких князів Зємовіта VI і Владислава II[20]. Символічною маніфестацією політичної могутности Одровонжів, а також виявом їх родової і генеалогічної свідомости стало підтвердження надання краківського єпископа Івона Одровонжа для могильського монастиря, виставлене 13 представниками роду на чолі з Андрієм зі Спрови під час сейму в Пйотркові в листопаді 1462 р.[21] У 1463 р. Андрієві зі Спрови вдалося послабити позиції своїх противників у Галицькій Русі та на Поділлі. Разом із краківським каштеляном Йоаном з Тенчина і сандомирським воєводою Йоаном з Ритвян Андрій зі Спрови був скерований Казимиром IV на Поділля для викупу з рук Бучацьких Кам'янецького староства[22]. Загалом початок 60-х рр. можна вважати своєрідним піком політичної кар'єри Андрія зі Спрови, часом активної участи руського воєводи у реалізації політики Казимира IV[23].

---

[17] Fałkowski W. Elita władzy...— S. 104; Sochacka A. Jan z Czyżowa...— S. 205.

[18] MPRS.— P. I.— S. 31.— N 619 (грудень 1462 р.): „[...] pro meritis et sumptibus eius in conventione Glogoviensi cum Georgio, Bohemiae rege".

[19] Codex epistolaris saeculi quindecimi quinti / Wyd. A. Lewicki.— Kraków, 1894.— T. III.— S. 119.— N XCIX (12 листопада 1462 р., Пйотрков); Там само.— T. 1.— S. 220.— N CXCIII (20 грудня 1462 р., Гостинь).

[20] Maurer R. Kilka dat do dziejów rodziny Odrowążów-Sprowskich na Rusi XV wieku // Przegląd Archeologiczny.— Lwów, 1883.— Zesz. 2—3.— S. 113.

[21] Fałkowski W. Elita władzy...— S. 105.

[22] Maurer R. Kilka dat...— S. 113.

[23] Політика королівської влади стосовно Одровонжів не отримала однозначної оцінки в польській історіографії. К. Гурський і Ф. Кірик вважали, що політика Казимира IV Яґеллончика стосовно Одровонжів мала неґативний характер, підкреслюючи бажання королівської влади обмежити політичні впливи Спровських у Галицькій Русі та повернути собі заставлені маєтності. З цією метою, наголошують ці історики, король, на противагу Спровським, всіляко підтримував бідніших членів роду Одровонжів, так званих iuniores (Добєслава з Журавиці, Шидловецьких), та сприяв шляхетському рухові в Руському воєводстві (Kiryk F. Jakób y Dębna na tle wewnętrznej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka.— Wrocław, 1967.— S. 33, 47; Górski K. Ród Odrowążów w wiekach średnich.— Kraków, 1927.— S. 68, 81—83). Натомість недавно В. Фалковський у своєму дослідженні владної еліти Казимира IV Яґеллончика запропонував переглянути цю тезу. Він наголошує, що викуп Львівської землі з рук Одровонжів аж ніяк не можна розцінювати як вияв ворожого ставлення до них, а як загальний напрям внутрішньої політики короля, спрямованої на зміцнення державних фінансів. Подібна практика застосовувалася Казимиром IV стосовно навіть найбільш наближених осіб, таких як Гінча з Рогова, Дерслав і Ян з Ритвян, Якуб з Конецполя. На основі докладного аналізу кількости і характеру виступів Андрія зі Спрови на королівських документах В. Фалковський переконливо показав, що руський воєвода займав високу позицію у складі владної еліти Казимира IV (Fałkowski W. Elita władzy...— S. 103—104, 106).

У поєднанні зі широкими судово-адміністративними повноваженнями, [redacted] володіли Одровонжі як королівські старости, отримані [redacted] застави створювали ефективний механізм для контролю над локальними шляхетськими спільнотами, передовсім у сфері землеволодіння. Як власники заставлених гродових староств Спровські були зверхниками всіх розміщених на їх території королівських маєтків, у тому числі також і тих, що вже перебували в заставі інших шляхетських родин. Dominus Czebrowski tenet bona regalia, [...] et dominus Pallatinus et capitaneus est tutor bonorum regalium[24] — саме так тогочасні джерела формулювали залежність шляхти, яка володіла заставленими королівськими землями, від влади старост. Одровонжі всіляко прагнули обмежити право шляхти володіти земельною власністю у межах заставлених їм староств. Шляхта, яка отримувала від короля надання чи записи сум на королівських маєтках, розміщених [redacted] території [redacted] заставлених Одровонжами королівщин, аби вступити у володіння ними, була змушена спершу одержати згоду Одровонжів[25]. Крім того, характерні для Галицької Руси того часу нестабільність структури шляхетського землеволодіння і брак у частини руської шляхти королівських підтверджень на володіння маєтками давали змогу Одровонжам висувати свої права на такі маєтності. Виявом цього стали спроби конфіскацій шляхетських маєтків та ревізії привілеїв шляхетських родин [redacted] їх володіння, які проводилися Спровськими[26]. Така політика не могла [redacted] викликати невдоволення і протесту серед руської шляхти. Ще в 1443 р. сандомирський препозит Йоан зі Спрови, проводячи за дорученням свого брата руського воєводи Петра зі Спрови ревізію прав шляхти Львівської землі [redacted] володіння митними коморами, зазначав, що domini terrigene littere et munimenta eorum ipso minime produxerunt nec obedienciam aliquam fecerunt[27]. Ситуація загострилася від середини 50-х рр. XV ст., коли через погіршення фінансового становища Одровонжів[28] їхні спроби конфіскацій шляхетських земель ставали дедалі частішими. Про гостроту боротьби і розміри надуживань та утисків, яких зазнавала шляхта [redacted] боку Одровонжів, можемо судити [redacted] переказу Яна Длуґоша. За словами польського хроніста, руська шляхта подала проти Йоана Одровонжа, брата і спадкоємця воєводи Андрія, триста судових позовів[29].

[redacted] AGZ.— Lwów, 1889.— T. XIV.— S. 382.— N 2910 (4 серпня 1453 р., Львів).

[25] Там само.— T. V.— S. 168—169.— N CXXVIII (21 лютого 1449 р., Самбір); MRPS.— P. 1.— S. 16.— N 291 (23 квітня 1456 р., Краків).

[redacted] Див., наприклад: AGZ.— T. XIV.— S. 509.— N 3814 (4 січня 1454 р.); Там само.— Lwów, 1906.— T. XIX.— S. 496.— N 2765 (28 червня 1456 р.).

[redacted] Там само.— T. XIV.— S. 112.— N 880 (1 листопада 1443 р., Львів).

[28] Так, у листі до краківського [redacted] Миколая Серафіна від 25 серпня 1457 р. руський воєвода просить терміново сплатити йому борг, бо через несплату терпить великі збитки [redacted] змушений продавати свої маєтності (Там само.— Lwów, 1883.— T. IX.— S. 81—82.— N LX (22 серпня 1457 р., Самбір) „[...] propter que multa dampna percepimus, quia et nostra bona nos vendere opportebat“). Про брак фінансових ресурсів можуть свідчити також позики, до яких вдавався Андрій зі Спрови (Там само.— T. V.— S. 198—199.— N CLI (21 листопада 1456 р., Львів); (Там само.— S. 191—192.— N CXLVI) (10 червня 1456 р., Львів). Пор.: Gawęda S. Możnowładztwo małopolskie...— S. 86).

[29] Iohannes Dlugosii Historiae Polonicae.— T. V.— P. 410: „[...] nulli tamen querentum administrata contra fratrem suum Iohannem, qui sibi bonis successerat et qui in tricentis citacionibus impetebatur“.

Тоді ж різко загострилися стосунки Андрія зі Спрови з львівськими міщанами. У 1460 р. конфлікт набув загальнопольського розголосу — на захист прав Львова виступили райці Познані і Ґданська, які в спеціальних посланнях висловили свою солідарність з львівськими міщанами[30]. Навесні того ж року до Львова, очевидно для залагодження конфлікту, прибув король, який підтвердив місту права і привілеї, надані Казимиром III у 1356 р.[31] У цій ситуації Андрій зі Спрови був змушений піти на поступки — у спеціальному листі, написаному 13 вересня 1460 р., він зобов'язався не порушувати прав львівського міщанства[32].

Окрім шляхти і львівських міщан, у конфлікті з Одровонжами помітною була також роль інших соціальних груп та інститутів, чиї інтереси та права були обмежені Одровонжами. Зокрема, до найбільших противників Одровонжів належав львівський архиєпископ Григорій зі Сянока. Конфлікт Андрія зі Спрови з церковними колами виник через плани будівництва у Львові бернардинського монастиря, які виношував руський воєвода. Це викликало протидію з боку Григорія зі Сянока[33]. Львівський архиєпископ був також одним з головних прихильників ідеї викупу заставлених староств, як це бачимо з його промови на сеймі в Пйотркові 1454 р.[34] Виступ проти Одровонжів підтримали також можновладчі родини Ходецьких, Конєцпольських та Бучацьких. У середині 50-х рр. їхні взаємини з Одровонжами загострилися настільки, що 1456 р. на Пйотрковському сеймі король був змушений встановити високі заклади, розміром 5000 і 3000 гривень, між Андрієм зі Спрови, з одного боку, та галицьким старостою Станіславом з Ходчого і перемишльським старостою Пшедбором з Конєцполя — з другого[35]. Очевидно, для запобігання ескалації конфлікту в 1463 р. Казимир IV перевів Станіслава з Ходчого з посади львівського каштеляна на уряд подільського воєводи[36].

Однак королівській владі вдалося лише на певний час призупинити подальше наростання суперечностей. У 1464 р. конфлікт досяг кульмінації — об'єднавши свої зусилля, львівські міщани і шляхта утворили конфедерацію. Момент для організації Львівської конфедерації було вибрано дуже вдало. Андрій зі Спрови якраз у той час перебував на сеймі в Пйотркові, де відстоював перед королем свої права на заставлені маєтності[37]. Невідомо, як би розвивався конфлікт і далі, але на початку 1465 р. Андрій Одровонж несподівано помер[38].

Раптова смерть руського воєводи значно посилила позиції противників Одровонжів. І хоч його брат і наступник на посаді львівського старости Йоан зі Спрови усіляко намагався уникнути викупу заставлених Одровон-

---

[30] AGZ.— T. VI.— S. 53—54.— N XXXIV (9 січня 1460 р., Познань).

[31] Там само.— Lwów, 1872.— T. III.— S. 219—220.— N CXV (5 квітня 1460 р., Львів).

[32] Там само.— T. VI.— S. 62—63.— N XLI (13 вересня 1460 р., Львів).

[33] Prochazka A. Konfederacja 1464 roku.— T. VI.— S. 761—762.

[34] Там само.— S. 740—741.

[35] Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus / Wyd. I. V. Bandtkie.— Varsoviae, 1831.— P. 302—303.

[36] Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku: Spisy / Opr. K. Przyboś.— Wrocław etc., 1987.— S. 116.— N 829—830.

[37] Maurer R. Kilka dat...— S. 113.

[38] Там само.— S. 114.

жами королівських земель та зберегти [illegible] собою уряд руського воєводи і старости[39], однак справа була вирішена не на користь Спровських. 21 квітня 1465 р. зібрана на сеймик руська шляхта у присутності і [illegible] згодою короля ухвалила надзвичайний податок для викупу Львівського, Жидачівського і Самбірського староств [illegible] рук Спровських[40]. На ці кошти були викуплені королівські маєтки у Львівській землі і Жидачівському повіті, Самбірщина й надалі залишалася у володінні Йоана зі Спрови. Одночасно [illegible] викупом заставлених маєтностей король здійснив низку нових призначень. Новим руським старостою став перемишльський підкоморій Рафал [illegible] Ярослава, [illegible] руським воєводою — один з головних противників Одровонжів — Станіслав [illegible] Ходчого[41]. Таким чином було відновлено рівновагу серед владної еліти Руського воєводства й усунуто [illegible] певний час Спровських з політичної сцени Галицької Русі і Корони.

Вирішальна роль в організації виступу проти Одровонжів належала руській шляхті, 64 представники[42] якої поставили свої підписи під доку-

---

[39] Найбільш відомим проявом політичної пропаґанди, яку розгорнули Одровонжі з цією метою, був вірш, присвячений померлому воєводі і написаний [illegible] колах, близьких до Яна зі Спрови. У кінцевій частині твору знаходимо прохання до Бога про зіслання Русі гідного наступника (Dodatki // Prochazka A. Konfederacja lwowska...— S. 777—778). Аналіз тексту вірша див.: Michałowska T. Średniowiecze.— Warszawa, 1995.— S. 706—709.

[40] Iohannes Dlugosii Historiae Polonicae.— T. V.— P. 410: „[...] prefatum Iohannem Odrowansch de castris Leopoli, Zidaczow, Szambor et aliis amovendum et in locum suum, virum aliquem modestum et administracione iusticiae pollentem". Гасла про викуп з рук можновладства гродових староств і заборони їх [illegible] подальшому з'являються у виступах руської [illegible] 50-х рр. XV ст. Так, угода з 1456 р. про позику 110 гривень, яку надали брати Петро і Йоан зі Зимної Води Андрієві зі Спрови, передбачала [illegible] умови її [illegible] разі викупу від Одровонжів Львівського староства (AGZ.— T. V.— S. 192.— N CXLVI (10 червня 1456 р., Львів): „Siautem contigeret, quod dominus Andreas pallatinus exemeret de tenuta et capitaneatu Leopoliensi". Пор.: Prochazka A. Konfederacja lwowska...— S. 747). Поширення подібних настроїв серед руської шляхти збігається [illegible] часі [illegible] активізацією шляхетських рухів в інших [illegible] Польської Корони, які відбувалися під лозунгами викупу заставлених королівщин. [illegible] ухвалених 1454 р. під [illegible] великопольської і малопольської шляхти нешавських статутах спеціальним пунктом було обумовлено заборону застави гродових староств (Bardach J. Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku.— Warszawa, 1965.— S. 459; Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny królewskiej...— S. 33, 35). Тому викуп у 1465 р. з рук Одровонжів Львівського і Жидачівського староств, а ще перед тим викуп 1463 р. від Бучацьких Кам'янецького староства можна розглядати як своєрідне відлуння процесів політичної емансипації шляхти, які відбувалися у середині XV ст.

[41] Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 150, 158.— N 1169, 1234.

[42] AGZ.— T. VII.— S. 105—106.— N LV: „1. Georgius Strumilo, succamerarius leopoliensis; 2. Iohannes Swynka de Pomorzany, vexillifer leopoliensis; 3. Iohannes de Jaczimirz, dapifer leopoliensis; 4. Iohannes Chodorowsky de Brzozdowicze, subdapifer leopoliensis; 5. Petrus de Brancze, iudex terre leopoliensi; 6. Iohannes de Olesko; 7. Dobeslaus de Olesko; 8. Andreas de Szenno; 9. Iohannes de Kulykow; 10. Iurscha de Chodorostaw; 11. Stanko de Dawydow; 12. Iohannes de ibidem; 13. Paulus de Czartorie; 14. Stano de Czartorie; 15. Petrus Czebrowsky de Stoky; 16. Dymitr Lahodowsky de Pohorelcze; 17. Iohannes de Czemyerzincze; 18. Iohannes de Nyesluchow; 19. Raphael de Straeptow; 20. Michael Kay de Drewlany; 21. Martinus de Milatyn; 22. Stanislaus de Lyesky; 23. Nicolaus Semp de Zelyechow; 24. Martinus Calyenyk de Podhorcze; 25. Iohannes de Milathin; 26. Nicolaus Wiprothek de Pyeczichwosty; 27. Michno de Borschow; 28. Paschko de Borschow; 29. Jurgy de Malczicze; 30. Iohannes de Zymnawoda; 31. Petrus de Zymnawoda; 32. Iohannes de Malyeczkowycze; 33. Wlodek de Czuczani; 34. Iohannes de Banunyn; 35., Stanislaus de Banunyn; 36. Blazek de Sroky; 37. Machael de Mirischow; 38. Sienko Halka de Elgyschow; 39. Sienko de Nahorcze;

ментом конфедерації і яких можемо зарахувати до табору політичних противників Одровонжів. Реконструкція таких ключових критеріїв curriculum vitae кожного зі свідків тестаційної формули документа, як маєткова позиція і землеволодіння, місце в ієрархії влади, знаки соціального престижу, родинні та соціальні зв'язки, дає змогу частково відтворити „колективний портрет" цього шляхетського руху, виділити чинники, які сприяли інтеґрації чи, навпаки, диференціації усередині групи, краще зрозуміти мотиви та інтереси, якими керувалися деякі шляхтичі, підписуючи акт конфедерації[43].

Уряди та соціальний престиж. Серед учасників конфедерації значну частину (11 осіб) становили представники владної еліти Львівської землі. Високе соціальне становище і престиж, які вирізняли цю групу, випливали чи то з володіння урядами і з можливостей доступу до влади, часом дуже незначної і номінальної, чи то з належности до родин, які довгий час займали визначне місце серед шляхетської спільноти Галицької Руси. Саме ці люди відіграли вирішальну роль в організації Львівської конфедерації та реалізації її політичних вимог.

П'ять осіб на час підписання конфедерації уже займали різні посади в земській урядовій ієрархії. Єжи Струміло з Диношина, чий підпис стоїть першим серед свідків документа, був львівським підкоморієм[44], Йоан Свинка з Поморянів — львівським хорунжим[45], Йоан Яцимірський — львівським стольником[46], Йоан Ходоровський з Березівців — львівським підстолієм[47] та Йоан з Бранець — львівським земським суддею[48].

Ще шість осіб здобули призначення на земські уряди вже після подій 1464 р. Відразу ж після того, як руським старостою став Рафал з Ярослава, відбулися зміни у складі старостинської адміністрації. Новим гродським суддею і львівським бурграбієм став Петро зі Зимної Води[49]. Певний час він також виконував функції львівського земського підсудка[50]. Йоан

40. Olyechno de Drohoschow; 41. Marko de ibidem; 42. Lyenko de ibidem; 43. Petrus Wolczko de Clodzyencze; 44. Steczko de Czerkas; 45. Onysko de ibidem; 46. Steczko Ilko de ibidem; 47. Dmitr de Hyniatycz; 48. Michael de Strelczicze; 49. Fedko de Czolhancze; 50. Fyedko de Mlynyscze; 51. Steczko de Mlynyscze; 52. Dmitr de Dedoszycze; 53. Iaczko de Dedoszycze; 54. Jaczko de rosznytow; 55. Andreyko de Swaryczow; 56. Iwaschko de Dulyebi; 57. Iwan de Koschawa; 58. Alexa de Wyetwycze; 59. Luczka de ibidem; 60. Danko de Balycz; 61. Myka de Balycz; 62. Prothassy de Sulyeyathicze; 63. Nicolaus de Czernow; 64. Iaczko de Nowosyelcze".

43 Прозопографічний та генеалогічний аналіз свідків тестаційних формул середньовічних документів знайшов широке застосування при дослідженні політичної еліти та угруповань пізнього середньовіччя. Див., наприклад: Sułkowska-Kurasiów I. Doradcy Władysława Jagiełły // Społeczeństwo Polski Średniowiecznej (далі — SPS).— Warszawa, 1982.— T. II.— S. 188—220; Klimecka G. Czy rzeczywiście doradcy Władysława Jagiełły // SPS.— Warszawa, 1990.— T. IV.— S. 214—235. Про необхідність прозопографічних досліджень учасників конфедерацій у середньовічній Польщі див.: Fałkowski W. Elita władzy...— S. 80.

44 Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 132.— N 987.

45 Там само.— S. 110.— N 770.

46 Там само.— S. 155.— N 1200.

47 Там само.— S. 139.— N 1064.

48 Там само.— S. 142.— N 1095.

49 AGZ.— Lwów, 1891.— T. XV.— S. 33.— N XCIII (30 серпня 1465 р., Львів).

50 Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 135.— N 1025.

Куликовський у 1466 р. став львівським підстолієм[51], змінивши на цьому уряді Йоана Ходоровського, який після смерти Йоана Яцимірського зайняв уряд львівського стольника[52]. Інший представник родини Ходоровських, брат Йоана Юрша[53], став жидачівським старостою після викупу Жидачівщини з рук Йоана Одровонжа; джерела згадують його на цій посаді в 1469 по 1471 та з 1472 по 1474 рр.[54] Найуспішнішу кар'єру з конфедератів зробив уже згадуваний Єжи Струміло, який 1479 р. став львівським каштеляном[55]. Троє осіб з цієї групи, які до того ж належали до однієї родини Сєнненських, зайняли урядові посади поза межами Руського воєводства. Йоан з Олеська став малогостським каштеляном (1478), його рідний брат Добєслав з Олеська — гнєзненським каноніком (1465) та деканом келецьким (1470), а їхній дядько Андрій зі Сєнна — сандомирським підкоморієм (1477)[56].

Високий статус цих учасників конфедерації залежав також від впливових позицій їхніх родин у складі владної еліти як Галицької Руси, так і інших коронних земель, здобутих попередніми поколіннями. Так, Сєнненські були єдиними серед конфедератів, які мали широкі родинні зв'язки з можновладством Малопольщі. Батько Йоана і Добєслава з Олеська, перемишльський підкоморій і сандомирський староста Йоан зі Сєнна і Олеська[57] та ще один конфедерат Андрій зі Сєнна були двоюрідними братами краківського єпископа, кардинала Збігнєва Олесницького[58]. Також Єжи Струміло, який на постійно оселився у Галицькій Русі[59], був тісно пов'язаний з владною елітою Мазовша, звідки він походив[60].

Йоан Свинка з Поморянів та брати Ходоровські належали до найвідоміших галицьких боярських родів — відповідно Кірдеїв та Корчаків. Батько львівського хорунжого Грицько Кірдейович з Поморянів був однією з найпомітніших постатей у реалізації королівської політики першої половини XV ст., де займав уряди холмського старости (1431), львівського каштеляна (1434—1438) та подільського воєводи (1439—1462)[61]. Батько Йоана і Юрші Ходоровських Дмитро у 1436—1441 рр. посідав уряд львівського стольника[62]. Інший учасник конфедерації Петро Волчко з Колодинців був

---

[51] Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 139.— N 1065.

[52] Там само.— S. 155.— N 1201.

[53] Йоан, Юрша і Станіслав були синами Дмитра Ходоровського (AGZ.— T. XIV.— S. 134.— N 1092) (23 травня 1444 р., Львів).

[54] Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 182—183.— N 1506, 1508.

[55] Там само.— S. 116.— N 831.

[56] Dworzaczek W. Genealogia. Cz. II: Tablice.— Warszawa, 1959.— Tabl. 107.

[57] Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 220.— N 1864.

[58] Dworzaczek W. Genealogia.— Tabl. 107.

[59] Перша згадка про появу Єжи Струміла в Галицькій Русі стосується 1438 р. (Jakubczak S. Jerzy Strumiło — przywódca konfederacji lwowskiej 1464 r. // SPS.— Warszawa, 1992.— T. V.— S. 248).

[60] Після 1446 р. Єжи Струміло одружився вдруге з Ельжбетою з Подося, дочкою закрочимського хорунжого Дзєрслава, що свідчить про його сталі контакти з Мазовшем (Jakubczak S. Jerzy Strumiło...— S. 250).

[61] Pułaski K. Ród Kirdejów podolskich. Monografia historiczno-genealogiczna // Pułaski K. Szkice i poszukiwania.— Kraków, 1911.— Ser. 3.— S. 173—180.

[62] Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 154.— N 1198. Про належність Ходоровських до роду Корчаків див.: Sikora F. Krąg rodzinny i dworski Dymitra i Goraja i jego rola na Rusi // Genealogia — kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym.— Toruń, 1989.— S. 74.

сином львівського підкоморія та холмського старости Петра Волчка Рокути з Колодна[63]. Станіслав Давидовський, батько Станька і Йоана [redacted] Давидова, та Йоан Голомбек зі Зимної Води, батько Йоана і Петра Зимноводських, займали свого часу важливу в структурі шляхетського самоуправління посаду земського судді[64]. Сяноцький мечник Фредерик Яцимірський, батько львівського стольника Йоана, котрий підписав конфедерацію, був відомий своєю активною діяльністю у Сяноцькій землі[65].

Престиж та впливовість декого [redacted] конфедератів (Йоан з Куликова, Петро Цебровський зі Стоків, Михайло зі Стрільчого), які не володіли урядами, визначалися належністю до родин, що входили у неформальну групу управління, існування котрої було особливо помітним у період перед запровадженням системи земських урядів у Галицькій Русі[66]. Одним [redacted] головних проявів такої особливої позиції були їхні часті виступи як свідків на важливих королівських документах, які стосувалися Галицької Руси. Поряд [redacted] королівськими старостами представники цієї групи виконували важливу функцію своєрідних посередників між королівською владою та шляхетською спільнотою Галицької Руси. У випадку родини Куликовських ця практика спостерігалася упродовж двох поколінь — джерела фіксують виступи батька Йоана [redacted] Куликова, також Йоана та його діда Миколи як згаданих свідків[67]. Батько Петра Цебровського зі Стоків і дядько Петра Бранецького Петро Цебровський-старший був довголітнім дворянином Владислава II Ягайла і одним [redacted] головних кредиторів Владислава III серед галицької шляхти[68]. Прокіп зі Стрільчого, батько Михайла, як представник галицьких земян, не займаючи жодних урядів, виступив [redacted] свідок, поряд з диґнітаріями Руського воєводства, на документі з'їзду руської шляхти, зібраного у Вишні 11 жовтня 1438 р.[69]

Майнове становище і землеволодіння. Важливим чинником диференціації у середині групи конфедератів був маєток. Можемо виділити два критерії, які найповніше характеризують маєткове розшарування серед шляхти, що підписала конфедерацію. По-перше, це володіння певною кількістю сіл, а по-друге, це грошові розміри посагів та він, зафіксовані у шлюбних контрактах шляхти[70]. Використані разом, ці показники дають досить чітке уявлення про заможність шляхти.

Аналіз маєткової позиції свідків конфедерації дає змогу виділити серед них три головні групи. Першою є група великих землевласників і багатої

[redacted] Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 131.— N 984.

[redacted] Там само.— S. 142.— N 1092—1093.

65 Див.: Dąbkowski P. Fredyryk Jacimirski, miecznik sanocki. Studium historyczno-obyczajowe z XV wieku.— Przemyśl, 1923.

66 Sikora F. Krąg rodzinny [redacted] dworski Dymitra i Goraja...— S. 70.

[redacted] Codex epistolaris saeculi quindecimi quinti / Wyd. A. Lewicki.— Kraków, 1891.— T. II.— S. 331.— N 222 (25 липня 1434 р., Краків); AGZ.— Lwów, 1870.— T. II.— S. 60—61.— N XXXVI (28 жовтня 1408 р.).

[redacted] ZDM.— Cz. VIII.— N 2273, 2276, 2364, 2381, 2422, 2432, 2469.

69 Codex epistolaris saeculi quindecimi quinti.— T. II.— S. 370.— N 250.

70 Про посаги та віна [redacted] джерело встановлення маєткової позиції шляхти див.: Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza.— Warszawa, 1975.— S. 52—53; Gąsiorowski A. Czynniki rozwarstwiena stanu szlacheckiego...— S. 80—81; Bieniak J. Rody rycerskie jako czynnik struktury społecznej w Polsce XIII—XV w. // Polska w okresie rozdrobienia feudalnego / Pod red. H. Łowmiańskiego.— Wrocław, 1973.— S. 171.

шляхти, що важливо переважно для тенутаріїв королівщин. Помітною є тенденція, коли особи, які були найбільшими землевласниками на терені Львівської землі, одночасно входили до складу владної еліти. До цієї групи належать також особи, які не займали жодних земських урядів (Юрковські з Чарториї, Петро Цебровський). Розміри земельних володінь цієї групи були у межах від 15—20 сіл (Єжи Струміло, Ходоровські, Петро Бранецький, Йоан Свинка з Поморянів, Волчки з Колодна) до 9—10 (Юрковські, Йоан Яцимірський, Йоан Куликовський, Петро Цебровський, Давидовські). Коливання у величині посагів та він серед цієї шляхти були від 150 (для Анни, сестри Станіслава і Йоана Давидовських)[71] до 400 гривень (Йоан Яцимірський, Єжи Струміло)[72]. Виняток до певної міри становили тільки Сєнненські: Анна, дружина львівського підкоморія Павла з Олеська, брата Йоана і Добєслава, внесла своєму чоловікові 1000 флоренів, отримавши натомість запис на олеських маєтностях на 400 флоренів[73].

Наймасовішою була участь у конфедерації середньої шляхти. Менша частина цієї групи володіла маєтками, які складалися з 5—6 сіл (Миколай Чернійовський, Федір Чолганський, Яцько і Дмитро Дідушицькі, Дмитро Лагодовський, Івашко Чемеринський), натомість власність більшости становила 1—2 села (Данько і Мика Балицькі, Івашко Дулібський, Мартин Каленик з Підгайців, Сенько Галка з Ілляшева, Януш з Малечковичів, Михайло, Станіслав і Йоан Каї з Милятина, Ляшок з Деревлян, Федько Рашкович з Млиница, Юрій з Мальчиців, Михайло з Миришева, Йоан і Петро зі Зимної Води). Величина він і посагів для цих свідків конфедерації була майже однаковою і становила приблизно 100 гривень[74].

Третю групу становили представники дрібної шляхти (Йоан і Станіслав з Банюнина, Йоан з Неслухова, Міхно і Пашко з Борщева, Блазій зі Сороків) та особи, які, очевидно, належали до службової шляхти (Сенько, Онисько і Стецько-Ілько з Черкасів, Дмитро з Гонятичів). Маєтки дрібношляхетських родин складалися переважно з одного села, яке перебувало або у спільній власності його дідичів, як у випадку Неслухова[75], або було поділене на окремі частини між його власниками, як у Сороках[76].

---

[71] AGZ.— T. VI.— S. 220—221.— N CXLV (30 січня 1492 р., Галич).

[72] Boniecki A. Herbarz Polski.— Warszawa, 1906.— T. XVIII.— S. 129; MRPS.— P. 1.— S. 40.— N 779 (1 березня 1471 р.).

[73] AGZ.— T. XV.— S. 494.— N 3886 (16 червня 1478 р.).

[74] 100 гривень для Фетьки Голубеївни, дружини Яцька з Дідушичів (Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej.— Kraków, 1932.— S. 82), 80 — для дружини Сенька Галки з Ілляшева (AGZ.— T. XV.— S. 468.— N 3607) (4 січня 1471 р.), 100 — для Матрони, дружини Федора Чолганського (Там само.— S. 489.— N 3851) (1478 р.), 100 — для Ядвіґи, сестри Станіслава і Михайла Каїв з Деревлянів і Ляшок (Там само.— T. XIV.— S. 412.— N 3126) (24 червня 1454 р.), 100 — для Ядвіґи, дружини Миколая Сенпа з Желехова (Там само.— T. XV.— S. 474.— N 3700) (1474 р.), 100 — для Ельжбети, дружини Миколая Чернійовського (Там само.— S. 454.— N 3474) (4 травня 1470 р.), 100 — для Бєлки, дружини Юрія з Мальчиців (Там само.— T. XIV.— S. 288.— N 2232) (19 квітня 1449 р.), 100 — для Кахни з Григорова, дружини Мартина Каленика з Підгайців (Там само.— S. 269.— N 2102) (19 липня 1448 р.).

[75] Там само.— T. XIV.— S. 494.— N 3685 (4 жовтня 1456 р.).

[76] Там само.— T. XV.— S. 482.— N 3799—3800 (1 березня 1476 р.).

Посаг такої шляхти не перевищував звичайно 20—40 гривень[77]. Земельні відносини та питання належности до шляхетського стану серед родин, які входили до цієї групи, не завжди були відповідно врегульовані, що нерідко виявлялося під час судових суперечок. У тому ж Неслухові двоє шляхтичів та дідичів, як вони самі себе іменували, Федір і Черник, продали свій земельний наділ, успадкований по матері (porcionem maternam), львівському підсудкові Сціборові з Вишні за 30 гривень з умовою дозволити їм проживати на цій землі до повної виплати грошової суми[78]. Однак інші власники Неслухова, Олехно і Іван (можливо, той самий, чий підпис стоїть під актом конфедерації), заперечували проти укладеної угоди, твердячи, що згадані Федір та Черник не були шляхтичами. Сторони дійшли згоди, що Федір та Черник мусять довести своє шляхетство[79]. Врешті справа завершилася тим, що Федір був змушений визнати себе селянином та підданим шляхтичів Олехна, Івана, Осташка, Федорка і Матвія — дідичів з Неслухова[80].

Серед конфедератів, які належали до дрібної шляхти, дідичних прав на маєтки не мали Дмитро з Гонятичів та родина з Черкасів. Черкаські були лише тенутаріями названого королівського села. У 1505 р. король Олександр повернув Черкаси у королівську власність, бо сума, під яку був заставлений маєток, уже давно була компенсована[81]. Напевно, Черкаські, як і Дмитро з Гонятичів, належали до групи так званого службового зем'янства, чиї права і статус були нижчі порівняно з повноправною шляхтою. Л. Виростек указував на одну зі службових осад у Сяноцькій землі під назвою Тирава, звідки походив цей рід[82]. У джерелах маємо також згадку про них як Tyrawy de Czyrkaska[83]. Дмитро з Гонятичів, за твердженням В. Гейноша, також належав до службової шляхти[84].

Як свідчать дані люстрації заставлених королівських маєтків Руського воєводства з 1469 р., застави були дуже поширеною формою землеволодіння серед учасників конфедерації, передовсім з числа представників владної еліти та багатої шляхти. Так, Йоан Свинка з Поморянів до 1471 р. володів Теребовлянським старостом[85]. Основу маєтностей Єжи Струміла в Руському воєводстві становили земельні володіння Кам'янської тенути, яку львівський підкоморій тримав у заставі тривалий час[86]. У володінні Сєнненських перебував весь Олеський повіт разом з містом і замком[87].

---

[77] Так, наприклад, Дорота, вдова Павла, одного з власників Банюнина, отримала від свого брата Петра Семериковського 30 гривень посагу (AGZ.— T. XV.— S. 433.— N 3263) (14 липня 1464 р.).

[78] Там само.— T. XIV.— S. 356.— N 2742 (2 січня 1453 р.)

[79] Там само.— S. 387.— N 2940 (5 жовтня 1453 р.): „[...] quod Czyrnik et Phyedor essent kmethones et quod ipsos darent daciones, tributa, census aut ipsis Phyedor et Czyrnik, quod approbarent, quod essent nobiles et quod ius decreverit, qui erunt propinquiore ad approbandum".

[80] Там само.— S. 455.— N 3424 (24 липня 1455 р.)

[81] Там само.— T. IX.— S. 222—224.— N CLXI (17 травня 1505 р., Радом).

[82] Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów...— S. 135.

[83] AGZ.— T. V.— S. 210.— N CLVII (13 липня 1464 р., Каґуїв).

[84] Hejnosz W. Ius Ruthenicale. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku.— Lwów, 1928.— S. 9.

[85] MRPS.— P. 1.— S. 39.— N 746 (16 грудня 1471 р.).

[86] Там само.— P. 1.— S. 19.— N 355 (25 жовтня 1456 р.).

[87] Bona regalia onerata. Lustratio anno 1469 // Wyd. A. Jabłonowski.— Warszawa, 1902.— T. XVIII.— Cz. 1.— S. 65.

Певний час жидачівським тенутарієм, як уже зазначалося, був Юрша з Ходоровоставу. Записи грошових сум на королівських маєтках становили головну частину землеволодіння Йоана Яцимірського, Андрія зі Сєнна, Петра Цебровського, Петра Бранецького, Миколая Чернійовського, Зимноводських, Давидовських[88]. Для всіх без винятку груп шляхти, що взяли участь у конфедерації, було характерне землеволодіння в обмін на обов'язкову військову службу з чітко визначеною кількістю озброєних людей — одна з умов, яка обмежувала права руської шляхти порівняно зі шляхтою інших коронних земель.

Власне обмеження у володінні тенутами, які створювали для шляхти старости та головні державці королівських маєтків, а також різноманітні служби на користь старостинської адміністрації були головною причиною конфлікту рядової шляхти з Одровонжами. Збереглося лише кілька згадок про участь осіб, які підписали конфедерацію, у конфліктах зі старостами. Так, у 1442 р. Дмитро Лагодовський був змушений доводити перед львівським старостою свої права на село Сухаричі[89]. Події 1464—1465 рр. особливо загострили ці суперечності, про що свідчить уже згадувана реляція Яна Длуґоша про триста позовів, висунутих руською шляхтою проти Йоана Одровонжа. На жаль, до нас дійшов текст судового вироку лише в одній з таких справ[90]. У травні 1465 р., якраз після завершення конфедерації, руський староста і жидачівський тенутарій Йоган Одровонж за королівським наказом зобов'язався повернути Федькові Рашковичу млин Сопоти, який fuerat ablatum et alienatum per Tenutarios Zydaczovienses[91]. Низка джерельних згадок може слугувати також опосередкованим доказом причетности декого з конфедератів до судових процесів проти Одровонжів у справі володіння спірними маєтностями. Зокрема, Гринько з Ліщина, проти якого в 1454—1456 рр. Андрій Одровонж провадив найбільш відомий судовий процес, оскаржуючи права Гринька на цей маєток[92], продав Ліщин конфедератові Яцькові з Дідушичів відразу ж після того, як земський суд визнав права Гринька законними[93]. Яцько з Дідушичів через зв'язки з родиною Балицьких був родичем згаданого Гринька з Ліщина[94]. На документі вироку суду у справі Ліщина серед свідків, яких представив Гринько, є ще один учасник конфедерації — Міхно з Борщева[95]. Той же Міхно з Борщева, а також Юрій з Мальчиців, Дмитро Лагодовський і Блазій зі Сороків були свідками, які підтверджували права власників Чайковичів і Вовчухів на ці маєтки, на судових процесах проти Одровонжів та їхніх клієнтів[96].

---

[88] Bona regalia onerata...— S. 13—14, 16—17, 20—21, 25, 29.

[89] AGZ.— T. XIV.— S. 40—41.— N 329 (1 січня 1442 р.).

[90] Є припущення, що записки львівського гродського суду від лютого 1458 р. до другої половини 1465 р., які не збереглися, були видерті й знищені учасниками тих подій (Prochazka A. Konfederacja lwowska...— S. 768).

[91] AGZ.— T. II.— S. 185—186.— N CIII (15 травня 1465 р.).

[92] Там само.— T. XIV.— S. 509.— N 3814 (4 січня 1454 р.); Там само.— T. XIX.— S. 496.— N 2765 (28 червня 1456 р.)

[93] Там само.— T. XIX.— S. 496.— N 2766 (5 серпня 1456 р.).

[94] Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów...— S. 83.

[95] AGZ.— T. XIX.— N 2765.

[96] Там само.— T. XV.— S. 9.— N 64 (23 лютого 1457 р.); Там само.— S. 435.— N 3281 (14 липня 1464 р.).

3. Родинні та соціальні зв'язки, етнічна належність. Родові зв'язки між учасниками конфедерації відігравали важливу роль у шляхетському виступі проти Одровонжів[97]. Найбільш виразно це проявилося у факті масової участи у конфедерації шляхти гербá Сасів.

З 64 осіб, що засвідчили своїми підписами документ конфедерації, щонайменше 17 належали до гербá Сасів, а саме Данько і Мика Балицькі, Стечко, Онисько і Стечко-Ілько Черкаські, Федько Чолганський, Дмитро і Яцько Дідушицькі, Іван Гошовський, Федько і Стечко Рашковичі, Протасій Сулятицький, Андрій Сваричовський, Дмитро Гонятицький, Олекса і Лучка Витвицькі, Яцько Рожнятинський. М. Гайсіґ зараховує до Сасів також Юрія з Мальчиців[98]. Підтвердженням цього висновку, крім сфрагістичних арґументів, які наводить автор, може слугувати той факт, що іншими володарями Мальчиців, поряд зі згаданим Юрієм, були певний час Рашковичі, які належали до роду Сасів[99]. Ці власники Мальчиців були у родинних зв'язках. Одна зі судових записок називає Федорка, Рашка та Юрія братами[100]. Пізніше Федорко та його племінник Федько, син Васька-Рашка з Мальчиців, провівши між собою поділ маєтку[101], продали свої земельні частки у Мальчицях львівському архиєпископу Григорієві [redacted] Сянока[102]. З цього часу Федько та його брат Стецько, які брали участь у подіях 1464 р., згадуються виняткової як дідичі Млиниців, що [redacted] Жидачівщині.

У джерелах згадується ще одна родина [redacted] Мальчиців. Перші відомості про її представників походять ще з середини XIV ст., що вказує [redacted] давність та автохтонний характер цієї родини. У 1370 р. серед свідків документа, за яким Вацлав Дмитровський купив у братів Скибичів дворище в околицях Львова, [redacted] Петро Мошенка та Юрко Мошнич[103]. На початку XV ст. бачимо [redacted] Мальчицях Васька Мошенку, де він [redacted] дозволу короля упорядковував місцевий став[104]. Юрій з Мальчиців був пов'язаний з родиною Мошенків, бо згадується як брат Грицька [redacted] Кукировичів[105], що ще називався Грицько Мошенчич Кукировський[106].

[redacted] Роль родового [redacted] мобілізації руської шляхти у подіях 1464 р. не підтверджує тези деяких істориків про те, що загострення можновладчо-шляхетських протиріч у середині XV ст. збіглося [redacted] розкладом традиційної родової солідарности у середовищі рицарства і формування територіальних шляхетських спільнот (Bieniak J. Rody rycerskie...— S. 198).

[redacted] Haisig M. Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich.— Lwów, 1938.— S. 48—49. Про родину з Мальчиців див. також: Sochaniewicz K. Rozwody [redacted] Rusi halickiej w XV i XVI wieku.— Lwów, 1929.— S. 44—46.

[redacted] Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów...— S. 99—100.

100 AGZ.— T. XIV.— S. 158.— N 1286 (5 січня 1445 р.): „[...] providus Georgius Armenus dw Leopoli nobiles Raschkonem et Fyedorkonem fratres de Malczycze a nobili Iurgi fratre ipsorum intercessit..."

101 Там само.—T. II.— S. 135—136.— N LXXV (11 листопада 1451 р., Львів).

102 Там само.— S. 142—14.— N LXXX (28 березня 1455 р.); Там само.— S. 145—147.— N LXXXII (2 січня 1456 р.).

[redacted] Там само.— T. VII.— S. 13—14.— N VIII (1370 р., Львів).

104 Там само.— T. III.— S. 158—160.— N LXXX (29 жовтня 1407 р., Перемишль). Про інші виступи Васька Мошенки [redacted] свідка див., наприклад: Там само.— T. IV.— S. 93—94.— N XXXIX (2 січня 1418 р., Львів).

[redacted] Там само.— T. XIV.— S. 28.— N 205 (25 лютого 1441 р.).

106 Там само.— S. 22.— N 157 (11 лютого 1441 р.).

Високий рівень родової свідомости та міцні зв'язки між членами окремих родин гербá Сасів підтверджуються їхніми частими спільними виступами на документах співродовців[107]. Так, [redacted] акті поділу маєтку померлого Йоана Даниловича, представника однієї з найвпливовіших родин гербá Сасів, як свідки і опікуни його дітей виступають співгербовники Даниловича Федько Чолганський, Федько Рашкович і Івашко Чагровський. Поряд зі Сасами учасниками таких виступів були також особи [redacted] числа свідків конфедерації, які належали до інших родів. На згаданому документі серед amicorum, consanguineorum predictorum puerorum Йоана Даниловича бачимо також Павла і Стана Юрковських, Йоана і Юршу Ходоровських, які не належали до Сасів[108]. Якщо участь Юрковських [redacted] була випадковою, оскільки їхня сестра була одружена [redacted] Йоаном Даниловичем[109], то причина присутности Ходоровських у родинному колі Даниловичів залишається не до кінця з'ясованою. Можливо, їхня участь пояснюється тим, що саме на Жидачівщині та Стрийщині, районах найінтенсивнішого осадництва Сасів, Ходоровські мали значний [redacted]

Використання печатки одного [redacted] членів роду іншими співгербовниками — явище відоме у сфрагістиці як carentia sigilli — було ще одним виявом родової свідомости, який спостерігаємо серед родин гербá Сасів, що взяли участь у конфедерації[110]. З-поміж Сасів власниками печаток були лише Стецько-Ілько [redacted] Черкасів, Яцько [redacted] Дідушичів, Іван [redacted] Гошева, Юрій з Мальчичів та Андрій зі Сваричева, який використовував печатку якогось Германа зі Сваричева[111].

Поряд зі свідомістю належности до однієї родової чи гербової спільноти, шлюбні та родинні зв'язки були додатковим чинником інтеґрації групи, який, крім іншого, дозволяє краще зрозуміти механізми подібного політичного угруповання.

З-поміж представників владної еліти, які взяли участь у конфедерації, син Йоана Свинки з Поморянів Микола був одружений з Доротою, сестрою Йоана і Добеслава з Олеська. Удруге Дорота була теж одружена з представником родини Кірдеїв — Зиґмунтом [redacted] Поморянів[112]. Матримоніальні зв'язки Сєнненських та Кірдеїв свідчать про тісні стосунки, які єднали обидві родини на терені Галицької Руси. Згаданий Зиґмунт [redacted] По-

[107] Про спільні виступи осіб, що належали до однієї гербової спільноти, як [redacted] їхньої генеалогічної свідомости див.: Bieniak J. Rozmaitość kryteriów badawczych w polskiej genealogii średniowiecznej // Genealogia — problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym [redacted] tle porównawczym.— Toruń, 1982.— S. 137.

[redacted] AGZ.— T. VII.— S. 102—105.— N LIV (5 квітня 1462 р., Львів).

[redacted] Там само.— S. 146—147.— N LXXVIII (8 травня 1484 р., Львів): Дмитро Данилович, син Яна, і Прокіп Корова [redacted] Болехова ділять [redacted] дядька [redacted] матері Павла Юрковського.

[110] Див.: Koczerska M. Swiadomość genealogiczna możnowładztwa polskiego w XV wieku. Podstawy i środki wyrazu // SPS.— Warszawa, 1982.— T. II.— S. 286; Haisig M. Sfragistyka szlachecka...— S. 8—9.

[111] Haisig M. Sfragistyka szlachecka...— S. 48.

[112] AGZ.— T. IX.— S. 139.— N CII (23 жовтня 1492 р., Краків); Akta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima (далі — AOC) / Wyd. W. Rolny.— Lwów, 1930.— T. 1.— S. 437.— N 2120 (22 лютого 1483 р.). В одному зі судових документів Миколай Свинка з Поморянів фіґурує [redacted] patruus Зиґмунта з Поморянів, що свідчить про їхню належність до однієї родинної групи (AGZ.— T. XV.— S. 561.— N 4560) (13 квітня 1498 р.).

морянів перший раз був одружений з Єленою, дочкою іншого учасника конфедерації — Єжи Струміла[113]. Львівський земський суддя Петро з Бранець та Петро Цебровський зі Стоків були двоюрідними братами. Петро з Бранець часто фіґурує у судових записах львівського ґроду як заступник у справах свого дядька Петра Цебровського-старшого[114], який помер якраз напередодні конфедерації[115]. Дочка того ж Петра Бранецького була видана за Рафала зі Стрептова, який теж підписав конфедерацію[116].

Також багато конфедератів з-поміж числа середньої шляхти були споріднені між собою. Так, Яцько та Дмитро з Дідушичів були рідними братами[117]. Конфедерацію також підписав їхній батько Мика, який після одруження з Мілохною з Баличів та придбання частини цього села у 1456 р. почав писатися Балицьким[118]. Дмитро Лагодовський з Погорільців та батько Мартина Каленика з Підгайців Фелікс Каленик були рідними братами[119]. Анна, дочка того ж Мартина Каленика, була дружиною конфедерата Сенька Галки з Ілляшева[120]. Серед конфедератів зустрічаємо братів Каїв — Михайла з Деревлянів і Станіслава з Ляшок[121], а також їхнього дядька Йоана Кая з Милятина та його сина Мартина[122]. Сестра Михайла і Станіслава Каїв Ядвіґа була видана заміж за іншого конфедерата — Йоана з Неслухова[123]. Родина Каїв була також споріднена з Рафалем зі Стрептова, який теж підписав конфедерацію. Мати Рафала Малгожата, дружина Андрія Грабельки зі Стрептова, та Дорота, мати Станіслава і Михайла, були сестрами[124]. Йоан з Банюнина згадується у 1454 р. як брат померлого Павла з Печихвостів, дружина якого Катерина була вдруге одружена з Миколаєм Випротком, котрий після одруження почав писатися з Печихвостів і теж брав участь у конфедерації[125].

Завдяки родинним, квазіродинним та іншим соціальним зв'язкам можемо простежити пов'язання учасників конфедерації з можновладчими родинами — конкурентами Одровонжів у Галицькій Русі. Так, брат Йоана і Юрші Ходоровських Станіслав був одружений з Ельжбетою, сестрою Михайла і Йоана Бучацьких, дідичів Язлівця[126]. У 1485 р. виконавцем тестаменту вже покійного Павла Юрковського з Чорториї був Рафал з Яро-

---

[113] MRPS.— P. 1.— S. 80.— N 1547 (16 жовтня 1479 р., Новий Корчин).

[114] AGZ.— T. XIV.— S. 179.— N 1431 (23 липня 1445 р.).

[115] У 1463 р. його син Петро сплачує борги свого батька (Там само.— T. XV.— S. 427.— N 3199).

[116] Boniecki A. Herbarz Polski.— Warszawa, 1901.— T. II.— S. 105.

[117] AGZ.— T. XV.— S. 3.— N 22 (6 січня 1457 р.).

[118] Wyrostęk L. Ród Dragów-Sasów...— S. 84.

[119] AGZ.— T. XIV.— S. 292.— N 2264 (18 червня 1450 р.). Про їхню родову належність див.: Boniecki A. Herbarz Polski.— Warszawa, 1915.— T. XV.— S. 162.

[120] Boniecki A. Herbarz Polski.— T. XV.— S. 161.

[121] Haisig M. Sfragistyka szlachecka...— S. 28—29; AGZ.— T. XIV.— S. 435—436.— N 3284 (5 березня 1455 р.).

[122] AGZ.— T. XIV.— S. 412.— N 3126 (24 травня 1454 р.).

[123] Там само.— S. 471.— N 3518 (27 лютого 1456 р.).

[124] Там само.— S. 256.— N 2017 (24лютого 1448 р.).

[125] Там само.— S. 407.— N 3077 (12 квітня 1454 р.).

[126] Там само.— T. II.— S. 193—197.— N CX (4 липня 1467 р., Язлівець); Там само.— T. VI.— S. 124—125.— N LXXXVII (8 квітня 1469 р., Львів).

слава, який замінив [redacted] посаді руського старости Андрія зі Спрови[127]. З Ярославськими був пов'язаний ще один учасник конфедерації Петро Голомбек зі Зимної Води, який згадується у 1483 р. серед клієнтів сандомирського воєводи Спитка з Ярослава[128].

Стосунки патронату — клієнтели пов'язували конфедератів не лише з впливовими можновладчими родинами, але й виступали важливим елементом консолідації усередині групи. Принаймні існування однієї такої клієнтарної групи тиску навколо Єжи Струміла вимальовується у джерелах досить чітко. На формування соціальних зв'язків цього типу важливий вплив мали земельні відносини. Як володар кам'янської тенути, Єжи Струміло досить легко зумів поширити свій вплив [redacted] навколишню дрібну і середню шляхту [redacted] Печихвостів, Неслухова, Железхова, Підгайців, Стрептова. Так, Єжи Струміло після смерти Павла [redacted] Печихвостів став опікуном його дітей і маєтку, хоч не перебував з ним у жодних родинних зв'язках[129]. Петро Каленик, син Мартина Каленика [redacted] Підгайців, був тенутарієм у Кам'янці-Струмиловій [redacted] надання Єжи Струміла[130]. У 1457 р. Єжи Струміло виступив арбітром у суперечці між Бартошем і Миколаєм Сампами, [redacted] одного боку, та Йоаном Неслуховським — [redacted] другого[131]. Очевидно, саме підтримка численної групи шляхти, яка підписала конфедерацію і була пов'язана [redacted] Єжи Струмілом клієнтарними зв'язками, забезпечила львівському підкоморієві лідерство серед учасників конфедерації.

Інтенсивні соціальні зв'язки та міжстанові контакти були також однією з безпосередніх причин спільного виступу львівських міщан та шляхти[132]. Характерно, що саме підльвівська шляхта була чи не найчисельнішою групою, що взяла участь у конфедерації. До неї можемо зарахувати Юрія [redacted] Мальчичів, Блажія зі Сороків, Йоана і Петра зі Зимної Води, Януша з Малечковичів, Йоана і Станіслава з Давидова, Дмитра Лагодовського, Йоана і Мартина [redacted] Милятина, Йоана з Неслухова, Йоана і Станіслава з Банюнина, Рафала зі Стрептова, Михайла Кая [redacted] Деревлянів, Станіслава з Ляшок, Миколи Семпа [redacted] Железхова, Мартина Каленика з Підгірців, Миколи Випротка [redacted] Печихвостів, Міхна і Пашка [redacted] Борщева, Олехна [redacted] Дорошева, Петра Волчка [redacted] Колодинців, Йоана з Куликова. Близькість до Львова давала змогу цій шляхті підтримувати щоденні контакти з львівськими міщанами, виступаючи їхніми постійними економічними партнерами. Львівські міщани часто були або як поручителі міжшляхетських угод, або як державці шляхетських маєтків чи нерухомости [redacted] обмін на надані грошові позики. Спільні економічні інтереси та справи нерідко

---

127 AGZ.— T. VI.— S. 207—209.— N CXXXVIII (1 серпня 1485 р., Львів).

[redacted] AOC.— T. 1.— S. 60.— N 305 (18 квітня 1483 р.).

[redacted] AGZ.— T. XIV.— S. 407.— N 3077 (12 квітня 1454 р.); Там само.— S. 411.— N 3121 (24 травня 1454 р.).

130 Boniecki A. Herbarz Polski.— T. XV.— S. 161.

[redacted] AGZ.— T. XV.— S. 7.— N 48 (30 січня 1457 р.).

132 А. Прохазка заперечував важливість соціальних зв'язків між шляхтою і міщанством як чинника, що впливав на спільність їхнього виступу, арґументуючи це відмінностями у правах і привілеях двох станів (Prochazka A. Lwów a szlachta.— Lwów, 1919.— S. 5). Натомість результати сучасних досліджень польського середньовічного суспільства переконливо показують існування високої соціальної мобільности [redacted] плинність міжстано[redacted] бар'єрів (Samsonowicz H. Relacje międzystanowe w Polsce XV wieku // SPS.— T. II.— S. 244—265).

підкріплювалися взаємними шлюбами та іншими родинними зв'язками. Так, Юрій з Мальчиців був одружений з львівською міщанкою вірменського походження Бєлкою, з якою згодом провадив довгий судовий процес про розлучення[133]. Барбара, дочка Петра Зимноводського, була одружена з львівським райцею Миколаєм Арнастом[134]. Яцько з Дідушичів був одружений з Федькою Голубеївною[135], відомою своїми родинними зв'язками з львівським патриціатом[136].

Стосовно етнічного складу учасників конфедерації, то досить виразною є його залежність від соціального і маєткового статусу. Багата шляхта та представники владної еліти Львівської землі, які підписали конфедерацію, майже виключно належали до польських або сполонізованих руських родин. Поляками були Єжи Струміло, Йоан Яцимірський, Йоан Куликовський, Сєнненські, Давидовські, Юрковські, Зимноводські, Михайло зі Стрільчого, Йоан з Малечковичів, Петро Бранецький, Петро Цебровський. Група gentes Rutheni nationes Poloni була представлена серед свідків братами Ходоровськими, Івашком з Чемеринців, Йоаном Свинкою з Поморянів. Перехід у католицьку віру та полонізація допомогли їхнім родинам зберегти свої позиції серед владної еліти Руського воєводства та полегшили зближення з польськими шляхетськими родинами. Угорською з походження була родина, до якої належав Миколай Чернійовський[137]. Батько Петра Волчка з Колодинців, львівський підкоморій Петро Волчко Рокутович, був литовським бояриним, якого разом з іншими представниками литовської знаті 1413 р. у Городлі було прийнято до польських гербових спільнот[138].

Масову участь у конфедерації взяла шляхта, яка на момент її підписання зберегла руську етнічну і конфесійну ідентичність. Щонайменше 28 осіб (Дмитро Лагодовський, Мартин Каленик з Підгайців, Міхно і Пашко з Борщева, Юрій з Мальчичів, Блажій зі Сороків, Сенько Галка з Ілляшева, Сенько з Нагірців, Олехно, Марко і Ленько з Дорошева, Стецько, Онисько і Стецько-Ілько з Черкасів, Дмитро з Гонятичів, Федько Чолганський, Федько і Стечко з Млиниців, Дмитро і Яцько з Дідушичів, Яцько з Рожнятина, Андрейко зі Сваричева, Івашко з Дулібів, Іван з Гошева, Олекса і Лучка з Витвиці, Данько і Мика з Баличів, Протасій зі Сулятичів), тобто майже половина, на момент підписання конфедерації були православними і русинами. За винятком Лагодовських, решта руських родин належали до дрібної шляхти, яка насамперед потерпала від утисків старост. У джерелах часто згадуються судові процеси, коли ці perpetui terrarum Russie heredes, як вони самі себе іменували, через брак письмових підтверджень на земельну власність були змушені представляти перед

---

133 AGZ.— T. XIV.— S. 287.— N 2225 (18 квітня 1449 р.). Пор.: Sochaniewicz K. Rozwody na Rusi Halickiej...— S. 21, 47—51.

134 AGZ.— T. IX.— S. 180—182.— N CXXXIV (6 червня 1500 р., Львів).

135 Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów...— S. 82.

136 AGZ.— T. V.— S. 174—175.— N CXXXIV (7 січня 1454 р., Львів).

137 У 1387 р., під час походу на Русь, Владислав Ягайло винагородив угорського воєводу Бенедикта за добровільну здачу галицького замку і повернув йому і його братові Андрію [illegible] Бзови і Черніїв (ZDM.— Wrocław etc., 1974.— Cz. VI.— S. 10.— N 1529) (14 жовтня 1387 р., Жидачів). Див. також: AGZ.— T. XII.— S. 43.— N 381 (5 травня 1438 р.).

138 Acta unii Polski z Litwą, 1385—1791 / Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz.— Kraków, 1932.— S. 54.— N 49 (2 жовтня 1431 р., Городло).

судом у своїх суперечках зі старостами та іншою шляхтою довгий список свідків, щоб ті могли підтвердити, що такий шляхтич [illegible] дідичем даного маєтку ex atavis, avis et patribus[139]. Львівська конфедерація мало що змінила у становищі цієї дрібної шляхти та у її взаємовідносинах зі старостинською адміністрацією. Так, Паневські, які 1474 р. отримали у довготривалу заставу Жидачівський повіт[140], упродовж першої половини XV ст. проводили численні судові процеси проти місцевої шляхти, зокрема проти тих родин, які свого часу підписали Львівську конфедерацію (Чолганські, Гошовські), оскаржуючи їхні права на маєтки, якими ті володіли[141]. Ця тривала і часто небезуспішна боротьба та спільні виступи в обороні своїх шляхетських прав, без сумніву, сприяли консолідації дрібної руської шляхти і поряд [illegible] особливостями її маєткового, соціального і звичаєвого характеру спричинилися до вироблення почуття окремішности групи в межах шляхетської спільноти Галицької Руси та до збереження відмінної від решти шляхетського загалу етнічної належности.

Декотрі з-поміж цієї шляхти досить активно маніфестували свою етнічно-релігійну ідентичність. Так, у 1466 р. Дмитро Лагодовський подав позов до суду на Йоана Нарайовського [illegible] те, що той перехрестив у католицьку віру свою служницю. Хоч суд визнав дії Нарайовського правильними, цей виступ Лагодовського свідчить, що певні кола руської шляхти досить активно намагалися протидіяти процесові полонізації та католизації православного населення у Галицькій Русі[142]. Лагодовські були також відомі як довготривалі опікуни православного монастиря [illegible] Уневі[143]. Rutheni було, здається, сталим окресленням шляхти, яка продовжувала зберігати свою руську ідентичність. Зокрема, [illegible] Ruthenus фігурує у джерелах Юрій з Мальчичів[144], як terrigenis ritus Ruthenicali згадується родина [illegible] Черкасів[145]. Серед представників родин de genealogia Ruthenicali, яких перераховує судова записка з 1446 р., зустрічаємо [illegible] згадуваного Дмитра Лагодовського та Олехна з Борщева, брата конфедератів Пашка і Міхна[146]. Складання присяги more Ruthenicali, [illegible] це бачимо у випадку того ж Олехна [illegible] Борщева[147], слугувало ще одним знаком, який виділяв етнічну руську шляхту з-поміж шляхетської спільноти Руського воєводства.

* * *

Представлений аналіз учасників Львівської конфедерації 1464 р. свідчить, що [illegible] конфлікті [illegible] Одровонжами взяло участь кілька груп шляхти,

---

[139] AGZ.— T. XV.— S. 435—436.— N 3281 (14 [illegible] 1464 р.).

[140] Там само.— T. IX.— S. 110—111.— N LXXX (17 грудня 1474 р., Пиздри).

[141] Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów...— S. 64, 70, 74—75, 77, 147.

[142] AGZ.— T. XV.— S. 444.— N 3372 (12 вересня 1466 р.): „Quam admodum nobil. Dymitr Lahodowsky nob. Iohannem Narayowsky pro baptisacione ancillae Ruthenicalis in fidem catholicam citaverat, tandem domini invenerunt et decraverunt, quia bene et iuste baptisavit et ergo idem Natrayowsky pro hiis nichil succumbere debet".

[143] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 6.— С. 239.

[144] AGZ.— T. XIV.— S. 287.— N 2225 (18 квітня 1449 р.).

[145] Там само.— T. IX.— S. 222.— N CLXI (17 травня 1505 р., Радом).

[146] Там само.— T. XIV.— S. 198.— N 1577 (3 січня 1446 р.).

[147] Там само.— S. 211.— N 1683 (6 травня 1446 р.): „[...] quia Olechno Ruthenus existens, quomodo iurare debet..."

які різнилися між собою можливістю доступу до урядів, соціальним статусом і розміром маєтностей. Найвпливовішою групою та ініціатором утворення конфедерації були представники багатої шляхти, які або самі займали земські уряди, або належали до родин [redacted] урядовими традиціями. Їхня участь у конфедерації була результатом конфліктів з Одровонжами навколо володіння заставленими королівщинами, які становили основу маєтків цієї групи. Середня шляхта, яка була представлена [redacted] конфедерації найбільш масово, поряд [redacted] дрібним зем'янством становили соціальну базу руху. Саме ці дві групи зазнавали найбільших утисків з боку Одровонжів. Значну частину учасників конфедерації становили особи українського походження, які переважно належали до середньої та дрібної шляхти. Широка мережа різноманітних соціальних зв'язків, яка об'єднувала учасників конфедерації, забезпечувала високу зінтеґрованість та швидкі мобілізаційні можливості угруповання, а також підтримку інших соціальних інститутів і груп.

Yuriy ZAZULIAK

1464 L'VIV CONFEDERATION: AN ATTEMPT AT PROSOPOGRAPHIC ANALYSIS OF ITS MEMBERS

The Confederation was made up of several groups of *szlachta*, who differed from each other in how much [redacted] they had to the government, in their social status and the size of estates they owned. The most influential group that actually started the Confederation was represented by the rich gentry who held strong positions in local governments or came from families that did. Their involvement in the Confederation came as [redacted] result of bitter feuds with the Odrovonzys over land. Middle gentry predominated within the Confederation and, together with the minor gentry, constituted [redacted] social basis for the movement. These were the two groups that bore the brunt of the oppression exerted by the Odrovonzys. The bulk of the Confederation were people of Ukrainian background, who, for the most part, belonged to the middle or minor gentry. A sophisticated network of personal and group connections contributed to a good organization of the Confederation, its flexibility and high mobility, [redacted] did it secure support from other social groups and institutions.

КАРТОЗНАВСТВО. ІНТРОЛІГАТОРСТВО

Уляна КРИШТАЛОВИЧ

РУКОПИСНІ КАРТИ ГАЛИЧИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

У галузі історичної картографії XVIII ст. відображене багатим та різноплановим картографічним матеріалом. Бурхливий розвиток математики та фізики, впровадження досягнень цих наук у царину картографії дали поштовх для створення різногалузевих карт, передусім політичних, військових, ґрунтових, гідрографічних, карт шляхів сполучень. Габсбурзька монархія, услід [illegible] Францією та Швецією, які на той час були передовими країнами у ділянці картографії, зосереджує свій науковий потенціал на удосконаленні картографічних зйомок. Інтенсивні роботи [illegible] цій галузі здійснювались на теренах Галичини, яка у 1772 р., ввійшовши у кордони Австро-Угорської імперії, на той час залишалася невивченою територією для Австрійської корони. Необхідно було терміново провести астрономічно-тригонометричні поміри, створити детальні, точні карти пограничної території. До цієї праці були залучені як військові, так і цивільні картографи*.

Карти австрійського періоду, [illegible] яких позначена територія Галичини, та виготовлені [illegible] їх основі політичні й галузеві карти сьогодні [illegible] надбанням багатьох архіво- та бібліотекосховищ. Вони описані й внесені у довоєнні і сучасні каталоги картографічних збірок, вивченню цих карт присвячені монографії і над їх дослідженням працюють сучасні історики[1]. Проте частина картографічних документів XVIII ст. і досі залишається малодослідженою, [illegible] тому й маловикористовуваною у дослідницькій праці істориків. Ідеться про рукописні карти, створення яких припадає на 70-ті XVIII — 40-ві рр. XIX ст.

Починаючи з 70-х рр. XVIII ст. у Галичині паралельно існують два методи створення карт земельних ділянок: перший — рукописний, план-карта з

---

* Створення політичної карти Галичини імператриця Марія-Терезія доручила австрійському астроному, фізику і математику абатові Й. Лізґаніґу (праця над картою була завершена 1790 р.). Роботи над створенням військової карти Галичини очолив майор австрійської армії Міґ, [illegible] після його смерти (1783) майор Валдау (складання карти закінчено у 1783 р.).

[1] Rastawiecki E. Mappografia dawnej Polski.— Warszawa, 1846; Olszewicz B. Polska kartografja wojskowa.— Warszawa, 1921; Шелухин С. Україна — [illegible] нашої землі з найдавніших часів.— Прага, 1936—1937; Uhryn K. La notion de „Russie“ dans la cartographie occidentale (XVIe—XVIIIe siecle).— Paris; Munich, 1975; Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1983; Mojski P. M. Cartographia Rappersvilliana polonorum.— Rapperswil, 1995.

довільним масштабом та форматом, довільною системою умовних позначень, які зазвичай визначав автор карти; другий — кадастр зі застосуванням нових методів помірів землі, з єдиним масштабом, чіткою системою умовних позначень та колористики, єдиним форматом. І рукописні, і кадастрові карти створювали одні й ті ж геометри-картографи.

Колекція рукописних карт, яка зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Львові, нараховує близько 600 одиниць*. Це рукописні плани-карти земельних ділянок та угідь, сіл і містечок, які виготовляли на замовлення власників маєтків для окреслення володінь або для судових процесів. Звичайно карти відкладалися зі судовими документами і, очевидно, зберігалися з матеріалами шляхетського суду.

Найінтенсивніше такі карти створювались у 1772—1800 рр. Пояснюється це законодавством нової австрійської влади, яка здійснювала [redacted] Галичині чимало адміністративних, аграрних та фінансових реформ і вимагала від місцевої шляхти підтвердження шляхетства. Власники маєтків були зобов'язані подати, крім документів про своє походження, опис меж володінь [redacted] картою маєтків.

Географія карт стосується тою чи іншою мірою усіх 19 циркулів Галичини (за адміністративно-територіальним поділом 1772 р.). Найповніше представлені Бережанський, Золочівський, Перемишльський, Жовківський та Бродівський циркули.

Накреслені без картографічної сітки у досить великому масштабі, плани-карти мають переважно однотипні титули: „Mappa ductus et reductus inter communitatem villae...", „Mappa Diferentiarum granicialium inter Bona...", „Mappa Bonorum...", „Mappa topographica Bona..." Створювали карти повітові геометри на основі земельних помірів, затверджували печаткою власника села або громади, печаткою повітового суду, підписами судового присяжного геометра та двох мірників. Під титулом карти переважно зазначали прізвище геометра.

Фізико-географічні елементи [redacted] рукописних картах подаються подібно, як [redacted] значно пізніших кадастрових картах. Проте чіткої системи в цьому не прослідковується. Кожен геометр застосовував свої символи. Леґенди карт, як правило, [redacted] дуже великими і займають чверть аркуша. В леґенду виносили умовні позначення, посилання на раніші документи чи карти, перераховували привілеї та дарчі, надані власникам маєтків. Літерами латинського алфавіту або цифрами позначали об'єкти і виносили для пояснення [redacted] леґенду; часто застосовували подвійну систему знаків — кольором і літерою; об'єкти, зображені на карті графічно, не виносили у леґенду, іноді їх назву подавали [redacted] самій карті біля малюнка. Трапляються карти і з потрійною системою: малюнок, напис і літера. Ранні рукописні карти переважно були триколірні (червоний, зелений, жовтий). На пізніших картах, приблизно [redacted] 1780 р., застосовують значно більше кольорів (на картах після 1800 р. дев'ять і більше кольорів), натомість уже не використовують літерної і номерної систем позначень. Позначення висот

---

*Колекцію створено у 20—30-ті рр. XX ст. Центральним державним історичним архівом України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). До 1939 р. рукописні карти та [redacted] земельних ділянок і володінь зберігалися у VII відділі того ж архіву разом зі судовими документами та документами Прокураторії скарбу.

і низин, боліт, водоймищ існують навіть на найдавніших картах. Проте передача їх, як і інших об'єктів, не узагальнена. Так, наприклад, від 1772 до 1800 р. на картах трапляються 13 різних символів для позначення граничних копців і ліній розмежування сіл, 11 — придорожніх хрестів і могил, 16 — позначень млинів, 19 — церков. Були карти, на яких для позначення одного об'єкта використовували два або й три графічні символи.

У Галичині на той час працювало понад 60 геометрів. Уже 1783 р. 12 повітових інженерів Галичини і [illegible] геометрів Буковини[2] були атестовані й почали працювати як інженери-картографи під керівництвом Йозефа Лізґаніґа[3], відомого австрійського картографа й астронома, автора першої топографічної карти Галичини (1792), під час роботи над якою він уперше застосував метод тріанґуляції. У той час Й. Лізґаніґ очолював Будівельну дирекцію та інженерно-навіґаційну службу Галичини.

Далі подаємо список присяжних повітових інженерів, в обов'язки яких входило створення карт ґрунтів і які одночасно працювали з Й. Лізґаніґом при зніманні помірів території Галичини для його топографічної карти[4].

Циркул Львів	Андерс, надлісничий (1779)*
	Лясковський Йосиф (1791)
	Новицький Йосиф (1799)
	Скупінський Йосиф (1779—1794)
Циркул Жовква	Барановський Антін (1774)
	Бернацький Матіаш, лісничий (1787)
Циркул Золочів	Баранський Карл (1779—1812)
	Корчинський Іван (1798)
	Новицький Йосиф (1790)
	Троцкевич Теофіл (1767)
	Тустановський Іван (1813)
Циркул Бережани	Єнджейовський Антін
	Корчинський Іван (1785)
	Лясковський Йосиф (1777)
Циркул Замостя	Калінський Франциск (1798)
Циркул Тарнів	Тетмаєр Адальберт (1793)
Циркул Сокаль	Тустановський Іван (1799, 1811)

Картотека геометрів-картографів, складена на основі опрацювання рукописних карт, дає можливість простежити застосування двох методик створення карт, про які уже згадувалося. Наприклад, повітовий геометр Йосиф Скупінський 1779 р. малює разом з інженером де Наґі карту лісів у районі м. Городка (Der zur Kameral Herrschaft Hrodek, und Janow gehörigen

[2] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 250, арк. 30, 63, 69.

[3] Про Й. Лізґаніґа див.: Кришталович У. Перша топографічна карта Галичини Йозефа Лізґаніґа // Боплан і Україна.— Львів, 1998.— С. 146—155.

[4] Список складено за звітом Й. Лізґаніґа Надвірній канцелярії у Відні про роботу над топографічною картою Галичини (ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 250, арк. 30) та на основі опрацювання рукописних карт колекції (Там само.— Ф. 720).

* У дужках подаємо дати створення картографами рукописних карт [illegible] пунктів певного циркулу.

Waldungen), робочий варіант якої нанесений на тріанґуляційну сітку[5]. 1783 р. Й. Скупінський проходить атестацію у Й. Лізґаніґа і стає інженером навіґації[6], у 1795—1797 рр. малює плани русла Бугу, застосовуючи метод тріанґуляції[7]. У 1795 р. малює карту розмежування сіл Лісків та Дороговижого Бережанського повіту (Copia mappae ex original i Mappa desumta, demonstrans fundum Controversum inter Camerale Drohowyz et Dominium Laszki)[8] та 1798 р. карту розмежування міста Коросна зі селами Добешином і Полянкою (Mappa Dominii Polanka, cum attinenti villa Swierzowa ... determinas Lineam Ductus, inter idem Dominium Polanka et Liberam Civitatem Krosno, tum Lineam Ductus inter Dominium Polanka et Dominium Dobieszyn)[9], які [illegible] яскравим зразком традиційного рукописного плану-карти.

Рукописні карти доцільно поділити на три підгрупи.

Найбільшу підгрупу становлять карти розмежувань приватних маєтків та ситуаційні плани-карти сіл і містечок. Туди ж можна віднести карти ключів, циркулів, повітів. Саме до цієї підгрупи належать найраніші карти, які виходять [illegible] хронологічні межі колекції: карта Сандомирського староства (1751)[10], карта ґрунтів села Бартиців Новосанчівського повіту (1754)[11], карта розмежування сіл Комарова і Хмелева Сандомирського староства (1759)[12], план лісових угідь між селами Хлівчанами, Хоронами, Шоломами Рава-Руського повіту (1761)[13], карта [illegible] між селами Конюшками, Островом, Черниховом Рудківського повіту (1767)[14] та найцікавіший з ранніх картографічних матеріалів — атлас володінь князів Радзивілів у Золочівському повіті (1759)[15].

Друга підгрупа — карти парафій, дієцезій та монастирських володінь. Такі карти становлять невеликий відсоток від загальної кількости колекції і фраґментарно охоплюють невелику частину Галичини. Створені вони, виходячи [illegible] хронологічних меж колекції, у ранній період — до 1790 р. Ні способом виконання, ні змістом такі карти не відрізняються від карт маєтків, уже описаних нами.

Третя підгрупа — карти доріг, лісів та русел річок. Ця група істотно відрізняється від двох попередніх, особливо [illegible] пізніший період (після 1790 р.). Це пояснюється тим, що наприкінці XVIII ст. помірами ґрунтів та створенням [illegible] їх основі якомога точніших карт, проектуванням доріг, плануванням меліоративних систем та каналів займалися військові інженери-картографи, висококваліфіковані спеціалісти, карти яких якісно відрізнялися способом виконання та поданням фізико-географічних елементів. З 1778 р. над створенням таких карт працювали інженери Будівельної

[5] ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 237.

[6] Там само.— Ф. 146, оп. 1, спр. 250, арк. 63, 69.

[7] Там само.— Ф. 167, оп. 1, спр. 32, арк. К2.

[8] Там само.— Ф. 720, оп. 1, спр. 338.

[9] Там само.— Спр. 269.

[10] Там само.— Спр. 864.

[11] Там само.— Спр. 11.

[12] Там само.— Спр. 460.

[13] Там само.— Спр. 1048.

[14] Там само.— Спр. 455.

[15] Там само.— Спр. 402.

дирекції*. Прийнята єдина система умовних знаків[16] не потребувала винесення символів у леґенду. Тому ці карти позбавлені широкої описової частини. Часто не вказано прізвище картографа, оскільки складала карти група інженерів. Зйомку проводили на основі геометричної сітки з використанням єдиного масштабу. На картах доріг наносили перерізи ґрунтів. Населені пункти подавали тільки схематично, без нанесення топонімів і мікротопонімів. Натомість дуже детально наносили лісові масиви з просіками, ґрунтовими дорогами, струмками, із зазначенням видів лісів, позначенням висот. Трапляються карти, наближені до кадастру, з парцеляцією земельних ділянок (карти Перемишлянського повіту 1800—1848 рр.)**. Карти водних шляхів створював навіґаційний відділ Будівельної дирекції, головним завданням якого було вдосконалення водних шляхів Галичини. Робота над детальними картами галицьких річок стала підготовчим етапом для реалізації проекту з'єднувального каналу між річками Сяном і Дністром[17].

Карти шосейних доріг і річок переважно багатоаркушеві, з великим хронологічним діапазоном, як-от: план-карти шосейних доріг Чернівці—Тернопіль (20 аркушів, 1790—1840 рр.)[18], дороги Дукля—Динів (17 аркушів, 1800—1855 рр.)[19].

Далі подається короткий варіант каталогу рукописних карт. До уваги бралися карти Львівського та суміжних з ним Перемишльського, Жовківського та Золочівського циркулів у хронологічних межах 1772—1800 рр. На основі вивчення картографічної літератури, методичних праць з опису картографічних документів, опрацювання каталогів картографічних збірок та з урахуванням особливостей даного картографічного матеріалу розроблено схему опису карт, яка враховує усі контекстуальні та технічні дані картографічного складу колекції. Опис у каталозі складається з таких пунктів:

1. Титул карти. Виноситься ориґінальна назва карти, без скорочень. Назва подається мовою ориґіналу.

2. Автура карти. Подається ім'я та прізвище автора, також виносяться звання, назва професії або посади. Рубрика подається мовою ориґіналу.

3. Дата. Коли не позначено на карті дати, визначення ґрунтується за іншими даними, наприклад, папір, спосіб виконання, характер художнього оформлення.

---

* Львівська будівельна дирекція (Baudirektion in Lemberg) створена 1778 р., підпорядковувалася Галицькому намісництву. Складалася з трьох відділів: архітектурного, навіґаційного, будівельного. Займалася державним будівництвом, проектуванням доріг, мостів, уреґулюванням русел річок.

[16] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 22, арк. 150. Розпорядження Надвірної канцелярії про введення на картах системи умовних знаків (1780).

** Над виробленням єдиної системи умовних позначень працювала комісія з введення в Австро-Угорщині міжнародної метричної системи, санкціонованої у 1799 р. міжнародною комісією у Парижі. Нова міжнародна метрична система мір і ваг була прийнята в Австро-Угорщині тільки у 1871 р., після приєднання до Паризької міжнародної конвенції.

[17] ЦДІА України у Львові, ф. 167, оп. 1, спр. 32, арк. Б. Топографічно-статистичні таблиці водних шляхів Галичини. 1823 р. З 1773 р. цією роботою керували Й. Лізґаніґ та інженер водних шляхів отець Каспар Каспарі, з 1788 р. — директор Будівельної дирекції у Львові.

[18] Там само.— Ф. 720, оп. 1, спр. 1062.

[19] Там само.— Спр. 304—305, 996.

4. Колір. У рубриці подається кількість кольорів. Термін „багатоколірна“ вживається при наявності більш як двох кольорів.

5. Розмір. Вимірюється розмір цілого аркуша і розмір поля у рамці.

6. Масштаб. Виноситься числовий і лінійний масштаб в одиницях, які відображає карта*.

7. Зовнішній опис карти. Розміщення контекстуальних, технічних та художніх елементів лицевого боку карти.

8. Спеціальне навантаження карти. Подаються нанесені на карту додаткові тексти, зроблені автором або внесені пізніше. Зазначаються печатки, штемпелі.

9. Примітки. Подаються назви населених пунктів та їх адміністративна належність за станом на сьогодні.

10. Автентичність, мова документа, посилання.

Циркул Львів

1

Geometrischer Plan über denen Ansiedlern des in der Kameral-Herschaft Szczerzec, Lemberger Kreises angelegten deutschen Dorfes Dornfeld zugetheilten, vormals zu dem Dobzaner Mayerhaf gehörig gewesenen Gründe

2. Автор невідомий.

3. 1786 р.

4. Багатоколірна (зелений, червоний, жовтий).

5. 91,5 × 80,5 см; 89,8 × 79 см.

6. Winner Klaftern. [1:6567]

7. Титул і леґенда — лівий нижній кут.

8. Щирець (Szczerzec), смт — Лв., р-н Пустомити; границі зі селами Семенівкою (Siemianowka), Попелянами (Popielany), Пісками (Piaski), кол. Люб'янкою (Lubianka), Брідками (Brodki), Горбачами (Horbacze) — Лв., р-н Пустомити.

9. Ориґін. Рук. Мова нім., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 279.

2

Mappae Grzendensis unquae Sieciechoviensis, Iuridico-geometricae granicialis, Pars illa quae spectat Controversum inter Wisloboki et Podliski, Ductui grzendensi penes Aggerem Tylna Grobla, et etiam Obydra.

2. Laskowski Corabita á Josefus, Camerarius Granicialis Terrae Premisliensis et districtum Premisliensis.

3. 1791 р.

4. Багатоколірна (зелений, жовтий, червоний).

5. 95 × 63,5 см; 92 × 56,5 см.

6. Ulnius Krakoviensis. [1:6567]

7. Титул у картуші неправильної форми з квіткового орнаменту — верхній лівий кут, леґенда — правий нижній кут.

---

* Лінійний масштаб на більшості карт подається в „Orgiarum Vienensium“, що відповідає віденським сажням. 1 віденський сажень (Wiener Klafter) дорівнює 1,8965 м.

8. Штемпель гербового збору, тиснута печатка граничного коморника Йосифа Лясковського.

9. Схематично позначені села Малі Підліски (Podliski), Ситихів (Sieciechow), Сторонятин (Stroniatyn), Жидатичі (Zydatyce), тепер с. Гамаліївка — Лв., р-н Пустомити; Вислобоки (Wysloboki) — Лв., р-н Кам'янка-Бузька.

Ориґін. Рук. Мова польс., лат. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 252.

3

Mappa particula fundi controversalis inter Bona Kamienopol et Sroki.

2. Staszynski Franciscus, geometra juratus Tribunalis.
3. 1798 р.
4. Багатоколірна (зелений, жовтий, червоний).
5. 45 × 27,5 см; 49 × 29 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:6320]
7. Титул у кольоровому картуші з рослинного орнаменту — лівий верхній кут, леґенда — правий кут (орел підтримує аркуш розгорнутого паперу).
8. Перстенева печатка камерального судді Петра Малеровського.
9. Границя між сіл Кам'янополя (Kamienopol), Сороків (Sroki), тепер с. Сороки-Львівські — Лв., р-н Пустомити.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 423.

4

Der zur Kameral Hershaft Hródek, und Janow gehörigen Waldungen

2. Oberförster Anders, Ingenieyr de Nagy, Skupinsky. Gereichnet durch den Ingenieur de Nagy.
3. 1799 р.
4. Багатоколірна (зелений, червоний, жовтий).
5. 165 × 115 см; 161 × 111 см.
6. Winner Klaftern. [1:2179]
7. Титул — лівий нижній кут.
8. На арк. 2 — робочий варіант карти, зроблений методом тріанґуляції.
9. Плани містечок Янова та Городка, сіл Добростанів, Залапина, Волиці, Лелехівки, Ставків, Стариськ (схематично позначений замок), Слободи, Майдана, Верениці, Курників, Вишеньки-Великої, Вишеньки-Малої, Великополя, Мужиловичів (позначений замок), колонії Вайзенберґ. Помічені границі зі селами Тростянцем, Щирцем, Магеровом, Конином, Креховом, Яжовом-Новим, Яжовом-Старим, Склом, Молошковичами, Лісневичами, Поріччям, Страдчем-Ямельною, Жорниськами, кол. Роттенґан.
10. Ориґін. Рук. Мова нім. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 237, арк. 1—2.

5

Mappa controversionis inter villam Domazyr et Kozice

2. Muha Joannes.
3. 1821 р.
4. Багатоколірна (зелений, жовтий, синій).
5. 85,5 × 63 см; 76 × 54 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:2464]

7. Титул у картуші з рослинного орнаменту — лівий верхній кут, леґенда — лівий нижній кут.
9. Межі с. Кожичів (Kozice) — Лв., р-н Яворів.
10. Ориґін. Рук. Мова польс., лат. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 293.

6

Mappa Indicans Lineam granicialem inter Stagnum Kamienopoliense et Bona Prussy Circuli Leopol.
2. Eduard Illukievicz de Prekint, tribunalitum juratum Geometra.
3. 1844 р.
4. Багатоколірна (зелений, жовтий, червоний).
5. 66,5 × 44,5 см; 73 × 50 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:2786]
7. Титул — лівий нижній кут, леґенда — лівий верхній кут.
9. План-схема с. Прусє (Pryssy), тепер с. Ямпіль, та план ставу в с. Кам'янополі — Лв., р-н Пустомити.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 424.

Циркул Перемишль

7

Mappa Praedij Orzechovecensis Seilicet Villarum Orzechovce, Betwin, Lipowce et Wykowice in Circulo Premisliensi.
2. Cyprianus Rokossowski, tribunalis juratus geometra.
3. 1785 р.
4. Двоколірна (червоний, зелений).
5. 144 × 66 см; 140 × 62 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:1232]
7. Титул карти в рослинному орнаменті — лівий нижній кут, леґенда — правий нижній кут.
8. Рішення про затвердження карти і сургучева печатка Перемишльського граничного суду. Штемпель гербового збору.
9. План сіл Оріхівців (Orzechowce), Белвина (Bełwin), Уйковичів (Uikowice), Липовиці (Lipowica), присілок с. Уйковичів — Польща, в-во Підкарпатське.
10. Ориґін. Рук. Мова польс., лат. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 18.

8

Mappa Bonorum Tractus Wielkooczensis in binas Schedas in medietatem Civitatis Wielkooczy, Zmijowiska, Skolin, Wulka Zmijowska cum gasis in Silwis existentibus ab altera parte intercessam similiter in medietatem Opidi Wielkooczy, Świdnica, Boza wola, Futory, Tarasiuwka, Czaplaki.
2. Nowicki Sieta Josephus, geometra granicialis Tribunali juratus.
3. 1793 р.
4. Багатоколірна (червоний, жовтий, зелений).
5. 109 × 174 см; 105 × 170 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:7930]

7. Титул — правий нижній кут, леґенда — правий верхній кут.
8. Сургучева перстенева печатка Йосифа Новицького.
9. Границі м-ка Великих Очей (Wielkie Oczy), Футорів (Futory), передм. м-ка Великі Очі, Чапляків (Czaplaki), Сколина (Skolin) — Польща, в-во Підкарпатське, пов. Любачів; с. Тарасівки (Tarasiuwka), част. смт Краковець — Лв., р-н Яворів, Божої Волі (Bożewola), не існує.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 118.

9

Mappa inter haereditates Bonorum Oppidi Krzywcza et Wola Krzywiecka Msci Josephi Boznkski propriorum ab una, willa Hreczpol ad Prapositarum Krasiczynensem applicatorum parte ab altera, ex mandato.
2. Francisk Diediecz.
3. 1797 р.
4. Багатоколірна (зелений, червоний, синій).
5. 51,5 × 71 см; 47,5 × 68,5 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:5530]
7. Титул — верхня частина карти, леґенда — лівий нижній кут.
8. Границі сіл Кривчого (м-ко Krzywcza), Волі-Кривецької (Krzywiecka Wola) — Польща, в-во Підкарпатське, пов. Перемишль.
9. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 164.

10

Mappa ductus et reductus inter communitatem villae Wola Artamonowska ab una et villae Laszki parte ab altera respecta fundarum Kobyla et Pokrzywyszcza.
2. Kuksz Georgius de, geometra judicialis.
3. 1800 р.
4. Багатоколірна (зелений, червоний, синій).
5. 98,5 × 71 см; 90 × 63 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:9420]
7. Титул — верхня частина карти, леґенда — лівий нижній кут.
9. Границі сіл Ляшків (Laszki), тепер приєдн. до м. Мостиська, Арламівської Волі (Arlamowska Wola), Твіржі (кол. Twierdza); річки Вишня і Червоний Потік — Лв., р-н Мостиська.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., нім. ЦДІА України у Львові, ф. 720, 1, оп. 1, спр. 160.

11

Mappa Dominii Heryslawice, cum Hoscislawice, haereditarie I. M. Domini Adalberti Comitis Baworowski, determinans fundum controversum inter memoratu Dominium et Villam Zlotkowice, haereditariam Mag. Dommini Chryzostomi Grudnicki tum Villam Jordanowka
2. Skupienski Josefus, judicislis geometra.
3. 1801 р.
4. Багатоколірна (червоний, синій, жовтий).
5. 57 × 66,5 см; 51,5 × 63,5 см.

6. Orgiarum Vienensium. [1:8129]
7. Титул — лівий верхній кут.
8. На арк. 2 — робочий варіант карти.
9. План сіл Золотковичів (Zlotkowice), Боляновичів (Bolanowice), Гориславичів (Horyslawice), Гостиславичів (Hocislawice), не існує, Йорданівки (Iordanowka) — Лв., р-н Мостиська.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 226, арк. 1—2.

Циркул Жовква

12

Mappa Ductum Bona Batiatycze Zubow Most et Kupiczwola Mst. Constantini Paparaet Bona Regalia Oppidi Dobrotwor, et inter Bona Batiatycze et Bona Rekliniec.
2. Antonij Baranowski, geometrum juratum.
3. 1777 р.
4. Двоколірна (червоний, зелений).
5. 110 × 94 см; 108 × 92 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:6166]
7. Титул карти в рослинному орнаменті з гербом К. Папари — правий верхній кут, леґенда — лівий нижній кут.
8. У леґенді подаються привілеї власників на с. Батятичі.
9. Плани сіл Зубового Моста (Zubow Most), Батятичів (Batyatycze) — Лв., р-н Кам'янка-Бузька; Купичволі (Kupiczwola) — Лв., р-н Жовква.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 14.

13

Mappa Topographica Bonorum Tractus Tartacoviensis Civitatis nempe Tartakow, ac villa Tartakowce, Tartakowiec, Horbkow, Switarzow, Kopytow.
2. Baranski Carolus Radian, geometra in judicialibus ex officio delegatus.
3. 1784 р.
4. Багатоколірна (червоний, жовтий, зелений).
5. 178 × 193 см; 174 × 189 см.
6. Orgiis Vienensibus. [1:1118]
7. Титул — лівий нижній кут, леґенда — правий нижній кут.
8. У нижній частині карти сургучеві печатки Йосипа Ліщинського, Станіслава Поляновського, Томаса Осульовського.
9. Границі сіл Зубкова (Zubkow), Горбкова (Horbkow), — Лв., р-н Сокаль; Спасова (Spasow) — Лв., р-н Сокаль; Свитазева (Switazow), Тартакова (Tartaków), Тартаковичів (Tartakowice), пр. с. Тартакова, Копитова (Kopytow), Перв'ятича (Porwiatycz); окремо винесений план ставу в с. Городельцях (Horodelce), тепер приєдн. до с. Комарова — Лв., р-н Сокаль.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 61.

14

Mappa Tractus Kulikowecensis, sciliet oppidi Kulikow, villarum Doroszow, Wielki Doroszow, Maly Ugnow, Sulimow in Circulo Zulkiewiensi existentium Principis Caroli Radziwil.

2. Rokossowski Cyprianus, M[ajesta]tis Tribunalis geometra jurata.
3. 1785 р.
4. Багатоколірна (жовтий, зелений, синій, червоний, чорний).
5. 100 × 72 см; 95 × 65,5 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:1172]
7. Титул — верхня частина карти, леґенда — верхній лівий кут.
8. Сургучеві перстеневі печатки Йозефа Корабіта Лясковського та Кіпріана Рокосовського. Карта затверджена головою трибунального суду Томасом Озуховським та присяжним геометром Іваном Мухою.
9. Границі смт Куликова (м-ко Kulikow), сіл Віднева (Udnow), Сулимова (Sulimow) — Лв., р-н Жовква.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 340.

15

Mappa topographica Bonorum Villae Korczow in Circulo Żulkieviensi.

2. Joanes Korczynski, geometra tribunalis juratus.
3. 1785 р.
4. Багатоколірна (зелений, синій, рожевий, сірий).
5. 83,5 × 60 см; 67 × 42,5 см.
6. Cubitos Vienensis. [1:1640]
7. Титул — лівий нижній кут, леґенда (colores designantes, numeris obsignatorum) — правий бік карти.
8. Перстенева сургучева печатка присяжного геометра та голови камерального суду Жовківського циркулу Василя Яворського.
9. Схематичний план сіл Корчева (Korczow), Стаївки (Staje), Карова (Karow), Домашева (Domachow) — Лв., р-н Сокаль; Щеп'ятина (Szczepiatyn), Тарношина (Ternoszyn), Корчмина (Korczmin) — Польща, в-во Підкарпатське.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 469.

16

Mappa Differentiarum granicialium inter Bona Rata, Rawa, Hole, Huycze J[ego] M[ości] Francisci Glogowski haereditaria, ab una et Bona Kamionka Woloska Celcinae Principissae Victoriae Jablonowska.

2. Korczynski Joannes, geometra juratus.
3. 1789 р.
4. Двоколірна (червоний, зелений).
5. Orgiarum Vienensium. [1:1468]
6. 15,6 × 54 см; 150 × 44 см.
7. Титул, у картуші з квіткового орнаменту — лівий нижній кут, леґенда — правий верхній кут.
8. Штемпель гербового збору.

9. Границі м. Рави-Руської (Rawa), сіл Рати (Rata), тепер Підгороднє, Голого (Hole), тепер Голокам'янка, Гійчого (Huycze), смт Нової Кам'янки (м-ко Kamionka Wołoska) — Лв., р-н Жовква.
10. Оригін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 214.

17

Mappa Explanasis Controversias Limitum inter Bona Klodzienko Magnifici Petri Pleszczyński haereditaria parte ab una, et Bona Badiatycze ab altera nec non Bona Klodnowielkie Celsissimi Ducis Francisci Branicki, parte a tertia, in Circulo Zulkieviensi.
2. Автор невідомий.
3. 1798 р.
4. Багатоколірна (зелений, червоний, синій, жовтий).
5. 92 × 64,5 см; 90 × 62,5 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:8753]
7. Титул — правий нижній кут, леґенда — лівий нижній кут.
9. Фраґмент лісу між селами Колоденцями (Klodzienko), Великим Колодзном (Klodnowielkie), Батятичами (Badiatycze) — Лв., р-н Кам'янка-Бузька.
10. Оригін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 15.

18

Mappa differentiarum granicialium Bona Woyslawice ac Mianowice Magnifici Laurentii Radecki haereditaria ab una; tum Bona Cameralia Chorobrow, Tadurkowice, ac Pieczyhury.
2. Korczynski Joannes, geometra tribunalis.
3. 1798 р.
4. Багатоколірна (червоний, зелений, жовтий).
5. 97 × 155 см; 85 × 145 см.
6. Orgiis Vienensibus. [1:5968]
7. Титул — правий нижній кут, леґенда — лівий нижній кут.
8. Сургучева печатка камерального судді у Войславичах Матвія Пйотковського; штемпель гербового збору.
9. Границі сіл Войславичів (Woyslawice), тепер Волинське, Тудорковичів (Tadurkowice), Печигір (Przeczyhury), ліквідоване — Лв., р-н Сокаль.
10. Оригін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 151.

19

Mappa Ingyrum Ductus inter Bona Prusinow illustrissimi Fabiani Comius Humnicki et Bona Collateralia Witkov, Ichnow, ac Wanicz, nec non EChlusczany, Kuliczkow, Sielec, Gura et Belz.
2. Tustanowski Joannes, geometra juratta.
3. 1799 р.
4. Багатоколірна (зелений, червоний, жовтий).
5. 65 × 99,5 см; 58,5 × 92,5 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:1886]

7. Титул — правий нижній кут, леґенда — правий верхній та лівий нижній кути.
8. Сургучева перстенева печатка Івана Тустановського та сургучева печатка Жовківського граничного суду (1800).
9. Границі сіл Прусинова (Prusinow), тепер с. Низи, Ванова (Wanicz), Виткова (Witkow), тепер приєдн. до с. Стоївки, Куличкова (Kuliczkow), Сельця (Sielec) — Лв., р-н Сокаль; м. Белз (Belz) — Польща, в-во Підкарпатське.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 146.

20

Mappa Ductus inter Bona Siedliska M[a]gn[ifici] Domini Joannis Paris haereditaria ac Bona Hrebenna Mgn. Constantini Krukowicz in Circulo Zulkiewiensi existentia.
2. Piotrowski Mathiach, geometra juratus.
3. 1800 р.
4. Багатоколірна (зелений, жовтий, червоний).
5. 64 × 100 см; 53,5 × 91,5 см.
6. Orgiae Vienenses. [1:1200]
7. Титул і леґенда — лівий нижній кут.
8. Сургучева печатка Жовківського граничного суду.
9. План сіл Гребенного (Hrebenne), Сідлиськ (Siedliska) — Польща, в-во Підкарпатське.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 244.

21

Mappa Bonorum Villa Boianice post olim Sebastianum Tatarowicz.
2. Antonius Nowicki, geometra juratus.
3. 1812 р.
4. Багатоколірна (зелений, червоний, жовтий).
5. 75 × 127 см; 73 × 125 см.
6. Orgiis Vienensibus. [1:6772]
7. Титул — правий нижній кут, леґенда — лівий верхній кут.
8. У нижній частині титулу сургучева печатка Антона Новицького.
9. План ґрунтів с. Бояничів (Boianica) — Лв., р-н Сокаль.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 89.

Циркул Золочів

22

Mappy Dobr Włosci Złoczowskiey w Ziemi Lwowskiey sytuowanych, Xiążąt Radziwiłłow dziedzicznych, Miasta, Miasteczka, Wsie okazuiące z dystynkcyą kollateralnych granic, kontrowersyi, Lasow, Gaiow, Pol, Łąk, Sirdlisk, y innych przyległosci.
2. Stanisław Mikoszewski, Komornik Graniczny Wielky Geometr Przesięgły, y uprywileiowany.

3. 1759 р.

4. Всі карти багатоколірні (червоний, жовтий, зелений, синій).

5. 56 × 45 см.

6. Scala Millium Cubitorum*.

7. Титул (арк. 1) у бароковому картуші, з алегоричною постаттю воїна на тлі фортеці, зі списом, тримає в руці барочний щит із зображенням герба Радзивилів в оточенні військової арматури (гармати, бочки [illegible] порохом, литаври, труби, прапори, шаблі, ядра).

8. Карти на всіх аркушах у рамках, титулами з підписом Станіслава Мікошевського, лінійним масштабом, штемпелем гербового збору.

9. Арк. 2. Mappa Wsi Seredyniec leżęcey w Ziemi Lwowskiey, w Wlosci Złoczowskieym w Parafii Jezierzańskiey, pokazuięca Łany Dwarskie, pola Gromadzkie, gaie, stawy, rzeki, potoki, doliny, y wszystkie okoliczności do gruntu należące, iako też y pogranicznych Wsiow (Серединці, с., Тр., р-н Зборів).

Арк. 3. Mappa Miasta Jezierny. Łany, Pomiarki Mieyskie, Pola koscielne, Woytawskie, Gaie, Stawy, Rzeki etc. (Озерна, с., Тр., р-н Зборів).

Арк. 4. Mappa Wsi Kokutkawiec, Łany, Pola Gromadzkie, Stawy, Rzeki, Gaie, Zarosle, pokazuiące y inne przyległosci (Кокутківці, с., Тр., р-н Зборів).

Арк. 5. Mappa Wsiow Cebrowa y Worabijowki, Łany, Pola Gromadzkie, Gaje, Stawy, Rzeki, Doliny (Цебрів, Ворбіївка, сс., Тр., р-н Зборів).

Арк. 6. Mappa Wsi Serwirahow de Wlasci Złoczowskiey należącey pokazuiąca Pola, Łąky do teyże Wsi należące (Сировари, с., Тр., р-н Зборів).

Арк. 7. Mappa Wsi Nesterowiec. Łany Dworskie kolorem czerwonym, Gromadzkie żołtym, Cerkiewne Łąki, Gaie, Zarosle, Stawy, Rzeki y inne przyległosci remonstryiące (Нестерівці, с., Тр., р-н Зборів).

Арк. 8. Mappa Wsi Oleiowe. Łany Dworskie, Pola Gromadzkie, Gaie, Stawy, Rzeki, Doliny, y inne przyległosci pokazuiąca (Оліїв, с., Тр., р-н Зборів).

Арк. 9. Mappa Wsi Białokrynicy. Łany Dworskie, Pola Gromadzkie, Gaie, Stawy, Rzeki y inne przyległosci pokazuiąca (Білокриниця, с., Тр., р-н Зборів).

Арк. 10. Mappa Wsi Hnidawy do Włosci Złoczowskiey nałeżącey, Łany, Pola Gromadzkie, Stawy, Rzeki, Lasy, Granice y inne przyległosci remonstruiąca (Гнидава, с., Тр., р-н Зборів).

Арк. 11. Mappa Bałkowa. Lasy, Pola, Stawy, Rzeki y inne okolicznosci do tey Wsi nałeżące, et cum omnibus adiacentiis (Білківці, с., Тр., р-н Зборів).

Арк. 12. Mappa Wsi Zwyżynia pokazuiąca Lasy, Łany Dworskie, Pola Gromadzkie, Łąki, grodi Stawy, Rzeki, Doliny (Звижень, с., Лв., р-н Броди).

Арк. 13. Mappa Wsiow Maniłowki y Berymowiec, Pola, Łąki, Gaie, Stawy, rzeki y inne przyległosci remonstruiące (Манилівка, Беримівці, сс., Тр., р-н Зборів).

Арк. 14. Mappa Wsi Szyszkowiec do Włosci Złoczowskiey należącey pokazuiąca Łany Dworskie, Pola Gromadzkie, Gaie, Lasy, Stawy, Rzeki, Błuta etc. (Шишківці, с., Лв., р-н Броди).

* На сьогодні масштаб карт визначити [illegible] вдалося, оскільки картограф подав його у милях, які [illegible] збігаються з відомими реальними мірами довжини. Окрім того, припускається, що різні карти в атласі подані в іншому масштабі. При розрахунках бралися до уваги старі польські милі: мала = 25000 сажнів, середня = 3333 сажні, велика = 3750 сажнів. При зіставленні [illegible] кадастровою картою 1830 р. масштаб рукописних карт виходить [illegible]. Його визначення можливе при детальному дослідженні милі, якою користувався картограф.

Арк. 15. Mappa Miasta Sasowa pokazuiąca Pola Mieyskie, koscielne, Cerkiewne, Łąki, Pola, Stawy, rzeki, Gaie, Lasy, Folwarki, etc. (Сасів, м., Лв., р-н Золочів).

10. Оригін. Рук. Мова польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 402, арк. 1—16.

23

Mappa Bonorum Olszanica Cridapiorum J[ego] M[ości] Josephi Humnicki.

2. Nowicki de Sita Josephus, geometra in supramo Justitia Tribunali appelationum Juratta.

3. 1779 р.

4. Багатоколірна (червоний, зелений, жовтий).

5. 64,5 × 57 см; 55 × 87 см.

6. Orgias Vienes. [1:3875]

7. Титул — правий нижній кут, леґенда — лівий нижній кут.

8. Сургучеві перстеневі печатки Онуфрія Нізірського, Йосипа Новицького.

9. План с. Вільшаниці (Olszanica), тепер Велика Вільшаниця — Лв., р-н Золочів.

10. Оригін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 132.

24

Mappa topographica Bonorum Tracta Kozlovecensis, Villa Kozlow, Kupcze, Zuratyn, Kedzierawce, nec non Nomendature Woronowce Circulo Brodensi.

2. Korczynski Joanes, geometra tribunalis Juratus.

3. 1785 р.

4. Багатоколірна (8 кольорів).

5. 118 × 110 см; 107 × 91,5 см.

6. Orgiae Vienensis. [1:8618]

7. Титул та леґенда в картуші з рослинного орнаменту — лівий нижній кут.

8. Сургучева перстенева печатка Івана Корчинського. Штемпель гербового збору.

9. Схематично план сіл Журатина (Zuratyn), Купчого (Kupcze), Кізлова (Kozlow), Воронівки (Woronowka), пр. с. Кізлова, границі із сіл Нового Милятина (Milatyn Nowy), Старого Милятина (Milatyn Stary), Ліска (Lisko), Новосілок (Nowosiułki), Бузбрудів (Bezbrudy), Острова (Ostrow), Остапківців (Ostapkowce), приєдн. до м. Буська — Лв., р-н Буськ.

10. Оригін. Рук. Мова польс., лат. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 258.

25

Mappa partis Tractus Zaloscensis Circuli Zloczowiensis.

2. Nowicki Joannes, tribunalis Juratus.

3. 1790 р.

4. Багатоколірна (зелений, жовтий, червоний, сірий, голубий).

5. 210 × 74 см; 95,5 × 68 см.
6. Orgiarum Vienensis. [1:1404]
7. Титул у картуші [redacted] рослинного орнаменту із зображенням змії — правий нижній кут, леґенда — лівий нижній кут.
8. Сургучева перстенева печатка Йозефа Новицького.
9. Схематичні плани смт Залісців (м-ко Zaloscе), сіл Тростянця (Troscianiec Mały), Білокриниці (Białokrynica), Нетерпинців (Neterpince), Білоголовів (Białogłowie), Бзовиці (Bzowica), Чистопадів — Тр., р-н Зборів.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 387.

26

Mappa fundorum controversorum inter Pagum Serwirow M[a]gn[ifici] Thadei Siemiginowski, Haereditarium, et bona Bzowica J[ego] M[ości] Comitis Francisci Xaverij Starzeński Haereditarior.
2. Franciscus Fabianski, geometra juratt[is] tribunalle.
3. 1792 р.
4. Двоколірна (жовтий, синій).
5. 37 × 52,5 см; 38 × 51 см.
6. Orgiae Vienenses. [1:5419]
7. Титул і леґенда — правий нижній кут.
8. Сургучева перстенева печатка Франциска Фабіанського.
9. План сіл Сироварів (Serwirow), Бзовиці (Bzowica) — Тр., р-н Зборів.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 39.

27

Mappa fundorum controversorum inter Villam Holostkowice M[a]gn[ifici] Petri Pleszczynski, et Suchodoly M[a]gn[ifici] Thaddei Stępkowski, [redacted] non Villam Ponikwa Wielka haereditatis M[a]gn[ifici] Antonij Komnacki.
2. Baranski Carolus, geometra judicialis.
3. 1799 р.
4. Багатоколірна (зелений, червоний, жовтий).
5. 110 × 67 см; 91 × 57 см.
6. Haexepedarum Vienensibus. [1:2830]
7. Титул у картуші з квіткового орнаменту і зображенням ангела у верхній частині — верхній лівий кут, леґенда — правий нижній кут.
8. Штемпель гербового збору.
9. Границі сіл Голосковичів (Holoskowice), Суходолів (Suchodole), Поникви-Великої (Ponikowa Wielka), тепер Поникква — Лв., р-н Броди.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 220.

[redacted]

Mappa inductu Fundorum ex Parte Domonii Maly Zelechowiensis.
2. Nowicki Josephus, geometra judicialis.
3. 1799 р.
4. Багатоколірна (зелений, рожевий, жовтий, синій).
5. 120 × 68 см; 90 × 64 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:7233]

7. Титул — правий нижній кут, леґенда — лівий верхній кут.
9. Границі сіл Малого Желехова (Zelichow Mały) та Великого Желехова (Zelichow Wielki), тепер Великосілки — Лв., р-н Кам'янка-Бузька.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 345.

29

Plan von der Verheilung derer Dominical Gründe zu Kimirs wie solche in die Colonisten vertheilet worden.
2. Biener Christian Ferdinand von — capitän.
3. [1800].
4. Багатоколірна (зелений, жовтий, червоний).
5. 146 × 62 см; 148 × 64 см.
6. Wiener Klafter. [1:1857]
7. Титул — нижня частина карти, таблиця „Geometrische Berechnung derer Dominical Gründe zü Kimirs" — правий нижній кут.
8. Додані документи: акт реєстрації карти та кошторис на її виготовлення.
9. План ґрунтів, наданих колоністам у с. Кимирі (Kimirz), — Лв., р-н Перемишляни.
10. Ориґін. Мова нім. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 433, арк. 1—3.

30

Mappa Granicialis Bonorum Żarkow medietatis Villa ad Jasionow et inter tractus Pieniaki et Podhorce.
2. Josephus de Sita Nowicki, geometra judicialis.
3. 1801 р.
4. Багатоколірна (зелений, синій, червоний, жовтий).
5. 161 × 51 см; 160 × 50 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:9443]
7. Титул у картуші геометричної форми із зображенням зрізаного дерева — лівий нижній кут, леґенда — правий верхній кут.
9. План сіл Підгірців (Podhorce) — Лв., р-н Буськ; Жаркова (Żarkow) — Лв., р-н Броди.
10. Ориґін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 344.

31

Mappa Controversorum i inter villam Czyszki circule Zloczowiensis et villam Konty, II inter Oppidum Olesko atque eundem villam Konty.
2. Antonium Torczynski — geometra jurata.
3. 1803 р.
4. Багатоколірна (9 кольорів).
5. 91 × 63 см; 90 × 61 см.
6. Orgiarum Vienensis. [1:1197]
7. Титул у картуші геометричної форми із зображенням знарядь сільськогосподарської праці — правий верхній кут, леґенда — нижня частина карти (докладне пояснення цифрових і літерних позначень).

9. Схематичний план м-ка Олеська (Olesko), с. Кутів (Konty) — Лв., р-н Броди.
10. Оригін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 453.

32

Mappa Dobr Klucza Zalozieckiego.
2. Antonij Szyczko, geometra przysięgły.
3. 1807 р.
4. Багатоколірна (8 кольорів).
5. 142 × 130 см; 180 × 166 см.
6. Saźni Vienensis. [1:1376]
7. Титул у картуші з рослинного орнаменту із зображенням трьох ангелів, які тримають у руках інструменти (циркуль, люнет, мірничий шнур, глобус), вгорі дві хлопчачі постаті підтримують герб Ігнатія Мянчинського — лівий нижній кут, леґенда — правий нижній кут.
8. Сургучева перстенева печатка геометра Антонія Шичка.
9. Схематично позначені плани смт Залісця (м-ко Załosce), сіл Тростянця (Troscianiec Mały), Білокриниці (Białokrynica), Нетерпинців (Neterpince), Білоголовів (Białogłowie), Чистопадів (Tchystopady), Бзовиці (Bzowica), Нишківців (Nyszkowze), Панасівки (Panasowka), Мільна (Milno), тепер Мильне, Гонтової (Hontowa), Блиха (Blich), Загір'я (Zagorze), Вертелки (Wertelka), Ратища (Ratyszcze), тепер Ратищі — Тр., р-н Зборів.
10. Оригін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 388.

33

Mappa Bonorum villae Dubie olim Joannes Kruszelnicki Haereditariorum.
2. Joannes Tustanowski, geometra jurata.
3. 1811 р.
4. Багатоколірна (зелений, червоний, синій, голубий).
5. 105 × 63 см; 95 × 59,5 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:7232]
7. Титул і леґенда в картуші з рослинного орнаменту із зображенням двох ангелів, які підтримують королівську корону, — лівий кут карти.
8. Сургучева печатка Золочівського камерального суду. В леґенду винесений інвентар села та перелік володінь Кароліни Крушельницької.
9. Схематичний план сіл Поникви-Великої (Ponikowa Wielka), тепер Поникви, Ясенова (Jasieniow), Голосковичів (Hołaskowice), Кадлубиськів (Kadłubisko), тепер Лучківці, Суходолів (Suchodole) — Лв., р-н Броди.
10. Оригін. Рук. Мова лат., польс. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 300.

34

Mappa Meliorali Redyctus Bonorum Zelechow Wielki, Zelechow Maly.
2. Tustanowski Joannes, geometra judicialis juratus.
3. 1813 р.

4. Багатоколірна (червоний, жовтий, сірий, синій, зелений).
5. 84 × 47 см; 80 × 42,5 см.
6. Orgiarum Vienensium. [1:7740]
7. Титул у картуші рослинного орнаменту, із зображенням постаті хлопчика, що сидить, — правий верхній кут, леґенда [redacted] картуші з рослинного орнаменту — лівий нижній кут.
9. Границі сіл Желехова-Малого (Zelechow Mały) та Желехова-Великого (Zelichow Wielki), тепер Великосілки — Лв., р-н Кам'янка-Бузька.
10. Ориґін. Рук. Мова, польс., лат. ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 346.

Uliana KRYSHTALOVYCH

HAND-DRAWN MAPS OF 18TH CENTURY HALYCHYNA

The article describes [redacted] collection of hand-drawn maps and atlases of the 17th—18th c.c., which is currently kept at the Central State Historical Archive in L'viv. Research into the hand-drawn maps has allowed to introduce [redacted] considerable corpus of cartographic data, which are a valuable source for a study of historical cartography as well [redacted] the geography and history of the area. These maps cover a large territory of Eastern and Western Halychyna. Since they were made by *povit* cartographers, they bear witness to the rudimentary, precadastre stage in the cartography of the area.

The author has attached a part of [redacted] catalog of hand-drawn maps with [redacted] detailed description of the technical and contextual characteristics of the cartographic material.

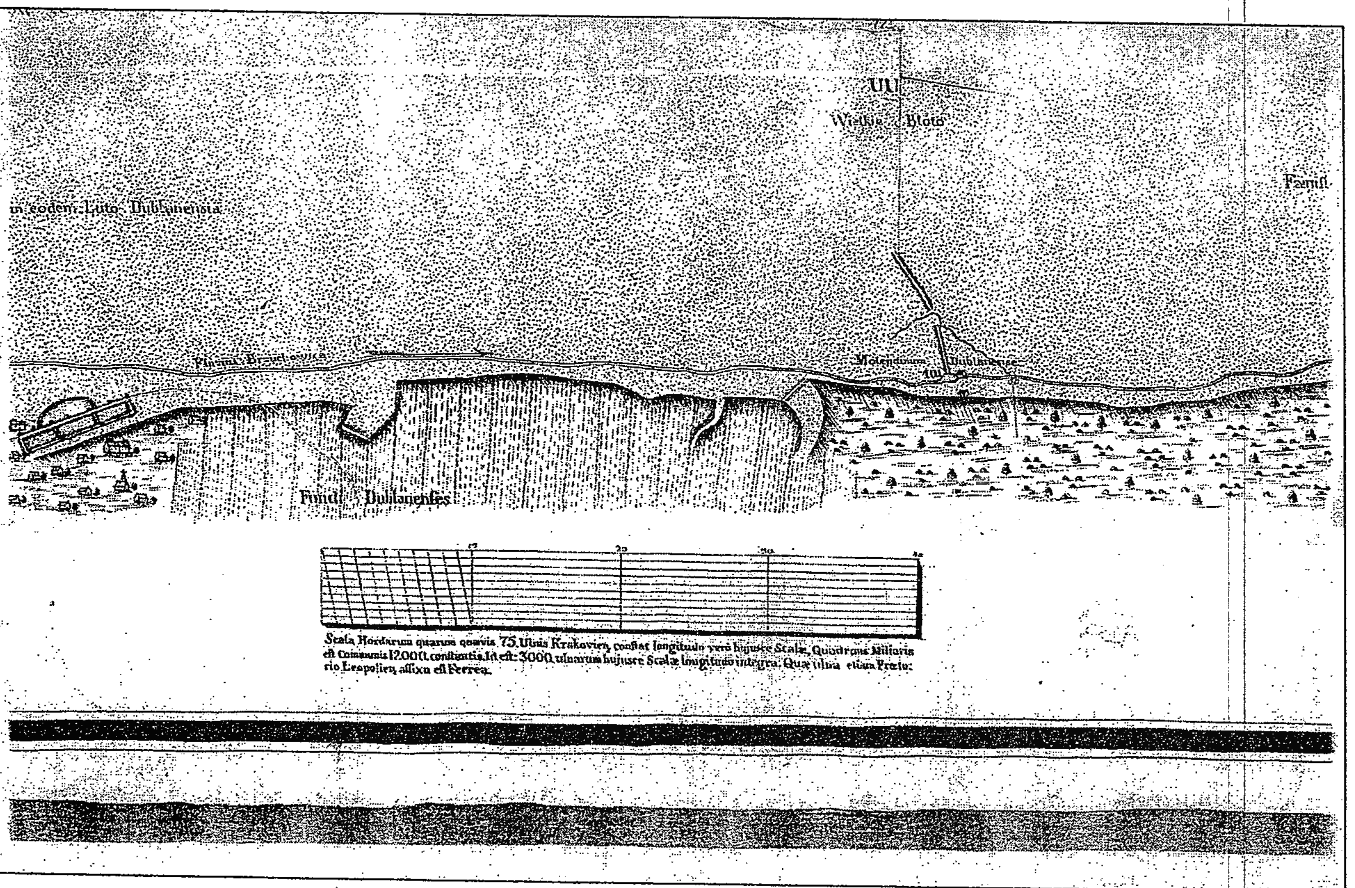

Карта с. Дублянів у Галичині. *1791 р. Фрагмент*

Карта с. Грабівниці-Стажевської у Галичині. 1774 р. *Фрагмент*

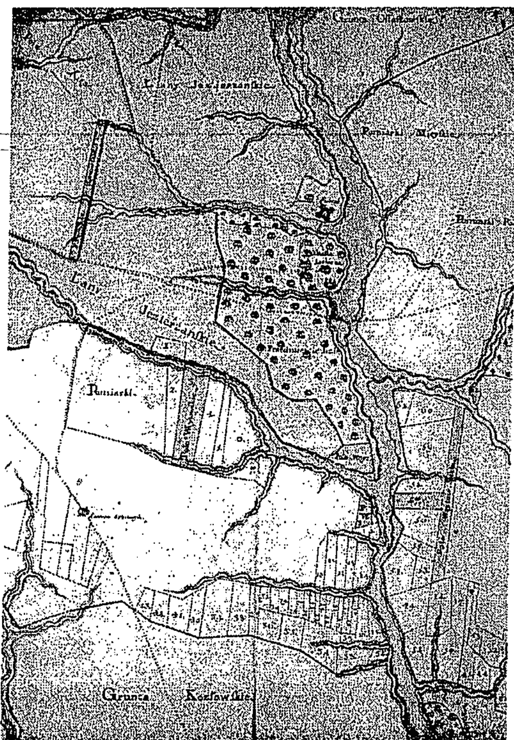

План м-ка Озерної у Галичині з атласу С. Мікошевського. *1759 р.*

Титульний аркуш атласу С. Мікошевського. *1759 р. Фраґмент*

Олена ГАЛЬЧЕНКО

ОПРАВИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ РУКОПИСНИХ КНИГ І СТАРОДРУКІВ: СПРОБА АНАЛІЗУ ТА ОПИСУ

Археографія як наука на теренах колишньої Російської імперії зародилася у другій половині XVIII — першій чверті XIX ст.* Головну увагу на початковому етапі було спрямовано на збирання, облік та публікацію текстів давніх пам'яток. Прагнення вивчати давні рукописи деякою мірою пов'язане з поширенням романтизму в літературі та мистецтві на рубежі XVIII—XIX ст., що сприяло пробудженню зацікавлености минулим країни в найбільш освічених колах російського суспільства. Поряд із церковними збірками рукописів, що формувалися протягом століть, виникали і приватні колекції, найвідомішими серед яких були збірки А. Мусіна-Пушкіна, М. Рум'янцева, Ф. Толстого. Титуловані власники були не тільки пристрасними колекціонерами, а й меценатами, які активно сприяли розвиткові науки про давні рукописи. Багате зібрання М. Рум'янцева пізніше стало основою Рум'янцевського музею**, його коштом публікувалися писемні пам'ятки та здійснювались етнографічні експедиції. Так, К. Калайдович та П. Строєв протягом 1817—1830 рр. оглянули низку підмосковних монастирів для виявлення старовинних рукописів, результатом чого стало віднайдення знаменитої пам'ятки давньоруської культури — Ізборника Святослава 1073 р.[1] З цих експедицій П. Строєв повернувся з твердою упевненістю, що „в монастырях России еще множество ценных памятников письменности и исторических документов, которые гибнут от невежественных хранителей“[2]. У 1823 р. він звернувся в „Общество истории и древностей российских“ з програмою систематичного збирання, опису та видання рукописів. Як наслідок, у 1828 р. Академія наук організувала археографічну експедицію, керівником якої став П. Строєв. За роки своєї роботи експедиція зібрала близько 3000 документів XIV—XVIII ст., вели-

---

* Перші археографічні публікації документів, здійснені в Росії та Україні, служили не науковій, а політичній меті, і були спричинені винятково практичними потребами різних соціальних прошарків та політичних угруповань. Проте найчастіше такі публікації документів через деякий час ставали цінним історичним джерелом.

** Зібрання М. Рум'янцева зберігається нині у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (далі — РГБ).

[1] Жуковская Л. П. Развитие славяно-русской палеографии (в дореволюционной России и в СССР).— Москва, 1963.— С. 31.

[2] Там само.— С. 37.

ку кількість списків літописів та пам'яток давньої літератури. Діяльність археографічної експедиції не обмежувалася збором рукописних матеріалів. Вона здійснила велику працю зі складання каталогів рукописів. Діяльність археографічної експедиції сприяла створенню у 1834 р. постійно діючої Археографічної комісії Академії наук. З цього часу в Росії почали здійснювати систематичні археографічні роботи. Але, оскільки практична археографія на той час асоціювалася передовсім [redacted] обліком даних про рукопис та залученням його в науковий обіг, а масив рукописів, що підлягав опрацюванню, був надто великим, ця робота велася без узгодження наукових методик та правил. Науковий опис цілком залежав від кваліфікації бібліотекаря або колекціонера.

Перший науковий опис цілого зібрання зробив П. Строєв у 1817 р. Він мав назву „Описание славяно-русских рукописей, хранящихся [redacted] библиотеке Волоколамского монастыря“[3]. Як на сучасний погляд, це був радше перелік рукописних пам'яток, [redacted] не їх археографічний опис. Друга полови[redacted] XIX ст. характеризується появою значної кількости різних описів приватних, державних та церковних рукописних зібрань, зокрема, треба відзначити каталоги О. Востокова, О. Горського, К. Невоструєва, І. Срезневського тощо. На жаль, тоді в описах головну увагу приділяли текстологічним та мовним аспектам пам'яток. Вигляд рукописної книги практично не досліджувався, у найкращому разі вказувалися тип письма та почерку, наявність ілюмінації. Першими, хто наголосив на потребі комплексного опису рукопису, який охоплював би певний сталий набір відомостей, необхідних для вивчення його тексту та історії побутування, були російські палеографи В. Ундольський та І. Срезневський.

В. Ундольський протягом життя збирав матеріали для написання фундаментальної праці під назвою „Опыт славяно-русской палеографии, или науки определять время написания рукописей, правильно [redacted] бегло читать оные“, яка мала б систематизувати його погляди на палеографічний опис рукопису. На жаль, дослідження не було закінчене: в архіві ученого збереглися деякі уривки та проспект видання, що дає уявлення про структуру цієї праці[4]. Крім суто палеографічних аспектів опису, автор мав намір розглянути питання, пов'язані із зовнішнім описом рукописів. П'ятий розділ роботи В. Ундольський присвятив опису оправ, відповідно назвавши його „О способе переплетания книг [redacted] разные времена (интролигаторство), о переплетах: а) дощатом, б) [redacted] затылок, в) в кору, г) [redacted] материи и металл“. Але смерть автора перешкодила здійсненню цього задуму.

Брак відомостей, які обов'язково повинні бути висвітлені при описі рукопису, давався взнаки. Тому І. Срезневський у статті, присвяченій аналізу праці О. Горського та К. Невоструєва „Описание славяно-русских рукописей Патриаршей, ныне Синодальной библиотеки“, спробував окреслити коло питань, які, [redacted] його думку, мають бути висвітлені при описі

[3] Уперше роботу опублікував В. Анастасевич в „Отечественных записках“ за 1823 р. (кн. 33, 35, 39). Пізніше у [redacted] переробленому вигляді [redacted] ввійшла до складу праці: Строев П. Описание рукописей монастырей Волоколамского, Новый Иерусалим, Саввина-Сторожевского и Пафнутиева-Боровского.— Санкт-Петербург, [1889].— Т. VIII.— 343 с.

[4] РГБ, отд. рукописей, ф. 310 (Собрание В. Ундольского), № 1422.

рукописних пам'яток. Зокрема, він вважав за необхідне подавати опис рукопису, в якому обов'язково наводити опис оправи, якщо вона „сколько-нибудь приближается по времени [redacted] написанию рукописи"[5]. Пропозиції І. Срезневського [redacted] залишилися поза увагою археографів — деякі [redacted] них почали вказувати на наявність оправи при описі рукописів, погоджуючись [redacted] важливістю її охоронної функції та облікового значення. І все [redacted] брак ґрунтовних наукових розробок про оправу, усталених методик її опису і, відповідно, різнобій у термінології істотно впливали [redacted] характер описів та їх повноту.

Найбільш рання робота, [redacted] якій нам вдалося виявити згадку про наявність оправ [redacted] рукописах, датується 1871 р. Це „перечневая опись" рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки[6]. Відомості про оправи [redacted] описових статтях подаються гранично стисло. Зазвичай автор вказує, що рукопис „переплетен"[7] або „в переплете"[8]. В окремих випадках дослідник інформує про наявність шкіряного покриття[9], застібок[10] або зав'язок[11]. Іноді зазначаються стан оправи та наявність тиснення — „в хорошем кожаном (с тисненными узорами) переплете", „переплет ветхий", „на досках кожаного переплета вытиснуты золотом евангелисты и другие священные изображения"[12]. Для оправ, що мають металеві накладні елементи (наріжники, середники, жуки), подано досить детальний їх опис із зазначенням форми, розміщення [redacted] дошках оправи, [redacted] також сюжетів, що [redacted] них зображені[13]. Автор [redacted] вказує часу створення оправ, але у двох випадках, коли [redacted] тексту рукопису відомий рік оправлення, в покликах відтворюється текст запису, який засвідчує цей факт[14].

Опис рукописів Санкт-Петербурзької духовної академії, опублікований 1893 р.[15], містить перелік рукописних пам'яток, написаних різними мовами: церковнослов'янською, російською, грецькою, французькою, німецькою, італійською та грузинською — [redacted] поданням інформації про оправу. У рукописах XVIII—XIX ст. автор відзначає наявність складених оправ [redacted] них, які

[redacted] Записки, поданные [redacted] второе отделение Академии наук о труде гг. Горского [redacted] Невоструева „Описание славяно-русских рукописей Патриаршей, [redacted] Синодальной библиотеки". 1. Записка И. И. Срезневского // Записки Императорской АН.— Санкт-Петербург, 1868.— Т. XIII.— С. 214—215.

[6] Гильтебрандт П. Перечневая опись. I. Рукописи [redacted] церковно-славянском язы[redacted] // Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки, состоящей под августей[redacted] покровительством его императорского величества государя наследника цесаревича Александра Александровича.— Вильна, 1871.— Вып. 1.— С. 1—66.

[7] Там само.— Оп. 17, 39, 41, 44, 50, 52, 54—56, 60, 66—67, 69, 73, 75—76, 78, 80, 82.

[8] Там само.— Оп. 11—12, 28—29, 31, 43, 45, 53, 57—58, 69, 79, 81.

[9] Там само.— Оп. 19, 42, 46—47, 49, 51, 59.

[10] Там само.— Оп. 16, 27, 32—37, 44, 46—47, 49, 51, 59.

[11] Там само.— Оп. 70.

[12] Там само.— Оп. 3, 21, 23.

[13] Там само.— Оп. 3, 10, 15, 20, 22, 26.

[14] Там само.— С. 37, 45, [redacted] 2.

[15] Родосский А. Описание 432-х рукописей, принадлежащих Санкт-Петербургской Духовной Академии и составляющих ее первое по времени собрание.— Санкт-Петербург, 1894.— 427 с.

називає „корешковыми переплетами“[16]. Для суцільнокартонних оправ XVIII ст. використовувався термін „в папку“[17]. Але, на відміну від попередників, автор також подає фізичний стан рукопису або оправи, що передається прикметниками „крепкая“ або „крепкий“[18], а також брак частин оправи[19]. Інколи подаються відомості про те, якою тканиною обтягнуті кришки оправи, — „в корешковом переплете, обтянутом голубою парчевою материею“, „в корешковом переплете, обтянутом шелковою материею“[20] тощо. Переважна більшість описуваних рукописів мала оправи [redacted] картонними кришками, очевидно тому [redacted] описі відзначалися лише дерев'яні кришки, названі автором „досками“[21]. При описі автор також звертає увагу [redacted] обрізи фоліантів — фарбовані та золоті[22]. Узагалі [redacted] роботі не уніфіковані описи оправ, але це властиве усім дореволюційним описам рукописів.

З описів рукописів, що вийшли друком наприкінці XIX ст. і містять відомості про оправи, необхідно виділити опис рукописної збірки П. Щукіна, складений О. Яцимірським[23]. У ньому відомості про оправу наводяться [redacted] останньому абзаці кожної описової статті. Характер опису багато [redacted] чому збігається зі структурою опису, запропонованою згодом П. Симоні[24]. Незважаючи [redacted] стислість опису, в ньому обов'язково вказано матеріал покриття, наявність тиснення, застібок та іншої металевої фурнітури, колір обрізу, якщо він пофарбований. Варте уваги те, що автор першим почав наводити словесний опис тиснення, яким прикрашалися шкіряні оправи. У деяких випадках він навіть розкриває сюжет тиснення на оправі: „в узорной рамке посредине [redacted] овале одноглавый орел“, „с тиснеными [redacted] овалах, сильно поврежденными изображениями святителей“, „[...] кожаный с тиснениями; по углам прямоугольника тиснены четыре зверя: лев, грифон, барс [redacted] единорог; в средине, [redacted] овале — орел, парящий над городом“, „[...] кожаный с серебряными тиснениями; [redacted] узорчатой рамке тиснен орел, борящийся [redacted] драконом; под ними — город“[25]. Іноді за змістом середників можна приблизно визначити місце оправлення рукопису*.

---

16 Родосский А. Описание 432-х рукописей...— Оп. 59, 61—62, 66—67, 74, 82, 89, 94, 107, 117, 146, 162.

17 Там само.— Оп. 25, 34—35, 38, 45, 101, 120, 127, 149, 153, 170, 192.

[redacted] Там само.— Оп. 31, 51, 59, 61—62, 66—68, 80, 86—88.

19 Там само.— Оп. 23.

20 Там само.— Оп. 60, 115.

21 Там само.— Оп. 13, 29, 46, 187.

[redacted] Там само.— Оп. 35, 49, 187.

[redacted] Яцимирский А. И. Опись старинных [redacted] и русских рукописей собрания П. И. Щукина, [redacted] А. И. Яцимирским / Изд. П. И. Щукина.— [Вып. 1].— Москва, 1896.— [4], 367, [2] с.; Вып. 2.— Москва, 1897.— [4], 267, [2] с.

[redacted] Симони П. К. Правила, которых следует держаться при описании старинных переплетов, и собирании сведений о положении переплетного искусства [redacted] старое и новое время, [redacted] при воспроизведении с них [redacted] // Симони П. К. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного художества [redacted] Руси, преимущественно до-петровское время, с XI по XVIII столетие включительно: Тексты — Материалы — Снимки / Собр. [redacted] прим. снабдил П. Симони.— Санкт-Петербург, 1903.— С. 245—258.

25 Там само.— Оп. 16, 40, 42, 55.

* Короткий опис сюжетів тиснення, які наводяться у двох останніх цитатах, дає підставу припустити, що місцем створення цих оправ була, очевидно, Москва. Зазначені сюжети характерні для середників оправ „Московского Печатного двора“ другої [redacted] XVII — першої половини XVIII ст.

На необхідності подальшого розвитку уніфікації наукового опису наголошував український та російський дослідник рукописів і давньослов'янської літератури В. Перетц. Він виділив чотирнадцять основоположних пунктів (рубрик), яких необхідно додержуватися при описі рукописів. Автор вважав за необхідне звертати увагу при описі на такі важливі пам'ятки давньоруської художньої промисловости, [redacted] оправи[26]. А для орієнтації в типах інтроліґаторського мистецтва пропонував звертатися до роботи П. Симоні, що незабаром мала вийти[27].

П. Симоні не тільки публікував давні джерела з історії інтроліґаторства, але й написав перші в Росії правила [redacted] опису оправ, що були видані [redacted] кілька років до статті В. Перетца і в яких він обґрунтував необхідність подання коротких відомостей про оправу при описі рукописів[28]. Ці правила стали першими [redacted] Росії методичними рекомендаціями з опису оправ. Згодом практично [redacted] усіх виданнях, присвячених описові рукописів, стали наводитися короткі відомості про оправи.

1904 р. вийшла праця О. Бурцева „Библиографическое обозрение древнеславянской [redacted] славянской письменности и других литературно-художественных памятников от XIV до начала XX вв."[29], [redacted] описових статтях якої наводяться короткі відомості про всі оправи досліджуваних рукописів. Інформація про оправи гранично коротка і [redacted] відрізняється від тієї, яку наводили його попередники, наприклад: „переплет шагреневой кожи [redacted] золотым тиснением", „в кожаном переплете, [redacted] медными застежками [redacted] синим обрезом"[30]. Дещо більше уваги приділяється оксамитовим оправам, що мають металеві накладки. Прикладом такого опису може служити оправа рукопису № 1027 — „Переплет евангелия малинового бархата; к верхней доске его прикреплено пять серебрянных накладок разной величины, с цветными изображениями [redacted] золоту и с резными продольными полосками по фону. По углам, [redacted] четырех треугольных накладках, изображены евангелисты, посредине, в крестообразном накладном медальоне, — распятие с предстоящими; над [redacted] продолговатой поперечной накладке — Матерь Божия; з другой стороны Иоанн Богослов и св. Логин. На нижней доске по углам помещены четыре подставки, [redacted] виде звезды; посредине распятие; обрез золотой; застежки серебряные"[31]. Наводячи відомості про оправи, автор, як і більшість його попередників,

---

[26] Перетц В. Н. К вопросу [redacted] рациональном описании древних рукописей // Труды Тверского Областного Археологического Съезда.— Тверь, 1905.— С. 10.

[redacted] Симони П. К. К истории обихода книгописца, переплетчика [redacted] иконного писца при книжном [redacted] иконном строении: Материалы для истории [redacted] техники [redacted] дела [redacted] иконописи, извлеченные [redacted] русских и сербских рукописей [redacted] других [redacted] XV—XVIII ст. / Собр. [redacted] снабдил вводною ст. [redacted] объяснительными прим. П. Симони.— [Санкт-Петербург], 1906.— Вып. 1: Материалы и примечания I—XXI [redacted] приложением XIV-ти таблиц [redacted] и рисунков [redacted] — IX, 239 с., 16 л. табл.

[28] Див. поклик 24.

[29] Бурцев А. Е. Библиографическое обозрение древнеславянской [redacted] славянской пись[redacted] и других литературно-художественных памятников от XIV до начала XX вв.: В 4-х т.— Санкт-Петербург, 1904.— Т. 3: Древние русско-славянские рукописи и рисунки духовного содержания.— [4]. 203 с., 34 [redacted] л.

[30] Там само.— Оп. 1039, 1051, 1060, 1085, 1089—1090, 1095, 1098, 1100.

[31] Там само — Оп. 1027.

[redacted] вказує часу їх створення. Тільки для сучасних авторові оправ зазначено: „В современном кожаном переплете с медными застежками“[32] тощо.

І. Євсєєв, описуючи рукописи, що зберігалися в орловських „древлехранилищах“[33], вказує час створення лише для деяких оправ, виготовлених у XVIII ст., при цьому описова стаття також гранично коротка — „переплет XVIII в.“, „переплет кожаный XVIII в.“[34] Для рукописів, що мають сучасні авторові оправи, опис узагалі не наводиться. У деяких випадках автор зауважує, що „переплет поздний“ або „переплет новый“, тобто це означає, що час написання рукопису і час створення оправи не збігаються[35]. Також відзначаються оправи, що були поновлені у XIX ст.[36]

Описуючи рукописи новгородської Софійської бібліотеки, Д. Абрамович[37] навіть виділяє опис оправи в окрему рубрику „Переплет“, розміщену після рубрики „Орнамент“. Автор додержується певної уніфікації та послідовности при описі оправи. Обов'язково зазначається наявність дощок (дерев'яні чи паперові), чим обтягнуті (вказується матеріал, його якість та колір), наявність тиснення та фурнітури — жуків, наріжників, застібок. Вказується їх кількість, матеріал (залізо, мідь, срібло) і розміщення [redacted] дошках оправи, для застібок подається коротка характеристика: „застежка — ремешок“, „двойные ремешки на дерев. шпиньках“, „двойные сыромятные ремешки с медными наконечниками и петельками“, „[...] ремешки с медными петельками и задвижками“[38] тощо. При наявності капталів зазначаються кольори ниток, якими їх виплітали[39]. У деяких випадках наводиться коротка характеристика стану оправи: „переплет разбитый“, „от переплета сохранилась верхняя доска (дерев., крытая сначала холстом, [redacted] потом черною кожею) и кусок нижней“[40], та ступінь збережености деяких її елементів — „корешок — изорван“[41], „без корешка, со следами наугольников, жуков и застежек“[42], „на лицевой стороне исподней доски следы металлических наугольников и застежек“[43], „деревян. доски, крытые тисненной кожей (облупилась)“[44], „верхняя доска расколота“[45], „от застежки сохранился сыромятный ремешок“[46] тощо. Час створення оправ не подається, лише побіжно зазначається, що „переплет поздний“, „переплет давний“ або „переплет очень давний“[47].

---

32 Бурцев А. Е. Библиографическое обозрение...— Оп. 1035, 1057, 1066—1067.

33 Евсеев И. Е. Описание рукописей, хранящихся в Орловских древлехранилищах.— Орел, 1905.— Вып. 1.— VII, 172 с.; Орел, 1906.— Вып. 2.— С. 125—262.

[redacted] Там само.— Оп. 13, 53, 67.

35 Там само.— Оп. 54, 57.

36 Там само.— Оп. 62.

[redacted] Абрамович Д. И. Описание рукописей Санкт-Петербургской Духовной Академии: Софийская библиотека: [redacted] 3 вып.— Санкт-Петербург, 1905.— Вып. 1.— 141, LXXV с.; Санкт-Петербург, 1907.— Вып. 2.— 330 с.; Санкт-Петербург, 1910.— Вып. 3.— 408 с.

38 Там само.— Оп. 82, 1255, 1357, 1429, 1437, 1447, 1457, 1461—1462.

[redacted] Там само.— Оп. 1255.

[redacted] Там само.— Оп. 1, 36, 41—42, 79, 1319.

41 Там само.— Оп. 1, 1321—1322, 1327, 1419, 1421, 1444.

42 Там само.— Оп. 60.

43 Там само.— Оп. 1.

[redacted] Там само.— Оп. 54.

[redacted] Там само.— Оп. 82, 1326, 1420.

46 Там само.— Оп. 1318.

47 Там само.— Оп. 1, 4, 6, 30, 62, 68, 77, 79—80, 82, 1318—1319, 1343, 1350, 1429.

В Україні у кінці XIX ст. було кілька великих збірок рукописних книг, що зберігалися переважно у Києві, Львові та Ніжині. Початок їх цілеспрямованого опису був покладений археографами М. Петровим[48], І. Свєнцицьким[49], М. Сперанським[50], С. Масловим[51], О. Лебедєвим[52], С. Щегловою[53]. Майже всі ці праці, крім роботи М. Петрова, містять короткі відомості про оправи для більшости описуваних рукописів. Вони радше реєструють наявність оправ, аніж дають їх опис. Навіть у цих гранично коротких описах оправ автори не додержуються певної системи при їх описі. Лише С. Маслов при описі рукописів Бібліотеки Університету св. Володимира чітко додержується певної уніфікації, зазначаючи матеріал кришок та покриття оправи („в досках, обтянутых кожей"[54], „в бумажном переплете"[55], „в картоне, обтянутом кожей"[56] / пергаменом[57] / полотном[58] /коленкором[59] / ситцем"[60], „в картонной обложке"[61], „в картонной папке")[62].

---

[48] Петров Н. И. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии.— К., 1875.— Вып. 1.— [4]+280+[2] с.; К., 1877.— Вып. 2.— С. 281—542; К., 1879.— Вып. 3.— С. 543—683; CVI с.; його ж. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве.— Москва, 1891.— Вып. 1.— VIII + 321 с.; Москва, 1897.— Вып. 2.— [2], 294 с.; Москва, 1904.— Вып. 3.— [2], IV, 307, LVIII с.

[49] Свенцицкий И. С. Описание иноязычных и новейших карпатско-русских рукописей библиотеки Народного дома [illegible] Львове // Научно-литературный сборник „Галицко-русской матицы".— Львов, 1904.— Т. 3, кн. 4.— С. 81—104; Львов, 1905.— Т. 4, кн. 1.— С. 108—149; його ж. Церковно- [illegible] русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного Дома [illegible] Львове.— Санкт-Петербург, 1904.— 65 с. (Отд. оттиск из ИОРЯС.— 1904.— Т. 9, кн. 3.— С. 350—414); його ж. Опись Музея Ставропигийского Института во Львове.— Львов, 1908.— XI, 248 с.; його ж. Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича: В 3-х част.— Львів, 1904.— Част. 1.— XIV, 242 с.; Львів, 1911.— Част. 2.— IX, 294 с.; Львів, 1911.— Част. 3.— IV, 193 с. (Українсько-руський архів / Історико-філологічна секція НТШ, т. 1, 6, 7: Рукописи львівських збірок.— Вип. 1—3).

[50] Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института [illegible] Безбородко в Нежине / Составлено под ред. М. Сперанского.— Москва, 1900.— [6], 143 с.; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Составлено М. Сперанским.— Нежин, 1901.— [2], VIII, 39 с.; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института [illegible] Безбородко [illegible] Нежине. Приобретения 1901—1903 гг. / Описание составлено М. Сперанским.— Нежин, 1903.— [2], [illegible] с.; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института [illegible] Безбородко в Нежине. Приобретения 1901—1905 гг. / Описание составлено М. Сперанским.— Нежин, 1905.— [2], II, 40 с.

[51] Маслов С. И. Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета Св. Владимира.— К., 1910.— [2], 42 с.

[52] Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской духовной академии.— Саратов, 1916.— Т. 1.— 472 с.

[53] Щеглова С. А. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея [illegible] Государя Императора Николая Александровича.— Петербург, 1916.— 112 с. (Отд. оттиск [illegible] Известия Императорской академии наук [illegible] отделению русского [illegible] [illegible] словесности.— 1916.— Т. XXI, кн. 1).

[54] Маслов С. И. Обзор рукописей...— Оп. 2 (167), 7 (221), 12 (220), 33 (129), 52 (137), 56 (139).

[55] Там само.— Оп. [illegible] (182), 10 (219)—11 (218), 14 (36)—16 (39), 19 (175), 44 (48).

[56] Там само.— Оп. 4 (31), 39 (34), 43 (460).

[57] Там само.— Оп. 65 (238), 86 (269).

[58] Там само.— Оп. 29 (171).

[59] Там само.— Оп. 31 (129).

[60] Там само.— Оп. 37 (172), 40 (Лазар. 1).

[61] Там само.— Оп. 37 (172).

[62] Там само.— Оп. [illegible] (242)—71 (240).

Час створення оправ зазначався лише в деяких випадках, коли автори могли більш-менш точно визначити хронологічні рамки виготовлення оправи („дошки в шкірі початку XVII ст."[63], „в новейшем пергаменном переплете"[64], „в соврем. кожаном переплете"[65], „переплет современный рукописи — доски и кожа")[66] або ступінь збережености („в бархатном переплете, передняя доска обгорела", „доски в коже с двумя застежками, которые оборваны", „в разбитом переплете"[67], „переплет доски и кожа очень плохой сохранности"[68]).

А. Лебедєв, описуючи рукописи Церковно-Археологічного музею при Київському державному архіві, зазначав лише наявність оправи, вживаючи в описі скорочення „перепл." Ширша інформація подавалася ним для деяких рукописних книг, оправи яких мають сюжетне тиснення. Його короткий опис наводиться окремо в абзаці після опису рукопису, що починається фразою „На переплете [...]" і далі має переважно такий вигляд: „[...] вытеснено изображение распятия с предстоящими", „[...] тисненное изображение Богородицы с младенцем", „[...] тисненные изображения І. Христа, Богородицы, свв и некоторых двунадесятых праздников (золотом)", „[...] тисненные изображения распятия в нескольких видах, ангелов и пр."[69] тощо. Іноді він навіть зазначав, на якій із кришок розташований вказаний сюжетний середник[70].

Майже всі описи українських рукописних збірок, що вийшли до революції, писані російською мовою. Винятком є „Опис рукописів з колекції Ант. Петрушевича", зроблений І. Свєнцицьким[71]. Основна відмінність цього опису від згаданих у тому, що, описуючи оправи, І. Свєнцицький використовує як українську палітурну термінологію („оправа", „зшиток"), так і російську („переплет", „обложка", „доски"). Вживані ним російські терміни відмінюються згідно з правилами української мови. При описі оправ автор не додержується якоїсь певної системи у викладі наведеної інформації. В описах поряд з повними назвами термінів уживаються їх скорочення, наприклад: „переплет"[72] — „прп."[73],

---

[63] Свєнціцький І. Бучацьке євангеліє: Палеографічний опис // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1911.— Т. CV, кн. 5.— С. 5—17.

[64] Маслов С. И. Обзор рукописей...— Оп. 73 (193).

[65] Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института...— Нежин, 1905.— Оп. 167.

[66] Там само.— Оп. 176.

[67] Там само.— Оп. 102.

[68] Там само.— Оп. 4.

[69] Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея...— Оп. 42, 45, 69, 120.

[70] Там само.— Оп. 29, 50, 79, 151, 217, 302, 374.

[71] Свєнціцький І. Опис рукописів Народного дому...— Част. 1—3.

[72] Там само.— Част. 2.— Оп. 22 (167), 47 (54); Ч. 3.— Оп. 2 (30), 17 (125).

[73] Там само.— Част. 3.— Оп. 57 (23), 76 (33), 81 (38), 87 (123), [illegible] (150), 98 (124), 100 (16), 102 (19).

„оправа“[74] — „опр.“[75], „оправ.“[76], „доски“ — дос.“[77], „дошки“[78] — „дош.“[79], „шкіра“[80] — „шк.“[81], „шкір.“[82] Іноді в описах замість терміна „переплет“ автор вживає термін „оправа“. Судячи зі структури цих описів, яка збігається, можна припустити, що автор уживає обидва терміни як синоніми, але стислість описів не дає змоги одразу, без вивчення цих оправ de visu, стверджувати це напевно. Як правило, І. Свєнцицький не наводить конструктивних особливостей обробки кришок оправ, крім кількох випадків, коли в описах зазначається, що дошка „рівчаста“[83], тобто має жолобки на ребрах кришки. Узагалі в дореволюційних описах ніколи не вказували їх наявности на кришках оправи.

Як бачимо, наприкінці XIX — на початку XX ст. практика подання короткої інформації про давні оправи при виданні каталогів та описів збірок і колекцій рукописних книг стала загальновживаною як у Росії, так і в Україні. Зазвичай археографи при описі оправи зазначали матеріал кришок та покриття, наявність тиснення, наріжників, жуків, окладів, застібок та ступінь збережености тих чи інших елементів оправи. Деякі з них подають короткий опис сюжетів тиснення і відзначають наявність капталів (переважно вказуються кольори ниток, якими виплітався каптал) та колір фарбованих обрізів. Час створення оправ найчастіше авторами не зазначається.

Така практика опису оправ зберігалася і за радянських часів. Уперше спроба подати уніфікований опис оправ будь-якого часу була зроблена С. Клепіковим для каталогу мініатюр, орнаменту і ґравюр збірок Троїце-Сергієвої лаври та Московської духовної академії[84]. Опис оправ виділений в окрему рубрику, в якій зазначаються час створення оправи, її вид (шкіряна чи напівшкіряна), наявність тиснення і його характер. Для оправ кінця XV — першої половини XVII ст. С. Клепіков подає детальний опис згідно з власною систематизацією оправ за оформленням та розміщенням оздоблення на кришках, роблячи посилання на виділені ним групи оправ та схеми розміщення оздоблення на них, які наводяться в альбомі до статті „Орнаментальные украшения переплетов конца XV — первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря“, опублі-

---

74 Свєнціцький І. Опис рукописів Народного дому...— Част. 2.— Оп. 1 (69), 35 (194); Част. 3.— Оп. 12 (185), 15 (253)—16 (120), 51 (21), 55 (18), 69 (25), 115 (229).

75 Там само.— Част. 3.— Оп. 41 (117)—42 (115), 51 (21), 56 (19), 62 (81), 75 (39), 109 (132), 130 (48), 132 (80).

76 Там само.— Част. 2.— Оп. 9 (59), 13 (236), 19 (108); Част. 3.— Оп. 122 (149).

77 Там само.— Оп. [illegible] (76), 13 (102); Част. 3.— Оп. 29 (14), 31 (116).

78 Там само.— Част. 3.— Оп. 61 (43), 84 (90), 115 (229).

79 Там само.— Част. 2.— Оп. 44 (196), 47 (54); Част. 3.— Оп. 54 (40), 56 (19), 62 (81), 83 (15).

80 Там само.— Оп. 1 (69), [illegible] (76), 20 (131)—21 (210).

81 Там само.— Оп. 4 (27), 16 (105); Част. 3.— Оп. 115 (229), 122 (149).

82 Там само.— Част. 3.— Оп. 124 (51), 136 (164).

83 Там само.— Оп. 107 (122)—108 (144)—109 (132).

84 Каталог миниатюр, орнамента и гравюр собраний Троице-Сергиевой Лавры и Московской духовной академии / Сост. Ухова Т. Б. Описание переплетов сост. Клепиков С. А. // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина (далі — Записки ОР ГБЛ).— Москва, 1960.— Вып. 22.— С. 74—194.

кованої у тому [redacted] номері „Записок відділу рукописів ГБЛ“[85]. У разі, якщо схема тиснення [redacted] описуваній оправі має деякі відмінності від наведених автором схем, вони також відзначаються [redacted] описі. При наявності на оправах накладних елементів (наріжників, середників, жуковин, застібок) наводяться їх опис, розміщення на кришках та ступінь збережености. Обов'язково вказується на наявність поновлених частин оправи (нові корінці та латки на покритті, нові застібки тощо). До каталогу увійшли лише описи оправ рукописів, що мають художнє оформлення, [redacted] всі інші оправи XIV—XVII ст. з цих збірок наведені автором у додатковому списку[86], вміщеному після каталогу.

З великої кількости друкованих описів рукописних збірок, що вийшли [redacted] колишньому СРСР до 1976 р., слід згадати роботу Я. Щапова „Восточнославянские и южнославянские рукописные книги [redacted] собраниях Польской Народной Республики“[87], у якій, на наш погляд, опис оправи подано найбільш повно: крім матеріалів, з яких зроблена оправа, наводиться її характеристика („переплет первоначальный“[88], „заказной Станислава Замойского“[89], „простой“[90], „французской работы нач. XIX ст.“[91], „новый“[92], „поновлен, использована старая кожа с большим количеством тиснений“[93], „русский старообрядческий XIX в.“[94]), вказуються конструктивні особливості виготовлення оправи („доски в обрез с желобкам“[95], „в обрез, со скошенными торцами крышек“[96], „в обрез с ложбинками“[97], „толстые доски [...с рантами]“[98], „обороты крышек не заклеены“[99]), а також ступінь збережености деяких частин оправи та наявність реставрованих („одна застежка утрачена“[100], „следы застежек [redacted] квадратных накладных средников на обеих крышках“[101], „сохранилась

---

[85] Клепиков С. А. Орнаментальные украшения переплетов конца XV — первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря // Записки ОР ГБЛ.— Москва, 1960.— Вып. 22.— С. 57—73 (Приложения: Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний.— С. 313—465).

[86] Дополнительный список переплетов [redacted] рукописях собрания Троице-Сергиевой Лавры [redacted] Московской духовной академии / Сост. Клепиков С. А. // Там само.— С. 196—203.

[redacted] Щапов Я. Н. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги [redacted] собраниях Польской Народной Республики / Сост. Я. Н. Щапов; АН СССР, Ин-т истории СССР: В 2-х част.— Москва, 1976.— Часть 1.— 163 с.; Часть 2.— 206 с.

[88] Там само.— Часть 1.— Оп. 1, 6—7, 24, 31; Часть 2.— Оп. 233.

[89] Там само.— Оп. 2, 12, 16.

[90] Там само.— Оп. 20.

[91] Там само.— Оп. 27.

[92] Там само.— Оп. 30.

[93] Там само.— Оп. 34.

[redacted] Там само.— Оп. 45.

[95] Там само.— Оп. 1, 7.

[96] Там само.— Оп. 4—5.

[97] Там само.— Часть 1.— Оп. 6; Часть 2.— Оп. 233.

[98] Там само.— Оп. 11.

[99] Там само.— Оп. 7.

[100] Там само.— Оп. 3.

[101] Там само.— Оп. 4.

нижняя крышка и часть верхней"[102], „фрагмент железной застежки"[103], „кожа порвана"[104], „корешок реставрирован, покрыт отдельным куском кожи"[105], „реставрирован (в XVIII в.), с вторичным корешком"[106], „реставрирован в XIX в. с использованием старой кожи с тиснением"[107]). При наявності металевої фурнітури подається її докладний опис. Час створення оправ вказується тільки для оправ XIX ст.[108]; у деяких випадках, коли автор упевнений у часі створення, зазначається дата і для оправ XVII[109] та XVIII ст.[110] При описі тиснення найбільш детально воно описується на давніх оправах. Зазначається його розташування на кришках оправи, розкриваються сюжети на басмах, середниках, накатках і косинцях та наводяться відтиснуті на оправах написи. Це була єдина спроба розкриття сюжетів елементів тиснення оправи, здійснена в радянській археографії.

Перші методичні рекомендації з опису давніх ужиткових оправ були написані С. Клепіковим[111] і взяті за основу при створенні зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів, що зберігаються у Росії[112]. Оправи, наведені в каталозі, характеризувалися з погляду їх створення, матеріалу, художнього оздоблення та збережености. Обсяг наведеної в описових статтях інформації про оправи залежав від рівня підготовки археографів, які брали участь в його укладанні, тому опис давніх оправ міг бути як зовсім коротеньким: „доски в тисненной коже" або „доски в коже с тиснением"[113], так і більш детальним і розширеним[114]. Оправи з окладами та різними накладками, незалежно від часу створення, описувалися досить детально[115]. Основну увагу при описі зверталося на давні оправи (XIII—XVI ст.), тому описи оправ XVII—XX ст. переважно зовсім коротенькі[116]. У деяких випадках, коли археограф не міг встановити часу створення оправи, зазначалося, що „переплет древний", „переплет поздний" або „переплет древний, но моложе рукописи", але таких випадків небагато. На жаль, брак узгодженої термінології з інтроліґаторства та палітурництва і чіткого розмежування у використанні близьких за значенням понять призвів до

---

[102] Щапов Я. Н. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги...— Часть 1.— Оп. 52, 147.

[103] Там само.— Оп. 20.

[104] Там само.— Оп. 24.

[105] Там само.— Оп. 5.

[106] Там само.— Оп. 8.

[107] Там само.— Оп. 61, 63.

[108] Там само.— Часть 1.— Оп. 12, 23, 42, 44, 48, 51, 56—57, 70, 86, 88; Часть 2.— Оп. 104, 148, 182, 207, 226, 235—236, 238.

[109] Там само.— Часть 1.— Оп. 26; Часть 2.— Оп. 101, 210.

[110] Там само.— Часть 1.— Оп. 9, 13, 20, 76; Часть 2.— Оп. 218.

[111] Клепиков С. А. Описание древних обиходных переплетов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР / Археографическая комиссия при отделении истории АН СССР; Институт славяноведения и балканистики АН СССР; ГАУ при СМ СССР.— Москва, 1976.— Вып. 2.— С. 51—77.

[112] Сводный каталог славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР: XI—XIII вв.— Москва, 1984.— 406 с.

[113] Там само.— Оп. 192, 206, 241.

[114] Там само.— Оп. 31, 62, 67, 92, 109, 155, 436.

[115] Там само.— Оп. 51—52.

[116] Там само.— Оп. 12, 30, 36, 47, 56, 59, 112, 119, 208, 267, 433, 469, 473.

того, що [redacted] описових статтях зведеного каталогу іноді різними термінами позначають однакові поняття або різні поняття — одним. Наприклад, як рівнозначні терміни використовуються [redacted] описах слова „наугольник"[117], „угольник"[118], „уголок"[119] у значенні накладного елемента, що кріпився [redacted] кутах кришок, а слова „шпенек"[120], „штырь"[121], „спень"[122], — у значенні частини застібки, на яку застібається її накидна частина — ремінь, що закінчується петлею або кільцем.

З часу виходу методичних рекомендацій С. Клепікова такий опис, іноді коротший, іноді більш розширений, став традиційним при описі будь-яких рукописних книг не лише [redacted] теренах колишнього СРСР, а й [redacted] інших країнах, де зберігаються слов'янські рукописні книги. Наприклад, Р. Клемінсон у „Зведеному каталозі кириличних рукописів з британських та ірландських колекцій" повторює структуру опису, запропоновану російським ученим, додавши до неї лише розміри кришок оправи — висоту і ширину[123].

Основними атрибутами оправи, необхідними для археографічного опису [redacted] сучасному етапі, вважають розмір оправи, матеріал покриття та кришок, колір покриття, наявність металевих прикрас, тиснення. Іноді для оправ [redacted] дерев'яними кришками зазначають наявність жолобків та збіг їх розміру [redacted] розміром блока. Бажано, щоб оправа мала хоч би приблизне датування. На жаль, у більшості каталогів, що виходили раніше і виходять тепер, такий опис і досі є реєстраційним, тобто таким, що лише фіксує основні елементи оправи.

Єдине виявлене нами видання, [redacted] якому зроблено спробу подати детальний опис оправ XII—XVIII ст., — це брошура „Византийская [redacted] европейская традиция в искусстве книги Древней Руси: Тисненные переплеты XII—XVII в."[124]. Її укладач О. Шварц подає опис 28 рукописних книг із зібрання БАНу. В описах, крім конструктивних особливостей оправ, подано детальний опис схеми розташування тиснення та накладних елементів на кришках, зазначено форму та сюжети басм. Указуються також особливості виготовлення капталу, колір та вид ниток, використаних для нього.

Вивчення оправ рукописних книг (особливо це стосується пам'яток другої половини XVI — першої половини XVIII ст.) нерозривно пов'язане [redacted] вивченням кириличних стародруків, бо оправи для тих і інших виготовлялися одними й тими ж майстрами. Стародрукована книга увібрала усе краще, що було створено зусиллями кількох поколінь майстрів рукописної книги. Невипадково оправи рукописної і стародрукованої книг не відрізняються конструктивно. Таке одночасне співіснування рукописної та друко-

117 Сводный каталог славяно-русских рукописей...— Оп. 5, 227.

[redacted] Там само.— Оп. 31.

119 Там само.— Оп. 272, 275.

120 Там само.— Оп. 49, 72, 103, 122, 158, 214, 243, 449.

[redacted] Там само.— Оп. 187, 272, 384, 428.

122 Там само.— Оп. 145.

[redacted] A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections / Compiled by R. Cleminson.— London, 1988.— 352 p.

[redacted] Византийская [redacted] европейская традиция в искусстве [redacted] Древней Руси: Тисненные переплеты XII—XVII [redacted] / Сост. Е. М. Шварц; Международная ассоц. библиофилов.— Санкт-Петербург, 1994.— 21 с. (Текст [redacted] русском [redacted] французском языках).

ваної книг у деяких випадках може надати велику допомогу при дослідженні як рукописів, так і стародруків: за характером прикрас, що їх використовувала та чи інша інтроліґаторська (палітурна) майстерня при оправленні книг, можна більш-менш точно визначити походження рукописної книги, особливо якщо вона має „рідну“ (первинну) оправу, або простежити її міґрацію.

На жаль, радянські книгознавці також практично не вивчали оправи кириличних стародруків. Основна увага була спрямована на пошук, реєстрацію та опис білоруських, російських і українських стародруків, що збереглися до нашого часу. При їх описі основна увага приділялася повноті та цілісності тексту пам'ятки, наявності оздоблення (ґравюр). На оправи уваги майже не звертали. З часом прийшло усвідомлення, що оправа стародруку може мати певне значення для історії його побутування. У каталогах стародруків, що виходили друком у 1970—1980-х рр., до описової статті стародруку щораз частіше почали включати короткий опис оправи. За формою він багато [redacted] чому нагадує опис оправ, свого часу запропонований С. Клепіковим для рукописних книг. Найбільш характерним зразком такого опису [redacted] каталог кириличних книг [redacted] фондів Наукової бібліотеки Московського університету[125]. Описові статті гранично короткі: при описі оправи зазначаються матеріал кришок та покриття, час виготовлення і характер оправи, фіксується наявність тиснення, металева фурнітура, оздоблення обрізів. Також указуються наявність та характер застібок. У деяких випадках зазначається стан збережености оправи або окремих її елементів.

У подальшому такий опис (більш або менш розширений) став традиційним для більшости каталогів стародруків. Іноді упорядники каталогів вказують розміщення тиснення на кришках, його характер та розкривають зміст сюжетних середників та кутиків[126]. У випадках, коли [redacted] сумнів щодо дати виготовлення оправ, час їх створення не зазначається[127]. Найчастіше він наводиться для оправ XVII—XX ст.[128]

Окладні та оксамитові оправи з металевими накладками (наріжниками, середниками та іншими оздобками), [redacted] відміну від оправ побутових, як правило, відзначаються як у каталогах рукописних книг, так і [redacted] каталогах стародруків. При їх описі зазначають не тільки вико-

[125] Поздеева И. В., Кашкарова И. Д., Леренман М. М. Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв. Научной библиотеки Московского университета.— Москва, 1980.— 360 с., ил.

[redacted] Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. 1494—1764 рр. / Упоряд. Боряк Г. В., Полегайлов О. Г., Ціборовська-Римарович І. О., Яковенко Н. М. ГАУ при Кабміні України; ЦДІА України у Києві; НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.— К., 1998.— 208 с.

[127] Там само; Кубанська-Попова М. М. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XVI—XVIII ст.: Каталог / Автор тексту та упоряд. М. М. Кубанська-Попова.— К., 1971.— 79 с., 59 іл.

[128] Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упоряд. С. О. Половникова, І. М. Ситий. Відп. ред. О. Б. Коваленко.— К., 1998.— 216 с. (Науково-довідкові видання [redacted] історії України.— Вип. 44).

ристані матеріали та техніки їх обробки, але й розкривають релігійні сюжети, використані при оздобленні, та їх розміщення на окладі. Іноді [redacted] каталогах навіть відтворюють вигляд деяких окладів або їх частин[129].

На конструктивні особливості оправ при описі стародруків уваги не звертали зовсім. Єдиним українським виданням, у якому була зроблена спроба навести більш-менш детальний опис конструкції оправи стародруку, стала невеличка брошура, що містить опис трьох видань Ф. Скорини у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України)[130]. Незважаючи на деякі стилістичні хиби у викладі тексту опису, він дає певне уявлення про конструктивні особливості представлених оправ.

Незважаючи на безумовний проґрес у галузі опису оправ давніх книг та усвідомлення усіма джерелознавцями необхідности їх вивчення, опис оправ в археографії досі залишається чимось необов'язковим. Досить часто при публікації наукових описів рукописних пам'яток у формі кодексу описи оправ у них не тільки не наводяться, але навіть не зазначається наявність оправи взагалі. Можливо, така ситуація певною мірою пов'яза-[redacted] недостатньою вивченістю історії східнослов'янської оправи. Але саме археографічний опис оправи дає змогу виявити та зібрати початкову інформацію про давні оправи, що дасть змогу у подальшому реконструювати історію зародження і розвитку інтроліґаторства та палітурництва* [redacted] східнослов'янських землях і в Україні зокрема.

Сьогодні вивчення оправи [redacted] невід'ємної частини книги-кодексу [redacted] складовою кодикології, що вивчає рукописні книги як цілісне явище і самостійну пам'ятку певної культурної епохи, пов'язаної [redacted] феодальним розвитком суспільства. Як самостійна наукова дисципліна вона виокремилася зовсім недавно, у 60-80-х рр. XX ст.** При вивченні оправ рукописних книг, що

---

129 Поздеева И. В. Коллекция старопечатных книг XVI—XVII вв. из собрания М. И. Чурбанова: Каталог / Сост. И. В. Поздеева.— Москва, 1981.— С. 16—17, рис. 19—23; Кубанська-Попова М. М. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник...— Оп. 15—16, 23—27, 51, 56, 59—65, 68, 72, 76, 85, 98—103, 115, 120, іл. 48—59.

[redacted] Книги Франциска Скорини у зібранні Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР / Укл. І. О. Ціборовська-Римарович, Ю. А. Лабинцев, І. В. Стадниченко; АН УРСР, ЦНБ ім. В. І. Вернадського.— К., 1991.— С. 22—24, 27—29.

* „Інтроліґаторство" та „палітурництво" — паралельні терміни, якими [redacted] українській мові визначається ремесло з виготовлення оправ для книг та білових товарів у формі кодексу. Необхідно чітко розмежовувати сферу їх використання. Термін „інтроліґаторство" більш давній і його доцільно використовувати, якщо йдеться про давні оправи і [redacted] до кінця XVIII ст., тобто до [redacted] видавничих обкладинок та оправ. Саме [redacted] їх появою в Україні вживається термін „палітурка", яким визначали будь-які захисні покриття (жорсткі [redacted] м'які) у вигляді папки, що робилися окремо від книжкового блока, а потім з'єднувалися з [redacted]. Видавничі оправи XIX ст. могли поставлятися покупцеві [redacted] окремо від неї як додаткова послуга. Від цього терміна і походить термін „палітурництво", що отримує широке розповсюдження з XIX ст. і який, [redacted] нашу думку, доцільно використовувати лише тоді, коли йдеться про сучасні оправи, створені за спрощеною технікою оправлення, [redacted] поширилася саме з появою видавничих оправ.

** Сучасна археографія займається вивченням історії публікації історичних документів, розробкою теорії [redacted] методики їх видання. Усі інші аспекти дослідження рукописних книг та документів [redacted] сьогодні є прероґативою низки споріднених наук: джерелознавства, палеографії, текстології, філіґранології, історії книги, кодикології тощо, що відокремилися він неї упродовж XIX—XX ст.

найчастіше створені значно пізніше від самих книг, інтереси кодикології тісно переплітаються [redacted] книгознавством, [redacted] досліджує друковані книги.

В Україні цілеспрямоване вивчення історії східнослов'янської та української оправи почалося кілька десятиліть тому і пов'язане [redacted] розробкою та визначенням основних принципів детального кодикологічного опису слов'янської рукописної книги. Результатом цих досліджень стала кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису, опублікована 1992 р., в якій значну увагу було приділено визначенню основних складових елементів оправи та її оздоблення, що можуть стати в пригоді при дослідженні історії побутування рукопису[131]. Концепція археографічного опису та його співвідношення з кодикологічним дослідженням та описом детально розглянуті Л. Дубровіною у монографії, присвяченій визначенню теоретичних та методологічних підвалин кодикології та її камеральної галузі — кодикографії[132].

Генетичні основи природи кодексу та стародруку, [redacted] думку Л. Дубровіної, окреслюються певним колом суттєвостей її як джерела, тобто формою (структура книги як система); змістом (ідеї, що закладені [redacted] основу створення книги як системи, його комплексна джерелознавча сутність); призначенням джерела (соціальні функції книжного джерела); історією кодексу (походження, існування та впливи середовища під час побутування і впливи кодексу [redacted] духовний розвиток суспільства)[133].

Суттєвими характеристиками будь-якої системи, у тому числі опра[redacted] підсистеми кодексу та стародруку, є цілісність і сталість як фактори упорядкування її численних книжкових ознак, елементів і компонентів. Сталість структури — зовнішня та внутрішня форма, що знаходить своє вираження у структурі оправи. Але не менш важливим фактором її існування є мінливість як засіб постійної адаптації до умов середовища, у якому побутує книга.

Тому при вирішенні питання про характер археографічного опису оправи необхідно відштовхуватися від цілеспрямованости та призначення археографічного опису, який орієнтований передовсім на інформування фахівців про основні ознаки оправи як частини кодексу, що реєструє наявність певних ознак і стану рукопису та їх прояви у сталій структурі. Зовнішня і внутрішня структури оправи знайшли відображення у її формі. Вона складається [redacted] декількох основних компонентів: кришки, покриття, блока, форзаца, фурнітури, оздоблення.

Під зовнішньою структурою розуміємо зовнішню побудову та розташування матеріальних компонентів кодексу, що зберігають його цілісність. Під внутрішньою структурою — принципи організації та передання інформації кодексу для вираження його змісту.

Основними структурно-матеріальними і структурно-інформаційними компонентами опису оправи слід вважати:

1. Розмір оправи (довжина × ширина × товщина).

---

[131] Дубровіна Л., Гальченко О., [redacted] участю Іванової О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної [redacted] і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису.— К., 1992.— 153 с. (Проблеми едиційної [redacted] камеральної археографії: історія, теорія, методика.— Вип. 9).

[redacted] Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.— К., 1992.— С. 55—76.

[133] Там само.— С. 110.

2. Загальнотехнологічний тип оправи (м'яка, жорстка).
3. Кришки (розмір, матеріал, конструктивні особливості конфіґурації).
4. Покриття кришок або блока (для м'яких оправ; суцільне чи складане покриття, матеріал та колір).
5. Блок (форма корінця, вид капталу, спосіб шиття, оздоблення обрізів);
6. Форзац (наявність чи брак, вид форзаца).
7. Фурнітура (застібки, зав'язки, різні накладні елементи, їх розміщення та техніка виконання).
8. Оздоблення оправи (характер оздоблення та його різновиди).

Ці матеріальні компоненти зовнішнього вигляду визначають і поняття внутрішнього змісту підсистеми „оправа", яка характеризується через:

датування оправи (період, століття, десятиліття, точна дата);

походження (локалізація, майстри, майстерні, реставратори);

вигляд (первинна, непервинна, виготовлена заново, реставрована, використана оправа від іншого рукопису, відновлена, реконструйована);

технічну класифікацію оправи (тип, враховуючи призначення та походження, вид, підвид тощо);

стиль оздоблення (мистецтвознавча характеристика).

Таким чином, остаточна мета опису структурно-матеріальних складових оправи спрямована на виявлення даних змістового характеру — датування, походження, класифікацію, визначення стилю тощо. Але система наукового опису передбачає і систему аналізу матеріального стану, і знання основних етапів розвитку оправи, яка досі практично не вивчена. Всебічне дослідження оправи — справа об'єднаних зусиль дослідників різного профілю.

Археографічний аналіз оправи як джерелознавчого об'єкта повинен спиратися на визначення її основних структурно-матеріальних і структурно-інформаційних компонентів, які допоможуть фахівцям зібрати попередню інформацію і мати певне уявлення про характер оправи.

Послідовність процесу виготовлення оправ залишалася відносно незмінною упродовж кількох століть. Змінювалася передусім техніка оправлення — набір конструктивних ознак, характерних для книг, оправлених у певні хронологічні періоди. Тому, складаючи кодикологічний чи археографічний опис оправи, конче необхідно звертати увагу на ті складові елементи книги, конструкція яких змінювалася з плином часу: оправа — кришки, покриття, оздоблення та металева фурнітура, у книжному блоці — каптал, шиття блока, його обробка та кріплення до кришок. Тому важливою є найретельніша увага до різних форм і методів виготовлення та оздоблення оправ, комплексний аналіз загального та особливого в оправі, пов'язаний власне з її функціями. Форма кришок, їх розмір та конфіґурація, способи кріплення блока, засоби оздоблення тощо в різні історичні періоди і в різних історико-географічних областях однієї країни мають свої відмінності, що є дуже важливим для вивчення історії побутування рукописної книги. Численні, навіть дрібні, але істотні ознаки можуть бути покладені в основу класифікації та ідентифікації оправ і кодексів.

Тому при археографічному описі необхідно зазначати вид оправи, розмір, матеріал та конструктивні особливості кришок (для давніх рукописів обов'язково зазначати, чи збігаються кришки з блоком, а також наявність жолобків, кантів, рантів), матеріал та колір покриття, спосіб шиття, каптал (наявність губочок, вид, колір та чергування ниток), оздоблення

обрізу, наявність фурнітури (застібок, зав'язок, різних накладних елементів — жуків, середників, наріжників тощо), вид та характер оздоблення. Бажано було б вказувати хоч приблизно час створення оправи та чи є вона первинною. Стан збережености зазначається для оправ, що мають значні пошкодження. Якщо оправа поновлювалася (реставрувалася), необхідно зазначати, які частини і яким матеріалом поновлювалися.

При використанні в описах рідковживаних термінів доцільно також подавати їх визначення. Це дасть змогу уникнути непорозумінь з їх вживанням. Річ у тому, що багато українських професійних термінів, які вживаються при описі книги, досі не уніфіковані, що часом призводить до плутанини, неприпустимої при описі оправи як частини кодексу[134].

Археографічний опис — опис реєстраційний, у якому зазначаються найхарактерніші ознаки описуваної оправи, на відміну від кодикологічного, що являє собою детальний опис як техніки оправлення рукописної книги (стародруку), так і мистецтва її оздоблення*.

Наводимо приклади кодикологічного та археографічного описів оправи рукописного Трефолою XVI ст. — НБ України. Ін-т рукопису, ф. 1, № 5570:

1. *Кодикологічний опис.* Шкіряна оправа, середина XVI ст., реставрована наприкінці XIX — на початку XX ст. (від первісної оправи залишилися нижня кришка зі шкіряним покриттям та частина покриття на корінці). Розмір: 437 (337) × 232 (228) × 58 мм. Кришки: розмір і матеріал кришок відмінні між собою: нижня (первісна) — дерев'яна, верхня (відновлена при реставрації) — з картону. Первісні кришки збігалися за розміром з блоком (цифри наведені в дужках), їх товщина сягала 10 мм, ребра гладкі. Відновлена кришка дещо більша за розміром і тонша (7 мм). Покриття: раніше було суцільне покриття (так звана суцільношкіряна оправа) зі шкіри темно-коричневого кольору з червонуватим відтінком; тепер складене — корінець та кришки поволочені шкірою різних кольорів. Частина покриття, якої бракує, доповнена шкірою різних кольорів: корінець — темно-коричневою, верхня кришка — чорною. Книжний блок: 333 × 224 × 41 мм.

---

134 Наприклад, російський термін „переплет" має в українській мові три рівнозначні еквіваленти — „оправа", „палітурка", „обкладинка", які наші словники тлумачать практично однаково (Українсько-російський словник: У 6 т.— К., 1961.— Т. 3.— С. 139, 207; Словник української мови: В 11 т.— К., 1974.— Т. V.— С. 512, 726; К., 1975.— Т. VI.— С. 30; Русско-украинский словарь: В 3 т.— К., 1968.— Т. 2.— С. 418), а розмежування сфери їх використання має принциповий характер. Ми пов'язуємо розподіл цих понять з їх термінологічним визначенням і пропонуємо поняття „оправа" використовувати лише для давніх оправ, що виконані вручну за спеціальною технікою, притаманною оправам конкретних історичних періодів та характерною для дофабричного періоду існування оправи. Виняток становлять оправи, які виконувалися спеціально за давньою технологією на індивідуальне замовлення у XIX—XX ст.

Поняття „палітурка" доцільно застосовувати до видавничих оправ, що з'явилися наприкінці XVIII ст., коли їх виготовлення стало на потік і оправу у вигляді кришок роблять окремо від блока, а потім з'єднують з ним. У цей час виробництво книги повністю стало прероґативою видавців, і спрощення технології почало диктуватися потребами ринку і здешевленням процесу виготовлення книги як об'єкта купівлі-продажу. Ці оправи необхідно називати „палітурками", незалежно від того, м'яка це оправа, чи тверда.

Термін „обкладинка" краще застосовувати у значенні захисного покриття з тонкого картону, паперу або плівки, не призначеного для довготривалого використання.

* Детальніше про схему кодикологічного опису див. уже згадувані роботи Л. Дубровіної та О. Гальченко. Запропонована нами схема опису була використана при складанні наведеного в статті кодикологічного опису.

Корінець глухий, прямий з бинтами, які раніше рельєфно виступали над поверхнею, оскільки були відтиснені дорожником, після реставрації являють собою слабовиступаючий рельєф. Каптал не зберігся. Блок шився на одинарних шнурах по одному зшитку. Отвори для шиття зарубки. Шиття виконувалося лляними нитками. Кріплення блока: первинне кріплення визначити неможливо; тепер блок кріпиться до кришок з допомогою широких (60—70 мм) смужок шкіри, які підклеєні до зворотів кришок. Обріз первісний, нефарбований, гладкий (тепер брудний). Форзаци: на первісній оправі їх не було (збереглися записи на звороті нижньої кришки, поверхня якої відкрита для огляду і раніше не обклеювалася). Сучасні приклейні форзаци вставили при реставрації. На приклейному аркуші форзаца на нижній кришці видалено 3/4 поверхні, щоб залишити доступ для записів та поміток на звороті кришки. Фурнітура збереглася на первинній кришці — жуки круглої форми по кутах (зберігся лише один жук у лівому верхньому куті, від інших — сліди) і в центрі кришки. Центральний жук дещо більший від жуків по кутах. Вони покриті іржею. Застібки не збереглися. Ремені застібки кріпилися гвіздками (на нижній кришці залишилися від них отвори). Оздоблення: сліпе тиснення на нижній кришці виконане дорожником та басмами наповнення. Басми-розетки з концентричних кіл, розташовані в ряд на деякій відстані одна від одної (однакова відстань між ними не завжди додержується), заповнюють внутрішній простір рамки, що утворена потрійними лініями дорожника. Внутрішня поверхня рамки розділена дорожником (потрійна лінія) на чотири ромби та вісім напівромбів, на перетині яких розташовані басми-розетки з концентричних кіл, а їх внутрішня поверхня заповнена басмами наповнення, що нагадують листочки та зірочки. Бинти корінця до реставрації були відтиснені дорожником, простір між ними заповнений дорожником (одинарні лінії перетинаються під кутом та басмами наповнення, від яких зберігся лише слабкий контур).

2. *Археографічний опис.* Шкіряна оправа, середина XVI ст., реставрована наприкінці XIX — на початку XX ст. (від первісної оправи залишилися нижня дерев'яна кришка зі шкіряним покриттям та частина покриття на корінці, два жуки, відновлена кришка з картону). Розмір: 437 (337) × 232 (228) × 58 мм. Первісні кришки збігалися за розміром з блоком (цифри наведені в дужках), їх товщина сягала 10 мм, ребра гладкі. Частина покриття, якої бракує, доповнена шкірою різних кольорів: корінець — темно-коричневою, верхня кришка — чорною. Фурнітура: залишилося два жуки круглої форми в лівому верхньому куті та в центрі нижньої кришки. Оздоблення: сліпе тиснення (первісне) на нижній кришці виконане дорожником та басмами наповнення.

З наведених прикладів видно, що археографічний опис не замінює кодикологічного, але на етапі збирання інформації про давні первинні оправи він може розглядатися не лише як частина загального джерелознавчого опису книги, а й як специфічне інформаційне джерело для кодикологів та істориків книги для подальшої роботи щодо відновлення загальної історії східнослов'янської оправи в контексті соціально-економічного розвитку суспільства та історії культури.

Olena HAL'CHENKO

BINDINGS OF EAST-SLAVONIC MANUSCRIPTS AND EARLY PRINTED BOOKS PRINCIPLES OF ASSESSMENT AND DESCRIPTION

The author examines the evolution of research methods that allowed to describe bindings of Slavonic manuscripts and old printed books in the 19th—20th c.c. These methods, — archeographical and codicological, are part of a more general analysis of the history of codices, their (outer and inner) form and content as well as decoration.

The author offers her own method of describing bindings of codices and early printed books.

Світлана ЗІНЧЕНКО

НАЙДАВНІШІ УКРАЇНСЬКІ ОПРАВИ КНИЖОК З БЛІНТОВИМ ТИСНЕННЯМ ЗІ ЗБІРКИ ЛЬВІВСЬКОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ В. СТЕФАНИКА НАН УКРАЇНИ

Шкіряні оправи з блінтовим тисненням вперше у світі з'явилися у коптів у V—VI ст.[1], а в Західній Європі — у VIII ст.[2] Деякі з них не поступаються ім рівнем мистецького оздоблення коштовним, розкішним оправам, прикрашеним слоновою кісткою, сріблом, золотом, емалями і самоцвітами.

Метою цієї розвідки стали оправи з блінтовим тисненням, які виготовлені за візантійською технологією.

Виробництво оправ цього типу, крім Візантії, було відоме у Сербії[3], Болгарії[4], Новгородських землях[5], Великому Князівстві Литовському[6] упродовж X—XVIII ст.

Історії української шкіряної оправи присвячено декілька робіт українських[7], російських[8], польських[9] учених. Більшість з них досліджують пізніший період українського інтроліґаторства, а саме XVII— XIX ст.

---

[1] Еланская А. И. Коптская рукописная книга // Рукописная книга в культуре Востока. Очерки.— Москва, 1987.— Кн. 1.— С. 5—20.

[2] Функе Ф. Книговедение. Исторический обзор книжного дела.— Москва, 1982.— С. 269.

[3] Јанц З. Кожни повези српские ћирилские книге од XII до XIX века.— Београд, 1974.— С. 9.

[4] Mošin V. Les manuscrits du Musee natinal d'Ochrida Recueil des trabaux.— Ohrid, 1967.— P. 163—243.

[5] Шварц Е. М. Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки // Вспомогательные исторические дисциплины (далі — ВИД).— Москва, 1981.— № XIII.— С. 242—252.

[6] Laucevičius E. XV—XVIII a. knygy irismai Lietuvas bibliotekose.— Vilnius; Moskvas, 1976.— P. 57—73.

[7] Широцький К. В. Наше стародавнє інтроліґаторство // Книгарь.— К., 1919.— Част. 17.— С. 1031—1036; Щербаківський Д. М. Золотарська оправа [illegible] в XVI—XIX століттях на Україні // Бібліотечні вісті (Київ).— 1924.— № 1—2.— С. 101—113; Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII—XVIII ст.— К., 1926.— С. 5—39; Сіверська В. К. Мистецтво оправи книг на Україні в XV—XVII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— С. 280—285; Гальченко О. М. Давня оправа: Історичний огляд // Бібліотечний вісник (Київ).— 1995.— № 3.— С. 32—36.

[8] Симони П. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного художества на Руси, преимущественно в допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно: Тексты—Материалы—Снимки.— Санкт-Петербург, 1903.— С. 100; Клепиков С. А. Описание древних русских обиходных переплетов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР.— Москва, 1976.— Вып. 2.— С. 51—77.

[9] Ружицький Е. Й. Львівське палітурництво XV — першої половини XVIII ст. // Середні віки на Україні.— К., 1973.— Вип. 2.— С. 138—149.

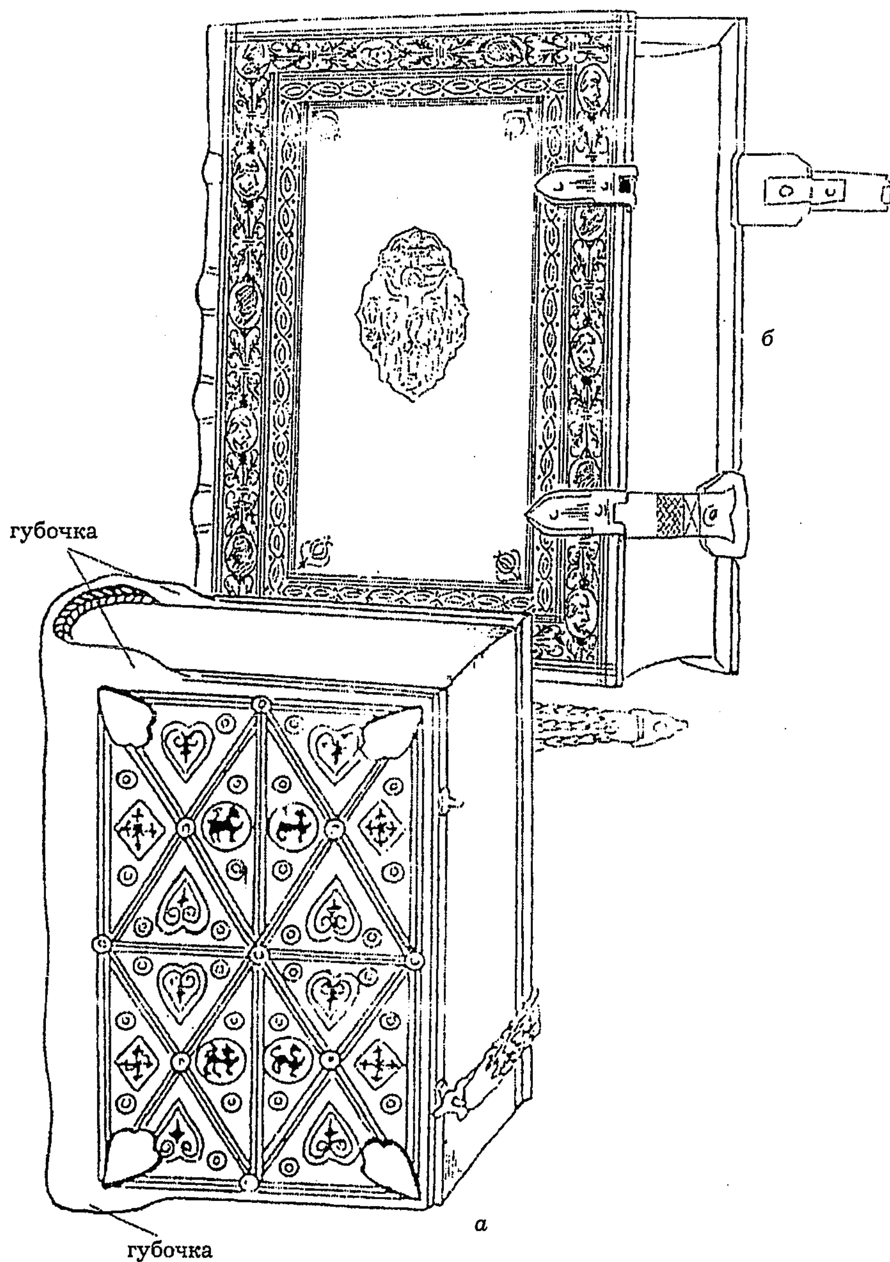

1. Зовнішній вигляд оправ книжок, що поширювалися [redacted] східнослов'янських землях [redacted] XI—XVIII ст.:

[redacted] — оправа, [redacted] за візантійською технологією. *XI — перша половина XVII ст.*

б — ренесансна оправа, [redacted] західноєвропейською технологією. *Друга половина XVI—XVIII ст.*

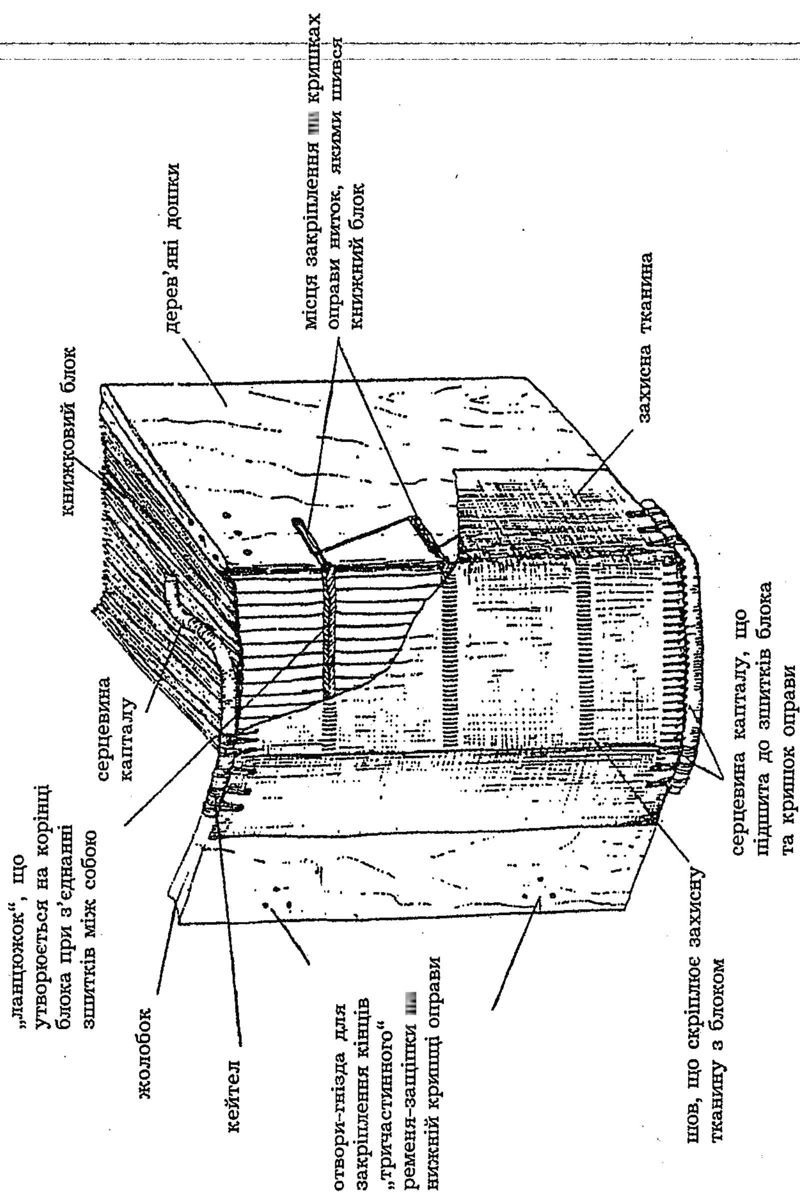

2. Оправа рукописної книги (без шкіряного покриття), виконана за класичною візантійською технологією

Період, який нас зацікавив, лише побіжно оглядається у працях П. Сімоні[10], а згодом дещо ширше — у дисертації О. Гальченко[11].

Ця праця є продовженням розпочатих автором досліджень над оправами візантійського типу, оздобленими блінтовим тисненням[12] або іконописними зображеннями[13], розробленими за матеріалами збірки Національного музею у Львові (далі — НМ у Львові). Під час цих досліджень було виявлено п'ять рукописів, оправи яких виконані за візантійською технологією на теренах України. Чотири з них були виконані на Буковині — у монастирях, які входили до складу Сучавської митрополії* наприкінці XIV — на початку XVII ст. (Ркк-4, Ркк-214, Ркк-318, Ркк-134) і один рукопис із Галичини (Ркк-773) 1493 р. з первинною оправою. Сам рукопис переписано при Успенській церкві у Львові, а його оправа виготовлена у львівському монастирі св. Онуфрія.

Спільною для всіх оправ цих рукописів була візантійська технологія, застосована для їх виготовлення. Так, для їх виконання було використано грубі дерев'яні дошки завтовшки близько 10—15 мм, розмір яких збігався з форматом рукописного блока. На ребрах дощок були прорізані глибокі довгі жолоби, розгалужені при кінцях у вигляді рогачки. Дошки були поволочені телячою шкірою. Усі оправи мають плетені із шовкових або бавовняних кольорових ниток каптали з „губочками"**, крім Ркк-318, у якій він не зберігся до нашого часу. Защіпки на оправах були шпильковоремінцеві. Обрізи цих рукописів фарбувалися в один колір (найдавніші — у жовтий або блакитний, пізніші — у червоний) і мали декоративний „словесник", що складався з орнаментальної рамки і „словес" (назви книги).

Їх декоративне оздоблення було виконане способом блінтового тиснення з допомогою потрійного доріжника та окремих штампів-басм. Композиційно робоча площа, як правило, поділялася на центральне поле та рамку. Центральне поле розграфлювалося потрійним доріжником на ромби, заповнені усередині басмами наповнення. Зовнішня рамка, як звичайно, виконана бордюрними басмами. Крім того, оправи, які створені на території Сучавської митрополії, відзначалися близькою іконографією та сюжетикою басм і характерним композиційним вирішенням декоративного оздоблення як самих дощок, так і обрізів.

У роботі над рукописами з колекції Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України) було виявлено десять рукописів середини XIV — кінця XVII ст., оправи яких належать до візантійського типу і створені на Буковині. Вони значно розширюють

---

[10] Симони П. Опыт сборника сведений...— С. 100.

[11] Гальченко О. М. Оправа українських рукописних книг та стародруків як об'єкт кодикографії / Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1994.— С. 11—14.

[12] Зінченко С. В. Буковинсько-молдавські оправи XIV—XVIII ст. із колекції Національного музею у Львові // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.— К., 2000.— Вип. 4.— С. 101—112.

[13] Зінченко С. В. Розп'яття XV ст. на оправі Євангелія 1571 р. із с. Угорок (Унікальний вид інтроліґаторства) // Сакральне мистецтво Бойківщини: треті читання.— Дрогобич, 1998.— С. 132—136.

* У таких монастирях, як Сучавський, Драгомирненський та Хоморський.

** „Губочкою" називається надлишок шкіри зверху і знизу корінця, який прикриває і охороняє каптал від нищення.

наші відомості про буковинські оправи візантійського типу. У нашій праці зупинимося лише на трьох найдавніших [illegible] них (МВ-418, МВ-176, АСП-55). Виникнення цих рукописів та їх оправ за часом припадає на період заснування[14] і початковий період розвитку Сучавської митрополії (середина XIV — початок XV ст.).

Найдавніший рукопис зі збірки ЛНБ НАН України „Діоптра“ Филипа Філософа (МВ-418) належить до початку третьої чверті XIV ст. Його датування було проведено на підставі філіґраней „Груша [illegible] двома листками“[15] і „Ножиці“ (на папері пришивних форзаців)[16]. Також датування проводилося [illegible] палеографічними ознаками рукопису (середина XIV ст.) і за його мистецьким оздобленням, яке наслідує перґаментні рукописи XII—XIII ст.*, що дає підставу стверджувати, що автор мініатюр був добре обізнаний [illegible] грецькими зразками або копіював їх безпосередньо з грецького оригіналу при виконанні перекладу „Діоптри“ [illegible] грецької на слов'янську мову. Іншою підставою для датування стали марґінальні записи на аркушах 125—125 зв., де згадуються молдовські господарі воєвода Петро і воєвода Стефан, а також запис [illegible] аркуші 211 зв., де згадується воєвода Стефан. На відміну від попередніх дослідників** цього рукопису, які вбачають у них Стефана (1457—1504) та його сина Петра (1447—1460), автор припускає, що то були Петро Лоушатин (між 1363—1387 рр.) та Стефан I (1390—1397).

Згідно [illegible] наведеними даними, можемо зробити висновок, що рукопис було переписано близько середини XIV ст. на території Буковини у старовинному провідному монастирі (найімовірніше, [illegible] Сучаві)[17].

Згодом рукопис потрапив до Онуфріївського монастиря у Львові, звідки й надійшов до ЛНБ НАН України[18].

Оскільки оправа рукопису є первинною, то час її виникнення збігається з часом написання рукопису (третя чверть XIV ст.). Отже, це найдавніша відома на теренах Буковини оправа візантійського типу. Хоч рукопис має сліди непрофесійної реставрації, вона не була ґрунтовною і фактично не деформувала його первісної архітектоніки і оправи. Приблизно у XVII—XVIII ст. [illegible] внутрішні боки дощок оправи були приклеєні додаткові форзаци, крім уже наявних пришивних.

---

[14] Сучавська митрополія була заснована молдовським господарем Богданом близько 1354—1359 рр. (Див.: Головацкий Я. Монастыри юго-западной Росии вообще [illegible] Креховский монастырь.— Санкт-Петербург, 1885.— С. 6—7.)

[15] Лихачев Н. П. Палеографическое [illegible] бумажных водяных знаков.— Санкт-Петербург, 1899.— № 130 (папір 1345 р.); № 312 (папір 1361 р.); № 322—324 (папір 1348—1359 рр.); № 334—336 (папір середини XIV ст.).

[16] Точно не ідентифікована, належить до перехідного типу від „щипчиків“ (Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков.— № 126 (папір 1367 р.), до „ножиць“ (Там само.— № 223 (папір 1348—1361 рр.).

* Особливо це виявлено в оздобленні титульних аркушів до окремих розділів „Діоптри“.

** На полях арк. 5 досліджуваного рукопису МВ-418 [illegible] покрайній запис [illegible] підписом Ф. Міклошича.

[17] Головацкий Я. Монастыри юго-западной Росии...— С. 6—7.

[illegible] Гординський С. Рукописи бібліотеки Св. Онуфрія ЧСВВ у Львові // Записом [illegible] Св. Василія Великого.— Жовква, 1928.— Т. III.— Вип. 3.— С. 40—70; Вип. 4.— С. 345—376.

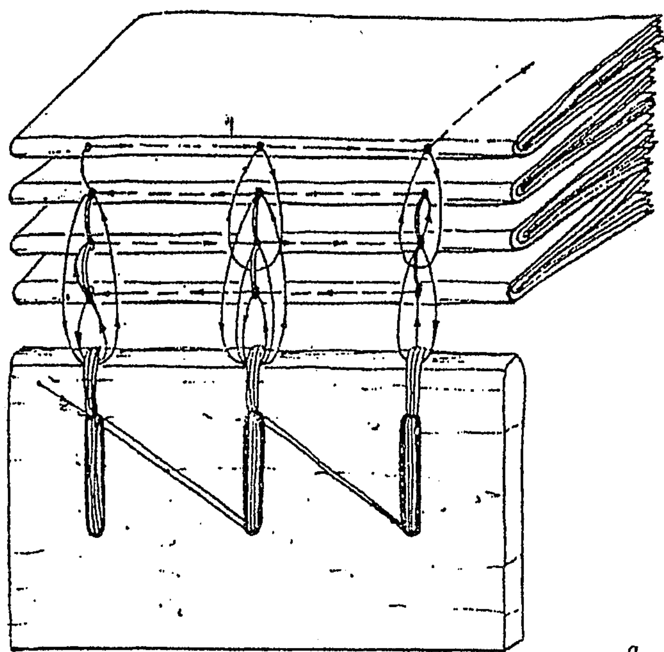

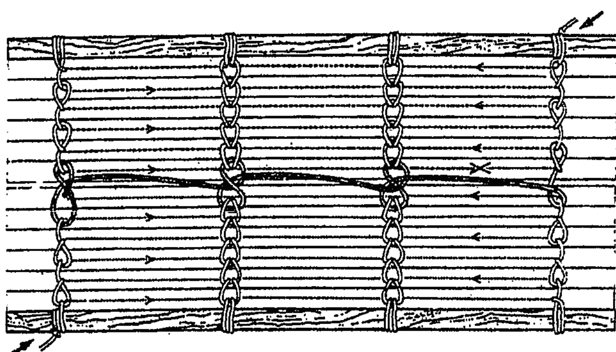

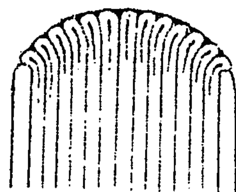

3. Структурні елементи оправ візантійського типу:
[redacted] — схема з'єднання зшитків блока „ланцюжком" та кріплення їх до дошки оправи;
б — схема [redacted] книжкового блока „ланцюжком";
[redacted] — кашированний корінець оправ візантійського типу з відгином фальців

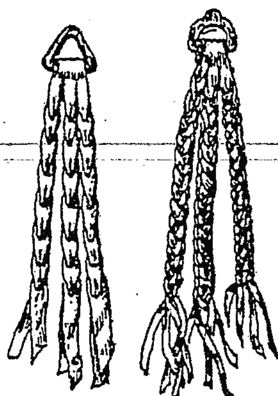

г

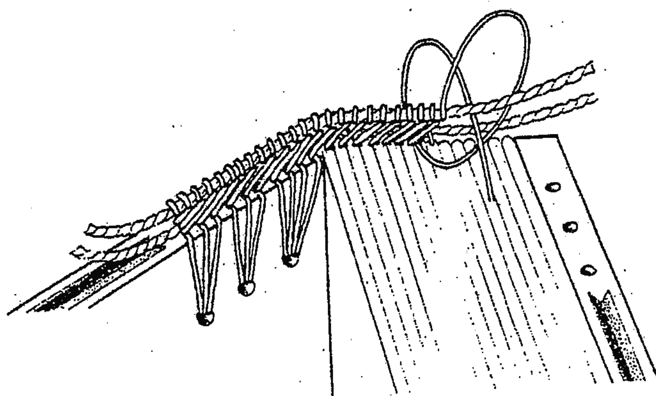

ґ

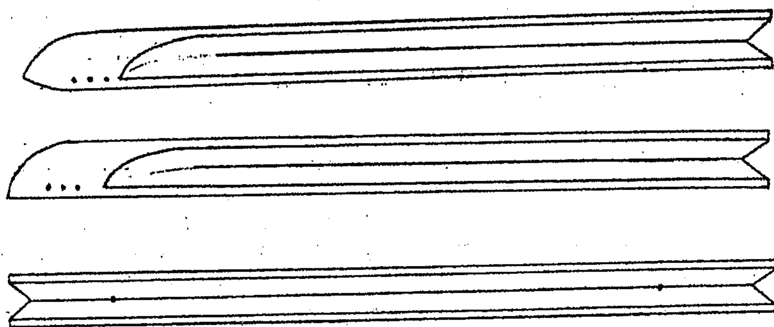

д

4. Структурні елементи оправ візантійського типу (*продовження*):
г — різновиди защіпок; ґ — каптал; д — профілі ребер дощок

Опис оправи (МВ-418). Дерев'яні дошки оправи (274×202 мм) урівень з книжковим блоком поволочені коричневою телячою шкірою [redacted] блінтовим тисненням. Товщина верхньої дошки 12 мм, спідньої — 13,5 мм разом [redacted] покриттям. Конфіґурація профілю дощок архаїчна — округлена при корінці. На ребрах дошки мають жолоби, які розгалужуються на кінцях. Жолоби прорізані по всій довжині ребра. Дошки оброблені аналогічно, як [redacted] оправах кінця XIV — першої половини XV ст. (Ркк-214, Ркк-318). Каптал плетений з шовкових ниток зеленого і червоного кольорів. Плетення незвичне для буковинських оправ, виконане у вигляді стовпчиків. Каптал [redacted] „губочками". Обрізи на сьогодні дуже знищені. Ймовірно, обріз був фарбований у жовтий колір. Збереглися і фраґменти „словесника". Рамка і „словеса" виконані графічно коричневим чорнилом з допомогою пера. Защіпки шпильково-ремінцеві, [redacted] сьогодні втрачені. Корінець округлий, без блінтів. Шиття ланцюжком.

Декоративне оздоблення дощок оправи виконано способом блінтового тиснення по шкірі з допомогою потрійного доріжника і басм. Усього використано три різновиди бордюрних басм і два — басм наповнення.

Бордюрні басми: 1) три спарені восьмипелюсткові квітки у прямокутній рамці; 2) грубий метелик; 3) плетінка косичкою.

Басми наповнення: 1) трипелюстковий двоконтурний дзвіночок; 2) подвійне коло.

Цікавою особливістю мистецького оздоблення цієї оправи є використання басми наповнення як бордюрної при декоруванні спідньої дошки, що [redacted] винятком із теорії, запропонованої С. Клепіковим.

Із перелічених басм [redacted] вже відомих оправах з колекції НМ у Львові трапляється тільки басма у вигляді метелика (хоч і не тотожна [redacted] графікою). Найближчий її аналог на оправі кінця XIV ст. (Ркк-318). По кутах і на середнику дощок оправи збереглися сліди від пукль, які на сьогодні втрачені.

Наступний рукопис — „Збірник слів і повчань" (вопросо-ответчик) (МВ-176). Датування рукопису також проводилося за філіґранями і аналізом палеографії. Філіґрань „Груша [redacted] двома листками"[19]. Рукопис створено [redacted] папері того ж часу, що й описана раніше „Діоптра" (МВ-418). А палеографічні особливості рукопису також дають змогу твердити, що обидва рукописи виникли приблизно одночасно — у третій чверті XIV ст.

Оправа також первинна і сучасна рукописові, багато аркушів відокремлені від блока.

Опис оправи (МВ-176). Дерев'яні дошки оправи (265×195 мм) урівень з книжковим блоком поволочені темно-коричневою (майже чорною) телячою шкірою (як і оправа Ркк-318) з блінтовим тисненням. Товщина дощок 10 мм [redacted] покриттям. Конфіґурація профілю дощок округлена при корінці (аналогічна оправам Ркк-214 та МВ-418). На ребрах дошки прорізані жолоби. На довгому ребрі жолоб доходить до країв і [redacted] кінцях розгалужується у вигляді рогачки (як [redacted] оправі МВ-418). На двох коротких ребрах жолоби [redacted] боку корінця не доходять до краю і повторюють округлену конфіґурацію ребра дошки, [redacted] з іншого боку завершуються рогачкою. Кап-

---

[redacted] Лихачев Н. П. Палеографическое [redacted] бумажных водяных знаков.— № 130 (папір 1361 р.); № 312 (папір 1345 р.); № 334—336 (папір із XIV ст.).

тал косий (традиційний для буковинських оправ), плетений із шовкових ниток темно-зеленого і бордово-червоного кольорів. Каптал [redacted] „губочками“. Обрізи фарбовані у жовтий колір і на сьогодні дуже знищені. На них збереглися тільки окремі незначні фраґменти „словесника“, виконаного коричневим чорнилом з допомогою пера. „Словеса“ відчитати практично неможливо. Загалом оздоблення обрізів аналогічне рукописам Ркк-214 і МВ-418. Дошки без форзаців. Шпильково-ремінцеві защіпки на сьогодні втрачені.

Декоративне оздоблення виконане способом блінтового тиснення по шкірі [redacted] допомогою басм і доріжника. Усього використано три різновиди бордюрних басм і три — басм наповнення.

Бордюрні басми: 1) два спарені у дзеркальному відображенні дракони в колах з'єднані між собою тригліфом (шестикрилою бджолою?); 2) два спарені у дзеркальному відображенні трилисники* у кибалковому обрамленні; 3) метелик (аналогічний зразок на оправах Неж-9 зі збірки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України) та Ркк-318 з НМ у Львові).

Басми наповнення: 1) трипелюстковий двоконтурний дзвіночок (аналогічний зразок [redacted] оправах Неж-9 зі збірок НБ України та МВ-418 з ЛНБ НАН України); 2) подвійне коло (аналогічний зразок на оправах Неж-9 зі збірок НБ України та МВ-418 [redacted] ЛНБ НАН України); 3) орел у колі (аналогічний зразок на оправах Неж-9 зі збірки НБ України).

На підставі описаного можна стверджувати, що рукопис і його оправа виникли на Буковині, в реґіоні, що підлягав юрисдикції Сучавської митрополії, [redacted] найвірогідніше — безпосередньо у Сучавському монастирі.

„Кормча“ (АСП-55) датується першою половиною XV ст. Аналіз філіґраней підтверджує це припущення. Філіґрані трьох типів: „Три гори з рискою“[20], „Три гори [redacted] хрестом“[21], філіґрань погано відчитаного малюнка (можливо, „Півмісяць [redacted] сяйвом“?)[22].

Палеографічні особливості рукопису свідчать, що його було переписано на початку XV ст. Марґінальні записи [redacted] дають змоги визначити час і місце створення рукопису, лише вказують на його належність невідомому монастиреві.

Оправа дуже знищена, але первинна і сучасна рукописові.

Опис оправи (АСП-55). Дерев'яні дошки оправи (193×125 мм) урівень [redacted] книжковим блоком поволочені телячою шкірою з блінтовим тисненням. Товщина дощок 8 [redacted] з покриттям. Конфіґурація профілю дощок напівокруглена, скошена при корінці (близька, але під гострішим кутом, ніж в оправах Ркк-214, МВ-418, МВ-176). На ребрах дошки прорізані жолоби. На довгому ребрі жолоб доходить до країв і на кінцях розгалужується у вигляді рогачки (як в оправах МВ-418, МВ-176). А на двох коротких ребрах жолоби з боку корінця не доходять до краю і повторюють напівокруглену конфіґурацію ребра дошки, [redacted] з іншого боку завершуються рогачкою. Кап-

---

*Мотив „трилисника“ доволі поширений [redacted] афонському і сербському мистецтві інтроліґаторства упродовж XII—XVI ст.

[redacted] Лихачев Н. П. Палеографическое [redacted] бумажных водяных знаков.— № 838—839 (папір 1412 р.); № 2536 (папір трапляється [redacted] сербському рукописі 1423—1425 рр.).

[redacted] Там само.— № 887 (папір із сербських рукописів 1434 р.).

[redacted] Там само.— № 124 (папір 1362 р.).

Спідня дошка

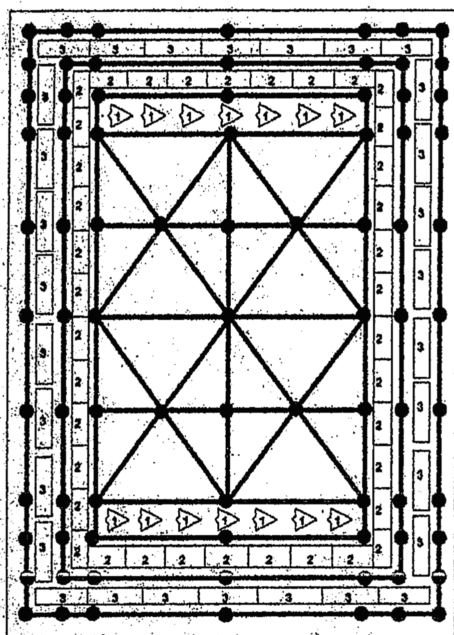

Верхня дошка

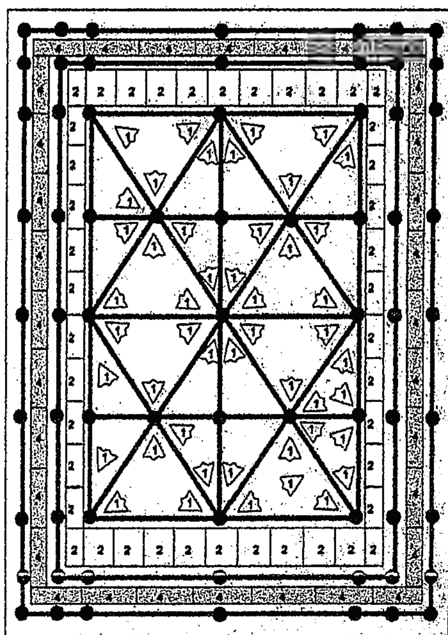

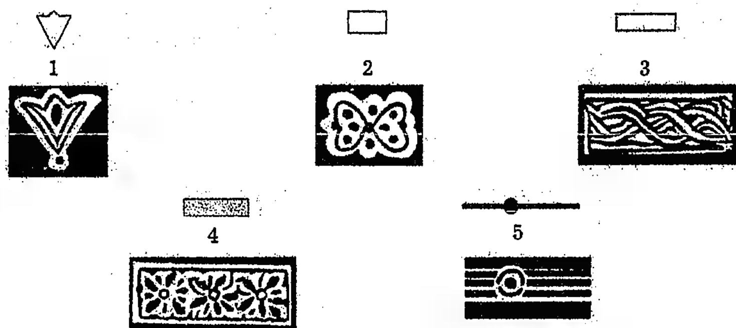

5. Схематичне зображення декоративного оздоблення оправи рукопису „Діоптра“ Пилипа Філософа. МВ-418:

1 — трипелюстковий дзвіночок (басма наповнення);
2 — грубий метелик (бордюрна басма);
3 — плетінка [illegible] (бордюрна басма);
4 — три спарені восьмипелюсткові квітки в прямокутній рамці (бордюрна басма);
5 — подвійне [illegible] (басма наповнення)

Спідня дошка

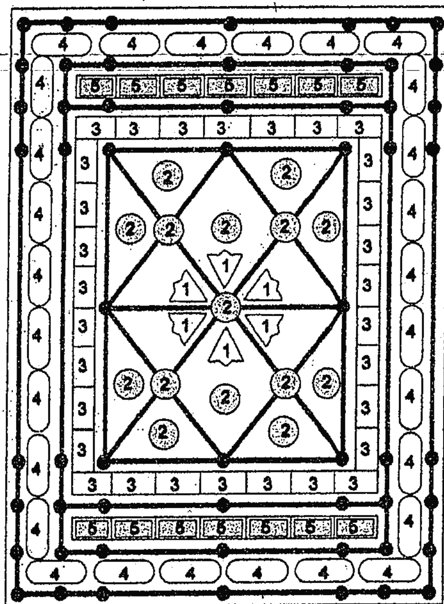

Верхня дошка

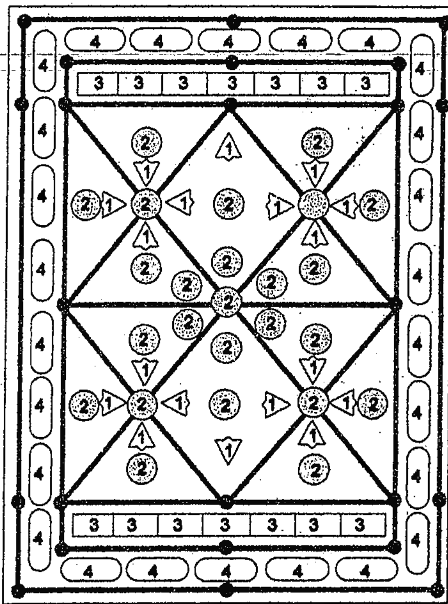

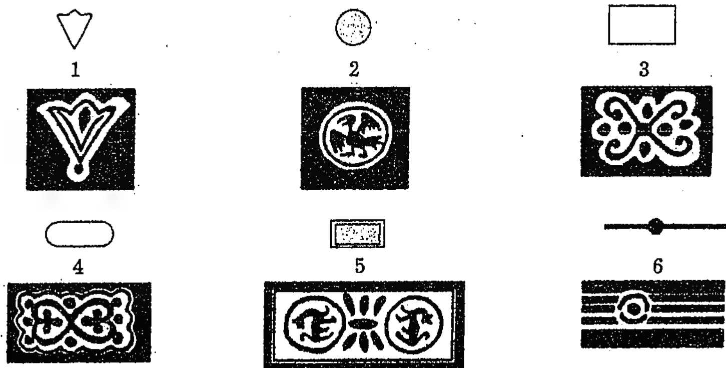

6. Схематичне зображення декоративного оздоблення оправи рукопису „Збірник слів і повчань“. МВ-176:

1 — трипелюстковий дзвіночок (басма наповнення);
2 — орел у колі (басма наповнення);
3 — грубий метелик (бордюрна басма);
4 — два спарені в дзеркальному відображенні трилистники в кибалковому обрамленні (бордюрна басма);
5 — два спарені ■ дзеркальному відображенні дракони ■ колах (бордюрна басма);
■ — подвійне коло (басма наповнення)

тал косий, плетений з бордово-червоних і темно-зелених шовкових ниток (як в оправі МВ-176), з „губочками". Обрізи фарбовані у жовтий колір, зі „словесником", виконаним графічно коричневим чорнилом. На сьогодні обріз дуже потертий, і „словеса" не піддаються відчитуванню. Загалом оздоблення обрізів аналогічне оправам Ркк-214, МВ-418, МВ-176. Дошки без форзаців. Защіпки шпильково-ремінцеві втрачено.

Декоративне оздоблення виконане способом блінтового тиснення з допомогою доріжника і басм. Усього використано три різновиди бордюрних басм і два — басм наповнення.

Бордюрні басми: 1) метелик (аналогічний зразок на оправах Неж-9 зі збірок НБ України, Ркк-318 з НМ у Львові та МВ-176 з ЛНБ НАН України); 2) зрізані петлі у прямокутній рамі; 3) двоголовий орел у колі.

Басми наповнення: 1) трипелюстковий двоконтурний дзвіночок (аналогічний зразок на оправах Неж-9 зі збірок НБ України, МВ-418 та МВ-176 із ЛНБ НАН України); 2) подвійне коло (аналогічний зразок на оправах Неж-9 зі збірок НБ України, МВ-418 та МВ-176 із ЛНБ НАН України).

На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що всі три описані оправи створені на території Сучавської митрополії у середині XIV — на початку XV ст. Це ставить під сумнів теорію С. Клепікова, що блінтове тиснення у південнослов'янських (буковинських) оправах з'явилося лише наприкінці XV ст.[23]

Хибним у теорії С. Клепікова виявилося і припущення, що іконографія басм, використаних для мистецького оздоблення буковинських найдавніших оправ, виникла під впливом романських оправ. Це сталося тому, що він не врахував візантійської традиції інтроліґаторства і шукав у південнослов'янських оправах лише прямі запозичення з європейських[24]. Хоч загальновідомо, що мистецтво інтроліґації оздоблення кодексів прийшло в Київську Русь разом з писемністю із Візантії. При дослідженні шляхів і генези розвитку звичайної шкіряної оправи з блінтовим тисненням в Україні слід насамперед враховувати грецькі та балканські оправи рукописів.

До речі, відомих споконвіку візантійських оправ цього типу збереглось до нашого часу досить багато. Усі вони, як було зауважено О. Шварц[25], крім характерного тиснення, мають основні ознаки візантійської оправи: кріплення „зигзагом", шиття „ланцюжком", обрізування дощок урівень з блоком книги, гладкий округлий корінець з „губочками".

Спорідненість буковинських оправ з візантійськими очевидна. Це помітно і в іконографії, і в сюжетиці басм, і в системі їх компонування при виконанні декоративного оздоблення. Хоч подібні басми і близькі, композиційні схеми їх розміщення на дошках трапляються у європейських оправах особливо ранньоготичного періоду, та ці оправи відрізняються від досліджуваних саме браком у них гладкого корінця, який утворювався

[23] Клепиков С. А. Описание древних русских обиходных переплетов.— С. 77.

[24] Клепиков С. А. Орнаментальные украшения переплетов конца XV — первой половины XVI веков в рукописях библиотеки Троице-Сергиева монастыря // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки им. В. И. Ленина.— Москва, 1960.— Вып. 22.— С. 60.

[25] Шварц Е. М. О византийском влиянии на русский переплет // ВИД.— Москва, 1991.— № XXIII.— С. 169—181.

Спідня дошка

Верхня дошка

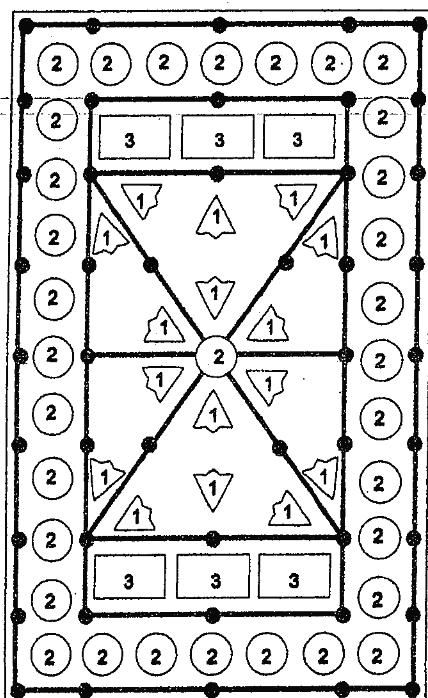

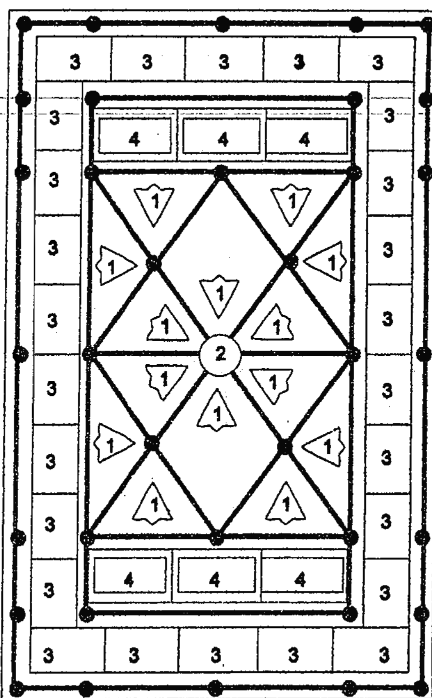

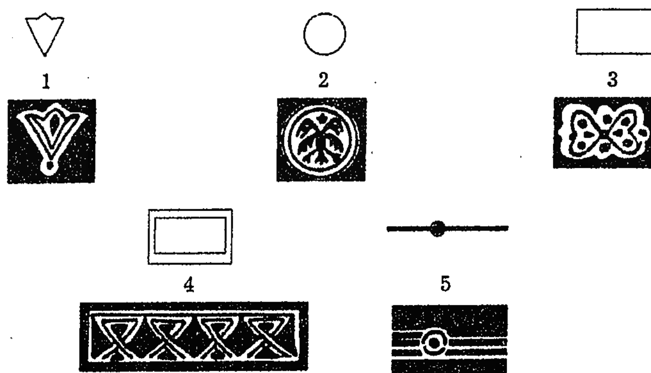

7. Схематичне зображення декоративного оздоблення оправи рукопису „Корчма“. АСП-55:

1 — трипелюстковий дзвіночок (басма наповнення);
2 — двоголовий орел в колі (бордюрна басма);
3 — метелик (бордюрна басма);
[redacted] — зрізані петлі в прямокутній рамці (бордюрна басма);
5 — подвійне [redacted] (басма наповнення)

при застосуванні особливого грецького шиття „ланцюжком“. Але найхарактернішою ознакою, яка вирізняє оправи візантійського типу від романських і готичних, є наявність „губочок“. Виявлено характерні особливості у конструкції, системі та стилістиці декоративного оздоблення, які притаманні саме буковинським оправам. Зіставлення їх [redacted] візантійськими, балканськими, литовськими та новгородськими дасть змогу проводити датування і локалізацію для недатованих рукописів (у випадку, якщо оправа [redacted] первинною). Це стане одним із критеріїв для атрибуції поряд [redacted] мовним, палеографічним та мистецько-стилістичним аналізом рукописів.

На сучасному етапі досліджень можемо відзначити надзвичайну різноманітність використаних басм для виконання буковинських оправ у той період.

На завершення зробимо висновок, що зі середини XIV — до середини XV ст. [redacted] території Сучавської митрополії існував досить потужний скрипторій, про що свідчить кількість збережених рукописних пам'яток цього періоду, які містяться у книгозбірнях Львова. Наперед можна сказати, що аналогічні оправи зі Сучавської митрополії були виявлені й у колекціях кириличних рукописів бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка та Львівського історичного музею. Отже, розпочаті дослідження і зроблені висновки не будуть остаточними.

Svitlana ZINCHENKO

EARLIEST UKRAINIAN BLIND-STAMP BINDINGS FROM A COLLECTION KEPT IN V. STEFANYK ACADEMIC LIBRARY (L'VIV)

With the emergence of Suchava Metropolis in Bukovyna there was a fair-sized scriptorium (maybe even a few, by the largest monasteries) which boasted [redacted] small bindery. There are three kinds of leather blind-stamped bindings that are known as the earliest to date. They go back to the late 14th — early 15th c.c., and were made by [redacted] of Byzantine techniques, since almost all Slavic countries were strongly influenced by Byzantium at the time. Special features of the bindings made in this region then were [redacted] unique color sceme of the headband, [redacted] distinctive ornamentation of the cover edges and rather unusual overall decoration.

З ДИПЛОМАТИЧНОГО ЛИСТУВАННЯ УРЯДУ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — ПОЧАТОК XVIII СТОЛІТЬ)

Вивчення історії Кримського ханства після трагічного травня 1944 р. (часу примусової депортації татар з Криму) аж до останніх років[1] *було неможливим у радянській історіографії через фактичні заборони з боку компартійних ідеологів. Тому й донині здобутки у дослідженні цієї проблематики дуже незначні. Є й інші причини такого стану: слаборозвиненість тюркології, деформація джерельної бази дослідження історії Кримського ханства, викликана насамперед знищенням російськими загарбниками архіву ханства у 1736 р., архіву Української держави — Гетьманщини у 1709 р. Ті джерела кримськотатарського походження, які збереглися, нині розпорошені по різних архівних установах Москви, Стамбула, Варшави та інших зарубіжних столиць; часто вони ще не описані, на користування ними й досі здебільшого накладаються обмеження. Але настав час, щоб, попри усі перешкоди у незалежній Україні, до складу якої входить Крим, розгорнулись систематичні й довготривалі квеернди, широка публікація знайдених в архівах джерел, глибокі дослідження історії Кримського ханства. Першочерговим завданням має бути публікація Кримського дипломатарію — повного зібрання офіційних документів, писаних найвищими представниками уряду Кримського ханства, тобто ханом, візирем, калгою-султаном, нурадин-султаном або канцеляристами від імени цих осіб. Нами вже робилися певні кроки у цьому напрямку*[2]*, а дана публікація, йдучи в руслі попередніх, охоплює, однак, ширший хронологічний діапазон (1571—1713) і присвячена виданню документів переважно другої половини XVII ст. Далі наводяться*

---

[1] Першим після довгої перерви ґрунтовним науковим дослідженням з цієї проблематики стала монографія Г. Саніна. Див.: Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.— Москва, 1987.

[2] Див.: Мыцык Ю. А. О публикации дипоматария Крымского ханства // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI—XX вв.— Днепропетровск, 1990.— С. 41—50; його ж. Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького // Архіви України.— 1989.— № 5.— С. 71—74; його ж. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV—XVIII вв.— Запорожье, 1992.— С. 42—49; його ж. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск, 1988.

повністю та в регестах або витягах (в тому числі скорочених) 35 писемних джерел, що висвітлюють історію Кримського ханства, причому майже всі вони мають кримськотатарське походження.

Переважна більшість документів — це листи — була виявлена у „татарському відділі" фонду „Коронного Архіву" (далі — АК) Головного архіву давніх актів у Варшаві (далі — AGAD w Warszawie). Детальна характеристика „татарського відділу" дана у доповіді „Татарський відділ" АК AGAD w Warszawie як джерело до історії Кримського ханату і України", виголошеній на міжнародній конференції „Україна і Османська імперія XV—XVIII ст." (К., 1991, вересень), яка опублікована у 2001 р.

Фонд АК є відповідником найвідоміших фондів Посольського приказу Російського державного архіву давніх актів у Москві (далі — РГАДА в Москве), а „татарський відділ" АК — „кримських справ" (ф. 123) того ж архіву. У „татарському відділі" нараховується нині 736 справ, у яких містяться 775 документів переважно дипломатичного листування уряду Кримського ханства, адресованого представникам уряду Речі Посполитої. За століттями ці матеріали поділяються таким чином: XVI ст. — 172 документи, XVII ст. — 495, у тому числі понад 200 припадає на 1660—1665 рр., XVIII ст.— 66 документів. Досі це багатюще зібрання практично не використовувалося дослідниками і не публікувалося у межах колишнього СРСР.

У публікації наводяться також тексти листів, виявлених у „козацькому відділі" АК AGAD w Warszawie, у фонді „Архіву Замойських" AGAD w Warszawie, у фондах „Відносини Росії з Угорщиною" (ф. 40) та „Відносини Росії з Туреччиною" (ф. 89) РГАДА в Москве.

Усі опубліковані далі джерела за видово-дипломатичною ознакою належать до листів і є частиною великого комплексу дипломатичного листування уряду Кримського ханства. Ці пам'ятки були створені з волі кримських ханів Девлет-Гірея I (хан у 1551—1577 рр.), Джанібек-Гірея (хан у 1610—1623, 1627—1635 рр.), Іслам-Гірея III (хан у 1644—1654 рр.), Мухамед-Гірея IV (хан у 1641—1644, 1654—1666 рр.), Адиль-Гірея „Чабана" (хан у 1666—1671 рр.), Мурад-Гірея (хан у 1678—1684 рр.), Девлет-Гірея II (хан у 1699—1702, 1708—1713 рр.), а також доволі відомих політичних діячів, членів уряду Кримського ханства, як-от: калги-султана Шахін-Гірея (Шах-Гірея), великого візира Сефер Кази-аги та інших. Їх адресатами є переважно гетьмани України Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, П. Дорошенко та гетьмани Війська Запорізького. У нашій статті надруковані всі листи „татарського відділу" АК AGAD w Warszawie, адресовані правителям Української держави. Це зроблено саме з урахуванням українознавчого профілю „Записок НТШ", а також через нерозробленість проблеми українсько-кримських політичних взаємовідносин у XV—XVIII ст. Адресатами інших листів виступають представники вищої влади Речі Посполитої: королі Сиґізмунд-Авґуст (король у 1548—1572 рр.), Ян Казимир (король у 1648—1668 рр.); коронні канцлери Миколай Пражмовський, Ян Лещинський та інші.

Майже усі листи писані польською мовою, яка, до речі, була такою ж широковживаною у канцелярії Кримського ханства, як і турецька (принаймні якщо йдеться про дипломатичне листування з Річчю Посполитою). Виняток тут становить лист Девлет-Гірея I, писаний українською канцелярською мовою, що ще раз засвідчує високий престиж

української мови в ті часи. Формуляр послань правителів Кримського ханства має деякі риси, що збігаються з особливостями аналогічних документів Османської імперії. Так, вони часто не мають дати, не завжди зберігають ім'я адресата. А враховуючи часту ротацію гетьманів чи кошових отаманів у Війську Запорізькому, важко визначити, кому ж саме адресовані послання. На відміну від інскрипції кримських послань королям Речі Посполитої, інскрипція послань, звернених до українських гетьманів, лаконічна, позбавлена громіздкого славослів'я. Цим мала підкреслюватися, на думку правителів Криму, та різниця, яка існувала в їхніх очах між „помазаниками Божими" та недавніми керівниками народних повстань. Крім того, у копіях листів гучні титули монархів Речі Посполитої нерідко пропускалися.

Зміст наведених нами документів дає змогу краще уявити стан українсько-кримсько-польських дипломатичних відносин у XVI—XVIII ст., насамперед у 50—60-х рр. XVII ст. Кожен із листів містить важливі дані, що кидають світло на ширший спектр історії України та Кримського ханства XVI—XVII ст. Так, лист Девлет-Гірея I, хана, який брав і палив Москву, був писаний із „Самари" — теперішнього міста Новомосковська, що за 29 км від Дніпропетровська. Сучасні „батьки міста" пов'язують виникнення Самари з діями російських стрільців під час Кримських походів, точніше, між першим і другим походами (1688). Але, згідно з усними переказами запорожців, Самара — центр найбагатшої паланки (області) Війська Запорізького — була заснована раніше. Її закріпив за Військом Запорізьким ще король Стефан Баторій під час реформи козацтва у 1577—1578 рр. Лист Девлет-Гірея I якраз стверджує факт існування міста хоч би у 1577 р. Точніше датувати листа важко. На оригіналі стоїть позначка „1562 р.", зроблена згодом архівістами. Однак, на наш погляд, вірогідніше датувати цей лист роком походу хана на Москву, оскільки про підготовку до нього якраз згадується у тексті документів.

Наступні два листи (№ 2—3) стосуються обставин запеклої боротьби за кримський трон, яка розгорнулася у 20-х рр. XVII ст. між ханом Мухамед-Гіреєм III (правив у 1610, 1623—1627 рр.) та його братом, знаменитим калгою-султаном (головнокомандувачем) Шахін-Гіреєм, з одного боку, та ханом Джанібек-Гіреєм і білгородським мурзою Кантемиром — з другого. Саме в ході цієї боротьби було укладено з ініціативи Шахін-Гірея та гетьмана Війська Запорізького Михайла Дорошенка українсько-кримський військовий союз, який справді існував (згадки про попередні українсько-кримські союзи досить туманні і потребують додаткового дослідження). Ідею цього союзу палко підтримував видатний полководець Речі Посполитої, який відзначився у боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії, брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький (помер у 1630 р.). Перипетії політичної боротьби у Криму 20-х рр. XVII ст., політичні біографії Шахін-Гірея, Стефана Хмелецького та інших діячів були свого часу добре висвітлені польським орієнталістом Б. Барановським[3], але цих двох документів він не використав. А саме лист Джанібек-Гірея виразно свідчить, що навіть вороги запорізького козацтва прагнули залучити його на свій бік, віддаючи належне

[3] Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624—1629.— Łódź, 1948.

мілітарному потенціалові запорожців. Лист Шахін-Гірея дає змогу точно визначити дату й відправний пункт спільного із запорожцями на чолі [redacted] Григорієм Чорним походу 1628 р. на Крим. Виступ військ [redacted] Микитиного Рогу (нині місто Нікополь Дніпропетровської області) підтверджує стратегічну роль цього населеного пункту, у якому згодом (1638—1652) розташувалася Запорізька Січ (Микитинська)[4].

Лист № 4, адресований ханом Іслам-Гіреєм III Богданові Хмельницькому 1650 р., уже публікувався, але тільки у російському перекладі середини XVII ст. [redacted] польського списку[5]. *Тут пропонується текст польського списку, який є ближчим до оригіналу і має деякі важливі відмінності. Так, вказано, що калга-султан виступив у похід Азовським шляхом, тоді як у надрукованому тексті перекладу неправильно вказано „Чорним шляхом". Крім того, обидва варіанти мають неточну дату написання. Судячи зі змісту листа, він був написаний Іслам-Гіреєм у першій половині травня 1650 р. Цей лист вартий нової, точнішої публікації хоч би [redacted] огляду на маловивченість історії походу українського війська під командуванням Тимоша Хмельницького та Демка Лисовця на Північний Кавказ проти черкесів. Збереглося також три листи Б. Хмельницького, у яких прямо йдеться про підготовку до цього походу*[6], *але від Іслам-Гірея III до гетьмана щодо походу відомий поки що тільки цей лист. У додатку пропонуються ще два листи, адресовані Б. Хмельницькому та І. Виговському, авторами яких є, очевидно, силістрійський паша Сияуш, представник уряду Туреччини.*

Окрему групу становлять так звані проїжджі листи, в яких містилося прохання кримського уряду до правителів Речі Посполитої про безперешкодний пропуск їхніх послів у треті країни. Варто зазначити, що й нині частина науковців недооцінюють достатньо високого як на той час рівня соціально-економічного, політичного й культурного розвитку Кримського ханства, свідомо чи несвідомо плутають власне кримських татар [redacted] дійсно відсталими ногайськими ордами, які були у васальській залежності від кримського хана й нерідко виступали проти нього. Дипломатичне листування уряду Кримського ханства, у тому числі й проїжджі листи, серйозно підважує ці упереджені погляди. У числі авторів дипломатичної кореспонденції є навіть дружини та дочки кримських ханів. Наведені документи, зокрема проїжджі листи послам до Данії і Швеції, Священної Римської імперії, вказують на доволі широку географію дипломатичних контактів Кримського ханства. Це підтверджує німецька хроніка XVII ст. „Театр Європи", що засвідчила два посольства кримського хана до Швеції і одне — до Священної Римської імперії тільки у 50-х рр. XVII ст. Дослідниця М. Іванич з Сегеду (Угорщина) встановила 32 посольства Кримського ханства до Священної Римської імперії у 1598—1682 рр.[7] *Певною мірою доповнює дані про*

---

[4] Нами було [redacted] ще кілька листів Шахін-Гірея, зокрема, три його листи до короля Сиґізмунда III за 1628 р. (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, N 209 II, ark. 339—339 odw.).

[5] Воссоединение Украины [redacted] Россией. Документы [redacted] материалы: [redacted] 3 т.— Москва, 1954.— Т. 2.— № 150.

[6] Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр.— К., 1961.— № 97, 100, 104.

[7] Див.: Ivanics M. Diplomatische Beziehungen zwischen Bachtschissarai und dem Wiener Hof (1598—1682) (Відбиток резюме доповіді, виголошеної [redacted] конференції „Україна [redacted] Османська імперія XV—XVIII ст.", Київ, 1991).

більший, ніж звичайно здається, вплив Кримського ханства на політичне життя Європи лист Суїн Кази-мурзи. Він пише про дії війська свого батька, дефтердара Кримського ханства, Субхан Кази-аги у Пруссії. Тут варто згадати турецького мандрівника-мемуариста Евлію Челебі[8], котрий писав про дії кримських військ на південних берегах Балтики і навіть Північного моря, коли вони доходили нібито аж до Голландії. Хоч Е. Челебі змістив хронологію (він датує ці події 1663 р.), додав ряд фантастичних подробиць, однак в основі його інформації лежать реальні факти походів кримських військ на береги Балтики в роки „потопу" Речі Посполитої (1655—1657). Цей же лист безпосередньо свідчить, що його автор Суїн Кази-мурза був сином Субхан Кази-аги. Деякі уточнення генеалогії кримських диґнітаріїв подають і інші листи даної публікації. Так, підтверджується здогадка того ж Е. Челебі[9], що Іслам-ага, візир хана Адиль-Гірея Чабана, був сином знаменитого візира Сефер Кази-аги, який служив ханам Іслам-Гіреєві III та Мухамед-Гіреєві IV. Подається й звістка про те, що сам Адиль-Гірей був нібито братом Шахін-Гірея.

Унікальні дані містить колективний лист католицького духовенства Криму, писаний, очевидно, до якоїсь високопоставленої духовної особи у Речі Посполитій, найвірогідніше — до коронного канцлера М. Пражмовського, котрий був навіть примасом Польщі. Тут наводяться незаперечні докази існування католицького єпископату в Кримському ханстві у середині і другій половині XVII ст., названо імена чотирьох католицьких біскупів, що послідовно змінювали один одного (Мацей М'ястківський, який походив, очевидно, з відомого роду подільської шляхти, Раймунд Хажевський, Вінцентій Пінкельман, доктор богослов'я Фелікс Мондейд). Цей же лист засвідчує не тільки польські, німецькі, вірменські, а й українські сліди в Криму, зокрема, якщо йдеться про уніата Лукаша Токаревського (Токажевського), про місіонерську діяльність католицьких орденів у Криму, їхній зв'язок з римською курією тощо. До речі, у виявленому документі-реляції польського посла до Криму (1713, січень) теж висвітлюється діяльність місіонерів у Криму, і вже не тільки католицьких, але й православних: „На четвертий пункт, щодо отців місіонерів латинських і грецьких, [то] цих рекомендував згідно з Карловицьким трактатом. Обіцяв хан й[ого] м[илість] всіляку для них безпеку [...]"[10].

Через брак місця, а також через те, що деякі важливі документи не вдалося свого часу скопіювати у повному обсязі, у даній праці низка листів подається у формі регестів і витягів. Останні містять подробиці опису Конотопської битви 1658 р., дані про напади ординців у 60-х рр. XVII ст. на Правобережну Україну та інші. Зокрема, наведено витяг з одного документа (усього їх понад 10), що свідчить про важливу роль І. Сірка у антипольському повстанні на Правобережній Україні у 1663 р.

Оскільки зібрані документи є різного походження, писані різними мовами, то це змусило використовувати різні правила видання

[8] Księga podróży Ewliji Czelebiego.— Warszawa, 1969.— S. 193—208.

[9] Там само.— S. 352.

[10] AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 560.

документів. Публікацію листа № 1, писаного українською мовою, і № 5—6, перекладених і писаних тогочасною російською мовою, здійснено кириличним шрифтом. Відповідно зберігаються літера „омега", твердий знак; титли не розкриваються; виділено у тексті виносні літери. Найскладніші проблеми постали при публікації польською мовою текстів. Ураховуючи брак [illegible] Україні апробованих правил, користуємося інструкціями польських істориків та архівістів, [illegible] також досвідом українських археографів, що застосовувався свого часу І. Крип'якевичем та І. Бутичем при виданні корпусу документів Б. Хмельницького[11]. При публікації листів розшифровано загальновживані у XVII ст. та різні скорочення. У Додатку 2 подані переклади українською мовою регестів і скорочених витягів.

Юрій МИЦИК

ДОДАТОК 1

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1571 [?]. Самара.— Лист кримського хана Девлет-Гірея I до короля Речі Посполитої Сиґізмунда-Авґуста про відправлення королівського посла Ф. Скуміна та підготовку походу на Москву

Великоє ѡ^{р}ды во^{л}ного ц҃ра Да^{в}ле^{т} Кирея слово то є^{ст}:

Жикгимо^{н}ту Авгу^{ст}[у][1], брату н҃шо^{му}, королю по^{л}скому, по^{к}ло^{н} и бра^{т}ская прия^{з}нь. При то^{м}, ако єсмо [illegible] тобою, братомъ н҃ши^{м}, бра^{т}скую прия^{з}нь тве^{р}до де^{р}жати приса^{г}у єсмо вчини^{ли}, на неприятеля в҃шого и нашого того моско^{в}ского[2], самъ головою [illegible] сыномъ свои^{м} Ма^{г}ме^{т} Кгере^{н}, ка^{лк}гою, и з ы^{н}шими сы^{н}ми свои^{ми}, и ^{з} карачи, [illegible] улани, и ^{з} му^{р}зы, и со ^{в}симъ во^{н}ско^{м} свои^{м} велики^{м} того неприятеля в҃шаго и н҃шо^{г} землю єго воевати поєха^{л} єсми. И ты, бра^{т} на^{ш}, взємши Бога на помо^{ч}, потому ^{ж} на то^{г} неприятеля з во^{н}ско^{м} свои^{м} єха^{л}, а и^{з} намовы лихи^{х} люде^{н} а^{ж}бы єсте миру и^{з} ни^{м} не при^{н}мова^{л}; [illegible] єстли при^{н}мете, тогды присяга на ва^{с}, брате моє^{м}, ляжет. То^{т} неприяте^{л}, будучи про^{с}ты, ко^{л}ки^{с} се^{л} твои^{х} забра^{л}, я^{к} тобе, бра^{т}у моє^{му}, та^{к} те^{ж} и мне таковыі єго злости и мсти^{тн} надобе на^{м}, ако ^{ж} то^{т} неприяте^{л} на^{ш} моско^{в}ски^{н} при^{с}ла^{л} до мене го^{н}ца своєго, ѡбецуючи мне за чотыри и за пе^{т} годо^{в} упоми^{н}ки во ^{д}воя, што ты, бра^{т} на^{ш}, ку на^{м} посылає^{ш}, ижебы з вами, брато^{м} мои^{м}, миру не при^{н}мова^{л}. И я, будучи во^{д}ле доко^{н}ча^{н}я и присяги з вами, брато^{м} свои^{м} крепко де^{р}жу и то^{г} го^{н}ца моско^{в}ского заде^{р}жати казал, ако^{ж} и послу в҃шому єсть я^{в}но, ако^{ж} великого по^{с}ла в҃шого, пана Скумина, ничого [illegible] мешка, [illegible] ^{в}си^{м} добри^{м} до ва^{с} ѡ^{т}прави^{л} и ты, бра^{т} на^{ш}, посла

[11] Документи Богдана Хмельницького...

ѿшо^{г}, ничого не заде^{р}живаючи, и^{з} ска^{р}бо^{м} и поми^{н}ко^{м} при^{ш}лую осе^{н} до на^{с} о^{т}прави^{л}. Да^{ст} ли Бо^{г} за тые упоми^{н}, и^{н}шие кони покупи^{в}ши, проти^{в}ку зими того неприятеля землю воева^{ти} самъ або сына своего Ма^{г}ме^{т} Кгерея, ка^{л}кгу, з велики^{м} во^{и}ско^{м}, Бога на помо^{ч} вземши, пошлю. А такъ я, бра^{т} ва^{ш}, здоро^{в}я ѿшо навежаючи и свое те^{ж} поведаючи, доброго слугу свое^{г} посло^{м} учини^{в}ши, Коша^{н}-бия, посла^{л}, а великого посла ѿшаго и^{з} ска^{р}бо^{м}, ничого // не мешкае, до на^{с} о^{т}прави^{л}.

А тепе^{р} которые сукна до на^{с} при^{с}ла^{л}, ве^{л}ми лихні и гнилыі присла^{ли}; ше^{ст} тися^{ч} золоты^{х} свои^{х} кн҃зе^{м} ■ му^{р}замъ ро^{з}да^{л}. А естли еще таковыі лихні сукна пришлете, лепе^{н} и^{х} намъ не присыланті, бо ми ся види^{т}, и^{ж} ты, бра^{т} на^{ш}, ѡ то^{м} не ведае^{ш}.

Писа^{н} и^{з} Самара.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 585. Оригінал, засвідчений ханською печаткою.

№ 2

1627 [?]. Гезлеве (Євпаторія).— Лист кримського хана Джанібек-Гірея до гетьмана Війська Запорізького ■ проханням надати військову допомогу

Mnie wielce łaskawemu panu chetmanowi[3], przyjacielowi memu i wszystkim przyjacielom moim, tak starszym, jak i młodym, złużby nàsze czarskie zalecam do łaski w[aszej] m[ości] Wojska Zaporowskiego.

Pisaliśmy pisanie nasze do w[aszej] m[ości] chetmańskiej łaski przez tłumacza waszego Semena słowami naszymi przyjacielskimy i prawdziwymi. Tedy teraz raczyłeś w[aszej] m[ości] oznajmicz mnie przez tłumacza waszego, że wojska wszytkiego nie masz doma. Tedy teraz poczuliśmy, że wszystko wojsko w[aszej] m[ości] doma jest. Tedy też raczyłesz w[aszej] m[ości] pisacz do mnie, żebym ja do w[aszej] m[ości] puścil ludzi dwoch lub trzech znacznych do w[aszej] m[ości]. Posyłamy teraz do waszej chetmańskiej miłości i do wszystkiego Wojska Zaporowskiego ■ tym tłumaczem w[aszej] m[ości] Semenem, przystołeo mego wiernego, ■ drugiego — Mustafe-age, którzy są moimi wie[r]nymi sługami i którymem się ja zwierzył słów tych, które z wami, przyjacielami swoimi, chcę trzymać na długie czasy. Widzi Bóg, że życze sobie ■ waszmościami wespół, także też pospołu iż królem polskim, przyjacielem moim, na długie czasy życze sobie; tedy teraz tych ludzi do w[aszej] m[ości] posyłamy strony tych zamysłów naszych, żeby postanowili z w[aszej] m[ości] i wszystkim Wojskiem Zaporowskim. Czy ludzie, których ja posyłam do w[aszej] m[ości] są równi ■ głową moją, ci już postanowia z w[aszej] m[ości]; widzi Bóg, że życze sobie na czasy długie żyć w zgodzie ■ w[aszą] m[ością]. Tedy teraz na kogokolwiek potrzeba będzie ludu, proszę w[aszej] m[ości] przyjacielów moich, żeby biło gotowe; co proszę nie racz w[aszej] m[ości] politowacz pracze swojej. A ja powinien będę nagrodzicz w[aszą] m[ość] we dwoj naszo; tedy, kiedy się w[asza] m[ość] podejmiesz z wojskiem swoim na posługę moje, obiecuję w[aszej] m[ości] chetmańskiej m[o]ści we dwoj nassob nagrodzi za posługę [?] w[aszej] m[ości] i o cokolwiek będziecie mie żędacz, tedy obiecuje się stawić w słowie moim czarskim. Tedy teraz prosze barzo w[aszej] m[ości], żeby przes tych posłańców moich, które posyłam do w[aszej] m[ości], żeby była pewna wiadomość lub o małe, lub o wielki wojsko będę prosił, żeby w[asza] m[ość] nie pożałowali na posługę moje, lub

4 tysięcy lub też 5 na posługę moje, żeby było gotowe po dwoj koń i z armatą swoją. Tedy prosze barzo w[aszej] m[ości], że było gotowe przynamni 4 tysiący wojska w[aszej] m[ości] Zaporowskiego, nam wojna nadaleko. Kiedy wynidziem ku Perekopowi, w ten czas damy znać w[aszej] m[ości], przyjacielem moim, gdzie się kolwiek powrócim z wojskiem naszym. Raczyli się też w[aszej] m[ości] pisać strony posła polskiego. Tedy ten pospołu z nami wychodzi, gdziekolwiek w[asza] m[ość] zechęci, tam mu odprawę damy. W tym też wim, że w[aszej] m[ości] ludzi [?] byli na posługach czarów przeszłych i też nedawno byliście na posługach Sangierej sołtana. Tedy jakąście mieli nagrodę od sołtana Sangiereja, a ja we dwoj na naszob podejmnie się nagrodzić w[aszą] m[ość], gdyż on bywszy sołtanem, a ja jestezmem chanem krymskim. Tedy obiecuje się stawić w słowie moim czarskim, jako w[aszej] m[ości], tak i królu jego m[o]ści, przyjacielowi memu. Z tym w[aszej] m[ości] Panu Bogu wszystkim pospołu z wojskiem w[aszej] m[ości] oddaje.

W[aszej] m[ości] wszego dobra życzlimy przyjaciel czar krymski, nochajski, czerkieski, przekopski i wszystkich ord krymskich i tatarskich.

Dan w Kozłowie mieście.

Dziambek Kierij chan krymski i czar państ[w] wszystkich.

[Адреса]: „Mnie wielce łaskawemu p[anu] chetmanowi i wszystkim atamanom i asawołom, tak starszemu, jak i młodemu, łaski swe przyjacielskie i braterskie oddaje do łaski w[aszej] m[ości] przyjacielóm i bratom moim. Dan w Kozłowie".

[Помітка іншою рукою]: „Do kozaków od Dzanibeg Giereja hana, co się zaciągał z sobą, po polski pisany".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. kozacki, N 1. Оригінал, засвідчений печаткою хана.

№ 3

1628, 8 листопада. Микитин Ріг (Нікополь).— Лист калги-султана Шахін-Гірея до брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького з повідомленням про виступ у похід на Крим

Datt[o] w Mikitinu Rohu

Szehingirej sołtan gałga ord krymskich, perekopskich i wszystkiej Nohaj, wielmożnemu panu Stephanowi Chmiełeckiemu, chorążemu bracławskiemu, memu m[o]ściwemu panu i wielkiemu przyjacielowi przy dobrym zdrowiu szczęśliwego powodzenia i wszelakich pociesznych zamysłów uprzejmie życząc przyjaźni i powolności moje braterskie offiarując.

Bóg, [?] jako jest dziwny w sprawach swoich, tak do dziwnego końca przeciwne i łaskawe szczęście ludzkie kieruje, nie rozum to ludzki, który na przyszłe sprawy nie pojęty, ale opatrność Boża sprawiła, iż wiernie po te wszystkie czasy całe zawsze życzliwość jeo kr[ólewskiej] m[ości], panu memu m[o]ściwemu, zdawna offirowaną mieć chciał. A jakom teo podziewał, abym najmniejszy zadatkiem panowania meo w Krymie majedtatu jeo kr[ólewska] m[o]śc na się nie uraził i każdeo człeka na różnych miejscach wojennych [?] z państw jeo kr[ólewskiej] m[o]ści zachowaneo sobie miał. Tak w terazniejszym razie przypadku meo sowita y m[o]ściwej łaski i obrony jeo kr[ólewskiej]

m[o]ści, pana meo m[o]ściwego, doznawam i jako mie Bóg za szczęśliwym j[ego] kr[ólewskiej] m[o]ści panowaniem i pomocą przez Wojsko Zaporozkie na stolicy mej osadzi na wszelaką potrzebę jeo kr[ólewskiej] m[o]ści nie tylko wojsko swoje posyłać, ale i same o siebie powolneo i wiernie życzliweo majestatowi jeo kr[ólewskiej] m[o]ści Rzeczyp[ospoli]tej oddaje; co wszystko izem przez przyczyne i staranie w[ielmożności] t[wojej] otrzymał, wielu dziękuje, to też obiecując iż za wszelakie chęci i łaski wielkie w[ielmożności] t[wojej] mnie oświadczane wszelakimi sposobami, zawdzięczyć się staram i przyjazni, tak znacznej, z pamięci swej nie wypuścić, ktoraś przez posła sweo dojść skutecznie w[ielmożność] t[woja] mnie pokazał, któreo w tych sprawach pilność jest w[ielmożności] t[wojej] ode mnie zalosna [?], za łaskawą i prętką odprawe posła naszego Owrazy murzy i teo, od hospodara wołoskiego wracającego, podziękowawszy tąz powolnością i chęcią nagradzać obowiązany zostaje. Po wiadomości n[aszej] w[ielmożności] t[wojej] to odnosze, iżem się wespołen z chanem jeo m[o]ścią [redacted] z Wojskiem Zaporozkim ruszył, Bogu ufając, iż nam przeciwko duszmanowi naszemu dopomoże, [redacted] jesli przyjdzie Cantemirowi uchodzić, tam sie onemu pod Biłogrodem oprzeć i tam o komu [?] więcej czego nie myslił, to jednak wiem, iż nie [redacted] potegą, jeśli na z woli Bożej całej wydzie. Mam teraz wiadomości od tych, którzy do mnie przychodzą, iż ci wszyscy duszmani są w wielkiej trowodze, [redacted] co największa, pomocy niskąd mieć nie mogą.

Zawziętej za tym przyjaźni i braterskiej łasce powolności moje zalecam.

Datt u Mikitina Rohu za porohami, ruszając się z koczowiska, d[nia] 8 Novembr. 1628.

Wiel[możności] Twej życzliwy i powolny przyjaciel Szahingirej, sołtan gałga ord krym[skich] perekop[skich] i wszyst[kich] Nohaj.

[Адреса]: „Wielmożnemu panu jego m[o]ści Stephanowi Chmiełeckiemu, chorążemu bracławskie[mu] regimentarzowi wojsk jego kr[ólewskiej] m[o]ści ukrainnych, przyjacielowi wielce łaskawemu, panu mnie m[o]ściwemu".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 461. Оригінал, засвідчений особистою печаткою султана.

№ 4

1650, 29 травня. Бахчисарай [?].— Лист кримського хана Іслам-Гірея III до гетьмана України Богдана Хмельницького [redacted] проханням надати допомогу для походу на Північний Кавказ на черкесів

M[o]ść[iwy] panie hetmanie zaporozki [redacted] przyjacielu miły!

Zalecam służby moje w łaske w[aszej] m[ości]; że pierwej chcieliśmy przyjść na dońców i prosiliśmy was o wojsko wasze. Wola Boża, żeście nie przysłali i my się nie ruszaliśmy wojska naszego. Teraz do Czerkies mamy swoje potrzeby, trzeba nam z pięć tysięcy kozaków. Za czym prosze barzo w[aszej] m[ości] te pięć tysięcy kozaków, [redacted] jesliby nie mogło być, przynamniej cztyry, aby było że wszystkim rysztunkiem z wamy winnym, a to, żeby się ruszyli na szczerdzie [?] samym; [redacted] skoro przyjdzie się wojsko [redacted] namie stnikiem waszym na butkale, aby nam zaraz dano znać. A my też za tą

wiadomością swoje wojsko wyprawemy, tylko, aby od cztyrech tysięcy mniej nie było[z], tą garścią wojska nie będzie nic wojska* waszego prosząc na te posługe moje skwpie [?] się spokój najlepiej wsze [...]** Kiedy wam była potrzeba wojska naszego, nie tylko konno, ale i piesze, dniem i nocą dawaliśmy wam pomocy i za łaską Bożą słusznie. A za prośby pomocą naszą uczyniwszy, też teraz na naszej usługę i także ochotą przybywajcie, prosze powtorze, racz przysłać na tę potrzebę naszą tę garść wojska swego; gdy z tym wojskiem waszy[m] i naszego posyłam, brata swego, sołtana gałge. Który Ozowskim szlakiem pojdzie aż do samych Czerkies. Temu, którego starszym twego wojska poszłesz, racz mu rozkazać, gdy przyjdzie ku Donu, aby posłał kozaków swych [do] duńskich, jesli się jednocie i pobratać z nami, aby tam przysłali do brata mego, sołtana gałge, starszych swych, którzy tam, żeby mowili z nim, jesli się chcą bratać zawziąc z nami i z wami; my też przyjaźni za przysięgą gotowiśmy oświadczyć. Przy tym łaske w[aszej] m[ości] oddawam się, zostawam w[aszej] m[ości] życzliwy Islam Gierej han, car krymski.

Z Bahłay, d[nia] 29 Maj 1650.

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 3036, s. 421. Копія польською мовою.

№ 5

1654 [?].— Лист силістрійського паші Сіяуша [?] до Івана Виговського [?] із запевненням у приязні

Друже мои любителнои!

З год тому от полского корола мне, другу вашему, приходили несколкожды люди з грамотами, чтоб бл҃гочасному великому гс҃дрю нш҃ему жадают послов своих слать. К бл҃годатному великому гс҃дрю нш҃ему от мирных и от немирных стран хто приходит с поклоном и им отказу не бывает, а хто не придет и те званы не бывают. А вы хотите, пришлете, хотите — не пришлете, так им сказывано; да прежи же сего как шли они на вас воиною и бл҃гочастнои цр҃ь и вы, друг наш, их сами стретили и жадане свое получили и посла того благосчастному порогу отрадили посла своего и с тою вестью опат прислали к нам. А мы ему ответ учинили по прежному, надобно и вы пришлети, а благосчастнои великии гс҃дрь нш҃ ни от кого послы к себе не просит; и несколко спуста тог[о] времени пришол посол их и зашел к нам, а идет [к] благосчастному великому гс҃дрю нш҃ему з жадобою на цр҃во величество и вас, друга нашего, и увидав, мы ему про то заказали, чтоб он на цр҃во величество и на вас, друга нш҃его, жалобу не чинил, да сверх того, наперед его, писали мы ближнем людем, друзьям своим: как учнет полскои посол на цр҃ва величества и на казачьа гетмана жаловат, и тому бы не верить. И те ближние люди писали ко мне вскоре ж, что в таких делах ево речам поверат и а вам, другу всачески, о бывших делах радею незабвенно, и которые будут люди учнут говорить вам на ссору и вам бы их речем не верить и быть бы с нами в дружбе и о тамошных странах весть да к нам писать, а мы про ваше раденье будем писать благосчастному великому гс҃дрю своему. А какова нш҃е дружба и радене, про то вам самим ведамо, а вам бы, другу нш҃ему, всегда к нам

* Слово „wojska“ закреслене.

** Тут втрачено невеликий фраґмент тексту.

[redacted] своем здоровье [redacted] своими людми писати [redacted] о тамошных делах нас безвестно не учинит.

Тогочасний переклад російською мовою. Текстові передує заголовок, зроблений перекладачем: „Перевод с турецкого писма, [redacted] том, к кому пишет, того [redacted] писме не обявилось“.

РГАДА в Москве, ф. 40, оп. 1, 1654 г., № 1, л. 14.

№ [redacted]

1657.— Лист силістрійського паші Сіяуша до Богдана Хмельницького [redacted] проханням дати віру [redacted] усьому послові Шаїн-азі і з запевненнями у приязні

Избранному в велможех в Ысусове законе, великому в Моисееве законе, чесному началнику Назарееме, верному и любителному другу нш҃ему, гетману, поклон.

Соверши Бг҃ дело ваше добром, потом дружелюбное наше слово. Нн҃е мы в добром здоровье; спрашиваем вашего, друга нашего, здоровья: Здорово [redacted] живете? Что б всегда вас в радости бит, любителнои друг наш. По твоеи дружбе и любви [redacted] вашеи стороны отдали вести. Долгое время миновало, [redacted] вы к нам не писали, что у вас делаетца. А что вашеи дружбе [redacted] татары ссора учинилас, и про то мы слышали, толко от вас, друга нашего, весть к нам [redacted] бывала. Какими меры то учинилос, про то мы не ведаем, дожидалис всегда от вас вести, [redacted] про то вам самим ведомо, что мы с вами свыше прежнего желаючи дружбу, которые ваши присылники з грамоты вашими у [redacted] бывали и мы о всем с ними говаривали дружбу вам чинили по вашему желанию. И про то нам ведомо, что вы, друг наш, дружбу желал [redacted] дружбе вашеи иноко мы [redacted] чаем, толко прежнему везиру, суди Бг҃, желанье ваше [redacted] совершал, [redacted] мы, друг ваш, ожидали времени и ныне Бж҃иею мл҃стию бл҃гочасной великии гс҃др нш҃ пожаловал внов везирем [redacted] он, брат нш҃, пашино величество, во всем нас в ваших делех послушает, аж даст Бг҃ при [redacted] времени всякое ваше дело будет совершенно по вашему желанию по прежним вашим присылкам желане ваше, чаем, исполнено будет, о том пишем и послали к вам старого нашего [...]* [redacted] верного Шаин-агу с сею любителною грамотою и речь ему говорить приказано. И вам бы словам его верить и что вш҃е желание будет, нн҃е мы то на себя перенимаем, исполнено будет, тому б верить и вам бы прислать к нам лутчего знающего чл҃вка [redacted] посланным нашим агою вскоре вместе. Мы, выслушав ваше желание, отпустим бл҃госчасному порогу, любителнои наш друг, нн҃е вашему делу время совершену быть, тому не сумневантесь, что вш҃ему делу не совершится, а толко будет нн҃е в нш҃ем слове неправда обявитца, потом никако моих словах веры не имите. И нн҃е мы, вам, другу нш҃ему, учнем дружбу чинить, как вам годно; а посланного нашего агу отпустить бы к нам [redacted] задерживая, а [redacted] ним прислать знающего своего чл҃вка, а мы, вам, брату своему, учиним совершенную дружбу. И вам бы к нам о всем писать и ведомо учинить. Потом умнож Бг҃ любителную нш҃у дружбу.

[Текстові листа передує заголовок, складений перекладачем]: [redacted] Перевод [redacted] грамоти [redacted] турецкого писма, что писал силестрейской Сиауш паша к гетману к Богда-

* Одне [redacted] написано нерозбірливо.

ну Хмелницкому". [Наприкінці листа зазначено тією ж особою]: „У грамоты на поле [illegible] печати написано: „Селистрейской наместник Сиауш паша".

РГАДА в Москве, ф. 89, оп. 1, 1657 г., № 2, с. 1—3. Тогочасний переклад російською мовою.

№ 7

1658, після 18 лютого. Сурен.— Лист Карач-бея до гетьмана України Івана Виговського з повідомленням про висилання йому на допомогу війська на чолі з Сефер-Гіреєм

Mnie wielce m[o]ści p[anie] hetmanie Wojsk Zaporoskich, mój m[o]ści panie i bracie!

Zdrowia dobrego z szczęściem wszelakim od P[ana] Boga Wszechmogącego zaziwać życzymy. Ja sam z łaski Bożej szczęśliwie dojachawszy do chana jeo m[o]ści, pana mego, wszelaka życzliwość w[aszej] m[ości] m[o]ści pana opowiedziałem chanowi jeo m[o]ści, który przeciwko niemu i wszystkim nam [?] pokazywać zawsze raczycie. Co strony posiłków, w[aszej] m[ości] m[o]ści pana bardzo dobrze i skromności wszelakiej przestrzegające, zysłał chan jeo m[o]ść, jako z szerem bejem, tak też i nuradyn sołtanem, zosobna do Czerkies, Kabartej, Komuku, Tamanu, Mintanu, Jamansuja wysłał Sefer Gierej sołtana, aby on z temi wszystkimi ordami prosto w Moskwe poszedł. To też oznymuje w[aszej] m[o]ści m[o]ści panu, iż ordy kałmuckie, które w przyjaźni zostają i pod posłuszeństwem chana jeo m[o]ść, wysły od Edelu wody[4] dnia 18 February do Moskwy za rozkazaniem chana jeo m[o]ści. Wizier [?] jeo m[o]ść turecki przysłał z tym do chana jeo mści ciauszów swoich, iż Mułtanów i Wołochów daje w ręce, aby zarówno z nami do Moskwy sły. Nie szczeroś się więcej, posłaniec o wszystkim ustnie opowie, a na ten czas nie bawiąc dalszym pisaniem, w[aszej] m[ości] m[o]ści pana tym moje pasanie, kończe, aby P[an] Bóg pomnażał wszelkie pomnożenie i na długie lata zdrowia w[aszej] m[ości] m[o]ści pana.

Dan z Surenu[5].

W[aszej] m. m. m[o]ś[ci] pana wszego dobra życzliwy brat i służyć gotow Karaś bij.

[Адреса]: „Mnie wielce m[o]ści panu i bratu jego m[o]ści, panu Janowi Wyhowskiemu, hetmanowi Wojsk Zaporoskich, bratu i p[rzyjacie]lowi naszemu".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 415. Оригінал.

№ 8

1659, не раніше кінця жовтня.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до колишнього гетьмана України Івана Виговського з обіцянкою надати військову допомогу

Wielmożny wojewoda kijowski, przyjacielu nasz!

Zdrowia dobrego z szczęściem wszelakim od P[ana] Boga Wszechmogącego zaziwać życzym. Z listu waszego, także i posłańca, wszystko zrozumieli i na kożdą rzecz replikę dali. Co się tknie przyjaźni z wami, prawda, że my byli,

jako wam, tak i Wojsku Zaporowskiemu, przysięgli i wi [?] także z swojej strone nie tylko nam, ale i Krymowi naszemu przysięgli bydz przyjacielem naszym przyjacielem, a nieprzyjacielem zaś nieprzyjacielu. Oświadczaią nam zawsze przez listy swoje i poslańcow, że jakoś my przysięgli, na tym stojeć będziemy. Pirsza przysięgliśmy Królowi jego M[oś]ci polskiemu bydz zyczliwemy poddanemi, z Krymem w przyjaźni, z Moskwą — w nieprzyjaźni. Trudno nam na nich następować, nie widziawszy i nie słychawszy pewnych rzeczy. O co się bardzo pytamy; gdyż mamy troche uszczerpku, że hetmana nowego sobie obrali[6] sine scitu naszego i Kr[ólewskiej] J[ego] M[oś]ci; łecz gdy kozacy nie życzliwi będą, będziecie o tym wiedzieć za pietnaście dni, przetoż wojska polskie tu, koło Kamieńca, poblizu nas niechaj do czasu pewnego stoią. Gdy to trzeba będzie, ruszemy się, boś my już i konie kazali karmić po ordach. Strony małżonki waszej[7], pisaliśmy do kozaków, aby była wolno puszczona ze wszystkimi dobrami swemi. Co szrzej opowie posłaniec wasz. Z tym was P[anu] Bogu oddajemi.

Wam wszego dobra życzliwy przyjaciel Mechmet Gieraj chan.

[Адреса]: „Wielmożnemu Janowi Wyhowskiemu, wojewodzie kijowskiemu, hetmanowi Jego K[rólewskiej] M[o]ści, staroście czyhyrińskiemu, p[rzyjacie]lowi i towarzyszowi naszemu“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 318. Оригінал, засвідчений особистою печаткою хана.

№ [redacted]

1659, до 20 листопада. Ромни.— Лист Субхан Гази-аги до князя Богуслава Радзивіла [redacted] вимогою викупити обіцяну заставу

Jaśnie oświęcone książe Radziwiłł[8], m[oś]ci panie i panie!

Za podaną okazią umiśliłem, abym przez te pisanie moje nawiedził dobrze zdrowie w[aszej] m[ości] m[ości] pana i brata, którego życze na długie lata. Wielce się dziwuję waszej książęcej m[o]ści, że wasza książęcia m[o]ść rzykszy mi słowo jedne nie odmieniać [?] raczysz i te zastawę okupić nie chcesz, [redacted] nie wiem, co [redacted] przyczyna, że jednej wiadomości od waszej książęcej m[o]śc[i] nie mam; tedy chciał* bym sie upomnieć przez te pisanie moje strony tej przyobicanej sumy za siebie i o zastawie tyło prosze, abyś mi wasza książęca mość ostatniej opowiedział lub przez pisanie, lub też przez kogo declaratiej; jeżeli by wasza książęca mość te zastawę miał wykupić; [to] bardzo dobrze, [redacted] jeżeliby też nie, tedy ja muszę [redacted] m[o]ściwej waszej książęcej m[ości] inaczej postąpić.

Do tego czasu jeszcze ziedzi, jako pan, ale potym prętko będzie dz[w]igał kamienie, tedy to będzie szpeciło waszej książęciej m[o]śc[i]. A druga za przyczyną króla jego m[ości] podelam [?] chcę onego wyswobodzić wasza książęcia m[ość] [redacted] tą [?] nawięcej, żeby to, co należało chanowie jego m[ości], proszę, abyś wasza książęcia mość wybił to sobie [redacted] głowy, dają [??] dobro moje, ani czyje insze, tedy rozumiem o waszej książęcej m[ości], że wasza książęcia m[ość] mnie, że jako bratu, w słowie prętko się stawisz, trzymaio. O tej dobrze i lepiej

* Написано двічі.

siebie wasza książęcia m[ość] sławy sobie raczysz, niżeli tako sume. Przy tym się miłości braterskiej oddaję.

Dat[to] z Rumna.

Waszej książęciej m[ości] życzliwy brat Subhangazy Aga.

[Адреса]: „Jasnie oswięconemu książęciu jego m[oś]c[i] Bogusławowi Radziwiłłowi, memu m[ości] p[anu] i bratu pilnie należy".

[Нижче запис іншою рукою]: „Oddany przez p[ana] Berlińskiego w Królewcu d[nia] 20 Novembris A. 1659".

AGAD w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, oddz. V, N 15286. Оригінал, засвідчений особистою печаткою Субхан Гази-аги.

№ 10

1660, 7 грудня. Бахчисарай.— Лист-супліка представників кримського католицького єпископату до невідомої особи з проханням поклопотатися перед папою римським Олександром VII щодо затвердження новообраного біскупа Ф. Мондейда

Jaśnie wielmożny panie, p[anie] i dobrodzieju miłościwy!

Weiszyina płaczący lud, w ciężkim utrapieniu będący, które jest wiadome wszystkiemu światu, iż między takiem niewernym narodem ubogi niewolnik wiary ś[więtej] catholickiej w wielkim pohańbieniu zostawa. Przetoż częstokroc supplikowaliśmy do stolice ś[więtej] Apostolskiej, aby nam pasterza i obrońce dusz naszych przysłano, albowiem śmierci biskupa naszego ś[więtej] pamięci j[ego] m[ości] w[elebnego] Macieja Miastkowskiego, zakonu Dominika świętego, którego śmierć nas wszystkich ciężkich nabawiła bołeści. Jednakże Bóg W[ielki], lecz naszych nie zapominając, opatrzył nas drugim pasterzem missionarzem apostolskim w[elebnym] ojcem Rajmundem Charzewskim, tegoż zakonu Dominika ś[więtego], którzy, jako dobry pasterz nie dał drapieżnym wilkam pożerać owieczki swoje, mając wszelakie staranie, nie tylko duśne, ale i ciełesne. Jecz nieużyta parka i tego nas pozbawiła opiekuna, gdy przy nawiedzaniu owieczek swoich w Baccessaraju żywot swój zapieczętował; po którego śmierci chcąć nas Bóg W[szechmogący] nawiedzić i dodać większego utrapienia i żalu, zesłał nam non pastero sed mercenarium, który nie tylko Lupor viveindo fugit, ale też i sam lupus [?] rapax factur est; a ten jest w[elebny] ojciec Vincenti Pinkielman, z urodzenia niemiec. Ten tedy po śmierci w[elebnego] ojca Rajmunda Charzewskiego wszystkie rzeczy i pieniądze bez wiadomości naszej pobrał, testament zatracił, w którym wszystko cale opisane było, jako świadczy i zeznawa spowiednik ojciec Łukasz Thokarzewski, unit kościoła Bożego i Jendżej Tuszowski, którzy przy śmierci niebożczykowskiej obecnemi byli. Ci tedy zeznawają, że pieniądzy miało bydz czerwonych 281, talerów 600, kobierców kościelnych — 2, oppona jedwabna, kilemów para, obraz cudowny Panny Przenajświętszej wielki, złotem, srebre i perłami ozdobny, i insze apparamenta kościelne; długów bardzo na kilkadziesiąt talerów po nieboszku zostało, o które ■ wielkim żalem i ledwo nie krwawim płaczem upominają się ubodzy niewolnikowie; teraz znowu, powróciwszy się bez żadnej potrzeby, ■ antepedinu suknie sobie zrobić rozkazał, ostatek apparamentów i

ksiąg, co napotrzebniejszych, z sobą zabrawszy, na Stamboł bez żadnej wiadomości odjechał, pieniądze na wykupienie dwu niewolników polskich na niemców obrócił, z których [jeden] po wykupieniu uciekł in calvinismo, ■ drugi bissurmanem został, z niewolników polskich często się urągał i ■ tego tryumfował, że kj. [?] miał mu zabraniać, aby żadnego z sobą nie brał polaka, stąd tedy mówił, iż „ja nie dla więzniów polskich, ale dla zachowania miejsca zesłany zostawam", skąd tedy miasto zbudowania nie tylko my sami, ale i bissurmani bardzo się gorszymy, a najwięcej ztąd, że do mieczetów tureckich chodzi i niektóre ceremonie ■ nimi odprawuje, przez co się w wielkie wdawa niebezpieczeństwo, bo już kilka razy zmawiali się na niego kapłani tureccy, aby go poniewolnie pobisurmanili. Nadto jeszcze ormianów niektórych publice armata manu po ulice gonił, zkąd wielkie zgorszenie i pohańbienie nasze zostawa i tego kapłana, którego z sobą w Tatarską zaprowadził ziemie, często od siebie odganiał trebu potrzebnego, jemu denegował i gdybyśmy ubodzy niewolnicy iz braciej ruch [?] sidowyxh [?] onego nie żywili, albo by nas opuścić, albo od głodu umierać by musiał. Teraz Bóg W[szechmogący] którzy do siebie wołających, nigdy nie opuści, ■ miłosierdzia swego zdarzył nam wielebnego ojca Felixa Mondieida, pisma ś[więtego] doctora, zakonu Dominika świętego, którego widać żarliwość w wierze katolickiej, miłość przeciwko utrapionym niewolnikóm i insze świętobliwe posługi, jego wszystcy jednostajnim głodem onegośmy sobie ■ pasterza i biskupa obrali, upraszając pokornie, aby ten ciężar dla miłości Boskiej i poczechy naszej na się przyjąć taczył. Co on wszystko na wolu Bosku i na majestat jego składając, znowu na zadanie nasze do stolice ś[więtej] Apostolskiej powraca, zostawiwszy na miejscu swoim w[elebnogo] ojca Benedicta Stephanowicza, tegoż zakonu kapłana bogobojnego i świętobliwego żywota [...]* swojego, którego on z swojej własnej prowiziej vivendo [?] i inszemi potrzebami opatrzył. Przetoż uniżenie upraszamy w[aszej] m[ości] m[ości] p[ana] i dobrodzieja naszego miłościwego, abyś za tem pasterzem naszym od nas obranym, do ojca świętego[15] napisać raczył, aby nasza intentia skuteczna została. A my za to przed P[anem] Bogiem póki duch w ciele naszym zostawać będzie, za dobrze zdrowie w[aszej] m[ości] pana naszego miłoserd[n]ego prosić powinni będziemy, aby tu szczęśliwym zażywając czasów, fortunnego w królewstwie niebieskim dostąpił terminu.

Dat [z] Bachcessaraj die 7 ma mense Decemb[ris] Anno d[omi]ni 1660.

Wilmożności w[aszej] m[ości] m[o]ści p[ana] i dobrodzieja bogomodlie najniegodniej fr[atres] benedictus kapłanowie, vikary i [...]** missionarze

Jan Sokolnicky
Andreas Sartoris
Gubski [?] Giergi
Albertus Olszowski
Jan Czilski
Mularz Valenty
Simon Łełowski
Symon Janczyński
Kazymyr Polak

Sebostian Ałexander Tyszka
Jan Wierzbowski
Stanisław Juzbuszowski
Jacek Alpek [?], m[anu] p[ro]pria.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 13, ark. 1—3. Оригінал.

* Одне слово написано нерозбірливо.
** Одне слово не прочитано.

№ 11

1661, 8 січня. Бахчисарай.— Проїжджий лист візира Кримського ханства Сефер Кази-аги до коронного канцлера Миколи Пражмовського з проханням безперешкодного пропуску через Польщу кримського посла до імператора Священної Римської імперії

Jaśnie wielmożny m[o]ści kancłerzu koronny[9], mój wielce m[o]ści p[anie] i p[rzyjaciel]u!

Wysyłając han jeo m[o]ść, pan mój, posłańca swego do czesarza jeo m[o]ści chrześciańskiego z przyjaznią. Upraszamy za tymże posłańcem, aby on był bespiecznie z rozkazania naszego przez państwa wasze przeprowadzony z przydaniem posłańcow, za którą przyjaźń powinni będziemy wam, brata naszego, zasłużyć.

Dan w Bakcysaraju 8 Januari.

W[aszej] ks[iążęcej] m[o]ści bratu naszemu wszego dobra życzliwy przy[jacie]l Sefer Kazy Aga, wezyr.

[Адреса]: „Jaśnie wielmożnemu i wielebnemu w Chrystusie księdzu Mikołajowi Prażmowskiemu, biskupowi łuckiemu, najwyższemu kanclerzowi Korony Polskiej, opactwa seciechowskiego administratorowi, proboszczowi krakowskiemu, przyjacielowi naszemu pilnie".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 108. Оригінал, засвідчений особистою печаткою Сефер Кази-аги.

№ 12

1661, 12 січня [?]. Перекоп.— Лист перекопського мурзи Карач-бея до гетьмана України Юрія Хмельницького з пропозицією союзу, який був між Україною і Кримським ханством в часи Богдана Хмельницького

Jaśnie wielmożny M[oś]ciwy Panie hetmanie Chmielnicki, mój M[oś]ciwy Panie, przyjacielu i bracie!

Także nie przypominając pułkowników, atamanów i wszystkiemu Wojsku Zaporoskiemu pokłon mój posiłam.

Zdrowia dobrego w[aszej] m[ości], memu m[o]ściwemu panu, od Pana Boga uprzejmie zażywać zyczę. List, który w[aszej] m[ości], mój m[iłości]wy pan, do mnie raczył pisać, wyrozumiałem o wszystki[m] i ustnie rozmowę tołmacza w[aszej] m[ości] o wszystkim oświadczył, tylko dziwuje się temu, że nie jednej rzeczy się trzymacie, nie tak, jak ojciec w[aszej] m[ości] poczynał statecznie, a w[aszej] m[ości] to do polakum i z Moskwą nakłanialiś. Ale wiedz o tym dobrze, że to będzie zgorszenie w[aszej] m[ości], meo m[oś]ciweo pana. Ale jabym radził w[aszej] m[ości] a jeżeby [?] się chana je mości obiema rękami trzymać; do polaków choć przedasz się, tedy zginesz, i choć do Moskwy, tam także zginiesz. A przy wojsku krymskim lepiej by zostawać. Ja

jestem bratem, jak ojcu w[aszej] m[ości], tak i w[aszej] m[ości], nie zle radzę, choć słuchaj, choć nie słuchaj.

Za tym Panu Bogu w[aszej] m[ości] polecam.

Dat z Perekopu d[nia] 12 [...]* 1661.

W[aszej] m[ości] memu m[i]łościwe[mu] panu cale życzliwy brat Karacz bej, wojewoda perekopski.

[Адреса]: „Jaśnie wielmożnemu memu wielce miłościwemu panu hetmanowi Chmielnickiemu oddać należy".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 297. Оригінал, засвідчений на конверті особистою печаткою Карач-бея.

№ 13

1661 р., 15 червня. Бахчисарай.— Проїжджий лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира з проханням безперешкодного пропуску через його державу кримського посла до Данії

Najaśniejszy królu polski, bracie nasz!

Wysiłając my z przyjaźnią posła naszego, to jest Dział Achmet beja, do króla jeo m[o]ści Duńskiego, przyczyniamy się [illegible] tym posłańcem naszym, aby on przez** państwa w[aszej] kr[ólewskiej] m[o]ści, brata naszego z przydaniem poslańcow był dobrowolnie przecz prowadzony aż na granicy, w czym nie wątpiemy, iż doznam życzliwej przyjaźny w[aszej] kr[ólewskiej] m[o]ści, za którą my też zawsze powinni będziemy. Przy tym zdrowia dobrego i wszelakich szcześliwości w[aszej] kr[ólewskiej] m[o]ści bratu naszemu, od P[ana] Boga zażywać życzemy.

Dat w Bakcysaraju 15 Junua.

W[aszej] kr[ólewskiej] m[o]ści wszego dobrą życzliwy przyjaciel Mechmet Gieraj chan.

[Адреса]: „Najaśniejszemu i niezwyciężonemu monarsze Janowi Kazimierzowi z Bożej łaski królowi polskiemu, wielkiemu książęciu litewskiemu, ruskiemu, pruskiemu, mazowieckiemu, żmudzkiemu, inflanskiemu, smołeńskiemu, czernihowskiemu [illegible] szwedzkiemu, gotskiemu, wandalskiemu, dziedzicznemu królowi, bratu i przyjacielowi naszemu".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 109. Оригінал, засвідчений особистою печаткою хана.

---

* Назва місяця незрозуміла.

** В тексті помилково „bez".

№ 14

1665. Бахчисарай.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до гетьмана Правобережної України Павла Тетері [?] з повідомленням про надання воєнної допомоги

Hetmanie zaporozki, przyjacielu nasz!

Strony dla lepszego podzwignienia Ukrainy naznaczyliśmy ordy wszystkie nahajskie, co nadzieja w Bogu, że pewnie stana tam, gdzie potrzeba będzie około dni trzydziestu; i wszystkie insze ordy nasze zostające za temiż wpredze ordinować umyśliliśmy, dość czyniać poprzsieżonej przyjaźni naszej; i odsiecz przeciwko nieprzyjaciolów waszym, ponieważ na tym zasadzamy ustawicznie staranie nasze. Także i po tobie, przyjacielu naszym, tego sie spodziewamy, że nam takiej że przyjaźni dotrzymać zechcesz. Któremu my zdrowie i wszelakich szczęśliwości, zwyciężstw nad nieprzyjacioły zobopolnemi zażywać od Pana Boga życzemy.

Dan z Bakcysaraja A[nn]o 1665.

Wam życzliwy przyjaciel Mechmet Gierej chan ord wielkich.

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 3036, s. 431. Копія польською мовою.

№ 15

1666, після 13 червня. Перекоп.— Лист Іслам-аги, візира кримського хана Адиль-Гірея до гетьмана Петра Дорошенка з повідомленням про скинення хана Мухамед-Гірея IV і поставлення нового хана

Hetmanie zaporowsky, przyjacielu nasz!

Gdyż Mechmet Geraj chan, będąc znecony z chanstwa krymskiego, tedy jest zesłany na chanstwo Adil Geraj chan[10], a ja wezerem jest. Racz wiedzieć o tym dobrze, że sławnej pamięci ojciec mój, Sefer Kazy aga, bardzo był życzliwy przeciwko hetmanom i Wojska Zaporozkiego. Tedy wiedz o tym pewnie, że ja owszem będzie się starał, żeby między nami przyjaźń na wieky wiecznie nie rozerwana była. Wiedz o tym pewnie, choc by mi się kto inszy przyjacieliem znachodziłby i złotem osipał, tedy uchowaj Boże, ale z tobą i z Wojskiem Zaporozkim, że wszystko chęcią moją w przyjaźni mojej zostawać i zostaie. Wiedz o tym pewnie, że ten chan jest zacny monarcha i w czym będziesz potrzebował, zawsze będziesz miał gotowego. Bo to jest brat Szyn Gereja sołtana[11]. Wiedz że o tym pewnie, że osowicie przyjacielem wam, tylko, żebyś sam był do tego powodem i do chana Jego M[o]ści, posłów swoich przysyłał co i naprędzej i przyjaźnią swoją odzywając się przeciwko chanowi Jego M[o]śc[i]. Z tym sie z przyjaźnią moją oddaję.

Z Perekopu, Anno 1666.

Wam życzliwy przyjaciel Isłam aga w[izyr] o[rd] k[rymskich].

[На звороті [redacted] два записи, зроблені копіїстом]: „Kopija listu Asłam agi, wizyra ord krymskich"; „Kopia listu od Isłam agi, wizyra nowego Adyl Gereja hana krymskiego do Doroszenka, het[mana] zapor[ożskiego] pisany 1666".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 17. Копія.

№ 16

1666 [?], до 14 грудня.— Лист кримського султана (можливо, султан-калги) до гетьмана Правобережної України П. Дорошенка [?] з пропозицією виступу проти Польщі

Hetmanie zaporowski!

Czego siedzisz, a że nie widzisz krzywd tak wielkich ludzi ubogich? Jak z języka pojmanego zrozumiał, że w Polscze znowu niezgoda: królowa[12] syna marszałkowego zabić kazała, wojsko się wraca do Polski, [redacted] chorąży koronny tylko idzie tu do nas, co lepiej wyrozumiesz z kozaków pułku kalnickiego.

[Текстові листа передує заголовок, зроблений копіїстом]: „Kopia listu w Kalnik prz[ysłanego] [?] de data 14 9-bris od sołtana do pana hetmana zapor[ożskiego], który dał dla przestrogi Jego M[ości] panu Tarnowskiemu".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 46. Копія.

№ 17

1666. Перекоп.— Лист кримського султана Крим-Гірея до полковників і старшини Війська Запорізького з пропозицією бути [redacted] союзі

Pułkownikowi i wszytka starszyna i gromado Wojska Zaporozkiego.
Przyjacielie nasze!

Gdzie się ja odzywam [redacted] przyjaźnią moją przeciwko wam i Wojsku Zaporowskiemu, jako za dawnych czasów w przyjaźni zostawali, jak za niebożczyka Szyn Gerej sołtana i Słam Gereja chana i Mechmet Geran chana [redacted] Wojskiem Zaporozkim, jako za hetmana Chmielnickiego, tak i dopiero zyczymi i możem lepiej, żebyśmy w przyjaźni lepszej zostawali i na nieprzyjaciela waszego i naszego zajedno wojewali, w czym więcej ustnie poseł nasz i ten kozak umański, co się powrocił do was, o wszystkim doskonale opowi. Z tym się z przyjaźnią moją oddaje. Z Perekopu.

Wam życzliwy przyjaciel Krim Gerej sołtan wielkich ord krymskich.

[Текстові передують записи, зроблені копіїстом]: „Kopia listu Krim Gereja, sołtana ord krymskich"; „Kopia listu z tego Krym Gereja sołtana pisano do Wojska Zaporowskiego. 1666".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 16. Копія.

№ 18

1666, після 13 червня. Бахчисарай.— Проїжджий лист кримського хана Адиль-Гірея до короля Речі Посполитої Яна Казимира з проханням безперешкодного пропуску через його державу кримського посла до Данії

Najaśniejszy królu polski, bracie nasz!

U P[ana] Boga zdrowia dobrego szczęścia wszelakim w[aszej] K[rólewskiej] m[o]ści, bratu naszemu, uprzejmnie życzymy. Znosząjąć się przodkowie nasi i przyjaźń oznajmując postronnym monarchom i my tymże torem idąc, stanowszy na stolicy chaństwa naszego, umyslnie posyłamy posła do króla jeo m[o]ści duńskiego z przyjaźnią. I to oznajmując, że my z królem jeo m[o]ści polskim, bratem naszym, jako i prodkowie nasi w tymże, в nie inszym braterstwie dożewotnie zostawać chcemy i życzemy. Upraszając w[aszej] K[rólewskiej] m[o]ści, brata naszego i przyczyniając się, z przydaniem człeka jednego abo dwych, by onemu przez* państwa w[aszej] K[rólewskiej] m[o]ści, brata naszego, był przejazd bezpieczny. Za doznany i my też nagdy nie zaniechamy któremu powtornie zdrowia i wszelakich szczęśliwości życzemy od Pana Boga.

Dan w Bakczysaraju Anno D[om]ni 1666.

W[aszej] K[rólewskiej] m[o]ści wszego dobra życzliwy brat Adyl Gierej, chan ord wielkich.

[Адреса]: „Najaśniejszemu i niezwyciężonemu monarsze Janowi Kazimierzowi z Bożej łaski królowi polskiemu, wielkiemu książęciu litewskiemu, ruskiemu, pruskiemu, mazowieckiemu, żmudzkiemu, inflandskiemu, smoleńskiemu, czerniechowskiemu a szwedzkiemu, gottskiemu, wandalskiemu, dziedzicznemu królowi, bratu i p[rzyjacie]lowi naszemu".

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 11. Оригінал, засвідчений особистою печаткою хана.

№ 19

1668, 16 квітня. Акмечеть.— Лист кримського калги-султана Крим-Гірея до великого коронного маршалка про обмін посольствами між Кримом і Річчю Посполитою, визволення частини полонених, а також про прибуття українського посольства, яке прагнуло відновити союз з ханством

Wielmożny marszałku koronny wielki, przyjacielu nasz!

Powrociwszy Dedesz Aga, poseł nasz, jako z listów, tak też i [z] onego samego, wszystko dostatecznie zrozumieli, cokolwiek my postanowili ze wszystkiemi sołtanami, murzami, bejami i agami. Tegośmy dołożyli, by niewolnicy wszyscy byli odpuszczeni. Te postanowione traktaty usłyszawszy,

* В тексті помилково „bez".

chan jegomość, brat nasz, z tego był barzo pocieszny, co to wam był oznajmił przez* posła swego Alie Agę; przez którego na znak przyjaźni przy Nonebowskim [?] i kilka niewolników odpuszczono, możecie stąd oczywistą przyjaźn naszą poznawać. Jakoż i teraz nieco niewolników przy Dedesz Adze bez Piotrowica odsyłany. Strony zaś pozostałych, rozkazał surowie chan jego mość, brat nasz, by nie byli nigdzie zaprzedawani, na tym przysięgi potwierdził chan jego mość w oczach tam zostających rezydentów Dedes Agi i Piotrowica płon wszyskim płen niewolników zaś nieprzyjaciołam zostawać, o czym wam wszystko będzie wiadomo z posłów, jako naszego, tak też i waszego. Wprawdzie, żeby i teraz wszystkich waszych niewolników oddano było, jednakże dla długi zabawy posłów nie mogło się tak prędko teraz stać. Co strony zaś zwyczajnych upominków chanowi jego mości, one nam bywszy przysłane przy posłe wasze[m] wszystkich odpuścić umyślili i we wszystkim nas doznawać będziecie, P[rzyjacie]li [?] moy tam u nas zostający, resydenci, ustnie to nam opowiadali, honor [?] nasz traktując z ordami, że tylko upominki mają bydz oddane od tego dnia, w którym traktaty stanęli. Lecz te dwie państw, zostawując z sobą czasem w przyjaźni i nieprzyjaźni, potym między sobą pokój postanowiwszy, po staremusz nam zatrzymane podarunki oddawano; tedyż i teraz za wiele lat bywszy zatrzymane, o przysłanie onych upraszamy, czyniąc to dla przyjaźni gruntowniejszej z wami. A która sie szkoda stała bez Nuradyn sołtana w państwach waszych, tego po nas potrzebować winnego, ze wszedszy skarali, czyniąc my inkwizycią, nie pokazało się to na sołtana albo [?] i murze, beja i Batersza murze nie byli karani, że się to pokazało na Isłama [...]** łoczyra chana jego m[o]ści, że to z jego było naprawy. Kazał chan jego m[o]ści [...] Zadnieprze bywszy, w waszym poddaństwie, z onego się wyłamawszy, uda [...] li pod Moskwę. Teraz ich poseł do nas przybywszy, to nam opowiedział, że [...]** i od Moskwy odstąpili, życząc sobie przyjaźny z Krymem, jako i przed tym [...]**. Onym respons taki iz przydaniem posłańca od chana jego m[o]ści, byście ta [...]** jego przyrodzonego za pana wiedzieli, oddając jemu posłuszeństwo, gdy [...] to pewna, czego będziecie potrzebować, otrzymacie. Co tedy od nich za wiad[omość] przydzie, oznajmić nie omieszkamy. Za jednym razem i my onym niedowierza [...]; życzymy wam tego, by się to tak stać mogło; co nadzieja w Bogu, że się to stanie i my byśmy radzi, by też i nam przyjaźń pokazowali, by już jako państwo wasze, tak też i nasze za pokojem zostawało. O przędko odprawę Dedes Agi z podarkami i z przydaniem posła od was potrzebujemy. Za wszymisz [?] niewolnikami Dedes Aga cokolwiek imieniem chana jeo m[o]ści i nas wszystkich tobie opowiadał, onemu we wszystkiem wiarę dać. Któremu po wtóre zdrowia dobrego od P[ana] Boga życzymy.

W Achmececie 16 Aprala Anno 1668.

Wam życzliwy przy[jaciel] Krym Gierej, kałga so[łtan][13].

[На звороті запис, зроблений іншою рукою]: „Krym Gierej kałgan sołtan 16 April 1660-o“.

AGAD w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, oddz. V, N 7862. Оригінал, засвідчений особистою печаткою кримського калги-султана.

* В тексті помилково „bez“.

** Тут пошкоджено невеликі фрагменти тексту.

№ 20

1678—1684.— Проїжджий лист кримського хана Мурад-Гірея, адресований королеві Речі Посполитої Янові Казимиру, про вільний пропуск у Данію посла Крим Гірея-аги

Wszystkiemu ze swojej ziemi nad chrześcianami, który jest najzwierchniejszy nad niemi, kochanemu wdzięcznemu przyjacielowi naszemu, królowi polskiemu do rąk oddać należy.

Chwała Bogu jedynemu, że nikt nie jest jemu podobny, jako Bóg jedyny Wszechmogący nad nami wszystkiemi i nikt nie jest jemu równy. A nasz ostatni Prorok Machmet Mustafa i naród jego jest błogosławiony i jest Pan Bóg od nich kontent i sądnego dnia ma nas zbawić.

Ja jestem han na stolicy krymskiej i ulug ordyńskij i deszt-y-kypczayski i tanczaski i czerkaski i bez liczby nogajski nad wszystkiemi tatarami jestem Murat Gierej han, że posyłam sługę, jako posła, Krym Gazy Agę i jesli, da Pan Bóg, do Waszej strony w dobrym zdrowiu przyjedzie, proszę, aby przy nim przewodnika dano, jako jest zwyczaj, i, nie bawiąc go, do Daniej coprędzej onegoż odsyłać. Bądzcie zdrowi. W ostatku Panu Bogu was oddaje.

Murat Gerej han.

[Текстові передує заголовок, зроблений копїїстом]: „Kopia listu od hana krymskiego do najaśniejszego króla jego m[o]ś[ci]".

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 3036, s. 484. Копія.

№ 21

1678—1684.— Проїжджий лист кримського хана Мурад-Гірея, адресований коронному канцлерові Янові Лещинському, про вільний пропуск у Данію посла Крим Гірея-аги

Jeśli da Pan Bóg, miłosnemu narodu Messiaszowego koronnemu kancłerzowi[14] ludu Jezusowego oddać należy.

Miłośny narodu Messyaszowego senatorze wielmożny, ludu Jezusowego kancłerzu koronny, zyczliwej i przyjaźny wierze naszej tureckiej!

Oddaje w[aszej] m[oś]c[i] przyjaźny pokłon mój i oznajmuje temi listami mojemi, że posłałem sługę swego Krym Gazy Agę do Daniej, jako posła i tedy, da Pan Bóg, jeżeli zdrów przyjedzie do waszej strony, proszę w[aszej] m[oś]c[i], proś w[aszej] m[oś]c[i] króla j[ego] m[oś]c[i], żeby go co najprędziej odprawić chciał. O to tylko prosze, a w ostatku bądzcie zdrowi. Panu Bogu was oddaje.

Murat Gazy, han.

[Текстові листа передує заголовок, зроблений копїїстом]: „Kopia listu od hana krymskiego do Jaśnie wielmożnego jeo m[o]ści pana kancłerza wielkiego koronnego".

[Зверху дописано іншою рукою]: „Han tatarski prosi kancłerza o paszport dla posła jego, do Daniej posłanego".

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 3036, s. 485. Копія.

ДОДАТОК [redacted]

РЕГЕСТИ Й СКОРОЧЕНІ ВИТЯГИ

№ 22

1659, після 9 липня. З-під Путивля.— Лист великого візира Кримського ханства Сефер Кази-аги до коронного канцлера Речі Посполитої Миколи Пражмовсъкого

Після привітань сповіщається про відправлення до Пражмовського посла Сулеймана-аги. Вже десять разів просимо про допомогу. Тепер же, „що стосується нас, то з нас досить. Бог Всемогутній дав щастя і [ми] кількадесят тисяч кінного війська розгромили[16], взяли у полон значних бояр та князів, як-от Пожарського, Ромодановського, Андрія Васильовича Батурліна, Семена Льва [Львова.— *Ю. М.*], окольничого Петра Олексовича Скаратина та інших багато. Трубецького ж з кількомастами тисячами піхоти облегли під Самарчиком, тільки від вас допомоги виглядаємо, бо в ордах наших коні дуже змучені, не можемо [через це] чинити так, як треба. Побачивши з цього користь й порадившись [redacted] п[аном] гетьманом запорізьким, ми послали нашого посла до шведського короля[17] в наших справах, [redacted] при цьому йому теж ознаймуючи нашу приятельську зичливість“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 412. Оригінал польською мовою.

№ 23

1659. Під Путивлем.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Зміст листа майже збігається з попереднім.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 412. Оригінал польською мовою.

№ 24

1660, січня 20.— Лист короля Речі Посполитої Яна Казимира до кримського хана Мухамед-Гірея IV

Повідомляє про те, що „молодий Хмельницький, відібравши з рук вельможного Івана Виговського, київського воєводи, булаву гетьманства запорізького, котру йому цей же вельможний київський воєвода добровільно передав для заспокоєння козацьких бунтів [...]* отримавши від

* Окремі слова тексту [redacted] прочитано.

нас привілей на гетьманство [...]* знову без найменшої причини теж присягу, нам віддану, зламав, а московському цареві для підданства з козаками присягнув і як неприятель разом з Москвою на вельможного Виговського, нам вірного додержавшого і на наше польське військо наступає [...]*“

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 419. Копія польською мовою.

№ 25

1660. Сурен.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Тільки-но дійшли відомості про Україну, що вона почала значно уявнювати свої давні злості, ми зразу ж дозволили нашим ордам чинити з ними неприятельським способом. За цей короткий час [орди] вчинили велику шкоду тут біля Крилова, Корсуня, Кременчука та інших міст. Кая-бея ж нашого ми послали з кількома тисячами орди на Кам'янець, щоб з'єднавшися з вельможними гетьманами, йшов в Україну, взявши перед тим певну відомість. Нурадин-султан вирушив з полів з усіма ордами до об'єднання, стоїть у повній готовності, чекає тільки на звістку. І ми власною персоною не затримаємося вийти зі всіма, якщо це буде необхідно вельможним гетьманам. У справах же як наших, так і ваших, ми послали посла нашого, великого і значного чоловіка, до Стамбула. Про це тут не пишемо, однак [у листі] до велебного канцлера в[ашої] к[оролівської] м[ости], нашого брата, про це все ширше наказали ми написати, що й усно розповість, як уродзоний Карховський, так теж і наш посланець, котрого анітрохи не затримуючи, звольте відправити з тим, що у в[ашої] м[ости] були б за відомості. В[ашій] м[ості] здоров'я доброго і всілякого щастя від Г[оспода] Бога заживати зичимо.

Дан в Сурені.

Вам усього добра зичливий брат Мухамед-Гірей, хан великих [орд].

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 38. Оригінал, засвідчений печаткою хана.

№ 26

1662, березня 28.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Як тільки ваша королівська величність, брат наш, відбув сейм, одразу ж почалися бунти. Сірко, який залишається на Дніпрі, вийшов у кількасот коней в Україну, котру почав значно бунтувати; не завадило б, як ми й рекомендували, цих бунтівників, які залишаються на Дніпрі, спочатку

* Окремі місця тексту не прочитано.

випарувати [тобто знищити.— **Ю. М.**]. Завжди треба вважати найбільшого ворога за найбільшого. У козаків же спротив давній, коли один бунти почне, то маса до нього збирається, і от зовсім велика пожежа пустилася [redacted] Україні* [...] Ми послали Ширим-бея зі значною ордою в Україну, щоб ці свавільні купи розігнав і погромив. І ми теж хочемо туди рушити. Цей лист для безпечнішого проїзду ми пустили двома шляхами.

[Дописка]: Ми послали до коронного маршалка, щоб і він йшов на Україну, а як ні, то ми будемо мислити [тільки] про себе.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 116. Оригінал польською мовою.

№ 27

1662, червень.— Лист Суїн Кази-мурзи, сина Субхан Кази-аги до невідомої особи

Автор прямо вказує, що Субхан Кази-ага є його батьком. Згадує, що його батько був [redacted] наказу хана „у Пруссії [воював], проти шведів та пруссаків“. Тоді він узяв у полон багатьох шведських офіцерів, у тому числі генерал-майора Ізраеля, полковника Енгеля, обер-лейтенанта Коха, але тільки тепер дочекалися викупу за цих офіцерів. Справою викупу займався ґданський купець Фрідріх Ледель, якого прохав про це уряд Швеції. Суїн Кази-мурза просить від імені батька, щоб король Речі Посполитої Ян Казимир видав листа до „руських митників“, а другого листа до митників на прусському кордоні, оскільки викуп було сплачено товарами [redacted] суму 60 тисяч злотих.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 181. Оригінал польською мовою.

№ 28

1663, березня 26. „З поля“.— Лист чизувула [суджеута — ?] Кутлу Гірей-мурзи до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Йдеться про поразку московського війська. Тут відзначився Селім-Гірей, султан, який стеріг кордон протягом восьми місяців. Були відправлені кілька разів посли до Яна Казимира з надією на допомогу частини польського війська, але допомога так і [redacted] прийшла. „Отож тепер ми взяли відомість від пана Мазепи, від слуги вашого, що ви погодилися [рушити] зі своїм військом, і [redacted] теж тішимося дуже з цього приводу“. Ми дали про це знати до Кримського ханства.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 188. Оригінал польською мовою.

* Слово [redacted] прочитано.

№ 29

1663, березня 26. „З поля“.— Лист Кутлу Гірей-мурзи до коронного канцлера Миколи Пражмовського

Цей лист майже збігається з попереднім, у тому числі й згадка про Мазепу: „ [...]* ми тепер взяли відомість від пана Мазепи, слуги вашого, що ви погодилися [рушити] зі своїм військом, і ми тішимося [...]*“

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 189. Оригінал польською мовою.

№ 30

1663, квітня 15. Бахчисарай.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до гетьмана Правобережної України Павла Тетері

Дістали інформацію з ваших листів і [від] посланців, а особливо з листа Кутлу Гірея-мурзи. Зараз коні дуже худі; стоять великі води. Потім, коли коні поправляться, то ми надамо вам військову допомогу. Що стосується ногайців, щоб вони кочували у напрямку до Чигирина, то ми послали їм свого листа. Однак вони побоюються запорожців, щоб ті якої шкоди не завдали їм, так і небезпеки з боку Бугу.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 191. Оригінал польською мовою.

№ 31

1663, травня 15.— Додаток до листа ханського писаря Цегельського (Ісдам-аги) до коронного канцлера Миколи Пражмовського

Була генеральна рада у Криму. Турецький султан прислав свого значного пашу, щоб хан з ордою рушив до Угорщини. Знову до Перекопу прибули три посланці щодо війська. Хан посилає [до Угорщини] 20 тисяч білгородської орди, а гетьману Війська Запорізького — теж 20 тисяч орди. Татари порубали 200 калмиків, відняли у них усю здобич, котру взяли біля Перекопу. „Отаман на ім'я Яцько, котрий залишається в Запоріжжі, уклав угоду щодо інших калмиків, щоб їхніх чотириста кінних з ними в Україну пішли під Чигирин. Це вони й вчинили, з'єднавшися з вісьмома сотнями козаків, пішли [під Чигирин]“. Нема звісток, що там тепер робиться. Зичать собі, аби з'єдналися з барабашами, а опанувавши Чигирин, обрали з-поміж себе іншого гетьмана, зичливого до московської сторони. Ці партії всі московської орієнтації. Писав я від імені хана й Сефер Кази-аги до П. Тетері, щоб зовсім не вірив запорожцям [?], бо між зичливими є й маса незичливих. Знай про те, що деякі незичливі з Війська Запорізького таємно трактують з барабашами про зміну гетьмана П[авла] Тетері. Це я йому ознайомив, знаючи його як зичливого,

* Окремі слова тексту не прочитано.

щоб він про себе дбав і вжив запобіжних заходів, бо різні язики про ці наміри [проти Тетері] говорять.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 199. Оригінал польською мовою.

№ 32

1663, червня 11. Бахчисарай.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Лист присвячено молдавським справам. Є важлива звістка про діяльність кримської розвідки проти Туреччини: „[я] послав кількох своїх шпигунів до турецького війська, однак, спостерігши це, візир Азем наказав їх стратити [...]“

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 207. Копія польською мовою.

№ 33

1664, березня 28. Бахчисарай.— Лист посла Речі Посполитої у Криму Яна Стадницького до коронного канцлера Миколи Пражмовського

Хан вже послав орди згідно з листами його королівської величности, але прийшла неприємна новина, і тому ці орди хан послав [redacted] Ширим-беєм [redacted] Україну [близько 30 тисяч], „бо Сірко, вийшовши з Дніпра, бунтує Україну. Цю відомість отримали [redacted] різних сторін, і я поспішаю до вашої королівської величности“.

Мене хан затримав до першої звістки. Якщо треба буде більших орд для розгрому сваволі, то й сам хан вийде і мене візьме зі собою у похід. А коли досить орди, то він залишиться, [redacted] мене [redacted] кількома сотнями людей відправить до тієї орди, що буде залишатися [redacted] Україні.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 219. Копія польською мовою.

№ 34

1666, березня 8. Бахчисарай.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до „гетьмана Запорізького“ Петра Дорошенка [?] [redacted] обіцянкою повернути взятий мурзами ясир, зі скаргою про відіслання козацького війська на допомогу молдавському господареві Костянтину

Після привітання хан сповіщає про отримання листа від адресата, [redacted] котрому була скарга на ногайських людей, які брали в неволю людей [redacted] Україні. Хан зазначає, що від своїх людей він ще не дістав відповідної звістки, бо, по-перше, велика відстань, [redacted] по-друге, „між нашими ордами [redacted] багато свавільних“. Згадуєте ви, що Мехмет-Гірей султан, позабирав

багато ваших невинних людей, то ми заради приязні стримуємо таких і шлемо їм грізні листи, щоб з Військом Запорізьким у всьому стриманіше поводилися. Призначили ми кільканадцять яничарів наших, аби вони збирали [ваших людей у ногайських ордах], а свавільників на очах ваших представників будемо смертю карати. Для відбирання невільників й майна ми призначали ваших людей до ногайських орд, нам треба [арештувати] тих, котрі важилися чинити свавільні дії, незважаючи на наш наказ. Наш посол Арслан-ага до вас пішов, і думаємо, що він і зараз у вас. Ми ж наказали Мехмет-султану і Суппан Кази [азі], аби були стриманішими, ваші ясирі, хоч би їх багато було у них з іншими добрами, щоб повернули. Волоську державу, що у підданстві турецькому султанові, ви потурбували [?]. Ви Костянтину [господареві] дали кілька тисяч козаків і послали до Волох, щоб здобував, а кілька з них потрапили в полон до нашого воєводи білгородського. Так повідали [полонені], що нас гетьман призначив воєводі Костянтину до Волох, і ми силу шкод наробили в Яссах, набрали скарбу кільканадцять тисяч. А це є шкодою самому турецькому султанові, ніхто тому не вірить, що між Військом Запорізьким і Кримом була приязнь. Навіщо ви дали військо Костянтину?

Ми й перед цим писали, щоб нам був відданий до султана [Костянтин]. Нашого посла посилаємо, аби султан йому [Костянтину] його вчинок пробачив, щоб він залишився у державі Волоській.

[Цидула]: „До вас і Війська Запорізького послав посла з наших близьких, Дедеш-агу. Просимо, щоб Костянтин, воєвода, був нам відданий, вже кілька разів про це просимо“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 79. Копія польською мовою.

№ 35

1713, лютого 6. Каушани.— Лист кримського хана Девлет-Гірея II до Війська Запорізького

Висловлює своє невдоволення діями запорожців, котрі взяли в полон важливого „язика“, якогось Тишка, але не доставили його до хана. Якщо в майбутньому візьмете ще московського „язика“, то не до Січі, але до свого запорізького гетьмана [П. Орлика] і до хана треба якнайшвидше прислати. Зараз посилайте на три сторони від Дніпра роз'їзди за „язиком“, так потрібним гетьманові й нам.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 105/1. Копія польською мовою.

ПРИМІТКИ

1. Сиґізмунд-Авґуст (1520—1572) — король польський і великий князь литовський з 1548 р., співправитель з 1530 р. Відіграв важливу роль в укладенні Люблінської унії 1569 р., ставши після цього першим королем Речі Посполитої.

2. Тут мається на увазі Іван Грозний (1530—1584), великий московський князь з 1533 р., цар — з 1547 р. У роки його панування було чотири потужних походи на Московську державу військ Кримського ханства (кінець 1555 р., кінець 1564 р., весна—осінь 1569 р., кінець травня 1571 р.). Напередодні одного з них (можливо, напередодні походу 1571 р., коли було взято й спалено Москву), написано цього листа Девлет-Гірея I.

3. Важко сказати, про якого саме гетьмана йдеться. Оскільки згадується про допомогу запорожців Шахін-Гірею, а це було 1625 р., то можна припустити, що цей лист був адресований Джанібек-Гіреєм Михайлові Дорошенкові. Якщо ж взяти до уваги, що Джанібек іменує себе ханом, то не виключено, що листа було написано після захоплення Джанібек-Гіреєм престолу і загибелі М. Дорошенка в Криму 1627 р. Однак після смерти М. Дорошенка у запорожців виникло певне двовладдя: старшина віддавала перевагу Григорію Чорному, а „чернь" тяжіла до Тараса Трясила.

4. Едель — вода, тобто Ітиль, або Волга.

5. Сурен або Сюрен — село за 12 км на південь від Бахчисарая, ханська резиденція у XVII ст. У цьому старовинному селі Мухамед-Гірей IV спорудив свій палац.

6. Гетьман Іван Виговський склав свої повноваження на козацькій раді в Германівці 21 (11) вересня 1659 р. Дещо пізніше, у тому ж місяці гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького (1659—1663, 1678—1681).

7. Мається на увазі друга дружина Івана Виговського Олена Стеткевич, яка під час його відставки була у Чигирині, котрий вже зайняли прихильники Юрія Хмельницького. Уже на початку жовтня 1659 р. І. Виговський почав клопотатися про визволення з полону своєї дружини, причому його перші листи з цього приводу до Яна Казимира та Миколая Пражмовського були передані через Івана Мазепу. Без сумніву, що в цій справі І. Виговський звертався і до кримського хана Мухамед-Гірея IV. Ці клопотання були успішними, і невдовзі О. Стеткевич змогла покинути Чигирин і виїхала до чоловіка.

8. Йдеться про князя Богуслава Радзивіла (1620—1669), представника одного з найбагатших і найзнаменитіших родів Речі Посполитої. Був литовським хорунжим (з 1638 р.), литовським конюшим (з 1648 р.), губернатором Пруссії (з 1657 р.), тривалий час із 1657 р. жив у Кенігсберзі.

9. Йдеться про Миколу Пражмовського (1617—1673), ксьондза, великого коронного секретаря у 1655—1658 рр., великого коронного канцлера в 1658—1666 р., луцького єпископа з 1659 р., гнезненського архиєпископа і примаса Польщі з 1666 р.

10. Початок правління Адиль-Гірея уважно розглянув у коментарі до твору Евлії Челебі Зиґмунт Абрахамович. За його підрахунками, Адиль-Гірей вперше ступив на кримську землю як хан 13 червня 1666 р. Це сталося у Кафі. Приблизно через тиждень після цього новий хан зайняв свою столицю — Бахчисарай. Очевидно, тільки після цього візир Ісламага був направлений до Перекопу (Księga podróży Ewliji Czelebiego...— S. 455).

11. Шин-Гіреєм у джерелах нерідко називався Шахін-Гірей, калга-султан.

12. Йдеться про королеву Речі Посполитої Людвіку Марію Гонзага де Невер (1611—1667), дружину короля Владислава IV (з 1646 р.), а по смерті останнього — його брата Яна Казимира (з 1649 р.). Її профранцузька політика викликала конфлікт з опозицією, яку очолив Єжи Любомирський (1616—1667), великий коронний маршалок з 1650 р., польний коронний гетьман з 1657 р. На сеймі 1664 р. Є. Любомирський був засуджений на баніцію та інфамію, позбавлений усіх посад, через що мусив утікати в Сілезію. У 1665 р. Є. Любомирський підняв рокош у Речі Посполитій, а після блискучої перемоги під Монтвами йому вдалося змусити Яна Казимира до угоди в Леґоніцах, якою відновлювався статус-кво. Звідси й чутка про наказ страти сина Єжи Любомирського Станіслава Любомирського (1642—1702), старосту списького (з 1660 р.), великого коронного маршалка (з 1676 р.).

13. Про калгу-султана Крим-Гірея відомості дуже скупі. Він був союзником П. Дорошенка, разом з яким завдав відчутних поразок військам Речі Посполитої у другій половині 60-х рр. XVII ст. Після Підгаєцької кампанії 1667 р. підписав від імени хана Підгаєцький мирний договір з Річчю Посполитою (16 жовтня 1667 р.), а українсько-польський договір було там само підписано 19 жовтня. Підгаєцькі пакти наводить у своєму творі С. Величко (Величко Самійло. Літопис.— К., 1991.— Т. 2.— С. 74—77). Саме про цей договір ідеться в наведеному листі Крим-Гірея. Згадується там і про полонених, узятих після блискучої перемоги українсько-кримського війська над польським під Браїловом 1666 р. Згідно з Підгаєцьким договором, ці невільники мали бути визволені з полону.

14. Ян Лещинський (1603—1678) — ленчицький воєвода (з 1653 р.), познанський (з 1656 р.), коронний підканцлер (з 1661 р.), коронний канцлер (з 1666 р.), краківський воєвода (з 1678 р.).

15. Йдеться про папу римського Олександра VII (1655—1667).

16. Мається на увазі Конотопська битва (початок липня 1659 р.), у результаті якої об'єднане українсько-кримське військо на чолі з гетьманом І. Виговським та кримським ханом Мухамед-Гіреєм IV розгромило московське. На полі бою полягло близько 40 тисяч царського війська, а 15 тисяч, у тому числі 50 воєвод, взято у полон. Князь Пожарський потрапив у полон і був страчений ординцями. Р. Ромодановський, однак, зумів уникнути полону, так що тут візир помиляється; неправильно також він іменує князя С. Львова, називаючи його Львом.

17. Шведським королем був тоді Карл X Ґустав, який правив у 1654—1660 рр.

ПЕРЕПИС ПОДІЛЬСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ 1659 РОКУ

17 (27) жовтня 1659 р. на генеральній козацькій раді, що відбулася в місті Переяславі, за сприяння представників московського уряду гетьманом Війська Запорозького було обрано Юрія Хмельницького. Рада також під тиском тих же представників підтвердила березневі статті 1654 р. і доповнила їх новими договірними статтями, які засвідчили наміри Росії істотно обмежити автономію України в її складі та політичні права козацької старшини[1].

18-й пункт нових статей вимагав, щоб усе населення контрольованих Військом Запорозьким територій присягнуло на вірність російському цареві. „Будет кто, — сказано в ньому, — великому государю, его царскому величеству, по святой непорочной евангельской заповеди ныне в Войске Запорожском веры не учинит [тобто не присягне на вірність. — **М. К.**]
из старшин из какого-нибудь чина или из козаков и из мещан, а сыщется про то подлинно, и тех людей по войсковому праву казнить смертью“[2].

23 жовтня (ст. ст.) 1659 р. у десять полків російські власті відрядили „дворян“ з метою „к вере приводить всяких жителей“[3]. *З результатів діяльности цих осіб зберігся лише документ, у якому йдеться про приведення до присяги в грудні того ж року населення Подільського козацького полку. Він зберігається у Російському державному архіві давніх актів у Москві*[4] *і являє собою писаний рукою однієї особи чистовий варіант з*

---

[1] Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— С. 61—80.

[2] Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел (далі — СГГД).— Москва, 1828.— Ч. 4.— С. 58; Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). Собрание 1-е.— Санкт-Петербург, 1830.— Т. I.— С. 499—500; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1863.— Т. IV: 1657—1659.— С. 269; Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками.— К., 1926.— С. 235; Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще... / Собрано и составлено через труды ... Александра Ригельмана 1785—1786 года.— Москва, 1847.— Кн. 4.— С. 38; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским.— Москва, 1858.— Ч. I: 1659—1687.— С. 6.

[3] Акты ЮЗР.— 1892.— Т. XV: 1658—1659.— С. 274. Дещо відмінний варіант цього вислову трапляється в іншому тогочасному джерелі: „всяких чинов [...] привести к вере“ (ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. I.— С. 508).

[4] Российский государственный архив древних актов в Москве (далі — РГАДА в Москве), ф. 124 (Малороссийские дела), оп. 1, 1659 г., ед. хр. 19. Коротка згадка про це джерело та його зміст наведена у: Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. CCXXXIII.— С. 410.

незначною кількістю виправлень та, можливо, вставок. З огляду на брак у ньому наприкінці підпису (підписів), можна припустити, що це копія. Власного заголовка джерело не має. На ненумерованому аркуші, що передує йому, міститься такий запис, письмо якого видає, що зроблено його десь у другій половині XVIII ст.: „1659 г., дек. 11. Записная книга Подолского полкꙋ старшины, казаковъ, мѣщанъ и селянъ, приведенныхъ Михайломъ Полянскимъ под городомъ Баромъ в вѣрности и в вѣчном подданствѣ Гсдрю царю Алеѯсѣю Михайловичю“[5]. *Умовно назвемо це джерело переписом. На жаль, нам довелося опрацьовувати мікрофільм, а тому характеристику фізичного стану документа ми не в змозі подати.*

Перепис Подільського полку 1659 р. — джерело унікальне, зважаючи на те, що крім нього стосовно XVII ст. дотепер виявлено (й видано) переписи лише двох козацьких полків. Ідеться про переписні книги Білоцерківського й Ніжинського полків, складені у січні—лютому 1654 р. у зв'язку з приведенням населення до присяги на вірність московському цареві, здійсненим згідно з січневим того ж року рішенням Переяславської ради про приєднання України до Росії[6]. *Такі книги того ж часу велися і в інших полках, проте вони загинули, а збереглися тільки сумарні відомості про кількість тих, хто присягнув у поселеннях інших 11 полків*[7].

Подільський перепис охоплює 101 сторінку тексту, з яких перших чотири займає преамбула, решту — власне перепис. У преамбулі сказано: оскільки гетьман Ю. Хмельницький зі своєю старшиною, полковники й всі інші козаки та „чернь“ (некозаки) „ѡбѣих сторон Днепра ꙋчинилис ꙋ Великого Гсдрѧ, Црѧ і Великог(о) кнзѧ Алеѯѣѧ Михайловича [...] под его [...] самодержавною высокою рукою в вѣчном подданствѣ“, *то 11 грудня (ст. ст.) 1659 р., за царським указом і наказом ближнього боярина князя О. Трубецького, боярина В. Шереметєва, окольничого князя Г. Ромодановського, думного дяка Л. Лопухіна і дяка Ф. Грибоєдова*[8], *дворянин М. Полянський виїхав* („ѣздил“) *у Подільський полк Запорізького Війська —* „на Поднестрья, в городы і в мѣста і в мѣстечка“, *привів його населення до присяги на вірність російському цареві* „пред Свтым Євангилиемъ“ — *козаків під містом Баром, а некозаків —* „в городех і в мѣстах, і в мѣстечках [...] в црквах бжиих“, *узяв* „рейстры“ *[списки, очевидно, виготовлені за його*

[5] Автором цього запису, напевно, був Микола Бантиш-Каменський — український і російський історик та археограф (1737—1814). З 1762 р. і до кінця життя він працював у Московському архіві колегії закордонних справ, де розібрав, систематизував й описав дуже багато рукописів (Русский биографический словарь.— Санкт-Петербург, 1900.— Т. II.— С. 468—471; Центральный государственный архив древних актов: Путеводитель в 4-х т.— Москва, 1991.— Т. 1.— С. 204). Нині фонди цього архіву (від 1832 р. він називався „Московский государственный архив Министерства иностранных дел“) зберігаються у Російському державному архіві давніх актів.

[6] Акты ЮЗР.— 1878.— Т. X: 1653—1654.— С. 781—800 (Білоцерківський полк), 799—828 (Ніжинський полк). Варто зазначити, що заголовки цим книгам дав М. Бантиш-Каменський (Там само.— С. 291—292), а це ще більше переконує у тому, що йому міг належати заголовковий запис до переписної книги Подільського полку 1659 р.

[7] Там само.— С. 291—296, 300—306. Такого ж характеру сумарні відомості дійшли і щодо Ніжинського полку (Там само.— С. 296—300).

[8] Усі ці особи, до речі, представляли московський уряд на Переяславській раді 17 (27) жовтня 1659 р. Вони й змусили присутніх на ній козаків прийняти вигідні для Росії нові статті (СГГД.— Ч. 4.— С. 49—50; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. I.— С. 262; Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 262; Величко С. Сказаніє...— С. 221—222; Летописное повествование...— Кн. 4.— С. 27).

розпорядженням. — М. К.] тих, хто присягнув, „і с тєх рєистровъ написат вѣлѣл імєна *их* в кн҃гу по чинамъ“. *Преамбула, отже, розкриває історію появи подільської полкової переписної книги.*

Є підстави твердити, що Михайла Полянського було відряджено на Подністров'я з Києва — тогочасної резиденції російської адміністрації у козацькій Україні. Впорався він з даним йому дорученням досить швидко — приблизно у другій половині грудня (за ст. ст.). Тоді ж, найпізніше на самому початку 1660 р., виготовлено й документ, у якому відбито результати проведеної М. Полянським акції[9].

За змістом перепис може бути поділений на три частини. Кожна [redacted] *них містить поіменний перелік населення певної соціальної групи (ідеться про глав родин (господарів) і тільки чоловічу стать). На сторінках перелік подано двома колонками, якщо наводяться імена і прізвища (прізвиська) заприсягнених, і трьома — коли згадані тільки імена. Подекуди на двоколонкових сторінках у рядках трапляються по три особи — у цих випадках їх зазначено лише за іменами. Складається враження, що* [redacted] *другу чи третю колонку кожного заприсягненого вписували одразу після того, хто „потрапив” до першої чи другої колонки. Кожна колонка має 14 рядків; коли ж перелік осіб переривається поданням назв сотень і поселень, а також підсумкових відомостей про кількість приведених до присяги, то рядків менше.*

Перша за порядком частина містить відомості про козаків. Насамперед наведено список загальнополкової старшини, яку очолював полковник Остап Гоголь, [redacted] *далі — козаків по кожній з шести сотень, на які полк ділився. Назви сотень зафіксовані за назвами їхніх адміністративних центрів — міст і містечок Могилева, Яруги, Ярошева, Курилівців і сіл Березівки та Вільхівця. Судячи з того, що Могилівська сотня відкриває у переписі перелік сотень, можна твердити, що в полку вона була провідною (такі сотні йменували полковими). Очевидно, Могилів 1659 р. був полковим центром.*

Згідно [redacted] *підсумковими цифрами, наведеними щодо кожної сотні, Могилівська сотня налічувала 228 козаків (у це число внесено й сім осіб загальнополкової старшини), Ярузька — 144, Ярошівська — 167, Березівська — 237, Куриловецька („Куриловская“) — 275, Вільховецька („Ольховская“) — 191, разом усі сотні — 1242. Наші підрахунки доводять, що насправді заприсягнених козаків було 1222: Ярузька сотня налічувала їх 147, Ярошівська — 165, Березівська — 219, Куриловецька — 274, Вільховецька — 189.*

Треба зазначити й те, що за чисельним складом козаків Подільський полк, порівняно з іншими українськими козацькими полками, був невеликим. Аби переконатися у цьому, звернемося до цифр, що стосуються 1649 і 1654 рр., хоч розуміємо, що на рубежі 50-х і 60-х рр. XVII ст. у названих

---

[9] У матеріалах РГАДА [redacted] Москві Лев Окиншевич виявив згадку про приведення у 1659 р. царським посланцем Подільського полку до присяги (Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Ч. II: Рада старшини // Праці Комісії для виучування західньо-руського та українського права.— К., 1930.— Вип. 8.— С. 16). Ні імени посланця, ні місяця, коли присяга відбувалась, Л. Окиншевич [redacted] подає. З контексту, в якому [redacted] ця згадка, випливає, що йдеться, напевно, про грудень. А сумніватися у тому, що посланцем, який у ній фігурує, був М. Полянський, [redacted] доводиться.

далі полках кількість козаків могла бути, з огляду на тогочасні політичні обставини, нижчою (і навіть значно), ніж у 1649 і 1654 рр. За сорокатисячним реєстром Війська Запорозького 1649 р., складеним згідно зі Зборівським договором, найменше козацтва налічувалося у Черніговському полку (1296), дещо більше його було в Ніжинському (1483), помітно більше — у Прилуцькому (1958), в інших 13 полках — від 2072 (Брацлавський) до 3473 осіб (Корсунський)[10]. *За відомостями про приведених до присяги на вірність російському цареві 1654 р., котрі дійшли до нас стосовно тільки кількох полків, козаків у Корсунському полку було 5095*[11], *у Полтавському — 3380*[12], *у Білоцерківському — 3048*[13], *у Ніжинському — 11950 осіб*[14]. *Та й за кількістю сотень Подільський полк видається малим: 1649 р., за тим же „зборівським" реєстром, Брацлавський полк мав 22 сотні, Кальницький — 19, Київський — 17, а 1654 р., за згаданими списками заприсягнених, Канівський полк — 9, Білоцерківський — 16 сотень*[15]. *1651 р. в Уманському полку, за тогочасним свідченням одного з його козаків, було 14 сотень (chorągwi)*[16].

*Другу частину перепису становить інформація про мешканців міст Бара, Могилева, Ярошева і Курилівців**. *За переписом, підсумково у Барі числилося 220 „міщан", у Могилеві — 227, у Ярошеві — 111, у Курилівцях — 46, разом — 604. За нашими підрахунками, всіх міщан у цих поселеннях значилося 602, у тому числі в Барі — 215, у Могилеві — 230, у Ярошеві — 110, у Курилівцях — 47.*

Поглянувши на карту, переконаємось, що Бар надто віддалений від тієї наддністрянської території, яку займав Подільський полк (цю територію ми визначаємо далі). Здавалося б, він міг бути полковим анклавом. Проте насправді Бар ним не був, до Подільського полку 1659 р. (та й ніколи) не належав: у переліку міст, мешканці яких присягнули, Бар названий першим, за ним ідуть Могилів, Ярошів, Курилівці, тобто сотенні центри. Тим часом Бар, друге після Могилева за кількістю заприсягнених поселення, сотенним центром не був, оскільки (і це видно з перепису) козаків у ньому як війська не було; якби це місто, не будучи сотенним центром, належало до Подільського полку, то про нього у переписі мовилося б після розповіді про мешканців сотенних міст; виставлення ж його перед цими містами вказує на нетиповість свідчення про нього — на те, що Бар був поза полком.

Чому ж у такому разі Бар зі своєю людністю як заприсягненою потрапив до перепису? Відповідаючи на це запитання, слід мати на увазі,

---

[10] Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1931.— Т. IX: Друга половина: Хмельниччини роки 1654—1657.— С. 1523.

[11] Акты ЮЗР.— Т. X.— С. 296.

[12] Там само.— С. 302.

[13] Там само.— С. 798.

[14] Там само.— С. 300, 838.

[15] Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 134—138.

[16] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 2286 II, арк. 147.

* У переписі Курилівці помилково названі „Колесів" (або „Колесівка" чи „Колесівці") — не безпосередньо, а через вислів „Колесовския мещане" перед переліком останніх (див. примітку 11 до публікації документа).

що на час складання перепису Баром з містечками і селами, які спільно з ним становили значний державний маєток — Барське староство (і які, до речі, у переписі полку „немає“), володів недавній гетьман Війська Запорозького Іван Виговський згідно з виданою королем Яном Казимиром 17 листопада 1658 р. в Торуні грамотою, за якою староство йому було надано у власність (iure haereditario) з правом успадкування його потомством по чоловічій лінії[17]*. Цю грамоту той самий король підтвердив грамотою, виданою на варшавському сеймі 4 червня 1659 р.*[18] *На цьому ж сеймі королівське надання Барського староства І. Виговському було санкціоновано*[19].

Один із пунктів нових статей, ухвалених на Переяславській раді 17 жовтня 1659 р., було спрямовано проти І. Виговського; у ньому старшину Війська Запорозького зобов'язано „изменника Ивашкову жену и дети, также и брата его Данилка отдать царскому величеству вскоре“[20]*. Царський уряд не втрачав надії захопити й самого І. Виговського та вчинити розправу над ним. А принагідно він намагався усіляко дошкуляти йому, щоб принизити його гідність. Виявом такого дошкуляння і слід вважати те, що приведення до присяги козаків Подільського полку було здійснено під Баром, який до його складу не входив, і те, що заприсягнено було й барських міщан*[21]*. До речі, під Баром під час приведення цього полку до присяги поза ним перебувало ще кілька козацьких полків*[22]*. Це дає, на нашу думку, певне уявлення про атмосферу, в якій присяга відбувалась.*

Третя частина перепису має заголовок (дві перші частини подані без заголовків) „Тово ж Подолского полку Могилєвского повєту на Поддрєстриє *[у написанні останнього слова є помилка, має бути* „Поднєстриє“. *— М. К.]*, что за волоскои границы, сєлы і д(є)р(є)вни“. *Могилівського над Дністром повіту до кінця XVIII ст. ніколи не було. Був натомість на території, куди входив Подільський полк, Летичівський повіт Подільського воєводства**. *Згадана в заголовку третьої частини „Волоская граница“ —*

---

[17] Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящею при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1894.— Ч. VIII.— Т. 2.— С. 94—95; Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej.— Kraków, 1903.— S. 38—39. Староство було надано І. Виговському за ту роль, яку він відіграв в укладанні Гадяцької угоди у вересні того ж 1658 р.

[18] Архив ЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 2.— С. 97—103; Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 39—43.

[19] Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. 4.— S. 302. Див. також: Грушевский М. Барское староство: Исторические очерки (XV—XVIII в.).— К., 1894.— С. 324—326.

[20] СГГД.— Ч. 4.— С. 56; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. I.— С. 497; Величко С. Сказаніє...— С. 231; Архив ЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 2.— С. 267; Летописное повествование...— Кн. 4.— С. 35.

[21] І. Виговський володів Барським староством до його страти поляками у березні 1664 р. (Архив ЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 2.— С. 107—109; Грушевский М. Барское староство...— С. 325—330, 333).

[22] Окиншевич Л. Центральні установи...— Ч. II.— С. 16.

* Той, кому М. Полянський доручив об'єднати в один документ надіслані з місць реєстри людности, яка присягла, знав, напевно, що воєводства у Речі Посполитій адміністративно ділилися на повіти, та він знав, що існував Летичівський повіт. Оскільки Могилів був полковим центром, то асоціативно у цієї особи могло спрацювати уявлення, що це місто було і повітовим центром; звідси й найменування Летичівського повіту „Могилівським“.

то кордон Подільського полку (як і Подільського воєводства) по Дністру з Молдавським князівством.

Судячи з переліку поселень, охоплених цим заголовком, у третій частині йшлося про терен, розташований між лівими допливами Дністра Мурафою (на сході) і Калюсом (на заході), — про південну частину Летичівського повіту, яка межувала на сході з Брацлавським воєводством, на заході — з Кам'янецьким повітом Подільського воєводства[23]*. Ця територія у подільському переписі називається Подністров'ям („Подднестрие"). Лише щодо двох поселень означений перелік виходить за її межі: Буша розташована поблизу лівого берега Мурафи (отже, належала до Брацлавського воєводства), Хрептиїв — поблизу правого берега Калюса (а тому належав до Кам'янецького повіту). Судячи з назв поселень, охоплених переписом, кордон полку по Дністру простягався на відстані до 120 км, а віддаленість північного його кордону від Дністра становила від кількох кілометрів на південному заході і південному сході до 35 км на півночі.*

„Селы и деревни", подані у третій частині, — це 38 поселень, з яких Яруга виступає як місто, Буша — як містечко, інші — як села (серед останніх значаться й Березівка та Вільховець („Волховеевт") — сотенні центри). Як бачимо, жодне з поселень не фіґурує як „деревня". Чим це пояснити? У Росії в XVII ст. „деревнями" вважали сільські поселення, де не було парафіяльних церков, а „селами" — відповідно поселення, де такі церкви були[24]*. У той же час в Україні на означення неміських поселень існувало тільки поняття „село" (якщо не брати до уваги таких понять, як „хутір", „висілок" тощо). Можна бути певним, що в реєстрах, які М. Полянський одержав з Подільського полку, щодо всіх 36 неміських поселень зафіксоване тільки це поняття, без зазначення, де є, а де нема церкви. Тож йому, як і тій особі, котрій він доручив остаточне документальне оформлення результатів приведення населення полку до присяги, не залишалось нічого іншого, як означити всі сільські поселення поняттям „село".*

За сумарними даними перепису, у 38 поселеннях налічувалось 663 міщан і селян, за нашими ж підрахунками, їх було 662.

Усього, таким чином, перепис охопив за його підсумковою цифрою 2509 тих, котрі присягнули, а за нашими підрахунками — 2486. З останнього показника на Подільський полк (тобто без Бара) припадала 2271 особа. Із 41 поселення, яких ця цифра стосується, за теперішнім адміністративним поділом 39 розташовані на території Вінницької області (у Могилів-Подільському районі — 25, у Мурованокуриловецькому — 11, у Ямпільському — 3), на території Хмельницької області — 2 (в Новоушицькому районі). З того ж 41 поселення нині містом є Могилів-Подільський, селищем міського типу — Муровані Курилівці, селами — 36; з решти трьох поселень одне (Рідчани) у XVIII ст. або зникло, або злилося

[23] Див.: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел.— К., 1993.— 2-ге вид.— С. 6—47 + карта „Подільське воєводство в XV—XVIII ст."

[24] Шенников А. А. Поселения // Очерки русской культуры XVII века.— Москва, 1979.— Ч. I.— С. 167. Проміжок між „деревнею" і селом займало сільце. Як і село, воно мало панську садибу, але не мало церкви. У „деревні" панської садиби не було (Там само).

Перша сторінка Перепису
Подільського козацького полку 1659 року

Село Броницъ

Сотникъ

Іванъ Пошурко   Дмитро Сакмашъ

Саска   Яцка   Романцо

Дмитрошко   Федорка

Малишко Вороннико   Грецка

Остапъ Вашко   Грицко

Оверко   Остапко

Грицко Костянтинко   Гнатко

Костянко   Парфенко   Микитка Вашченко

Антонко   Игнатко Берестъ

Мирошка   Федорошко

Яцко Антонка   Грицко

Степанка   Федорошко

38.

75 сторінка (арк. 38) Перепису
Подільського козацького полку 1659 року

з селом Липчанами (див. примітку 16 до наведеного далі перепису Подільського полку), а два (Кучейки і Кучинці) не вдалося ідентифікувати (див. примітки 13 і 14 до того ж тексту перепису).

З виведених нами підсумкових цифр доходимо висновку, що кількість козаків і некозаків, які заприсягли, у переписі полку співвідносилась як 1:1,03 (1222:1264). Якщо ж абстраґуватися від неполкових барських міщан, то це співвідношення, як власне полкове, становило 1:0,86 (1222:1049). Для порівняння: 1654 р. такого ж характеру співвідношення серед заприсягнених у Білоцерківському полку становило 1:1,16 (3048:3538)[25], у Полтавському — 1:1,06 (6380:6747)[26], у Ніжинському — 1:0,72 (11950:8617)[27]. Отже, на тлі співвідносних показників інших полків, нехай і стосовно 1654 р., подібний подільський показник виглядає як більш-менш типовий.

Питання про ступінь достовірности перепису Подільського полку 1659 р. не піддається задовільному вивченню через брак джерел, які супроводжували складання перепису, і джерел порівняльних та брак літературних опрацювань, які б типологічно торкалися козацьких переписів 1650-х рр. Можна, однак, зазначити: найповніше враховано козаків, якщо навіть не всіх або майже не всіх, зважаючи на те, що обліковувати їх як організований у загони континґент було порівняно легше. Варто при цьому зазначити, що перепис 1659 р. не охопив безлюдних поселень, розташованих на терені Подільського полку, а їх було чимало внаслідок спустошення, яких зазнав цей край у середині XVII ст. Не охопив він, можливо, з тих чи інших причин й певної кількости поселень, які сяк-так були залюднені.

Соціальний характер змісту перепису видно не лише з поділу людности полку на козаків, міщан і селян. У ньому виокремлено, як ми зауважували, загальнополкову старшину, куди входили полковник, наказний полковник, осавул, писар, обозний, суддя і хорунжий. Список козаків кожної сотні починається із сотника. Згадано, але, напевно, неповно, й іншу сотенну старшину: у Могилівській сотні — двох хорунжих, у чотирьох сотнях — отаманів (у Ярошівській — одного, Ярузькій — двох, Березівській і Вільховецькій — по троє), у Березівській — двох писарів. Щодо сотенних міст названо осіб, котрі судили й управляли у них: у Могилеві, Ярошеві і Курилівцях — по війту, відповідно по двоє, двоє і троє бурмистрів (йдеться про райців), у Могилеві — двох присяжних. У Барі зауважено війта й писаря[28].

У 36 з 38 поселень, про які йдеться у третій частині перепису, було по старості. З цих старост 33 виступають як отамани (у тому числі в Буші й Ярузі), троє (лише в селах) — як війти. Зафіксовано й 15 бурмистрів, з яких 12 у восьми селах при отаманах, одного — в селі при війті, двох — у селі, де не значиться ні отаман, ні війт. Отамани, війти й

---

[25] Акты ЮЗР.— Т. X.— С. 798.

[26] Там само.— С. 302.

[27] Там само.— С. 300, 838.

[28] Про міських війтів і бурмистрів у Наддніпрянській Україні у середині XVII ст. див.: Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения.— [Санкт-Петербург].— 1868.— Дек.— Ч. CXL.— С. 802—810; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV—XVII століттях: Історичне дослідження.— Вінниця, 1993.— С. 377—378, 382, 387—388.

бурмистри являли собою сільську адміністрацію[29]*. Серед міщан і селян бачимо й ремісників різних професій.*

Подільський перепис цікавий і з антропонімічного погляду. Привертає до себе увагу насамперед відносно велика кількість прізвищ зі закінченням на -енко в м. Барі (160 родин, що з загальної кількости міщан становило 74,42 відсотка), у сотнях Вільховецькій (відповідно 131 і 69,31 відсотка), Куриловецькій (124; 45, 26 відсотка), Березівській (96; 43,84 відсотка), Ярузькій (63; 42,86 відсотка). Натомість мала частка таких прізвищ була у Могилівській сотні (29 [з 221]; 12,72 відсотка). Щодо Ярошівської сотні їх кількість встановити не можливо, оскільки її козаки головним чином названі тільки за іменами. Дуже мало прізвищ на -енко у сотенних містах та інших поселеннях.

Слід зазначити й те, що, судячи [illegible] імен і прізвищ (прізвиськ), помітну частину людности полку становили виходці з Молдавії або їхні нащадки. Особливо це зауваження стосується козаків Могилівської сотні та міщан Могилева.

Наведена далі публікація перепису Подільського полку 1659 р. повністю передає його зміст[30]*.*

З погляду палеографії подільський перепис являє собою типовий для діловодства Московської держави середини XVII ст. документ[31]*. У публікації збережено орфографію „ориґіналу“.*

Микола КРИКУН

ДОДАТОК

ПЕРЕПИС ПОДІЛЬСЬКОГО ПОЛКУ, ЗДІЙСНЕНИЙ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИВЕДЕННЯМ ЙОГО НАСЕЛЕННЯ (КОЗАКІВ, МІЩАН І СЕЛЯН) ДО ПРИСЯГИ НА ВІРНІСТЬ РОСІЙСЬКОМУ ЦАРЕВІ

Лѣта ҂з҃р҃ѯи г. декобрѧ въ а҃і дн҃ь по Гс҃дрвꙋ Црв҃ꙋ і Великого кн҃зѧ Алеѯѣѧ Михайловича, Всеа Великиѧ і Малыя і Бѣлыя Росиі самодержца ꙋказꙋі по наказꙋ ближнего боѧрина і намѣстника казанского кн҃зь Алеѯѣѧ Никитича Трꙋбѣцкого[1], боѧрина і намѣстника бѣлоѡзерского Василя Борисовича Шереметева[2] да околничего і намѣстника бѣлогородцкого кн҃зь Григорѧ Григоревича Ромодановского[3], да дѧков, дꙋмного Лариона Дмитреева[4] сн҃а

[29] Про отаманів у середині XVII ст. див.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 360, 361.

[30] Слід нагадати про те, що в зазначених раніше публікаціях переписів Білоцерківського й Ніжинського полків 1654 р. з вини їх видавців пойменно названо лише козацьку старшину всіх ранґів і мешканців Білої Церкви та Ніжина, [illegible] дані про рядових козаків, міщан і селян вказано сумарними цифрами (Акты ЮЗР.— Т. X.— С. 781—828).

[31] Див. зразки московського ділового письма того часу: Тихомиров М. Н., Муравьев А. В. Русская палеография.— Москва, 1966.— Приложение.— С. 53, 55—56, 58.

Лопꙋхина да Ѳедора Грибоєдова[5] // Михаила Богданович Полянскои[6] ѣздил Црьского Величества Воиска Запорожского в Подолскои полкъ на Поддністрья [illegible] городы і [illegible] мѣста, і в мѣстечка, для того что в ннешнем [illegible] рѯи году Великого Гсдря, Цря і Великог(о) [illegible] Алеѯѣя Михайловича, Всеа Великия і Малыя і Бѣлыя Росиі самодержца Воиска Запорожскаг(о) гетман Юря Хмелницкои і обознои, і сꙋди, і єсовꙋлы воисковыє, і полковники, і вся старшина, і чернь ѡбѣих сторон Днепра ꙋчинилис ꙋ Великого Гсдря, Цря і Великого кнзя Алеѯѣя // Михайловича, Всеа Великия і Малыя і Бѣлыя Росиі самодержца под его Великого Гсдря самодержавною высокою рꙋкою [illegible] вѣчном подданствѣ. І по Гсдрвꙋ Црвꙋ і Великого кнзя Алеѯѣя Михайловича, Всеа Великия і Малыя і Бѣлыя Росиі самодержца ꙋказꙋ Подолского полкꙋ полковникъ Єꙋстаѳеи Гогол[7] і его полкꙋ сотники, і старшина, і козаки под Баром і [illegible] городех, і в мѣстах, і [illegible] мѣстечках мѣщане, воиты і бꙋрмистры, і все посполство [illegible] црквах бжиих пред Свтым Євангилиемъ против записи верꙋ ꙋчинили, что // имъ быт ꙋ Великого Гсдря, Цря і Великого кнзя Алеѯѣя Михаиловича, Всеа Великия і Малыя і Бѣлыя Росиі самодержца под его Великого Гсдря, самодержавною высокою рꙋкою [illegible] вечном подданствѣ. І всем началным людемъ, і козаком, і мещаном, і черни, взяв ꙋ них реистры і с тех реистровъ написат вѣлѣл імена их в кнгꙋ по чинамъ.//

Подолскои полковникъ Єꙋстаѳеи Гогол
Наказнои полковник Алеѯандръ Кривонос
Полковыи есоул Лаврентеи Іванов
Писар Матвеи Назаров
Обознои Алеѯандръ Козловскои
Полковыи судя Алеѯѣи Посоховскои
Хоружеи Лукьян Братченко. //

Могилевская сотня

Сотник Мирон Лꙋкъянов. Козаки: Данила Шпаковскои, Ѩнъ Шинкар, Гора Цыцеленко, Ѳедор Шотикъ, Стеѳан Цыцеленко, Гора Ѳилипаненко, Іван воитов кꙋм, Данило Іванов, Григореи, Андрюшка, Василеи Захаревъ, Марка Ѳедохов, Стеѳан Зеленко, Михаила Микиѳоренко, Малкъ Кꙋстенко, Мигꙋлашка Крамар, Іван Дерибогъ, Василеи Гꙋцꙋленко, Стангꙋн Крамарь, Сава Мижехатъ, // Матвеи Давчеи, Іваницкии Гирчичь, Семен Выпꙋчка, Стеѳан Двомꙋжнои, Василеи Демченко, Лакꙋста Сорончa, Ѳедор Подопригора, Алеѯѣи Малыи, Сема Балатцкои, Іван Ушатцкои, Іван Чорнои, Андреи Доросаненко, Іванашка Полꙋлях, Гаврила Волошин, Брагъ Нарꙋдыи, Марко Плачинда, Гꙋр Гиличь, Боробашъ Резник, Іван Рожковскои, Петро Тетяничь, Андронникъ Пилипча, Арсенеи Лялченко, Алеѯа Киселенко, Іван Поборецкин, Іван Выхреста, Цебряк Вѣпрякъ, Стеѳан Выхреста, Макареи, // Єремеи, Бабтистаи, Іван Маличенко, Цыбꙋлевскии, Миско Крамар, Єꙋстаѳеи Імахник, Петраш Бѣлокон, Клементеи Швец, Ѩцко Ѩрошенко, Ігнат Кꙋшнер, Тимко Винникъ, Юрка, Гꙋнка, Павел Резникъ, Бꙋрла, Григореи Ковнер, Ѩков Гончар, Стеѳан Госенко, Семен Украселенко, Ѳедор Волошенин, Ванда зят Срокочеи, Стеѳан Ворона, Грицко Мищенскии, Іван Котовина, Дꙋмеика, Мерка, Кꙋлева, Григор Алеиников, Миронецъ, // Козакъ, Стеѳан Накраи-

ко, Гаврила Лѧдовцов, Іван Бꙋжꙋленко, Братченков сын Хорꙋжеи, Коѕакъ, Стоцкиі, Григор Никорин, Єлецка, Грама, Костентин, Николаи, Василеи брат Сетков, Никита, Григор, Іван Стенистыи, Ѳедор Шарскиі, Ѳедор Литвин, Аниска Кичивко, Алеѯандра, Киѳор, Іван, Іван, Григореи, Григореи, Василеи, Михаило, Сава, Ларька, Крꙋпка, Гораш, Костентин, Аноѳреи, // Мирон, Іванашко, Понич, Забѣгаило, Івахна, Григореи, Михаило, Лаврин, Іван, Ванꙋца, Гꙋнка, Стеѳан Бѣрнацкии, Панко, Симон Хотков, Ѳедор Зꙋбко, Петро Головченко, Гордеи Волошенин, Іван Грама, Семен, Платон, Гордеи, Стеѳан Дрꙋз, Василеи Маличенко, Наѕар Гꙋтов ѕѧт, Семен Выпачка, Остаѳеи Деревянка, Влас Перевозник, Киселиченко, Єрема, Бѣлик Петров, Тѧтченко, Продан Шаѳоренко, Стеѳан Кривоносов, Манꙋила Іванецкои, Бѣликъ Дꙋнаевскии, Роман Савенко, // Гаврило Тепленскиі, Гора Неначин ѕѧт, Николаи Винничинков, Костѧ, Серко, Аким Пꙋп, Семен Бордачныі, Осип, Іван Гꙋска, Триѳон Кривоплечинков, Ѳедор Бахмат, Іван Бѣлои, Єрема Волошин, Андреи Роговик, Семен, Ѳилипъ Статинка, Семен Кимшкин брат, Дмитраш Прашвенко, Малеи, Ганꙋс, Васка, Репа, Савостьян, Веретꙋн, Васка, Ѳедор Говринченко, Кихва, Погребникъ, Василеи Божан, Василеи Угорка, Дареи, Малик, Алеѯѣи, Карнаꙋшко, // Мерджат, Ігнат, Деревянка, Редченко, Михаило, Симон, Василеи Кондратенко, Василеи Шаѳаренко, Дмитреи, Сребренскиі, Григореи, Стеѳан, Василеи Хорꙋжеи, Мосеи, Бꙋдыевъ, Коѕакъ, Прокопъ, Гаврило, Гладкиі, Роман, Захареи, Стеѳан, Андронникъ, Савилко, Волчюбѣи, Стеѳан, Стотишенко, Іван, Дареи, Мирон, Семен, // Продан, Стеѳан, Ѳедор, Семен, Савин, Браченко, Семен, Шꙋлга, Лꙋкьян.

Могилевскои сотни коѕаков ск҃и ч҃.

Подолского ж полкꙋ Ѩрꙋжская сотня

Сотникъ Михаила Тꙋлꙋвита, Атаман Гордеи Жедененко, Іван Ігнатенко, // Марко Горбꙋненко, Дмитреи Кривоплеченко, Гордеи, Малыш Улишченко, Григореи Коралаш, Савка Павленко, Калина Ѳедоренко, Божан Коваленко, Іван Богданов, Ілько Горѧ, Єремеи Бѣлоѕерко, Тирон Лꙋтченко, Савка Атаман, Іван Григоренка, Дмитреи Ѕаичикъ, Кꙋрило Симоненко, Стеѳан Бѣлокон, Іван Богданенко, Савка Бѣлокон, Григореи Гꙋска, Іван Горбꙋн, Михаила Заватцкии, Ѳедор Роговикъ, Іван Ключьник, Стеѳан Борѕенскии, Семен Сеꙋжска, Іван Солонаи, Ѳедор Любиченко, // Стеѳан Боленченко, Гаврило Плоченко, Дмитро Щербатои, Іван Потꙋрнак, Кꙋрило Бꙋчининков, Ѳедор Ѧшкин, Василеи Вонченко, Іванецъ Залбꙋжскиі, Іван Горнеи, Бꙋздꙋк Селиваненков, Дмитреи Симонненка, Микита Сорокопꙋденъка, Матвеи Лихонос, Іван Меноїш, Ѳедор Кꙋѕенко, Андреи Улѧненко, Тирин, Василеи Бѣзпалыи, Григореи Цꙋцꙋленко, Гордеи Дꙋбѣнко, Іван Селиченко, Арсенеи Швецъ, Іван Бѣзѕꙋгбыи, Демко Триѳоненко, Гордеи Сердꙋжко, Кирило Юрбѣнко, Петръ Юрбѣнко, Кирило Засѧдволкъ, // Григореи Семенчин ѕѧт, Андреи Волчикъ, Лаѕар Кисиленко, Сава Трощенко, Ѩков Говенченко, Юрко Жмꙋр, Лꙋкаш Кꙋбравнин, Костѧ Єчьменко, Антон Семененко, Коѕак Кислякъ, Данилко Коѕакъ, Василеи Папаченко, Стеѳан Манꙋилов ѕѧт, Дꙋброва Широка, Іван Верещенко, Ѳедор Тимченко, Дмитреи Боборенко, Романец Лꙋкѧнов, Гордеи Неподонненков, Ѳома, Василеи Євченко, Петръ Швецъ, Леска

Лњзѹнчин ѕњт, Іван Семенов брат, Данило Кокорадѕенко, Тимко Тироненко, Алеѯѣи Юрлюнка, Милодан, // Роман Бѹдѕѹн, Роман Костеи, Никиѳор Овад, Григореи Овадатко, Демњн Горошок, Ісакъ, Василеи Кренцѹленко, Дмитреи Крыж, Михаила, Милашъ, Ѳилип Какородѕенко, Івашка Хмара, Козеи Бланскии, Страдид Євченко, Іван Клименко, Стеѳан Іванченко, Ѳедор Кихвенко, Івашко Лошщакъ, Остап Савченко, Стеѳан Клименко, Степан Шарченко, Степан Мироненко, Єрема Клименко, Семен Ѳѹштенко, Остаѳеи Малышенко, Степан Гомалика, Степан Лагоренко, Бадынскои, // Алеѯѣи Моісеенко, Данило, Влас, Андреи, Семен Зверич, Данило, Маѯим Телешенко, Андреи Колебаев, Андреи Шѹробѣнко, Степан Бѹцѹленко, Степан Мѹшенко, Василеи Доершъ, Іван Бѣлодом, Семен Грѹшинскии, Аниско Швецъ, Ігнат Горникъ, Роман, Михаила Ганчин, Микита Пилипенко, Григореи Симоненко, Пронка Телечка, Андреи Полечков ѕњт, Василеи Миликов ѕњт, Сѹшка, Петро Совков, Горошко, Єлина, Ѳедор Устененко, Гаврило Петрошенко, Василеи, // Ілько, Гица.

Ѩрѹжские сотни козаков рмд ч҃.

Подолского ж полкѹ Ѩрошевскаѩ сотня

Сотник Григореи Жѹрченко, Атамон Василеи Горошко, Дмитро Кѹцобка, Ѩков, Ѩков Алеѯѣенко, Мирон, Василеи, Богрин, Костентин, Іван, Николаи, Іван Гладкиі, Ігнат, Петръ, // Єким, Дмитреи, Костентин, Мелентеи, Іван Боготыр, Григореи, Семен, Гаврило, Стеѳан, Гордеи, Гордеи, Никита, Дмитреи, Лазар, Іван Понченко, Ѳедор, Костентин, Гора, Влас Гостенко, Кѹземко, Андроско, Ѳедор, Николаи, Продан, Василеи Титинко, Ѳедор Кѹцѹбка, Іван, Никита, Маѯим Коваленко, Костентин, Маѯимъ, Ѳедор, Мирон, Алеѯѣи, // Іван, Алеѯѣи, Данило, Стеѳан, Ігнат, Соѳонтеи, Ѳедор, Кѹрило, Маѯимъ, Іван, Савостьян, Дмитреи, Ѳедор, Ѳедор, Іван, Богрин, Павел, Гордеи, Іван, Василеи, Іванъ, Василеи, Мелентеи, Семен, Роман, Говришенко, Василеи Кичюр, Ѩков, Стеѳан, Григореи, Алеѯѣи, Єѹстратеи, Косьян, Кирило, Ѳедор, Петръ, Іван, Андрос, Петръ, Тимко, Алеѯа, Гора, Моісеи, Іванъ, // Ѳилип, Іван, Панко, Мигаш, Лазар, Алеѯѣи, Ігнат, Урсѹл, Герасим, Григореи, Григореи, Андроникъ, Михаила, Панко, Василеи, Єѹстратеи, Ѳедор, Горган, Гаврило, Багрин, Горашъ, Павликъ, Бѣлан, Дмитро, Стеѳан, Василеи, Василеи, Ѳедор, Микѹлаи, Андреи, Алеѯѣи, Триѳон, Грамол, Уласеи, Василеи, Бѣлаш, Симон, Дмитро, Моісеи, Стецко, Іванъ, Троѩн, Ѳока, Василеи Ѳилипенко, // Іван, Самсон, Семен, Панко, Іванъ, Ѳролъ, Василеи, Василеи, Антонеи, Бѣлашъ, Єрема, Гаврила, Іванъ, Горашъ, Крегѹнъ, Семен, Дмитрашко, Романъ, Петръ, Стеѳан, Алеѯа, Тимко, Микѹлаи, Василеи Липча, Влас, Андреи, Григореи, Семен, Андроник.

Ѩрошевскои сотни козаков рѯз ч҃.

Подолского ж полкѹ Бѣрезовскаѩ сотня

Сотник Микѹлаи Мандренко, Атаман Кияшка, Ілыѩ Юрченко, Ігнат Костирченко, Петро Мѹзѹренко, Татарин Костѹрченко, Савка Литвин, Миликъ Никоренко, Лаврин Никоренко, Алеѯа Горомзда, Юрка Мовчаненко, Степан Бѹцъ, Іван Костирченко, Микѹлаи Пирсоченко, Роман Тироненко, Іван Лошак, Семен Вершакъ, Алеѯа Бѣловерко, Степан Глиз, //

Малєцкои Рыбакъ, Ілꙗш Шинкорєнко, Дмитро Мондрєнчєнко, Писар, Микꙋлаи, Стєпан Савчєнко, Данило, Манꙋила Сєрєдєнко, Ꙗцко Сєнчєнко, Стєпан Пилипєнко, Ѳєдор Давыдєнко, Григорєи Ѕꙋтнов, Стєпан Колєсник, Василєи Шарпан, Говрило, Алєѯа Лєпшєнко, Сємєн Писар, Костꙗ Пꙋшчєнко, Божко, Алєѯа Кꙋзмєнко, Маѯим Єрошєнко, Братына Насочєнко, Алєѯѣи Анꙋпчєнко, Ѳєдор Коропинєнко, Ѳєдор Бꙋгꙋлєнко, Ѳрол Лихинчєнко, Ѳєдор Ракома, Василєи Клопачь, // Іван Сабѣєнко, Дємко Шєбѣтовскии, Стєпан Ложчєнко, Стєпан Сꙋрчєнко, Василєи Бланєнко, Микиѳор Волколак, Ѳилип Рꙋдыи, Романєнко, Матчєнко, Винничєнко, Атамон Горик, Михаило, Влас, Бꙋцъ, Борщъ, Кꙋрило Горєнко, Стєпан Горєнко, Андрюс Дꙋжєнко, Василєи Шавчєнко, Роман Пєдчєнко, Роман Кꙋшнєрєнко, Григорєи Сєдєнскии, Мирон Стовчєнка, Алєѯѣи Кꙋдинов, Григорєи Попєнко, Стєѳан Дахнєнко, Григорєи Дробчєнко, Аким Махнєгєка, Ѳока Василєвъ, Василєи Запєчєнко, // Ѳома Григорєвъ, Григорєи, Гаврило Гладчєнко, Пєтро Голꙋшка, Ѳєдор Юрчєнко, Ілко Кꙋдинко, Ѳєдор Кꙋшнєрєнко, Василєи Кꙋдин, Лаѕар, Іван Вовчєнко, Алєѯѣи, Іван Колочєнко, Влас Гꙋдин, Іван Гостилєнко, Василєи Гостилєнко, Василєи Килинчєнко, Рошка, Роман Горєєчєнко, Горашъ, Стєпан Рокорєт, Ꙗков, Микиѳор Плєтєнко, Гордєи Биєцъ, Ꙗким Кꙋкора, Данило Попєнко, Сємєн Орєчєнко, Сємєн Дєкарлєка, Костꙗ Гоничєнко, Іван, Григорєи Гоничєнко, // Аноѳрєи Сꙋвчинко, Стєпан Юничєнко, Іван Ісаєнко, Микиѳор Мєлєнин, Никипорєнко, Ушатцкии, Андрюс, Лєско, Стєпан Шꙋкꙋлєнко, Бѣличєнко, Роман, Сꙋшко, Чикола, Дѣтинка, дрꙋгии Шꙋколєнко, Панко Подꙋрєнко, Сава Пончєнко, Атаман Кожꙋховскии, Маѯим Кижчєнко, Іван Кижчєнко, Ѳєдорчєнка, Сємꙗн Кꙋнчєнко, Сємєн, Іволга, Василєи Алєѯѣєнко, Григорєи, Єрємєи, Борла Чюрбатои, Ѳєдор Волошин, Костя Славнєнко, // Костꙗ Госанєнко, Григорєи Пєрєвозник, Томаш, Ѳєдор Шишлєнко, Василєи Шитєнко, Манко, Говрило, Щєрбатыи, Крытыи, Ѳєдорєнко, Шморганєнко, Лєс Кꙋшнєр, Тирон, Микꙋлаи, Сєнчєнко, Савка Кꙋличєнко, Косьꙗнєнко, Гораска Вєргꙋн, Григорєи, Арєнтин, Сємєн, Ꙗким Гоголєнко, Роман Волкъ, Василєи Кꙋличєнко, Василєи Миличєнко, Алєѯа Лєнивко, Бѣлибꙋр, Болбоча, Сєрєда, Данило Здєшєнко, Сємєн Бордачныі, Малѕꙗ, Іван Тополꙗ, // Кꙋгкꙋлєнко, Воитка, Стас Воитков ѕꙗт, Тимко, Сторожєнко, Ѳєдор Сторожєнко, Данило Сєрєдчєнко, Гꙋтырꙗ, Іван Гончар, Киѕєи, Лꙋкьян Сєрєчєнко, Данило, Роман, Кононъ, Роман, Василєи Удовичин, Ѳєдор Зоблотцкиі, Мацъка, Шꙋкꙋлєнко, Шєлокон, Высєчка, Шасєкъ, Грицко Мирогородкои, Прокоп Шєлокон, Стєѳан Рꙋсилин, Ѳєдор Рꙋсилинко, Блажко, Матцко Лаєнко, Бꙋцꙋрбѣнко, Григорєи Лаєнко, // Іван Ковал, Іван Кꙋшнєрєнко, Ѳома, Данило Гꙋбатцкии, Ѳєдор, Іванашка, Маѯим, Панко, Ꙗков Коѕакъ, Дєнис, Роман, Любка Коѕак, Василєи, Михаила, Аниско, Гордєи Атаман, Матвєєнко, Мирон Удовичєнков, Данило.

Бѣрєѕовскиє сотни коѕаков с҃лз ч҃.

Тово ж Подолского полкꙋ Кꙋриловскаꙗ сотня

Сотникъ Андрєи Кꙋриловскои, Сємєн Костєнко, // Ѳєдор Сєльчєнко, Пєтръ Тꙋрчинєнко, Мирон Кобѕєтєнко, Михаило Данилєнко, Кондрат Бѣлитцкии, Гєрасим Слыцкии, Григорєи Дꙋррꙋлъ, Стєпан Тинчєнко, Микꙋлаи Жигалєнко, Маѯим Жигалєнко, Мирон Тригꙋбчєнко, Малик

Чєрєшꙋвскии, Стєпан Оллѣниі, Василєи Слынєнко, Іван Мырчєнко, Григорєи Микитин, Іван Стꙋпчєнко, Григорєи Бондыр, Мирон Ранпичь, Іван Онтонєнко, Ѳєдор Романнєнко, Іван Рындєнко, Ѳока Стрєлчєнко, Ѳєдор Пꙋчко, Василєи Сємионєнко, Григорєи Карлычєнко, Насон Рындєнко, Григорєи Ванденко, // Бѣлаш, Гордєи Моисєнко, Василєи Борцыло, Михаило Пєдчєнко, Ѳєдор Бѣлоꙋс, Костєнтин, Лаѕар Басалыка, Стєѳан Басалыка, Василєи Мєлнык, Єрємєи Пальчик, Іван Ꙗкꙋбѣнко, Кирило Пиварєнко, Алєѯѣи Мандичєнко, Ѳєдор Магдичєнко, Стєпан Головчєнко, Єрємєи Жила, Ѳєдор, Данко Пєдєнко, Дмитро Коѕачєнко, Василєи Давчєн, Маѯим Стєпанєнко, Павєл Сꙋрмєнко, Василєи Кобак, Ѳєдор Косык, Роман Саєнко, Василєи Мальіга, Іван Мєлникъ, Іван Кꙋюдка, // Гаврило Малышєнко, Дахно Шалєнко, Моска Сахнєнка, Ꙗков Галатов, Микита Грамин, Григорєи Тимошєнко, Григорєи Арваш, Григорєи Дробꙗцко, Сєма Пєцꙋх, Павєл Ꙗцыкъ, Сєма Слєсар, Василєи Тꙋрко, Роман Ісаєнко, Ꙗким Кращєнко, Грицко Цыцырєнко, Ꙗкꙋб Спєвачєнко, Гаврило Мамаи, Пєтро Маньчєнко, Роман Манчєнко, Влас Гапчєнко, Остап Кꙋюд, Григорєи Ухан, Мосєи Шєлєнко, Василєи Рєдка, Іван Щєрбина, Крыско Чєрнєцкои, Влас Мороц, Пєтро Брытан, // Іван Кравєцъ, Василєи Боколожа, Пєтро Сохнєнко, Мангашъ Малышєнко, Роман Шарка, Лєвка Олєничєнко, Сємєн, Іван Бꙋгашꙋгъ, Іван Михалєнко, Василєи Ꙗшєнко, Ігнат Протасєнко, Костя Іванчєнко, Ігнат Пєтрычєнко, Ѳєдор Лобода, Данило Сємионєнко, Гаврило Шпачєнко, Моисєи Цыганєнко, Андрос Цыганєнко, Томашъ, Блажко, Стєѳан Ѳєдоров брат, Микꙋлаи Грабѣнко, Іван Шєпєлєнко, Василєи Сєрбин, Ігнат Шрам-[illegible] ѕꙗт, Іван Пригꙋла, Гордєи Рєпа, Алєѯѣи, Пєтро, Стєѳан Рѣпин ѕꙗт, // Роман Богатыр, Тимко Пєрєсꙋнко, Сємєн Попєнко, Ꙗков Цꙋбка, Хорлашка Бондарєнко, Кꙋцма Уласєнко, Костєнтин Лѣпарчєнко, Ꙗков Василєвъ, Климко Микин ѕꙗт, Ꙗков Чєржєнко, Ігнат Матѣковскии, Андрєи Хатєнко, Андрєи Татарчюк, Осип, Павликъ, Данило Мантышєвко, Оска Попов, Іван Бꙋрчюка, Алєѯѣи Тотарєнко, Іван Кохан, Микита Парєнко, Павєл, Микита Кодꙋчок, Василєи Гаврилєнко, Митроѳан, Пєтро, Ѳилип, Савка, Стєѳан, Андрєєц, Ѳєско Подлєсєцъ, // Юрко Литвинєнко, Василєи Цꙋлочєнко, Михаило Литвинєнко, Ждан, Іван Мыцылєнко, Андрєи Пилишєнко, Дємко Шпꙋрєнко, Лаврин Улашєнко, Василєи Улашєнко, Василєи Сєрєда, Ванда Дынчєнко, Вынєцъ, Ꙗмєцъ, Дємко Ꙗловыи, Гринєцъ, Рагопка, Ѳєдор Крикривыи, Ігнат Данчєнко, Алєѯѣи, Тимко Шєнкарєнко, Ꙗков Скоропад, Юрка Коганєнко, Савка, Дмитро Симонєнко, Андрєи Ольєрдєл, Ілꙗшь Нєнжмак, Михаило Юнчєнко, Данило Цыновычко, // Алєѯа Литвин, Ігнат Гриб, Василєи Шолошєнко, Іван Юрєвъ, Ѳилмон, Пєтро Юрєвъ, Іван Колимон, Костꙗ Тропа, Іван Кꙋшнєрєнко, Ꙗрєма Божєнко, Григорєи Мосєєнко, Іван Мєлникъ, Андрєи Богнєнко, Кирєи Вратєнко, Іван Божєнко, Ларка Твєрдохлѣб, Кꙋрило, Гора Трыкоцєнко, Павлик Чєрєнко, Стєпан Цычєнко, Василєи Мꙋсорка, Грицъ, Сємєн Рꙋи, Сєлимон, Данило Моличєнко, Григорєи Матꙋрєнко, Плачинда, Савчєнко, Ꙗцко, Григорєи Пощꙋк, Василєи, Борко, Паничь Кꙋрилов, Іван Грыцꙋєв ѕꙗт, // Стєпан Романцꙋєвъ, Матвєи Кꙋрилов, Стєпан Пєнтєнко, Іван Убиєнко, Маѯим, Єрєма Бꙋкочєнко, Гора Connоличєнко, Кꙋрило, Лєско Кондрєнко, Гринєцъ Малычєнко, Василєи Овчарь, Станко, Алєѯѣи, Братина, Моисєи, Данило Богꙋв, Василєи Дꙋчєнко, Тимко, Гордєи, Гордєи, Савка Павлєнко, Михаило Цоцолєнко, Манєцъ, Стєѳан Трицєнко, Василєи Сололичєнко, Дмитро Атаман, Андрєи Шарчишир, Іван Бардачныи, Дмитро, Гордєи, Дмитро Тиронєн-

ко, Гринецъ Хрипливыи, Ѳедор Левченко, // Гордеи Божененко, Грин Чолянскии, Василеи Долгии, Василеи Третяпка, Семен Божененко, Аноѳреи Бѣрека, Василеи Стрелниченко, Андреи Русаченко, Петро Ваненко, Григореи Крупка, Іван Голеченко, Гаврик Куцеленко, Цура, Григореи Чапленко, Іван Бѣречин, Семен, Дмитро Ѳилипенко, Іван Ѳилипенко, Василеи Гавриленко, Іван Жолеи, Мирон Коржицс, Ігнат Чолеи, Іван Хатка, Грицко, Аниско Литвин, Савка Волошененко, Дмитро Горездра, Овдѣи, Мина Катутуленко, Дмитро Шарченко, // Клим Дахников, Гора Тутуленко, Данило Кошлеченко.

Куриловския сотни козаков сое ч.

Тово ж Подолского полку Олховская сотня

Сотникъ Матвеи Олховскои, Ата[ма]нъ Мацеико, Іван Іващенко, Дацко Волосенко, Яцко Григоревъ, Яков Ващенко, Алеѯѣи Савченко, Загореи Губченко, Василеи Тривнеченко, Еремеи Цыцуленко, Василеи Ѳроменко, Іван Бѣлоус, // Никиѳор Драшпаненко, Остап Сенченко, Григор Іващенко, Семен Никурченко, Андреико Редченко, Іван Чершенко, Андреи Кистенко, Костя Демяненко, Аѳонас Попенко, Гордеи Пенчюченко, Мирон Булавченко, Клим Маненко, Матвеи Киянецъ, Ѳедор Бобѣнко, Гордеи Василенко, Григор Маненко, Лѣс Вядыченко, Тимко Гуриненко, Малко Пилченко, Михаила Перевозник, Василеи Гробѣнко, Степан Лопыренко, Івашка Кияшенко, Лазар Микитенко, Іван Мануилинко, Сема Мануилинко, Процыкъ Мануилов, Павло Шетиленко, // Ѳедор Клишенко, Степан Клищенко, Григореи Науленко, Петро Лещенко, Оноѳреи Лещенко, Василеи Горасименко, Прокоѳеи Сорока, Іван Кизикъ, Іван Заеченко, Ѳома Кондратенко, Григор Вовченко, Яков Вовченко, Степан Цапенко, Миско Микитенко, Григореи Лопыренко, Яков Іванченко, Степан Салонинченко, Маѯим Романченко, Степан Перетятченко, Григореи Перетятченко, Матвеи Головченко, Ѳедор Романенко, Іван Дрозденко, Григореи Дрозденко, Алеѯѣи Бѣленченко, Пахно Висковскии, Григореи Харченко, Алеѯа Клищенко, // Василеи Пилипенко, Прокоп Бужуленко, Илько Матвеенец, Яковецъ Подгорскои, Маѯим Братощенко, Василеи Ропыренко, Ѳилипъ Орѣхан, Іван Якименко, Василеи Донченко, Василеи Шпаченко, Микулаи Змаганченко, Ѳедор Проценко, Григореи Петренко, Андрос Манченко, Демко Педченко, Тирон Шапоченко, Втилеи Дедронко, Аврам Дремоненко, Грин Вонтоненко, Семян Колиманенко, Василеи Ламченко, Григореи Рудыи, Панко Левченко, Степан Светлоокои, Микита Михаиленко, Василеи Гладкии, Микита Іваненко, Дабрул Арнаут, // Мануила Панченко, Григореи Музнота, Нестер Кривоокои, Яков Корликовскии, Дмитро Шершен, Григорѣи, Остаѳеи Влѣзленко, Іван Моненко, Іван Винникъ, Іван Алеѯѣенко, Степан Мисенко, Василеи Глодышенко, Степан Братченко, Василеи Клиронченко, Панко Пилипенко, Лаврин Одновокои, Стеѳан Марченко, Андреи Козаченко, Іван Бабин, Остап Пецелченко, Алеѯѣи Залубченко, Григореи Корженко, Яков Козелченко, Матвеи Михаилов, Аноѳреи Понченко, Іван Доробаненко, Семян Ларьченко, // Дмитро Романенко, Алеѯѣи Мизиненко, Степан Твердохлѣбенко, Климко, Грин Лопыренко, Іван Юрченко, Угрин, Василеи Козакъ, Ісаи, Данила, Данила Ковал, Степан Кондратевъ, Маѯим Куличенко, Семян Івановъ, Дмитро Іванов, Василеи Данченко, Терентеи, Крячко, Ѳома Бѣрезко, Манчин,

Негѹмча, Лаврин, Василеи Бангѹленко, Ѩков Козелченко, Радѹл Козенко, Михаила Рѹдченко, Маѯим Совченко, Данило Гребонниченко, Василеи Перетѩтченко, Василеи Горнеи, // Грин Ловриненко, Василеи Михаленко, Андреи Пингѹленко, Данило Босорабѣнко, Семен Васканенко, Симон Шпаченко, Панко Босорабѣнко, Конаш Сливенко, Тимко Романенко, Ілѩш Атаман, Малыш, Роман, Іван Викѹлинко, Юрко Маѯименко, Демѩн, Ѳедор Тожененко, Ѳедор, Степан Никѹрчинко, Роман Бородченко, Ісаи Алеѯѣенко, Іван Босорабѣнко, Плохѹтенко Атаман, Михаила, Іван Михаличинко, Андреи Плахан, Єремеи Бѣлицкои, Гринецъ Малыи, Ѳедор, Кѹзма, // Степан Кочерженко, Илько, Іван Рѹдыи, Димитро Пилипенко, Тимко, Ігнат Лѩшко, Іван Михаиловъ.

Олховскиѩ сотни козаков РЧА ч.

Всех сотен козаков ҂асмв ч. //

Тово ж Подолского полкѹ барские мѣщане[8]

Воитъ Василеи Дехченко, Тимка Андреев, Дадцко Раднов, Леско Стеченко, Семен Савченко, Васил Прокопенко, Гавришщенко, Маѯим Іванов, Григореи Левченко, Іван Ѩценко, Андреи Понченко, Андреи Педосенко, Іван Іванов, Степан Ѳедоренко, Воитка Савченко, Жадан Гѹриленко, Іван Гѹриненко, Кѹзма Матвеенко, Михаило Дѣнисенко, Василеи Гасаненко, Григореи Коношенко, Алеѯа Семененко, Андреи Степаненко, // Прокоп Василенко, Костя Деменко, Демко Ѩхненко, Ілѩш Ѩкименко, Алеѯѣи Маѯименко, Аврам Стеценко, Іван Пилипенко, Корнеи Андреев, Семен писар мѣстскии, Іван Ѩкѹбѣнко, Алеѯѣи Томенко, Степан Григорен[ко], Тихон Степаненко, Петро Торасенко, Іван Гризленко, Степан Ѩкименко, Степан Іванов, Семен Говрилченко, Іван Василенко, Илко Іванов, Данило Грищенко, Павло Петренко, Тимко Єселенко, Степан Павленко, Тимко Лѹкошенко, Андрюс Лѹценко, Милаш Овтишенко, Данила Павленко, // Марко Василенко, Ѳедор Єремеенко, Карпо Василенко, Семен Василенко, Ѩков Мищенко, Демко Токоренко, Ѳедор Іванов, Лес Іванов, Алеѯеи Степаненко, Іван Єременко, Ѩков Жаданенко, Семен Лѹкошенко, Прокоп Павличенко, Сенка Тесленко, Єрема Алеѯѣенко, Алеѯѣи Петренко, Прокоп Педоренко, Микѹлаи Богданов, Гавриш Ѳедоренко, Манко Жеданенко, Марко Жаданенко, Андрюшка Михаилов, Андреи Івановъ, Григореи Степаненко, Ѳедор Самоиленко, Карпъ Лавринов, Семен Алеѯѣев, Марко Россомака, // Вое Лѹнько, Конан Іванов, Петро Мищенко, Григор Іванов, Мартѩш Микитенко, Петро Данченко, Андреи Даниленко, Лазор Павленко, Андреи Мезепенко, Бартор Матѩшов, Ѩн Стониславов, Ѳедор Хоменко, Єремеи Восиленко, Василеи Ѳедоренко, Говриш Михаиленко, Григореи Іванов, Василеи Ілѩшков, Микѹлаи Данилов, Іван Остапенко, Лесь Тимченко, Семен Богданенко, Іван Степаненко, Мартин Лесенко, Іван Типенко, Осип Лѹценко, Васил Іваненко, Ѩков Лавриненко, Іван Педоренко, // Уреба Ловринов, Кондрат Конащенко, Андреи Тиколенко, Ванда Шеитаненко, Гарасим Киреченко, Ѳедор Лавриненко, Тимко Гавриленко, Василеи Радков, Остап Андреенко, Степан Илѩшенко, Говрило Алеѯѣенко, Степан Мищенко, Микѹлаи Аноѳренко, Захареи Іванов, Іван Милоданенко, Грицко Іванов, Озарка Титченко, Василеи Озарченко, Іван Шаленко, Сергеи Іванов, Степан Педоренко, Петро Степаненко, Іван Ловриненко, Ѳедор Конашенко, Іван Панченко, Паско Кривженко, Ѳилон Павличин-

ко, Марко Іванов, // Лукьян Степанов, Панко Василенко, Стефан, Іван Кондратенко, Василеи Іванов, Федор Мануиленко, Семен Педоренко, Михаила Іванов, Пилип Мищенко, Іван Андронинко, Алеξеи Кузмин, Петръ Остапов, Алеξѣи Редуленко, Григореи Редуленко, Лукашъ Марченко, Іван Гринченко, Григореи Красник, Федор Осипенко, Марка Кондратенко, Илько Пилипенко, Воитка Мартиненко, Матвеи Кравченко, Семен Микитенко, Конон Харченко, Дахно Борисенко, Миѕин Михаилов, Остап Іванов, Григореи Дмитренко, // Федор Демьяненко, Гринец Іванов, Стефан Маценко, Іван Тимченко, Іван Убогии Михаилов, Василеи Дмитренко, Стецко Федоренко, Дмитро Іванов, Матвеи Іванов, Павло, Данило Проценко, Алеξа Вакуленко, Васил Семененко, Григореи Кондратенко, Северин Денисенко, Іван Юриченко, Григореи Іванов, Іван Федоров, Іван Богданенко, Федор Тинченко, Єрема Микитенко, Іван Мортинов, Юрко Іванов, Іван Григоревъ, Василеи Говришенко, Іван Дмитреенко, Іван Федоров, Милодан Пощенко, // Семен Василевъ, Іван Андреев, Григореи Матьященко, Семен Пищенко, Алеξа Іванов, Юрка Грыценко, Марко Махненко, Петро, Дмитро Єременко, Сема Алеξѣнко, Костя Титченко, Іван Семененко, Іван Павличенко, Петро Кононенко, Пилип Ігнатенко, Іван Жаданенко, Грицко Костенко, Семен Сопенко, Леско Ловренко, Іаков Мищенко, Костя Мищенко, Іван Омельяненко, Процыкъ Даценко, Михаило Даценко.

Барских мѣщан ск҃ ч҃. //

Тово ж Подолского полку могилевския мѣщане[9]

Воитъ Федор Краселенка Могилевскии, Бурмистръ Григореи Андреев, Бурмистръ Стефан Шафоренка, Петро Присяжныи, Семион Присяжныи Кожуховскии, Коѕакъ Вуитъ Степановскии, Степан Фумса, Андреи Бондар, Василеи Монисенко, Андрюшка, Макареи Попов, Дмитро Сотникъ Кривавии, Лес Осков, Мацъ Мелникъ, Милик Швецъ, Миско Рашковскиі, Степан Вусеканец, Филип Стативка, Сава Марихановъ, Никора Маидолин, Миколаи, // Петро Берич, Степан Зеленко, Михаила Чюмирскии, Іван Фолварскии, Гаврило Корпенко, Алеξандра Питыи, Левко Швецъ, Васко Озаренскии, Милашик Малѣи, Крегун Іаружскии, Колекушъ, Гаврило, Федор Подопригора, Костя, Іван Гончар, Неежпапа, Федор Метгуз, Андреи Кушнер, Стрелник Кочюренко, Арсенеи Лялчюленко, Кора Гринецкии, Кифор, Іванашко Полулях, Марко Плачда, Цоробан Іванашко, Пилип Ткачь, Томаш, Тонадсеи, // Кора Степаненко, Милик, Костентин, Стефан Кушнер, Стран Тазна, Дередерча Кушнер, Тирон Пасечникъ, Гаврило Євдошин, Пилип Швецъ, Іван Степаненко, Малик Кузменко, Іван Дерибон, Василеи Куцуленко, Стангун Гречин, Старыи Гречин, Мигошлако Гречин, Грицко Комѣнецкии, Тимко Даниленко, Степан Перехриста, Косьян Попович, Іван Ткачь, Степан Цынбастыи, Іван Плехатыи Швец, Стефан Швецъ, Северин, Іацко Братушии, Василеи Дерченко, Миголашко, // Пилип, Гордеи, Гунка, Петро, Андреи, Гаврило Кровецъ, Іван Пилипенко, Василеи Потинаико, Грин Ткачь, Паско Резникъ, Стратеи Рудиченко, Аниско, Миско Сучныи, Процыкъ Кровецъ, Микулаи, Васил Касывчак, Алеξа Городискии, Гришко Швецъ, Перетятко, Василеи Васковнии, Гаврило, Данило Вережанскии, Ванда Каменецкии, Матвеи Резникъ, Іван Могилевскии, Петро Пищатынскии, Мис із Городницы, Іван Копелюхов, Васил Швец Хотенкиі, // Іван Швецъ Гусятинскии, Дмитро Резник, Павлик Кушнер, Стефан, Гора Цыкувскии, Станчеи, Грицъ Борщевскии, Куз Куцкиі,

Павло Снатинъскиі, Михаило Озаранскии, Ігнат Кѹшнер, Іван Борщаговскиі, Стеѳан, Іван Зверичь, Михаило Олховскиі, Ѧковъ Тетъначь, Савка Борщевскии, Мишата, Котъ Грешнякъ, Микѹлаи Швецъ Борщеговскиі, // Арсенеи Борщеговскиі, Василеи Резникъ, Гора Голѹшка десятник, Угореи, Грицко Ткачь, Герасим Праведенов зят, Стеѳан Перетятка Резник, Степан Песотцкиі, Клим Швець, Влас Устенскии, Данило, Алеѯандра з Мѹкши, Ванъ Ткачовъ зят, Андреи [redacted] Мѹкши, Ѧцъко Лостѹвскиі, Ѧцко Твердохлѣб, Ѧцко Гончар, // Божко Зародковскиі, Горо Степанов, Семен Бровонскиі, Василеи Кѹшнер, Василеи Погребник, Тѹрко Резникъ, Слободнои, Правда, Богонос Резницкии, Маль Вербѣцкои, Ѳилип Овчар, Ѳедор Малиш, Стеѳан, Іван, Продан Мирскии, Оѳонас, Стеѳанъ, Микѹлаи, Кѹрила, Іванъ, Ванда, Сава, Ісаи, Нестер, Лес Ботчиха, Василеи Ващъ, Леско, Дмитро, Микѹлаи, // Ѧков, Григореи Стрежигроб, Дѹмеико, Никор, Антонъ, Стеѳан, Григореи, Маѯимъ, Чюдыи Постѹх, Ѳедор, Алеѯѣи, Андроникъ, Григореи, Василеи Дерибов зят, Манѹила, Михаила, Іван Кегеков зят, Іванъ, Роман Тхор, Михаила Качик, Іван Тхорев, Озарка, Тома, Роман Прѹдиѹс, Сѹпрѹн, Алеѯѣі Гѹрининко, Алеѯѣи, Ісакъ, // Гриц Калинникъ, Аниска, Василеи Лилаѹцѹв зят, Михаила, Василеи Кѹнчеи, Микита, Андреи, Дареи, Семъко Чишко, Іванъ, Григореи, Костька Бѣрежка, Панко, Василеи, Алеѯандра, Аврамъ, Павел, Єремеи Братит, Панка Кривыи, Никиѳор, Гринъ, Лаврин, Гришка, Ѳедор Стетцкого зят, Євстратеи, Гаврила Сербан, Гаврила Тѹвѹлко, Лес Воитъ, Саронча, // Роман Слободанскии.

Могилевских мѣщан скз ч.

Тово ж Подолского полкѹ Ѧрошевския мѣщане[10]

Воитъ Говрила Титенко, Бѹрмистъ Іван, Бѹрмистъ Ѳилип, Гаврила, Андреи Григоревъ, Іван Калинов, Петръ Титенко, Аноѳреи, Григореи Малыи, Маликъ, Матвеи, Демянка, Юрка, Василеи Шѹлгаш, // Семен, Ѳедор Прилипка, Гришка Чернои, Аронка Іванцав, Андреи Пересѹнко, Михаила Кѹтнѹренко, Ѳедор, Іван Шѹлгачь, Самоила, Іван Левков, Гришка Горошков, Гришка Корноѹшенков, Єремеи, Іванъ, Данило Кошел, Костька Заец, Осип Рѹдчилов, Васка Винник, Ѳедор, Матвеи Сытник, Гришка, Іван, Михаила Пивовар, Ѧцъко Малыи, Иля Великии, Ѳедор Кишка, Андрос Ткачь, Михаила, // Пронка Тихна, Іван Левчека, Савъка, Ємеляшка, Кирила, Прокоп Радобѹдка, Павликъ Великиі, Захарка Дид, Мелентеи, Роман Великиі, Микиѳор, Іван, Кѹрило Броченинко, Михаило, Тимоѳеи Литвинец, Антошка, Васка Дороснaчь, Іван Гончар, Захарка Коѕак, Степка Братевъ, Василеи Дрогощенко, Іван Долгоненко, Семен Рокъгинич, Арсенеи, Іван, Тасѹра, Савка Сидорченко, Іван Ластинко, // Василеи Плохаш, Євстапеи, Василеи Цыбѹлка, Гришка Кирченко, Михаило, Ѳедор, Говрило Ѳолга, Алеѯѣи, Іванъ Кляга, Ігнат Деи, Михаило Уличенко, Семен, Лѹкьян, Микиѳор Прилипко, Демянъ, Микиѳор Паробокъ, Данило, Василеи, Андреи Тягла, Алеѯѣи Цѹран, Григореи Данилов, Євстратеи, Степан, Продан Пилипенко, Озар Кочаникъ, Гришка Липнецкои, Матвеи, Іван, Петръ, // Ѳедор, Кондрат, Василеи Погорелец, Іван, Ігнат Шѹликъ, Семенъ, Василеи, Василеи, Богрин Старыи, Василеи Хроминскии, Кѹрило Поненко, Карпъ.

Ѧрошевских мѣщан раі ч.

Тово ж Подолского полкꙋ колесовския мѣщане[11]

Воитъ Ѳедоренков, Василеи Бꙋрмистръ, Сергеи Бꙋрмистъ, Іван Бꙋрмистръ, Микиѳор, Алеѯѣи Горенковъ, // Григореи, Семен Волченко, Гордеи, Іван, Иля Волченко, Левон, Аврам Леникъ, Ѳедор Мисков, Іван Швецъ, Стеѳан Ловриненков, Марка, Василеи Тополя, Іван Тополя, Іван Пивовар, Михаила Крꙋпка, Григореи Менченко, Семен Ткачь, Ѳедор, Бѣлашъ Горочненков, Савъка Ткачь, Ꙗков, Семен Шморгоненков, Прокопъ, Ѳедор, Ѳедор Саеиха, Матвеи Швецъ, Іван Мочирии, Петръ, // Василеи Пиленков, Остап, Андреи, Михаила, Юря Скорохожка, Юря, Карпъ, Ігнат, Михаила, Стеѳан Єкимовскои, Єꙋстратеи, Єкименко, Мандренко.

Колесовских мѣщан М̃Ѕ ч̃.

Всех мѣщан барских і могилевских і ярошевских і колесовских х̃д ч̃.

Тово ж Подолского полкꙋ Могилевского поветꙋ на Поддрестрие, что на волоскои границы, селы і д̃рвни

Село Хонковцы[12]

Атаман Григореи, // Ѳедко Хладченко, Андрюшка, Панко Зимникъ, Савка Пономар, Івашко Копоцынскии, Родика Пꙋчинко, Косьян, Гришка Василевъ, Івашка Селшанка, Миронка Причилинка, Мишка Бѣлилнои, Ѳедка Звадволкъ, Захарка, Ѳедка Литвин, Гришка Кꙋшнер, Андрюшка Илченко, Івашко Ѳорсаненко, Івашко Василевъ, Кирюшко Воротынец, Васка Ростꙋчии, Лаѕарка Кичиренко, Милоданка Степанов, Гришка Пошелюзнои, Алешка Страшенко, Кирюшка Сытченко, Матюшка Борщенко. //

Село Кꙋчинцы[13]

Атамон Павел, Іван Ѳоченко, Іван Стрꙋилко, Гришка, Гришка Триѳоненко, Васка Долгои, Аниська, Ромашка, Степка Коволенко, Кондрашка, Гришка Броиленко, Петрꙋшка Мелник.

Село Кꙋчеики[14]

Атаман Єким Лобченко, Малѣико, Васка Верещенко, Івашка Лаѕорев, Ѳедка Остапов. //

Село Бронницы[15]

Атамон Іванъ Пошков, Бꙋрмистръ Семен, Сенка, Ѳедка, Ромашка, Дмитрошка, Аѳонка, Маѯимко Вороненко, Єремка, Остапъка, Єремка, Бѣляика, Остапка, Гришка Костькин ѕят, Митка, Костька, Петрꙋшка, Микꙋлка Василевъ, Андрюшка, Ігнатка Мꙋсꙋренков, Миронка, Горюшка, Ілютка, Гришка, Степка, Андрюшка, // Степка Черноокои, Савка Добренко, Гришка Гꙋленко, Васка Лотꙋшенко, Сенка Моисеенко, Мишка Панеченко, Івашка Бахꙋр, Митка Паничев ѕят, Манꙋила Лазорев, Андрюшка Машин, Степка Попенко, Гождꙋр.

Село Рѣдчане[16]

Григореи Отаман, Васка Бꙋгаи, Митко Редченко, Степка Литвин, Єремка Натов, Євстратка, Петрꙋшка Тимченко, Стеѳашка Головаченко,

Стєѳашка Половченко, Митка Пилишин зят, Андрюшка Комошєнко, Васка Киржа. //

Сєло Липчанє[17]

Отаман Сємен, Ѳєдка Рєбрикъ, Івашка Кожєнков, Івашка Дꙋчєнко, Стєпка Долгополєцъ, Васка Борзыи, Сєнка Манєнко, Гаврикъ, Савка Пасєчник, Бѣлик Харчєнко, Андрюшка, Васка Страшны, Івашка Кꙋликовскии.

Сєло Нєшєвцы[18]

Отаман Тирин, Васка Сꙋнѧк, Васка Роховнєнко, Івашко Кровчєнко, Івашка Вєрєтнят, Дмитрошка Погорєлєцъ, Івашка Погорєлєц, // Стєпка Мєданєнко, Дарєи, Стєпка Цалꙋичєнко, Костька Погорєлєцъ, Івашка Грамотка, Єрємка Зброи, Сєнка Тꙋр, Гришка Бочєнко, Мартинка, Васка Боран, Ѳєдка Пєрєсꙋнко, Гришка, Пронка, Гришка, Васка Тирєнєнко, Ігнатка, Панка Тробчанкин.

Сєло Бѣрношєвко[19]

Стєпка Хлѣбѣц, Івашка Бородинєнко, Тимошка Бородинєнко, Івашко Нєрєжка, Гришка Манчилинєнко. //

Сєло Козлов[20]

Воитъ Стєпан, Бꙋрмистръ Андрєи, Сєнка Парникъ, Данилко, Івашка Аврамєнко, Костька Сємєнєнко, Климка, Оѳонка, Манꙋшка, Матюшка, Васка Кровчєнка, Івашка Дрогичь, Юшка Гостила, Ѳєдка Мадолскиі, Ігнатта Гирка, Стєпка Кодыжил, Матюшка, Васка Гомонєнко, Данилко Коцꙋр, Продан Голошєнко, Микишка Кирєнко, Васка Плєснячєнко, Гаврикъ, Мишка Жꙋтчєнко, Ілєика, Стєпка Люшичь, Данилко, // Прокошка, Васка, Стєпка, Павликъ, Грицъко, Хритон, Микишко, Гришко, Стєшка Бровор, Андрюшка Чаика.

Сєло Нагорєнє[21]

Атамон Маѯим, Гордюшка Пиршєнко, Лєвка Сємчєнко, Пронка Воробѣцъ, Івашка Бꙋгаи, Алєшка Чєрнокожии, Данилка Гꙋрмочєнко, Матюшка, Ѳєдко, Васка Бꙋцꙋрикъ, // Ігнатка Говрилєнко, Васка Комышєнко, Васка Шєрєпєнинко, Микꙋлка Гаврилов.

Сєло Лѧдова[22]

Отаман Матвєи, Стєпка Вонинєнков, Пєтрꙋшка, Стєпка Пєрєголєнков, Ѳєдка Чиколєнков, Матюшка, Товсєнка Бѣлѧєвъ, Миронка Малєнков, Моісєи Алєнков, Дємѧнко, Гордюшка Аврамов, Микитка Торожєнков, Аноѳрєико Сєрков, Андрюшка Кꙋшнєр, Івашка Кровєцъ, Тимошка Андрєєв, // Івашко Кровєцъ, Божєи Кровчєнко, Стєпка Косыи, Івашко Кошєлєнко, Стєпка Слєпканов, Стєпка Вовчєнков, Сєнка, Івашка Збєибаба, Ѳєдка.

Село Лешевцы[23]

Атамон Василеи, Івашка Корголенков, Алешка, Панка, Мирошка, Сенка Тирин, Пронка, Сомсон, Тирон, Хритонка, Гришка, // Ѳедка, Костька, Данилко, Васка Винникъ, Івашка, Васка, Ѳилка, Захарка.

Село Серебреа[24]

Воитъ Ѳедор, Ѳедка, Ѳедка, Кирюшка, Костька, Івашка, Понтилимка, Єкимка, Івашка, Игнатта, Костька, Корнюшка, Ісаика, Васка, Ілеика, Васка, Івашка, Мишка, // Івашка, Панко, Гришка, Никишка, Андрюшка, Никитко, Мишко, Марко, Аниско, Гордюшко, Васка, Степка, Миска, Степка.

Село Кꙋрошевцы[25]

Атамон Савелеи Юронъковъ, Андрюшка Петренков, Миска Посоховскии, Ѳедка Старыи, Степка Борисов, // Мишка Іванов, Митка Подгорнеи, Ꙗшка Ігнатов, Гришка Вознинков, Ілеика Ондреев, Івашка Сидоров, Микꙋлка Коволиченков, Кирилка Мезинов, Кирюшка Жꙋрченков, Гришка Карпов, Митка Слыченко, Мартинко Токар, Гришка Костин ѕꙗт, Мирошка Онтонов ѕꙗт, Ілеика Кꙋдерка, Сенка Кꙋдерченков ѕꙗт, Манꙋшка, Івашка Ꙗковлев ѕꙗт, Данка Семенов, Митка Гирченков, Роскош Меленков, Івашко Ѳедоров, Гаврикъ Ꙗковлев. //

Село Серебринцы[26]

Атаман Дмитреи, Бꙋрмистъ Іван, Бꙋрмистъ Матвеи, Ігнатка Чюлаи, Ѳедка Родилников, Кꙋлак Шꙋлченко, Гаврикъ, Манꙋила Толстои, Левка, Ѳилка, Ꙗшка, Говрилов, Івашка, Митка, Ілеика, Гришка, Єремка Соченка, Аношка Соченка, Кондрашка, Гришка Болатцкои, Івашка, Гришка Єрошенков. //

Село Олчадаева[27]

Отаман Данила, Бꙋрмистръ Іван, Андрюшка, Васка, Івашка, Кондрашка, Данилка, Прокопъка, Илюшка, Мишка, Ѳедка, Сенка, Сенка, Сенка, Ꙗшка, Васка, Васка, Тимошка, Прошка, Прошка, Харка, Ѳедка Ємченко, Івашка Кава, Мишка Гончар, Васка, Сенка Цыганченко, Гришка. //

Село Кꙋковка[28]

Атамон Іван, Бꙋрмистъ Костентин, Івашка Танченков, Матюшка Дꙋдка, Алешка Кормага, Івашка Швецъ, Алешка Добренченко, Браташъ, Алешка Носенко, Мишка Жабченко, Івашка Котѳич, Івашка Чюрпига.

Село Хрептиевъ[29]

Отамон Стеѳан, Лꙋкьян Бꙋрмистръ, Маѯим Бꙋрмистръ, Стешка Григоревъ, // Івашка Мосенка, Васка Шпоченка, Кирюшка Грозденко, Микꙋлка Змарченков, Триѳонка, Ѳедка Семенов, Васка Марꙗнинков, Сава Грибченков, Ѳедка Домченко, Васка Манꙋиленко, Павликъ Меѕенинков, Степка Семенов, Степка Гермоненков, Васка Степанов, Івашка Прокопов,

Васка Домниченков, Ѩшка Сѹщенков, Павликъ Іршенков, Івашка Романов, Івашка Бровченко.

Сєло Бонтышевки[30]

Атамон Ѳєдор, Пєтрѹшка, Стєпашка, Савка, Ігнатта, Ілюшка, Мазѹрѧ, Стєшка, Стєшка, Мартинка, Климка Кѹшнєр, Микѹлка, Сєнка, Андрюшка, Ігнатта.

Сєло Поповцы[31]

Атамон Ѳєдор, Васка Городник, Юрка Григорєвъ, Ісаика Городников ѕѧт, Наѕарка Жилипєнко, Івашко Пицєрєнко, Гришка Ісаєв ѕѧт. //

Сєло Зван[32]

Атамон Матвєи, Бѹрмистръ Василєи, Бѹрмистръ Триѳон, Івашка Жилинко, Гришка Кирєєв, Гришка Котєлков, Сємєн, Василєи Котєлков, Сава Заваронков, Ѩков, Андрєи, Юрѧ Завалєнков, Сємєн, Прокопъ, Стєѳан, Григорєи, Пєтръ, Стєхван, Илѧ, Ігнат, Гордєи, Василєи Кѹликъ, Цѹрѧ Дєрєнко, Григорєи Литвицъ, Мосєи Лихочєнков, Матвєи Калчєнков, Ігнат Шолдонєнко, Василєи Бѹлонєнко, Влас. //

Сєло Волховєвтъ[33]

Атаман Данила, Ондрєи Бѹрмистръ, Сємєн Бѹрмистръ, Ѳєдор Поцєнка, Васка Госєнко, Сєнка, Васка, Ісаика Олєѯѣєв, Алєшка, Прон Кѹрничинков, Васка, Сєнка Ондрєєв, Гришка, Данила, Івашка Ѳилипєвъ, Івашка, Маѯимка Воитов, Гришка Монєнко, Косьянка, Панка, Лѹнка, Ѳєдко Бобѣнко.

Сєло Очєдаєв[34]

Атаман Ѳєдор, Сава Кровчєнко, // Маѯимка, Ѳєдка, Симонка, Гришка, Богдашка Кохов, Грицко Лопковчєнко, Данилко Маличков.

Сєло Содковцы[35]

Атамон Іван, Стєшка, Лѹкъѧшка Мєлник, Івашка, Мишка, Васка, Мишка, Ѳєдка, Ѳєдка, Лєвка, Гордюшка.

Сєло Бѣрєѕовка[36]

Атамон Сємєн, Лѹкъѧн Бѣрєѕовскии, Дарєи Молчєнєнков, Хѹл Хѹнєнко, // Васка Ѳокнєнко, Ілюшка, Івашка Чєболєнко, Ѩшко Тимчєнко.

Сєло Сѹботовка[37]

Атаман Сємєн, Гордюшка, Марко, Гришка, Микѹлаика, Асташка, Васка, Лаврин, Мишка, Горасим, Бажан, Косьян, Ѳилипка, Микѹлаика, Івашка, Малик, Васка, Гордюшка, Аношка, Андросъ, Митка, Мирошка, Ѩшка, Аношка, Гаврикъ. //

Сєло Пєрєкоринцы[38]

Атамон Іван Борботєнка, Стєшка, Андрюшка Юрковскиі, Панка Бȣчєнко, Дємяшка Климов, Тимошка Заичєнков, Давыдка, Лаѕорка, Васка, Тишка, Васка Скоропалєнко, Наȣмка Скорбатєнко, Пєтрȣшка Коѕарѣѕскии, Ѳєдка.

Сєло Лȣчиницъ[39]

Атамон Стєѳан, Алєшка Стєпанов, Івашка Шпȣрчєнко, Марко Шаколєнков, Кирюшка, Івашка Кȣшнєрєнко, Ігнатта. //

Сєло Скаѕанцы[40]

Атамон Іван, Ѳєдко Коломзскии, Мишка Волчько, Гаврикъ Костин, Івашко Шмогорєнко, Гришко Шъмогорєнко, Пєтрȣшка Стєѳанов, Єрємка.

Сєло Вєрбовка[41]

Атамон Сємєн, Гаврик Пивоваров, Єрємка Головка, Івашка Ꙗковинко, Андрюшка Говрилов, Івашко Ткочєнко, Дмитрошка Цєп.

Мєстєчка Бȣша[42]

Атамон Стєѳан, Моѯимка, // Митка, Мишка, Стєшка, Сєнка, Ѳєдка, Тишка, Васка, Андрюшка.

Сєло Зроіловка[43]

Атамон Василєи, Ємєляшка Матвєєв, Дарєи Хобортєнко, Никишко.

Сєло Михаиловко[44]

Атамон Триѳон, Бȣрмистръ Стєхван, Алєшка, Микȣлка, Алєшка, Івашка, Стєшка, Гаврикъ, Гордюшка, Ігнатка, Стєшка, Мирошка, Грицко, Лавринко, // Івашко, Пєтрȣшко, Гордюшко, Андрюшко, Васка, Говрикъ, Сєнка.

Сєло Житники[45]

Атамон Алєѯѣи, Ꙗшка, Івашка Трȣтин, Павликъ Бѣлокон, Івашка Григорєвъ, Івашка Пишанскии, Івашка Поливажєнко.

Сєло Бѣлих[46]

Воитъ Данила, Андрюшка Дȣшєнєнко, Мишко Рєдєнко, Сєнка Триѳанєнко, Ꙗшко Василєвъ, Костька Іванов, Ѳєдка Ємєцъ, Сєнка, Гєрмошка, // Андрюшко Кȣкȣла, Сєнка Кожа, Гришка Юрцєнков, Івашко Колєчєнко, Гришка, Івашка Моісȣс, Ѳєдка Ємєцъ, Мотюшка Кȣкторин ѕят, Стєшка, Стєшка Квижин, Микȣлка.

Мєста Єрȣга[47]

Атамон Василєи Катрєнко, Васка, Андрюшка, Лаврин, Роман, Івашка, Пєтръ, Ігнатка, Тишка, Андрюшка, Васка, Гордюшка, Івашка,

Малишъ, Сєнка, Сєнка, Матюшка, Дємєшка, Ꙗшка, Лȣкашка, // Васка, Ѳока, Гришка, Чюдка, Ѳєдка, Івашка, Лєвко, Гришко, Ѳєдко, Лаꙁарко, Стєшко, Ѳєдко, Костѧнко, Аниско, Івашко Пєтров, Пєтрȣшка, Гаврик, Антошко, Ѳєдко.

Сєло Юрковєцы[48]

Атамон Аноѳрєи, Ларько Зваритцкои, Ѳєдка Щєрбачии, Остапка Солонєник, Васка Кȣс, Стєшка Цȣра.

Сєло Олоковєцы[49]

Бȣрмистръ Єрєма, Бȣрмистръ Стрєлка, Ѳєдка, Тишка Родȣлєнко, Гаврик Дринчєнко, Гришка Гримолєнко, Савка, Сєнка, Сєрєжка, Тимко, Івашка Матвєєвъ, Стєшка Лєкєꙁин ꙁѧт, Гаврик Колєнєнко, // Пєтрȣшка Колинєнко, Власка, Триѳон Дємѧнєнко, Мишка Ꙗловыи, Мишка Лаꙁорєв, Івашка Мортинов, Аѳонка Заєцъ, Гришка Костєнтинов.

Сєлѧн х҃г ч҃.

І обѡєго коꙁаков і мѣщан і сєлѧн ҂вф҃ѳ ч҃. //

РГАДА [redacted] Москве, ф. 124 (Малороссийские дела), 1659 г., № 19.

ПРИМІТКИ

1. Князь О. Трубецькой (рік народж. невід. — 1680) — російський державний діяч. Почав свою службу при царському дворі 1619 р. і перебував [redacted] ній до 1629 р. Згодом був воєводою у різних російських містах. 1646 р. наділений чином боярина і призначений царським дворецьким. У 1647—1648 рр. брав участь у переговорах Росії з Річчю Посполитою та Швецією. Спільно з посланцями Б. Хмельницького виробив умови, [redacted] яких Переяславська рада 1654 р. проголосила включення України до складу Російської держави. Винагородою за це було дарування йому титулу ближнього боярина і посади намісника (воєводи) казанського. Був головним царським воєводою у війні Росії з Річчю Посполитою за Україну після Переяславської ради. Очолював російське військо у боротьбі Москви проти Виговського 1659 р. Був присутнім [redacted] Переяславській раді у жовтні 1659 р. (Сказания о роде князей Трубецких / Изд. [redacted] Е. Э. Трубецкой.— Москва, 1891.— С. 123—141).

2. В. Шереметєв (рік народж. невід. — 1682) — російський державний і військовий діяч. Уперше згаданий [redacted] чині царського стольника 1637 р. 1649—1652 рр. — головний воєвода у Тобольську. 1653 р. наділений чином боярина. Брав участь [redacted] Охматівській битві 1655 р. 1658—1660 рр. — київський воєвода. 1659 р. в складі російського посольства був присутнім на Переяславській раді. Під час поразки російського війська 1660 р. під Чудновом був полонений поляками, які видали його кримському ханові. У Криму в полоні пробув до 1681 р., коли російським урядом був викуплений (Русский биографический словарь.— Санкт-Петербург, 1911.— Шебанов—Шютц.— С. 136—159).

3. Князь Г. Ромодановський (рік народж. невід. — 1682) — російський державний і військовий діяч. Вперше згаданий 1653 р. як учасник (у чині стольника) земського собору, що дав згоду на приєднання України до Росії. У складі російського посольства, яке очолю[redacted] боярин В. Бутурлін, брав участь у Переяславській раді 1654 р. 1654—1656 рр. — воєвода російських військ [redacted] Україні у війні Московської держави проти Речі Посполитої. Згодом обіймав посаду воєводи [redacted] різних містах Росії. 1656 р. йому надано чин окольничого, 1665 р. — боярина. Був присутнім [redacted] Переяславській раді 1659 р. Відігравав неабияку роль [redacted] обранні українських гетьманів, догідних царському урядові. Командував російськими військами у боротьбі проти П. Дорошенка, [redacted] чигиринських походах 1677 і 1678 рр. Потім служив при царському дворі (Русский биографический словарь.— Петроград, 1918. — Романова—Рясовский.— С. 84—113).

4. І. Лопухін (роки народж. і см. невід.) — виконавець дипломатичних доручень і приказний діяч. Перша згадка про нього датується 1610 р., остання — 1676 р. 1630 р. був приставом у німецьких й угорських послів, 1632 р. — у турецького посла, 1633—1634 і 1644—1645 рр. — стрілецький голова. Як дяк працював у приказі Казанського двірця (1649—1650), 1650—1651 рр. їздив як посол до Б. Хмельницького. 1651 р. йому надано чин думного дяка і відтоді в цьому чині до 1666 р. служив у приказі Казанського двірця, водночас 1653—1654 рр. — в Посольському приказі. Був присутнім на Переяславських радах 1654 і 1659 рр. 1667—1669 рр. — думний дворянин у приказі Казанського двірця. 1676 р. керував Хлібним приказом (Веселовский С. Б. Дьяки и подьячие XV—XVII вв.— Москва, 1975.— С. 299—300).

5. Ф. Грибоєдов (роки народж. і см. невід.) — російський приказний службовець. Перша згадка про нього припадає на 1638 р., коли він був піддячим приказу Казанського двірця. 1648—1649 рр. — дяк у приказі боярина князя М. Одоєвського для складання Уложення; 1649—1664 рр. (з перервами) — дяк приказу Казанського двірця. Брав участь у Переяславській раді 1659 р. 1661—1662 рр. — дяк приказу полкових справ, 1664—1669 рр. — дяк Розрядного приказу, 1670—1673 рр. — дяк приказу Казанського двірця. Після цього згадок про нього немає (Веселовский С. Б. Дьяки и подьячие...— С. 131).

6. Виявити відомості про життєвий шлях М. Полянського не вдалося.

7. Остап Гоголь (рік народж. невід. — 1679) — один з відомих діячів серед козацької старшини 50—70-х рр. XVII ст. Полковник у 1654—1661, 1663—1669, 1673—1675 рр., можливо, й у 1662, 1670—1671 рр. (був подільським полковником, за винятком періоду з весни 1664 р. по весну 1665 р., коли займав уряд брацлавського полковника, причому в цьому періоді деякий час виконував й обов'язки подільського полковника). У березні—квітні 1671 р. діяв як призначений Петром Дорошенком наказний гетьман. Від квітня 1675 р. до кінця 1678 р. — призначений польським королем Яном III Собеським наказним гетьманом частини правобережного козацтва (Крикун М. З історії української козацької старшини...— С. 398—441; його ж. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна.— Львів, 1999.— Ч. 2—3.— С. 37—58). У матеріалах жовтневої 1659 р. Переяславської ради О. Гоголя названо серед семи правобережних полковників, котрі на ній були відсутні (а тому не могли тоді присягнути на вірність цареві, на відміну від присутньої на ній козацької старшини, яка присягнула), — „для того что оставлены [зрозуміло, зі своїми полками. — *М. К.*] на границе против ляхов и татар" (СГГД.— Ч. 4.— С. 51; ПСЗРИ. Собрание 1-е.— Т. І.— С. 494; Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 273; Величко С. Сказаніє...— С. 224; Летописное повествование...— Кн. 4.— С. 29). За повідомленням С. Величка, О. Гоголь належав до тих з козацької старшини, хто невдовзі після названої ради в тому ж жовтні у Чигирині в присутності Ю. Хмельницького висловив своє крайнє незадоволення („барзо били малкотенти") „з тих Хмелниченковѣ даних статей и крѣпко нарѣкали на старшину в Переясловлѣ, при Хмелниченку бившую" (Величко С. Сказаніє...— С. 231).

8. Бар — місто над правим допливом Богу Ровом, районний центр Вінницької области. У XV—XVIII ст. — центр Барського староства — державного (королівського) маєткового комплексу (Грушевский М. Барское староство...).

9. Могилів, тепер місто Могилів-Подільський, на лівому березі Дністра, центр однойменного району. У XVII ст. це поселення було містечком (oppidum). (Крикун М. Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення, топографія // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.— Львів, 1998.— Вип. 5.— С. 353—365).

10. Село Яришів над лівим допливом Дністра Лядовою Могилів-Подільського району. У джерелах XVII ст. поселення звалося Ярошів і було у той час містечком. Під 1651 р. названо „містечко Старий і Новий Ярошів" (Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 176).

11. У вислів „Колесовския мещане" вкралася з вини, напевно, писаря помилка: має бути — „Куриловския мещане". Поселення Колесова (чи в інших звучаннях, які можуть бути виведені від означника „колесовския", — Колесівки, Колесівців) у Подільському воєводстві не було в XVII ст., як, до речі, і в XV—XVI і XVIII ст. Назва „Куриловския" напрошується тому, що в переписі 1659 р. як поселення пойменовані всі сотенні центри, окрім центру „Курилівської" сотні. Правильніші назви на означення міщан і сотні — відповідно „куриловецькі", „куриловецька", оскільки джерельні „курилівські" і „курилівська"

— похідні від поселення Курилівці. Тепер це поселення — селище міського типу Мурованi Курилівці, районний центр. Розташоване над Жваном — лівим допливом Дністра. У документах XVII ст. трапляється тільки назва Курилівці, означник „Муровані" виник у XVIII ст. До 1640-х рр. Курилівці — село, відтоді — містечко (Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України [redacted] Києві), ф. 37 (Кам'янецький земський суд), оп. 1, спр. 43, арк. 49 зв., 374).

12. Село Хоньківці — над лівим допливом Дністра Карайцем Могилів-Подільського району. У документах середини XVII ст. трапляються такі варіанти цієї назви: Гоньківці (Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 176), Гуньківці (Архив ЮЗР.— 1890.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 516).

13—14. Поселення [redacted] назвами „Кучинці" і „Кучейки" в джерелах щодо Подільського воєводства не засвідчені. Ті самі джерела не дають змоги встановити, які саме села є за цими назвами. З контексту перепису, [redacted] саме [redacted] порядковости переліку [redacted] ньому поселень, можна зробити висновок, що обидва села містилися на території Могилів-Подільського району.

15. Село Бронниця Могилів-Подільського району — над лівим допливом Дністра Бронницею.

16. Дещо інші варіанти цієї [redacted] у середині XVII ст.: Ретчани (Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 176), Речани (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego (далі — AGAD w Warszawie. ASK), dział I, ks. 71, k. 403 v.). У 30—60-х рр. XVII ст. село йменували також „Гречанами" (Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 516; ЦДІА України в Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 41, арк. 362 зв.; спр. 42, арк. 251). Судячи з того, що воно в подимній тарифі Летичівського повіту за 1730 р. подане як Гречани спільно [redacted] Липча-[redacted] (Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Podhoreckie Andrzeja Potockiego, XI, 1/28) і в переписі Подільського полку 1659 р. стоїть поряд з ними, можна твердити, що обидва ці села сусідні. Остання відома згадка про село, що тут нас цікавить, трапляється 1742 р. (як „Гречани або Кривчани"; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 145 (Яблоновські), спр. 134, фасц. 171). У XVIII ст. це село або зникло, або, ймовірно, злилося з Липчанами.

17. Село Липчани — при впаданні Карайця [redacted] Дністер Могилів-Подільського району.

18. Село Нишівці — над Карайцем Мурованокуриловецького району.

19. Село Бернашівка — над Жваном Могилів-Подільського району. У 20-х рр. XVII ст. йменувалося також „Кривчани" (ЦДІА України в Києві, ф. 36 (Комісарський суд Подільського воєводства), оп. 1, спр. 2, арк. 19; ф. 37, оп. 1, спр. 287).

20. Село Козлів — над Дністром Могилів-Подільського району.

21. Село Нагоряни — над Дністром Могилів-Подільського району.

22. Село Лядова — над однойменним лівим допливом Дністра Могилів-Подільського району. У документах XVII ст. представлене тільки як Лядава.

23. Нинішня назва цього села, яку воно отримало [redacted] роки радянської влади, — Кремінне; розміщене над Дністром у Могилів-Подільському районі. Перед зазначеним перейменуван-[redacted] звалося „Лишівці". У документах середини XVII ст. виступає також як Лисівці (ЦДІА України в Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 38, арк. 218), Лісівці (Там само.— Спр. 41, арк. 137), Лясківці (Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 510), Іляшівці (ЦДІА України [redacted] Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 18; Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 108, 176; див. також: Грушевський М. Барское староство...— С. 185).

24. Село Серебрія — при впаданні Серебрії зліва у Дністер Могилів-Подільського району.

25. Село Курашівці — над невеличким лівим допливом Жвана Мурованокуриловецького району.

26. Село Серебринці — між Дністровими допливами Лядовою і Серебрією Могилів-Подільського району. У XVII ст. звалося головним чином „Серебринець" (Pobóg-Górski W.

Powiat Mohylowski...— S. 108; ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 41; AGAD w Warszawie; ASK, dział 1, ks. 71, k. 404).

27. Село Нижчий Ольчедаїв — над Лядовою Могилів-Подільського району. У першій половині XVII ст. йменувалось також Старим Ольчедаєвом (ЦДІА України в Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 43, арк. 20, 436 зв.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141 (Колекція А.Чоловського), спр. 45). 1655 р. поселення назване містечком Ольчедаєвом (Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 88).

28. Село Кукавка — між Лядовою і Серебрією Могилів-Подільського району. У матеріалах XVII ст. неодноразово згадується і [illegible] Кукавиця (Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 164; ЦДІА України в Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 35, арк. 289 зв.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, спр. 45).

29. Село Хребтіїв — західніше невеличкого лівого допливу Дністра Новоушицького району. У XVII ст. відоме тільки [illegible] Хрептиїв.

30. Село Бандишівка — західніше річки Мурафи Могилів-Подільського району.

31. Це, ймовірно, теперішнє село Григорівка Могилів-Подільського району, розміщене над невеличкою лівою притокою Бронниці. У документі 1637 р. зафіксоване [illegible] Попівці або Григорівці (ЦДІА України в Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 40, арк. 138).

32. Село Жван — над однойменною річкою Мурованокуриловецького району. У першій половині і середині XVII ст. часто згадується [illegible] містечко, інколи, зокрема, йменоване „Жвангород" (ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 4, арк. 11; ф. 37, оп. 1, спр. 38, арк. 50, 230; спр. 40, арк. 93; спр. 43, арк. 411).

33. Село Вільховець — над [illegible] правим допливом лівого допливу Дністра Матірки Новоушицького району.

34. Село Вищеольчедаїв — над Лядовою Мурованокуриловецького району. У джерелах XVII ст. зветься Вищим Ольчедаєвом (Архив ЮЗР.— Ч. VII. — Т. 2.— С. 515; AGAD w Warszawie. ASK, dział I, ks. 71, k. 403 v.; ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 4, арк. 11) і Новим Ольчедаєвим (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, спр. 45).

35. Село Садківці — над Дністром Могилів-Подільського району.

36. Село Березівка — над лівим допливом Мурафи Мурашкою Могилів-Подільського району. Не виключено, що в переписі йдеться про село Березову — нині село Наддністрянське, що західніше течії Жвана Мурованокуриловецького району.

37. Село Суботівка — над Дністром Могилів-Подільського району.

38. Село Перекоринці — над Карайцем Мурованокуриловецького району. 1636 р. згадане і як „Station Станіславці, або Куриліська (Куриловецька) слобода, або Продеринці" (ЦДІА України в Києві, ф. 37, оп. 2, спр. 40, арк. 319 зв.; див. також: Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 258).

39. Село Лучинець — над лівим допливом Дністра Немією Мурованокуриловецького району. З другого десятиріччя XVII ст. Лучинець — містечко, [illegible] початково [illegible] й назву Радзивілів (ЦДІА України в Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 35, арк. 49, 465; спр. 36, арк. 107, 161 зв., 510, 826; спр. 40, арк. 405; Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 85).

40. Село Сказинці — над правим допливом Жвана Батогом. Тепер село Виноградне Мурованокуриловецького району. У XVII ст. звалося ще Краснолука і Брайки (ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 23; спр. 4, арк. 11; ф. 37, оп. 1, спр. 27, арк. 169; спр. 31, арк. 348; спр. 38, арк. 46 зв., 455 зв.; Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 258).

41. Село Вербовець — над Батогом Мурованокуриловецького району. У XVII ст. поряд існували село Вербовець і містечко Вербовець, які у XVIII ст. злилися в одне поселення; село йменувалося Вербівцем Старим або Стариками, а містечко — Вербівцем Новим (ЦДІА України в Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 34, арк. 36; спр. 36, арк. 563 зв.; спр. 37, арк. 263 зв.; спр. 40, арк. 201, 258 зв., 416; спр. 44, арк. 110; AGAD w Warszawie. Metryka Koronna. Dział XVIII, Lustrasje, ks. 74).

42. Село Буша — над лівим допливом Мурафи Бушанкою Ямпільського району. У XVII ст. — містечко.

43. Село Ізраїлівка — над Серебрією. Нині село Грабарівка Могилів-Подільського району.

44. Село Михайлівка — над Дністром Ямпільського району.

45. Село Житники — над лівим допливом Батога Бахтянкою Мурованокуриловецького району.

46. Село Біла — над Мурафою Ямпільського району. У першій половині XVII ст. звалося „Підбіле" (Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski...— S. 176; ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 36; ф. 37, оп. 1, спр. 30, арк. 157 зв.; спр. 35, арк. 53; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, спр. 45).

47. Село Яруга — над Дністром Могилів-Подільського району. У першій половині і середині XVII ст. — містечко.

48. Село Юрківці — над Серебрією Могилів-Подільського району.

49. Село Галайківці — над Жваном Мурованокуриловецького району. У першій половині і середині XVII ст. згадується і [redacted] Улайківці (Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 512; ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 48; ф. 37, оп. 1, спр. 32, арк. 64 зв.; спр. 37, арк. 20; спр. 38, арк. 92; AGAD w Warszawie. ASK, dział 1, ks. 71, k. 395).

НЕДАТОВАНИЙ РЕЄСТР ДУХОВЕНСТВА, ЦЕРКОВ І МОНАСТИРІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ЗА ВЛАДИЦТВА ЙОСИФА ШУМЛЯНСЬКОГО

Масові церковні джерела XVII—XVIII ст. — „бридке каченя" української історіографії. *В останнє десятиріччя українська національна історіографія зіткнулася з низкою інтелектуальних викликів, промовиста відповідь на які є проблематичною з огляду на її радянську позитивістську спадщину, відстороненість більшости дослідників від дискурсу світової історичної науки та виклик постмодернізмові, який поставив під сумнів екзистенцію історії як самодостатньої галузі людських знань, відмовляючись від діалогу зі сучасним інформаційним суспільством та руйнуючи межі між історичним дослідженням і белетристикою.*

Виходячи з нинішніх парадигм історіософії, молодій українській історіографії, що тільки-но спинаєтьcя на ноги, у багатьох випадках пропонуються такі методологічні розв'язки, котрі не враховують бездержавного статусу української нації впродовж багатьох століть та вибіркового, неповного і не завжди самостійного засвоєння українською наукою інструментарію історичного дослідження. Ідеться передовсім про той комплекс джерел, що у другій половині XIX—XX ст. був уведений у науковий обіг і на визначення видових, кількісних й хронологічних характеристик якого вітчизняні історики часто мали лише опосередкований вплив. Тому джерельна база, якою на сьогодні диспонує українська історіографія, є, без сумніву, недостатньою для розв'язання тих важливих завдань, котрі стоять перед нею на сучасному етапі. Тож, послуговуючись семантикою постмодернізму, мусимо з гіркотою констатувати, що дзбан борщу (комплекс джерел), приготований різними школами української історіографії, виявився не таким смачним і свіжим, як на це сподівалися „кухарі". Методологічний підхід до постмодернізму, який припускає, що достатньо скуштувати ложку борщу, аби розпізнати ґатунок приготованої страви, в українському випадкові не завжди може бути придатним для практичного застосування.

До того, що „український борщ" при прискіпливішій деґустації виявився недовареним, значною мірою спричинилися самі українські історики, котрі з різних міркувань назагал іґнорували джерела церковного походження, — для середніх віків і нового часу, як показав досвід західноєвропейської історіографії[1]*, незмінний ключ до розв'язки низки*

[1] Див., наприклад: Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття.— Львів, 2001.— С. 8—12.

дослідницьких проблем. Якщо Михайло Грушевський та його послідовники[2] *розглядали релігійний фактор як вторинний чинник української історії, то державницька школа першої половини XX ст.*[3] *намагалась інтерпретувати Церкву в національних категоріях, не беручи до уваги її сакральний характер та ігноруючи цілий пласт внутрішнього життя християнської спільноти. Така парадигма вітчизняної історії, певна річ, не потребувала масових джерел церковного походження, котрі у випадку їх широкого використання підважували б усталену схему минулого України. Археографічні здобутки другої половини XIX — початку XX ст. у підросійській Україні, коли було введено [redacted] науковий обіг основний масив відомих на сьогодні джерел [redacted] історії Київської Церкви, теж мали виразне ідеологічне підґрунтя (боротьба [redacted] уніатською Церквою на Правобережжі, ліквідація наслідків польських повстань 1830 і 1863 р., утвердження лозунгу „истинно православного характера Юго-Западного русского края“*[4]*) й лише почасти відображали те видове розмаїття документів низки церковних інституцій, що зберігаються в архівних, бібліотечних і музейних збірках. Археографічні видання у Галичині та наукова продукція Ставропігійського інституту другої половини XIX — початку XX ст.*[5] *трактувалися москвофілами як елемент леґітимації їхньої політичної та конфесійної програми. Разом зі суб'єктивним фактором (недоступністю греко-католицьких архівів у Галичині до*

---

[2] В українській історіографії найкраще вивчено львівську школу Михайла Грушевського: Едиційна археографія [redacted] Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань / Упоряд. Олег Журба, Мирон Капраль, Сергій Кіржаєв, Георгій Папакін, Сергій Рильков.— К., 1993.— Вип. 1.— С. 9—11; Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції (Львів, 24—25 жовтня 1994 р.).— Нью-Йорк, 1995; Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.— Львів, 1994; Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в дослідженнях М. С. Грушевського-релігієзнавця // Історія релігій в Україні. Матеріали IX міжнародної конференції, 11—13 травня 1999 року.— Львів, 1999.— Кн. II (Н—Я).— С. 165—167; Krupnycki B. Die archäographische Tätigkeit M. Hruševškyjs // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven.— Breslau, 1935.— Bd. 11.— H. 3/4.— S. 610—621 (передрук українською мовою: Крупницький Б. Археографічна діяльність М. Грушевського // Історія української археографії: персоналії.— К., 1993.— Вип. 1: Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, о. Атанасій Великий.— С. 84—97).

[3] Оцінка творчого доробку одного з представників державницької школи в українській історіографії — Івана Крип'якевича, представлена: Дашкевич Я. Іван Крип'якевич — історик України // Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 5—21.

[redacted] Див. полеміку з цього приводу [redacted] одній з міжнародних конференцій: Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст. ...— С. 6, 36, 67, 82.

[redacted] Внесок галицьких дослідників і Ставропігійського інституту [redacted] дослідження української церковної історії розглядається, зокрема: Киричук О. Культурно-освітня діяльність Львівського Ставропігійського інституту (друга половина XIX — початок XX ст.) // Наукові [redacted] історичного факультету [Львівського національного університету ім. І. Франка].— Львів, 2000.— Вип. 3.— С. 66—72; Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут у контексті українського національного відродження в Галичині (кінець XVIII — перша [redacted] XIX ст.) // Львів: Місто. Суспільство. Культура. Спеціальний випуск Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1999.— Т. 3.— С. 268—281; Тиміш Л. Праці Антона Петрушевича з історії Української церкви // Історія релігій [redacted] Україні...— С. 167—169.

1944 р. та православних консисторій у підросійській Україні до 1917 р.) це призвело до того, що унійний період [redacted] історії Київської Церкви практично не вивчався галицькою та київською церковно-історичними школами. Гідна подиву археографічна діяльність отців-василіян у Римі протягом другої половини XX ст. щодо видання ватиканських джерел [redacted] історії України та Білоруси[6] *базувалася на багатих збірках Риму, однак вони практично не містили джерел [redacted] внутрішньої історії Київської митрополії. У радянський період, природно, не могло бути й мови про фахове вивчення церковних джерел*[7].

Для подальшої сцієнтизації наукових досліджень [redacted] Україні впровадження нових методологічних підходів й опрацювання низки дискусійних проблем гасло історичної науки XIX ст. „ad fontes“ в її неопозитивістській візії, як це не парадоксально, звучить для початку III тисячоліття, й надалі залишається актуальним. У контексті сучасного дискурсу української історіографії масові джерела церковного походження повинні розглядатись як явище культури, у співвідношенні історик — історичне джерело — історичний твір, [redacted] особливим наголосом на їх амбівалентності та перспективі розширення інтердисциплінарних студій. Впроваджуючи у науковий обіг нові для української історіографії види масових джерел [redacted] історії Церкви, для дослідників важливо з'ясувати відповідь на питання про те, чи Церква за посередництвом джерел сама може свідчити про свою історичну спадщину, і якою мірою історик, інтерпретуючи масові джерела, виступає як міфотворець й архітектор нової парадигми історії України ранньомодерного періоду.

Реєстри катедратика Йосифа Шумлянського: генеза та стан дослідження. *До масових церковних джерел XVII—XVIII ст., котрі практично невідомі вітчизняній історіографії, належать так звані реєстри катедратика (куничого). Вони укладалися у вигляді списку парафіяльного духовенства та належних йому бенефіціїв — церков і монастирів, для фіксації надходження до єпископської каси щорічного церковного податку — куничого (катедратика). Згідно [redacted] канонічним правом, катедратик був символом підлеглости місцевому ієрархові духовенства [redacted] межах його єпархії, а факт сплати куничого в тогочасних ментальних категоріях означав визнання парохами й братствами влади та юрисдикції свого владики*[8]. *Для Східної Церкви катедратик до кінця XVIII ст. виступав одним [redacted] основних джерел утримання єпископату.*

---

[6] Докладніше про видання римської школи української археографії, керованої о. А. Великим, див.: Патрило І. Життя і творчість о. Атанасія Григорія Великого, ЧСВВ (1918—1982) // Записки ЧСВВ.— Рим, 1985.— Т. 12.— С. 42—44; Плохій С. М. Від Якова Суші до Атанасія Великого (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Український археографічний щорічник.— К., 1993.— Вип. 2.— С. 10—12; Поцак О. О. Атанасій Великий, ЧСВВ-археограф // Історія української археографії...— Вип. 1.— С. 84—97.

[7] Характерним прикладом нехтування офіційною радянською історіографією джерел з історії Церкви в Україні [redacted] монографія: Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст.— Харків, 1970.

[8] [Goeke J. W.] Cathedraticum // New Catholic Encyclopedia.— San Francisco; Toronto; London; Sydney, 1967.— P. 250—251.

У латинській Церкві Речі Посполитої перші реєстри костелів з'явилися уже на початку XIV ст. У 1325—1327 рр. у Влоцлавку було підготовлено перший перелік пребенд Куявської та Поморської дієцезій[9]*. У Київській митрополії реєстри церков і духовенства запровадила Холмсько-Белзька єпархія. Протягом 1619—1620 рр. тут укладено докладний список парохів у межах окремих протопопій, який фіксував присутність клиру на єпархіальних соборах у різних адміністративних центрах єпархії*[10]*. У Київській митрополичій єпархії перший відомий нам реєстр духовенства для сплати катедратика Йосифові Рутському з'явився 15 жовтня 1626 р.*[11] *Він, вірогідно, охоплював лише ту частину душпастирів єпархії, котра визнала унію й безпосередньо підлягала владі київського митрополита. Для української частини Київської єпархії (Брацлавське та Київське воєводства) виявлено реєстр церков і духовенства, датований 1728 р.*[12] *Його появу, однак, ми не схильні пов'язувати з потребою контролю за сплатою катедратика. У Перемишльській єпархії практика складення реєстрів церков простежується лише з 1740 р., коли виникла потреба реґуляції чисельности храмів у кожному з намісництв єпархії*[13]*.*

У Львівській єпархії реєстри катедратика запроваджено за часів владицтва Йосифа Шумлянського (1667—1708) у рамках низки пастирсько-адміністративних реформ. Одною з причин появи таких книг фіскального характеру в єпископській канцелярії св. Юра була необхідність дієвішого контролю за процедурою встановлення такси катедратика для кожного з парохів, його збором намісниками та надходженням до єпископської каси. Як засвідчено у джерелах, у другій половині XVII — на початку XVIII ст. парафіяльне духовенство у багатьох випадках відверто виявляло непослух єпископові, відмовляючись сплачувати

---

[9] Librowski S. Wizytacje diecezji włocławskiej, część diecezji kujawskiej i pomorskiej. T. 1: Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze. Zesz. 2: Wizytacje w latach 1123—1421 // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.— Lublin, 1965.— T. 10.— S. 155.

[10] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. [illegible] (Бібліотека Львівської богословської академії), спр. 24, арк. 2 зв.; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 201, оп. 4-б, спр. 205, арк. 57—78. Реєстри церков Холмсько-Белзької єпархії XVI—XVII ст. використовували: Кораллов Ф. Из истории Холмской епархии // Холмская церковная жизнь.— 1906.— Т. 1.— С. 149—153, 191—192, 333—335, 371—376, 602—604, 684—685; 1907.— Т. 2.— С. 73—78; Скочиляс І. Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596—1720 роки // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. CCXXXVIII.— С. 85; Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku.— Lublin; Chełm, 1999.— S. 28—29; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.— Warszawa, 1993.— S. 58, 60.

[11] Karta różnych Protopopow y Kapłanow Metropolitańskiey Dyecezyi i obliguiących się dać po kopie (Akt Regestru Archivi Metropolitani. 1768 // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Менску, ф. 1774 (Навагрудскі земскі суд), воп. 1, д. 3, л. 974).

[12] Національний музей у Львові (далі — НМ у Львові), від. рукописної та стародрукованої книги, Ркл-113, арк. 111 зв.—114.

[13] Namiesnictwa do Diecezyi Przemyskiey należące y w nich Cerkwi 1740tu indukowane vide // ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 3, спр. 287, арк. 76.

„пастирський провент“[14]*. Намісники також зловживали своїми повноваженнями, самовільно встановлюючи величину податку й використовуючи його для своїх потреб*[15]*. Тому вже наприкінці 1670-х рр., коли Й. Шумлянському остаточно вдалося встановити контроль над галицькою частиною Львівської єпархії, а її внутрішнє життя набуло виразних ознак стабілізації, у єпископській консисторії було укладено перший відомий на сьогодні реєстр церков і духовенства, який протягом 1680—1686 рр. фіксував реальне надходження катедратика*[16]*. Через двадцять років, у зв'язку [illegible] проголошенням унії [illegible] єпархії, виникла потреба створення нового реєстру єпархіального клиру, який надіслали до Римської курії для декларації визнання галицьким духовенством зверхности Апостольської столиці*[17]*. В останньому десятилітті владицтва Й. Шумлянського з'явився ще один реєстр катедратика Львівської єпархії, який і став предметом нашого дослідження.*

З українських учених на згаданий реєстр першим звернув увагу історик-москвофіл з Галичини Пилип Лабенський[18]*. У полеміці [illegible] польськими науковцями він доводив руський характер Галичини, для чого й вивчав організаційну структуру Львівського православного владицтва. Віднайдений документ П. Лабенський датував кінцем XVII ст., не обґрунтувавши, на жаль, своєї гіпотези. Він простежив територіальне розміщення намісництв та визначив кількість храмів у кожному з них. Згідно [illegible] його підрахунками, єпархія тоді поділялась на 39 намісництв, у яких було 1496 церков. Дослідник висунув припущення, що реєстр щодо деяких намісництв (наприклад, Мостівського) не подає повного переліку церков*[19]*. Інший науковець — о. Роман-Степан Лукань*

---

[14] У книгах духовного суду Львівської єпархії початку XVIII ст. віднотовано низку судових процесів Й. Шумлянського з тими священиками, які вчасно не сплатили йому катедратика. Зокрема, інстигатор духовного суду встановив, що о. Григорій, парох росолянський, „prowenta Ep[iskop]skie pozabirał y nie pooddawał“; о. Климентій Малаховецький, духовний родецького храму, „sumy do depositu Pasterskiego według karty należącey do tych [illegible] nie oddaie“. Кам'янко-Струмилівський намісник змушений був позивати до суду 15 парохів свого намісництва, „stosuiąc się do Deklaracyi y Dekretu na Soborze Namiestniczym we Lwowie ferowanego, nakazuie, azeby Prowenta stołowe Pasterskie, [illegible] dwie lecie po pięc złotych przytrzymane, oddali we dwoch niedzielach pod Excommuniką“. Отець Захарія Лазарович, Сатанівський намісник, закидав о. Теодорові, духовному скотинянському, що той відмовлявся сплатити йому „провенти пастирські“ (НМ у Львові, Ркл-58/7, арк. 31; Ркл-175, арк. 27, 29 зв., 42, 98 зв., 126).

[15] Єпархіальний собор Львівської єпархії 26 квітня 1669 р. змушений був [illegible] деякий час навіть леґалізувати практику присвоєння намісниками катедратика, скріплюючи у такий спосіб серед кліру авторитет новообраного владики Й. Шумлянського: „А [illegible] [illegible] сѹмпѣтъ каждыи [illegible] своєго Намѣсництва за цалыи рокъ повинєн доходи пастырскіє [illegible] свои ѡбєрнѹти пожиток“ (НМ у Львові, Ркк-151, с. 28).

[illegible] НМ у Львові, Ркл-157, арк. 1—54 зв.

[17] Catalogus sacerdotum saecularium Ucrainorum dioecesis Leopoliensis, qui cumsuis ecclesiis, duce episcopo Šumlanskyj, ad Ecclesiam Catholicam accessrunt. 1701 // Monumenta Ucrainae historica.— Romae, 1967.— Vol. IV: 1671—1701.— P. 293—332.

[18] Лабенский Ф. К истории Львовской епархии [illegible] вторую пол. XVII в. // Вестник „Народного Дома“.— [Львов].— 1907.— Февраль.— Ч. 2.— С. 25—28.

[illegible] Стаття П. Лабенського була схвально сприйнята українськими істориками Галичини. На думку рецензентів, [illegible] містила „інтересні статистичні да[ні] про церкви Львівської єпархії...“ (Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. LXXXVI, кн. 6.— С. 104).

(1907—1941)[20]*, збираючи матеріали до церковної історії Галичини, також звернув увагу на реєстр церков Львівської єпархії, записавши у своєму нотатнику: „В книзі деканатів владики Шумлянського стрічаємо дві монастирські церкви: Введенівську* [redacted] *сусідстві церкви П'ятниць та Івано-Богословську під замком“*[21]*. На жаль, у радянський період і пізніше жоден з дослідників не використовував цього вартісного джерела з історії Церкви* [redacted] *Україні.*

Археографічний опис рукопису. *Документ виявлено серед актів колишнього консисторського архіву Львівської єпархії, що на початку XX ст. був переданий Андреєм Шептицьким до створеного ним Церковного музею (тепер — Національний музей у Львові). Книга призначалася для реєстрації сплати парафіяльним клиром катедратика, однак, на відміну від реєстру 1680—1686 рр., жодних фіскальних записів не містить.*

Оригінальна назва книги поміщена на її верхній обкладинці: „Liber, in quo continetur series decanatuum Archidioecesis Leopoliensis nec non Camenecensis stante episcopatu Illu[strissi]mi Josephi Szumlański“. Обсяг рукопису — 55 аркушів, формат — in folio, розміри аркушів — 32 × 20,8 см. Верхня обкладинка — дошки [redacted] *пресованого картону XVIII ст., обклеєні півшкірою „під мармур“ коричневого кольору і білою паперовою етикеткою* [redacted] *первісним друкованим номером (F 106). Наріжники та корінець оправи шкіряні. Нижня палітурка рукопису аналогічна верхній, однак без наклейок. Обидві палітурки потерті, початкові аркуші та ґравюра зі слідами плям. Реєстр складений, очевидно, консисторським писарем, староукраїнською (церковнослов'янською) й польською мовами, характер записів чіткий і виразний, типовий для канцелярського письма кінця XVII — початку XVIII ст. Лише на арк. 26 зв. записи пізніші й виконані іншим почерком; вони доповнюють попередній список церков Галицького намісництва. На арк. 2 — відтиск чорною фарбою округлої печатки Національного музею у Львові: „Печать Ц[єрко]вного м8зєѧ* [redacted] *Львовѣ“.*

Перший аркуш декоративний (родовий герб Шумлянських), виконаний тушшю і чорнилом. Опис герба здійснив Йосип Гронський, тому спинятися детальніше на ньому немає потреби[22]*. На кожному з аркушів*

---

[20] Стислі біографічні відомості про нього наведено: Енциклопедія Українознавства / Перевидання [redacted] Україні.— Львів, 1994.— Т. 4.— С. 1383—1384; Кришталович У. Листи Івана Йосафата Скрутеня до Романа Луканя // Україна модерна.— Львів, 1996.— Част. 1.— С. 176.

[redacted] ЦДІА України у Львові, ф. 364, оп. 1, спр. 80, арк. 15.

[22] У робочій картотеці фондів НМ у Львові зберігається археографічний опис рукопису Ркл-144, здійснений Й. Гронським, у тому числі малюнка герба Й. Шумлянського: „В центрі декоративної композиції — овальна, пуста картуш, обрамлена вінком з лаврового листя, вгорі та внизу зав'язаного стяжкою. Над картушшю посередині, оточена квітковим вінком — півпостать бородатого святого з квіткою в руці. Обабіч написи: „с... Йо[си]фъ наперсникъ“. Внизу, посередині — кругла картуш з гербовим зображенням: на ясному полі — щит із трьома горизонтальними смужками, [redacted] — перехрещені єпіскопський жезл і скиптр, обабіч ініціали: „IΣ“ (Йосиф Шумлянський) та „SL“ (епіскоп львівський). Тло композиції заштриховане горизонтальними штрихами. Рисунок виконаний пером, імітує гравіровані прикраси... На звороті фронтопису: [redacted] центрі композиції оточена волютами і гірландами плодів та лаврового листа — овальна картуш, розчленована на 4 частини з центральним овальним полем, у кожній частині гербові [redacted] Шумлянських. Над картушшю вгорі обабіч дві крилаті херувими тримають скиптр, епіскопський жезл [redacted] мітру. Внизу вінок центральної картуші зав'язаний широкою стяжкою, що симетрично звивається, обрамляючи ініціали: „ІШ“, нижче „ЕЛ“, „ГНК“, „ПА“, „МК“: .. Йосиф Шумлянський, епіскоп львівсь[кий], галиць[кий], кам'ян[ець]-под[ільський], печерський архімандрит, митрополит київський“.

реєстр церков виокремлений у дві колонки, які, своєю чергою, також поділені на дві частини: у лівій польською мовою позначено територіальне походження пароха, а в правій кириличним уставом, зі звичними для того часу скороченнями й титлами, — посвяту церкви.

Зміст реєстру. *Кожен з переліків парохів окремих намісництв починається із заголовка (назви намісництва), після чого в певній послідовності йдуть катедральні церкви, які були звільнені від сплати катедратика, а вже після них ті парафії, котрі віддавали до єпископської каси катедратик („Duchowni, do oddania Stołowego należące“). Окрім катедральних і парафіяльних церков, у реєстр внесені також усі жіночі й деякі чоловічі монастирі, що діяли на території того чи іншого намісництва і які, вірогідно, на той час також сплачували „єпископський провент“. У реєстрі згадуються три чоловічі монастирі у Львові — св. Георгія, св. Онуфрія, св. Івана Богослова, а також сім жіночих — у Львові (Введення в храм Пресвятої Богородиці), Миколаєві Щирецького намісництва, Бібрці, Жовкві (Воздвиження Чесного Хреста), Куликові (Воздвиження Чесного Хреста), Сасові Золочівського намісництва та Рогатині (Преображення Господнього). Наявність жіночих монастирів у реєстрі пояснюється тим, що, згідно з традицією Східної Церкви та тогочасним канонічним правом Римського престолу, вони безпосередньо підпорядковувалися єпископові.*

Окрім даних про монастирі, у реєстрі наводяться відомості про 1958 церков Львівської єпархії, з яких 185, як з'ясувалося, не були обсаджені парохами. Галицька частина єпархії в реєстрі представлена 1578 парафіями (з них 88 вакантних), а подільська — 380 парафіями (з них 97 без парохів). Усього ж у рукописі зафіксовано 1968 церков і монастирів Львівського владицтва — 51 намісництва Галицького, Кам'янецького та Львівського „крилосів“, що розміщені в реєстрі у такій послідовності:

Намісництва Львівського та Галицького „крилосів“

Назва намісництва	Кількість церков	Кількість монастирів	У тому числі без парохів
Львівське	57	4	—
Глинянське	27	—	—
Щирецьке	49	1	—
Бібрське	53	1	—
Жовківське	30	1	—
Куликівське	37	1	—
Кам'янко-Струмилівське	26	—	—
Мостівське	2	—	—
Білокам'янецьке	13	—	—
Олеське	8	—	1
Золочівське	68	1	—
Поморянське	31	—	—
Гологірське	27	—	—
Дунаївське	15	—	2
Стрілиське	35	—	—
Княгининське	31	—	—
Рогатинське	53	1	—

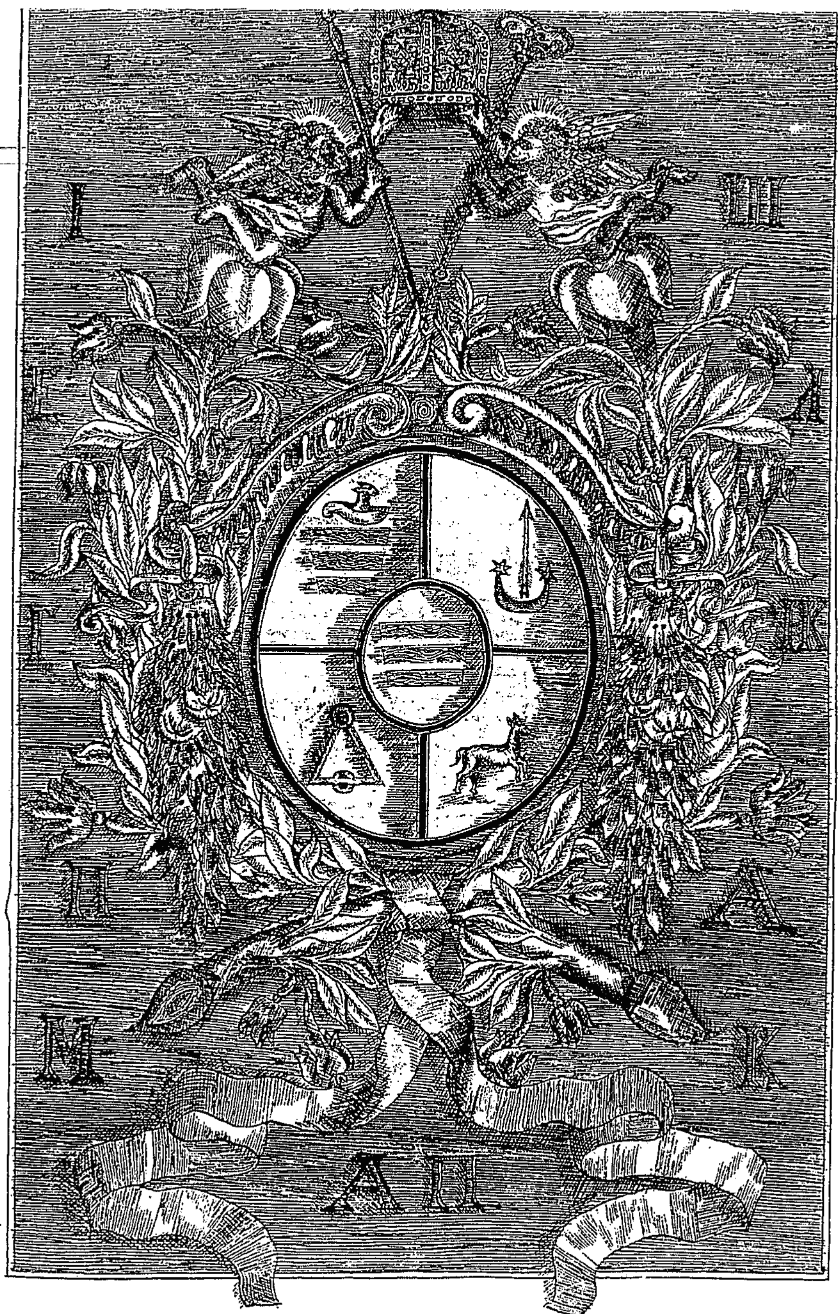

Титульна сторінка реєстру духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії з зображенням родового гербу єп. Йосифа Шумлянського. *1708 р.*

Namiesnictwo Lwowskie:

Cerkiew Katedralna Lwowska :	[illegible]
Cerkiew Miejska Lwowska :	[illegible]
Monastyr Lwowski	[illegible]
Monaster Lwowski	[illegible]
Monaster Lwowski Panien Zakonnych	[illegible]
Duchowni Kapitulanni:	
Duchowny kapit.	[illegible]
Duchowny kapit.	[illegible]
Duchowny kapit.	[illegible]
Duchowny kapit.	[illegible]
Duchowny kapit.	[illegible]
Duchowny kapit.	[illegible]
Duchow: kapit.	[illegible]
Duchowny kap.	[illegible]
Duchow: kapit.	[illegible]

Duchowny kapit.	[illegible]
Duchowny kapit. Nahołowsku:	[illegible]
Duchowni	Dodatni
Stołowego	Należące:
Łysianiecki :	[illegible]
Winnicki :	[illegible]
Podberezecki :	[illegible]
Miklaszowski :	[illegible]
Bilecki :	[illegible]
Zuchorzycki :	[illegible]
Czarnuszowski :	[illegible]
Hermanowski :	[illegible]
Czyżykowski :	[illegible]
Leczenizki :	[illegible]
Dmitrowski :	[illegible]

Перша сторінка реєстру духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії. *1708 р.*

Бережанське	40	—	1
Бовшівське	22	—	—
Підгаєцьке	52	—	2
Теребовельське	66	—	27
Тернопільське	47	—	8
Збаразьке	15	—	—
Чортківське	32	—	15
Бучацьке	51	—	10
Устецьке	45	—	10
Галицьке	30	—	—
Войнилівське	28	—	3
Блудницьке	12	—	—
Жидачівське	62	—	—
Долинське	65	—	—
Калуське	58	—	—
Солотвинське	28	—	—
Богородчанське	19	—	—
Станиславівське	34	—	—
Тисменицьке	55	—	3
Коломийське	75	—	—
Снятинське	54	—	6
Колачківське	38	—	—

Намісництва Кам'янецького „крилосу“

Кам'янець-Подільське	59	—	4
Скальське	19	—	[redacted]
Ягольницьке	20	—	9
Язловецьке	49	—	15
Гусятинське	30	—	15
Сатанівське	16	—	3
Барське	13	—	6
Меджибізьке	52	—	17
Зіньківське	—	—	—
Шаргородське	—	—	—
Рашківсько-Ямпільське	10	—	9
Могилівське	15	—	11

Окрім згаданого реєстру церков і монастирів, у рукопис внесено також (арк. 47—55 зв.) список церков Львівської єпархії згідно з новим адміністративно-територіальним поділом, запровадженим 1721 р.[23] *Цю*

[redacted] Вперше [redacted] реорганізацію деканатів у 1721 р. звернув увагу: Скочиляс І. Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії [redacted] першій половині XVIII ст.: межі єпархії, поділ [redacted] офіціалати та деканати (спроба картографування) // Картографія та історія України. Збірник наукових праць.— Львів; Київ; Нью-Йорк, 2000.— С. 159.

частину рукопису написано іншим почерком, польським скорописом, з позначенням назви парафії, однак без титулу місцевого храму. На цьому реєстр обривається, і судячи з того, що список намісництв 1721 р. є неповним, досліджуваний рукопис дійшов до нас не в цілісному вигляді, а отже, останні його аркуші були свого часу втрачені.*

Джерела інформації та достовірність реєстру. *Підставою для формування реєстрів духовенства могли слугувати списки заприсяженого православного клиру, що у другій половині XVII ст. давав поборовим комісарам свідчення про кількість родин на території парафії. Один з таких списків для Галицької землі Руського воєводства 1662 р. містить перелік імен священиків із зазначенням титулів їх церков*[24]*. Однак зіставлення змісту цього джерела з відомими реєстрами 1680—1686, 1701 рр. та досліджуваним реєстром переконує, що документ 1662 р. міг лише вибірково використовуватися при складенні церковних реєстрів для верифікації деяких даних.*

Текстологічний аналіз реєстру свідчить, що основою для його формування були списки церков і кліру 1680—1686 та 1701 рр. Однак слід зауважити, що всі три документи не є ідентичними й у багатьох випадках різняться між собою як за змістом, так і за структурою. Робочу гіпотезу про ідентичність списку 1701 р. з досліджуваним реєстром після детального зіставлення довелося відкинути. Що список 1701 р. не міг бути копією нашого рукопису або навпаки, свідчить брак у ньому церков подільської частини Львівської єпархії.

Звідси видно, що не всі церкви, які на початку XVIII ст. належали до Львівської єпархії, були внесені в реєстр. Так, прізвища пароха села Врублівців, що біля Кам'янця-Подільського, який фіґурував в одному із судових процесів 1703 р.[25]*, чомусь немає в реєстрі духовенства Кам'янецького намісництва. Дані протоколів генеральної візитації Львівської єпархії 1730—1733 рр. доводять, що окремі храми, зведені на Поділлі перед 1708 р., не потрапили в реєстр. Зокрема, в Скальському намісництві реєстр зафіксував 11 парафій, натомість візитація 1730 р. згадує ще п'ять храмів, зведених тут між 1700 і 1708 р.*[26] *Приклад Гусятинського намісництва наочно показує, що укладачі реєстру могли послуговуватися даними про мережу церков з XVII ст., не верифікуючи її сучасними їм даними. Дуже сумнівно, щоб на 1708 р. в адміністративному центрі намісництва — Гусятині — функціонувало аж дев'ять уніатських святинь, тим більше що візитація 1730—1733 рр. зафіксувала тут лише чотири церкви, причому дві з них були збудовані протягом 1727—1729 рр.*[27]

---

* Послідовно наведено перелік церков (1721 р.) Галицького, Завалівського, Бовшівського, Підгаєцького, Бучацького, Потоцького, Язловецького, Більчецького, Чортківського, Гримайлівського, Тлумацького, Тисменицького, Золочівського, Зборівського, Білокам'янецького і Теребовельського деканатів.

[24] Один зі списків цієї присяги духовенства Львівської єпархії зберігається: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór A. Czołowskiego, N 16, s. 11—21.

[25] Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — АЮЗР).— К., 1871.— Часть 1: Акты об унии и состоянии Православной Церкви с половины XVII века.— Т. 4.— С. 259.

[26] НМ у Львові, Ркл-11, арк. 274—282.

[27] Там само.— Арк. 272 зв.—273.

__Датування реєстру.__ Оскільки в досліджуваному реєстрі немає будь-якої згадки про час появи рукопису, важливо з'ясувати його датування. Як уже зазначалося, П. Лабенський хронологічно відніс пам'ятку до кінця XVII ст., а Й. Гронський, який описував реєстр у 1976 р., датував його початком XVIII ст. У світлі нововиявлених джерел ці припущення потребують уточнення, оскільки є умоглядними й не спираються на докладний джерелознавчий аналіз.

Нижньою „робочою“ хронологічною межею реєстру нами було обрано 1700 р., бо [redacted] містечку Окопи, що фіґурує [redacted] реєстрі й було засновано 1692 р.[28] для боротьби з турками, перший український храм з'явився 1700 р.[29] У 1700—1703 рр. Й. Шумлянський просто не міг внести у реєстр перелік духовенства подільських намісництв, що раніше становили невід'ємну канонічну частину її території „з незапам'ятних часів“, [redacted] 1699 р. були передані королем Авґустом II [redacted] адміністрацію перемишльському єпископові Інокентію Винницькому[30]. Натомість у нашому реєстрі є подільські намісництва. Цей факт свідчить про те, що на час складання реєстру Кам'янецький „крилос“ уже офіційно повернули львівському владиці. На Поділлі унію офіційно запроваджено у 1703 р., під час єпархіального собору [redacted] Кам'янці[31]. Однак документальних підтверджень того, що Й. Шумлянський активно впроваджував унію на Поділлі, немає. Присутність єпископських комісарів на Поділлі фіксується джерелами лише в 1709 р. (Зіньків, Кам'янець, Меджибіж і Сатанів[32]).

Звернемося тепер до результатів досліджень львівського вченого Миколи Крикуна. Згідно з його підрахунками, до кінця XVII ст. на Поділлі зберігся 31 український храм. 1700 р. тут вже діяло 40 церков, протягом 1701—1705 рр. збудували ще 41 храм, [redacted] 1706—1710 рр. зведено 65 уніатських святинь[33]. Отже, на 1710 р. у Подільському воєводстві було принаймні 177 документально зафіксованих церков. Натомість наш реєстр містить перелік 283 діючих храмів. Якщо врахувати той факт, що час побудови багатьох святинь візитатори не віднотовували, то можна твердити, що досліджуваний реєстр відображає реальний процес колонізації краю й відбудови парафіяльної структури Церкви на Поділлі.

Про автентичність документа та його появу [redacted] першому десятилітті XVIII ст. свідчать зміни, що сталися [redacted] адміністративному устрої Львівської єпархії кінця XVII — початку XVIII ст. Так, якщо реєстр

---

[28] Finkel L. Okopy Świętej Trójcy. Dwa epizody [redacted] dziejów Polski.— Lwów, 1889.— S. 18—21.

[redacted] Скочиляс І. Українська церква на Борщівщині та інші сторінки національного відродження краю.— К., 1992.— С. 39.

[30] Див. опис цих подій: Антонович В. Що принесла Україні унія. Стан Української Православної Церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.— Вінніпег, 1991.— С. 38—39.

[redacted] АЮЗР.— С. 217—220 (док. № XCIX—C). Про єпархіальний собор у Кам'янці згадують: Andrusiak M. Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667—1708). Zarys biograficzny.— Lwów, 1934.— S. 122; Śliwa T. Kościół unicki w Polsce w latach 1596—1696 // Historia Kościoła w Polsce.— Poznań; Warszawa, 1974.— T. 1: Do roku 1764.— Cz. 2: Od roku 1506.— S. 460—461.

[redacted] НМ у Львові, Ркл-175, арк. 5, 11—11 зв., 14 зв.—18, 27—27 зв.

[redacted] Таблиця „Дані візитації 1730—1731 рр. про побудову церков у Подільському воєводстві“ складена Миколою Крикуном і з незалежних від нього причин [redacted] опублікована [redacted] його статті. Див.: Крикун М. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1972.— Вип. 2.— С. 85—104.

1680—1686 рр. містить дані про 26 церков Буського намісництва Холмсько-Белзької єпархії[34]*, які на той час тимчасово перейшли під омофор львівського владики, то досліджуваний реєстр уже не фіксує цього намісництва у складі Львівської єпархії. Натомість десять парафій Білокам'янецького намісництва, що в середині 90-х рр. XVII ст. опинилися в межах Холмської єпархії*[35]*, у нашій публікації (як і у списку 1701 р.) є складовою Львівської єпархії*[36]*. Реєстр віднотував також два храми Мостецького намісництва Холмсько-Белзької єпархії*[37]*, вісім церков Олеського та 15 парафій Збаразького намісництв Луцько-Острозької єпархії*[38]*, котрих немає у списку 1701 р. Ці дані також свідчать на користь нашого припущення про появу досліджуваного реєстру між 1703 і 1708 р.*

Зіставимо дані реєстру з номенклатурою поселень початку XVIII ст., що інтенсивно залюднювалися[39]*, а також відомостями єпископських комісарів з 1730—1731 рр. про час будівництва уніатських святинь на Поділлі*[40]*.*

Згадки про залюдненість Сатанова у 1692 р.[41] *справді підтверджуються реєстром; відновлене Сатанівське намісництво складалося з 16 парафій, причому лише у трьох з них не було церков і, можливо, парохів. Візитація 1730—1731 рр. подає дещо меншу кількість діючих тут до 1708 р. парафій — дев'ять*[42]*.*

Села Григорівці і Цапівці Кошилівського ключа протягом 1700—1704 рр. пустували, а в Кошилівцях, Садках і Шутроминцях мешкало від одної до восьми сімей слобожан. Чи відображає реєстр цю картину спустошення Червоногродського повіту? Певною мірою так. У складі Язловецького намісництва значаться усі три заселені поселення, у той час як Григорівці і Цапівці не фіґурують. Найбільше з тогочасних подільських намісництв — Кам'янецьке — мало аж 59 парафій, більшість з яких, правдоподібно, почало функціонувати невдовзі після відходу турків у 1699 р. Так, у містечку Оринин, що фіґурує в реєстрі, український священик був презентований польським шляхтичем до місцевої церкви 1701 р.[43] *Натомість село Калин Кам'янецького повіту, в якому 1703 р. проживало*

---

34 НМ у Львові, Ркл-157, арк. 5—5 зв.

35 Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiey y Bełzskiey będących, w iednosci Swiętey z Kościołem Rzymskim zostaiących... 1696 // Biblioteka Narodowa w Warszawie, dział rękopisów, akc. N 2890, k. 24v.—25.

36 НМ у Львові, Ркл-144, арк. 10.

37 ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 205, арк. 74—74 зв.; Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce XVI—XVIII w. // Kościół w Polsce.— Kraków, 1969.— T. 2.— S. 1039.

38 НМ у Львові, Ркл-144, арк. 10 зв., 22 зв.

39 Крикун Н. К вопросу заселенности Подольского воеводства в конце XVII в. // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska.— Lublin, 1968.— Vol. II, 7.— Sectio H.— S. 119—144.

40 НМ у Львові, Ркл-11, арк. 158—396.

41 Крикун Н. К вопросу заселенности Подольского воеводства...— S. 122.

42 НМ у Львові, Ркл-11, арк. 263 зв.—268.

43 АЮЗР.— С. 261—262 (док. № CXVIII).

25 родин підданих селян, не представлене чомусь у реєстрі. Джерельні відомості кінця XVII— XVIII ст. про спустошеність низки сіл Скальського староства та Королівського і Чорнокозинського ключів також підтверджуються даними реєстру: більшість з них виявилися поселеннями без церков. Разом з тим чимало сіл Борщівського і Улашківського ключів (територія Ягольницького намісництва), Звенигородського староства, „пусті" [redacted] 1700 р., у реєстрі значаться уже діючими парафіями. Дані про інтенсивну колонізацію Барського та Летичівського староств на початку XVIII ст.[44] *безпосередньо відображені в реєстрі. Тут було відновлено Барське намісництво у складі 13 парафій. Брак у списку інших сіл Летичівського староства пояснюється тим, що за станом на 1707 р. всі вони були безлюдними або напівзалюдненими.*

У селі Ягорлик, згідно з реєстром, не було церкви; натомість візитація 1730 р. інформує, що тут храм зведено 1708 р.[45]

Отже, верхньою хронологічною межею рукопису є, без сумніву, 1708 р. Як відомо, того року помер Й. Шумлянський (27 липня), герб якого прикрашає титульну сторінку реєстру. Зважаючи на те, що реєстр, покликаний фіксувати надходження до єпископської каси катедратика, фактично не мав практичного застосування, можна припустити, що він постав незадовго до смерти Й. Шумлянського.

Детальний джерелознавчий аналіз документа дає усі підстави датувати його першою половиною 1708 р. Реєстр є автентичним оригінальним документом, що постав у єпископській канцелярії львівського владики Йосифа Шумлянського для контролю за виконанням парафіяльним клиром свого канонічного обов'язку — сплати грошового податку — „катедратика", як вияв послуху, вірности і єдности [redacted] *ієрархом.*

Досліджувана пам'ятка — надзвичайно вартісне історичне джерело церковного походження. Вона має важливе значення для студій з історії релігійної ментальности [redacted] *Україні, оскільки* [redacted] *посвяті храмів фіксує особливості православної свідомости на час переходу Львівської єпархії до унії і дає змогу практично* [redacted] *повному обсязі відтворити титулатуру українських церков Галичини й Поділля кінця XVII — початку XVIII ст.*[46] *Реєстр також стане у пригоді дослідникам чернечого життя; він подає територіальне розміщення низки жіночих монастирів, уточнює хронологічні рамки їх існування й у багатьох випадках доповнює й уточнює*

---

[44] Крикун Н. К вопросу заселенности Подольского воеводства...— S. 123—125, 134, 136; його ж. Колонізація Подільського воєводства...— С. 96.

[redacted] НМ у Львові, Ркл-11, арк. 374 зв.

[redacted] Для пізнішого періоду титулатуру церков Львівської єпархії проаналізовано в: Скочиляс І. Посвяти церков Таїнству Триєдиного Бога (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1730—1733 рр.) // Лавра. Часопис Монахів Студитського Уставу.— Львів, 1999.— № 1.— С. 33—37 (з незначними уточненнями стаття також опублікована: Християнські культи в Україні. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу.— Львів, 2000.— С. 87—92); його ж. Титулатура українських церков Галичини [redacted] початку 30-х років XVIII ст. // Історія релігій [redacted] Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу (Львів, 11—13 травня 1998 року).— Львів, 1998.— С. 232—235; Kołbuk W. Kościoły Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne.— Lublin, 1998.— S. 12—14.

деякі аспекти історії чернецтва Руської Церкви[47]. *Докладний перелік церков, наведений у реєстрі 1708 р., може стати підставою для реконструкції адміністративно-територіального поділу Львівської єпархії, вивчення номенклатури поселень, опрацювання на мікрорівні історії населених пунктів. За умови критичного аналізу цей вид історичного джерела придатний для студій [illegible] історичної географії, топоніміки, історичної демографії (наприклад, дослідження колонізації Поділля), мовознавства (реєстр як пам'ятка української ділової мови).*

* * *

Реєстр катедратика Львівської єпархії 1708 р. публікуємо мовою оригіналу, який супроводжується примітками. Текст документа подано зі збереженням особливостей правопису тогочасної української та польської мов (уживання великої літери; брак діакритичних знаків над латинськими літерами **o, n, s, c, z**; *передача* **j** *через* **y** *тощо). Писарські помилки та повтори вказуються у підрядкових примітках. Редакційні втручання стосуються тільки пунктуації та розділових знаків. У кириличних текстах виносні літери введені у рядок похилими („курсивними") літерами. У квадратні дужки взято писарські скорочення, механічно пропущені літери, закінчення слів, [illegible] також невідчитані місця у тексті оригіналу.*

Публікацію документа здійснено вперше.

Ігор СКОЧИЛЯС

---

[47] Найважливішими дослідженнями з цієї тематики є: Коссак М. Короткій поглядъ на монастыри и [illegible] монашество руске, от заведеня [illegible] Руси вѣры Христовои ажъ [illegible] нынѣшное время: Шематизмъ провинціи Св. Спасителя Чина Св. Василія Великого въ Галиции.— Львов, 1867; Senyk S. Women's Monasteries in Ukraine and Belorussia to the period of suppressions.— Roma, 1983.

ДОДАТОК

Namiesnicstwo Lwowskie

Cerkiew Katedralna Lwowska	С[вꙗ]т[а]го Вел[ико]м[ȣ]ч[є]н[ика] Х[ристова] Гєѡ[р]гиꙗ Монасти[р]
Cerkiew Mieyska Lwowska	Ȣспение Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Monastyr Lwowski	С[вꙗ]т[аг]о Прєп[одобнаго] Ѡца Н[а]ш[его] Анȣфриꙗ
Monaster Lwows[ki]	С[вꙗ]т[аг]о Іѡанн[а] Бого[слова]
Monaster Lwowski Panien Zakonnych	Воведение Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци

Duchowni kapitularni

Duchowny kapit[ularny]	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Duchowny kapit[ularny]	Бл[а]г[о]вѣщєн[їє] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Duchowny kapitu[larny]	Богоꙗвлєн[їє] Г[оспод]нє
Duchowny kapitu[larny]	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[еника] Фєѡдо[ра]
Duchowny kapit[ularny]	С[вꙗ]тих Пꙗ[т]ниць
Duchowny kapitu[larny]	Во[с]крє[сє]нїє Х[ристо]во
Duchow[ny] kapi[tularny]	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Duchowny kapi[tularny]	Воздвиж[енїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Duchow[ny] kapitul[arny]	Во[з]нєсенїє Х[ристо]во
Duchowny kapitu[larny]	Прєѡбраж[енїє] Х[ристо]во
Duchowny kapit[ularny] na Hołowsku	Покрова Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци

Duchowni do oddania Stołowego należące:

Łysianiecki	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[еници] Пара[скєвїи]
Winnicki	Во[с]крє[сє]нїє Х[ристо]во
Podberezecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Mikłaszowski	Рождє[ство] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Bilecki	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[є]н[ика] Ники т[и]
Zuchorżycki	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Czarnuszowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Hermanowski	С[вꙗ]то[и] Живон[ачальнои] Тро[и]ц[и]
Czyzykowski	Введ[є]ниє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Peczenizki	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Dmitrowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Dawidowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[еника] Димит[рїꙗ]
Czerepinski	Стрѣтенїє Х[ристо]во
Sichowski	С[вꙗ]то[и] Живон[ачалнои] Тро[и]ци

Żyrawiecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Sołoniecki	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Porosźnianski	Покрова Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Wołkowski	Вовєд[є]ніє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kuhaiowski	Б[о]гоꙗвлєн[їє] Х[ристо]во
Nawaryski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Stawczanski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Oboroczynski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[є]н[ика] Димит[рїꙗ]
Suchowolski	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Б[о]го[с]лов[а]
Worocowski	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Domażyrski	Вовєд[є]ніє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Koraczynowski	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Stradczanski	Ꙋспеніє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Powitenski	Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци Покро[в]
Cuniowski	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Janowski	Воѕнє[сє]ніє Г[оспод]нє
Rokytnianski	Сово[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Brżuchowiecki	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Dombrowicki	Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци Покро[в]
Jasniski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Łozinski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Skniłowski	Прєѡбраж[єніє] Х[ристо]во
Krywczycki	С[вꙗ]т[аг]о Пр[оро]ка Ілїи
Podborecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Rosniaski	С[вꙗ]т[аг]о Ап[осто]л[а] Андрєꙗ
Zimnowodski	Воѕдвиж[єніє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Bartutowski	С[вꙗ]т[аг]о Васил[їꙗ] Вєлик[аго]
Hłuchowiecki	Воѕдвиж[єніє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Żornicki	Стрѣтєніє Х[ристо]во
Maleszkowski	Вовєд[є]ниє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Mszanski	Вовєд[є]ніє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]

Namiesnistwo Glinianskie

Glinianski Mieyski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Glinianski	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Glinianski	Б[о]гоꙗвлєніє Х[ристо]во
Prohnoiowski	Вовєдєніє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Krżywiecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Słowicki	Во[с]крє[сє]ніє Х[ристо]во
Jachtorowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Łahodowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Podhayczki	Покровъ Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Pohoriłecki	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[є]н[ици] Пара[скєвїи]

Stanymirski	Богоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Torkutynski	Рож[дес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Sołowyski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kurowicki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Wyżlanski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геѡ[р]гиꙗ
Poluchowski	Введен[ие] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Rożworanski	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[скеві́и]
Laszkowski	С[вꙗ]тих Бе[зсребреников] Ко[змы] и Дам[їана]
Zurawnicki	Соше[с]твїе Д[ꙋ]ха С[вꙗ]таг[о]
Połonicki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Zadworżanski	Собо[ръ] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Nowosielecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Połtowski	Покровъ Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Zeniowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Димит[рїꙗ]
Kutkorski	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Skniłowski	С[вꙗ]тих Бе[з][сребреников] Ко[змы] и Дам[їана]
Bortkowski	Вознесен[їе] Х[ристо]во

Namiesnicstwo Sczerżeckie

Sczerżecki Mieys[ki]	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Sczerżecki Gorny	Рож[дес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Nikonkowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Sorokowski	С[вꙗ]тих Бе[з][сребреников] Ко[змы] и Дам[їана]
Klitenski	Ꙋспенїе Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Borecki	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Злато[ꙋстаго]
Czołowski	С[вꙗ]т[аг]о Ап[осто]л[а] Филиппа
Lubinski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Lieszniowski	С[вꙗ]т[аг]о Сѵмеѡн[а] Стол[п][ника]
Mostenski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Pustomytski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Myłoszowski	Срѣтенїе Х[ристо]во
Chworostianski	Собо[ръ] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Podtemianski	Ꙋспение Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Dobrżanski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Lubianski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Stołecki	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[с]к[еві́и]
Ilowski	В[о]здвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Horbaczowski	С[вꙗ]т[аг]о Ігнатиꙗ Б[о]гоно[сѣца]
Kahoiowski	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[с]ке[ві́и]
Werbiażki	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Б[о]го[с]ло[ва]

Demianski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Mikołaiowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геѡ[р]гїꙗ
Mikołaiowski	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Mikołaiowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Mikołajowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Mikołajowski Panie[n] Zakon[n]ych	
Rożwadowski	Во[с]кресенїе Х[ристо]во
Nadiyczycki	Вовед[е]ние Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Usciecki	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Никити
Dorohowiżki	Ꙋспение Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Małohorożanski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Podwysocki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Ryczohowski	Собо[ръ] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Horożanski	Введенїе Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Tatarynowski	Покрова Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kołodrobski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геѡ[р]гиꙗ
Powerhowski	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Łuwczycki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Rumenski	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Humenecki	Богоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Krasowski	С[вꙗ]то[и] Пр[е]п[о]д[обнои] Пара[скевїи]
Rakowiecki	Покрова Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Brodianski	С[вꙗ]т[аг]о Пр[е]п[о]д[обнаго] Анꙋф[риꙗ]
Polanski	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Злато[ꙋстаго]
Kirnicki	Воꙁдвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Dmitrowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Димит[рїꙗ]
Honiatycki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Semianowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаи[ла]
Werynski	Рож[дес]тво Х[ристо]во

Namiesnictwo Bobreckie

Bobrecki	Б[о]гоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Bobrecki Panie[n] Zako[n]nych	
Hajewski	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Кре[стителꙗ]
Podhorodyski	Воꙁдвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Romanowski	Собо[ръ] А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Zwynohorodski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Horodysławski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Димит[рїꙗ]
Mikołajowski	Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци Покров
Podsosnowski	Стрѣтение Х[ристо]во
Podjarkowski	С[вꙗ]тих М[ꙋ]ч[е]н[иков] Бори[са] и Глѣба
Sełyski	Пренե[сенїе] Мощє[и] С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ

Chanaczowski	Собо[ръ] С[вя]т[аг]о Іωана Кр[ес]тителя
Swirżecki	С[вя]то[и] Преп[о]д[обнои] Пара[скевїи]
Swirzecki Mieyski	Покровъ Пре[святои] Б[огороди]ци
Kimirski	Преωбраж[енїе] Х[ристо]во
Korosnianski	Собо[ръ] Пре[святои] Б[огороди]ци
Chanaczowski	С[вя]т[аг]о Николая
Przemyszlanski	С[вя]т[аг]о Николая
Ustkowski	С[вя]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ници] Пара[скевїи]
Meryszczowski	С[вя]то[и] Прен[одобнои] Пара[скевїи]
Ostałowski	Преωбраж[енїе] Х[ристо]во
Utichowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Hlibowski	Собо[ръ] С[вя]т[аг]о Іωана Кре[с]тителя
Stocki	Соше[с]твие Д[ꙋ]ха С[вя]т[аг]о
Stryłkowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Łannicki	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Sarnecki	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Piatniczanski	С[вя]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ници] Пара[скевїи]
Bornicki	Преωбраж[енїе] Х[ристо]во
Sokołowski	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Drochowski	С[вя]то[и] Тро[и]ци
Łaszkowski	С[вя]тих Без[сребреников] Ко[змы] и Да[мїяна]
Borysowski	Рожд[ес]тво Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Branicki	Ꙋспенїе Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Wybranowski	Введ[е]нїе Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Hlibowski Wielkich	С[вя]тих Без[сребреников] Ко[змы] и Да[мїяна]
Hlibowski Wołoszczanski	Вознесенїе Х[ристо]во
Suchodolski	Пре[святои] Б[огороди]ци Покровъ
Olchowski	С[вя]то[и] Тро[и]ци
Łopuszanski	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Seliski	С[вя]т[аг]о Николая
Tołszczowski	Ꙋспенїе Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Starosielski	С[вя]таго Никола[я]
Starosielski Podzamecki	Ꙋсѣкновенїе Че[стнои] Гл[авы] Іωан[а] Пред[течи]
Budkowski	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Podmonasterski	Бл[а]говѣщен[їе] Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Hryniewski	С[вя]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геω[р]гїя
Kocorowski	С[вя]т[аг]о Пр[е]п[о]д[обнаго] Стол[пника] Симеωна
Wodnicki	С[вя]т[аг]о Николая
Szołomyski	С[вя]т[аг]о Про[рока] Ілїи
Wołowski	Покровъ Пре[святои] Б[огороди]ц[и]

Częрernosowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Tuczniowski	Бл[а]г[о]вѣщеn[їе] Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Nedilanski	Воведеn[їе] Пре[свѧтои] Б[огороди]ци

Namiesnicstwo Zułkiewskie

Zułkiewski Mieyski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Zułkiewski Winnicki	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Zułkiewski Przedmieyski	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Zułkiewski Przedmieyski	Рожд[ес]тво С[вѧ]т[аг]о Iwаn[а] Кре[сти]телѧ
Zułkiewski Panie[n] Zako[n]nych	Воздвиж[е]нїе Че[стнаго] Кре[с]та
Sopuszynski	Собо[ръ] Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Maczuszynski	Собо[ръ] Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Smerekowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Mierżwiecki	С[вѧ]т[аг]о Iwаn[а] Кре[сти]тел[ѧ]
Koszczejowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Zaskowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Zarudecki	Преwб[р]аж[е]n[їе] Х[ристо]во
Mokroty[n]ski	С[вѧ]тих Без[среброеников] Ко[зми] и Дам[їана]
Nowoskwarżawski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Staroskwarżawski	Собо[ръ] Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Wolanski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Glinski Dolny	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Glinski Gorny	Ѹспенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Krechowski	С[вѧ]то[и] М[ѹ]ч[е]n[ици] П[а]ра[с]кове[и]
Salaszynski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Kuninski	Покровъ Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Woli Kuninskiey	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Dobrusinski	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[с]та
Pilanski	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[с]та
Zamoczkowski	С[вѧ]т[аг]о М[ѹ]ч[е]n[ика] Димит[рїѧ]
Lubelski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Kulawski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Derewenski	Рожд[ес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Turżynski	С[вѧ]тих Пѧтниць
Boianecki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Wiażowski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ци

Namiestnicstwo Kulikowskie

Kulikowski	Ȣспениє Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kulikowski Panien	Воꙁдвиж[еніє] Че[стнаго] Кре[ста]
Zako[n]ny[ch]	
Sorokowski	Богоꙗвлен[іе] Х[ристо]во
Zułtianecki	Ȣспениє Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Dziedziłowski	Во[с]кресен[іе] Х[ристо]во
Chreniowski	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ици] Пара[скевіи]
Podlisecki	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Ceperowski	Во[с]кре[се]ніе Х[ристо]во
Kukizowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Rudianecki	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Бого[с]ло[ва]
Jarycżowski Sielski	Введ[е]ніе Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Jarycżowski Mieys[ki]	Ȣспеніе Пре[свꙗтои] [Богородици]
Zapietowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Borsżcżowski	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ици] Пара[скевіи]
Piekułowicki	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Lasżkowski	Введ[е]ние Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Zboiski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Димит[ріꙗ]
Malechowski	Собо[ръ] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Grżybowicki	С[вꙗ]тих Беꙁ[сребреников] Ко[ꙁми] и Да[міꙗна]
Hradenski	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ици] Пара[с]ке[віи]
Dorohosżowa Wielkie[go]	Собо[ръ] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Dorohosżewa Małe[go]	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Podlisek Małych	Преѡбраж[еніе] Х[ристо]во
Nowosielecki	Покрова Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Hrebewecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Kosżelowski	Введен[ие] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Storoniaty[n]ski	Воꙁдвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Sulimowski	Воꙁнесен[іе] Х[ристо]во
Zwertowski	С[вꙗ]т[аг]о Симеѡн[а] Столпник[а]
Artasżowski	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ици] Пара[скевіи]
Prżedrżymirski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Zibołski	С[вꙗ]тих Беꙁ[сребреников] Ко[ꙁми] и Да[міꙗна]
Remenowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Jakimowski	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Кре[стителꙗ]
Kołodna Wielkie[go]	Воꙁдвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Zytiatycki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Nahorecki	С[вꙗ]тих Триех С[вꙗ]тите[лей]
Pecżychwostski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Димит[ріꙗ]

Namiestnictwo Kamionki Stromyłowey

Kamionacki Miey[ski]	Рож[дес]тво Пре[сватои] Б[огороди]ц[и]
Kamionacki Przedmiey[ski]	С[вя]т[аг]о Николая
Łanowski	Покров Пре[сватои] Б[огороди]ц[и]
Rudenski	С[вя]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Гєѡ[р]гїя
Batiatycki	Собо[ръ] Пре[сватои] Б[огороди]ци
Batiatycki drugi	С[вя]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Гєѡ[р]гїя
Zełdecki	Во[с]кре[се]нїє Х[ристо]во
Kupyczwolski	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Zułtanieckiey Woli	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kołodna Małe[g]o	С[вя]т[аг]о Пр[оро]ка Ілїи
Nahorecki	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Czastynski	С[вя]т[аг]о Николая
Dernowski	С[вя]т[аг]о Николая
Horpinski	С[вя]т[аг]о Николая
Vrowski	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Zelichowski	С[вя]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Nesłuchowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Lisecki	Собо[ръ] Пре[сватои] Б[огороди]ци
Milatynski	Ст[рꙋ]тенїе Х[ристо]во
Streptowski	С[вя]тих Бе[сребренников] Ко[зми] и Дам[їяна]
Spaski	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Tadanski	С[вя]т[аг]о Николая
Stremenecki	Покров Пре[сватои] Б[огороди]ци
Sokołowski	Собо[ръ] Пре[сватои] Б[огороди]ци
Vbynski	С[вя]тих Бе[сребренников] Ко[зми] и Дам[їяна]
Baniuninski	Рож[дес]тво Пре[сватои] Б[огороди]ц[и]

Namiesnicstwo Mostowskie

Mostowski	Бл[а]говѣщенїе Пре[сватои] [Богородици]
Reklinski	С[вя]то[и] Тро[и]ци

Namiesnicstwo Białokamienieckie

Białokamieniecki	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Bełżecki	С[вя]т[аг]о Николая
Czeremoszski	Собо[ръ] С[вя]т[аг]о Іѡан[а] Кре[стителя]
Uszynski	Введен[не] Пре[сватои] Б[огороди]ц[и]
Zulicki	С[вя]т[аг]о Николая

Poczapski	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Skwarżawski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Гєѡ[р]гїꙗ
Buhski	С[вꙗ]то[и] Пр[е]п[о]д[обнои] Пара[скєвїи]
Ostrowiecki	Покров Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Pitrecki	Рожд[єс]тво Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Firlijowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Olszaniecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Bałuczynski	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]

Namiesnicstwo Oleskie

Oleski	С[вꙗ]того Вел[ико]м[ꙋ]ч[ен]ик[а] Димитрїа
Oleski	Ѹспенїꙗ Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Oleski	С[вꙗ]т[итє]лꙗ Х[ристо]ва Николаꙗ
Juskowicki	С[вꙗ]тых Ап[ост]ал[ов] Петра и Павла
Ozydowski	Во[з]движ[енїе] Ч[ес]т[наго] Кр[ес]та
Podłysiecki	Прєѡбраженїꙗ Ис[ꙋса] Хр[ис]това
Rozwazki	С[вꙗ]таго Архїстрат[ига] Михаила
Zakomarski	

Namiesnicstwo Złoczowskie

Złoczowski	С[вꙗ]т[итєлꙗ] Іс[ꙋса] Х[ристо]ва Никол[аꙗ]
Złoczowski	Во[с]крє[се]нїе Х[ристо]во
Sasowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Sasowski	Прєѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Sasowski Panie[n] Zakonnych	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Werchobuzski	Ꙋспенїе Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Litowizski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Гєѡ[р]гиꙗ
Markopolski	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Zdwyżęski	Воздвиж[енїе] Чє[стнаго] Крє[ста]
Harbużowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Nuszcza[n]ski	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Крєстител[ꙗ]
Perepilnicki	С[вꙗ]тих Без[сребреников] Ко[з]ми[и] Дам[їана]
Wołczkowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Димит[рїа]
Łopuszanski	Введенїе Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Szyszkowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Olijowski	С[вꙗ]т[аг]о Пр[оро]ка Ілїи
Olijowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Bżowicki	Ꙋспенїе Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Serwirowski	Рожд[єс]тва Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Horodyski	Ꙋспенїе Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Nestorowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]

Worobjowski	Во[с]кресеніє Х[ристо]во
Oziernianski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Oziernianski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[є]н[ика] Геѡ[р]гіꙗ
Zborowski	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Zborowski	Прєѡбраж[єніє] Х[ристо]во
Kabarowecki	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[є]н[ици] Пара[с]кє[віи]
Płuhowski	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[є]н[ици] Пара[с]кє[віи]
Płuhowski	Положєн[іє] Чє[стнои] Риѕы [Прєсвꙗтои Богородици]
Łuczanski	Стрѣтєніє Х[ристо]во
Podlipecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Horodyłowski	Воѕдвиж[єніє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Trostianecki	Ꙋспєніє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Strutynski	Ꙋспєніє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Iwaczowski	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Hukałoski	Воѕд[в]иж[єніє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Podhayczycki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Towstohołowski	Покров Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kudowbinski	С[вꙗ]т[аго] Іѡан[а] Б[о]гослов[а]
Hrabkowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[є]н[ика] Димит[ріꙗ]
Daniłowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Jarczowiecki	С[вꙗ]то[и] Пр[є]п[одобнои] Пара[скєвіи]
Kudynowicki	Во[с]крє[сє]ніє Х[ристо]во
Moniłoski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Jarosławiecki	Прєѡбраж[єніє] Х[ристо]во
Manajowski	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kowtowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Pieniacki	Во[с]крє[сє]ніє Х[ристо]во
Pobucki	Воѕнє[сє]ніє Х[ристо]во
Kniażki	С[вꙗ]т[аг]о Пр[оро]ка Іліи
Chilczycki	Покровъ Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Jasienowski	Прєѡбраж[єніє] Х[ристо]во
Cebrowski	Покровъ Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Białokirnicki	Воѕдвиж[єніє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Jusypowski	Чꙋдо С[вꙗ]т[аго] А[р]х[истратига] Михаила]
Czepelowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Mszanski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[є]н[ика] Геѡ[р]гіꙗ
Bohdanowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Ostaszowski	Вovєдєн[иє] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Markopolski	Воѕнєсєн[іє] Х[ристо]во
Ozierenski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Ozierenski	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Biłkowiecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Kniażki	С[вꙗ]тих Пꙗтницъ

Podhorecki	С[вѧ]та[го] А[р]хі[стратига] Михаил[а]
Kokutkowski	С[вѧ]та[го] Іwанна Кр[ес]ти[телѧ] Соборъ
Zukowiecki	С[вѧ]то[и] М[ꙋ]ч[еници] Параскевиї
Wołosowski	С[вѧ]та[го] Архі[стратига] Михаил[а]
Kutyski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ

Namiesnictwo Pomorzanskie

Pomorżanski	С[вѧ]то[и] Живон[ачалнои] Тро[и]ци
Pomorżanski	Собо[ръ] Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Prżysowiecki	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Chworostecki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Kaplinski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Glinski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Hodowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Zabinski	Вознесен[їе] Х[ристо]во
Zarudecki	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Chrabusnia[n]ski	Введен[не] Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Kałnianski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Snowidecki	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Uhorecki	Преωбраж[енїе] Х[ристо]во
Urłowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Czyżowski	Рождество Пр[есвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Zołoczowiecki	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Sławianski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Krasnosielecki	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Machnowiecki	С[вѧ]тих Без[сребренников] Ко[зми] Да[мїана]
Sżpykołoski	Введен[не] Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Rozhadowski	С[вѧ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Borsżanski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Koropecki	Соше[с]твїе С[вѧ]та[го] Д[ꙋ]х[а]
Bohutynski	С[вѧ]т[аг]о Іwан[а] Бого[слова]
Turohowski	Ꙋспенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Rykowski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Kropywnicki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Plisżnianski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Ozieranski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Cecowski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Remezowski	С[вѧ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Димит[рїѧ]

Namiesnictwo Gołogurskie

Gołogurski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Gołogurski	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци

Gołogurski	Ѕ[вѧ]т[аг]о М[ѹ]ч[е]н[ика] Геѡ[р]гїѧ
Gołogurski	Ѕ[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Żukowski	Ѕ[вѧ]т[аг]о М[ѹ]ч[е]н[ика] Никити
Wiszniowski	Ѕ[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Czemerżynski	Ѕ[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Pniatynski	Ѕ[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аи]л[а]
Płetenecki	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Ladaniecki	Ѕ[вѧ]т[аг]о М[ѹ]ч[е]н[ика] Геѡ[р]гїѧ
Wołkowski	Ѕ[вѧ]т[аг]о Іѡан[а] Кре[с]т[ителѧ]
Lipowiecki	Ѕ[вѧ]т[аг]о Сѵмеѡн[а] Стол[пника]
Mitulinski	Покровъ Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Nowosielecki	Б[о]гоѧвлен[їе] Х[ристо]во
Gołogurecki	Рожд[ес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Olszanski	Богоѧвлен[їе] Х[ристо]во
Plinikowski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Łuniowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Wypisecki	Ѕ[вѧ]т[аг]о М[ѹ]ч[е]н[ика] Димит[рїѧ]
Ladski	Ѕ[вѧ]тих Бе[з][сребренников] Ко[з]ми] и Дам[їана]
Borszowski	Ѕ[вѧ]т[аг]о Про[рока] Іліи
Borszowski	Ѕ[вѧ]тои Тро[и]ци[redacted]
Trodowatecki	Собо[ръ] Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Zalesiecki	Ѕ[вѧ]то[и] М[ѹ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Brykowski	Богоѧвлен[їе] Х[ристо]во
Stinecki	Во[с]кресенїе Х[ристо]во
Zaszkowski	Ѕ[вѧтои] [redacted][лико]м[ѹченици] Пара[с]кевїи[redacted]

Namiesnicstwo Dunajowskie

Dunajowski Mieyski	Рожд[ес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Dunajowski	Ѕ[вѧ]то[и] Пр[е]п[одобнои] Пара[с]ке[вїи]
Dunajowski	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Potoczanski	Ѕ[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Strychaniecki	Ѕ[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Biłecki	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Podusowski	Ѕ[вѧ]т[аг]о Сѵмеѡн[а] Столп[ника]
Pławuski	Ѕ[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Nowopławuski	Ѕ[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Kozłowski	Воз[нe]сен[їе] Х[ристо]во
Kozłowski	Ѕ[вѧ]т[аг]о Николаѧ

[redacted] Дописано [redacted] чорнилом.

[redacted] Так само.

Rekoszynski	Воведен[ие] Пре[святои] Б[огороди]ци
Poluchowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Horodyski	
Tawurowski	

Namiesnictwo Strżeliskie

Strżeliski	Успеніе Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Frażki	С[вя]т[аг]о Николая
Dehowski	Вѣханіе во Іерусa[лим] [Господне]
Benkowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Doliniawski	Успеніе Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Dulibski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Hruszatycki	С[вя]т[аг]о Николая
Leszczynski	С[вя]т[аг]о Николая
Horodyski	Покров Пре[святои] Б[огороди]ци
Horodyski	С[вя]таго Архіст[ратига] Миха[и]л[а]*
Otenewicki	Воздвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Ostrowski	С[вя]т[аг]о Николая
Rudenski	Усѣкн[овѣніе] Че[стнои] Глав[и] Іw[а]н[а] Предт[е]чи
Łuczanski	Покровъ Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Hotowicki	Рожд[ес]тво Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Dewiatnicki	С[вя]т[аг]о М[у]ч[е]н[ика] Геw[р]гия
Juszkowski	С[вя]т[аг]о Іwан[а] Бого[с]ло[ва]
Jatwizski	С[вя]т[аг]о М[у]ч[е]н[ика] Димит[рія]
Kołohurski	Возне[се]ніе Х[ристо]во
Berteszowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Repechowski	Покров Пре[святои] Б[огороди]ци
Zabokrycki	Вовед[е]ніе Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Lubeski	Успеніе Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Starostrżeliski	Возне[се]ніе Х[ристо]во
Mełniawski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Wyspianski	Воздвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[с]та
Lubecki	Покров Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Jahłuski	Во[с]кресеніе Х[ристо]во
Załanowski	С[вя]т[аг]о М[у]ч[е]н[ика] Димит[рія]
Kniazsielski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Podkamieniecki	Собо[ръ] Пре[святои] Б[огороди]ци
Podborski	С[вя]то[и] М[у]ч[е]н[ици] Пара[с]к[евіи]
Pszarski	Преwбраж[еніе] Х[ристо]во
Dzieżkowski	Во[с]кре[се]ніе Х[ристо]во
Bakowiecki	Срѣтеніе Х[ристо]во

* Дописано пізніше.

Namiesnictwo Kniehynickie

Kniehynicki	Во[с]крє[сє]нїє Х[ристо]во
Pomowniaty[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Werbicki	Во[с]крєсєнїє Х[ристо]во
Nowosielicki	Рожд[єс]тво Х[ристо]во
Woskresenski	Во[с]крє[сє]нїє Х[ристо]во
Zahorecki	Воѕдвиж[єнїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Wasiczynski	Покров Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Zurowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[є]н[ика] Димит[рїꙗ]
Podmichałowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]х[истратига] Миха[и]л[а]
Kołokolinski	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Крє[с]т[итєлꙗ]
Cżachrowski	Б[о]гоꙗвлєн[їє] Х[ристо]во
Jawecki	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[є]н[ика] Димит[рїꙗ]
Hryhorowski	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Podlisiecki	С[вꙗ]тих Пꙗ[т]ницъ
Suhrowski	Воѕдвиж[єнїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Mołodenecki	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[є]н[ицн] Пара[скєвїи]
Cżeremchowski	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Cżerniawski	Рожд[єс]тво Х[ристо]во
Buhaczowski	Воѕдвиж[єнїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Kozarski Dolny	Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци Покров
Kozarski Horisz[ny]	С[вꙗ]то[и] Пр[є]п[одобнои] Пара[с]кє[вїи]
Małożurawięski	Ꙋспєнїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Wyszniewski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Nowozwynski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Holeszowski	С[вꙗ]т[аг]о Антонїꙗ Вєлик[аго]
Dubrowha[n]ski*	Покров Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Zahorecki	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Bortnicki	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Chodorosta*w*ski	С[вꙗ]тих Бєѕ[сребреников] Ко[ѕми] и Дам[їана]
Mołotowski	Прєѡбраж[єнїє] Х[ристо]во
Buhaczowski Staromieyski	Рожд[єс]тво Х[ристо]во

Namiesnicstwo Rohatynskie

Rohatynski	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Rohaty[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[є]н[ика] Гєѡ[р]гїꙗ
Rohatynski Przed[mieyski]	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Rohatynski	Сошє[с]твїє С[вꙗ]т[аго] Д[ꙋ]ха
Rohaty[n]ski Panie[n] Zako[n]nych	Прєѡбраж[єнїє] Х[ристо]во

* У реєстрі помилково записано — „Dobrowha[n]ski".

Werbiłowski	Собо[ръ] С[вя]т[аг]о Іwан[а] Кре[стителя]
Załuski	Собо[ръ] С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила
Potocki	С[вя]т[аг]о Николая
Czerniecki	С[вя]та[го] Васил[ія] Велик[аго]
Rudenski	Б[о]гоявлен[іе] Х[ристо]во
Podhorodny	С[вя]т[аг]о Іwан[а] Кре[стителя]
Zalipecki	С[вя]т[аг]о Николая
Firlijowski	Соше[с]тви[е] С[вя]т[аго] Д[у]х[а]
Janczżynski	С[вя]то[и] М[у]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Kortezycki	С[вя]т[аг]о Никола[я]
Dobrżynski	Воздвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Brżuchowski	Рожд[ес]тво Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Bilecki	Во[с]кре[се]ніе Х[ристо]во
Bołotynski	С[вя]т[аг]о Николая
Baczowski	Б[о]гоявлен[іе] Х[ристо]во
Dusanowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Podusowecki	С[вя]тих Пя[т]ниць
Straty[n]ski Mieys[ki]	Покров Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Straty[n]ski Sielski	С[вя]т[аг]о Алеѯея
Dubrniewski	Успеніе Пре[святои] Б[ого]р[оди]ци
Podwinski	Воздвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Pukowski	Введен[ие] Пре[святои] Б[огороди]ци
Czasnicki	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Lipecki Horiszn[y]	Рож[дес]тво Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Lipecki Dolisz[ny]	С[вя]тих Пра[ве]д[ных] Б[о]гоѠ[е]цъ Іwаким[а] и Анни
Sławiatynski	С[вя]т[аг]о Николая
Ry[k]lanski	С[вя]тих М[у]ч[е]н[иков] Бори[са] и Глѣба
Swistełnicki	Возкре[се]ніе Х[ристо]во
Sarnicki Dolny	С[вя]то[и] М[у]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Sarnicki Horisz[ny]	Преwбраж[еніе] Х[ристо]во
Sarnicki Sredny	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Oziernia[n]ski	С[вя]т[аг]о М[у]ч[е]н[ика] Геw[р]гия
Junaszkowski	Б[о]гоявлен[іе] Х[ристо]во
Obełnicki	С[вя]т[аг]о Николая
Koropatnicki	С[вя]то[и] М[у]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Korostowski	С[вя]тих М[у]ч[е]н[иков] Бори[са] и Глѣ[ба]
Burszty[n]ski	Возне[се]ніе Х[ристо]во
Bursztynski	Воздвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Nastaczynski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Koniuszecki	С[вя]т[аг]о Николая
Babuchowski	Во[с]кре[се]ніе Х[ристо]во
Łuczynski	С[вя]т[аг]о Николая

Wiażdowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Zołczowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Zołczowski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Putiaty[n]ski	Б[о]гоꙗвлен[їє] Х[ристо]во
Podwysocki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Meczyszczowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Podszu[m]lanski	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[є]н[ици] Пара[скевїи]

Namiesnicstwo Brżeżańskie

Brżeżanski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Brżeżanski	Рожд[ес]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Brżezanski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[є]н[ика] Гєѡ[р]гїꙗ
Brżeżanski Adamowski	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Łapczynski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Hynowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Zukowski	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Dryszczowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Urmanowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Poruczynski	С[вꙗ]то[и] Пр[є]п[о]д[обнои] Пара[скевїи]
Buzczecki	С[вꙗ]тих М[ȣ]ч[є]н[иков] Бори[са] и Глѣ[ба]
Buzczecki	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Werbowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Narajowski	Сошє[с]твїє Д[ȣ]х[а] С[вꙗ]т[аго]
Narajowski	Воꙁдвиж[енїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Narajowski Pržed[mieyski]	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Rohaczewski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[є]н[ика] Гєѡ[р]гиꙗ
Kurżanski	С[вꙗ]тих Пꙗтниць
Lesnicki	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Olchowiecki	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Крє[с]ти[телꙗ]
Posuchowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Potutorski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Sara[n]czycki	Воꙁдвиж[енїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Rybnicki	Во[с]кресен[їє] Х[ристо]во
Trostianiecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kotowski	Покровъ Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Szybały[n]ski	Во[с]кресен[їє] Х[ристо]во
Koropatnicki	Введенїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Byszkowski	Во[с]кресенїє Х[ристо]во
Koniuski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Koniuski	Сошє[с]твїє С[вꙗ]т[аго] Д[ȣ]х[а]
Koniuski	Ꙋспенїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Ceniowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Dobrecki	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[є]н[ици] Пара[скевїи]

Kozowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Kożowski	
Budyłowski	С[вя]то[и] М[у]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Baranowski	Покров Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Płotycki	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Wybudowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во

Namiesnicstwo Bołszowieckie

Bołszowiecki	Рож[дес]тво Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Bołszowiecki	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Bołszowski	Соше[с]твїе С[вя]т[аго] Д[у]х[а]
Niemszynski	С[вя]то[и] Тро[и]ци
Martynowski	С[вя]т[аг]о Николая
Staromartynuwski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Tenitnicki	С[вя]т[аг]о Iwан[а] Злат[оустаго]
Kunaszowski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Zeliborski	С[вя]т[аг]о Пр[орока] Iлии
Skomorowski	Чуд[о] С[вя]т[аг]о А[р]х[истратига] Мих[аила]
Staroskomorowski	Собо[ръ] С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила
Chodroniowski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Jabłoniowski	С[вя]т[аг]о Николая
Herbutowski	Рож[дес]тво Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Kąkołnicki	Введ[е]нїе Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Hanowiecki	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Rozdwianski	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Dytiatynski	С[вя]т[аг]о М[у]ч[е]н[ика] Димит[рїя]
Zahorski	Покров Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Bybłowski	С[вя]тих Пятниць
Meduski*	Богоявленїе Х[ристо]во
Demianowski	С[вя]того Пантелеим[она]

Namiesnictwo Podhajeckie

Podhajecki	У[с]пенїе Пре[святои] Б[огороди]ци
Podhajecki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Podhajecki	Преwбраж[енїе] Х[ристо]во
Podhajecki	С[вя]т[аг]о М[у]ч[е]н[ика] Геw[р]гия
Podhajecki	С[вя]т[аг]о Николая
Kozowski	Успенїе Пре[святои] Б[огороди]ц[и]

* В оригіналі помилково — „Medusku".

Kozowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Hnilecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Verbowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Verbowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Sielecki Podha[jecki]	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Kapczynski	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Złotnicki	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Złotnicki	Во[с]кре[се]нїꙗ Х[ристо]во
Słoboski Krasnopolski	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Krżywiecki	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Telacki	Б[о]гоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Bożykowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Litwinowski	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Mużyłowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Muzyłowski	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Bokowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Zawałowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Zawałowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Димит[рїꙗ]
Iżkowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Lisiecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Hołhecki	Б[о]гоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Hawronski	С[вꙗ]тих Бе[ꙁ]ср[ебреников] Ко[ꙁ]ми и Дамїꙗна
Sżwykowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Дими[трїꙗ]
Wyszniowiecki	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Nowosielecki	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Nowosielecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Wołoszcza[n]ski	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Dubrywodski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Zaturynski	
Sosnowski	Рож[дес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Bohatkowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Геѡ[р]гиꙗ
Nosowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Litiatynski	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Кре[с]ти[те]л[ꙗ]
Budnicki	Покров П[ресвꙗтои] Б[огороди]ци
Sapowski	
Serednia[n]ski	Воведен[ие] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Dynysowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Sokołowski	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Kuydanowski	С[вꙗ]тих Беꙁ[сребреников] Ко[ꙁми] и Да[мїꙗна]
Beniowski	С[вꙗтои] Живон[ачалнои] Троици
Semikowski	Св[ꙗтаго] М[ȣченика] Димитрїа
Zastawecki	Собор Прес[вꙗтои] Б[огороди]ци

Tudynski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Białokirnicki	С[вѧ]то[и] М[ѹ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Kałnianski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Mozulowski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ци

Namiesnicstwo Trembowelskie

Trębowelski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Trembowelski	Ѹспенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Trębowelski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Trembowelski	С[вѧ]то[и] Преп[одобнои] Пара[скевїи]
Humnicki	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Zascinowski	
Ostrowski	
Zubowski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Rozstwianski	
Strusowski*	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Warwarynski	С[вѧ]то[и] Вел[ико]м[ѹ]ч[е]н[ици] Ва[р]вар[и]
Mikulinski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Władyczynski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Nastasowski	Вознесен[їе] Х[ристо]во
Meszkowycki	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Skomorowski	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Włoszniowski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Smolanski	Введен[не] Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Baworowski	Рож[дес]тво С[вѧ]т[аг]о Iwан[а]
Ostałecki	С[вѧ]тих Беʒ[сребреников] Ко[ʒми] [illegible] Да[мїана]
Skałatski	Преwбраж[енїе] Х[ристо]во
Skałatski drugi	С[вѧ]тих Беʒ[сребреников] Ко[ʒми] и Да[мїана]
Hłyszczowski	
Iwanowski	
Foroskowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Suchostawski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Jabłunowski	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Orżechowski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Hrymałowski	С[вѧ]то[и] М[ѹ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Kobywołocki	Во[с]кресен[їе] Х[ристо]во
Janowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Budżanowski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Skomorowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во

* В оригіналі помилково — „Srusowski".

Zwyniacki	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kosowski	С[вꙗ]то[и] Прєп[одобнои] Пара[скєвїи]
Werbowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Łaszkowski	Ꙋспеніє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Chmelowski	
Romanowski	
Mohyłnicki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Podhayczycki	Воздвиж[енїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Sorocki	
Wolicki	
Zastinecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Kapturski	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Ruzdwianski	
Hałuzanski	
Cżortorynski	
Łuczynski	
Połupanowski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Kaczanowski	
Iwanowski	
Kołodijowski	
Chmelowski	
Kamionacki	
Darachowski	
Tiutkowski	
Proszowski	
Chorowczy[n]ski	
Klebanowski	
Boryczowski	
Wysławiecki	Воведенїє Прє[свꙗ]т[ои] Б[огороди]ци*
Załawiecki	
Derewienski	
Howyłowski	
Kluinecki	Покров П[рєсвꙗтои] Б[огороди]ци

Namiesnicstwo Tarnopolskie

Tarnopolski	Рож[дєс]тво Х[ристо]во
Tarnopolski	Воздвиж[енїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Berezowski	Возне[сенїє] Г[оспо]днє
Ostrowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Bucniowski	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Hłubocki	Во[с]крє[се]нїє Х[ристо]во

* Тут титул церкви дописано пізніше.

Jankowecki	Воведен[не] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Biłecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Kołodenski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Kołodenski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Dobrowodski	С[вꙗ]то[и] М[ѹ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Czernichowski	Рож[дес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Hladecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Maleszowski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Ihrowecki	С[вꙗ]то[и] Пред[одобнои] Пара[скевїи]
Iwaczowski	Во[с]кре[сенїе] Х[рис]т[о]во
Troniaty[n]ski	Преѡбраж[енїе] Х[рис]т[о]во
Borecki	С[вꙗ]то[и] М[ѹ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Stehnikowski	Рож[дес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Płotycki	Ѹ[с]пенїе Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Częstyłowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[а]ил[а]
Szlachtynski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Łuczanski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Towstołuzski	С[вꙗ]т[аг]о М[ѹ]ч[е]н[ика] Геѡ[р]гиꙗ
Dyszkowski	Ѹспенїе Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Romanowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Kurowecki	Вознесен[їе] Х[ристо]во
Reszniowski	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Hniżdyczynski	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Obaranecki	С[вꙗ]т[аг]о М[ѹ]ч[е]н[ика] Димит[рїꙗ]
Zarudecki	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Бого[с]лова
Kuydanecki	
Dubowecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Iwanczanski	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Бого[с]лов[а]
Kobyłenski	С[вꙗ]т[аг]о М[ѹ]ч[е]н[ика] Геѡ[р]гїꙗ
Bolizubski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Smykowski	
Roszniowski	Преѡбраж[енїе] Х[ристо]во
Hrycowski	
Zerebecki	
Petrykowski	С[вꙗ]т[аг]о Про[рока] Ілїи
Poczapy[n]ski	
Domamyrytski	
Draganowski	
Szymkowecki	С[вꙗ]то[и] М[ѹ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Stupecki	
Czerneluwski	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]

Namiesnicstwo Zbaraskie

Zbarażski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Zbarazski	Ꙋспенїе Пр[есвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Krasnosielecki	С[вѧ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Дими[трїѧ]
Musorowecki	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Lubianecki Dolny	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Lubianecki Gorny	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Syhniahowecki	Воꙁдвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Łysyczenski	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Dobromyrski	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Nuszczanski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Romanowski	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Wernechowski	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Starozbarazski	С[вѧ]т[аг]о А̓[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Stehnikowski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Szlachty[n]ski	Воꙁдвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]

Namiestnicstwo Czartkowskie

Czartkowski	Ꙋспенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Czartkowski	Воꙁнесенїе Х[ристо]во
Czartkowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Kopyczanski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Kopyczanski	
Kociubynski	С[вѧ]т[аг]о А̓[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kociuby[n]ski drugi	
Kołyndianski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Chowinski	
Hramoszowski	
Potocki	
Hady[n]kowski	Воведен[ие] Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Szma[n]kowski	С[вѧ]тих Беꙁ[сребреников] Ко[ꙁми] и Да[мїана]
Szwaykowski	
Szwaykowski	
Zaleski	С[вѧ]т[аг]о А̓[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Czornokunski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Kaczanowski	
Kamieniecki	С[вѧ]т[аг]о А̓[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kołodijowski	
Horodnicki	
Probużanski	Ꙋспенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Uhrynski	С[вѧ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]

Białobużnicki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Biłecki	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Biłecki drugi	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Skorowody[n]ski	
Rydodubski	
Ryczkowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Szytkowski	
Hłyszcewski	
Kozowski	

Namiestnictwo Buczackie

Buczacki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Buczacki	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Buczacki	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Buczacki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Perewołocki	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Perewołocki	С[вѧ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Геѡ[р]гїѧ
Usowecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Biławynski	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Perłykowski	С[вѧ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Димит[р]їѧ]
Zełenski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Zarawy[n]ski	Вознесенїе Г[оспо]дне
Nowostawecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Dzwynygrodski	Введен[ие] Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Medwedowski	Ȣспенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[н]
Trżebuchowecki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Zyżnomirski	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Trżebuchowecki	Ȣспенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Trżebuchowecki	С[вѧ]то[и] Пр[е]п[одобнои] Пара[скевїи]
Sorocki	Собо[ръ] Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Sokołowski	Ȣспенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[н]
Potocki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Łucki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Snowydowski	Собо[ръ] С[вѧ]т[аг]о Іѡан[а] Кре[стителѧ]
Kosmyrowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Stinecki	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[н]
Koropecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Koropecki drugi	Ȣ[с]пенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[н]
Zubrecki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Baryzski	Вознесен[їе] Х[ристо]во
Baryżski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Manastyrecki	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Hryhorowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во

Ozieranski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Zaliski	Бл[а]говѣщєн[їє] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Wełecnisuski	
Dubenski	Ꙋспєнїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Berezowski	
Bertnicki	
Ołeszanski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Bubuliski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kuydanowski	
Pilawski	
Dżury[n]ski	
Ramaszowski	
Rydodubski	
Skomorowski	
Ilszczanski	Прєп[одобнои] Пара[с]кєв[їи]
Hubynski	Рож[дєс]тво Х[ристо]во
Kostilnicki	Прєп[одобнои] Пара[с]кєви[ї]
Woziłowski	Ꙋспєнїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Winizki	

Namiestnicstwo Vscieckie

Vsciecki	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Vsciecki	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Vsciecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Vsciecki	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Tumirski	С[вꙗ]то[и] Пара[скєвїи]
Ostranski	Во[с]крєсєн[їє] Х[ристо]во
Dalewski	Вовєдєн[иє] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kutynski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Strychaniecki	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Dałżanski	Во[с]крє[сє]нїє Х[ристо]во
Dalewski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[є]н[ика] Димит[рїꙗ]
Horożanski	Ꙋ[с]пєнїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Niżniowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Poratyszewski	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[є]н[ици] Пара[с]кє[вїи]
Petryłowski	С[вꙗ]тих Бєз[срєбрєников] Ко[зми] и Дам[їꙗна]
Miłowanski	Воздвиж[єнїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Trostianecki	С[вꙗ]т[аг]о Д[ꙋ]ха Сошє[с]твїє
Horyhladski	Сошє[с]твїє С[вꙗ]т[аг]о Д[ꙋ]ха
Połahycki	Лазарєво Во[с]крє[сєнїє]
Bukowenski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ

Welegnowski	
Ladcżanski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Zadarowski	С[вѧ]тиⷯ М[ꙋ]ч[е]н[ников] Бори[са] и Глѣб[а]
Dolinski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Konczakowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Towstobabski	С[вѧ]т[аг]о Василїѧ Вел[икаго]
Krasijowski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Ryszkowski	
Oknia[n]ski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Kolinski	
Hruszecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Dryszczewski	
Korżewski	
Baranowski	
Ozierski	
Wyczołkowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]х[истратига] Миⷯ[аила] Собо[ръ]
Jurkowski	
Meżyhorski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Korostianski	
Dobrownicki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Oleski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kromidowski	Преωбражен[їе] Х[ристо]во
Łazarowski	
Maryiampolski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Manampolski	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]

Namiesnicstwo Halickie

Halicka katedra Kryłos	Ꙋспенїе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Halicki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Halicki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Halicki	С[вѧ]тиⷯ Ап[посто]л[ов] Пе[т]ра и Павла
Halicki	Богоѧвлен[їе] Х[ристо]во
Halicki	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Halicki	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Jezupolski	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Jezupolski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Jezupolski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Jezupolski	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Poberezki	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Branowski	С[вѧ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Hanusowski	С[вѧ]тиⷯ М[ꙋ]ч[е]н[ников] Бори[са] и Глѣб[а]
Dubewecki	Рож[дес]тво Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]

Dehowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Wodnicki	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Mezyhorski	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[с]кев[їи]
Tustanowski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Semikowski	Во[с]кре[се]нее Х[ристо]во
Uzinski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Wichtorowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Wichtorowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Sapahowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Brynski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Bednarowski	Воведен[не] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Komarowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Maydanski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Kozinski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Popławnicki	Во[с]кре[се]ніе Х[ристо]во
Dołżaniecki*	
Stryhaniecki	
Roszniowski	
Miłowanski	
Bukowienski	
Połahicki	
Holeszowski	
Nizniowski	
Nizniowski	
Bratyszowski	
Kutyzśki	
Kutyzski	
Oknianski	
Dolinski	
Dalowski	
Oleszski	
Jamnicki	
Tiazowski	

Namiesnicstwo Woniłowskie

Woniłowski	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Woniłowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Woniłowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Silecki Woniłowski	С[вꙗ]тиҳ Без[сребреников] Ко[зми] и Дам[їꙗна]
Tumaszowski	Воведен[не] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци

* Цей та наступні парохи Галицького намісництва дописані пізніше.

Serednianski	С[вя]т[аг]о Николая
Seliski	С[вя]т[аг]о Николая
Kołodijowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Dorohowski	Во[с]кре[се]ніє Х[ристо]во
Stankowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Zborowski	Покров Пре[святои] Б[огороди]ци
Bołochowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Zawadecki	Собо[ръ] Пре[святои] Б[огороди]ци
Werchnia[n]ski	С[вя]т[аг]о Іwан[а] Кре[сти]теля
Niegowski	С[вя]т[аг]о Николая
Dołpotowski	С[вя]то[и] Пара[с]кев[їи]
Doł[ż]ky Horiszney	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Łucki	С[вя]т[аг]о Іwан[а] Кре[с]ти[те]л[я]
Dubowicki	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Tomaszowski	Покров Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Perekowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Tomaszowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Cwitowski	С[вя]т[аг]о Николая
Dołżki Doliszney	Собо[ръ] С[вя]т[аг]о Іwан[а] Кре[стителя]
Humeski	
Proteski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Dubrowski	
Słobodski	

Namiesnicstwo Błudnickie

Błudnicki	С[вя]т[аг]о Николая
Błudnicki	Рожд[ес]тво Пр[есвятои] Б[огородици]
Studnecki	С[вя]то[и] Пара[скевїи]
Babynski	Покров Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Perewozecki	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Medy[n]ski	Во[с]кре[се]ніє Х[ристо]во
Temerowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Siwecki	Рожд[ес]тво Пр[есвятои] Б[огороди]ци
Sobotowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Ostrowski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Kuripowski	С[вя]то[и] Пара[с]ке[вїи]
Perłowiecki	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]

Namiesnicstwo Zydaczowskie

Zydaczowski	Во[с]кре[се]ніє Х[ристо]во
Zydaczowski	С[вя]т[аг]о Николая
Zydaczowski	Рожд[ес]тво Пре[святои] Б[огороди]ц[и]

Zydaczowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ѹ]ч[є]н[ика] Феѡдо[ра]
Rozdołski	Ѹ[с]пенїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Hnizdyczowski	С[вꙗ]тих Беꙁ[срєбрєников] Ко[ꙁми] и Да[мїꙗна]
Rudenski	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Pokrowecki	Покров Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Jusypecki	Воꙁдвиж[єнїє] Че[стнаго] Крє[ста]
Siehowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Sokołowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Lachowiecki	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Lachowiecki	Воꙁнє[сє]нїє Х[ристо]во
Łyszkowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Lutynski	Покров Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Derzowski	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Крє[сти]тєл[ꙗ]
Korczowski	Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци Покров
Dubrawski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Balicki	Богоꙗвлєнїє Х[ристо]во
Manastyrecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Manastyrecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Manastyrecki	Ѹспенїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Kotory[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Крє[сти]тєл[ꙗ]
Zurawięski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Poberezski	Вовєдєнїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Lubeski	С[вꙗ]т[аг]о Пр[є]п[одобнаго] Симеѡн[а] Стол[пника]
Zyrawski	Вовєдєн[иє] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Smohowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Młyniski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Ływczycki	С[вꙗ]т[аг]о Пр[орока] Ілїи
Wołodymerecki	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Крє[сти]тєл[ꙗ]
Zyrawiecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Czortoryski	Воꙁдвиж[єнїє] Че[стнаго] Крє[ста]
Zaleski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Podniestranski	С[вꙗ]тих Ц[а]рꙗ Ко[с]тан[тина] и Єлєни
Stankowski	Вовєдєн[иє] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Podhorecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Bereżdowski	Рожд[єс]тво Х[ристо]во
Malechowski	Покрова Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Krupecki	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kijowecki	Во[с]крє[сє]нїє Х[ристо]во
Czerniecki	С[вꙗ]тих Беꙁ[срєбрєников] Ко[ꙁми] и Да[мїꙗна]
Pisecki	Ѹ[с]пенїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Wołczkowski	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци

Meżyrycki	Богоꙗвлен[їє] Х[ристо]во
Iwanowski	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Крє[стителꙗ] Собо[ръ]
Cucułowski	Бл[а]говѣщєн[їє] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Pczanski	С[вꙗ]тохъ А̃п[осто]л[ов] Пєт[ра] и Павл[а]
Boianowski	Рожд[єс]тво Х[ристо]во
Czerteski	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[є]н[ици] Пара[скєвїи]
Wruski	Прєѡбраж[єнїє] Х[ристо]во
Mełnicki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Wolanski	С[вꙗ]т[аг]о А̃[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Obłaznicki	С[вꙗ]т[аг]о Єѵ[с]тафїꙗ Плакиди
Berezinski	Покровъ Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Zabołotowski	С[вꙗ]т[аг]о А̃[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Rudnicki	С[вꙗ]т[аг]о А̃[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Rohożnianski	Ꙋ[с]пєнїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Sulatycki	Во[с]крє[сє]н[їє] Х[ристо]во
Tarnawski	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Haniowski	Собо[ръ] С[вꙗтаго] Іѡан[а] Крє[стителꙗ]
Bereżnicki	Рожд[єс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]

Namiesnicstwo Dolinskie

Dolinski	Рож[дєс]тво Прє[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Dolinski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Dolinski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Dolinski Zahorny	С[вꙗ]т[аг]о А̃[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Hoszowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Nadijowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Rakowski	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Struty[n]ski	Рож[дєс]тво Х[ристо]во
Strutynski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Strutynski	Ꙋспєнїє Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Spaski	Прєѡбраж[єнїє] Х[ристо]во
Spaski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Suchodolski	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Ilemski	Собо[ръ] Прє[свꙗтои] Б[огороди]ци
Maxymowski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Wyszkowski	С[вꙗ]т[аг]о Василїꙗ Вєлик[аго]
Syneczowski	С[вꙗ]т[аг]о А̃[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Nowoszynski	С[вꙗ]т[аг]о Васил[їꙗ] Вєл[икаго]
Wełżyski	С[вꙗ]то[и] Прєп[одобнои] Пара[скєвїи]
Nowosełyski	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Nowosełyski	Воѕдвиж[єнїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Mizunski	Воѕдвиж[єнїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Mizunski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ

Kałnianski	С[вѧ]т[аг]о А҆[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Rostocki	С[вѧ]т[аг]о Василїѧ Вел[икаго]
Słobodianski	С[вѧ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ицы] Пара[скевїи]
Czarhownianski	С[вѧ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ицы] Пара[скевїи]
Witwicki	С[вѧ]т[аг]о Іѡан[а] Бого[слова]
Kniazołucki	С[вѧ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ицы] Пара[скевїи]
Tiapecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Jaworowski	Богоѧвленїе Х[ристо]во
Sułukowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Noworachy[n]ski	Собо[ръ] Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Rachy[n]ski	С[вѧ]т[аг]о Пр[орока] Ілїи
Trostianecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Turżanski	С[вѧ]ти[х] Пѧ[т]ниць
Zaderewacki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Łysowicki	Богоѧвлен[їе] Х[ристо]во
Czołhanski	С[вѧ]т[аг]о А҆[р]хи[стратига] Миха[ила]
Dziedoszycki	Срѣтенїе Х[ристо]во
Belejowski	С[вѧ]т[аг]о Василїѧ Вел[икаго]
Uzijowski	Положен[їе] Че[ст]нїѧ Ризи [Пресвѧтои Богородици]
Podberezski	Сошествїе С[вѧ]таго Д[ꙋ]ха
Jahubowski	С[вѧ]таг[о] Ва[си]лїѧ Вел[икаго]
Dziedoszyc Mały[ch]	Ꙋ[с]пенїе С[вѧ]то[и] А҆нни
Bolechowski	С[вѧ]т[аг]о Пр[а]вед[наго] Іѡсиф[а]
Dołzanski	С[вѧ]т[аг]о Васил[їѧ] Велик[аго]
Balicki	Покров Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Dyrynski	Возне[се]нїе Х[ристо]во
Zarżycki Wołoski	С[вѧ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ицы] Пара[скевїи]
Cisowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Cisowski	Введен[ие] Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Bubnia[n]ski	С[вѧ]тих Пѧ[т]ниць
Połanicki	С[вѧ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Димит[рїѧ]
Hrabowski	С[вѧ]т[аг]о А҆[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Łopianecki	Вѣханїе в Іе[рꙋсалим] Г[оспо]дне
Lipowiecki	С[вѧ]т[аг]о А҆[р]хи[стратига] Михаил[а]
Łolinski	С[вѧ]т[аг]о А҆[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Stankowski	С[вѧ]т[аг]о А҆[р]хи[стратига] Михаил[а]
Wolanski	С[вѧ]т[аг]о А҆[р]хи[стратига] Михаил[а]
Brażski	Собо[ръ] С[вѧ]т[аг]о Іѡан[а] Кре[стителѧ]
Dobryłoski	Собо[ръ] С[вѧ]т[аг]о Іѡан[а] Кре[стителѧ]
Łypecki	Вознесенїе Х[ристо]во
Łyżecki	Собо[ръ] С[вѧ]т[аг]о А҆[р]хи[стратига] Мих[аила]
Vhołnianski	С[вѧ]т[аг]о Василїѧ Вел[икаго]

Namiesnicstwo Kałuskie

Kałuski Mieyski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Kałuski Przedm[ieyski]	Преωбраж[еніє] Х[ристо]во
Kałuski Przed[mieyski]	Во[с]кре[се]ніє Х[ристо]во
Zahorski	Во[с]кре[се]ніє Х[ристо]во
Chowinski	С[вя]т[аг]о Николая
Podmychayłowski	Чꙋдо С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила
Podmichayłewski	Чꙋдо С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила
Rypianecki	С[вя]т[аг]о Николая
Jaworowecki	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаи[ла]
Zawoyski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Dubrowla[n]ski	Богоявлен[іє] Х[ристо]во
Nowicki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Nowicki	Преωбраж[еніє] Х[ристо]во
Vhrynowa Stare[go]	Вѣханіє в Іерꙋ[салим] Х[ристо]во
Vhrynowa Srednie[g]o	Собо[ръ] С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Petranecki	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Petranecki	С[вя]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геωр[г]ия
Berłozecki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Rownianski	Ꙋспеніє Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Swaryczowski	Во[с]кре[се]ніє Х[ристо]во
Kamienski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Ladzianecki	Собо[ръ] Пре[святои] Б[огороди]ци
Nebyłowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Perehynski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Perehynski	Рожд[ес]тво Пре[святои] Б[огороди]ци
Perehynski	Соше[с]твіє С[вя]та[го] Д[ꙋ]ха
Perehynski w Zamku	С[вя]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геωр[г]ия
Rupianski	Ꙋ[с]пеніє Пре[святои] Б[огороди]ци
Łewowski	Покров Пре[святои] Б[огороди]ци
Dubenski	С[вя]т[аг]о Николая
Dubszarski	Воведен[не] Пре[святои] Б[огороди]ци
Krasnianski	С[вя]т[аг]о Николая
Kuiazowski	С[вя]т[аг]о Николая
Janowski, Smerekowski	С[вя]т[аг]о Николая
Jasenowski	С[вя]т[аг]о Николая
Ceniawski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Rożniatowski Mieyski	Собо[ръ] Пре[святои] Б[огороди]ци
Rożniatowski Przedmieyski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Krechowiecki	Бл[а]говѣщен[іє] Пре[святои] Б[огороди]ц[и]
Broszniowski	С[вя]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Tużyłowski	С[вя]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Никити

Hołynski	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kadołbianski	С[вꙗ]т[аг]о Василиꙗ Вел[икаго]
Puylanski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Димит[рїꙗ]
Puylanski	Введен[не] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Dołżanski	С[вꙗ]т[аг]о Васил[їꙗ] Велик[аго]
Siwecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Kropywnianski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Mostenski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Wistowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во
Bereżnicki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Podhorecki	Богоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Mysłowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Jasienski Dolisz[ny]	Чꙋдо С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила
Jasie[n]ski Horiszny	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила
Sliwecki	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Kopanecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Hrabowski	Рож[дес]тво Х[ристо]во

Namiesnicstwo Sołotwinskie

Sołotwinski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Sołotwinski	Ꙋспенїе Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Sołotwinski	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Markowiecki	Рожд[ество] С[вꙗ]т[аг]о Іωан[а] Кре[стителꙗ]
Manastercza[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Дими[трїꙗ]
Mołodkowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геωр[г]иꙗ
Babecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Krżywiecki	С[вꙗ]т[аг]о Михаил[а] А[р]хи[стратига]
Jabłonecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Krżycki	С[вꙗ]то[и] Пара[с]кев[ї]и
Porokowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Bugrowski	Соше[с]твїе С[вꙗ]та[го] Д[ꙋ]х[а]
Maniawski	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Hwozdecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Budkowski	Ꙋспенїе Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Pasiczanski	С[вꙗ]то[и] Пара[с]ке[вїи]
Pniowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Pniowski	Во[с]кресенїе Х[ристо]во
Nadwornia[n]ski	Бл[а]говѣщенїе Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Nadwornianski	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Nadwornia[n]ski	Б[о]гоꙗвленїе Х[ристо]во
Strebianski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ

Starunski	С[вꙗ]то[н] Пара[с]ке[вїн]
Zurakowski	Ȣспенїе Пре[свꙗтон] Б[огороди]цн
Nazawizowski	Богоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Rakowiecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Zełenski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Димит[рїꙗ]
Hwożdianski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ

Namiesnicstwo Bohorodcza[n]skie

Bohorodcza[n]ski	Ȣспенїе Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[н]
Bohorodczanski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Геwр[г]нꙗ
Bohorodcża[n]ski	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[н]
Bohorodczanski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Łachowecki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Lachowecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Nowoszy[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Hlebowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Sadżawecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[н]л[а]
Rosolwianski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[н]л[а]
Chmelowski	Воведен[не] Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[н]
Kosmacki	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Дими[трїꙗ]
Horocholinski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[н]л[а]
Horocholinski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Grabowiecki	Вознесен[їе] Хр[ис]т[о]во
Hlubocki	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Дими[трїꙗ]
Puchowski	Бл[а]говѣщен[їе] Пр[есвꙗтон] Б[огороди]ц[н]
Zwiniacki	Зачатїе С[вꙗ]то[н] Анни
Lesowski	С[вꙗ]т[их] Ап[осто]л[ов] Пе[т]р[а] [redacted] Павл[а]

Namiesnicstwo Stanisławowskie

Stanisławowski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Stanisławowski	Ȣ[с]пенїе Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[н]
Zabłotowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Opryszowski	С[вꙗ]то[н] Пара[с]ке[вїн]
Czukałowski	Бл[а]говѣще[нїе] Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[н]
Radcża[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Radczanski	Ȣспенїе Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[н]
Iwa*ni*kowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Łysecki Mieyski	Воздвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Łysecki Przedm[i]ey[ski]	Воведен[їе] Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[н]
Starołysecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Starołysecki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во

Posiczanski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Drohomirecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Krechowiecki	Ꙋспеніє Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[и]
Zagwoyski	С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Кре[сти]тел[ꙗ]
Pasiczanski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Whrynowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kniahynicki	Покров Пре[свꙗтон] Б[огороди]ци
Wołczaniecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Jamnicki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Tiażkowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[а]ил[а]
Rybianski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Tysmiancża[n]ski	С[вꙗ]то[и] Пара[с]кеви[ї]
Tysmiansczanski Sredni	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Дими[тріꙗ]
Tysmiancża[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Дими[тріꙗ]
Cucyłowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Tarnowiecki	С[вꙗ]тих Без[среброников] Ко[зми] и Дам[іꙗна]
Wołosowski	Покрова Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Pererowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Stebnicki	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[и]
Pacykowski	Вознесеніє Х[ристо]во
Idkowski	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Grabowiecki	Во[с]кре[се]ніє Х[ристо]во

Namiesnicstwo Tyśmienieckie

Tysmieniecki	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Tysmieniecki	Возне[се]ніє Х[ристо]во
Tysmieniecki	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Tysmieniecki	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[и]
Tyśmieniecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Mikitynski	Пренесен[їе] Моще[и] С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Kłubowiecki	Во[с]кре[се]н[їе] Х[ристо]во
Mikity[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о Никити
Dubrowla[n]ski	Покров Пре[свꙗтон] Б[огороди]ц[и]
Podpeczarecki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Uhornicki	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геѡр[г]иꙗ
Chomikowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Markowiecki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Ladczanski	Во[с]кре[се]ніє Х[ристо]во
Czarnołoski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Pszenikowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геѡр[г]иꙗ
Otteniski	Соше[с]твїє С[вꙗ]та[го] Д[ꙋ]ха
Otteniski	Во[с]кре[се]ніє Хр[ис]т[о]во

Woro[n]ski	Ȣ[с]пенїе Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Hostowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Геѡр[г]иꙗ
Hołoszkowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Winogrodski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Olszaniecki	Б[о]гоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Olszaniecki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Podłuski	Бл[а]говѣщен[їе] Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Chlebiczy[n]ski	Возне[се]нїе Х[ристо]во
Czeremchowski	Собо[ръ] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Paryski	Вознесен[їе] Х[ристо]во
Bratkowski	С[вꙗ]то[и] Пара[с]кев[ї]и
Hawryłowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Kołodijowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаил[а]
Chraplinski	С[вꙗ]то[и] Пара[с]кев[ї]и
Czerniowski	Богоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Czerniowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Chomikowski	Рожд[ес]тво Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kaminczanski	С[вꙗ]то[и] Пара[скевїи]
Hlinski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Welesnicki	Покров Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Welesnicki Horisz[ny]	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Hryniowiecki	Собо[ръ] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Nadorożanski	Вознесен[їе] Х[ристо]во
Krywotulski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Torhowiecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Krasiłowski	Прене[се]нїе Моще[и] С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Podłuski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Mołodyłowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[а]ил[а]
Strupkowski	Богоꙗвленїе Х[ристо]во
Zakrewski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Димит[рїꙗ]
Bohorodyczy[n]ski	
Prywołowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаи[ла]
Ternowycki	Вознесенїе Х[ристо]во
Korolowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Hostowski	Соше[с]твїе С[вꙗ]та[го] Д[ȣ]ха
Hrabyczynski	
Chlibyczynski	

Namiesnicstwo Kołomyskie

Kołomyski	Богоꙗвлен[їе] Х[ристо]во
Kołomyski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Woskrese[n]ski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Kornicki	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]

Pererowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Matyiowski	Покров Прє[свѧтои] Б[огороди]ци
Załucki	Рожд[єс]тво Х[ристо]во
Debesławski	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Zamulinski	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Nazarnianski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Siemakowski	С[вѧ]т[аг]о Васил[їѧ] Велик[аго]
Borszczowski	Рожд[єс]тво Х[ристо]во
Troiecki	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Dymidowski	Вознє[сє]нїє Х[ристо]во
Zabołotowski	Вознє[сє]нїє Х[ристо]во
Zabołotowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Tukłukowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Oleszkowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Iliniecki	Ȣспенїє Прє[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Iliniecki	С[вѧ]т[аг]о Про[рока] Ілїи
Trostianiecki	Вознє[сє]нїє Г[оспо]днє
Hwożdecki	С[вѧ]т[аг]о Про[рока] Ілїи
Hwożdecki	Бл[а]говѣщен[їє] Прє[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Małohwozdecki	Рожд[єс]тво Х[ристо]во
Starohwożdecki	Ȣ[с]пенїє Прє[свѧтои] Б[огороди]ци
Podstaiowski	Вознє[сє]нїє Г[оспо]днє
Targowiecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Kamionacki Wielkich	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Korżowski	Ȣспенїє Прє[свѧтои] Б[огороди]ци
Korżowski drugi	Собо[ръ] Прє[свѧтои] Б[огороди]ци
Sopowski	Собо[ръ] Прє[свѧтои] Б[огороди]ци
Werbowski Wyż[n]y	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[ила]
Werbowski	С[вѧ]т[аг]о М[ȣ]ч[є]н[ика] Никити
Kluczowski	С[вѧ]то[и] М[ȣ]ч[є]н[ици] Пара[скєвїи]
Kluczowski	Рожд[єс]тво Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ци
Moszynski	С[вѧ]то[и] М[ȣ]ч[є]н[ици] Пара[скєвїи]
Spaski	Прєѡбраж[єнїє] Х[ристо]во
Stołpczacki	Прєл[одобнои] Пара[с]кє[вїи]
Stołpczacki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Jabłonowski	Рожд[єс]тво Прє[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Łucza[n]ski	Вознє[сє]нїє Х[ристо]во
Bereżowski	Ȣспенїє Прє[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Berezowski	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Tekucki	Сошє[с]твїє Д[ȣ]ха С[вѧ]т[аго]
Kosmacki	С[вѧ]то[и] М[ȣ]ч[є]н[ици] Пара[скєвїи]
Brusturski	Вознє[сє]нїє Х[ристо]во
Vtoropski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[ила]
Szeszorski	С[вѧ]то[и] М[ȣ]ч[є]н[ици] Пара[скєвїи]

Pistynski	Ѹспенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Pistynski	Ѹспе*н*[їє] Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Peczenizki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Rungurski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Ми[хаила]
Złotopotocki	Рожд[єс]тво Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Czarnopotocki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Czarnoosławski	С[вꙗ]т[аг]о Васил[їꙗ] Вел[икаго]
Biłoosławski	С[вꙗ]т[аг]о М[ѹ]ч[є]н[ика] Дими[трїꙗ]
Biłoosławski	Ѹспенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Mikuliczanski	Соше[с]твїє Д[ѹ]ха С[вꙗ]таго
Jarunia[n]ski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Doranski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Delaty[n]ski	Рожд[єс]тво Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Delatynski	Бл[а]говѣще*н*[їє] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Szewełowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ѹ]ч[є]н[ика] Геѡр[г]иꙗ
Dobrotowski	Ѹ[с]пенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Łojowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ѹ]ч[є]н[ика] Геѡр[г]иꙗ
Krasnianski	Рожд[єс]тво Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Łanczynski	Ѹспенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kniaźdworski	Ѹ[с]пенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Turski	Соше[с]твїє Д[ѹ]ха С[вꙗ]таго
Bański	С[вꙗ]тих Ап[осто]л[ов] Пет[ра] и Павла
Zukowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Obery[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Ostapowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Sadżawecki	Покров Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Delaty[n]ski	Воꙁне[се]нїє Х[ристо]во

Namiesnicstwo Sniatynskie

Sniaty[n]ski	Воꙁне[се]нїє Х[ристо]во
Sniatynski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Sniatynski	Ѹспенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Sniatynski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Sniatynski	Покров Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Sniatynski	Пре[п]одобнои] Пара[с]кев[їи]
Vstecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Vstecki	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Karłowski	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Widanowski	Ѹспенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Rudnicki	Во[с]кре[се]нїє Х[ристо]во
Zurowski	Рожд[єс]тво Х[ристо]во
Nowosielecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Rożwozski	Рожд[єс]тво Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ц[и]

Rozworski	Чꙋдо А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Rozworski	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Chimczycki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kosowski Mieyski	Рожд[ес]тво Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Kosowski	Ꙋспеніе Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Kosowski	Преп[одобнои] Пара[с]кеви[ї]
Sokołowski	Возне[се]ніе Х[ристо]во
Zabecki	С[вꙗ]тих Триех С[вꙗ]тител[еи]
Jasienowski	Во[с]кре[се]ніе Хр[ис]т[о]во
Dolhopolski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Dolhopo[l]ski	Чꙋдо С[вꙗ]т[аг]о А[р]х[истратига] Мих[аила]
Berwi[n]kowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Biłoberezski	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Rostocki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Tudiowski	Воведен[ие] Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Kucki	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Kucki	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Kowbacki	Воздвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Kowbacki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Rybnicki	Преѡбраж[еніе] Х[ристо]во
Popełnicki	Во[с]кре[се]ніе Х[ристо]во
Kniazski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Vrosowski	Рожд[ес]тво Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Załucki	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Stecowski	Возне[се]ніе Х[ристо]во
Potoczanski	Воздвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Zawałski	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о А[р]х[истратига] Мих[аила]
Podwysocki	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Orełecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Zadubrowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Mikuli[n]ski	Прене[се]ніе Моще[и] С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Krasnostawecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Tuczapski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Drakasynowski	Преп[одобнои] Пара[с]ке[віи]
Budyłowski	
Bełełułowski	
Tutowski	
Hankowski	
Toporowski	
Kryworownia[n]ski	

Namiesnicstwo Kałaczkowskie

Kałaczkowski	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Kałaczkowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Kałaczkowski	Воздвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Isakowski	Прене[сеніе] Моще[и] С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Balinski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Balinski drugi	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Czortowecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Czortowecki	Соше[с]твіе С[вѧ]та[го] Д[ꙋ]ха
Horode[n]ski Miey[ski]	Ꙋспеніе Пре[свѧтои] Б[огороди]ц[и]
Horodenski	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Horodenski	Преѡбраж[еніе] Х[ристо]во
Horodenski	С[вѧ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Геѡр[г]иѧ
Daliszowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Horodnicki	Рожд[ес]тво Пр[есвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Czerwlenicki	Прене[сеніе] Моще[и] С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Czerwlenicki drugi	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Olejowski	Пре[свѧтои] Б[огороди]ци Покров
Olejowski	Преѡбраж[еніе] Х[ристо]во
Rakowiecki	С[вѧ]т[аг]о М[ꙋ]ч[е]н[ика] Дими[тріѧ]
Korniewski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Siemieniowski	С[вѧ]то[и] Пара[скевіи]
Rupuzynski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[ила]
Kolinkowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Kunisowski	Воздвиж[еніе] Че[стнаго] Кре[ста]
Neszwyski	С[вѧ]то[и] Преп[одобнои] Пара[скевіи]
Podwerbecki	Во[с]кре[се]ніе Х[ристо]во
Wołczkowski	Вознe[се]ніе Х[ристо]во
Wołczkowski	Ꙋспеніе Пр[есвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Petrowski	Ꙋ[с]пеніе Пр[есвѧтои] Б[огороди]ци
Sokirczycki	С[вѧ]тих Бе[сребренников] Ко[зми] и Да[міѧна]
Oknianski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Harasymowski	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Michalecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Potoczynski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Tuszkowiecki	С[вѧ]т[аго] Николаѧ
Semakowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Chocimirski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Kopaczynski	Во[с]кре[се]ніе Х[ристо]во

Namiesnicstwo Podołskie Kamięca Podołskie[go]

Cerkiew kathedralna Kamięca Podolskie[go]	С[вѧ]то[и] Живоначално[и] Тро[и]ци

Duchowni kapitularni

Duchowny kapitul[arny]	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Duchowny kapit[ularny]	С[вѧ]т[аг]о Іwан[а] Єv[ан]г[е]ли[ста]
Duchowny kapit[ularny]	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Duchowny kapit[ularny]	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Duchowny kapit[ularny]	Ѹ[с]пеніє Пр[есвѧтои] Б[огороди]ци
Duchowny kapit[ularny]	Преwбраж[еніє] Х[ристо]во
Duchowny kapit[ularny]	Воздвиж[еніє] Че[стнаго] Кре[ста]
Duchowny kapit[ularny]	С[вѧ]т[аг]о Пре[подобнаго] Анѹф[р]и[ѧ]
Duchowny kapit[ularny]	С[вѧ]т[их] Ап[осто]л[ов] Пет[ра] и Павла
Duchowny kapit[ularny]	Возне[се]ніє Х[ристо]во
Duchowny kapit[ularny]	
Duchowny kapit[ularny]	
Cerkiew w Zamku	Пре[свѧтои] Б[огороди]ци Покров

Duchowni do oddania stołowego należo[n]ce

Kudijowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Fridrodwski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Lachowiecki	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Boryskowski	Пре[подобнои] Пара[скевїи]
Łastowiecki	Покров Пр[есвѧтои] Б[огороди]ци
Zwaniecki	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Zwaniecki	Во[с]кре[се]ніє Х[ристо]во
Trubczy[n]ski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Brazski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Babszynski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Ми[хаила]
Sokolski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Paniewski	Ѹспеніє Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Kitayhorodżski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Worobijewski	Покров Пр[есвѧтои] Б[огороди]ци
Kołczeiowski	Собо[ръ] С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Hryńczewski	Ѹспеніє Пре[свѧтои] Б[огороди]ци
Mukszanski	Ѹспеніє Пр[есвѧтои] Б[огороди]ци
Subocki	
Studeniecki	Ѹ[с]пеніє Пр[есвѧтои] Б[огороди]ци
Studeniecki	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Bielanski	Бл[а]говѣщеніє Б[огороди]ци

Vwszycki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Łoiowski	Ѹспенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Nowosielecki pod Kamiencem	С[вꙗ]тиⷯ Безсреб[ре]н[иков] Козми и Дам[їꙗна]
Słobodzki	Ѹспенїє Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Chodorowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kniahynicki	Собо[ръ] Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Hawryłowski	Пре[подобнои] Пара[с]кев[ї]и
Kudryniecki	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Kudryniecki	Во[с]кре[се]нїє Х[ристо]во
Kudryniecki Mieyski	Воздвиж[енїє] Че[стнаго] Кре[ста]
Zawalecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Paniewiecki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Zeleniecki	
Okopski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Dunajowski Mieyski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Dunaiowski	Преѡбраж[енїє] Х[ристо]во
Kniazki	С[вꙗ]то[и] М[ѹ]ч[е]н[ици] Пара[скевїи]
Kułobaiewski	Покрова Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Ormnianski	Ѹспенїє Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Oryninski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Kniażewski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Sołobkowski	Вознє[се]нїє Х[ристо]во
Zinkowski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Mikitynski	Воздвиж[енїє] Че[стнаго] Кре[ста]

Namiesnictwo Skalskie

Skalski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Skalski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Zbrizski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Czornokozynski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Krzywiecki	Покров Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Krżywiecki	Вознє[се]нїє Х[ристо]во
Babynski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Filipecki	Ѹспенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Syńkowski	Ѹ[с]пенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Zazulinski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Kołodrubski	Ѹспенїє Пр[єсвꙗтои] Б[огороди]ци
Hroszowski	
Cyganski	
Łosiacki	
Dawidkowski	
Słobocki	

Piatnicza[n]ski
Zabinski
Nowosielecki

Namiesnicstwo Jagiełnickie

Jagiełnicki	Возне[се]нїє Х[ристо]во
Jagiełnicki	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Własżkowski	Воздвиж[енїє] Че[стнаго] Кре[ста]
Własżkowski	
Mielowski	Во[с]кре[се]нїє Х[ристо]во
Hlubocki	Рожд[ес]тво Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Borsżczowski	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Łanowiecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Łanowiecki Przedmieyski	Возне[се]нїє Х[ристо]во
Pysżczaty[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Korolowski	Ѹсѣкновен[їє] Че[стнои] Глав[и] Іωан[а]
	Кретител[ꙗ]
Muszkietowski	
Wysocki	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Wołkowski	
Striłkowski	
Werechniakowski	
Pilatowski	
Jeziera[n]ski	
Sosulinski	
Szulhanowski	

Namiesnicstwo Jazłowieckie

Jazłowiecki Mieyski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Jazłowiecki Mieyski	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Jazłowiecki Przedmieyski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Jazłowiecki	С[вꙗ]т[аг]о Про[рока] Ілїи
Łetiacki	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига]
	Михаила
Cnotowski	
Beremi[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Szutermicki	С[вꙗ]т[аг]о Никола[ꙗ]
Sadkowski	Во[с]кре[се]нїє Х[ристо]во
Torski	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о А[р]х[истратига]
	Ми[хаила]
Iwanowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Dżwieniacki	Возне[се]нїє Х[ристо]во

Koszelowski	Ȣспенїе Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Chmelowski	Преп[одобнои] Пара[скевїи]
Usciecki	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ицы] Пара[скевїи]
Zyżowski	Пре[п]одобнои] Пара[скевїи]
Dubrowla[n]ski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Horodecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Kaszperowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Геωр[г]иꙗ
Kaszperowski	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ицы] Пара[скевїи]
Nowosielecki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Biłecki	С[вꙗ]то[и] М[ȣ]ч[е]н[ицы] Пара[скевїи]
Szypowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Tołstowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Pomorski	
Rypinski	
Zaliszczanski	
Dulibski	
Słobodecki	
Popowski	
Worwułczynski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Hynkowski	
Chartołowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Uhrynkowski	Ȣспенїе Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Dupliszczewski	Покров Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Łusowski	Покров Пре[свꙗтои] Б[огороди]ци
Czerwonogrodzki	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Szuparski	Покров Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Zaliszczynski	С[вꙗ]т[аг]о М[ȣ]ч[е]н[ика] Геωр[г]иꙗ
Kułakowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Koscielnicki	С[вꙗ]то[и] Пр[е]п[одобнои] Пара[скевїи]
Pieczarny	С[вꙗ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Миха[и]л[а]
Łysyczanski	
Horyhladski	
Myszkowski	
Olesinski	
Szerszeniowski	
Szerszetowski*	
Wuniatynski	

Namiesnicstwo Husiaty[n]skie

Husiaty[n]ski	Преωбраж[енїе] Х[ристо]во
Husiaty[n]ski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ

* Очевидно, тут писар припустився помилки. Поселення з такою назвою [redacted] Поділлі [redacted] було. Ймовірно, це перекручена назва с. Щитівців.

Husiatynski	С[вꙗ]тиχ Беѕ[среѣреников] Ко[ѕми] и Да[мїꙗна]
Husiaty[n]ski	Ꙋспенїє Пре[свꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Husiatynski	С[вꙗ]т[аг]о М[ꙋ]ч[є]н[ика] Геѡр[г]иꙗ
Husiaty[n]ski	Воѕдвиж[енїє] Че[стнаго] Кре[ста]
Husiaty[n]ski	Воѕне[сє]нїє Х[ристо]во
Husiatynski	
Krykowski	Собо[ръ] А[р]χ[истратиг]а Миχ[аила]
Sydorowski	Рожд[ес]тво Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Karapczyiewski	Воѕне[сє]нїє Х[ристо]во
Liczkowecki	Прене[сенїє] Мощє[и] С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Niżborecki	Пре[п]одобнои] Пара[скевїи]
Hołeniszczowski	
Pisocki	Ꙋспенїє Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Wasylkowiecki	Рожд[ес]тво Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Smotrycki	
Sochodolski	
Zełenski	
Wolchowiecki Napolny	
Wolchowiecki Naryczny	
Kużminecki	
Iwachniowiecki	
Czemerowski	
Horodnicki	С[вꙗ]то[и] Тро[и]ци
Czabarowski	
Woiewodynski	
Postołowecki	
Rastowecki	
Kryweyke[wski]	

Namiesnicstwo Satanowskie

Satanowski	Ꙋспенїє Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ц[и]
Satanowski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Satanowski	Во[с]кре[сє]нїє Х[ристо]во
Iwanikowski	Преѡбраж[енїє] Х[ристо]во
Towstowski	Собо[ръ] С[вꙗ]т[аг]о Іѡан[а] Кре[с]тител[ꙗ]
Towstowski	С[вꙗ]т[аг]о А[р]χи[стратига] Миχ[аила]
Zełeniecki	Прене[сє]нїє Мощє[и] С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Hrymałowski	С[вꙗ]то[и] М[ꙋ]ч[є]н[ици] Пара[скевїи]
Skałatski	Преѡбраж[енїє] Х[ристо]во
Kurowski	
Tarnorudski	С[вꙗ]т[аг]о Николаꙗ
Kumanowski	

Horodecki	Ѹспенїє Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Trostianecki	Покров Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Kużmy[n]ski	
Krżemianiecki	Воꙁдвиж[енїє] Чє[стнаго] Кр[єста]

Namiesnicstwo Barskie

Barski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Barski	Ѹ[с]пенїє Прє[свѧтои] Б[огороди]ци
Dereżanski	Воꙁдвиж[енїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Wołkowicki	С[вѧ]то[и] Тро[и]ци
Kundracki	
Kuryłowski	
Popowski	Ѹ[с]пенїє Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ци
Harmacki	
Hałuzinski	
Kopayhorodzski	
Łuczanski	
Łatyczowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Łatyczowski	Ѹспенїє Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ц[и]

Namiesnicstwo Międzybozskie

Miendzybozski	Ѹспенїє Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Międzybozski	Покров Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Hołoszkowski	
Czarnoostrowski	Ѹспенїє Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Pyrkowski	С[вѧ]то[и] М[ѹ]ч[є]н[ици] Пара[скєвїи]
Słuszczynski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Ми[хаила]
Tereszowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Nowokosta[n]tynowski	Воꙁдвиж[енїє] Чє[стнаго] Крє[ста]
Nowokosta[n]tynowski	Ѹспенїє Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ци
Nowokosta[n]tynowski	Во[с]крє[сє]нїє Х[ристо]во
Nowokosta[n]tynowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Nowosienia[w]ski	Рожд[єс]тво Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Starosienia[w]ski	С[вѧ]т[аг]о Никола[ѧ]
Pielawski Mieyski	Ѹспенїє Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Pielawski Sielski	Рожд[єс]тво Пр[єсвѧтои] Б[огороди]ц[и]
Chmelnicki	С[вѧ]т[аг]о Про[рока] Ілїи
Bohdanowski	С[вѧ]т[аг]о Николаѧ
Bahrynowski	
Jankowski	С[вѧ]т[аг]о А[р]хи[стратига] Михаила]
Parchomowiecki	Во[с]крє[сє]нїє Х[ристо]во
Bachmatowski	С[вѧ]т[аг]о М[ѹ]ч[є]н[ика] Гєѡр[г]ѧ

Redczynski	С[вꙗ]т[аг]о Васил[иꙗ] Вел[икаго]
Płoskyrowski	Рожд[ес]тво Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Hryniowecki	
Jarosławski	Рожд[ес]тво Х[ристо]во
Redminski	
Peczyski	Воѕне[се]нїе Х[ристо]во
Mołomoły[n]ski	Рожд[ес]тво Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Wołosowski	Покров Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Rusianowski	Воѕдвиж[енїе] Че[стнаго] Кре[ста]
Oladowski	
Hłeszniowski	
Mytkowski	С[вꙗ]т[аг]о Іωан[а] Зла[тоѹстаго]
Zapadynski	
Spyczynski	С[вꙗ]т[их] Беѕ[сребреников] Ко[ѕми] и Да[мїꙗна]
Spyczynski	
Zyrawinski	
Łysianowski	
Michąski	
Perederszowski	
Hrabowski	С[вꙗ]т[аг]о М[ѹ]ч[е]н[ика] Дими[трїꙗ]
Czapłynski	
Chotkowski	
Hłeszniowski	
Paszkowski	Рожд[ес]тво Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци
Dawydkowski	Преωбраж[енїе] Х[ристо]во
Zurawlinski	
Zarudecki	
Sta[n]kowski	Воѕне[се]нїе Х[ристо]во
Ihnatowski	Преωбраж[енїе] Х[ристо]во
Czornoostrowski	Во[с]кре[се]нїе Х[ристо]во
Czornoostrowski	Ѹспенїе Пр[есвꙗтои] Б[огороди]ци

Namiesnicstwo Zinkowskie

Namiesnicstwo Szarhorodskie

Namiesnicstwo Raszkowskie y Ja[m]polskie

Raszkowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Raszkowski	
Ja[m]polski	
Kuszńicki	
Kamieniecki	
Kamieniecki	
Biłocki	
Biłocki drugi	
Rybczyński	
Jahorłycki	

Namiesnicstwo Mohilowskie

Mohilowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Mohilowski	Успеніе Пр[есвятои] Б[огороди]ци
Jaroszewski	
Lwanski	
Werbowski	
Chrebtijowski	С[вя]т[аг]о А[р]хи[стратига] Мих[аила]
Olchowiecki	С[вя]то[и] М[у]ч[е]н[ици] Пара[скевіи]
Berezowski	
Borsukowski	
Kuryłowski	
Kałuski	
Łoiowski	
Bilanski	
Busza[n]ski	
Cykunczowski	

НМ у Львові, від. рукописної та стародрукованої книги, Ркл-144, арк. 1—47. Рукопис. Оригінал. Мова староукраїнська і старопольська.

ЛИСТИ РОМАНА ЯРОСЕВИЧА ДО МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
(1888—1894 роки)

Роман Яросевич — український політичний та громадський діяч, лікар, людина непересічного інтелекту, великий патріот. Народився 1862 р. у с. Бердиківцях на Тернопільщині [redacted] родині священика. Дитячі роки провів у с. Москалівці поблизу Косова, [redacted] яке перевели на парафію його батька. Навчався у Коломийській гімназії, потім студіював філософію у Львівському та Віденському університетах. 1884 р. захистив докторат зі славістики. Деякий час працював гімназійним учителем у Коломиї та Кракові, де записався на медичний факультет Яґеллонського університету і 1894 р. отримав диплом доктора медицини. Лікарську практику проходив у Борщові на Тернопільщині. Був учасником міжнародного з'їзду лікарів у Москві [redacted] 1897 р. З 1908 р. постійно проживав у Станіславові, працюючи лікарем-стоматологом при дирекції залізниць. У 1910 р. вступає до новоствореного Українського лікарського товариства, яке нараховувало 63 члени. У 20-30-ті роки — голова Об'єднання залізничних лікарів[1]. 1933 р. унаслідок редукції втрачає посаду лікаря і потрапляє у безвихідне матеріальне становище. 28 травня 1934 р. помирає у лікарні.

Роман Яросевич — активіст українського студентського руху (діяльність у товариствах „Січ" у Відні та „Академічній громаді" у Кракові). Член „Просвіти". Один із засновників у Львові 1890 р. русько-української радикальної партії та голова української соціал-демократичної партії. 1897 р. від УСДП був обраний послом від Борщівської округи до австрійського парламенту. Відомий своєю працею у комітеті, який займався організацією утечі із Станіславівської тюрми студента Львівського університету Мирослава Січинського. Після успішної утечі Січинського 1911 р. Яросевич був заарештований, але незабаром через брак доказів — звільнений. У віденській та галицькій пресі друкував статті про українські справи[2].

Роман Яросевич підтримував зв'язки з І. Франком, В. Стефаником, М. Павликом, М. Драгомановим, якого відвідав 1890 р. у Софії.

---

[1] Пундій П. Українські лікарі. Біобібліографічний довідник.— Львів; Чикаґо, 1994.— Кн. 1.— С. 253.

[2] Наші могили. Др. Роман Яросевич // Громадський голос.— 1934.— Ч. 21.— С. 8; Посмертна згадка. Др. Роман Яросевич // Лікарський вісник.— 1934.— 20 жовт.— Ч. 4.— С. 137; Посмертна згадка // Діло.— 1934.— 31 трав.— Ч. 140.— С. 7; Трегуб М. Листування між М. Драгомановим і М. Яросевичем. 1888—1894 рр. // Матеріали засідань історичної [redacted] археографічної комісій НТШ у Львові (лютий 1992 р. — [redacted] 1993 р.).— Львів, 1994.— С. 99—101; Українські лікарі Прикарпаття / Упоряд.: П. Арсенич, П. Білянський, С. Геник. Вид. друге, виправ. і допов.— Коломия, 1995.— С. 89—90.

Що стосується особи Михайла Драгоманова, вона нині не потребує представлення. Це небуденна постать — вніс в українське суспільне життя кінця минулого століття бурхливу пристрасть до праці, пропаґував широку політичну освіту, особливо для молоді, зокрема до того, як вона самостійно виступить на політичній арені"[3]. *М. Драгоманов — наставник і учитель української молоді. Друкованим словом і листами він впливав на молоде покоління, „вказуючи нам, — як писав І. Франко, — інший, ширший світ поза тісними межами нашої Галичини, вказуючи, до чого йде теперішня наука і якої праці і любови чекає від нас наш нарід..."*[4]. *Роботі з молоддю М. Драгоманов приділяв особливе значення, бо вважав, що саме з неї у майбутньому виросте поступове українство. Згуртувавши молодих людей, визначивши для них завдання, він розбудив їх до зовсім нового творчого життя. Серед української проґресивної молоді знайшов справжніх, вірних товаришів, помічників, прихильників. З Болгарії М. Драгоманов спостерігав за розвитком громадського, політичного, літературного життя у Росії і Україні. Запал творчої діяльности в певному розумінні спричинився і до зав'язання стосунків між Романом Яросевичем та Михайлом Драгомановим.*

Під час перебування у Кракові Роман Яросевич активно береться за заснування українського товариства „Академічна громада", від імени якого і пише 13 жовтня 1888 р. свого першого листа до Михайла Драгоманова. Тридцять дев'ять листів за період з 1888 по 1894 рр. зберігаються у фонді М. Павлика[5]. *Як зазначає Р. Яросевич, з М. Драгомановим зазнайомився ще у Відні, коли головував 1888 р. у товаристві „Січ" і робив для нього виписки „по библіотеках тамошних". Листи — багате джерело для вивчення діяльности українських молодіжних гуртків, товариств останньої чверти XIX — початку XX ст. Дослідженням цього питання займався М. Драгоманов. Листи Р. Яросевича переповнені фактами з життя молодіжних організацій як за кордоном (зокрема, у Кракові, Відні), так і на теренах Східної України і, звичайно, Галичини.*

Листи багаті своєю інформацією. Це своєрідні звіти про почуте, побачене, відчуте, про щоденні події тогочасного бурхливого суспільно-політичного життя. Усю важливу інформацію, яка надходила М. Драгоманову через Р. Яросевича, можна систематизувати в кілька тематичних груп. Найбільша з них — це події з життя молодіжних товариств та організацій українських громад, студентський рух („Академічна громада" та „Czytelnia akademiczna" у Кракові, „Січ" у Відні, „Буковина" у Чернівцях; студентські періодичні видання; арешти; діяльність студентських гуртків у Києві, Одесі, Харкові, куди їздив Р. Яросевич). Друга за важливістю тема, яка переважає в листах, — політичне життя (і, зокрема, тема виборчої аґітації за кандидатів від русько-української радикальної партії до галицького крайового сейму). Р. Яросевич перебуває у центрі політичних подій у Галичині. Будучи в Києві й Одесі, він зустрічається з приятелями М. Драгоманова, розповідає йому про діяльність В. Антоновича, Є. Трегубова, В. Науменка та ін., інформує про всі важливі рішення русько-

[3] Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист. Унікальна постать в українському політичному небосхилі другої половини XIX ст. // Слово і час.— 1991.— № 10.— С. 3—6.

[4] Драгоманов М. Віра і громадські справи.— Львів, 1912.— С. IV—V.

[5] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 663, оп. 2, спр. 86.

української радикальної партії. Третя група проблем, порушених у листах, — приватні справи, зокрема, допомога членам сім'ї М. Драгоманова.

Листів М. Драгоманова, адресованих особисто Р. Яросевичу, на сьогодні виявлено лише три за 1892—1894 рр.[6] *У них заторкнуті питання партійних справ, доля „Народу“ — органу радикальної партії, конфлікт І.Франка і М. Павлика, поступовий рух галичан, власний стан здоров'я, творчих задумів. Ось фраґменти з його листів, які свідчать про вагу тієї інформації, яка надходила йому через Р. Яросевича: „Вам нічого говорити, јак дльа мене мусить бути інтересно знати деталі Вашого подорожжьа,— то значить Ви можете судити і про моју нетерпльачку. Тілько ж пройшло більше 2 тижнів, а од Вас ні слова. Окрім усего це задержује в мене редакцију однојі замітки дльа „Народа“, — бо мені треба докладніше знати настріј певних кружків на Украјіні. А тут і вакацији незабаром, — а з ними і антракт громадських справ до осени! Зваживши все це,— „внемли же моленію моему“ і напишіть мені, јак најскорше і јак најбільше“ (лист від 4.05.1892 р.); „Насилу од Вас звістка! Шчо Ви могли оддалитись на час од політики, се ја допускав, — але дуже жалів, шчо Ви навіть про себе не давали звісток. Аже ж ми перше всего льуде, а потім політики!“(лист [1894 р.?]).*

Безсумнівно, що М. Драгоманов писав листи і студентським товариствам. Зокрема, виявлено чотири листи за 1886—1890 рр.[7]*, адресовані „Академічній громаді“ у Кракові. В них поради, підтримка у справах, заохочення до праці в ім'я майбутнього України старшого, досвідченого і визнаного у світі велетня думки М. Драгоманова.*

Роман Яросевич — один із плеяди активних кореспондентів М. Драгоманова. „Не знаю, як Вам здає ся? — а у мене совість чиста за сей рік „на щет“ писаня до Вас. Я все старав ся писати, коли знав що такого, що Вам сьлідовало знати й посилав Вам газети, як було що інтересного для Вас...“— читаємо в одному з послань Р. Яросевича (лист № 23). Так, він виконував роль доброго інформатора, тому його листи є прекрасним архівним документом для вивчення суспільно-політичного життя України 90-х рр. XIX ст. Вони — документальне свідчення впливу відомого громадського та політичного діяча М. Драгоманова на українську молодь, підтвердження його незаперечної причетности до творення певного пласту політично свідомого і культурного покоління України епохи національного відродження.

Хронологічний порядок представлених листів такий:

№ 1. 13 жовтня [18]88 [р.]. Кракiв.
№ 2. 4 листопада [18]88 [р.]. Кр[аків].
№ 3. 26 лютого [18]89 [р.]. Краків.
№ 4. 25 травня [18]89 [р.]. Краків.
№ 5. 25 вересня [18]89 [р.]. Кр[аків].
№ 6. 3 жовтня [18]89 [р.]. Краків.
№ 7. 24 жовтня [18]89 [р]. Краків.
№ 8. 10 лютого [18]90 [р.]. Краків.
№ 9. 3 травня [18]90 [р.]. Краків.

---

[6] ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2. спр. 65, арк. 38—39 зв., 46—47, 48—49.
[7] Там само.— Спр. 50, арк. 1—2 зв., 15—15 зв., 18—18 зв., 19—21.

№ 10. 9 травня [18]90 [р.]. Краків.
№ 11. 21 травня [18]90 [р.]. Краків.
№ 12. 18 липня 1890 [р.]. Краків.
№ 13. 2 жовтня [18]90 [р.]. Брейла.
№ 14. 7 жовтня 1890 [р.]. Львів.
№ 15. [1890 р. Краків].
№ 16. 8 січня [1]891 [р.]. Краків.
№ 17. 18 січня[18]91 [р.].
№ 18. 16 лютого [18]91 [р.].
№ 19. 14 березня [18]91 [р.]. [Краків].
№ 20. 26 березня [18]91 [р.]. [Краків].
№ 21. 2 квітня [18]91 [р.]. Кр[аків].
№ 22. 29 травня 1891 [р.]. Краків.
№ 23. 18 серпня [18]91 [р.]. Річка п[очта] Соколівка біля Косова.
№ 24. 20 серпня [18]91 [р.]. Річка п[очта] Соколівка біля Косова.
№ 25. 26 серпня [18]91 [р.]. Річка п[очта] Соколівка біля Косова.
№ 26. [3]1 серпня [18]91 [р.]. Річка п[очта] Соколівка біля Косова.
№ 27. 20 вересня [18]91 [р.].
№ 28. 7 листопада 1891 [р.]. Краків.
№ 29. 16 листопада [18]91 [р.]. Львів.
№ 30. 31 грудня 1891 [р.]. Kraków.
№ 31. 27 березня [18]92 [р.]. Краків.
№ 32. 4 травня [18]92[р.].
№ 33. 16 травня [18]92 [р.]. Краків.
№ 34. 27 травня [18]92 [р.]. Краків.
№ 35. 26 травня 1894 [р.], in Szczakowa Galizien.
№ 36. 17 червня 1894 [р.]. Щакова.
№ 37. 8 липня [18]94[р.].
№ 38. (Без дати). [Краків].
№ 39. (Без дати).

Тексти листів передано із збереженням особливостей мови автора. Під № 26 і 31 подано також тексти листів, надіслані М. Драгоманову разом з кореспонденцією Р. Яросевича. В першому випадку — це лист Івана Андрусяка до брата д-ра Михайла Дорундяка. З фактами, викладеними в ньому, вважалося за необхідне ознайомити Михайла Петровича. В другому випадку — це лист, адресований безпосередньо М. Драгоманову і писаний, імовірно, нареченою Р. Яросевича (грецького походження) Катрею Біціллі.

Дана публікація не претендує на вичерпність питання стосунків Романа Яросевича і Михайла Драгоманова, а лише розпочинає розмову на цю тему, яка на сьогодні мало висвітлена в наукових виданнях. Пошуки архівних матеріалів тривають.

Марія ТРЕГУБ

ДОДАТОК

№ 1

Краків, 13. X. [18]88 [р.]

ul[ica] Difla l[iczba] 89. I p[iętro]

Ласкавий Добродію!

Пишу до Вас з имени тутейшого товариства „Академічна Громада“[1], котре перед кількома місяцями засноване и тепер що лиш начинає своє житє. У нас в Галичині начали студенти ради хліба вписувати ся найбільше на медицину а що найблище їм до Кракова — то й зібрало ся їх тут немале число а з відти й пішла потреба заснованя свого товариства. Ну тепер то все ще сьвіжий материал і там може з того материялу дещо і вийде...* Надіємось, що Ви схочете нам бути помічні в заснованю нашої библіотеки и просимо Вас дуже, щобисьте зволили прислати для нашого товариства свої книжки.

Вітак у Вас є звязи в Россиї з людьми, від котрих би також можна деякі книжки дістати (пр[иміром] хотьби „Труди...“ Чубіньского[2] — та деякі російскі журнали). Будьтеж добрі порадити нам, до кого писати?

А вітак чи не зробили би Ви нам тої ласки и не написали сами до кого за нами?

Ми вже будемо ждати відповіди від Вас и до того часу сами не будем писали до нікого.

Надіємось мати коло 50 членів переважно медиків.

Не знаю, чи знаєте що „Січ“[3] віденська зійшла вже на то, що сего року подалась до сойму о запомогу? От видите — може „Громада“ зможе стати тим осередком для молодежи, яким була „Січ“ и може єї заступит?

З правдивим поважанням

Д[окто]р Роман Яросевич

[P. S.] З Вами я посередно давно знакомий. В [18]85 р. я був головов в „Січи“ у Відни а кілька років перед тим ходячи там на фільозофію зжив ся дуже блиско з Остапом Терлецким[4], з котрим я й до нині приятель (він у нас адвокатує). Будучи ще у Відни я робив для Вас виписки по библіотеках тамошних. Опісьля я 2 роки учительовав в гімназиї — а що там нема виглядів на який такий кавалок хліба — то я тепер тут на медецині.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 45—46 зв. Автограф.

---

* Тут і далі крапки в оригіналі.

№ [redacted]

Кр[аків], 4/11 [18]88 [р.]

Ласкавий Добродію!

Разом пишу у Відень и кажу своим знакомим віднестись прямо до Вас. — Они напевно поможут Ваші дочці[5] [redacted] переїзді, та лиш я непевний чи Вам напишут — бо до писаня то они не скорі. Тому я й подаю Вам на всякий случай одну адресу: Д[окто]р Є. Озаркевич[6] I. Himelpfortgasse 2.II. St[rasse]*. (Eckhaus Kärtnergasse). — Наколиб Ви ніякого письма не дістали, то моглаб Ваша дочка поїхати прямо [redacted] сю адресу (єго цілу днину мож дома застати) а хоть прямо до „Січи“ VIII. Laudongass 49 a.

Тепер я не знаю адреси других Січовиків, але постараюсь Вам найти там когось, що схоче Вам бути помічний [redacted] Ваших наукових ділах.

Дякую Вам за книжки від себе — „Громада“ Вам осібно подякує. Радо Вам напишу про житє [redacted] товаристві — та того не ожидайте так скоро. На то треба часу и книжок, котрих у нас так, як зовсім ще нема. Я з всеї сили бю на то, щоби книжки куповати, та не можу ще переломити аксіомату, котрий мені дают в відповіди: „нам треба перш всего старати ся о рускі книжки“ т. з. не куповати нічого, [redacted] дожидати, що хто пришле, хотьби й найгірше дрантє. З досьвіду знаю, що повісти лекше находят читаючих то й хотів я довести до закупленя кількох цікавіщих нових повістей. На те начав один готовити реферат, „що лєктура повістей не приносит ніякого хісна“. Сим я дуже зрадів — бо був би зараз [redacted] реферат и дискусия — ну а [redacted] посьлідствію бодай повісти...

Сам [redacted] нароком не хочу держати рефератів раз тому, щоби через те не дай боже не стати чимсь в роді вчителя супроти товаришів [redacted] вітак й тому, що свої готові реферати (все критики) я сам зненавидів [redacted] не хотів би ними псовати ще не зіпсований індивідуальний погляд на літературні твори „громадян“. Нових знов рефератів на тему як природні науки люцкі думки зміняют (для мене самого незвичайно цікаві) я ще не годен писати — та [redacted] мене и часу мало — бо я й [redacted] службі [redacted] гімназиі вчителем и испити медичні мушу робити. Найбільший хосен принеслаб тепер „громадянам“ российска белєтристика, та слаба надія, щоби ми борзо єі дістали.

Про те, що „Січ“ подалась о субсидию розказували мені переїзжаючі у Відень „Січовики“ — будьтоби читали о тім в польских газетах [redacted] дуже вередували за то на свого голову, котрий мав то на свою руку зробити. Вітак нічого я більше о тім не дізнав ся. Сего року, як мені [redacted] Відня пишут, мала „Січ“ дістати много нових членів — вітак я радив, щоб виділ відкликав ся до бувших Січовиків о підмогу грошеву. Мені здає ся, що сьлідовалоб конче держати „Січ“ задля єі доброі історії. Як змога то дайте часом добру раду, що в „Громаді“ робити?

З правдивим поважанням
Ваш Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 47—48 зв. Автограф.

---

* Тут і далі підкреслено в оригіналі.

№ 3

Краків, 26/2 [18]89 [р.]
ul[ica] Karmelicka l[iczba] 1.

Ласкавий Добродію!

Перед кількома ще літами пожичив я для Вас в січові библіотеці „Анастазієвского „Народнії сказки“ 4 томи и переслав Вам через Окуневского[7].

Тепер „Січ“ домагає ся від мене тих книжок. Наколи они Вам вже непотрібні, то відошліт их до „Січи“ — а як ще Вам их треба, то напишіт до Відня, що книжки є у Вас.

В справі переїзду Вашої дочки я писав в своїм часі в Відень, та мені ничо не відписали и не знаю, чи они що зробили?

Про „Громаду“ тутейшу немаю Вам що написати. Відчити читают ся, та мало інтересні. Найбільше в них підкладаня Дарвінови не єго теорий. Про то все товариство розвиваєсь и нема сумніву, що з часом вийде з „Громади“ громада інтельегентних людей.

Бувайте здорові!
Ваш
Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 49—50. Автограф.

№ 4

Краків, 25/5 [18]89 [р.]

Ласкавий Добродію!

Чому я так пізно до Вас пишу, мали Ви ся дізнати від Окуневского. Тут вийшли були ревізиі і арештованя між студентами и я побоював ся, що поліция отворит письмо адресоване на Ваше „єретичне“ имя, як сами кажете и своим розумом начне звичайну історию робленя з блохи вола... з чого моглаб вийти для „Громади“ заборзо немила ситуація. „За борзо“ кажу, бо тепер ще що небудь такого моглоб викликати в „Громаді“ реакцию, а пізніще за рік два не буде вже треба того побоюватись. Кризу конфлікту з поліцийов и сенатом „Гр[омад]а“ знов буде мусіла пережити, бо Краків таке на скрізь клерикально станчиківске[8] місто, що товариство студентів в чім небудь не лицююче з переконанями тих панів мусит бути гонене. От тому я й здержав ся з писаням до Вас.

Громаду заложили старші студенти, котрі пережили були свій вік універзитецкий в польскому товаристві зовсім впрочім безбарвнім — устроюючім маівки та балі — де кадило ся студентами професорам и на відвороть. Там була й добра згода між Поляками и студентами Русинами а до заложеня окремого товариства спонукала Русинів найбільше охота доступити в своім товаристві нових урядів и почестей. Через те й перенесли ся в „Гр[омад]у“ симпатиі до польскоі* „Читальні“ — ті самі люде були

* Вгорі над текстом листа, що на арк. 52, дописано: „Назву „Громада“ бояли ся приймити, бо то пахло в іх очах социалізмом“.

урядниками ту и там — членами комітету на вечер Міцькевича и Шевченька и т[аке] и[нше] — Ідеалом доброго члена товариства було уміти „добре репрезентовати“ товариство, під чим ся розуміло уміти говорити в бесідах много всяких пустих фраз. В такім стадіюм застав я „Гр[омад]у“ приіхавши тутка и перше, що я видів, то оживлену агітацию за собов чоловіка образованєм и переконанями не висчого над нашого попа „угодовця“. Він хотів стати головою и єднав собі „гарними“ бесідами и солодкими словами молодих товаришів лиш що наіхавших з гімназий. Та декотрих з тих я вже вигнав з Громади (заложеноі Трильовским[9]) студентів гімназиі, де я був вчителем, а про других чув, що они таки вийшли з гимназиальних громад. Між ними я й начав контрагітацию — кандидат упав и пішов ся старати о уряд голови в польскім товаристві, де наконец став заступником голови. Коли уступаючий виділ складав справозданє, помер Качала[10] — и виділ той поставив внесенє відправити за него панахиду. На се піднесли молоді громадяне такий крик, що они ніяких панахид не хочут и що Качалу вже тому що він піп и вечерницями поминати не хочут, що я справді схопив ся за голову. Єго питали, якби він се гадав зробити? на що він ніяк не міг відповісти. Дашиньский[11] давав єму раду стати социалістом и переводити своі бажаня в діло тов самов дорогов, як се робят соціалісти в западні Європі. Та на се відповідали, що у нас инчий грунт и що у нас місто робістників є селяне и годили ся на те, що над тим би ще треба подумати... Щоби тому думаню дати ліпшу підставу прочитав у нас Дашиньский „Zarys ewolucyi stanu czwartego“ відчит дуже старанно оброблений, в котрім автор розібрав строгов історично-науковов методов цілу історию соціалістичного руху в Європі. Він добре захрип, доки дочитав до кінця, та дискусиі над тим відчитом не було ніякоі. Але вплив того відчиту и на товаришів Дашиньского и на „Громадян“ був великий. И одні и другі взяли в руки підручники национальноі економіі и социалізму и начали ся вчити; є надія, що то не буде лиш слабий молодечий зап[а]л и що они чогось навчут ся. Та поки ще до того дійде, тепер вже проявляєсь іх відрубність від их товаришів и то в дуже цікаві формі. Олію до огню доливав ще рух львівскоі молодежі академічноі и наколиб не конец семестра и не виізд студентів на фериі, то и тут булоб до подібного руху дійшло, а так вийшло інакше. Поляки взялись реформувати свою читальню и що не мали ніяких вироблених думок, як то робити, пішли в білу днину до товариства, скликали загальні збори — обвинили виділ, що він „консервативний“ не кажучи впрочім в чім, и який він по их думці має бути, використали случай, що презес „читальні“ утік був з яковсь дівчинов — дали виділови вотум недовірія и вибрали новий виділ нічим впрочім не ліпший від попередного.

Друге що они зробили, то газета „Ognisko“[12]. Яка она, знаєте певно, бо Ви мусіли ю читати. Передну статю писав там той самий, що у нас читав „Про руську и польску інтелігенцию“. Тим часом вийшла в Цюриху історыя з бомбами а тут арештували на границі, якогось академіка Дверніцкого[13], котрого впрочім ніхто близше не знає. Товариші Дашиньского перевозили книжки в Россию и оден з них був такий простодушний, що післав там книжку з своєв штампільов. Ту книжку перехопила поліция, єго арештовала, у єго товаришів зробила ревізию. У одного найшла прислану Вами „Громаду“. Питала, з відки він ту книжку має? Він казав, що з нашоі „Громади“ и вже не много треба було, щоби й до нас прийшла,

але дала себе переконати, що він гадав, що „Громаду“ видало тов[ариство] „Громада“ так, як „Січ“ поезійки Шевченка, котрі таки у него найшли, [redacted] коли не так, то книжка видко не з „Громади“. Дашиньского не найшли, бо він виіхав перед тим до Россиі — другі таки порозіздились [redacted] скінчилось все на тім, що одного арештованого Поляка Баранєцкого держат [redacted] два місяці — [redacted] автора передноі статі „Ogniska“ прогнали [redacted] Кракова. Другий нумер „Ogniska“ два рази сконфісковали [redacted] він може й не побачит сьвіта божого.

В „Громаді“ діялось троха інакше. Попри всі відчити [redacted] дискусиі мала „Гр[омад]а“ доста часу зробити собі сьвятий вечір [redacted] вечерниці Шевченка. Ті самі, що бунтувались проти панахиди за Качалу зробили собі преспокійно сьвятий вечір, запросили попа — (він тут смирний видно чоловік, [redacted] го ще не знаю — від часу до часу дає гроші [redacted] „Гр[омад]у“ и притєгає „Гр[омад]ян“, щоби єму [redacted] церкві заспівали) [redacted] одного універзитецкого професора — іли пили співали „многая літа“ [redacted] „boże, coś Polskę“ и „Січ“ запросили — ба „Січ“ [redacted] письмо [redacted] прислала. Опісьля ще й кореспонденцию до „Дѣла“ післали. Ходило тут найбільше голові о те, щоби „зробити рух [redacted] товаристві“ [redacted] сказати бесіду до Поляків (тут при таких нагодах просит ся другі товариства академічні). И вечерниці Шевченка робило ся найбільше [redacted] те, щоби „заманіфестовати ся“ перед Поляками. [redacted] своі промові отвераючи вечер, голова [redacted] сказав рівно нічо; ні словом [redacted] згадав навіть хотьби про те, що Ш[евченк]о поет народа — що належит до родини славяньских народів и що хоче спільно [redacted] Славянами жити, але жити [redacted] імя своих національних [redacted] поступових думок. Він говорив лиш фрази про надію народа на молодіж сильну науков [redacted] скінчив словами: „ще не вмерла козацькая мати“... Та „маніфестация“ була величава и принесла для товариства гроші (Ви об вечерницях мусіли читати в „Дѣлѣ“)[14]. Ваше письмо [redacted] передав комітетови и він приобіцяв був мені сповнити Ваше бажаня [redacted] видруковати єго так, як Ви хотіли. Опісьля я начинав про те говорити між „Гр[омадян]ами“ они всі здавались вповні розуміти значенє Ваших слів и дуже симпатично до [redacted] відносились — але комітет не здержав слова. На вечері читали Ваше письмо, яко „від Русинів з Женеви“ [redacted] марковали Ваше письмо [redacted] письмо Женевских Поляків 3 рази довшими бравами, чим другі. По вечерницях хотіли одні купити за гроші з вечерниць фортепян для товариства, та більше було розумніщих и купили книжки: Дарвіна[15]-Спенцера[16] — Brangesa[17] [redacted] новіщу белєтристику француску [redacted] дещо [redacted] англійскоі [redacted] німецкоі. Україньскі книжки мала наша библіотека [redacted] перше — росийских прислав троха Мордовців[18]. Найбільше [redacted] бракує Костомарова, Піпіна[19], Біліньского [redacted] т[аке] п[одібне] та клясичноі росийскоі белєтристики.

Посьлідний відчит читав оден з наймолодших „Гр[омад]ян“ „Про суспільну нужду“ — оден [redacted] тих, що були під впливом Дашиньского. Другий [redacted] них має [redacted] короткім часі читати щось з історииі революциі францускоі. Той відчит мав бути читаний за тиждень $1^{ю}$ червня [redacted] роковини заложеня нашого тов[ариства], та наш виділ переполохав ся ревізиями [redacted] нехотів такого „революционного“ відчиту допустити. Він був [redacted] великім клопоті, бо не хотів проти тому отверто виступити, щоби єго „поступовість“ не була тим заангажована [redacted] поміг собі тим, що [redacted] читати „Огляд житя [redacted] Громаді [redacted] минувший рік и єі задачі [redacted] будучім“.

Я дочував ся показати Вам більшість нашого товариства; крім того є у нас [redacted] більш консервативні одиниці, котрі однакож не підносят свого голосу.

З сего Ви бачите, що тота більшість будь що будь відстала вже від доктрин львівских народовців, [redacted] бодай не стає [redacted] их обороні. Та відстала она все ще лиш на слові, не на ділі. На ділі відстане она аж тогди, коли зможе свої неясні ще прогресивні прямованя заступити виробленими переконанями. Процес той буде повільний; він вже начав ся між наймолодшими товаришами [redacted] взмагатись буде [redacted] зростом библіотеки — з пізнаванєм европейского поступового руху...

Атмосфера [redacted] „Громаді" на всякий спосіб до того пригідна; треба признати що она толєрантно відносит ся до всіх думок [redacted] починів. Чи Європа для „Громадян" [redacted] буде троха задалеко за краківскими хмарами? (для „Січовиків" она була [redacted] Відни блисча) побачимо.

Членів у нас 46 самих медиків. Медицини вчат ся они добре — чи не ліпше чим у Відни, бо тутейша школа медична для студентів ліпша Віденьскої.

Пишу [redacted] від самого себе, я давав се письмо читати штиром товаришам и они [redacted] него годились. Та все таки приймайте єго бережно; в мене дуже горяча натура и она нераз [redacted] дає мені тверезо бачити, що кругом мене діє ся. От щоби вернути честь торічному голові „Громади" я мушу піднести, що він чоловік дуже працёвитий — рухливий и очитаний. Та однакож хотів він и сам не знав, між яких я людей попав ся. Через те старші студенти, що заложили громаду, відступились [redacted] бік и дали молодшим повну волю робити, що схочут. Одного лиш [redacted] них упрохали стати головов. Сей [redacted] тим сподобав ся, що держав ся подальше від польского товариства и тим, що умів кілька заучених фраз про потребу поступу. Впрочім цілий теперішний виділ вибрали „Гром[адя]не" придержуючись принципу, щоб „виберати людей поступових". Та нічо такого на ділі не було. Прогрессивні думки у них були, але мали слабу наукову підставу.

Книжки Ваші приймили они [redacted] одушевленєм, але й до тепер не стали их ще читати. Про то все кричало ся ненастанно: „нам треба книжок — нам треба завести відчити в Громаді" и начинало ся робити одно [redacted] друге. И книжки, які прийшли перші [redacted] нашу библіотеку и відчити, які ся у нас читали, були дуже мізерні. Відчитів було дуже много (титули [redacted] знаєте [redacted] газет) — по кождім вели ся дуже оживлені дебати, але місто до розясненя річи, доходило ся в них звичайно в ліс и нераз до дуже потішних теорий. При кінци дискусиі радило ся звичайно прелєгентови, щоби він ще раз свій відчит обробив вже на підставі таких та таких жерел, на котрі опоненти вказували; лиш до того ніколи не прийшло.

Тепер начала до „Гр[омад]и" приставати громадка Поляків, котрим не до смаку були маніфестациі польского товариства устроюванєм вечерниць в честь польских повстань. Они приходили [redacted] наші відчити а наконец [redacted] самі начали держати відчити у нас. Перший такий відчит: „O wolnéj woli" був дуже нещасливов компицийов без поданя фільозофів, [redacted] котрих прелєгент відписовав ба й [redacted] поперекручованєм або злим зрозумінєм их теорий.

На прелєгента напав ся другий Поляк Дашиньский, брат прогнаного тепер з Цюриху, фільозоф природознавець, чоловік образований [redacted] уміючий науково думати [redacted] говорити, социаліст [redacted] агітатор, та провчивший [redacted] знаючий добре рух социалістичний в Європі. До него пристали поволи всі

Поляки, що заходили до нас и він став их моральним провідником. Оден з них читав небавом у нас „Про руску [redacted] польску інтелігенцию“. Була то поема фантасти Поляка, що виріс на Україні десь [redacted] Кієвщині чи Полтавщині — сів на могилу та начав гірко плакати на нуту Падури[20] та Шевченка на кривди, які нарід терпит від панів. Він жалував ся [redacted] своїм відчиті, що руська та польска інтелігенция не хоче „йти [redacted] народ“. Дискусия над тим відчитом протягнулась гет поза північ.

Я вже мав се письмо давати [redacted] почту, як дізнав ся, що Баранєцкого випустили вчера [redacted] волю и що другий н[оме]р „Ogniska“ таки вчера вийшов. Є там відправа львівскій „Правді“ писана Франком[21].

Далі [redacted] ще мушу Вам дещо написати про тутейші „руско-польскі“ відносини. Симпатиї є великі обопільні, але они не обдумані, а більше так случайні — модні — з воздуха завіяні. Того, що Ви в Вашім письмі на Ш[евченк]ів вечер писали, тут ще не годні розуміти ні Русини ні Поляки (хоть им то ся подобало). Русини [redacted] „Гр[омад]и“ все ще не вийшли [redacted] того стадіум фанатичного патріотизму — подібного до религійного культу. А й „Ognisko“ пишучи про „етнографічні“ границі для Поляків и Русинів не писало того з переконаня.

Сего року [redacted] своїм відчиті ділити простонародну поезию не так, як до тепер принято, але пісьля того, чи представлені в пісьнях або казках події більше або менче „правдоподібні“...

Наколи моє письмо ще на час до Вас прийде, то не забудьте прислати „Громаді“ на роковини еі заложеня (1го червня) яке письмо[22].

Ваш голос при кождій нагоді много заважит.

Я буду тут до кінця червня, а вітак поіду на 2 місяці до Річки, п[очта] Косів.

Бувайте здорові!
Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 51—61 зв. Автограф.

№ 5

Кр[аків], 25/9 [18]89 [р.]

Краків ul[ica] Karmelicka l[iczba] 1

Ласкавий Добродію!

Будьте добрі написати мені, чи то правда, що болгарский уряд приймає заграничних людей [redacted] професорів на тих висчих Курсах, де и Ви є? Евентуально я й сам би об тім подумав. Я студент Мікльосіча[23] [redacted] доктор з славяньскої фільольогії; торік післав я був Вам свою роботу „Über das Euchologium Sinaiticum“. Впрочім запитайте І. Ка[р]ловича[24], то він Вам за мене роскаже. Про справи тов[ариства] „Громади“ не писав я Вам и не пишу, бо тепер ще нікого тут нема всі розіхались. Пізніще напишу; у нас буде й мала просьба до Вас о книжки.

Бувайте здорові!
Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 62—62 зв. Автограф.

№ 6

3/X [18]89 [р.]
Краків, Sławkowska 27. II p[iętro]

Шановний Добродію!

Пересилаю Вам спис тих Вами присланих книжок, котрі у нас є (они тепер держат ся в порядку одним товаришом и пожичают ся осібно, бо в библіотеці „Громади“ не мож их держати) — и просимо Вас дуже, щобисьте були добрі діслати нам пропавші то є тоті з Ваших видань, котрі в сім списку не списані. Нового не маю Вам що написати, хиба що и в „Громаді“ и в „Czytelni“[25] вибрали до виділів „найкрайніщих“ (по іхньому розуміню). В „Гр[омад]і“ був ніби відчит а радше розговір об „козмополітизмі и националізмі“. Наколи ласка додайте до книжок хоть маленьке письмо а в нім кілька слів о Болгариі.

Бувайте здорові!
Ваш Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 66—66 зв. Автограф.

№ 7

24/X [18]89 [р.]
Краків, Collegium physicum

Ласкавий Добродію!

Спасибі Вам, що були добрі відписати мені на мій лист. Скільки я міг зорієнтоватись з того, що Ви мені пишете, то великоі надіі на то, щоби мож мені були дістати місце професора в Софіі, нема. Тепер нема ще вільноі катедри, а як би і була и якби спеціально мала бути катедра словістики, а не болгарскоі літератури, то ще й тогди моглиб найти ся кандидати болгаре, котрі на всякий случай більше малиб права на катедру у себе дома, як я чужий, и котрим входити в дорогу, я би не повинен и не хочу. Друга річ би була, як би я був яков европейсков знаменитостев, але я хоть и вийшов з доброі школи и хоть и добре ся вивчив, то все таки я по окінченю універзитету в тім напрямі не працьовав, бо я вже три роки учуся медицини. (У нас при гимназиях не мож дістати місьця дійсного учителя словяньскоі фільольогіі — а на універзитета всього кілька катедр в Австриі — через то я й кинув ся на медицину). Сего року перенесли мене з Кракова до инчоі гімназиі, щоби мені через то відобрати можність ходити на медицину (не знаю, чому наша Рада Шкільна[26] не любит, як професори під єі зарядом займают ся яков будь науков?). Через то я кинув службу и лишивсь без способу до житя, тай тому й запитовав Вас. Тепер в мене не багато ліпше, бо заробляю всього 15 зл[отих] в місяць, але на всякий спосіб хочу скінчити медицину, бо она може мені дати ми пізніще независимість.

Як би оно не було, а я би не міг піти до Болгариі перед кінцем сего семестру, а найрадше пішов би за три роки хотьби й на словістику.

Болгария симпатична мені подіями посьлідних років — она може найінтересніщий тепер пункт в Славянщині. Вітак я би хотів пожити який час близко Вас.

Значит ся Ви все таки роздумуйте, якби мені там пробратись хоть за пів хоть за 3 роки? „Euchologium“[27] свого я маю лиш один екземпляр; як треба післати, напишіт.

В „Громаді“ тільки добра, що прийшло много молодих членів. До тѐпер вибирали новий виділ, то на що инчого й не було часу. Правильне житє аж тепер й начне ся. Що до книжок, то я думав Ваші виданя, котрих не мож держати в бібліотеці и через що они потратились — ба й поліция много забрала. Вперед зберу до купи, що осталось и тогди попрошу Вас, щобисьте діслали, чого нема. На давніщий Ваш лист відповідаю Вам: книжку M. Devogüé „le roman russe“[28] „Гр[омад]а“ дістала. За россий[с]ких клясcиків писали ми до Мордовцева, та не дістали відповіди. „Ognisko“ казав я Вам вислати. „Свободь Росс-і“[29] дістала „Гр[омад]а“ лиш перший н[оме]р; коли можете, будьте добрі вислати прочі н[оме]ри, але під моєв адресов.

На Ваше питанє, як мені подобалась статя „Очерки соціального движенія“? я не знаю, що відповісти. В ті статі є змаганє теоретично показати, що можнаб шукати реального грунту до ширеня социальних ідей між селяньско-земельним народом. Вопрос то зовсім новий, але я не в силі єго розбирати.

Бувайте здорові!
Яросевич

[P. S.] Напишіт свою адресу, бо я не міг відчитати улиці. Посилаю Вам книжочку „Нечитальник“ написану студентом з 6-ої кляси в Коломиі Мартовичом*.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 63—65 зв. Автограф.

№ 8

10/2 [18]90 [р.]
Краків, ul[ica] Sławkowska, 27. II.

Дорогий Земляче!

Не знаю, чи для Вас то ся на що придаст? Але що я вже и так Вам нераз писав про тутейші студенцкі стосунки, то хочу Вам и про посьлідні розрухи написати.

Не були они тим, чим звичайно бувают рухи студентів — протестом відважніщих проти [я]комусь гнетови, що борзо промине — мені ся здає, що тут ціла та історія мала глубші корені. Нагадайте Собі, що я Вам торік писав про тов[ариство] „Czytelnia“ — як там на відгомін Львівських рухів скинули давний виділ хоть нічим невинний, а вибрали новий „поступовий“, хоть він на ділі тільки й був поступовий, що єго так звали. Далі я згадовав Вам тоді про Дашиньского соціалісту, що зібрав коло себе малий кружок товаришів, своих хоть мало сьвідомих одномишленників.

* В оригіналі помилково — „Мартиновичом“.

Арештованя — процеси — видаленя не австрійских Поляків* (Даш[иньский] сидів 7 місяців [redacted] сьлідстві в Росиі, де поіхав був на лєкцию и де єго взяли були за єго Цюрихского брата) на час втихомирили були „поступовців" та все таки [redacted] прибили их, [redacted] дуже им [redacted] поміч прийшов ненадійний случай. Ректором університету став на сей рік професор — галицкий кариєрович[30]. Не науков дійшов він до професури, а як го зробили ректором, захотів він добитись президентури [redacted] міскі раді, а опісьля чогось там ще инчого. Щоби приподобатись впливовим тутейшим панам, заявив він [redacted] своі бесіді при отвертю шкільного року, що він „zgniecie zgubne prądy nurtujące wsród młodziezy", [redacted] коли єму представляв ся виділ „Czytelni", що приймив був [redacted] свою програму „Przyjaciela ludu"[31] — він єму кураториі відмовив и поставив жаданє, щоби той виділ уступив. Та на щастє статут „Czytelni" давав товариству можність перейти під надзір поліциі и екзестовати без опіки сенату; „Czyteln-яне" й вибрали ту другу дорогу. Тепер началось щось такого, чого мабудь [redacted] российскі університети до тепер [redacted] знают. Ректор начав війну проти студентів и провадив ю в спосіб найнеморальніщий в сьвіті. Прихильних виділови „Czytelni" и часописи „Ognisko" тероризовав строгостев при испитах — відбиранєм стипендий etc. [redacted] других тими самими способами ба й рецепциями — горівков та гербатов старав ся собі зєднати. Здеморалізована краківска молодіж начинала подаватись — [redacted] „Cz[yteln]i" завязав ся клюб „Łącznośc", що мав звернути немилий ректорови виділ. Проти „Ogniska" начав виходити „Przegląd akademicki"[32]. Русини з „Громади" (котру ректор обсипував своими книжками и ласками) вписались до Cz[yteln]i, щоби своими голосами рівноважити вплив „Łączności" [redacted] поперти виділ. Дашиньский вернув тим часом [redacted] Росиі [redacted] своим впливом на товаришів додав им на ново відваги.

Тепер вже ректорови не стало терпеливости и він виточив сьлідство дисциплінарне проти виділовим [redacted] членам редакциі „Ogniska" и засудив их на дволітну релєгацию з університету. Ніхто з добре поінформованих не надіяв ся, щоби ректор аж так далеко загнав ся — ніхто не надіяв ся, щоби студенти віднеслись до того інакше, як з звичайнов собі апатиов — [redacted] однакож прийшло аж до розрухів — впрочім звичайних, при чім студенти били шиби на бюсти и славно втікали перед полициов и війском. Та незвичайнов річев було, що они робили те все [redacted] роздражненю, але з цілов повагов и спокоєм, хотячи [redacted] той спосіб змусити ректора до уступленя, а коли ректор не уступав, а консервативні газети розпустили клевети, що то дурних студентів підбурили соціалісти агітатори, показали [redacted] тиждень по розрухах тільки консенквенциі [redacted] відваги, що зібрались [redacted] числі 700 (майже [redacted] комплєті) и ухвалили [redacted] вічу відбувшім ся за позволенєм напуганого сенату [redacted] університеті просити сенат, щоби наклонив ректора до уступленя (лиш 17 голосовало против). На місце релєгованого голови „Czytel-ni" вибрали вітак ініціатора розрухів Брейтера[33] вигнаного торік з Львова також за студенцке віче.

Шайка „Łącznośc" зорганізована з запуганих испитами и спроваджених [redacted] села шляхтичів (правників, котрі записані [redacted] університет ніколи [redacted] виклади не показуют ся) мимо найзавзятіщоі агитациі довела лиш до 83 голосів проти 287. На тих зборах Брейтер в своі кандидацкі бесіді назвав

* В оригіналі це слово повторюється двічі.

себе просто „червоним“ (тут співают „Czerwony sztandar“), а попираючий єго кандидатуру бесідник зазначив, що вибераючи єго хоче „Czytelnia“ дати доказ, що она є чисто „демократичним“ товариством. На те все бесідник противної сторони покликаючись на „Ojczyzną“ і „patryotyzm“ виговорював ті недавно ще такий ефект викликовавші слова на пів шепотом. И то все по тім, як намісник два дни перед тим бувший в Кракові урядово заявив, що в разі вибору Брейтера розвяже „Czyteln“ю“.

„Громадяне“ всі вписались до „Czytelni“ и голосовали за Брейтера зазначаючи, що не хочут через то давати причини до деклямаций на темат „bratniej miłosci“, але що дают через те доказ, що готові всегда попирати польских демократів.

Тепер вже прийшла фаза сьлідств за розрухи, котре наказало міністериум, а котре сенат веде з тенденциов не карати винних. Намісник здає ся не здержит слова що до розвязаня „Czytelni“. Приїздили тут також делєгациї молодежи Львівскої и Варшавскої з симпатиями для демократів. В парляменті буде внесена інтерпеляция.

Тепер також найвідповідніщий час на наукову дискусию підпераючу поступові ідеї. В ті ціли готовю відчит для „Громадян“, в котрім хочу подати справозданє з Вашої статі о Шевченку друкованої в „Громаді“, звертаючи увагу не на Шевченка а більше на другі там подані річі, щоби через те заохотити „Громадян“ до читаня Ваших книжок. Та здалось би нам и Поляків до себе запросити и до них звернутись — тим більше, що прошена через них „Громада“ на сьвятий вечер не пішла, кажучи, що не хоче брати участи в сьвяткованю релігійних памяток. В ті ціли гадаєм устроїти вечерниці в честь померщого Чернишевского[34] и на ті вечерниці Поляків запросити. Тому просимо Вас, що би Ви були добрі зладити нам відчит о значеню Чернишевского для росий[с]кої суспільности, враз з характеристиков єго діланя и часу. Відчит той був би читаний яко Ваш, а саме Ваше імя мало би при тім дуже великий вплив на слухаючих так Русинів як и Поляків. Коли би Вам однакож було то неможливе, то прошу Вас подати мені, де сьлідує шукати потрібних материалів до такого відчиту? При тім мусіли би Ви брати на увагу, що в Кракові ніяких таких книжок не дістати и подавати лиш журнали, котрі могли би ся найти в библіотеці „Січи“ (з єго творів є там лише „Что дѣлать?“). В загалі роздумайте над тим и конче напишіт мені свою раду (що до відчиту Ви би мусіли єго надіслати за 3 неділі повідомляючи мене зараз, що надішлете).

В внутреннім житю „Громади“ ничо важніщого ся не стало, але все таки и читає ся дещо и виробляют ся и угрунтовуют ся що раз розумніщі переконаня. Дуже би я Вам був вдячний, як би Ви написали, як сьлідує розуміти тоту статю в „Свободной Россіи“ — „Очерки социализму“, про котру Ви мене запитовали?— Може би Ви могли для нас постарати на ново „Свободну Россію“?

Книжки, о котрі я Вас просив в посьліднім листі, ми дістали яковсь невідомов дорогов. Сердечно Вам за них дякуєм.

Бувайте здорові!
Ваш Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 67—70 зв. Автограф.

№ 9

27. 3/V [18]90 [р.]
Краків, ul[ica] Sławkowska

Дорогий Земляче!

Що до вечерниць Чернішевского, то правда Ваша. Що я настоював на ті вечерниці, вийшло з того, що раз консервативний „Czas"[35] и ліберальна „N[owa] Reforma"[36] ненастанно травлят на польску молодіж, а наше „Дѣло" на нашу за то будьтоби они москальофілі, а другий раз через те, що та польска молодіж начала вже була зближатись до більш ідейних людей з москвичів (Брайтер бувший презес небіжки Czyteln-i був мало невиклятий через польске дневникарство за безсторонний суд для москвичів в чисто наукові розвідці).

Мені й здавалось, що добре би було зхіснувати з спосібности, що помер москаль всеж таки мученик за волю и я хопивсь за Ч[ернишевськог]о просто тому, що він москаль. В загалі міні ся здає просто пекучов справов розповсюдньовати між Поляками й Украінцями вістки про видніщих москвичів, щоби іх довести до прочитаня хоть найбільше розповсюднених творів роси[й]скої літератури — от якби було більше таких книжок тут між нами, то й я би не думав так хибно про Ч[ернишевськог]о й єго час, коли знов то правда, що Ви за него кажете.

Так Ви товариству не зробили ніякоі шкоди своим неписанєм, а вже на вечерницях Ш[евченк]а може й зробим, що радите. Та Ви про те не безвинні, бо на мої письма Ви все таки могли відвічати. Там я зачіпав за деякі давно порушені Вами вопроси — и певно зачіпав хибно, бо я их писав в ужаснім душевнім розстрою — мої особисті справи мене тоді дуже боліли (впрочім статю в „Своб[одной] Р[оссии]" об „социалізмі" читав я щось пять разів — 2 рази в літі з Окуневским — и ми оба не добились толку). Вам сьлідовало добре мене перетрясти, то зробилиб не лиш мені прислугу, але многим другим, бо Ваші письма читає цілий кружок моїх молодших товаришів. Ну — чому Ви іменно на те все маєте мати час? — того я не берусь доказовати.

Ваше письмо на вечерниці дуже нас врадовало, бо як раз порушили все те и мало не тими самими словами, що ми списали для голови в бесіді, котров він именем товариства буде отварити вечерниці. Ми постараєм ся конче Ваше письмо видруковати и роскинути між тутейшов молодежев. Може дамо грошей редакции „Народа"[37], щоби ви[д]руковала відбитки з свої газети.

Вечерниці позавтра. Тепер у нас малі клопоти, бо и поліция дуже обкроює бесіду голови и співачка Павликів (задля москальофільства свого батька) и национал Вахняник (задля нашого ненационалізму) в посьлідні хвили відмовили нам свої участи в концерті. Важне те для нас, бо як концерт ся не удаст, то не буде грошей, а се наша посьлідна надія на закупленя книжок росийских.

Щодо мої особистої справи, то я не могу так зробити, як Ви хочете. Я не в силі написати просьбу в міністерию „Нар[одного] просвіщеня", бо я на тільки не знаю по болгарски и не знаю форми, як то ся робит у Болгарии? Тому хочу вислати Вам документи, тепер ще стараю ся о критичну розвідку о мої роботі, котра торік була поміщена в „Archiv für sl[avische] Philologie"[38] — и просити Вас, щоби Ви були добрі найти кого

там у Вас, хтоби приймив ся за мене подати просьбу. Наколи міністерия віднесеся до Мікльосіча (Wien VIII. Josefs Sädferstrasse 11.), то він певно прихильно о мині заопінює. Як би я знав, коли то ся стане, то я би ще до него написав. На всякий спосіб мені би ще мусів бути полишений час на вивченє болгарскоі мови, щоби я міг по болгарски державти лєкциі.

Документи вишлю на Ваше імя за кілька днів. О вечерницях і о стосунках у наші Гр-омаді таки з неділі Вам напишу.

Бувайте здорові!
Ваш щирий
Яросевич.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 71—73 зв. Автьграф.

№ 10

9/5 [18]90 [р.]
Краків, Ul[ica] Siawkowska, 27.

Дорогий Земляче!

Посьлідний раз писав я Вам, що вечерниці Шевченка проминули без зверненя на себе такоі, як сьлід уваги з сторони польскоі молодежи. Та пізніще вже зайшов факт, що начинає тепер що раз більший інтерес до того обходу розбуджовати. Тутейша реакцийна частина студентів написала у своім „Przeględi Akademickim", що голова „Громади" оскорбив польску нацию порівнуючи в свої вечеркові бесіді Міцкевича з Достоєвским и кинулась на Русинів загалом роблячи іх відвічальними за те, що „Червона Русь"[39] виступила проти спроваджeня тлінних останків М[іцкевич]а коштом краю. Задля похоронів М[іцкевич]а відбулось таки віче студентів, на котрім виберали студенти своих репрезентантів до Комітету, що ті похорони буде устроювати. На тім вічу були й Русини и голосовали разом з поступовцями та вибрали з поміж себе 28 представителів не допускаючи ні одного репрезентанта з „Czytelni" (так званоі „новоі", бо „стара" розвязана, а до сеі належит лиш кількадесять студентів патриотів.) На сім вічу дісталось Русинам від противноі сторони, що розярило загал студентів и они рішили в своім органі „Ognisko" дати відправу „Przeględowy". Буде там таки справозданє з вечерниць Ш[евченк]а и в переводі польскім бесіда голови „Громади" и Ваш лист, що Ви нам на вечерниці були прислали. Говорит ся там також в имени поступовоі польскоі молодежи, що она „годит ся з Вашими думками и бажає щоби тоті думки як найширше приняли ся між Поляками й Русинами". В „Народі" вже Ваш лист був друкований, та ніяка друга газета не звернула до тепер на него уваги.

Біда, що „Ogniska" ніяк не дає тутейша поліция друковати и заберає шестиаркушевий наклад, що пісьля законів зовсім не підлягає перед виданєм цензурі прокураториі, просто з під праси ще перед скінченєм друку. Тому й хочут мене студенти післати за кілька днів до Відня, щоби там видруковати. Як вийде, то пришлю Вам екземпляр; разом пішлю и „Przegłęd" и „Народ". Брошур, за котрі Ви мені писали, що вишлете нам, не дістав ні я, ні „Гр[омад]а". Будьте добрі вислати ще раз. Прото все між тутейшими студентами не конче добрі стосунки. Поляки не мают тепер свого товариства, а в „Гр[омад]і" не дают вічеві борби людям ні читати, ні

думати. Вироблюют ся добрі бесідники, агітатори и парляментаризм, та я дуже боюсь, що ціле теперішне розентузиазмоване не полишит по собі тревалих сьлідів в молодих головах. Теперішний молодий Краків занадто позує на Париж.

Бувайте здорові!
Ваш Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 74—75 зв. Автограф.

№ 11

21/V [18]90 [р.]
Краків, ul[ica] Sławkowska, 27.

Даруйте дорогий земляче, що пишу Вам пізно и що Вам може менче докладно напишу, як би мені сьлідовало зробити, та я буваю дома аж коло 10^{тої} в ночи и так ми очи липнут, що годі о чім будь подумати.

Вечерниці „Ш[евченков]і“ вийшли так, як я в попереднім письмі писав: концерт вправді був такий славний, якого тут ще може й не було, але не приніс грошей, бо П[авликівн]а не приїхала. От ми знов не будем мати книжок що найменче цілий рік. Вахнянин був и вів себе дуже чемно навіть на комерсі; нічим не був подібний до того В[ахнянин]а, що у Львові на комерсі ставав проти Л[евицьк]ого[40] — и що говорив публично історичну чудасию о значеню націоналізму. Гостей було впрочім много, та більше цікавих з улиці, чим заінтересованих. Не знаю, як то розуміти? Та сама молодіж, що голосила в „Ognisku“ о етнографічні Польщи, та сама з котров Русини так сказати разом бились — разом були в огни в часі розрухів студеньских и на зборах розвязаної читальні — та сама воліла перевести вечер Ш[евченк]а в городах и реставрациях з цигарами в зубах — або на променаді заглядати дівчатам в вічи. А що ще гірше, що між зібраними на комерсі не мож було нікого найти, щоби міг щось розумного и зрозуміло сказати. До когож Ви писали Ваше письмо?

Ну оно буде друковане в „Народі“ и ми постараем ся єго тут розповсюднити. Може читаючи борше хто над ним задумаєсь? Там буде також бесіда нашого голови друкована. Уважайте, що кожде слово переходило потрійну цензуру — ректора — поліциі и староства, мож годі було інакше говорити. Наперед Вас прошу не забудьте мені кілька слів за ту бесіду написати, бо то моя робота. Чи добре я розумів, як повинни Поляки на Ш[евченк]а и на нас дивитись? Найгірше знов то, що наші люде те все дуже мало собі берут до серця. Чи то в Кракові така погана атмосфера — чи що? Доста, що в „Громаді“ до тепер ні сьліду того, що Ви підносили колись пишучи об Шевченку, якогось приятельства по спільности думок, єдности в товаристві, та праці для товариства задля тих ідей, за котрі товариство стоіт. От тепер стрілило щось „голові“ до голови уступати з голововства. Та чого? питаєм. „А не маю часу — я змучений в мене испити“. И то чоловік, що другий рік справді щиро робив для товариства... А тут переміна голови порушує зараз цілу пропасть амбіций и особистих вороговань — толків в місті и по газетах — дає спосібність мішатися сенатови и так вже дуже не прихильному, бо він все що лиш в Кракові

між студентами проти его волі ся діє, приписує „Громаді“. И просим [redacted] грозим — ні [redacted] ні и приходит ся подумати, що [redacted] тім може такий дяківский галицкий страх [redacted] лизуньство, бо ректор питає при испиті...

И деж тут розумінє своєі задачі — задачі товариства [redacted] де ж тут стоянє за них?

Бувайте здорові!
Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 76—77 зв. Автограф.

№ 12

18/VII 1890 [р.]
Краків, [ulica] Sławkowska, 27

Шановний Земляче!

Вашим письмом Ви забили мені доброго клина [redacted] голову! До тепер я поправді ніколи ще не думав, що оно до того дійде, щоби йти [redacted] Софію — [redacted] тут [redacted] на... Бачите треба рішити ся на те, чи бути коли вдруге дома [redacted] Галичині, або ні. Мені конче хотілоби ся бути, а [redacted] те мені конче треба Кінчити медицину. Тепер [redacted] додатку в мене були добрі вигляди на сей рік, бо траплялось занятє [redacted] було [redacted] чого жити. От через що я би й хотів, щоби Ваше міністерство роздумалось. За то Ви мене туди тянете. Будь що будь, а провчивши під Вашим оком хотьби й історию славяньских літератур [redacted] би я більше з чим вертати [redacted] Галичину, чим тепер и борше би ся на щось дома придав.

От тому [redacted] й піду, але про то [redacted] покину медицини. Мені доскінченя треба ще [redacted] роки. Якийсь час побуду в Софіі, [redacted] вітак вернусь [redacted] медицину. Коби лиш ідучи на двох конях [redacted] обох зле [redacted] іхати. Та [redacted] те розум; побачим, [redacted] буде. По повороті [redacted] Софію Ви мені напишете, коли найпізніще конче [redacted] там треба буде приіздити? У мене тут робота: [redacted] би хотів здати у перших днях октобра медичний ригороз — вітак хотів би троха покінчити студия політичноі економиі, котрі начав, [redacted] в кінци хотілобись виготовити одну статю для „Ogniska“, в котрі би я хотів добре розяснити тутешним студентам значенє й ріжниці обох ґруп польских соціалістів. До того мені тяжко діставати джерела [redacted] через те робота протягнесь. От може би и Вам було тепер [redacted] руку дістати там для [redacted] річники орґанів обох партий?

Так одже колиб можна припізнитися [redacted] приіздом в Болгарию хоть місяцем двома, тоби було дуже добре. А якби міністерство вагалось, то може би мож [redacted] того его ваганя так хіснувати, щоби з того вийшла проволока? у всім я здаюсь на Вас и обіцяю Вас слухати.

Не знаю, чи застало Вас ще „Ognisko“, котре я Вам був вислав в Софію? Ми его видали наконец [redacted] тяжков бідов, бо й грошей [redacted] було й треба було видавати у Львові, бо тутешна полиция не давала тут друкувати. Дуже [redacted] багато поміг [redacted] тім Павлик[41]. Та [redacted] тім именно, що були трудности, и показалось, що тутешна молодіж поважно бере свою справу и уміє за ню постояти навіть [redacted] грішми, що для неї найтяще.

Найгірше то, що на похорони Міцкевича зіхалась була ціла хмара социалістів-патриотів [redacted] заграници. Тутешні студенти хоть не видавали

себе виразно за інтернационалів, та все мали багато здорового розуму, щоби стеречи ся від утопій патриотів. А в часі зізду тоті патриоти не добре на ню повліяли. От з того и вийшла неясність статі „Młoda Polska“ и „Og[nisk]u“. За Русинів там говорилось вперед що инчого, а вітак прийшлось заступати тото другим, та там є тепер и противні собі речі. „Громада“ наша добре собі порадила, бо на мітинґу, на котрім студенти зі Львова й Відня плели таку вже демократично-патриотичну нісенітницю, що приходило ся лише плечима здвигати, попросила присутних до себе (в „Og[nisk]u“ не згадуєсь за „Гр[омад]у“ зі взгляду на поліцию) и там предложила им реферат „Идея федерации Славян на підставі автономізму пісьля Вашої „Вільної Спілки“ та „Истор[ическая] П[ольша] и Вел[икорусская] дем[ократия]“[42] — Відчит був зладжений за кілька годин и розуміє ся не був основний. Заінтересував він найбільше Чехів (ті що тут приїздили дуже подобались). Они й попросили тепер, щоби им відчит прислати; будут го репродуковати в „Časopis českeho studenstva“[43]. Й до Громадян чіпив ся якийсь Поляк (він інакше називав себе, але був то відай Котурніцкий)[44], що привіз письмо від Українців на похорон М[іцкевич]а — и став им доказувати, що Драгоманів то вже аж надто до Россиі тягне и єго би ся Вам стеречи. Та ми єго борзо спекались, як начали налягати, щоби нам ясно показав в чім? Він нас вітак вже покинув.

В „Гр[омад]і“ все таки стали виробльуватись люде постійних думок и надія є, що в вакациі вплинут не мало на зорганізоване радикальноі партиі, коло чого тепер у Львові заходять ся — и на „Січовиків“ що дуже вже заспались и на мужиків розповсюднюючи між ними „Народ“.

Коли би Ви мали час, можеби написали до Терлецкого (в Самборі депендент адвокацкий) и попросили, чи би він не схотів перенести своі книжки з библіотеки „Січи“ (де тепер всёго кільканайцять членів) в библіотеку „Громади“, де би они мали вплив и на польску молодіж?

Бувайте здорові!
Ваш щирий

Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 78—81 зв. Автограф.

№ 13

Брейла, 2/10 [18]90 [р.]

За 5—6 днів буду у Вас. Коли моя картка прийде до Вас раньше від мене, то постарайтесь свою адресу лишити в Ваші[й] школі, щоби мені лекше було Вас відпитати.

Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 83—83 зв. Автограф.

№ 14

У Львові 7/X 1890 [р.]

Дорогий Земляче!

Завтра виїзжаю на Україну, де буду через який місяць, а в повороті поступлю до Вас до Софії.

Зїзд наших радикалів випрацював по дводневних обрадах доста подрібну програму, спосіб організациї и тактику поступованя „руско-україньскої парт[і]і радикальної". Проґрама буде оголошена 16 с[ього] м[ісяця] в „Народі", котрий стане тепер орґаном партиі.

До побаченя!

Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 82. Автограф.

№ 15*

[Краків], [1890 р.]**

Дорогий Земляче!

Кох-Кох[45] и щераз Кох! от атмосфера, в котрі я обертаюсь від приїзду до Кракова. В дві години по приїзді зайшов я на лекцию нашого професора хірурґії, що саме день перед тим вернув з Берліна и привіз малесеньку флящину того чуда, котре звесь „плином Коха" и котрим тепер вся Європа займаєсь. На лекцию зібравсь весь факультет медичний, и прелеґент начав від того, що виймив флящину з штанів показав єї в пальцях цікавому народови и зараз же оголосив, що не даст нікому ні краплі и що ніяких хорих новим ліком не буде лічити, лиш клінічних для наукових досьлідів, почім сховав флящину назад в штани. Тут вже пішли демонстрациї хорих. Вечером тоїж днини було знов засіданє тов[ариства] лікарского, на котре зіхались лікарі и кореспонденти з цілого краю и знов та сама істория з дуже оживленов дискусиєв, в котрі кождий начина від того, що він ничо не хоче сказати ні „pro" ні „contra". А все оно що небудь и тім є... Мені приходит ся днями и ночами стеречи хорих на клініці, на котрих робят ся досьліди и помоєму: Кох найшов бесіду на котрі перший раз мож говорити з паном бакцільом сухотничим. Він аж на лік Коха зволив промовити слово, коли борше нічим єго не мож було зачіпити. Для науки з сего виходит великий хосен — чи и для хорих?— До тепер бодай дуже малий.

Коли хорому ввести новий лік в обіг крови, то всі инчі зміни хоробові заховуют ся неутрально, коли сухотничі зміни начинают сильно реаґувати, при чім занята хоробов часть тіла відділюєсь від здорової. Як се дієсь в середині тіла, то не знати який з того буде конец, як на верху тіла, то мож ножем відділити хору часть. Та лиш се робив перше ніж хірурґічний сам, а тепер він виступає лиш яко помічник. Всеж ліпше. Поки що, не удалось ще новов методов нікого цілком вилічити, бо не було часу. „Жи-

* На першому аркуші листа зверху є помітка: „Написали до Женеви?"

** Місце і рік написання встановлено за змістом листа.

вемо в горячковім часі" — казав один бесідник на зборі и думав, що Кох за борзо оголосив свій спосіб лічення. Ну и Болгарам за борзо дали Конституцию... У Львові возились під той час, коли я там був, з „мужичим виборчим комітетом". Проєкт як звичайно вийшов від Окуневского и як звичайно він же сам перший єго покинув, а займались ним приїзжі радикали з Коломийщини и мужики, що приїздили в депутациї до намісника в справі висланя війска до Гвіздця усмирять мужицкий бунт. Розбилось все о те, що коли посол, що дав ініциативу до комітету, відступив, не було ніякого другого посла, щоби тим займив ся, а посли мужики думали, що мужикам затяжко возитись з таким ділом як комітет, бо треба би їздити до Львова. Шкода, що на нічім все скінчилось, бо мазурскі мужики такий комітет орґанізуют. На разі лишилось на тім, що в Коломиї буде мужичий комітет на три повіти: Коломийский Сьнятиньский и Коссівский. Кандидатура Даниловича[46] має там великі шанси (попи зовсім не звернули уваги на социалізм партиї радикальної а чіпились раціоналізму, що їм розяснили в той спосіб, що все ліпший хоть раціоналізм в вірі, як зовсім безвірє, як у німецких социалістів, котрі в Галє віру будь тоби зовсім зіґнорували — они й не виступают до тепер проти Д[аниловича]а). На ту одну кандидатуру и обмежит ся вся політична акция партиї при найблисчих виборах. В краю зорґанізоване партиї викликало навіть більший відгомон, як мож було надіятись. Телішевского[47] спонукав той факт до поставленя в соймі жаданя чогось подібного до загального голосованя, щоби показати, що й він не гірший радикалів. Коли знов котрийсь з польских послів противив ся заведеню сільских лікарів, бо социалісти краківскі студенти будут мали нагоду до аґітациї між народом, то Січиньский[48] боронив их від социалізму. Лиш у них обох дивне було мотивованя — Т[елішевськ]ий доказував між инчим, що упадок властителів більших посілостей бувби руїнов для краю. Попи знов по зорґанізованю партиї радикальної начинают орґанізовати осібну партию попівску, котра малаб завданє боронити віри и церкви. Радикали Герасимовича[49] (я з ним бачив ся: кланяєсь Вам и збираєсь Вам післати якісь нові вироби Шкрибляка[50]) вибрали в совіт „Народної Торговлі"[51]. Коли до того додати ще и пактованя уряду з Русинами в справі виборів, при чім уряд хоче Русинам дати більше мандатів, то політичне житє у Львові справді оживлене. Що з того пактованя вийде, годі предвидіти. Уряд хотівби зовсім поминути „москвофілів" — „народовці" боят ся москвофільского крику, а радикали чатуют на кого им по довершених пактах накинутись. Колиб у „народовців" був розум до такого діла, то моглиби виторгувати для себе багато мандатів и їх діти могли би в Відни вчитись а „Січ" малаб нових членів. Та коли они зле діло поведут (займаєсь тим комітет „трох" — між инчими Чапельский[52] піп), ато уряд видумає нових митрополичих послів, та все таки будут Русини обгризати нову кістку з стола уряду. В соймі був я на бесіді Телішевского и поправках Окуневского при другім читаню закона о „пожарні сторожи" Руско-польский антаґонізм показовав ся в нові фазі „der Gemüthlichkeit", бо коли перше не давали Русинам по руски говорити, то тепер маршалок піддаючи рускі поправки під голосованє повторював их по руски — зупиняв ся на деяких словах через себе перекручених, питав „gemüthlich", що оно таке? — голоси додавали польский переклад — и вітак ишло все під голосованє — ну й нихто сему не дивував ся. И в загалі ситуация в соймі дуже фамиліарна, до голосу не

треба записуватись наперед, а як маршалкови що не подобаєсь, то просто кричит: „to bez sensu [illegible] panowie tak gmatwacie sprawę, że już niewiem, co pierwiéj poddawać pod głosowanie“. Партиі радикальні найбільше клопоту робят своїж люде „марксісти“. В перших тижнях по заложеню дорого обійшлась аґітация та розповсюдньованє проґрами; мені здає ся, що она доволі добре приймаєсь на галицкім ґрунті и що має добрі вигляди [illegible] будучім. (Читали статю Охримовича[53] „Критичні уваги над нашов інтеліґенцов“?— [illegible] зробила велике враженя) навіть Терлєцкий обізвавсь на ню [illegible] то без обуреня хоть узрів себе [illegible] адвокаті, під котрим треба розуміти Бучиньского). Найгірше [illegible] грішми, через те Павлик и телеґрафовав до Вас. То так було: мені дав Павлик право брати гроші, які на Україні дістану на „Народ“ [illegible] свою дорогу, коли мені моих 264 зл[отих] що я [illegible] з собов мені не стане. Посилаючи єму 250 рублів казав я 50 рублів задержати для себе. У мене знов було ще 80 зл[отих] у банку у Львові, котрі я собі лишив до Кракова. По ті гроші [illegible] хотів телеґрафовати [illegible] Софіи, та Ви мені дали [illegible] дорогу. Приїзжаю до Львова, [illegible] тут Павлик видав всі гроші на друкарню, а в банку моих грошей лиш 30 зл[отих] бо мому вуйкови таки [illegible] дорозі не стало грошей [illegible] він казав собі 50 зл[отих] післати. Я до Павлика давай! — а він каже чекати, поки єму то той, то инчий не віддаст — вітак [illegible] телєграфовали до довжників, [illegible] вітак до Вас, бо [illegible] той спосіб тими 200 франками міг Павлик зі [illegible] розплатитись. На Вашу відповідь ждав [illegible] до вечера [illegible] наконец поїхав и не знаю ще, що Ви відповіли? Для мене ціла ся історія була дуже прикра, та коли Ви не пристаните [illegible] се, то я постараюсь Вам гроші вернути. Винен не я, [illegible] Павлик, що обіцяв [illegible] [illegible] додержав. Лишив я касу „Народа“ в тім стані, що [illegible] друкарни був вже заплачений нумер, що тепер має вийти.

На Україну відписали ми, що тих 1500 рублів, що они дают [illegible] так хочем розділити: по 600 рублів Павликови [illegible] Франкови [illegible] 300 рублів для евентуальних співробітників. Я тому настоював [illegible] те, щоби П[авлик]ови и Фр[анк]ови дати [illegible] 600 р[ублів] бо [illegible] ділі вийде так, що ониж сами й будут все робити, [illegible] других людей не знати де шукати, ба не знати, чи й найдут ся. Найже они берут гроші и най робят. Та [illegible] ціла робота буде мусіла ся зробити Львівскими людьми, бож у Львові за гроші мож найти людей до всего.

По дорозі був я днину [illegible] Нишу у Поляньского. Давно він забув говорити по свому [illegible] [illegible] першої днини говорили по німецки. Коли я єму передав, що Ви хочете з ним пізнати ся, то він думав, що се для него яко для войскового лікаря небеспечно. На другий день казав він, що він всю ніч не міг спати, так єго зворушили привезені мнов вісти [illegible] обіцяв сам до Вас поїхати. Єго адреса: Михайло Поляньский сантетски поручик у Нишу.

В Білграді наробила мені поліция пакости. Я не знав, що там треба від[ий]мовати пашпорт, а жандарми ничо мені не казали. Колиж я сів до поїзду відходячого до Пешту, тогди аж зявились они в ваґоні — викинули мене [illegible] ваґону [illegible] мої куферки поїхали [illegible] я лишив ся. За те [illegible] був [illegible] Білградскім театрі: давали „Душана“ перед порожним театром в день отвореня „скупщини“. Видно всюда люде однакі [illegible] не ходят [illegible] исторично-патриотичні штуки, хоть и штука добра [illegible] грали навіть дуже добре — взагалі театр ліпший польского Львівского. Наш театр бачив я у Львові; тепер він [illegible] половину гірший, як був давно. Про Краків напишу пізніще. Окуневскому передав [illegible] від Вас, що Ви казали и обіцяв все зробити.

Тут я застав єго лист, котрий здає ся мені на тільки цікавий, що засилаю го Вам.

Бувайте здорові!

~~и поклоніт ся від мене всім на „долині“ и на „горі“.~~

Моя адреса ul[ica] Tomasza l[iczba] 2. III p[iętro] „Академічна Громада“ ul[ica] Mikołaja l[iczba] 5.

[Роман Яросевич]

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 84—89 зв. Автограф.

№ 16

8/1 [1]891 [р.]

У Кракові Ul[ica] Tomasza [liczba] 2. III [piętro]

Шановний Земляче!

Сегодня дійшло мене Ваше письмо, коли я лаґодив Вам кольльєкцію може Вам ще не знаних газет [illegible] хотів написати про тутешні студеньскі істориї. Здержувала мене нова студеньска газета, що від кількох місяців виходила й не могла вийти. Процес студентів обвинених о социалізм майже виключно на підставі [illegible]Ogniska“ наказував бути осторожним. Тож студенти обкроювали свою газету „Ruch“ и обкроїли до того, що лишилась майже одні літературні статі. Передвчера видали H[omeI]p, та поліция не пізналась на газеті — сконфіскувала єї ба й поарештовала вчера не лише редакторів (оден [illegible] них 19 літний дуже талантливий Ваш почитатель), але и всіх под статями підписаних авторів!!! Таки комедия просто дієсь, що не надивуєтесь, як побачите ту ґазету.

Тепер Ви хочете від мене чого инчого [illegible] я дуже побоююсь, що ледви зможу дати Вам які інформациї. Дуже [illegible] вже відбив ся від „Народа“ [illegible] думав, що Ви ліпше мене знаєте діла редакциї. Мені нич звідти [illegible] хочут писати. Про делєґата дізнаюсь вперше від Вас. Письмо від „Arbeitgebera“, котре перед місяцем прийшло було [illegible] мої руки до редакциї не робило на мене вражіня, щоби з Кієвом тяжко було сторгуватись що до тих 1500 р[ублів] — розходилось лише о запізний мартовий термін присиланя грошей. За провінцию не скажу Вам ничо, бо тут у Кракові не могу ничо знати. Що до пренумерати, то [illegible] Кракова пішлем сего місяця около 20 зл[отих] від себе за перший квартал. Що до партиї, то она безусловно буде розвиватись, коли лише вдержит ся „Народ“ хотьби такий, як тепер лиш без таких арґументаций, як [illegible] „Радикальний посол“. Найважніщов річев булоб видавати осібну ґазетку для мужиків — вітак знов писати що небудь для України не „Галицкого“, та конче тронути те питаньня об „марксізмі“ в социалізмі. И я так думаю, як Ви, що Народовці[54] своим поступованєм сами підможут Радикалів[55]. На великі акциї ще час, при виборах доста буде переводити одного посла в Коломийщині, що помоєму має великі шанси удати ся. Вітак вже [illegible] часі каденциї ради державної Народовці доста розчаруют провінцию, щоби она пізніще більше прихилилась до Радикалів. От и все зводит ся на тепер до того, чи можна би надіятись від провінциї на гроші на мужицку газету? Сего я не знаю.

За „Січовиків“ росказував мені вчера проїзжий делеґат львівского віча, що вертав від Кронаветтера[56], Дашиньский, про котрого я вже давн[і]йще Вам писав. Багато там поганого (передаю переважно его слова) от библіотека на половину розтрачена. Та компроміс [redacted] Буковинов виходит не так погано, [redacted] его показало „Дѣло“. До компромісу всилували „Січовиків“ самі „Бук[овинц]і“ роблячи им великі уступства [redacted] напрямі радикальнім. Видно се з того, що разом з С[ічовик]ами пристав до Буковини й „Кружок студентов [redacted] России“ [redacted] моих бодай часів дуже радикальний. Та який [redacted] того може бути позитивний результат, годі відгадати. Наскільки я знаю тамошних людей то ні голова „Січі“ — ні голова „Буковини“ не дают на те надії. Може між наймолодшими членами одного й другого товариства є такі люде, що зможут вийти на пожиток радикалізму? На тепер ні праці ні грошей на „Народ“ відти надіятись не мож. Що до мене, то мені дуже жаль, що „Січовики“ перемінили modus vivendi* [redacted] Буковинов, котрий [redacted] мав свою історию и котрий вже добре з[роз]уміли всі другі Славяне у Відни. А над тим [redacted] колись добре напрацювались, щоби то питанє ясно поставити. У „Громаді“ тут таки погано. З початком року ще до мого приїзду приймили в „Громаду“ Поляків, котрим уряд не хоче дозволити [redacted] заложеня власного товариства. Мало их вступити кількасот [redacted] мало ся для них взяти другу хату. Тимчасом их вступило всего кількадесять у трох чистях жидів [redacted] они начали міститись у ті самі хаті разом з Русинами. З відти вийшло що Громадяне втратили нараз всю свободу [redacted] своі хаті, [redacted] що [redacted] товаристві все таки найбільшу вагу мают особисті стосунки членів, то як они ослабли, то й інтерез для товариства упав. Через те упали [redacted] сходини и вплив особистній одних [redacted] других [redacted] так поволи всі від товариства відтяглись бай й гроші перестали платити. Тепер не мож гостей виганяти а жаль наймолодших нових товаришів, що лишают ся зовсім сами собі.

Ваш Кузьма так пізно прислав мені книжки, що я не міг Кієвлянам здержати пере[доста]точного терміну а з тим вязалась и можність збира[redacted] грошей на „Народ“ через Arbeitgebera. От бачите все йде погано, а до того й моі особисті стосунки препогані.

Я не маю ніякої можности перекласти працю Шішманова, бо [redacted] мене зовсім нема часу. У нас один Болгарин у Громаді медик [redacted] Румелії, а один [redacted] кліниці скінчений ветеринар лічит ся методов Коха. Та він тяжко хорий и виходу єму нема. Не жартуйте [redacted] ревматизмом! Заживайте „Natrum salicylicum“ коли він не проходит. Дайте собі якому дохторови обслухати серце, бо може бути небеспечно. Лігайте [redacted] постіль, доки не промине [redacted] літом їдьте на сіркові купелі.

Бувайте здорові!

Ваш Яросевич.

[P. S.] Вашій жінці слуги [redacted] пішлю, бо не виплатилоб ся.

Кланяйтесь всім!

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 90—92 зв. Автограф.

---

* Спосіб життя (лат.).

№ 17

18/1 [18]91 [р.]

Шановний Земляче!

Тепер мені лекше буде відвічати на Ваші питаня, як в попереднім письмі; мої товариші вернули з сьвят и попривозили деякі звістки з нашої провінциї.

Судячи по ним я би осьмілив ся сказати дещо про ситуацию політичну.

Так Народовці на всякий спосіб дуже промахнулись и коли їх не вдержат Поляки (об сім скажу з кінцем листу), то їх угодова акція не дожиє навіть до виборів. Перелічились они у тім, що не надіялись такої різкої критики у „Народі“ (чи Ваші противники все так перестают Вам відповідати, як сим разом?), а вітак забули що наші владики и у попів на тільки не симпатичні, що и в них солідаризованє ся з „князями“ вменшит симпатиї до угоди; се так вже у попів народовців, а тим паче ще у москвофілів. Вітак парализуют акцию угодовців ще й Поляки. Они в восточні части нашого краю (не пани, а прості люде) так тісно звязані з Русинами, що їх голос у руских справах буває важніщий, як руский тому, що їх все ще вважаєсь у нас за інтеліґенцию ліпшого сорта. От они стают проти угоди через те, що їх там хтось обалямутив (в ґазетах) будьтоби Русини поза плечима Поляків знюхались з урядом. У звичайних чисто руских справах они не так сьміливо виступают, бо могут наткнутись на антаґонізм Русинів до себе, у справі угоди, котру ониж звут „руско-польсков“ они вправі говорити — от они й піднимают єї на сьміх...

З „Народом“ знов так діє ся. Усюди єго виписуют хоть в дуже малім числі екземплярів (2—5 на повіт) найбільше з страху, ба й з непривички виписовать соціалістичну газету (треба вперед сумліня поспитати, чи можна) — та за те тоті екземплярі кружат вже з рук до рук и всі єго радо читают, ба й заучуют особливо Ваші статі, котрі мают мати великий вплив (на Вашу статю в 1. Н[омер]і с[ього] р[оку] підписуюсь; я в нім ні словечка не найшов, з котрим би не годив ся), ба й одні голосно, другі по тихо стают по боці радикалів. Найбільше им подобає ся „ясне ставленє питань“ и „гострий тон“ — без згляду на особи. Мені й здає ся, що в спосіб такого катехизу, як Ваші „Малі заміти й запити“ можнаб наших людей багато навчити. И в загалі найважніще значенє яке може мати для нас история з угодов (на ділі не знати, чи она заключена формально чи ні?) тото, що наші люде начинают политично думати. З сего не виходит ще, щоби тепер вже прояснювались ситуациї поодиноких партий — противно тепер як раз найбільша темрява, бо розумніщі люде з амбіциї прут ся між радикалів, а так як они до того приміром попи, то реформуют радикалізм по своєму и т. и. и як би они стали писати програми, то у нас найшлось би з 20 ріжних партий, а якби они схотіли за себе сказати правду, то вийшлоб, що кождий з них належит фактично що найменче до двох з тепер істнуючих партий коли вже не до всіх трёх... Та діло в тім, що посьлідні події вирвали их з рутеньскої апатиї.

Тепер же я попробую подати Вам кілька характерних фактів: у Коломиї збирав підписи признаня для Ром[анчук]а[57] учитель зі Львова Грушкевич[58], що давно був учителем у Коломиї. Єго нароком посилали того в К[оломи]ю. Так як він далі кожного чоловіка у К[оломи]ї знав, то

зібрав тільки підписів всяких людий, що я за голову брав ся. Тих самих людей знав я дуже блиско, коли сам був 2 роки учителем у Коломиї, та мені й на думку ніколи не приходило, що они Русини. Вітак (росказує приїзший товариш) була в Коломиї в товаристві „Родина“[59] дебата над тим, щоби виписати „Народ“. Противив ся піп, та єго голос був однісенький, бо на него всі напали — ба й другий піп катихит ґімназиї, що підписав признанє Р[оманчук]ови, а другі просто покликувались на те, що післяя угоди лишились одні радикали ще не скомпромітовані. У другім повіті мало не всі попи сами москвофілі. Один з них виписує „Народ“ и дуже много их читає. Про радикалів они кажут, що то „атеісти“! и тим кінчат все своє розумованє, але позаяк по іхньому их орґан „Черв[она] Р[усь]“ втратив давну відвагу, ба й стхірив перед митрополітов, то они радо читают орґан радикалів, що ще найбільше сьміливости показує. Дуже характерно, що „Народна часопись“ не найшла ніяких прихильників и хоть щоденна ґазета коштує всёго 20 кр[ейцарів] в місяць и хоть накидают по старости, котрим у нас буває небеспечно опонувати, звертают ю и мужики (навіть війти) и учителі народні и попи.

„Народ“ виписуют в многих місьцях учителі. Прото все угода має й немало прихильників, та лиш они „стамбуловці“ и гадают обдурити й уряд й Поляків. Они ніяк не могут повірити, щоби такий чоловік як Романчук (в краю єму приписуют великий розум) міг щиро говорити те, що говорив про „князів церкви“ та „католіцизм“ (з котрим кромі Бобровичів[60] у нас ніхто без повної ненависти не сходит ся) в які инчі ціли, кромі одноі, щоби щось видурити для Русинів, а видурити щонебудь у Поляків, то у нас все таки геройство. Лишают ся ще два боки сего питаня: стосунок угодовців до москвофілів и стосунок их до Поляків „міродательних“ себто офіцияльних. Що до першого, то всю правду написали Ви по моєму в своі статі. Як би не було а наша публіка не даст ся зфанатизовати до круціати проти москвофілів (хоть одиниці такі є) котрих она все таки вважає за своїх, та ще в сою[з]і з Поляками, котрих всякий Русин бодай скрито, та щиро ненавидит.

Уряд знов не дурний их розярювати и відбирати им приміром „Народний Дім“[61], а рублі все таки тепер борше будут, як коли. Що до другого знов, то вірте собі або не вірте Антоновичови[62], котрий від двох днів у нас в Кракові и впевняє, що польскі сфери, з котрими він в стосунках, дают єму на те ґваранцию. З єго бесід додумуюсь, що він хотів би злагодити завзятє радикалів на народовців. Від єго побуту у Львові начало „Дѣло“ багато оглядніще писати. Він каже виразно, що він стоіт по боці угодовців „бо они добрі на „тепер“, а з радикалами симпатизує, бо они добрі на „будуще“. „Громаді“ він тут говорит гимни за єі „умірковaний“ протест и завтра зійде ся з „Громадянами“ на приватні збори для „поясненя принципів“. Запитував мене, як я гадаю, чи Ви би відписали єму, якби він Вам написав для „поясненя принципів“? Я єго впевнив, що Ви відпишете. Звідси він поїде до Відня и вітак до Білграду, куди може схоче визвати Вас (єму в Болгарию небеспечно їхати задля российского уряду) на личне свиданє. Мені здає ся, що в него думка така. Дома допікают им радикали (якісь дописи Арабажина[63] в Кієвскім Слові[64]) — у Львові хитає ся угода з походом Заходу на Всхід, Драгоманів розвоював ся — от и саме пригідна хвиля до дипльоматичних переговорів. „Громадяне“ єго тут розчарують, „Січовики“ у Відни також, а вже з Вами не знаю, що буде.

Газети я Вам вишлю. „Громада“ пробує позбутись Поляків. На черзі два процеси социалістичні: перший за торічне „Ognisko“ другий за дурний „Ruch“, до котрого й мене потягли за вступну статю. Один з моїх товаришів так боронит ся. Завязовать тайне товариство [redacted] купі [redacted] Поляками єму ніякого діла нема, бо оно легко моглоб статись шовіністично-народним єму ненависним, а він яко студент має „Громаду“, [redacted] яко Русин социяліст свою „Радикальну партию“. В додатку на Руси се вольно, а в Польщі небеспечно. Зі Львова я все ще не мав ніяких звісток, [redacted] [redacted] сего що Вам пишу виходит все те саме: „Народ“ треба вдержати и треба видавати газету для мужиків.

Бувайте здорові!

Ваш Яросевич

[P. S.] Случайно не вислав я сего письма и могу тепер додати до него деякі замітки особливо про свиданє з А[нтонович]ом. Результат сего свиданя був такий, що Громадяне казали єму сказати від себе, яко ґрупи людей, що „они зовсім не думают задля радикалізму жертвувати відрубности Українців від Москалів, але що им здає ся, що ідея лученя ся [redacted] поступовими гуртами московскими навіть тоді добра, колиб справді тепер (як казав А[нтонов]ич) не було таких гуртів, котріби схотіли признати відрубність нашу народну, бо в той спосіб викличе ся творенє таких гуртів. Тому й сьлід тоту ідею пропаґувати. Що до российскої культури, то они казали, що ніяка культура не може бути лиш росийска, але мусит бути люцка [redacted] им не сьлід замикатись перед российсков культуров [redacted] [redacted] перед ніяков инчов приміром анґлійсков. А то вже буде завданє українців приймати з чужих культур то, що для них найліпше“. Инчі річи лишаю на боці додам ще лиш, що домагали ся, щоби Українці впливали на Львівян, щоби [redacted] печатали більше науково обдуманих статей, як тепер и не замикали друкарні Шевченка для радикалів. З обох сторон поробилось деякі уступки а радше одні другим признали багато рациї и прийшло менче більше до порозуміня. Писав я Вам, що Ваші „Замітки“[65] катехізис добрий, а тут говорилось, що то може довести до войованя дрібницями без розуміня цілих принципів, [redacted] котрих складаєсь ціла суть політичної віри партий и що то зле. Я й на се годив ся, та лиш якби Ви розказали Ан[тонович]ови, що я писав тамто, [redacted] він нагадав собі, що я годив ся на се друге, то вийшлоб, що я що инчого говорив, [redacted] що инчого писав. Обі сторони бажали, щоби в орґанах обох партий менче було завзятости доводячої иноді до лайки. Та я все своє: Вас боятся и [redacted] Кієві [redacted] у Львові и з страху говорят багато гарних речей, та лиш не робят их...

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 93—98 зв. Автограф.

№ 18

16/II [18]91 [р.]

Дорогий Земляче!

На другий місяць поїду до Кієва з книжками. Якби Ви мали туда які діла, то приладьте. Перед виїздом кількома днями ще до Вас напишу. Сегодня їду [redacted] Коломийщину и Косівщину на виборчу аґітацию. Пісьля

найновіщих вістей шанси наших кандидатів щораз менчі. Зараз по виборах верну до Кракова.

Бувайте здорові!

Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 99. Автограф.

№ 19

14/III [18]91 [р.]
ul[ica] Tomasza, 2

Шановний Земляче!

Борше я Вам написати не міг, бо у мене такі були розстроєні нерви по виборах, що все крутились по голові пляни зовсім вже не надаючі ся на папір пр[иміром] я бувби радо вистріляв всіх попів або що таке инше. 2 неділі кидав ся и там у двох повітах и між мужиків и між попів возом и пішки мерз и не спав цілими добами и довів всего на всего до того, що придбав 4 мужицкі голоси, одного попа вздержав від голосованя а щось 3—5 наклонив голосовати на Тафого Пелеша та Білоуса. Як бачите результат троха замалий, щоби не денервоватись, та тепер коли в мене горячка виборова вже пройшла я зовсім не песимістично дивлюсь на нашу кампанію виборчу. Ми могли й побідити, колиб були від разу пококєтовали з попами, та моральний бік такої побіди бувби дуже поганий. А так пропав наш кандидат через те, що в коломийскім повіті попи воювали з нами на житє и смерть — вели хрестовий похід — кромі одного зовсім солідарно, а однакож в посьлідних днях просто теряли голову, боялись до посьлідної хвилі, а хоть нас так сильно побили, зовсім тим не радовались, ба й шептали: „а все оно ліпше би було, як би Д[анилов]ич вийшов“... З другогож боку примусили нас вести отверто антипопівску пропаґанду и ми маємо багато фактів, що нарід годен таку пропаґанду, як и пропаґанду социально-економічну розуміти и що ті, котрі хоть з грубшого порозуміли о що ходит, устояли при нашім кандидаті мимо пекольної [пресні] уряду, панів и попів. Наш спосіб голосованя через правиборців и виборців надає образу переконаня мас. Я мав нагоду переконатись, що маси дуже живо відчували нашу пропаґанду. Вітак я не стрітив ні одного противника, котрий би посьмів отверто виступити проти нас (попи мовчки своє робили — інтеліґенция сьвітска много ставала по нашім боці — навіть двох жандармів постаралось показати, що они нашу справу уважают за слушну) — сам контркандидат, коли я став проти него (тут не було мужиків, бо попи не дали мені перед мужиками в своїм комітеті говорити) и спитав, як може інтеліґентний чоловік таке говорити, як він говорит мужикам? — утік и не боронив ся. А однакож ми дістали ледви третину (з уневажненими) голосів!.. Тут сталось щось такого, чого ми ще сами не порозуміли. Купка мужиків посьлідної ночи просто зробила зраду переходячи тайком до противної сторони ба й потєгаючи ще й других за собою — відай з особистої мести до Д[аниловича]а.

Вітак показалась тут стара правда Ваших давних висказів: не маєм людей на ґрунті між мужицтвом працюючих и наша проґрама не виложе-

на мужикам [redacted] мужицкі газеті — [redacted] при таких обставинах одна $1^1/_2$ місячна аґітация и так ще дуже багато зробила. Як думаєте: чи не сьлідовало би пункту о вірі в наші проґрамі змінити або покинути? Щож А[нтонов]ич — чи був у Вас?, бо виїзжаючи казав, що певно буде. До Кієва не поїду, бо мої занятя мені не дают хиба аж в літі. Може поїде хто другий, та ще не знаю. У Львові я не був. Будьте добрі написати! и Бувайте здорові

Ваш Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 100—101 зв. Автограф.

№ 20

26/III [18]91 [р.]
[ulica] Tomasza, 2.

Шановний Земляче!

Через кілька днів поїду в Кієв. Коли маєте що туда, то пишіт відворотнов почтов.

Бувайте здорові!
Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 102. Автограф.

№ 21

Кр[аків], 2/4 [18]91 [р.]

Шановний Земляче!

Ваші письма мене ще застали. Відай я ще й неділі дві не виїду; все здержуют мене ваганя, куди й як ліпше проїхати а до того й так маленько часу [redacted] все те, що приходит ся нераз роздумовати, чи [redacted] ліпше поки що кинути все — покінчити вперед [redacted] собою [redacted] вітак вже взятись до партійних діл и повести их як небудь солідно, а то все плентаєсь одно з другим. Партия стає чим раз більше політичнов — треба нових сил, [redacted] тут Павлик вже лиш стогне и при слабім здоровю не довго й стогнатиме. До того всякі нові проєкта зіздів [redacted] ліпшими елєментами народовскими й москвофільскими — пактованя [redacted] молодочехами о заступництво (за них ще не мож знати, чим они будут [redacted] парляменті?) проєкта — котрих я здалека добре не знаю, [redacted] котрі наводят на мене страх, що роботи набересь тільки, що наших сил [redacted] стане и начнут ся промахи. До тепер то ми их ще [redacted] робили. Мій товариш, що вів аґітацию за Ок[уневськ]им привіз багато фактів, що пропаґанду між мужиками вести легко. Чи не ліпшеб було, на тім однім т[о] є[сть] на „Хліборобі“[66] вічах etc. тепер стати, та перемінити проґраму? На всякий спосіб, коли мені удаст ся проїхати на Україну т[о] є[сть] коли мене в дорозі не зловят, буду силував ся там добути фондів для „Народа“, а опісьля літом післати там нових книжок. Так виробляв би ся поволи для партиї міцний грунт [redacted] тут и там, на котрім моглаб опісьля [redacted] легко переводити свою політику, [redacted] то з „високої політики“ вийде те, що вже у нас нераз виходило [redacted] неї.

З всёго, що пишете найважніще, що [redacted] Вашим здоровям справді дієсь те, чого я давно бояв ся. Ну який там [redacted] ще медик!... але всеж знаю [redacted] певно припадки багато гірші Вашого, що дались зовсім добре вилічити. Змилуйтесь лиш озьміт ся серіозно до Курациї. Сірчані купелі робят просто чуда в таких случаях. Поки Ви маєте в Софії свій ґрейцар лічіт ся сего літа и нарік! — Ви можете зовсім поздоровіти. Павлика то я вже на силу замкну сего літа в горах и лісах, хотьби й „Народ“ мав через той час стати видаватись, [redacted] то ми згинем ще [redacted] перших ступенях драбини и вийде новий доказ, що наші мужики стоят лиш за народовскі ідеі...

У Кракові сталось диво дивне, що нам недавно приходилось робити сьмішний експеримент: скликати громаду, щоби дізнатись, чи она ще є на сьвіті. Забрали одних до війска, другі [redacted] браку фондів забрались [redacted] літо на село, треті испитами заняті и далі нікого нема. Та все ще зробили Шевч[енк]о[в]і вечерниці. Співати буде Мишуґа[67] з Варшави (Лисенко бояв ся їхати до нас) щоби показати сьвітови, що він Українец (єго при процесі Бартенева[68] хотіли вважати за Москаля — він чомусь [redacted] захотів, та єго прогнали [redacted] театру за те — вітак назад приймили). Тепер же він стає им [redacted] злість Українолюбцем — ну а тут [redacted] лихо прийдесь єму ще й партию для себе вибрати. Цікаво чи він те все нараз зможе зробити? Бувайте здорові!

Ваш Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 103—104 зв. Автограф.

№ 22

29/V 1891 [р.]
у Кракові ul[ica] Tomasza, 2

Шановний Земляче!

До Кієва [redacted] не іздив. Мені відписали [redacted] відти, що они тепер боят ся [redacted] воліют не дістати зовсім книжок, як ризиковати; має там тепер бути непевний час.

Ваші письма постарав ся я там переслати. З Одесси пишут мені, що вже статя в „Народі“ „На увагу“ etc. викликала там великі спори и що є надія, що нам прихильні люде [redacted] часом озьмут верх. Тепер ще прийдут там [redacted] до Кієва Ваші письма. Антоновичови [redacted] післав копію того уступа з Вашого письма, що до него відносив ся [redacted] написав разом, що про него думают Львівскі Краківскі [redacted] Віденьскі студенти. Біда, що єму не мож доказати, що він ту и там говорив, але [redacted] Вам писав про розмову [redacted] під сьвіжим враженям, то Ви й будете з того знати, чи було там що таке, з чого би мож укувати збрую на радикалів? Конґрес у Празі[69] тим був мало інтересний, що братя Славяне прийшли не приготовані до конґресу (випрацёвані резолюциі мали лише Русини и Поляки майже однакові — [redacted] в загальних зарисах Чехи).

Нашу резолюцию брали за підставу до обрад, та другі делеґати говорили [redacted] дебаті комерсові бесіди, або як при дебаті над економічними справами витягали передпоставові арґументи, на котрі скучно було відповідати. З поворотом були ми у Відни. Тут застали й Вашого [И]каловича[70]. Він був [redacted] раді над тим, [redacted] ратовати „Народ“? Єго погляд: Ви всі ідеалісти [redacted]

а Вашої робо[ти] ничо не вийде. На питанє, що и як по єго думці ліпше робити?— він не відповідав. Правда обіцяв дати гроші. Другі у Відни и Кракові також обіцяли гроші и коли хоть в части здержат слово, то на разі буде „Народ“ уратований. Разом пропоновано на тих радах, щоби партия мала на оці лише Галичину и печатала лише такі статі, котрі могут Галичан інтересовати. Статі про Україну лишень тогди мож допускати, коли они з принципиального боку будут мали значенє як посьлідні Ваші статі. Також власність „Народа“ має бути змінена в той спосіб, що партия має ю разом з довгами взяти від Павлика на свою власність. Говорено ще про орґанізацию партиі, але до позитивних постанов не доведено. У Кракові за ввесь час, від коли я Вам не писав ничо не змінилось. Трохи живіщий рух в „Громаді“ та на ново заложені торік розвязані „Czyteln“-и от и все. Від [И]каловича не міг я ся ничо дізнати про Ваше здоровє. Чи поідете на купелі? Якбисте мали бути перед $15^{тим}$ липня у Відни, то напишіт. Може би я ся міг там з Вами стрітити.

Бувайте здорові!
Ваш Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 105—106 зв. Автограф.

№ 23

18/VIII [18]91 [р.]
Річка, п[очта] Соколівка коло Косова

Шановний Земляче!

Не знаю, як Вам здає ся? — а у мене совість чиста за сей рік „на щет“ писаня до Вас. Я все старав ся писати, коли знав що такого, що Вам сьлідовало знати и посилав Вам ґазети, як було що інтересного для Вас, не знаю лиш чи Ви их діставали? Та все таки рад би а я Вам тепер дописати, коли що в моі памяти найде ся. Від партийних діл стояв я подалеки, бо від партийного зізду був у Львові всего два рази — раз по повороті від Вас, а другий раз аж перед двома неділями. Павлик знов такий скупий був на письма, що про фінансову катастрофу редакциі дізнав ся я аж тогди, коли через ню видаванє „Н[арод]а“ було вже застановлене. У тім лежит причина не одноі хиби в політиці партиі, що ми так мало з собою порозуміваєм ся усе через то, що у людей партиі мало грошей и часу. От я відчисливши дорогу на Україну, на виборчу аґітацию и до Праги був в Кракові всего не цілих 6 місяців, за котрий час мусів поробити риґороза, відходити два курса на клініки и мало не замітати хату в „Громаді“ бо там привикли усю роботу здавати на мене. Колиж тут було щонебудь написати для „Н[арод]а“? Про політику писати я не міг, бо замало нюхав політичного вітру живучи далеко від львівских політичних сплетнів а Павликови я казав завдавати собі теми або казати писати справозданя з вказаних книг. Та він сего ні разу не робив и я все був тоі думки, що в редакциї радше забагато материялу чим замало. Писати ні те лише, щоби писати я не годен, а конечноі потреби писаня чогось я не видів то[ж] я не чув себе ніколи спосібним написати щось, що мусіло бути написане и чого хто инчий писати не годен був ліпше мене.

Не знаю, чи така моя фільозофія не [illegible] як раз причинов того, що я не пишу, та тільки я від сеі фільозофії ви[г]манциповатись не в силі [illegible] взяв ся [illegible] Вас нудити тому, що у Ваших письмах до Павлика [illegible] наріканя, „що „Н[ар]од“ від заложеня партиі не став літературно ліпшим“. Короткі замітки до поодиноких Н[рів] „Народа“ я посилав мож не по кождім числі. Тепер перечитуючи Ваші листи бачу, що ми далі що до йоти все оба сходились у своих думках о редаґованю „Н[арод]а“, та нас там не слухали, через що [illegible] й перестав посилати замітки, бо думав тогди, що може [illegible] сам лиш так відмінно від других думаю — ба й не хотів дразнити Павлика, бачучи який він обидчивий. Подумайтеж, що він проти мене покликував ся на Вас! — а тепер бачу [illegible] Ваших листів, що найчастійше [illegible] обох не розумів [illegible] воював з нами нераз, думаючи de facto сам так само як ми, та тільки [illegible] великого пересердя пишучи [illegible] имени редакциї напускав на себе таку страсть проти всіх ворогів „Н[арод]а“, що й нас робив ворогами [illegible] далі „w łeb maczugą“. Далі довідую ся тепер від него, що він мене вважав за єдине джерело всіх дописів [illegible] Галичини, [illegible] котрі Ви покликуєтесь пишучи проти нему. Ну вот Вам штука вийшла — [illegible] всему винні єго хорі нерви, та на деталі [illegible] перейду [illegible] дальші части сего а хоть [illegible] другім письмі.

На П[авлик]ові нерви придумав [illegible] був курацию — хотів єго взяти [illegible] гори. На все вже був ся згодив. Тепер же я пишу їдь, [illegible] він не хоче. В него знов нервові скрупуги, бо се місце в повіті де старозтов звісний Сабат[71], [illegible] він каже, що їхати сюда, то значит кланятись старості. На лихо той Сабат мені вуйко и я ручаюсь П[авлик]ові, що до него староста хиба через мою шкуру міг би ся дібрати — значит ся даю єму середновічний желізний лист и до того ввесь можливий галицкий комфорт житейский. Та він процесуєсь зі мною — я процес програю — він не приїде и лишит ся вірний принципам ну и хорий як був — [illegible] єго здоровля дуже погане...

Тепер [illegible] [illegible] начну від свого побуту у Львові [illegible] вітак перейду до Ваших листів.

До Львова завізвав мене П[авл]ик ставити ся на засіданє комітету. Я й приїхав замельдував ся рано [illegible] вечером прийшов [illegible] засіданє. Не прийшов Левіцкий. Чого ж єго нема? Пізвали Ви єго? — Ні. — Чомуж? — Не знаю де сидит? — Не вжеж Ви не знаєте де сидит член комітета? — Та не знаю, бо він иноді сам приходит... От Вам рутеньско-галицкі порядки. Пішов я єго відшукувати — [illegible] силу за які дві години зібрались. Взялись [illegible] укладати проґраму зїзду — зійшлись другі й [illegible] комітетові завели спори об тім, що таке „орґанізация“ [illegible] що „тактика“ такі вже студенческі за самі слова, що [illegible] слухати противно. В той спосіб втратили много часу и майже ничо не порішили.

Була тут бесіда по ультіматумі Краковян [illegible] [illegible] тім, що Ви на се писали. Озьму ся вперед розказати, як було у нас в Кракові. Кілька виступів „Дѣла“ проти нашої партиї, в котрих „Д[іл]о“ чіпало ся нещасливої арґументациї як [illegible] „Радикальний посол“[72] або деяких фраз з чистов уличнов лайков [illegible] „Народовців“ як „свиньство“ „шмата“ [illegible] т[аке] и[нше] обурьовало наших, „dass die Partei sich solche Blössen giebt“ [illegible] по звісних штучках Антоновича були вже люде мало не розярені, що [illegible] веде ся „Народа“ так, щоби „Дѣло“ коли хоче [illegible] ним воювати мусіло здобути ся на розумну принципиальну арґументацию (що разом причинило би ся до розяснюваня думок нашоі публики) и не могло більше вказаням [illegible] кілька нещасливих дописків Павлика до чужих статей як викриковане: [illegible]народовскої молодежи

нема лиш радикальна“! и т[аке] и[нше] дурити нашу публику. Об тім писало ся приятельскі ради в редакцию мало не цілий рік, ба й перестало ся писати, коли відповідали на них завше — добре-добре... а своє робили. Наконец коли Левіцкий[73] був в Кракові, переказали через него такі desiderata: 1) Стоїмо за як найгострішцов полеміков пр[о]ти „народовців“, коли та політика буде ся вести розумнов арґументациов як в статях Драгоманова и Л[евицьк]ого, та лиш ми рішучо противні всякі лайці, бо то нас дискридитує перед публиков и дає „Дѣлови“ збрую в руки 2) Про Україну мают ся поміщовати лиш такі статі, котрі мают принципіальне значенє як статі Др[агоманов]а; ми противні статям, в котрих подані лиш льокальні істориї з урядниками росийскими 3) Перерва видавництва „Хліібороба“ підрива наш кредит у мужиків, проте ми домагаєм ся, щоби партия старала ся вдержати „Хлібороба“ навіть, єслиби через те мав „Народ“ на якийсь час перестати видавати ся. Найблище число „Н[арод]а“ по відїзді Левіцкого принесло нам статі ІЙ—ІЙ-А и Охримовича ба напад Франка на руских послів, що в Відни ходят на пиво и відповід „Дѣла“ ІЙ—ІЙ-ова, причім „Дѣло“ змогло фактичні арґументи ІЙ-а дуже а дуже ослабити, а уличну лайку виставити на верх. До того ще й статя П[авлик]а об ювилеі „Ак[адемічного] кружка“[74] прескучна ба й предурна а тим, на [illegible] єго місце посадили и т[аке] и[нше] чей на попівскому празнику — а що найважніще предовга — [illegible] „Н[ар]од“ складає ся надзвичайні запомоги и рішає ся видавати 1/2 аркуша!— Тоді ми порішили, що П[авлик]ови приятельских рад замало, а треба щонебудь твердшого. У нас були гроші, а „Н[ар]од“ вже не вмирав бо з України прийшло 250 р[ублів] — ми начали від грошей и заповіли дальшу борбу проти редакциї на „леґальних“ дорогах. Ну гроші не помогли, то ми их вже дали и будем шукати инчих твердих арґументів. От и все. Павлик відписав, що на тільки и на тільки букв не маєм рациї, а „тону“ писань Охр[имович]а він не годен змінити. Та мені Охр[имович] сам казав, що він до „тону“ зовсім не привязаний и змінит го, коли схочем. Тут П[авл]ик показав себе просто безтактним. Не булоб то діло з люд[ми], що не менче від него привязані до Народа, то він би их всіх відогнав від себе, своим письмом „Gegenargumenten“. Та він и Вам писав об тім и Ви відписуючи єму забули, що Ваше слово для молодежи мало не „Orakelspruch“ и не вважали, що сим одним словом Ви могли довести краківску ґрупу до вічного мовчаня, бо коли Д[рагоман]ови то не подобалось, що ми „nach Wissen und Gewissen“ говорили то ми дурні и нам слід мовчати и повиноватись. Ну волійте Ви собі таке, а я волію мати діло з живими говорячими и думаючими групами ніж з німими и мертвими. До того Ви зовсім помилились и цілком не маєте рациї. Я все буду стояв за Павликом, бо він один чоловік, що може ввесь час віддати на працю для партиі — до того справді твердий в принципах. Без него не булоб ні „Народа“ ні партиі. Та єго ніколи не поставлю на верх пірамідальної орґанізациі лиш збудую голову цукру тончим кінцем на долину и єго поставлю на гору на широкім кінци на побіч него купку людей кріпших від него розумом-нервами — ба й досьвідом в житю и політиці, а точний конец обложу рухливими ґрупами коріням, щоби голова цукру и хиталася и не переверталась — а жила...

А то я не буду міг спати спокійно, бо в ночи пришле Павлик депешу: „їдь на вибори“! тогди коли в мене риґороз перед носом — ні ґрейцара в кишени и певність, що коли мужик такого аґітатора не викине за двері, то лиш тому, що ми ще єго не перемінили в індо[лєнт]ного бючого покло-

ни перед паном на инчого. Та слухати пройдисьвіта аґітатора він не буде. З тими виборами, то справді було наше нещастє. Задля Даниловича ми мусіли до них мішатись, та коли по теориї „непропащої сили“ взяти на увагу, що енерґія партиі переводячої вибори може лиш вийти яко результат переміни енерґії „кінетичної“ в „динамічну“ а у радикалів кінетичної енерґії нема, бо в их черевах задля голоду хемічні процеси не відбувают ся, то в виборах не могла проявитись ніяка енерґія радикалів, а та що проявилась, проявилась яко результат виссаня всіх соків з одних, як Павлика и обдовженєм других як Даниловича, на котрого грошевий стан Ви хибно дивитесь, бо у него 50 зл[отих] в місяць на жінку и дитину.

Політична робота партиі начне ся аж тогди як з студентів повиростают люде, та се впрочім нераз и не два Ви вже сказали.

Що до 1го мая то 3го мая, то тут була перш усього якась особиста штучка Даш[инськ]ого. Єму могло возитись по голові, що він встигне відбити Левіцкого et cons. від рад[икальної] партиі для свої робітницкої. Бодай він не сьмів проти мене в Кракові серед тамошних социалістів боронити принципіального боку того виступу и між Краковянами сам багато втратив и свого давного ще значеня, про котре я Вам ще давно писав в Женеву.

Та він небавом виїде на довго зі Львова за границю а з тим и скінчит ся все. Мучу ся написати для „Хлібороба“ розвідку з природознавства та дуже тяжко. По німецки борше би написав и замало в мене часу, щоби вперед переговорити тут на селі з мужиками и так вперед від них навчитись, якими словами они говорят про природу.

Ваша хороба, за котру я дещо звідав ся а дещо розібрав з Вашого письма, здаєсь мені сериознов. Проти Вам не оден цар та Барвінські але й Панбіг и єго сьвяті видумуют штуки. Небавом знов напишу, а за здоровє пишіт Павликови, та я від него дізнаюсь.

Був[айте] здорові
Яросевич

[Внизу на розвороті арк. 107, 108 зв. дописано]: Через ті дороги (аґітация коштувала 10 зл[отих] „громадских“ и 25 зл[отих] моїх власних) я вертав звичайно такий бідний до Кракова, що їсти не мав що и до тепер не в силі заплатити партийної вкладки за кілька місяців.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 107—112 зв. Автограф.

№ 24

20.VIII. [18]91 [р.]
Річка, п[очта] Соколівка коло Косова

Шановний Земляче!

На „счетъ“ Вашого пірамідального строя партиї хоче ся мені зробити ще деякі замітки. Певно ніхто з нас ні словом би проти тому не виступив, колиб на верху піраміди могли стати Ви сами. Та коли тут приходит ся між нашими вибирати, то у нас покищо такого чоловіка нема. Найбільше годив би ся до того Терлецкий, та через те, що він від давна запліснів, ні Він би сам не мав тепер на то відваги, ні громада би єго не схотіла. Лишают ся

Франко [redacted] Павлик. За першим Ви сами би не стояли и я єго лишу [redacted] спокою — за другого прийде ся мені [redacted] Вами ще нераз говорити [redacted] тепер попробую.

От як раз був у мене Окуневский (коли за него згадка, то він просив мене звістити Вас, що на аґітацию за ним редакция не дала ні ґрейцара — о чім є натяк в однім Вашім письмі) и росказував, як пісьля статі „Радикальний посол“ цілу днину натискав на него П[авли]к, щоби він при замиканю сойму промовив попри Чарториского[75] и Романчука [redacted] имени „рад[икальної] п[артії]“ дякуючи маршалкови за провід. Ну судіт, як би то виглядало: в имени сьвіто креованої партиї говорит сьвіто креований посол а разом хиба вже и голова радикального Клюбу (таки хиба посьлідної днини заложеного), котрого ще ніхто в партиі не уважає за свого чоловіка!... [redacted] то ще при такі чисто формальні нагоді, як замкненя сойму. А Павлик як чого ся вчіпит, то [redacted] ним ради собі не мож дати [redacted] коли Ок[уневський] єго не послухав ся, то зараз [redacted] розрив вийшов між ним и П[авлик]ом. Або Левіцкий не годив ся з П[авлик]ом що до робітницкої партиі. Ну и гаразд — мав він там свої резони и висказав их. Павлик вже тепер обидів ся на него и вже єго більше [redacted] хоче знати. Твердість [redacted] принципах я [redacted] Павлика ціню, та лиш проводити політичні партиі, що не підтримовати вічний литовский чи римский огонь, до чого П[авл]ик як принципіально чиста весталька дуже би ся нам давав [redacted] до чого [redacted] партиі й буде ся надавати, та лиш не яко верх піраміди.

На посьліднім засіданю комітетовім, казав я, що я [redacted] мої краковяне будем ся [redacted] зізді домагати такого устрою партиі, щоби ми могли мати якунебудь певність, що не повторит ся більше таке, як до тепер було, що коли питати Франка або Левіц[кого], чому те або те ся стало? — они відказуют: то зробив Павлик, [redacted] коли знов Павлика питати він відказує: „то они того хотіли“, або „я их кликав [redacted] раду, та они не прийшли“. Мені казали тепер у Львові мої desiderata класти на комітеті, щоби [redacted] до зізду вже ся порозуміли. Я й казав: Най „Народ“ буде або лишень [redacted] руках Павлика, але най не називає ся „орґан партиі“, хоть ми єго всіма силами будем попирати, або най він ся лишит орґаном партійним, але [redacted] такім разі най має комітет редак[ційний] вплив на єго редаґованє. Я хотів так: 1) Не вольно нічого помістити в „Народі“, чого Павлик [redacted] запроєктує (через то [redacted] хотів Вам через Павлика лишити ініциативу) 2) Не вольно Павликови нічого помістити, чого комітет більшостев голосів (при чім Павлик має оден голос) не прийме. Через те я хотів и комітет змусити, щоби він мусів ся збирати хоть раз перед виходом кождого числа — [redacted] то інакше не всилувати наших людей до того, щоби стало займали ся одним ділом.

Поодинокі ґрупи знов були би обовязані по виході кождого числа подати свої замітки до редакциї о справах, котрі там були порушені. Що до „орґанізациі“, то я [redacted] був тоі думки, що коли би ся мало так лишити, як було до тепер, щоби вибирало ся комітет, котрий лише случайно часом має ся збирати [redacted] без відомости котрого могут ся рішати такі справи як даванє грошей [redacted] вибори, то я буду стояв проти вибираню комитета. Най партия лишит ся без всяких начальників — більше фікцийнов — най лише письмо впливає на вироблюванє в публиці того напряму — най партия буде [redacted] політичнов але більше культурнов — най впрочім поодинокі люде скликают собі віча и робят яку хочут аґітацию и пропаґанду — [redacted] там вже коли треба буде виступити до якоісь політичної акциї (хоть би при других виборів) — то само собов, коли лиш будут люде одної думки, орґанізация ся зробит. То значит: я хотів домагати ся розвязаня партиі яко

такої — такої, яка она є тепер. Від такого домаганя я готов відступити лише в такім разі, коли поставлят фактичну орґанізацию з комітетом на чолі — и коли заведе ся певна партийна дисципліна и фонди. Як би поставити питаня: чи партия ся розвиває? — то требаби відповісти: Ні. В найліпший час через угоду партия не дістала ні одного здеклярованого Parteimanna, хоть радикалізм між нашов публиков розширюєсь, и я вернувши тепер на нашу провінцию нераз мушу дивоватись, як може наша публика не тільки толєровати недавно для неї ще пугало „ізм" — але й прихилятись до неодних думок, за котрі перше рівнала людей к чортам.

Причину того, що партия являєсь яковсь кастов людей відділенов чимсь від живого народа и чим дальше щораз більше відділюючов себе, бай викидаючов з поміж себе деяких до тепер своїх людей — причину того мож таки вбачати в характері людей складаючих тепер Oberleitung. Ви й сами звертаєте в однім своїм письмі увагу П[авлик]а на те, що з многих місьць Галичини пишут до Вас негарно про „obere Parteileitung" и що на те треба звертати увагу навіть и тогди, колиб скарги були не слушні. От того тож раз хибує П[авлик]ови. До того він яко особа цілком и цілком немає симпатиї у нікого в Галичині кромі малої купки своих найблисчих. Він каже „дайте мені и 10 Франків — я з ними погоджусь" а з другими не могу — а я мушу відповідати, що мені 10 однаких хотьби найліпших замучилиб и занудилиб, а в політиці треба конче обертати очи и уха на всіх и на всі боки. В мене є у Львові купка молодих адвокатів, котра дуже прихильно відносит ся до партиі — підмогає ю грішми и бє ся за ню у всіх институциях народовских, куди інакше радикальний дух и не завіяв би. Тота купка перш всего обходит з далека навіть вулицю, на котрі редакция „Народа" и ледви може видіти Павлика на партийнім зізді раз у рік. П[авл]ик их має за ничо, а они П[авлик]а. Ну колиб до комітету притягнути пр[иміром] Терлецкого найшли би ся деякі гурти людей, що взялиб живіщу участь в партийних ділах. Тому П[авл]ик конче треба буде посунути о одно місце. Та лиш его ніким немож заступити в тім, що він від раня до вечера може сидіти в редакциї и вести всі редакцийні діла. Треба годити тамтих з ним. Та він хоть пристав був на те спершу, тепер пише, що він хоче все покинути и займитись сериознов літературнов роботов — а „Народ" най собі редагуют другі. О тім я ще поговорю з Вами в дальших письмах.

Ваш Яросевич.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 113—116 зв. Автограф.

№ 25

26/VIII [18]91 [р.]
Річка, п[очта] Соколівка коло Косова

Ша[новний] Земляче!

В однім з Ваших письм переговорюєте о перенесеню печатні з Женеви. Не знаю на чім стало?— та коли би була можність начати то діло на ново, то я би [...]* беспечного чоловіка, що міг би ся тим займити [...] З другого

* Тут і далі пропущено текст листа, який [illegible] чорнилом.

боку поза краєм преса могла бути й збаламучена, бо [чіж] єї було знати, що то оно таке тота партия, котра тільки стосунків політичних удержує на всі боки? А вже тото самохвальство було мені таке противне, що иноді не міг цілого Нра прочитати [redacted] нервности, що солідуюча перевернена картка знов мене чим таким вколе. Друга річ [redacted] тим „наша партия“ у себе дома и я де могу, там вступаю ся за тим, щоби наші люде розширювали „Хлібороба“ від села до села [...] Тут у мене діло знов не [в тім], щоби „наша партия“ яко така пішла [...] (П[авл]ик раз писав мені: наша амбіция повинна бути [redacted] в тім, щоби річи поставлені [redacted] нашу проґраму були переведені, але [redacted] тім, щоби все, що буде переведене, зроблено було „нашов партиєв“), але [redacted] тім, що коли би радикали навіть зовсім [redacted] змінили теперішного на[р]одництва нашої публики [redacted] змінили лише то, що масси тепер ще так пассивні, що інтеліґенция думає [redacted] говорит о „социально-політичних“ справах лишень „отъ ничего робить“ — але не з почутє важности розуміня тих справ [...] От тому мені здає ся, що що небудь такого в чім є натяк на „нашу партию“ — яко внутренно орґанізация — навіть з певними „ексцеленциями“ яко начальством — ба й дисциплінов певнов партийнов [redacted] певнов формалістиков діловодства [redacted] конче потрібне, щоби зробити масси здібними до солідарного виступованя [redacted] свої інтереса. [...] „Нанумеруєте 999 партий, [redacted] сами останетесь одни“, кажете П[авлик]ови при случайности, що він не хоче помістити „державного права“ січовиків. Я Вам се місце [redacted] Вашого письма нагадую, бо й сам думаю (об чім я Вам писав в попереднім листі), що в Павлика велика хиба, що він радикальні „святощі так вже хоронит перед цілим сьвітом, що мало кого вважає достойним до них припустити. Ви неслушно бороните Ок[уневськ]ого, що він [redacted] підписав виборчої відозви, бо она не[че]сна [redacted] не зачіпа мужиків. Він не підписав єї з крутійства собі властивого, або як попи про него кажут: „він [redacted] підписав, бо він політик“!... Слово „радикал“ нашими мужиками вже доволі приймило ся и они єго знают як термін не розбираючи єго з фільольоґічного боку.

І Ви нарікаєте на неправильність в експедициї. Що до порядків в адміністрациї, то [redacted] нераз переконувавсь, що ні [redacted] записованю присланих предплат ні [redacted] [с]віденциї адрес ніколи не було порядку и до Кракова напр[иклад] висилав ся „Н[ар]од“ людям, котрих ніколи на сьвіті не було [redacted] висилав ся цілий рік, хоть [redacted] сам нераз писав об тім в редакцию. Так и тут без контролі над П[авлик]ом обійтись [redacted] може. Я кілька разів обертав ся до него, щоби вислав деякі статі знакомим людям, котрі інтерисувались деякими питанями, [redacted] я [redacted] розговорі [redacted] ними (на провінциї) вказував [redacted] статі [redacted] „Н[аро]ді“ — звісно се найліпша пропаганда та він не має до того нюху — и ні разу не вислав. [redacted] спорі про статю Дашиньского об Кр[ейцеровій] Сон[аті][76] годив би я ся з Вами — що она мало варта и здаєсь мені неяснов фразеольоґієв добра до читаня в сальоні в кружку дам — та ще й наших дам — она й була зладжена відай [redacted] ті ціли, бо була читана в „Читальни“ а автор дуже легко міг рефлєктовати [redacted] тамошний кружок жіночий. По моєму Толстой так [redacted] вибрав собі несупругів, бо людей ні [redacted] знаючих через що они ся побрали, ні не відповідаючих собі взаїмно, тож показав хиба, що так люде нераз побирают ся и тоді оно так [redacted] живе ся як [redacted] єго „Сонаті“ (або знов и дуже добре иноді та все случайно). Те саме вийшло би [redacted] як би они не вязали ся шлюбом а жили в вольні любови. Значит ся щастя й нещастя [redacted] жизни самця [redacted] самицев зовсім

незалежне від того, чи они ся звяжут шлюбом або ні — [лише] [redacted] чім инчім. А в чім? Се не легко сказати и об тім и сьлідовало Толстому [redacted] єго критикови пофільозофувати. Та лиш проституция тут при нічому. Она у всяких формах є [redacted] суспільности як результат того; що чоловіків та жінок [redacted] вяже любов — що они до люцкої любови неспосібні. Тут [redacted] проповіданє вольної любови ні добре ні зле, бо й вольна любов у гарних людей вийде гарна [redacted] у негарних негарна и вийде така и виходит [redacted] без проповіди. Є лиш [redacted] небудь причина у суспільнім ладі, що так часто виходит негарно [redacted] любовних стосунках и над сим сьлідовалоб роздумувати [redacted] борше з пункту медицини, як [redacted] пункту євангелія як у Толстого — Кр[ейцеровій] Сонаті.

Тому й [redacted] було рациї печатати в „Народі" статю Д[ашинськ]ого, за котру він ще посьмів мені сказати, що се єдина наукова розвідка [redacted] „Н[ар]оді" від часу угоди. Що наша публіка під словом „вольна любов" похопна видіти безплатну простітуцию ліпшу від платної, бо вигіднішу — в тім Ви маєте рацию. Российска публіка [redacted] тім зглядi ліпша нашої.

Проте що від „угоди" мало „науки" в „Народі" говорили щей другі кромі Д[ашинськ]ого — вже свої, та ми Краковяне не скучали ніколи від того, що забагато політики — хотіли лиш політики розумної — наукової, як Ваша, [redacted] не такої яка попадалась. Я вже Вам натякав, що П[авл]ик покликав ся на Вас, що Ви хочете лайки [redacted] Народовців. Як бачу з Ваших письм він проти Вас знов [redacted] нас певне покликав ся, що ми [redacted] хочем полеміки з народовцями [redacted] хочем науки. От [redacted] чім баламуцтво.

Як бачите немало є резонів, щоби П[авлик]а не класти на чолі пірамідального строю партиї. Годжу ся що такий стрій найпрактичніщий [redacted] вироблені політичн[о]і партиі, та не в наші слабенькі початкові, де особистий такт и практичний нюх чоловіка більше варта, [redacted] розум [redacted] розуміннє принципів, [redacted] другого боку однакож не мислимий „Народ" без Павлика як робітника. Тому треба се все на зізді так погодити, щоби лишив ся й Павлик [redacted] щоби був редакцийний комітет, розуміє ся зложений [redacted] самих місцевих людей, котрі би ділом займались [redacted] як тепер з мене [redacted] Даниловича, котрі [redacted] моглим навіть знати, що [redacted] редакциі діє ся? Роздумайте ласкаво над тим и напишіт свою думку Павликови. Він конче хоче (знов писав мені) від всего відсунутись. Може схочете на него вплинути? Він Вас послухаєсь. Мушу іхати, та як скоро верну напишу Вам ще про „Чудацкі Думки".

Був[айте] зд[орові]

Ваш Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 117—120 зв. Автограф.

№ 26

[3]1/VIII [18]91 [р.]

Річка, п[очта] Соколівка коло Косова

Шановний Земляче!

Лиш раз ще про „авторитет" [redacted] „геометрию": Не можу бути певний, чи того [redacted] моїм листі нема, що Ви вичитали, бо в мене вже така листова хороба — писати дуже скоро [redacted] подавши лист [redacted] пошту каятись, що там

може не одно не досказане... Так може там й не ясно сказано — та тільки я ніколи не думав про Вас, щоби Ви воліли „мертве послушеньство своєму авторитету“ — а я так розумів: Ви маєте великий авторітет (се Вам сьлід знати — для переважної части нашої молодежі Ви найвисший трибунал и від Вашого суду апеляції нема) — тож припадок, що П[авл]ик визвав Вас на слово об звіснім ультіматумі не росказавши поперед усего могло бути причинов мертвого мовчаня певної ґрупи — а я волію групи говорячі etc. etc.

З геометриов так би я зладив: Се є фігура, що в польскі г[еометр]иї зве ся „Bo[c]żek ścięty“ як мене учили. Она безпечніща, бо й не переверне ся и на горі є місце для більше як одного, доки не виробит ся оден добрий. Та лиш у нас так само трудно найти кількох недобрих таких, щоби постійно сиділи у Львові. Дипльоматичні мої таланти, про котрі Вам пише Тр-(льовский?) треба так розуміти: у мене є більше особистих стосунків з людьми, як у других и через те я можу з більшим числом людей переговорювати и почасти вирівнювати деякі історичні ворогування на себе радикальних земляків, котрі „во время оно“ пішли приміром з того, що П[авл]ик написав лист до Бісмарка, щоби перестав гнати Поляків з Познаньщини, з котрого Терлєцкий насьміяв ся, а Терлєцкий засівши писати біоґрафію Навроцкого написав „Історию культурного розвою Русинів“ за сотку років“, котрої єму не випечатали, бо мали місце лиш на коротку біоґрафію.

Вітак П[авл]ик сказав, що тота „Істория“ на ничо не придала ся — а Терлєцкий: що всякі літератори рік річно крадут з его „історії“ пишучи статі и их статі печатают ся, а его ні — и що він тепер не дурний другий раз писати щонебудь мишам на сьнідане...

Кружок адвокатів у Львові складає ся з Шухевича Миколи[77], Петрушевича[78] Коса Андрія[79] Терлєцкого Кулачковского[80] и кількох инчих. Всі они хотіли би бачити в комітеті Терлєцкого. Тепер я заїхав в Городенку до Окуневского. У него є помічник Д[окто]р Дорундяк[81] здорово попрацювавший над мужицтвом на Косівщині. Він тому не може пристати до партиї „бо Павлик пише до статей в Народі прольоги — ме[зо]- и епільоґи“, котрі єму не подобают ся. Окун[евський] знов хотів би до комітету Терлєцкого. Павлик знов пише: вступлю ся з редакциї, най робят ті, котрим я заваджаю пр[иміром] Т[ерлєць]кий — зробю му місце и т[аке] и[нше]. Ну й будь тут дипльоматом!

В Коломиї знов робят радикальні мужики віче хоть не мают над чим радити а так просто, щоби по скінчених жнивах „дати собі волю“ и для них розуміє ся зовсім байдуже, хто стане на чолі партиї? — Піп з під Коломиї скержит мужиків, що они називали Марію К-ов, а Исуса байструком, хоть они сего не робили и буде далі горлав, що радик[альна] партия підкопує віру у мужиків, хоть робит се він же сам.

Додайте до того таку форму радикалізму в практиці, що від завязаня партиї хазяйки по селам маючи багато гостей хочут всім догодити и в пісні дни укладают осібний Speiszettel для „радикалів“ (до котрих впрочім в сім припадку и попи радо себе зачисьляют) и при обіді виступают проти себе дві партиї: 3/4 стола рад[икалів] іст мясо а 1/4 москвофільо-народовців постит... ба ще й то, що по селам радикальна молодіж любит себе маніфестувати „радикально“ як сама каже про себе в той спосіб, що

пише [redacted] попів на брамі церковні пашквілі а війтів обкладає буками або вимазує [redacted] уста мастев, котра в народні терапії зрештов уживана, продукованов люцким жолудком... то будете мати наш радикалізм у всіх єго формах від гори до долини...

На те все Ви „опускаєте руки“ и кажете, що свої ради берете назад [redacted] мені „робіт, що знаєте“. Ну я ничо не знаю — та лиш, коли вже зізд перед носом беру ся так порядкувати, щоби зложити якесь представительство партиі и єі орґану, коли вже на папери [redacted] партия [redacted] орґан. Найби тото представительство не робило ніяких скоків ні до малоконтентів народовців ні до москвофілів без згляду на іх „благонадежность“ — ні до молодочехів (так я буду [redacted] зізді реферувати політику) най собі тоті скоки робят віденьска та львівска група. Радікалізм у краю ширит ся, спорадично як іскра затліває у однім то другім повіті в околицях від себе далеких (посилаю Вам письмо мужика для характеристики таких проявів — [redacted] кінци письма знайдете поясненя) мало сьвідомий — ба й сьмішний нераз і між інтеліґенциов і мужицтвом; та все таки ширит ся. Про те я вже писав в попереднім письмі, що від начальства партиі я хочу такого впливу [redacted] той проявляючий ся радикалізм особливо провінциональний, щоби [redacted] него виходило щонебудь цільного — певна організация під певнов назвов пр[иміром] „партиі“ [redacted] начальством пр[иміром] „комітету егзикутивного“ (блисче того [redacted] разі не можу означити, але [redacted] тім напрямі треба робити проби).

Най комітет більшостев голосів у всім рішає, то хоть би й робив дурниці, та всеж санкционовані и не мож буде людям нападати на одного П[авлик]а; для негож з тим буде ліпше. Чомуж він того не хоче? Такий комітет мігби також заслонити „Народ“ від таких дурних статей як повістка „5.V.“ у двох посьлідних числах — від безтактних статей політичних („Рад[икальний] пос[ол]“ „Аби лиш по руски“ etc.) и від партийної лайки та заміток П[авлик]а.

Перш всего треба вдержати П[авлик]а и Франка [redacted] додати [redacted] ще трех Львовян, щоби могли перед виходом кождого числа відбувати ся засіданя. Чи Терлєцкого брати? — через него обернулись би до партиі [redacted] до радикалізму бувші „Січовики“ [redacted] деякі кружки молодежи.

Виджу, що [redacted] все ще не сказав того, що хотів. Одноі пропаганди певних ідей [redacted] „Народі“ замало, щоби ся витворила політична партия. Так само замало одних проб [redacted] радше говореня об орґанізациі партиі політ[ичної] особливо начинаючи [redacted] переводженя виборів (годжусь [redacted] Вами, що й то має добрі боки [redacted] ніколи инакше не думав) та переговорів або полємік [redacted] послами чи другими партиями без розумних статей в „Народі“ обговорюючих те все [redacted] принціпіального боку. Треба одного [redacted] другого. Комітет стало тим займаючий ся [redacted] складаючий ся з 5[ти] голов чей же щось видумає [redacted] в однім и другім ділі, [redacted] як він буде вів себе хоть троха [redacted] тактом, то все, що на провінциі знимаєсь, буде ся порядковало около него яко центра.

Залучений лист відошліт на адресу Д[окто]р Михайло Дорундяк конципі[єнт] адвок[ат], Городенка.

Ваш Яросевич

Киданче*, 16/8 1891 [р.]

Високо-Поважаний Добродію!**

Зачинаючи сей лист писати мушу насамперед Вас перепросити за то щом так довго задержав ся вітповісти на Ваше письмо [redacted] 17/7, котре я дістав 27/7. Дуже утішив ся я тим що Ви мені написали що будете у Коломиї коло 30ᵐᵒ/7 і я хотів конечно з Вами зійтися і дещо поговорити та не позволяла на то косовиця, котра придержалась так до пізна, що годі було від неї відорватись, а друге і то головніще що я не знав [redacted] певно коли Ви будете у Коломиї так як Ви написали лиш що „коло 30“ отже виходило з того що Ви самі були ще не певні, [redacted] трете знов що [redacted] не міг знати ци Ви будучи у Коломиї, матимете час зо мною говорити. З тих отже причин я не міг бути у Коломиї. Той вітписувати Вам вірьте не було часу, на поли при роботі змеркне ся, нім прийду до дому зробится цілком пізно, що лігав би і без вечері а не то щоби ще хотілося писати. В неділю прийшовши [redacted] церкви відпічни треба іти до „Спілки“ бо будут спілники мариковати. Мені самому було досадно за таку мою роботу. Тож нині замикнути ся у стодолу, пробую писати Вам де-що [redacted] поведенції Киданецкої. Ви будучи у Коломиї [redacted] великодні свята доста того наслухали ся. Але понеже тая історія тягне ся дальше, то мусит ся єї призначовати так як є. Коротенькій Ваш побут с[ього] р[оку] у нас приніс нам від попа доповненє титулу до єретиків аріян бунтівників радикалів прибав[ив] ще нам титул „фарисеїв“ та „садукеїв“, котрі ходят лиш того до церкви аби люде виділи, [redacted] науку обертают та накручуют по-свому. І якаж то наука? Ви читали у Хліборобі що у нас голосилося у церкві що через радикалів грім ударив у Корнецку церков, [redacted] 2/8 розказав піп на казаню що давно ще зза Унії [redacted] гріхи і бунт народа [redacted] було дощу півчварта року. Так і тепер за то що люде бунтуются против свої старшини упала ржа на кукурудзи, мандибурка гниє громи убивают людей палят їх добутки. Або каже озмім сей непоказний случай у Ілинцях, там каже заслабла дівка на якусь то слабість (він казав але я уже забув) [redacted] тій слабости здаєся що людина умре, [redacted] она не умирає лиш так зслабне що здаєся бути мертвою. Коби ви були учені абисте читали ґазети Ви би чули що такі случаї случаются [redacted] дужето й рідко. Але Ви темні нічого не знаєте, то й як учули що там дівка умерла і воскресла то уже ні за що не говорят лиш заню і їздят до неї і питают єї що там чула на тім світі і виділа (у нас говорят що і він їздив до неї [redacted] она єму казала щоби лишив ся пустих теперішних своїх думок і перебрався на інчу парафію, то буде ще добре стояти. Може за се він на ню і злий хто знає). Люде — говорив дальше — [redacted] дежто може бути аби она була [redacted] тім світі і назад вернула ся деж то може бути аби Бог з простою дівкою говорив. Коби [redacted] яков паньсков або попівсков, то она плите небилиці [redacted] ви темні вірите: / Порівнайте до сего то що апостол Павло писав до кор. друге посланіє глава 12 стих 2—4, що знав одного чоловіка що був підхоплений до третого неба [redacted] друго що був підхоплений до раю/ та зараз Вам стане видко як піп кинув каменем на св. Павла. Але мені дивно що ржа паде на кукурудзи і мандибурка гниє і у толєрантних і у самісінького попа, [redacted] доці кождому однако докучували видко що ржа,

* Нині село Киданці Збаразького р-ну Тернопільської обл.

** Лист, доданий до листа Р. Яросевича, належить І. Андрусякові.

гнитє, дощі, громи, гради, і т[аке] і[нше] не знают ні радикалів ні клерикалів, ні инчих алів, але повстают для того що є до того обставини і розвиваются цілком [redacted] сліпо, а нас лиш дурат що се [redacted] надгороду або за гріхи. Мені дальше дивно чом[у] би Бог не міг говорити [redacted] простою дівкою, і що попови се [redacted] встидно говорити коли інчим разом говорит що Христос народився з простої дівки [redacted] простими бідними р[и]баками товаришував [redacted] против но богатих наказував у[коряв] і т[ак] д[алі] і скажіт мені як же такі науці сліпо вірити і до сего не приложити свої думки. Такі казаня мусят будити сумніви підозріня у кождого чоловіка яко тако мислячого. Ми отже [redacted] маємо резону церкві сліпо вірити і пристрастно єї держати ся, а користи не богато бисьмо осягнули єї зневажаючи, воліємо [redacted] лишити попам і розумови свого, кождому чоловікови, так як Ви кажете, але лиш о стілько се буде можливо. Добре що [redacted] на великдень трохи порозуміли ся. — Признаюсь що до того часу я не [redacted] Ваших поглядів на релігію/ і [redacted] мушу сказати що Ви нас мало знаєте. Коли радите [redacted] стеречися антирелігійних демонстрацій Вашого погляду [redacted] Бога релігію і т[аке] і[нше]. аби ясно [redacted] сказав і при наших найбілших радикалах, для того щоби не дістати нагану, я [redacted] маю найменчого інтересу се їм представляти і доказувати до того я зрештою і за слабий. Признаюся що [redacted] дуже мало проводжу радикалами, [redacted] лиш разом з ними тримаю, [redacted] крапельки води у ріці перечити їм не потребую бо виджу що мают слушність, [redacted] ділитись від них нема чого. Хіба бим хотів сховати ся у шкаралупку, до сего я не здібний і Ви сего би не хотіли, пристати до клерикалів не можу для того що они лише через то клерикалами що не хотят школи видіти у нас і нас лиш через то охрестили радикалами, що ми хочемо школи читальні і просвіти. А знов тяжко забобон вікоренювати не зачипивши церкви [redacted] з сего уже і готово, антирелігійна демонстрація. Нагадайте лиш той хліб*, що держит ся на плечах, то побачите як то противне і святощі церковні заховувати і забобони викореняти. Бо через що ми загризли ся [redacted] попом, як [redacted] через то що треба було попови трохи панірувати людей [redacted] [redacted] двора і свого черева, попови треба було читальню підтримовати, [redacted] читальниками радитися і їм по трохи попускати, особливо у відправах в нашій церкві, не сердитися [redacted] нас [redacted] то що було мало „Петрівщини" і через то після Петра шість неділь у нас не правити служби, [redacted] через ласку панську, не привертати людей до читальні, бо через читальню станут тверезіші [redacted] то відобє ся [redacted] панькській кишени. А піп робив так нерімною аби і пан [...]** і люде, [redacted] се не можливе двом богам служити. Ми зачали ся свого домагати, ну і війшла суперечка, меже нами котра не зараз утихомирится. Загиривши нам статут читальні не скликував зборів [...]*** аби ми могли собі вібрати голову і виділ і своє далі провадити. Відвертав від нас людей гадав що [redacted] упадемо. А ми таки дихаємо і піддавати ся [redacted] гадаєм. Ми маємо у нашім селі чотири члени Просвіти [redacted] мешканців у нас коло 800,

---

* З тим „хлібом" відбуває ся осібна церемонія при шлюбі и [redacted] то платит ся осібно [90] кр. чого сей опираючи ся на требник [redacted] схотів робити. Він відступив також від весільних звичаїв и зараз по шлюбі пішов з жінков в поле робити. (*Примітка Р. Яросевича*).

** Одне слово [redacted] прочитано.

*** Піп був головов читальні [redacted] [redacted] такий [redacted] [redacted] лише право [redacted] збори, чого він [redacted] робив, щоби в той спосіб довести читальню до упадку.

Автор листу кінчив 2 кляси [redacted] сільскі школі — пише до свого брата Д[октора] Дорундяка. Таких мужиків у [redacted] всего 2—3, а другі багато менче тямучі. (*Примітка Р. Яросевича*).

значит на тисячу припадалоби 5 членів, се не богато але поступ є. Подумайте як би так було всюда меже Русинами, то на три міліони Русинів мала би „Просвіта“ 15 тисяч членів, [redacted] ци має тілько шкода і говорити. З сего видко що ми не послідні хоть і не перші меже русинами. Кажут що десь був у Пістини Д[окто]р Кость Левіцкій і допитував ся за Киданче, видно що нами ся інтересуют більші круги. Мені признався недавно Петра Дмитрового парубчак, що єго торік уговорювали церковники аби він мене відси перетягнув на свою сторону, [redacted] відтак до церковщини. Але він їм сказав що мене ніхто не підробит. Тогди они казали єму аби він до них пристав а они би заложили читальню другу проти нашої. Він каже що нераз хотів мене радити ся ци приставати до них на службу але отачав ся. Я єму вітповів що шкода що мені сего не сказав, я був би нічо не мав протів того плану. Воліли би сидіти у свої читальни як у корчмі, [redacted] сего року при сповіди він казав попови аби заложили другу читальню [redacted] ніж єму сказав. Та ми би заложували, най они заложуют, [redacted] ми ту уже маємо відобрати. Та якось не можут ся ще зважити відбирати у нас. Якось оногди здибає ся той парубчак з сопівским професором, а професор єго питає: а що там Андрусяк ти радикал таже радикаль добре, каже професор, от і [redacted] иноді чим ся потішити. Ми би нічо не бажали тепер від попа як того аби він нам дав покі[й], та нас не дражнив своїми казанями, а що єго нема у читални то нам ще і поручніще, бо не маємо свої цензури домашної так [як] у Сопові, сам дістали від нас З. Ч. Хлібороба і читали собі у читални се так осердило дяка що хотів бідного подерти, але на него скричали не руш, і тим оборонили бідного Хлібороба від погибели. А у нас того нема ми вільні хоть бідні козаки. Хотіли читальню розвалити, ми самі покинули. Книжки забрали до спілки [redacted] титул най собі берут, алеж бо що коли піп боїтся що аби і яка читальня то все такі там ся чогось дочитают, а се єму не по нутру. Ваше пророцтво сповнилося що до попа і спілки[82]. Скликуючи перші збори ми попа не просили, але то найбільше через то що в него у той час умерла жінка то єму було не до зборів. На зборах був Корчиньскій[83] Гарасимовичь Голейчук[84] оба Печер[скі] і хор коломийскій. Збори відбули ся велично, головою вібрали Іосипа Твердовича, заступником Ткачука Гната, секр[етарем] мене, бібл[іотекарем] Іосипа Іурчихі Федришиної, касіром Илька Василя Юрчикового, [redacted] до шпихліра Федра Івана і Прокопа Ткачука. Членів вписалося 32, вкладки позложували всі на рік 50 к[опійок] і першого року оден зр. і [Г]ілетку Кукурудзів. Членів вписалось 32 [redacted] се значит що ми слабі ще але прирівнавши до сопівскої читальні то показуєсь що ми не слабші від них, там є до 500 нумера, а членів є у читални 70, а у нас до 180, [redacted] членів 32. Треба мати на увазі що там і піп і професор і [дяк] і братство прихильні, [redacted] нам противні [redacted] се має також великій вплив на число членів. Нині тиждень (9/8) заложили спілку, у Княждворі членів на 700 нумерів є 60 отже протів нас богато менче. Ми двигаємо ся хоть поволи але такі не спимо. Треба Вам сказати що квіти на [худбу] у нас зачав писати Гриць по руски, а і до суду деякі поданя пишут ся по руски. Гриць трохи був осердив ся що єго не вибрали головою спілки, але єму прочитали лєкцію Ткачуки і Илько Гавришів і успокоївся. Клерикали здалека трималися від нас при зборах, [лиш] прислали свого відпоручника [redacted] особі Андрія Грицишиного ци дійстно він був їх відпоручником [redacted] се не присягнувбим, але другої днини ідучи [redacted] церкви їм розказував справозданє, [redacted] дома казав що там (у спілці) нема і одного ґазди. Щож тяжко святих набрати. Коли они вже померли, [redacted] сучасні люде

ніколи не суть святими і за таких признані від загалу. Як Ви казали критиковати легко але самому щось зробити то [redacted] штука.

Громада наша роздвоєна, і напевно сказати не мож хто дужшій, ради — ци — кліри- кали сили рівно важатся, „Підсіданя" ради громадскої бувают бурні, рада шкільна окружна заперечила тому аби орґанізовати школу у Киданчи. Та інспектор казав аби шукати хати і учителя [redacted] він сам діти відлучит від школи Сопівскої та най каже мене позивают. Ми подали проти ухвали ради окружної до Краєвої ради шкільної протест і заявленє щодо Сопова діти не пішлемо і гроші ніякі не дамо, після ради испекто[ральних] коломийскіх радикалів, що з того війде побачимо.

Федір і Дмитро суть членами спілки. Дмитро хорує, но тай я і Василь спільниками. З ґрунтом під школу згодженим ще нема кінця, [redacted] якби школа не була у нас з'орґанізована то ґрунт думают купити спілно [redacted] „Спілку". Спадкоємцям суд роки уповнив. Написав я Вам тут богато дрібниць, котрі Вас будут може нудити, але не гнівайтеся за то, чим хата богата тим і рада щом умів то написав. Оно би краще поговорити було бо то щоби віговорив на папір не мож віслати, але щож коли треба і паперам послужити ся, [redacted] може коли поговоримо. Поздоровляю Вас сердечно і прошу щоби сте ся не гнівали [redacted] мене [redacted] моє лінивство що до відповіди.

Іван [Андрусяк].

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 125—127 зв., 121—124 зв. Автографи.

№ 27

20. IX. [18]91 [р.]

Шановний Земляче!

Ваше письмо дістав я аж сегодня, бо [redacted] все ще в дорозі.

До Терлєцкого я написав долучуючи то, що Ви про него пишете и вказав єму [redacted] те, що пора вже [redacted] лагодитись робити, але справді робити. Як він ще й тепер не захоче, „so werde ich über ihn den Stab brechen" — тоді він назавше „руіна", як Франко за него каже.

У Коломиї відбула ся передвічева нарада мужицка, на котрі [redacted] був. Вами проєктованих справ [redacted] мож поставити під обради через те, що віче збере ся аж по синоді.

Мужики, котрих я бачив, дуже мені ся подобали найбільше тим, що они [redacted] крикуни [redacted] розважно думаючі люде. Проєкт є поставити під обради:

1) громадску уставу, що [redacted] бути внесена в соймі [redacted] запротестувати проти неї.

2) орґанізацию церковних брацтв [redacted] еманципацию их від своєволі попів

3) загальне голосованє

4) промислово-торговельні организациї

Нова буде при тім процедура, бо референтами поодиноких справ будут самі мужики. Сего місяця буде ще одна передвічева нарада, на котрі референти будут вже мати свої реферати, щоби мож их поправити, а опісьля відбуде ся віче аж по скликаню віденьского парляменту тому, що [redacted] часі засіданя парляменту власти провінциональні богато смирніщі. Наради вели ся супокійно и розумно. Я старав ся пояснити, [redacted] то сила робітників у тім, що они орґанізуют ся по всім сьвіті [redacted] що й мужики

повинни так само робити лишаючи при тім такі речі, як национальність и релігія зовсім на боці. Нароком казав я, що сам у ничо не вірую, щоби переконати ся, чи правда, що мужики за те гніваютъ ся? Они мене и розуміли и зовсім не гнівались.

Та найбільше заінтересованя було, як один з них порушив, що кривда мужикам через те, що им не дозволяют мочити ко[нопель], (санітарний и рибацкий закон) — а однакож закон має свою рацию.

Статю, про котру пишете допевно Вам зладжу — лиш наперед напишіт, де онаби мала бути печатана, щоби я знав, як писати?

Вашу статю в „Хліборобі" читав. Тим, [redacted] ким [redacted] про [redacted] говорив она не подобалась з першу, та коли я [redacted] росказав Ваш плян, признавали, що и плян розумний [redacted] що дав би ся перевести. Я [redacted] Вами зовсім годжуся. Що до самого стилю [redacted] добору справ мав би я дещо сказати, та не маю під рукою статі. У себе дома дав я ту статю мужикам, то й роспитаю, як она им ся подобала?

З Герасимовичом придумаєм спосіб щоби статі продовжати. Процес не варт провадити, бо не вдаст ся.

Бувайте здорові!
Ваш Яросевич.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 128—129 зв. Автограф.

№ 28

7. XI. 1891 [р.]
В Кракові ul[ica] Tomasza, 2

Шановний Земляче!

Хлопоти особисті и заходи коло вечерниць Шевченка не давали мені борше до Вас написати.

Хотілось би мені подати Вам дещо з того, що я бачив [redacted] Кієві и Одессі. Приходит се мені доволі трудно, бо [redacted] грубшого там все однаково [redacted] я Вам то передав вже торік устно, а тонкости не так легко замітити...

Найголовніще враженє и найсильніще зробили на мене Ваші прихильники и приятелі особливо Ков[алевський][85] и Гал[ін][86]. Ваше хворанє прибило их так сильно, що поза тим их сумованєм про ничо майже більше и не говорилось. Я Вам вже передав, що К[овалевський] казав Вам написати, щоби Ви удались зараз до него, наколи Вам особисто потрібно буде грошей. Далі просит він Вас, щобисте дали ся зняти у якого доброго фотогрифа на суму 60 карб[ованців] [redacted] 12 образків [redacted] переслали их Павликови звідки він их забере и куди пришле гроші. На жаль я не міг подавати бюлетинів про Ваше здоровя, [redacted] цілі дорозі мене зі всіх боків найбільше об тім запитували и старі и молоді...

В Кієві кромі згаданих бачив я ще родину Арабажіна, котрий тепер [redacted] Петербурзі вчителем Лисенка и студентів. З тими я й говорив и бачив на коротко Тригубова[87] и Науменка[88], котрі зі мною не радо говорили впевняючи мене, що жандарми так пильно мною інтересуют ся, що им [redacted] легко зі мною говорити. Мене зовсім певно сьлідила улична поліция, [redacted] що до жандармів, то Антонович переказував мені, щоби я не їхав, бо торік

по моїм виїзді жандарми допитували, чого я приїздив? [redacted] Кониський[89] казав на другий день по моїм приїзді Тригубову, буцім жандарм питав єго, чого я заходив до Галіна? Не розбереш, що оно таке? Певно, що хтось набрехав, але чи з переляку, чи нароком, бо моє їзджене може декому бути не наруку — годі знати. До того там люде [redacted] собою так на ножах, що навіть підозрівают себе взаімно о стосунки [redacted] жандармами! Мені осталось лиш бути гордим на своє австрійске підданьство и виіхати скорше, щоби [redacted] жандарми але свої земляки [redacted] прогнали мене часом...

Ант[онович] справді багато втратив на повазі у загалу. Та тільки більше вже [redacted] втратит и певне доста ще велике значінє буде мав и дальше, бо він держит ся особистими стосунками удержуваними [redacted] таким спритом, що й не думати переказати то, що він не знати як [redacted] де наговорит. Ков[алевський] іздит и ходит з комплєтом „Народа" и всіх невіруючих заставляє так довго читати, поки [redacted] увірят. Ваше письмо писане до мене про Ант[оновича] [redacted] заслане мною [redacted] Одессу — замяв наконец [redacted] знати чому Галин и [redacted] Кіян нихто більше го не бачив. Днинов перед моим приїздом збирались у Галіна Ант[онович] Андрієвский[90] Ковал[евський] Окуневский. Була розмова о „Народі" Ант[онович] сказав: „Поки „Н[арод]" кокєтує [redacted] москвофілами, я буду старав всіма силами єму шкодити", на що Г[алін] замітив, що він вважає А[нтоновича]а за чоловіка науки [redacted] дуже дивуєсь, як може він яко такий погодити симпатиї (ним висказувані) до провідних думок партиї [redacted] особисте воруговане — „Чому не напишете статі [redacted] критикою, а поступаєте так, як перший ліпший аґітатор"? питав він Ант[онович]а. Тоді Ант[онович] сказав, що най они покинут політику, котрої они не розуміют а най видают книжки, то [redacted] я гроші дам. Тут [redacted] Ков[алевський] взяв го за слово при сьвідках и обіцяв на єго гроші видати Кенана [redacted] переводі. Якби мож людям вірити на слово [redacted] не підозрівати их, що они лиш передомною такі на словах прихильні партиї, то виходилоб, що кромі Кониського [redacted] Вовка[91] ніхто більше [redacted] знаних Громадян [redacted] похваляє „угоди" [redacted] А[нтонович]а. З Павлика недовольні (слова в однім Вашім письмі не вірні, будьтоби вразі уступленя єго з комітету чи редакциї „буде смятеніє умов в Россиї") — [redacted] знаю на чім опираючись покладают они надію на Терлецкого и допитовали, коли він начне в партиї робити? На тепер обіцяли Павликови 500 р[ублів] на сьлідуючий рік — Франкови доплатити до 500 р[ублів] за минувший рік [redacted] посилати по змозі гроші комітетови до єго розпорядимости.

В Одессі був я [redacted] двох зборах „старих" [redacted] однім „молодих" (студентів [redacted] дівчат). „Старі" стару пісоньку поют. Я розгорячив ся и в спорі з ними, чому они на звісну статю „Украінолюбцям в Россиі на увагу"[92] — не скажут сяк або так"? — коли показалось, що кромі Комарова[93] ніхто з [redacted] ні „Народа" взагалі ні статі не читав — наговорив [redacted] грубостей прямо компромітуючих мене як Європейця. Та они показались віжливими земляками для гостя [redacted] говорили зі мною дальше, хоть доволі гостро.

В кілька днів надїхав Окуневский. Я попросив єго розказати позакулісові справи клюбу соймового. То зробило таке враженє, що Комаров висказав ся, що сьлідує партию „радикальну" попирати [redacted] рівні з „народовсков", а Смоленьский[94] обовязав ся на найблисших официяльних зборах „Громади" поставити діло грошевої підмоги для „Народа". Антоновичу по єго повороті з заграниці прийшлось [redacted] Одессі доволі круто, бо найшов ся студент, що списав єго росказ и казав єму [redacted] другий день доказувати „по

пунктам", при чім він половину мусів відкликати, [redacted] з студентом довгий час нихто не хотів здоровитись. Молодіж в Одессі дуже молода и малоначитана — палка — горяча в спорах а деякі [redacted] неї фанатичні прихильники партиі. Вговорились ми з собою, що кружок буде себе вести осторожно — повитинає значки з книжок кружкової бібліотеки — знищит катальоґ кружкової библіотеки — перестане переписуватись з другими кружками (була одна ревізия в Москві, при котрі переписка така попалась жандармам — та они лишили діло без посьлідствій) и кождий член кружка запренумеруе „Народ". Вийшла між нами думка, що колиб бережно вести діло, то можнаб поволи розсіяти такі кружки по всій Україні (в Полтавщині, и Чернигівщині мают бути кружки). До Семиренка[95] [redacted] міг я дібратись. Мені ніхто [redacted] міг дати рекомендациі до него, [redacted] всі казали, що він чоловік не любячий, щоби єго тревожили. Я й сего року тоі думки, що торік, що [redacted] кружків молодежі може вирости на Украіні поступове украіньство.

В Кієві кружок розбив ся, бо 7 членів кружка розійшлось [redacted] службу по цілі Росиї, але лишилось все ще кількох — між ними двох справді розумних людей.

Знаю, що Ви невдоволені [redacted] змін в партиі и ухвал зізду. На Украіні дивились на то симпатично. Терл[ецький] сам не вступив, але дав [redacted] своє місце Калітовского, дуже симпатичного, працёвитого и розумного чоловіка — а через те и сам посередно втягнений [redacted] справи партиі. Я сам не рад [redacted] комітету, бо Сельский[96] и Шухевич відносят ся до всего апатично.

На Павлика я знов лихий. На відізднім казали мені написати статю, котра була печатана. П[авл]ик додав лиш одно слово „поступовців" побіч „москвофілів" — [redacted] чого вийшло, що „Г[алицкая] Русь"[97] орган поступовців. „Дѣло" дало мені за те лекцию льоґіки, [redacted] я мушу мовчати, бож [redacted] заперечу того, що чорно на білім випечатане [redacted] часі мої дороги.

„Громада" тутейша покористувалась переїздом Мишуги и тому устроіли вечерниці Шевченка вже тепер.

Бувайте здорові!
Ваш Яросевич.

[P. S.] Як Ваше здоровя?

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 130—133 зв. Автограф.

№ 29

у Львові 16/XI [18]91 [р.]

Шановний Земляче!

Пишу на скорі, щоби Вас хоть о дечім повідомити, що у нас ся діє, бо [redacted] серед навали дрібних занять не маєм часу на писаня.

Зізд порішив лишити редакцию [redacted] руках Павлика [redacted] тим, що комітет має право [redacted] обовязок через свого делеґата котрим вибрано Франка порозуміватись з ним. „Народ" має бути редаґований по сталим рубрикам: Політика краєва и загранична
2) Справи економічно-сусп[ільні]
3) Полеміки й дописи
4) Наука штука 5) Критика літературна и Бібліоґрафія

6) Жіноча справа. Другі ухвали малозначучі.

Радісний обяв, що „марксісти“ заховувались так, щоби не дати нічим причини до ослабленя єдности в партиі. Вибрано осібну комісию, котра має на сьлідуючий зізд прилагодити и зредаґовати нову проґраму. До комітету вибрано: Франка Терлецкого Сельского Ганкевича[98] и Шухевича. Вчера було перше засіданє, на котре перший раз прийшов Терлецкий до Павлика. Та Терл[ецький] а за ним Шухевич заявили, що не приймают вибору. Мені Терлецкий сказав: „Кленусь Вам, що по зробленю докторату сам до Вас прийду, а тепер прошу Вас о урльоп и обіцяю приватно робити для партиї“. [Та] вчера не постарав ся вдержати Шухевича. Комітет має право сам ся доповнити. На зізді була Кобриньска и просила о утворенє в „Народі“ рубрики „Жіноча справа“.

Я іду до Кієва.

Бувайте здорові!
Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 134—135 зв. Автограф.

№ 30

31/XII 1891 [р.]
Kraków, Tomasz-gasse, 2

Шановний Земляче!

Ваше письмо найбільше тим мене врадовало, що тепер бодай знаю певно, що до Вас мож писати — а то як Ви так довго нікому з нас не відписовали, то приходилось думати, чи може Вам через хворобу зовсім не хоче ся обертати уваги на кореспонденцию... От я післав се письмо своим тутейшим товаришом до Кієва. Галін як медик прочитавши єго буде міг всім добре росказати про Ваш стан. Мені здає ся, що коли за так довгий час хороба не то не поступила, а може й поліпшенє прийшло, то хиба даст ся тягнути довгий час. Єж описані припадки, що й поверх 20 літ мож жити з аневрізмов. Тільки не знаю, що Вам та велика сила йоду помагає? А як при тім загальний стан сил? Чи похудлисьте? Не малиб Ви відваги попробувати ліченя ґальванічною струєю? То так: вбиваєсь галу в аневрізму и пускаєсь гальванічну струю, щоби від того кров скипілась, то она в дальших перемінах повинна заповнювати яму аневрізми и робити грубшими стіни аорти. Пишут, що роблено італійскими лікарями кількадесять проб и в 3/4 припадків були значні поправи або виліченя. При тім не було злих насьлідків, хоть теоретично така курация здає ся бути небеспечнов.

З Одесси пишут мені, що „Громада“ порішила 100 р[ублів] для „Кієв[ской] Стар[ини]“[99] а для „Н[арод]а“ ничо. Тамошний кружок молодежи мав збільшати о двох чоловік и є надія, що з „Громади“ старих відділят ся радикали в осібну ґрупу. Про молодіж тамошну я Вам докладного ничо не годен сказати. Пізнав я з них 7—8 ба більше 10—12 студентів и дівчат, та говорив з ними мало. Их сходини мают характер: „для самообразованя в українофільстві и радикалізмі“ — при чім дуже багато фільозофуют, а

иноді пессимісти берут ся боронити тези, що так „як [redacted] не [redacted] силі ничо великого ні для України ні для радикалізму зробити, то наш кружок на ничо не здав ся“. Инчі знов ентузиасти загорілі [redacted] через кружок занедбують всі другі занятя. Пише мені один з них, що дістав письмо від Кистяковского, з котрого виходит, що в Дерпті є найбільший и найповажніщий кружок на всю Россию! — се именно оден з ентузиастів — то може й пересадив. Він має [redacted] сьвята зіхатись в Кієві з Арабажіном; [redacted] писав єму, щоби постарав ся для Вас о докладну реляцию з всего, об чім дізнаєсь. Може и мій товариш их подибає и привезе вісти? Про московский кружок, про котрий мене питаєте, я Вам ничо не писав [redacted] ничо не знаю.

За себе [redacted] своих товаришів мало Вам могу сказати, бо я тепер жию „під землею“ — як я кажу то є [redacted] шпиталях по 10 годин щоднини и серед того не бачу сьвіта. Організация партийна у нас відповідно до ухвали зізду відділилась від тов[ариства] „Ак[адемічна] Громада“ и зорґанізована яко осібна „ґрупа“ партиі, з чого може вийти той хосен для партиі, що буде до 20 примірників „Н[арод]а“ запренумерованих. З Поляками у нас майже ніяких зносин нема, через що вечерниці Шевч[енка] були безбарвні. Давні „Ognisk-овці“ пішли [redacted] социалізм и тепер солідаризуют ся [redacted] Przedświtom[100] [redacted] котрім Дашиньский зганьбив мене по вуличному за відзив мій о робітницкі партиі, и на Вас так накидаєсь.

Що дієсь в центральнім комітеті? — не знаю. Відозва недавно видана не подобаєсь мені; надто она вже „льояльна“... а впрочім и я чувствую нерви централів, бо приходит ми ся діставати від них то грубі лайки, то нарікання передомною одного [redacted] другого. Може то вже так мусит бути [redacted] центрі? Хто єго знає! Будьте добрі прислати мені мої документи, що я Вам давно післав, [redacted] десь в Ваші міністериі просьвіти. Почта буде багато коштувати, та може Вам потрібно якої книжки з відси? — то напишіт, та я Вам знов купю. Напишіт в Женеву, щоби мені вислали 2 комплєти всіх видань, бо ті вже пішли на Україну, [redacted] небавом знов буде треба.

Ваш Яросевич.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 136—137 зв. Автограф.

№ 31*

Краків, 27/3 [18]92 [р.]

Шановний Земляче!

Отсе письмо писане одною дівчиною з Одесси [redacted] відповідь на Ваше письмо, котре там посилав П[авли]к. Тяжко все порозуміти, об чім в нім бесіда — перш всёго — о якім „протесті“? То, що [redacted] нім говорит ся о компанії — каже Сінявский (Хома Ск.)[101] о котрім я вже Вам писав. Компанію ту бачив я посьлідний раз зимою с[ього] р[оку]. Мене покликав був Arbeitgeber [redacted] збори, як сьвідка проти якомусь крут[я]рству, котре єму закидовали. Та на вступі поставив Комаров до мене жаданє, щоби я обовязав ся словом чести держати в тайні особливо перед Драгомановим все, об чім там буде говоритись. На то я сказав, що у сьвіті так водит ся, що або

* До листа додано лист нареченої Р. Яросевича до М. Драгоманова (арк. 138 зв., 139—139 зв).

цілі збори обовязуют ся до тайни обрад, або ніхто. Тому я до того [redacted] обовязуюсь и радше піду собі [redacted] зборів. Пісьля того начали вже они мене вдержувати, та я пішов.

От и того доволі для характеристики Комарова, а Смоленьский чоловік зовсім без волі: обіцяв Arb[eitgebero]ви перед зборами цілу фіру, [redacted] вітак [redacted] ничим не постояв. Arb[eitgebe]r казав Вам передати, що той панок, що обіцьовав 10 000 програв процес и ничо не даст. Літом хоче Arb[eitgebe]r йіхати до Вас.

Я Вам [redacted] писав так довго, бо не давали особисті клопоти. Між инчим збирав ся женити [redacted] тою ж дівчиною, що се письмо пише и от через неділю йіду в Одессу [redacted] свій шлюб, що буде 28го лат. Апріля. (ул[ица] Канатна домъ Мелихова квартира 12). Якби Вам що треба, пишіт хоть там, а хоть ще сюда. ul[ica] Jabłonowskich 14. Книжки [redacted] Женеви прийшли, та поліция сконфіскувала. Я процесую.

Здорові були!
Яросевич.

7/3 [18]92 г.

Високоповажний Добродій!

Ваш лист, що просили повернути, пересылаю. [З] поводу цьего листа [redacted] просив переказати Д. Хома Ск. от що: „лист не наспів [redacted] той день, що повинен був бы надійти. Сам М. Уманець[102] сказав, що [redacted] має чого на его відповісти, що нема жадноі ради за для маніфістаціи бо цілком завдоволенный політикою; проти [redacted] м[осквo]філів [redacted] дорогою душею хоч десять. Зовсім мало надії, щоб вийшов якій протест від всієї комп[анії]. До того [redacted] всі мают побачитися тількі після 20го коли про се можно буде прилюдно здийняти мову. Коли б і вийшло що, цього трудно сподіватися, буде [redacted] і пізно. Але загадуючі уперед що буде, на сей раз треба сказати, що свого призначеня лист [redacted] зробив. Та й взагалі mortui animi—mortui sententiae. Я вже [redacted] зараз після віча через неділю вислав протест; дуже радий, що моя думка не була фальшівою. З того [redacted] що [redacted] мені відповіді [redacted] „Н[ароді]“ бачу що тут щось непевне. Через день-два поновлю попередній протест і попросю видруковати щей останній. Ваша відповідь [redacted] экономичного боку трохі не до речі. Врешті Ви мого листа справді не зрозуміли, розмову про це залишим до другого разу. Тепер [redacted] богато і дуже богато справ, про котрі [redacted] слід попереду змовитися. Певне [redacted] про прінціпи але про медicamenta.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 138—139 зв. Автографи.

№ 32

4/5 [18]92 [р.]

Невестюка[103] йідучого з книжками арештовали росийскі власти, через те Ви решти грошей (100 зл[отих] я Вам недавно вислав) [redacted] получите.

Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 140. Автограф.

№ 33

16/V [18]92 [р.]
Краків, ul[ica] Jabłonowskich, 14

Шановний Земляче!

Перед двома неділями вислав я Вам 300 рублів від Arb[eit]g[ebera] [redacted] франках по тогдашному курсу через Софійский національний банк. На всякий случай подайте мені звісточку, чи одібрали гроші?

З Одесси найважніщоі речі для Вас — відповіди від Смоляньского я Вам не привіз, хоть [redacted] заходив ся коло того, щоби єго до відповіди спонукати. От я Вам напишу, що знаю про него, [redacted] Ви вже Собі розбирайте, чи мож було заставити єго писати, чи ні? Перш всёго єго не легко побачити, бо він [redacted] раного ранку до пізноі ночи бігає по уроках и тільки [redacted] одну неділю буває дома до полудня. Тому я з першу подав виписки з Вашого листу через єго сусіду до него — та вже аж через кілька днів переказав він мені, що [redacted] буде відповідати — але не казав чому? Вітак приїхав Ковалевский [redacted] бачив єго [redacted] говорив з [redacted] таки про Ваш лист, та коли [redacted] єго питав, чому См[олянський] [redacted] хоче відповідати — він махнув рукою [redacted] росказав мені таке: „Ще зимою прохав я єго передати одному своєму знакомому российский „Додаток" до „Нар[од]а", на що я взяв у него гроші [redacted] знов мав получити. Тепер прийізжаю, [redacted] той каже, що ніякого „додатка" не бачив — [redacted] до См[олянського] — забув! Каже и не дав єму — [redacted] той відказав ся дальше давати гроші...

Знов через кілька днів чую, що у См[олянськог]о буде вечер [redacted] память Костомарова. Мені тяжко було самому зайти [redacted] той вечер — та вітак я став роспитовати між молодежю проте, що там було? См[олянський] держав реферат у котрому між инчим розбирав Вашу „Вільну Спілку"[104], в котрі найшов одну фантазию — вітак перейшов [redacted] політ[ичні] партиі [redacted] Галичині и обернув ся до молодежі ставляючи йі в завданє лише культурну роботу и перестерігаючи ю перед якоюбудь иншою роботою як небеспечним ділом. (Не знаю детайлів єго бесіди, але головна думка була така, що входити [redacted] зносини [redacted] галицкими радикалами не сьлід). Тут [redacted] єму відповів студент, що молодіж ніяк не годна піти за єго радов и тут же и сказав на яких основаніях молодіж так думає — [redacted] См[олянський] вислухав того [redacted] ничо не відповідав. Коли проти тому висказови См[олянськог]о и старші начали роптати намовив я одного [redacted] них, щоби позвав у неділю См[олянськог]о до котрого нашого знакомого, де би можна було переговорити об тім, чому він так начинає говорити? См[олянський] справді прийшов на позаяк єго витянули з постелі [redacted] вечером він був випив и ми теж випили були, бо у нас обходили пращанє моєі жінки з єі подругами перед шлюбом, то навіть не прийшло до ніякоі розмови про те — я й бачив що нема що начинати [redacted] заспаними [redacted] сам не [redacted] силі був піднимати поважну розмову. Наконец ми розговорились [redacted] мому вже весілю, коли [redacted] и лишилась всего година часу від обіду до відходу пойізду, котрим я [redacted] відйіхати. Я висказав своє зачудованє, що він мав говорити на вечеру Кост[омаров]а (єго приятелі кажут, що він просто дав ся опанувати Комарову) таке, чого би навіть ніоден галицкий „Народовец" не посьмів прилюдно сказати. Він почасти складав [redacted] те, що єго бесіду зле мені передали, а почасти став мене переконувати, що я мало знаю Россію [redacted] не годен осудити, як

небеспечно молодежи займатись стосунками з гал[ицькими] „радикалами“. Я став доказувати, що тоті „стосунки“ зводят ся на одно розповсюднюванє деяких книг, а то в Россиі мусит бути можливе, коли факт фактом, що всі заграничні нецензурні книги люде в Россиі мают и читают. Вітак я дивував ся, чому він студентови, що проти него говорив, ничо не відповів? Коли прецінь він повинен був боронити своих тоді перший раз висказаних переконань, коли то справді єго переконаня, а то люде від него навіт не ждали чогось подібного. Я думав дальше, що він як чоловік, що став почасти авторітетом для молодежі бодай як історик повинен був все таки ясно показати, чому він зміняє думки? — бож то прецінь єму прийде ся взяти на Себе гріх, що він розчаровує молодіж — вздержує ю в єї стремлінях а робит се все може по однісенькому резону, що він сам не встояв ся и дав ся жизни заморозити... Тут він троха розсердив ся — начав дорікати людям, що они чоловіка раз робят авторітетом не знати за що — а другий раз так само без причини болотом обкидуют. Тоді я звернув на „Вільну Спілку“ и прохав єго ще раз подати свою думку об ті книжці. Не помню добре, що він казав — говорив впрочім туманно и дуже коротко — лишилось мені лише в памяти, буцім то в В[ільній] Сп[ілці] є лише початок и конец а в середині ничо — именно ничо об тім, що тепер треба робити, а не колись там „во время оно“ — Я спитав, чи читав він Ваші „Чудацкі думки“? и додав, що там як раз є дещо відносяче ся до тої „середини“. Він відказав, що ні. То й жаль думав я, що Ви не все читаєте а про все беретесь говорити. Тоді він з пересердя назвав Ваші Чудацкі „дурацкими“ и думав, що він не обязан все читати, що комусь там вздумаєсь написати — він історик, а як історик знає, що ничо нараз не діесь, бо в історії скоків нема и Россия по нічіі воли не перемінит ся, а буде переживати звільна конечну свою добу, в котрій тепер находит ся. Для него важне, що є українська „громада“ в Одессі и яка она не є, найби такі творились повсюду, щоби була не одна а кількасот хоть. Я думав, що проти тому нихто не виступає и кождий зрадіє, коли буде много „громад“ але все таки не менче важне діло, „які“ ті громади будут? (тут вийшла на верх хоть неясно теза Комарова, котрою він все воює, будьтоби „радикали“ напосілись сіяти незгоду и розбивати українські громади). Вітак я питав, чому він не хоче того всего написати? колиж и Ви єго о те просите — и всі цікаві будут прочитати єго думки и скажут також свої резони, що всеж вийде для добра громацкої думки. Та тут він начав україньску тужливу мельодию про те, що в него жизнь каторжна — що в него нема часу усім ся займати — що єму й опасно писати, а то єго покаралиб, якби дізнались и т[аке] и[нше]. Мені прийшлось обертати розмову так, щоби на своім весілю як мож дружно розстатись з чоловіком. А слухачі? — довольні були, що См[олянський] мовляв все ще свій чоловік и що то не правда, що він пішов у службу К[омаров]а — котрого всі ненавидят. Та в чім то лежало, що він „свій“ чоловік и які в них були надії, що він не стане Комаровим? — годі мені знати. У нас так поступают люде, котрі через те хочут доступити ордерів чи авансів... Скажіт мені, чому Ви у своих печатних писанях показуєте раз у раз Галичан як таких типічних вже лінюхів и недбалюх? Чим більше приглядаюсь Українцям, тим менче мені здає ся слушним розтягати проявлюванє ся „рутеньства“ лиш на оден бік кордону; по другім боці теж саме, а то тепер стає й ще гірше.

Ковалевский посилає Вам 300 р[ублів] через мене — давніще вже післав був 200 р[ублів] через мого товариша Невестюка. Я знаю, що перших

грошей Ви ще не дістали [redacted] вини многих людей, та они Вам будут прислані. Певно Вам тих грошей треба буде, коли будете виїзжати в Париж, то до того часу я Вам постараюсь, щоби гроші були вислані.

Через неділю повезе Невестюк книжки [redacted] Одессу, то можете через него написати, як би Вам треба було; присилайте лиш скоро лист до мене! Ковалевский переказує Вам: „Гроші, котрі я Вам переслав, дані ним самим наперед [redacted] рахунок тих грошей, котрі єго знакомі обіцяли дати. Як збере ся більше грошей, то він Вам перешле — тільки се непевно. (Бесіда о грошах на виїзд — на поворот з Парижа друге діло). Мала надія, щоби він міг з Вами особисто побачитись, бо єму не видадут пашпорта, але він когось від себе вишле головно на те, щоби обговорив [redacted] Вами грошеві діла на случай, якби Ви на рік мали покинути болгарску службу“. Постарайтесь подати докладні звістки, коли будете переїзжати через Відень? Подайте об тім звістку и нам [redacted] Краків ми би радо [redacted] Вами там побачились.

Давно вже [redacted] Вас просив переслати мені мої документи, що я колись Вам післав до Вашоі міністериі. Коли можете те зробити тепер, то дуже Вас прошу, бо они для мене потрібні.

Бувайте здорові!
Ваш Яросевич.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 141—146. Автограф.

№ 34

27/V [18]92 [р.]
Краків, ul[ica] Jabłonowskich Hᵖ14.

Шановний Земляче!

Ваше письмо обминулось мабудь [redacted] моим, котре я Вам недавно вислав. Не знаю, чи все я Вам написав, чого Ви надіялись и що Вам було треба? Та коли бесіда об украиньских кружках, то [redacted] Вам и сегодня ще дещо додам, наколи моя память ще переховала то, що я чув. Коли тямите, то зимою мало ся зіхати кількох молодих [redacted] Одесского и Кієвского кружків [redacted] Кієві. Я й писав тоді до знакомих, щоби Вам переслали реляцию з того зізду. Така реляция була виготовлена, та не відослана [redacted] страху; мені читали ю тепер в Одессі.

Ось она: Арабажин не приїздив [redacted] Петербурга, де постоянно живе. Про него чути, що він своих думок не зміняв, та не знати, чи він що тепер робит — и що робит —? чи [redacted] него є тепер яка компанія, чи ні? Єгож бувші товариші по кружку [redacted] Кієві перемінились під впливом польских кружків и пішли або бодай идут в социализм — чи як у нас кажут стают „марксістами“ — себто виводят [redacted] Маркса таку науку, що мовляв [redacted] мужиками [redacted] мож ніякого діла вести, а треба ждати, поки они не перейдут в пролетариїв. Тоті єго товариші живут тепер по більших городах північних [redacted] центрах. В Дорпаті [redacted] прихильники радикалізму теж давні члени кієвского кружка. В Кієві самім лишилось [redacted] давного кружка всего чоловік 2—4 — нових членів чомусь собі не підбирают, [redacted] нові радикальні кружки мают

завязуватись [illegible] Харкові и ще в котрихос[ь] двох городах, та не знаю допевно [illegible] котрих. У всіх их людей мало по кількох всего. В Одессі все є численний кружок в 15—20 членів; декотрі з них доволі розумні здают ся, та рефератів буває мало [illegible] з тих рефератів, що були, мало хто вдоволений. За те заводит ся там гарна библіотека. Кромі Одеского всі кружки удержуют блискі звязи [illegible] Поляками.

Посилаю Вам покищо 100 зл[отих] на рахунок тих 200 р[ублів] що Невестюк [illegible] у Arbe[itgebera].

Здоровлю Вас [illegible] жінкою!
Ваш Яросевич

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 147—148. Автограф.

№ 35

D[okto]r R. J. Rewisionsarzt
in Szczakowa Galizien

26/V 1894 [р.]

Шановний Земляче!

Павлик пише мені, що Ви запитовали мою адресу — от я Вам и подаю и рад буду дізнатись перш всёго про Ваше здоровля. Чи дістали лист від Одескої молодежи десь перед місяцем — я Вам переслав звідси и дописовав ся [illegible] тім листі. Мені ничо було Вам писати цілий той час, бо я зовсім відбив ся був від всего через те, що мені дуже тяжко приходилось жити: жінка й дитина хорі були — грошей не було а тут ще й екзамини треба було робити. И тепер ще я не розумію нашої ситуациі [illegible] може ще й не скоро порозумію, бо хто зна, чи не прийде ся довго ще жити далеко від своїх. Тепер тільки спроваджу свою жінку, котра посьлідне время жила у своїх в Одессі и надіюсь від неі дізнати дещо про тамошні стосунки.

Що до наших тутейших діл, то як кажу мало их тепер знаю але будь що будь я й тепер менче більше тих самих думок, що й давно, що конче треба витворювати якусь організацию партиі [illegible] формі груп чи як там, як давно пробовалось хоть и не вдачно [illegible] що на горі партиі конче треба когось покласти спосібного до житя, щоби людей розумів [illegible] люде єго, [illegible] Павлик [illegible] Франко ніколи [illegible] політиці до ничого [illegible] доведут, а Павлик [illegible] додатку ще й заморозит кожного своєв натуро[в] — ємуб сьлідовало в келії сидіти. Та впрочім радикалізм росте, хоть партия паде. Недавно бачив віденьску молодіж — все анемічний народ без житє не спосібний [illegible] комара чи муху задавити.

Здоровлю Вас [illegible] Ваших!
Ваш Яросевич.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 149—150 зв. Автограф.

№ 36

Щакова, 17/6 1894 [р.]

Шановний Земляче!

Пізно Вам відписую через те, що все время був хорий. З Відня прислали мені адресу для книжок и для чоловіка з Россиі: Jaroslaw Buraczyński Dr der Mediz. VII/3 Mentergasse 7.III St. Th. N 20 1/2 Є то чоловік, на котрого зовсім мож ся спустити, що він чужому у Відни у всім буде помічний и через літо не виіздит з Відня — тож кажіт до него обертатись. Про Ваші популярні писаня мож би говорити лиш тоді, якби мати змогу читати их з мужиками, та я вже два роки наших мужиків так як не бачив, бо бачив лиш тогід як холеричний лікар, а то було надто вже горяче время и прикре для них, щоб мож було говорити про спокійні речі. До того я не бував в одному селі довше 3—6 днів, то й не було часу добре з ними познакомитись. А як то все так буде? Лікарске занятє тим и погане, що приходит ся все лиш на часочок зближатись до людей тай ще й у таку хвилю, коли им одно лиш и на умі: „чи мож помочи хорому"? и зараз же треба гнатись у друге місце. А в мене непохитна воля писати популярні лікарскі книжки для народу и писати не инакше як обговоривши вперед все устно з мужиками, бо лиш так можна обійти помилки, які ми все робим через те, що пишем дуже вже „ученими" словами, як кажут мужики. Певно и у Ваших письмах такі помилки є, бо й Ви не говорите з мужиками. Та вказати их міг би лиш той, хто их з мужиками читав. Мені особливо „Про заздрих богів" дуже подобалось и хоть и тут є Ваш первородний гріх (або й не гріх) особливо в другі части писати самими вже фактами — самим зерном без полови, що робит а ще менче образованому читачеви не легким вдержати то зерно в памяти (за велика сила фактів мучит го) — то все таки наш ліпший мужик по моєму в силі порозуміти Вас. Одноб я Вам сказав: старайте ся, як наводите имена чужоязичі чи богів чи авторів добре их обмотати всякими поясненями, щоби простий чоловік мав час запізнати ся з тим именем, а то як єму вітак нараз прийде ся на одні стороні перечитати кілька таких [ч]ортячих имен котрих він в роду не чув, то він з поза них вже ничо не бачит. Чому [Я]ву не звете Єговов? Єгову мужик знає, а читаючи и про Яву мужик до кінця книжки не буде знав, що Ява-Єгова. „А Пандора підняла в Єпіметея кришку з амфори (великий глечик) котру Зевс же послав з нею, або перед нею в дім Єпіметея"... мужик коломийский зрозуміє: „підняла кришку-„okruszynę" и зараз же буде думав, що з хліба (кришка хліба) и зрозуміє, що „глечик", котрого слова у нас не уживаєсь — то хліб. А що тут разом тілько чужих имен, то він тільки й додумаєсь, що тут „Пандора з скринею" (далі) — то якась нечиста сила — чарівниця, що й сьлід би ще один хрест вимазати на воротах проти Пандори, коли є там вже хрести на відьми. За Павлика я все буду споритись. Мало вдержувати принципи, а треба их вдержувати так, щоби наперед не давати товаришам хитатись и не допускати вітак до таких явних шкандалів, що до публики доходит и факт, що принципи хитают ся и всякі печатні заяви Франка о виступленю з „Н[ародної] В[олі][105]" и т[аке] и[нше] и право „Дѣлу" писати коментарі — и що тут наконец вратовано — пісьля всего того. Так само мало вдержати органи и вести до того, щоб публика від них відверталась. Колись „Народ"

був у нас читаний, а тепер що з Вашої статі об „Русской Бесѣдѣ“[106], як нихто з интересованих того не читає? Комуж рутеньство з голов вибивати як не читачам Р[усской] Б[есѣд]и? Здоровлю Вас и Ваших!

Ваш Яросевич.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 151—152 зв. Автограф.

№ 37

8/7 [18]94 [р.]

Шановний Земляче!

Надіюсь, що моє письмо застане Вас ще в Софії — а то я знов не міг раньше відписати через слабість погану тим що не мож сидіти (нарив на ті части) — а через те й писати. Між нами вийшли непорозуміня: „Народ“ и „Хлібороба“ кидают читати не через их зміст а тим самим и не через Ваші писаня, а через „угодову акцию“ радикалів — бродскі вибори (чого им ся було в одно и друге мішати?— Коли не було ніякої надії ні до згоди довести ні на виборах чоловікови однісенькому фізично зовсім слабому Павликови що небудь зробити чи то для агітациі в хосен ідеї — чи партиі — ба ще своими мемоарами об тих виборах — такими вже дитинячо наівними дає всім просто на сьміх піднимати и себе и партию). В політиці иноді як нема сили щонебудь зробити найліпше и найрозумніще на хвилю не робити й ничо, та бодай не показовати своих слабих боків. И я не знаю, ні що було між Павликом и Франком ні між ними а Герасимовичом, котрий по „Ділу“ теж виступив з виділу чи з партиі — знаю лиш тілько, що обовязком Павлика було не допустити до шкандалів предвидівши их наперед, а не писати вітак посланіє. Недавно вичитав я в „Ділі“, що мене вибрали не спитавши мене до виділу Н[ародної] В[олі]. То явна деморалізация вибирати когось, хто за цілий рік не буде міг ні разу бути на засіданю не то щось робити. Ja so eine Partei kann man nicht ernst nehmen. И покищо сьлідовалоб бодай товчи в голови рутеньскі (з Монч[аловськ]их[107] ничо не буде з провінциональних москвофілів або их синів моглиб Ваші письма щось зробити) розповсюднюючи „Народ“ и „Хлібороба“ — та того не роблят „високі“ політики.

Ну всего Вам доброго в дорозі и в Парижу!

Ваш Яросевич.

P. S. Коли можете, дістаньте з Вашого міністерства просьвіти мої документи, що я колись подав просячи о професуру.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 153—154 зв. Автограф.

№ 38

Шановний Земляче!

Поки Вам напишу з Кракова подрібно, засилаю сих кілька слів тілько що висівши з вагона. Arbeitgeber казав мені привитати Вас від него як мож найтепліще и сповістити Вас, що літом все можливе зробит, щоби

до Вас поіхати. Тепер готов для Вас постарати ся о гроші, коли лиш Вам потрібно. Тож напишіт об цім до него.

На печатанє пісней дав 200 рублів, щоби зараз починати печатанє и пришле решту, скоро го повідомит ся, скільки буде коштовати виданє?

Медик передав для Вас кієвске варення и я Вам завтра вишлю. Письмо давав, та взяв назад, бо мене сьлідила поліция и він побояв ся. Має го вислати поштою до мене, [redacted] я Вам зашлю. Цікаве оно тим, що разом є там письмо Чернигівця об радикальнім кружку [redacted] Чернигівщині и об намірі тамошного земства видати своим заходом и коштом Глібова.

Всі прочі кланяют ся Вам щиро и сумуют над Вашою хоробою.

Кланяєсь Вам Романенко[108] живучий тепер [redacted] Москві; подибав я єго в Одессі — він товариш Борисова[109] по університету [redacted] ссилці.

Бувайте здорові!

Ваш Яросевич.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 155—155 зв. Автограф.

№ 39

Шановний Земляче!

Як раз дістав письмо від Арабажина. Цікавіщу половину єго пересилаю Вам як материял до питаня об укр[аїнських] кружках, котрим займаєтесь.

Ваш Яросевич.

ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 86, арк. 156. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. у Кракові утворилася досить [redacted] українська громада, що складалася із студентів, службовців. Чи [redacted] першими тут угрупувалися студенти-медики, оскільки медичного факультету у Львівському університеті не було. 22 жовтня 1887 р. відбулися перші загальні збори українських студентів у кількості 36 осіб, [redacted] обговорювали питання заснування академічного товариства у Кракові. На наступних загальних зборах, що відбулися через тиждень і в яких взяли участь 54 студенти, обговорювався проект статуту товариства, яке вирішено назвати „Академічною громадою“. Треті загальні збори скликано [redacted] лютого 1888 р. для внесення деяких змін у статут. Цього [redacted] дня [redacted] і відправлено лист до намісництва у Львові. Серед тих, хто його підписав, студенти І. Колесса, Р. Яросевич, М. Яремкевич, Я. Невестюк, І. Навроцький, О. Брилинський. Створюване товариство, згідно [redacted] його статутом, мало [redacted] меті „бути осередком наукового [redacted] товариського життя русинів-академіків“, а також турботу про моральну і матеріальну допомогу своїм членам. Товариство зобов'язувалося створити читальню та бібліотеку, готувати наукові лекції, проводити літературні вечорниці, концерти та інші культурні заходи. У травні намісництво затвердило статут товариства. Місцем регулярних зустрічей членів „Академічної громади“ була відома на той час краківська кав'ярня Кіяка [redacted] Ринку. Першим головою товариства був український етнограф і фольклорист Іван Колесса. Члени товариства майже всі були драгоманівцями і належали до русько-української радикальної партії. „Академічна громада“ проіснувала до 1895 року.

2. Йдеться про „Праці етнографічно-статистичної експедиції у Західно-Руський край“ (Санкт-Петербург, 1872—1879, т. 1—7), які вийшли за редакцією українського етнографа

і фольклориста П. Чубинського (1839—1884). [illegible] 1869—1870 р. він очолював етнографічно-статистичні експедиції для вивчення України, Білорусії та Молдавії.

3. „Січ“ — українське студентське культурно-освітнє товариство, засноване 1868 р. у Відні [illegible] А. Вахнянина. Відіграло велику роль в історії національного відродження України під Австрією, особливо [illegible] 1873—1877 рр. під [illegible] М. Драгоманова та О. Терлецького. 1888 р. фінансове становище було дуже скрутне, що змусило товариство звернутися з проханням про субсидію до галицького сейму, але безуспішно. У період з 1.10.1885 р. по 5.11.1886 р. у товаристві головував д-р Роман Яросевич.

4. Терлецький Остап (1850—1902) — адвокат, громадський діяч, один із провідників поступового народовства в Галичині й помічник М. Драгоманова [illegible] його заходах з європеїзації галицьких українців, у 1870-х роках провідник Віденської „Січі“.

5. Мовиться про Лідію, старшу доньку М. Драгоманова, яка 1889 р. вийшла заміж за відомого болгарського історика і філолога Івана Шишманова.

6. Озаркевич Євген (1861—1916) — лікар, громадський діяч. Студіював медицину у Відні, був активним членом студентського товариства „Січ“. Після одержання 1888 р. диплома протягом трьох років проходив практику [illegible] клініках Відня.

7. Ідеться, очевидно, про Окуневського Ярослава (1860—1929) — лікаря, громадського діяча і письменника. Студіював медицину у Відні, де був головою студентського товариства „Січ“ (1880 р.). Одержавши диплом лікаря, служив [illegible] австрійському військовому флоті, став адміралом. Міг це бути і його брат Теофіль (1858—1937) — адвокат, громадсько-політичний діяч Коломийщини й Городенщини. У 1883 р. був бібліотекарем Віденської „Січі“.

8. „Станьчики“ — іронічна [illegible] партії краківських консерваторів, поширилася після опублікування 1869 р. групою проґресивних польських діячів памфлета „Тека Станьчика“. Станьчик — ім'я блазня польського короля Сиґізмунда I (1469—1548).

9. Трильовський Кирило (1864—1941) — громадсько-політичний діяч, основоположник і один із керівників русько-української радикальної партії, адвокат, журналіст і видавець. Політичну діяльність почав ще в першому гімназійному класі в Золочеві, де заснував таємне товариство для „удержаня руського духа“. У такому [illegible] товаристві [illegible] Коломиї утримував бібліотеку для молоді. Р. Яросевич деякий час учителював у Коломийській гімназії, викладаючи класичну філософію і українську мову.

10. Качала Степан (1815—1888) — священик, галицький політичний та громадський діяч. Був серед засновників „Просвіти“, Наукового товариства ім. Шевченка, „Народної Ради“; член „Народного дому“, „Галицько-руської матиці“, „Руського товариства педагогічного“. Власним коштом підтримував українські товариства, бурси, видавництва, часописи. Будучи 1861 р. обраним до крайового сейму Галичини і маючи неабиякий авторитет серед народу, залишався послом на всі подальші каденції аж до смерти. Історичними стали його промови [illegible] захист прав української мови у школах (31.12.1866 р., 8. 05. 1875 р.).

11. Дашинський (Daszyński) Ігнаци (1866—1936) — польський політичний діяч і публіцист. 1889 р. перебував у Кракові, слухав виклади природничі [illegible] працював у лабораторії Яґеллонського університету.

12. „Ognisko“ — часопис радикально налаштованої польської студентської молоді. Виходив друком при Краківському університеті [illegible] 1889 р., закритий [illegible] поширення соціалістич[illegible] ідей.

13. Йдеться про польського студента Тадея Дверницького з Кракова, який [illegible] 17 березня 1889 р. перебував у слідчій в'язниці в Пйотркові, ймовірно його ув'язнили в Росії за перевезення польських книжок, цензурованих у Галичині (про це див.: Діло.— 1889.— 13 квіт.— Ч. 81.— С. 3).

14. У квітні 1889 р. „Академічна громада“ організувала вечорниці на честь роковин смерти Т. Шевченка. Прибуток мав піти [illegible] користь товариства „Wzajemna pomóc uczniów Uniwersytetu Jagellońskiego“ і [illegible] бібліотеку товариства „Академічна громада“.

15. Дарвін Чарльз (1809—1882) — англійський природодослідник, основоположник матеріалістичного вчення про історичний розвиток органічного світу. Більшість його праць присвячено проблемі походження видів.

16. Спенсер Герберт (1820—1903) — англійський філософ-ідеаліст, соціолог, один із засновників позитивізму. Заснував так звану органічну школу [redacted] соціології. Прагнучи виправдати соціальну нерівність, уподібнював людське суспільство до тваринного організму і переносив біологічне вчення про боротьбу за існування на історію людства.

17. Брандес Георг (справж. Моріс Коген; 1842—1927) — датський літературознавець, публіцист. Автор першого в європейській науці порівняльно-історичного дослідження „Найголовніші течії в європейській літературі XIX ст." (1872—1890, т. 1—6). Був першим у Данії дослідником життя і творчости Т. Шевченка. У серії нарисів та розвідці „Романтична література Польщі в XIX столітті" (1885—1899) описав свої враження від подорожей до Варшави (1885—1898) і Львова (1898).

18. Мордовець (Мордовцев) Данило (1830—1905) — український і російський письменник, історик. Повне зібрання його творів, видане в 1901—1915 рр., вийшло трьома серіями і нараховувало 60 томів. Хоча більшість творів була [redacted] російською мовою, однак у [redacted] домінувала українська тематика, особливо історична („Гайдамаки", „Тиміш", „Сагайдачний", „Цар і гетьман" та ін.). Звіти громадських бібліотек свідчать, що в цей час, [redacted] огляду на попит читачів, його твори за популярністю посідали п'яте місце в імперії. Він усіляко допомагав студентам.

19. Пипін Олександр (1833—1904) — російський літературознавець, фольклорист; академік Петербурзької Академії наук (з 1898), автор багатьох праць з історії української етнографії, літератури.

20. Падура Тимко (1801—1871) — український і польський поет. Українські твори писав латинськими літерами. Підтримував зв'язки з декабристами. Написав 1825 р. українською мовою „бойову пісню" „Рухавка (Пісня козацька)", в якій закликав до боротьби з царатом. Автор збірки поезій (пол. мовою, вид. 1842, 1844 р.; „Співанки українця", 1878 р.).

21. Йдеться про відповідь „Одного з молодіжі". За таким підписом І. Франко опублікував у другому [redacted] порядком номері „Ogniska" за 1889 р. (фактично № 1 після конфіскації, с. 6—7, бо [redacted] ще № 1 до конфіскації) лист „Кому за се сором? (Відкритий лист до редакції „Правди")", де різко критикувались націоналістичні принципи програмної статті „Правди", автором якої був О. Кониський. З цим листом І. Франко ще раніше звертався до редакції „Правди", але йому відмовили. В ньому, зокрема, пише: „Нехай [redacted] редакція „Правди" [redacted] кідає нашій молодіжи поліна під ноги такіми необдуманими пересторогами, [redacted] помагає єї, коли хоче бути справді поступовим все — україньским органом. Того здаєсь від неї жде ціла Україна того ждала і галицко-руська молодіж".

22. У ЦДІА України у Львові, у фонді М. Павлика (ф. 663, оп. 2, спр. 50) зберігаються листи М. Драгоманова до „Академічної громади" у Кракові. Серед [redacted] лист, надісланий з нагоди роковин існування товариства, у якому, зокрема, пише: „Довідались про близькі роковини истнування товариства, посилаю [redacted] спомин маленький дар ... книгу M.— De Vogüé Le Roman Russe... Коли б і ми, українці-русини, швидше дочекались подібної ж книги і про наше письменство. Так воно і буде, коли воно стане рішучо розвивати ті поступові зерна, які вже [redacted] ньому [redacted] віддавна: любов до черні, а [redacted] купі і до волі громадської і до вільної науки, до всеї людности..."

23. Міклошич Франц (1813—1891) — австрійський і словенський мовознавець, академік Віденської АН з 1851 р., почесний член багатьох іноземних академій, усіх університетів Росії. У 1850—1886 рр. — професор Віденського університету. Родоначальник порівняльно-історичного [redacted] граматики слов'янських мов.

24. Карлович Ян Александр (1836—1903) — польський мовознавець, фольклорист, етнограф і музикознавець, член Краківської АН з 1877 р.

25. „Czytelnia akademicka" — польське студентське товариство у Кракові. У 1890 р. сенат Ягеллонського університету закрив проґресивну „Czytelniu..." і близько 200 польських студентів стали членами „Академічної громади", [redacted] на той час задавала тон у житті всієї студентської молоді.

26. Ідеться про Краєву шкільну раду для Галичини, яка створена законом з 22.06.1867 р. із широкими правами. Від того часу шкільні галицькі справи нормували крайові закони.

Вони гальмували нормальний розвиток українського шкільництва, [illegible] Краєва шкільна рада всіма способами втілювала в життя полонізаційну систему. Краєва шкільна рада для Галичини здебільшого догоджала полякам. Кривди українського шкільництва були предметом безнастанних скарг, інтерпеляцій та боротьби [illegible] сеймовій та парламентській аренах.

27. Йдеться про лінґвістичну розвідку Р. Яросевича „Über das Euchologium Sinaiticum“ (Коломия, 1888.— 40 с.).

28. Ідеться про книжку „Le roman russe“ (1886) французького письменника [illegible] історика літератури Вогюе (Vogüé) Ежена Мельхіора де (1848—1910). У ній автор розкрив західноєвропейському читачеві значення російської класики.

29. „Свободная Россия“ — журнал, який видавали в 1888—1889 рр. у Женеві російські еміґранти В. Бурцев і В. Дебогорій-Мокрієвич. Вийшло друком три випуски.

30. Корчинський (Korczynskiej) Едвард (1844—1905) — професор і директор клініки внутрішніх хвороб медичного факультету Яґеллонського університету. У 1890/1891 академічному році обраний ректором університету. За його керівництва з університету було [illegible] кілька студентів за соціалістичні погляди, що спричинило бурхливі протести студентської молоді.

31. „Przyjaciel ludu“ — польська двотижнева газета демократичного напряму, орган селянської партії. Засновником і редактором (до 1902 р.) був Б. Вислоух. Виходила у Львові [illegible] 1889—1902 рр., у Кракові [illegible] 1903—1914, 1919—1933 рр.

32. „Przegląd akademicki“ — орган польської молоді, [illegible] була об'єднана товариством „Czytelnia akademicka“. Виходила у Кракові (?).

33. Ймовірно, йдеться про Брайтера Ернеста (1865—1935), польського журналіста. Згодом — видавець проґресивної газети „Monitor“, що виходила у Львові протягом 1896—1914 рр.

34. Чернишевський Микола (1828—1889) — російський революціонер-демократ, філософ, економіст, письменник, літературний критик.

35. „Czas“— щоденна польська газета консервативного напряму, виходила у Кракові [illegible] 1848—1934 рр.

36. „Nowa Reforma“ — польська щоденна газета, виходила у Кракові в 1882—1928 рр.

37. „Народ“ — громадсько-політичний журнал, орган русько-української радикальної партії. Виходив у Львові (1890—1892) [illegible] редакцією М. Павлика та І. Франка і [illegible] Коломиї (1893—1895) за редакцією М. Павлика.

38. „Archiv für slavische Philologie“ — науковий славістичний журнал, виходив у Берліні [illegible] 1875—1920 рр.

39. „Червона Русь“ — громадсько-політична газета москвофільського напряму, виходила у Львові у 1888—1891 рр.

40. Левицький Кость (1859—1941) — визначний політичний діяч Галичини кінця XIX — першої [illegible] XX ст., адвокат, публіцист, громадський діяч.

41. Павлик Михайло (1853—1915) — український письменник, публіцист, громадський і культурно-освітній діяч.

42. Праця М. Драгоманова „Историческая Польша й великорусская демократия“ (Женева, 1881—1882) присвячена українському питанню [illegible] його історичному висвітленні. М. Драгоманов подає історичну довідку про те, [illegible] склались несприятливі умови перехресних стосунків слов'янських народів — поляків, білорусів, українців, росіян.

43. „Časopis českého studenstva“ — соціально-політичний і літературний двотижневик. Орган проґресивної слов'янської молоді. Видавець — К. С. Сокол. Виходив 1892 р. у Празі.

44. Котурницький Михайло — конспіративне ім'я Кобилянського Еразма (1856—бл. 1918). Польський політичний діяч, навчався у Петербурзі, де брав участь у діяльності революційних гуртків. На початку 1877 р. еміґрував до Швейцарії, де познайомився [illegible]

М. Драгомановим. Брав участь у діяльності польської і російської еміграції. У травні 1877 р. виїжджав до Львова. До Галичини прибув під іменем М. Котурницького. Був причетний до першого процесу соціалістів у Львові (1878 р.). У липні 1890 р., повертаючись із Парижа, побував у Кракові [illegible] фальшивим паспортом на ім'я Альбіна Райського. На одній із станцій його заарештовано.

45. Кох Роберт (1843—1910) — німецький мікробіолог. У 1891—1904 рр. — директор заснованого ним Інституту інфекційних хвороб у Берліні. Наукові праці присвячені виявленню збудників інфекційних хвороб і розробленню методів боротьби з ними. Так звана реакція Коха — показник зміненої реактивности організму тварин і людини, сенсибілізованого до туберкульозних бактерій — уперше описана ним у 1891 р. і вказує на наявність туберкульозної інфекції.

46. Данилович Северин (1860—1939) — український публіцист. Закінчив юридичний факультет Львівського університету, один з організаторів русько-української радикальної партії та авторів її програми.

47. Телішевський Костянтин (1851—1913) — нотаріус у Бучачі, діяч народовського табору в Галичині, депутат австрійського парламенту і галицького сейму.

48. Січинський Микола (1850—1894) — український громадський діяч, депутат галицького сейму, народовець, уніатський священик, один із діячів „нової ери".

49. Йдеться про Гарасимовича Іларіона (1853—1901) — громадського і політичного діяча, учасника радикального руху в Галичині. Був членом студентського товариства „Січ" у Відні (1872—1876). Там познайомився з М. Драгомановим, який відвідав його 1875 р. у Микуличині. За зв'язок з Драгомановим та радикально-демократичні погляди був під наглядом поліції. Приятель І. Франка і М. Павлика. Один з організаторів „Гуцульської спілки промислової [illegible] Коломиї" (1888 р.). 1 січня 1889 р. заходами спілки відкрито „склеп", управителем якого став Гарасимович. Діяльність товариства [illegible] обмежувалась утриманням „склепу", згодом тут відкрито школу різьбярства і народних промислів, яка існувала до 1895 р. Того самого року [illegible] Коломиї закладено державну школу для деревного промислу. У 1896 р. І. Гарасимович був запрошений до Львова секретарем „Народної торговлі". Редагував першу селянську радикальну газету „Хлібороб".

50. Йдеться про вироби родини народних майстрів різьблення та інкрустації [illegible] дереві з села Яворова (тепер Косівського району Івано-Франківської обл.) Шкрібляків: Юрія Івановича (1822—1884), Василя Юрійовича (1856—1928), Миколи Юрійовича (1858—1920).

51. „Народна торговля" — перша українська споживча кооператива, заснована 1883 р. В. Нагірним й А. Ничаєм, як осередній склад для українських крамниць та для вишколення й виховання українського купецтва.

52. Чапельський Іван (1850—1919) — греко-католицький священик, церковний діяч.

53. Праця В. Охримовича „Кілька критичних думок про життя та розвій галицько-руської інтелігенції" була опублікована в часописі „Народ" (1890.— 1 лист.— Ч. 21.— С. 324—333).

54. Народовці — одна [illegible] провідних культурно-політичних течій на західноукраїнських землях. Зародилась [illegible] початку 60-х років XIX ст. переважно серед українського греко-католицького і православного духівництва, учительства та університетської професури [illegible] противагу консервативним колам старшої генерації, зокрема москвофілам.

55. Радикали — тут: представники русько-української радикальної партії (РУРП), створеної у Львові в жовтні 1890 р. Її вимогами були: перебудова Австрії на федеральній основі, децентралізація влади, поділ Галичини [illegible] дві окремі частини — українську і польську, введення прогресивного податку, розподіл ґрунтів великої власности поміж мало- і безземельним селянством тощо.

56. Кронаветтер Фердинанд (1838—1913) — австрійський політичний діяч, представник демократичних кіл, неодноразово був обраний до австрійського парламенту.

57. Романчук Юліан (1842—1932) — політичний і громадський діяч, один із лідерів народовців, дійсний член НТШ, у 1883—1895 рр. — посол до галицького сейму, а від 1889 р. — голова українського сеймового клубу.

58. Грушкевич Теофіль (1846—1915) — український педагог, громадський і просвітній діяч, директор української гімназії [illegible] Яворові, організатор Коломийщини, редактор „Учителя", автор шкільних книжок і популярних брошур. Від 1879 до [illegible] 1889 року працював учителем української та німецької [illegible] у Коломийській гімназії. 1889 р. на підставі донесення до Шкільної ради про участь у банкеті в Коломиї на честь російського посла Т. Грушкевича було переведено [illegible] Коломиї до Львова, де до 1895 р. викладав у гімназіях латинську, німецьку і польську мови.

59. „Родина" — руське касинове товариство. Створено в Коломиї 1888 р. за ініціативою Т. Грушкевича. Першим головою правління був обраний Павло Ільницький.

60. Очевидно, йдеться про прихильників отця Луки Бобровича, священика, вихідця із холмської єпархії, який видавав у Львові в 1885—1887 рр. двотижневик для справ церковних, політичних, суспільних і літературних під назвою „Русь". Як зазначає І. Франко у праці „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.", „двонедільник [...] був аж надто яркий, острий у словах і задористий у полеміці, [illegible] провокуючи всіх, кого [illegible] було провокувати. О[тець] Бобрович [illegible] із себе вповні тип войовничого ксьондза в роді поляка кс[ьондза] Стояловського і [illegible] сміло цілий 1886 р., [illegible] добився доброї парафії [illegible] самому Львові, по чім зараз, [illegible] початком 1887 р., звинув свою редакцію і покинув письменське ремесло" (Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 422).

61. „Народний дім" — найстарша і найбагатша культурно-освітня організація, заснована 1849 р. у Львові Головною руською радою. У 60-х роках XIX ст. „Народний дім" опинився у руках галицьких москвофілів.

62. Антонович Володимир (1834—1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф. Один з організаторів та ідеологів Київської громади, професор Київського університету.

63. Арабажин Костянтин (21.XII. 1865 (2.01.1866) — 1929) — російський та український публіцист, літературознавець і громадсько-культурний діяч. У 1880-ті роки брав участь у революційній боротьбі, нелеґально перевозив із Галичини до Росії заборонену літературу. Підтримував контакти [illegible] І. Франком, М. Павликом.

64. „Киевское слово" — щоденна літературно-політична [illegible] економічна газета. Виходила [illegible] 1886—1905 рр. Видавець-редактор — професор Київського університету А. Антонович, [illegible] 1893 р. — В. Богданов, із серпня 1905 р. — В. Фінн. Газета відіграла значну роль у розгортанні революційного руху в місті. На її сторінках вміщено казку „Звірячий бюджет" І. Франка, оповідання „Світло добра і любові", „Увінчаний співець" Олени Пчілки, галицькі пісні [illegible] перекладі С. Бердяєва.

65. Мабуть, ідеться про публікацію статті М. Драгоманова „Малі замітки й запити про сучасні справи" у „Народі" (1891.— 15 січ.— Ч. 2.— С. 28—30).

66. „Хліборoб" — літературно-політичний часопис, орган русько-української радикальної партії. Виходив протягом 1891—1893 рр. у Львові та Коломиї.

67. Мишуга Олександр (1853—1922) — український оперний співак, ліричний тенор. Виступав на оперних сценах Італії, Польщі, Росії, Німеччини. Перед Першою світовою війною [illegible] у Києві свою школу співу.

68. Бартенєв Дмитро Іванович (бл. 1863—1923) — революційний народник. У 1880—1881 рр. брав участь у народницьких гуртках Одеси, Херсона, Харкова. В 1881 р. його заарештовано і вислано до Нижнього Новгорода під нагляд поліції. З 1883 р. працював [illegible] півдні України, займався революційною пропаґандою серед робітників. У 1885 р. його заслано до Сибіру. Після заслання (1894) оселився у с. Чурапчі (Якутія).

69. Можливо, йдеться про з'їзд студентства Австрії, який відбувся у Празі 17—18 травня 1891 р.

70. Ікалович Константин — надворний лікар князя Болгарії, член українського студентського товариства „Січ“ у Відні в 1881—1885 роках.

71. Сабат — косівський староста, донощик [redacted] ініціатор кількох судових розправ над Г. Павлик.

72. Йдеться про статтю „Радикальний посол“ [Т. Окуневський], опубліковану в часописі „Народ“ (1890.— 1 груд.— Ч. 23.— С. 359. Підпис: Редакція).

73. Левицький Євген (1870—1925) — громадсько-політичний діяч, один із засновників радикальної, опісля національно-демократичної партії; посол до австрійського парламенту; публіцист, співробітник „Народу“, організатор студентства.

74. „Академічний кружок“ — українське студентське товариство, яке діяло [redacted] 1871—1895 рр. Об'єднував студентів Львівського університету, вищих політехнічної і ветеринарної шкіл. Загалом дотримувався москвофільської орієнтації. У лютому 1876 — червні 1877 р., очолюваний демократичною групою молоді (І. Белей, М. Павлик, І. Франко), вів боротьбу [redacted] москвофілами і народовцями. Після їх арешту (1877) знову перейшов на реакційні позиції.

75. Очевидно, йдеться про Чарторийського Владислава (1828—1894) — політика і дипломата, активного діяча польських еміґрантських організацій. У 1876—1878 рр. заснував у Кракові музей Чарторийських.

76. Йдеться про публікування статті Гната Дашинського „Гр. Лев Толстой про полові стосунки“ (розбір „Крейцарової сонати“) у часописі „Народ“ (1891.— Ч. 4, 5.— С. 78—80; Ч. 6.— С. 93—96).

77. Шухевич Микола — адвокат у Львові.

78. Ймовірно, Петрушевич Євген (1863—1940) — український політик, адвокат; активний член національно-демократичної партії, посол до галицького сейму та австрійського парламенту; організатор Сокальщини.

79. Кос Андрій (1864—1918) — український громадсько-політичний діяч, посол до австрійського парламенту, [redacted] російської інвазії засланий до Сибіру; адвокат, у молодості знайомий і однодумець І. Франка.

80. Кулачковський Олександр (1865—1929) — юрист, редактор українського видання для Галичини — австрійського „Вісника державних законів“.

81. Дорундяк Михайло — громадський діяч, член русько-української радикальної партії, посол галицького сейму, юрист.

82. Йдеться про філіали „Гуцульської спілки промислової в Коломиї“ (кооперативне товариство, зареєстроване 1888 р.), які діяли по селах Східної Галичини. Їх діяльність дала можливість певного поступу на економічній ниві. Згідно з програмою товариства, народ мав власною промисловою працею дійти добробуту, [redacted] спілка мала допомагати в досягненні цієї мети гуцульському населенню з коломийських околиць. Дирекцію спілки очолював Іларіон Гарасимович.

83. Корчинський Петро — скарбовий урядовець у Коломиї, був членом правління „Гуцульської спілки промислової [redacted] Коломиї“.

84. Йдеться про Голейка Михайла, галицького архітектора другої половини XIX ст., який побудував багато сільських мурованих церков у модному тоді псевдовізантійському стилі. Обіймав посаду міського інженера Коломиї та був членом правління „Гуцульської спілки промислової [redacted] Коломиї“.

85. Ковалевський Микола (1841—1897) — український громадсько-культурний діяч, письменник. Належав до радикально-демократичного крила київської „Старої громади“. [redacted] 1878—1882 рр. перебував [redacted] засланні в Сибіру (Мінусинськ). Збирав по Україні кошти на видання прогресивної преси [redacted] Галичині та брошур визвольного характеру, зокрема [redacted] журнал „Народ“, газету „Хлібороб“. Підтримував дружні взаємини з М. Драгомановим, І. Франком, М. Павликом. Arbeitgeber — його псевдонім.

86. Галин Мартирій (1856—1943) — київський лікар і громадський діяч, укладач російсько-українського та латинсько-українського медичного словників. Відвідав І. Франка у Львові в червні 1890 р. Після 1917 р. — еміґрант.

87. Трегубов Єлисей (1849—1920) — культурно-освітній діяч, учитель колеґії Павла Ґалаґана в Києві, член Київської громади, співробітник журналу „Киевская Старина“; чоловік сестри О. Франко.

88. Науменко Володимир (1852—1919) — український історик і журналіст, у 1893—1906 рр. редактор журналу „Киевская Старина“.

89. Кониський Олександр (1836—1900) — український культурно-громадський діяч, педагог, письменник. Член Київської громади, один [redacted] ініціаторів і організаторів співробітництва між східноукраїнськими та західноукраїнськими культурно-освітніми організаціями.

90. Андрієвський Олексій (1845—1902) — український історик, літератор, педагог, громадський діяч. Закінчив 1865 р. Київський університет, учителював у гімназіях Катеринослава, Одеси, Тули, Києва. Був на засланні у Вятці (тепер Кіров, 1879—1881). З 1881 р. редагував неофіційну частину „Киевских губернских ведомостей“; працював у Київській комісії народних читань, організував видання популярних брошур з різних галузей знань, громадсько-культурні заходи.

91. Вовк-Карачевський Василь (1834—1893) — український громадсько-культурний діяч, публіцист, перекладач. Закінчив 1856 р. медичний факультет Київського університету. Належав до київської [redacted]Старої громади“; у нього відбувалися нелегальні збори, виклади тощо. Окремим виданням вийшов його переклад книжки Дж. Кеннана „Сибір“ (1893).

92. Йдеться про публікацію М. Драгоманова „На увагу українолюбцям у Росії“ у часописі „Народ“ (1890.— 15 трав.— Ч. 10.— С. 152—154). Приводом до написання статті послужив виступ „Правди“ (1890.— Т. 3.— Вип. VII) з наклепами [redacted] діячів російської літератури, у тому й на Радищева, Григоровича, Герцена.

93. Комаров Михайло (1844—1913) — український бібліограф, критик, фольклорист, лексикограф, перекладач, громадський діяч. Закінчив 1867 р. юридичний факультет Харківського університету. У 1868—1886 рр. — на різних судових посадах у Воронезькій губернії, Києві, Умані; з 1887 р. до кінця життя — нотаріус в Одесі, активний учасник Одеської громади. Під впливом народницьких ідей 1870-х років створив і видав серію науково-популярних „книжок для народу“.

94. Смоленський Леонід (1844—1905) — український громадський діяч, керівник Одеської громади. Прихильник М. Драгоманова.

95. Йдеться про Симиренка Лева Платоновича (1855—1920). Український вчений, помолог і плодовод. Син цукрозаводчика П. Ф. Симиренка. В 1878 р. закінчив природничий факультет Одеського (Новоросійського) університету. В Одесі зблизився з місцевими революційними гуртками. У 1879 р. його заарештували і заслали до Сибіру. В 1887 р. повернувся до рідного села Млієва і цілком віддався справі розвитку садівництва. Вивів сорт яблуні, відомий під назвою Ренет Симиренка.

96. Сельський Щасний (Фелікс Станіславович; 1852—1922) — студент медичного відділу Віденського університету, [redacted] студентського товариства „Січ“, товариш Остапа Терлецького та Івана Франка.

97. „Галицька Русь“ — газета москвофільського напряму, виходила у Львові в 1891—1892 рр., раніше [redacted] назву „Пролом“.

98. Ганкевич Микола (1869—1931) — громадсько-політичний діяч, молодий представник русько-української радикальної партії, один із засновників соціал-демократичної партії Галичини. У 1892 р. — студент Львівського університету, член студентського товариства „Академічне братство“.

99. „Киевская Старина“ — щомісячний історико-етнографічний [redacted] літературно-художній журнал; 1882—1888 рр. — орган Історичного товариства Нестора-літописця, з 1889 р. — „Старої громади“. Виходила в Києві 1882—1907 рр. (останній рік — українською [redacted] під назвою „Україна“), усього 94 числа. Журнал широко висвітлював український літературний процес, публікував невідомі твори зі спадщини письменників, літературознавчі праці тощо.

100. „Przedswit“ — політичний журнал, виходив у 1881—1920 рр. у Женеві, Лейпціґу, Лондоні, Парижі, Кракові, Варшаві, Львові, спочатку — як орган групи польських соціалістів, згодом — [redacted] орган польської партії соціалістів.

101. Синявський Антін (1866—1951) — український історик, економіст, педагог, громадський діяч, публіцист. Політичні погляди Синявського-студента (історико-філологічний факультет Київського університету — 1885—1889 рр.) формувалися під впливом ідей М. Драгоманова. За причетність до нелеґальної драгоманівської організації „Вільний союз“ йому довелося відбути заслання у Шенкурську. 1890 р. два місяці провчився на медичному та природничому факультетах Московського університету. Згодом переїхав до Одеси, де склав іспити за юридичний та природничий факультети й 1893 р. отримав другий диплом та звання учителя гімназії і прогімназії з правом викладання географії. Викладав у юнкерському училищі та на Вищих жіночих курсах. З 1894 р. — приват-доцент Одеського університету. Тут теж [redacted] полишав громадської роботи, за що його заслано до Томська (1896—1897). Його перші публікації з'явилися у „Народі“. „Хома Ск.“ — один із багатьох його псевдонімів.

102. М. Уманець — псевдонім Комарова Михайла Федоровича (1844—1913) — українського бібліографа, критика, перекладача, громадського діяча. Див. прим. 93.

103. Невестюк Яків (1868—1934) — український громадський діяч, письменник, лікар. Навчався 1887—1894 рр. [redacted] медичному факультеті Краківського університету. Один [redacted] організаторів і голова українського студентського товариства „Академічна громада“. Був членом русько-української радикальної партії, підтримував зв'язки з М. Драгомановим, І. Франком, М. Павликом. Нелеґально перевозив у Росію українські видання; 1892 р. царські жандарми затримали його у Волочиську й вилучили літературу. Перебував шість місяців під слідством у Києві, потім півроку [redacted] одиночному ув'язненні [redacted] Петербурзі, про що згодом [redacted] у „Споминах [redacted] моєї пригоди [redacted] Росії“ (Народ.— 1893.— Ч. 17). Був співредактором органу радикальної партії, журналу „Народ“. Працював лікарем у Великих Мостах, потім у Жаб'єму.

104. Ймовірно, йдеться про працю „Вольный Союз — Вільна спілка: Опыт украинской политико-соціяльной программы. Свод й обьяснения М. Драгоманова“ (Женева: Громада, 1884.— 109 с.).

105. Мабуть, йдеться про „Народну волю“ — політичне угруповання, близьке до русько-української радикальної партії, перші збори якого відбулися 30 липня 1893 р. у Коломиї. 12 листопада цього [redacted] року у Кракові відбулося віче „Зв'язку сторонництва хлопського“. На ньому були присутні майже всі українські студенти [redacted] чолі з делеґатом політичного товариства „Народна воля“ І. Франком.

106. „Русская Бесѣда“ — щомісячний журнал у Петербурзі, видавався 1895—1896 рр. для підтримки москвофільського руху [redacted] Галичині. У 1894 р. виходив під назвою „Галицко-Русский Вестник“. Редактором був В. Драгомирецький. З журналом співпрацювали І. Гушалевич, Ю. Яворський та ін.

107. Мончаловський Осип (1858—1906) — український громадсько-культурний діяч і журналіст москвофільського напряму.

108. Романенко — очевидно, член Одеської громади, учасник революційно-визвольного руху другої половини XIX ст.

109. Борисов Євген (1853—1900) — український етнограф і статистик. Член Одеської громади, бував у Львові, брав участь у революційно-визвольному русі другої половини XIX ст., знайомий з І. Франком. Друкувався у галицьких виданнях 1880-х років.

В'ячеслав Сенютович-Бережний — історик і дослідник допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Матеріали до бібліографії праць

Той факт, що нині наша увага зосереджується на прізвищі В. Сенютовича-Бережного, бібліографію якого потрібно спеціально представляти українській науковій громадськості, лише зайвий раз свідчить про невтішне становище наших гуманітарних досліджень. Так уже сталося, що українська радянська історіографія оминала своєю увагою імена відомих особистостей. І це тим більше, якщо йдеться про українського історика-еміґранта. Наука, яку репрезентувала українська еміґрація, починаючи з кінця 1920-х і по 1980-ті рр., була на особливому списку і, зрозуміло, під пильною увагою цензури, що супроводжувалось ремаркою „таємно", а це означало — „не пущать". Тому про багатьох осіб, у тому числі й про В. Сенютовича-Бережного, про його життя і творчість з „вітчизняної" літератури донедавна мало що або нічого не знали. Насамперед це стосується людей молодшого покоління.

В українських енциклопедичних виданнях, що друкувалися за кордоном, ім'я В. Сенютовича-Бережного супроводжується визначенням: „Історик, або історик-геральдик і генеалог"[1]. Треба б, задля справедливості, ще додати: сфрагіст, емблематист, ономаст. Більшість своїх праць дослідник присвячує допоміжним (спеціальним) історичним наукам. Проте мало говорити про В'ячеслава Сенютовича-Бережного, обмежуючись тільки його дослідженнями з допоміжних дисциплін історії. Він автор праць, які порушують загальноісторичну проблематику (праці, присвячені шляхті України, Люблінській унії і Переяславській угоді, статті про Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепу та ін.), історії мови („Урядова мова у Великому Князівстві Литовському", 1956). Його перу належить ряд ессе про визначних людей минулого, загальні питання культури.

Народився 15 червня 1902 р. в поміщицькій сім'ї у селі Токарях Лохвицького повіту на Полтавщині. Рід його по батьковій лінії походив з Волині (звідки після Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького переселився на Чернігівщину й осів у містечку Сосниці). З-поміж визначних членів його роду знаний у нашій історії Йоаникій Сенютович — визначний церковний діяч, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, а згодом, у 1715—1729 рр., архимандрит Києво-Печерської лаври. Він, як відомо, був великим покровителем мистецтва й оборонцем незалежности української церкви від Москви. Відомо також, що Тимофій Сенютович, вихованець Київської академії, був полковим суддею Чернігівського полку і використовував стародавнє прізвище Сенюта, але його нащадки продовжували зватися Сенютовичами ще й з додатком „Бережний". Була ще друга лінія роду

---

[1] Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович.— Париж; Нью-Йорк, 1973.— Т. 7.— С. 2755; Encyclopedia of Ukraine.— Toronto; Buffalo; London, 1993.— Vol. IV.— P. 590.

Сенютовичів-Троцьких. Його засновник — новомглинський сотник Кирило Троцький, котрий одружився у родині Сенютовичів. Рід мав власний герб „Сенюта“ (польське „Seniuta“).

Батько В'ячеслава, Юрій Павлович, останній з роду народжений ще в Сосниці, закінчивши правничий відділ Київського університету, одружився з Вірою Запорізькою і переселився з Чернігівщини в Полтавщину, до маєтку своєї дружини, в якому народився В'ячеслав. Там же він провів свої дитячі й хлоп'ячі роки. Гімназію закінчив у Полтаві, де його батько був головою правничого відділу (юрисконсультом) Губерніяльного земства й де його родина звичайно проводила зиму. У поміщицьких колах розмовляли тоді російською мовою. Перебування серед українського селянства дало В'ячеславові добре знання його рідної, української мови. 1919 р., після закінчення гімназії, півтора року воював проти більшовиків, після чого вся родина еміґрувала в Сербію. У Белграді вступив до університету, який закінчив 1925 р. Студіював гуманітарні науки на історично-літературному факультеті. Знаючи з дитинства німецьку та французьку мови, став не вчителем, а банковим урядовцем. Під час Другої світової війни боровся проти німців у лавах югославської армії, був узятий у полон, з якого вдалося втекти. 1941 р. разом із дружиною (дружина Євгенія Флорова, родом з Білгорода на Слобожанщині, лікар, одружена з В'ячеславом Сенютовичем-Бережним з 1937 р.) був вивезений у Німеччину, в Мюнхен на роботи. Після перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Мюнхена записався студентом на відділ української історії, а 1947 р. одержав докторат, після чого став асистентом катедри історії України під керівництвом Н. Полонської-Василенко. Тоді й почав викладати геральдику й генеалогію та науково працювати у цій же ділянці. Водночас був службовцем у ректораті УВУ.

У 1948 р. В. Сенютович-Бережний переселився з Мюнхена до Парижа, де став урядовцем Української апостольської візитатури, водночас виконував обов'язки архіваріуса у Школі східних мов. У Парижі В. Сенютович-Бережний продовжував свої наукові студії, публікував статті в журналі „Україна“, який редагував і видавав Ілько Борщак.

Не передбачаючи можливостей для постійного влаштування у Франції, Сенютовичі — В'ячеслав і Віра — переселилися 1952 р. до США, де він працював фізично, а з 1954 р. — у біржовій фірмі в Нью-Йорку. Дружина працювала за фахом у лікарських лабораторіях. Пішовши десять років згодом на пенсію, В. Сенютович переселився в містечко Каіро, що у Кетскильських горах, звідки 1966 р. разом з родиною виїхав до сонячної Каліфорнії, у місто Санта-Барбара.

В Америці, як і раніше в Європі, В. Сенютович-Бережний продовжував наукові студії з української історії. Особливе замилування мав до геральдики і генеалогії. Тут, у співпраці з активним колись науковцем Романом Климкевичем написав і надрукував низку цінних наукових розвідок, які торкалися недосліджуваних тем. Обидва почали видавати журнал „Записки Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства“, на сторінках якого публікували свої праці. Паралельно праці д-ра В. Сенютовича-Бережного друкувалися в інших українських американських часописах, а саме: „Рід та Знамено“ „Український Історик“, „Літопис Волині“, „Америка“, „Ми і Світ“, „Голос Державника“, „Українська Дійсність“ (Прага), „Свобода“ й інших. Твори В. Сенютовича-Бережного були також друковані в „Записках Наукового товариства ім. Шевченка“. Він став членом згаданого Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства, Українського Історичного Товариства, „Української Родовідні“, яка видавала журнал „Рід і Знамено“, та Наукового товариства ім. Шевченка як його дійсний член з 1952 р.

Наукова і публіцистична діяльність В. Сенютовича-Бережного засвідчила його надзвичайну скрупульозність в оцінці фактів і широту зацікавлень різними

питаннями історії, працездатність. З-під пера вченого з'явилося чимало цінних праць про українські визначні роди, про такі особистості, [redacted] В'ячеслав Липинський, князь Дмитро Байда-Вишневецький, митрополит Петро Могила, роди Гоголів [redacted] Волині, Орликів, Виговських, йому належать розвідки про рідню Богдана Хмельницького, гетьмана Данила Апостола та інших. Залюбки описував він герби різних українських володарів, боярсько-шляхетських й козацьких родів, починаючи від герба Анни Ярославни. Йому належать статті про герби Мазеп-Колединських, гетьмана Д. Апостола, „Сас", Волині та інші. Його докторська праця під назвою „Шляхта землі Волинської та її участь у історичнім та культурнім житті Волині" ще досі не опублікована. Не друкована праця про „Липинських". Всі його праці науково арґументовані, а висновки завжди обережні, хоч оперті на опрацюванні багатьох джерел. Низка праць ученого присвячена недослідженим темам. Вони підкреслюють вагу наукової творчости автора. Сподіваємось, що його праці, розкидані по різних виданнях (кількість яких перевищує сотню), з'являться окремою книжкою. Це, напевно, сприятиме активізації студій з геральдики, генеалогії, сфрагістики та інших дисциплін, у яких працював В'ячеслав Сенютович-Бережний окремо або [redacted] Романом Климкевичем та іншими дослідниками за межами України у післявоєнні роки. Це стало [redacted] найкращим подарунком для людини, яка чимало зробила для української історичної науки і віддала їй багато зусиль. Першим кроком у цьому нехай будуть пропоновані матеріали до бібліографії праць ученого.

Помер В'ячеслав Сенютович-Бережний [redacted] лютого 1992 р. у м. Санта-Барбарі (США).

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ

1943

Українська шляхта // Українська Дійсність (Прага).— 1943.— Ч. 27.

1944

Сторінки минулого [XVIII століття [redacted] Гетьманщині] // Українська Дійсність (Прага).— 1944.— Ч. 1—2.

Коли рішалася доля України [Переяславська угода] // Українська Дійсність (Прага).— 1944.— Ч. 11—12.

1947

Історична доля українського боярства // Рід та Знамено (Франкфурт).— 1947.— Ч. 3.

Герби Анни Ярославни // Вісник Греко-Католицької церкви (Париж).— 1947.— Ч. 7.

Бартош Папроцький — польський геральдик другої половини XVI ст. // Рід та Знамено (Франкфурт).— 1947.— Ч. 4.

Нобілітація ребелізянтів // Рід та Знамено (Франкфурт). — 1947.— Ч. 4.

Нові шляхи, старі традиції [Нововірство на Волині] // Голос Державника (Мюнхен).— 1947.— Ч. 2.

Готи [redacted] України // Ми і Світ (Париж).— 1947.— Верес.

Із минулого нашої шляхти // Рід та Знамено (Франкфурт).— 1947.— Ч. 1—2.

1948

Гербознавство і ми // Час (Мюнхен).— 1948.— 20 груд.

Із минулого галицької шляхти. Моїм приятелям Сасам присвячую // Час (Мюнхен).— 1948.— [?].

1949

Стародавня Русь і Західна Европа // Вісник Греко-Католицької церкви (Париж).— 1949.— Ч. 7.

1950

Із римських епітафій // Україна (Париж).— 1950.— Ч. 3.

Західно-европейська, українська та польська геральдика.— Новий Ульм, 1950 [Відбитка з праць Українського Науково-Дослідчого Інституту Родознавства і Гербознавства.— Т. 1].

1952

Витворення шляхти землі Волинської та її привілеї // НТШ. Історико-філософічна секція.— 1952.— Ч. 8.

Лицарство // Америка (Філадельфія).— 1952.— Ч. 184.

Рід Вячеслава Липинського // Державницька Думка (Філадельфія).—1952.— Ч. 6.

Сфрагістика — наука про печатки // Ми і Світ (Торонто).— 1952.— Ч. 8.

Рец.: М. Андрусяк. Останні Романовичі // Україна (Париж).— 1952.— Ч. 5.

1953

Герби і печаті // Америка (Філадельфія).— 1953.— Ч. 110.

Перші геральдики // Америка (Філадельфія).— 1953.— 23 черв.

Емблеми і символи // Америка (Філадельфія).— 1953.— Ч. 172.

Геральдика // Ми і Світ (Торонто).— 1953.— Лют.

Байда-Вишневецький і його рід // Америка (Філадельфія).— 1953.— Ч. 232—233.

Рід Петра Могили — митрополита Київського // Наша Культура (Вінніпег).— 1953.— Ч. 8.

1954

Щити і барви в геральдиці // Америка (Філадельфія).— 1954.— Ч. 29.

Іоанникій Сенютович — архимандрит Києво-Печерської Лаври // Наша Культура (Вінніпег).— 1954.— Ч. 1—2.

Архангел Михаїл чи Федір Стратилат // Наша Культура (Вінніпег).— 1954.— Ч. 10.

Герб гетьмана Данила Апостола // Віра і Культура (Вінніпег).— 1954.— Ч. 3.

До історії козацької старшини на Гетьманщині // Америка (Філадельфія).— 1954.— Ч. 42—44.

З приводу одного „ювилею" // Наша Держава (Торонто).— 1954.— Ч. 13 (51).

Рід Гоголів на Волині // Літопис Волині (Вінніпег).— 1954.— Т. 1.

До родоводу Орликів // Віра і Культура (Вінніпег).— 1954.— Ч. 11.

1955

До джерел староруської геральдики // Літопис Волині (Вінніпег).— 1955.— Ч. 2.

До родоводу Могил // Наша Культура (Вінніпег).— 1955.— Ч. 4.

Ще про герби гетьманів // Америка.— 1955.— 10 серп. (Стаття з'явилась у зв'язку з публікацією Романа Климкевича про ці герби).

Походження Богдана Хмельницького // Віра і Культура (Вінніпег).—1955.— Ч. 6.

Родина Хмельницьких // Віра і Культура (Вінніпег).— 1955.— Ч. 10.

Смерть гетьмана Івана Виговського // Віра і Культура (Вінніпег).— 1955.— Ч. 12.

Смерть і похорон гетьмана Івана Мазепи // Америка (Філадельфія).— 1955.— Ч. 46.

Киянка [illegible] престолі Франції // Америка (Філадельфія).— 1955.— Ч. 70—71.

1956

Герб Волині // Літопис Волині (Вінніпег).— 1956.— Ч. 3.

Ляхівці над Горинем та їх дідичі // Літопис Волині (Вінніпег).— 1956.— Т. [illegible] [Про родину Сенют].

Христос і Азія // Ми і Світ (Торонто).— 1956.— Квіт.

Рід і герб гетьмана Мазепи // Америка (Філадельфія).— 1956.— Ч. 14—15.

Як була підписана Люблинська унія // Америка (Філадельфія).— 1956.— Ч. 62.

Урядова мова у Великому Князівстві Литовському // Америка (Філадельфія).— 1956.— Ч. 34—35.

Рід гетьмана Данила Апостола // Батьківщина.— 1956.— Ч. 11.

1957

Гальшка Гулевич та її рід // Віра і Культура (Вінніпег).— 1957.— Ч. 2.

Дещо про стародавні гідности і магдебурзьке право // Америка (Філадельфія).— 1957.— Ч. 126—127.

1958

Історичне місце князя Федора Несвицького // Літопис Волині (Вінніпег).— 1958.— Ч. 4.

Шлюб гетьмана Івана Брюховецького // Америка (Філадельфія).— 1958.— Ч. 52.

1959

Про герб „Сас“ // Америка (Філадельфія).— 1959.— Ч. 27.

Галицька шляхта // Америка (Філадельфія).— 1959.— Ч. 47—48.

1960

Геральдика в щоденному житті // Ми і Світ (Торонто).— 1960.— Лют.

1962

Еліта в США // Ми і Світ (Торонто).— 1962.— Трав.

Полковник полтавський Федір Жученко // Збірник [illegible] пошану Зенона Кузелі.— Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962.— С. 457—464. (Записки НТШ. Праці Філологічної та Історично-філософічної секцій.— Т. CLXIX).

1963

Маловідоме з американського життя // Ми і Світ (Торонто).— 1963.— Лют.

1965

Родина Башкирцевих // Ми і Світ (Торонто).— 1965.— Лип.

Вороги Вашінгтона // Ми і Світ (Торонто).— 1965.— Ч. 123.

1968

Родинні зв'язки князів Несвіцьких із князями Острозькими // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1968.— Ч. 1—4 (1720).— С. 124—127.

1969

Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1969.— Ч. 1—3 (21—23).— С. 118—126.

1970

Рід і родина Виговських // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1970.— Ч. 1—3 (25—27).— С. 147—167.

1973

Козацтво та боротьба старшини-шляхти [redacted] Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1973.— Ч. 1—3 (39—40).— С. 133—141.

1974

Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1974.— Ч. 1—3 (41—43).— С. 76—84.

НЕОПУБЛІКОВАНІ ПРАЦІ

Шляхта Волинської землі та її участь в історичнім та культурнім житті Волині (Докторська дисертація).— Мюнхен, 1947.— Родинний архів В. Сенютовича-Бережного. Машинопис.

„Липинські". Архів Європейського НТШ у Сарселі.

Мазепи-Колединські гербу „Курч". — 35 с.

Олег АНТОНОВИЧ

Бібліографія наукової спадщини Володимира Пархоменка

Постать Володимира Пархоменка (1880—1942) [redacted] малодослідженою у сучасній історіографії. Склалося так, що непересічний історик, автор оригінальної теорії походження Русі, дослідник, якому довелося викладати [redacted] пореволюційному Київському університеті (про захоплюючі лекції В. Пархоменка залишив згадку у своїх спогадах О. Оглоблин[1]), працювати у структурах ВУАН[2], Дніпропетровському

[1] Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Оглоблин О. Студії [redacted] історії України.— Нью-Йорк; Торонто, 1995.— С. 6.

[redacted] Заслуговують на окреме вивчення стосунки В. Пархоменка з лідерами тогочасних академічних „партій" у ВУАН. Спробу розроблення цієї проблеми див. у статті: Портнов А. Володимир Пархоменко і Михайло Грушевський: до питання стосунків двох [redacted] // Гуманітарний журнал (Дніпропетровськ).— 1999.— № 2.— С. 111—114.

1968

Родинні зв'язки князів Несвіцьких із князями Острозькими // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1968.— Ч. 1—4 (1720).— С. 124—127.

1969

Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1969.— Ч. 1—3 (21—23).— С. 118—126.

1970

Рід і родина Виговських // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1970.— Ч. 1—3 (25—27).— С. 147—167.

1973

Козацтво та боротьба старшини-шляхти [illegible] Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1973.— Ч. 1—3 (39—40).— С. 133—141.

1974

Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український Історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1974.— Ч. 1—3 (41—43).— С. 76—84.

НЕОПУБЛІКОВАНІ ПРАЦІ

Шляхта Волинської землі та її участь в історичнім та культурнім житті Волині (Докторська дисертація).— Мюнхен, 1947.— Родинний архів В. Сенютовича-Бережного. Машинопис.

„Липинські". Архів Європейського НТШ у Сарселі.

Мазепи-Колединські гербу „Курч". — 35 с.

Олег АНТОНОВИЧ

Бібліографія наукової спадщини Володимира Пархоменка

Постать Володимира Пархоменка (1880—1942) [illegible] малодослідженою у сучасній історіографії. Склалося так, що непересічний історик, автор оригінальної теорії походження Руси, дослідник, якому довелося викладати [illegible] пореволюційному Київському університеті (про захоплюючі лекції В. Пархоменка залишив згадку у своїх спогадах О. Оглоблин[1]), працювати у структурах ВУАН[2], Дніпропетровському

[1] Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Оглоблин О. Студії з історії України.— Нью-Йорк; Торонто, 1995.— С. 6.

[2] Заслуговують на окреме вивчення стосунки В. Пархоменка з лідерами тогочасних академічних „партій" у ВУАН. Спробу розроблення цієї проблеми див. у статті: Портнов А. Володимир Пархоменко і Михайло Грушевський: до питання стосунків двох [illegible] // Гуманітарний журнал (Дніпропетровськ).— 1999.— № 2.— С. 111—114.

інституті народної освіти, привернув увагу сучасних дослідників лише як жертва політичних репресій (Пархоменка було заарештовано і засуджено у справі „СВУ"). Хоча згадки про В. Пархоменка [redacted] ледь не у кожній енциклопедії та узагальнюючій праці з історії української історичної науки 1920—1930-х рр.[3], існують біографічні нариси про вченого[4], немає жодного дослідження про його наукову творчість.

Не існує і бібліографії праць історика, хоча було зроблено декілька спроб її укладання. В огляді української радянської історіографії, виданому [redacted] 1938 р., М. Кордуба згадує 15 публікацій В. Пархоменка, стисло викладаючи зміст найважливіших із них[5]. Н. Полонська-Василенко [redacted] підставі доступних [redacted] еміграції джерел нараховує 23 публікації історика[6]. Ця цифра, ймовірно, з огляду [redacted] науковий авторитет Н. Полонської, й без урахування того, що дослідниця перелічила лише основні публікації, [redacted] маючи змоги і наміру скласти повну бібліографію праць В. Пархоменка, устійнилася і тиражується у сучасних публікаціях[7].

Автор цих рядків мав на меті скласти якомога повнішу бібліографію друкованих праць В. Пархоменка. Для полтавського (до 1913 р.) періоду його наукової творчости це завдання виконав В. Граб[8], на матеріали якого ми спиралися. Для подальших років (1913—1942) нами були проведені самостійні пошуки, хоча [redacted] деяких випадках не вдалося ознайомитися [redacted] поодинокими публікаціями В. Пархоменка (у такому разі не вказана кількість сторінок відповідних праць).

Слід підкреслити, що укладена бібліографія В. Пархоменка є неповною, потребує подальшого доопрацювання. Ці зауваження також стосуються жанрово-хронологічного принципу її подання, котрий виглядає як найбільш зручний для користування матеріалом.

Складена бібліографія (налічує 129 позицій) дає змогу глибше проаналізувати наукову спадщину В. Пархоменка, що доцільно здійснити за кількома показниками.

1. *Тематика досліджень* історика охоплює такі проблеми:

а) історія Гетьманщини XVIII ст., з особливою увагою до тогочасного церковного життя Полтавщини;

---

[3] [Оглоблин О.] Пархоменко // Енциклопедія Українознавства.— Львів, 1996.— Т. 5.— С. 1957; [Брайчевський М.] Пархоменко // Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1962.— Т. X.— С. 556—557; Дорошенко Д. Огляд української історіографії.— Прага, 1923.— С. 12, 207; Горбань М. Студії з історії України (до пол. XIX ст.) [redacted] УРСР за рр. 1917—1927 // Бібліографічний Збірник.— Харків, 1930.— С. 25; Крупницький Б. Українська історична наука під Совєтами (1920—1950).— Мюнхен, 1957.— С. 15; Історія Академії Наук УРСР.— К., 1967.— Кн. 1.— С. 323; Сарбей В. Г. Історична наука [redacted] Радянській Україні (до сер. 50-х років) // Розвиток історичної науки на Україні за часів радянської влади.— К., 1973.— С. 19—20 та ін.

[4] Павловский И. Ф. Краткий біографический словарь ученыхъ [redacted] писателей Полтавской губернии.— Полтава, 1912.— С. 146; Ричка В. М. За сфабрикованим звинуваченням // Репресоване краєзнавство.— К., 1991.— С. 233—237; Граб В. І. Тривожний вересень Володимира Пархоменка // Полтавський археологічний збірник.— Полтава, 1994.— Част. 2.— С. 177—191; Портнов А. В. Володимир Пархоменко: штрихи до наукової біографії // Грані.— 1999.— № 3.— С. 97—99.

[5] Korduba T. Littérature Historique soviétique-ukrainienne. Compterendu. 1917—1931.— München, 1972.— P. 51, 170—171, 173, 179—180 etc.

[6] Полонська-Василенко Н. Історична наука [redacted] Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Париж; Чикаґо, 1962.— Т. CXXIII.— С. 93—94.

[7] Швидько Г. К. Дослідник історії Київської Русі // Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти: Тези доповідей.— Дніпропетровськ, 1994.— С. 238; Іваненко В. В., Голуб А. І. Очищення правдою.— К., 1997.— С. 200—201; Голуб А., Ченцов В. Не можна каятись в тому, чого [redacted] робив... // Відроджена пам'ять: Книга нарисів.— Дніпропетровськ, 1999.— Т. 1.— С. 93.

[8] Граб В. І. Тривожний вересень...— С. 188—189.

б) історія раннього християнства на Русі;

в) походження Руси (дослідження цього питання є центральним у творчості історика, викликало жваве обговорення у західноукраїнській історіографії 1930-х рр., вплинуло на історичні концепції Г. Вернадського, О. Пріцака[9] та ін. учених);

г) взаємовідносини Руси і Степу.

Слід зазначити, що зміна тематики праць В. Пархоменка збігалася зі зміною місця проживання, і вченому була властива зосередженість на щораз новій дослідницькій проблемі, з доволі рідкісними зверненнями до попередніх зацікавлень.

2. За *жанром* публікації В. Пархоменка можна поділити на монографії, брошури, статті, замітки, рецензії і огляди. Характерними рисами досліджень історика є лаконізм (серед опублікованих у 1920-ті рр. праць матеріали обсягом 2—3 сторінки становлять 78 відсотків загальної кількости публікацій історика) та високий відсоток рецензійних публікацій. У 1920-ті рр. В. Пархоменко рецензував ледь не кожну книжкову новинку, й у 1930—1940-ві рр., після звільнення зі заслання і переїзду до Ленінграда, у доробку вченого домінують критичні рецензії (Пархоменкові вдається зберегти науковий характер своїх праць і принципово критикувати адептів радянської версії історії Руси — Б. Грекова, В. Мавродіна та ін.).

3. За *інтенсивністю* публікацій вирізняються 1905—1908 рр. (перші кроки у науці) та 1926—1929 рр. — розквіт наукового таланту історика в умовах академічної свободи. Помітні і роки мовчання вченого — це часи революційних подій 1917—1923 рр. та період заслання і відновлення сил після нього (1930—1937).

4. *Мова* публікацій. Деякі рецензенти (зокрема, С. Томашівський) дорікали Пархоменкові на нібито переважну російськомовність його праць[10]. Справді, серед загальної кількости публікацій історика статті українською мовою становлять лише 30 відсотків, але ж треба враховувати обставини, за яких доводилося працювати вченому. Коли ж підрахувати публікації В. Пархоменка українською мовою протягом 1918—1929 рр., то вони становлять 74 відсотки загальної кількости видрукуваних ним за цей час робіт.

5. *Періодичні видання,* у яких друкувався учений. За нашими підрахунками, В. Пархоменко публікував свої розвідки в 24 періодичних виданнях. Найбільше публікацій (24) учений помістив у часописі „Киевская Старина" — усі вони підписані криптонімами П-ко В., П-ко Вл., П. Вл., Вл. П-ко. Загалом для історика була властива тривала співпраця з певним часописом. Серед видань, яким учений віддавав перевагу в різні роки, — „Известия Отдела Русского Языка и Словесности РАН" (11 публікацій), „Україна" (4), „Східний світ" (5), „Червоний шлях" (14), „Историк-марксист" (6).

Завершуючи цей вступ до бібліографії В. Пархоменка, не можна не пошкодувати, що в сучасній Україні практично не передруковуються і не перевидаються праці цього небуденного вченого, з приводу арешту і поневірянь якого Н. Полонська-Василенко писала, що „Україна втратила одного з кращих дослідників"[11].

---

[9] Рецензуючи одну з праць останнього, О. Толочко назвав В. Пархоменка „своєрідним предтечею Пріцака". Див.: Толочко А. П. Рец. на: Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the 10th century // Вопросы истории.— 1987.— № 12.— С. 144.

[10] Tomaszewski S. Nowa teorja o początkach Rusi // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1929.— T. 1.— Rocz. XLIII.— S. 301.

[11] Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні...— С. 20.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ В. ПАРХОМЕНКА*

Монографії

Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733—1785) [redacted] связи с общим ходом малороссийской жизни того времени: Опыт церковно-политического исследования.— Полтава, 1908.— 98 с.; Изд. 2-е, перераб., с прилож. новых материалов.— Полтава, 1910.— 182 с.

Начало христианства на Руси: Очерки из истории Руси IX—X вв.— Полтава, 1913.— 191 с.

У истоков русской государственности (VIII—IX вв.)— Ленинград, 1924.— 113 с.

Початок історично-державного життя на Україні.— К., 1925.— 36 с.

Брошури, окремі відбитки

Церковно-историческое значение города Переяслава.— Полтава, 1907.

Патриарх Константинопольский Серафим II, умерший и погребенный [redacted] Лубенском Спасо-Преображенском монастыре.— Полтава, 1908.— 8 с.

Древнерусская [redacted] равноапостольная Ольга (вопрос о крещении ея).— К., 1911.— 26 с.

Христианство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого.— Харьков, 1913.

Русь [redacted] IX веке.— Петроград, 1918.— 14 с.

Святая княгиня Ольга.— Житомир, 1927.

До питання про норманське завоювання і походження Руси.— К., 1938.

Статті, замітки, рецензії

1904

Гервасій Линцевский // Киевская Старина (далі — КС).— 1904.— № 12.— С. 408—443.

О расширении пределов Переяславской епархии в 1751—57 гг. // Там само.— С. 146—168.

1905

Письмо в редакцию (поправки [redacted] статье „Гервасий Линцевский") // КС.— 1905.— № 1.— С. 17—18.

Был ли игумен Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г.? // Там само.— С. 4—7.

Несколько слов [redacted] Малороссийских архивах // КС.— 1905.— № 2.

[Рец. на:] Гейсман А. П. Русские войска и конфедерации в Польше [redacted] 1767 и 1768 // Варшавский военный журнал.— 1904 // КС.— 1905.— № 1.— С. 42—44.

Земский собор, избравший на царство Михаила Федоровича // Наука и жизнь.— 1905.— № 2.

Князь Н. В. Репнин и Георгий Конисский // КС.— 1905.— № 3.— С. 242—243.

К истории Колиивщины (материалы) // Там само.— С. 236—242.

* Висловлюємо щиру подяку І. Варченкові за допомогу [redacted] опрацюванні публікацій В. Пархоменка [redacted] часописі „Червоний шлях".

[Рец. на:] Иваницкий С. Переяславский епископ Гервасий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757—1769) // КС.— 1905.— № 4.— С. 1—6.

К вопросу о суде над Мелхиседеком Значко-Яворским // Там само.— С. 16—17.

К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII в. // КС.— 1905.— № 7/8.— С. 108—116.

„Стужа“ в Малороссии в марте 1748 г. // КС.— 1905.— № 9.— С. 115.

Из истории образования на Украине // Там само.— С. 235—247; № 10.— С. 126—132.

К вопросу о доходах и расходах архиерейских кафедр в 18 в. (доходы и расходы кафедры Переяславской в 1771—1776 гг.) // КС.— 1905.— № 10.— С. 1—5.

Указ императрицы Анны Иоановны правителю Малороссии князю Шаховскому о браках малороссов // Там само.— С. 1.

Дело епископа Черниговского Ираклия и иеромонаха Иеремии Гусаревского // КС.— 1905.— № 10.— С. 5—7.

Статистические сведения о церквах и православном населении русской части Малороссии в 1780 годах // Там само.— С. 7—8.

Дело об избрании войта в Киеве в 1734 году // КС.— 1905.— № 11.— С. 12, 67.

Конец старой Малороссии (1733—1788 гг. в истории Левобережной Украины) // КС.— 1905.— № 11/12.— С. 343—349.

Несколько данных о духовных семинариях в Переяславе и Полтаве в конце 18 века // Полтавские Епархиальные Ведомости (далі — ПЕВ).— 1905.— № 23.— С. 862—864.

1906

К истории взаимных отношений малороссийских светских и духовных властей в XVIII в. // КС.— 1906.— № 1.— С. 11—12.

К истории материального положения малороссийского духовенства в 18 веке // КС.— 1906.— № 5/6.— С. 6—8.

К истории Киево-Софийского собора // Там само.— С. 8—9.

Разведение табаку в Малороссии в 1760-х годах // Там само.— С. 8.

Из истории борьбы малороссийского духовенства за свои права в 18 веке // КС.— 1906.— № 9.— С. 13—15.

К истории материального положения Переяславской кафедры и семинарии в XVIII веке // ПЕВ.— 1906.— № 7.— С. 354—358.

Нужды и пожелания, заявленные Переяславским духовенством в Екатерининскую комиссию // ПЕВ.— 1906.— № 8.— С. 411—415.

Переяславская семинария в конце XVIII века (1775—1880 гг.) // ПЕВ.— 1906.— № 12.— С. 584—585.

Правительство имп. Анны Ивановны в его отношениях к делам Правосл. Церкви. Исследование Б. В. Титлинова.— Вильна, 1905; [Рец. на:] А. Мацієвич, митрополит Ростовский и Ярославский.— Санкт-Петербург, 1905 // ПЕВ.— 1906.— № 12.— С. 586—587.

Отношение духовенства переяславской епархии в XVIII веке к обучению своих детей в семинарии // ПЕВ.— 1906.— № 15.— С. 701—704.

К истории церковно-приходской жизни Левобережной Украины в XVIII веке // ПЕВ.— 1906.— № 16.— С. 732—742.

Страница из истории Переяславской епархии (попытка избрания епископа духовенством в 1752 г.) // ПЕВ.— 1906.— № 18.— С. 818—821.

К тысячелетнему юбилею города Переяслава // Там само.— С. 849—853.

1907

Церковно-историческое значение г. Переяслава // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1907.— Вып. IV.— С. 227—235.

1908

Сообщение о собранных вещах во время летней поездки (1906) священика Владимира Трипольского // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета.— Полтава, 1908.— Вып. 1.— С. 5—6, 8.

Отчет члена-делопроизводителя о деятельности комитета за первый год существования // Там само.— С. 36—45.

Образование и состав Переяславско-Бориспольской епархии (1733—1850 гг.) // Там само.— С. 51.

Сильвестр Лебединский — переяславский епископ Полтавской епархии (К столетию со дня кончины) // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета.— Полтава, 1908.— Вып. 2.— С. 24.

Из истории Переяславско-Полтавской епархии. 1782—1807 гг. // ПЕВ.— 1908.— № 16.— С. 691—696; № 17.— С. 737—743.

К столетию со дня кончины архиепископа Сильвестра Лебединского // ПЕВ.— 1908.— № 28.— С. 1158—1159.

1909

[Рец. на:] Малицкий П. И. История Христианской Церкви.— Тула, 1909.— Вып. 1 // ПЕВ.— 1909.— № 28.— С. 1165—1168.

Забытый юбилей // Там само.— С. 1180—1182.

1910

Мельхиседек Значко-Яворский // Русская старина.— 1910.— № 6.

Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1909—1910.— Ч. 1—2; [Рец. на:] Павловский И. Ф. Полтава: историч. очерк.— Полтава, 1910 // ПЕВ.— 1910.— № 6.— С. 459—460.

1911

Крещение св. княгини Ольги // Вера и разум (Харьков).— 1911.— № 10.— Кн. 2.— С. 429—446.

К вопросу о крещении св. кн. Ольги // Вера и разум.— 1911.— № 19.

Епископ Переяславский Арсений Берло, его личность и среда архипастырской деятельности // ПЕВ.— 1911.— № 3.— С. 119—206; № 9.— С. 562—569.

Софоний, епископ Иркутский, уроженец Полтавско-Переяславской епархии (По поводу вопроса о его прославлении) // ПЕВ.— 1911.— № 13.— С. 806—807.

Из церковной жизни Левобережной Украины в XVIII веке // ПЕВ.— 1911.— № 13.— С. 837—857; № 14.— С. 945—949; № 15.— С. 1016—1020; № 16.— С. 1078—1082.

1912

Свидетельство продолжателя хроники Регинона о крещении св. кн. Ольги // Вера и разум.— 1912.— № 1.

Отчет о командировке на XV Всероссийском Археологическом съезде в Новгороде // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета.— Полтава, 1912.— Вып. 3.— С. 179—186.

Епископ Феофил Шиянов, святитель Полтавский // Там само.— С. 3—13.

Начало христианства на Руси // Вера и разум.— 1912.— № 9/10; 1913.— № 7—8, 10—11, 13.

1913

Три центра Древней Руси // Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности (далі — ИОРЯС).— Санкт-Петербург, 1913.— Т. XVIII, кн. 4.— С. 79—87.

Три момента начальной истории русского христианства (Игорь Старый, Владимир Святой). По поводу нового исследования М. Д. Приселкова // Там само.— С. 371—380.

1914

К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега // ИОРЯС.— Санкт-Петербург, 1914.— Т. XIX, кн. 1.— С. 220—236.

В какой мере было тенденциозно не сохранившееся древнейшее „Житие Антония Печерского“ (По поводу новой книги г. Приселкова) // Там само.— С. 237—241.

К истории начального христианства на Руси (По поводу нового исследования г. Аничкова) // ИОРЯС.— Т. XIX, кн. 3.— С. 80—84.

Почему Святослав посадил сыновей своих — Олега в земле Древлянской и Владимира в Новгороде // ИОРЯС.— Т. XIX, кн. 4.— С. 139—142.

Ответ на рецензию г. Приселкова // Там само.— С. 257—259.

1915

Несколько замечаний о норманской теории происхождения Руси: По поводу рецензии А. А. Шахматова на мою книгу // Журнал Министерства народного просвещения.— Петроград, 1915.— Ч. X.— № 2.— Отд. 2.— С. 430—433.

1918

Русь в IX веке // ИОРЯС.— Петроград, 1918.— Т. XXII, кн. 2.— С. 127—140.

1920

Из древнейшей истории восточного славянства // ИОРЯС.— Ленинград, 1920.— Т. XXIII.— С. 476—485.

1923

Питання про початок історично-державного життя у східних слов'ян // Наук. записки Київ. науково-дослідних катедр ВУАН.— К., 1923.— Т. 1.— С. 107—109.

Происхождение Руси // Русское прошлое: Исторические сборники.— Ленинград, 1923.— Кн. 4.

1924

Олег та Ігор: До питання про їх взаємовідносини // Записки Історично-філологічного відділення ВУАН (далі — ЗІФВ ВУАН).— К., 1924.— Кн. IV.— С. 145—147.

Норманизм и антинорманизм (к вопросу о происхождении имени „Русь“) // ИОРЯС.— Ленинград, 1924.— Т. XXVIII.— С. 71—74.

О происхождении русского государства // Накануне.— Берлин, 1924.

Вопрос о времени существования и местонахождения Тмуторокани: Тезисы доклада // Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи.— 1924.— С. 4.

1925

Із листування з акад. О. О. Шахматовим // Україна.— К., 1925.— Кн. 6.— С. 125—128.

[Рец. на:] Niderle L. // Slowanskie starožitnosti.— Praha, 1925 // Червоний шлях (Харків).— 1925.— № 6/7.— С. 320—321.

Чи була Коліївщина 1768 р. народнім рухом [З приводу статті О. Гермайзе „Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів“] // Червоний шлях.— 1925.— № 8.— С. 101—102.

1926

Древляне и поляне // ИОРЯС.— Ленинград, 1926— Т. XXXI.— С. 267—270.

[Рец. на:] Яворський М. І. Нарис історії України.— К., 1925 // Червоний шлях.— 1926.— № 1.— Ч. 1—2.— С. 282.

[Рец. на:] Лященко А. И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего.— Ленинград, 1925 // Червоний шлях.— 1926.— № 2.— С. 189—190.

[Рец. на:] Марр Н. Из переживаний доисторического населения Европы, племенных или классовых, в русской речи и топонимике.— Чебоксары, 1925 // Червоний шлях.— 1926.— № 5/6.— С. 259—260.

[Рец. на:] Тексты и разыскания по кавказской филологии.— Ленинград, 1925 // Червоний шлях.— 1926.— № 5/6.— С. 255—256.

[Рец. на:] Київ та його околиця в історії і пам'ятках // Червоний шлях.— 1926. — № 7/8.— С. 295—296.

[Рец. на:] Перетц В. Слово о полку Ігоревім.— К., 1926 // Червоний шлях.— 1926. — № 11/12.— С. 257—258.

1927

Князь Чорний: До питання про добу сіверської колонізації Подесення // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 379—382.

Киевская Русь и Хазария: Роль хазарского торгового капитала в истории Киевской державы // Slavia.— Praha, 1927.— Rok VI.— S. 380—387.

Киевская Русь и печенеги: К вопросу о взаимоотношениях Киев. Руси со Степью // Вторая конф. археологов СССР в Херсонесе (10—13 сент. 1927).— Севастополь, 1927.

Питання про слов'янську колонізацію Лівобережжя в домонгольську добу // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти.— Дніпропетровськ, 1927.— Т. 1.— С. 369—372.

Нариси передісторичного життя на Полтавщині // Полтавщина: Збірник.— Полтава, 1927.— Т. 2.— С. 151—158.

[Рец. на:] Василенко-Полонська Н. З історії останніх часів Запорожжя // ЗІФВ ВУАН.— 1926.— Кн. 9 // Червоний шлях.— 1927.— № 4.— С. 241—242.

[Рец. на:] Охорона пам'яток культури України: Збірник.— Харків, 1927 // Червоний шлях.— 1927.— № 6. — С. 261.

1928

Про культуру тюрків нашого степу IX—XIII вв. // Східний світ (Харків).— 1928.— № 3/4.— С. 307—309.

Чорні клобуки // Східний світ.— 1928.— № 5.— С. 242—246.

Нові історичні проблеми Київської Русі // Україна.— 1928.— Кн. 6.— С. 3—5.

Новые толкования Записок готского топарха // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.— Симферополь, 1928.— Т. 2.

До питання про політику гетьмана Самойловича // Юв. збірник на пошану акад. М. С. Грушевського.— К., 1928.— Т. 1.— С. 225—226.

З приводу рецензій В. К. Дем'янчука на кн. Базалука // ЗІФВ ВУАН.— К., 1928.— Кн. XVIII.

[Рец. на:] Яфетический сборник.— Ленинград, 1927 // Україна.— 1928.— Кн. 2.— С. 165—166.

[Рец. на:] Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької.— К., 1927 // Червоний шлях.— 1928. — № 3.— С. 158—159.

1929

Каганат Русі. З приводу кн. П. Смирнова „Волзький шлях і стародавні руси" // Східний світ.— 1929.— № 1/2.— С. 357—359.

Русь та печеніги: До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом // Там само.— С. 287—293.

До питання про татарсько-козацькі взаємини XVI—XVII вв. [З приводу статті В. Дубровського „Про вивчення взаємин України та Туреччини в другій половині XVII ст."] // Там само.— С. 359—360.

Русь, степ та варяги // Наукові записки Дніпропетровського Товариства при ВУАН.— Дніпропетровськ, 1929.— Т. 1.

Русь и печенеги // Slavia.— Praha, 1929.— S. 138—144.

[Рец. на:] Смирнов П. Волзький шлях і стародавні руси.— К., 1928 // Україна.— 1929.— Січ.—лют.— С. 94—95.

[Рец. на:] Мирза-Авакьянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы.— [Москва], 1928 // Червоний шлях.— 1929.— № 4.— С. 213.

[Рец. на:] Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті.— К., 1928 // Червоний шлях.— 1929.— № 7.— С. 249—250.

[Рец. на:] Чернігів і Північне Лівобережжя.— К., 1928 // Червоний шлях.— 1929.— № 7/8.— С. 269—270.

1937

[Рец. на:] Артамонов М. И. Очерки древнейшей истории хазар.— [Москва], 1936 // Историк-марксист (Москва).— 1937.— № 5/6.— С. 200—201.

1938

Древняя история России в освещении Ключевского и Преснякова // Вестник древней истории (далі — ВДИ) (Москва).— 1938.— № 3.— С. 199—203.

К вопросу о „норманском завоевании" и происхождении Руси // Историк-марксист.— 1938.— № 4.— С. 106—111.

[Рец. на:] Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда.— Ленинград, 1937 // Там само.— С. 148—150.

Первая известная точная дата существования государства Руси // Историк-марксист.— 1938.— № 6.— С. 191—192.

1939

К вопросу о Тмуторокани. По поводу работ В. Мавродина // Историк-марксист.— 1939.— № 1.— С. 195—197.

[Рец. на:] Пресняков А. Е. Лекции по русской истории.— Москва, 1938.— Т. 1 // Исторический журнал.— 1939.— № 1.— С. 121—125.

К истории „державы Рюриковичей" (Обзор лит-ры за 1938 г.) // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 144—147.

1940

Следы половецкого эпоса [redacted] летописях // Проблемы источниковедения.— Москва; Ленинград, 1940.— Сб. 111.— С. 391—393.

1941

Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство // Ученые записки ЛГУ.— Ленинград, 1941.— Вып. VIII.— № 73.— С. 203—204.

[Рец. на:] Мавродин В. Очерки истории Левобережной Украины.— Ленинград, 1940 // Историк-марксист.— 1941.— № 1.— С. 120—122.

1995

Степовики нашого Півдня X—XIII ст. // Під знаком Кліо. На пошану О. Апанович: Зб. статей.— Дніпропетровськ, 1995.— С. 96—101 [Публікація Г. Швидько].

Русь та печеніги: До справи стародавніх зв'язків Руси зі Сходом // Східний світ.— 1995.— № 1.— С. 88—91 [Передрук з: Східний світ.— 1929.— № 1/2].

1997

Тмуторокань // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць.— К., 1997.— Вип. 2.— С. 274—287 [Публікація В. Рички].

Андрій ПОРТНОВ

Краєзнавчі дослідження Василя Лаби з історії сіл і міст Галичини. Матеріали до бібліографії праць

Усім відомі роль і значення краєзнавства для історичної науки. Насамперед, чимало питань історії ініціює і унаочнює краєзнавство. Інколи краєзнавчі студії покладено в основу оригінальних розв'язань наукових проблем, винаходів. Відомо також, що краєзнавство — це „сукупність інформацій про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного господарства". Звичайно, йдеться про „вивчення якоїсь невеликої території з названих поглядів" аж до коротких історій міст, містечок і сіл, об'єктів.

Краєзнавчі дослідження велися в Україні вже у XVIII ст. Це зауважено у 1760-х рр., коли географічний департамент Російської АН надсилає [redacted] Україну звернення щодо необхідности збору відомостей із різних регіонів „про природу і господарство певних місцевостей, про наявність родовищ і руїн давніх міст", [redacted]

1939

К вопросу о Тмуторокани. По поводу работ В. Мавродина // Историк-марксист.— 1939.— № 1.— С. 195—197.

[Рец. на:] Пресняков А. Е. Лекции по русской истории.— Москва, 1938.— Т. 1 // Исторический журнал.— 1939.— № 1.— С. 121—125.

К истории „державы Рюриковичей“ (Обзор лит-ры за 1938 г.) // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 144—147.

1940

Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения.— Москва; Ленинград, 1940.— Сб. 111.— С. 391—393.

1941

Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство // Ученые записки ЛГУ.— Ленинград, 1941.— Вып. VIII.— № 73.— С. 203—204.

[Рец. на:] Мавродин В. Очерки истории Левобережной Украины.— Ленинград, 1940 // Историк-марксист.— 1941.— № 1.— С. 120—122.

1995

Степовики нашого Півдня X—XIII ст. // Під знаком Кліо. На пошану О. Апанович: Зб. статей.— Дніпропетровськ, 1995.— С. 96—101 [Публікація Г. Швидько].

Русь та печеніги: До справи стародавніх зв'язків Руси зі Сходом // Східний світ.— 1995.— № 1.— С. 88—91 [Передрук з: Східний світ.— 1929.— № 1/2].

1997

Тмуторокань // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць.— К., 1997.— Вип. 2.— С. 274—287 [Публікація В. Рички].

Андрій ПОРТНОВ

Краєзнавчі дослідження Василя Лаби з історії сіл і міст Галичини. Матеріали до бібліографії праць

Усім відомі роль і значення краєзнавства для історичної науки. Насамперед, чимало питань історії ініціює і унаочнює краєзнавство. Інколи краєзнавчі студії покладено в основу оригінальних розв'язань наукових проблем, винаходів. Відомо також, що краєзнавство — це „сукупність інформацій про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного господарства“. Звичайно, йдеться про „вивчення якоїсь невеликої території з названих поглядів“ аж до коротких історій міст, містечок і сіл, об'єктів.

Краєзнавчі дослідження велися в Україні вже у XVIII ст. Це зауважено у 1760-х рр., коли географічний департамент Російської АН надсилає в Україну звернення щодо необхідности збору відомостей із різних регіонів „про природу і господарство певних місцевостей, про наявність родовищ і руїн давніх міст“, [illegible]

також пам'ятки писемности. Паралельно економіку і природу країни вивчало „Вільне економічне товариство", засноване 1765 р.[1]

Того [illegible] року, [illegible] розпорядженням П. Рум'янцева, співробітники Чернігівського намісництва О. Шафонський[2], Д. Пащенко[3] завершують збирання та пояснення географічних назв у Лівобережній Україні до „Описания рек Черниговского наместничества"[4]. Дещо пізніше, редагуючи переклад „Географічного словника" Л. Ічара, перший директор відомої Бібліотеки Наукового закладу Оссолінських у Львові Ф. Сярчинський збирає і доповнює його матеріалом [illegible] українських земель[5]. Він чи [illegible] перший [illegible] Україні проводить збір матеріалу анкетним способом (близько 3000 анкет), закликаючи надсилати йому відомості про населені пункти. Кінцевою метою дослідника було підготувати „Історико-статистично-географічний словник королівства Галичини"[6]. У перших десятиліттях XIX ст. збиранням краєзнавчих матеріалів [illegible] західноукраїнських землях займається С. Яшовський. У 1830 р. дослідник повідомив про підготовку багатотомного „Мальовничого історико-статистичного опису королівства Галичини і Буковини"[7]. У 30—40-х рр. XIX ст. були спроби збирання для словникарських, науково-дослідних, інколи і довідкових потреб українських матеріалів у працях Ф. Пешті[8], М. Максимовича[9], М. Арандаренка[10], М. Дідушицького, Я. Павліковського, Г. Ступінського[11] та ін. Більшості з них, [illegible] і їхнім попередникам, не пощастило опублікувати [illegible] життя зібраних матеріалів. На той час краєзнавчі матеріали лише нагромаджувалися.

---

[1] Русаков М. Г. Краєзнавство // Радянська енциклопедія історії України.— К., 1970.— Т. 2.— С. 494. Нині дехто з дослідників відносить початки краєзнавства України до епохи раннього середньовіччя, сягаючи навіть епохи Геродота: Влах М. До історії становлення географічного краєзнавства в Україні (за матеріалами вітчизняних писемних пам'яток XIV—XVIII ст.) // З історії української географії. Спеціальний випуск: Краєзнавство.— Тернопіль, 2001.— Вип. 4. — С. 44—46.

[2] Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание [illegible] кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено... В Чернигове, 1876 года.— К., 1851. Пор. також: Бережков М. Н. А. Ф. Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание (заметки к истории Черниговской губернии [illegible] Малороссии).— Нежин, 1910.

[3] Описание Черниговского наместничества (1781 г.) Дмитрия Пащенка // Записки Черниговского губернского статистического комитета.— Чернигов, 1868—1869.— Кн. II, [illegible] 1—2, 4—6. (Праця до кінця не видана.)

[4] Записки Черниговского губернского статистического комитета.— Чернигов, 1868.— Кн. II, вып. 1—2.

[5] Пор.: Dufour P. Doniesienie drukarza // Echard E. Dykcjionarzyk geograficzny.— Warszawa, 1882.— T. I.— S. [5].

[6] Пор.: Дашкевич Я. Р. Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII — 70-х рр. XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР (Київ).— 1963.— № 2.— С. 13—14.

[7] Wiadomości rozmaite // Rozmaitości (Lwów).— 1830.— N 4.

[8] Зібрані матеріали охоплюють, крім інших територій, землі Закарпаття. Тепер зберігаються у Національному музеї в Будапешті. Пор.: Галас К. Й. До питання вивчення топоніміки Закарпаття // Наукові записки Ужгородського державного університету.— Ужгород, 1957.— Т. XXVI; Діалектологічний збірник.— К., 1956.— Вип. 2.— С. 37—54; Свенцицкий И. С. Материалы по истории Карпатской Руси.— Львов, 1906.— С. 45—46.

[9] Кордуба М. Михайло Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1928.— Т. CXLIX.— С. 1—4.

[10] Арандаренко Н. Записки [illegible] Полтавской губернии, часть 2.— Полтава, 1850.

[11] Дашкевич Я. Р. Східна Галичина...— С. 15—16.

Значного розвитку набуло краєзнавство [redacted] Україні із заснуванням у 1843 р. „Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві". Починаючи з 1850-х рр. чималі краєзнавчі матеріали збирає Комісія для опису губерній Київської шкільної округи, що діяла при Київському університеті ім. св. Володимира. Упродовж 1873—1876 рр. широку краєзнавчу роботу провадить Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Землями Правобережної України цікавляться Московське товариство досліджень Західної України, Польське товариство з краєзнавства у Варшаві (публікації у ж. „Ziemia").

1861 р. в газеті „Слово" (Львів) В. Площанський уміщує відозву до громадськости [redacted] проханням надсилати матеріали для укладання Топографічно-статистично-історичного опису Червоної Руси[12]. Звернення містило коротку програму для збирання матеріалів на місцях. Згодом дослідник знову пише у пресі про свої наміри, складає докладні питальники[13], але на заклик відгукнулась лише незначна частина респондентів. Задуманий словник вилився у публікацію 101 нарису про населені пункти. Нариси були поміщені у різних галицьких виданнях[14]. Публікації насичені значним і різноманітним краєзнавчим матеріалом.

У 1863 р. на прохання Губерніального статистичного комітету [redacted] Чернігові [redacted] проектом програми збирання матеріалів для дослідження Чернігівщини виступає О. Лазаревський. Його програма обстеження етнографічно-історичних відомостей краю містила багато позицій, присвячених справі збирання різного [redacted] змістом і значенням краєзнавчого матеріалу, аж до географічних назв[15]. Згодом розпочате В. Площанським збирання матеріалів [redacted] західноукраїнських територіях продовжує, орієнтуючись переважно [redacted] писемні джерела, А. Петрушевич. Він готує „Материалы для древнерусского географического словаря Прикарпатской Руси..."[16], але, як відомо, працю також [redacted] було опубліковано. За повідомленням В. Гнатюка, словник був переданий Петербурзькій академії наук[17]. Нині в архіві вченого з часу підготовки словника зберігаються робочі картотеки, [redacted] саме: „Словник географічних назв до Галицько-Волинського літопису", „Картотека місцевостей у давній Польщі, які дістали [redacted] різний час німецьке право" та ін.[18]

У другій половині XIX — на початку XX ст. українське краєзнавство пройшло шлях від нагромадження матеріалів, відповідно, й зростання наукових знань до їх опрацювання [redacted] основі генетичного, структурного та функціонального підходів,

---

[redacted] Площанский В. Воззвание [redacted] благополезному подвигу // Слово (Львів).— 1861.— № 87.

[13] Площанский В. В справе „Описи Галичины" // Там само.— 1862.— № 18; його ж. В справе описания Галицкой Руси // Там само.— 1864.— № 29; його ж. В справе описания... // Там само.— № 69—76.

[14] Пор.: Дашкевич Я. Р. Східна Галичина...— С. 18.

[redacted] Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902). Матеріали до його біографії // Україна (Київ).— 1927.— № 4.— С. 36—37.

[16] Материалы [redacted] библиографии и истории словесности галицко-русской, VI. Сочинения Антония С. Петрушевича. Из записок Б. А. Дидицкого // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русской Матицею, 1885.— Львов, 1886.— Вып. IV.

[17] Гнатюк В. Хроніка НТШ.— Львів, 1907.— Вип. IV.— Част. 32.— С. 16. М. Кордуба, не знаючи цього факту, згодом писав, що зібраний матеріал А. Петрушевича „перейшов, мабуть, разом [redacted] бібліотекою ученого до бібліотеки „Народного Дому": Кордуба М. Михайло Максимович...— С. 7. Ці дані можуть підтверджуватись тільки щодо окремих чернеток словника, підготовчих матеріалів.

[18] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. С. Петрушевич), спр. 589, 592—595. Пор. також: Там само.— Спр. 614, 643—644, 943.

однак паралельно публікується чимала кількість краєзнавчих матеріалів України. Незважаючи на те, що вони у більшості випадків мають реґіональний характер і за обсягом неповні, вперше введені в науковий обіг і призначені для широкого читача. Під тим оглядом на увагу заслуговують словникові праці Л. Похилевича[19], А. Шнайдера[20], О. Лазаревського[21], М. Теодоровича[22], І. Спрогіса[23], Є. Сіцінського[24], П. Маштакова[25]. Багатий український краєзнавчий матеріал репрезентований у працях К. Румі[26], Е. Фенеса[27], М. Балінського та Т. Ліпінського[28], Я. Головацького[29], у виданнях, редагованих П. Семеновим[30], „Словнику географіч-

---

[19] Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— К., 1864; його ж. Уезды Киевский и Радомышльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами.— К., 1887.

[20] Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hidrograficznym, geograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym etc.— Lwów, 1869—1874.— T. I—II (до гасла Балин). Пор. питальник та звернення А. Шнайдера до громадськости у справі збору матеріалів до енциклопедії: Schneider A. J. Ziarnko do ziarnka // Dziennik literacki.— Lwów, 1864.— N 44.— S. 646—648. Ненадруковану частину під назвою „Краєзнавчий архів Галичини" у 1878 р. було передано до Кракова (Тепер зберігається у: Archiwum Panstwowe w Krakowie, oddz. na Wawelu).

[21] Лазаревский А. Н. Описание старой Малороссии. Материалы по истории заселения, землевладения и управления.— К., 1880—1902.— Т. I—III; його ж. Исторические очерки сел Конотопского уезда.— Чернигов, 1886—1887.— Вып. 1—2. Відбиток з „Черниговских губернских ведомостей".

[22] Теодорович Н. И. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и других отношениях // Историко-статистические описания церквей и приходов Волынской епархии.— Почаев, 1888—1903.— Т. 1—5.

[23] [Спрогис И.] Географический указатель выборочных документов из актовых книг Виленского, Центрального Архива.— Часть I—III (Litua. Centrinis val stybinis istorinis archyvas. Vilnius, на правах рукопису).

[24] Сецинский Е. И. Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета.— Каменец-Подольский, 1901.— Т. 9.

[25] Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна.— Санкт-Петербург, 1913; його ж. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного).— Петроград, 1917.

[26] Rumi K. G. Geographisch-statistisches Wörterbuch des Österreichischen Keiserstaates.— Wien, 1809.

[27] Fényes E. Maÿyarországnaks s hozzá kapesolt tartomânyoknak mosani állapotja statistikai é geographiai tekintetben.— [Budapest], 1837—1840.— T. 3—4.

[28] Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska.— Warszawa, 1843—1845.— T. 1—3.

[29] Головацкий Я. Географический словарь западнославянских и югославских земель и прилежащих стран.— Вильна, 1884. Обґрунтування потреби словника див.: його ж. Письмо в редакцію // Газета политико-литературная, художественная и ремесленная А. Гатцука.— Москва, 1877.— Т. 3.— С. 15—18; його ж. О необходимости составления географического словаря славянских земель // Русский вестник.— Москва, 1879.— Т. 140.— С. 813—824.

[30] Семенов П. П. Географическо-статистический словарь Российской империи [з участю В. Зверинського, М. Філіпова, Р. Маака].— Санкт-Петербург, 1863—1885.— Т. 1—5; Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общ. ред. П. П. Семенова.— Санкт-Петербург, 1895.— Т. 5, ч. 1 (Малороссия, Подолия, Волынь); Санкт-Петербург, 1898.— Т. 5, ч. 2 (Малороссия и Новороссия); Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. П. П. Семенова.— Санкт-Петербург, 1902.— Т. 2 (Среднерусская черноземная область); Санкт-Петербург, 1903.— Т. 7 (Малороссия); Санкт-Петербург, 1910.— Т. 14 (Новороссия и Крым).

нім“[31] тощо. Велику краєзнавчу роботу провадили В. Чернецький, який видав чимало праць, присвячених історії сіл і міст Галичини[32], редакції часописів, [illegible] зі створенням Наукового товариства ім. Шевченка, починаючи [illegible] 1892 р., цією працею побіжно займаються деякі члени Секцій і Комісій Товариства. На основі зібраних матеріалів не лише з'явилася низка вагомих публікацій у серійних виданнях Товариства, насамперед у „Записках НТШ“, але й у 1898 р., на підставі раніше зібраних матеріалів, засновується Музей НТШ, [illegible] Іван Франко пише статтю в газеті „Народ“ „Галицьке краєзнавство“[33]. Чільне місце посідає краєзнавча діяльність В. Федоровича на Західному Поділлі. Це стосується як збору археологічного, історичного, етнографічного матеріалу, так і його вивчення та експонування. Він не тільки систематично інформує про знахідки, але й організовує у своєму маєтку в с. Вікні на Грималівщині музей для їх експонування (згорів 1917 р.).

На початку XX ст. на західноукраїнських землях тривали збір і вивчення матеріалів з історії сіл і міст, а поряд, що було дуже важливим заходом, різних фольклорних оповідей. 1907 р. В. Гнатюк оголошує „Квестіонар для збирання місцевих переказів“, який охоплює питання історії населених пунктів і їх географічних назв[34]. Згодом, у 1913 р., нову спробу організації цієї роботи робить С. Томашівський[35]. Значну краєзнавчу діяльність розгортає також Українське наукове товариство у Києві (1907).

Новий етап у розвитку краєзнавства в Україні починається у міжвоєнне двадцятиліття. 1919 р. при ВУАН створено Комісію для складання історико-географічного словника української землі, яку очолили О. Грушевський та М. Ткаченко, згодом організовується Краєзнавча комісія (1922), яка мала також низку студентських секцій та підкомісій, наприклад, у Харкові та Одесі. Ця Комісія видавала „Бюлетень“. Тоді ж виникають краєзнавчі осередки у Полтаві, Білій Церкві, Вінниці. У 1918—1919 рр. відкрито Вінницький, Конотопський, Уманський та інші краєзнавчі музеї. Організований у 1920-х рр. Український Комітет краєзнавства [illegible] Харкові видає місячник „Краєзнавство“ (1927—1930, вийшло 28 номерів). Журнал уміщує низку наукових статей, авторами яких [illegible] С. Рудницький, М. Криворотченко, Д. Зайцев та ін.

Локальну краєзнавчу працю вели товариства дослідників природи і місцеві наукові товариства, музеї, краєзнавчі гуртки тощо. Деякі з них зголошували свої краєзнавчі публікації. Так, наприклад, Товариство дослідників природи [illegible] Києві видавало „Записки“, Одеська Комісія краєзнавства (з 1920 р.) — „Вісник Краєзнавства“, Комітет вивчення Поділля (з 1924 р.) опублікував 23 краєзнавчі праці, Окружний Краєзнавчий Комітет у Кам'янці-Подільському підготував окремий

---

[31] Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Wyd. pod red. F. Sulimierskiego, Br. Chlebowskiego [illegible] Wł. Walewskiego.— Warszawa, 1880—1904, 1914.— T. 1—14, 15, cz. 1—2.

[32] Пор.: Крип'якевич І. Василь Чернецький і його історично-краєзнавчі праці // Наша Батьківщина (Львів).— 1939.— № 4.— С. 91—96 (109 назв).

[33] Гнатюк В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя — 1873—1923).— Мюнхен; Париж, 1984.— С. 138—148; Чайковський Є. Природознавчий музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. 1912, 1927—1944 // З історії Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1997.— С. 217—241; Франко І. Галицьке краєзнавство // Народ.— 1893.— № 16.

[34] Гнатюк В. Хроніка НТШ.— С. 16—25.

[35] Бучко Д. Г. М. М. Кордуба — збирач і дослідник української топонімії // Повідомлення Української ономастичної комісії.— К., 1967.— Вип. 3.— С. 37.

збірник „Кам'янеччина" (2 випуски). Краєзнавче значення мали такі праці, як „Вся Одещина", збірники про Вінниччину, Уманщину, Миколаївщину, дослідження [illegible] Комісій ВУАН, зокрема, Комісії Києва й Правобережжя, Полудневої України, Лівобережної України, Західної України[36] тощо.

Зауважимо, що [illegible] у 1923 р. почалось опрацювання матеріалів і укладання Історико-географічного словника для Полтавщини, Чернігівщини, Черкащини, Холмщини і Західної Галичини[37]. Деякі словникові матеріали та монографічні дослідження Комісія видає [illegible] історико-географічних збірниках[38]. У 1920-х рр. зацікавлення збиранням власноіменної лексики виявляє О. Курило, ввівши розділ „Ономастика" у [illegible]Програму для збирання етнографічних матеріалів"[39]. На особливу увагу заслуговує розвідка Ф. Матвієнка-Гарнаги „Краєзнавство і краєзнавча робота" (Харків, 1930). Тоді ж і пізніше, переважно за індивідуальною програмою, працювали Ю. Виноградський[40], І. Крип'якевич[41], А. Ярошевич[42], Г. Стрипський[43], А. Петров[44], О. Цинкаловський[45].

Подані відомості свідчать про значне зацікавлення краєзнавчою роботою [illegible] Україні. Проте брак єдиної програми, єдиного українського координаційного центру зі збирання матеріалів, видавничих можливостей не привів до бажаних наслідків, зокрема, до створення запланованого раніше Всеукраїнського інституту краєзнавства і сприяння систематичним експедиціям, створення збирацьких і видавничих осередків [illegible] місцях. У 1930-х рр. в Україні припинено усю краєзнавчу роботу, ліквідовано комісії, товариства, [illegible] багатьох дослідників та збирачів матеріалів репресовано.

На західноукраїнських землях краєзнавча робота тривала, але не була масштабною. Основним гальмом були велика роздрібненість дослідників, їхній амбіційний індивідуалізм у діяльності, загальні фінансові негаразди. Загалом уся робота будувалася [illegible] ентузіазмі поодиноких осіб, хоч тривала постійна підтримка краєзнавчого руху НТШ, Богословською академією та Національним музеєм у Львові. У 1910-х рр. збір географічних назв розпочав М. Кордуба. У березні 1920 р. вчений

---

[36] Краєзнавство // Енциклопедія Українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1959.— Т. 3.— С. 1159.

[37] Про роботу Комісії пор.: Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві [illegible] 1921 рік.— Берлін, 1923.— С. 20; [illegible] 1923 рік.— К., 1924.— С. 60—61; за 1924 рік.— К., 1925.— С. 41; [illegible] 1925 рік.— К., 1926.— С. 13; [illegible] 1927 рік.— К., 1928.— С. 113 та ін. Див. також інформації у: Історико-географічний збірник.— К., 1927—1931.— Кн. 2—4.

[38] Історико-географічний збірник / Видає Комісія для складання Історико-географічного словника України, ред. О. Грушевський.— К., 1927—1931.— Т. 1—4 (ВУАН. Збірник історико-філологічного відділу.— № 46).

[39] Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— К., 1923.— Т. 13-а.— Вип. 1.

[40] Виноградський Ю. С. До історії колонізації Середньої Чернігівщини (кол. Сосницького повіту) // Історико-географічний збірник.— К., 1929.— Т. 3.— С. 209—219; К., 1931.— Т. 4.— С. 109—143.

[41] Крип'якевич І. П. Холмщина. Давні [illegible] осель. Рукописна картотека населених пунктів, виготовлена [illegible] основі архівних і друкованих джерел з коментарем // Родинний архів Крип'якевичів.

[illegible] Пор.: Стрижак О. С. Топонімічна спадщина А. І. Ярошевича // Повідомлення Української ономастичної комісії.— К., 1967.— Вип. 2.— С. 40—48.

[43] Стрипский Г. Где документы старшей истории Подкарпатской Руси?— Ужгород, 1924.

[44] Petrov A. Karpatoruské pomistni nazwy z pol. 19 a z poč. 20 st.— Praha, 1929.

[45] Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки НТШ.— Львів, 1937.— Т. CLIV.— С. 183—240.

зачитав на засіданні Археографічної комісії НТШ у Львові план Історико-географічного словника[46], надрукував відозви і програму для збирання топонімічних матеріалів[47]. Згодом М. Кордуба оголосив теми розвідок, розширив питальник для збирання назв і опублікував його вдруге[48], доповівши у 1927 р. на Міжнародному конгресі істориків у Варшаві[49] про свої наміри створити словник українських географічних назв. Незважаючи на те, що уже в 1930-х рр. був зібраний матеріал для 900 населених пунктів[50], як окрема праця словник не був опублікований.

Якщо говорити про появу друком краєзнавчих документів, то не можна не згадати поодиноких статей, опублікованих у журналі „Воля“ (Відень, 1920), розвідок у місячниках „Наша Земля“ (Ужгород, 1927—1928, ред. В. Ґренджа-Донський), „Наша Батьківщина“ (Львів, 1937—1938). Краєзнавчо-туристичне товариство видавало журнал „Плай“ (видавець М. Кулицький, редактор — С. Щурат). Друкувалися у журналі відомі українські історики і географи. М. Гавдяк публікує теоретичну статтю „Завдання українського краєзнавства“, подібний характер мала розвідка І. Свенцицького „Краєзнавство і музейництво“. Широко була репрезентована науково-популярна краєзнавча література. Для прикладу наведемо такі праці: І. Макаренко. Кубань (Відень, 1920); О. Козурак. Самбірщина (Самбір, 1935); М. Голубець. Теребовля (Львів, 1927); З історії міста Сокаля (Львів, 1929); Белз—Буськ—Звенигород (Львів, 1937); А. Залужний. Де мешкають українці: землі, річки, гори, багатства, рістня і звірня (Львів, 1938); В. Січинський. Звенигород (Львів, 1939); Місто Холм (Краків, 1941); М. Гавдяк. Княжий Галич (Львів, 1939)[51].

Після Другої світової війни відроджується краєзнавчий рух [redacted] Україні, хоч його спрямування було іншим, ніж у 1920-х рр. Особливо активною була краєзнавча праця у школах, у яких масово діють краєзнавчо-туристичні гуртки. У 1953 р. вперше після війни друкуються методичні посібники, наприклад, „Краєзнавство [redacted] школі“. Краєзнавчий характер мала серія видань про області УРСР. Із 1960-х рр. почали видавати історико-краєзнавчі нариси (під серійною назвою „Вивчай рідний край“), присвячені давнім українським містам (Київ, Звенигород, Ніжин, Галич, Самбір та ін.), вийшло друком чимало путівників по пам'ятних місцях і збірок документів. У багатьох місцевостях засновано народні краєзнавчі музеї і музейні кімнати. За насиченістю унікальним матеріалом вирізняються Кримський, Миколаївський, Івано-Франківський, Чернівецький, Тернопільський краєзнавчі музеї. У 1968 р. [redacted] Україні працювало понад 50 державних краєзнавчих музеїв. Історичне краєзнавство активізується зі створенням для кожної області „Історії міст і сіл Української РСР“ (вийшло друком 25 томів)[52]. Під час підготовки видання

[redacted] Кордуба М. Потреба організації збирання географічних назв // Conférence des historiens des etats de l'Europe orientale et du Monde Slave. Varsovie, le 26—29 juin 1927, II-me Partnie Compte-rendu et Communications.— Varsovie, 1928.— S. 106—107.

[47] Громадська думка (Львів).— 1920.— 25 берез.; Вперед (Львів).— 1920.— 28 берез.; Крім того, Археологічна комісія видає програму окремим аркушем.

[48] Кордуба М. Як записувати топографічні назви // Літопис Бойківщини.— Самбір, 1931.— Част. 1.— С. 159—162. Про працю над словником див. також: Хроніка НТШ.— Львів, 1922.— Вип. I—II.— Част. 65—66.— С. 15.

[49] Кордуба М. Потреба організації збирання географічних назв.— С. 101—108.

[redacted] Бучко Д. М. Кордуба — збирач і дослідник...— С. 44.

[51] Ширше про ці та інші праці [redacted] цей період див.: Вісьмак О., Шаблій О. Краєзнавчі дослідження українських географів у міжвоєнний період // Історія української географії. Спеціальний випуск: Краєзнавство. (В друці.)

[52] Русаков М. Г. Краєзнавство...— С. 494; його ж. Методика краєзнавчого дослідження населеного пункту та його околиці.— К., 1958—1959.— Част. 1—2.

до друку були скомплектовані великі й різноманітні [illegible] змістом матеріали (первісні тексти статей, картотеки, реєстри пам'яток), що нині стало значним набутком українських архівів. Підготовлені бібліографії джерел та літератури для вивчення історії міст і сіл І. Крип'якевича[53], Ф. Максименка[54], О. Кізлика[55] (видана згодом). Водночас з написанням текстів „Історії..." В. Огоновський і С. Білецький збирають матеріали [illegible] писемних джерел XIV—XVII ст. для окремого історико-географічного [illegible] західного реґіону України[56]. Значну краєзнавчу роботу здійснює Українське товариство охорони пам'яток історії та культури зі своїми обласними відділеннями. Силами членів товариства провадився облік історичних та природних пам'яток, збирались матеріали. В обласних центрах часто організовувались краєзнавчі конференції (Чернігів, Вінниця, Львів та ін.), публікувались їх матеріали. У 1980—1990-х рр. з'являються енциклопедичні довідники „Київ" (1981), „Чернігівщина" (1990), „Полтавщина" (1992) та ін.

У той же [illegible] краєзнавча робота велась [illegible] еміґрації. Подекуди [illegible] була основною (Інститут дослідів Волині), у результаті якої з'явилась [illegible] цінних видань. Наукове товариство ім. Шевченка Америки у серії „Український архів" видає об'ємні книжки, присвячені Галичині (вийшло близько 50 томів)[57]. Численні краєзнавчі матеріали вміщено у часописах, альманахах, календарях. Прикладами можуть слугувати „Український календар", газета „Українське Слово" (Польща), „Дукля", „Пороги" (Чехо-Словаччина). Крім альманахів і календарів, найповніше українські краєзнавчі матеріали репрезентовані у серійному виданні „Науковий збірник Музею української культури у Свиднику" (вийшло 22 томи). Аналогічні видання [illegible] у Канаді, Англії, Франції, Бразилії, Австралії.

Спираючись лише [illegible] неповний перелік праць і зааніажованих у краєзнавстві осіб, потрібно відзначити, що шлях українського краєзнавства (так відбувалося у всіх європейських країнах) пройшов від нагромадження матеріалів до їх систематизації і наукового використання та осмислення. У ньому порушені найрізноманітніші проблеми від з'ясування ролі і місця краєзнавства у різних науках, насамперед в історії, географії, мовознавстві до освіти і виховання шкільної, студентської та позашкільної молоді. Водночас широко засвідчено прикладне значення краєзнавства, його наукові засади. На особливу увагу заслуговують видання про визначні постаті у галузі краєзнавства [illegible] Україні. Загалом у краєзнавстві як науці [illegible] виокремити такі основні напрями: науковий (у тому числі енциклопедичний), науково-популярний і загальноописовий (мандрівний).

Утім, форми цієї роботи і її реалізація [illegible] Україні протягом XVIII—XX ст. були різні. Вона провадилась через організовані колективи [illegible] комісіях, відділах інститутів, краєзнавчих музеях, товариствах — державних та створених [illegible] громадських засадах інституціях. Чимала робота велася у середніх школах. Водночас у багатьох

---

[53] Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій.— К., 1962.

[54] Максименко Ф. П. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР. Бібліографічний покажчик. (Відбитки з „Науково-інформаційного бюлетеня АН УРСР".— 1963.— № 4—6; 1964.— № 1—5.)

[55] Кізлик О. Д. Іншомовні джерела до історії міст і сіл України. Покажчик літератури.— Львів, 1995.

[illegible] Матеріали охоплюють західноукраїнські території (без Волині), нині зберігаються в Інституті українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України.

[illegible] Опис „Українського архіву", що виходив у США, див.: Купчинський О. Етнографія і фольклористика [illegible] сторінках „Українського архіву" (1960—1989, Т. 16—51) // Записки НТШ. Праці Секції етнографії та фольклористики.— Львів, 1992.— Т. CCXXXIII.— С. 434—445.

випадках цю працю ініціювали окремі особи. І таких прикладів було багато у минулому (В. Тарнавський, М. Дідушицький, В. Федорович, В. Кобринський, І.-Ю. Шпитковський та ін.), [redacted] й сьогодні (І. Дік зі с. Нестанич і В. Коваль зі с. Бишова [redacted] Львівщині, А. Антончик зі с. Бережниці [redacted] Рівненщині та ін.). Більшість напрямів досліджень з краєзнавства, що велись в Україні та за кордоном у минулому, збереглися до сьогодні. Зауважимо, що від ініціативи осіб часто залежить не лише успіх виконання завдань в обстеженні деяких об'єктів, [redacted] й праця цілих колективів, насамперед спрямування їх роботи у відповідному напрямі. Переконливим прикладом підготовки до друку краєзнавчих матеріалів є робота І. Бутича, в минулому — П. Тронька.

* * *

Нині видається чимало спеціальної літератури, присвяченої краєзнавству. Згадані традиційні форми зберігаються і розвиваються [redacted] самостійній Україні, хоч нині більше уваги приділяється індивідуальній програмі (проектам) і заанґажованості у них людей. Діяльність осіб, що займаються краєзнавством, відчутніша у нижчих ланках культурно-освітнього життя країни. Маємо чимало зразків для підтвердження сказаного. В останні десятиліття яскравим прикладом розвитку нашого краєзнавства [redacted] служити діяльність учителя Василя Лаби.

Василь Лаба — учитель історії. Народився 22 червня 1956 р. у селі Серниках Перемишлянського району [redacted] Львівщині. Батьки Павло і Марія — селяни. Коли Василеві було 11 років, осиротів — трагічно загинула мати. Першим учителем історії став батько, саме він і „його розповіді про своє життя та екскурси в історію свого краю та України взагалі,— згадує В. Лаба,— зародили в мені потяг до історії". Але в юнацькі захоплення життя внесло свої корективи. Після закінчення восьмирічки В. Лаба не студіює історію, етнографію, мову, а вступає до поліграфічного технікуму, вивчає точні науки, [redacted] далі — військова служба і лише у 1981 р. наближається до своєї мрії — вступає на заочне відділення історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. Найближчою йому була історія рідного краю, міст, містечок і сіл Галичини. Навчаючись „почав збирати різні матеріали до історії рідного села, висиджував вечорами у наукових бібліотеках та в Центральному історичному архіві Львова. Бажання щось „викопати" було настільки сильним,— пише В. Лаба,— „що [redacted] архів „бігав" навіть в час обіднього перериву". Згодом почав збирати матеріали до історії сіл Перемишлянського та інших районів. У вересні 1984 р. у районній газеті „Перемога" під рубрикою „Джерела" опубліковано його першу статтю. Після цього такі розвідки періодично з'являлись у газеті. Це робило її привабливішою для читачів, спраглих інформації про своє минуле. Через кілька років такі розвідки про села почали публікуватись і [redacted] інших районних газетах міст Пустомитів, Миколаєва, Жидачева та Городка. Зараз їх налічується понад 250.

У 1998—2000 рр. В. Лаба надрукував близько 100 брошур про села та міста Львівщини (Городоцького, Жидачівського, Жовківського, Миколаївського, Перемишлянського, Пустомитівського, Яворівського районів), у яких висвітлено історичний шлях багатьох населених пунктів від найдавніших часів до 1939 р. У своїх працях автор використовує велику кількість архівних документів, історичні студії і публікації [redacted] періодичних та довідкових виданнях. В історії описуваного села чи міста простежено його економічний розвиток, висвітлено розвиток освіти, історію церкви [redacted] парафії та культурне життя (зокрема, роль читалень „Просвіти"). Закінчується кожне видання списком використаних джерел. Треба зауважити, що 1995 р. В. Лаба підготував до друку розвідку про історію антиалкогольної боротьби [redacted] Галичині „Не пийте, хлопці, Вкраїна просить..." (47 с.), книжку „Документи до історії

Української греко-католицької церкви у Польщі у 1947—1960-х роках“ (на основі архіву митрата Мирослава Ріпецького) (312 с.).

З осені 1987 р. дослідник працює учителем історії України, викладає суспільні предмети у Львівському автошляховому технікумі. Опрацював програму курсу „Історичне краєзнавство“ (опублікована Міністерством освіти [redacted] Києві 1992 р.), згідно з якою читає упродовж кількох років лекції у згаданому технікумі.

При вивченні історії поселень В. Лаба не лише використовує значну джерельну базу, [redacted] й постійно зосереджує увагу на іменах людей, які згадуються у джерелах. Такі дослідження, [redacted] думку автора, „сприяють вихованню їхніх нащадків і формуванню у селян почуття повноправних господарів своєї землі“. Тяглість проживання певної родини [redacted] поселенні формує у представників тої чи іншої родини патріотичні почуття. Нащадки беруть за приклад певні [redacted] життя та діяльности своїх попередників. Автор додержується принципу давати якомога більше фактів та менше коментарів. Адже кожне покоління по-своєму трактуватиме історію і шукатиме у ній те, що буде актуальним у певний момент.

Краєзнавча праця В. Лаби заслуговує на широку увагу наукової громадськости. Свої [redacted] і зусилля дослідник віддає краєзнавству, зокрема, вивченню історії сіл і міст Західної України. Безперечно, можна мати певні застереження щодо публікацій, передусім малих нарисів-брошур, форми викладу, вичерпности змісту та трактування певних явищ. Проте не є таємницею, що дослідник у багатьох випадках чи не вперше пише історію того чи іншого села або міста, започатковуючи їх наукове дослідження. Саме завдяки В. Лабі мешканці сіл, міст довідалися про історію свого населеного пункту. Діяльність В. Лаби заслуговує на поширення її здобутків у різних реґіонах України.

Про засяг краєзнавчих досліджень В. Лаби, опублікованих упродовж 1984—2000 рр., коротких історій західноукраїнських сіл і міст вказує поданий перелік розвідок.

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ ПРАЦЬ

1984

Стоки // Перемога (Перемишляни).— 1984.— [redacted] верес.
Романів // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 15 верес.
Лани // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 22 верес.
Чемеринці // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 4 жовт.
Дунаїв // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 13, 16 жовт.
Великі Глібовичі // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 25 жовт.
Лопушна // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 13 листоп.
Смереківка // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 27 листоп.
Серники // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 6 груд.
Іванівка // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 11 груд.
Підмонастир // Перемога (Перемишляни).— 1984.— 22 груд.

1985

Свірж // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 10 січ.
Кореличі // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 22, 24 січ.
Міжгір'я (Унів) // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 31 січ.
Лагодів // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 12, 14 лют.
Подусів // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 21 лют.
Болотня // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 28 лют.

Ушковичі // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 5 берез.
Біле // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 2, 4 квіт.
Липівці // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 29 черв.
Кимир // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 12, 14 верес.
Суходіл // Перемога (Перемишляни).— 1985.— 12, 14 груд.
Велика Горожана // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1985.— 21 груд.

1986

Боршів // Перемога (Перемишляни).— 1986.— 13 берез.
Коросно // Перемога (Перемишляни).— 1986.— 22, 27 берез.
Стрілки // Перемога (Перемишляни).— 1986.— 13 груд.
Милятичі // Ленінський прапор (Пустомити).— 1986.— 27 трав.
Дмитрів // Ленінський прапор (Пустомити).— 1986.— 10 черв.
Наварія // Ленінський прапор (Пустомити).— 1986.— 1 лип.
Сокільники // Ленінський прапор (Пустомити).— 1986.— 16 серп.
Басівка // Ленінський прапор (Пустомити).— 1986.— 5 верес.
Гринів // Ленінський прапор (Пустомити).— 1986.— 4 груд.
Розвадів // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1986.— 27 берез.
Пісочна // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1986.— 17 лип.
Димівка (Демня) // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1986.— 13 листоп.
Крупсько // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1986.— 4 груд.
Берездівці // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1986.— 30 груд.

1987

Підгородище // Перемога (Перемишляни).— 1987.— 16, 18 лип.
Білка // Перемога (Перемишляни).— 1987.— 1, 4 серп.
Осталовичі // Перемога (Перемишляни).— 1987.— 11, 13, 15 серп.
Зубра // Ленінський прапор (Пустомити).— 1987.— 14 берез.
Семенівка // Ленінський прапор (Пустомити).— 1987.— 28 берез.
Лани // Ленінський прапор (Пустомити).— 1987.— 25 трав.
Хоросно // Ленінський прапор (Пустомити).— 1987.— 11 лип.
Звенигород (Із сивої давнини) // Ленінський прапор (Пустомити).— 1987.— 22, 24, 26 верес.
Давидів // Ленінський прапор (Пустомити).— 1987.— 10 жовт.
Веринь // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1987.— 22 січ.
Верхньодорожне (Дроговиж) // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1987.— 14 лют.
Устя // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1987.— 18 квіт.
Красів // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1987.— 7 трав.
Ілів // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1987.— 18 лип.
Гранки-Кути // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1987.— 1 верес.
Добряни // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1987.— 12 листоп.

1988

Франкова читальня // Перемога (Перемишляни).— 1988.— 30 лип. (Історія заснування та розвитку читальні „Просвіти“ в Романові).
Вовків // Ленінський прапор (Пустомити).— 1988.— 19 січ.
Миклашів // Ленінський прапор (Пустомити).— 1988.— 19 берез.
Старе Село // Ленінський прапор (Пустомити).— 1988.— [redacted] квіт.
Колодруби // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1988.— 23 лип.
Нескорена громада // Соціалістичний шлях (Мостиська).— 1988.— 18 черв. (Сторінки історії села Бортятина у XVII ст.).

Скільки років сільській школі? // Жовтень (Львів).— 1988.— Ч. 3 (Про виникнення сільських шкіл на Львівщині у XVIII ст.).

1989

Жирівка // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 4, 7 лют.

Городиславичі // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 23 трав.

Борщовичі // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 22 черв.

Будьків // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 18 лип.

Поршна // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 22 лип.

Раковець // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 12 жовт.

Гаї // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 11 листоп.

Кам'янопіль // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 16 листоп.

Гуменець // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 28 листоп.

Сухоріччя // Ленінський прапор (Пустомити).— 1989.— 21 груд.

Стільсько // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1989.— 10, 12 січ.

Ричигів // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1989.— 31 січ., 2 лют.

Горішнє // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1989.— 11, 13 трав.

Вербіж // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1989.— 1, 4 лип.

Сельробівці Миколаївщини // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1989.— 30 берез.

Шевченкіана Миколаївщини // Ленінська зоря (Миколаїв).— 1989.— 24 черв.

Про що розповідають назви? // Радянський шлях (Жидачів).— 1989.— 24 серп. (Про походження географічних назв у селах Жидачівського району).

Населення Жидачівщини у XVIII ст. // Радянський шлях (Жидачів).— 1989.— 31 серп. (Огляд демографічної ситуації в районі).

Перші школи // Радянський шлях (Жидачів).— 1989.— 2 верес. (Про виникнення перших шкіл у деяких селах Жидачівського району на переломі XVIII—XIX ст.).

Герби міст Жидачівщини // Радянський шлях (Жидачів).— 1989.— 14 верес. (Про герби Жидачева, Нових Стрілич, Вибранівки та Журавна).

Протипожежна справа на Жидачівщині // Радянський шлях (Жидачів).— 1989.— 21 верес. (Про протипожежні заходи в Ходорові у XVIII ст.).

Слідами зниклих сіл // Радянський шлях (Жидачів).— 1989.— 7 жовт. (Про зниклі села на території Жидачівського району).

Перші „Січі" та „Соколи" // Радянський шлях (Жидачів).— 1989.— 11 листоп. (Про національний спортивний рух у селах Жидачівського району на початку XX ст.).

1990

Перші „Січі" на Перемишлянщині // Галицький шлях (Перемишляни).— 1990.— 30 листоп. (Про розвиток спортивного руху в районі на початку XX ст.).

Ямпіль // Ленінський прапор (Пустомити).— 1990.— 13 січ.

Луб'яни // Громада (Миколаїв).— 1990.— 20 жовт.

Розділ // Громада (Миколаїв).— 1990.— 24, 27 листоп.

Перші читальні „Просвіти" // Радянський шлях (Жидачів).— 1990.— 25 січ. (Про початки просвітянського руху в селах Жидачівського району).

Назви нашої землі // Радянський шлях (Жидачів).— 1990.— 26 квіт. (Про походження географічних назв у селах Жидачівського району).

Повернути із забуття // Радянський шлях (Жидачів).— 1990.— 15 трав. (Про забуті й знищені історичні пам'ятки в Жидачівському районі).

1991

Любешка // Перемога (Перемишляни).— 1991.— 19, 25 січ.

Під'ярків // Перемога (Перемишляни).— 1991.— 2, 7, [illegible] лют.

Дещо про Крехівський монастир та „татарський" пам'ятник біля нього // Перемога (Перемишляни).— 1991.— 12, 21 лют.

Хорунжа з Вишнівчика // Галицький шлях (Перемишляни).— 1991.— 9 лют. (Про хорунжу УСС Олену Степанів).

Це було в Лопушній // Галицький шлях (Перемишляни).— 1991.— 13 лип. (Про криваві події поблизу села навесні 1944 р.).

„Залізна сотня" [redacted] Романова // Галицький шлях (Перемишляни).— 1991.— 5 груд. (Про сотню УГА, сформовану в селі 1918 р., та її бойовий шлях).

Кілька слів до біографії Олени Степанів // Галицький шлях (Перемишляни).— 1991.— 23 листоп.

Таємниця лісу Тарасів // Голос народу (Пустомити).— 1991.— 18 лип. (Про знищення українського населення польською боївкою навесні 1944 р.).

Здогадка чи правда? // Голос народу (Пустомити).— 1991.— 17 жовт. (Про таємницю знищеного історичного пам'ятника в Семенівці).

Пам'ятаймо славні імена // Новий час (Жидачів).— 1991.— 15 черв. (Про життя та діяльність активного діяча ОУН В. Лаби [redacted] Бертешова).

П'ятничани // Новий час (Жидачів).— 1991.— 7 верес.

Репехів // Новий час (Жидачів).— 1991.— 14 верес.

Вербиця // Новий час (Жидачів).— 1991.— 17 верес.

Грусятичі // Новий час (Жидачів).— 1991.— 19 верес.

Про походження назви села П'ятничани // Новий час (Жидачів).— 1991.— 3 жовт.

Гніздичів // Новий час (Жидачів).— 1991.— 5 груд.

Сугрів // Новий час (Жидачів).— 1991.— 14 груд.

Бартатів // Народна думка (Городок).— 1991.— 13, 18, 25 квіт.

Зашковичі // Народна думка (Городок).— 1991.— 2, 9, 23 трав.

Черляни // Народна думка (Городок).— 1991.— 23 трав., 8 черв., 6 лип.

Мшана // Народна думка (Городок).— 1991.— [redacted] жовт., 1, 12 листоп., 7 груд.

Бучали // Народна думка (Городок).— 1991.— 14, 21 лип.

Хрести Свободи на Перемишлянщині // Галицький шлях (Перемишляни).— 1991.— 10, 19, 22, 24 січ. (Реєстр пам'ятників, встановлених у селах району у зв'язку зі скасуванням панщини у 1848 р.).

Хрести Свободи на Городоччині // Народна думка (Городок).— 1991.— 2, 5 лип.

Хрести Свободи [redacted] Пустомитівщині // Голос народу (Пустомити).— 1991.— 4 трав.

Хрести Свободи на Жидачівщині // Новий час (Жидачів).— 1991.— 4 трав.

Хрести Свободи на Жовківщині // Відродження (Жовква).— 1991.— 9, 12 лют.

Пам'ятники вільності на Сколівщині // Бойківська думка (Сколе).— 1991.— 26 січ.

Хрести Свободи [redacted] Самбірщині // Самбірські вісті (Самбір).— 1991.— [redacted] лют.

Хрести Свободи в Кам'янко-Бузькому районі // Життя і слово (Кам'янка-Бузька).— 1991.— 31 січ.

Хрести Свободи [redacted] Золочівщині // Народне слово (Золочів).— 1991.— 14 берез.

Хрести Свободи на Турківщині // Бойківщина (Турка).— 1991.— 2 берез.

Хрести Свободи на Сокальщині // Голос з-над Бугу (Сокаль).— 1991.— 30 берез.

Хрести Свободи на Радехівщині // Народна справа (Радехів).— 1991.— 5 лют.

Хрести Свободи на Бродівщині // Голос відродження (Броди).— 1991.— 18 квіт.

Хрести Свободи [redacted] Старосамбірщині // Прикарпаття (Старий Самбір).— 1991.— 5 лют.

Хрести Свободи [redacted] Мостищині // Наш край (Мостиська).— 1991.— 29 черв.

1992

Славний син Романова // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 16 січ. (Про активного громадського діяча початку XX ст. Івана Прибилу).

Три невигадані історії // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 26 берез. (Про боротьбу проти сталінського режиму на території Перемишлянського району в післявоєнні роки).

Гей, ви, стрільці січовії... // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 31 берез. (Список мешканців Перемишлянщини, які воювали [redacted] I полку УСС у 1916 р.).

Як січові стрільці захищали Під'ярків // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 18, 21 квіт. (Про бої проти польської армії в селі влітку 1919 р.).

Як змінився наш район за 160 років? // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 16 квіт. (Порівняльне статистично-демографічне дослідження).

Скільки років селу Романів? // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 7 трав.

Волове // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 14 трав.

Ще раз про родину Степанівих // Галицький [redacted] (Перемишляни).— 1992.— 16 трав.

Чортківська офензива УГА [redacted] Перемишлянщині // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 1 серп.

Вишнівчик // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 24, 26, 28 листоп.

Костенів // Галицький шлях (Перемишляни).— 1992.— 15, 22 груд.

Врятуймо історичну пам'ятку! // Голос народу (Пустомити).— 1992.— 14 трав. (Про старовинний цвинтар у Шоломиї).

Звенигородські сотні УГА в боротьбі за Україну // Голос народу (Пустомити).— 1992.— 28 трав.

Надітичі // Громада (Миколаїв).— 1992.— 6, 11 лют.

Станківці // Громада (Миколаїв).— 1992.— 15 лют.

Бродки // Громада (Миколаїв).— 1992.— 21, 23, 30 квіт.

Кнісело // Новий час (Жидачів).— 1992.— 4 січ.

Бережниця // Новий час (Жидачів).— 1992.— 14, 16 січ.

Демидів // Новий час (Жидачів).— 1992.— 21 січ.

Ліщин // Новий час (Жидачів).— 1992.— 25 січ.

Жабокруки (Квітневе) // Новий час (Жидачів).— 1992.— 18 квіт.

Голешів // Новий час (Жидачів).— 1992.— [redacted] трав.

Юшківці // Новий час (Жидачів).— 1992.— 27 трав.

Ходорівські євреї у XVIII ст. // Новий час (Жидачів).— 1992.— 21 листоп.

Родатичі // Народна думка (Городок).— 1992.— 1, 18, 25 січ.

Суховоля // Народна думка (Городок).— 1992.— 22, 29 лют., 10 берез.

Тучапи // Народна думка (Городок).— 1992.— 28 берез., 4, 11 квіт.

Керниця // Народна думка (Городок).— 1992.— 12, 16, 19, 23, 30 трав., 2 черв.

Мавковичі // Народна думка (Городок).— 1992.— 6, 9, 13, 16 черв.

Хлопи (Переможне) // Народна думка (Городок).— 1992.— 20, 23, 26 черв.

Таємниця села Колоденці, хто розгадає? // Життя і слово (Кам'янка-Бузька).— 1992.— [redacted] черв.

Слава не вмре, [redacted] поляже // Нескорені (Львів).— 1992.— Ч. 12 (Про полковника СБ УПА Я. Дякона з Дев'ятників).

1993

Плетеничі // Галицький шлях (Перемишляни).— 1993.— 16, 20 січ.

Отець О. Ковч — людина незламного духу // Галицький шлях (Перемишляни).— 1993.— 31 січ.

Перший борець проти більшовизму із Селиськ // Галицький шлях (Перемишляни).— 1993.— 4 лют.

Іван Захарків з Під'яркова був членом проводу ОУН // Галицький шлях (Перемишляни).— 1993.— 16 лют.

Жидовичі (Розсохи) // Галицький шлях (Перемишляни).— 1993.— 29 трав., 1 черв.

Бачів // Галицький шлях (Перемишляни).— 1993.— 15, 17, 19 черв.

Терор та злодіяння НКВД на Перемишлянщині // Галицький шлях (Перемишляни).— 1993.— 15 черв.

Він тренувався в лісі біля Під'яркова // Галицький шлях (Перемишляни).— 1993.— 17 черв. (Про Миколу Лемика).

Галицький провідник ОУН на Полтавщині // Галицький шлях (Перемишляни).— 1993.— 21 верес. (Про Миколу Лемика).

Товців // Голос народу (Пустомити).— 1993.— 3, 10, 14 лип.

Підберізці // Голос народу (Пустомити).— 1993.— 17, 21, 24 лип.

Солонка // Голос народу (Пустомити).— 1993.— 25, 29 верес., 2, 6 жовт.

Горбачі // Голос народу (Пустомити).— 1993.— 16, 23, 27 жовт.

Щирець // Голос народу (Пустомити).— 1993.— 16, 18, 22 груд.

Оброшин // Голос народу (Пустомити).— 1993.— 25 груд.

З історії заснування села Заклад // Громада (Миколаїв).— 1993.— 25 лют.

Як січові стрільці вітали проголошення УНР // Громада (Миколаїв).— 1993.— 30 жовт.

Коли був Симон Петлюра [illegible] Ходорові? // Новий час (Жидачів).— 1993.— 20 лют.

Терор та злочини НКВД [illegible] Жидачівщині // Новий час (Жидачів).— 1993.— 28 квіт.

Заріччя (Волцнів) // Новий час (Жидачів).— 1993.— 19 трав.

Ходорківці // Новий час (Жидачів).— 1993.— 19 черв.

З когорти нескорених // Новий час (Жидачів).— 1993.— 7 лип. (Про діяльність о. В. Сеньківського, пароха села Дев'ятників).

Ятвяги (Прибілля) // Новий час (Жидачів).— 1993.— 27 серп.

Пам'яті Володимира Лопушанського // Новий час (Жидачів).— 1993.— 4 верес. (Про життя та творчість письменника В. Лопушанського [illegible] Нових Стрілич).

Наші земляки — вояки І полку УСС // Новий час (Жидачів).— 1993.— 30 жовт.

Молодинче // Новий час (Жидачів).— 1993.— 11 груд.

Завидовичі // Народна думка (Городок).— 1993.— 6, 13, 20, 23 лют.

Галичани // Народна думка (Городок).— 1993.— 30 берез., 3 квіт.

Хрести тверезості // Мета (Львів).— 1993.— 14 лют. (Реєстр хрестів тверезости на Львівщині).

Пам'ятники святому Янові // Мета (Львів).— 1993.— 14 берез. (Про історію встановлення та географію пам'ятників св. Янові Непомукові [illegible] селах Львівщини).

Хрести тверезості на Тернопільщині // Мета (Львів).— 1993.— Ч. 17.

Що ховається в світі легенд? // Мета (Львів).— 1993.— Ч. 18 (Про роль легенд у вивченні питання виникнення сіл Галичини).

1994

Добрівляни // Новий час (Жидачів).— 1994.— 1, [illegible] черв.

Заснування філії „Просвіти" в Городку // Народна думка (Городок).— 1994.— 12 лют.

З історії села Отиневичі // Гулей Д. З Ходорівщини через Канаду — в Україну.— Дрогобич, 1994.— С. 92—106.

1995

Загадки села Стільська // Громада (Миколаїв).— 1995.— 6 трав. (Про підпільну друкарню УПА).

Друкарня ■ Стільську // Громада (Миколаїв).— 1995.— 30 листоп.

Як написати дослідницьку роботу про історію своєї місцевості. Методичний порадник // Просвіта (Львів).— 1995.— Ч. 17.

1996

Історія села Баківці від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 24 с.

Історія села Бачів.— Львів, 1996.— 24 с.

Історія села Бориничі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 16 с.

Історія села Боршів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 20 с.

Історія села Бродки від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 16 с.

Історія села Вибранівка від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 16 с.

Історія села Гаї від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 20 с.

Історія села Дев'ятники.— Львів, 1996.— 71 с.

Історія села Красів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 17 с.

Історія села Мшана.— Львів, 1996.— 16 с.

Історія селища Нові Стріличі у цифрах, фактах та іменах.— Львів, 1996.— 16 с.

Історія села Піддністряни.— Львів, 1996.— 75 с.

Історія села Руда.— Львів, 1996.— 24 с.

Історія села Станимир від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 16 с.

Історія села Тучне.— Львів, 1996.— 16 с.

Історія села Чорний Острів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 21 с.

Історія села Черепин.— Львів, 1996.— 24 с.

Історія міста Щирець від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 12 с.

Коротка історія Бібрки у цифрах і фактах.— Львів, 1996.— 23 с.

Нарис історії села Поршна ■ найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 56 с.

Нарис історії села Унів та Унівського монастиря від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1996.— 23 с.

1997

Історія села Берездівці від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 24 с.

Історія сіл Болотня та Янчин від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 24 с.

Історія села Великі Грибовичі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 24 с.

Історія села Відники від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 20 с.

Історія села Городиславичі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 20 с.

Історія села Городище Королівське від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 24 с.

Історія села Гринів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 16 с.

Історія села Грусятичі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 52 с.

Історія села Гряда від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 19 с.

Історія села Демня від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 20 с.

Історія села Дроговиж від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 19 с.

Історія села Дусанів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 22 с.

Історія села Кореличі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 24 с.

Історія села Лагодів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 36 с.

Історія сіл Малі Підліски та Ситихів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 20 с.

Історія села Мацошин від найдавніших часів до II Світової війни.— Львів, 1997.— 16 с.

Історія села Мервичі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 24 с.

Історія села Мокротин від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 24 с.

Історія села Підберізці від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 28 с.

Історія села Підгородище від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 18 с.

Історія села Під'ярків від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 19 с.

Історія села Романів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 28 с.

Історія села Семенівка від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 23 с.

Історія села Солонка від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1997.— 24 с.

Нарис історії села Унів та Унівського монастиря від найдавніших часів до 1939 року.— Вид. 2-ге, доп.— Львів, 1997.— 30 с.

Історія села Шоломия.— Львів, 1997.— 72 с.

Нарис історії села Велика Горожана від найдавніших часів до I Світової війни.— Львів, 1997.— 24 с.

Штрихи до історії села Запитів від найдавніших часів до 1918 року // Бойко Михайло. Історія села Запитів.— Львів, 1997.— С. 99—119.

1998

Історія села Борщовичі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія села Горбачі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія села Гуменець від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія села Добростани від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія села Дуліби від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія села Крехів та Крехівського монастиря від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія міста Куликів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 32 с.

Історія сіл Ляшки Горішні та Ляшки Долішні від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 20 с.

Історія села Отиневичі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія села Розвадів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія міста Розділ від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 32 с.

Історія села Смереків від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія села Сопошин від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

Історія сіл Стільсько та Ілів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 32 с.

Історія села Тейсарів.— Львів, 1998.— 36 с.

Історія сіл Утіховичі та Добряничі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1998.— 24 с.

1999

Історія села Артасів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

Історія села Вороців та штрихи до історії села Карачинів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

Історія села Жовтанці від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 56 с.

Історія села Зіболки та штрихи до історії села Великі Передрімихи від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

Історія села Куровичі від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 32 с.

Історія села Миклашів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— Част. I.— 36 с.

Історія села Миклашів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— Част. II.— 40 с.

Історія села Оброшин від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

Історія села Ременів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 36 с.

Історія села Словіта від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 32 с.

Штрихи до історії села Чишки від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

Історія села Страдч та штрихи до історії села Ямельня від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 32 с.

Історія села Сулимів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

Нарис історії сіл Білка Королівська, Білка Шляхетська та Сухоріччя від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

2000

Історія села Великополе від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000 .— 28 с.

Історія села Гніздичів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000.— 24 с.

Історія села Давидів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000.— 32 с.

Історія села Каменобрід від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000.— 28 с.

Історія села Чернилява від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000.— 36 с.

Історія села Старий Яжів від найдавніших часів до 1939 року // Лаба В., Муха I., Хімка П., Милянець М. Історія села Старий Яжів.— Львів, 2000.— С. 4—54.

Історія містечка Янів від найдавніших часів до 1939 року та штрихи до історії села Лелехівка.— Львів, 2000.— 48 с.

Будівництво церкви у Волиці // Тустановський Льонгин, Тустановський Кирило, Жигало Степан. Парафіяльний літопис села Волиця.— Львів, 2000.— С. 154—162.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

Ще раз про „Літопис Аскольда“. (Дещо про міфи української текстології)[1]

У нашій науці, такій скупій на приголомшливі відкриття, здається, з'явилася сенсація*. Знайдено нові текстуальні підтвердження існування „Літопису Аскольда“ (або пам'ятки, яка дуже точно зберегла його зміст), фізичне існування цього

[1] Цю замітку було написано 1994 р. як репліку на статтю Петра Саса (див.: Сас П. Концепція хрещення Русі Лаврентія Зизанія (До питання про методи ренесансного історизму в українській історіографії другої половини XVI — першої третини XVII століть) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1993.— Т. CCXXV.— С. 204—231) для четвертого тому „Українського археографічного щорічника“. Це видання так і не побачило світу досі. Проте гіпотеза П. Саса таки заслуговує на уважне ставлення, а той факт, що досі ніхто на неї не відреагував, слугує виправданням публікації цієї замітки.

* Примітка: сенсації не сталося. Звичною манерою нашої академічної науки залишається зауважувати і не обговорювати ідей і думок колег. У цій атмосфері навіть такі провокаційні дослідження, як стаття П. Саса, роками не здобуваються на відгук.

Історія села Миклашів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— Част. І.— 36 с.

Історія села Миклашів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— Част. ІІ.— 40 с.

Історія села Оброшин від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

Історія села Ременів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 36 с.

Історія села Словіта від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 32 с.

Штрихи до історії села Чишки від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.—.24 с.

Історія села Страдч та штрихи до історії села Ямельня від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 32 с.

Історія села Сулимів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

Нарис історії сіл Білка Королівська, Білка Шляхетська та Сухоріччя від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 1999.— 24 с.

2000

Історія села Великополе від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000 .— 28 с.

Історія села Гніздичів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000.— 24 с.

Історія села Давидів від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000.— 32 с.

Історія села Каменобрід від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000.— 28 с.

Історія села Чернилява від найдавніших часів до 1939 року.— Львів, 2000.— 36 с.

Історія села Старий Яжів від найдавніших часів до 1939 року // Лаба В., Муха І., Хімка П., Милянець М. Історія села Старий Яжів.— Львів, 2000.— С. 4—54.

Історія містечка Янів від найдавніших часів до 1939 року та штрихи до історії села Лелехівка.— Львів, 2000.— 48 с.

Будівництво церкви у Волиці // Тустановський Льонгин, Тустановський Кирило, Жигало Степан. Парафіяльний літопис села Волиця.— Львів, 2000.— С. 154—162.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

Ще раз про „Літопис Аскольда". (Дещо про міфи української текстології)[1]

У нашій науці, такій скупій на приголомшливі відкриття, здається, з'явилася сенсація*. Знайдено нові текстуальні підтвердження існування „Літопису Аскольда" (або пам'ятки, яка дуже точно зберегла його зміст), фізичне існування цього

[1] Цю замітку було написано 1994 р. як репліку на статтю Петра Саса (див.: Сас П. Концепція хрещення Русі Лаврентія Зизанія (До питання про методи ренесансного історизму в українській історіографії другої половини XVI — першої третини XVII століть) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1993.— Т. CCXXV.— С. 204—231) для четвертого тому „Українського археографічного щорічника". Це видання так і не побачило світу досі. Проте гіпотеза П. Саса таки заслуговує на уважне ставлення, а той факт, що досі ніхто на неї не відреагував, слугує виправданням публікації цієї замітки.

* Примітка: сенсації не сталося. Звичною манерою нашої академічної науки залишається зауважувати і не обговорювати ідей і думок колег. У цій атмосфері навіть такі провокаційні дослідження, як стаття П. Саса, роками не здобуваються на відгук.

літопису ще [redacted] початку XVII ст., а також підтверджено і знайомство [redacted] ним українських письменників того часу. Вага цієї знахідки така, що, виявись правдою, вона може істотно змінити наші уявлення не лише про обсяг і джерела української історичної думки XVII ст., [redacted] й докорінно перевернути усталені схеми початкового давньоруського літописання. Справді, коли „Літопис Аскольда" читався й використовувався ще у XVII ст., отже, загальноприйнятий науковий скептицизм щодо нього позбавлений смислу, [redacted] сама пам'ятка переміщується з ділянки гіпотез і недоведених текстуально припущень у ділянку цілком твердого історичного факту. Таким чином, більш як на два століття відсувається дата початку вітчизняного літописання.

Дві обставини [redacted] дають змоги просто відмахнутися від цього відкриття. По-перше, праця, про яку йдеться, опублікована на сторінках „Записок Наукового товариства ім. Шевченка", видання [redacted] надто серйозною [redacted] українській історіографії репутацією. По-друге, автор дослідження — Петро Сас — [redacted] професіональним істориком, який у своїх студіях не вийшов (принаймні хронологічно) за межі наукових кваліфікацій. До того ж стаття написана в жанрі суто текстологічного дослідження, висновки його, отже, [redacted] не фантазіями, а результатом додержання суто наукових процедур. Ці обставини очевидним чином спонукують цілком серйозно поставитись до наведених у статті (до речі, досить об'ємній,— 27 сторінок тексту) доказів і ще раз перевірити їх спроможність.

Отже, спершу кілька загальних вражень, які виникають від читання праці. Її тема, заявлена у заголовку, досить важлива — з'ясувати методи ренесансного історичного мислення і писання історії на прикладі одного з творів Лаврентія Зизанія. Відтак П. Сас намагається представити Л. Зизанія як одного з найцікавіших взірців ренесансного історизму, розкрити його методи і дослідницькі прийоми як такі, що ґрунтуються на певних філологічних інструментаріях. Ця дуже цікава тема, взагалі малодосліджена в нашій історіографії*, у статті П. Саса, однак, лише заявлена надто компліментарними і цілком апріорними констатаціями про „помітний вклад [Лаврентія Зизанія.— *О. Т.*] [redacted] розробку деяких дослідницьких прийомів аналізу та критики джерел"[2], „володіння певним інструментарієм ренесансного методу історичного письменства"[3], тісним поєднанням „елементів історичної свідомості Нового часу" з „характерними для менталітету Відродження дослідницькими прийомами"[4] тощо. Ці твердження про виняткову оригінальність як дослідницької манери Л. Зизанія, так і загалом його бачення руської історії передують конкретному розглядові текстів. І коли автор статті переходить власне до цього, ми очікуємо, що аналіз Зизанієвих текстів буде бодай ілюстрацією його „дослідницьких прийомів", „інструментарію історичного письменства", „критики джерел". Утім, читач швидко пересвідчується, що „ренесансний історизм" Л. Зизанія [redacted] для П. Саса лише приводом для зовсім іншої теми. Проблема дослідницької манери Л. Зизанія, якщо така існувала, підмінюється пошуками стародавніх джерел, нібито використаних ним у „Катехизисі" для конструювання власної (Л. Зизанія) концепції хрещення Руси. Притому П. Сас так захоплюється цією темою, що, заявивши [redacted] початку своєї статті про принципові розбіжності Л. Зизанія [redacted] давньоруською концепцією хрещення і особливе бачення цієї події, яке виявилось у ствердженні чотирикратности хрещення[5], у процесі писання, однак, знаходить давньоруські ж тексти для

* У „не нашій" історіографії можна було б вказати праці Девіда Фріка про Мелетія Смотрицького та ренесансну філологію [redacted] Україні XVI—XVII ст.

[redacted] Сас П. Концепція хрещення Русі...— С. 206.

[3] Там само.

[4] Там само.— С. 207.

[5] Там само.— С. 207—208.

кожного з чотирьох етапів, нібито використані Л. Зизанієм. Наприкінці статті з'ясовується, що Л. Зизаній скористався [illegible] якогось давньоруського тексту (названого П. Сасом „Невідомим літописцем"), у якому [illegible] тотожному порядку вже були викладені усі чотири випадки хрещення русів, причому „на висновки Л. Зизанія щодо християнізації Русі значний вплив справили матеріали „Невідомого літописця"[6]. Виникає, отже, питання: навіщо П. Сасові знадобилися панегіристичні кваліфікації Л. Зизанія, у чому ж, власне, П. Сас побачив „широку джерельну базу й застосування неортодоксального методу аналізу і тлумачення документальних пам'яток", чому, нарешті, автор статті [illegible] концепцію Л. Зизанія „помітним кроком вперед від середньовічного історизму до історичної свідомості Відродження"[7]? Бо й справді, коли Л. Зизаній просто скористався „Невідомим літописцем" середини—кінця X ст., то чи [illegible] [illegible] ньому вже були закладені усі риси „ренесансного історизму", які П. Сас приписує Л. Зизанієві? Отже, пошуки джерел Л. Зизанія логічно ведуть до заперечення вихідного постулату (і головної теми) статті — про характерний для Л. Зизанія ренесансний історизм. Або [illegible] навпаки — якщо П. Сас наполягає усе ж таки на новаторстві Л. Зизанія, руйнується сама ідея „Невідомого літописця", бо новатором мусить бути хтось один: або Зизаній, або його джерело. Здається, автор статті дещо заплутався у власних побудовах, забагши поєднати непоєднуване — і аналіз методів Л. Зизанія, і реконструкцію „Невідомого літописця".

Але [illegible] же бути [illegible] цим „Літописом Аскольда" чи, [illegible] авторській термінології „Невідомого літописця", який, попри певні суперечності авторської позиції, усе ж таки може виявитися й правдою?

Як відомо, гіпотезу про існування руського літописання у часи князя Аскольда, тобто в середині IX ст., уперше висловив Б. Рибаков, спираючись на тексти пізнього, XVI ст., Никонівського літопису[8], а двадцятьма роками пізніше спробував підтвердити М. Брайчевський [illegible] матеріалі „Повісті минулих літ". Обидві спроби були більш ніж скептично зустрінуті в науці й досі залишаються поза межами серйозного обговорен[illegible]. П. Сас обережніший від своїх попередників: констатуючи близькість свого „Невідомого літописця" до „Літопису Аскольда"[9], він, проте, датує цю пам'ятку часом „не раніше 60-х рр. X ст. [...] і [illegible] пізніше другої [illegible] 80-х рр. X ст."[10] Відзначимо принагідно ще одну суперечність, непомічену автором статті: датування „Невідомого літописця" здійснено нібито [illegible] підставі александрійського (на думку П. Саса) літочислення, присутнього [illegible] одних пасажах Л. Зизанія і відсутнього в інших. Цим визначається [illegible] обсяг реконструйованого джерела: александрійська ера не вживається [illegible] сюжеті хрещення Володимира, і, отже, „Невідомий літописець" [illegible] містив його опису. Натомість, усупереч очікуванням, знаходимо висновок, що „Невідомий літописець" усе [illegible] містив і [illegible] про хрещення Володимира[11].

Погоджуючись з міркуваннями Б. Рибакова і М. Брайчевського, П. Сас пропонує новий, досі для цієї мети не використовуваний текст — „Катехизис" Л. Зизанія, опублікований і одразу [illegible] знищений у Москві 1627 р.[12]

---

[6] Сас П. Концепція хрещення Русі...— С. 230.

[7] Там само.— С. 208.

[8] Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— Москва, 1963.— С. 160—173.

[9] Сас П. Концепція хрещення Русі...— С. 213, 224.

[10] Там само.— С. 228.

[11] Там само.— С. 230.

[12] Бібліографію про „Катехизис" Л. Зизанія див.: Українські письменники. Біобібліографічний словник.— К., 1960.— Т. 1: Давня українська література (XI—XVIII ст.).— С. 346—349.

Перш ніж перейти до власне тексту Л. Зизанія і його справжніх джерел, варто зробити декілька загальних зауважень про стан дослідження української історіографії XVII ст. Спеціальна література про українське літописання зокрема й історичну думку взагалі більш ніж переповнена „таємницями" й „загадками", які в більш схильній до рефлексії дисципліні свідчили б про поганий стан розробки головних питань текстології, а тут виступають як властивості самого предмета. До числа таких загадок насамперед належать таємничі давні літописні зводи, збережені [redacted] незапам'ятних віків до часів пожвавлення літературної активности у перші десятиліття XVII ст. і тоді використані українськими інтелектуалами передмогилянського і могилянського часу. Україна, або, точніше, руські землі Речі Посполитої XVII ст., уявляються інколи таким собі незайманим заповідником, у якому, [redacted] відміну від російських земель, збереглися дуже старі, мало не домонгольського часу і в Московії уже втрачені літописні тексти, які раптово спливають після кількасотлітнього забуття у літературі XVII ст. (А після цього усі ці стародавні літописи таким же таємничим способом знову занурюються [redacted] чорну імлу невідомости.) Здається, жодних підстав для розповсюджености подібного переконання немає: ці літописи ніким [redacted] ідентифіковані, їх текстуальні рештки [redacted] літературі XVII ст. ніколи не були видобуті [redacted] світло історичної критики, та й саму можливість їх збереження саме в Україні після кількасотлітньої цілковитої втрати цікавости до давньоруського літописання (і навпаки: незбагненну відсутність у Росії [redacted] її майже безперервною літописною традицією) ніхто навіть [redacted] спробував обґрунтувати. Однак, як і кожний міф, ця ідея продовжує побутувати, навіть не потребуючи емпіричних доказів або [redacted] будучи з ними у цілковитій суперечності. Так, заведено писати про невідомі літописні джерела „Синопсису" Інокентія Гізеля, пам'ятки досить прозорого текстуального походження[13], про користування Густинського літопису якимсь загадковим і теперішній науці невідомим домонгольським літописом, про те, що в розпорядженні св. Димитрія Ростовського були нині втрачені давньоруські літописи[14] про існування у Києві протягом XVII ст. списків Іпатіївського літопису, значно давніших від знаних сьогодні, як, наприклад, так званий Голіцинський список М. Татіщева тощо. Одне слово, українське літописання XVII ст. заповнене фантомами, побачити які ніхто [redacted] змозі, але у присутність яких свято вірять. І хоч [redacted] підозра, що ці „старовинні літописи" [redacted] кращому разі виявляться, подібно до „старовинного" [redacted] Йоакимівського, пізніми компіляціями[15], таїнство невідомого, здається, продовжує приваблювати дослідницьку уяву.

---

[13] Серед класичних непорозумінь, пов'язаних із „Синопсисом", які заведено пояснювати використанням нині втрачених літописів, укажемо [redacted] атестацію Аскольда і Діра як нащадків Кия, що насправді є результатом запозичення помилки „Хроніки" Мацея Стрийковського; або [redacted] популярна ідея про те, що на Аскольдовій могилі під Києвом церкву св. Миколи поставила [redacted] Ольга (а [redacted] якийсь Ольма, як у „Повісті минулих літ"). Джерелом „Синопсису" в даному разі був Український хронограф старшої редакції (друга чверть XVII ст.), у якому це читання з'явилося через погане розуміння безпосереднього джерела — рукописного перекладу „Хроніки" М. Стрийковського, ускладненого вставками з літопису типу Тверського збірника.

[14] Це при тому, що літописні джерела „Четьїх Міней" св. Димитрія уже давно з'ясовано Д. Абрамовичем у спеціальній статті (див.: Абрамович Д. І. Літописні джерела Четьїх-Міней Дмитра Ростовського // Науковий збірник [redacted] рік 1929.— К., 1929.— С. 32—61).

[15] Думка, що Йоакимівський літопис (який В. Татіщев видавав за пам'ятку X ст., написану першим новгородським єпископом Йоакимом) був уривком якоїсь пізньої, рубежа XVII—XVIII ст., компіляції, висловлювалась у літературі. Не менше, проте, підстав вважати його фальсифікатом самого В. Татіщева.

Така надто велика, як [illegible] досить недавню — [illegible] старшу від XVII ст.— текстуальну традицію, кількість гіпотетичних літописів, що [illegible] текстології завжди [illegible] ознакою поганої досліджености предмета, змушує [illegible] недовірою ставитися до усіх [illegible] загалом і до кожного „нового надходження“ зокрема. Справді, російське літописання досліджене досить добре, і в ньому [illegible] знаходиться місця такій кількості загадок. Там, отже, давні літописи „не збереглися“ (починаючи [illegible] XIV ст. навіть для реконструйованих зводів історіографія російського літописання може доволі [illegible] вказати обсяг і походження, а також місце [illegible] загальній схемі). Запитаємо себе: чи [illegible] „збереглися“ містичні літописи [illegible] українському літописанні тільки тому, що воно без порівняння гірше досліджене? Справді, здається, за винятком „Хроніки“ Феодосія Софоновича, для якої суцільний текстологічний аналіз здійснено Ю. Мициком (хоч і він не утримується від висунення гіпотези про невідому редакцію Іпатіївського літопису — „Золотоверхий список“), [illegible] не маємо послідовного з'ясування безпосередніх джерел практично для жодної [illegible] українських компіляцій літописного типу. Сміємо стверджувати, що чим більший проґрес спостерігатиметься у дослідженні текстології українського літописання XVII ст., тим менше поле для загадковости й містичности тут залишатиметься.

У дослідженні П. Саса насторожує передовсім незвичність тексту, обраного автором для пошуків літописання IX—X ст. Таким текстом, усупереч очікуванням, виявляється не котрась із великих історичних компіляцій (Густинський літопис або хоча б Український хронограф), [illegible] пам'ятка загалом неісторичного характеру — „Катехизис“ Л. Зизанія. А ще точніше — невеликий, лише три неповні аркуші у четвірку — фраґмент твору. Той, власне, уривок його, що трактує чотирикратне хрещення Руси. Причому П. Сасу вдається знайти невідомі джерела фактично для кожної [illegible] чотирьох частин фраґмента — хрещенням від Аскольда до Володимира — і в такий спосіб констатувати, що [illegible] розпорядженні Л. Зизанія був якийсь літописний текст (але чому саме літописний, хіба може автор навести бодай один приклад з давньоруської літератури, коли б літопис було присвячено виключно хрещенням? Очевидно, коректніше було б говорити про літературний текст узагалі, не обов'язково саме літопис). Цей своєрідний літопис П. Сас іменує „Невідо[illegible] літописцем“ X ст.

Порівняно невеликий обсяг доступного для дослідження тексту (повторимо: три неповні аркуші в четвірку) змушує підозрювати якісь виняткові методичні інновації, застосовані дослідником для здобуття таких глобальних висновків. І вони таки є. Автора насправді мало цікавлять безпосередні джерела, використані Л. Зизанієм для цього фраґмента „Катехизису“. Замість їх шукання, П. Сас від початку поставив мету віднайти „спільні протографи“. Він порівнює „Катехизис“ з двома навмання вибраними текстами — „Повістю минулих літ“ та Густинським літописом, зовсім [illegible] з'ясувавши ні для себе, ні для нас, чому саме вони мають бути якось пов'язані з „Катехизисом“. Відтак, порівнявши усі три, автор доходить висновку, що у Л. Зизанія текст, попри певну схожість, усе ж таки відрізняється як від „Повісті минулих літ“, так і від Густинського літопису (чого загалом і варто було чекати). З цього можна було б зробити висновок, що ні „Повість...“, ні Густинський літопис [illegible] мають ніякого стосунку до „Катехизису“. Та П. Сас іде далі, несподівано виснувавши, що Л. Зизаній використав „Невідомий літописець“ X ст., який принципово по-іншому, ніж усі відомі нині пам'ятки, описував послідовність, обставини і етапність хрещення Руси. Така „текстологія“ насправді спроможна довести будь-що. Наприклад, обравши Густинський літопис [illegible] паралельний текст

для реконструкції „Невідомого літописця“, П. Сас тим самим ніби визнав, що у цій пам'ятці „Невідомий літописець“ відображений (може, хіба гірше, ніж у „Катехизисі“). Однак такого висновку автор не робить. Отже, він не визнає, що у паралельних до „Катехизису“ текстах є сліди пам'ятки, яку треба реконструювати. Іншими словами, вони є не подібні до тексту „Катехизису“, і все неподібне приписує П. Сас „Невідомому літописцеві“. З таким же успіхом автор міг би, наприклад, для порівняння з „Катехизисом“ взяти „Синопсис“ та „Хроніку“ Ф. Софоновича і на підставі їх розбіжностей зробити тотожний висновок. Або в інверсійному порядку: поміняти місцями тексти і порівняти, скажімо, Густинський літопис із „Катехизисом“ і „Повістю минулих літ“ та зробити висновок про використання „Невідомого літописця“ у Густинському літописі.

Аби стала зрозумілішою вся непотрібність і необов'язковість текстологічних студій П. Саса, спинимося на еволюції концепції хрещення Руси в літературі XVII ст. Викладену версію Л. Зизанія автор вважає „помітним кроком вперед“[16], але тільки тому, що неясно уявляє собі контекст пам'ятки. Як справедливо зазначає П. Сас, сама ідея кількаразовости хрещення Руси вперше викладена, очевидно, Левом Кревзою[17], який нарахував три навернення і вмістив їх у досить вузькому хронологічному відтинку середини IX ст. Таким чином, хрещення Володимира мало бути четвертим. Однак повз увагу П. Саса пройшов непоміченим той очевидний факт, що концепція чотирикратного хрещення Руси в тотожному з „Катехизисом“ вигляді є вже у „Палінодії“ Захарії Копистенського, написаній за кілька років до твору Л. Зизанія („Палінодія“ згадана П. Сасом „до речі“ лише кількома сторінками далі від першого висновку про інтриґуюче джерело „Катехизису“[18], очевидно, через те, що потрапила на очі вже тоді, коли маховик дослідження був запущений). Саме з „Палінодії“ беруть початок усі українські „трактати“ про кількакратне навернення Руси до християнства. Так, використавши „Палінодію“ (чого не знає П. Сас, гадаючи, що автор Густинського літопису самостійно читав Тертуліана, Зонару тощо), Густинський літопис додав ще один етап, але тут-таки, у „Палінодії“, знайдений, завершивши таким чином схему як п'ятикратну. З Густинського літопису її, уже як п'ятикратну, запозичив „Патерикон“ Сильвестра Косова (1635), а з нього — більшість пам'яток XVII ст. — „Патерик“ (1661), „Житіє св. Володимира“ (1670), „Синопсис“ (1674), а з нього — Український хронограф давнішої редакції, відомий ще як „Хроніка“ Боболинського. Таким чином, саме в колі цих пам'яток варто було б шукати паралельні до „Катехизису“ Л. Зизанія тексти і, головне,— пряме його джерело.

Впадає у вічі, що лише дві з названих пам'яток визначають кількість руських хрещень як чотири: „Катехизис“ і більш рання „Палінодія“. Ближче порівняння двох текстів лише закріплює загальне враження їх близькости. Отже, чи не в „Палінодії“ треба шукати як джерела натхнення (загальна схема), так і цілі текстуальні блоки для „Катехизису“?

У текстології існує правило „економного“ методу доказів. Тобто коли є можливість підвести текст конкретної пам'ятки до відомих і наявних текстів, конструювання гіпотетичних джерел вважається зайвим і методично невиправданим, а от-

---

16 Сас П. Концепція хрещення Русі...— С. 208.

17 Див. факсимільне відтворення тексту: Lev Krevza's Obrona iednosci cerkiewney and Zaharija Kopysten'kyj's Palinodija [Harvard Library of Early Ukrainian Literature (далі — HLEUL).— Texts.— Vol. III].— Cambridge, Mass., 1987.— P. 30—31.

18 Сас П. Концепція хрещення Русі...— С. 213.

же, штучним. Відтак, [redacted] браком місця не маючи змоги полемізувати з кожним пунктом побудов П. Саса, спробуємо з'ясувати, чи [redacted] можна пояснити походження [redacted] тексту „Катехизису“, виходячи з тексту „Палінодії“, [redacted] якщо так, вважатимемо, що подальші спростування „Невідомого літописця“ уже зайві.

Отже, і „Палінодія“, і „Катехизис“ Л. Зизанія вважають першим етапом хрещення Руси місію апостола Андрія. Саме у відповідному пасажі „Палінодії“ знаходимо усі ті розбіжності Зизанієвого тексту [redacted] „Повістю минулих літ“, і навпаки — подібності з Густинським літописом (що користується тут з „Палінодії“), які П. Сас кваліфікує [redacted] свідчення таємничого спільного протографа, [redacted] якого в глибині віків розійшлися тексти, що [redacted] у „Катехизисі“ [redacted] Густинському літописі. Насправді таким протографом виявляється „Палінодія“, і саме їй можна було б приписати використання „Невідомого літописця“ (чого П. Сас зі зрозумілих причин не робить). Жодного таємничого джерела у своєму розпорядженні З. Копистенський, утім, не мав, точно вказавши [redacted] нього у тексті: „В нашихъ россkихъ книгахъ, [redacted] сінаксарѣ, месяца ноеврия 30“. Це посилання З. Копистенського вказує [redacted] „Пролог“, у якому під 30 листопада справді читається сказання про апостола Андрія. Порівняймо усі три тексти:

„Катехизис“	„Палінодія“	„Пролог“
Первое прещеніе от свѧтаго апостола Андреѧ Первозваннаго, брата Петрова, крестишасѧ. Єгда оубо пріиде по Днепрꙋ рецѣ до горї великихї, идѣже нынѣ градъ Кіевъ стоитъ. И ста при брезѣ, видѣ горꙋ, юже нарицаютъ Воздыхалъноую, [redacted] рече къ соущимъ с нимъ оученикам своимъ: видите горꙋ сію, ѧко на ней возсіѧет благодать Божіѧ и боудетъ град великъ и церкви мнози вѣрныъ людей возъдвигноутсѧ. И возшедъ на горꙋ, благослови мѣсто [redacted] постави крестъ, идѣже нынѣ церковь стоитъ Возъдвиженіе честнаго и животворѧщаго креста Господнѧ. И оттоудꙋ паки пойде [redacted] Днепроу, и прійде [redacted] словане,	Тѣды свѧтый Андрей [...] пустилсѧ з морѧ в Россію рѣкою Днепрьмъ, которымъ тамъ, гдѣ нынѣ городъ Кіевъ пришолъ [...] Андрей свѧтый от грековъ пошолъ Понтійскимъ моремъ, въ которое Днепръ треми оустіѧми впадаетъ, и зоветсѧ море Росское, и над тымъ моремъ оучилъ свѧтый Андрей. И идучи по Днепрꙋ въверхъ, промысломъ Бозскимъ станулъ подъ горами на березѣ, гдѣ нынѣ есть городъ Кіевъ. И рано въставши, реклъ до своихъ оучніевъ: видите тые горы, на которыхъ просвѣтитсѧ ласка Божаѧ, и будетъ тутъ городъ великій, и церк[redacted] многіи хощетъ Богъ тутъ вздвигнути, ипросвѣтити свѧтымъ	Свѧтомꙋ апостолꙋ Андрѣю живущемꙋ в Синопѣ и оучащꙋ люд и крестѧщꙋ народы, и оттудꙋ приведе въ Корсꙋн, с слыша, ѧко близ есть оустіе великыѧ рѣкы, иже нарицаетсѧ Днѣпрь. Днѣпрь же входить в Понтеско море треми оустии, [redacted] зоветсѧ море Роуское. И по томꙋ морю оучил свѧтыи Андрѣи, и оттоудꙋ бысть емоу шествіе в Рим. И грѧдыи по Днѣпроу въ верхъ, [redacted] [redacted] смотренію Божію ста под горами на брезѣ, идѣже есть нын град Киев. И заутра въстав, рече к соцщим [redacted] ним оучиникомъ: видите ли сиа горы, ѧко на сих горах въсиаеть благодать Божіа, и боудет

идѣже Великій Новъград, и потом иде [redacted]ъ Рим, и повѣда въсе, елико наоучи и крести. Сіе есть первое крещеніе, ѧже малаѧ часть от рускихъ людей крестищасѧ[19].	крещеніемъ всю землю Русскую. А въшедши на горы, благослови ихъ, молячися Богу, и поставилъ крестъ. А оттоль пошолъ ко Великому Новогороду, где будучи, [redacted] до увѣреня [redacted] до крещеня людей, въ которыхъ благоволилъ Богъ, привелъ, а потомъ през море Нѣмецкое, адъ до Риму ся оудалъ, [redacted] наконецъ до Греціи вернувшися, для Христа оукрижованъ былъ [...] На той горѣ къ Кіев, где стоялъ, которую зовутъ нынѣ Въздыхальною [...] того жъ часу и церковь Воздвиженія честнаго креста была поставлена, где и теперъ есть. А то было первое зъ презренія Божого [redacted] воли его святой оувѣреніе и народу росского въ послушенство столицы Константинопольской отдане[20].	здѣ град великъ, и церкви многы хощеть Богъ въздвигноути, [redacted] просвѣтит святым крещение всю землю Роускоую. И вшед на горы, [redacted] благослови а, и помолися Богоу, и крестъ постави. И оттоуду [redacted] Риму. Въ Пьлопоне [redacted] стровѣ распят бысть за Христа...[21]

Як бачимо, текст З. Копистенського справді є буквальним витягом [redacted] „Прологу“, [redacted] Л. Зизаній лише дещо скорочує текст „Палінодії“. Притому він переносить вказівку З. Копистенського [redacted] гору Уздихальницю та Хрестовоздвиженську церкву як топографічні орієнтири Андрієвого пророцтва*. Жодного місця „Невідомому

[19] „Катехизис“ цитуємо [redacted] тим [redacted] рукописом, що й П. Сас. Див.: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукопису, спр. 566, арк. 72—72 зв.

[redacted] Палінодію цитуємо за: HLEUL.— Texts.— Vol. III.— P. 473—475.

[redacted] Для порівняння обрано один із „Прологів“, хронологічно близьких до „Палінодії“: рукопис Мелецького монастиря кінця XVI ст. (НБ України. Ін-т рукопису, Мел. № 116 (Аа 1282), арк. 87 зв.—88). Тотожно у „Пролозі“ XVII ст. колишнього музейного зібрання Київського державного архіву (НБ України. Ін-т рукопису, л892/Муз. 677, арк. 1—2 зв.).

* Ця, так би мовити, „топографізація“ Андрієвої подорожі у контексті київських реалій початку XVII ст. була особливо приємною авторам, які писали у Києві. Так, автор Густинського літопису самостійно „вичислив“, що [redacted] З. Копистенським місце [redacted] бути горою „недалече [redacted] брамы от полудня“, а автор Українського хронографа

літописцеві“ тут [redacted] залишається. Що стосується відзначеної П. Сасом „певної подібності“ тексту „Катехизису“ [redacted] „Повістю минулих літ“, то вона пояснюється просто літописним походженням проложного сказання.

Подібно до З. Копистенського, другим хрещенням Руси Л. Зизаній вважає „Чудо [redacted] неопалим“ Євангелієм, [redacted] саму ідею його черпає з „Палінодії“. Але, знайшовши там цей випадок, Л. Зизаній запозичує [redacted] текст „Палінодії“, а, зазначивши [redacted] полі своє джерело, як „Из рускаго лѣтописца“, подає буквальний витяг [redacted] Никонівського літопису (це й зрозуміло, бо свій „Катехизис“ Л. Зизаній завершував у Москві й призначав для великоруського читання). Порівняймо:

„Катехизис“	„Никонівський літопис“
Второе же от блаженънаго патріарха Фотыѩ цареградского, иже присла въ рускую землю епископа [redacted] оутверженіе хрестианъскіѩ вѣры греческаго закона. Он же носѩ съ собою свѧтое Еуангеліе, иже во огнь положено бѣ, [redacted] не згорѣ вины ради сицевы. Понеже рустіи людіе просиша от царѩ [redacted] патріарха Фотіѩ свѧтаго крещеніѩ і егда іерей хотѧще крестити ихъ, тогда паки оуныша и рѣша [redacted] архиерею: аще не видим от тебе зънаменіѩ чюдна, то не хощем быти хрестіане. Архіерей же рече: просите, егоже хощете. Они же рѣша: хощем, да въвержеши Еуангеліе [redacted] огнь, аж соуть въ немъ Христова словеса, да аще згоритъ, то боудем христиане. Архиерей же, воздѣвъ роуцѣ на небо, и сотвори молитву, [redacted] постави свѧтое Еуангеліе во огнь. И пребысть много въремѩ и не прикоснуся ему огнь. Видѣвше же страш[redacted] сіе чюдо, мнози крестишасѩ[22].	Сътвори же [імператор Михайло.— *О. Т.*] и мирное оустроеніе съ прежереченными Русы, [redacted] преложи сихъ на христіанство, и обѣщавшесѩ крестититисѩ, [redacted] просиша архієрѣѩ, [redacted] посла къ нимъ царь. И внегда хотѧху крестититисѩ, [redacted] пакі уныша, и рѣша ко архіерею: Аще не видимъ знаменіе чюдно отъ тебе, не хощемъ быти хрестіане; архіерей же рече: Просите еже хощете. Они [redacted] рѣша: Хощемъ да ввержеши свѧтое евангеліе во огнь, иже учить Христова словеса да аще не згорить, будемъ христіане, и елика научиши насъ, сохранимї сіа и не преступимъ. И рече архіерей: Елика просите, будетъ вамъ. Повелѣ и сотвориша огнь велій, и въздѣвъ руцѣ свои на [redacted] архіерей и рече: Христе Боже, прослави [redacted] свое. И постави свѧтое евангеліе во огнь, и пребысть много времѩ въ немъ, [redacted] не приконусѩ его огнь. Сіе видѣвше Руси удивишасѩ, чюдѧщесѩ силѣ Христовѣ, и вси крестишасѩ[23].

давнішої редакції, керуючись обома вказівками (і „Палінодії“, і Густинського літопису), писав про „гору, подле котрыи тепер брама Киевская стоит от полудня, и церков Воздвиженя креста святого“.

[22] НБ України. Ін-т рукопису, спр. 566, арк. 72 зв.—73.

[redacted] Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Санкт-Петербург, 1862.— Т. 9.— С. 13. Тотожний текст читається й у Хронографі західноруської редакції, який був серед джерел Никонівського літопису (див.: К л о с с Б. М. Никоновский свод и русские летописи XV—XVII веков.— Москва, 1980.— С. 174); див.: ПСРЛ.— Т. 22, часть 2.— С. 153.

Решта інформації Л. Зизанія стосовно цього хрещення — що подія відбулася [redacted] патріарха Фотія та імператора Василія Македонянина — походить з „Палінодії“ (хоч Л. Зизаній міг би розшукати її й у Никонівському літописі або [redacted] у Хронографі), або [redacted] — висновок про те, що трапилось це [redacted] часи Рюрика,— обраховано самостійно Л. Зизанієм на підставі поданої З. Копистенським дати — 866 р. (імена Аскольда і Діра є в Никонівському літописі та Хронографі).

Третє хрещення — княгині Ольги — подано у „Катехизисі“ у вигляді коротенького резюме тексту „Палінодії“, звідки перейшло й те очевидне непорозуміння у присвяченні поїздки Ольги одночасно понтифікату патріархів Феофілакта і Василія Скамадрена та імператора Йоана Цимісхія, що збентежило П. Саса. Безглузда у „Катехизисі“, ця вказівка знаходить пояснення у тексті його джерела — „Палінодії“, у якій подвійне присвячення викликане цитуванням двох різних джерел. Порівняймо:

„Катехизис“	„Палінодія“
Третіє крещеніє людем рускимъ от Феофилакъта, блаженънаго патриарха Царꙗ града. Єгда же бѣ въ Царѣ градѣ великаꙗ кнѧгинѧ Ольга, жена Игорева, нареченънаꙗ [redacted] свѧтом крещеніи Єлена, со многими болѧры своими крещена бѣ [redacted] върем ꙗ греческаго царꙗ Иванъна Цымисхіꙗ и при патріарсѣ блаженнѣм Василіи Скаманъдрінне[24].	Потомъ около року 935 за царꙗ Константина осмого и за патріарха Феофилакта, ѩкъ грецкій историкъ Іоаннъ Зонарас в третіємъ томѣ пишетъ, а другій засъ, беручи то з россихъ лѣтописцовъ, за царꙗ Іоанна Земиски [redacted] за патриархи Василіа Скамандрена около року 970го повѣдаютъ и пишутъ, ижъ царица Ольга, позосталаꙗ вдова жона Игора, монархи росского, баба Володимерова, пріехала до Константинополꙗ до царꙗ Іоанна Зелиски, которую патріарха з многими боѧры окрестилъ и Єленою назвалъ[25].

Як бачимо, текст Л. Зизанія цілком пояснюється, виходячи з „Палінодії“, і, отже, зайвим виявляється зіставлення „Катехизиса“ з „Пам’яттю і похвалою Володимиру“ Якова Мніха. Цим зіставленням П. Сас намагається підтримати ідею походження згаданого уривка з „Невідомого літописця“.

Оскільки, на думку П. Саса, у фрагменті [redacted] хрещенням Ольги Л. Зизанієм використано александрійське літочислення, що має відбивати особливості його гіпотетичного джерела*, а в сюжеті з хрещенням Володимира — вже константинопольське, то це мусить вказувати на обсяг „Невідомого літописця“. Він закінчувався описом поїздки Ольги до Константинополя[26]. Складений же був чи то [redacted] середині X ст., чи то не пізніше „другої половини 80-х рр. X ст.“[27]

---

[24] НБ України. Ін-т рукопису, спр. 566, арк. 73—73 зв.

[25] HLEUL.— Texts.— Vol. III.— P. 476.

* На александрійському літочисленні [redacted] характерній особливості літопису Аскольда наполягав Б. Рибаков.

[26] Сас П. Концепція хрещення Русі...— С. 244.

[27] Там само.— С. 228.

Зробивши ці висновки, автор, проте, забуває про них кількома сторінками далі. Оповідь про четверте, Володимирове, хрещення він уже навіть [illegible] порівнює [illegible] яким-небудь іншим текстом, вважаючи справу доведення її генези з „Невідомого літописця“ вирішеною і зрозумілою. Автор просто „виділяє“ текст джерела, яким, звичайно ж, виявляється „Невідомий літописець“. Яким чином, складений у середині 80-х рр. X ст., він може описувати події, що сталися [illegible] зламі 80—90-х рр. того ж століття, залишається „за кадром“ статті.

Тимчасом, [illegible] і у випадку з хрещенням Ольги, повідомлення про Володимиро[illegible] хрещення є лише дуже коротким переказом відповідного місця у „Палінодії“. Порівняймо:

„Катехизис“	„Палінодія“
Крестисѧ [...] от свѧтых патріархъ от Николы Хърусоверъха или от Сисиніа, или от Сергіа, архиепископа Новгородского, при Михайлѣ, митрополитѣ и прочихъ архіереовъ [illegible] презвитеровъ [...] Сіе же бысть четвертое върема руским людем крещеніе во върема царей Царѧ града братіи родных Басиліа и Констанътина[28].	[Хрестився Володимир.— *О. Т.*] [...] за патріарховъ Константинопольскихъ, або Николаѧ Хрисоверга, альбо Сісниіа, альбо за Сергіа. А тыи треи патріархове въ лѣта тыхъ же Василіа [illegible] Константина царовъ жили[29].

Усі повідомлення Л. Зизанія, які не знаходять відповідник у „Палінодії“ (ім'я першого митрополита Михайла, місце хрещення киян „на Почайні“) походять [illegible] українських редакцій „Житія св. Володимира“ і жодним чином не можуть вказувати на використання давнього літопису (нагадаємо, що „перший“ митрополит Михайло узагалі є винаходом пізньої традиції).

Як бачимо, [illegible] тільки для реконструкції найдавнішої літописної пам'ятки Русі, але [illegible] для судження про філологічні уявлення і методу Л. Зизанія, фраґмент про хрещення [illegible] його „Катехизису“ дає мало поживи. Нічого принципово ренесансного у переписуванні тексту фактично єдиного джерела немає, так само чинили й автори XII чи, наприклад, XV ст. Значно цікавішою для головної теми П. Саса — дослідження філологічних уявлень Л. Зизанія — була [illegible] сама історія навколо „Катехизису“, запропонованого [illegible] для видання у Москві. Доля цього твору не була щасливою. Кінець 20-х рр. XVII ст. — час чи [illegible] найбільшої ксенофобії московського двору, коли все пов'язане з Польщею вважалося принципово чужим і потенційно підривним для православного царства. Навіть православних русинів з Речі Посполитої підозрювали (часом небезпідставно) в тому, що їхня віра зіпсована латинськими запозиченнями, [illegible] кожний з приїжджих до Москви розглядався [illegible] потенційний проповідник латинського впливу. Звичайно, така атмосфера була свого роду посттравматичним синдромом, викликаним ще свіжими [illegible] пам'яті роками Смутного часу, але [illegible] персональний досвід Філарета Романовича, фактичного правителя Росії, патріарха й батька царя, накладав помітний відбиток [illegible] загальний тон і умонастрої у Кремлі. Саме цій людині й запропонував 1627 р. свої послуги Л. Зизаній, що його „Катехизис“, перш ніж бути поданим до друку, скрупульозно вивчався [illegible] предмет можливих єресей і „латинізмів“. За наказом Філарета спеціальна комісія у складі

[28] НБ України. Ін-т рукопису, спр. 566, арк. 73 зв.—74.
[illegible] HLEUL.— Texts.— Vol. III.— P. 479.

князя Івана Черкаського та думного дяка Федора Лихачова не тільки читала рукопис, а й допитувала автора про ті чи інші місця його твору.

Саме під час першої бесіди „на государевому дворі казенному, [redacted] нижній полаті“ і відбувся філологічний спір про, так би мовити, проблеми перекладу, який кидає деяке світло на лінґвістичні уявлення обох сторін. Підозрюючи, що догматичні неточності могли б вкрастися у текст під час перекладу його „з литовської мови“ (адже Л. Зизаній в очах московитів не „русин“, а „литвин“), князь І. Черкаський з'ясовував для себе різницю між двома мовами: „И князь Иванъ Борисовичь спросилъ у Лаврентія, по литовскому де языку, какъ вы говорите: собра? И Лаврентій сказал: такожде и по литовскому языку собра. Потомъ спросилъ, а изведе какъ? И Лаврентій сказалъ: тоже и по-нашему изведе“.

Звичайно, активною стороною розмови були московити, і саме їхні філологічні уявлення тут відбиті передовсім, але й відповіді Л. Зизанія усе [redacted] таки мають значення для його власних лінґвістичних поглядів. Насправді „Катехизис“ було написано тією редакцією церковнослов'янської мови, яка була прийнята православними Речі Посполитої і [redacted] цьому сенсі не надто відрізнялася від ізводу, прийнятого у Московії. Проте Л. Зизаній не заперечує, що є литвином і його мова литовська, приймаючи таким чином конвенції співбесідників (так що якщо [redacted] ренесансна філологія, то принаймні ренесансна гнучкість переконань Л. Зизанія очевидні). Можливо, саме тому остаточний заголовок „Катехизису“ відображає ці розмови про „проблеми перекладу“: „Книга глаголєма от грєчєски катихизисъ, по литовски оглашєніє, роуским жє ѧзыком нарицаємаѩ бєсѣдословіє...“ Утім, навіть опортунізм не врятував витвору Л. Зизанія — виданий тираж книжки буквально одразу ж було знищено, бо сумніви в благонадійності литвинів таки залишалися (можливо, й концепція чотирикратного хрещення Руси, дійсно невідома у Московії й щойно розроблена [redacted] Речі Посполитій, [redacted] минула уваги цензорів).

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що історія укладення уривка про чотирикратне хрещення Руси у „Катехизисі“ Л. Зизанія досить тривіальна. Це [redacted] просте компілювання або [redacted] одного джерела — „Палінодії“, або ж за вказівками цієї пам'ятки. Крім „Палінодії“, було використано лише Никонівський літопис та, можливо, „Житіє св. Володимира“. Жодного „нового кроку вперед“, „широкої джерельної бази“, „застосування неортодоксального методу“, „напруженої роботи думки дослідника, який вибудовує [redacted] фактів власну концепцію“, тобто усього того, що П. Сас приписує Л. Зизанію, у його „Катехизисі“ (принаймні у межах розібраного фрагмента) немає. Знаючи справжні методи роботи Л. Зизанія, можемо відповісти й [redacted] головне [redacted] рецензованої статті — щодо „ренесансного історизму“.

Якби наведені нами текстові зіставлення були здійснені самим автором статті, це убезпечило б його від багатьох незручних ситуацій, у які він потрапляє [redacted] власної волі; він обережно говорив би про новий історичний метод, блискуче продемонстрований Л. Зизанієм; йому ніколи не спало б на думку зіставляти текст Л. Зизанія про апостола Андрія, який у кінцевому підсумку сходить до „Прологу“, з текстом „Повісти минулих літ“, який став джерелом „Прологу“; він, нарешті, [redacted] відважився б із такого зіставлення видобути „Літопис Аскольда“ чи „Невідомий літописець“.

На жаль, „Невідомий літописець“ виявився химерою, з'ясувати яку було доволі легко.

Відрадно, що [redacted] нашій науці відроджується зацікавлення текстологічними пошуками у літописанні. Однак шкода, що такі спроби нерідко призводять до продукування міфів, а не до їх руйнування.

Олексій ТОЛОЧКО

Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець XI — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.— Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000.— 649 с.

Українська медієвістика надто поволі прощається зі стереотипами минулих століть. Одним [redacted] таких стереотипів, які вкорінилися ще у часи В. Антоновича та М. Грушевського, залишається низька аж до неґативної оцінка власної еліти, зокрема князівської. В епоху Київської Руси ця еліта, мовляв, тільки те й робила, що боролася між собою, розвалюючи державу, [redacted] пізніше взагалі розчинилася у чужинському елементі. Кожен інтеліґентний поляк, німець чи росіянин знає своїх королів, царів та імператорів, гордиться ними, тоді [redacted] ми, народ демократичний, любимо розповідати, як нас постійно гнобили іноземні поневолювачі. А про українську державність, і то до 1387 р. (боронь, Боже, далі!), насмілюються писати тільки найбільш радикальні історики.

Уже [redacted] цього погляду [redacted] монографія медієвіста Леонтія Войтовича заслуговує на увагу. Дослідження присвячене князівській добі в українській історії, але охоплює й історію сусідніх народів, де правили Рюриковичі та Ґедиміновичі. Ще у своїх попередніх працях[1] Л. Войтович висунув і обґрунтував тезу, що князівства, які існували на українських і білоруських територіях, навіть у період входження цих територій до складу Золотої Орди чи Великого Князівства Литовського, мали всі ознаки феодальних держав. У них була стала територія; правлячі династії, які провадили власну політику, вступали у династичні й політичні союзи, фіґурували в угодах своїх сюзеренів і самі укладали такі угоди; військо; судочинство; адміністрація; система збору податків і мит; навіть герби. І тільки Віленський привілей 1492 р. позбавив князів, які тримали ці князівства, прав зносин [redacted] іноземними державами і надання земельних ленів, а також поширив імунітет князів [redacted] земельні володіння нетитулованої знаті. І після цього кілька десятків більших і менших князівств на Чернігівщині і Смоленщині перейшло під протекторат Московської держави, в якій окремі з них зберегли свій статус майже до середини XVI ст. У самому ж Великому Князівстві Литовському великий [redacted] (з початку XVI ст. він польський король), намагаючись схилити на свій бік князівський стан, щедро роздавав земельні володіння, які зливалися із залишками колишніх князівств, що згодом призвело до спалаху князівської могутности родин Острозьких, Заславських, Вишневецьких, Корецьких, Чарториських, Санґушків та ін. Тому княжу добу автор датує кінцем XI ст. (коли почала формуватися Київська Русь) — початком XVI ст. (коли юридично було ліквідовано більшість князівств [redacted] українських землях). Цікаво, що, не сумніваючись у державності Московського князівства, правитель якого призначався ярликом хана Золотої Орди, виплачував йому данину — вихід, і міг бути прогнаний зі свого престолу, про державність Київського князівства, князь якого титулувався „з ласки Божої" і другим підпи-

---

[1] Войтович Л. В. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII—XV ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 1995.— Т. 2.— С. 33—43; його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст.— Львів, 1996.— 256 с.; його ж. Етапи політичної історії Волині XIV—XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я. Д. Ісаєвича.— Львів, 1998.— Т. 5.— С. 153—168.

сував міждержавні угоди Великого Князівства Литовського, говорити [redacted] заведено. А про Белзьке князівство, де взагалі панувала мазовецька династія, чи про князівства Сіверське, Оболенське, Воротинське, які балансували між Ордою, Литвою, Москвою та Рязанню, і подати голос страшно.

Дослідження Л. Войтовича присвячене князівській верстві населення. [redacted] основній його частині автор розглянув понад чотири тисячі біограм Рюриковичів, Ґедиміновичів, князів незнаного походження, [redacted] також князів кабардинського, половецького і ординського походження, які осіли на наших землях, дослідив походження 344 родин. У монографії також розглянуто роль князівської верстви у розвитку суспільства та політичних подіях, взаємини між князями, демографію, спадкове право, шлюбну політика, стосунки князів [redacted] іншими верствами суспільства, церквою і містами, вплив [redacted] розвиток війська і військової справи, культури, розвиток і збереження держави і державних інститутів. Усе це подано в динаміці [redacted] широкому фактичному матеріалі протягом усієї княжої доби (в деяких, на наш погляд, виправданих, випадках автор виходить за межі хронологічних рамок).

Вражає перш за все величезний джерельний матеріал (літописи і хроніки, грамоти і акти [redacted] князівських і монастирських архівів, дипломатичне листування, духовні, майнові, судові, зокрема гродських і земських судів, акти, обляти і витяги [redacted] Литовської, Коронної, Мазовецької метрик, сімейні родоводи і родовідні книги, церковні пом'яники, гербівники, оповідні пам'ятки XII—XVII ст., розрядні книги і шляхетські леґітимації, військові та поборові реєстри, житія, леґенди, графіті, епітафії, діпінті, написи на печатках, монетах, предметах побуту та різних археологічних джерелах). Цей матеріал чітко класифіковано і до нього подано багату критичну літературу.

Дослідник вдало продемонстрував невичерпні можливості таких відомих джерел, [redacted] літописи. Його зауваження стосовно волинського літописання досить цікаві й можуть слугувати окремою темою чи навіть напрямом майбутніх досліджень. Те ж стосується використання і наративних пам'яток XII—XVIII ст., яких збереглося досить багато і дослідження яких з позицій князівської чи боярської генеалогії [redacted] перспективним. Одній [redacted] таких пам'яток („Teraturgema" А. Кальнофойського) автор навіть присвятив окрему книжечку[2], частину з якої використано і [redacted] рецензованій монографії. Додамо побіжно, що до цієї групи джерел належать панегірики, яких збереглося сотні і частина [redacted] яких містить цілі генеалогії.

Заслуговує [redacted] увагу також спроба розшифрувати церковні пом'яники. Почавши з перевірки розшифрування Любецького пом'яника, зробленого ще наприкінці XIX ст. Р. Зотовим, дослідник зробив спробу розшифрувати записи княжих імен у Холмському, Києво-Печерському та Супральському пом'яниках. Результати цієї попередньої спроби засвідчують, наскільки перспективним [redacted] цей напрям досліджень. З українських істориків цими пам'ятками як джерелами [redacted] княжої генеалогії плідно займається тільки І. Мицько[3].

Майже вичерпно подано у дослідженні історіографію: українську, російську, польську, литовську, угорську та інші — всього понад 2100 назв, значна частина яких налічує [redacted] один том. У дослідженні, [redacted] якому свідомо порушено чимало полемічних проблем, подаються думки учасників дискусії з відповідними

---

[2] Войтович Л. В. „Teraturgema" Афанасія Кальнофойського як джерело з генеалогії княжих родин.— Львів, 2000.

[3] Мицько І. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря [redacted] Федора Любартовича // Лавра.— 1998.— Ч. 2.— С. 51—53; його ж. Синодики монастирів [redacted] унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі // Лавра.— 1999.— № 2 (4).— С. 49—56.

посиланнями. Шкода тільки, що авторові доводиться полемізувати переважно з польськими (Т. Василевський, Я. Тенговський, Д. Домбровський та інші) чи російськими дослідниками, що свідчить передовсім про малу зацікавленість цими проблемами українських істориків.

У праці багато нових ідей і висновків: це і нова періодизація, і розширення княжої доби до початку XVI ст.; і оцінка княжої верстви як головної у державотворчих процесах — у формуванні, становленні, зміцненні й обороні державности, зокрема в її тривалому збереженні у післямонгольський період, і постановка проблем елітарної культури князівського стану та її впливу на культуру суспільства; і оригінальні ідеї щодо особливостей проходження процесів феодалізму, заміни інституту віча боярською думою, функціонування управління Київської Руси (автор досить арґументовано критикує авторів гіпотез щодо колективного сюзеренітету Рюриковичів та системи діумвіратів і тріумвіратів, обстоюючи схему, аналогічну існуючій у Польщі та Священній Римській імперії); нарешті, і спроба реконструкції спадкового права і т. д. Позитивним є також те, що автор усвідомлює дискусійність більшости порушених проблем, не уникає їх і навіть свідомо провокує такі дискусії, розгортаючи саму проблему і позначаючи можливі напрями таких досліджень. Варто звернути увагу й на сміливість автора, який не боїться „темних віків“ (більшість дослідників досі вважає, що через стан джерел події, які відбулися наприкінці XIII — у другій третині XIV ст., практично не піддаються реконструкції)[4]. Л. Войтович подає образи непересічних осіб, зокрема таких, як князь Дмитро-Любарт Ґедимінович, князі Корятовичі, Чарториські чи Гольштинські.

Окремої уваги заслуговують і вміло підібрані ілюстрації, які є доповненням до тексту, особливо у місцях, присвячених персоналіям (переважно княжі печатки та інші особисті атрибути), війську і проблемам культури. Цінними є також розгорнена бібліографія і алфавітний покажчик, без якого працювати з таким дослідженням енциклопедичного типу було б доволі важко.

Звичайно, така об'ємна і багатопланова праця, з великою кількістю ориґінальних думок не могла не мати хиб. Загальне зауваження одне: порушена у дослідженні тема майже неосяжна, і хоч Л. Войтович спробував довести, що часи Г. Ловмянського ще не відійшли у минуле, одному фахівцеві, навіть високої кваліфікації, навряд чи можливо на однаковому науковому рівні висвітлити усі її аспекти.

Залишаючись осторонь дискусійних проблем навколо персоналій чи походження окремих князівських родин (Вишневецьких, Санґушків чи інших), що тривають понад сто років і охоплюють літературу, яка нараховує десятки праць різних авторів (Л. Войтович подає думку учасників дискусії та їхні праці), зупинимося на деяких конкретних зауваженнях.

При величезному обсязі використаної літератури повз увагу дослідника все ж пройшли деякі праці, зокрема російські[5] та польські[6] видання, використання яких могло б зробити полеміку цікавішою, а книжку — вагомішою.

Автор не звернув уваги на доповідь магістратові Тевтонського ордену Конрадові фон Юнгінгену про примирення Вітовта зі Свидригайлом і його намір помиритися з московським князем, якщо той видасть йому князів Олександра Івановича та Юрія Смоленського[7]. Це повідомлення стосується часу між поверненням та арештом

[4] Русина О. Україна під татарами і Литвою.— К., 1998.— С. 5—6.

[5] Элита и этнос средневековья.— Москва, 1995; Котляр М. Ф. Древнерусская государственность.— Санкт-Петербург, 1998.

[6] Kuchowicz Z. Z badań nad stanem społeczeństwa polskiego od schylku XVI do końca XVIII wieku.— Lodż, 1972; Szczygel R. Miasta w Polsce XVI wieku.— Lublin, 1989.

[7] Российский государственный архив древних актов в Москве, ф. 147, Lieferung II, № 26.

Свидригайла у 1409 р. Отже, князь Олександр Нелюб не помер до 1408 р., як вважав дослідник, правда, зазначаючи, що дата його смерти непевна (С. 291), [redacted] ще залишався у Московській державі. Можливо, після втечі Свидригайла він таки був виданий Вітовтові і мусив прийняти чернецтво. До речі, Л. Войтович припускав, що цей князь після повернення у Литву (на його думку, до 1408 р.) прийняв чернецтво у Холмі як Озарій-схимник (С. 40, 291). Пройшла повз увагу автора (С. 227) побутуюча в літературі більш докладна (звичайно при усій своїй умовності) дата смерти князя Лева Даниловича, саме 18 березня 1301 р.

На сторінці 350, напевно, треба було б подати гіпотезу В. Яніна, згідно з якою подвижник Михайло Клонський був сином князя Дмитра Михайловича Боброк-Волинського та Анни Іванівни, сестри Дмитра Донського[8].

Подібно до більшости генеалогів (М. Баумгартнера, Д. Донського, О. Рапова), автор довіряє ряду свідчень В. Татіщева, яких немає в інших джерелах. Навіть відому грамоту Романа Мстиславича про „добрий порядок“ (реконструйована з міфічного „Новгородського літописця“ і подана вченому відомим російським фальсифікатором документів А. Хрущовим) він відносить до справжніх, хоч і зазначає, що стосовно її автентичности [redacted] поважні сумніви (С. 377). Автор виходить з того, що ідею обрання київського князя-„імператора“ колегією князів найбільших земель — „курфюрстів“ легко можна було запозичити в колах німецької аристократії, з якою Роман був близький як свояк короля Філіпа Гогенштауфена та й сам, імовірно, бував у Ерфурті, зробивши внесок 20 гривень срібла на монастир бенедиктинців. Цих міркувань, напевно, недостатньо без аналізу самого джерела. На документ у свій час не звернули уваги такі визначні джерелознавці княжої доби, як Є. Болховітінов, І. Срезневський, М. Лихачов, Й. Сенигов, О. Шахматов.

Згадуючи про племінне князівство лучан, дослідникові варто було [redacted] відіслати читача хоч би до власних праць, у яких подані арґументи на користь версій О. Шахматова, І. Крип'якевича та В. Ауліха про можливість існування такого князівства[9].

Поверховою є теза про неглибоку релігійність князів. Так, справді, наші князі рідко приймали чернецтво, ще рідше ставали єпископами, розглядали бастардів [redacted] спадкоємців і не звертали уваги [redacted] заклики митрополитів до церковного протистояння, але цих та інших арґументів, на жаль, надто мало для такого твердження.

Потребує глибшої арґументації і теза про відродження князівської могутности у другій половині XVI — першій половині XVII ст. як логічне продовження державницьких традицій володарів „з ласки Божої“. Видається, що [redacted] той час більшість князів уже стали маґнатами Корони, змінили віросповідання і почасти стали провідниками урядової політики.

У роботі трапляються і деякі технічні помилки. Так, на с. 125 в одному абзаці стоїть правильна дата — 1015 р., а через кілька абзаців помилково вказано 1915 р.; на с. 132 написано Іоанн II Комнен замість Іоанн II Комнін; на с. 223 чеський правитель Владислав II названий королем, тоді як королем він став лише у 1158 р., [redacted] йдеться про 1149 р., коли він ще був князем; Волинське і Брацлавське воєводства були створені у 1566 р., [redacted] не у 1569 р., як вказано на с. 449; на с. 471 битва під

[8] Янин В. Л. К вопросу о происхождении Михаила Клонского // Археографический Ежегодник [redacted] 1978 г.— Москва, 1979.— С. 52—61.

[9] Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії.— Е. 1. Пам'яті І. К. Свєшнікова (1915—1995).— Львів, 1998.— С. 286—294.

Вількомиром датована 1345 р., замість 1435 р., тоді як [redacted] інших місцях (С. 475 та інші) стоїть правильна дата.

Напевно, будуть висловлені й інші зауваження, але можна впевнено стверджувати, що перед нами давно очікувана фундаментальна праця про еліту княжої доби. Після дослідження Н. Яковенко[10] це друга солідна монографія про українську еліту, виконана [redacted] європейському рівні. Монографія Л. Войтовича, крім того, заторкує також білоруську, литовську, російську і польську еліти. Вона заслуговує бути, після [redacted] уточнень, перекладеною іншими мовами, перш за все англійською. На жаль, невеликий тираж (400 примірників) зробив її раритетним виданням і для українських істориків, [redacted] кажучи вже про широкі кола інтеліґенції, для яких [redacted] була б корисною.

Олег АНТОНОВИЧ

Ф. Г. Туранли. Літописні твори М. Сена'ї [redacted] Г. Султана як історичне джерело / Науковий редактор Ярослав Дашкевич.— К., 2000.— 310 с.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за сприяння Посольства Туреччини в Україні видав наукову працю Ф. Туранли „Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела". У передмові до видання зазначається, що предметом дослідження є проблема міждержавних взаємозв'язків, учасниками яких, з одного боку, виступає Україна, [redacted] з другого — Туреччина.

Досі українська історична наука мало знайома [redacted] творами, які в Туреччині називаються векаїнаме (опис щоденних подій, тобто літописи). Вони мають надзвичайно важливе значення для висвітлення османсько-українських стосунків. У цих джерелах можна знайти чимало [redacted] тільки цікавих інформативних матеріалів, а й узагальнюючих думок та поглядів істориків османської доби щодо політичних, [redacted] почасти й культурних подій [redacted] Україні XVII ст.

У векаїнаме можна віднайти досить об'єктивну оцінку діяльности визначних політичних діячів України, зокрема, гетьмана Богдана Хмельницького.

У рецензованій розвідці об'єктом дослідження стали твори кримської історіографії „Історія хана Іслам-Гірея III" Гаджі Магмеда Сена'ї з Криму (далі — Сена'ї) та „Процвітання ханів", розділ „Іслам-Гірей III" Галім-Гірей Султана (далі — Г. Султан). Незважаючи [redacted] певний суб'єктивізм у викладі історичних подій та висвітленні деяких постатей, згадані матеріали мають виняткову цінність для об'єктивного пізнання відповідного історичного періоду. Документи, що вивчаються, розкривають причини розгортання національно-визвольного руху на українських землях, з'ясовують державні інтереси Порти й України, що привели до укладення договору в Бахчисараї (кінець 1647 — початок 1648 р.). Це зумовило успішний перебіг визвольних змагань та пришвидшило процес утворення Української козацької держави за гетьманування Богдана Хмельницького.

[redacted] Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.

Вількомиром датована 1345 р., замість 1435 р., тоді як [redacted] інших місцях (С. 475 та інші) стоїть правильна дата.

Напевно, будуть висловлені й інші зауваження, але можна впевнено стверджувати, що перед нами давно очікувана фундаментальна праця про еліту княжої доби. Після дослідження Н. Яковенко[10] це друга солідна монографія про українську еліту, виконана [redacted] європейському рівні. Монографія Л. Войтовича, крім того, заторкує також білоруську, литовську, російську і польську еліти. Вона заслуговує бути, після [redacted] уточнень, перекладеною іншими мовами, перш за все англійською. На жаль, невеликий тираж (400 примірників) зробив її раритетним виданням і для українських істориків, [redacted] кажучи вже про широкі кола інтеліґенції, для яких [redacted] була б корисною.

Олег АНТОНОВИЧ

Ф. Г. Туранли. Літописні твори М. Сена'ї [redacted] Г. Султана як історичне джерело / Науковий редактор Ярослав Дашкевич.— К., 2000.— 310 с.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за сприяння Посольства Туреччини в Україні видав наукову працю Ф. Туранли „Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела". У передмові до видання зазначається, що предметом дослідження є проблема міждержавних взаємозв'язків, учасниками яких, з одного боку, виступає Україна, [redacted] з другого — Туреччина.

Досі українська історична наука мало знайома [redacted] творами, які в Туреччині називаються векаїнаме (опис щоденних подій, тобто літописи). Вони мають надзвичайно важливе значення для висвітлення османсько-українських стосунків. У цих джерелах можна знайти чимало [redacted] тільки цікавих інформативних матеріалів, а й узагальнюючих думок та поглядів істориків османської доби щодо політичних, [redacted] почасти й культурних подій [redacted] Україні XVII ст.

У векаїнаме можна віднайти досить об'єктивну оцінку діяльности визначних політичних діячів України, зокрема, гетьмана Богдана Хмельницького.

У рецензованій розвідці об'єктом дослідження стали твори кримської історіографії „Історія хана Іслам-Гірея III" Гаджі Магмеда Сена'ї з Криму (далі — Сена'ї) та „Процвітання ханів", розділ „Іслам-Гірей III" Галім-Гірей Султана (далі — Г. Султан). Незважаючи [redacted] певний суб'єктивізм у викладі історичних подій та висвітленні деяких постатей, згадані матеріали мають виняткову цінність для об'єктивного пізнання відповідного історичного періоду. Документи, що вивчаються, розкривають причини розгортання національно-визвольного руху на українських землях, з'ясовують державні інтереси Порти й України, що привели до укладення договору в Бахчисараї (кінець 1647 — початок 1648 р.). Це зумовило успішний перебіг визвольних змагань та пришвидшило процес утворення Української козацької держави за гетьманування Богдана Хмельницького.

[redacted] Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.

Тотожність передачі змісту тюркських джерел залежала від перекладу, усунення помилок та різночитань у примітках.

Для відтворення достовірної хронології подій у пригоді стали українські літописи (Граб'янки, Самовидця, Софоновича, Величка) та французьких авторів (Боплана, Шевальє, Шерера).

Твір Сена'ї досить детально проаналізував польський учений З. Абрагамович, але, зважаючи на його виняткове значення як історичного джерела, є необхідність опрацювання його українськими вченими.

У пропонованій праці подано переклад і транслітерація текстів та науковий коментар згаданих історичних джерел. Також у праці здійснено структурно-логічне упорядкування тексту літописних творів для полегшення їх опрацювання наступними дослідниками і виконано комплексний аналіз зазначених джерел Сена'ї та Г. Султана, в якому порушено проблему суспільно-політичних зносин із сусідніми країнами у XVII ст. на тлі ровитку кримсько-османської історіографії.

З огляду на це у книзі здійснено переклад українською мовою і транслітерацію латинськими літерами названих літописних творів історіографії Кримського ханства середини XVII ст. Зокрема, висвітлена об'єктивна картина дипломатичних зносин між названими країнами з урахуванням вітчизняних і європейських історичних літератур на підставі аналізу та коментування літописних текстів, визначено жанрово-стилістичну природу та місце цих джерел серед тюркських історіографічних документів, умотивовано значення згаданих праць для української історичної науки, з'ясовано закономірності укладення союзу між Україною та Кримським ханством як одного з провідних питань цього періоду, встановлено хронологію спільних військових походів.

Хронологічна [redacted] праці охоплює головним чином період від початку правління Іслам-Гірея III (Іслама-Герая III), точніше, від часу його прибуття зі Стамбула (Істамбула) до Кафи (6 липня 1644 р.) і вступу на бахчисарайський трон аж до 4 серпня 1651 р., тобто до часу завершення Сена'ї свого літопису.

У цей період відбулися такі важливі події.

Напередодні укладення союзу між Україною та Кримом армія хана здійснила переможний похід [redacted] Московщину, і цар змушений був прийняти всі умови запропонованого кримською стороною договору. Поглибилися дипломатичні стосунки між гетьманським та ханським урядами, відбулися спільні військові походи під час національно-визвольної боротьби українців середини XVII ст.

Завдяки виконанню цілісного багатоаспектного дослідження українсько-османських міждержавних зв'язків уперше на конкретному фактичному матеріалі визначено погляди Високої Порти на розвиток Української козацької держави.

Літописання векаїнаме є джерелом не тільки об'єктивного висвітлення історичних подій, [redacted] й відображення панівної ідеології Османської держави.

Структура роботи:

Передмова. Розділ І. Тюркське літописання як джерело [redacted] історії України. Розділ ІІ. Літописання Сена'ї „Історія хана Іслам-Гірея III". Розділ ІІІ. Історіографічний твір Г. Султана „Процвітання ханів" (розділ про Іслам-Гірея III). Коментарі до історіографічного твору Г. Султана „Процвітання ханів" (розділ про Іслам-Гірея III).

Ілюстрації (написи на другій брамі палацу Топкапи; Біло-блакитний китайський таріль зі зображенням птахів; Династія Мінг XV ст.; Гуррем Султан (Роксолана, вона ж Настя Лісовська [redacted] Рогатина); Портрет султана Сулеймана Пишного Кануні, він же чоловік Роксолани (Nigari, 1560); Мініатюра султана Селіма II (1570); Портрет султана Османа II (1618—1628); Портрет султана Муроди IV (1623—1640); Портрет султана Селіма III (1789—1807); Портрет султана Мустафи IV (1807—1808); Портрет

султана Агмеда III (1720); Церемоніальна процесія під час релігійного обряду обрізання спадкоємця престолу; Шаблі, оздоблені золотом та коштовними каменями; Турецькі кремінні рушниці, оздоблені інкрустацією, XVIII ст.; Фортеця Румелі — історичне укріплення, побудоване султаном Мегмедом Фатігом для контролю й оборони Босфору. Унікальний зразок військової архітектури XV ст.; Турецькі пістолі; Богдан Хмельницький з кримським ханом під час мусульманської молитви. Польська ґравюра XIX ст.; Внутрішній вигляд Зали Священних Реліквій Ісламу; Лист Пророка Мугаммеда (Name-i Saadet); Шкатулка із зубом Пророка Мугаммеда (Dendan-Saadet).

Висновки.

Вибрана бібліографія. (Джерела. Література).

Перелік ілюстрацій.

Перелік скорочень.

У додатку А наведені роки правління кримських ханів:

		Гіджрі	Нова ера
1.	Гаджі-Гірей I (Мелек)	823	1420
2.	Айдар хан	859	1455
3.	Гаджі-Гірей I (2-й раз)	859	1455
4.	Нурдевлет хан	871	1466
5.	Менлі-Гірей	873	1469
6.	Джанбек хан	882	1477
7.	Менлі-Гірей (2-й раз)	883	1478
8.	Мегмед-Гірей I (Улуг)	921	1515
9.	Газі-Гірей I	929	1523
10.	Саадет-Гірей I	929	1523
11.	Іслам-Гірей	938	1532
12.	Сагіб-Гірей I	938	1532
13.	Девлет-Гірей I (Тагт Алтан)	958	1551
14.	Мегмед-Гірей II (Семіз)	985	1577
15.	Іслам-Гірей II (Дервіш)	992	1584
16.	Газі-Гірей (Бора)	996	1588
17.	Фетт-Гірей I	1002	1594
18.	Газі-Гірей II (2-й раз)	1002	1594
19.	Тогтамиш-Гірей	1017	1608
20.	Селамет-Гірей I	1017	1608
21.	Джанібек-Гірей	1019	1610
22.	Мегмед-Гірей III	1031	1622
23.	Джанібек-Гірей (2-й раз)	1036	1627
24.	Інаєт-Гірей	1046	1637
25.	Багадир-Гірей (Резмі)	1048	1638
26.	Магмед-Гірей IV (Камілі)	1051	1641
27.	Іслам-Гірей III	1054	1644
28.	Мегмед-Гірей IV (2-й раз)	1064	1654
29.	Аділ-Гірей	1076	1666
30.	Селім-Гірей I (Ель-Гадж)	1082	1671
31.	Мурад-Гірей	1089	1678
32.	Гаджі-Гірей II	1094	1683
33.	Селім-Гірей I (2-й раз)	1095	1684
34.	Саадет-Гірей II	1102	1691

35.	Сафа-Гірей	1102	1691
36.	Селамет-Гірей І (3-й раз)	1102	1691
37.	Девлет-Гірей II	1109	1698
38.	Селім-Гірей І (4-й раз)	1114	1702
39.	Газі-Гірей III	1116	1704
40.	Каплан-Гірей І	1119	1707
41.	Девлет-Гірей II (2-й раз)	1119	1707
42.	Каплан-Гірей І (2-й раз)	1125	1713
43.	Кара Девлет-Гірей	1128	1716
44.	Саадет-Гірей III	1128	1717
45.	Менді-Гірей II	1136	1724
46.	Каплан-Гірей І (3-й раз)	1143	1730
47.	Фетт-Гірей II	1149	1736
48.	Менлі-Гірей II (2-й раз)	1150	1737
49.	Селамет-Гірей III	1152	1739
50.	Селім-Гірей II (Кати)	1156	1743
51.	Арслан-Гірей	1161	1748
52.	Галім-Гірей	1169	1756
53.	Кирим-Гірей (Делі хан)	1172	1758
54.	Селім-Гірей III	1178	1764
55.	Арслан-Гірей (2-й раз)	1180	1767
56.	Максид-Гірей	1181	1768
57.	Кирим-Гірей (2-й раз)	1181	1768
58.	Девлет-Гірей III	1182	1769
59.	Каплан-Гірей II	1183	1770
60.	Селім-Гірей III (2-й раз)	1184	1770
61.	Максуд-Гірей (2-й раз)	1185	1771
62.	Сагіб-Гірей	1185	1772
63.	Девлет-Гірей III (2-й раз)	1189	1775
64.	Шагін-Гірей	1191	1777
65.	Багадир-Гірей II	1196	1782
66.	Шагін-Гірей (2-й раз)	1197	1783
67.	Шагбаз-Гірей	1201	1786
68.	Багт-Гірей	1203	1788

Додаток Б. Генеалогічна схема роду Чингізидів.

Додаток В. Мапа Української козацької держави.

Додаток Г. Мапа Європи (1520 р.). Мапа Криму.

Додаток Д. Транслітерація та факсиміле тексту літопису Сена'ї мовою оригіналу.

Додаток Е. Транслітерація та факсиміле тексту історіографічного твору Г. Султана мовою оригіналу.

Іменний покажчик.

Резюме: українською, турецькою, англійською мовами.

Такий короткий зміст цього нетрадиційного дослідження. Хочеться вірити, що воно стане поштовхом до ширшого використання турецьких джерел у вивченні історії України.

Іван БІЛКУН

Stanisław A. Sroka. Genealogia Andegawenów węgierskich // Towarzystwo naukowe „Societas Vistulana“.— Kraków: 1999.— 94 s.

Нове дослідження генеалогії угорської гілки Анжуйської династії* цілком на часі. Попередні дослідження Ц. Річчо Мінієрі[1] та М. Вертнера[2], написані ще у кінці XIX ст., — неповні і [illegible] завжди точні, зокрема, у праці М. Вертнера [illegible] наукового апарату. Відомий дослідник польсько-угорських взаємовідносин у середні віки Станіслав Срока опрацював документи, які збереглися [illegible] архівах і бібліотеках Будапешта і Риму, заповнивши цю прогалину. Праця складається зі вступу, 16 біограм, генеалогічної таблиці, переліку найважливіших джерел та праць, іменного та географічного покажчиків. Як ілюстрації використані мініатюри [illegible] „Ілюстрованої хроніки“, створеної при угорському дворі [illegible] часи розквіту Анжуйської династії, та австрійські фотографії пам'яток анжуйської епохи [illegible] Неаполя та Угорщини. Дослідник [illegible] обмежився лише генеалогічними проблемами, висвітлюючи політичні мотиви окремих шлюбних зв'язків.

Шкода, що автор [illegible] дослідив колізії боротьби [illegible] угорський трон Карла Роберта, навіть не згадавши інших претендентів та їх підстави [illegible] спадщину Арпадовичів. Серед цих претендентів був і галицько-волинський король Юрій Львович та його сини[3].

В українського дослідника найбільше зацікавлення викликає полеміка С. Сроки з відомим угорським медієвістом Дюлою Крістовим (С. 12, 17—28). Д. Крістов у 1983 р. висунув версію, що першою дружиною Карла Роберта була галицька княжна Марія[4]. Угорський дослідник спирався на лист самого Карла Роберта від 7 лютого 1326 р., у якому король згадував про свій похід на Русь за першою дружиною („in Rutheniam, quo cum quibusdam baronibus regni nustri fidelibus pro adducenda prima consorte nostra acesseramus“), та джерело, відоме під назвою „Anonymi Descriptio Europae Orientalis“, що походить, правдоподібно, з 1303 р., у якому розповідається про могутнього володаря Руси Лева, з донькою котрого одружився угорський король Карл („Loco imperatoris habet unum ducem permaximum virurum, qui vocatur dux Leo, filiam huius Leonis duxit nunc in uxorem rex Ungarie Karulus“). Розуміючи, що незнана з імени донька володаря Руси [illegible] віком ніяк [illegible] могла бути донькою Лева Даниловича, угорський дослідник прийняв версію, що вона була донькою його внука Лева Юрійовича, а сам шлюб датував спочатку 1307—1308 рр., а пізніше — 1306 р.[5]

С. Срока, заперечуючи Д. Крістову, цілком слушно зауважив, що Лев Юрійович [illegible] міг у 1306 р. мати доньки, яку можна було видати заміж. Фактично 23 червня

---

* Автор висловлює вдячність докторові Д. Домбровському з університету Миколи Коперника у Торуні (Польща), який надіслав йому працю С. Сроки відразу після виходу її з друку.

[1] Riccio Minieri C. Genealogia di Carlo II d'Angiò re di Napoli // Archivo storio per le provincie napoletane.— 1882.— T. 7.— S. 5—67.

[2] Wertner M. Anjou. Genealogiche Skizze // Jahrbuch der K. K. heraldischen Gesellschaft „Adler“ in Wien.— 1884.— T. 2.— S. 151—157; його ж. Az Anjouk genealogiaja különös tekintettel [illegible] magyarurszági ágra // Turul.— 1888.— T. 6.— S. 14—20, 68—75.

[3] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.— Львів, 2000.— С. 438.

[4] Kristó Gy. Károly Róbert elsö felesége // Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.— 1983.— T. 86.— S. 27—301.

[5] Kristó Gy. Aba Sámuel és Károly Robert családi kapcsulatairól // Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.— 1992.— T. 96.— S. 25—301.

1306 р. Карл Роберт одружився [redacted] Марією, донькою битомсько-цешинського князя Казимира, яка доводилася внучкою Левові Даниловичу. Автор анонімного опису Східної Європи просто помилково назвав її донькою Лева. Марія могла виховуватися при дворі короля Юрія Львовича, і Карл Роберт справді міг за нею прибути до Львова (С. 22—23).

Як відомо, перший шлюб Юрія Львовича з донькою тверського князя Ярослава Ярославовича відбувся у 1282 р. Від цього шлюбу народився син Михайло (1283 р.), який невдовзі помер разом [redacted] матір'ю (1286 р.). У 1287 р. Юрій Львович одружився удруге з Евфимією, донькою куявського князя Казимира Конрадовича[6]. За здогадом угорського дослідника, Юрій вперше міг одружитися на початку 1270-х рр. З незнаною княжною, від якої міг близько 1273 р. народитися Лев, [redacted] отже, [redacted] останнього могла бути донька Марія, з якою одружився Карл Роберт. Але у такому разі Лев мав би бути старшим і успадкувати Галич [redacted] Володимиром, тоді як [redacted] джерел випливає, що він володів тільки Луцьком. Крім того, у лютому—березні 1308 р., коли було складено анонімний опис Східної Європи, король Юрій Львович ще був живий. У будь-якому разі анонімний автор не мав підстав називати Лева Юрійовича могутнім володарем Руси. Крім того, якби Карл Роберт був родичем Юрія Львовича, то той не підтримував би його суперника — баварського герцога Людовика. Тому, [redacted] нашу думку, арґументація С. Сроки більш переконлива.

Можна також погодитися з іншою версією С. Сроки, що у 1301 р. Карл Роберт міг особисто прибути у Галицьку землю з пропозиціями скріпити союз шлюбом з галицькою княжною. В умовах боротьби за угорський престіл це було б надзвичайно вигідно, особливо враховуючи наявність володінь галицького короля у Закарпатті. Але з різних причин до шлюбу не дійшло, і в цьому році Марія Юріївна була видана [redacted] сохачевсько-черського князя Тройдена Болеславовича.

Шкода, що польський дослідник у біограмі Людовика, сина Карла Роберта (С. 30—35), [redacted] згадав про його участь у боротьбі за Галицьку спадщину та підстави на галицький трон, які були визнані польською стороною.

Дослідження С. Сроки, безперечно, важливе і корисне для тих, хто вивчає середньовічну історію країн Центральної Європи.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. Описово-статистичні джерела. ІІІ. НАН України. Археографічна комісія. Інститут укр. археографії [redacted] джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Укр. правнича фундація / Упоряд. Т. Б. Ананьєва; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко. Коментарі: О. І. Гуржій, О. А. Куликова.— К.: Наук. думка, 1997.— 324 с.

Видання, що розглядається, продовжує серію публікацій описово-статистичних джерел, започатковану випуском описів Київського намісництва 70—80-х рр. XVIII ст. (1989) та Харківського намісництва кінця XVIII ст. (1991). Пропоновані

[redacted] Войтович Л. Князівські династії...— С. 229—230.

1306 р. Карл Роберт одружився [redacted] Марією, донькою битомсько-цешинського князя Казимира, яка доводилася внучкою Левові Даниловичу. Автор анонімного опису Східної Європи просто помилково назвав її донькою Лева. Марія могла виховуватися при дворі короля Юрія Львовича, і Карл Роберт справді міг за нею прибути до Львова (С. 22—23).

Як відомо, перший шлюб Юрія Львовича з донькою тверського князя Ярослава Ярославовича відбувся у 1282 р. Від цього шлюбу народився син Михайло (1283 р.), який невдовзі помер разом [redacted] матір'ю (1286 р.). У 1287 р. Юрій Львович одружився удруге з Евфимією, донькою куявського князя Казимира Конрадовича[6]. За здогадом угорського дослідника, Юрій вперше міг одружитися на початку 1270-х рр. З незнаною княжною, від якої міг близько 1273 р. народитися Лев, [redacted] отже, [redacted] останнього могла бути донька Марія, з якою одружився Карл Роберт. Але у такому разі Лев мав би бути старшим і успадкувати Галич [redacted] Володимиром, тоді як [redacted] джерел випливає, що він володів тільки Луцьком. Крім того, у лютому—березні 1308 р., коли було складено анонімний опис Східної Європи, король Юрій Львович ще був живий. У будь-якому разі анонімний автор не мав підстав називати Лева Юрійовича могутнім володарем Русі. Крім того, якби Карл Роберт був родичем Юрія Львовича, то той не підтримував би його суперника — баварського герцога Людовика. Тому, [redacted] нашу думку, арґументація С. Сроки більш переконлива.

Можна також погодитися з іншою версією С. Сроки, що у 1301 р. Карл Роберт міг особисто прибути у Галицьку землю з пропозиціями скріпити союз шлюбом з галицькою княжною. В умовах боротьби за угорський престіл це було б надзвичайно вигідно, особливо враховуючи наявність володінь галицького короля у Закарпатті. Але з різних причин до шлюбу не дійшло, і в цьому році Марія Юріївна була видана [redacted] сохачевсько-черського князя Тройдена Болеславовича.

Шкода, що польський дослідник у біограмі Людовика, сина Карла Роберта (С. 30—35), [redacted] згадав про його участь у боротьбі за Галицьку спадщину та підстави на галицький трон, які були визнані польською стороною.

Дослідження С. Сроки, безперечно, важливе і корисне для тих, хто вивчає середньовічну історію країн Центральної Європи.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. Описово-статистичні джерела. / НАН України. Археографічна комісія. Інститут укр. археографії [redacted] джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Укр. правнича фундація / Упоряд. Т. Б. Ананьєва; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко. Коментарі: О. І. Гуржій, О. А. Куликова.— К.: Наук. думка, 1997.— 324 с.

Видання, що розглядається, продовжує серію публікацій описово-статистичних джерел, започатковану випуском описів Київського намісництва 70—80-х рр. XVIII ст. (1989) та Харківського намісництва кінця XVIII ст. (1991). Пропоновані

[redacted] Войтович Л. Князівські династії...— С. 229—230.

увазі читачів документи створені наприкінці 90-х рр. XVIII ст. — на початку XIX ст., коли відбувалися адміністративно-територіальні реформи, які стимулювали оформлення описово-статистичних документів, зокрема матеріалів історично-географічного та економічного обстеження Лівобережної України.

Перша реформа розпочалася відповідно до указу Павла I від 30 листопада 1796 р. „О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним порядкам"[1]. За цим указом скасовувалися намісництва, утворені Катериною II в 1781—1783 рр., — Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Катеринославське і замість них утворювалися губернії, зокрема, на Лівобережжі — Малоросійська губернія, в межах якої фактично відновлювалася Гетьманщина. До складу Малоросійської губернії увійшли Новгород-Сіверське і Чернігівське намісництва, Голтвянський, Градизький, Козелецький, Лубенський, Миргородський, Остерський, Переяславський, Пирятинський, Хорольський повіти Київського намісництва, Костянтиноградський, Кременчуцький і Полтавський повіти Катеринославського намісництва (решта територій скасованого Катеринославського намісництва відійшла до Новоросійської губернії).

Уся територія Малоросійської губернії була поділена [illegible] 20 повітів: Гадяцький, Глухівський, Зіньківський, Золотоніський, Козелецький, Конотопський, Кременчуцький, Лубенський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Сосницький, Стародубівський, Хорольський і Чернігівський. Адміністративним центром Малоросійської губернії став Чернігів. 18 грудня 1796 р. був призначений малоросійський генерал-губернатор, який надіслав до Малоросійського губернського правління пропозиції [illegible] переліком питань, з яких необхідно було зібрати відомості для практичного здійснення реформи. Зібраний таким чином матеріал став джерельною основою описів.

Новий поштовх реформам надали зміни, що відбулися у політичному житті країни. Як відомо, правління Павла I закінчилося 11 березня 1801 р. державним переворотом, який звів [illegible] престіл Олександра I. Маніфест нового імператора проголошував повернення до часів правління Катерини II. Було відновлено адміністративно-територіальний устрій катерининської доби. Проте контрреформа [illegible] була такою глибокою, [illegible] 1796 р. Зокрема, вона не зачепила повітового поділу. Указ від 9 вересня 1801 р. передбачав розподіл Малоросійської губернії [illegible] дві — Чернігівську і Полтавську. Полтавська губернія створена царським указом 27 лютого 1802 р. Спершу в її складі було 10, згодом 12, а [illegible] 1803 р. — 15 повітів: Гадяцький, Зіньківський, Золотоніський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Хорольський. Сенатським указом від 27 березня 1802 р. створена Чернігівська губернія, яка спочатку включала 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубівський і Чернігівський. Указом сенату від 27 березня 1803 р. створено ще три повіти: Кролевецький, Суразький, Остерський. 1808 р. з Нового Міста повітові установи були перенесені в Новозибків, і повіт став називатися Новозибківським.

Незабаром після створення Чернігівської і Полтавської губерній було здійснено топографічні описи згаданих губерній, у результаті чого відклався великий

---

[1] Полное собрание законов Российской империи.— Санкт-Петербург, 1830.— Т. 24.— С. 213.

описовий і картографічний матеріал (статистичний, географічний, камеральний, топографічний, демографічний, економічний).

До публікації включено п'ять описово-статистичних матеріалів, які розміщені у хронологічному порядку:

1. „Топографическое описание Малороссийской губернии 1798—1800 гг." Написане двома чіткими почерками кінця XVIII ст. Без дати. Датоване упорядником за часом складання карти Малоросійської губернії (1798), яка готувалася водночас зі складанням опису. Підписав його цивільний губернатор М. Миклашевський, якого було усунено з посади 1800 р. Зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (фонд Військово-історичного архіву — ВІА).

2. „Ведомость состоящим в Малороссийской губернии селениям, с показаниями, в каких оные поветах и сколько в каждом платящих подати мужеска пола душ. 1799—1891 гг." Текст написаний двома почерками у чотирьох вертикальних колонках і засвідчений губернським землеміром Соколовим. Зберігається у Російському державному військово-історичному архіві (ф. ВІА).

3. „Топографическое описание Малороссийской губернии". 1805. Це скоропис початку XIX ст., засвідчений в. о. губернського землеміра Контратовичем і у складі конволюта з описами Київської Слобідсько-Української, Курської, Орловської, Нижегородської губерній, що зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (ф. 1, спр. 808).

4. „Топографическое описание Полтавской губернии, сочиненное старшим учителем Полтавской губернии Федором Коруновским". 1809. Почерк початку XIX ст. Зберігається у Санкт-Петербурзькому відділенні архіву Російської академії наук (Розд. IV, оп. 1, № 4).

5. „Ведомости о положении и пространстве городов Малороссийской Черниговской губернии". Почерк канцелярський початку XIX ст. Зберігається у Державному архіві Чернігівської области (ф. 128 (Канцелярія губернатора), спр. 833).

Згадані рукописні пам'ятки містять інформацію про політичний устрій, урядування, флору й фауну Лівобережної України. Зокрема, про описово-статистичні дані, економічне життя реґіону, етнічну структуру населення, його культуру.

Текстову частину видання доповнює відносно великий і цікавий ілюстративний матеріал, серед нього 32 герби міст, 59 карт і планів до описів Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст., 26 ілюстрацій у тексті описів.

Публікацію супроводжують підрядкові і реальні примітки, словник рідковживаних та застарілих слів, анотований покажчик природних термінів, перелік релігійних свят, список умовних скорочень, іменний і географічний покажчики та анотація англійською мовою.

Таким чином, описово-статистичні джерела Лівобережної України, що вперше вводяться у науковий обіг, дають відповідь на численні питання історичної науки. Вони мають великий інформаційний потенціал. Високий ступінь вірогідности, репрезентативности матеріалу дає змогу аналізувати соціально-економічні явища у динаміці, досліджувати питання історичної та фізичної географії, природознавства, етнографії, мовознавства, топоніміки.

Іван КУШНАРІВСЬКИЙ

Дніпропетровський історико-археографічний збірник.— Дніпропетровськ: Промінь, 1997.— Вип. 1.— 538 с.

Порівняно з „Вісником ДДУ“, „Нивою знань“ та іншими виданнями Дніпропетровського державного університету, рецензований збірник наукових праць (за ред. О. Журби) виглядає досить солідно. Тверда обкладинка, обсяг свідчать про те, що видавці взялися за справу „всерйоз і надовго“. Проте перший випуск з технічного боку виявився не бездоганним. Наприклад, за сторінкою 424 чомусь відразу йде 429-та, за 432 — 425-та. Кінець статті разом з примітками опинився десь посередині. На сторінці 413, згідно зі змістом, має починатися стаття В. Ващенка, тоді як на тому місці знаходимо статтю А. Шиян.

Збірник присвячено 40-річчю науково-педагогічної діяльности професора М. Ковальського, тому перший розділ має частково мемуарний характер: колеги, учні, друзі і всі, хто мав нагоду бачити та спілкуватися з відомим істориком-джерелознавцем, могли поділитися своїми враженнями, сказати добре слово, згадати минуле. У тому ж розділі подається інформація про праці М. Ковальського, дисертації його учнів, рецензії на праці вченого, ним редагований збірник та інше.

Другий розділ має назву „Проблеми джерелознавства, археографії та спеціальних історичних дисциплін“. Він представлений статтями А. Хорошкевич (про Литовську метрику), Ю. Мицика „З нових документів до історії міжконфесійних відносин в Україні у XVII—XVIII ст.“, „Стислі реєстри Війська Запорізького 10-х —20-х рр. XVII ст.“, Г. Швидько „Універсали гетьманів як історичне джерело з історії українських міст“, А. Бойко „Законодавчі акти юридичного оформлення общинного устрою Південної України останньої чверті XVIII ст.“ та інші.

Слід відзначити змістовні статті персоналійного спрямування: В. Воронов. Джерелознавчі аспекти в наукових працях М. П. Лазаревського; О. Журба. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (Розанова В. Ф.) в Південній Україні; І. Верба. Олександр Оглоблин — архівіст та археограф (київський та львівський періоди).

Третій розділ „Дослідження історіографії, історії суспільної думки і культури України“ є найцікавішим. Переважна більшість публікацій тематично не виходить за хронологічні межі кінця XVIII — початку XX ст. Привертає увагу стаття: Я. Ісаєвича „Мовний код культури“, де автор розглядає проблему співвідношення стилів мови в добу українського середньовіччя (церковнослов'янська, „проста“ або штучна суміш церковнослов'янської та народнорозмовної і народнорозмовна); літературних початків української мови; функціонування різних мовних традицій на території України.

І. Колесник у статті „Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання“ пропонує власний проект підручника з української історіографії, який керуватиметься принципами „рефлексивного згортання“ курсів, десекуляризації освіти. Концептуальною основою підручника є авторська концепція розвитку української історіографії (яка в наукових формах виникає наприкінці XVIII ст.) в органічному взаємозв'язку з процесом національного відродження.

К. Колесников у статті „Українська історіософія: Спроба культурологічного аналізу“ прагне обґрунтувати застосування в науковому обігу поняття „історіософія“; окреслює відмінності між поняттями „історіософія“ та „філософія історії“; відзначає особливості української історіософії, соціокультурні умови її функціонування як феномену.

Новизною винайденого аспекту дослідження характеризується стаття В. Ващенка „Вплив вербально-комунікативних особливостей історика на виникнення та існування історіографічної традиції (харизма В. Антоновича)“. Власке, головна проблема стосується порівняння впливу усного слова та В. Антоновича і М. Костомарова на оточення.

У статті „Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII — початку XX ст.“ В. Сарбей здійснює спробу накласти географічну періодизацію відродження О. Пріцака і Д. Решетаря (правда, дещо модифіковану) на періодизацію за критерієм соціальної репрезентації (яка є поєднанням схеми поступу українського національного відродження І. Лисяка-Рудницького та ленінської періодизації визвольного революційного руху в Росії).

Хотілося б відзначити ґрунтовні статті В. Ульяновського „Історик церкви Василь Біднов“, С. Світленка „Сповідь“ народника Л. І. Голікова“, хоч останню, з огляду на те, що близько вісімдесяти відсотків її становить текст безпосередньо джерела („Сповіді“), доречніше було б умістити у другому розділі „Проблеми джерелознавства...“

У четвертому, досить незначному за обсягом, розділі, що називається „Краєзнавчі дослідження“, вміщено декілька публікацій. Серед них: І. Кондратьєва „Д. І. Яворницький як фундатор Катеринославського історичного музею“, В. Мороза „Деякі питання заселення степової України в 70-х роках XVIII ст. (за матеріалами Дніпропетровського історичного музею)“, В. Іваненка та О. Удода „Дніпропетровські науковці в лабетах „великого терору“ 1930-х років“ та інші.

До співпраці над збірником були залучені історики Дніпропетровська, Києва, Запоріжжя, Донецька, Львова, Литви і Росії, що створює йому імідж престижного наукового видання та надає стійкого імунітету проти реґіоналізму та провінційности.

Оскільки, рецензований збірник, як видається, претендує на те, щоб стати поруч з такими потужними друкованими органами як „Записки НТШ“, „Український археографічний щорічник“, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність“, „Україна модерна“, то видавцям варто поміркувати над започаткуванням традиційної рубрики „Рецензії та огляди“.

Сергій САВЧЕНКО

Дрогобицький краєзнавчий збірник / Упоряд. Леонід Тимошенко.— Дрогобич, 1995.— Вип. 1.— 202 с.; / Відповід. редактор Тетяна Біленко.— Дрогобич, 1997.— Вип. 2.— 214 с.; / Відповід. редактор Леонід Тимошенко.— Дрогобич, 1998.— Вип. 3.— 350 с.

Перший випуск Дрогобицького краєзнавчого збірника сформовано на основі матеріалів 2-ї Дрогобицької краєзнавчої конференції, проведеної у Дрогобицькому педагогічному інституті ім. І. Франка 26—27 листопада 1993 р. до 500-річчя з дня смерти Юрія Дрогобича[1]. Матеріали збірника присвячено двом основним про-

[1] Звіт про Другу Дрогобицьку науково-краєзнавчу конференцію опубліковано: Мацюк О., Тимошенко Л. До 500-річчя з дня смерті Юрія Дрогобича // Київська старовина.— 1994.— № 3.— С. 109—111.

Новизною винайденого аспекту дослідження характеризується стаття В. Ващенка „Вплив вербально-комунікативних особливостей історика на виникнення та існування історіографічної традиції (харизма В. Антоновича)“. Власке, головна проблема стосується порівняння впливу усного слова та В. Антоновича і М. Костомарова на оточення.

У статті „Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII — початку XX ст.“ В. Сарбей здійснює спробу накласти географічну періодизацію відродження О. Пріцака і Д. Решетаря (правда, дещо модифіковану) на періодизацію за критерієм соціальної репрезентації (яка є поєднанням схеми поступу українського національного відродження І. Лисяка-Рудницького та ленінської періодизації визвольного революційного руху в Росії).

Хотілося б відзначити ґрунтовні статті В. Ульяновського „Історик церкви Василь Біднов“, С. Світленка „Сповідь“ народника Л. І. Голікова“, хоч останню, з огляду на те, що близько вісімдесяти відсотків її становить текст безпосередньо джерела („Сповіді“), доречніше було б умістити у другому розділі „Проблеми джерелознавства...“

У четвертому, досить незначному за обсягом, розділі, що називається „Краєзнавчі дослідження“, вміщено декілька публікацій. Серед них: І. Кондратьєва „Д. І. Яворницький як фундатор Катеринославського історичного музею“, В. Мороза „Деякі питання заселення степової України в 70-х роках XVIII ст. (за матеріалами Дніпропетровського історичного музею)“, В. Іваненка та О. Удода „Дніпропетровські науковці в лабетах „великого терору“ 1930-х років“ та інші.

До співпраці над збірником були залучені історики Дніпропетровська, Києва, Запоріжжя, Донецька, Львова, Литви і Росії, що створює йому імідж престижного наукового видання та надає стійкого імунітету проти реґіоналізму та провінційности.

Оскільки, рецензований збірник, як видається, претендує на те, щоб стати поруч з такими потужними друкованими органами як „Записки НТШ“, „Український археографічний щорічник“, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність“, „Україна модерна“, то видавцям варто поміркувати над започаткуванням традиційної рубрики „Рецензії та огляди“.

Сергій САВЧЕНКО

Дрогобицький краєзнавчий збірник / Упоряд. Леонід Тимошенко.— Дрогобич, 1995.— Вип. 1.— 202 с.; / Відповід. редактор Тетяна Біленко.— Дрогобич, 1997.— Вип. 2.— 214 с.; / Відповід. редактор Леонід Тимошенко.— Дрогобич, 1998.— Вип. 3.— 350 с.

Перший випуск Дрогобицького краєзнавчого збірника сформовано на основі матеріалів 2-ї Дрогобицької краєзнавчої конференції, проведеної у Дрогобицькому педагогічному інституті ім. І. Франка 26—27 листопада 1993 р. до 500-річчя з дня смерти Юрія Дрогобича[1]. Матеріали збірника присвячено двом основним про-

[1] Звіт про Другу Дрогобицьку науково-краєзнавчу конференцію опубліковано: Мацюк О., Тимошенко Л. До 500-річчя з дня смерті Юрія Дрогобича // Київська старовина.— 1994.— № 3.— С. 109—111.

блемам — історико-краєзнавчій та літературно-франкознавчій. Історико-краєзнавча проблематика представлена матеріалами: М. Шалата. Юрій Дрогобич і його доба (До 500-річчя пам'яті видатного українського вченого) (С. 3—11); Л. Тимошенко. Спроба створення моделі початкового етапу формування середньовічних міських структур Дрогобича (С. 11—16); В. Козак. Археологічні дослідження на Дрогобиччині (До 100-річчя перших розкопок) (С. 16—23); Ю. Гошко. Промисли і торгівля в місті Дрогобичі XVI—XVIII ст. (С. 23—28); О. Мацюк. Пам'ятки оборонного будівництва Трускавця (С. 28—32); І. Кутняк, Л. Тимошенко. Проблеми дослідження історії середньовічного Дрогобича у працях Я. Ісаєвича (С. 32—40); Ф. Футала. Козаччина і Дрогобицький край (С. 42—46); У. Мовна. Господарська діяльність населення Бойківщини у дзеркалі галицької преси першої половини XIX ст. (С. 46—50); О. Марущенко, В. Педич. Професор С. Шараневич як історик Галичини (С. 50—53); В. Гаврилик. М. Драгоманов і польський громадсько-політичний рух кінця 50-х — поч. 60-х років XIX ст. (С. 53—55); В. Ягніщак. З історії Греко-Католицької церкви містечка Журавна (С. 55—59); О. Загородний. Володимир Навроцький. Економіст, дослідник, громадський діяч. (С. 59—61); Н. Загородня. Творець професіональної музики Д. Січинський (С. 61—63); Н. Ашиток. Мікротопоніми м. Дрогобича у кін. XIX — поч. XX ст. (С. 63—68); М. Сеньків, С. Мясоєдов. Українські Січові Стрільці на Дрогобиччині (С. 70—73); П. Сов'як. Дрогобицький аматорський театр (1890—1941) (С. 73—78); Б. Добрянський. З історії Дрогобицької української жіночої учительської семінарії сестер Василіянок (С. 78—82); М. Сеньків. Розвиток кооперації на Дрогобиччині в міжвоєнний період (С. 82—85); Ж. Ковба. Дрогобицька періодика першої половини XX ст. як репрезентативне історичне джерело (С. 85—89); М. Савчин. Боротьба робітників і селян Дрогобиччини за поліпшення свого соціального становища у міжвоєнні роки (1920—1938) (С. 89—95); Б. Добрянський, В. Добрянський. До історії діяльності читальні „Просвіта“ ім. Т. Шевченка та гуртка ім. М. Шашкевича товариства „Рідна школа“ в Унятичах (С. 95—99); М. Волошин, Р. Волошин. Сторінки змагань за рідну школу в Галичині (1772—1939) (С. 99—103); В. Мірчук. Шкільництво та вчительство Дрогобиччини на початку Другої світової війни (С. 103—108); О. Слимаковський. Спортивне життя м. Дрогобича в період між двома світовими війнами (С. 108—110); О. Слимаковський, В. Кравчук. Виникнення та діяльність спортивно-руханкового товариства „Сокіл“ у м. Дрогобичі (С. 110—113); І. Герасим'як. Українська ідея на перехрестях історії (Концепція І. Франка) (С. 113—122); Н. Гаврилів. Світоглядні і політичні концепції І. Франка у національному питанні (С. 117—122); М. Андрійчук. З історії Дрогобицького педінституту ім. І. Франка (За матеріалами газети „Радянський педагог“ — „Франківець“, 1985—1993 рр.) (С. 195—199).

Літературно-франкознавча проблематика представлена публікаціями: З. Гузар. Локальний колорит у романі І. Франка „Перехресні стежки“ (С. 122—125); О. Нахлік. Проблеми „Франка незнаного“ в трактуванні Є. Маланюка (С. 125—130); Я. Мельник. „Wielka Utrata“ в контексті Франкового комплексу Адама Міцкевича (С. 130—135); Г. Габат. Портрет у системі художнього простору і часу роману „Борислав сміється“ І. Франка (С. 135—139); І. Барна. Творчість Луки Данкевича в оцінці Івана Франка (С. 139—144); Г. Чопик. До проблеми літературних взаємин І. Франка та В. Пачовського (С. 144—148); Г. Баран. В. Винниченко у контексті Франкової оцінки літератури про майбутнє (С. 148—152); М. Яким. Фразеологізми села Нагуєвичі (Історико-культурологічний аспект) (С. 152—154); О. Шалата. Даніель Дефо і Джонатан Свіфт у колі наукових інтересів І. Франка (С. 154—159); М. Кравців. Твори Івана Франка в англомовному світі (С. 159—161); Д. Кузик. Питання перекладознавства в епістолярній спадщині Івана Франка (С. 161—165);

О. Чехівський. Особливості стилістичного синтаксису І. Франка (На матеріалі збірки „Зів'яле листя“) (С. 165—167); Г. Огриза. Літературно-педагогічна спадщина Уляни Кравченко (С. 167—171); В. Кунців. Історичні реалії міста як фактор формування жанрового світу поеми С. Ф. Кльоновича „Роксоланія“ (С. 174—180); І. Скибак. Трускавець у споминах о. Олекси Пристая (С. 171—174); К. Кріль. Родина Озаркевичів (Сторінки громадсько-культурної діяльності в Галичині (С. 180—186); О. Чайковська. „Книга бовванізму“ (Мистецька творчість Бруно Шульца) (С. 191—195).

Другий випуск „Дрогобицького краєзнавчого збірника“ сформовано на основі матеріалів 3-ї краєзнавчої конференції, проведеної в Дрогобицькому педагогічному інституті ім. Івана Франка 17—18 травня 1996 р. Матеріали збірника присвячено історико-краєзнавчій та літературно-франкознавчій проблематиці. Історико-краєзнавча проблематика представлена статтями: Л. Мацкевий. Нове в археології Дрогобицького передгір'я і суміжних територій (С. 3—7); В. Козак. Городище в селі Кульчиці (С. 7—13); О. Мацюк. З історії Трускавця (С. 13—19); Л. Тимошенко, Н. Царьова. Документи до історії міжконфесійних стосунків у Дрогобичі в XVI ст. (С. 19—26); Т. Батюк. Шкільництво Дрогобиччини в роки Західноукраїнської Народної Республіки (С. 26—31); М. Савчин. Участь галицької інтелігенції у здійсненні політики коренізації в УРСР (С. 31—36); В. Кемінь. Українське шкільництво на Лемківщині в 20—40-х рр. XX ст. (С. 36—38); М. Чепіль. Читальні Просвіти та формування духовних основ українського села на Дрогобиччині (С. 38—43); М. Савчин, К. Шевців. Жіночі громадські організації Прикарпаття та їх просвітницько-культурна діяльність (С. 43—49); М. Пантюк, Т. Пантюк. Пласт на землі Івана Франка та його рукописні часописи (С. 49—55); В. Мірчук. Західноукраїнське вчительство у 1939—1941 рр. (С. 55—58); М. Сеньків. Підготовка масових сільськогосподарських кадрів на Дрогобиччині (1944—1950 рр.) (С. 58—63); В. Футала. Преса як джерело вивчення культурного життя Дрогобича (кін. 80-х — поч. 90-х рр. (С. 63—68); Н. Гаврилів. Деякі проблеми формування національної свідомості студентів Дрогобицького педінституту (соціологічний аналіз) (С. 68—72); С. Мащак. Аналіз сучасної духовної культури молоді Франкового краю (С. 72—76); І. Лозинська. Використання зерна у сімейних обрядах Дрогобиччини (С. 76—80); В. Нагловський. Приміське городництво і садівництво міста Борислава (спроба етнографічного дослідження агрокультури провінційного міста (С. 80—83); Н. Кузан. Роль провідних діячів культури у відродженні народних промислів Дрогобиччини (кін. XIX — поч. XX ст.) (С. 86—90); Л. Філоненко. Ярослав Барнич — видатний діяч української сцени (С. 90—97); О. Яцків. Священик, диригент, громадський діяч (до 100-річчя від дня народження Северина Сапруна) (С. 97—103); О. Петречко. Оцінка Тіберія у творчості Михайла Драгоманова (С. 103—107); Р. Пастух. „Галицько-руські народні приповідки“ Івана Франка як джерело вивчення історії, краєзнавства і народознавства (С. 112—117); Л. Тимошенко. Чи був об'єктивним Іван Франко в оцінці Берестейської унії? (С. 124—129); В. Батюк. Причини і наслідки Хмельниччини в оцінці Івана Франка (С. 129—135); М. Андрійчук. Історія монастирів у творчій спадщині Івана Франка (С. 135—140); В. Тельвак. Дрогобиччина у дослідженнях Михайла Грушевського (С. 160—164).

Літературно-франкознавча проблематика представлена також статтями: Л. Яцків. Колискові пісні Франкового краю (С. 83—86); М. Борецький. Іван Франко і античність (С. 107—112); Т. Біленко. Слово християнської науки в тлумаченні Івана Франка (С. 117—124); Ж. Запольська. Осмислення соціальної дійсності і образ шукача правди (За творами Івана Франка і Наталії Кобринської) (С. 140—145); Г. Баран. Франкові думки та ідеальний соціальний устрій в контексті світових утопій (С. 145—149); В. Здоровенко, Вал. Здоровенко. Іван Франко про роль підсвідомого

в процесі художньої творчості (С. 149—154); Н. Подоляк. Проблеми вікової та педагогічної психології у творчості Івана Франка (С. 154—157); В. Зварич. Микола Зеров про поезію Івана Франка (С. 157—160); В. Слободяник, В. Тельвак. Іван Франко про історичні концепції Михайла Грушевського (С. 164—168); М. Гладкий. Специфіка скотарства бойків у етнографічній спадщині Івана Франка (С. 168—172); Н. Ашиток. Про походження прізвищ дрогобичан (С. 172—177); М. Яким. Фразеологізми Бойківщини як кодифікатори Етнокультурної інформації (С. 177—181); Я. Яремко. Українська військова лексика в Галичині на поч. XX ст. (С. 181—187); Н. Пуряєва. До питання про принципи укладання регіонального словника ойконімів (С. 187—192); Г. Сабат. Портрет у системі художнього твору Л. Мартовича (За повістю „Забобон" (С. 192—198); Р. Білецький. Євген Маланюк і Галичина (С. 198—201); Н. Онищак. Ліна Костенко і Галичина (С. 201—204); О. Проць. Символ хреста в українській поезії XX ст. (П. Карманський і Л. Костенко) (С. 204—209).

Третій випуск „Дрогобицького краєзнавчого збірника" присвячено 350-річчю початку української національної революції середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького. Видання з'явилось як періодичний науковий збірник історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка та Дрогобицького осередку Українського Історичного Товариства ім. М. Грушевського. Цей випуск вагомо відрізняється від попередніх, оскільки у ньому переважають історико-краєзнавчі матеріали. Варто схвалити і його структуру, яка охоплює такі підрозділи: статті і повідомлення; документи і матеріали; огляди і рецензії.

Розділ „Статті і повідомлення" представлено публікаціями: Л. Тимошенко. Хмельниччина і міщансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 р. (С. 10—36); В. Футала. Народні рухи 1648 р. в Галичині (До історіографії проблеми) (С. 36—46); П. Сов'як. Фольклор Дрогобиччини як вияв всенародної пам'яті і шани до козаків і Б. Хмельницького (С. 46—50); В. Тельвак. Хмельниччина в історіософії Михайла Грушевського (С. 50—63); Н. Бортняк. Наукові праці Степана Томашівського з історії Хмельниччини (С. 63—75); К. Анісімов. Проблеми розбудови козацько-гетьманської держави Богдана Хмельницького в англо-американській історіографії (С. 75—81); В. Батюк. Іван Франко про українську козацьку державу Богдана Хмельницького (С. 81—87); Я. Яремко. Особливості української військової термінології козацької доби (С. 87—100); М. Шалата. Козаччина у творах письменників Галичини середини XIX століття (С. 100—115); К. Шевців. Дрогобицькі знахідки Івана Франка (С. 115—121); Д. Вирський. С. Оріховський-Роксолан і козаччина (До проблеми витоків ідеології українського козацтва) (С. 121—134); Л. Мацкевий. Питання палеоліту і мезоліту Дрогобицького передгір'я (С. 134—151); І. Могитич. Давньоруські архітектурні пам'ятки Дрогобича (С. 151—158); М. Гаврилюк. Історична топографія середньовічного Дрогобича (С. 164—173); О. Мацюк. Пам'ятки оборонного будівництва Дрогобича (Короткий історіографічний огляд) (С. 158—164); А. Гречило. До питання про герб Дрогобича (С. 173—178); П. Сов'як. Символіка та написи на печатках територіальних громад Дрогобиччини (С. 178—187); І. Скочиляс. Парафіяльні печатки Дрогобицького деканату Перемиської єпархії в кін. XIX — на поч. XX ст. (С. 187—193); Ю. Гошко. Роль і місце Дрогобича в економічному розвитку краю в XVI—XVIII ст. (С. 193—200); Ю. Стецик. Причинки до історії монастирів Дрогобиччини (С. 200—210); С. Біла. Унійна програма Галицької ієрархії (кін. XVII ст.) (С. 210—222); І. Скочиляс. Перший візитаційний опис церкви Дрогобицького деканату з 1743 р. (С. 222—234); І. Смольський. Зельман Вольфович (Штрихи до біографії) (С. 234—241); Я. Ольховий. Переваги і перспективи краєзнавчого дослідження топонімії (С. 241—246); І. Лозинська. Деякі аспекти вживання зерна у похоронній і поминальній обрядовості українців (С. 246—253); О. Петречко. Ан-

тикознавство у Львівському державному університеті ім. І. Франка в другій пол. XX ст. (С. 253—259); Т. Батюк. Програмні та організаційні засади Української Народної Трудової Партії (С. 259—265).

Розділ „Документи і матеріали" містить дослідження: Л. Тимошенко, Н. Царьова. Актові джерела до історії Дрогобицького повстання 1648 р. (С. 265—276); І. Смуток. Організація управління Самбірської економії в XVI—XVIII ст. (Характеристика документальних матеріалів) (С. 276—287); Р. Попп. Два документи з особової справи М. Попова (С. 287—300).

Розділ „Огляди і рецензії" охоплює матеріали: О. Козій. Огляд вибраної польської історіографії про Дрогобиччину (С. 300—309); В. Козак. Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова С. М., Свєшніков І. К. та ін. Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. Навчальний посібник.— К., 1997.— 336 с. (С. 309—319); Б. Добрянський. Дрогобиччина — земля Івана Франка.— Дрогобич, 1997.— Т. 4.— 776 с. (С. 319—326); Ю. Гошко, М. Глушко. На нашій ниві колосся, як у шолудивого волосся (Ремікси „культурного релятивізму" чи космополітизм „кабінетної етнології"? (С. 326—345).

Віталій ТЕЛЬВАК

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

хрестом із книги „Armorial Gymnich". *Перша половина XV ст.*; *11* — герб з галкою із книги „Armorial Gymnich". *Перша половина XV ст.*; *12* — герб з левом із книги „Armorial Gymnich". *Перша половина XV ст.*; *13* — герб Руського воєводства з книги Б. Папроцького „Gniazdo cnoty". *1578 р.*; *14* — герб Галицької землі з книги „Gniazdo cnoty". *1578 р.*; *15* — герб Перемишльської землі з книги „Gniazdo cnoty". *1578 р.*

*До статті **І. Петриченко***

21. Герби міст Чернігівського намісництва: *1* — Березна; *2* — Борзна; *3* — Гадяч; *4* — Глинськ. *80-і роки XVIII ст. За П. Вінклером.*
22. Герби міст Чернігівського намісництва (*продовження*): *5* — Ромни; *6* — Зіньків; *7* — Лохвиця; *8* — Ніжин. *80-і роки XVIII ст. За П. Вінклером.*
23. Герби міст Чернігівського намісництва (*продовження*): *9* — Прилуки; *10* — Городня; *11* — Чернігів. *80-і роки XVIII ст. За П. Вінклером.*

*До статті **І. Ситого***

24. Печатки вищих церковних і монастирських інституцій України: *1* — печатка володимирського єп. Мелетія Хребтовича. *1584 р.*; *2* — печатка чернігівського архиєп. Лазаря Барановича. *1669 р.*; *3* — печатка Видубицького монастиря. *1687 р.*; *4* — печатка чернігівського Єлецького монастиря. *1691 р.*
25. Печатки вищих церковних і монастирських інституцій України (*продовження*): *5* — печатка Видубицького монастиря. *1690 р.*; *6* — печатка углицького архиєп. Феодосія. *1694 р.*; *7* — мала печатка Києво-Софійської митрополії. *1696 р.*; *8* — печатка Гадяцького Красногірського Миколаївського монастиря. *1699 р.*
26. Печатки вищих церковних і монастирських інституцій України (*продовження*): *9* — печатка Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря. *1720 р.*; *10* — печатка єпископської Переяславської кафедри та Терехтемирівського монастиря. *1728 р.*; *11* — печатка ігумена Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря Сильвестра. *1731 р.*; *12* — печатка кафедри Києво-Софійської митрополії. *1742 р.*
27. Печатки вищих церковних і монастирських інституцій України (*продовження*): *13* — печатка білгородського і обоянського єп. Йосифа Горленка. *1750 р.*; *14* — печатка архимандрита Києво-Печерської лаври. *1759 р.*; *15* — печатка кафедри Київської митрополії. *1775 р.*; *16* — печатка полтавського і переяславського єп. Гедеона. *1845 р.*

*До статті **В. Пришляка***

28. Торговельні шляхи українських земель. *XVII — 60-ті роки XVIII століття (картосхема).*

*До статті **У. Кришталович***

29. Карта с. Дублянів у Галичині. *1791 р. Фрагмент.*
30. Карта с. Грабівниці-Стаженської у Галичині. *1774 р. Фрагмент.*
31. План м-ка Озерної у Галичині з атласу С. Мікошевського. *1759 р.*
32. Титульний аркуш атласу С. Мікошевського. *1759 р. Фрагмент.*

*До статті **С. Зінченко***

33. Зовнішній вигляд оправ книжок, що поширювалися на східнослов'янських землях в XI—XVIII ст.: *а* — оправа, виготовлена за візантійською технологією. *XI — перша половина XVII ст.*; *б* — ренесансна оправа, виготовлена за західноєвропейською технологією. *Друга половина XVI—XVIII ст.*
34. Оправа рукописної книги (без шкіряного покриття), виконана за класичною візантійською технологією.
35. Структурні елементи оправ візантійського типу.
36. Структурні елементи оправ візантійського типу (*продовження*).
37. Схематичне зображення декоративного оздоблення оправи рукопису „Діоптра" Пилипа Філософа. МВ-418.

38. Схематичне зображення декоративного оздоблення оправи рукопису „Збірник слів і повчань". МВ-176.

39. Схематичне зображення декоративного оздоблення оправи рукопису „Кормча". АСП-55.

*До матеріалу **М. Крикуна***

40. Перша сторінка Перепису Подільського козацького полку 1659 року.

41. 75 сторінка (арк. 38) Перепису Подільського козацького полку 1659 року.

*До матеріалу **І. Скочиляса***

42. Титульна сторінка реєстру духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії з зображенням родового гербу єп. Йосифа Шумлянського. *1708 р.*

43. Перша сторінка реєстру духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії. *1708 р.*

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES

Source studies. Archaeography

Archival studies. History of institutions

Numismatics. Metrology. Markering

Genealogy

Heraldry. Sphragistics

Filigree studies

Historical georgraphy. Prosopography

Cartography. Bookbinding

SOURCES

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY